

ΤΟΥΡΓΕΛΗ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ

**"Έλληνες της Αμερικής, εμβάσματα και
μετασχηματισμός τοπικών κοινοτήτων στην Παλαιά
Ελλάδα (1890-1940)"**

Διδακτορική διατριβή

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΓΑΖΗ ΕΦΗ (ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ)

ΒΕΝΤΟΥΡΑ ΛΙΝΑ

ΚΟΥΛΟΥΡΗ ΧΡΙΣΤΙΝΑ

Κόρινθος 2019

Εξώφυλλο: Μετανάστες αναμένοντες το ατμόπλοιο εν Πάτραις (Ε.Λ.Ι.Α.)

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Προοίμιο σ. 1

Ιστοριογραφική προσέγγιση της ελληνικής μετανάστευσης σ. 3

Προβληματική της έρευνας: διεθνικοί δεσμοί και μεταναστευτικές κοινότητες σ. 10

Άξονες της έρευνας σ. 15

Οι πηγές της έρευνας σ. 20

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΟΙ ΔΙΕΘΝΙΚΟΙ ΔΕΣΜΟΙ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΜΕ ΤΙΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^Ο . Η ΥΠΕΡΠΟΝΤΙΑ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

Συνέχειες και τομές στην ιστορία των νεότερων ελληνικών μετοικεσιών:

- α. «Οι πάντες δε και απανταχού της Ελλάδος [...] έχουσι καταληφθή υπό Αμερικανίτιδος»: τα αίτια της μαζικής εξόδου σ. 23
- β. Η μορφή και η δομή της νέας μετανάστευσης σ. 32
- γ. Η θέση των Ελλήνων μεταναστών στην αμερικανική αγορά εργασίας και οικονομία σ. 36
- δ. Η θέση των Ελλήνων μεταναστών στην αμερικανική κοινωνία σ. 39

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^Ο . ΔΙΑΤΛΑΝΤΙΚΗ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ

Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις:

- α. Διεθνική μετανάστευση σ. 44
- β. Τυπολογίες σ. 51
- γ. Αφομοίωση vs διεθνικότητα σ. 53
- δ. Μεταξύ δομής και δράσης σ. 55

Οι διεθνικές μετακινήσεις προς την Ελλάδα: σ. 58

- α. Οι αριθμοί των διεθνικών μετακινήσεων σ. 59
- β. Τα αίτια σ. 66
- γ. Οι συνθήκες μεταφοράς σ. 74

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΟΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3°. ΠΟΛΕΙΣ-ΛΙΜΑΝΙΑ: Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ

Θεωρητικές προσεγγίσεις σ. 90

A. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΔΗΜΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ

1. Η επανενεργοποίηση των κυκλωμάτων των μεσαζόντων *σ. 94*
2. Οι «εργολάβοι της μετανάστευσης»: Γενικοί αντιπρόσωποι, τοπικοί πράκτορες και μεσίτες *σ. 98*
3. Η Πάτρα και τα πρακτορεία μετανάστευσης
  - ο Το πρακτορείο της «Αυστροαμερικάνας» *σ. 107*
  - ο Τα υπόλοιπα αχαϊκά πρακτορεία *σ. 118*
4. Τα «Γραφεία Ταξιδιών και Μεταναστεύσεως» *σ. 130*
5. Τα κυκλώματα παράνομης διακίνησης μεταναστών *σ. 149*
6. Μετανάστευση εξ Ανατολής μέσω Πατρών *σ. 155*
7. Η εμπορική κίνηση στο λιμάνι της Πάτρας *σ. 160*
8. «Αι Πάτραι εν διωγμώ»: ο ανταγωνισμός με το λιμάνι του Πειραιά
  - ο Τα μεταναστευτικά νομοσχέδια του 1906 και 1909 *σ. 176*
  - ο Νέες απειλές για το Αχαϊκό λιμάνι στο Μεσοπόλεμο *σ. 187*

B. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΩΝ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΩΝ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

1. Τα ταξίδια, οι παλιννοστήσεις και το λιμάνι της Πάτρας *σ. 193*
2. Ο οργανωμένος τουρισμός των Ελληνοαμερικανών προς την Ελλάδα

Θεωρητικές προσεγγίσεις σ. 202

Τα ταξίδια των Ελληνοαμερικανικών Συλλόγων *σ. 205*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4°. ΤΟΠΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ: ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ, ΥΛΙΚΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΑ ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ.

Θεωρητικές προσεγγίσεις:

- α. Τα Νέα Οικονομικά της Εργατικής Μετανάστευσης *σ. 219*
- β. Συζητήσεις για την αναπτυξιακή δυναμική των εμβασμάτων.
  - ο Το ενδιαφέρον των κρατών αποστολής *σ. 223*

- ο Το ακαδημαϊκό ενδιαφέρον σ. 225
- γ. Τυπολογίες σ. 230

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

1. Στοιχεία για τα οικονομικά εμβάσματα των Ελλήνων μεταναστών σ. 235
2. Η οικονομική συμπεριφορά των μεταναστών σ. 244
3. Οικονομικές αλλαγές στις αγροτικές κοινότητες σ. 255

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

A. ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ

1. Μεταναστευτική κουλτούρα σ. 264
2. Νέοι υλικοί όροι:
  - 2.1. Καταναλωτικές συνήθειες σ. 283
  - 2.2. Τα σπίτια των «Αμερικάνων» σ. 290
3. Νέες πολιτισμικές πρακτικές
  - 3.1. Τα αμερικανικά δώρα σ. 297
  - 3.2. Υγεία και υγιεινή σ. 310
  - 3.3. Τρόποι διατροφής σ. 324
  - 3.4. Δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου σ. 326
  - 3.5. Η αγγλική γλώσσα σ. 329
4. Νέα ήθη
  - 4.1. Φυγή εγκληματικών στοιχείων σ. 332
  - 4.2. Επιστροφή «αναμορφωμένων υποκειμένων» σ. 339
  - 4.3. Θρησκευτικό συναίσθημα και λαϊκές δοξασίες σ. 342
5. Ανασημασιοδότηση κοινωνικών ιεραρχιών-τοπικοί ανταγωνισμοί σ. 345

B. ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

1. Γυναικεία γονιμότητα σ. 361
2. Γαμήλιες στρατηγικές και προίκα σ. 365
3. Η μεταναστευτική οικογένεια σ. 378
4. Κατανομή ρόλων και οικογενειακών ευθυνών: η θέση της γυναίκας σ. 384
5. Συζυγικές σχέσεις σ. 388
6. Διαγενεακές σχέσεις σ. 405

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο. ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ: Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

1. Επαγγελματικές επενδύσεις
  - 1.1. Αγροτικές επενδύσεις και συμπληρωματικές απασχολήσεις σ. 411
  - 1.2. Εμπόριο-Τέχνες-Υπηρεσίες σ. 418
  - 1.3. Αστικά ακίνητα-κτηματικά, χρηματιστηριακά γραφεία σ. 432
  - 1.4. Βιοτεχνικές-Βιομηχανικές δραστηριότητες σ. 435
  - 1.5. Ψυχαγωγία-Τουρισμός σ. 437
2. Το «αμερικανικό» σύστημα εργασίας των παλινοστούντων: η μεταφορά νεωτερισμών από την Αμερική
  - 2.1. Υλικο-τεχνικός εξοπλισμός σ. 441
  - 2.2. Νέες επαγγελματικές αξίες-νέα γούστα σ. 445
  - 2.3. Καταναλωτικές συνήθειες σ. 451
  - 2.4. Τεχνικές προώθησης των πωλήσεων σ. 453
3. Η υποδοχή των «αμερικανικών» νεωτερισμών. Τα όρια της μεταναστευτικής επιχειρηματικότητας σ. 459
4. Η διάδοση των αμερικανικών αγαθών
  - ο Οι συνθήκες σ. 467
  - ο Τα αυτοκίνητα σ. 475

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο. ΤΟΠΙΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟΙ ΕΘΝΟΤΟΠΙΚΟΙ ΣΥΛΛΟΓΟΙ

Θεωρητικές προσεγγίσεις:

- α. Δομή συλλόγων, οργάνωση, δράσεις σ. 481
- β. Ιστοριογραφία σ. 493

ΤΟ ΣΩΜΑΤΕΙΑΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΚΑΙ ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ

1. Οι διατοπικοί δεσμοί των Ελλήνων μεταναστών σ. 496
2. Εθνοτοπικοί σύλλογοι της Αμερικής: η μορφή, η έκταση και η αλλαγή του φαινομένου στο χρόνο σ. 508
3. Τα έργα των συλλόγων
  - 3.1. 1890-1920: Αρωγή προς τη γενέτειρα σ. 515
  - 3.2. 1920-1940: Αναπτυξιακές παρεμβάσεις σ. 524

4. Αντιλήψεις για την πρόοδο των κοινοτήτων
  - 4.1. Εκπαίδευση νεολαίας, υγιεινή και άθληση σ. 531
  - 4.2. Οδικά έργα: «Ο οδοποιητικός συναγερμός της Λακωνίας» σ. 549
  - 4.3. Κοινωφελή και εξωφραϊστικά έργα: υποδομές αγροτικών κοινοτήτων σ. 560
5. Αντιλήψεις για τον τρόπο επίτευξης της κοινοτικής προόδου: οργανωτικές δεξιότητες και εμπειρία σ. 567
6. Το προφίλ του Ελληνοαμερικανού ευεργέτη σ. 584
7. Αντιδικίες, συνεργασίες και διαπραγματεύσεις στο διεθνικό κοινωνικό πεδίο: οι εθνοτοπικοί μεταναστευτικοί σύλλογοι και οι τοπικοί παράγοντες σ. 594

ΕΠΙΛΟΓΟΣ: Οι κοινότητες της Παλαιάς Ελλάδας στη «δίνη της μετανάστευσης»
σ. 610

ΠΗΓΕΣ

Αρχειακές συλλογές σ. 622

Εκδεδομένες πηγές σ. 625

Τύπος σ. 626

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξενόγλωσση σ. 629

Ελληνόγλωσση σ. 652

Ηλεκτρονικές πηγές σ. 674

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η ερευνητική ιδέα της παρούσας εργασίας ανήκει στη Λίνα Βεντούρα. Συζητήθηκε μαζί της πριν από δέκα περίπου χρόνια σε μία από τις συναντήσεις της Τετάρτης του *Μνήμονα* με αφορμή την παρουσίαση κάποιας άλλης διατριβής γύρω από τους Ελληνοαμερικανούς. Της είμαι ευγνώμων όχι μόνο για το θέμα το οποίο από την πρώτη στιγμή κέντρισε το ενδιαφέρον μου αλλά πολύ περισσότερο για τα επιστημονικά εφόδια με τα οποία με όπλισε προκειμένου να το επεξεργαστώ. Η μαθητεία μου κοντά της διαμόρφωσε την αντίληψη και τον τρόπο εργασίας μου ως ιστορικού, μου δίδαξε την ανθρώπινη γενναιοδωρία, την αξία της συνεργασίας και τα οφέλη των προκλήσεων.

Ευχαριστώ ιδιαίτερα τη Χριστίνα Κουλούρη όχι μόνο για τις παρατηρήσεις και τα σχόλιά της στο κείμενο αλλά πολύ περισσότερο για τον τρόπο με τον οποίο τροφοδότησε την αγάπη μου για την ιστορία η αρθρογραφία της στο «Βήμα» τη δεκαετία του 2000 και η διδασκαλία της στα μεταπτυχιακά σεμινάρια τη διετία 2007-2009.

Ευχαριστώ την Έφη Γαζή για την εμπιστοσύνη που μου επέδειξε, το ενδιαφέρον και την ενθάρρυνσή της για την εκπόνηση αυτής της διατριβής.

Η ολοκλήρωση της εργασίας οφείλει φυσικά πολλά στο προσωπικό των Αρχείων και των Βιβλιοθηκών που διευκόλυναν τη βιβλιογραφική αναζήτηση και την αρχειακή έρευνα: στην κα Μαργαρίτα Καλαφάτη και στο Γιώργο Κουμαρίδη από το Ε.Λ.Ι.Α Θεσσαλονίκης για τις πρακτικές διευκολύνσεις που μου παρείχαν κατά τη διάρκεια της σύντομης παραμονής μου στην πόλη, τις πληροφορίες και τα αρχεία που πρόθυμα έθεσαν στη διάθεσή μου.

Στη Βασιλική Τσιγγούνη από την Εθνική Βιβλιοθήκη για τις εφημερίδες και τα περιοδικά που «κατά παραγγελία» μετέφερε από το Βοτανικό βοηθώντας ώστε να υπερκεραστούν τα όποια εμπόδια παρουσιάστηκαν τα τελευταία χρόνια της λειτουργίας της Βιβλιοθήκης στο ιστορικό Βαλλιάνειο Ίδρυμα. Επίσης στον Βασίλειο Σταθούλια της Βιβλιοθήκης της Βουλής (Τμήμα Μπεννακείου Βιβλιοθήκης), την Μαρία Καραμικέ του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας, καθώς επίσης και το προσωπικό του Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας, της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, του Τεγεατικού Συνδέσμου Αθηνών και των ΓΑΚ Αρκαδίας.

Στους φίλους και συναδέλφους που διευκόλυναν την έρευνα με κάθε τρόπο ανήκουν ο Γιάννης Παπαδόπουλος, η Κατερίνα Δέδε και ο Νίκος Κουραχάνης. Στην Έρη Ρενιέρη είμαι ευγνώμων όχι μόνο για τη φιλία της αλλά και για την ενθάρρυνσή της να τολμήσω το ερευνητικό αυτό ταξίδι. Οι συζητήσεις μαζί της, οι συμβουλές και η πρακτική βοήθεια που απλόχερα μου προσέφερε από την αρχή αυτής της προσπάθειάς μου υπήρξαν πολύτιμες. Στον Γιώργο Κ. οφείλω τις σωτήριες τεχνολογικές παρεμβάσεις του στο σώμα του κειμένου αλλά και τις στιγμές συναισθηματικής αποφόρτισης που προσέφερε με το χιούμορ του και την αισιοδοξία του. Ευχαριστώ ιδιαίτερα τους μαθητές μου οι οποίοι πρόθυμα αναζήτησαν, εντόπισαν και μου εμπιστεύθηκαν επιστολές από μετανάστες προγόνους τους.

Το τελευταίο ευχαριστώ ανήκει στην οικογένειά μου χωρίς την αγάπη και τη στήριξη της οποίας δεν θα είχα καταφέρει να αντιμετωπίσω τις στιγμές ματαίωσης και κόπωσης, καθώς και τα απρόοπτα της ζωής. Στους γονείς μου Βασιλική και Παναγιώτη και στις αδελφές μου Δήμητρα και Σία αφιερώνω αυτή τη διατριβή.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Προοίμιο

«Αγαπιταί μου Αδελφαί Διμίτρι Χαίρε κατά πολή εις Ζούπενα

Εν Αλεξανδρία τιν 1 φεβρουαρίου 1873

[...] μάθε Αδελφαί Διμίτρι ος καθός σας είχα γράψι και εις το άλο γράμα ότη επρόκητον δια να αναχορίσω δια τιν αμαιοική η καλιφρόνια έτζη λιπόν έγινε η απόφασις και αναχορό αύριον και ένα άλο πεδί από την τρίπολη χορίον Αχούρια είμαιθα να αναχορίσομαι τρις μαζή ο δε ένας εμετάβαλε και δεν θα έρθη ως καθός σας στέλνο και το πολιτραί μου και είδαι ότι είμαιθα τρις οδέ μαιοαίος του πολιτραίτου μαίνη εις Αλεξάνδριαν δια του το Αδελφαί Διμίτρι σας παρακαλώ να μη μου γράψις άλω ενταύθα παρα εγώ αν και φθάσομαι μαι το καλώ έως ική θέλωμαι σας γράψι δια να βαιβαιοθήται καλύτερα παρα τόρα σας παρακαλώ μιν δίξαιται τις μητρόσ μας το γράμα ούται και να της ειπήται ποσ εγω αναχορό διά αμαιοικήν δια να μίν λιπηήται και λέγη ότι δεν θα μαι ματαηδή παρά σας παρακαλώ αδελφαί Διμίτρι δια να φροντήσις το καλίταιρο δια να διατιρίσαιται την μιταιρα μας [...] και να εξοδεύης επεκήνα τα ολίγα χρίματα όπου ευρίσκονται δικά μας αυτόθεν θέλω μίνω πολή ειπόχρεος δια την διατήρησιν τις μητρόσ μας [...] και δια τον Αδελφόν μας διμίτρι μίν του μιράσαιται το σπίτη αφίσαται τον δια να καθίση χορίς να του μιράσαιται και διασραιστήται καταιμού και μαι αναθεματή [...]. Σας Ασπάζωμαι ο Αδελφός σας Χρίστος Τσάκωνας ή κουνιάδο σας τον Νονόν μου Γεόργιον Ασπάζωμαι φαμηλίκος και αφίνωμαι προς αυτούς την ειγήαν και καλίν αντάμοσιν το δε πολιτρέτο τοβαζαιται εις κορνίζα δια να μην φθήραιται

Ο ίδιος Σας αποχαιραιτώ κουνιάδο σας

Χρίστος Χ. Τσάκωνας¹

Με το γράμμα αυτό το 1873 ο εικοσιπεντάχρονος Χρίστος Τσάκωνας γνωστοποιούσε στην οικογένειά του στο χωριό Ζούπαινα (Άγιοι Ανάργυροι) του δήμου Θεραπνών στη νοτιοδυτική πλαγιά του Πάρνωνα την απόφασή του να δοκιμάσει την τύχη του στη μακρινή και άγνωστη ακόμα για τους περισσότερους Έλληνες Αμερική. Καταγόμενος από φτωχό αγροτικό σπίτι και έχοντας τελειώσει δύο τάξεις του δημοτικού σχολείου ο

---

¹ Παρατίθεται στο Χρήστος Ροζάκος, «Οι πρώτοι Λακεδαιμόνιοι μετανάστες στην Αμερική», *Νέα Εστία* τχ.555, 1950, σ. 1083-1084.

Τσάκωνας αφού καταπιάστηκε, ανεπιτυχώς όπως φαίνεται, με διάφορες εργασίες αρχικά στον Πειραιά και αργότερα στην Αλεξάνδρεια, αποφάσισε να αξιοποιήσει τις πληροφορίες που κατέφθαναν στο αιγυπτιακό λιμάνι και να κυνηγήσει το «αμερικανικό όνειρο». Επέστρεψε μετά από δύο χρόνια στο χωριό του, προφανώς με δολάρια, «αμερικανική» ενδυμασία και ιστορίες γύρω από το μυθικό Νέο Κόσμο για να αναχωρήσει σύντομα εκ νέου για την Αμερική, αυτή τη φορά συνοδευόμενος από πέντε συγχωριανούς του. Η ομάδα αυτή θα αποτελούσε τον πρώτο πυρήνα για τα συνεχώς αυξανόμενα κύματα μεταναστών που ακολούθησαν από τις ορεινές κοινότητες του Πάρνωνα. Καθώς οι πληροφορίες για το νέο προορισμό διαχέονταν σε όλη την επαρχία Λακεδαιμόνος και τα πρώτα μεταναστευτικά δίκτυα άρχισαν να διαμορφώνονται, καλλιεργήθηκαν προσδοκίες πλουτισμού οι οποίες πυροδότησαν την αλυσιδωτή μετακίνηση ανδρών όχι μόνο από τη Λακωνία αλλά και από τη γειτονική Αρκαδία προς συγκεκριμένες εργασίες και εθνοτικούς θύλακες της Αμερικής.

Η φυγή των ανδρών, όπως καταδεικνύει και η επιστολή του Λάκωνα «Κολόμβου» δεν σήμαινε και τη διάρρηξη των οικογενειακών και κοινοτικών δεσμών. Ο Τσάκωνας ο οποίος επικοινωνούσε με την οικογένειά του όσο βρισκόταν στην Αλεξάνδρεια, φρόντισε να την ενημερώσει για την απόφαση της μετάβασής του στην Αμερική συνοδεία ενός νέου από το χωριό Αχούρια της Τεγέας, συμφώνησε στον επιμερισμό των οικογενειακών ευθυνών αναλαμβάνοντας την οικονομική στήριξη της μητέρας του και συναινώντας στη φιλοξενία του ανύπαντρου αδελφού του, επιδίωξε τη διατήρηση της επαφής με το ευρύτερο συγγενικό δίκτυο (οικογένεια του νονού του) και ζήτησε να τον θυμούνται μέχρι την ώρα της αντάμωσης διατηρώντας το «πορτραίτο» του. Η ιστορία θέλει τον Τσάκωνα να «προκόβει» στην Αμερική στο πλανόδιο εμπόριο φρούτων στο οποίο και κατήυθνε το εκτεταμένο μεταναστευτικό δίκτυο που ο ίδιος δημιούργησε πραγματοποιώντας και άλλα ταξίδια στην ιδιαίτερη πατρίδα του μέχρι την παλιννόστηση και το θάνατό του το 1907.²

Η διατλαντική μετανάστευση εργατικού δυναμικού από την Ελλάδα η οποία έλαβε μαζικό χαρακτήρα από το 1890 μέχρι το 1924 δεν υπήρξε μονόδρομη μετακίνηση. Ενταγμένη μέσα σε ένα πλέγμα οικογενειακών και κοινοτικών θεσμών και δεσμών η απόφαση της μετακίνησης εξορθολογίστηκε από τα υποκείμενα μέσα από τη συντήρηση του στόχου της επιστροφής. Αν και εξαιρετικά ριψοκίνδυνο εγχείρημα για τους πρωτοπόρους ο διάπλους του ωκεανού και εξίσου αβέβαιο το σχέδιο της γρήγορης

---

² Στο ίδιο, σ. 1080-1084.

συσσώρευσης κερδών για τους περισσότερους που τους ακολούθησαν, ήταν η επιστροφή στη γενέτειρα και όχι η παραμονή στην Αμερική αυτή που θεωρούνταν ως «φυσιολογική» εξέλιξη του μεταναστευτικού σχεδίου. Προσδοκώντας αυτήν την επιστροφή οι μετανάστες οργάνωναν την κοινωνική και προσωπική ζωή τους γύρω από τα εθνοτοπικά δίκτυα, επικοινωνούσαν μέσω επιστολών, φωτογραφιών και μηνυμάτων, έστελναν εμβάσματα, αποταμίευαν και έκαναν σχέδια για τον εαυτό τους και τους οικείους τους. Μέσω των διαπροσωπικών και διασυνοριακών δεσμών συγγένειας, φιλίας, καταγωγής και πατρωνίας όχι μόνο ενεργοποιήθηκε η μεταναστευτική διαδικασία στο εσωτερικό των απομονωμένων έως τότε αγροτικών κοινοτήτων αλλά και διασφαλίστηκε η ενεργή συμμετοχή του μετανάστη στους δυο κόσμους. Με τον ίδιο τρόπο οι κοινότητες και οι οικογένειες που έμεναν πίσω, οργάνωναν την καθημερινότητά τους και ονειρεύονταν το μέλλον τους κοιτάζοντας προς την Αμερική. Η αναμονή της οικονομικής βοήθειας, του προπληρωμένου εισιτηρίου ή του ίδιου του μετανάστη δημιουργούσε μια στενή αλληλεξάρτηση υλική και συναισθηματική ανάμεσα στα χωριά και τις κωμοπόλεις του ελληνικού βασιλείου και τις αμερικανικές μεγαλουπόλεις. Η ενσωμάτωση της ελληνικής επαρχίας στο εκτεταμένο διατλαντικό καπιταλιστικό σύστημα δεν γινόταν μόνο μέσω της αποστολής εργατικού δυναμικού αλλά και της υποδοχής οικονομικών εμβασμάτων, πολιτισμικών ερεθισμάτων και κοινωνικών επιδράσεων. Τα κοινωνικά δίκτυα (*social networks*) μεταξύ αυτών που έφευγαν για την Αμερική, εκείνων που επέστρεφαν μόνιμα ή προσωρινά και όσων έμεναν πίσω στην κοινότητα δημιουργούσαν ένα «διεθνικό κοινωνικό πεδίο» μεταξύ χώρας αποστολής και υποδοχής μέσα στο οποίο τα άτομα έπαιρναν αποφάσεις, αναλάμβαναν δράσεις και μοιράζονταν τις ανησυχίες τους.

Ιστοριογραφική προσέγγιση της ελληνικής μετανάστευσης

Η ελληνική μετανάστευση προς τις Ηνωμένες Πολιτείες στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού αποτέλεσε αρκετά νωρίς αντικείμενο έρευνας και στις δυο πλευρές του Ατλαντικού. Στην Αμερική το φαινόμενο μελετήθηκε από Αμερικανούς κοινωνικούς επιστήμονες ως τμήμα της «νέας μετανάστευσης», στο πλαίσιο της κυρίαρχης την εποχή εκείνη ρατσιστικής ανάγνωσης και της αμφισβήτησης της αφομοιωσιμότητας των μεταναστών που προέρχονταν από τη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Το έργο του Henry Pratt Fairchild, σημείο αναφοράς αργότερα για πολλούς μελετητές της ιστορίας των ελληνικών κοινοτήτων, εξέταζε με όρους φυλετικούς τους

Έλληνες μετανάστες επιμένοντας στις δυσκολίες ενσωμάτωσής τους στην αμερικανική κοινωνία και στην ανάγκη εκπολιτισμού τους. Σε ένα ιδιαίτερα εκτενές κεφάλαιό του παρείχε πληροφορίες για τις αιτίες του φαινομένου, τα κίνητρα και τα μέσα που διευκόλυναν την αναχώρηση των Ελλήνων ενώ συμπεριλάμβανε στην εξέταση των αποτελεσμάτων τις άμεσες συνέπειες που είχε για τις κοινότητες καταγωγής η μαζική αναχώρηση των ανδρών και η άφιξη των πρώτων παλιννοστούντων.³ Παρόμοιες αντιλήψεις εξέφραζαν και τα πρώτα χρονικά της ελληνικής μετανάστευσης που συντάχθηκαν από δύο εκπροσώπους της Αγγλικανικής και της Ορθόδοξης Εκκλησίας αντίστοιχα, τους Thomas Burgess και J. P. Xenidis. Οι αναφορές τους στην κοινωνία προέλευσης των Ελλήνων μεταναστών και οι ερμηνείες της εγκατάλειψής της ήταν πολύ πιο σύντομες, ωστόσο ειδικά ο J. P. Xenidis δεν παρέλειπε να αναφερθεί στην προοπτική της παλιννόστησής τους η οποία στις αρχές της δεκαετίας του 1920 παρέμενε ανοιχτή για συγκεκριμένες κατηγορίες μεταναστών.⁴

Στην Ελλάδα οι κοινωνικές αναλύσεις και οι δημόσιες συζητήσεις της ίδιας περιόδου επέμεναν στην προσέγγιση της μαζικής μετανάστευσης των Ελλήνων από τη σκοπιά του δημοσίου συμφέροντος και ως προς τις οικονομικές, δημογραφικές, στρατιωτικές, πολιτισμικές και εθνικές της επιπτώσεις. Ο ομαδικός χαρακτήρας της μετανάστευσης, τα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά των μεταναστών και ο μη παραδοσιακός τελικός προορισμός τους καθιστούσαν το φαινόμενο ιδιαίτερο για το ελληνικό βασίλειο και το ενδιαφέρον δικαιολογημένο. Ο Εμμανουήλ Λυκούδης το επισήμανε το 1903 στο έργο του, *Οι μετανάσται*, μια από τις πρώτες προσπάθειες ερμηνευτικής προσέγγισης του φαινομένου με ιδιαίτερα προκατειλημμένη στάση ως προς τις αρνητικές συνέπειές του.⁵ Μια πιο ακαδημαϊκή μελέτη για την ελληνική μετανάστευση κυκλοφόρησε το 1917 σε επιμέλεια του καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών Ανδρέα Ανδρεάδη στο πλαίσιο του Φροντιστηρίου Δημόσιας Οικονομίας και Στατιστικής. Το συλλογικό έργο, *Η ελληνική μετανάστευσις*, βασισμένο στην επιτόπια μελέτη των φοιτητών του κατά τη διάρκεια της δεκαετίας 1907-1917 και σε συγκεκριμένο ερωτηματολόγιο, εξέταζε τη θετική ή αρνητική επιρροή που είχε η μαζική μετανάστευση στις ελληνικές επαρχίες ως πολυσύνθετο φαινόμενο.⁶ Το ίδιο

---

³ Henry P. Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, Νιου Χείβεν, Yale University Press, 1911.

⁴ Thomas Burgess, *Greeks in America*, Βοστώνη, Sherman, French & Company, 1913· J. P. Xenides, *The Greeks in America*, Νέα Υόρκη, George H. Doran Company, 1922.

⁵ Εμμανουήλ Λυκούδης, *Οι μετανάσται*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, αρ.43, 1903.

⁶ Ανδρέας Μιχ. Ανδρεάδης, *Η Ελληνική Μετανάστευσις, Φροντιστήριον Δευτεροετών Φοιτητών Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα, Τυπογραφείο Παναγ. Α. Πετράκου, 1917.

θέμα απασχόλησε και τον Ιωάννη Τουρνάκη στη μελέτη του, *Μετανάστευσις και μεταναστευτική πολιτική εν Ελλάδι* (1923), και αργότερα τον Βασίλειο Βαλαώρα στο *Ο Ελληνισμός των Ηνωμένων Πολιτειών* (1937), χωρίς ωστόσο να διατυπωθούν συγκλίνουσες απόψεις για τη σχέση μετανάστευσης και δημοσίου συμφέροντος. Διαφάνηκε πάντως μια μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τη συμβολή των μεταναστών στην ανακούφιση των οικογενειών τους και της εθνικής οικονομίας στον «αναμορφωτικό» ρόλο τον οποίο θα μπορούσαν να αναλάβουν οι Ελληνοαμερικανοί του Μεσοπολέμου στην ελληνική κοινωνία.⁷

Η ιστορία της ελληνικής μετανάστευσης, η συγκρότηση των κοινοτήτων, ο ελληνοαμερικανικός κοινωνικός και πολιτικός κομφορμισμός και τα επιτεύγματα των Ελληνοαμερικανών εντός του αμερικανικού έθνους κυριάρχησαν στις μεταπολεμικές αναλύσεις, με κυρίαρχες εκείνες του Μπάμπη Μαλαφούρη, του Theodore Saloutos και της Helen Z. Papanikolas.⁸ Ελληνοαμερικανοί δεύτερης γενιάς, οι δύο τελευταίοι μελέτησαν την ελληνική μετανάστευση με επιστημονική μέθοδο βασιζόμενοι σε πλήθος αρχειακών πηγών, σε προφορικές μαρτυρίες και τοπικές ιστορίες, υιοθετώντας μια οπτική επηρεασμένη από τα πολιτικά και κοινωνικά συμφραζόμενα της μεταπολεμικής Αμερικής: το ψυχροπολεμικό κλίμα και τους εθνοτικούς και φυλετικούς αγώνες. Ειδικά ο Saloutos ήταν ο πρώτος ο οποίος με το έργο του, *They remember America, The story of the repatriated Greek-Americans*, μετατόπισε το ενδιαφέρον του στην Ελλάδα και στην επανένταξη των Ελληνοαμερικανών παλιννοστούντων στην ελληνική κοινωνία και αγορά εργασίας. Ταξιδεύοντας ο ίδιος στην Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του 1950 ως υπότροφος του ιδρύματος Φουλμπράιτ εξέτασε το μετανάστη ως κοινωνικό υποκείμενο από το οποίο οι τοπικές κοινωνίες μπορούσαν να αντλήσουν οικονομικά και πολιτισμικά οφέλη. Στην περιεκτική ιστορία των Ελλήνων της Αμερικής που εξέδωσε το 1964, *The Greeks in the USA*, ο Saloutos έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο που συνέχισε να παίζει η πατρίδα στην κοινωνική, επαγγελματική, πολιτική και εκκλησιαστική ζωή των μεταναστών μέχρι το Μεσοπόλεμο και ανέδειξε την ισχύ των δικτύων και την αντοχή του τοπικισμού στις μεταναστευτικές κοινότητες.⁹ Μεταγενέστεροι ερευνητές, όπως ο

---

⁷ Ιωάννης Ε. Τουρνάκης, *Μετανάστευσις και μεταναστευτική πολιτική εν Ελλάδι*, Αθήνα, [χ.έ.], 1923· Βασίλειος Γ. Βαλαώρας, *Ο Ελληνισμός των Ηνωμένων Πολιτειών*, Αθήνα, [χ.έ.], 1937.

⁸ Μπάμπης Μαλαφούρης, *Έλληνες της Αμερικής 1528-1948*, Νέα Υόρκη, [χ.έ.], 1948· Έλεν Παπανικόλα, *Μια ελληνική οδύσσεια στην αμερικανική Δύση*, Αθήνα, Εστία, 2005.

⁹ Theodore Saloutos, *They remember America, The story of the repatriated Greek-Americans*, Μπέρκλεϋ, University of California Press, 1956· Theodore Saloutos, *The Greeks in the United States*, Καίμπριτζ Μασσαχουσέτης, Harvard University Press, 1964.

Charles Moskos, ο Dan Georgakas, κ.ά. προσέθεσαν στην ιστορία των Ελλήνων της Αμερικής νέα ερευνητικά πεδία όπως το εργατικό κίνημα, την εκπαίδευση, τη γλώσσα, τη λογοτεχνία, την καλλιτεχνική δημιουργία των Ελληνοαμερικανών, τις σχέσεις μεταξύ πρώτης και δεύτερης γενιάς μεταναστών αλλά και μονογραφίες για συγκεκριμένες ελληνικές κοινότητες των ΗΠΑ.¹⁰

Στην ελληνική ιστοριογραφία μετά από μια μακρά περίοδο σιωπής γύρω από την υπερατλαντική μετανάστευση, το ερευνητικό ενδιαφέρον, το οποίο μεταπολεμικά είχε επικεντρωθεί στη νέα αποδημία και κυρίως σε αυτή προς τη Βορειοδυτική Ευρώπη, στράφηκε τη δεκαετία του 1990 εκ νέου στο πρώτο μεταναστευτικό ρεύμα προς τις ΗΠΑ, αυτή τη φορά όμως με νέα εννοιολογικά εργαλεία και με διαφορετική προβληματική. Με την *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς* (1993) του Ιωάννη Χασιώτη και το συλλογικό έργο του Richard Clogg, *Η Ελληνική Διασπορά στον 20ό αιώνα*, η ελληνική μετανάστευση στις ΗΠΑ εντάχθηκε οργανικά στο φαινόμενο της νεοελληνικής διασποράς, ενώ λίγα χρόνια πριν, το 1986, στο έργο της Ήρας Έμκε-Πουλοπούλου, *Προβλήματα μετανάστευσης-παλιννόστησης* συνεξετάσθηκε πολύπλευρα μαζί με τις υπόλοιπες αποδημίες του 20ού αιώνα και, για πρώτη φορά, παράλληλα με το φαινόμενο της παλιννόστησης.¹¹ Ήταν η περίοδος κατά την οποία οι παγκόσμιες πληθυσμιακές μετακινήσεις εντεινόνταν στο πλαίσιο οικονομικών, τεχνολογικών και πολιτικών ανατροπών, ενώ η Ελλάδα μετατρέποταν σε χώρα μαζικής υποδοχής μεταναστών από τα πρώην κομμουνιστικά κράτη. Πολιτικές και ακαδημαϊκές συζητήσεις άρχιζαν να διεξάγονται στο εσωτερικό της χώρας σχετικά με τα προβλήματα ενσωμάτωσης των μεταναστών, τα δικαιώματά τους, τον οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό ρόλο τους και τις αντιδράσεις των γηγενών, διασταυρώνονταν με νέες θεωρίες γύρω από το μεταναστευτικό φαινόμενο και το έθνος-κράτος και ανακινούσαν τη διερεύνηση μιας «κλασικής», ωστόσο υποβαθμισμένης στην ελληνική ακαδημαϊκή ιστοριογραφία, περιόδου αποδημίας: της υπερπόντιας προπολεμικής ελληνικής μετανάστευσης στην Αμερική. Το ενδιαφέρον μετατοπίστηκε και στην Ελλάδα ως χώρα αποστολής μεταναστών, επικεντρώθηκε κατεξοχήν σε ευαίσθητες εθνικά περιοχές όπως η Μακεδονία και σε ερωτήματα που

---

¹⁰ Ενδεικτικά: Charles Moskos, *Greek Americans: Struggle and success*, Νιου Μπρούκγουικ, Λονδίνο, Transaction Publishers, 1990· Dan Georgakas, *Greek America at Work*, Νέα Υόρκη, Labor Resource Center of Queens College, 1992.

¹¹ Ιωάννης Χασιώτης, *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1993· Richard Clogg, *Η Ελληνική Διασπορά στον 20ό αιώνα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004 (α' έκδοση στα αγγλικά το 1999)· Ήρα Έμκε-Πουλοπούλου, *Προβλήματα μετανάστευσης- παλιννόστησης*, Αθήνα, ΙΜΕΟ, ΕΔΗΜ, 1986.

αφορούσαν τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές αιτίες του φαινομένου, εν μέρει στις συνέπειές του και κατεξοχήν στις κρατικές πολιτικές. Σε αυτή την ομάδα ανήκουν εργασίες όπως το άρθρο του Basil C. Gounaris, «Emigration from Macedonia in the Early Twentieth Century» (1989), και οι διδακτορικές διατριβές των: Τριανταφυλλιά Ν. Κουρτούμη-Χαντζή, *Η ελληνική μετανάστευση προς τις Ηνωμένες Πολιτείες και η πολιτική της Ελλάδας, 1890-1924* (1999) και Χρήστου Μανδατζή, *Υπερπόντια μετανάστευση από τη Μακεδονία, 1923-1936*, (2000).¹²

Με τη διατριβή της Ιωάννας Λαλιώτου, *Migrating Greece: historical enactments of migration in the culture of the nation* (1998) και τη μελέτη της διαδικασίας διαμόρφωσης της μεταναστευτικής υποκειμενικότητας εντάχθηκε στην ιστοριογραφία της ελληνικής μετανάστευσης η διεθνική οπτική και η διατλαντική διάσταση του φαινομένου, ενώ παράλληλα επισημάνθηκε η ανάγκη να διερευνηθούν πέρα από τις οικονομικές και πολιτικές πτυχές, πολιτισμικά και κοινωνικά ζητήματα σε ένα πλαίσιο ευρύτερο του έθνους-κράτους.¹³ Καθώς οι εντεινόμενες και ποικιλόμορφες παγκόσμιες ροές έθεταν σε αμφισβήτηση τα εθνοκεντρικά και ουσιοκρατικά ερμηνευτικά σχήματα, τα κράτη προέλευσης των μεταναστών και η επικοινωνία των τελευταίων με τις κοινότητες καταγωγής τους μέσα από ποικίλα κοινωνικά και οικονομικά δίκτυα μετατοπίζονταν σταδιακά στο επίκεντρο των επιστημονικών ερευνών στο χώρο των μεταναστευτικών σπουδών. Σε μια επαναθεώρηση της υπερατλαντικής μετανάστευσης και υπό την επιρροή της ανάπτυξης και διάδοσης των διασπορικών σπουδών στην Αμερική αναδείχτηκαν νέες πτυχές, όπως η δυναμική των ίδιων των υποκειμένων, ενώ προτάθηκαν εναλλακτικές ερμηνείες γύρω από το ρόλο και τις αξίες τους μέσα στην αμερικανική κοινωνία. Στο πλαίσιο αυτής της νέας ανάγνωσης της μεταναστευτικής εμπειρίας εντάσσονται οι διατριβές του Γιάννη Παπαδόπουλου (2008) για τον τρόπο διαμόρφωσης της ελληνοαμερικάνικης ιδεολογίας, και του Κωστή Καρπόζηλου (2010) για την ιστορία του ελληνοαμερικανικού ριζοσπαστισμού.¹⁴

---

¹² Basil C. Gounaris, "Emigration from Macedonia in the Early Twentieth Century", *Journal of Modern Greek Studies* 7, 1989, σ. 133-153· Τριανταφυλλιά Ν. Κουρτούμη-Χαντζή, *Η Ελληνική Μετανάστευση προς τις Ηνωμένες Πολιτείες και η Πολιτική της Ελλάδας (1890-1924)*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΑΠΘ, 1999· Χρήστος Μ. Μανδατζής, *Υπερπόντια μετανάστευση από τη Μακεδονία, 1923-1936*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΑΠΘ, 2000.

¹³ Βλ. ελληνική έκδοση: Ιωάννα Λαλιώτου, *Διασχίζοντας τον Ατλαντικό. Η ελληνική μετανάστευση στις ΗΠΑ κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα*, Αθήνα, Πόλις, 2006.

¹⁴ Γιάννης Παπαδόπουλος, *Η Μετανάστευση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Αμερική (19ος αιώνας-1923): Οι Ελληνικές κοινότητες της Αμερικής και η Αλυτρωτική Πολιτική της Ελλάδας*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2008· Κωστής Καρπόζηλος, *Ελληνοαμερικανοί εργάτες, κομμουνιστικό κίνημα και συνδικάτα (1900-1950)*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 2010.

Από τη διερεύνηση της εβιβλιογραφίας διαπιστώθηκε ότι ενώ ήδη παρατηρείται μια τάση συνεξέτασης της μεταναστευτικής εμπειρίας σε συνάρτηση τόσο με τη χώρα υποδοχής όσο και με τη χώρα προέλευσης, εξακολουθούν να λείπουν μελέτες που να αφορούν τις συστηματικές σχέσεις και τους στενούς δεσμούς των μεταναστών με τους τόπους αποστολής, με πρόσωπα δηλαδή και ομάδες από τις κοινότητες καταγωγής τους. Στο πλαίσιο λοιπόν του προβληματισμού που έχει αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια στις μεταναστευτικές σπουδές γύρω από τη διεθνικότητα (*transnationalism*), η παρούσα διατριβή επιχειρεί να αναδείξει το εύρος και το πλήθος των αλλαγών που συντελούνταν από τα τέλη του 19ου αιώνα στις τοπικές κοινότητες από τις οποίες αναχωρούσαν οι Έλληνες μετανάστες με κατεύθυνση την Αμερική, με τις οποίες συνέχιζαν να επικοινωνούν συστηματικά και στις οποίες πολλοί επέστρεφαν μετά από κάποιο διάστημα απουσίας για επίσκεψη ή μόνιμη εγκατάσταση. Το άρθρο της Λίνας Βεντούρα, «Το ‘αμερικανικό όνειρο’ στην Πελοπόννησο. Μετανάστευση και μετασχηματισμοί της τοπικής κοινωνίας»,¹⁵ αποτελεί πρόδρομο αυτής της μελέτης.

Στη διεθνή βιβλιογραφία οι ιστορικές μελέτες σχετικά με τους διεθνικούς δεσμούς των Ευρωπαίων μεταναστών με τις κοινότητες καταγωγής τους στις αρχές του 20ού αιώνα και τις επιρροές σε αυτές παραμένουν εξίσου περιορισμένες. Ο Mark Wyman υπήρξε από τους πρώτους οι οποίοι επιχειρήσαν να ξαναγράψουν την ιστορία της υπερατλαντικής ευρωπαϊκής μετανάστευσης εντάσσοντας σε αυτή το φαινόμενο της παλιννόστησης και των επιδράσεών της στην χώρα προέλευσης. Το έργο του, *Round-trip to America. The Immigrants return to Europe, 1880-1930*, παρουσιάζει μέσα από μια σύνθεση παραδειγμάτων διαφόρων εθνικών ομάδων της Ευρώπης τον αντίκτυπο που είχε η αμερικανική εμπειρία στις οικογένειες και τις κοινότητες καταγωγής των μεταναστών.¹⁶ Πολύ πιο διεισδυτικές υπήρξαν δύο ερευνητικές εργασίες οι οποίες επικεντρώθηκαν στον Ιταλικό Νότο και κυκλοφόρησαν σε απόσταση μιας δεκαετίας περίπου. Οι ιστορικές μελέτες των Dino Cinel και Linda Reader εστίασαν αντίστοιχα στους οικονομικούς και πολιτισμικούς μετασχηματισμούς που προκάλεσαν οι «εν κινήσει Ιταλοί» στις κοινότητες καταγωγής τους. Ειδικά η δεύτερη ανέδειξε το ρόλο των «ακινητοποιημένων» γυναικών στη μεταναστευτική διαδικασία και τον αντίκτυπο που αυτή είχε στην οικογενειακή ζωή, τις οικονομικές και επαγγελματικές

---

¹⁵ Λίνα Βεντούρα, «Το ‘αμερικανικό όνειρο’ στην Πελοπόννησο. Μετανάστευση και μετασχηματισμοί της τοπικής κοινωνίας», Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Η πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα: αλλαγές και ανατροπές*, Αθήνα, 2012, σ. 93-114.

¹⁶ Mark Wyman, *Round-trip to America. The Immigrants return to Europe, 1880-1930*, Ithaca, Cornell University Press, 1993.

δραστηριότητες, την καθημερινότητα και τη σχέση τους με το ιταλικό κράτος-έθνος. Και τα δύο έργα επιβεβαίωναν ότι έναν αιώνα πριν ο αντίκτυπος της μετανάστευσης αφορούσε πολύ περισσότερα άτομα από εκείνα που αποφάσιζαν να μετακινηθούν. Το παράδειγμα του ιταλικού νότου είναι ενδιαφέρον λόγω των αναλογιών που παρουσιάζει με την προπολεμική ελληνική υπερατλαντική μετανάστευση: χώρες και οι δύο της περιφέρειας (μεσογειακές και γειτονικές), με μαζική αποδημία στρατεύσιμων ανδρών, ποικίλες επιπτώσεις για το κράτος, παρόμοιες εμπειρίες εκμετάλλευσης από τους ναυτιλιακούς πράκτορες, υψηλό ποσοστό παλιννοστήσεων.¹⁷

Τη διάχυση της βορειοαμερικανικής εργασιακής ηθικής και νοοτροπίας στην αυτόνομη Σοβιετική Καρελία μέσω των επτά χιλιάδων περίπου Αμερικανο-φιλανδών σοσιαλιστών μεταναστών οι οποίοι εγκαταστάθηκαν εκεί τη δεκαετία του 1930, επεξεργάστηκε στη διδακτορική διατριβή του ο Evgeny Efremkin. Έχοντας ενσωματώσει τις βορειοαμερικανικές αναπαραστάσεις της νεωτερικότητας, οι αστικοποιημένοι μετανάστες αποτέλεσαν για την περιοχή παράγοντες οικονομικής και πολιτισμικής αλλαγής εξυπηρετώντας τα σχέδια των σοβιετικών αρχών για την προώθηση του «σοβιετικού δρόμου ανάπτυξης». Όπως κατέδειξε ο ερευνητής η διάδοση του αμερικανικού πολιτισμικού κεφαλαίου στην τοπική κοινωνία το οποίο περιλάμβανε επίσης ποικίλους νεωτερισμούς σε επίπεδο καθημερινότητας υπήρξε σε μεγάλο βαθμό μια διεθνική διαδικασία με σύντομη διάρκεια και μη γραμμική πορεία.¹⁸

Τέλος στο χώρο της νοτιοδυτικής Κίνας, η μελέτη της Madeline Y. Hsu, *Dreaming of Gold, Dreaming of Home: Transnationalism and Migration between the United States and South China, 1882–1943*, ανέδειξε τα ελαστικά όρια μιας ιδιαίτερα συνεκτικής, ταυτόχρονα όμως ευάλωτης στις πολιτικές συγκυρίες, διεθνικής κοινότητας η οποία διαμορφώθηκε μέσα από τη μαζική μετανάστευση των Κινέζων στη δυτική ακτή των ΗΠΑ. Διαπραγματευόμενοι τη θέση τους στην αμερικανική οικονομία και κοινωνία οι απόδημοι παρέμειναν προσηλωμένοι στο γενέθλιο τόπο, τα συγγενικά δίκτυα και την οικογένεια επιφέροντας αλλαγές στον τόπο καταγωγής τους σε επίπεδο υλικών όρων και κοινοτικών υποδομών και προκαλώντας μετασχηματισμούς στη δομή και τη λειτουργία της οικογένειάς τους.¹⁹

---

¹⁷ Dino Cinel, *The national integration of Italian return migration 1870-1929*, Νέα Υόρκη, Cambridge UP, 1991· Linda Reeder, *Widows in white: Migration and the transformation of rural women, Sicily, 1880-1928*, Τορόντο, University of Toronto Press, 2003.

¹⁸ Evgeny Efremkin, “At the Intersection of Modernities: Migrants as Agents of Economic and Cultural Change”, *Journal of Contemporary History* 51, 3, 2016, σ. 531-554.

¹⁹ Madeline Y. Hsu, *Dreaming of Gold, Dreaming of Home: Transnationalism and Migration between the United States and South China, 1882–1943*, Στάνφορντ, Stanford University Press, 2000.

Προβληματική της έρευνας: διεθνικοί δεσμοί και μεταναστευτικές κοινότητες

Το 1960 ο Frank Thistlethwaite με ένα πρωτοποριακό για την εποχή άρθρο τοποθετούσε τη διατλαντική μετανάστευση στο επίκεντρο της ευρωπαϊκής ιστορίας και καλούσε τους ιστορικούς της μετανάστευσης να υιοθετήσουν μία προοπτική λιγότερο αμερικανοκεντρική. Κατέκρινε την κυριαρχία της οικονομίας στις μεταναστευτικές θεωρίες και μετατόπιζε το ερευνητικό ενδιαφέρον στη χώρα αποστολής προτείνοντας την προσέγγιση της υπερατλαντικής μετακίνησης όχι ως ενός αδιαφοροποίητου φαινομένου και μιας οριστικής και αμετάκλητης ατομικής απόφασης αλλά ως πτυχής της κοινωνικής κινητικότητας και απόρροιας σύνθετων επιλογών.²⁰

Χρειάστηκε ωστόσο να περάσουν τρεις δεκαετίες για να ανανεωθεί το πεδίο των μεταναστευτικών σπουδών με την εισαγωγή της διεθνικής προοπτικής. Με το συλλογικό έργο των Linda Basch, Nina Glick-Schiller και Cristina Szanton-Blanc, *Nations Unbound* (1994),²¹ τέθηκε εκ νέου σε αμφισβήτηση η κλασική θεωρία της αφομοίωσης των μεταναστών στη χώρα υποδοχής και της οριστικής τους ρήξης με την κοινωνία αποστολής και προτάθηκε μια διαφορετική προσέγγιση του σύγχρονου μεταναστευτικού φαινομένου υπό το πρίσμα της συγχρονίας ανάμεσα στο «εδώ» και το «εκεί». Καινούριοι προβληματισμοί αναδείχτηκαν, μεταξύ άλλων, σχετικά με την πολυσημία της έννοιας της διεθνικότητας (*transnationalism*) και το ιστορικό βάθος της.²² Κατέστη δηλαδή σαφές ότι η κινητικότητα των μεταναστών και η ανάπτυξη από άτομα και οργανωμένες ομάδες οικονομικών, πολιτικών, κοινωνικών και πολιτισμικών δεσμών που υπερβαίνουν τα πολιτικά όρια κρατών, δεν αποτελούν ιδιαιτερότητα της σύγχρονης παγκοσμιοποιημένης εποχής, συνυφασμένη με τις οικονομικές και τεχνολογικές εξελίξεις της. Παρά την τεράστια γεωγραφική απόσταση, ο μετανάστης από τη Νοτιοανατολική Ευρώπη στην Αμερική διατηρούσε ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα ισχυρούς οικονομικούς και συναισθηματικούς δεσμούς με τους συγγενείς που έμεναν πίσω στο πλαίσιο ενός οικογενειακού μεταναστευτικού σχεδίου το οποίο αντιμετώπιζε τη μετανάστευση ως προσωρινή και έθετε τον απόδημο υπό τον έλεγχο

---

²⁰ Frank Thistlethwaite, "Migration from Europe overseas in the 19th and 20th Centuries, στο Rudolph J. Vecoli, Suzanne M. Sinke (επιμ.), *A century of European migrations, 1930-1930*, Ουμπάνα, Σικάγο, University of Illinois Press, 1991, 17-58.

²¹ Linda Basch, Nina Glick-Schiller, Cristina Szanton Blanc, *Nations unbound: Transnational projects, post-colonial predicaments and deterritorialized nation-states*, Νέα Υόρκη, Gordon and Breach, 1994.

²² Nancy Foner, "What's new about transnationalism? New York immigrants today and at the turn of the century", *Diaspora* 6, 3, 1997, σ. 355-375.

των πολλαπλών και διευρυμένων κοινωνικών δικτύων. Η οικονομική ανασφάλεια και οι ποικίλοι αποκλεισμοί στο Νέο Κόσμο αποτελούσαν πρόσθετα κίνητρα για τη διαβίωσή του «μεταξύ δύο κόσμων» ενώ η απ' ευθείας ακτοπλοϊκή σύνδεση όλο και περισσότερων ευρωπαϊκών λιμανιών με τη Νέα Υόρκη και οι τεχνολογικές δυνατότητες της εποχής επέτρεπαν τον τακτικό διάπλου του Ατλαντικού Ωκεανού. Η αποστολή εμβασμάτων για την αγορά γης, την κατασκευή σπιτιών, την εξόφληση χρεών, τη συντήρηση της οικογένειας, και την προικοδότηση των ανύπανδρων γυναικών, η τακτική αλληλογραφία, τα ταξίδια, οι δωρεές προς την κοινότητα και τα συμβολικά δώρα στους συγγενείς αλλά και το υψηλό ποσοστό παλινοστίσεων αποδείκνυαν τη δύναμη και την αντοχή των δεσμών με τις κοινότητες καταγωγής.

Επεκτείνοντας τον προβληματισμό σε σχέση με το είδος των ροών και των δεσμών που αναπτύσσουν οι μετανάστες με τη χώρα καταγωγής τους, η Peggy Levitt εισήγαγε τον όρο «κοινωνικά εμβάσματα» (social remittances) για να περιγράψει τη διακίνηση ιδεών και προτύπων συμπεριφοράς, καθώς και την ενίσχυση του κοινωνικού κεφαλαίου ομάδων και ατόμων μέσα στο διεθνικό πεδίο. Επαγγελματικοί και κοινωνικοί κανόνες, αντιλήψεις για τον τρόπο άσκησης της εξουσίας και διαχείρισης του οίκου, υλικά και ηθικά πρότυπα, εικόνες, έμφυλες ταυτότητες, ατομικές προσδοκίες, αναπαραστάσεις και προσλήψεις για το χώρο και το χρόνο διαχέονται μέσω των μεταναστών σε ανθρώπους που δεν έχουν βιώσει ποτέ την αποδημία, αναδιαμορφώνοντας τον τρόπο ζωής και σκέψης, τις καταναλωτικές συνήθειες, τα πρότυπα και τις κοινωνικές σχέσεις τους. Το γόητρο που ασκεί ο πολιτισμός της χώρας υποδοχής, και η κοινωνική ανέλιξη όσων έχουν μεταναστεύσει, καθιστά την επιρροή των εμβασμάτων αυτών στο φαντασιακό εκείνων που νιώθουν παγιδευμένοι στα χωριά και τις κωμοπόλεις ισχυρή. Βεβαίως, οι εισροές δεν γίνονται δεκτές χωρίς διαπραγμάτευση και προσαρμογή. Συναντούν αντιστάσεις από τους τοπικούς κώδικες, τις έξεις και τα τοπικά συστήματα ιεραρχίας.²³

Οι Michael P. Smith και Luis Ed. Guarnizo στο συλλογικό τους έργο, *Transnationalism from below* (1998), εστίασαν την ανάλυσή τους στο μικρο-επίπεδο και περιέγραψαν μέσα από τη μελέτη περιπτώσεων όλες αυτές τις «δραστηριότητες των καθημερινών ανθρώπων» (*grassroots politics*), δηλαδή ατόμων, οικογενειών, νοικοκυριών, μεταναστευτικών συλλόγων, που υπερβαίνουν τα εθνικά σύνορα και

---

²³ Peggy Levitt, "Social Remittances: Migration Driven Local-Level Forms of Cultural Diffusion", *International Migration Review* 32, 4, 1998, σ. 926-948.

λειτουργούν ως φορείς μετασχηματισμών τόσο στις χώρες υποδοχής όσο και σε εκείνες της καταγωγής τους.²⁴ Επεσήμαναν ότι η σχέση κέντρου-περιφέρειας δεν είναι μονόπλευρη ούτε στατική, οι μετανάστες δηλαδή δεν μεταφέρουν απλώς κεφάλαιο και εργατική δύναμη στις χώρες υποδοχής, αντίθετα αλληλοεπιδρούν τόσο στο νέο περιβάλλον όσο και στο παλιό αναδιαμορφώνοντάς το οικονομικά, πολιτισμικά και κοινωνικά. «Σκέφτονται διεθνικά και ενεργούν διατοπικά». Τόνισαν λοιπόν την ανάγκη να διερευνηθούν παράμετροι όπως, το είδος των ροών, η συχνότητα και η ποιότητά τους· τα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά των ανθρώπων που συμμετέχουν σε διεθνικές δραστηριότητες, τα κίνητρα και οι στόχοι τους, καθώς και η μακροπρόθεσμη υπονόμηση ή αντίθετα η επιβεβαίωση από τους διεθνικούς δεσμούς των παραδοσιακών δομών εξουσίας.

Οι πρόσφατες θεωρίες για τα «διεθνικά κοινωνικά πεδία» (*transnational social fields*), τους διεθνικούς χώρους (*transnational spaces*) και τα «διεθνικά μεταναστευτικά κυκλώματα» (*transnational migrant circuits*) που διαμορφώνονται μέσα από την κυκλοφορία, τη σταθερή επικοινωνία και τις συστηματικές και πολλαπλές σχέσεις των μεταναστών με τις χώρες καταγωγής τους έδωσαν το ερέθισμα για την παρούσα διατριβή. Κεντρικό ερευνητικό ερώτημα συνιστά η διερεύνηση του ρόλου της μετανάστευσης και της συμβολής των δικτύων των απόδημων και των παλινοστούντων στο μετασχηματισμό των κοινοτήτων καταγωγής τους. Η μελέτη στοχεύει να ιστοριοποιήσει τη διεθνική μεταναστευτική εμπειρία και να αναδείξει τους τρόπους και τα μέσα, καθώς επίσης τους τομείς και το βαθμό στον οποίο η ελληνική αγροτική κοινωνία στην καμπή του 20ού αιώνα επικοινωνήσε με τις κοινότητες των αποδήμων της και επηρεάστηκε από τις οικονομικές, υλικές και πολιτισμικές ροές τους. Ζητούμενο είναι η ανάδειξη όψεων της ζωής και της καθημερινότητας των ανθρώπων της ελληνικής επαρχίας τις οποίες οι μεταναστευτικές σπουδές είχαν αγνοήσει ως τώρα και να αποδείξει ότι «η συνολική κοινωνική προέκταση του μεταναστευτικού φαινομένου» μπορεί να είναι μετασχηματιστική, ότι δεν είναι αναγκαστικά και πάντα συντηρητική, όπως είχε μέχρι τώρα υποστηριχτεί από πολλούς μελετητές.²⁵ Λαμβάνοντας υπόψη την κεντρική θέση που διαδραματίζει η

---

²⁴ Michael P. Smith, Luis Ed. Guarnizo, *Transnationalism from below*, Comparative Urban and Community Research, Volume 6, New Brunswick, Transaction Publishers, 1998.

²⁵ Βλ. το σχετικό προβληματισμό στο: Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Παλινοστήση και Καταμερισμός της Εργασίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 84-85, 1994, σ. 30 και Ευθύμιος Καβουριάρης, «Εισαγωγή», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 84-85, 1994, σ. 7-8. Βλ και την πρόταση της Eva Morawska στις αρχές της δεκαετίας του 1990 για την ανάγκη εκπόνησης συγκριτικών μελετών στο μικροεπίπεδο. Eva Morawska "Return Migrations: Theoretical and Research Agenda", στο Rudolph J.

κινητικότητα στη διεθνή μετανάστευση θα εξετασθεί η συμβολή όχι μόνο της ενσώματης μετακίνησης αλλά και των κοινωνικά ενσωματωμένων οικονομικών, υλικών και πολιτισμικών ροών. Χωρίς δηλαδή να υποτιμηθεί ο έντονα οικονομικός χαρακτήρας των διεθνικών πρακτικών των μεταναστών και οι οικονομικές αλλαγές που προκάλεσε η μαζική αναχώρησή τους και η επιστροφή πολλών, θα επιδιωχθεί παράλληλα η διερεύνηση των κοινωνικών και πολιτισμικών αλλαγών που προκλήθηκαν στις κοινωνικές σχέσεις, τους ορίζοντες, τη μνήμη, την οικογενειακή ζωή και τις προσδοκίες μέσα από τη μετανάστευση. Θα περιγραφεί το διεθνικό κοινωνικό πεδίο, η δημόσια σφαίρα που δημιουργείται μεταξύ κράτους υποδοχής και αποστολής μέσα από τις επαφές και τη δράση των άτυπων και θεσμοθετημένων κοινωνικών δικτύων που συνενώνουν μετανάστες και μη μετανάστες.

Η διερεύνηση του αντίκτυπου που είχε η υπερωκεάνια μετανάστευση στο επίπεδο της καθημερινότητας και της πραγματικότητας όσων έμεναν πίσω προϋποθέτει την αμφισβήτηση της έννοιας της μετανάστευσης ως μιας ολοκληρωμένης κοινωνικής πράξης και την προσέγγισή της ως μιας ανοιχτής διαδικασίας. Απαιτεί τη μικροανάλυση του φαινομένου στο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτιστικό πλαίσιο που χαρακτηρίζει τις ιδιαίτερες πατρίδες των μεταναστών και την ένταξη στη μελέτη των πολλών υποκειμένων που εμπλέκονται σε αυτή: τόσο δηλαδή του πρωταγωνιστή της μεταναστευτικής κίνησης με τις πολλαπλές ιδιότητές του (ως απόδημου/emigrant, μετανάστη/immigrant, παλινοστούντα, επισκέπτη-ταξιδιώτη, μέλους κάποιου εθνοτοπικού σωματείου) όσο και των ομάδων του πληθυσμού οι οποίες αν και μένουν πίσω, εντούτοις συμμετέχουν, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, στη διαδικασία της μετανάστευσης και της παλιννόστησης και ζουν μέσα σε ένα κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο που έχει άμεσα επηρεαστεί από το μεταναστευτικό φαινόμενο. Πρόκειται δηλαδή για την οικογένεια, τους συγγενείς, τους συμπατριώτες, τους εκπροσώπους των τοπικών συλλόγων οι οποίοι παρακολουθούν και εξαρτούν τη ζωή τους από τη μεταναστευτική πορεία των άλλων αλλά και τους πολυάριθμους επαγγελματίες οι οποίοι τους παρέχουν τις υπηρεσίες τους διεκδικώντας μερίδιο από τα μεταναστευτικά κέρδη.

Η ανάλυση απαιτεί λοιπόν την εισαγωγή του ενδιάμεσου επιπέδου της κοινότητας και των οργανωμένων κοινωνικών ομάδων της εντός των οποίων πολλές διεθνικές

Vecoli, Suzanne M. Sinke (επιμ.), *A Century of European Migrations 1830-1930*, Ουρμπάνα, University of Illinois Press, 1991, σ. 287.

δραστηριότητες πραγματοποιούνται. Οι κοινότητες αποτελούν έναν από τους πολλούς μηχανισμούς οι οποίοι μεσολαβούν μεταξύ των «χαμηλών» και «υψηλών» επιπέδων της διεθνικότητας, αυτών που οι Smith και Guarnizo ονόμασαν «*διεθνικότητα από τα κάτω*» και «*από τα πάνω*» αντίστοιχα. Η συχνή αναφορά στις «διεθνικές κοινότητες» επιβάλλει κάποιες διευκρινίσεις γύρω από το περιεχόμενο του όρου. Πρόκειται για κοινότητες οι οποίες επιβιώνουν παρά το γεωγραφικό διασκορπισμό των μελών τους αναπτύσσοντας στρατηγικά διεθνικές πρακτικές οι οποίες αξιοποιούν τα συγγενικά και τοπικά δίκτυα επικοινωνίας στα κράτη υποδοχής και αποστολής. Αυτό που προσδιορίζει τη νέα αίσθηση της κοινότητας είναι η διαμόρφωση ταυτοτήτων και κοινωνικών σχέσεων που δεν βασίζονται στην οικειοποίηση ενός χώρου. Οι κοινότητες επιτρέπουν σε απόδημους και κατοίκους να παραμείνουν σε επαφή και συνεργασία μέσω της αλληλογραφίας, των εμβασμάτων, του Τύπου, των δικτύων και των συλλόγων τους, των παλινοστίσεων και των ταξιδιών και να δένονται μέσω ενός άνισα κατανεμημένου οικονομικού και κοινωνικού κεφαλαίου. Καθώς είναι μικρές και προσωποποιημένες, επιτρέπουν την εσωτερικευση αξιών όπως η αλληλεγγύη, η εμπιστοσύνη και η αμοιβαιότητα ενώ μπορούν να λειτουργήσουν ως πηγές ωφελείας και δύναμης για τα μέλη τους. Η ανθεκτικότητά τους διασφαλίζεται από τις οικονομικές εξαρτήσεις, τις συμβολικές μεταφορές και τις θεσμοποιημένες σχέσεις που αναπτύσσουν με τους αποδήμους. Η εισαγωγή της οπτικής της κοινότητας επιβάλλεται συνεπώς από τον ίδιο το χαρακτήρα της μετανάστευσης, την ενθήκευσή της σε συλλογικές κοινωνικές στρατηγικές του ελληνικού αγροτικού χώρου. Αυτό σημαίνει ότι η επίδραση της μετανάστευσης δεν αντανακλάται μόνο στον τρόπο με τον οποίο τα άτομα ζουν τις ζωές τους μέσα σε έναν κοινωνικό σχηματισμό ο οποίος υπερβαίνει τα σύνορα αλλά πολύ περισσότερο στη συλλογική εμπειρία που μοιράζονται. Βεβαίως η διεθνική κοινότητα διαπερνάται εξίσου από έμφυλες, ταξικές και άλλες ιεραρχίες και ανισότητες την ίδια στιγμή όμως που προσφέρει σε κάποιους ευκαιρίες.²⁶

Η διατριβή σίγουρα δεν φιλοδοξεί να εξαντλήσει τις επιρροές που δέχτηκε η ελληνική επαρχία από τη γεωγραφική κινητικότητα του πιο παραγωγικού τμήματος του πληθυσμού της. Αναζητά τα είδη των αλλαγών, ταυτόχρονα και τα όρια των μετασχηματισμών στις τοπικές κοινότητες, τις διαπραγματεύσεις και τις ρήξεις που σημειώνονται στις διεθνικές σχέσεις μεταξύ μεταναστών, παλινοστούντων και

---

²⁶ Peggy Levitt, *The Transnational Villagers*, Μπέρκλεϋ, Λος Άντζελες, Λονδίνο, University of California Press, 2001, σ. 7-15.

κατοίκων. Στο μέτρο λοιπόν που δεν περιγράφει αλλά αναλύει συστηματικά και σε βάθος χρόνο τον αντίκτυπο της μαζικής μετανάστευσης στις τοπικές κοινωνίες, στοχεύει στο να καταδείξει τον πολυδιάστατο και δυναμικό χαρακτήρα της μετανάστευσης και να συμβάλει στην κατανόησή της ως ακόμα ενός μηχανισμού μετασχηματισμού του ελληνικού αγροτικού χώρου.

Άξονες της έρευνας

Η διατριβή θα επικεντρωθεί στην Παλαιά Ελλάδα, δηλαδή στα γεωγραφικά όρια του ελληνικού βασιλείου έτσι όπως είχαν διαμορφωθεί μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους. Σε αυτό το νοτιότερο τμήμα της ελληνικής χερσονήσου η μετανάστευση υποκινήθηκε από την ίδια δέσμη αιτιών μεταξύ των οποίων η κρίση της αγροτικής παραγωγής υπήρξε η βασικότερη. Εστιάζει κατεξοχήν στην Πελοπόννησο και ειδικά στους δύο νομούς της από τους οποίους ξεκίνησε η εκροή προς την Αμερική τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, τη Λακωνία και την Αρκαδία, για να μεταδοθεί την επόμενη δεκαετία στις επαρχίες της Αργολιδοκορινθίας, στα Καλάβρυτα, την Ολυμπία, την Καλαμάτα-Μεσσήνη. Σύμφωνα με τις κυβερνητικές εκθέσεις της εποχής τα ποσοστά εξόδου από την Πελοπόννησο άγγιξαν το 56,51% του συνόλου των μεταναστών την περίοδο 1890-1911, όταν ο πληθυσμός του συγκεκριμένου γεωγραφικού διαμερίσματος αντιπροσώπευε το 37,9% του συνόλου της χώρας.²⁷ Στη μελέτη θα συμπεριληφθούν τα νότια Ιόνια νησιά και η δυτική Στερεά Ελλάδα καθώς η μετανάστευση έπληξε όχι μόνο τις σταφιδοπαραγωγικές περιοχές αλλά και τους γειτονικούς της νομούς. Οι αναφορές στη Θεσσαλία είναι μεμονωμένες ενώ οι όποιες παραπομπές στη μεταναστευτική κίνηση από την Οθωμανική Κρήτη, την Ήπειρο και τη Μακεδονία γίνονται στο βαθμό που οι μετακινούμενοι χρησιμοποιούν τα λιμάνια αναχώρησης του ελληνικού βασιλείου ή επειδή επιδεικνύουν παρόμοιες συμπεριφορές με τους μετανάστες του ελληνικού βασιλείου.

Η έρευνα θα καλύψει την περίοδο 1890 έως 1940. Τη χρονική αφετηρία της εργασίας προσδιόρισε η τάση διόγκωσης της μετανάστευσης και ταυτόχρονα τα στοιχεία που εντοπίστηκαν για τις απαρχές της οργανωμένης δραστηριότητας των μεταναστών στην Αμερική. Θα επικεντρωθεί στα κρίσιμα χρόνια μέχρι το 1924, περίοδο έξαρσης του μεταναστευτικού ρεύματος, σταθερής επικοινωνίας με τους

---

²⁷ Αλέξανδρος Κιτρορέφ, «Υπερατλαντική μετανάστευση», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Α1, Οι απαρχές 1900-1922*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 143.

τόπους καταγωγής μέσα από τα κοινωνικά δίκτυα και τις εθνοτοπικές συλλογικότητες, υψηλού αριθμού παλιννοστήσεων και τεράστιων οικονομικών μεταφορών. Θα επεκταθεί και στο Μεσοπόλεμο αφού η επιβολή από την αμερικανική κυβέρνηση των απαγορευτικών μέτρων του 1921 και 1924 στις μεταναστευτικές εισροές και η πορεία εξαμερικανισμού όσων Ελλήνων μεταναστών αποφάσισαν να εγκατασταθούν στην Αμερική, δεν παρεμπόδισαν τη διατήρηση των επαφών ούτε και την εκροή οικονομικών, υλικών και πολιτισμικών εμβασμάτων προς τις κοινότητες καταγωγής. Το καταληκτικό όριο της μελέτης (1940) σηματοδοτεί όχι την αποδυνάμωση αλλά τη βίαιη διακοπή των δικτύων και των ροών προς την Ελλάδα, την αναστολή των διεθνικών δράσεων πολλών εθνοτοπικών συλλόγων και την αναδίπλωση των τοπικών κοινοτήτων στο φυσικό τους χώρο. Στα πενήντα αυτά χρόνια διεθνικής επικοινωνίας οι κοινότητες της Παλαιάς Ελλάδας κατάφεραν να υπερκεράσουν τα εμπόδια της γεωγραφικής απόστασης και της μακράς απουσίας των μελών τους, τις απαγορεύσεις των μεταναστευτικών νόμων, τις ανατροπές που προκάλεσαν οι οικονομικές κρίσεις και οι διεθνείς συγκυρίες και να επιβιώσουν παρουσιάζοντας μεγάλη προσαρμοστικότητα και ιδιαίτερη αντοχή.

Η μελέτη κινείται σε τρεις βασικούς άξονες του χώρου (λιμάνια αναχώρησης, κοινότητες καταγωγής και αστικά κέντρα) και σε δύο χρονικά στάδια (τέλη 19^{ου} αιώνα έως και τη λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και Μεσοπόλεμο). Χωρίζεται σε δύο μέρη: στο Πρώτο παρουσιάζονται οι διεθνικοί δεσμοί των Ελλήνων μεταναστών και στο Δεύτερο και εκτενέστερο οι μετασχηματισμοί που προκάλεσαν στον ελληνικό χώρο. Τα κεφάλαια ακολουθούν την εξής διάρθρωση:

Στο Πρώτο εισαγωγικό Κεφάλαιο παρουσιάζονται τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της υπερπόντιας μετανάστευσης που τη διαφοροποίησαν από άλλες πληθυσμιακές μετακινήσεις της νεότερης ελληνικής ιστορίας και συγκεκριμένα: τα αίτια, τα αριθμητικά μεγέθη, η μορφή και η δομή της μετακίνησης, καθώς επίσης η θέση των Ελλήνων μεταναστών στην αγορά εργασίας και την κοινωνία των ΗΠΑ. Το Δεύτερο Κεφάλαιο παρακολουθεί τη σύγχρονη επιστημονική συζήτηση σχετικά με τη διεθνική μετανάστευση και στη συνέχεια εξετάζει τη διατλαντική κινητικότητα των Ελλήνων μεταναστών ως προς τους αριθμούς της, τα αίτια που την προκάλεσαν και τις μεταφορικές συνθήκες που τη διευκόλυναν.

Το Τρίτο Κεφάλαιο επικεντρώνεται στη μελέτη της «οικονομίας της μετανάστευσης» η οποία αναδύθηκε στις πόλεις-σταθμούς και τα λιμάνια αναχώρησης από τα οποία διέρχονταν οι μετανάστες, οι παλιννοστούντες, οι συγγενείς τους, καθώς

και οι αυτόνομοι και οργανωμένοι Ελληνοαμερικανοί ταξιδιώτες του Μεσοπολέμου. Η διατριβή παρουσιάζει το ιδιαίτερα επικερδές εμπόριο των υπηρεσιών το οποίο αναπτύχθηκε στην επιχειρηματική ζώνη της παραλίας της Πάτρας εκεί όπου μέχρι τα τέλη του αιώνα διεξαγόταν το εμπόριο της σταφίδας. Το άλλοτε «λιμάνι της σταφίδας» μετατράπηκε στο κατεξοχήν «λιμάνι της μετανάστευσης» μετά την απευθείας υπερωκεάνια σύνδεσή του με την Αμερική το 1905 και τη δυναμική διεκδίκηση ενός μεγάλου μέρους της μεταναστευτικής κίνησης όχι μόνο από το ελληνικό βασίλειο, αλλά και την Οθωμανική Ήπειρο και την «Ανατολή» με τα υπερωκεάνια της «Αυστροαμερικάνας». Εστιάζοντας στο νέο επιχειρηματικό κλάδο που αναπτύχθηκε στην πόλη, αυτόν των «πρακτορείων μεταναστεύσεως», η διατριβή παρακολουθεί τον τρόπο λειτουργίας τους, την ακτίνα δράσης τους στις ορεινές κοινότητες, τη συνάρθρωσή τους με κυκλώματα παράνομης διακίνησης μεταναστών, την ποικιλία των υπηρεσιών τους και τη μετεξέλιξή τους στα ταξιδιωτικά γραφεία στο Μεσοπόλεμο. Το μεταναστευτικό Γραφείο των Μόρφου και Κρωββ το οποίο αντιπροσώπευε την «Αυστροαμερικάνα» στην Πάτρα εξετάζεται αναλυτικά καθώς γύρω από αυτό αναπτύχθηκε ένα ιδιαίτερα ισχυρό και ανθεκτικό οικονομικό υποσύστημα στο οποίο συμμετείχαν όσοι έμποροι και επαγγελματίες, καθώς και τυχοδιώκτες, πωλούσαν αγαθά και νόμιμες -ή μη- διεθνικές υπηρεσίες και διευκολύνσεις σε όσους κατευθύνονταν ή επέστρεφαν από την Αμερική. Η περιγραφή των κινητοποιήσεων της τοπικής κοινωνίας που προκάλεσαν τα νομοσχέδια ή και οι φήμες για την κατάργηση του λιμανιού της Πάτρας ως πύλης εξόδου για την Αμερική έχει ως στόχο την ανάδειξη των οικονομικών συμφερόντων που διακυβούνταν από τη μετατόπιση της μεταναστευτικής κίνησης από τη δυτική Πελοπόννησο στο λιμάνι του Πειραιά. Όπως καταδεικνύει η τελευταία ενότητα, ο ανταγωνισμός ανάμεσα στα δύο λιμάνια γίνεται ακόμα εντονότερος στο Μεσοπόλεμο, περίοδο ανάδειξης νέων κατηγοριών ταξιδιωτών από και προς την Αμερική οι οποίοι κατανάλωναν ακριβότερες και απαιτητικότερες υπηρεσίες.

Στο Τέταρτο Κεφάλαιο μελετώνται καταρχάς οι οικονομικοί μετασχηματισμοί στις κοινότητες καταγωγής. Βασιζόμενη στο πρόσφατο θεωρητικό πλαίσιο ανάλυσης των Νέων Οικονομικών της Μετανάστευσης η διατριβή παραθέτει στοιχεία για τα οικονομικά εμβάσματα των μεταναστών και εξάγει συμπεράσματα για την οικονομική συμπεριφορά τους την περίοδο 1890-1940. Παρουσιάζει επίσης τις οικονομικές αλλαγές που προκλήθηκαν στις κοινότητες, αρχικά με τη μαζική αναχώρηση των ανδρών και αργότερα με τη συστηματική αποστολή εμβασμάτων. Στη συνέχεια

διερευνώνται οι αλληλοσυνδεόμενες και πολυσήμαντες διαστάσεις των διασυνοριακών πρακτικών και εμπειριών των διεθνικών μεταναστών. Συγκεκριμένα, αναλύονται οι κοινωνικοί και πολιτισμικοί μετασχηματισμοί που προκάλεσαν όχι μόνο οι εγχρήματες και υλικές ροές, αλλά και οι επιστολές, οι φωτογραφίες, οι αφηγήσεις, καθώς και η ίδια η παρουσία και κυκλοφορία των μεταναστών στην ελληνική επαρχία. Δίνεται έμφαση στη διαμόρφωση μιας ισχυρής μεταναστευτικής κουλτούρας στις νεότερες γενεές η οποία τροφοδότησε σε όλη την περίοδο τη μεταναστευτική εκροή. Παρουσιάζονται οι νέοι υλικοί όροι που δημιουργήθηκαν στην ελληνική επαρχία και οι οποίοι αντανακλούνταν στις αλλαγές στις καταναλωτικές συνήθειες των μεταναστευτικών οικογενειών, τα νεόδμητα σπίτια και την κατοχή αμερικανικών τεχνολογικών και άλλων εξωτικών αγαθών. Στις νέες πολιτισμικές πρακτικές που διέδωσαν οι μετανάστες, εντάσσονται οι νέες συνήθειες και αντιλήψεις γύρω από την υγεία και την υγιεινή, τη διατροφή, τις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου, τα νέα αισθητικά πρότυπα και τη διάδοση της αγγλικής γλώσσας. Παρουσιάζονται επίσης τα νέα ήθη των μεταναστών έτσι όπως αντικατοπτρίστηκαν στις σχέσεις τους με το Νόμο, τη μόρφωση και την Εκκλησία και σχολιάζονται οι ανακατατάξεις που προκάλεσε η μετανάστευση στους όρους κατανομής των ατόμων στις τοπικές κοινωνικές ιεραρχίες. Στο τελευταίο μέρος του κεφαλαίου η έρευνα στρέφεται στον αντίκτυπο που είχε η μετανάστευση στον ίδιο το θεσμό της οικογένειας. Παρουσιάζονται οι δημογραφικές συνέπειες της μαζικής φυγής των νεαρών ανδρών και αναδεικνύονται σημαντικές επιρροές στις γαμήλιες πρακτικές και τις στρατηγικές ζωής των κατοίκων, στη δομή, τη λειτουργία και την καθημερινότητα της διεθνικής οικογένειας. Μελετάται επίσης η θέση της γυναίκας και οι ρόλοι που αναλάμβανε όσο ο μετανάστης απουσίαζε, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο επηρέαζε τις συζυγικές σχέσεις ο χωριστός βίος, η ψυχική απομάκρυνση αλλά και η πολιτισμική διαφοροποίηση μεταξύ των συζύγων. Τέλος αναζητούνται οι αλλαγές στις διαγενεακές σχέσεις και υποχρεώσεις.

Το Πέμπτο Κεφάλαιο ασχολείται με τη μεταναστευτική επιχειρηματικότητα έτσι όπως αναπτύχθηκε στις κοινότητες καταγωγής και στα αστικά κέντρα στα οποία κατευθύνθηκαν πολλοί παλιννοστούντες ειδικά στην περίοδο του Μεσοπολέμου. Συγκεκριμένα παρουσιάζονται οι επιχειρηματικές πρωτοβουλίες τους στο χώρο της γεωργίας, του εμπορίου και του τομέα των υπηρεσιών, της αγοράς ακινήτων, της βιομηχανίας-βιοτεχνίας, της ψυχαγωγίας και του τουρισμού. Σχολιάζεται το πολυδιαφημιζόμενο «αμερικανικό» σύστημα εργασίας των παλιννοστούντων, δηλαδή η μεταφορά νεωτερισμών από την Αμερική στους οποίους περιλαμβάνονταν ο

υλικοτεχνικός εξοπλισμός των επιχειρήσεων, η επίδειξη νέων επαγγελματικών αξιών, η διάδοση νέων καταναλωτικών συνηθειών και η εφαρμογή τεχνικών προώθησης των προϊόντων και των υπηρεσιών τους. Παράλληλα, σχολιάζεται η υποδοχή τους από την ελληνική κοινωνία, οι αντιστάσεις των καταναλωτών και η επαναπροσαρμογή των παλινοστούντων επιχειρηματιών. Η διάδοση των αμερικανικών βιομηχανικών και τεχνολογικών αγαθών στην ελληνική αγορά, μεταξύ αυτών των αυτοκινήτων, εντάσσεται στη μελέτη στο βαθμό που οι μετανάστες λειτούργησαν ως μεταφορείς, χρήστες, καταναλωτές και άτυποι διαφημιστές τους ενώ κάποιοι δραστηριοποιήθηκαν επαγγελματικά ή και επιχειρηματικά με αυτά.

Στο Έκτο Κεφάλαιο, αφού πρώτα παρουσιαστούν οι σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις γύρω από τους μεταναστευτικούς συλλόγους, αναλύεται το σωματειακό φαινόμενο των Ελλήνων της Αμερικής ως προς τον εθνοτοπικό χαρακτήρα του, τη μορφή, την έκταση και την αλλαγή του μέσα στα χρονικά όρια που θέτει η διατριβή. Τα έργα που χρηματοδότησαν οι μετανάστες στις κοινότητες καταγωγής κατηγοριοποιούνται σε δύο ομάδες ανάλογα με τη φιλοσοφία που εξέφραζαν οι δωρητές: διάθεση αρωγής για την περίοδο 1890-1920 και φιλοδοξίες τοπικής ανάπτυξης στο Μεσοπόλεμο. Περιγράφονται τα πρότυπα που διαχύθηκαν στην ελληνική επαρχία μέσω των δωρεών τους για την ανέγερση και τον εξοπλισμό σχολείων, την κατασκευή δρόμων, την υλοποίηση κοινωφελών και εξωραϊστικών έργων, καθώς και οι οργανωτικές πρακτικές, δεξιότητες και εμπειρίες που μεταφέρθηκαν μέσω της συνεργασίας τους με τοπικούς παράγοντες και αδελφούς συλλόγους στην Ελλάδα. Στη συνέχεια αναλύεται το προφίλ του Ελληνοαμερικανού ευεργέτη ως προς τα κίνητρα, τις επιρροές που δεχόταν και τις προσδοκίες του. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με τη συζήτηση γύρω από τις σχέσεις των εθνοτοπικών συλλόγων της Αμερικής με τους αντίστοιχους τοπικούς συλλόγους στην Αθήνα και τις κοινοτικές επιτροπές. Παρουσιάζονται οι ασυμμετρίες που διέκριναν το διεθνικό πεδίο και που καθόριζαν τα όρια της συνεργασίας τους, ταυτόχρονα όμως οι συμβιβασμοί και οι υποχωρήσεις που επέβαλλε το κοινό ενδιαφέρον για την ιδιαίτερη πατρίδα.

Οι πηγές της έρευνας

Η διατριβή στηρίχτηκε σε ανέκδοτο υλικό που προήλθε από τα εξής αρχεία:

-το Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας. Σε αυτό εντοπίστηκαν καταστατικά μεταναστευτικών συλλόγων της Αμερικής οι οποίοι είχαν συναλλαγές με την Τράπεζα, πράξεις εκκλησιαστικών και κοινοτικών συμβουλίων οι οποίες εξουσιοδοτούσαν συγκεκριμένα πρόσωπα να παραλάβουν τα αμερικανικά εμβάσματα για συγκεκριμένους σκοπούς και αλληλογραφία της Τράπεζας με τους μεταναστευτικούς συλλόγους. Στο ίδιο αρχείο εντοπίστηκαν επίσης φάκελοι διαχείρισης κληρονομικών υποθέσεων μεταναστών.

-το αρχείο του Τεγεατικού Συνδέσμου Αθηνών ενός εθνοτοπικού σωματείου με μακροχρόνια λειτουργία στην Αθήνα, ευρεία κοινωφελή δράση στα χωριά της Τεγέας και συστηματική διεθνική επικοινωνία με την Αμερική. Τα πρακτικά των Διοικητικών Συμβουλίων και των Γενικών Συνελεύσεων επέτρεψαν την ανίχνευση των διεργασιών και διαπραγματεύσεων στο εσωτερικό του συλλόγου μέλη του οποίου υπήρξαν αρκετοί παλινοστούντες, καθώς και τα όρια της συνεργασίας με τους Ελληνοαμερικανούς συμπατριώτες.

-το Ελληνικό και Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α.-Μ.Ι.Ε.Τ.) από το οποίο αξιοποιήθηκαν η αλληλογραφία της οικογένειας Χρόνη, η αλληλογραφία του Σπυρίδωνος Ζώη, το Αρχείο του μεταναστευτικού/ναυτικού Πρακτορείου Π.&Κ. Τσίμπη με έδρα τον Πειραιά και το αρχείο του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου στο οποίο εντοπίστηκαν εκθέσεις για το λιμάνι της Πάτρας.

-το ψηφιακό αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου (Μπενάκη) (σκόρπια έγγραφα για την Πάτρα).

-το Αρχείο Στέφανου Δραγούμη (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

-τα Γενικά Αρχεία του Κράτους (καταστατικά συλλόγων παλινοστούντων και λευκώματα συλλόγων).

-το Ellis Island Oral History project. Αξιοποιήθηκαν οι απομαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις μεταναστών οι οποίοι διήλθαν από τα ελληνικά λιμάνια μετανάστευσης.

-Ιδιωτικές Συλλογές. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιήθηκε η αλληλογραφία της οικογένειας Αναγνωστόπουλου από το Κρυονέρι Κορινθίας η οποία περιλαμβάνει 12

επιστολές της περιόδου 1907-1911 που αποστάλησαν από τον πατέρα Βασίλειο προς το γιο Αλέξανδρο συνοδευόμενες από σύντομα μηνύματα προς άλλα μέλη του εθνοτοπικού δικτύου στο οποίο εντάχθηκε στην Αμερική.

Πέρα από το αρχειακό υλικό αποδελτιώθηκαν εφημερίδες της Πελοποννήσου και συστηματικότερα ο *Νεολόγος Πατρών* από το 1905 έως το 1932, καθώς επίσης επιλεκτικά έτη από Αθηναϊκές εφημερίδες και τον ομογενειακό Τύπο (*Ατλαντίδα*, *Εθνικός Κήρυξ*, *Θεσσαλονίκη Σικάγου*). Αξιοποιήθηκαν ημερολόγια, τα περιοδικά διαφόρων εθνοτοπικών συλλόγων της Λακωνίας και της Αρκαδίας, *Τα Νέα από την Ελλάδα* της Τράπεζας Αθηνών και *The Ahepa Magazine* που εξέδιδε ο σύλλογος ΑΧΕΠΑ.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΟΙ ΔΙΕΘΝΙΚΟΙ ΔΕΣΜΟΙ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΜΕ ΤΙΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο. Η ΥΠΕΡΠΟΝΤΙΑ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

Συνέχειες και τομές στην ιστορία των νεότερων ελληνικών μετοικεσιών

Η ελληνική μετανάστευση στην Αμερική στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20ού θεωρείται ένα νέο κεφάλαιο στην ιστορία της νεοελληνικής διασποράς. Παρουσιάζει ποσοτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά που αναμφισβήτητα τη διαφοροποιούν από τις προηγούμενες μετοικεσίες ελληνικών πληθυσμών οι οποίες οδήγησαν προεπαναστατικά αλλά και μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους στο σχηματισμό των ελληνικών κοινοτήτων της διασποράς. Ο τόπος εγκατάστασης, τα αριθμητικά δεδομένα και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των νέων μεταναστών, οι συνθήκες της υπερωκεάνιας αποδημίας, ο τύπος της οικονομίας και της κοινωνίας της χώρας στην οποία εγκαταστάθηκαν και η μορφή των κοινοτήτων που ανέπτυξαν οι Έλληνες απόδημοι, όπως και οι δημόσιες συζητήσεις και οι κρατικές πολιτικές που πλαισίωσαν τη μετακίνησή τους αποτελούν κύρια σημεία διαφοροποίησης του φαινομένου από προγενέστερες και ταυτόχρονες μεταναστεύσεις.

α. «Οι πάντες δε και απανταχού της Ελλάδος [...] έχουσι καταληφθή υπό Αμερικανίτιδος»: ¹ τα αίτια της μαζικής εξόδου.

Η ελληνική εκροή προς την αμερικανική ήπειρο δεν υπήρξε μια μεμονωμένη πληθυσμιακή κίνηση αλλά τμήμα της μαζικής ευρωπαϊκής υπερπόντιας μετανάστευσης του τέλους του 19^{ου} αιώνα η οποία υπήρξε αποτέλεσμα ενός συνδυασμού δομικών παραγόντων «ώθησης» και «έλξης» (push-pull factors), οικογενειακών πολιτισμικών παραδόσεων και οικονομικών σχεδιασμών, καθώς και ατομικών πρωτοβουλιών.² Αφορούσε κατεξοχήν μετανάστες από τη Νότια και τη Νοτιοανατολική Ευρώπη (Αυστρο-Ουγγαρία, Ρωσία, Βαλκάνια και Ιταλία) και προσδιορίστηκε στις δημόσιες συζητήσεις της εποχής ως «*νέα μετανάστευση*»,³ παρόλο

¹ Σερ. Γ. Κανούτας, *Ελληνο-Αμερικανικός Οδηγός*, Νέα Υόρκη, Phoenix Printing Co, 1909, σ. 31.

² Αλέξ. Κιτρορέφ, «Υπερατλαντική μετανάστευση», *ό.π.*, σ. 132.

³ Ο όρος «*νέα μετανάστευση*» χρησιμοποιήθηκε ευρέως από την αμερικανική Επιτροπή για τη Μετανάστευση (*Immigration Commission*) ή αλλιώς Επιτροπή Ντίλινγκαμ (*Dillingham Commission*) σε

που αποτελούσε στην πραγματικότητα συνέχεια του προηγούμενου δυτικοευρωπαϊκού μεταναστευτικού ρεύματος του 19ου αιώνα προς «τις οικονομίες του Ατλαντικού».⁴ Ο όρος υπέκρυπτε σαφώς την πολιτισμική ιεράρχηση των μεταναστευτικών ομάδων υπό την επιρροή των φυλετικών θεωριών της εποχής σύμφωνα με τις οποίες οι παλαιότεροι μετανάστες από τα Βρετανικά Νησιά, τη Γερμανία και τις σκανδιναβικές χώρες προσλαμβάνονταν ως πρωτοπόροι έποικοι αντίθετα με τους νεοαφιχθέντες Νοτιοευρωπαίους οι οποίοι κατατάσσονταν στους ανειδίκευτους προλετάριους και στις λιγότερο «λευκές» και συγγενείς πολιτισμικά φυλές.⁵

Οι ΗΠΑ υπήρξαν δελεαστικός προορισμός για τους Ευρωπαίους μετανάστες λόγω των προοπτικών που παρουσίαζε η αμερικανική οικονομία μετά τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου. Στα τέλη του αιώνα οι Ηνωμένες Πολιτείες άρχισαν να αναδύονται σε παγκόσμια οικονομική δύναμη με ταχύρρυθμη βιομηχανική ανάπτυξη και υψηλή αστικοποίηση. Οι άφθονοι φυσικοί πόροι, η διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς, η τεχνική πρόοδος επέτρεπαν τη μαζική παραγωγή ενώ η εμφάνιση των ατμόπλοιων και η επιτάχυνση του υπερατλαντικού ταξιδιού μπορούσαν να ικανοποιήσουν τις αυξημένες ανάγκες της αμερικανικής βιομηχανίας σε εργατικό δυναμικό.⁶ Τα εργατικά χέρια μπορούσαν να αντληθούν από αγροτικές χώρες οι οποίες βρίσκονταν στην περιφέρεια του παγκόσμιου καπιταλιστικού οικονομικού συστήματος, δηλαδή από περιοχές που είχαν αρχίσει να δημιουργούν σχέσεις εξάρτησης με προηγμένα βιομηχανικά κέντρα μέσα από τις μονοκαλλιέργειες και τη διεθνή εμπορία γεωργικών προϊόντων, κυρίως ειδών διατροφής και πρώτων υλών για την υφαντουργία. Τέτοιες

έκθεση που συντάχθηκε το 1912 και η οποία συνόψιζε τα αποτελέσματα τετραετούς έρευνας και συλλογής πληροφοριών (1908-1911) πάνω στις νέες μεταναστευτικές ομάδες της Αμερικής. Σύμφωνα με την Έκθεση, οι νεοφερμένοι από τη Νοτιοανατολική Ευρώπη παρουσίαζαν κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά που τους διαφοροποιούσαν ριζικά από τους μετανάστες αγγλοσαξονικής - κατά κύριο λόγο- καταγωγής οι οποίοι είχαν φτάσει στην Αμερική πριν από το 1883 και οι οποίοι θεωρούνταν ότι είχαν συγκροτήσει τη «γηγενή» αμερικανική κοινωνία και είχαν θεμελιώσει το αμερικανικό έθνος. Στη δημόσια συζήτηση που είχε ξεκινήσει από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η «νέα μετανάστευση» αντιμετωπίστηκε ως «κοινωνικό πρόβλημα» η «επίλυση» του οποίου επιχειρήθηκε και μέσα από την ανάπτυξη φυλετικών ιδεολογικών λόγων και την προώθηση αρνητικών εικόνων ως προς την κουλτούρα των νεοφερμένων. Βλ. Ιωάννα Λαλιώτου, *Διασχίζοντας τον Ατλαντικό*, ό.π., σ. 58-74.

⁴ Η ευρωπαϊκή υπερπόντια μετακίνηση κορυφώθηκε την περίοδο μεταξύ 1840 και 1914. Για την «παλαιά μετανάστευση» έτος αιχμής θεωρείται το 1882, ενώ για τη «νέα μετανάστευση» το 1907. Για τα αριθμητικά μεγέθη της ευρωπαϊκής μετανάστευσης προς τις ΗΠΑ βλ. αναλυτικά στο Τρ. Κουρτούμη-Χαντζή, *Η Ελληνική Μετανάστευση προς τις Ηνωμένες Πολιτείες*, ό.π., σ. 391-392 (πίν. 1). Για τις μαζικές μεταναστεύσεις στις «οικονομίες του Ατλαντικού» βλ. Dirk Hoerder, *Cultures in contact. World migrations in the second millennium*, Durham, Λονδίνο, Duke University Press, 2002, σ. 331-365.

⁵ Ο διαχωρισμός σε μετανάστες «ανώτερης» και «κατώτερης» ποιότητας, σε ειδικευμένους εποίκους και ανειδίκευτους προλετάριους παρουσίαζε έκδηλες αντιφάσεις, εφόσον τα δύο τρίτα των μεταναστών οι οποίοι κατέφθασαν στις ΗΠΑ στα μέσα του 19^{ου} αιώνα εισήλθαν στην αμερικανική αγορά εργασίας ως εργάτες και όχι ως έποικοι καλλιεργητές. Βλ. Dirk Hoerder, *Cultures in contact*, ό.π., σ. 336-337.

⁶ Γ. Παπαδόπουλος, *Η μετανάστευση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Αμερική*, ό.π., σ. 82-83.

περιοχές ακολουθούσαν τις διακυμάνσεις της παγκόσμιας αγοράς γνωρίζοντας αρχικά οικονομική άνθηση λόγω της αυξημένης ζήτησης των προϊόντων τους και στη συνέχεια την παρακμή λόγω του αιφνίδιου ανταγωνισμού και της απότομης πτώσης των τιμών.⁷

Η μεγάλη οικονομική ύφεση της περιόδου ανάμεσα στο 1873 και τα μέσα της δεκαετίας του 1890 υπήρξε καθοριστική για τη μαζική υπερατλαντική εκροή. Η θεαματική αύξηση της αγροτικής παραγωγής που είχε πραγματοποιηθεί τις προηγούμενες δεκαετίες και είχε πλημμυρίσει τις παγκόσμιες αγορές χάρη στις νέες τεχνολογίες μεταφοράς και τη μείωση του κόστους τους και η απότομη κάμψη της ζήτησης οδήγησαν σε πρωτόγνωρη διαταραχή και ύφεση το εμπόριο. Η εκμηχάνιση της παραγωγής στη δυτική Ευρώπη, καθώς και ο ανταγωνισμός των φθηνών προϊόντων που κατέφθαναν από τις αποικίες υπήρξαν επίσης ολέθριοι παράγοντες για τους αγροτικούς πληθυσμούς της Ευρώπης οι οποίοι αποτελούσαν το 40-50% του άρρενος εργατικού δυναμικού στις βιομηχανικές χώρες και το 90% στις υπόλοιπες.⁸ Αν και στους λόγους φυγής προς το Νέο Κόσμο προστέθηκαν επίσης φυσικές καταστροφές, πολεμικές αναταραχές, εθνοτικές διαμάχες και εξεγέρσεις στο εσωτερικό της Αψβουργικής και Ρωσικής Αυτοκρατορίας, καθώς και περιοριστικά πολιτικά μέτρα και διώξεις για ορισμένες μειονότητες, η «νέα μετανάστευση» αποτελούσε κατεξοχήν οικονομική μετανάστευση νεαρών ηλικιών και ειδικά ανδρών με πρόθεση επιστροφής.⁹ Υπολογίζεται ότι 50 με 55 εκατομμύρια Ευρωπαίοι εγκατέλειψαν την ήπειρό τους μεταξύ 1815 και 1939 για υπερπόντιους προορισμούς, εκ των οποίων μόνο η Βόρεια Αμερική δέχτηκε 35 εκατομμύρια.¹⁰ Τα 23 εκατομμύρια κατευθύνθηκαν στις ΗΠΑ στην πεντηκονταετία μεταξύ 1880 και 1930.¹¹

Οι μελετητές έχουν επισημάνει τη στενή διασύνδεση της υπερατλαντικής μετανάστευσης με τη μακρά παράδοση του πρόσκαιρου ξενιτεμού στην Ευρώπη.¹²

---

⁷ Για τον αγροτικό τομέα ως τροφοδότη του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος σε προϊόντα και εργάτες βλ. Έρικ Χομπσμπάουμ, *Η Εποχή του Κεφαλαίου 1848-1875*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2003, σ. 261-291.

⁸ Ενδεικτική της κρίσης του εμπορίου βασικών ειδών διατροφής είναι η πτώση της τιμής του σιταριού η οποία το 1894 ξεπερνούσε κατά ελάχιστο το ένα τρίτο της τιμής του 1867. Βλ. Έρικ Χομπσμπάουμ, *Η εποχή των Αυτοκρατοριών 1875-1914*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2007, σ. 64.

⁹ Mark Wyman, *Round- trip to America*, ό.π., σ. 39-41.

¹⁰ Dirk Hoerder, *Cultures in contact*, ό.π., σ. 331-332.

¹¹ Mark Wyman, *Round- trip to America*, ό.π., σ. 16. Ενδεικτικοί των αυξητικών τάσεων της μετανάστευσης κατά τον 19^ο αιώνα και της κορύφωσής της την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα είναι οι παρακάτω αριθμοί: μεταξύ 1846 και 1850 αναχωρούσαν από την Ευρώπη κατά μέσο όρο πάνω από 250.000 άνθρωποι το χρόνο και τα επόμενα πέντε χρόνια περίπου 350.000. Μόνο το 1854 έφτασαν στις ΗΠΑ περίπου 428.000 Ευρωπαίοι. Στη δεκαετία του 1880 μετανάστευαν κάθε χρόνο κατά μέσο όρο 700.000 με 800.000 άνθρωποι από την Ευρώπη, ενώ μετά το 1900 αυξήθηκαν σε 1 έως 1,4 εκατομμύρια το χρόνο. Βλ. Έρικ Χομπσμπάουμ, *Η Εποχή του Κεφαλαίου*, ό.π., σ. 293.

¹² Η εποχική μετακίνηση μικρών αποστάσεων προς αναζήτηση εργασίας ήταν τόσο διαδεδομένη στην Ευρώπη του 19^{ου} αιώνα ώστε να θεωρείται σήμερα πρόδρομος της υπερπόντιας μετανάστευσης. Είχε

Όπως παρατηρούσε ο Χομπσμπάουμ «προσωρινή αποδημία, εποχική μετανάστευση ή, απλώς νομαδικές μετακινήσεις [...] ήταν αρκετά οικείες μορφές πριν τη βιομηχανική επανάσταση. Ωστόσο, η ραγδαία και παγκόσμια εξάπλωση της νέας οικονομίας δεν ήταν δυνατόν παρά να απαιτήσει, και επομένως να δημιουργήσει, νέους τύπους τέτοιων ταξιδευτών».¹³ Με την επανάσταση των συγκοινωνιών οι παρεπιδημούντες εργάτες στα αστικά κέντρα μπορούσαν πράγματι να επεκταθούν πέρα από τους ωκεανούς γεγονός που εξηγεί γιατί η νέα αποδημία δεν υπήρξε απαραίτητα μόνιμη. Το ποσοστό των επαναπατρισμών ήταν πράγματι υψηλό, όπως επίσης και των επιμεταναστεύσεων αλλά και της εποχικής μετάβασης και εργασίας από την Ευρώπη στην αμερικανική ήπειρο.

Η ελληνική ύπαιθρος η οποία προστατεύθηκε συγκυριακά από τις επιπτώσεις της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης, ακολούθησε με μια σχετική χρονική υστέρηση τις υπόλοιπες μεσογειακές χώρες στη διόγκωση της υπερατλαντικής μετανάστευσης.¹⁴ Οι νέοι απόδημοι προέρχονταν από γεωγραφικές περιοχές και πληθυσμιακές ομάδες οι οποίες μπορεί να είχαν αναδείξει πλούσιους ομοεθνείς στην περιφέρεια της Μεσογείου, δεν αποτελούσαν ωστόσο παραδοσιακές εστίες μετανάστευσης.¹⁵ Είχαν όμως ήδη εμπλακεί στις διεθνείς αγορές και παρουσίαζαν σημαντική κινητικότητα σε γειτονικούς νομούς όπου προσέφεραν εποχική έμμισθη απασχόληση.¹⁶ Επρόκειτο κυρίως για μικροϊδιοκτήτες της ενδοχώρας της Πελοποννήσου οι οποίοι μέχρι τότε συμπλήρωναν το πενιχρό οικογενειακό εισόδημα που άφηνε η εκτατική καλλιέργεια των

διαμορφώσει μια «νοοτροπία μετανάστευσης» στους αγροτικούς πληθυσμούς, δηλαδή μια ψυχολογική αλλαγή η οποία χαρακτηριζόταν όχι μόνο από τις αυξημένες οικονομικές και κοινωνικές προσδοκίες τους αλλά και από την τάση να διευρύνουν συνεχώς τις γεωγραφικές διαδρομές τους προκειμένου να πραγματοποιούν τα βιοποριστικά σχέδιά τους. Mark Wyman, *Round-trip to America*, ό.π., σ. 17-22· Rudolph J. Vecoli, «Introduction», στο Rudolph J. Vecoli, Suzanne M. Sinke (επιμ.), *A Century of European Migrations, 1830-1930*, Ουρμπάνα, University of Illinois Press, 1991, σ. 11· Nancy L. Green, *Οι δρόμοι της μετανάστευσης*, Αθήνα, Εκδόσεις Σαββάλας, 2004, σ. 112.

¹³ Έρικ Χομπσμπάουμ, *Η Εποχή του Κεφαλαίου*, ό.π., σ. 304.

¹⁴ Βλ. συγκριτικό πίνακα με τις τάσεις της υπερατλαντικής μετανάστευσης από τις μεσογειακές χώρες ανά δεκαετία για την περίοδο 1882-1914 στο Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, *Προλεγόμενα στην Ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2012, σ. 59.

¹⁵ Αντίθετα με τους κατοίκους των νησιών του Αιγαίου, στους νομούς Λακωνίας και Αρκαδίας, για παράδειγμα, ο πλεονάζων αγροτικός πληθυσμός δεν ακολούθησε τους ολιγάριθμους συντοπίτες οι οποίοι άκμαζαν στην περιφέρεια της Μεσογείου. Επέλεξαν αντίθετα τη λύση της εποχικής απασχόλησης σε γειτονικούς νομούς. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, ό.π., σ. 155.

¹⁶ Για την ευρύτατη διάδοση της εποχικής αποδημίας στα Βαλκάνια στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα (γνωστής στην περιοχή της Μακεδονίας ως «gourbet/ kurbet») και τη στενή σύνδεσή της με την υπερατλαντική μετανάστευση βλ. Ulf Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe. Emigrants, America, and the State since the Late Nineteenth Century*, Λάνχαμ, Lexington Books, 2016, σ. 15-25. Βλ. και από την πλευρά της πολιτισμικής ανθρωπολογίας το άρθρο της Susan Buck Sutton για τα ευρήματα της επιφανειακής αρχαιολογικής έρευνας στην Πελοπόννησο τα οποία μαρτυρούν την εμπλοκή της ελληνικής αγροτικής υπαίθρου στις διεθνείς αγορές και την κινητικότητά της πριν από τη μετανάστευση στις ΗΠΑ. Susan Buck Sutton, «The ruins of engagement: rural landscapes and Greek American immigration», στο Kostis Kourelis (επιμ.), *The Archaeology of Xenitia: Greek Immigration and Material Culture*, New Griffon 10, American School of Classical Studies at Athens, 2008, σ. 7-14.

δημητριακών και η ημινομαδική κτηνοτροφία κυρίως με την περιστασιακή απασχόληση στη ζώνη των εμπορευματικών φυτειών. Η σταθερή και συνεχής επέκταση των τελευταίων τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και η διάθεση των προϊόντων τους στις διεθνείς αγορές (Βρετανία, Γαλλία, Ρωσία) είχαν δημιουργήσει εισοδηματικά πλεονάσματα που εξασφάλισαν την ευημερία σε όσους ασχολούνταν με αυτές παρά τη γενική στασιμότητα της ελληνικής αγροτικής οικονομίας.¹⁷ Ειδικά, η στροφή στη σταφιδοκαλλιέργεια μετά την επιδημία φυλλοξήρας στα γαλλικά αμπέλια στα τέλη της δεκαετίας του 1860, η υπερπαραγωγή και η εξαγωγή του προϊόντος σε υψηλές τιμές κατά τη διάρκεια της τρικουπικής περιόδου είχαν επιτρέψει τη συγκράτηση στην ύπαιθρο ενός όλο και πυκνότερου αγροτικού πληθυσμού και είχαν εξασφαλίσει την εισοδηματική αυτάρκειά του σε μια περίοδο πτώσης της τιμής των γεωργικών προϊόντων στην υπόλοιπη Ευρώπη. Η Πελοπόννησος μαζί με τα νότια Ιόνια νησιά και τη Δυτική Στερεά Ελλάδα αποτέλεσαν τα γεωγραφικά διαμερίσματα από όπου η μετανάστευση εκδηλώθηκε πρώτα και μαζικά,¹⁸ γεγονός που αναμφισβήτητα συνδέεται με την οξεία σταφιδική κρίση που σημειώθηκε την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, όταν η Γαλλία επανάκαμψε στις αγορές και μαζί με τη Ρωσία και τη Γερμανία εφάρμοσαν προστατευτικούς δασμούς για τα προϊόντα τους.¹⁹

Εποχικοί εργάτες, ιδιοκτήτες μικρών κλήρων σε ορεινές, σχετικά πυκνοκατοικημένες, φτωχές ως προς τους φυσικούς πόρους και απομακρυσμένες από αστικά κέντρα επαρχίες της Νότιας Ελλάδας· μικροπαραγωγοί σταφίδας μέσης ποιότητας που πιέζονταν από τον ανταγωνισμό των εμπόρων σταφίδας κατώτερης ποιότητας μετά το άνοιγμα της γαλλικής αγοράς· ενδιάμεσοι παράγοντες που συμμετείχαν στο εμπορικό κύκλωμα της σταφίδας και χρεοκόπησαν μετά την

---

¹⁷ Για τις αγκυλώσεις του ελληνικού αγροτικού συστήματος στα τέλη του 19^{ου} αιώνα οι οποίες συνοπτικά μπορούν να συμπυκνωθούν στις διαρθρωτικές αδυναμίες της αγροτικής εκμετάλλευσης (μικρές και πολυδιασπασμένες ιδιοκτησίες), στις κλιματικές συνθήκες και την οικολογία, την απουσία κρατικής πολιτικής και οργανωμένου πιστωτικού συστήματος, καθώς και την ανυπαρξία εκχρηματισμένων εισροών βλ. αναλυτικά στο Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Α1, Οι απαρχές 1900-1922*, ό.π., σ. 53-61.

¹⁸ Σύμφωνα με την απογραφή που διενεργήθηκε το 1911 από τους δασκάλους και ιερείς για την περίοδο 1890-1911 με οδηγίες του Υπουργείου Εσωτερικών, η Αρκαδία παρουσίασε **22.465** αποδήμους, η Αργολιδοκορινθία **14.163**, η Λακωνία **19.372**, η Μεσσηνία **17.008** και η Αχαιοήλιδα **12.424**. Από τα Ιόνια Νησιά, η Κεφαλλονιά είχε **8.518** αποδήμους και η Ζάκυνθος **2.303**. Οι νομοί Αιτωλίας και Ακαρνανίας **6.766**, Φθιώτιδας-Φωκίδας **10.202** και ΑττικοΒοιωτίας **5.869**. Στη Θεσσαλία ο νομός Λαρίσης είχε **8.240** αποδήμους και Τρικάλων **5.416**. Βλ. Εμμανουήλ Ρέπουλης, *Μελέτη περί μεταναστεύσεως μετά σχεδίου νόμου*, Αθήνα, 1912, σ. 20-23.

¹⁹ Η επιβολή του γαλλικού δασμολογίου Μελίν το 1893 σηματοδοτεί την απαρχή της σταφιδικής κρίσης η οποία μπορεί να μην εκδηλώθηκε βίαια, διήρκεσε ωστόσο μέχρι τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η έξοδος των θιγόμενων πληθυσμών άρχισε να εντείνεται κυρίως μετά το 1898 όταν οι ελπίδες που είχαν γεννήσει οι κυβερνητικές υποσχέσεις και τα σχέδια διάθεσης της σταφίδας διαψεύστηκαν. Αλέξ. Κιτρορέφ, «Υπερατλαντική μετανάστευση», ό.π., σ. 135· Σωκρ. Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία», ό.π., σ. 61- 73.

εκδήλωση της κρίσης: αυτοί ήταν οι πληθυσμοί οι οποίοι επέλεξαν πρώτοι το δρόμο της μετανάστευσης προκειμένου να διατηρήσουν το βιοτικό επίπεδο που είχαν εξασφαλίσει προηγουμένως και να ικανοποιήσουν τις υψηλές προσδοκίες που είχε δημιουργήσει η εκχρηματισμένη αγροτική οικονομία.²⁰ Η ελληνική αγροτική οικογένεια ως οικονομική και κοινωνική μονάδα επιχειρούσε να επιβιώσει απέναντι σε μια παρατεταμένη και οξεία κρίση εισοδήματος παίρνοντας αποφάσεις και κάνοντας επιλογές μεταξύ των οποίων η εξωτερική μετανάστευση του πιο δυναμικού της μέλους συνιστούσε μία, αλλά σίγουρα όχι την αποκλειστική εναλλακτική.²¹ Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των πρώτων μεταναστών σε συνδυασμό με τον προσωρινό χαρακτήρα της αποδημίας και την κοινή αναχώρηση μαζί με άλλα συγγενικά μέλη δείχνουν ότι επρόκειτο για αναχώρηση *ατόμων* τα οποία όμως δρούσαν υπό την επιρροή ενός πλέγματος *οικογενειακών* εξουσιών, κληρονομικών δικαιωμάτων και ηθικών υποχρεώσεων.²² Η απόφαση δηλαδή για τη μετανάστευση στην Αμερική λαμβανόταν στο πλαίσιο ενός οικογενειακού σχεδιασμού που στόχευε στην οικονομική επιβίωση και την κοινωνική αναπαραγωγή του οίκου. Η τελευταία επιτυγχανόταν μέσω της προικοδότησης των ανύπανδρων κοριτσιών και της διανομής της γης στα αγόρια, υποχρεώσεις που κινδύνευαν να μην εκπληρωθούν κατά τη διάρκεια της σταφιδικής κρίσης αφού η γη σε πολλές περιπτώσεις είχε υποθηκευτεί ενώ το ύψος της εκχρηματισμένης προίκας είχε γίνει πλέον δυσβάστακτο.²³ Η μετάβαση στην Αμερική των πιο ικανών, εύρωστων και θαρραλέων μελών υπαγορευόταν από τις δύο αυτές προτεραιότητες της οικογένειας. Η επιλογή των αρρένων μελών αντιστοιχούσε στις ανάγκες της βιομηχανικής οικονομίας και της αμερικανικής αγοράς, καθώς και στην έμφυλη κατανομή της εργασίας στις ελληνικές αγροτικές οικογένειες οι οποίες εμπλέκονταν στις εμπορευματοποιημένες καλλιέργειες.²⁴

²⁰ Σωκράτης Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία», *ό.π.*, σ. 64-66.

²¹ Η εσωτερική μετανάστευση των ανήλικων παιδιών στα αστικά κέντρα για να εργασθούν ως λούστροι αποτελούσε μία ακόμα διέξοδος σωτηρίας για τις οικογένειες της Πελοποννήσου οι οποίες πιέζονταν οικονομικά μετά την εκδήλωση της κρίσης. Για τη μετανάστευση ως μια «στρατηγική επιβίωση» της αγροτικής οικογένειας βλ. αναλυτικά στο Alexander Kitroeff, “Emigration Transatlantique et strategies familiales: la Grèce”, στο Stuart Woolf (επιμ.), *Espaces et Familles dans l’Europe du Sud à l’âge modern*, Παρίσι, Editions de la Maison des Sciences de l’Homme, 1992, σ. 241-270.

²² Τουλάχιστον το 25% των μεταναστών ήταν παιδιά και έφηβοι, το 40% έγγαμοι με παιδιά σε μικρή ηλικία, συνήθως μέλη σύνθετων νοικοκυριών και το 35% άγαμοι άντρες άνω των 20 ετών. Δημήτρης Ψυχογιός, «Συμβολή στη μελέτη των δημογραφικών φαινομένων του 19^{ου} αιώνα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 63, 1986, σ. 168.

²³ Για το θεσμό της προίκας και τη σύνδεσή του με την υπερατλαντική μετανάστευση βλ. Δ. Ψυχογιός, *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Ε.Κ.Κ.Ε., 1995².

²⁴ Alexander Kitroeff, “Emigration Transatlantique et strategies familiales”, *ό.π.*, σ. 267-269.

Η υπερατλαντική έξοδος δεν επηρέασε ομοιόμορφα τους κατοίκους των σταφιδοπαραγωγικών περιοχών. Το γεγονός άλλωστε ότι από τις αρχές του 20ού αιώνα επεκτάθηκε και στις υπόλοιπες γεωγραφικές περιφέρειες της Ελλάδας οι οποίες ελάχιστη σχέση είχαν με τις οικονομικές εξελίξεις της Πελοποννήσου, όπως στη Στερεά Ελλάδα και τη Θεσσαλία, την Οθωμανική Μακεδονία, τα νησιά των Κυκλάδων και του Αιγαίου, καθώς και σε κοινωνικές ομάδες οι οποίες περιλάμβαναν εμποροϋπαλλήλους, μικροεμπόρους, δασκάλους, φοιτητές ακόμα και επιστήμονες, αποδεικνύει τη συνθετότητα και τη δυναμική της. Πράγματι, ένας συνδυασμός οικονομικών παραγόντων, δημογραφικών δεικτών, τοπικών ιδιαίτερων συνθηκών και άλλων συγκυριακών κρίσεων που έπληξαν εξαγωγή προϊόντα της ελληνικής αγροτικής οικονομίας²⁵ σε συνδυασμό με τη γενικότερη χρηματοοικονομική κατάσταση του ελληνικού βασιλείου μετά τη χρεοκοπία και το απαισιόδοξο πολιτικο-ιδεολογικό κλίμα της εποχής εξηγούν το μαζικό αλλά άνισο βαθμό συμμετοχής των κατοίκων των διαφόρων επαρχιών και δήμων στην υπερατλαντική μετανάστευση.²⁶

Για τα οικονομικά αίτια της ελληνικής υπερατλαντικής μετανάστευσης στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και τις αρχές του 20ού συμφωνούν όλοι οι ερευνητές της εποχής.²⁷ Όπως δήλωνε εμφατικά Αμερικανός μελετητής «το χρήμα είναι η λέξη κλειδί της ελληνικής μετανάστευσης».²⁸ Στις δομικές πιέσεις που δεχόταν ο αγροτικός κόσμος η ελληνική βιβλιογραφία των αρχών του αιώνα επαναλάμβανε επίσης στερεοτυπικά και μια σειρά από ελληνικές παθογένειες. Ο Ανδρέας Ι. Βλάχος σε διάλεξή του συνόψιζε τις αιτίες του εκπατρισμού σε τρία βασικά προβλήματα: «η απελπισία και η απόγνωσις,

---

²⁵ Η σταφιδική κρίση επισκίασε πράγματι ποικίλες άλλες κρίσεις στον αγροτικό χώρο στο γύρισμα του αιώνα, όπως την επιδημία περονόσπορου στην αμπελοργία το 1900, τη κρίση στα μακεδονικά δημητριακά μετά το 1890 αλλά και τη λιγότερο γνωστή τοπική κρίση των χασισοκαλλιεργητών της Μαντινείας. Η επιβολή απαγορεύσεων στην εισαγωγή ινδικής καννάβεως στην Αίγυπτο στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και οι πιέσεις που ασκήθηκαν στις ελληνικές κυβερνήσεις την επόμενη δεκαετία για την πλήρη απαγόρευση της καλλιέργειας, εμπορίας και κατανάλωσης του συγκεκριμένου προϊόντος έφεραν σε απόγνωση τους εργάτες που απασχολούνταν στα εργαστήρια επεξεργασίας του χασίς στην Τρίπολη. Προσανατολιζόμενοι και αυτοί προς την Αμερική, ενίσχυσαν ακόμα περισσότερο το ρεύμα εξόδου από την Αρκαδία. (Ευχαριστώ τον Μάριο Παπακυριακού που έθεσε στη διάθεσή μου αυτή την πληροφορία).

²⁶ Αλέξ. Κιτρορέφ, «Υπερατλαντική μετανάστευση», *ό.π.*, σ. 132-142· Ι. Κ. Χασιώτης, *Επισκόπηση*, *ό.π.*, σ. 98. Μια προσπάθεια κατηγοριοποίησης των επαρχιών της Ελλάδας με κριτήριο το βαθμό συμμετοχής των κατοίκων τους στην υπερατλαντική μετανάστευση και την αντίδρασή τους στις εισοδηματικές κρίσεις επιχειρεί ο Σ. Πετμεζάς. Βλ. αναλυτικά Socrates D. Petmezas, «Diverse responses to agricultural income crisis in a South-Eastern European economy: Transatlantic emigration from Greece (1894-1924)», στο I. Zilli (επιμ.), *Fra spazio e tempo. Studi in onore di Luigi De Rosa. Il Novecento*, III, Νάπολη, Edizioni Scientifiche Italiane, 1995, σ. 470-474.

²⁷ Ιωάννης Τουρνάκης, *Μετανάστευσις και μεταναστευτική πολιτική εν Ελλάδι*, *ό.π.*, σ. 7-9· Αλέξανδρος Κρίκος, *Η θέσις του ελλητισμού εν Αμερική: ελλητισμός, αμερικανική κοινωνία, κατεύθυνσις αυτού*, Αθήνα, Τύποις Αφών Μπλαζουδάκη, 1915, σ. 5-7.

²⁸ William I. Cole, *Immigrant Races in Massachusetts: The Greeks*, Βοστώνη, Massachusetts Bureau of Immigration, 1919.

εις ην περιήλθεν ο ελληνικός λαός ένεκεν οικονομικής σήψεως, κοινωνικής διαφθοράς και πολιτικής κακοδαιμονίας προκάλεσαν το ακατάσχετον ρεύμα της εις Αμερικνήν μεταναστεύσεως».²⁹ Οι «δημοσιονομικά» και «κοινωνιολογικά αφορμαί της μεταναστεύσεως» σύμφωνα με τον Αριστομένη Θεοδωρίδη περιλάμβαναν τα υπέρμετρα δημοσιονομικά βάρη των λαϊκών τάξεων με τη μορφή των έμμεσων φόρων, την ανεξέλεγκτη τοκογλυφία, την έλλειψη αγροτικής ασφάλειας λόγω της αυξημένης ζωοκλοπής και της ληστείας και κυρίως την πλημμελή εκπαίδευση.³⁰ Το συγκεκριμένο πρόβλημα αναδείκνυε και η Έκθεση Ρέπουλη, σύμφωνα με την οποία, ο σχολαστικισμός του εκπαιδευτικού συστήματος στερούσε τους καλλιεργητές από θεωρητικές και πρακτικές γνώσεις χρήσιμες για τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας, προσανατόλιζε τους νέους προς μικροαστικά επαγγέλματα και δημιουργούσε αποστροφή προς «τη βάνανσο και χυδαία τέχνη» της γεωργίας.³¹ Οι συντάκτες της ίδιας έκθεσης παραδέχονταν ότι η πολιτική διαφθορά και κατασπατάληση του δημόσιου πλούτου (ορατή και σε επίπεδο τοπικής αυτοδιοίκησης), οι αυθαιρεσίες των χωροφυλάκων και η έλλειψη αναγκαίων έργων υποδομής ενίσχυαν τη δυσαρέσκεια των αγροτικών στρωμάτων και ενθάρρυναν τη μετανάστευσή τους.³²

Οι ερμηνείες για τη διόγκωση του μεταναστευτικού ρεύματος με τη συμμετοχή νέων κοινωνικών ομάδων και γεωγραφικών περιοχών επέμεναν ιδιαίτερα στην ανάλυση του ψυχολογικού παράγοντα και ειδικά δύο φαινομένων: της μίμησης και του προσηλυτισμού. Ο καθηγητής Ανδρεάδης επιχειρώντας να προσεγγίσει τη μετανάστευση ως πολυσύνθετο φαινόμενο συμπεριέλαβε στα ερωτήματα της έρευνας των φοιτητών του κ την εξέταση παραγόντων, όπως του «*τυχοδιωκτικού πνεύματος*», των «*παρακελεύσεων αναχωρησάντων συγγενών και φίλων*», του «*πνεύματος μιμήσεως*», των «*ενεργειών πρακτόρων*» κ.ά.³³ Σύμφωνα με τους φοιτητές του, οι αντιθέσεις σε όρους οικονομικούς, τεχνολογικούς, κοινωνικούς και πολιτειακούς ανάμεσα στον αμερικανικό κόσμο και την ελληνική επαρχία λειτουργούσαν ως ισχυρά ελατήρια για την απόφαση της φυγής όχι μόνο στους νεαρούς άνδρες και τα ανήλικα παιδιά αλλά και στις ώριμες ηλικίες. Όπως εξηγούσαν, ο πλούτος και τα θέλητρα του αμερικανικού πολιτισμού που εξυμνούσαν από τους παλινοστούντες, περιγράφονταν

---

²⁹ Ανδρέας Ι. Βλάχος, «Διάλεξις περί του εν εν Αμερική Ελληνισμού από εμπορικής, κοινωνικής και εθνικής απόψεως», *Ελληνισμός, μηνιαία εθνική επιθεώρησις*, Έτος ΙΒ', τχ. 133, Ιανουάριος 1909, σ. 272.

³⁰ Αριστομένης Θεοδωρίδης, *Περί της εις Αμερικνήν μεταναστεύσεως και των αιτιών αυτής*, Αθήνα, Τυπογραφείο Π. Α. Πετράκου, 1907, σ. 11-29.

³¹ Βλ. παρόμοια κριτική και στο Σεραφείμ Γ. Κανούτας, *Ελληνο-Αμερικανικός Οδηγός*, ό.π., σ. 39-40.

³² Εμμ. Ρέπουλης, ό.π., σ. 34-58.

³³ Α. Μ. Ανδρεάδης, *Η Ελληνική Μετανάστευσις*, ό.π. (βλ. πρόλογο του συγγραφέα: σ. ζ').

στις επιστολές των μεταναστών, απεικονίζονταν στις φωτογραφίες τους και αποκτούσαν υπόσταση μέσω των οικονομικών και υλικών εμβασμάτων που εισέρρεαν στις αγροτικές περιοχές λειτουργούσαν ως πειρασμός για τις οικογένειες, ανέπτυσαν τη ζηλοτυπία και ενθάρρυναν την μεταξύ τους άμιλλα για υπεροχή.³⁴

Αν η αλληλογραφία και οι χρηματικές αποστολές θεωρούνταν οι κατεξοχήν κήρυκες της μετανάστευσης, οι «πράκτορες μεταγωγής» και οι εργατομεσίτες χαρακτηρίζονταν από τους ερευνητές της εποχής ως οι «ισχυρότεροι αγωγοί» της.³⁵ Οι νέες, πραγματικές και εκπληκτικές -για την εποχή- δυνατότητες της τεχνολογίας και ένα οργανωμένο και ιδιαίτερα ανταγωνιστικό δίκτυο επιχειρηματιών και ναυτιλιακών εταιριών που δραστηριοποιούνταν στα ελληνικά λιμάνια καθιστούσαν την υπερπόντια μετάβαση ευκολότερη απ' ό,τι στο παρελθόν, όμως ο ρόλος τους στην όλη διαδικασία δείχνει να είναι υπερεκτιμημένος.³⁶ Η διαφημιστική προπαγάνδα και η επιρροή των πρακτόρων βρήκε γόνιμο έδαφος στους οικονομικά πεισμένους και άπειρους χωρικούς στην πρώιμη φάση της μετανάστευσης, μετριάστηκε ωστόσο όσο διαμορφώνονταν και παρέμβαιναν στη μεταναστευτική διαδικασία τα συγγενικά και εθνοτοπικά δίκτυα. Όπως παρατηρούσε ο Fairchild το 1911, «*Η εποχή των πολλών κερδών για τους πράκτορες έχει τελειώσει καθώς ο Έλληνας είναι σήμερα αρκετά εξοικειωμένος με τις συνθήκες στην Αμερική ώστε να παρασύρεται από τις παλιές ιστορίες περί δρόμων στρωμένων στην Αμερική με χρυσάφι και άφθονου φαγητού προσφερόμενου σε όποιον απλώς το ζητήσει*».³⁷ Μπορεί λοιπόν το ψυχολογικό κίνητρο σε αρκετές μελέτες της εποχής να συναγωνίζεται ή ακόμα και να αποκτά προτεραιότητα έναντι των οικονομικών αιτίων, προσεκτικότερες ωστόσο αναγνώσεις των αναλύσεων δείχνουν ότι οπωσδήποτε αυτό λειτούργησε μόνο συμπληρωματικά σε όσους πιέζονταν οικονομικά και στερούνταν άλλων λύσεων βιοπορισμού.³⁸

---

³⁴ Νικόλαος Κ. Έξαρχος, «Η μετανάστευσις εκ του δήμου Παραληθαίων (Τρικκάλων) εις Αμερικήν», *ό.π.*, σ. 150· Δημήτριος Γ. Τσαούσης, «Η μετανάστευσις εν τη επαρχία Ευρυτανίας», *ό.π.*, σ. 186· Κίμων Α. Καβάγιας, «Η Μετανάστευσις εν τω δήμω Αγρινίου», *ό.π.*, σ. 161· Γρηγόριος Α. Μηλιαρέσης, «Η Μετανάστευσις εν τη επαρχία Ληξουρίου (του Νομού Κεφαλληνίας)», *ό.π.*, σ. 205-206· Μιχαήλ Δ. Λυδάκης, «Η μετανάστευσις εν τω δήμω Αρχανών (Ηρακλείου Κρήτης)», *ό.π.*, σ. 219-220.

³⁵ Εμμανουήλ Λυκούδης, *Οι μετανάσται*, *ό.π.*, σ. 26· Θεόδωρος Μηνόπουλος, «Η μετανάστευσις εν τω δήμω Τριπόλεως», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 78· Ι. Δημητρακόπουλος, «Η Μετανάστευσις εν Τεγέα», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 85.

³⁶ Αλέξ. Κιτρούφ, «Η Υπερατλαντική μετανάστευσις», *ό.π.*, σ. 137.

³⁷ Henry Pratt Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, *ό.π.*, σ. 80.

³⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι φοιτητής του Ανδρεάδη ο οποίος προτάσσει στην ερμηνεία του φαινομένου το ψυχολογικό αίτιο για τους αποδήμους από το Δήμο Ιθώμης της Καρδίτσας, αργότερα παραδέχεται ότι η αναστολή λειτουργίας του Ζαχαροποιείου του Γ. Ζωγράφου στην περιοχή το 1909 και η ανεργία ώθησε τους άνεργους εργάτες στην Αμερική. Βλ. Κ. Σ. Παπαγεωργίου, «Η μετανάστευσις εν τω Δήμω Ιθώμης (Καρδίτσης)», *ό.π.*, σ. 170-173. Θα πρέπει να τονιστεί ότι η συλλογική μελέτη του Ανδρεάδη στηρίχθηκε σε προσχεδιασμένο από τον ίδιο ερωτηματολόγιο και διευκρινιστικές οδηγίες προς τους

β. Η μορφή και η δομή της «νέας μετανάστευσης»

Η επιλογή νέων μακρινών και άγνωστων προορισμών για εργασία με αρχικό στόχο την πρόσκαιρη εγκατάσταση προσέδωσαν στη νέα μεταναστευτική εμπειρία ιδιαίτερα γνωρίσματα.³⁹ Για τους πρώτους Έλληνες μετανάστες οι ΗΠΑ δεν θεωρούνταν «προνομιακός» πολιτισμικά, κοινωνικά και πολιτικά χώρος ούτε οικείος γεωγραφικά προορισμός όπως οι κοντινές εμπορικές παροικίες της Μεσογείου οι οποίες παρείχαν ευκαιρίες κοινωνικής ανόδου μέσω της απασχόλησης στις επιχειρήσεις των ομοεθνών εμπόρων. Επιπλέον, οι ενδιαφερόμενοι προσέφευγαν σε διαφορετικούς μηχανισμούς εξόδου και υποδοχής στην αμερικανική αγορά οι οποίοι αποτελούνταν από εξειδικευμένες ναυτιλιακές επιχειρήσεις, εργατομεσίτες και τοκιστές και οι οποίοι συμπληρώνονταν από τα συγγενικά και εθνοτοπικά δίκτυα που διαμορφώνονταν.⁴⁰

Η μαζική κινητικότητα των αποδήμων προς έναν κοινό προορισμό (κατά κύριο λόγο στις ΗΠΑ) και μέσα σε ένα σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα (κυρίως μετά το 1890 έως το 1924) υπήρξε επίσης πρωτοφανής σε σύγκριση με τις προηγούμενες ελληνικές μεταναστευτικές ροές οι οποίες ήταν μικρότερου μεγέθους, συνεχείς μέσα στο χρόνο και διάχυτες στο γεωγραφικό χώρο της Μεσογείου. Αν και ακριβής καταμέτρηση του συνολικού αριθμού των μεταναστών ελληνικής υπηκοότητας δεν εξασφαλίστηκε ούτε από το κράτος καταγωγής ούτε από εκείνο της υποδοχής, τα αμερικανικά στατιστικά στοιχεία για όσους κατέφθασαν στις ΗΠΑ από την ελληνική επικράτεια επιτρέπουν την αποτύπωση της δυναμικής της εξόδου. Η μετανάστευση από το ελληνικό βασίλειο ξεκίνησε λίγο πριν το 1880, εξαπλώθηκε μετά το 1890 και απέκτησε μαζικές διαστάσεις στην πρώτη δεκαετία του αιώνα μέχρι και την έκρηξη

φοιτητές του κατευθύνοντας σε μεγάλο βαθμό την εργασία τους. Οι περισσότεροι επαναλάμβαναν στερεοτυπικά στις απαντήσεις τους τους λόγους που υποδείκνυε ο καθηγητής αδυνατώντας να τους εμπλουτίσουν με νέα στοιχεία (πχ. συμβολή Τύπου) και να τους αξιολογήσουν.

³⁹ Νεότερες μελέτες εγείρουν επιφυλάξεις απέναντι στη χρησιμότητα της αντιπαραβολής των διαφόρων ελληνικών μεταναστευτικών κινήσεων που σημειώθηκαν στα τέλη του 19ου αιώνα. Υποστηρίζουν ότι η εμπειρία της υπερατλαντικής μετανάστευσης αποτελεί συνέχεια της έντονης γεωγραφικής και κοινωνικής κινητικότητας που παρατηρείται την ίδια περίοδο στις εμπορικές παροικίες της Μεσογείου και δεν υποδηλώνει απαραίτητα ρήξη με αυτές. Βλ. το άρθρο του Μάριου Παπακυριακού, «Τυπολογίες της ελληνικής μετανάστευσης και στερεοτυπικές απεικονίσεις των Ελλήνων μεταναστών στην Αίγυπτο στη στροφή του 20ου αιώνα», στο Κωνσταντίνος Α. Δημάδης (επιμ.), *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα). Δ' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών, Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010*, Πρακτικά, τ.5, Αθήνα, Ε.Ε.Ν.Σ., 2011, σ. 767-779. Είναι αλήθεια ότι η «ανακάλυψη» της Αμερικής από τους πρωτοπόρους μετανάστες έγινε σε πολλές περιπτώσεις ύστερα από περιπλάνηση σε κάποια μεσογειακή παροικία ωστόσο η μαζική μετακίνηση και εγκατάσταση στο Νέο Κόσμο αποτελεί ένα καινούριο κεφάλαιο στην ιστορία των ελληνικών μεταναστεύσεων με ιδιάζοντα χαρακτηριστικά.

⁴⁰ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Εισαγωγή», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές*, Α1, ό.π., σ. 14· Αλέξ. Κιτρορέφ «Υπερατλαντική μετανάστευση», ό.π., σ. 124-125· Ιωάννα Λαλιώτου, ό.π., σ. 128-130.

του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Συγκεκριμένα, περισσότεροι από 100 Έλληνες έφτασαν στις ΗΠΑ το 1882, ξεπέρασαν τους 1.000 το 1891 και τους 10.000 το 1903. Συνολικά στο διάστημα 1881-1890 αφίχθηκαν 2.308 μετανάστες από το ελληνικό βασίλειο. Τη δεκαετία 1891-1900 καταγράφηκαν 16.979 μετανάστες ενώ την αμέσως επόμενη δεκαετία 1901-1910 ο αριθμός εκτινάχθηκε στους 167.519. Η έξοδος κορυφώθηκε τη δεκαετία 1911-1920 με 184.201 μετανάστες και μειώθηκε σε 69.675 μετανάστες τη δεκαετία 1921-1930 λόγω της επιβολής των αμερικανικών περιορισμών το 1921 και 1924 στην είσοδο μεταναστών από τις χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης.⁴¹

Για το διάστημα 1899-1924 υπολογίζεται ότι μετανάστευσαν συνολικά **397.987** Έλληνες υπήκοοι, δηλαδή πάνω από το 8% του συνολικού πληθυσμού της χώρας. Το 1907 σημειώθηκε η μεγαλύτερη εκροή από το ελληνικό κράτος με 36.580 μετανάστες και ακολούθησε το 1914 με 35.832 μετανάστες. Υπολογίζεται ότι ο μέσος όρος αποδημίας ήταν 23.000 μετανάστες το έτος. Οι δείκτες μετακίνησης της δεύτερης δεκαετίας επηρεάστηκαν σαφώς από το Μεγάλο Πόλεμο και φάνηκαν να αποκαθίστανται στις αρχές της τρίτης δεκαετίας (28.502 μετανάστες το 1921) με τάσεις υπέρβασης των προπολεμικών επιπέδων οι οποίες αντιστράφηκαν ωστόσο λόγω των αμερικανικών μέτρων (3.457 μετανάστες το 1922 και 4.871 το 1924).⁴² Το μέγεθος της εκροής θεωρείται πάντως από τα υψηλότερα στην Ευρώπη αναλογικά προς το μέγεθος του ελληνικού πληθυσμού και την πληθυσμιακή πυκνότητα συγκεκριμένων περιοχών της χώρας γι' αυτό και είχε σημαντικές δημογραφικές συνέπειες.⁴³

Η ελληνική υπερατλαντική μετανάστευση υπήρξε «αγροτικό φαινόμενο», με έντονα επιλεκτικό χαρακτήρα στην αρχική φάση της ως προς τα φύλα και τις ηλικίες

---

⁴¹ Αν και πιο αξιόπιστες οι αμερικανικές στατιστικές από τις δύο ελληνικές κρατικές απογραφές οι οποίες βασίστηκαν στις πληροφορίες που συγκέντρωσαν οι δήμαρχοι και οι κατά τόπους ιερείς και δάσκαλοι για την περίοδο 1901-1910 (βλ. Εμμ. Ρέπουλης, *Μελέτη*, ό.π., σ. 18-23), εντούτοις ούτε αυτές αποτυπώνουν τον ακριβή αριθμό των Ελλήνων μεταναστών οι οποίοι εισήλθαν στις ΗΠΑ. Δεν συμπεριλαμβάνουν μετανάστες οι οποίοι μπήκαν λαθραία στη χώρα μέσω Καναδά ή με ναυτικά φυλλάδια ενώ δεν αποτυπώνουν ξεχωριστά την παλίνδρομη κίνηση μεταξύ Ελλάδας και ΗΠΑ. Ο τρόπος καταμέτρησης των Ελλήνων μεταναστών από τις αμερικανικές υπηρεσίες μέχρι το 1899 με κριτήριο μόνο την υπηκοότητα («by country of birth») και όχι και την εθνικότητα («by race»), δεν φαίνεται να επηρέασε σημαντικά τον αριθμητικό υπολογισμό των μεταναστών από την «Παλαιά Ελλάδα». Τρ. Ν. Κουρτούμη-Χαντζή, *Η Ελληνική Μετανάστευση προς τις Ηνωμένες Πολιτείες*, ό.π., σ. 41-55. Βλ. στατιστικά στοιχεία, *Στο ίδιο*, σ. 395-396 (πίν.5), 398-399 (πίν.7) και 400-401 (πίν. 9).

⁴² *Στο ίδιο*, σ. 38-40, 53 και 398-399 (πίν. 9).

⁴³ Σε απόλυτους αριθμούς η ελληνική εκροή δεν συγκρίνεται σίγουρα με τον αριθμό των έντεκα εκατομμυρίων Βρετανών μεταναστών, των δέκα εκατομμυρίων Ιταλών και των επτά εκατομμυρίων Ιρλανδών. Ωστόσο, όπως τόνιζε η Έκθεση της Βουλής του 1906, για μια χώρα αραιοκατοικημένη, όπως η Ελλάδα, με αναλογία 37 κατοίκους το τετραγωνικό χιλιόμετρο η ετήσια μετανάστευση προς τις ΗΠΑ κατά μέσο όρο 11.909 Ελλήνων την τριετία 1903-1905 (5 επί τοις χιλίοις) ήταν ιδιαίτερος υψηλή. Επιτροπή της Βουλής, *Η εξ Ελλάδος Μετανάστευσις. Η έκθεσις της Επιτροπής της Βουλής και σχετική πρότασις νόμου*, Αθήνα, 1906, σ. 7-8· Αλέξ. Κιτροφέφ, «Η υπερατλαντική μετανάστευση», ό.π., σ. 127.

που προσέλκυσε. Αφορούσε κυρίως τις παραγωγικές ηλικίες μεταξύ 14 και 44 ετών, κατεξοχήν το ανδρικό φύλο και ειδικά τους άγαμους.⁴⁴ Ιδιαίτερα υψηλή ήταν και η αναλογία των παιδιών ηλικίας κάτω των 14 ετών η είσοδος των οποίων ως ένα βαθμό περικόπηκε στη δεύτερη δεκαετία του αιώνα λόγω των αμερικανικών νόμων κατά της παιδικής εργασίας αλλά και των ελληνικών στρατολογικών περιορισμών.⁴⁵ Αν και αγροτικής προέλευσης, οι Έλληνες μετανάστες παρουσίαζαν χαμηλό ποσοστό αναλφαβήτων σε σύγκριση με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες μαζικής μετανάστευσης. Το μορφωτικό τους επίπεδο δεν συγκρινόταν ωστόσο με εκείνο των αποδήμων οι οποίοι απασχολούνταν στις εμπορικές παροικίες της Μεσογείου και προέρχονταν από ημιαστικά στρώματα.⁴⁶ Η έξοδος στις ΗΠΑ δεν συνδέθηκε επίσης αρχικά με τους φτωχότερους αγρότες, αλλά με τα «μεσαία αγροτικά στρώματα» της Νότιας Ελλάδας τα οποία μπορούσαν να χρηματοδοτήσουν το ταξίδι κάποιου μέλους τους (τα ατμοπλοϊκά και σιδηροδρομικά ναύλα, την προετοιμασία, τα «δεικτικά» δολάρια προς τις αμερικανικές αρχές, τις δαπάνες στις ΗΠΑ μέχρι την εύρεση εργασίας), υποθηκεύοντας συνήθως τη μικρή ιδιοκτησία και να αναπληρώσουν την καθημερινή εργασία του αποδήμου με την πρόσληψη κάποιου εργάτη ή με την προσωπική εργασία των υπολοίπων μελών.⁴⁷ Προσέλκυσε επίσης τα πιο δυναμικά και φιλόδοξα άτομα των αγροτικών κοινοτήτων. Ο Ν. Γκόρτζης στη μελέτη του χαρακτήριζε συλλήβδην τους Ευρωπαίους απόδημους στην Αμερική ως ανώτερους «του συνήθους τύπου των ομοφύλων των». Όπως εξηγούσε, «το γεγονός ότι δεν

---

⁴⁴ Σύμφωνα με τη στατιστική του Fairchild, η αναλογία των ανδρών μεταναστών στις ΗΠΑ από την Ελλάδα ανερχόταν στο 96% και ήταν από τις υψηλότερες μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών αποστολής για την περίοδο 1907-1908. Υψηλότερη αναλογία είχαν οι Σέρβοι, οι Βούλγαροι και οι Μαυροβούνιοι (97,2%) και χαμηλότερη οι Εβραίοι (53,9%). Η αναλογία των Ιταλών ήταν κάτω από το 80%. Η. Ρ. Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, ό.π., σ. 112-113. Στην δεκαετία 1896-1911 η αναλογία των ανδρών κυμάνθηκε μεταξύ 97,6% και 92,1%. Αλέξ. Κιτρορέφ, «Η υπερατλαντική μετανάστευση», ό.π., σ. 141.

⁴⁵ Οι συγκεκριμένες νομοθετικές ρυθμίσεις μαρτυρούν την ένταση της μετανάστευσης των συγκεκριμένων ηλικιών και την πρόθεση των κυβερνήσεων να την περιορίσουν. Σύμφωνα με τον Δημ. Ψυχογιό τα ανήλικα μέλη μιας οικογένειας επιλέγονταν για μετανάστευση λόγω της δυνατότητας να αποσβέσουν γρηγορότερα τα έξοδα του ταξιδιού και της προθυμίας τους να αποστέλλουν τακτικότερα εμβάσματα. Δημήτρης Κ. Ψυχογιός, *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί*, ό.π., σ. 160-167, 178.

⁴⁶ Ωστόσο, όπως παρατηρεί ο Κ. Τσουκαλάς, «όσο μαζικοποιείται η μετανάστευση φαίνεται ότι η διαδικασία επιλογής λειτουργεί ολοένα και λιγότερο μέσα από το κύκλωμα της εκπαίδευσης». Έτσι το ποσοστό των αναλφαβήτων μεταναστών από το 15,3% το 1900 ανήλθε στο 30% το 1907, έτος κατά το οποίο σημειώθηκε η μεγαλύτερη εκροή από το ελληνικό κράτος. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, ό.π., σ. 153-155. Για τα στατιστικά της πρώτης δεκαετίας βλ. αναλυτικά Η. Ρ. Fairchild, *Greek Immigration*, ό.π., σ. 255 (πίν. 9). Για το ποσοστό αναλφαβήτων Ελλήνων μεταναστών το 1930 (γεννηθέντων στις ΗΠΑ και ελθόντων από την Ελλάδα) βλ. Βασίλειος Βαλαώρας, *Ο Ελληνισμός των Ηνωμένων Πολιτειών*, ό.π., σ. 34-36.

⁴⁷ Σε αυτό το συμπέρασμα καταλήγουν η Επιτροπή Dillingham, ο ελληνικός Τύπος της εποχής και οι φοιτητές του Ανδρεάδη. Βλ. Αλέξ. Κιτρορέφ, «Υπερατλαντική μετανάστευση», ό.π., σ. 144-146.

απεδειλίασαν να διέλθουν ωκεανόν 30.000 μιλίων εκτάσεως, να ζητήσουν νέους οίκους και ν' αρχίσουν νέαν ζωήν εις κόσμον εντελώς νέον και ξένον εις αυτούς, είναι αρκετόν ν' αποδείξη, ότι αι ψυχαί αι κινητοποιούσαι τα σώματά των ήσαν ικαναί να ρισκοκινδυνεύσουν, ν' αντιμετωπίσουν το άγνωστον, να υποβληθούν εις θυσίας μακράν του περιβάλλοντος, όπου εγεννήθησαν και πέρασαν τα μικρά των έτη».⁴⁸

Από τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα παρατηρήθηκε μια αλλαγή στη φυσιολογία της μετανάστευσης. Το ποσοστό των νεαρών γυναικών μεταναστριών που εκπατριζόταν παρουσίασε αυξητικές τάσεις και συνδέθηκε με την αναχώρηση αρκετών έγγαμων ανδρών.⁴⁹ Ο ανδρικός απόδημος πληθυσμός άρχισε επίσης να διαφοροποιείται και ηλικιακά.⁵⁰ Ηλικιωμένοι άνδρες συμμετείχαν σε μεγαλύτερο βαθμό στην υπερπόντια έξοδο ενώ από τις αρχές της δεκαετίας του 1920 αυξήθηκε και η ροή των ανήλικων παιδιών, συνοδευόμενων συνήθως από τη μητέρα και με στόχο την οικογενειακή επανένωση. Με νομοθετική ρύθμιση της Ελλάδας το 1921 η μετανάστευση των γυναικών άρχισε να εξαρτάται και νομικά από τους άνδρες της οικογένειας καταδεικνύοντας έτσι ότι η υπερωκεάνια μετανάστευση σε όλη τη διάρκειά της υπήρξε ένα «ανδρικό εγχείρημα».⁵¹

Ένα νέο χαρακτηριστικό της υπερπόντιας αποδημίας είναι το γεγονός ότι αποτέλεσε αντικείμενο δημοσίων συζητήσεων και κρατικού ενδιαφέροντος. Προσελήφθη ως μια διακριτή πληθυσμιακή μετακίνηση η οποία ορίστηκε ως «πρόβλημα» που επηρέαζε πολλαπλούς και σημαντικούς τομείς του δημοσίου

⁴⁸ Νίκος Γκόρτζης, *Αμερική και Αμερικανοί*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, 1904, σ. 6-7. Βλ. ίδια διαπίστωση από τον Η. Ρ. Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, ό.π., σ. 86.

⁴⁹ Το 1898 το ποσοστό των γυναικών μεταναστριών ήταν 3,98%. Ανήλθε στο 9,65% το 1912, στο 12,37% το 1914 και στο 22,70% το 1915. Έκτοτε τα ποσοστά παρέμειναν διψήφια με θεαματική αύξηση τη δεκαετία του 1920: 56,06% το 1922, 64,71% το 1923 και 57,04% το 1924. Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, «Δημογραφία. Η δημογραφική συγκυρία: η δεύτερη φάση της διαδικασίας 'Δημογραφικής Μετάβασης' και η Υπερατλαντική Μετανάστευση», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, Α1, ό.π., σ. 48.

⁵⁰

ΗΛΙΚΙΑΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ				
Χρονική περίοδος	Κάτω των 14 ετών	14-44 ετών	Άνω των 45 ετών	Σύνολο
1899-1900	710	5.314	153	6.168
1901-1905	3.429	48.822	928	53.179
1906-1910	4.224	151.704	1.687	157.615
1911-1915	6.597	157.404	4.298	168.299
1916-1920	4.913	59.124	6.087	70.124
1921-1924	6.003	26.927	4.682	27.612

Παρατίθεται στο Αλέξ. Κιτροέφ, «Υπερατλαντική μετανάστευση», ό.π., σ. 142.

⁵¹ Πρόκειται για το Β. Διάταγμα «περί μεταναστεύσεως» το οποίο δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 18 Φεβρουαρίου 1921(ΦΕΚ 25/Α) και προέβλεπε απαγόρευση της μετανάστευσης στις ασυνόδευτες ή άνευ προσκλήσεως γυναίκες και ανήλικες κόρες άνω των 16 ετών. Βλ. σχολιασμό της ρύθμισης στο Ιωάννα Λαλιώτου, *Διασχίζοντας τον Ατλαντικό*, ό.π., σ. 124-125.

συμφέροντος και γι' αυτό επέβαλλε την κρατική παρέμβαση αν όχι για τον περιορισμό της έκτασής της, οπωσδήποτε για τη ρύθμιση της διαδικασίας της. Τα μεταναστευτικά νομοσχέδια και οι εκθέσεις που προετοιμάστηκαν από το 1906 έως το 1912, οι απαγορεύσεις στην έξοδο των στρατευσίμων και των ασυνόδευτων γυναικών και ο πρώτος μεταναστευτικός νόμος του 1920 καταδείκνυαν το νέο διαχειριστικό ρόλο του ελληνικού κράτους την ίδια στιγμή που η μετανάστευση παρέμενε συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα κάθε Έλληνα πολίτη.⁵²

γ. Η θέση των Ελλήνων μεταναστών στην αμερικανική αγορά εργασίας και οικονομία

Η μετάβαση στην Αμερική των μικροϊδιοκτητών της Πελοποννήσου ισοδυναμούσε με την προλεταριοποίησή τους, τουλάχιστον κατά το αρχικό διάστημα. Οι μετανάστες διασκορπίζονταν και παρά το αγροτικό υπόβαθρό τους επέλεξαν την εργασία και εγκατάσταση κυρίως σε αστικές περιοχές. Καθώς ο αρχικός στόχος τους δεν ήταν η παραμονή στην Αμερική αλλά η άμεση εξοικονόμηση ενός επαρκούς κεφαλαίου για την κάλυψη των αναγκών και των υποχρεώσεων της οικογένειας και η επιστροφή στην Ελλάδα, γεωργικές και κτηνοτροφικές εργασίες δεν μπορούσαν να προσελκύσουν το ενδιαφέρον τους. Στερούμενοι κεφαλαίων και ειδικευμένων επαγγελματικών γνώσεων κατευθύνονταν αναγκαστικά από τα δίκτυά τους σε ανειδίκευτες χειρωνακτικές και εποχικές εργασίες στο χώρο της βιομηχανίας και βιοτεχνίας, στα ορυχεία και τα σιδηροδρομικά έργα.⁵³

Τα εμπόδια που είχαν να υπερπηδήσουν οι νεοφερμένοι Έλληνες στην αμερικανική αγορά εργασίας ήταν πάρα πολλά. Ως αγρότες με χαμηλή μορφωτική στάθμη, άγνοια της αγγλικής γλώσσας, των αμερικανικών νόμων και των αστικών ηθών, δυσκολεύονταν να εγκλιματισθούν στο αγγλοσαξονικό περιβάλλον ενώ συχνά έπεφταν θύματα των ομοεθνών τους, «γλωσσάδων» και εργατομεσιτών.⁵⁴ Αν και για ένα μεγάλο διάστημα οι μετανάστες καθηλώνονταν σε εργασίες τις οποίες οι «αμερικανογεννημένοι» απαξίωναν, δύσκολες, επικίνδυνες, με ασταθή εισοδήματα και

---

⁵² Στο ίδιο, σ. 116-130.

⁵³ Η. Ρ. Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, ό.π., σ. 190· Ι. Κ. Χασιώτης, *Επισκόπηση*, ό.π., σ. 104-105· Αλέξ. Κιτροέφ, «Η υπερατλαντική μετανάστευση», ό.π., σ. 153-155· Ζήσης Παπανικόλας, *Αμοιρολόιτος*, Αθήνα, Κατάρτι, 2000, σ. 75.

⁵⁴ Ι. Γεωργακόπουλος, Ε. Παπαχελάς, «Ο Έλληνας εν Αμερική», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), ό.π., σ. 11-15· Μαρία Σαραντοπούλου-Οικονομίδου, *Οι Έλληνες της Αμερικής όπως τους είδα*, Νέα Υόρκη, Τύποις Καταστημάτων D. C. DIVRY, 1916, σ. 34.

χωρίς προοπτικές, κάποιοι από αυτούς κατάφεραν να περάσουν σταδιακά σε ανεξάρτητες οικονομικές δραστηριότητες εκμεταλλευόμενοι τις ευκαιρίες που προσέφερε ο ταχύτατα αναπτυσσόμενος αμερικανικός καπιταλισμός. Η έντονη μεταναστευτική κινητικότητα περιλάμβανε αρχικά περάσματα από πολλές πρόχειρες δουλειές του δρόμου, όπως τα υπαίθρια ανθοπωλεία και οι πάγκοι φρούτων, λαχανικών και γλυκισμάτων στις μεγαλουπόλεις της Νέας Υόρκης και του Σικάγο. Τα εύκολα κέρδη του μικροεμπορίου δελέαζαν τους νεοφερμένους μετανάστες οι οποίοι αν και άπειροι, επιδείκνυαν εκπληκτική προσαρμοστικότητα στην άσκησή του.⁵⁵ Η ίδρυση επιχειρήσεων από τους πρωτοπόρους μετανάστες δημιουργούσε επίσης μεγάλη ζήτηση για μισθωτούς εργαζομένους, θέσεις οι οποίες θεωρούνταν προ-στάδιο για την απόκτηση ενός ιδιόκτητου καταστήματος.

Τα υψηλά (σε σχέση με τα ελληνικά δεδομένα) ημερομίσθια, ο λιτός βίος στους εθνοτικούς θύλακες και η παράταση του χρόνου παραμονής στην Αμερική επέτρεπαν πράγματι σε αρκετούς μετανάστες να μεταπηδήσουν στην αυτοαπασχόληση και ειδικά στο χώρο του εμπορίου και της παροχής υπηρεσιών.⁵⁶ Συνηθισμένες επιχειρήσεις των πρώτων χρόνων ήταν τα ζαχαροπλαστεία, τα ανθοπωλεία, τα οπωροπωλεία, τα καπνοπωλεία και τα στιλβωτήρια. Μικροεισαγωγείς ελληνικών προϊόντων επιδίδονταν στο εμπόριο τροφίμων λιανικής πωλήσεως προς ομοεθνείς ενώ ελληνική πελατεία εξυπηρετούσαν και τα πολυπληθή καφεενεία, κουρεία, ραφτάδικα, εστιατόρια, καντίνες και ξενοδοχεία ύπνου και φαγητού. Χάρη στα μεταναστευτικά δίκτυά τους οι Έλληνες μετανάστες, προτού αφήσουν τον τόπο τους, ήξεραν πού να κατευθυνθούν όχι μόνο γεωγραφικά αλλά και επαγγελματικά. Ξεκινώντας από τη μαθητεία στα καταστήματα των πρωτοπόρων μεταναστών, σε συνθήκες έντονης εργασιακής και οικονομικής εκμετάλλευσης, προετοιμάζονταν για το δικό τους επιχειρηματικό τόλμημα.⁵⁷ Οι συνθήκες του εμπορεύεσθαι στην Αμερική ενθάρρυναν σχετικές πρωτοβουλίες καθώς αρκούσε ένα μικρό μόνο κεφάλαιο για να κάνει κάποιος έναρξη επιχείρησης.⁵⁸ Η επαγγελματική ανέλιξη των Ελλήνων μεταναστών οπωσδήποτε συνδέεται με την

---

⁵⁵ Οι αρχάριοι μικροπωλητές δρούσαν συνήθως σε καθεστώς ημιπαρανομίας. Στερούνταν αδειών, διαπληκτιζόνταν με τους ανταγωνιστές τους ενώ εν αγνοία τους παραβίαζαν διάφορες αστυνομικές διατάξεις προκαλώντας την αντίδραση των καταστηματαρχών και τη συχνή παρέμβαση των αστυνομικών αρχών. Μπάμπης Μαλαφούρης, *Έλληνες της Αμερικής 1528-1948*, ό.π., σ. 114.

⁵⁶ Κ. Τσουκαλάς, ό.π., σ. 152-153· Αλέξ. Κιτρούφ, «Υπερατλαντική μετανάστευση», ό.π., σ. 126.

⁵⁷ Dan Georgakas, «The Greeks in America», *Journal of the Hellenic Diaspora* 14, 1-2, 1987, σ. 34· Κ. Τσουκαλάς, ό.π., σ. 153· Theodore Saloutos, *The Greeks in the United States*, ό.π., σ. 48-56.

⁵⁸ Όπως εξηγήσε η Μαρία Σαραντοπούλου, ο ενδιαφερόμενος έμπορος μπορούσε να εφοδιάσει το κατάστημά του με τον απαραίτητο εξοπλισμό και τα εμπορεύματα κάνοντας χρήση της διαδεδομένης στην Αμερική πρακτικής της πίστωσης. Μαρία Σαραντοπούλου-Οικονομίδου, ό.π., σ. 104-108.

ιδεολογία της κοινωνικής ανόδου που είχε εδραιωθεί στον αγροτικό πληθυσμό της Ελλάδας και είχε καθορίσει και τα προηγούμενα μεταναστευτικά ρεύματα.⁵⁹ Συμπορευόταν φυσικά με τη σταδιακή εναρμόνισή τους με τις πολιτισμικές και κοινωνικές συμπεριφορές της χώρας υποδοχής και την προσαρμογή τους στους κανόνες και τις συνθήκες της αμερικανικής οικονομίας.

Τη δεκαετία του 1920 παρατηρείται μια αύξηση του αριθμού των εθνοτικών επιχειρήσεων στον κλάδο του επισιτισμού και της εστίασης, της παροχής υπηρεσιών και της λιανικής πώλησης. Εκμεταλλευόμενοι τη δυνατότητα της τραπεζικής δανειοδότησης και την μεταπολεμική καταναλωτική ευφορία, συμπίεζοντας το κόστος εργασίας με την υπερεργασία των μελών της οικογένειας και των νεοφερμένων συμπατριωτών αρκετοί μετανάστες επένδυσαν τις αποταμιεύσεις χρόνων για να αποκτήσουν ιδιόκτητη επιχείρηση η οποία εξυπηρετούσε κατεξοχήν τα λαϊκά στρώματα των μεγαλουπόλεων. Η αύξηση του αριθμού των αυτοαπασχολούμενων επιχειρηματιών και η ανάδυση ισχυρών ελληνικών ονομάτων στη βιομηχανία των τροφίμων αλλά και στο χώρο της ψυχαγωγίας συνέβαλαν στο χτίσιμο του μύθου του αυτοδημιούργητου πλούσιου Ελληνοαμερικανού επιχειρηματία ο οποίος μετά από σκληρή εργασία κατάφερε να πραγματοποιήσει το «αμερικανικό όνειρο». Απέκρυσαν ωστόσο την καθήλωση ενός μεγάλου μέρους των μεταναστών ως υπαλλήλων και εργατών αλλά και την επισφαλή θέση των περισσότερων μικρών και μεσαίων εθνοτικών επιχειρήσεων. Η οικονομική ύφεση στα τέλη της δεκαετίας και ο εντεινόμενος ανταγωνισμός των επιχειρηματικών αλυσίδων (chain stores) ανέδειξαν τα όρια της μεταναστευτικής επιχειρηματικότητας του Μεσοπολέμου.⁶⁰

---

⁵⁹ Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 156-157.

⁶⁰ Dan Georgakas, «The Greeks in America», *ό.π.*, σ. 24, 35· Κωστής Καρπόζηλος, *Ελληνοαμερικανοί εργάτες, κομμουνιστικό κίνημα και συνδικάτα*, *ό.π.*, σ. 171-178.

δ. Η θέση των Ελλήνων μεταναστών στην αμερικανική κοινωνία

Οι πρώτοι μετανάστες θεωρώντας προσωρινή την παραμονή τους στην Αμερική επιδίωξαν τη διατήρηση των κοινωνικών και πολιτισμικών τους εφοδίων τα οποία θα διασφάλιζαν την επανένταξή τους στην κοινότητα καταγωγής κατά την παλιννόστησή τους.⁶¹ Η προσέλευσή τους από τα συγγενικά και τοπικά δίκτυα τα οποία είχαν επεκταθεί στην Αμερική και η εγκατάστασή τους σε συγκεκριμένες πόλεις και συνοικίες, η εργασία σε εθνοτικές επιχειρήσεις και η οργάνωσή τους σε εθνοτοπικά σωματεία και κοινότητες οι οποίες με τον καιρό εξασφάλισαν τη λειτουργία Ορθόδοξης εκκλησίας και κάποιες φορές και ελληνικού σχολείου, επέτρεψαν τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής και της εθνοτικής ταυτότητάς τους. Μέσα σε αυτούς τους ελληνικούς και κατά βάση ανδρικούς εθνοτικούς θύλακες, τις «*Greektowns*», οι οποίοι μέχρι και τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο είχαν περιορισμένες επαφές με την αμερικανική κοινωνία, οι Έλληνες μετανάστες έβρισκαν υλικά, οικονομικά και ηθικά ερείσματα για να αντιμετωπίσουν τις αντίξοες συνθήκες εργασίας και διαβίωσης στο νέο περιβάλλον το οποίο γινόταν όλο και πιο εχθρικό απέναντι στους νεοφερμένους μετανάστες. Οι νέες κοινότητες των μεταναστών στην Αμερική ήταν ασταθείς αριθμητικά και αδύναμες οργανωτικά λόγω του υψηλού αριθμού των επαναπατρισμών, των συνεχών αφίξεων και της γεωγραφικής διασποράς σε όλη την αμερικανική ήπειρο. Διακρίνονταν ακόμα από ισχυρούς τοπικιστικούς δεσμούς και έντονους μεταξύ τους ανταγωνισμούς. Στερούνταν επίσης, λογίων και εύπορων επιχειρηματιών οι οποίοι θα μπορούσαν να αναλάβουν τη διαχείριση των οικονομικών υποθέσεων των κοινοτήτων τους, να τους προσδώσουν έναν κοσμικό χαρακτήρα και μια αυτονομία από την επιρροή της Εκκλησίας.⁶²

Οι Έλληνες ως μετανάστες αντιμετώπιζαν ένα διπλό μειονέκτημα: όχι μόνο είχαν εισέλθει αργοπορημένα στην αμερικανική αγορά εργασίας αλλά δεν είχαν και αγγλοσαξονική καταγωγή.⁶³ Ήδη ο Έλληνας ως επιβάτης τρίτης θέσεως με την αποβίβασή του στον αμερικανικό σταθμό υποδοχής του Ellis Island και την υποβολή σε αυστηρή ανάκριση και εξονυχιστική σωματική και ψυχική εξέταση, αποκτούσε την πρώτη εικόνα των διαθέσεων των αμερικανικών αρχών απέναντι στο άτομό του και την κοινωνική του καταγωγή. Έχοντας βιώσει την πρωτόγνωρη εμπειρία ενός

⁶¹ Λίνα Βεντούρα, «Το 'αμερικανικό όνειρο' στην Πελοπόννησο», *ό.π.*, σ. 98.

⁶² Αλέξ. Κιτρορέφ, «Η Υπερατλαντική μετανάστευση», *ό.π.*, σ. 165-166.

⁶³ Λουκία Μ. Μουσουρού, *Μετανάστευση και Μεταναστευτική Πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Αθήνα, Gutenberg, 1991, σ. 31.

ομολογουμένως δύσκολου και μακρινού θαλάσσιου ταξιδιού⁶⁴ με την άφιξή του στο αμερικανικό έδαφος ερχόταν αντιμέτωπος με νέους κώδικες και κανόνες, με πρακτικές διάκρισης και διαδικασίες στιγματισμού.⁶⁵ Σύμφωνα με την Μ. Σαραντοπούλου «είναι εν ταυτώ [Ellis Island], το κόσκινον των εξευτελισμών, της περιφρονήσεως, των ταπεινώσεων, εντός του οποίου λικνίζεται ο μετανάστης και δια των οπών αυτού εξέρχονται όχι δυστυχώς οι προνομιούχοι της ζωής, αλλά της Μοίρας οι απόκληροι».⁶⁶ Στις ταπεινωτικές και επίπονες συνθήκες ελέγχου των επιβατών της τρίτης θέσης ερχόταν να προστεθεί και η αρνητική προδιάθεση των αμερικανικών αρχών προς τους Έλληνες μετανάστες. Η δυσμένεια απέναντι στο ελληνικό στοιχείο οφειλόταν στις συχνές παραβιάσεις των αμερικανικών μεταναστευτικών διατάξεων από αρκετούς μετανάστες οι οποίοι εισέρχονταν είτε λαθραία ως πληρώματα ξένων πλοίων είτε με προσυμφωνημένη εργασία. Η εμπλοκή αρκετών Ελλήνων εργοδοτών ή μεσιτών σε κυκλώματα διακίνησης και εργασιακής εκμετάλλευσης ανηλίκων μεταναστών ενέτεινε τα εχθρικά συναισθήματα κατά των Ελλήνων μεταναστών.⁶⁷

Με την είσοδό τους στην αγορά εργασίας οι Έλληνες έρχονταν επίσης αντιμέτωποι με τους αυστηρούς νόμους και τους περιορισμούς κατά την άσκηση των εμπορικών τους δραστηριοτήτων, οι οποίοι μάλιστα συχνά υπαγορεύονταν από τον ανταγωνισμό και τις πιέσεις που ασκούσαν στις δημοτικές αρχές οι Αμερικανοί πολίτες ή οι παλαιότερες μεταναστευτικές ομάδες.⁶⁸ Η χρησιμοποίηση επίσης των νεοφερμένων από τους εργοδότες ως απεργοσπαστών, η προθυμία τους να εργαστούν με χαμηλότερα ημερομίσθια και η απροθυμία τους να ενταχθούν σε εργατικά σωματεία συσώρευαν την οργή των Αμερικανών εργατών. Τα ξενοφοβικά αισθήματα υποδαυλιζόνταν από τις φήμες που κυκλοφορούσαν εναντίον των Ελλήνων για την αμφίβολη ηθική τους, την εγκληματική τους ροπή, την αυξημένη παραβατικότητα και τις απειλητικές για τη δημόσια υγεία συνθήκες διαβίωσής τους.⁶⁹ Αρνητικές προδιαθέσεις δημιουργούσε το χαμηλό μορφωτικό επίπεδό τους, ο εθισμός τους στη χαρτοπαιξία, η άρνηση τους να μάθουν την αγγλική γλώσσα και να πολιτογραφηθούν, καθώς και οι αυξημένες ροές

---

⁶⁴ Για τις συνθήκες του υπερωκεάνιου ταξιδιού βλ. Τρ. Κουρτούμη-Χαντζή, *ό.π.*, σ. 225-260.

⁶⁵ Λίνα Βεντούρα, *Μετανάστευση και έθνος. Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*, Αθήνα, Ε.Μ.Ν.Ε., 1994, σ. 53.

⁶⁶ Μ. Σαραντοπούλου-Οικονομίδου, *Οι Έλληνες της Αμερικής*, *ό.π.*, σ. 32-33.

⁶⁷ Τρ. Κουρτούμη-Χαντζή, *ό.π.*, σ. 270-276.

⁶⁸ Αλέξ. Κιτροέφ, «Η Υπερατλαντική Μετανάστευση», *ό.π.*, σ. 159-165.

⁶⁹ Βλ. ανασκευή των κατηγοριών περί εγκληματικότητας των Ελλήνων μεταναστών στο Grace Abbott, «A Study of the Greeks in Chicago», *American Journal of Sociology* 15, 3, Nov., 1909, σ. 379-393· Η. P. Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, *ό.π.*, σ. 200-207.

των μεταναστευτικών οικονομιών προς την Ελλάδα.⁷⁰ Οι εναντίον τους αντιδράσεις κυμαίνονταν μεταξύ προσβλητικών χαρακτηρισμών,⁷¹ συχνών καταγγελιών στις αρχές αλλά και πογκρόμ διώξεων, με πιο γνωστή την περίπτωση των βιαιοπραγιών κατά της ελληνικής συνοικίας της Ομάχα της Νεμπράσκα το 1909, ύστερα από τη συμπλοκή Έλληνα μετανάστη με αστυνόμο και τον θανάσιμο τραυματισμό του δεύτερου.⁷²

Οι νέες αυτές κοινωνικές εμπειρίες υπήρξαν αναμφισβήτητα καθοριστικές για τη συγκρότηση της εθνοτικής ταυτότητας των Ελλήνων μεταναστών των αρχών του 20ού αιώνα. Η εθνοτική περιχαράκωση που ακολούθησε η πρώτη γενιά, λειτούργησε αρχικά και ως ένα βαθμό προστατευτικά της ελληνικότητάς τους, υποχώρησε ωστόσο σταδιακά μπροστά στην αφομοιωτική δύναμη του αμερικανικού περιβάλλοντος.⁷³ Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι οι ελληνικές εργατικές κοινότητες στις ΗΠΑ ήταν στην πραγματικότητα αρκετά πορώδεις και ανοιχτές στον κόσμο γύρω τους. Οι κοινοί εργατικοί αγώνες με άλλες μεταναστευτικές ομάδες και η ταξική και πολιτισμική αλληλεγγύη με μεταναστευτικούς πληθυσμούς ο οποίοι κατατάσσονταν από τους γηγενείς στους «Ανατολίτες», αποτελούν δείγματα αυτής της εξωστρέφειας των Ελλήνων μεταναστών.⁷⁴ Το εντεινόμενο κλίμα ξеноφοβίας μέσα στην αμερικανική κοινωνία μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, σε συνδυασμό με τις πιέσεις που δέχονταν από την ίδια την ομοσπονδιακή κυβέρνηση για την πολιτογράφησή τους και την αποφυγή της δημόσιας προβολής των εξωτερικών εθνοτικών χαρακτηριστικών (γλώσσα) έδρασαν οπωσδήποτε καταλυτικά στη διαδικασία εξαμερικανισμού τους.

Καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας τους οι Ηνωμένες Πολιτείες επέδειξαν μια αμφίρροπη στάση μεταξύ ενσωμάτωσης των ξένων και αποκλεισμού τους. Οι ποικίλες μεταναστευτικές ομάδες που εισέρχονταν κατά καιρούς στην αμερικανική κοινωνία εισέπρατταν σε διαφορετικό βαθμό την επιφυλακτικότητα της κυρίαρχης αγγλοσαξονικής και προτεσταντικής ομάδας, καθώς και των συμφερόντων συγκεκριμένων κοινωνικών τάξεων (πχ. εργατικά συνδικάτα). Ήδη από τα τέλη του

---

⁷⁰ Dan Georgakas, «The Greeks in America», *ό.π.*, σ. 18, 22.

⁷¹ Οι μετανάστες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης χαρακτηρίζονταν από τους Αμερικανούς ως «τα αποβράσματα της Γης, τα κατακάθια της Ευρώπης» (*the scum of the Earth, the off scouring of Europe*). Βλ. Βασίλειος και Λεάνδρος Μελάς, «Αντίδρασις κατά της Ελληνικής μεταναστεύσεως εις Αμερικήν», στο Α. Μ. Ανδρεάδης, *ό.π.*, σ. 41.

⁷² Για την υπόθεση Μασουρίδη και τα γεγονότα στην Ομάχα βλ. αναλυτικά στο Th. Saloutos *The Greeks in the United States*, *ό.π.*, σ. 66-70· Αλέξ. Κιτροέφ, «Η Υπερατλαντική μετανάστευση», *ό.π.*, σ. 163-165. Για άλλα περιστατικά δίωξης των Ελλήνων βλ. στο H. P. Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, *ό.π.*, σ. 130-132· Βασίλειος και Λεάνδρος Μελάς, *ό.π.*, σ. 51.

⁷³ Ιωάννης Ε. Τουρνάκης, *Μετανάστευσις και μεταναστευτική πολιτική εν Ελλάδι*, *ό.π.*, σ. 15-16.

⁷⁴ Dan Georgakas, «The Greeks in America», *ό.π.*, σ. 26, 47-48.

19^{ου} αιώνα το κοινωνικό πρόβλημα που είχε δημιουργηθεί από την εκβιομηχάνιση, την έντονη αστικοποίηση και τη συσσώρευση ενός βιομηχανικού προλεταριάτου μεταναστευτικής σύνθεσης είχε προκαλέσει προβληματισμό ο οποίος επενδύθηκε με τις θεωρίες της ευγονικής και του κοινωνικού δαρβινισμού και οδήγησε σταδιακά είτε σε κινήσεις προς μια ευρύτερη κοινωνική μεταρρύθμιση η οποία απέβλεπε στην ένταξη των μεταναστών στο πολιτικό, κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον της Αμερικής (π.χ. *Προοδευτική Κίνηση/ Progressive Movement*) είτε σε ρατσιστικά κινήματα εκδιώξης τους ως φυλετικά κατωτέρων και άρα επικίνδυνων (βλ. επαναστασιοποίηση της Κου-Κλουξ-Κλαν).⁷⁵ Η αμερικανική συμμετοχή στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η Οκτωβριανή Επανάσταση και οι κοινωνικοί και οικονομικοί μετασχηματισμοί της περιόδου επαναπροσδιόρισαν τη θέση των νέων μεταναστευτικών κοινοτήτων μέσα στην αμερικανική κοινωνία και ταυτόχρονα την ίδια την αμερικανική μεταναστευτική νομοθεσία.⁷⁶ Η σταδιακή επιβολή αποκλεισμών (π.χ. απαγόρευση εισόδου των αναλφαβήτων το 1917 και των αναρχικών το 1918) και περιοριστικών μέτρων στην είσοδο νέων μεταναστών από χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης το 1921 και 1924 (Johnson Quota Act, Johnson-Reid Law) σήμαναν το τέλος της μαζικής μετανάστευσης των Νοτιοευρωπαίων, ταυτόχρονα όμως και μια νέα περίοδο κοινωνικής ενσωμάτωσης για όσους είχαν ήδη εγκατασταθεί.⁷⁷

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οι Έλληνες μετανάστες αναγκάστηκαν να επαναπροσδιορίσουν τη στάση τους απέναντι στο περιεχόμενο της ελληνικής ταυτότητας, τις σχέσεις που έπρεπε να αναπτύξουν με την αμερικανική κοινωνία και τους δεσμούς τους με το αμερικανικό κράτος. Η εγκατάλειψη της ιδέας διατήρησης μιας «καθαρής» ελληνικότητας και η σταδιακή ανάπτυξη της ελληνοαμερικάνικης ταυτότητας, δηλαδή μιας εθνοτικότητας ενταγμένης στο αμερικανικό περιβάλλον,

---

⁷⁵ Ι. Λαλιώτου, *Διασχίζοντας τον Ατλαντικό*, ό.π., σ. 51-104· Κ. Καρπόζηλος, *Ελληνοαμερικανοί εργάτες*, ό.π., σ. 33-37. Για την Περίοδο του Προοδευτισμού βλ. αναλυτικά, στο Γ. Παπαδόπουλος, ό.π., σ. 100-107, 292-299. Για την αναβίωση της Κου-Κλουξ-Κλαν βλ. *Στο ίδιο*, σ. 416-419.

⁷⁶ Γ. Παπαδόπουλος, ό.π., σ. 416-422· Κ. Καρπόζηλος, ό.π., σ. 64-68.

⁷⁷ Ο νόμος των ποσοστώσεων του 1921 καθόριζε ως ανώτατο όριο μεταναστών για κάθε κράτος το 3% με βάση την απογραφή του 1910. Με την αναθεώρηση του 1924 το ετήσιο ποσοστό περιορίστηκε σε 2% και με απογραφική βάση εκείνη του 1890. Οι δύο νόμοι είχαν ως αποτέλεσμα τον περιορισμό του συνολικού ετήσιου αριθμού των μεταναστών σε 350.000 το 1921 (από 800.000) και σε 150.000 το 1924. Στην περίπτωση των Ελλήνων μεταναστών από το ελληνικό κράτος ο ετήσιος αριθμός περιορίστηκε στους 100 και αναπροσαρμόστηκε σε 307 το 1929 με αποτέλεσμα μεταξύ 1925-1940 να εισέλθουν μόνο 3.975 νέοι μετανάστες. Σ' αυτούς βέβαια προστέθηκαν 25.296 με άδεια εισόδου ως συγγενείς Ελλήνων με αμερικανική ιθαγένεια. Γ. Παπαδόπουλος, ό.π., σ. 419-420· Αλέξ. Κιτρορέφ, «Ελληνικές παροικίες και Μεσοπόλεμος», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Β1, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 374. Συνοπτικό περίγραμμα της αμερικανικής μεταναστευτικής πολιτικής 1881-1924 στο: Τρ. Κουρτούμη-Χαντζή, ό.π., σ. 412 (πίν. 17).

κρινόταν όλο και πιο συμφέρουσα για τους μετανάστες πολλοί από τους οποίους είχαν ιδρύσει επιχειρήσεις κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου καταφέροντας να ανέλθουν ακόμα και σε μεσοαστικά στρώματα, είχαν εγκαταλείψει το όνειρο της επιστροφής στην Ελλάδα και είχαν εν τω μεταξύ δημιουργήσει -ή μεταφέρει την- οικογένεια στην Αμερική.⁷⁸ Η μαζικότερη συμμετοχή των Ελλήνων μεταναστών σε συνδικαλιστικές ενώσεις και επαγγελματικά σωματεία, το άνοιγμα της πελατείας των εθνοτικών επιχειρήσεων στο αμερικανικό κοινό, η εκμάθηση της αγγλικής γλώσσας,⁷⁹ η απόκτηση της αμερικανικής ιθαγένειας⁸⁰ και οι μεικτοί γάμοι ή ακόμα και η μεταλλαγή της θεματογραφίας του ομογενειακού Τύπου αποτελούσαν τεκμήρια της ενσωμάτωσής τους στο αμερικανικό κοινωνικό και εργασιακό περιβάλλον. Ταυτόχρονα, η εμφάνιση της δεύτερης γενιάς μεταναστών με αμερικανική μόρφωση,⁸¹ η εκδήλωση νομιμοφροσύνης προς την πολιτική ζωή των ΗΠΑ μέσα από την υποστήριξη Αμερικανών υποψηφίων στα διάφορα αξιώματα και την κατάταξη στον αμερικανικό στρατό, αλλά και η σταδιακή ανάμειξη στην αμερικανική δημόσια ζωή -κυρίως μέσω των ελληνοαμερικανικών συλλόγων ΑΧΕΠΑ και ΓΚΑΠΑ- επιβεβαίωναν τον μετασχηματισμό των ελληνικών μεταναστευτικών κοινοτήτων κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου και τη συγκρότηση της Ελληνοαμερικανικής εθνοτικής ομάδας.⁸²

---

⁷⁸ Για την ανάπτυξη της ελληνοαμερικανικής ιδεολογίας βλ. διατριβή του Γιάννη Παπαδόπουλου, *ό.π.*

⁷⁹ Το ποσοστό των Ελλήνων μεταναστών οι οποίοι δεν γνώριζαν την αγγλική γλώσσα είχε περιοριστεί το 1930 στο 10%, ποσοστό που κατέτασσε τους Έλληνες στην όγδοη θέση μεταξύ δεκατεσσάρων εθνοτήτων. Βασίλειος Βαλαώρας, *Ο Ελληνισμός των Ηνωμένων Πολιτειών*, *ό.π.*, σ. 35-38.

⁸⁰ Αντίθετα με τους ισχυρισμούς της Έκθεσης Ρέπουλη (βλ. Εμ. Ρέπουλης, *ό.π.*, σ. 28-30) ότι το ποσοστό των μεταναστών των «αποβαλλόντων την ελληνική ιθαγένεια» μέχρι το 1912 ανερχόταν στο 42.2%, (ποσοστό το οποίο συγκριτικά με τις υπόλοιπες εθνικές ομάδες θεωρούνταν χαμηλό), οι ρυθμοί πολιτογράφησης των Ελλήνων, καθώς και εκείνων που ξεκινούσαν τη διαδικασία αίτησης της αμερικανικής ιθαγένειας, δείχνουν να είναι αργοί κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα και εξαιρετικά υψηλοί μετά το 1920. Σύμφωνα με τον Saloutos, 6,6% των ανδρών άνω των 21 ετών απέκτησε την αμερικανική ιθαγένεια μέχρι το 1910, (4.946 άνδρες σε σύνολο 74.975 μεταναστών), 16,6% μέχρι το 1920 (23.786 άνδρες σε σύνολο 175.972) και 49,9% μέχρι το 1930 (62.649 άνδρες σε σύνολο 174.526 μεταναστών). Αυξητικά ήταν τα ποσοστά πολιτογράφησης και των γυναικών: 17,6 το 1920 (5.693 γυναίκες) και 30,7 το 1930 (12.825 γυναίκες). Τέλος, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη και το ποσοστό των μεταναστών οι οποίοι επιθυμούσαν να πολιτογραφηθούν και δεν τα κατάφεραν είτε γιατί δεν πληρούσαν τις τυπικές προϋποθέσεις που προέβλεπε ο αμερικανικός νόμος είτε γιατί δεν μπορούσαν να ανταπεξέλθουν στα σχετικά έξοδα. Th. Saloutos, *The Greeks in the United States*, *ό.π.*, σ. 239-240.

⁸¹ Σύμφωνα με τις αμερικανικές στατιστικές υπηρεσίες, το 1910 είχαν γεννηθεί στις ΗΠΑ 9.985 άτομα ελληνικής καταγωγής (9% του ελληνικού πληθυσμού των ΗΠΑ) και το 1920 52.083 άτομα (23%). Το 1930 ο αριθμός είχε αυξηθεί σε 129.225 άτομα σε ένα σύνολο πληθυσμού 303.751 ατόμων (43%). Το 20% αυτού του πληθυσμού ανήκε σε οικογένειες στις οποίες ο ένας εκ των δύο γονέων ήταν Έλληνας, κατά κανόνα ο πατέρας, ενώ το 80% είχε και τους δυο γονείς ελληνικής καταγωγής. Βλ. Βασίλειος Βαλαώρας, *ό.π.*, σ. 21 (πίν. III), 46-47 (πίν. XIV).

⁸² Κ. Καρπόζηλος, *Ελληνοαμερικανοί εργάτες*, *ό.π.*, σ. 69-76· Αλέξ. Κιτρορέφ, «Ελληνικές παροικίες και Μεσοπόλεμος», *ό.π.*, σ. 371-383· Γιάννης Παπαδόπουλος, «Απόπειρες ορισμού μιας αμερικανικής ελληνικότητας ως αντίδραση στο ξενοφοβικό κλίμα στις ΗΠΑ μετά το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου», Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Ξένοι μετανάστες στην Ελλάδα: πληγή ή πρόοδος*, Αθήνα, 2014, σ. 11-44.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο. ΔΙΑΤΛΑΝΤΙΚΗ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ

Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις

α. Διεθνική μετανάστευση

Τα νέα χαρακτηριστικά των πληθυσμιακών μετακινήσεων που άρχισαν να εκδηλώνονται μετά τις πολιτικές ανατροπές του 1989-1991 και μέσα στο πλαίσιο της εντεινόμενης παγκοσμιοποίησης ενίσχυσαν το θεωρητικό αναστοχασμό γύρω από το κυρίαρχο ερμηνευτικό σχήμα της προσαρμογής/ αφομοίωσης των μεταναστών στις κοινωνίες υποδοχής ενθαρρύνοντας κριτικές προτάσεις για την εννοιολόγηση και ανάλυση του μεταναστευτικού φαινομένου.¹ Οι εισηγήτριες της διεθνικής θεώρησης, οι πολιτισμικοί ανθρωπολόγοι Linda Basch, Nina Glick-Schiller και Cristina Szanton-Blanc, βασισμένες σε έρευνες πεδίου πάνω στις μεταναστευτικές κοινότητες των ΗΠΑ στις αρχές της δεκαετίας του 1990, ανέδειξαν τα «διεθνικά κοινωνικά πεδία» (*transnational social fields*) ή αλλιώς τους «διεθνικούς χώρους» (*transnational spaces*) που διαμορφώνουν οι σύγχρονοι μετανάστες μέσα από τις συστηματικές οικονομικές, κοινωνικές, πολιτισμικές και πολιτικές δραστηριότητες και διασυνδέσεις τους τόσο με την κοινωνία καταγωγής όσο και με εκείνη της εγκατάστασής τους. Έδωσαν έμφαση στο μεταναστευτικό υποκείμενο, ορίζοντάς το ως «διαμετανάστη» (*transmigrant*) και στις σχέσεις του με το κράτος καταγωγής οι οποίες συμβάλλουν στην αποεδαφοποίησή του (*detritorialization*). Συνέδεσαν τέλος τη διεθνικότητα με τη διεθνή διείσδυση του παγκόσμιου κεφαλαίου και την εμβάθυνση των ανισοτήτων και την ερμήνευσαν ως υπονόμευση, ταυτόχρονα όμως και ως ενίσχυση των ηγεμονικών κατασκευών του έθνους-κράτους, της τάξης, του φύλου και της φυλής.²

Ο νέος τρόπος προσέγγισης του μεταναστευτικού φαινομένου συνάντησε τεράστια αποδοχή τα επόμενα χρόνια από τους κοινωνικούς επιστήμονες, όπως μαρτυρά η πληθωριστική χρήση του όρου «διεθνικότητα» και των ποικίλων νεολογισμών που τον συνόδευσαν σε τίτλους ακαδημαϊκών δημοσιεύσεων, συνεδρίων, πανεπιστημιακών μαθημάτων και ερευνητικών προγραμμάτων.³ Σε αντίθεση όμως με την ευφορία που γεννούσαν οι πολυάριθμες εμπειρικές έρευνες, η θεωρητική πλαισίωση της διεθνικής

¹ Λίνα Βεντούρα, Σεβαστή Τρουμπέτα, «Εισαγωγή», *Σύγχρονα Θέματα* 92, 2006, σ. 21-22.

² Linda Basch, Nina Glick-Schiller, Cristina Szanton-Blanc, *Nations Unbound*, ό.π..

³ Βλ. π.χ. το ερευνητικό πρόγραμμα του πανεπιστημίου της Οξφόρδης για τις διεθνικές κοινότητες που λειτούργησε από το 1997-2003 με κρατική χρηματοδότηση ύψους 3.800.000£ και επικεφαλής τον Steven Vertovec. Βλ. σχετικά στο <http://www.transcomm.ox.ac.uk/> (Τελευταία πρόσβαση 10/12/2018)

έρευνας συνοδεύτηκε εξ αρχής από αρκετές συγχύσεις, πλήθος ερωτημάτων και συχνά αμφισβήτηση της ίδιας της έννοιας που απέρρευε από την περιεκτικότητά της, την αποσπασματικότητα του αναδύμενου ερευνητικού πεδίου και τους μεθοδολογικούς φραγμούς των μελετητών της.⁴ Η διεθνική μετανάστευση, υποκατηγορία ευρύτερων διεθνικών κοινωνικών σχηματισμών, αποτέλεσε πράγματι μια καινούρια έννοια-«ομπρέλα» για μια πληθώρα πρακτικών και θεσμών που συνέδεσαν μετανάστες, άτομα, κράτη και οργανισμούς σε πολλαπλούς τόπους. Σε μια προσπάθεια εννοιολόγησής της ο Steven Vertovec ταύτισε τη διεθνικότητα καταρχάς με μια νέα *κοινωνική μορφολογία*, δηλαδή ένα νέο κοινωνικό σχηματισμό ο οποίος συνίσταται στην τριαδική σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ μιας διασκορπισμένης ανά τον κόσμο εθνοτικής κοινότητας, του κράτους εγκατάστασης και εκείνου της καταγωγής. Αναγνώρισε επίσης σε αυτήν ένα *είδος συνείδησης* που χαρακτηρίζεται από πολλαπλές ταυτίσεις και ρωγμές μνήμης, καθώς και έναν *τρόπο πολιτισμικής αναπαραγωγής* που διακρίνεται για τη ρευστότητά του και αποτυπώνεται ως «κρεολοποίηση», «υβριδισμός» ή «πολιτισμική μετάφραση». Συνέδεσε τέλος τη διεθνικότητα με *οικονομικές ροές* (κεφάλαια πολυεθνικών εταιρειών ή εμβάσματα μεταναστών) και *πολιτικές δραστηριότητες* μέσα σε ένα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον (ΜΚΟ, συμμετοχή διασποράς την πολιτική ζωή του κράτους καταγωγής, κρατικές πολιτικές υπέρ διασποράς), αλλά και με νέες διατοπικότητες (*translocalities*), δηλαδή με μια *νέα πρόσληψη του χώρου και του τόπου*.⁵

Ο κοινωνιολόγος Alejandro Portes επισήμανε αρκετά νωρίς τις παγίδες αλλά και τις υποσχέσεις της διεθνικής έρευνας και συνέβαλε καθοριστικά στη διασαφήνιση της έννοιας της διεθνικότητας. Όρισε ως διεθνικές πρακτικές των μεταναστών τις οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικο-πολιτισμικές διασυνδέσεις που υπερβαίνουν εθνικά όρια, διακρίνονται από τακτικότητα, πυκνότητα, διάρκεια και ποικιλία, έχουν ως φορείς τους αποκλειστικά τους μετανάστες και τα κοινωνικά δίκτυά τους, αξιοποιούν τις νέες τεχνολογικές δυνατότητες και αναπτύσσονται ως στρατηγικές/απαντήσεις των υποδεέστερων ομάδων απέναντι στο κυρίαρχο οικονομικό σύστημα και τις κρατικές πολιτικές.⁶ Για την ομάδα αυτή η διεθνικότητα

---

⁴ Βλ. σχετικό προβληματισμό στο Βαγγέλης Καραγιάννης, «Μετανάστευση, Διεθνικότητα, Κινητικότητα. Παρατηρήσεις πάνω στην έρευνα διεθνικής μετανάστευσης», *Σύγχρονα Θέματα* 92, 2006, σ. 23-30.

⁵ Steven Vertovec, *Transnationalism*, Λονδίνο/Νέα Υόρκη, Routledge, 2009, σ. 4-13.

⁶ Alejandro Portes, Luis E. Guarnizo, Patricia Landolt, "The Study of transnationalism: pitfalls and promise of an emergent research field", *Ethnic and Racial Studies* 22, 2, 1999, σ. 217-237.

συνίσταται ουσιαστικά σε «ένα περίπλοκο αλλά βασικά κλειστό σύνολο [διασυνοριακών] σχέσεων, τόσο περιεκτικών ώστε στην ουσία να εξαλείφουν κάθε διάκριση ανάμεσα στο «εδώ» και το «εκεί».⁷ Απέναντι σε αυτή την προσέγγιση της διεθνικότητας ως μιας κατάστασης και ενός συνεχούς, η Peggy Levitt παρουσιάζει μια πιο ασταθή και λιγότερο έντονη διάστασή της. Υποστηρίζει δηλαδή τη μεταβλητότητα των διεθνικών δραστηριοτήτων μέσα στο χρόνο, ανά γενεές και μεταναστευτικές κοινότητες, την ποικιλία τους ως προς την ποιότητα και τους στόχους που εξυπηρετούν και την εξάρτησή τους από τα ρευστά διεθνικά πεδία μέσα στα οποία αυτές αναπτύσσονται.⁸

Την ανάγκη επακριβούς προσδιορισμού της πολύσημης έννοιας συμμερίστηκαν πολλοί άλλοι ερευνητές οι οποίοι μέσα από κριτικές παρεμβάσεις επισήμαναν διαστάσεις, διαφορές και δυναμικές του φαινομένου που θεώρησαν ότι έπρεπε να ληφθούν σοβαρά υπόψη. Υποστηρίχτηκε καταρχάς ότι η πληθωριστική υιοθέτηση του όρου «διεθνικότητα» από τη διεθνή βιβλιογραφία ήταν σε πολλές περιπτώσεις άστοχη και παραπλανητική. Αν η καπιταλιστική αγορά, πολλοί Οργανισμοί και διάφορα ακτιβιστικά δίκτυα λειτουργούν χωρίς εθνικούς προσδιορισμούς και περιορισμούς, το φαινόμενο της μετανάστευσης, τουλάχιστον σε πολλές από τις πτυχές του, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως διεθνικό, με την ακριβή σημασία της λέξης. Ο μετανάστης στις αρχές του 21^{ου} αιώνα δεν μπορεί να υπερβεί τους αποκλειστικούς δεσμούς του με συγκεκριμένο εθνικό κράτος, εθνοτική ή εθνική ομάδα, να αισθανθεί και να αυτοπροσδιορισθεί «πολίτης του κόσμου» ή και «εργάτης του κόσμου». Χάρη στα μεταναστευτικά δίκτυά του συνεχίζει να δημιουργεί πολλαπλές «φαντασιακές κοινότητες» και να αναπτύσσει νέους ιδιαίτερους και εξ αποστάσεως δεσμούς με περισσότερα εθνικά κράτη.⁹

Η διαφορετική ερμηνεία της πρόθεσης «δια» από τις διάφορες επιστημονικές πειθαρχίες, η οποία αναμφισβήτητα σχετίζεται με τις ισχύουσες ιδέες και πρακτικές απέναντι στο εθνικό (*national*) και πολιτικό *συν-ανήκειν* (*civic*), επέτρεψε την

---

⁷ Roger Waldinger, David Fitzgerald, "Transnationalism in Question", *American Journal of Sociology* 109, 5, 2004, σ. 1180.

⁸ Peggy Levitt, "Transnational Migration: Taking Stock and Future Migrations", *Global Networks* 1, 3, 2001, σ. 195-216.

⁹ Roger Waldinger, David Fitzgerald, "Transnationalism in Question", *ό.π.*, σ. 1181-1182· David Fitzgerald, "Beyond 'Transnationalism': Mexican hometown politics at an American labour union", *Ethnic and Racial Studies* 27, 2, 2004, σ. 229-231, 243.

επικράτηση δύο διακριτών προσεγγίσεων της διεθνικότητας.¹⁰ Από τη μία πλευρά, κοινωνιολόγοι και ανθρωπολόγοι είδαν μέσω των διεθνικών πολιτικών δεσμών, των διασυνοριακών οικονομικών δραστηριοτήτων, των πολλαπλών κοινωνικών δικτύων και των πολιτισμικών ταυτοτήτων των διεθνών μεταναστών της Βόρειας κυρίως Αμερικής την απο-εδαφοποίηση του εθνικού κράτους και όχι την υπονόμευσή του. Θεώρησαν δηλαδή το μεταναστευτικό φαινόμενο ως ένα σύνολο κοινωνικών διαδικασιών που διαπερνούν (*going horizontally across*) πολιτικά κατά βάση όρια, δημιουργούν διεθνικά πεδία και επιτρέπουν στα μεταναστευτικά υποκείμενα να αρθρώσουν πολιτικές διεκδικήσεις και να προαγάγουν τα προσωπικά τους οφέλη. Ο διεθνικός λόγος περί «απο-εδαφοποίησης» είναι καθόλα συμβατός με το «εθνικό» αφού συνίσταται ουσιαστικά σε μια νέα νοηματοδότηση του έθνους, της εδαφικότητας και του τρόπου συγκρότησης των συλλογικοτήτων, καθώς και σε μια προσπάθεια επαναπροσδιορισμού των σχέσεων του κράτους με τους αποδήμους του.¹¹ Από την άλλη πλευρά, πολιτικοί επιστήμονες με την εμπειρία του ευρωπαϊκού παραδείγματος της υπερεθνικής ένωσης προσέλαβαν τη διεθνικότητα ως την *υπέρβαση* (*going beyond/vertically over*) του εθνικού κράτους μέσα από την ανάπτυξη μιας συμπεριληπτικής μετα-εθνικής ταυτότητας του πολίτη η οποία βασίζεται σε υπερεθνικούς πολιτικούς δεσμούς, υπερκρατικά δικαιώματα και πανανθρώπινες αξίες.¹² Τη συγκεκριμένη ερμηνεία της διεθνικότητας υιοθετούν επίσης οι πολιτισμικές και μεταποικιακές σπουδές οι οποίες αντιπαρερχόμενες τις κυρίαρχες εθνικές αναγνώσεις του κόσμου εστιάζουν στον «τρίτο χώρο» που καταλαμβάνει το διασπορικό άτομο και στη μελέτη των θρησκευτικών δεσμών, των παγκοσμιοποιημένων ταυτοτήτων και των υβριδικών πολιτισμικών συστημάτων του.¹³

Ιδιαίτερη θέση στη διεθνική βιβλιογραφία καταλαμβάνει αναμφισβήτητα και ο προβληματισμός για το κατά πόσο είναι καινοφανές το διεθνικό φαινόμενο. Ο Alejandro Portes και οι συνεργάτες του υποστήριξαν την ιδιαιτερότητα των διεθνικών πρακτικών των σύγχρονων μεταναστών οι οποίες σε σχέση με εκείνες των παλαιότερων μεταναστευτικών ρευμάτων απέκτησαν την «κρίσιμη μάζα και την

---

¹⁰ Ewa Morawska, "Immigrants, transnationalism, and ethnicization: A comparison of this great wave and the last" στο Gary Gerstle, John H. Mollenkopf (επιμ.), *E Pluribus Unum? Contemporary and historical perspectives on immigrant political incorporation*, Νέα Υόρκη, Rusell Sage, 2001, σ. 175-177.

¹¹ Peggy Levitt, Rafael de la Dehesa, "Transnational migration and the redefinition of the state: variations and explanations", *Ethnic and Racial Studies* 26, 4, 2003, σ. 587-611.

¹² E. Morawska, "Immigrants, transnationalism, and ethnicization", *ό.π.*· Β. Καραγιάννης, *ό.π.*, σ. 25-26.

¹³ Για τις μεταποικιακές σπουδές και τη διασπορά βλ. Λίνα Βεντούρα, «Διασπορά, Παγκοσμιοποίηση και Συλλογικότητες», *Σύγχρονα Θέματα* 92, 2006, σ. 34-36.

απαραίτητη συνθετότητα ώστε να μπορεί να γίνεται λόγος για ένα αναδυόμενο κοινωνικό πεδίο». ¹⁴ Σύντομα όμως πολλοί ερευνητές έστρεψαν την έρευνά τους στο παρελθόν και στη συγκριτική μελέτη των δύο μεταναστευτικών ρευμάτων προς την Αμερική, αυτών του τέλους του 19ου και των πρώτων δεκαετιών του 20ου αιώνα, καθώς και του τέλους του 20ού αιώνα. ¹⁵ Όπως υποστηρίχθηκε ευρέως, η διεθνικότητα δεν αποτελούσε τελικά ένα νέο φαινόμενο αλλά ένα νέο τρόπο προσέγγισης της μετανάστευσης. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, οι διασυνδέσεις των μεταναστών στο παρελθόν, αν και υπαρκτές, υπήρξαν διαφορετικής μορφής, έντασης και έκτασης ενώ διέφευγαν της προσοχής των κοινωνικών επιστημόνων μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990 λόγω της επιρροής της κυρίαρχης αντίληψης περί εδαφικής, πολιτισμικής και κοινωνικής ισομορφίας. ¹⁶ Ως σημαντικότεροι παράγοντες που καθιστούν τους σύγχρονους διεθνικούς δεσμούς πιο έντονους και άμεσους προβάλλονται οι νέες τεχνολογίες επικοινωνίας και μεταφοράς, η μεγαλύτερη ανεκτικότητα και η αναγνώριση της πολυπολιτισμικότητας των κοινωνιών υποδοχής, οι κρατικές πολιτικές των εθνικών κυβερνήσεων απέναντι στις διασπορές και το νέο διεθνές καθεστώς των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. ¹⁷ Κοντά στις μακρο-δυνάμεις που διαμορφώνουν τη διεθνικότητα των σημερινών μεταναστών και που σχετίζονται με το παγκόσμιο σύστημα, τα κράτη καταγωγής και υποδοχής, οι μελετητές προσθέτουν μικρο-παραμέτρους που συνδέονται με τα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά των ίδιων των μεταναστών και τις τοπικές συνθήκες στις κοινότητες καταγωγής και εγκατάστασης για να καταλήξουν ότι τελικά πρόκειται για ένα «απείρωσ περίπλοκο» φαινόμενο, πολύ πιο πλουραλιστικό σήμερα ως προς τη μορφή και το περιεχόμενο σε σχέση με το παρελθόν, καθώς επίσης πιο ανεκτό και θεσμικά προστατευμένο από τα εθνικά κράτη. ¹⁸

Υποστηρίζεται ωστόσο ότι οι ερευνητές με το να κατασκευάζουν ποιοτικές διακρίσεις ανάμεσα σε ένα κλειστό παρελθόν και ένα ανοιχτό παρόν, οι οποίες

---

¹⁴ Alejandro Portes et al., “The Study of transnationalism”, *ό.π.*, σ. 217.

¹⁵ Για την ιστορική θεώρηση του φαινομένου βλ. Nancy Foner, “What’s new about transnationalism?”, *ό.π.*· Nina Glick-Schiller, “Transmigrants and Nation States: something old and something new in the U.S. immigrant experience”, στο Charles Hirschman, Philip Kasinitz, Josh DeWind (επιμ.), *The Handbook of International Migration*, Νέα Υόρκη, The Russell Sage Foundation, 1999, σ. 94-120· Devra Weber, “Historical perspectives on Mexican transnationalism: with notes from Angumacutiro”, *Social Justice* 26, 3, 1999, σ. 39-58· Ewa Morawska, “Immigrants, transnationalism, and ethnicization”, *ό.π.*, σ. 175-212· Robert C. Smith, “Diasporic membership in historical perspective: comparative insights from the Mexican, Italian and Polish cases”, *International Migration Review* 37, 3, 2003, σ. 724-759.

¹⁶ Andreas Wimmer, Nina Glick-Schiller, “Methodological nationalism and beyond: nation-state building, migration and the social sciences”, *Global Networks* 2, 4, 2002, σ. 301-334.

¹⁷ Για τις διαφορές των διεθνικών δράσεων παλαιών και σύγχρονων μεταναστευτικών ρευμάτων βλ. St. Vertovec, *Transnationalism*, *ό.π.*, σ. 14-16· P. Levitt, *The Transnational Villagers*, *ό.π.*, σ. 21-27.

¹⁸ Ewa Morawska, “Immigrants, transnationalism, and ethnicization”, *ό.π.*, σ. 190-193, 196.

συνήθως υπαγορεύονται από έναν τεχνολογικό ντετερμινισμό, κινδυνεύουν τελικά να απο-ιστοριοποιήσουν το παρόν. Αντί λοιπόν να αναζητά ασυνέχειες ή παραλληλισμούς ανάμεσα στο τώρα και τότε, η έρευνα κλήθηκε στο εξής να εστιάσει κυρίως στη χρονική μεταβολή των πολιτικών σχηματισμών οι οποίοι διαμορφώνουν τις συνθήκες για την ανάπτυξη της διεθνικής κοινωνικής δράσης, καθώς και στις αιτίες αυτών των αλλαγών.¹⁹ Ο Roger Waldinger επέμεινε ιδιαίτερα στην ανάδειξη της διεθνικότητας ως σταθερού χαρακτηριστικού της παγκοσμιοποιημένης νεωτερικότητας, τόσο της πρώιμης όσο και της ύστερης φάσης της. Υπογράμμισε μάλιστα τρεις διαφορετικές τροπικότητες μέσα από τις οποίες το μεταναστευτικό παρόν συνδέεται με το παρελθόν, δηλαδή την *επαναληπτικότητα (recurrence)*, την *εξελισσιμότητα (secular change)* και την *ενδεχομενικότητα (contingency)* της εκδήλωσης του φαινομένου.²⁰ Συγκεκριμένα, υποστήριξε ότι οι εξ αποστάσεως δεσμοί και οι διατοπικές πρακτικές που αναπτύσσουν τα μεταναστευτικά δίκτυα επανεμφανίζονται σταθερά και τακτικά σε κάθε μεταναστευτικό πλαίσιο, προσιδιάζουν μάλιστα σε κάθε είδος πληθυσμιακής μετακίνησης και όχι αποκλειστικά στη διασυνοριακή. Λόγω της αβέβαιης και μεταβατικής φύσης της ίδιας της μεταναστευτικής διαδικασίας η τακτική επικοινωνία μεταξύ τόπου καταγωγής και τόπου προορισμού επιλέγεται ακόμα και από τους εσωτερικούς μετανάστες και συντηρείται μέσα από τα κοινωνικά δίκτυά τους. Οποσδήποτε, οι διεθνικές διασυνδέσεις εκδηλώνονται σε διαφορετικό βαθμό σήμερα και έχουν υποστεί μεταβολές οι οποίες απορρέουν από τον τρόπο πολιτικής οργάνωσης του σύγχρονου κόσμου, δηλαδή από τη συνεχή διαίρεσή του σε εθνικά κράτη τα οποία επιβάλλουν σαφώς αυστηρότερες μεταναστευτικές πολιτικές και ταυτόχρονα από τη σύμπληξη υπερεθνικών σχηματισμών που πιέζουν για ένα μεταεθνικό καθεστώς σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Το διεθνικό φαινόμενο άρχισε λοιπόν αρκετά γρήγορα να προσεγγίζεται ως προς την ιστορικότητά του, ταυτόχρονα όμως και ως προς την περιπλοκότητα, τη συνθετότητα και τη δυναμική του. Οι ερευνητές επισήμαναν την ετερογένεια των διεθνικών πρακτικών, τη διαφορετική συχνότητα της εμφάνισής τους και τον άνισο βαθμό συμμετοχής των μεταναστών σε αυτές και τις συσχέτισαν με το οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο που εξακολουθεί να απαιτεί, ακόμα και σήμερα,

---

¹⁹ Roger Waldinger, David Fitzgerald, "Transnationalism in Question", *ό.π.*, σ. 1186-1192.

²⁰ Roger Waldinger, "Immigrant 'Transnationalism' and the Presence of the Past", στο Elliott Barkan, Hasia Diner, Alan M. Kraut (επιμ.), *From Arrival to Incorporation: Migrants to the U.S. in a Global Era*, Νέα Υόρκη, New York University Press, 2008, σ. 267-285.

η κινητικότητα και η επικοινωνία από μεγάλη απόσταση, καθώς και με τις ειδικές δυνάμεις/συνθήκες και τις ιδιαίτερες παραδόσεις που επενεργούν πάνω σε κάθε μεταναστευτική κοινότητα.²¹ Ως σημαντικές παραμέτρους για τη διατήρηση των δεσμών αναγνωρίζουν επίσης τη γεωγραφική εγγύτητα του κράτους υποδοχής με το κράτος αποστολής, το φύλο και την ηλικία των μεταναστών, τα ιστορικά και τα δημογραφικά χαρακτηριστικά της μεταναστευτικής κοινότητας, αλλά και το είδος και την ποικιλία των ροών που πραγματοποιούνται (γεωγραφική κινητικότητα, ανταλλαγές υλικών και συμβολικών αγαθών, μεταφορά κεφαλαίων ή πολιτισμικών αξιών). Τέλος, στο ζήτημα της διάρκειας της διεθνικότητας προσδίδουν πλέον και μια διαγενεακή διάσταση, καθώς δεν θεωρούν δεδομένη την ανθεκτικότητα μέσα στο χρόνο των δεσμών της δεύτερης και τρίτης γενεάς μεταναστών με την κοινότητα καταγωγής τους, εξίσου όμως δεν προδιαγράφουν και τη φθίνουσα πορεία της.²² Όπως υποστηρίζουν, όσο προσλαμβάνει κάποιος τις γενεές γραμμικά και απομονωμένα, κινδυνεύει να δει την κοινωνική ζωή των μεταναστών αποκομμένη από εκείνη των μη μεταναστών και τελικά να μην καταφέρει να συλλάβει επακριβώς και στην ολότητά της τη διεθνική ζωή μιας μεταναστευτικής κοινότητας. Κατά συνέπεια, ακόμα και αν η δεύτερη γενιά στερείται την ευχέρεια της μητρικής γλώσσας και δεν προτίθεται να εγκατασταθεί στη χώρα καταγωγής, διαθέτει τα κοινωνικά δίκτυα και τις δεξιότητες για να γίνει διεθνικά ενεργή τη χρονική στιγμή που θα επιλέξει, στο βαθμό και το επίπεδο που θα την εξυπηρετεί.²³

Όπως γίνεται αντιληπτό, οι νεότερες προσεγγίσεις νοηματοδοτούν τη διεθνικότητα σε συνάρτηση με τα πολυεπίπεδα και πολύπλευρα κοινωνικά πεδία (*social fields*) που διαμορφώνονται μέσα από την ταυτόχρονη «έδραση» (*embeddedness*) των μεταναστών σε περισσότερες από δύο κοινωνίες. Μέσα σε αυτούς τους χώρους πυκνές και ευρείες ροές προσώπων, χρημάτων και «κοινωνικών εμβασμάτων» (*social remittances*),²⁴ δηλαδή ιδεών, αξιών, πρακτικών, θεσμών, ταυτοτήτων και κοινωνικού κεφαλαίου ασκούν πολλαπλές επιρροές ακόμα και σε άτομα που δεν μετακινούνται τόσο στη χώρα καταγωγής όσο και σε εκείνη της εγκατάστασης, λειτουργώντας ως

---

²¹ Al. Portes et al., “The Study of transnationalism”, *ό.π.*, σ. 224, 233.

²² Sarah J. Mahler, “Theoretical and empirical contributions towards a research agenda for transnationalism”, στο Michael P. Smith, Luis E. Guarnizo (επιμ.), *Transnationalism from Below*, *ό.π.*, σ. 82-87· Alejandro Portes, “Conclusion: Theoretical Convergencies and Empirical Evidence in the Study of Immigrant Transnationalism”, *IMR* 37, 3, 2003, σ. 874-892.

²³ Peggy Levitt, Nadya B. Jaworsky, “Transnational Migration Studies: Past developments and future Trends”, *Annual Review of Sociology* 33, 1, 2007, σ. 133-134.

²⁴ Peggy Levitt, “Social Remittances”, *ό.π.*, σ. 926-948· Peggy Levitt, Lamba-Nieves Deepak, “Social Remittances Revisited”, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 37, 1, 2011, σ. 1-22.

καταλύτες σημαντικών και διαφοροποιημένων αλλαγών στον οικονομικό, πολιτικό, κοινωνικό, πολιτισμικό ακόμα και θρησκευτικό τομέα.²⁵ Στη διαμόρφωση της μορφής και της δυναμικής των διεθνικών πεδίων καθοριστική είναι η σημασία των χωρικών κλιμάκων (*spatial scales*), των ιστορικο-πολιτισμικών και δημογραφικών χαρακτηριστικών τους αλλά και η αλληλοδιαπλοκή τους με την τάξη, τη φυλή, την εθνικότητα και το φύλο.²⁶ Τα άτομα από την πλευρά τους, συνδυάζοντας «τρόπους διεθνικής ύπαρξης» (*ways of being*) και «τρόπους διεθνικού ανήκειν» (*ways of belonging*), σε διαφορετικό βαθμό και σε συγκεκριμένα πλαίσια, καθιστούν ακόμα πιο περίπλοκη την κατανόηση της διεθνικής μετανάστευσης. Μπορούν δηλαδή να αναπτύσσουν διεθνικές δραστηριότητες και σχέσεις χωρίς απαραίτητα να διαμορφώνουν και διεθνικές ταυτότητες, μπορούν όμως από την άλλη πλευρά να ταυτίζονται συνειδητά με μια εθνοτική ομάδα μέσω της μνήμης, της νοσταλγίας ή της φαντασίας και να μην εμπλέκονται σε σημαντικό βαθμό ή και καθόλου σε διεθνικές πρακτικές. Υιοθετώντας λοιπόν την έννοια των κοινωνικών πεδίων μπορούμε να αντιληφθούμε τη μετανάστευση ως διαδικασία και όχι ως γεγονός και συνεπώς να προσεγγίσουμε τη διεθνικότητα όχι ως μια διασπορική συνθήκη αλλά και ως μια δυναμική πρακτική ομάδων που δεν βιώνουν απαραίτητα άμεσα την εμπειρία της μετανάστευσης.²⁷

β. Τυπολογίες

Σε μια προσπάθεια συστηματοποίησης του εμπειρικού υλικού και ακριβούς περιγραφής του ερευνητικού αντικείμενου τους οι μελετητές της διεθνικής μετανάστευσης κατήρτισαν πολλαπλές και αναλυτικές τυπολογίες.²⁸ Οι ίδιες οι διεθνικές δραστηριότητες, οι οποίες καλύπτουν όλες τις σφαίρες της κοινωνικής δράσης, ταξινομήθηκαν σε οικονομικές, πολιτικές, πολιτισμικές και κοινωνιακές (*civic-societal*) για να συμπεριλάβουν αντίστοιχα: τις επιχειρηματικές και οικονομικές διασυνοριακές δραστηριότητες (εμπόριο, επενδύσεις, εμβάσματα)· τον «εθνικισμό εξ αποστάσεως»· τις πολιτισμικές πρακτικές και θεσμούς που διαμορφώνουν ταυτότητες και αξίες (μεταναστευτικά πολιτισμικά κέντρα, μουσική, τελετές και M.M.E.) και τις

---

²⁵ Peggy Levitt, Nadya B. Jaworsky, “Transnational Migration Studies”, *ό.π.*, σ. 134-141.

²⁶ P. Levitt, Nadya B. Jaworsky, “Transnational Migration Studies”, *ό.π.*, σ.143-144· Sarah J. Mahler, “Theoretical and empirical contributions towards a research agenda for transnationalism”, *ό.π.*, σ. 82-87.

²⁷ Peggy Levitt, Nina Glick-Schiller, “Conceptualizing Simultaneity: A Transnational Society Field perspective on Society”, *IMR* 38, 3, 2004, σ. 1007-1012.

²⁸ Βλ. διάφορες τυπολογίες στο Steven Vertovec, *Transnationalism*, *ό.π.*, σ. 18-21.

πρακτικές κοινωνικότητας και αμοιβαιότητας που απορρέουν από τις κοινοτικές υποχρεώσεις και το αίσθημα του ανήκειν των μεταναστών (εθνοτοπικοί σύλλογοι).²⁹ Ως αυτόνομη κατηγορία μελέτης έχουν αναδειχτεί τα τελευταία χρόνια και οι διεθνικές πρακτικές που αναπτύσσουν διάφοροι θρησκευτικοί οργανισμοί και που περιλαμβάνουν τις επαφές με τους πιστούς, καθώς και την υιοθέτηση μιας πολιτικής ατζέντας (πολιτικο-θρησκευτικά κινήματα).³⁰

Οι «διεθνικοί κοινωνικοί χώροι» (*transnational social spaces*), ορολογία που καθιερώθηκε στο χώρο της διεθνικής έρευνας, σημασιοδοτήθηκαν όχι μόνο ως προς την εδαφικότητά τους αλλά και ως προς τον κοινωνικό τους συμβολισμό, δηλαδή ως προς τις εικόνες, τις αξίες, τις έννοιες και τους δεσμούς με τους οποίους επενδύονται από τους μετανάστες. Κατηγοριοποιήθηκαν σε ομάδες που σχηματίζονται από δεσμούς συγγένειας (*transnational kinship groups*) με αλτρουιστικά και συμβολικά χαρακτηριστικά, σε διεθνικά κυκλώματα (*transnational circuits*) με σταθερές ροές και δεσμούς εργαλειακής ανταλλαγής και σε διεθνικές κοινότητες (*transnational communities*) που βασίζονται στην αλληλεγγύη, αναπτύσσουν δημόσιες θεσμοποιημένες πρακτικές και μακροχρόνιες πενταγωνικές σχέσεις μεταξύ της κοινωνίας των πολιτών, των κρατών καταγωγής και εγκατάστασης, των αντίστοιχων κυβερνήσεων και της διασποράς.³¹

Η συμμετοχή των μεταναστών σε διεθνείς πρακτικές δεν είναι γενικευμένη. Διακρίνεται από ετερογένεια και έντονη διαβάθμιση ως προς τη συχνότητα, την ένταση και την έκτασή της.³² Περιγράφεται ως *βασική διεθνικότητα (core)* όταν είναι τακτική, οργανωμένη και αναπόσπαστο τμήμα της καθημερινότητας του ατόμου, ενώ *διευρυμένη (expanded)* όταν αφορά περιστασιακή εμπλοκή σε πολλές σφαίρες της κοινωνικής ζωής και ως απάντηση σε πολιτικές, οικονομικές και οικολογικές κρίσεις. Διακρίνεται επίσης σε *περιεκτική (comprehensive)* ή αντίθετα σε *επιλεκτική (selective/core)* με κριτήριο το πλήθος των τομέων της κοινωνικής ζωής στους οποίους εκδηλώνεται.³³ Ως προς το βαθμό της εμπλοκής των μεταναστών στο διεθνικό πεδίο,

---

²⁹ José Itzigsohn, Carlos Dore Cabral, Esther Hernandez Medina & Obed Vazquez, “Mapping Dominican transnationalism: narrow and broad transnational Practices”, *Ethnic and Racial Studies* 22,2, 1999, σ. 316-339· Steven Vertovec, *Transnationalism*, ό.π., σ. 28-155.

³⁰ Peggy Levitt, “‘You Know, Abraham Was Really the First Immigrant’: Religion and Transnational Migration”, *IMR* 37, 3, 2003, σ. 847-873.

³¹ Thomas Faist, *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Spaces*, Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 2000, σ. 45-46, 198-210.

³² Alej. Portes, “Conclusion: Theoretical Convergencies and Empirical Evidence”, ό.π., σ. 876-877.

³³ Peggy Levitt, Josh DeWind, Steven Vertovec, “International Perspectives on Transnational Migration: An Introduction”, *IMR* 37, 3, 2003, σ. 569-570.

της μετακίνησής τους εντός του διεθνικού γεωγραφικού χώρου και της θεσμοποίησης των πρακτικών τους εμφανίζεται περιστασιακή και ασταθής (*ευρεία διεθνικότητα/broad*) ή σταθερή, τακτική και θεσμοποιημένη (*στενή διεθνικότητα/narrow*).³⁴ Τέλος, οι διασυνδέσεις μπορεί να βασίζονται σε συναισθηματικούς δεσμούς (*γραμμική διεθνικότητα/linear transnationalism*), να απορρέουν από το συσσωρευόμενο οικονομικό και κοινωνικό κεφάλαιο (*διεθνικότητα εξαρτώμενη από πόρους/resource dependent transnationalism*) ή να προκαλούνται από τις διακρίσεις που ο μετανάστης βιώνει στην κοινωνία υποδοχής και από την αναζήτηση εναλλακτικών διεξόδων κοινωνικής υπεροχής (*αντιδραστική διεθνικότητα/reactive transnationalism*).³⁵

γ. Αφομοίωση vs διεθνικότητα

Η θεωρητική πλαισίωση της διεθνικής μετανάστευσης επέμεινε ιδιαίτερα στην αμφισβήτηση των βασικών θέσεων της κλασικής θεωρίας της προσαρμογής/αφομοίωσης των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής.³⁶ Σε αντίθεση όμως με τους πρώτους μελετητές οι οποίοι προέβαλλαν τη συγχρονία των συστηματικών σχέσεων με τη χώρα υποδοχής και καταγωγής ως ταυτόχρονη διαβίωση και ενσωμάτωση σε δύο εθνικές κοινωνίες προτείνοντας έτσι την εγκατάλειψη της προηγούμενης θεωρίας, οι νεότερες επεξεργασίες στέκονται κριτικά απέναντι στη σχέση της διεθνικότητας με την αφομοίωση, αμφισβητώντας την τελεολογία της δεύτερης όχι όμως και την αναγκαιότητά της. Η νέα θέση κάνει διάκριση καταρχάς μεταξύ της αφομοίωσης ως *πολιτικού/ κρατικού προγράμματος* και της αφομοίωσης ως μακροχρόνιας και μη γραμμικής *κοινωνικής διαδικασίας*, θεωρώντας τη δεύτερη απολύτως συμβατή σήμερα με τη διεθνικότητα, τουλάχιστον για την πρώτη γενιά μεταναστών.³⁷ Επιπλέον, λαμβάνει υπόψη το πλήρες περιεχόμενο της έννοιας κοινωνία και συνεκτιμά τις δυνατότητες και τις στοχεύσεις της ατομικής δράσης, αλλά και τις πολιτικές των κρατών. Επισημαίνει δηλαδή ότι οι δεσμοί του μετανάστη με την κοινωνία καταγωγής του δεν είναι πάντα δι-εθνικοί αλλά δια-τοπικοί (*translocal*) ή συχνότερα δι-τοπικοί (*bi-local*), αφορούν δηλαδή περισσότερο την κοινότητα καταγωγής του παρά το ίδιο το

---

³⁴ José Itzigsohn et al., “Mapping Dominican transnationalism”, *ό.π.*, σ. 316-339.

³⁵ Itzigsohn José, Silvia Giorguli Saucedo, “Immigrant Incorporation and Sociocultural Transnationalism”, *IMR* 36, 3, 2002, σ. 766-798.

³⁶ Βαγγέλης Καραγιάννης, *ό.π.*, σ. 25-28· Peter Kivisto, “Theorizing transnational immigration: a critical review of current efforts”, *Ethnic and Racial Studies* 24, 4, 2001, σ. 570-573.

³⁷ Leo Lucassen, “Is Transnationalism compatible with assimilation? Examples from Western Europe since 1850”, *IMIS Beiträge* 29, 2006, σ. 17-19.

εθνικό κράτος, ενώ το περιεχόμενό τους έχει κυρίως θρησκευτικό, πολιτισμικό και κοινωνικό χαρακτήρα.³⁸ Θεωρεί μάλιστα ότι η επιμονή της θεώρησης της υπέρβασης των ορίων αποκλειστικά ως κρατικών/εθνικών και όχι ως πολιτισμικών ορίων ή ορίων ομάδων ακυρώνει τους προγραμματικούς στόχους της ίδιας της διεθνικής έρευνας για υπέρβαση του «μεθοδολογικού εθνικισμού».³⁹

Επιπλέον, τονίζεται όλο και περισσότερο η σημασία του τόπου και του χώρου στη ζωή των διεθνικών μεταναστών, άρα η ανάγκη τους να δεθούν κυρίως με έναν, καθώς και η επιλογή τους να αξιολογούν κάθε φορά πού θα κατευθύνουν τις δραστηριότητές τους. Είναι όμως εξίσου σημαντικό να υπενθυμίζεται ότι η κινητικότητα και οι σχέσεις από απόσταση απαιτούν πολλαπλούς πόρους, μεταξύ αυτών και νομικούς, δηλαδή πολιτικά δικαιώματα και ότι δεν μπορούν να αφορούν ούτε το σύνολο των μεταναστών ούτε σε ίδιο βαθμό, εύρος, επίπεδο, ένταση και συχνότητα όσους εμπλέκονται.⁴⁰ Περιορισμούς άλλωστε επιβάλλουν και τα ίδια τα κράτη μέσα από τις πολιτικές και νομοθετικές ρυθμίσεις τους τόσο απέναντι στους μετανάστες που διαβιούν στο εσωτερικό τους όσο και απέναντι στις δικές τους διασπορές γεγονός που συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι *«η εμφάνιση μιας νέας τάξης μεταναστών, οικονομικών επιχειρηματιών ή πολιτικών ακτιβιστών η οποία διεξάγει διασυνοριακές δραστηριότητες σε τακτική βάση, είναι [τελικά] αυτή που βρίσκεται στον πυρήνα του [διεθνικού] φαινομένου»*.⁴¹ Αναγνωρίζεται συνεπώς ότι οι διεθνικές πρακτικές, όταν αναπτύσσονται, δεν αποκλείουν ούτε αντιστρατεύονται πρακτικές και συνθήκες αφομοίωσης του υποκειμένου μέσα στην κοινωνία υποδοχής ή και ταυτόχρονης ένταξης και στις δύο κοινωνίες. Σε κάποιες περιπτώσεις προϋποθέτουν την ένταξη και προσαρμογή του στο νέο περιβάλλον, όπως καταδεικνύει η διεθνική δράση μιας ελίτ μεταναστών, σε άλλες τη διευκολύνουν, όπως στην περίπτωση συσσώρευσης κοινωνικού κεφαλαίου και εξαργύρωσής του στον τόπο διαμονής ενώ σε μερικές τρίτες καταφέρνουν και την αποφεύγουν στοχεύοντας στην παλιννόστηση. Εγκαταλείποντας

---

³⁸ David Fitzgerald, “Beyond ‘Transnationalism’”, *ό.π.*, σ. 231, 244.

³⁹ Ως «μεθοδολογικός εθνικισμός» ορίζεται η αντιμετώπιση των ορίων των εθνικών κρατών ως φυσικών ορίων και του έθνους και του κράτους ως φυσικών ενότητων που ταυτίζονται στο χώρο». Andreas Wimmer, Nina Glick-Schiller, “Methodological nationalism and beyond”, *ό.π.* · Βαγγέλης Καραγιάννης, «Μετανάστευση, Διεθνικότητα, Κινητικότητα», *ό.π.*, σ. 23.

⁴⁰ Peggy Levitt, Josh DeWind, Steven Vertovec, “International Perspectives”, *ό.π.*, σ. 569-571 · Roger Waldinger, “Rethinking Transnationalism”, *Revista de Metodología en Ciencias Sociales* 19, 2010, σ. 21-38.

⁴¹ Luis Ed. Guarnizo, Alejandro Portes, William Haller, “Assimilation and Transnationalism: Determinants of Transnational Political Action among Contemporary Migrants”, *AJS* 108, 6, 2003, σ. 1213.

λοιπόν τις παραδοσιακές θεωρίες περί βαθμιαίας και αναπότρεπτης ενσωμάτωσης των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής οι μελετητές κάνουν πλέον λόγο για εναλλακτικές στρατηγικές οικονομικής και κοινωνικής ανάδειξης που εφαρμόζουν οι μετανάστες και για νέες δυνατότητες αφομοίωσης που παρουσιάζονται μέσα στα διεθνή πεδία.⁴²

Στην πραγματικότητα, το ζήτημα που τίθεται πλέον κυρίως ως προς τη δεύτερη γενιά μεταναστών δεν είναι το αν αυτή θα αφομοιωθεί αλλά ως προς ποιο επίπεδο αυτό θα πραγματοποιηθεί. Οι διεθνικές δραστηριότητες, όταν επιλέγονται, έρχονται να προσφέρουν στους δρώντες οικονομικές ευκαιρίες και συμβολικές εναλλακτικές (συλλογική αλληλεγγύη, αυτο-εκτίμηση), διευκολύνοντας πολλές φορές την ομαλή ένταξη και αποτρέποντας την τάση προς μια καθοδική αφομοίωση.⁴³ Συνεπώς, ακόμα και αν οι μελετητές αμφιταλαντεύονται ακόμα για το αν η διεθνικότητα αποτελεί τελικά εναλλακτική μορφή, αντίδοτο ή και παραλλαγή της αφομοίωσης, εκείνο που διαφαίνεται είναι ότι η διεθνική έρευνα βαδίζει μάλλον προς μια «συμφιλίωση» των δύο εννοιών, τάση η οποία αναντίρρητα συνδέεται και με τη γενικότερη επιφύλαξη ως προς τα όρια της ατομικής δράσης (*agency*) η οποία είχε υπέρμετρα προβληθεί.⁴⁴

δ. Μεταξύ δομής και δράσης

Πράγματι, προτείνεται και υιοθετείται ευρέως πλέον η πρόσληψη της μετανάστευσης ως «δομοποίησης» (*structuration*), δηλαδή ως μιας δυναμικής μεταξύ δομής και δράσης η οποία αναπτύσσεται εντός των διεθνικών πεδίων.⁴⁵ Τονίζεται δηλαδή ότι η διεθνική κοινωνική δράση, ακόμα και όταν απολαμβάνει εκπληκτικές τεχνολογικές ευκολίες, δεν αναπτύσσεται από μόνη της, ανεξάρτητα από τα κράτη, τις εθνικές πολιτικές και τις διεθνείς σχέσεις. Σε έναν κόσμο διαιρεμένο σε εθνικά κράτη, η διάσχιση κρατικών συνόρων, η συμπερίληψη σε μια πολιτική κοινότητα, η διατήρηση πολλαπλών και ανταγωνιστικών ταυτοτήτων αποτελούν ζήτημα έντονα πολιτικό το οποίο εμπλέκει ένα πλήθος παραγόντων (κράτος, μετανάστες, κοινωνία των πολιτών) που αλληλοεπιδρά σε ένα ευρύ φάσμα συνδυασμών και σε μια ποικιλία συνθηκών.

---

⁴² Alej. Portes et al., “The Study of transnationalism: pitfalls and promise”, *ό.π.*, σ. 228-229. J. Itzigsohn, S. G. Saucedo, “Immigrant Incorporation and Sociocultural Transnationalism”, *ό.π.*, σ. 770-773.

⁴³ Alejandro Portes, “Conclusion: Towards a new world- The origins and effects of transnational activities”, *Ethnic and Racial Studies* 22, 2, 1999, σ. 469-473.

⁴⁴ Peter Kivisto, “Theorizing transnational immigration”, *ό.π.*, σ. 570-573.

⁴⁵ Eva Morawska, “Structuring migration: the case of Polish income-seeking travelers to the West”, *Theory and Society* 30, 1, 2001, σ. 47-80.

Απέναντι στις συγκεντρωτικές και ομογενοποιητικές δυνάμεις των ισχυρών ελίτ που δρουν στο μακρο-επίπεδο (*διεθνικότητα από πάνω*), οι υπόλοιποι άνθρωποι αναπτύσσουν τελικά πολιτικές οι οποίες παράγουν, ταυτόχρονα όμως αναπαράγουν εξουσίες σε διάφορα επίπεδα, παγκόσμιο, εθνικό, περιφερειακό, τοπικό (*διεθνικότητα από κάτω*).⁴⁶ Αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι είναι τελικά μια ελίτ μεταναστών εκείνη η οποία πρωταγωνιστεί στις διεθνικές δράσεις υποστηρίζοντας σε μεγάλο βαθμό τις ηγεμονικές εξουσίες και παραγκωνίζοντας άλλες ομάδες, τότε η διάκριση σε «*διεθνικότητα από τα κάτω*» και «*διεθνικότητα από τα πάνω*» καθίσταται ιδιαίτερα προβληματική.⁴⁷ Οι διεθνικές πρακτικές και οι νέες ταυτότητες των διαμεταναστών μπορούν πράγματι να προκαλέσουν κοινωνικούς μετασχηματισμούς, αμφισβητήσεις προνομίων, μικρές ρωγμές ή ανατροπές ρόλων χωρίς ωστόσο αυτό να αποτελεί μια γραμμική και ξεκάθαρη διαδικασία. Η διεθνικότητα δημιουργεί ευκαιρίες, ταυτόχρονα όμως και πολλαπλούς άλλους περιορισμούς, εμπλέκει μακρο- και μικρο- δυναμικές, γι' αυτό και οι επιπτώσεις της στην κοινωνική οργάνωση μπορούν τελικά να εξετασθούν μόνο κατά περίπτωση, δηλαδή πάντα μέσα σε συγκεκριμένο τοπικό πλαίσιο και ιστορικό χρόνο.⁴⁸

Το ερώτημα αν η διεθνικότητα λειτουργεί «απελευθερωτικά» για το άτομο, αν δηλαδή το εξοπλίζει με τα απαραίτητα μέσα και τις δυνάμεις για να θέσει σε αμφισβήτηση τις ταξικές, έμφυλες, φυλετικές και άλλες κοινωνικές ιεραρχίες έχει αποκτήσει μια πιο διαφοροποιημένη διατύπωση: ποιον ωφελεί η διεθνικότητα, κάτω από ποιες συνθήκες και γιατί.⁴⁹ Συμπληρωματικά υποερωτήματα αφορούν το είδος των αλλαγών που αυτή προωθεί, τα επίπεδα εμφάνισής τους, το βάθος και τη διάρκεια τους. Οι κοινωνικο-οικονομικές επιπτώσεις της αναζητούνται λοιπόν όχι μόνο σε ατομικό επίπεδο (νοικοκυριό και οικογένεια) αλλά και σε τοπικό (κοινότητα καταγωγής) και σε εθνικό (κράτος). Είναι μάλιστα η σωρευτική επίδραση των ατομικών μεταναστευτικών πρακτικών -και όχι αυτές καθαυτές οι διεθνικές δραστηριότητες- που θεωρείται ότι μπορούν να επενεργήσουν μετασχηματιστικά σε ένα σύστημα αξιών και στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων· στην πραγματικότητα μάλιστα έρχονται να

---

⁴⁶ Roger Waldinger, David Fitzgerald, "Transnationalism in Question", *ό.π.*, σ. 1177-1195.

⁴⁷ Sarah J. Mahler, "Theoretical and empirical contributions", *ό.π.*, σ. 66-73.

⁴⁸ Luis Ed. Guarnizo, Michael P. Smith, "The Locations of Transnationalism" στο Michael P. Smith, Luis Ed. Guarnizo (επιμ.), *Transnationalism from Below*, *ό.π.*, σ. 20-29· Sarah J. Mahler, "Theoretical and empirical contributions", *ό.π.*, σ. 66-73, 90-92.

⁴⁹ Alejandro Portes, "Conclusion: Theoretical Convergencies and Empirical Evidence", *ό.π.*, σ. 877-879.

διευρύνουν, να εμβαθύνουν και να εντατικοποιήσουν τις συνδεδεμένες διαδικασίες αλλαγής που ήδη πραγματοποιούνται στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης.⁵⁰

Συμπερασματικά, η ανάπτυξη της διεθνικής έρευνας στις μεταναστευτικές σπουδές παρά τις όποιες ανεπάρκειές της και τη σκληρή κριτική που δέχτηκε, συνεισέφερε στη μελέτη του μεταναστευτικού φαινομένου θέτοντας σε αμφισβήτηση την ορολογία, το θεωρητικό πλαίσιο και τα ερευνητικά εργαλεία του κλασικού παραδείγματος μετανάστευση-αφομοίωση. Οι πραγματικές δυνατότητές της εντοπίζονται στην ανάδειξη της συγχρονίας των σχέσεων ανάμεσα στο «εδώ» και το «εκεί», της κινητικότητας και της διατοπικότητας ως εγγενών και διαρκών χαρακτηριστικών της νεότερης εποχής, καθώς επίσης στη διεύρυνση των ορίων της εννοιολόγησης της μετανάστευσης.⁵¹ Οι αδυναμίες της αποδίδονται στη διστακτικότητά της να προσεγγίσει τη μετανάστευση ως εγγενώς πολιτισμική πράξη, δηλαδή να εξισορροπήσει τις οικονομικές με τις κοινωνικοπολιτισμικές παραμέτρους της, κυρίως όμως να λάβει υπόψη της τις διαφορές στις εθνικές κουλτούρες παραγωγής της διεθνικής γνώσης, τις σχέσεις εξουσίας και τους θεσμούς που δομούν αυτή τη γνώση.⁵²

---

⁵⁰ Steven Vertovec, *Transnationalism*, ό.π., σ. 21-24.

⁵¹ Βαγγέλης Καραγιάννης, «Μετανάστευση, Διεθνικότητα, Κινητικότητα», ό.π., σ. 28-29.

⁵² Peggy Levitt, "What' wrong with migration scholarship? A critique and a way forward", *Identities: Global Studies in Culture and Power* 19, 4, 2012, σ. 493-500.

Οι διεθνικές μετακινήσεις προς την Ελλάδα

Το 1906 η Έκθεση της Επιτροπής της Βουλής προσέγγιζε την υπερπόντια ελληνική μεταναστευτική κίνηση ως «κοινωνικόν φαινόμενον, [...], αποτελούμενον δέ εξ ολοκλήρου σειράς ιδιαίζουσών σχέσεων ωρισμένων ατόμων προς άλλα και δημιουργούν νέας μορφάς αναγκών των εν τω κοινωνικώ τούτω φαινομένω αναμειγμένων προσώπων» και επιχειρούσε να τη «ρυθμίσει» με συγκεκριμένες προτάσεις.⁵³ Οι συντάκτες επιμένοντας στην αντιμετώπιση της ελληνικής αγροτικής εξόδου ως ιδιαίτερου ελληνικού φαινομένου, συνδεδεμένου με το «φιλαπόδημον» του Έλληνα, διευκρίνιζαν τα εξής: «Ο Έλλην απερχόμενος της Ελλάδος, ίνα βελτιώση τα καθ' εαυτόν, ου μόνον έχει στερρεάν την απόφασιν της παλιννοστήσεως άμα τη επιτεύξει του σκοπού του, αλλά και καθ' όλον το εν τω μεταξύ διάστημα εννοεί όσον ένεστι ζωηράν να διατηρήση την μετά της πατρίδος επικοινωνίαν».⁵⁴ Μπορεί οι συντάκτες της πρώτης αυτής κυβερνητικής αναφοράς στις αρχές του 20ού αιώνα να αδυνατούσαν να εντάξουν την ελληνική μετανάστευση μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της νοτιο-ευρωπαϊκής μετακίνησης και να αντλήσουν γνώσεις και εμπειρίες από τις πολιτικές άλλων ευρωπαϊκών κρατών αποστολής, όπως της Ιταλίας, είχαν ωστόσο διαγνώσει το διεθνικό χαρακτήρα της συγκεκριμένης μετακίνησης και είχαν αποτυπώσει με εμπειρικά στοιχεία τους οικονομικούς και κοινωνικούς δεσμούς των Ελλήνων αποδήμων με την ιδιαίτερη πατρίδα τους. Ο Έλληνας μετανάστης αναγνωριζόταν επισήμως ως οικονομικό και πολιτισμικό κεφάλαιο το οποίο επενεργούσε θετικά στον τόπο του τόσο κατά τη διάρκεια της απουσίας του όσο και με τον επαναπατρισμό του.⁵⁵

Πράγματι, οι ανθρώπινες ροές, οι μεταφορές υλικών αντικειμένων και χρημάτων, οι κοινωνικοί και πολιτισμικοί δεσμοί των Ελλήνων μεταναστών με τις κοινότητες καταγωγής τους υπήρξαν σταθεροί καθ' όλη τη διάρκεια της υπερατλαντικής μετανάστευσης, διατηρήθηκαν και στο Μεσοπόλεμο και συνέβαλαν στην ανάδυση ενός διεθνικού κοινωνικού πεδίου το οποίο περιλάμβανε και επηρέαζε απόδημους και μη.

---

⁵³ Επιτροπή της Βουλής, *Η Εξ Ελλάδος Μετανάστευσις*, ό.π., σ. 1. Και στα υπόλοιπα Βαλκάνια η μαζική έξοδος για την Αμερική αντιμετωπιζόταν από τους κρατικούς παράγοντες ως *sui generis* μετανάστευση λόγω των σχεδίων επιστροφής, βλ. Ulf Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, ό.π., σ. 110.

⁵⁴ Επιτροπή της Βουλής, *Η Εξ Ελλάδος Μετανάστευσις*, ό.π., σ. 11.

⁵⁵ Βλ. σχόλια για την Έκθεση της Επιτροπής της Βουλής στο Ι. Λαλιώτου, *Διασχίζοντας τον Ατλαντικό*, ό.π., σ. 122· Αλέξ. Κιτροέφ, «Υπερατλαντική μετανάστευση», ό.π., σ. 147-148.

α. Οι αριθμοί των διεθνικών μετακινήσεων

Η ελληνική υπερατλαντική μετανάστευση στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20ού υπήρξε μια μετακίνηση διπλής κατεύθυνσης. Ο Νέος Κόσμος, αν και μακρινός και πολλά υποσχόμενος, δεν αποτελούσε τον τελικό προορισμό αλλά έναν προσωρινό σταθμό για τους περισσότερους μετανάστες οι οποίοι επιθυμούσαν να επωφεληθούν από τη διαφορά των ημερομισθίων, να *«αρπάξουν ρευστό χρήμα και να τρέξουν με την πρώτη ευκαιρία πίσω στην πατρίδα»* για να ενισχύσουν τα οικογενειακά έσοδα.⁵⁶ Η κινητικότητα εξάλλου σε θέσεις εργασίας οι οποίες δεν δέσμευαν και δεν προαπαιτούσαν κεφάλαια, αντίθετα έδιναν τη δυνατότητα της εξοικονόμησης άμεσων κερδών και εξασφαλιζόνταν από τα εθνοτοπικά δίκτυα, συνδέεται με την παράδοση των ελληνικών αγροτικών οικογενειών οι οποίες μέχρι τότε συμπλήρωναν το εισόδημά τους με την πρόσκαιρη ομαδική μετακίνηση των αντρών για μισθωτή απασχόληση σε γειτονικές αγροτικές περιοχές και αστικά κέντρα και σε συγκεκριμένες πάντα χρονικές περιόδους (συνήθως κατά τη διάρκεια της παύσης των δικών τους γεωργικών εργασιών).⁵⁷ Με βάση λοιπόν τον οικογενειακό αυτό σχεδιασμό ακόμα και το υπερπόντιο ταξίδι όφειλε να είναι σύντομο και να έχει επιστροφή, όπως ακριβώς και οι μέχρι τότε εποχικές μεταναστεύσεις στο εσωτερικό της χώρας. Όπως έχει παρατηρήσει ο Κων. Τσουκαλάς το δίκτυο μετανάστευση-παλιννόστηση *«ανταποκρ[ινόταν], σε μεγάλο τουλάχιστον βαθμό, σε ένα καθολικό εσωτερικευμένο σύστημα κοσμοπαραστάσεων που ενυπ[ήρχε] στους μετανάστες από την αρχή»*.⁵⁸ Η προσωρινότητα της μετακίνησης εξηγεί άλλωστε σε μεγάλο βαθμό την περιορισμένη αρχικά συμμετοχή των γυναικών, αλλά και το μαζικό χαρακτήρα του φαινομένου· τη γνώριμη επιλογή της πρόσκαιρης αποδημίας δοκίμασαν στη νέα της υπερπόντια εκδοχή κάποιοι πρωτοπόροι οι οποίοι μέσα από τα ταξίδια τους κινητοποίησαν αλυσιδωτά και πολλές άλλες κοινωνικές ομάδες.⁵⁹

Αντίθετα λοιπόν με τους πρώτους μελετητές της υπερατλαντικής ευρωπαϊκής μετανάστευσης οι οποίοι είδαν τους μετανάστες να ριζώνουν και να αφομοιώνονται στην αμερικανική κοινωνία, υπό την ισχυρή μάλιστα πίεση του νέου περιβάλλοντος,⁶⁰

⁵⁶ Theodore Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 12, 136.

⁵⁷ Socrates D. Petmezas, "Diverse responses to agricultural income", ό.π., σ. 431-433.

⁵⁸ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Παλιννόστηση και Καταμερισμός της Εργασίας», ό.π., σ. 28.

⁵⁹ Έρικ Χομπσμπάουμ, *Η Εποχή του Κεφαλαίου 1848-1875*, ό.π., σ. 304.

⁶⁰ Βλ. τις κλασικές μελέτες των William I. Thomas, Florian Znaniecki, *The Polish Peasant in Europe and America: Monograph of an Immigrant Group*, Βοστόνη, The Gorham Press, 1918· Oscar Handlin, *The Uprooted: The Epic Story of the Great Migration that Made the American People*, Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press, 2002 (1951).

οι νεότερες προσεγγίσεις προσεγγίζουν τη μετανάστευση όχι ως μια δεσμευτική απόφαση ως προς τη διάρκεια ή τον τόπο εγκατάστασης. Εστιάζουν στο μεγάλο ποσοστό των παλιννοστίσεων και των μετακινήσεων πίσω στην πατρίδα θεωρώντας τις αναπόσπαστο κομμάτι της ιστορίας των μεταναστεύσεων αυτής της περιόδου. Σε μια αρκετά πρώιμη αναγνώριση της αξίας της αυτόνομης μελέτης του φαινομένου Αμερικανίδα ερευνήτρια προσδιόριζε σε άρθρο της το 1910 τους επαναπατρισμούς των μεταναστών ως το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό της «νέας μετανάστευσης». Σχολίαζε μάλιστα πολύ παραστατικά ότι «χωρίς την καταγραφή των εκροών από τις ΗΠΑ, τα ποσοτικά στοιχεία των αφίξεων είναι ημιτελή και παραπλανητικά όπως το χρεωστικό υπόλοιπο ενός λογαριασμού χωρίς το πιστωτικό του».⁶¹

Ωστόσο, η καταμέτρηση των παλιννοστούντων μεταναστών ανά εθνικότητα επιχειρήθηκε από τις αμερικανικές αρχές μόνο μετά την 1^η Ιουλίου του 1907 και φυσικά όχι χωρίς συγχύσεις και ελλείψεις.⁶² Το καθυστερημένο αυτό ενδιαφέρον σχετίζεται στενά με τη διάχυτη στην αμερικανική κοινωνία αντίληψη ότι η εγκατάσταση των μεταναστών στις Ηνωμένες Πολιτείες ήταν οριστική και αμετάκλητη, αντίληψη η οποία στηριζόταν στην αυτοεικόνα των Αμερικανών ως έθνους μεταναστών, καθώς και στο εθνικό αφήγημα της μοναδικότητας και της αφομοιωτικής δύναμης της αμερικανικής δημοκρατίας και του αμερικανικού πολιτισμού.⁶³ Στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, η έλλειψη στοιχείων από τις υπηρεσίες των χωρών καταγωγής των μεταναστών συνδέεται με την κοινή πεποίθηση ότι το μεταναστευτικό φαινόμενο ήταν προσωρινό και ότι αργά ή γρήγορα όλοι οι απόδημοι θα επέστρεφαν στη γενέτειρά τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι η πρώτη ελληνική κρατική έκθεση που συντάχθηκε για την υπερατλαντική μετανάστευση έθετε σε αμφισβήτηση ακόμα και την καταλληλότητα της χρήσης του όρου «μετανάστης» για τους Έλληνες αποδήμους, αφού, όπως υποστήριζε, το περιεχόμενο που οι λαοί της

---

⁶¹ Παρατίθεται στο Mark Wyman, *Round-trip to America*, ό.π., σ. 74.

⁶² Οι αμερικανικές στατιστικές, για παράδειγμα, καταχώριζαν στις παλιννοστίσεις τα επαναλαμβανόμενα ταξίδια πολλών εποχικών μεταναστών προς τις πατρίδες τους ή όσων επέστρεφαν για σύντομη μόνο επίσκεψη. Από την άλλη πλευρά, παρέλειπαν από τις στατιστικές τις μετακινήσεις (νόμιμες και μη) μέσω τρίτων χωρών, κυρίως όμως, τα ταξίδια που πραγματοποιούνταν με εισιτήριο δεύτερης και σπανιότερα πρώτης θέσης. Στηριζόμενοι στην αμερικανική μεταναστευτική πράξη του 1893 οι Αμερικανοί κρατικοί παράγοντες κατέτασσαν στην κατηγορία των μεταναστών (*immigrants aliens/ aliens steerage passengers*) και των παλιννοστούντων αντίστοιχα (*emigrants aliens*), μόνο τους επιβάτες τρίτης θέσης που αναχωρούσαν από τις ευρωπαϊκές ακτές ή τις προσέγγιζαν. Παρέλειπαν συνεπώς να καταγράψουν όσους μετανάστες με σαφώς βελτιωμένη οικονομική κατάσταση επέλεγαν να ταξιδέψουν στην πατρίδα με ακριβότερο εισιτήριο. Βλ. Τρ. Κουρτούμη-Χαντζή, *Η ελληνική μετανάστευση προς τις Ηνωμένες Πολιτείες*, ό.π., σ. 55-57.

⁶³ Dino Cinel, *The national integration of Italian return migration 1870-1929*, ό.π., σ. 96-97.

Βόρειας Ευρώπης απέδιδαν σε αυτόν ως «πρόσωπο το οποίο εγκαταλείπει την πατρίδα γην, ίνα εν τη ξένη ιδρύση νέαν πατρίδα» ήταν ακριβές για τη δική τους περίπτωση όχι όμως και για την ελληνική.⁶⁴

Συνεπώς, το φαινόμενο της παλιννόστησης άρχισε να καταμετράται μόνο από τη στιγμή που απέκτησε «ορατότητα».⁶⁵ Για τις αμερικανικές αρχές, ο μαζικός επαναπατρισμός των Νοτιοευρωπαίων μεταναστών που παρατηρούνταν από την πρώτη κυρίως δεκαετία του 20ού αιώνα αντιμετωπιζόταν ως «παθητικό» για την εθνική οικονομία, ταυτόχρονα και ως απειλή για την αμερικανική πολιτεία. Τα αμερικανικά κεφάλαια που συγκέντρωναν οι μετανάστες με το λιτό βίο τους διέφευγαν στα κράτη καταγωγής, ενώ η προσήλωσή τους στην πατρίδα τους ήγειρε υπόνοιες για τη νομιμοφροσύνη τους προς τις Ηνωμένες Πολιτείες. Εθνικές ομάδες οι οποίες κατέφθαναν και αποχωρούσαν αθρόα μαζί με τις αποταμιεύσεις τους προσέκλυαν την προσοχή της αμερικανικής κοινής γνώμης και υποδαύλιζαν την αντίδρασή της.⁶⁶

Αντίθετα, για τα κράτη προέλευσης η παλιννόστηση λειτουργούσε εφησυχαστικά όταν αποκτούσε μαζικές διαστάσεις. Σε αυτή την περίπτωση, προσλαμβάνονταν ως τεκμήριο του πατριωτισμού και της διατήρησης της εθνικής ταυτότητας των

---

⁶⁴ Επιτροπή της Βουλής, *Η εξ Ελλάδος Μετανάστευσις*, ό.π., σ. 10. Την ίδια άποψη υποστήριζε σε συνέντευξή του προς Αθηναϊκή εφημερίδα το 1902 ο βουλευτής Αρκαδίας Βοζικης, σύμφωνα με τον οποίο «δεν πρόκειται ενταύθα περί μεταναστεύσεως, διότι δεν γίνεται μετοίκησης επί προθέσει κυρίας μονίμου εν Αμερική εγκαταστάσεως. Πρόκειται περί ταξιδίου προς έρεσιν εργασίας και επί επιστροφή [...] Ο Έλλην μεταβαίνει εις την Αμερικάν όχι διά να ζήση εκεί εν ανέσει, αλλ' ίνα βασανιζόμενος εκεί εξασφαλίση εν Ελλάδι κατά την επιστροφήν άνετον βίον». *Νέον Άστυ*, 13/2/1902. Την προσέγγιση της μετακίνησης του Έλληνα ως «επεκτάσ[εω]ς των ταξιδίων, τα οποία έκαμνεν κατ' αρχάς μεν εντός του κράτους, έπειτα εις πλησιεστέρας χώρας, [...] πάντοτε με τη σταθεράν ιδέαν της επιστροφής εις την πατρίδα» συμμερίζονταν και άλλοι μελετητές την ίδια περίοδο. Αλέξ. Κρίκος, *Η θέσις του Ελληνισμού εν Αμερική*, ό.π., σ. 4-5. Βλ. αντίθετα τις πρώιμες επιφυλάξεις του Εμμ. Λυκούδη, *Οι μετανάσται*, ό.π., σ. 10.

⁶⁵ Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του Ιταλικού κράτους το οποίο ξεκίνησε αρκετά νωρίς τη συλλογή αριθμητικών δεδομένων για τις μαζικές μετακινήσεις από και προς την Ιταλία, σε μια προσπάθεια αξιολόγησης του φαινομένου βάσει αξιόπιστων ποσοτικών δεικτών και πληροφοριών. Ήδη από το 1876 κατέγραφε όσους αποδημούσαν μέσω της χορήγησης ειδικής άδειας (*nulla osta*) και μετά το 1904 μέσω διαβατηρίου. Από το 1866 το ιταλικό ναυτικό συγκέντρωνε στοιχεία για τον αριθμό των παλιννοστώντων που κατέφθαναν στα κεντρικά λιμάνια τα οποία μετά το 1901 εμπλούτιζε με τον προσδιορισμό της εθνικότητάς τους και μετά το 1906 με την επαρχία προέλευσής τους. Οι παλιννοστήσεις καταγράφονταν και στα ιταλικά δημοτολόγια ενώ αποτέλεσαν αντικείμενο ειδικής έρευνας το 1905/6 από τη Γενική Επιτροπή Μετανάστευσης. Guido Tintori, "L' Italie et ses expatriés. Une perspective historique", στο Stéphane Dufoix, Carine Guerassimoff, Anne de Tinguay (επιμ.), *Loïn des yeux, près du cœur. Les États et leurs expatriés*, Παρίσι, Sciences Politiques/ Les Presses, 2010, σ. 81-82· D. Cinel, *The national integration of Italian return migration*, ό.π., σ. 101-103.

⁶⁶ Οι απόλυτοι αριθμοί, για παράδειγμα, των Ιταλών παλιννοστώντων δύσκολα περνούσαν απαρατήρητοι. Στην τριετία 1908-1910 ανήλθαν στους 308.900 σε σύνολο 823.311 Ευρωπαίων παλιννοστώντων, δηλαδή ποσοστό 37,5%. Στο διάστημα 1902-1910 οι παλιννοστήσεις στην Ιταλία έφτασαν το 1.058.000 έναντι 2.200.000 αποδημιών, μειώθηκαν αριθμητικά κατά τις επόμενες δύο δεκαετίες 1911-1920 και 1921-1930 (811.000 και 365.000 παλιννοστήσεις αντίστοιχα), αυξήθηκαν όμως τα ποσοστά τους έναντι των αποδημιών (1.500.000 και 385.000 αποδημίες αντίστοιχα για τις δύο δεκαετίες). Dino Cinel, ό.π., σ. 105-106.

μεταναστών, ισοδύναμο οικονομικών και πολιτισμικών ωφελημάτων και αντισταθμιστικό φαινόμενο έναντι των πληθυσμιακών διαρροών και των ελλείψεων που προκαλούσε στο στράτευμα η αποδημία. Ωστόσο, το ποσοστό των παλιννοστήσεων δεν ήταν πάντα το αναμενόμενο και οι κατηγορίες των παλιννοστούντων όχι απαραίτητα οι επιθυμητές. Οι αφίξεις απόρων, φθισικών ή εξαπατημένων από τις ατμοπλοϊκές εταιρίες και εξαγριωμένων μεταναστών γεννούσαν ανησυχίες, όπως επίσης και η απροθυμία επιστροφής πολλών στρατευσίμων ή οι πληροφορίες για τη σταδιακή πολιτογράφηση όσων παρέμεναν στην Αμερική. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, κρατικές επιτροπές, μεταναστευτικές υπηρεσίες, τοπικοί δήμοι, εκκλησιαστικά όργανα και ακτοπλοϊκές εταιρίες στην Ευρώπη κλήθηκαν κατά καιρούς να αποτιμήσουν το φαινόμενο της παλιννόστησης, αν όχι αυτοτελώς, τουλάχιστον συμπληρωματικά ως προς εκείνο της εξόδου προς την αμερικανική ήπειρο.

Πάντως, παρά τους όποιους περιορισμούς, τα υπάρχοντα στατιστικά δελτία σε συνδυασμό με δευτερογενείς μαρτυρίες καταδεικνύουν ένα σταθερά υψηλό αριθμό παλιννοστήσεων καθ' όλη τη διάρκεια της υπερπόντιας μετανάστευσης, με εκτίναξη των ποσοστών σε ιδιαίτερες ιστορικές συγκυρίες. Συγκεκριμένα, εκτιμάται ότι μεταξύ 1880 και 1930 το ένα τέταρτο ή και ένα τρίτο όλων των Ευρωπαίων μεταναστών στις Ηνωμένες Πολιτείες επέστρεψαν προσωρινά ή μόνιμα στο κράτος καταγωγής τους, ενώ για την περίοδο 1908 έως 1931 υπολογίζεται ότι ο αριθμός των παλιννοστούντων ανήλθε σε 4.077.263 άτομα όλων των εθνικοτήτων.⁶⁷ Μόνο στην τριετία 1908-1910 σημειώθηκαν 823.311 αναχωρήσεις ξένων από τις Ηνωμένες Πολιτείες, αριθμός που ξεπερνούσε το ετήσιο σύνολο των καταγεγραμμένων αφίξεων μέχρι και το 1903.⁶⁸

Στην περίπτωση των Ελλήνων οι οποίοι δήλωσαν ως τόπο μελλοντικής εγκατάστασης το ελληνικό κράτος, τα στοιχεία που παραθέτουν οι αμερικανικές αρχές για το διάστημα 1908-1924 τους κατατάσσουν σε υψηλή θέση μεταξύ των μεταναστευτικών ομάδων που επέστρεψαν στο κράτος καταγωγής, με συνολικό αριθμό τα **169.032** άτομα.⁶⁹ Οι εδαφικές αλλαγές πάντως του ελληνικού κράτους και ο διπλός τρόπος καταχώρισης των Ελλήνων μεταναστών στις ΗΠΑ καθιστούν εξαιρετικά

---

⁶⁷ Για το διάστημα 1908-1923 το οποίο χαρακτηρίζεται ως περίοδος αιχμής καταμετρήθηκαν 3.078.403 Ευρωπαίοι παλιννοστούντες ενώ για την περίοδο 1908-1931 καταχωρίστηκαν 4.077.263. Βλ. Mark Wyman, *Round-trip to America*, ό.π., σ. 6, 74· Th. Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 29.

⁶⁸ Dino Cinel, ό.π., σ. 103-104.

⁶⁹ Στις ευρωπαϊκές ομάδες που προηγούνταν στην κατάταξη σε απόλυτους αριθμούς μεταξύ 1908 και 1924 οι αμερικανικές αρχές περιλαμβάνουν σταθερά τους Ιταλούς με τον αριθμό των 969.754 Νοτιο-Ιταλών παλιννοστούντων και 147.334 Βορειο-Ιταλών και τους Πολωνούς με 318.210 παλιννοστούντες. M. Wyman, *Round-trip to America*, ό.π., σ. 11.

δύσκολο τον υπολογισμό του ποσοστού των παλιννοστήσεων, εκτιμάται ωστόσο ότι συνολικά και για τα έτη πριν το 1908 το ποσοστό δεν πρέπει να ξεπέρασε το 40%.⁷⁰ Αν και οι ρυθμοί παλιννόστησης δεν υπήρξαν ομοιόμορφοι, οι περίοδοι 1911-1914 και 1919-1921 παρουσίασαν εξαιρετικά υψηλό αριθμό επαναπατρισμών (άνω των 10.000 ετησίως), με αποκορύφωμα τα έτη 1913 (30.603) και 1920 (20.314) (βλ. πίνακα 1). Η αθρόα έξοδος προς την Ελλάδα συνδέεται στην πρώτη περίπτωση με την εθελοντική συμμετοχή πολλών μεταναστών στους Βαλκανικούς Πολέμους ενώ στη δεύτερη, με τη λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, τις προσδοκίες που επενδύθηκαν στο διευρυμένο εδαφικά Ελληνικό κράτος και φυσικά το εχθρικό κλίμα που δημιουργήθηκε κατά των μεταναστευτικών ομάδων στις ΗΠΑ. Το πρώτο ωστόσο κύμα επιστροφής σημειώθηκε μεταξύ 1908-1910 και αποδόθηκε στην ανεργία που προκάλεσε η κρίση της αμερικανικής οικονομίας στα τέλη του 1907 και στη συνακόλουθη πτώση των ατμοπλοϊκών ναύλων. Συνδέεται βέβαια και με την ολοκλήρωση του μεταναστευτικού κύκλου για πολλούς από τους πρώτους μετανάστες οι οποίοι είχαν αναχωρήσει στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20ού αιώνα. Με εξαίρεση το 1915 (9.775 παλιννοστούντες), στα υπόλοιπα χρόνια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου τα ποσοστά κινήθηκαν πτωτικά, άρχισαν να μειώνονται εκ νέου μετά το 1922 και συρρικνώθηκαν μετά την παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929. Παρά τις αρχικές υποθέσεις ότι η οικονομική ύφεση στην Αμερική θα ωθούσε σε μαζικές αναχωρήσεις τους Έλληνες μετανάστες, ο βαθμός ενσωμάτωσής τους στην αμερικανική κοινωνία και οι συνθήκες που επικρατούσαν στην Ελλάδα απέτρεψαν αυτή την επιλογή. Στα χρόνια του Νιου

---

⁷⁰ Αλέξ. Κιτρορέφ, «Υπερατλαντική μετανάστευση», *ό.π.*, σ. 131. Το υψηλό ποσοστό που παραθέτει η Ήρα Έμκε-Πουλοπούλου, έχει προφανώς υπολογιστεί επί του συνόλου των 285.852 μεταναστών ελληνικής υπηκοότητας. Ωστόσο στο διευρυμένο εδαφικά ελληνικό κράτος μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους και τη συνθήκη των Σεβρών επέστρεφαν μετανάστες οι οποίοι είχαν καταχωρισθεί κατά την είσοδό τους στις Ηνωμένες Πολιτείες ως ανήκοντες στην «ελληνική φυλή». Ήρα Έμκε-Πουλοπούλου, *Προβλήματα μετανάστευσης παλιννόστησης*, *ό.π.*, σ. 33. Ο Saloutos υπολογίζει το ποσοστό των παλιννοστούντων στο ελληνικό κράτος στο 46% (168,847 παλιννοστούντες σε σύνολο 366,454 μεταναστών «ελληνικής φυλής»). Το συγκεκριμένο όμως ποσοστό επίσης δεν αντιπροσωπεύει την πραγματικότητα με δεδομένο ότι στο σύνολο των μεταναστών «ελληνικής φυλής» περιλαμβάνονται άτομα τα οποία προέρχονται από περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας οι οποίες δεν ενσωματώθηκαν στο ελληνικό κράτος. Th. Saloutos, *They remember America*, *ό.π.*, σ. 50. Με βάση αυτό το ποσοστό στην κατάταξη των ευρωπαϊκών ομάδων που παλιννόστησαν από τις ΗΠΑ την πρώτη θέση καταλάμβαναν οι Βούλγαροι-Σέρβοι-Μαυροβούνιοι (καταγεγραμμένοι ως ενιαίο σύνολο) με ποσοστό 89% και ακολουθούσαν οι Μαγιάροι (66%), οι Ρουμάνοι (66%), οι Νοτιο-Ιταλοί (60%), οι Σλοβάκοι (57%), οι Ρώσοι (52%), οι Κροάτες-Σλοβένοι (51%). Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι τα ποσοστά παλιννόστησης δεν είναι σταθερά για κάθε ομάδα, διαφοροποιούνται έντονα μέσα στο χρόνο παρακολουθώντας τις οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις τόσο στη χώρα καταγωγής όσο και στις ΗΠΑ. Η σειρά κατάταξης τους συνεπώς ανατρέπεται μέσα στο χρόνο, όχι όμως και η τάση εξόδου τους από τις Ηνωμένες Πολιτείες. M. Wyman, *ό.π.*, σ. 7-12.

Ντηλ (New Deal) τα ποσοστά των παλιννοστήσεων έφτασαν στα χαμηλότερα ποσοστά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Έτος	Παλιννοστούντες ελληνικής υπηκοότητας οι οποίοι αναχώρησαν από τις ΗΠΑ και δήλωσαν την Ελλάδα ως τόπο μελλοντικής εγκατάστασης
1908	6.131
1909	5.606
1910	8.144
191	9.376
1912	11.461
1913	30.603
1914	11.124
1915	9.775
1916	4.829
1917	2.034
1918	2.986
1919	15.482
1920	20.314
1921	13.423
1922	7.506
1923	2.988
1924	7.250 1908-1924: 169.032
1925	6.574
1926	5.164
1927	3.130
1928	2.461
1929	1.736
1930	733
1931	753
1932	1.406
1933	1.277
1934	644
1935	402
1936	807
1937	374
1938	460
1939	470
Th. Saloutos, <i>They remember America</i> , ό.π., σ. 49-52 (πίν. σ. 52)	

Για την περίοδο πριν από το 1908 οι όποιοι υπολογισμοί του αριθμού των παλιννοστήσεων θεωρούνται εξαιρετικά επισφαλείς λόγω της έλλειψης επίσημων στατιστικών στοιχείων, οι εκτιμήσεις ωστόσο για σαφώς μικρότερες τάσεις παλιννόστησης (συγκριτικά μάλιστα και με τις υπόλοιπες εθνικές ομάδες μεταναστών στις Ηνωμένες Πολιτείες της ίδιας περιόδου) δείχνουν να δικαιολογούνται από τις δυσκολίες που παρουσίαζε το υπερατλαντικό ταξίδι πριν το 1905 και την καθιέρωση της απευθείας σύνδεσης με την Αμερική, καθώς επίσης και από το ελάχιστο χρονικό διάστημα διαμονής και εργασίας στις Ηνωμένες Πολιτείες που προϋπέθετε η -μερική έστω- ικανοποίηση του μεταναστευτικού σχεδίου των πρώτων αποδήμων.⁷¹

Η απουσία επίσημων κρατικών μετρήσεων σχετικών με τη ροή της παλιννόστησης δεν επιτρέπει φυσικά την εξαγωγή επιμέρους συμπερασμάτων, όπως για τη γεωγραφική προέλευση των Ελλήνων παλιννοστώντων. Το γεγονός όμως ότι στην πλειονότητά τους οι μετανάστες της προπολεμικής περιόδου κατάγονταν από τις επαρχίες της Πελοποννήσου και διευκολύνονταν από την τακτική ακτοπλοϊκή σύνδεση των λιμανιών της με την Αμερική συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι η παλίνδρομη κίνηση υπήρξε εντονότατη προς το συγκεκριμένο γεωγραφικό διαμέρισμα. Η παρουσία των Πελοποννήσιων στις ιδιαίτερες πατρίδες τους επιβεβαιώνεται άλλωστε από τον τοπικό Τύπο, τους ξένους περιηγητές και τους μελετητές της περιόδου.

---

⁷¹ Η Έκθεση Ρέπουλη για παράδειγμα υπολογίζει τον αριθμό των παλιννοστήσεων για την περίοδο 1891-1907 κατ' αναλογίαν προς τα διαθέσιμα στοιχεία από τις αμερικανικές στατιστικές για την περίοδο 1908-1911 (ποσοστό 33% και ακριβές σύνολο **28.294** άτομα). Λαμβάνοντας υπόψη την έναρξη της μαζικής εξόδου, τον ελάχιστο χρόνο διαμονής και εργασίας στην αμερικανική αγορά που απαιτούσε η συγκέντρωση του επιδιωκόμενου κεφαλαίου (5 με 10 χρόνια) και τις δυνατότητες των συγκοινωνιών της εποχής, εκτιμά ότι κατά προσέγγιση 25.000 άτομα επέστρεψαν στην Ελλάδα μέχρι το 1907. Συγκεντρωτικά, για την περίοδο 1891-1911 υπολογίζει ότι σε σύνολο 215.875 Ελλήνων μεταναστών παλιννόστησαν περίπου 65.000. Από αυτούς: α) περίπου 6.000 άτομα επέστρεψαν αμέσως ως απορριφθέντα από τις αμερικανικές αρχές λόγω απορίας, προβλημάτων υγείας ή δέσμευσης με συμφωνητικό εργασίας· β) 52.000-53.000 παλιννόστησαν ως μετανάστες και γ) 6.000 επέστρεψαν με εισιτήριο α' και β' θέσης. Βλ. Εμμ. Ρέπουλης, *ό.π.*, σ. 7-18.

β. Τα αίτια

Η διατλαντική κινητικότητα των Ελλήνων μεταναστών θα πρέπει να συνδεθεί με τις πολλαπλές υποχρεώσεις τους απέναντι στην οικογένεια και την κοινότητα. Αποδεικνύει ότι η μετανάστευσή τους δεν υπαγορευόταν από στενά οικονομικά κίνητρα.⁷² Καταρχάς, η επάνοδος στην ιδιαίτερη πατρίδα αποτελούσε δέσμευση της πλειονότητας των Ελλήνων μεταναστών, προϋπόθεση της οποίας όμως αποτελούσε η επίτευξη του οικονομικού οικογενειακού στόχου. Αν τελικά τουλάχιστον το 60% των αποδήμων παρέμεινε τελικά στις Ηνωμένες Πολιτείες εξαιτίας των επαγγελματικών υποχρεώσεων και των δεσμών που δημιούργησε μέσα στην αμερικανική κοινωνία, το υπόλοιπο ποσοστό δεν επέστρεψε απαραίτητα για να εγκατασταθεί μόνιμα στην Ελλάδα ούτε επειδή είχε καταφέρει να ανταποκριθεί επιτυχώς στο βραχυπρόθεσμο οικονομικό σχεδιασμό της οικογένειας. Η μεταναστευτική εμπειρία δεν είχε οπωσδήποτε για όλους ούτε τέλος ούτε πάντα αίσιο χαρακτήρα. Δεν υπόκειτο αποκλειστικά σε απρόσωπες δομικές δυνάμεις, δεν αποτελούσε όμως και μια απόλυτα ατομική ορθολογική διαδρομή. Περιλάμβανε σε αρκετές περιπτώσεις συχνά διατλαντικά ταξίδια μέχρι την επιλογή του τελικού τόπου εγκατάστασης. Όπως ακριβώς τα αίτια μετάβασης στο Νέο Κόσμο ήταν σύνθετα και πολλαπλά, εξίσου πολυδιάστατη ήταν και η πραγματικότητα της φυγής από αυτόν.⁷³ Η συχνότητα και ο ρυθμός των ροών προς την Ελλάδα θα πρέπει λοιπόν να ενταχθούν στο ιστορικό πλαίσιο τους.

Μια «δυναμική συγκυριών»,⁷⁴ ένας συνδυασμός δηλαδή προσωπικών κινήτρων, οικογενειακών δεσμεύσεων και οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών στη χώρα υποδοχής αλλά και καταγωγής ενθάρρυναν το μετανάστη να ταξιδεύσει πίσω στην πατρίδα με στόχο την οριστική εγκατάσταση ή την προσωρινή παραμονή σε αυτή.⁷⁵ Υποκινούμενος από τα συμφέροντα, τις ανάγκες και τις φιλοδοξίες του, συχνά όμως και από τα συναισθήματά του, αξιολογούσε τα οφέλη και τις ζημίες της παραμονής στις Ηνωμένες Πολιτείες ή της επιστροφής στην Ελλάδα και αποφάσιζε την επίσπευση ή την περαιτέρω αναβολή του ταξιδιού. Οι πραγματικοί λόγοι εγκατάλειψης της «Γης της Επαγγελίας» δεν ομολογούνταν πάντοτε, συχνά συγκαλύπτονταν και

---

⁷² Ulf Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe Emigrants*, ό.π., σ. 55.

⁷³ M. Wyman, *Round-trip to America*, ό.π., σ. 14, 123-124.

⁷⁴ Eva Morawska, "Return Migrations: Theoretical and Research Agenda", ό.π., σ. 278-279.

⁷⁵ Για τα κίνητρα της επιστροφής βλ. αναλυτικά Th. Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 29-49· M. Wyman, *Round-trip to America*, ό.π., σ. 74-98· D. Cinel, *The national integration of Italian return migration 1870-1929*, ό.π., σ. 111-121.

αρκετές φορές ωραιοποιούνταν.⁷⁶ Η πρόσληψη του «Αμερικάνου» ως του επιτυχημένου οικονομικά μετανάστη, ήταν τόσο ισχυρή στην ελληνική επαρχία, σε μεγάλο μάλιστα βαθμό και λόγω του Τοπικού Τύπου, ώστε να απωθούνται οι πραγματικές εμπειρίες και οι διαφορετικές ανάγκες των παλιννοστούντων.⁷⁷ Οι τελευταίοι προσπαθώντας να ανταποκριθούν στις προσδοκίες των συμπατριωτών τους υιοθετούσαν σε μεγάλο βαθμό τους ρόλους που εκείνοι τους απέδιδαν.⁷⁸

Οι ρυθμοί της αμερικανικής οικονομίας κατά τη χρονική στιγμή άφιξης του μετανάστη και οι ευκαιρίες απασχόλησης, ο ανταγωνισμός με τις υπόλοιπες εθνικές ομάδες, η προσαρμοστικότητα του ίδιου του ατόμου, τα οικογενειακά και εθνοτοπικά δίκτυα μετακίνησής του καθόριζαν την απορρόφηση και την κινητικότητα του μέσα στην αμερικανική αγορά εργασίας, άρα και τη διάρκεια παραμονής του στο Νέο Κόσμο.⁷⁹ Οι οικονομικές δυσκολίες, οι επαγγελματικές αποτυχίες και κυρίως η ανεργία που προκαλούσε η μεταβλητή ζήτηση και ο ανταγωνισμός στους τομείς της αμερικανικής οικονομίας όπου ως ανειδίκευτοι οι νέοι μετανάστες κατευθύνονταν (δευτερεύουσα αγορά εργασίας, εργοστάσια και δημόσια έργα), ανέτρεπαν τα αρχικά σχέδια ενώ τα εργατικά ατυχήματα και η κλονισμένη υγεία καθιστούσαν επιτακτικό το ταξίδι της επιστροφής. Οποσδήποτε όμως ούτε η οικονομική επιτυχία ούτε η αποτυχία προδίκαζαν την εγκατάλειψη της Αμερικής. Η πρώτη συνήθως δημιουργούσε οικονομικούς δεσμούς και υποχρεώσεις με το νέο περιβάλλον ενώ η δεύτερη ελπίδες για ανάκαμψη και ηθικές αναστολές για την άμεση επάνοδο.

Στα υπερωκεάνια που κατευθύνονταν προς την Ελλάδα μέχρι τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο επέβαιναν σίγουρα αρκετοί μετανάστες με σαφώς βελτιωμένη οικονομική κατάσταση σε σχέση με το παρελθόν οι οποίοι συνήθως επέστρεφαν με εισιτήριο δεύτερης θέσης για να επενδύσουν ή να αποταμιεύσουν τα μικροκεφάλαιά τους στη

---

⁷⁶ Το φαινόμενο σχολίαζε και ο Saloutos ο οποίος, όπως σημείωνε στο έργο του, μόνο με τις πολλαπλές συνεντεύξεις των μεταναστών και των οικείων τους και την επιτόπια έρευνά του στις ιδιαίτερες πατρίδες τους στις αρχές της δεκαετίας του 1950 μπόρεσε να προσεγγίσει τα πραγματικά κίνητρα της επιστροφής τους στην Ελλάδα. Βλ. Th. Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 29.

⁷⁷ Το Δεκέμβριο του 1911 για παράδειγμα, επαρχιακή εφημερίδα ανήγγειλε την άφιξη μεταναστών με τον *Θεμιστοκλή «όπως εορτάζουν μετά των οικείων τας επισήμους ταύτας ημέρας»*. Ο εορτασμός των Χριστουγέννων προβαλλόταν ως ισχυρότερο κίνητρο επιστροφής του μετανάστη από την ανεργία που συνήθως έπληττε τους εργάτες κατά τους νεκρούς εργασιακά μήνες του χειμώνα. *Πατρίς Πύργου* 22/12/1911. Με εξίσου ωραιοποιημένο τρόπο ανακοινωνόταν από την *Ατλαντίδα* στις 14/03/1896 ότι «*δι' ατμοπλοίου της παρελθούσης εβδομάδος ανεχώρησαν δέκα Έλληνες μεταβαίνοντες εις Ελλάδα χάριν της υγείας των και των Ολυμπιακών αγώνων*».

⁷⁸ Ιωάννα Λαλιώτου, *Διασχίζοντας τον Ατλαντικό*, ό.π., σ. 151.

⁷⁹ Για την εργασιακή θέση των μεταναστών στην οικονομία του κράτους υποδοχής και την επιτυχία του σχεδίου μετανάστευσης βλ. αναλυτικά Λίνα Βεντούρα, *Μετανάστευση και έθνος*, ό.π., σ. 56-58.

γενέτειρά τους και να παντρευτούν.⁸⁰ Με την επιλογή της παλιννόστησης εκδήλωναν την προτίμησή τους σε έναν πιο παραδοσιακό και έναν ευκολότερο γι' αυτούς τρόπο ζωής και εργασίας από την αφομοίωση στις αμερικανικές βιομηχανικές μεγαλουπόλεις⁸¹ και φυσικά την προσήλωσή τους στους οικογενειακούς και κοινοτικούς δεσμούς. Με εισιτήριο τρίτης θέσης ταξίδευαν απολυμένοι εργάτες και υπάλληλοι, όπως και μικροεπιχειρηματίες οι οποίοι πλήττονταν από τις διακυμάνσεις της αμερικανικής οικονομίας και έχαναν τα κεφάλαιά τους από τις πτωχεύσεις των Τραπεζών.⁸² Το δρόμο της επιστροφής ακολουθούσαν αναγκαστικά όσοι απορρίπτονταν από τις αμερικανικές αρχές επειδή δεν πληρούσαν τα κριτήρια εισόδου στο αμερικανικό κράτος, όσοι νοσούσαν από τις σκληρές συνθήκες διαβίωσης και εργασίας και φυσικά αρκετοί άποροι. Για πολλούς γενικά μετανάστες η εμπειρία στο Νέο Κόσμο αποκτούσε αρνητικό πρόσημο καθώς ισοδυναμούσε αποκλειστικά με εργασιακή εκμετάλλευση, συνήθως από συμπατριώτες πράκτορες και εργοδότες, σκληρό ανταγωνισμό με τις υπόλοιπες εργατικές ομάδες για το μεροκάματο και δυσκολία προσαρμογής στους βιομηχανικούς ρυθμούς ζωής και εργασίας. Απογοητευμένοι από τις επαγγελματικές αποτυχίες, τις σκληρές συνθήκες διαβίωσης, τη μοναξιά καθώς και την εθνοτική περιχαράκωση απέναντι σε ένα περιβάλλον τελείως διαφορετικό πολιτισμικά και αρκετά εχθρικό επέστρεφαν στην πατρίδα για να εγκατασταθούν οριστικά.⁸³

Μια ειδική κατηγορία παλιννοστούντων αποτέλεσαν και οι εθελοντές στρατιώτες οι οποίοι συμμετείχαν στις πολεμικές συρράξεις του ελληνικού κράτους. Το ηθικό χρέος προς την πατρίδα δεν παρέλειπαν να τους το υπενθυμίζουν με τα γράμματά τους οι συγγενείς, οι ομογενειακές εφημερίδες, τα εθνοτοπικά σωματεία, οι εκπρόσωποι των κοινοτήτων της Αμερικής και οι ομογενειακές ομοσπονδιακές οργανώσεις (*Πανελλήνια Ένωση*). Τον πατριωτισμό των μεταναστών ενίσχυαν και οι κυβερνητικοί παράγοντες ή οι «εθναπόστολοι» οι οποίοι επισκέπτονταν κατά καιρούς την Αμερική

---

⁸⁰ Για το προφίλ του παλιννοστούντα βλ. Th. Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 53-54.

⁸¹ Dirk Hoerder, *Cultures in contact*, ό.π., σ. 344· Th. Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 45-46.

⁸² Η οικονομική ύφεση του 1894, του 1904 και κυρίως του 1907 συνοδεύτηκε από κύματα φυγής ανειδίκευτων εργατών που απασχολούνταν στις βιομηχανίες, τα ορυχεία και τους σιδηροδρόμους. Ήταν οι τελευταίοι που προσλαμβάνονταν σε αυτές τις θέσεις εργασίας και οι πρώτοι που απολύονταν με την εκδήλωση της κρίσης, γεγονός που καθιστούσε εξαιρετικά δύσκολη τη συνέχιση της παραμονής τους στην Αμερική. Την ίδια τύχη είχαν και οι υπάλληλοι σε ξενοδοχεία ενώ οι δουλειές συρρικνώνονταν και για τους πλανόδιους πωλητές και τους μικροεπιχειρηματίες οι οποίοι πωλούσαν τα καταστήματά τους για να επιστρέψουν. Ενδεικτικά: *Ατλαντίς* 3/2/1908, 22/2/1908, 14/3/1908, 19/6/1908.

⁸³ Για τις στάσεις των Αμερικανών και των παλιότερων μεταναστευτικών ομάδων απέναντι στους Νοτιοευρωπαίους μετανάστες βλ. Αλέξ. Κιτρορέφ, «Υπερατλαντική μετανάστευση», ό.π., σ. 159-165.

για προπαγανδιστικούς σκοπούς.⁸⁴ Αν και οι πρωτοβουλίες αυτές ήταν αποσπασματικές και δεν εντάσσονταν στο πλαίσιο ενός οργανωμένου κρατικού σχεδίου παλιννόστησης, συντηρούσαν το εθνικό φρόνημα των μεταναστών, καλλιεργούσαν την προσήλωσή τους στην αλυτρωτική ιδεολογία και άφηναν ανοιχτό το ενδεχόμενο επανόδου τους στην πατρίδα, όπως μαρτυρούν τα δύο ρεύματα επιστροφής: ένα μικρότερο κατά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 και ένα μαζικότερο κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων του 1912-1913. Αν και ο συνολικός αριθμός τους είναι ανεξακρίβωτος, πηγές αναφέρουν τον αριθμό των 2.000-3.000 μεταναστών στην πρώτη περίπτωση⁸⁵ και 42.000 στη δεύτερη.⁸⁶ Οι εθελοντές στο Βαλκανικό μέτωπο, οι περισσότεροι προετοιμασμένοι στρατιωτικά μέσα από τους εθελοντικούς λόχους των κοινοτήτων τους, ταξίδεψαν κατά κύματα στην Ελλάδα με δικά τους έξοδα ή με χρηματοδότηση από το σύνολο της ομογένειας, επισκέφτηκαν τη γενέτειρά τους μετά τη λήξη των συρράξεων, παντρεύτηκαν και στην πλειονότητά τους αναχώρησαν εκ νέου για την Αμερική, συνοδευόμενοι σε αρκετές περιπτώσεις από τις συζύγους τους.⁸⁷

Σε προσωπικό επίπεδο, οι οικογενειακές υποχρεώσεις και οι ισχυροί δεσμοί επίσης υποκινούσαν αρκετούς μετανάστες να ταξιδέψουν στα χωριά τους για να ρυθμίσουν κληρονομικές και στρατιωτικές εκκρεμότητες, όπως και οικονομικά ζητήματα, να επισκεφτούν τους γονείς, τις συζύγους και τα παιδιά τους ή να αποκαταστήσουν τις

---

⁸⁴ Τέτοια υπήρξε η περίπτωση του ποιητή Σπυρίδωνα Μασσούκα ο οποίος ταξίδεψε στις ελληνικές παροικίες της Αμερικής το 1908 προκειμένου να συλλέξει χρήματα για τη ναυπήγηση πολεμικού πλοίου για τις ανάγκες του ελληνικού κράτους. Για τις περιόδους Ελλήνων παραγόντων βλ. αναλυτικά Γιάννης Παπαδόπουλος, *Η μετανάστευση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Αμερική*, ό.π., σ. 171-185· Th. Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 36-37.

⁸⁵ Th. Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 35· *Ημερολόγιον Θερμοπυλών*, 1904, σ. 111. Βλ. επίσης κινητοποίηση του Σόλωνα Βλαστού στη Νέα Υόρκη για τη διενέργεια εράνου υπέρ της δωρεάν μετακίνησης των εφέδρων στην Ελλάδα για τον πόλεμο του 1897 και ανάλογες πρωτοβουλίες της «Αδελφότητας Λυκούργος» στο Σικάγο. Αναλυτικά στο Γιάννης Παπαδόπουλος, *Η μετανάστευση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Αμερική*, ό.π., σ. 142-150.

⁸⁶ Th. Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 35-40. Στις 40.000-50.000 υπολόγιζε ο Th. Burgess τους έφεδρους και εθελοντές που ήρθαν από την Αμερική για να συμμετάσχουν στους Βαλκανικούς, ενώ ο Μπ. Μαλαφούρης τους περιόρισε στους 34.892. Βλ. Thomas Burgess, *Greeks in America*, ό.π., σ. 85· Μπάμπης Μαλαφούρης, *Έλληνες της Αμερικής 1528-1948*, ό.π., σ. 108.

⁸⁷ Τη μαζική άφιξη επιστράτων από την Αμερική τη διετία 1912-1913 ανακοίνωναν πανηγυρικά πολλές εφημερίδες της Πελοποννήσου. Ονομαστικοί κατάλογοι και φωτογραφίες των εθελοντών περιλαμβάνονται επίσης στα λευκώματα εθνοτοπικών συλλόγων και σε τοπικές μελέτες. Βλ. σχετικές πληροφορίες για τους νομούς Μεσσηνίας-Αρκαδίας συγκεντρωμένες στο Θ. Π. Μπρεδήμας, *Μεσσηνιοί και Μανιάτες οι πρώτοι μετανάστες στην Αμερική (1767-1913)*, τόμ. Α, Καλαμάτα, εκδ. Μεσσηνιακού Λόγου, 2003, σ. 241-263. Τη συμμετοχή των μεταναστών στους Βαλκανικούς, την επιστροφή όσων επέζησαν στην ιδιαίτερη πατρίδα τους και τη νέα αποδημία πολλών επιβεβαίωσαν και οι φοιτητές του καθηγητή Ανδρεάδη. Βλ. στο Α. Μ. Ανδρεάδη, *Η ελληνική μετανάστευση*, ό.π., πληροφορίες για τους δήμους: Φενεού (σ. 65), Τριπόλεως (σ. 82), Τεγέας (σ. 96), Καλαβρύτων (σ. 106), Κορινθίας (σ. 109).

ανύπανδρες αδελφές.⁸⁸ Η νοσταλγία, η πίεση από την οικογένεια, συχνά και η ανησυχία για αυτήν την οποία προκαλούσαν οι φήμες που έφταναν στην Αμερική μέσω της αλληλογραφίας και των συγγενικών/τοπικών δικτύων, επιδρούσαν καθοριστικά πάνω στο μετανάστη ο οποίος επέστρεφε μετά από μακρά απουσία, συνήθως χωρίς να έχει προγραμματίσει το ταξίδι, συχνά όμως και χωρίς να έχει προαποφασίσει τη μόνιμη παραμονή ή τη νέα αναχώρησή του. Τις περισσότερες φορές πάντως ένα ταξίδι εξυπηρετούσε πολλαπλούς στόχους, στην περίπτωση μάλιστα των άγαμων ανδρών ένας από αυτούς ήταν η εξεύρεση νύφης και η δημιουργία οικογένειας. Το νεαρό της ηλικίας τους, η έλξη που ασκούσε πάνω τους η ζωή στις πόλεις και φυσικά οι ευκαιρίες της αμερικανικής αγοράς εργασίας ωθούσαν αρκετούς από αυτούς να αποφασίσουν ξανά το διάπλου του Ατλαντικού. Οι φοιτητές του Ανδρεάδη αναφέρονταν στα ισχυρά κίνητρα που είχαν οι Έλληνες μετανάστες να αφήσουν για δεύτερη φορά την πατρίδα τους και να ξαναδοκιμάσουν την τύχη τους στην Αμερική: *«Άπαξ έζησέ τις εν Αμερική δεν δύναται να ζήση ενταύθα και μάλιστα εις τα χωρία. Αντιλαμβάνεται ότι εν Ελλάδι με το μικρόν κεφάλαιον, προϊόν σκληροτάτης εργασίας του, δεν δύναται να κάμη επικερδείς εργασίας [...]». Βλέπει, ότι εκείνο το οποίον τον βοήθησε ν' αποκτήση εν κεφάλαιον, η πίστις, δεν είναι ανεπτυγμένη εν Ελλάδι. Προβλέπει ότι εγκαθιστάμενος εν Ελλάδι θα γίνη δυστυχέστερος αφ' ό,τι ήτο πριν ή αναχωρήση. Ούτω δε σκεπτόμενος ο παλιννοστών μετανάστης φεύγει και πάλιν εις την Αμερικήν».*⁸⁹

Αναχωρώντας συνήθως με τη συνοδεία της συζύγου και των παιδιών, παραλαμβάνοντας συχνά και κάποιον άλλο συγγενή ή συμπατριώτη, οι επιμετανάστες δημιουργούσαν νέα δίκτυα αλυσιδωτής μετανάστευσης προς την Αμερική.⁹⁰ Στην απόφαση της επανάληψης του υπερωκεάνιου ταξιδιού μέχρι τον Α' Παγκόσμιο

---

⁸⁸ Για τα οικογενειακά-προσωπικά κίνητρα επιστροφής στην πατρίδα βλ. τις μελέτες των: Δημ. Γαλάνη, Δημ. Δογάνη, Θεοδ. Μηνόπουλου, Ι. Δημητρακόπουλου, Δημ. Μασκαλέρη, στο Α. Μ. Ανδρεάδη (επιμ.), *ό.π.*, σ. 63, 68-69, 79, 88, 96· Χριστόδουλος Δαμίρης, *Περί της εκ Ζακύνθου Μεταναστεύσεως*, Αθήνα, Εστία, 1911, σ. 21-22. Βλ. επίσης Th. Saloutos, *They remember America*, *ό.π.*, σ. 41-49.

⁸⁹ Θεοδ. Μηνόπουλος, «Η Μετανάστευσις εν τω Δήμω Τριπόλεως», *ό.π.*, σ. 79-80. Βλ. επίσης στο Δημήτριος Δογάνης, «Η Μετανάστευσις εν τη επαρχία Πατρών», *ό.π.*, σ. 70: *«Εθισθέντες επί μακρόν ούτοι εν τη ξένη, αισθάνονται ενδόμυχόν τινα έλξιν προς αυτήν, επιτεινομένην άλλως τε και εκ των [οικονομικών] αιτίων».* Την ίδια παρατήρηση και στο Ι. Δημητρακόπουλος, «Η Μετανάστευσις εν Τεγέα», *ό.π.*, σ. 90: *«Αλλά και η ευνομία και η ελευθερία των αρχών, ης τινος εκεί δασιλώς απολαύουσι, διαθέτουσι δυσμενώς αυτούς προς την Ελλάδα, [...] οίτινες –και είναι πλείστοι ούτοι– ένεκεν τούτου απογοητευόμενοι φεύγουσι και πάλιν εις την ξένην δια να μη επιστρέψωσι πλέον».*

⁹⁰ Ο Th. Burgess παρατηρούσε ήδη από το 1913 ότι τα υψηλά ποσοστά της ελληνικής παλιννόστησης και οι μαρτυρίες σχετικά με την ισχυρή παρουσία μεταναστών στην ελληνική επαρχία δεν προδικάζαν τη μόνιμη εγκατάστασή τους. Όπως σημείωνε, ο Έλληνας παλιννοστούντας, ακόμα και αν ο ίδιος δεν το παραδεχόταν, αργά ή γρήγορα θα δυσαρεστούνταν από τις συνθήκες της Ελλάδας και ειδικά από τις περιορισμένες επαγγελματικές ευκαιρίες και θα επέστρεφε εκ νέου στην Αμερική για να εγκατασταθεί μόνιμα αυτή τη φορά μαζί με την οικογένειά του. Thomas Burgess, *Greeks in America*, *ό.π.*, σ. 182-184.

Πόλεμο οπωσδήποτε προσμετρούσαν οι ανταγωνιστικές τιμές των εισιτηρίων και οι συχνές προσφορές των εταιριών, η συχνότητα των δρομολογίων από τα ελληνικά λιμάνια και η συγκριτική ασφάλειά τους. Χάρη στην επανάσταση των συγκοινωνιών η οποία είχε ξεκινήσει στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η φυσική και νοητή απόσταση μεταξύ της Ελλάδας και της Αμερικής είχε σημαντικά συρρικνωθεί και ο διάπλους του Ατλαντικού είχε σε μεγάλο βαθμό διευκολυνθεί ακόμα και γι' αυτούς οι οποίοι ταξίδευαν στην τρίτη θέση.

Ο φόβος και η έντονη ανασφάλεια που βίωναν οι μετανάστες μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο μπροστά στο κίνημα του «αυτοχθονισμού» (nativism) και οι πιέσεις εξαμερικανισμού τους αποτέλεσαν ισχυρό κίνητρο εγκατάλειψης της Αμερικής.⁹¹ Για πολλούς μετανάστες από τη Νοτιοανατολική Ευρώπη, η Αμερική φάνταζε όλο και λιγότερο ως η «Γη της Ελευθερίας» και στην περίπτωση όσων έβλεπαν ούτως ή άλλως την παρουσία τους στο Νέο Κόσμο ως προσωρινή και γι' αυτό δεν είχαν πολιτογραφηθεί, η αίσθηση αυτή θα πρέπει να συνηγόρησε στην απόφαση της επιστροφής.⁹² Από την άλλη πλευρά η Ελλάδα της Συνθήκης των Σεβρών υποσχόταν εργασιακές προοπτικές και ασφάλεια για εκείνους οι οποίοι δεν είχαν καταφέρει να αποκατασταθούν επαγγελματικά στην Αμερική. Το χαμηλό ποσοστό άλλωστε των πολιτογραφημένων Αμερικανών που επέστρεφε στην Ελλάδα δείχνει ότι άπαξ και γινόταν Αμερικανός πολίτης, ο Έλληνας μετανάστης είχε περισσότερα κίνητρα να παραμείνει στην Αμερική.⁹³

Ιδιαίτερα δελεαστικό εμφανίζεται να είναι στη δεκαετία του 1920 και το κόστος ζωής στην Ελλάδα, κυρίως για όσους είχαν καταφέρει να συγκεντρώσουν ένα επαρκές κεφάλαιο και ενδιαφέρονταν να το επενδύσουν σε ακίνητη περιουσία σε κάποια πόλη.

---

⁹¹ Πρόκειται για κίνημα που αναπτύχθηκε στις ΗΠΑ με κύριο στόχο την προάσπιση των λευκών «αυτοχθόνων». Για τις ρατσιστικές επιθέσεις που δέχονταν οι μεταναστευτικές ομάδες βλ. Helen Zeese Papanikolas, "Toil and rage in a new land: The Greek immigrants in Utah", *Utah Historical Quarterly* 38, 2, 1970, σ. 102· M. Wyman, *ό.π.*, σ. 99-124· Dan Georgakas, "The Greeks in America", *ό.π.*, σ. 45-46.

⁹² Για τους Έλληνες μετανάστες οι οποίοι έφεραν την εμπειρία των αυθαιρεσιών των χωροφυλάκων, των φοροεισπρακτόρων, των πολιτικών και των λειτουργών της δικαιοσύνης, η Αμερική είχε πράγματι τανυτιστεί με την ευνομία, την ευταξία και την ελευθερία. Ωστόσο, το αρνητικό στερεότυπο που είχε εδραιωθεί στην αμερικανική κοινωνία ήδη από την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα σχετικά με την «εγκληματική φύση» και την «ανηθικότητα» των Ελλήνων μεταναστών ενθάρρυνε την εχθρική τους αντιμετώπιση σε πολλές πόλεις της Αμερικής. Σε πολλές περιπτώσεις αισθάνονταν ότι δεν ήταν ευπρόσδεκτοι από την αμερικανική κοινωνία και δεν είχαν ισότιμη μεταχείριση από τις αμερικανικές αρχές. Βλ. Αλέξ. Κιτρούφ, «Υπερατλαντική μετανάστευση», *ό.π.*, σ. 159-165· Γ. Παπαδόπουλος, *Η μετανάστευση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Αμερική*, *ό.π.*, σ. 497-500.

⁹³ Ενδεικτικά για το έτος 1920, σε σύνολο 20.319 παλιννοστούντων «ανηκόντων στην ελληνική φυλή» μόνο 158 είχαν αποκτήσει αμερικανική ιθαγένεια. Βλ. Th. Saloutos, *They remember America*, *ό.π.*, σ. 51. Βλ. συνοπτική παρουσίαση των κινήτρων επιστροφής στην Ελλάδα στο J. P. Xenides, *The Greeks in America*, *ό.π.*, σ. 77-80.

Πολλοί επανέκαμπταν δοκιμαστικά για να διερευνήσουν την ελληνική αγορά εργασίας και την προοπτική της μόνιμης εγκατάστασής τους, παράλληλα όμως να επιδείξουν και τα πλούτη τους στην τοπική κοινωνία και να εισπράξουν την κοινωνική αναγνώριση. Την ανάγκη διεκδίκησης μιας διακριτής θέσης στην τοπική κοινωνία παραδεχόταν στον Saloutos στις αρχές της δεκαετίας του 1950 ένας Ελληνοαμερικανός παλιννοστούντας, ιδιοκτήτης καθαριστηρίων «*Εδώ είμαι βασιλιάς, στις Ηνωμένες Πολιτείες ήμουν ένα τίποτα*».⁹⁴ Οι «αμφιταλαντευόμενοι μετανάστες»,⁹⁵ εκείνοι δηλαδή οι οποίοι διέσχισαν αρκετές φορές τον Ατλαντικό μέχρι να κατασταλάξουν στο ποια πλευρά του ωκεανού ήταν ιδανική για μόνιμη εγκατάσταση, υποκινούνταν οπωσδήποτε από οικονομικά κίνητρα, συχνά όμως και από ψυχολογικούς λόγους. Η έλλειψη προστατευτικών θεσμών και εμπορικής πίστης στην ελληνική αγορά αποθάρρυνε την επιχειρηματική επένδυση των μεταναστευτικών κεφαλαίων, οδηγούσε συχνά σε ατυχείς επαγγελματικές συνεργασίες και στην κατασπατάληση των «αμερικανικών» κερδών εξαναγκάζοντας πολλούς μετανάστες, παρά την αρχική τους απόφαση και πρόθεση, να αναχωρήσουν εκ νέου για την Αμερική.⁹⁶ Πρόσθετο δέλεαρ αποτελούσαν τα προηγμένα ήθη της κοινωνίας με την οποία είχαν έρθει σε επαφή, ο νέος τρόπος ζωής στις αμερικανικές μεγαλουπόλεις στον οποίο είχαν εθιστεί και η συνεχής σύγκριση με τους θεσμούς και τις συνήθειες της πατρίδας τους.

Την παλίνδρομη κίνηση μεταξύ Αμερικής και Ευρώπης ευνοούσε ασφαλώς και η πολιτική των «ανοικτών θυρών» που εφάρμοσε η αμερικανική κυβέρνηση την περίοδο 1880-1924.⁹⁷ Προτού αρχίσουν να εφαρμόζονται οι ποιοτικοί (τεστ αναλφαβητισμού το 1917) και ποσοτικοί (ποσοτώσεις του 1921 και 1924) περιορισμοί στη μεταναστευτική κίνηση, ο Έλληνας μετανάστης μπορούσε να θέτει σε εφαρμογή το σχέδιο εργασίας και πλουτισμού στην Αμερική και άμεσης επιστροφής στην Ελλάδα. Η υλοποίηση του στόχου περιλάμβανε βέβαια ανατροπές, όπως επ' άοριστον παραμονή στην Αμερική, άμεση επιστροφή λόγω προβλημάτων υγείας, ανεργίας και απορίας, νέα αναχώρηση ή απλή επίσκεψη στην πατρίδα. Όπως σχολίαζε επαρχιακό περιοδικό στο Μεσοπόλεμο, ο μετανάστης μέχρι τα τέλη της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα κινούνταν «*ανεργμάτιστος εν Αμερική, χωρίς να έχη διαμορφώση κανένα απολύτως πρόγραμμα, συγκείμενον είτε εις το να παλιννοστήση μίαν ημέραν και*

⁹⁴ Th. Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 48.

⁹⁵ D. Cinel, *The national integration of Italian return migration 1870-1929*, ό.π., σ. 120-121.

⁹⁶ Th. Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 74-87.

⁹⁷ Βλ. αναλυτικά Τρ. Κουρτούμη-Χαντζή, ό.π., σ. 62-82.

*εγκατασταθή οίκαδε είτε εις το να σταθεροποιήση και μονιμοποιήση την θέσιν του εν Αμερική. Και η θέσις του Έλληνοσ μέχρι της εποχής εκείνης ήτο ούτω ρευστή, τρόπον τινά και πάντοτε ευμετάβλητος».*⁹⁸

Μετά το 1924 η άδεια εισόδου στην Αμερική επιτρεπόταν μόνο στους Αμερικανούς πολίτες. Για τους Ελληνοαμερικανούς οι οποίοι πληρούσαν τον παραπάνω όρο η μετάβαση στην Ελλάδα εξυπηρετούσε πλέον όχι μόνο οικογενειακές και προσωπικές ανάγκες αλλά όλο και πιο συχνά επαγγελματικές και κοινοτικές υποχρεώσεις. Το οικογενειακό ταξίδι απέβλεπε αρκετά συχνά και στην ικανοποίηση των εκπαιδευτικών αναγκών των παιδιών, πολλά από τα οποία έρχονταν για να φοιτήσουν στο Ελληνικό Πανεπιστήμιο και στα ελληνικά σχολεία. Καθώς μάλιστα τα υπερωκεάνια ταξίδια είχαν καταστεί αρκετά ευχάριστη και σταδιακά όλο και πιο πολυτελή εμπειρία, το ταξίδι στην πατρίδα μετατρεπόταν πλέον και σε δραστηριότητα αναψυχής την οποία μπορούσαν να βιώσουν εκτός από τους ευκατάστατους επιχειρηματίες και τα εξέχοντα μέλη των μεταναστευτικών κοινοτήτων, καθώς επίσης πολλοί μικροαστοί Ελληνοαμερικανοί στο πλαίσιο των οργανωμένων εκδρομών των διαφόρων συλλόγων τους. Ακολουθώντας τις νέες ταξιδιωτικές τάσεις της εποχής, αποβιβάζονταν στα ελληνικά λιμάνια μόνοι τους ή με τις οικογένειές τους για να επισκεφτούν την ιδιαίτερη πατρίδα και να περιηγηθούν σε ελληνικά αξιοθέατα.

Την ίδια περίοδο συχνά ήταν και τα ταξίδια προς την Αμερική από οικογενειακά μέλη που ζούσαν στην πατρίδα και επιθυμούσαν να επισκεφτούν τους απόδημους συγγενείς τους. Σε πολλές περιπτώσεις βέβαια το ταξίδι μετατρεπόταν σε μετανάστευση αφού ανύπαντρες αδελφές αποκαθίσταντο με Ελληνοαμερικανούς και εγκαθίσταντο οριστικά στην Αμερική ενώ ηλικιωμένοι ή χήροι γονείς γηροκομούνταν από τις οικογένειες των Ελληνοαμερικανών. Φυσικά το δρόμο της μετανάστευσης ακολουθούσαν οι νύφες «μέσω αλληλογραφίας ή φωτογραφίας», καθώς και οι γυναίκες και τα παιδιά των Ελληνοαμερικανών στο πλαίσιο της οικογενειακής επανένωσης.

---

⁹⁸ *Νέα Από Την Ελλάδα* 5/1931, σ. 225

γ. Οι συνθήκες μεταφοράς

Όπως υποστηρίζεται, οι εξελίξεις στο χώρο της ναυσιπλοΐας στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα δεν συνέβαλαν τόσο στην ενίσχυση της μετανάστευσης, όσο στη μεταβολή του χαρακτήρα της.⁹⁹ Η πλήρης αντικατάσταση των ιστιοφόρων από τα ατμόπλοια συνέπεσε με την αρχή της υπερατλαντικής μετανάστευσης από τη Νοτιοανατολική Ευρώπη και συνδέθηκε με τη δημιουργία «μιας νέας τάξης πραγμάτων», η οποία αφορούσε την προσωρινή υπερωκεάνια μετακίνηση εκείνων «οίτινες μεταβαίνουν δια των θαλασσών προς εύρεσιν εργασίας δι' ωρισμένην εποχήν, όπως μετά τούτο επανέλθωσιν εις την πατρίδα των, καθώς δηλαδή πράττουσιν οι αποδημούντες εις την Ηπειρωτικήν Ευρώπην».¹⁰⁰ Αν και η παραπάνω διαπίστωση ξένου κυβερνητικού παράγοντα που παραθέτει ο Ρέπουλης στη *Μελέτη* του δεν περιέγραφε επακριβώς την περίπτωση των Ελλήνων μεταναστών, εφόσον ο προσωρινός και όχι ο εποχικός χαρακτήρας χαρακτήριζε τη δική τους μετακίνηση, γεγονός παραμένει ότι για κάποιους Έλληνες το υπερατλαντικό ταξίδι έτσι όπως είχε αναβαθμιστεί, είχε όχι μόνο επιστροφή αλλά και συχνή επανάληψη.

Ήδη από το 1873 το ποσοστό των Ευρωπαίων μεταναστών που μετακινούνταν στην Αμερική με ιστιοφόρα είχε συρρικνωθεί στο 3,2%, ανατροπή ριζική αν αναλογιστεί κανείς ότι το 1856 το ποσοστό ανερχόταν στο 95% ενώ το 1865 είχε περιοριστεί στο 25%.¹⁰¹ Η μετάβαση στην εποχή του ατμόπλοιου σήμαινε σταθερότητα, τακτικότητα και πυκνότητα των δρομολογίων, σταδιακή αύξηση της ταχύτητας και της χωρητικότητας των πλοίων, άρα περιορισμό της διάρκειας του διατλαντικού ταξιδιού και συγκριτικά πάντα με το παρελθόν, μεγαλύτερες ανέσεις και ασφάλεια για τους επιβάτες ακόμα και του καταστρώματος.¹⁰² Προηγουμένως, ο διάπλους μόνο του Ατλαντικού διαρκούσε από 35 έως 42 ημέρες σε συνθήκες που θεωρούνταν εξαιρετικά

---

⁹⁹ Ο Drew Keeling, ερευνητής των αρχείων των υπερωκεάνιων εταιριών της «Ατλαντικής Γραμμής» της περιόδου 1890-1914, απέδειξε ότι η μετάβαση στην εποχή του ατμού ενίσχυσε όχι τις εκροές από την Ευρώπη αλλά τις παλινδρομες κινήσεις μεταξύ Ευρώπης και Αμερικής. Όπως υποστήριξε, οι αποφασισμένοι να ταξιδέψουν για να εκμεταλλευτούν τις εργασιακές ευκαιρίες του Νέου Κόσμου Ευρωπαίοι χωρικοί είχαν τις περισσότερες φορές εξασφαλισμένο το εισιτήριο από κάποιο συγγενή που βρισκόταν ήδη στην Αμερική. Δεν θα αποτρέπονταν ούτε από τη διάρκεια ούτε από τις δυσκολίες του υπερατλαντικού ταξιδιού. Στην απόφαση όμως της επιστροφής και της συχνής επανάληψης του ταξιδιού οι ανέσεις και οι οικονομικές διευκολύνσεις ήταν καθοριστικές. Drew Keeling, *The Business of Transatlantic Migration between Europe and the United States, 1900-1914*, Ζυρίχη, Chronos, 2012.

¹⁰⁰ Βλ. Εμ. Ρέπουλης, *Μελέτη περί μεταναστεύσεως*, ό.π., σ. 3.

¹⁰¹ M. Wyman, *Round-trip to America*, ό.π., σ. 22.

¹⁰² Για τη βιομηχανική επανάσταση στη θάλασσα βλ. Τζελίνα Χαρλαύτη, «Η εμπορική ναυτιλία. Η μετάβαση από τα ιστιοφόρα στα ατμόπλοια», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ.5, Αθήνα, 2003, σ. 92-95· Drew Keeling, «The Transportation Revolution and Transatlantic Migration, 1850-1914», *Research in Economic History* 19, 1999, σ. 39-74.

επικίνδυνες, με δρομολόγια που προσαρμόζονταν στους ανέμους και τα θαλάσσια ρεύματα και με ναύλα που συναγωνίζονταν εκείνα των νεοεμφανιζόμενων ατμόπλοιων. Στη δεκαετία του 1880 αντίθετα, ο χρόνος του ταξιδιού με το ατμόπλοιο είχε συρρικνωθεί κατά δύο τρίτα από τον αντίστοιχο του ιστιοφόρου και πραγματοποιούνταν σε λιγότερο από δύο εβδομάδες.¹⁰³ Οι απότομες διακυμάνσεις των ναύλων της τρίτης θέσης αποτελούσαν τον κανόνα μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, κατά μέσο όρο όμως το συνολικό κόστος του ταξιδιού από λιμάνι της Δυτικής Ευρώπης ή της Ιταλίας δεν ξεπερνούσε τα τριάντα δολάρια.¹⁰⁴

Οπωσδήποτε η τιμή του υπερωκεάνιου εισιτηρίου στα τέλη του 19^{ου} αιώνα παρέμενε υψηλή για τους Ευρωπαίους χωρικούς, ωστόσο όχι απαγορευτική για την απόφαση της μετακίνησης. Αποτελούσε το μισό περίπου των συνολικών εξόδων της μετανάστευσης τα οποία μπορούσαν να αποσβεστούν στην Αμερική με το ημερομίσθιο ενός ανειδίκευτου Ευρωπαίου εργάτη και αποταμιεύσεις μερικών μηνών. Με τις θετικές προοπτικές που παρουσίαζε ο Νέος Κόσμος η διάθεση των πρώτων οικονομιών για την αποπληρωμή του εισιτηρίου αποτελούσε ουσιαστικά μια επένδυση για το μέλλον. Οι δυνατότητες εξάλλου εξεύρεσης ρευστού μετά το 1880 ήταν ακόμα περισσότερες καθώς εκτός από το δανεισμό ή την πώληση της οικογενειακής περιουσίας οι υποψήφιοι μετανάστες, οι οποίοι δεν ανήκαν στα φτωχότερα στρώματα, μπορούσαν να βασιστούν στα προπληρωμένα εισιτήρια και τα εμβάσματα που τους παρέιχαν όσοι συγγενείς είχαν ήδη εγκατασταθεί στην Αμερική.¹⁰⁵

Οι αφηγήσεις των πρώτων Ελλήνων μεταναστών στα τέλη του 19^{ου} και τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα παρουσίαζαν ιδιαίτερα δύσκολες τις συνθήκες διαμονής στην υπερφορτωμένη τρίτη θέση των φορτηγών -κατά βάση- και μεγάλης ηλικίας ατμόπλοιων που εξυπηρετούσαν τους μετανάστες από τη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Η συνολική διάρκεια του ταξιδιού από το λιμάνι του Πειραιά έως τη Νέα Υόρκη με τις πολλαπλές μετεπιβιβάσεις και καθυστερήσεις έφτανε ακόμα και τις 40 μέρες.¹⁰⁶ Οι

---

¹⁰³ Τα επόμενα σαράντα χρόνια, μέχρι και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η μείωση του χρόνου του διάπλου του Ατλαντικού ήταν λιγότερο αισθητή. Οι τεχνολογικές βελτιώσεις των ατμόπλοιων αντικατοπτρίζονταν πλέον στην αύξηση του μεγέθους τους το οποίο κατά την περίοδο 1850-1914 δεκαπλασιάστηκε και όχι σε εκείνη της ταχύτητάς τους η οποία λόγω κατανάλωσης περισσότερης ενέργειας αύξανε το κόστος. Μεγάλα και πολυτελή υπερωκεάνια, λίγα ωστόσο σε αριθμό λόγω του υψηλού κόστους απόκτησης και συντήρησής τους, ήταν το επιζητούμενο για κάθε μεγάλη υπερωκεάνια εταιρία της εποχής. Drew Keeling, "The Transportation Revolution", *ό.π.*, σ. 44-51.

¹⁰⁴ M. Wyman, *Round-trip to America*, *ό.π.*, σ. 23-24.

¹⁰⁵ Drew Keeling, *The Business of Transatlantic Migration*, *ό.π.*, σ. 39-48· M. Wyman, *ό.π.*, σ. 24-25.

¹⁰⁶ Βλ. στο ημερολόγιο του πρωτοπόρου μετανάστη Ελευθέριου Πατσέλη-Ιωακείμης περιγραφή του θαλάσσιου ταξιδιού του το οποίο ξεκίνησε το 1869 από την Κωνσταντινούπολη με προορισμό τη Νέα

δυσκολίες ήταν σίγουρα πολλές με δεδομένες τις περιορισμένες δυνατότητες επιλογής που προσέφερε η υπερατλαντική θαλάσσια συγκοινωνία στο Νοτιοευρωπαϊκό μετανάστη μέχρι και τα τέλη του 19ου αιώνα. Προτού καθιερωθεί η «Μεσογειακή μεταναστευτική γραμμή», δηλαδή η απευθείας σύνδεση των μεσογειακών λιμανιών της Νεάπολης, της Τεργέστης, της Γένοβας και της Μασσαλίας με την Αμερική, οι πρωτοπόροι Έλληνες και Οθωμανοί μετανάστες εξυπηρετούνταν αποκλειστικά από την εδραιωμένη «Ατλαντική μεταναστευτική γραμμή»¹⁰⁷ και τα δυτικοευρωπαϊκά λιμάνια αναχώρησης, της Χάβρης, της Βρέμης, του Αμβούργου, της Αμβέρσας, του Άμστερνταμ, του Λίβερπουλ και του Σαουθάμπτον στα οποία κατέφθαναν σιδηροδρομικώς. Ήδη όμως από τη δεκαετία του 1890 οι επιλογές άρχισαν να αυξάνονται αφού οι δύο γραμμές άρχισαν να λειτουργούν παράλληλα, να εξελίσσονται και σε πολλές περιπτώσεις να συνεργάζονται. Γερμανικές, Ολλανδικές, Βελγικές, Γαλλικές, Βρετανικές, Αυστριακές και Ιταλικές εταιρίες δραστηριοποιούνταν πλέον στην αναδύομενη «μεταναστευτική αγορά» της Μεσογείου στοχεύοντας και στην εμπορικά κερδοφόρα ελληνική μεταναστευτική έξοδο. Η γαλλική ναυτιλιακή εταιρία «Messageries Maritimes», αλλά και διάφορες ιταλικές αναλάμβαναν την περισυλλογή και μεταφορά επιβατών από τον Πειραιά και την Πάτρα και προηγουμένως από λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας με προορισμό τους διαμετακομιστικούς σταθμούς της Γαλλίας και της Ιταλίας. Εκεί οι μετανάστες ύστερα από διανυκτέρευση μιας ή και περισσότερων ημερών μετεπιβιβάζονταν στα υπερωκεάνια ή εναλλακτικά προωθούνταν διηπειρωτικά με τρένα στα δυτικοευρωπαϊκά λιμάνια από όπου ξεκινούσε ο διάπλους του Ατλαντικού.¹⁰⁸

Υόρκη μέσω Λίβερπουλ. «Προ Ογδόντα πέντε ετών Μετανάστης», *Νέα Εστία*, τχ.683, 1955, σ. 128-136· Thomas Burgess, *Greeks in America*, ό.π., σ. 23.

¹⁰⁷ Επρόκειτο για τη μεγαλύτερη διεθνή ναυτιλιακή επιβατική αγορά του τέλους του 19ου αιώνα, στην οποία πρωτοστατούσαν τέσσερις εταιρίες: οι βρετανικές Κιούναρ (Cunard) και Λευκός Αστήρ (White Star) με έδρα το Λίβερπουλ και το Σαουθάμπτον και οι γερμανικές Βορειογερμανικό Λόιντ (Norddeutscher Lloyd/NDL) και Αμβουργο-Αμερικανικές Γραμμές (Hamburg-America Packet Company/HAPAG) με έδρα τη Βρέμη και το Αμβούργο. Μεταξύ 1850 και 1914 οι μισοί από τους Ευρωπαίους μετανάστες που αποβιβάστηκαν στο λιμάνι της Νέας Υόρκης μετακινήθηκαν με τις παραπάνω εταιρίες. Οι αμερικανικές εταιρίες, επηρεασμένες και από τον Εμφύλιο Πόλεμο, δεν μπόρεσαν να τις συναγωνιστούν στη μεταφορά των Ευρωπαίων μεταναστών. Drew Keeling, “Transatlantic Shipping Cartels and Migration between Europe and America, 1880-1914”, *Essays in Economic and Business History* 17, 1999, σ. 196.

¹⁰⁸ Nicolas Manidakis, “Transatlantic Emigration and Maritime Transport from Greece to the USA, 1900-1914: A major Area of European Steamship Competition for Migrant Traffic”, *Research in Maritime History* XXXIII, Ιούνιος 2007, σ. 65-68.

Η απευθείας, ωστόσο όχι ακόμα τακτική, σύνδεση της Ελλάδας με την Αμερική εγκαινιάστηκε το 1902 και εξυπηρετούσε κατεξοχήν εμπορικές ανάγκες.¹⁰⁹ Πλοία της Γερμανικής Ανατολικής Ατμοπλοΐας (Deutsche Levant Line) και της Άμβουργο-Αμερικανικής Γραμμής (Hamburg American Line) ανέλαβαν βάσει δεκαετούς συμφωνίας τακτική μηνιαία συγκοινωνία ανάμεσα στον Πειραιά και την Αμερική. Η γραμμή εξυπηρετούσε τη μεταφορά πρωτίστως των εμπορευμάτων τα οποία συγκεντρώνονταν προηγουμένως από διάφορα σημεία της Ελλάδας (Εύβοια, Σύρο, Νάξο). Τα υπερωκεάνια δέχονταν επιπλέον τετρακόσιους με πεντακοσίους επιβάτες καταστρώματος από τον Πειραιά και συμπληρωματικά από το Ναύπλιο, την Καλαμάτα και την Πάτρα.¹¹⁰ Τα ταξίδια κόστιζε περίπου σαράντα δολάρια, διαρκούσε τουλάχιστον 18 ημέρες και περιλάμβανε αρκετές ταλαιπωρίες και καθυστερήσεις.¹¹¹ Την ίδια περίοδο ο αντιπρόσωπος της γαλλικής Fabre Line Χρ. Χρηστοφής πίεζε για την περιοδική επέκταση της γραμμής Νεάπολη-Νέα Υόρκη έως τον Πειραιά, κίνηση η οποία στέφθηκε αρχικά με επιτυχία όσον αφορά την ανταπόκριση των μεταναστών, αποδείχτηκε ωστόσο βραχύβια λόγω του ισχυρού ανταγωνισμού των Ιταλών πρακτόρων και του λιμανιού της Νεάπολης. Ο γενικός πράκτορας εκτός από δυο απόπλους που εξασφάλισε από τον Πειραιά για Νέα Υόρκη μέσω Νεαπόλεως, πραγματοποίησε ακόμα κάποια απευθείας δρομολόγια με ενδιάμεσο σταθμό την Πάτρα με υπερωκεάνια που του παραχώρησε η εταιρία για την εξυπηρέτηση της μεταναστευτικής κίνησης από την Ανατολική Μεσόγειο. Η παλαιότητα και η ανεπάρκεια του στόλου, όπως επίσης το ύψος των ναύλων, έβγαλαν ωστόσο την εταιρία γρήγορα εκτός συναγωνισμού αφήνοντας το πεδίο ελεύθερο για την κάθοδο της «Αυστροαμερικάνας» στην Πάτρα.¹¹²

¹⁰⁹ Για τη θαλάσσια σύνδεση Ελλάδας-ΗΠΑ βλ. Τρ. Κουρτούμη-Χαντζή, *ό.π.*, σ. 195-200· Αναστάσιος Ι. Τζαμτζής, *Τα ελληνικά υπερωκεάνια 1907-1977*, Αθήνα, Μίλητος, 1993, σ. 32-33· Th. Saloutos, *The Greeks in the United States*, *ό.π.*, σ. 9.

¹¹⁰ Για την προσέγγιση του Ναυπλίου βλ. Th. Saloutos, *The Greeks in the United States*, *ό.π.*, σ. 35. Για την προσέγγιση της Καλαμάτας από πλοία της Γερμανικής Ανατολικής Ατμοπλοΐας άπαξ του μηνός (με δυνατότητα συχνότερης προσέγγισης) βλ. διαφημίσεις στο *Θάρρος Καλαμών* 3/07/1902, 9/04/1902.

¹¹¹ Βλ. καταγγελίες στο μεσσηνιακό Τύπο για τις μεγάλες καθυστερήσεις στην άφιξη των ατμόπλοιων της Γερμανικής Ατμοπλοΐας λόγω της έκτακτης φόρτωσης εμπορευμάτων, για την έλλειψη επιβατικών θέσεων και τις ακατάλληλες συνθήκες μετακίνησης των μεταναστών. *Θάρρος Καλαμών* 13/09/1902.

¹¹² Ο Χρ. Χρηστοφής, Γενικός Πράκτορας στον Πειραιά της Φαβρ Λάιν και της Ρεντ Σταρ Λάιν για την Ελλάδα και την Ανατολή δημοσίευσε το 1916 έναν απολογισμό της εικοσαετούς καριέρας του στο ναυτιλιακό χώρο. Σύμφωνα με το κείμενο αυτό, ο ίδιος είχε αντίληφθει από το 1896 τα γεωγραφικά πλεονεκτήματα του Πειραιά και είχε προβλέψει τις δυνατότητες ανάδειξής του σε μεταναστευτικό κέντρο της Ανατολικής Μεσογείου προς την αμερικανική ήπειρο. Το σχέδιό του περιλάμβανε μια προσεκτικά σχεδιασμένη διαφημιστική εκστρατεία για την προσέλκυση μεταναστών από όλη την Ανατολή, νέα, υπερσύγχρονα καράβια και ποιοτικές υπηρεσίες προς το επιβατικό κοινό. Ωστόσο η γαλλική Fabre δεν ανταποκρίθηκε στους σχεδιασμούς του και το 1909 απέσυρε τη δράση της από τον ελλαδικό χώρο αφήνοντας το πεδίο ελεύθερο στην «Αυστρο-Αμερικάνα». Το κείμενο του Χρηστοφής,

Μια νέα περίοδο για το υπερατλαντικό ταξίδι των Ελλήνων μεταναστών σηματοδότησε πράγματι η μεταφορά των δραστηριοτήτων της αυστριακής εταιρίας στο λιμάνι της Πάτρας το 1905 και η καθιέρωση απευθείας δρομολογίων για τη Βόρεια και αργότερα και τη Νότια Αμερική. Το λιμάνι της Πάτρας αποτέλεσε αμέσως κέντρο αναχώρησης των μεταναστών από την Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα και την Ήπειρο, για να εξελιχτεί πολύ γρήγορα σε σημαντικό μεταναστευτικό κόμβο όλης της Ανατολικής Μεσογείου. Λιμάνι ταυτισμένο μέχρι τότε με την εξαγωγή της σταφίδας, εγγράφηκε γρήγορα στον κατάλογο των ευρωπαϊκών λιμένων που παρουσίαζαν υψηλή μεταναστευτική κίνηση.¹¹³ Για τον Έλληνα μετανάστη ο οποίος έμενε συνήθως απροστάτευτος στους διαμετακομιστικούς σταθμούς, η αποφυγή των μετεπιβιβάσεων σήμαινε οπωσδήποτε προφύλαξη από απάτες, ταλαιπωρίες, καθυστερήσεις, έξοδα και τη συχνή εγκατάλειψή του σε ξένα λιμάνια.¹¹⁴

Η είσοδος στην αγορά της υπερατλαντικής επιβατικής ναυτιλίας μετά το 1907 τριών ελληνικών εταιριών, με πρώτη τη βραχύβια «Ελληνική Υπερωκεάνειο Ατμοπλοΐα» του Μωραΐτη (1907-1908), διάδοχό της την «Υπερωκεάνειο Ελληνική Ατμοπλοΐα» (1908-1912) και επικρατούσα την «Εθνική Ατμοπλοΐα» (1908-1937) των αδελφών Εμπειρικού συνέβαλε οπωσδήποτε στην αναβάθμιση των παρεχόμενων υπηρεσιών, στην αύξηση των δρομολογίων και στην απόδοση εθνικής, «ελληνικής» διάστασης στο υπερωκεάνιο ταξίδι σε μια περίοδο ισχυρού εθνικισμού.¹¹⁵ Οι ελληνικές εταιρίες σε πολλές περιπτώσεις θεωρήθηκαν μάλιστα ότι ενίσχυσαν ακόμα περισσότερο τις μεταναστευτικές ροές προς την Αμερική λόγω των «ελληνικών» υπηρεσιών και παροχών τους ενώ παρά την καθυστερημένη είσοδό τους στη μεταναστευτική επιβατική αγορά, την έλλειψη πείρας και τη σχετική οικονομική

γεμάτο πικρία για τις επιλογές της Φαβρ είναι ενδιαφέρον για τις πληροφορίες που παρέχει σχετικά με τα μικρά περιθώρια που άφησε για την απευθείας υπερωκεάνια σύνδεση της Ελλάδας το μονοπώλιο των Ιταλικών λιμανιών στη Μεσόγειο και οι διεθνείς ναυτιλιακές κοινοπραξίες (pool) στις αρχές του 20ού αιώνα. Βλ. Christos Christophis, *Génèse de l'émigration orientale*, Αθήνα, Imprimerie 'Hestia', 1916.

¹¹³ Βλ. άρθρο εγκωμιαστικό των υπηρεσιών της «Αυστροαμερικάνας» με την ευκαιρία της προσόρμισης στο λιμάνι της Πάτρας του νέου υπερωκεανίου της «Φραγκίσκου-Κάιζερ»: «*Η εταιρεία της Αυστρο-Αμερικάνας, η δια των υπερωκεανείων αυτής, τόσον εμπνεύσασα τον λιμένα των Πατρών και την πόλιν αυτήν δια της όλης μεταναστευτικής κινήσεως, ην εδημιούργησε, κατακτά ήδη βαθύτερον τας συμπαθείας της πόλεως δια του νέου πλωτού γίγαντος, τον οποίον θέλει διαθέσει μετά των άλλων υπερωκεανείων αυτής εις την υπηρεσίαν της συγκοινωνίας Πατρών- Νέας Υόρκης. [...] ο λιμήν [των Πατρών] αποκτά πλέον την κίνησιν των μεγάλων λιμένων της Ευρώπης.*». *Νεολόγος Πατρών* 15/05/1912.

¹¹⁴ Στο κόστος της προσωρινής διαμονής του μετανάστη σε κάποιο ξένο λιμάνι περιλαμβάνονταν τα τρέχοντα έξοδα συντήρησης, η αμοιβή του τοπικού ανταποκριτή, του Έλληνα διερμηνέα και του ξενοδόχου. Βλ. Έκθεση Μπαλάνου, στο Εμμ. Ρέπουλης, *ό.π.*, σ. 138. Για όσους ταξίδευαν από επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας την ολιγόημερη αναμονή στο λιμάνι του Πειραιά ακολουθούσε η παραμονή στους ξένους διαμετακομιστικούς σταθμούς. Βλ. Μιχαήλ. Εμμ. Παπαγιαννάκης, «*Η μετανάστευσις εν Κρήτη και ιδίως εν τω νομώ Χανίων*», στο Α. Μ. Ανδρεάδης, (επιμ.), *ό.π.*, σ. 229.

¹¹⁵ Nicolas Manidakis, «*Transatlantic Emigration and Maritime Transport*», *ό.π.*, σ. 71-73.

αδυναμία τους, κατόρθωσαν να υπερισχύσουν έναντι των περισσότερων ισχυρών Βορειοευρωπαίων αντιπάλων τους.¹¹⁶ Η προτίμηση από τους υποψήφιους μετανάστες των ατμόπλοιων «Θεμιστοκλής» (πρώην «Μωραΐτης»), «Πατρίς» και «Αθήναι» ήταν δικαιολογημένη, καθώς το ελληνικό περιβάλλον τους αναπαρήγαγε τον οικείο χώρο που άφηναν πίσω τους, διευκολύνοντας ψυχολογικά τη μετάβαση στο Νέο Κόσμο. Ως προέκταση της ελληνικής επικράτειας, έναν «ελληνικό μικρόκοσμο», μια «πλωτή πατρίδα» προσλάμβαναν τα ελληνικά υπερωκεάνια και όσοι Ελληνοαμερικανοί απουσίαζαν χρόνια από την πατρίδα και σχεδίαζαν στο Μεσοπόλεμο να πραγματοποιήσουν κάποιο ταξίδι αν όχι την παλιννόστησή τους.¹¹⁷

Μέσα σ' ένα κλίμα έντονου ανταγωνισμού που διατηρήθηκε σε όλη τη διάρκεια της μεταναστευτικής εξόδου, ξένες και ελληνικές εταιρίες επιχείρησαν την προσέλκυση του επιβατικού κοινού με την αναβάθμιση των υπηρεσιών τους και ένα καταγισμό διαφημίσεων οι οποίες περιέγραφαν εξαντλητικά τα «νεότευκτα, ταχύπλοα, ηλεκτροφώτιστα υπερωκεάνεια με τους διπλούς έλικες και τις διπλές μηχανές, τη μεγάλη χωρητικότητα, τον ασύρματο τηλεγράφο και τις παγομηχανές».¹¹⁸ Αν και οι παραπάνω μοντερνισμοί προορίζονταν κατεξοχήν για τους επιβάτες της πρώτης και της δεύτερης θέσης, κάποιες παροχές απευθύνονταν και στους Έλληνες μετανάστες της τρίτης θέσης, όπως ο ασφαλισμένος ναύλος, οι δωρεάν ιατρικές υπηρεσίες, ο διερμηνέας και η σαφώς βελτιωμένη διατροφή.¹¹⁹ Οι εταιρίες πάντως αντιμετώπιζαν τους μετανάστες

---

¹¹⁶«[Δ]ια ταύτης [της Ελληνικής Υπερωκεάνειας Ατμοπλοΐας] ο Έλλην όστις πιθανόν να εφοβείτο τον μακρόν τούτον εκπατρισμόν εν μέσω ξενογλώσσων πληρωμάτων πλοίων, πιθανόν να ενεδοίαζε προτού αποφασίση το ταξίδιον τούτο, τώρα, ότε γνωρίζει ότι ταξειδεύων, θα ακούη την γλώσσαν του καθ' όλον τον μακρόν πλουν, θα τρώγη ως εν τη καλύβη του εξ ελληνικού μαγειρείου, δελεάζεται ευκολώτερον και αναχωρεί μακράν. Λίαν ευγλώττως ομιλούσιν οι κάτωθι αριθμοί, αποδεικνύοντες τούτο, κατά μεν το δεύτερον ταξείδιον έφερε 1740 μετανάστας, κατά δε το τρίτον 1391 τοιούτους.» Αστήρ Σικάγου, 22/11/1907. Nicolas Manidakis, "Transatlantic Emigration and Maritime Transport", *ό.π.*, σ. 73.

¹¹⁷ Βλ. δημοσιογραφικά σχόλια της εποχής για τα ελληνικά υπερωκεάνια. «Και έχει μεγάλην σημασίαν το γεγονός ότι οι Έλληνες φεύγοντες είτε ούτως είτε άλλως εκ της Πατρίδος των, θα ευρίσκωνται κατά το ταξείδιόν των επί Ελληνικού εδάφους, θα κοιμηθούν εις Ελληνικήν κλίνην, θα γευματίσωσιν εις Ελληνικήν τράπεζαν, θα έχωσιν προστάτας και συντρόφους αγαπητούς Έλληνας καθ' όλα τα σημεία του μεταφέροντος αυτού πλοίου· ότι πάντα θα τοις υπενθυμίζωσι την Ελλάδα· ότι παντού, όπου και αν απευθυνθώσι, θα βλέπωσι την Πατρίδα των». *Νέος Αιών Πατρών*, 3/06/1907. Για το ελληνικό υπερωκεάνιο ως στοιχείο της Ελληνοαμερικανικής «συμβολικής εθνότητας», βλ. Yannis G.S. Papadopoulos, "The 'Floating Homeland': The Ship as a 'Connectivity Space' In Greek Migrant and Public Discourse", στο Michael Boyden, Hans Krabbendam, Liselotte Vandenburg (επιμ.), *Tales of Transit: Narrative Migrant Spaces in Atlantic Perspective, 1850-1950*, Άμστερνταμ, Amsterdam University Press, 2013, σ. 43-56.

¹¹⁸ Εκτός από την Αυστροαμερικανικά και τις Ελληνικές εταιρίες οι οποίες διατήρησαν σταθερά την απευθείας γραμμή, άλλες εταιρίες οι οποίες δοκίμασαν προσωρινά την σύνδεση Ελλάδας-Αμερικής ήταν η Prince Line το 1908 και η Βορειογερμανική Εταιρία το 1911. Βλ. Έκθεση Μπαλάνου στο Εμ. Ρέπουλης, *ό.π.*, σ. 133· United States Senate, "Emigration Conditions in Europe", *Reports of the Immigration Commission*, τ.4, Ουάσιγκτον, Government Printing Office, 1911, σ. 107-109.

¹¹⁹ Σύμφωνα με την Έκθεση που συνέταξε η Επιτροπή Dillingham για τις συνθήκες του υπερωκεάνιου ταξιδιού στην οικονομική θέση καταστρώματος, στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, οι εταιρίες που δραστηριοποιούνταν στη Μεσόγειο διατηρούσαν τον παλαιό ενιαίο τύπο καταστρώματος

ως χαμηλού μεν κόστους πελάτες, σταθερούς ωστόσο και επαναλαμβανόμενους ταξιδιώτες (repeaters) οι οποίοι έτειναν σταδιακά να μεταπηδούν σε ανώτερης κατηγορίας θέση. Πράγματι, ένα σταθερά αυξανόμενο ποσοστό μεταναστών επέλεγε την καμπίνα της δεύτερης θέσης το κόστος της οποίας δεν ήταν τόσο απαγορευτικό όσο εκείνο της πολυτελούς πρώτης. Επρόκειτο κυρίως για παλιννοστούντες οι οποίοι είχαν τη δυνατότητα για την αγορά ενός ακριβότερου εισιτηρίου, ή την προτιμούσαν για λόγους κοινωνικής προβολής, καθώς και για μετανάστες που ταξίδευαν με περισσότερη εμπειρία και διαφορετικές πλέον απαιτήσεις.

Οι διαφημιστικές αφίσες και ανακοινώσεις της εποχής χαρακτηρίζονταν πάντως από συκοφαντικές επιθέσεις προς τους ανταγωνιστές, ψευδείς υποσχέσεις και απόπειρες εξαπάτησης του επιβατικού κοινού από επιτήδειους πράκτορες οι οποίοι εκμεταλλεύονταν την έλλειψη μεταναστευτικής νομοθεσίας στην Ελλάδα και την άγνοια των αγροτικών πληθυσμών για να αυξήσουν την πελατεία τους, περιλάμβαναν ωστόσο κατά καιρούς πραγματικές προσφορές στις τιμές των ναύλων και στη διάρκεια του ταξιδιού. Αν και το ύψος των εισιτηρίων δεν επέδρασε καθοριστικά στην μεταναστευτική έξοδο, προσμέτρησε οπωσδήποτε στην απόφαση του διάπλου του ωκεανού και στη συχνότητα επανάληψης του ταξιδιού.¹²⁰ Επηρέασε επίσης την επιλογή της γραμμής, της υπερωκεάνιας εταιρίας και του ατμόπλοιου με το οποίο θα πραγματοποιούνταν το ταξίδι, του λιμανιού αναχώρησης και σε κάποιες περιπτώσεις και της επιβατικής θέσης.

Διευκόλυνση για τους μετανάστες της νοτιοδυτικής Πελοποννήσου και κίνητρο αναχώρησης αποτελούσε σίγουρα η διέλευση των υπερωκεανίων, μετά την αναχώρησή τους από τον Πειραιά ή την Πάτρα, από τα μικρότερα λιμάνια του Γυθείου, της Καλαμάτας, του Κατακόλου, ακόμα και της Ζακύνθου. Η προσέγγιση των λιμανιών αυτών από τα υπερωκεάνια, συχνά μάλιστα χωρίς να πληρούνται οι τεχνικές

και όχι το νέο ο οποίος ακολουθούσε τις προδιαγραφές της δεύτερης θέσης και είχε καθιερωθεί στα δυτικοευρωπαϊκά υπερωκεάνια. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι συνθήκες υγιεινής και ιδιωτικότητας να παραβιάζονται και το ταξίδι να παραμένει δύσκολο. United States Senate, "Steerage Conditions", *Reports of the Immigration Commission*, τ. 37, Ουάσιγκτον, Government Printing Office, 1911, σ. 5-51. Σύμφωνα με τον Drew Keeling η διαφοροποίηση αυτή δεν οφειλόταν σε διακρισιακές πολιτικές προς τους Νοτιοευρωπαίους μετανάστες ούτε στον ισχυρότερο ανταγωνισμό των εταιριών της «Ατλαντικής γραμμής» αλλά στην οικογενειακή σύνθεση, τις ταξιδιωτικές συνήθειες και την αναδυόμενη τουριστική αγορά στη Δυτική Ευρώπη. Drew Keeling, «The Improvement of Travel Conditions for Migrants crossing the North Atlantic, 1900-1914», Tobias Brinkmann (επιμ.), *Points of Passage: Jewish Migrants from Eastern Europe in Scandinavia, Germany, and Britain 1880-1914*, Νέα Υόρκη, Berghahn Books, 2013, σ. 107-129.

¹²⁰ Τα υψηλά ναύλα αντιστοιχούσαν σε περιόδους υψηλών μεταναστευτικών ροών ενώ η πτώση της τιμής τους ήταν απότοκη της συρρίκνωσης της μεταναστευτικής κίνησης. Drew Keeling, "The Transportation Revolution", *ό.π.*, σ. 42-43.

προδιαγραφές που απαιτούνταν για τα όλο και μεγαλύτερα ατμόπλοια,¹²¹ προσέφερε στις ίδιες τις εταιρίες μεγαλύτερο μερίδιο στην αγορά της επιβατικής κυκλοφορίας, ενώ ταυτόχρονα απήλλαξε τους μετανάστες από τα πρόσθετα έξοδα και την απώλεια χρόνου κατά τη μετάβαση και την παραμονή στις πόλεις της Πάτρας ή του Πειραιά.¹²²

Το απευθείας ταξίδι από την Ελλάδα προς την Αμερική στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα καλυπτόταν σε λιγότερο από δεκαπέντε ημέρες και σε τιμές που έπεφταν σταθερά κάτω από τα σαράντα δολάρια.¹²³ Ο τιμολογιακός πόλεμος οπωσδήποτε άφηνε περιθώρια εξαπάτησης του Έλληνα μετανάστη, σε πολλές περιπτώσεις όμως λειτουργούσε και υπέρ του. Καλύτερα πληροφορημένοι απ' ό,τι εκείνοι που είχαν προηγηθεί, αρκετοί μετανάστες επιδίδονταν σε ενδελεχή έρευνα της αγοράς του εισιτηρίου τους προτού το αγοράσουν όταν βέβαια δεν το είχαν ήδη εξασφαλίσει μέσω κάποιου συγγενούς στην Αμερική.¹²⁴ Απέβαινε όμως ιδιαίτερα επικίνδυνος για τις ίδιες τις εταιρίες και κυρίως τις νεοσύστατες ελληνικές οι οποίες συρρίκνωναν τα περιθώρια κέρδους τους σε περιόδους κάμψης της μεταναστευτικής εξόδου και υπερπροσφοράς θέσεων.¹²⁵

---

¹²¹ Η πρώτη απόπειρα, για παράδειγμα, του υπερωκεανίου «Θεμιστοκλής» να προσεγγίσει το Κατάκολο υπήρξε προβληματική λόγω του αβαθούς του λιμανιού. Το υπερωκεάνιο προσέκρουσε στην άμμο και επιβίβασε μετανάστες με μεγάλη δυσκολία. Η διέλευση από το λιμάνι ωστόσο καθιερώθηκε ύστερα από μικρή έκταση εργασιών επιδιόρθωσής του. Η επιμονή πάντως αξιοποίησης των λιμανιών της δυτικής Πελοποννήσου εξυπηρετούσε και τις ανάγκες του εμπορίου της σταφίδας το κόστος της οποίας αυξανόταν όταν μεταφερόταν σιδηροδρομικώς στην Πάτρα. *Πατρὶς Πύργου* 26/5/1909.

¹²² Το φαινόμενο σχολιαζόταν αρνητικά στον Τύπο της εποχής: «*Κατήνησεν κάθε ατμόπλοιο το οποίον αναχωρεί διά τήν Αμερικὴν να παραλαμβάνη και εν, κατά το μάλλον ή ήττον, μέγα πλήθος και τόσον προσοδοφόρος έφθασε να γίνη η μεταφορά των μεταναστών, ώστε και εις ένα μικρόν και ασήμαντον λιμένα της Πελοποννήσου να πλησιάζουν μετά τον Πειραιά τα ατμόπλοια μιας υπερωκεανείου εταιρείας*». Παρατίθεται στο Οδυσσεάς Δημητρακόπουλος, *Το μεγάλο κύμα της μετανάστευσης των Ελλήνων προς την Αμερική*, Αθήνα, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 1988, σ. 3.

¹²³ Το 1907 η «Αυστροαμερικάνα» εκτελούσε το δρομολόγιο Ελλάδα-Νέα Υόρκη σε δεκαπέντε μέρες και στην τιμή των 28 δολαρίων από την Πάτρα (με επιπλέον τέσσερα δολάρια τον κεφαλικό φόρο). Η Prince Line κάλυπτε τη διαδρομή σε δεκαέξι ημέρες και με κόστος 29-31 δολάρια από τον Πειραιά (χωρίς διευκρίνιση για τον κεφαλικό φόρο), ενώ η «Ελληνική Υπερωκεάνειος» διαφήμιζε το ταξίδι των δεκατριών ημερών και των σαράντα δολαρίων από τον Πειραιά. *Ατλαντίς*, 9/7/1907, 10/7/1907.

¹²⁴ Βλ. σχόλιο *Νεολόγου Πατρών* 3/06/1912 για την πτώση της τιμής του εισιτηρίου λόγω της ταυτόχρονης αναχώρησης δύο υπερωκεανίων από το λιμάνι της Πάτρας για Νέα Υόρκη, της «Αυστροαμερικάνας» και της «Εθνικής Ατμοπλοΐας». «*Και διετέθησαν εισιτήρια τρίτης θέσεως δια Νέα Υόρκην αντί 75 δραχμών, οι μετανάσται δέ πληροφορηθέντες περί του συναγωνισμού, έσπευδον και εις τα δύο πρακτορεία δια να επιτύχουν όσο το δυνατόν περισσοτέραν μείωσιν της τιμής των εισιτηρίων*».

¹²⁵ Σε άρθρο του ο *Νεολόγος Πατρών* υπολόγιζε ότι το 1912 ο ναύλος γ' θέσης από Πάτρα για Αμερική, ο οποίος είχε υποβιβαστεί στις 70 δραχμές από 500 που στοίχιζε τα προηγούμενα χρόνια, απέφερε στην «Αυστροαμερικάνα» και την «Εθνική Ατμοπλοΐα» κέρδος μόνο 5 δραχμών ανά επιβάτη, ανάλογο με αυτό που αποκόμιζαν και οι εταιρίες που εκτελούσαν το τοπικό δρομολόγιο από Πάτρα στον Πειραιά με εισιτήριο αξίας 10 δραχμών. Σύμφωνα με τον δημοσιογράφο οι ζημιές της υπερωκεάνιας γραμμής προς το παρόν εξισορροπούνταν από τα εισιτήρια α' και β' θέσης και τη μεταφορά των εμπορευμάτων. *Νεολόγος Πατρών* 25/08/1912. Βλ. παρατήρηση του Γάλλου υπο-πρόξενου στον Πειραιά το 1909 για τις συνέπειες που αναμενόταν να έχει ο «πόλεμος των ναύλων» στο Nicolas Manidakis, «Transatlantic Emigration and Maritime Transport», *ό.π.*, σ. 70. Η ανάσχεση της μετανάστευσης και η συνεχής πτώση της τιμής των εισιτηρίων είχε πράγματι οδηγήσει σε πτώχευση στα τέλη του 1908 την πρώτη ελληνική

Το κόστος του υπερατλαντικού ταξιδιού στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και ειδικά του εισιτηρίου, αποτελούσε υψηλή δαπάνη για τα μέλη των αγροτικών οικογενειών οι οποίες στις περισσότερες περιπτώσεις δεν μπορούσαν να το καλύψουν με το διαθέσιμο χρηματικό εισόδημα. Με δεδομένο ότι το μεροκάματο στις αγροτικές καλλιέργειες για έναν εποχικό εργάτη πριν την κορύφωση της μεταναστευτικής εξόδου ήταν από 2-3 δραχμές, γίνεται αντιληπτό ότι μόνο το υπερωκεάνιο εισιτήριο το οποίο συνήθως έφτανε τις 250 δραχμές, χωρίς τα επιπλέον έξοδα του ταξιδιού, απαιτούσε μισθωτή εργασία έως και εκατόν είκοσι πέντε ημερών. Οι μελέτες καταδεικνύουν ωστόσο ότι οι ελεύθερες μέρες για την εξασφάλιση ημερομισθίων για έναν μικροκαλλιεργητή δεν ξεπερνούσαν τις 59 ημέρες ετησίως και οι πραγματικά διαθέσιμες τις 20 ημέρες ενώ μετά την εκδήλωση της σταφιδικής κρίσης οι ευκαιρίες μισθωτής απασχόλησης είχαν περιοριστεί σημαντικά και το κόστος ζωής στο ελληνικό βασίλειο είχε αυξηθεί.¹²⁶ Επιβεβαιώνονται έτσι οι μαρτυρίες της εποχής για τη δυνατότητα μετανάστευσης αρχικά μόνο μελών των ευπορότερων αγροτικών οικογενειών. Η έξοδος ωστόσο απέκτησε γρήγορα μαζικές διαστάσεις καθώς οι πληροφορίες για τα υψηλά μεροκάματα στην Αμερική ενθάρρυναν τις ενδιαφερόμενες οικογένειες να υποθηκεύσουν την αγροτική περιουσία έστω και με βαρύτατους όρους για να εξασφαλίσουν το ναύλο ή να δεσμευτούν προκαταβολικά σε κάποιον εργατομεσίτη ή συγγενή στην Αμερική προκειμένου να αποσταλεί στον υποψήφιο μετανάστη προπληρωμένο το εισιτήριό του.

Ο ανταγωνισμός στο χώρο της υπερωκεάνιας επιβατικής ναυτιλίας και σε μια αγορά πολλά υποσχόμενη αλλά ιδιαίτερα υψηλού επιχειρηματικού ρίσκου, είχε και ένταση και διάρκεια και εφευρετικότητα. Οδήγησε σε σημαντικές επενδυτικές κινήσεις και καινοτομίες οι οποίες όχι απλώς εξυπηρέτησαν τη μεταναστευτική κίνηση, αλλά και τη διαμόρφωσαν. Ανέδειξε νέα μεσογειακά λιμάνια μετανάστευσης (Πειραιάς, Πάτρα) και προώθησε απευθείας τακτικές γραμμές οι οποίες παρέκαμπταν τους

υπερωκεάνια εταιρία του Μωραΐτη η οποία δεν κατάφερε να ανταποκριθεί στις οικονομικές της υποχρεώσεις ενώ τον Αύγουστο του 1912 προκάλεσε την απορρόφηση της «Ελληνικής Υπερωκεανείου» από την «Εθνική Ατμοπλοΐα». Βλ. Αν. Τζαμτζής, *Τα ελληνικά υπερωκεάνια 1907-1977*, ό.π., σ. 38, 43.

¹²⁶ Για τα εισοδήματα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20ού βλ. Πέτρος Πιζάνιας, «Η αγροτική παραγωγή στον ελληνικό 19^ο αιώνα: σχέσεις και εισοδήματα», *Τα Ιστορικά* 3, Μάιος 1985, σ.149-168. Ενδεικτική εικόνα του κόστους ζωής στο ελληνικό βασίλειο στις αρχές του αιώνα παραθέτει η επιτροπή Dillingham αντλώντας στοιχεία από τις εκθέσεις του Αμερικανού Προξένου Τζώρτζ Χόρτον του 1906 και 1908. Ενδεικτικές τιμές βασικών προϊόντων σε δολάρια: το ψωμί γ' ποιότητας 0.035\$, ο καφές 1.23, η ζάχαρη 1.10, το φρέσκο βούτυρο 1.30, το αρνίσιο κρέας 1.32, το βοδινό κρέας 1.17, τα φρέσκα ψάρια 1.15. Το αγροτικό ημερομίσθιο ανερχόταν σε 0.29- 0.44\$ το 1895 και 0.58-0.72\$ το 1908. United States Senate, "Emigration Conditions in Europe", ό.π., σ. 402, 405.

παραδοσιακούς ευρωπαϊκούς κόμβους.¹²⁷ Διάνοιξε νέους μεταναστευτικούς δρόμους στις χώρες της Νότιας Αμερικής, εναλλακτικά προς εκείνους της Βόρειας, δημιούργησε εισόδους στην Αμερική μέσω τρίτων χωρών (π.χ. Καναδά), ενώ καθιέρωσε νέες εθνικές εταιρίες.

Ως επιχειρηματικός κλάδος, η ναυτιλιακή οικονομία είναι γνωστή για τους κινδύνους, τις αβεβαιότητες και τις υψηλές διακυμάνσεις της. Ειδικά όμως η επένδυση στις επιβατικές μεταναστευτικές γραμμές στις αρχές του 20ού αιώνα χαρακτηριζόταν διεθνώς ως «τζόγος», καθώς εξαρτιόταν από την κυκλική και εποχιακή διακύμανση των μεταναστευτικών ροών. Το υψηλό κεφαλαιακό κόστος της, τα σταθερά λειτουργικά έξοδα σε συνδυασμό με τις έντονες αυξομειώσεις των εσόδων της καθιστούσαν τον κλάδο ιδιαίτερα ευάλωτο. Η ολιγοπωλιακή οργάνωση της συγκεκριμένης αγοράς δεν εξασφάλιζε στις λίγες και μεγάλες ναυτιλιακές εταιρίες ότι θα αντέξουν το σκληρό ανταγωνισμό ιδιαίτερα στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού και στην κοινή αγορά της Νέας Υόρκης όπου η «Ατλαντική» και η «Μεσογειακή μεταναστευτική γραμμή» συνέκλιναν και όλοι οι πράκτορες διατηρούσαν τα γραφεία τους στον ίδιο ακριβώς δρόμο. Εκεί οι Ευρωπαίοι μετανάστες οι οποίοι ενδιαφέρονταν να ταξιδεύσουν στην πατρίδα τους, έμπειροι πλέον, μπορούσαν σαφώς να επιλέξουν μεταξύ περισσότερων και οικονομικότερων εναλλακτικών διαδρομών. Ακόμα και οι λύσεις της κοινοπραξίας πολλών εταιριών (pool) και της καθιέρωσης ναυτιλιακών συμφωνιών (conferences) οι οποίες συγκρατούσαν τα ναύλα της τρίτης θέσης σε επιτρεπτό γι' αυτές επίπεδο, όποτε εφαρμόστηκαν, δεν εμπόδισαν την είσοδο νέων ανταγωνιστών, επιδοτούμενων συνήθως από τα εθνικά κράτη ή την κατά καιρούς κάμψη της υπερωκεάνιας μεταναστευτικής κίνησης.¹²⁸

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ο ανταγωνισμός των εταιριών γινόταν ακόμα πιο σκληρός στην άλλη άκρη του Ατλαντικού σε μια προσπάθεια διεκδίκησης μεγαλύτερου μεριδίου από την σαφώς πιο περιορισμένη -σε σχέση με τα εισιτήρια προς την

---

¹²⁷ Πέρα πάντως από τις υπερβολές που έκρυβαν συχνά οι διαφημίσεις, όπως εκείνη επαρχιακού πράκτορα ο οποίος εμπορευόταν εισιτήρια διαφόρων εταιριών και υποσχόταν καθημερινή αναχώρηση από Πύργο για Αμερική το 1910 (*Πατρίς Πύργου* 15/07/1910), το πλήθος των εταιριών που δραστηριοποιούνταν στο λιμάνι της Πάτρας μετά το 1908 εξασφάλιζε πράγματι στους ενδιαφερόμενους μετανάστες τη δυνατότητα άμεσης αναχώρησης ακόμα και σε εβδομαδιαία βάση.

¹²⁸ Η δημιουργία ναυτιλιακών καρτέλ στην «Ατλαντική γραμμή» επιβλήθηκε από τις ιδιομορφίες της μεταναστευτικής κίνησης και κυριάρχησε κατά την περίοδο 1892-1914, με μακροβιότερη συμφωνία εκείνη των ετών 1908-1913. Οι συμφωνίες δεν έθεταν στην πραγματικότητα πλαφόν στην τιμή των εισιτηρίων τρίτης θέσης, αλλά ένα σταθερό μερίδιο συμμετοχής στην πώλησή τους μέσω ποσοστώσεων για κάθε ένα από τα συμβαλλόμενα μέρη και ποινικής ρήτρας για τους όποιους παραβάτες. Οι εταιρίες της «Μεσογειακής γραμμής» προχώρησαν σε συμφωνία το 1909 στην οποία εντάχθηκαν ένα χρόνο αργότερα οι δύο ελληνικές εταιρίες. Drew Keeling, "Transatlantic Shipping Cartels", *ό.π.*, σ. 195-213.

Αμερική- αγορά των ναύλων επιστροφής. Όταν μάλιστα το φθινόπωρο του 1907 ξέσπασε η οικονομική κρίση στην Αμερική και διαδόθηκε στην Ευρώπη η φήμη για την αύξηση της ανεργίας στις βιομηχανικές εργασίες και στα δημόσια έργα, οι εταιρίες προσπάθησαν να ενθαρρύνουν ακόμα περισσότερο την παλίνδρομη κίνηση προκειμένου να αντισταθμίσουν τις απώλειες που προκάλεσε η ανάσχεση της μετανάστευσης. Από την άνοιξη του 1908, οι διαφημίσεις στον ομογενειακό τύπο προέβαλλαν την επάνοδο στην Ελλάδα ως ευκαιρία για τους άνεργους μετανάστες. Οι προσφορές εναλλάσσονταν μέρα με τη μέρα, όχι μόνο ανά εταιρία αλλά και πρακτορείο, κυμαίνονταν μεταξύ 29 και 24 δολαρίων για απευθείας μετάβαση στην Πάτρα και στον Πειραιά, ενώ μέσω Ιταλίας έφεταν στα 20, ακόμα και στα 18 δολάρια. Ειδικές τιμές των 15 δολαρίων και για συγκεκριμένο αριθμό θέσεων παρέχονταν στους άπορους μετανάστες από την «Ελληνική Υπερωκεάνειο Ατμοπλοΐα», πρωτοβουλία που διαφημιζόταν ως «φιλανθρωπική», μέσα από την οποία όμως η εταιρία επιχειρούσε να δημιουργήσει ισχυρούς δεσμούς με τους πελάτες της οι οποίοι θα απέδιδαν οικονομικά όταν η αμερικανική αγορά θα ανέκαμπτε και οι μετανάστες θα μετέβαιναν εκ νέου στην Αμερική.¹²⁹ Ο ανταγωνισμός των εταιριών οδήγησε σε ακόμα μεγαλύτερες προσφορές για συγκεκριμένες ημέρες, εποχές και καράβια που έφταναν έως και τα 10 δολάρια.¹³⁰

Οι νέες συνθήκες που διαμόρφωσαν η συχνότητα των δρομολογίων και οι τιμολογιακές πολιτικές των εταιριών οι οποίες δραστηριοποιούνταν στα ελληνικά λιμάνια κατέστησαν στους μετανάστες αρκετά γνώριμη τη διαδρομή Ελλάδα-Αμερική και αντίστροφα. Την κατάσταση αυτή περιέγραφε το 1909 Πελοποννησιακή εφημερίδα αρκετά παραστατικά.. *«Μελαγχολικοί αλλά αποφασισμένοι, με κάποια αμφιβολία εις την ψυχή των, ήρχισαν πάλι να φεύγουν μετανάσται δια την Αμερικήν. [...] Οι πλείστοι εξ'αυτών δεν μεταβαίνουνσι το πρώτον εκεί. Ελθόντες εις την γενέθλιον και ιδόντες τους οικείους των επιστρέφουσι πάλιν εις την Αμερικήν, όπου έχουν τας εργασίας των, όπου ελπίζουν καλλιτέραν τύχην και όπου έχουν εγκαταστήση μιαν θετήν εστίαν εξ ίσου προς την πατρικήν αγαπημένην. Η έκπτωσις των ναύλων κατέστησεν προχειρότατον το μέχρι του νέου κόσμου ταξείδιον και δεν γίνεται τούτο ενίοτε ή χάριν απλής δοκιμής και μιας*

---

¹²⁹ *Ατλαντίς* 10/04/1908, 3/6/1908· Σεραφείμ Κανούτας, *Ελληνο-Αμερικάνικος Οδηγός*, ό.π., σ. 218-219.

¹³⁰ Είναι χαρακτηριστική η προσφορά Νέα Υόρκη-Πάτρα με την «Ωκεανία» της «Αυστροαμερικάνικας» για τις 13 Οκτωβρίου 1909, με κόστος 10 μόνο δολάρια (χωρίς τον κεφαλικό φόρο των 4 δολαρίων) και σε 11 ½ μέρες. Η συγκεκριμένη εταιρία διέθετε την ίδια περίοδο το εισιτήριο μετάβασης στην Αμερική στη συνολική τιμή των 24 δολαρίων. Τον ίδιο μήνα η «Πατρίς» της «Εθνικής Ατμοπλοΐας» διέθετε τα ναύλα επιστροφής προς 20 δολάρια συμπεριλαμβανομένου του φόρου. *Ατλαντίς* 7/10/1909.

*άλλης τύχης, εάν δεν είχε χάριν αναψυχής. [...] Πόσον ήτο άλλοτε τρομερά η απόφασις δια το ταξείδιον τούτο και όμως τώρα γίνεται τόσον προχείρως και τόσον ευκόλως και έχουν μεταβληθή οι μετανάσται αυτοί οι φεύγοντες και ερχόμενοι ως αποδημητικά πτηνά, το οποία έρχονται ενίοτε να επισκεφθώσι την πατρικήν στέγην δια να αντλήσωσιν εκ ταύτης θάρρος, ελπίδα, υπομονήν και εγκαρδίωσιν δια τον αγώνα της ζωής».*¹³¹

Πέρα όμως από τις πραγματικές δυνατότητες που παρουσίαζαν τα εκσυγχρονισμένα ατιμόπλοια και τα οικονομικά ναύλα των αρχών του 20ού αιώνα, το υπερωκεάνιο αποτελούσε πλέον γνώριμη εικόνα για τους κατοίκους και των πιο απομακρυσμένων ορεινών χωριών χάρη στις τακτικές και εκτενείς διαφημίσεις των ακτοπλοϊκών εταιριών που αναρτούνταν στα καφενεία και τα παντοπωλεία ή που δημοσιεύονταν στις τοπικές εφημερίδες.¹³² Οπωσδήποτε όμως η εξοικείωση με το ταξίδι οφειλόταν και στη δράση των τοπικών δικτύων. Τα τελευταία περιλάμβαναν συμπατριώτες πράκτορες, ξενοδόχους και μαγαζάτορες οι οποίοι δραστηριοποιούνταν στα λιμάνια αναχώρησης, λεμβούχους και ναυτικούς οι οποίοι εργάζονταν στα υπερωκεάνια και μεσολαβούσαν, με το αζημίωτο πάντα, για να περιορίσουν την ταλαιπωρία του άπειρου χωρικού, την αίσθηση του κινδύνου του θαλάσσιου ταξιδιού και κυρίως το φόβο του αγνώστου.¹³³

Παράλληλα, η γραφειοκρατική προετοιμασία του ταξιδιού διευκολυνόταν μέσα από ένα ταχύτατα αναπτυσσόμενο και ιδιαίτερα ανταγωνιστικό εμπορικό δίκτυο μεταναστευτικών πρακτόρων και ανταποκριτών οι οποίοι μέχρι και τους Βαλκανικούς Πολέμους αντιπροσώπευαν είκοσι περίπου υπερωκεάνιες εταιρίες όχι μόνο στον Πειραιά, την Αθήνα και την Πάτρα αλλά και σε πολλές επαρχιακές πόλεις του ελληνικού βασιλείου, ενώ μέσα από ένα πλήθος δραστήριων μεσαζόντων προσέγγιζαν τις πιο ορεινές και απόμακρες κοινότητες του.¹³⁴ Εκτός από το να πείσουν τον υποψήφιο μετανάστη για τις ευκαιρίες του Νέου Κόσμου, παρείχαν συμβουλές και οδηγίες, έναντι αμοιβής πάντοτε, και φρόντιζαν για τη συγκέντρωση των απαραίτητων πιστοποιητικών για την έκδοση της άδειας μετανάστευσης.

---

¹³¹ Πατρίς Πύργου 23/8/1909.

¹³² «Το κύριον, αν μή τό μόνον στόλισμα των μικρών καφενείων και καπηλείων και παντοπωλείων παντός χωρίου εν Ελλάδι αποτελούν αι εικόνες των υπερωκεανίων ατιμοπλοίων και άλλαι επίσης διαφημιστικά της εις Αμερικην μεταναστεύσεως». Εμμ. Ρέπουλης, *ό.π.*, σ. 57.

¹³³ Οι ίδιες ομάδες επιστρατεύονταν έναντι της ανάλογης προμήθειας και από τις ναυτιλιακές εταιρίες προκειμένου να αξιοποιήσουν τις διασυνδέσεις τους και να προσελκύσουν πελατεία. Βλ. Έκθεση Σίμου Μπαλάνου στο Εμμ. Ρέπουλης, *ό.π.*, σ. 138· Αναστ. Ι., Τζαμτζής, *Τα ελληνικά υπερωκεάνια 1907-1977*, *ό.π.*, σ. 20· Οδ. Δημητρακόπουλος, *Το μεγάλο κύμα της μετανάστευσης των Ελλήνων προς την Αμερική*, *ό.π.*, σ. 7-8· Βάσος Τσιμπιδάρος, *Μανιάτικες Αναμνήσεις*, Αθήνα, Ιωλκός, 1989, σ. 54-55.

¹³⁴ Οδ. Δημητρακόπουλος, *Το μεγάλο κύμα της μετανάστευσης*, *ό.π.*, σ. 6.

Αλλά και οι λεπτομερείς αφηγήσεις και περιγραφές των παλινοστούτων και όσων συγγενών συνόδευαν τους υποψήφιους μετανάστες στα λιμάνια μετανάστευσης έτρεφαν τη λαϊκή φαντασία και υποκινούσαν χωρικούς και ποιμένες οι οποίοι δεν είχαν αντικρίσει ποτέ τη θάλασσα, να αποτολμήσουν το διατλαντικό ταξίδι. Τα υπερωκεάνια συνεπώς με τα μεγαλοπρεπή ξενικά και αργότερα και ελληνοπρεπή ονόματα εντάσσονταν στο καθημερινό λεξιλόγιο και στις νοητικές παραστάσεις των υποψήφιων μεταναστών πολύ πριν την επιβίβασή τους σε αυτά. Τα «πλωτά μεγαθήρια» γοήτευαν τα λαϊκά στρώματα ως προς τις τεχνολογικές δυνατότητές τους να δαμάσουν τον Ατλαντικό Ωκεανό και να γεφυρώσουν τη γεωγραφική και πολιτισμική απόσταση ανάμεσα στους δύο μακρινούς τόπους. Καθησύχαζαν το επιβατικό κοινό ότι η επικοινωνία με την πατρίδα και τους οικείους δεν θα διακοπεί και οι δεσμοί δεν θα διαρραγούν βιαίως. Θαλάσσιοι δρόμοι οι οποίοι προηγουμένως προσλαμβάνονταν ως τεράστιοι λόγω των παθών των πρωτοπόρων μεταναστών που περιέγραφαν οι εφημερίδες και διηγούνταν οι παλινοστούντες, διαγράφονταν εκπληκτικά κοντινοί στους νοητικούς ορίζοντες των μεταγενέστερων υποψήφιων μεταναστών χάρη στις απευθείας τακτικές συνδέσεις, την αύξηση των ελληνικών λιμανιών επιβίβασης και κυρίως στα εγγύα που διαφήμιζαν τα μεταναστευτικά πρακτορεία.¹³⁵ Το ταξίδι μέχρι την Αμερική προβαλλόταν τόσο εύκολο «όσο σχεδόν και το εντός της χώρας»,¹³⁶ κάποιες φορές μάλιστα το αποτέλεσμα της σύγκρισης απέβαινε εις βάρος των εγχώριων συγκοινωνιών οι οποίες επέτρεπαν μετακινήσεις σε μικρές κατά βάση αποστάσεις και με μεγάλες καθυστερήσεις.¹³⁷

Μέχρι και το Μεσοπόλεμο η Ελλάδα παρουσίαζε πράγματι απίστευτη υστέρηση όσον αφορά τις συγκοινωνιακές της υποδομές. Το σιδηροδρομικό δίκτυο διερχόταν από τους νομούς των εμπορικών καλλιιεργειών ενώ η ακτοπλοΐα εξυπηρετούσε τις παραθαλάσσιες περιοχές. Στο εσωτερικό του κράτους το οδικό δίκτυο συνέδεε τις πρωτεύουσες των νομών και τους μεγάλους δήμους αφήνοντας τις ορεινές κοινότητες

---

¹³⁵ Πολύ επιδέξια οι εταιρίες διαφήμιζαν τη διέλευση των υπερωκεανίων τους από τα επαρχιακά λιμάνια της Πελοποννήσου ως «απευθείας σύνδεση» με την Αμερική, ενώ στην πραγματικότητα επρόκειτο για παρακάμψεις από τη βασική γραμμή Πειραιάς/Πάτρα-Νέα Υόρκη οι οποίες ισοδυναμούσαν οπωσδήποτε με καθυστερήσεις για τους επιβάτες της αφετηρίας. Έτσι, οι διαφημίσεις «Κατάκολο-Μπουένος Άιρες» «Κατάκολο-Νέα Υόρκη», «Πύργος-Νέα Υόρκη» «μετέφεραν» το Νέο Κόσμο ακόμα πιο κοντά στις επαρχίες της Πελοποννήσου. Ενδεικτικά: *Πατρὶς Πύργου* 1/9/1906, 15/7/1910.

¹³⁶ Βλ. Εμμ. Ρέπουλης, *ό.π.*, σ. 56.

¹³⁷ Στα 1905, για παράδειγμα, ο διευθυντής του *Νέου Αιώνας Πατρών* κατέγραφε τις αρνητικές εντυπώσεις του από τη σχεδόν διήμερη διάρκεια του σιδηροδρομικού ταξιδιού Πάτρα-Τρίπολη το οποίο περιλάμβανε αναγκαστική διανυκτέρευση και αλλαγή τρένου στην Κόρινθο, το Άργος ή το Ναύπλιο. Με ειρωνική διάθεση το συνέκρινε με την απευθείας υπερωκεάνια γραμμή Πειραιάς- Νέα Υόρκη διάρκειας 12 ημερών. *Νέος Αιών* 5/04/1905.

απομονωμένες και εξαρτημένες από τα ζώα για τις μετακινήσεις και τις μεταφορές προϊόντων. Για τους περισσότερους υποψήφιους μετανάστες οι οποίοι ετοιμάζονταν να επιβιβασθούν στα υπερωκεάνια και να μεταβούν στη Νέα Υόρκη είχε συνήθως προηγηθεί ένα αρκετά κουραστικό ταξίδι το οποίο περιλάμβανε τις περισσότερες φορές μακρά πεζοπορία μέχρι τον πλησιέστερο σιδηροδρομικό σταθμό ή επαρχιακό λιμάνι.¹³⁸

Οι δυσκολίες του θαλάσσιου ταξιδιού, οι οποίες μεταφέρονταν από στόμα σε στόμα στις κοινότητες καταγωγής των μεταναστών, μετριάζονταν αναμφισβήτητα από την ασφάλεια που παρείχαν τα συγγενικά και τοπικά δίκτυα τα οποία εξασφάλιζαν το εισιτήριο, τη συνοδεία στο ταξίδι, την υποδοχή στο λιμάνι της Νέας Υόρκης. Κάποιες φορές μάλιστα, το υπερωκεάνιο ταξίδι χαρακτηριζόταν και ως υπόθεση ρουτίνας ακόμα και από ανθρώπους οι οποίοι δεν το είχαν ακόμα αποτολμήσει, ενδεικτικό της αλλαγής του τρόπου πρόσληψης των αποστάσεων και της εξοικειώσής τους με το συγκεκριμένο μέσο μεταφοράς. Είναι χαρακτηριστική η μαρτυρία που κατέγραψε φοιτητής του Ανδρεάδη για σέμπρο της Ζακύνθου ο οποίος στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του αιώνα ετοιμαζόταν να αναχωρήσει ο ίδιος για την Αμερική επειδή, όπως υποστήριζε, είχε πάνω από 3 μήνες να λάβει γράμμα και χρήματα από τα αδέρφια του οι οποίοι απασχολούνταν ως εργάτες σε σιδηρόδρομο, 14 ώρες μακριά από τον Άγιο Λουδοβίκο. Η δήλωσή του «*Έχω να λάβω 3 μήνας γράμμα και χρήματα από τα παιδιά, [...] φεύγω το βράδυ. Πηγαίνω ως εκεί να ιδω τι γίνονται*» ήταν σύμφωνα με το μελετητή ενδεικτική της μεταβολής που είχε επέλθει στο χαρακτήρα των Ζακυνθινών χωρικών.¹³⁹ Μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο η αλλαγή νοοτροπίας ήταν πάντως αισθητή σε μεγάλο βαθμό και στις γυναίκες οι οποίες είχαν περισσότερες ευκαιρίες να ταξιδεύσουν οι ίδιες στην Αμερική και σε συγκριτικά καλύτερες συνθήκες απ' ό,τι στο παρελθόν.¹⁴⁰ Οι συχνές προσκλήσεις που δέχονταν από τους μετανάστες για σύντομες επισκέψεις ή μόνιμη εγκατάσταση στο πλαίσιο της οικογενειακής επανένωσης ή της συνάντησης με τον υποψήφιο μνηστήρα προϋπέθεταν οπωσδήποτε την ασφαλή και άνετη μετάβασή τους. Ταξιδεύοντας μόνες οι περισσότερες, είχαν το άγχος όχι μόνο της μετάβασης σε ένα μέρος τόσο διαφορετικό αλλά και της άφιξης χωρίς την

---

¹³⁸ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Εισαγωγή», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *ό.π.*, σ.11.

¹³⁹ Χριστόδουλος Δαμίρης, *Περί της εκ Ζακύνθου Μεταναστεύσεως*, *ό.π.*, σ. 19

¹⁴⁰ «*Η μητέρα σας [...] κοκορέβετε να έλθει πάνου στην αμερική νας ειδεί*», έγραφε ένας πατέρας στον απόδημο γιο το 1920. Ακόμα και αν δεν προτίθετο να πραγματοποιήσει το ταξίδι η ηλικιωμένη γυναίκα, οπωσδήποτε η δήλωσή της μαρτυρούσε μια αλλαγή νοοτροπίας. Παρατίθεται στο Μαργαρίτα Δούνια, *Η ελληνική μετανάστευση στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής κατά το α' μισό του 20ού αιώνα: η μετουσίωση της μνήμης μέσω της επιστολογραφίας, της φωτογραφίας και του φιλμ*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, 2014, σ. 94.

παραμικρή υποψία ότι τις είχαν διαφθείρει κατά τη διάρκεια του μακρού ταξιδιού.¹⁴¹ Την προτίμηση των ελληνικών γραμμών, συχνά και των καμπίνων δεύτερης θέσης, από τις ασυνόδευτες γυναίκες και φυσικά τις οικογένειες για λόγους ιδιωτικότητας, προστασίας και ανέσεων, φαίνεται ότι λάμβαναν υπόψη τους οι επιχειρηματίες του Μεσοπολέμου οι οποίοι σε μια περίοδο συρρίκνωσης των μεταναστευτικών ροών οργάνωναν ειδικά ταξιδιωτικά πακέτα για τη συγκεκριμένη κατηγορία επιβατών.

Η ευκολία πάντως και η συχνότητα της επανάληψης του υπερωκεάνιου ταξιδιού αφορούσε στην πραγματικότητα έναν περιορισμένο αριθμό Ελλήνων μεταναστών. Ο Saloutos καταγράφει στις αρχές του 1950 την περίπτωση δύο Ελλήνων οι οποίοι είχαν διασχίσει τον Ατλαντικό τριάντα και δεκαοκτώ φορές αντίστοιχα ο καθένας, πραγματοποιώντας συνολικά δεκαπέντε και εννέα ταξίδια μετ' επιστροφής, την ώρα που άλλοι είχαν κάνει το πολύ τρία, τέσσερα έως και πέντε ταξίδια ενώ αρκετοί κανένα.¹⁴² Ένα μεγάλο ποσοστό μεταναστών ταξίδευσε πράγματι ξανά πίσω στην Ελλάδα μετά από δύο και τρεις δεκαετίες απουσίας, όταν πια είχε αποκατασταθεί επαγγελματικά ενώ κάποιοι άλλοι δεν την επισκέφτηκαν ποτέ. Τα ταξίδια πάντως του Μεσοπολέμου ήταν σαφώς αναβαθμισμένα από πλευράς συνθηκών και οι Ελληνοαμερικανοί οι οποίοι τα πραγματοποιούσαν, λειτουργούσαν πλέον και ως περιηγητές όχι μόνο στις ευρωπαϊκές πόλεις αλλά και στην ίδια την πατρίδα τους. Η συρρίκνωση των μεταναστευτικών ροών από την Ευρώπη μετά την επιβολή των αμερικανικών περιορισμών ώθησε τις υπερωκεάνιες εταιρίες να αναβαθμίσουν τις υπηρεσίες και τις υποδομές τους οργανώνοντας τουριστικά πακέτα τα οποία απευθύνονταν στους μεταναστευτικούς πληθυσμούς της Αμερικής. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο εντάσσονται οι ομαδικές εκδρομές της ΑΧΕΠΑ, της ΓΚΑΠΑ και των διαφόρων εθνοτοπικών σωματείων οι οποίες ξεκίνησαν στα τέλη της δεκαετίας του 1920, πραγματοποιούνταν με πολυτελή υπερωκεάνια, όπως το «Σατούρνια» της Κοζούλιτς Λάιν, και εξασφάλιζαν στους Ελληνοαμερικανούς και τις οικογένειές τους οικονομικά ναύλα, ψυχαγωγικές δραστηριότητες και ειδικό καθεστώς μετακίνησης στην Ελλάδα.¹⁴³

---

¹⁴¹ Charles C. Moskos, *Greek Americans*, ό.π., σ. 27. Το ποσοστό των γυναικών επί του συνόλου των μεταναστών ελληνικής καταγωγής είχε ανέλθει στο 32,29% το 1921. Μετά την επιβολή των περιορισμών ο αριθμός των γυναικών μεταναστριών υπερέβαινε σταθερά εκείνον των ανδρών. Συγκεκριμένα μεταξύ 1925 και 1930 εισήλθαν στις ΗΠΑ 6.376 γυναίκες έναντι 4.002 ανδρών. Αλέξ. Κιτρορέφ, «Υπερατλαντική μετανάστευση», ό.π., σ. 141· Βασίλειος Βαλαώρας, ό.π., σ. 28.

¹⁴² Th. Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 28.

¹⁴³ Ενδεικτικές διαφημίσεις στον ομογενειακό Τύπο: *Ατλαντίς* 12/05/1928, 1/07/1930, 1/05/1931, 7/11/1932.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
ΟΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3ο. ΠΟΛΕΙΣ-ΛΙΜΑΝΙΑ: Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ

Θεωρητικές προσεγγίσεις

Η ανθρώπινη κινητικότητα προσεγγίζεται σήμερα ως ένα πεδίο πολύπλευρης, έντονης και αλληλοδιαπλεκόμενης συστηματικής διαμεσολάβησης από οικονομικούς παράγοντες, κρατικούς θεσμούς, μη κυβερνητικές οργανώσεις και τεχνολογίες. Η «βιομηχανία της μετανάστευσης», μία από τις διαστάσεις της υποδομής που ρυθμίζει την ανθρώπινη κινητικότητα,¹ αναδύθηκε ως έννοια στα τέλη της δεκαετίας του 1990 για να περιγράψει την εμπορευματοποίηση και επαγγελματοποίηση της μεταναστευτικής διαδικασίας σε διεθνές επίπεδο μέσα από τη δράση επιχειρηματικών δικτύων, τυπικών και άτυπων, νόμιμων και μη, που διευκολύνουν, οργανώνουν και ενθαρρύνουν τις ανθρώπινες ροές.² Ο προβληματισμός για το αν η «βιομηχανία της μετανάστευσης» αποτελεί ένα νέο αναλυτικό εργαλείο ή απλώς ένα σχήμα λόγου που χρησιμοποιείται για να περιγράψει κάτι που δεν ήταν παλαιότερα επιστημονικά ορατό, αναδεικνύεται μέσα από τις συζητήσεις για τα εννοιολογικά όρια, τα επιμέρους συστατικά ή ακόμα την αρχαιότητα του φαινομένου. Ο επιστημονικός διάλογος επεκτείνεται επίσης στο βαθμό συμμετοχής των ποικίλων οικονομικών μεσαζόντων στα διάφορα στάδια της μεταναστευτικής διαδικασίας και στη σχέση τους με τους υπόλοιπους βασικούς παράγοντες (π.χ. κοινωνικά δίκτυα, μετανάστες, κράτη, οργανισμούς), καθώς και στον αντίκτυπο που έχει η έμφαση στην οικονομική διάσταση της μετανάστευσης στη χάραξη κρατικών πολιτικών. Παρά τις όποιες διαφωνίες, κοινή είναι η παραδοχή ότι η νέα εννοιολόγηση της μετανάστευσης έχει συνεισφέρει στην προσέγγισή της ως μιας δυναμικής και πολυεπίπεδης διαδικασίας που εμπλέκει πολλαπλούς παράγοντες.³

---

¹ Johan Lindquist, Biao Xiang, Brenda S. A. Yeoh, “Opening the Black Box of Migration: Brokers, the Organization of Transnational Mobility and the Changing Political Economy in Asia”, *Pacific Affairs* 85, 1, 2012, σ. 7-19.

² J. Salt, J. Stein, “Migration as a business: the case of trafficking”, *International Migration* 35, 4, 1997, σ. 467-494.

³ David Spener, “Critical Reflections on the Migration Industry Concept”, Paper presented on May 29 2009 at the Migration in the Pacific Rim Workshop held at UCLA · Ivan Light, “The migration industry in the United States, 1882–1924”, *Migration Studies* 1, 3, 2013, σ. 258-261 · Emma Herman, “Migration as a family business: The role of personal networks in the mobility phase of migration”, *International Migration* 44, 4, 2006, σ. 191-230 · Ruben Hernandez-Leon, “The Migration Industry in the Mexico-U.S. Migratory System”, Working Paper 049-05, Center for Population Research (CCPR),

Ιστορικά οι ποικίλοι ενδιάμεσοι της μεταναστευτικής διαδικασίας στη χώρα αναχώρησης περιλάμβαναν στρατολόγους εργατών, τοκογλύφους, δικηγόρους, συμβολαιογράφους και γραφειοκράτες, αντιπροσώπους και μεσίτες υπερωκεάνιων εταιριών, ξενοδόχους και εμπόρους των λιμανιών· στη χώρα υποδοχής οι δυσκολίες προσαρμογής των μεταναστών στο νέο περιβάλλον προσέφεραν ευκαιρίες πλουτισμού σε ιδιώτες τραπεζίτες, εκδότες, μεταφραστές και δικηγόρους, εργατομεσίτες και κτηματομεσίτες, εμπόρους εθνικών προϊόντων και ποικίλους εθνικούς επιχειρηματίες.⁴ Ωστόσο αποτελεί κοινό τόπο ότι ο τομέας της διακίνησης των μεταναστών αποτελεί την κατεξοχήν «βιομηχανία της μετανάστευσης», μια διεθνή, κερδοφόρα και καλά οργανωμένη επιχείρηση η οποία αξιοποιεί ένα πλήθος από πράκτορες, θεσμούς και μεσάζοντες, επιδέξιες διαφημιστικές τεχνικές και ανταγωνιστικές προσφορές. Η έρευνα επικεντρώνεται μάλιστα, ίσως αρκετά μονοδιάστατα, στα διεθνή δίκτυα της παράνομης διακίνησης μεταναστών, της εμπορίας πλαστών εγγράφων και της σωματεμπορίας και στα τεράστια κέρδη που αποκομίζουν επηρεάζοντας με αυτό τον τρόπο τις κρατικές πολιτικές και τις δημόσιες προσλήψεις της μετανάστευσης.

Το περίπλοκο και ετερογενές πλέγμα των «εμπόρων της μετανάστευσης»,⁵ οι οποίοι αναπτύσσουν κερδοφόρες οικονομικές δραστηριότητες βοηθώντας στην υλοποίηση του μεταναστευτικού σχεδίου και στη διατήρηση των διεθνικών σχέσεων προσλαμβάνεται σήμερα ως ένας ακόμα «κινητήρας της μετανάστευσης».⁶ Ενεργοποιείται με την έναρξη ενός μεταναστευτικού ρεύματος, όταν παρουσιάζονται επείγουσες ανάγκες για την παροχή εξειδικευμένων υπηρεσιών σε άτομα που στερούνται κοινωνικού κεφαλαίου. Οι υπηρεσίες αυτές περιλαμβάνουν τη στρατολόγηση, την προετοιμασία, τη μετακίνηση των εργατών σε ένα νέο κράτος μέσα σε συνθήκες αυξανόμενου θεσμικού ελέγχου, μεγάλης γεωγραφικής απόστασης και υψηλής πολιτισμικής διαφοροποίησης. Η ωρίμανση των μεταναστευτικών δικτύων καθώς διογκώνεται το μεταναστευτικό ρεύμα δεν περιορίζει τη δράση των επαγγελματιών της μετανάστευσης. Αν και πολλές από τις παρεχόμενες υπηρεσίες τους καθίστανται περιττές καθώς οι μετανάστες αξιοποιούν τα σχηματιζόμενα

UCLA, Λος Άντζελες, 2005. <http://escholarship.org/uc/item/3hg44330#page-1> (Τελευταία πρόσβαση 10/12/2018)

⁴ R. F. Harney, "The Commerce of Migration", *Canadian Ethnic Studies/Etudes Ethniques du Canada* 9, 1977, σ. 42-53· Ivan Light, "The migration industry in the United States, 1882-1924", *ό.π.*, σ. 258-275.

⁵ David Kyle, *Transnational Peasants: Migrations, Networks, and Ethnicity in Andean Ecuador*, Βαλτιμόρη, The Johns Hopkins University Press, 2000, σ. 66-71.

⁶ Ruben Hernandez-Leon, "The Migration Industry in the Mexico-U.S. Migratory System", *ό.π.*, σ. 2.

μεταναστευτικά δίκτυα, οι μεσάζοντες ευημερούν ακόμα περισσότερο καθώς επεκτείνουν τη δράση τους στη χώρα εγκατάστασης και στις μεταναστευτικές κοινότητες που έχουν αρχίσει να διαμορφώνονται. Η συνδρομή τους επικεντρώνεται στη μεταφορά, η οποία πλέον ακολουθεί και αντίστροφη πορεία λόγω των παλιννοστήσεων, στην οικονομική και κοινωνική ένταξη των μεταναστών, την επικοινωνία και τη μεταφορά εμβασμάτων. Η στασιμότητα και η σταδιακή ύφεση των ροών που προκαλούν οι αρνητικές δημογραφικές και οικονομικές εξελίξεις στις χώρες αποστολής και υποδοχής και οι συνακόλουθες περιοριστικές μεταναστευτικές πολιτικές εξαφανίζουν πολλούς επιχειρηματίες της μετανάστευσης, ανακατευθύνουν τις δραστηριότητες άλλων στην εθνοτική ή «νοσταλγική» αγορά η οποία εξυπηρετεί τις ανάγκες των μεταναστευτικών κοινοτήτων για τρόφιμα και πολιτιστικά προϊόντα από τη χώρα καταγωγής ενώ ενθαρρύνουν κάποιους να εμπλακούν στα κυκλώματα παράνομης διακίνησης.⁷

Οι διαμεσολαβητικές αυτές υπηρεσίες προϋποθέτουν ειδική γνώση, κεφάλαια, συχνά μάλιστα εξελιγμένη και ακριβή τεχνική υποδομή. Έχουν έμφυλο χαρακτήρα και ταυτόχρονα αναπαράγουν έμφυλους ρόλους. Το υψηλό κόστος τους δεν αποθαρρύνει τον επίδοξο μετανάστη, ακόμα και τον πιο άπορο, καθώς η μεταναστευτική διαδικασία προσλαμβάνεται ως μια επένδυση από την οποία ο ίδιος θα αντλήσει μελλοντικά οικονομικά και κοινωνικά ανταλλάγματα.⁸ Με χαρακτήρα έντονα ανταγωνιστικό, καθώς αποβλέπουν στην προσέλκυση πελατών, οι κλάδοι της μεταναστευτικής οικονομίας συχνά συναρθρώνονται καθώς παρέχονται από τα ίδια πρόσωπα (π.χ. κλάδος στρατολόγησης και μεταφοράς). Αξιοποιούν τα δίκτυα συγγένειας και εντοπιότητας για να διεισδύσουν στις κοινότητες των κρατών αποστολής και να αλιεύσουν όχι μόνο υποψήφιους πελάτες αλλά και περιστασιακούς συνεργάτες οι οποίοι επωφελούμενοι από τις σχέσεις εμπιστοσύνης και αμοιβαιότητας θα προαγάγουν τα οικονομικά συμφέροντά τους.⁹ Συνάπτουν επίσης παράδοξες πολιτικές και οικονομικές συμμαχίες στα κράτη υποδοχής όχι μόνο με εργοδότες, αλλά και με κρατικούς φορείς, ανθρωπιστικές και μεταναστευτικές οργανώσεις δελεάζοντας συχνά

---

⁷ Ruben Hernandez-Leon, «Conceptualizing the migration industry», στο Thomas Gammeltoft-Hansen, Ninna Nyberg Sorensen (επιμ.), *The Migration Industry and the Commercialization of International Migration*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Routledge, 2013, σ. 27-33.

⁸ David Kyle, Zai Liang, “Migration Merchants: Human Smuggling from Ecuador and China”, Working Paper # 43, Center for Comparative Immigration Studies, University of California, Σαν Ντιέγκο, 2001, σ. 4-5. (<http://ccis.ucsd.edu/files/wp43.pdf>) (Τελευταία πρόσβαση 10/12/2018)

⁹ Stephen Castles, Hein de Haas, Mark J. Miller, *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*, Basingstoke, Macmillan, 1998, σ. 97-98.

έμπειρους υπαλλήλους τους να μεταπηδήσουν στο χώρο των εμπορευματοποιημένων υπηρεσιών μετανάστευσης.¹⁰ Διεθνική ως προς το πεδίο δράσης της, παγκόσμια ως προς την εμβέλειά της η «βιομηχανία της μετανάστευσης» εμφανίζει ωστόσο ιδιαίτερα τοπικά χαρακτηριστικά, καθώς οι επιχειρησιακές της πρακτικές είναι ενθικευμένες στις ιστορικές συνθήκες, τις ταξικές, εθνοτικές και έμφυλες ιδιαιτερότητες της κάθε κοινωνίας στην οποία αναπτύσσεται.¹¹ Δεκτική επίσης στην αλλαγή αναπτύσσει νέους ρόλους και μεταφέρει σε νέα πεδία τη δράση της όταν οι κρατικές πολιτικές επιχειρούν να ελέγξουν ή να αναστείλουν τα μεταναστευτικά ρεύματα. Δημιουργεί μια νέα γεωγραφία της διεθνούς μετανάστευσης ανακατευθύνοντας τους μετανάστες σε νέες χώρες προορισμού και σε διαφορετικές διαδρομές ενώ επωφελείται από τη σταδιακή και επιλεκτική μεταφορά μεταναστευτικών αρμοδιοτήτων από τις κρατικές υπηρεσίες σε εξωτερικούς συνεργάτες.¹²

---

¹⁰ Ruben Hernandez-Leon, «Conceptualizing the migration industry», *ό.π.*, σ. 33-40.

¹¹ David Kyle, Zai Liang, “Migration Merchants: Human Smuggling from Ecuador and China”, *ό.π.*, σ. 5· B. Xiang, B. Yeoh, J. Lindquist, *ό.π.*, σ. 15.

¹² Ruben Hernandez-Leon, “The Migration Industry in the Mexico-U.S. Migratory System”, *ό.π.*, σ. 18-23· Ruben Hernandez-Leon, «Conceptualizing the migration industry», *ό.π.*, σ. 41-42.

A. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΔΗΜΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ

1. Η επανενεργοποίηση των κυκλωμάτων των μεσαζόντων

Η υπερατλαντική μετακίνηση των Ελλήνων μεταναστών δεν ενθάρρυνε μόνο τις εγχρήματες ροές από την Αμερική προς τις ιδιαίτερες πατρίδες τους αλλά και την εσωτερική κυκλοφορία του χρήματος, από τα μεταναστευτικά χωριά προς τις πλησιέστερες πόλεις-κόμβους και τα λιμάνια αναχώρησης. Ανέδειξε σε σιδηροδρομικούς σταθμούς και κυρίως σε λιμάνια επιχειρηματικά οικονομικά υποσυστήματα που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των πολυάριθμων μεταναστών οι οποίοι προετοιμάζονταν για το υπερωκεάνιο ταξίδι. Οι υποψήφιοι μετανάστες κινούνταν και κατανάλωναν μέχρι την αναχώρησή τους με τη μεσολάβηση ενός δικτύου οικονομικών μεσαζόντων το οποίο δεν δημιουργήθηκε εκ του μηδενός αλλά αναδύθηκε σε μεγάλο βαθμό από προηγούμενα δίκτυα οικονομικών ενδιάμεσων παραγόντων. Στην Πελοπόννησο, για παράδειγμα, το κερδοφόρο εμπόριο της σταφίδας είχε εγκαθιδρύσει μια μακρά αλυσίδα από ποικίλους μεσολαβητές οι οποίοι εξασφάλιζαν τη ροή του αγροτικού προϊόντος στο εξωτερικό: ανάμεσα στους Άγγλους εισαγωγείς στα λιμάνια του Ατλαντικού, τους ελληνικούς και τους ξένους εξαγωγικούς οίκους της Πάτρας και τους παραγωγούς της βορειοδυτικής Πελοποννήσου και των Επτανήσων βρίσκονταν ποικίλοι μεταπωλητές οι οποίοι συγκέντρωναν την παρτίδα της σταφίδας από την ενδοχώρα στα λιμάνια, όπως ναυτιλιακοί πράκτορες, παραγγελιοδόχοι, αποθηκάριοι, μικροτραπεζίτες, ασφαλιστές και πλήθος υπάλληλων οι οποίοι απασχολούνταν στα εξαγωγικά γραφεία.¹³ Ένα μεγάλο μέρος του κόσμου αυτού που πλούτιζε από τη σταφίδα θα στραφεί μετά από την εκδήλωση της κρίσης την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα στην οικονομία της μετανάστευσης. Αντιπρόσωποι ξένων υπερωκεάνιων εταιριών, πράκτορες, τοπικοί ανταποκριτές, πλανόδιοι μεσίτες εξακτινώνονταν έως την πιο ορεινή κοινότητα αναζητώντας όχι πλέον αγροτικά προϊόντα για εξαγωγή αλλά πελάτες για μετανάστευση.¹⁴

¹³ Λεωνίδας Σωτηρόπουλος, «Η Πάτρα τον 19ο και 20ο αιώνα. Οικονομική Ζωή και Παροικίες», στο *Η Πολιτισμική Φυσιολογία της Πάτρας*, Πάτρα, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρών, 1997, σ. 183-184.

¹⁴ Έχει ενδιαφέρον η επανενεργοποίηση παρόμοιων δικτύων μεσαζόντων σε άλλες περιοχές οι οποίες είχαν ενταχθεί στις διεθνείς αγορές με την εμπορευματοποίηση αγροτικών προϊόντων τους. Στο Εκουαδόρ, για παράδειγμα, και στην περιοχή Azuay, η εξαγωγή των παναμέζικων ψάθινων καπέλων είχε διαμορφώσει από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα ποικίλα κυκλώματα μεσαζόντων ανάμεσα στους τοπικούς χειροτέχνες και τους εξαγωγικούς οίκους των λιμανιών. Όταν το εμπόριο παρήκμασε μετά το 1950 τα δίκτυα δεν αποδιαρθρώθηκαν· επανεμφανίστηκαν για να οργανώσουν με νόμιμα και παράνομα μέσα τη διακίνηση των ανέργων χωρικών προς την Αμερική και να τοποθετήσουν έτσι το Εκουαδόρ στο χάρτη των παγκόσμιων μεταναστευτικών ροών. David Kyle, *Transnational Peasants*, ό.π., σ. 66-71.

Στην Πάτρα η οικονομία της μετανάστευσης, η οποία αναπτύχθηκε μετά την καθιέρωση απευθείας υπερωκεάνιων δρομολογίων το 1905, ήρθε να αναπληρώσει το κενό που δημιούργησε η καταρρέουσα οικονομία της σταφίδας δέκα πέντε περίπου χρόνια πριν. Από οργανωτής του εξαγωγικού εμπορίου του προϊόντος αυτού στις αγορές της Δυτικής Ευρώπης το λιμάνι της ανέλαβε τώρα την προετοιμασία της εξαγωγής εργατικής δύναμης στη μακρινή Αμερική. Το νέο εμπόριο αναπτύχθηκε στην ίδια επιχειρηματική ζώνη της παραλίας και αξιοποίησε σε μεγάλο βαθμό τις υποδομές του εμπορίου της σταφίδας: τα γραφεία των εξαγωγικών οίκων, των ασφαλιστικών εταιριών και τις σταφιδαποθήκες, χώροι οι οποίοι αν δεν άλλαξαν πλήρως χρήση, απέκτησαν σίγουρα συμπληρωματικές λειτουργίες, προσανατολισμένες στην εξυπηρέτηση του πλήθους των μεταναστών που αναζητούσαν το πολυπόθητο εισιτήριο για την Αμερική. Ενδεικτική είναι άλλωστε η ομοιότητα της περιγραφής του λιμανιού της Πάτρας όταν λειτουργούσε ως «λιμάνι της σταφίδας» και όταν αργότερα μετατράπηκε στην «πρωτεύουσα της μετανάστευσης». Οι τοπικοί δημοσιογράφοι αντλούσαν από το ίδιο λεξιλόγιο για να περιγράψουν τη ζωνρότητα της εμπορικής κίνησης της πόλης, μια κίνηση η οποία παρακολουθούσε πλέον τους χρόνους και τους ρυθμούς της μετανάστευσης.¹⁵

Η προετοιμασία του ταξιδιού δεν ξεκινούσε πάντως με την αγορά του εισιτηρίου. Προϋπέθετε την εξασφάλιση χρημάτων τα οποία όταν δεν αποστέλλονταν από τους συγγενείς στην Αμερική, εξευρίσκονταν είτε μέσω της πώλησης της οικογενειακής αγροτικής περιουσίας είτε μέσω της υποθήκευσής της. Προτού έρθει λοιπόν σε επαφή με κάποιον πράκτορα εισιτηρίων ο υποψήφιος μετανάστης χρειαζόταν να προσεγγίσει κάποιον τοκογλύφο, να δεσμευτεί επίσημα με συμβολαιογράφο ή δικηγόρο¹⁶ και στη συνέχεια να «καπαρώσει» μια θέση σε κάποιον από τους πολλούς μεσίτες εισιτηρίων που τον είχαν πολιορκήσει. Τα πρόσωπα αυτά ήταν συνήθως γνωστά καθώς επρόκειτο για τα ίδια που τον πίστωναν τα προηγούμενα χρόνια προαγοράζοντάς του την παραγωγή.

---

¹⁵ Βλ. για παράδειγμα στη χιουμοριστική στήλη του *Νεολόγου Πατρών* «Αρρητα Αθέμιτα» στις 7/08/1905 το λογοπαίγνιο που επέλεξε ο δημοσιογράφος για να σχολιάσει τη μεταναστευτική έξοδο: «*Τέτοια εποχή άλλοτε φορτώναμε πριμαρόλια σταφίδα, τώρα φορτώσαμε πριμαρόλια ανθρώπους!*».

¹⁶ Δώδεκα δραχμές συμβολαιογραφικά κατέβαλε μετανάστης για την υποθήκευση των κτημάτων του και την εξασφάλιση ενός υπερκοστολογημένου -λόγω της παρέμβασης εργατομεσίτη- εισιτηρίου για την Αμερική. Εμμ. Ρέπουλης, *Μελέτη περί μεταναστεύσεως*, ό.π., σ. 154. Για τον τοκιστή ως έναν ακόμα ενδιάμεσο της μεταναστευτικής διαδικασίας βλ. έκθεση Σ. Μπαλάνου στο Εμμ. Ρέπουλης, *Μελέτη*, ό.π., σ. 138.

Οποσδήποτε βέβαια οι υπερωκεάνιες εταιρίες αποτέλεσαν τους πιο σημαντικούς μεσολαβητές της μεταναστευτικής διαδικασίας διαθέτοντας ένα πυκνό δίκτυο αντιπροσωπειών στις χώρες αποστολής το οποίο επεκτεινόταν συνεχώς σε νέες υποσχόμενες αγορές. Στην Πελοπόννησο αξιοποίησαν όχι μόνο το λιμάνι της Πάτρας ως έξοδο προς την Αμερική αλλά και τις παραλιακές πόλεις-σκάλες, όπως το Αίγιο, το Κατάκολο, την Καλαμάτα και τη Ζάκυνθο οι οποίες συγκέντρωναν τους μετανάστες από την ενδοχώρα και είτε τους επιβίβαζαν απευθείας στα υπερωκεάνια που διέρχονταν από τα μικρότερα λιμάνια τους είτε τους διοχέτευαν σιδηροδρομικώς ή ακτοπλοϊκώς στην Πάτρα.¹⁷ Συνεργαζόμενοι με εργατομεσίτες και τοκογλύφους, κοινοτικούς υπαλλήλους, κάποιες φορές και παράνομους διακινητές/παραχαράκτες εγγράφων, οι τοπικοί αντιπρόσωποι των ποικίλων ναυτιλιακών εταιριών, συνήθως επιχειρηματίες οι οποίοι στον «αιώνα της σταφίδας» είχαν διαδραματίσει σημαντικό ρόλο ως σταφιδοεξαγωγείς, παραγγελιοδόχοι και ναυτιλιακοί πράκτορες,¹⁸ πυροδοτούσαν και συντηρούσαν τις μεταναστευτικές ροές οργανώνοντας τη διαδικασία της μετακίνησης. Γύρω από αυτούς αναπτύχθηκε ένα πλέγμα οικονομικών δραστηριοτήτων οι οποίες συνδέθηκαν με την παροχή ποικίλων αγαθών και υπηρεσιών προς τον υποψήφιο μετανάστη. Στις πρωτεύουσες των νομών και ιδιαίτερα στα λιμάνια αναχώρησης ποικίλοι επαγγελματίες επωφελούνταν από τις μαζικές αφίξεις ή επιστροφές μεταναστών και την ολιγοήμερη παραμονή τους για τις απαραίτητες διατυπώσεις: ασφαλιστές, αργυραμοιβοί, εργάτες της ξηράς και της θάλασσας οι οποίοι μετέφεραν τις αποσκευές, τις προμήθειες, τα εμπορεύματα και τους επιβάτες στα υπερωκεάνια, έμποροι τροφίμων και ένδυσης-υπόδησης, γιατροί και φαρμακοποιοί, κουρείς, επιχειρηματίες καταλύματος και εστίασης κ.ά.

Η μετανάστευση αποτέλεσε συνεπώς από μόνη της ένα πεδίο επιχειρηματικότητας με μεγάλα περιθώρια κέρδους για όσους επαγγελματίες ή τυχοδιώκτες συμμετείχαν στην κινητοποίηση, την πραγματοποίηση ή τη διευκόλυνσή της. Μετασημάτισε οικονομικά τις πόλεις-λιμάνια οι οποίες λειτουργούσαν για τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς όχι απλώς ως πύλες εξόδου για την Αμερική, αλλά και ως σταθμοί προσωρινής διαμονής και αναμονής, προετοιμασίας και ελέγχου. Η κινητικότητα των

---

¹⁷ Οι πόλεις-σκάλες/δορυφόροι αποτελούσαν τμήμα του σταφιδικού δικτύου της βορειοδυτικής Πελοποννήσου οι οποίες οργάνωναν τη συγκέντρωση του προϊόντος από την ενδοχώρα και την προώθησή του στο λιμάνι της Πάτρας. Νίκος Μπακουνάκης, «Η Πάτρα τον 19^ο αιώνα. Χώρος-Κοινωνία-Οικονομία», στο Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Κωνσταντίνος Σπ. Στάικος (επιμ.), *Πάτρα. Από την αρχαιότητα έως σήμερα*, Εκδόσεις «Κότινος», 2005, σ. 262.

¹⁸ Στο ίδιο, σ. 284.

τελευταίων σε ξενοδοχεία, εμπορικά καταστήματα, σταθμούς ελέγχου, δρόμους, πλατείες και συνοικίες τροφοδοτούσε ένα νέο οικονομικό υποσύστημα με τοπικές ιδιαιτερότητες, διεθνείς δυναμικές και διεθνικές διασυνδέσεις. Η νέα οικονομία ήταν καταρχάς ευμετάβολη, λόγω της αυξομείωσης των μεταναστευτικών ροών και αρκετά εύθραυστη καθώς επηρεαζόταν από τον οικονομικό ανταγωνισμό των εταιριών και τη μετατόπιση των θαλάσσιων σημείων αναχώρησης των μεταναστών. Υπήρξε βέβαια εξαιρετικά κερδοφόρα για τους επαγγελματίες και μικροεμπόρους της επαρχίας λόγω της μαζικής κυκλοφορίας και κατανάλωσης από τους μετανάστες, ταυτόχρονα όμως ανταγωνιστική, άναρχη και κερδοσκοπική αφού η απουσία κρατικού ελέγχου άφηνε τεράστια περιθώρια εκμετάλλευσης σε βάρος ανθρώπων οι οποίοι ταξίδευαν ομαδικά και τις περισσότερες φορές για πρώτη φορά. Το οικονομικό αυτό σύστημα δεν δημιουργούσε σταθερούς πελάτες αφού οι ενδιαφερόμενοι προσέφευγαν στις υπηρεσίες του για μία ή το πολύ δύο φορές στη ζωή τους, τροφοδοτούνταν ωστόσο συνεχώς από την αλυσιδωτή μετακίνηση οικογενειών, συγγενών και συντοπιτών. Αν και στις περισσότερες περιπτώσεις είχε βραχύβιο χαρακτήρα, η μεταναστευτική οικονομία δημιούργησε προσδοκίες πλουτισμού και ανάπτυξης στις τοπικές κοινωνίες και ενθάρρυνε κινητοποιήσεις για τη διατήρησή της ενάντια σε απόπειρες κρατικού παρεμβατισμού. Εξαρτημένη στενά από τις συνθήκες της διεθνούς αγοράς εργασίας, φάνηκε αρκετά αδύναμη για να ανταπεξέλθει στις διεθνικές εμπλοκές.¹⁹ Το εμπόριο των μεταναστευτικών υπηρεσιών αποδείχτηκε αρκετά ευάλωτο απέναντι στους ανταγωνισμούς των υπερωκεάνιων εταιριών αλλά και αδύναμο μπροστά στις κρατικές πολιτικές που έθεταν φραγμούς στην ελευθερία της μετακίνησης ενώ κατάφερε τελικά να επιβιώσει μόνο όπου και όσο μπόρεσε να συναρθρωθεί με την εξυπηρέτηση της τουριστικής-ταξιδιωτικής κίνησης.

---

¹⁹ Ulf Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, ό.π., σ. 158, 160.

2. Οι «εργολάβοι της μετανάστευσης»: Γενικοί αντιπρόσωποι, τοπικοί πράκτορες και μεσίτες

Το επάγγελμα του πράκτορα των υπερατλαντικών εισιτηρίων υπήρξε από τα πιο ασταθή και ανταγωνιστικά της περιόδου, άμεσα εξαρτημένο από την ακανόνιστη ροή της μεταναστευτικής κίνησης και το μετακινούμενο ναυτιλιακό κεφάλαιο. Λόγω της έλλειψης ενός γενικού νομοθετικού πλαισίου ρυθμιστικού της μεταναστευτικής κίνησης, ο επαγγελματικός αυτός κλάδος, αναπτυσσόμενος στην Ελλάδα ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα με επίκεντρο αρχικά το λιμάνι του Πειραιά, συνδέθηκε με την ανομία και την εκμετάλλευση σε βάρος των μεταναστών. Τα περιθώρια κέρδους προσέλκυαν άτομα στερούμενα τόσο οικονομικών όσο και ηθικών εγγυήσεων. Οι συχνές ομαδικές καταγγελίες των παθόντων μεταναστών στις εφημερίδες και η περιγραφή των βίαιων επεισοδίων που ξεσπούσαν έξω από τα μεταναστευτικά γραφεία, καθώς επίσης οι αλληλοκατηγορίες των ίδιων των πρακτόρων μαρτυρούν την ποιότητα των υπηρεσιών που παρείχαν, τους όρους με τους οποίους λειτουργούσαν και φυσικά τα ποσά που διακυβεύονταν από τη μαζική αποδημία της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα. Τα παραπάνω στοιχεία σε συνδυασμό με τις νομοθετικές απόπειρες του 1906, 1909 και 1912 και τον έλεγχο που επιδίωξαν να ασκήσουν στους «εργολάβους μεταναστεύσεως» επιτρέπουν σε μεγάλο βαθμό τη σκιαγράφηση του κλάδου της υπερωκεάνιας μεταφοράς.

Προϋποθέσεις για την ανάληψη της γενικής αντιπροσωπείας μιας υπερωκεάνιας εταιρίας ήταν οι διασυνδέσεις με το εξωτερικό και ειδικά το ναυτιλιακό χώρο, η διάθεση κεφαλαίου και η επιχειρηματική αξιοπιστία. Καθοριστική ήταν φυσικά και η διαπραγμάτευση των ποσοστών κέρδους με τα οποία προσφερόταν να εργαστεί ο ενδιαφερόμενος πράκτορας. Τα κέρδη του υπολογίζονταν ανά εισιτήριο επιβάτη αλλά και επί του συνόλου των πωλήσεων. Το αυξανόμενο ενδιαφέρον πολλών επιχειρηματιών, οι μειοδοτικές προσφορές στη διεκδίκηση μιας αντιπροσωπείας και οι ανταγωνιστικές πιέσεις που δέχονταν οι ίδιες οι υπερωκεάνιες εταιρίες προκαλούσαν μεγάλη ρευστότητα στο χώρο η οποία εκδηλωνόταν με συνεχείς αλλαγές στην αντιπροσώπευσή τους.²⁰ Οι επαγγελματίες που δραστηριοποιούνταν ήδη στο εμπόριο

---

²⁰ Ενδεικτική είναι η πληροφορία ότι για την ανάληψη της διεύθυνσης του κεντρικού πρακτορείου της «Υπερωκεανείου Ελληνικής Ατμοπλοΐας» στον Πειραιά υπήρχε μειοδοτική προσφορά 8% επί των πωλήσεων και 2 δραχμές ανά επιβάτη. Ωστόσο τη διεύθυνση ανέλαβε ο γιος ενός από τους μετόχους της εταιρίας με πρόταση που περιλάμβανε 10% επί των πωλήσεων και 10 δραχμές ανά επιβάτη. Η επιλογή αυτή απασχόλησε τη Βουλή στο πλαίσιο της συζήτησης για τους λόγους που οδήγησαν τη συγκεκριμένη εταιρία σε πτώχευση. Βλ. σχετική πληροφορία στο *Νεολόγο Πατρών* 21/06/1911.

των εισιτηρίων των εγχώριων θαλάσσιων συγκοινωνιών, τις ασφαλίσεις ζωής και εμπορευμάτων, την εξαγωγή σταφίδας, την εισαγωγή από την Ευρώπη και την εμπορία διαφόρων καταναλωτικών προϊόντων είχαν τα περισσότερα κίνητρα για τη συμπληρωματική ενασχόληση με τα εισιτήρια του εξωτερικού. Ο συνδυασμός πολλών επιχειρηματικών πρωτοβουλιών επιβαλλόταν άλλωστε και από το γεγονός ότι, αν και κερδοφόρα, η αγορά των υπερωκεάνιων εισιτηρίων διακατεχόταν από μεγάλη αστάθεια και αβεβαιότητα.²¹ Ακριβώς λοιπόν επειδή ένα πρακτορείο σπανίως λειτουργούσε αποκλειστικά ως μεταναστευτικό, -ιδιότητα η οποία άλλωστε δεν ήταν ακόμα νομοθετικά πλαισιωμένη- δεν χρειαζόταν ειδική έγκριση από το ελληνικό κράτος ούτε και χρηματικές εγγυήσεις για την εξασφάλιση της άδειας λειτουργίας του. Τα κεφάλαια που κάποιοι από τους ιδιοκτήτες τους είχαν καταθέσει ως εγγύηση σε ελληνικές τράπεζες και που φρόντιζαν να προβάλλουν ιδιαίτερα στις διαφημιστικές καταχωρήσεις για να κερδίσουν την εμπιστοσύνη των υποψήφιων μεταναστών συνδέονταν περισσότερο με τις παράλληλες ασφαλιστικές εργασίες τους παρά με την πώληση των εισιτηρίων.²²

Η απουσία κρατικού ελέγχου, η αυξημένη ζήτηση για μεταφορικές υπηρεσίες προς το Νέο Κόσμο και ο τεράστιος τζίρος των ναυτιλιακών επιχειρήσεων ενθάρρυναν ένα μεγάλο αριθμό επαγγελματιών να εμπλακούν και να ανακαλύψουν εναλλακτικούς δρόμους και μέσα μετακίνησης συνάπτοντας συνεργασίες που δεν ήταν πάντα ούτε αξιόπιστες ούτε νόμιμες. Κατά την περίοδο ακμής της μετανάστευσης πρακτορεία ιδρύονταν και λειτουργούσαν με μεγάλη ευκολία στα δύο κεντρικά λιμάνια αναχώρησης, του Πειραιά και της Πάτρας, από ανθρώπους που διαφημιζόνταν ως γενικοί αντιπρόσωποι ξένων εταιριών, στην πραγματικότητα ωστόσο συχνά αποτελούσαν απλούς μεσάζοντες ξένων αντιπροσώπων. Μοιράζοντας αφειδώς υποσχέσεις σε ανυποψίαστους μετανάστες τούς προωθούσαν με προσωρινά εισιτήρια

---

²¹ Το 1905 ο γενικός αντιπρόσωπος της Φαβρ Λάιν στην Ελλάδα, Χρ. Χρηστοφής, διέκοψε μετά από τέσσερα περίπου χρόνια συνεργασίας το συμβόλαιό του με τον τοπικό αντιπρόσωπο στην Πάτρα, Χρ. Ρηγόπουλο. Με δήλωσή του στον τοπικό Τύπο, ο Χρηστοφής επικαλούνταν την αδυναμία του δεύτερου να ανταποκριθεί στο φόρτο των εργασιών του γραφείου λόγω των πολλαπλών εμπορικών εργασιών του και της συχνής απουσίας του από την πόλη. Δεν ξέρουμε αν αυτός ήταν ο μοναδικός λόγος για την παύση της συνεργασίας τους, πάντως ο έμπειρος Χρηστοφής είχε σίγουρα διαβλέψει τις προοπτικές του λιμανιού της Πάτρας ως μεταναστευτικού κέντρου και αναζητούσε αντιπρόσωπο ο οποίος θα επιδιόταν αποκλειστικά στην προώθηση των εισιτηρίων της εταιρίας του. *Νεολόγος Πατρών* 21/01/1905.

²² Ο Γενικός Πράκτορας Γκαστάλδη και Σία, αντιπρόσωπος αρχικά της «Αυστροαμερικάνικας», διαφήμιζε ότι είχε καταθέσει 50.000 χρυσά φράγκα στην Αθηναϊκή Τράπεζα για «εγγύηση των μεταναστών» ενώ ο Χρ. Χρηστοφής 40.000 χρ. φρ. στην Τράπεζα της Ανατολής. *Νέος Αιών Πατρών* 12/10/1905· *Νεολόγος Πατρών* 29/01/1906. Αντίθετα, η κατάθεση εγγύησης 220.000 φράγκων που διαφήμιζε το ιταλικό πρακτορείο Ιωσήφ Φορνάρη στις ελληνικές εφημερίδες αφορούσε τη σχέση του καθαρά με το ιταλικό κράτος και ήταν υποχρεωτική σύμφωνα με τον ιταλικό νόμο του 1901. *Νεολόγος Πατρών* 25/09/1906.

(vouchers) τα οποία δεν είχαν καμιά εγκυρότητα²³ και άνευ οποιουδήποτε ιατρικού ελέγχου σε ευρωπαϊκά λιμάνια απ' όπου αναχωρούσαν τα υπερωκεάνια. Εκεί όμως οι Έλληνες ταξιδιώτες έρχονταν συχνά αντιμέτωποι με ανύπαρκτα δρομολόγια, πολυήμερες καθυστερήσεις, απρόσμενα έξοδα και ιατρικές απορρίψεις.²⁴ Επιπλέον, οι πολλαπλές μετεπιβιβάσεις αύξαναν τον αριθμό των μεσιτών και ανύψωναν την τιμή των ναύλων σε υπερβολικά επίπεδα. Όπως πληροφορούσε ο Τμηματάρχης Μπαλάνος, ομογενής είχε πληρώσει 240 φράγκα το εισιτήριο από τη Σμύρνη έως τη Νέα Υόρκη μέσω Νεαπόλεως, στην υπερωκεάνια όμως εταιρία είχαν καταβληθεί μόνο 125 φράγκα. Τα υπόλοιπα είχαν διατεθεί σε μεσιτείες και ατμοπλοϊκά εισιτήρια μέχρι το ιταλικό λιμάνι αναχώρησης.²⁵ Η μη έκδοση κανονικών εισιτηρίων απήλλασσε τις εταιρίες από τις όποιες νομικές ευθύνες απέναντι στους επιβάτες τους ενώ η απουσία νόμων επέτρεπε και στους Έλληνες ψευδοπράκτορες να διαφεύγουν των όποιων κυρώσεων σε περίπτωση δημοσιοποίησης της απάτης από τους παθόντες μετανάστες. Το γεγονός ότι οι υπερωκεάνιες εταιρίες βρίσκονταν έξω από τη δικαιοδοσία των περισσότερων κρατών αποστολής, μετέθετε την όποια ευθύνη στους τοπικούς πράκτορες οι οποίοι με τη σειρά τους αντιδρούσαν στις καταγγελίες μεταφέροντας τις εργασίες τους σε άλλο λιμάνι, αναζητώντας νέες συνεργασίες ή ακόμα εγκαταλείποντας το επάγγελμα.²⁶ Οι πράκτορες αναδεικνύονταν στην πραγματικότητα στους πιο αδύναμους κρίκους της διεθνικής μεταναστευτικής οικονομίας. Καθώς το δέλεαρ της προμήθειας ήταν υψηλό, οι εταιρίες μπορούσαν να τους αντικαθιστούν αμέσως με νέους συνεργάτες τους οποίους αλιεύαν εύκολα στα λιμάνια και τους μεταναστευτικούς νομούς.²⁷

Κατά την περίοδο αιχμής της μετανάστευσης οι καταχρήσεις των πρακτόρων ήταν πολλές και μεγάλη η σύγχυση που επικρατούσε γύρω από το ποιος πραγματικά ήταν

---

²³ «Δεν φαίνοντο να έχουν μεγάλην διαφοράν από τας ετικέτας των φιαλών» σχολίαζε ανταποκριτής του *Νεολόγου* για τα «εισιτήρια» που του επέδειξε στη Νεάπολη ομάδα παθόντων μεταναστών από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. *Νεολόγος Πατρών* 14/09/1912.

²⁴ Βλ. αναλυτικά Τ. Ν. Κουρτούμη-Χαντζή, *Η ελληνική μετανάστευση προς τις Ηνωμένες Πολιτείες*, ό.π., σ. 234-236. Εμμ. Ρέπουλης, *Μελέτη*, ό.π., σ. 134, 137.

²⁵ Βλ. Έκθεση Μπαλάνου στο Εμμ. Ρέπουλης, *Μελέτη*, ό.π. 135.

²⁶ Βλ. σκάνδαλο με το πρακτορείο Σ.Κ. Κωστή που είχε έδρα τον Πειραιά και κεντρικό πρακτορείο στην Πάτρα. Για δύο μήνες ένας μεγάλος αριθμός μεταναστών περιφερόταν με δικά του έξοδα μεταξύ Νεαπόλεως και Μασσαλίας προκειμένου να βρει θέση σε κάποιο υπερωκεάνιο. Επέστρεψαν τελικά στην Πάτρα και διαμαρτυρόμενοι προς τις τοπικές αρχές διεκδίκησαν την επιστροφή των ναύλων τους. Ο πράκτορας Κωστής διέφυγε στη Θεσσαλονίκη σχεδιάζοντας να μεταφέρει εκεί τις δραστηριότητές του μετά την έκταση που πήραν τα γεγονότα. Επικαλούνταν μάλιστα κάμψη των εργασιών του λόγω της προτίμησης των απευθείας γραμμών. Συνελήφθη και υποχρεώθηκε στην καταβολή των ναύλων. *Νέος Αιών Πατρών* 7/04/1907, 8/04/1907, 9/04/1907, 17/04/1907, 20/04/1907, 26/04/1907.

²⁷ Ulf Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, ό.π., σ. 180.

εξουσιοδοτημένος αντιπρόσωπος μιας ατμοπλοϊκής εταιρίας και ποιος όχι. Ο γενικός πράκτορας της Φαβρ Λάιν, Χρ. Χρηστοφής αναφερόταν διεξοδικά στην ασυδοσία που επικρατούσε στο χώρο της πρακτόρευσης των υπερωκεάνιων εισιτηρίων στις προτάσεις που κατέθεσε στην Κυβέρνηση με αφορμή τη σύνταξη του πρώτου νομοσχεδίου: «*Φαντασθήτε τώρα εις ποίαν κίνησιν τα εύκολα ταύτα κέρδη δύνανται να εμβάλωσιν, όχι μόνον τους αέργους της αγοράς Πειραιώς και Αθηνών και άλλων μεταναστευτικών κέντρων αλλά και τον οπωσδήποτε ευσυνείδητον μικροεπαγγελματίαν, τον δυνάμενον να επηρεάση τους εκ των επαρχιών ερχομένους και εις Αμερικήν διηυθυνομένους συμπατριώτες του, ίνα ούτω σχηματίσθητε μίαν ιδέαν των δολίων μέσων και των στρατηγημάτων, τα οποία όλος αυτός ο κόσμος μεταχειρίζεται όπως πείση τον άπειρον μετανάστην να προτιμήση το μεν ή το δε μεσιτικόν γραφείον -αναλόγως των ιδίων αυτού συμφερόντων- του οποίου ο διευθυντής ουδενός μέσου φείδεται όπως δυσφημήση τους αντιθέτους, διασύρη υπολήψεις πραγματικών πρακτόρων, οικειοποιηθή τίτλους εταιριών κλπ. ίνα προσελκύση το θύμα*».²⁸ Ο σκληρός ανταγωνισμός για την απόσπαση πελατείας ενθάρρυνε πράγματι αθέμιτες πρακτικές, όπως διαφημιστικές καμπάνιες που υπερθεμάτιζαν τα πλεονεκτήματα του εκάστοτε γραφείου μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνονταν ακόμα και δυνατότητες παράκαμψης του αυστηρού ελέγχου των αμερικανικών αρχών.²⁹ Οι υπερβολές έφταναν μέχρι την αρνητική διαφήμιση των αντιπάλων εταιριών, τις προσωπικές αιχμές, τις υποβολιμαίες καταγγελίες από δεινοπαθούντες μετανάστες και τη διασπορά φημών περί ναυαγίου κάποιου υπερωκεανίου.³⁰ Τα τυποποιημένα ευχαριστήρια που υπογράφονταν

---

²⁸ Χρ. Χρηστοφής, *Υλη προς σύνταξιν νομοσχεδίου περί μεταναστεύσεων*, Πειραιάς, 1905, σ. 5-6. Οι παρατηρήσεις του Χρ. Χρηστοφή για το μεταναστευτικό ζήτημα στην Ελλάδα και οι προτάσεις του για τη νομοθετική πλαισίωση του ναυτιλιακού κλάδου και της ελληνικής μετανάστευσης αποτελούσαν προσωπική πρωτοβουλία που συνεχίστηκε με τη σύνταξη της «Κριτικής μελέτης επί του Νομοσχεδίου περί Μεταναστεύσεως της Επιτροπής της Βουλής και Πρότασης Νόμου περί μεταναστεύσεως» το 1906. Όπως εξηγούσε σε επιστολή του προς τον Στέφανο Δραγούμη στις 25/11/1906 έλαβε το θάρρος της αποστολής των προτάσεων και παρατηρήσεών του «*ως καταγίνας επί ολόκληρον δεκαπενταετίαν εις ναυτιλιακάς επιχειρήσεις και ιδίως εις το μεταναστευτικόν ζήτημα*». Και τα δύο κείμενα μαζί με την επιστολή βρίσκονται στο Αρχείο Στέφανου Δραγούμη, Φ.171. 1 Μετανάστευση, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

²⁹ Βλ. διαφήμιση των Παππά και Λαμπρόπουλου, αντιπροσώπων της Άγκορ Λάιν στην Πάτρα: «*Οι πάσχοντες από νοσήματα των οφθαλμών αποστέλλονται παρ' ημών εις μέρος της Αμερικής, ένθα αποβιβάζονται ακωλύτως, άνευ ιατρικής επιθεωρήσεως, άνευ συστάσεως και άνευ επιδείξεως χρηματικού ποσού.*» *Νέος Αιών Πατρών* 13/11/1905.

³⁰ Ενδεικτικά: *Νέος Αιών Πατρών* 27/10/1905, 29/10/1905, 8/03/1906, 6/06/1906. *Νεολόγος Πατρών* 19/04/1905, 20/04/1905, 26/04/1905, 27/04/1905, 29/01/1906, 8/03/1906.

εκβιαστικά³¹ ή και εν αγνοία των ίδιων των μεταναστών³² και οι ιδιωτικές επιστολές στις οποίες οι μετανάστες μεταξύ άλλων εκθείαζαν «αυθόρμητα και με ειλικρίνεια»³³ τις υπηρεσίες κάποιας εταιρίας αποτελούσαν ακόμα ένα διαφημιστικό όπλο των πρακτόρων και ταυτόχρονα ένα μέσο εκφοβισμού προς τους αντιπάλους τους.

Ανυπεράσπιστοι οι μετανάστες οι οποίοι απορρίπτονταν ή εγκαταλείπονταν σε κάποιο ξένο λιμάνι και επέστρεφαν πίσω μετά από μέρες ή μήνες ταλαιπωρίας, διεκδικούσαν την επιστροφή των ναύλων τους προκαλώντας βίαια επεισόδια έξω από τα ναυτιλιακά γραφεία και διαμαρτυρόμενοι προς τις ελληνικές αρχές και τις εφημερίδες.³⁴ Τα περιθώρια δικαίωσής τους ήταν περιορισμένα ακόμα και όταν η υπόθεσή τους έπαιρνε το δρόμο της δικαιοσύνης καθώς οι πράκτορες, όταν δεν διέφευγαν στα οθωμανικά εδάφη ή και στην Αμερική, λόγω της έλλειψης εγγυοδοσίας δύσκολα δεσμεύονταν να αποζημιώσουν τους πελάτες τους ή να καταβάλουν πρόστιμα.³⁵ Ο σκληρός ανταγωνισμός πάντως μεταξύ των πρακτόρων, οι συχνές αντεγκλήσεις τους και ο φόβος δυσφήμισής τους στον αθηναϊκό και τοπικό Τύπο δέσμευε αρκετούς από αυτούς να λειτουργούν με επαγγελματισμό και υπευθυνότητα και να κερδίζουν την εμπιστοσύνη των εν δυνάμει πελατών τους. Η καθιέρωση επίσης της απευθείας σύνδεσης με την Αμερική και η είσοδος στην αγορά των ελληνικών εταιριών μετρίασαν σε μεγάλο βαθμό την εκμετάλλευση.

Το εμπορικό δίκτυο που είχε αναλάβει τη μεταφορά των μεταναστών συμπληρωνόταν από ένα μεγάλο αριθμό υποπρακτόρων που δρούσε σε μικρότερες πόλεις και στις πρωτεύουσες των μεταναστευτικών νομών ενώ εξακτινωνόταν με τους γυρολόγους έως τα πιο απομακρυσμένα χωριά. «Εισδύουν μεταξύ αυτών ή μεταχειρίζονται εγχωρίους δημεγέρτας οι οποίοι [...] εκχύνουν ενώπιον αυτών όλην την πειστικότητα της λαϊκής ρητορικής των», παρατηρούσε επικριτικά ο Λυκούδης στις

---

³¹ Σύμφωνα με τον Λυκούδη «Τοιαύτη δε είναι πολλάκις η ασυνειδησία των [πρακτόρων], ώστε αφού επί μακρόν χρόνον κρατήσουν τους δυστυχείς τούτους εις διαμέσους λιμένας και τους εξαναγκάσουν να εξαντλήσουν και τον τελευταίον οβολόν των, δια να στέρξουν έπειτα να τους επιβιβάσουν ζητούν παρ' αυτών και ευχαριστήρια προς δημοσίευσιν εις τας ελληνικάς εφημερίδας, δια να χρησιμεύσουν αι εξηναγκασμένοι αύται ευχαριστίαι προς άγραν και άλλων θυμάτων». Εμμ. Λυκούδης, ό.π., σ. 29-30.

³² Βλ. καταγγελία μετανάστη εναντίον του πατραϊκού πρακτορείου της Φαβρ Λάιν για την οικονομική αφαιμάξη και την ταλαιπωρία που υπέστη μέχρι τη Νεάπολη, την αναγκαστική επιστροφή του στην Πάτρα και την εν αγνοία του δημοσίευση του ονόματός του σε ομαδική επιστολή η οποία εκθείαζε τις υπηρεσίες της εταιρίας. *Πατρίς Πύργου* 21/10/1906.

³³ Για να πείσουν για την αλήθεια των γραφομένων οι πράκτορες επέλεξαν να δημοσιοποιήσουν επιστολές με επώνυμες αναφορές σε πρόσωπα και χωριά, λαϊκό ύφος, ανορθογραφία και ασυνταξίες ενώ διαβεβαίωναν ότι διατηρούσαν το πρωτότυπο της επιστολής στο γραφείο τους για τους δυσπιστούντες. Βλ. ενδεικτικά *Πατρίς Πύργου* 5/03/1906, 22/08/1906.

³⁴ Ενδεικτικά: *Νεολόγος Πατρών* 1/06/1906, 4/06/1906, 19/10/1906, 15/04/1907, 12/09/1907.

³⁵ Βλ. προσπάθειες διαφυγής στο εξωτερικό καταζητούμενου ψευδοπράκτορα: *Νέος Αιών Πατρών* 14/04/1907, 24/05/1907, 27/05/1907.

αρχές του αιώνα.³⁶ Στις επαρχίες επιστρατεύονταν πράγματι ακόμα και τοπικοί παράγοντες με επιρροή, πάντα έναντι αμοιβής,³⁷ όπως ιερείς, δάσκαλοι και πρόεδροι για την εξασφάλιση νέων πελατών.³⁸ Χρησιμοποιώντας όλα τα μέσα και συνδυάζοντας συχνά πολλαπλούς ρόλους, όπως του πράκτορα εισιτηρίων, του δανειστή³⁹ και του εκπροσώπου κάποιου εργατομεσίτη της Αμερικής, υποπράκτορες και περιφερόμενοι μεσίτες διεύρυναν τον κύκλο των γνωριμιών τους συνάπτοντας «κουμπαριές» με πολυμελείς οικογένειες για να δελεάσουν νεαρούς άνδρες, πρόθυμους να διασχίσουν τον Ατλαντικό.⁴⁰ Περιοδεύοντας στις κοινότητες προπαγάνδιζαν στα καφενεία τις προοπτικές της «χρυσοφόρου Αμερικής» και την ευκολία του εγχειρήματος. Εκτός από τον προφορικό προσηλυτισμό προσέφευγαν και στη δύναμη της διαφήμισης. Οι μελετητές του φαινομένου συμφωνούσαν ως προς την επιρροή *«των απειροπληθών διαφημίσεων με τα τεράστια ατιμόπλοια, τα απεικονιζόμενα δια ζωηροτάτων χρωμολιθογραφιών, με τας ασυνειδήτους υποσχέσεις [...] τα οποία βλέπει τις τοιχοκολλημένα εις τα οινοπωλεία, τα παντοπωλεία, τας μικράς πλατείας ή τας οδούς των κομποπόλεων και των χωρίων όσα μαστίζει η μετανάστευσις»*.⁴¹

Οι μεσίτες-κράχτες *«ανήγαγον την μετανάστευσιν εις αληθινή επιστήμη»*, σχολίαζε φοιτητής του Ανδρεάδη,⁴² αποδίδοντας το σχετικό ζήλο στα τεράστια κέρδη που εξοικονομούσαν εκμεταλλεόμενοι την απειρία, την ανάγκη των υποψήφιων

³⁶ Εμμ. Λυκούδης, *Οι μετανάστες*, ό.π., σ. 28.

³⁷ *«Αλλά και οι ιερείς και οι διδάσκαλοι ακόμη, εκ του αυτού της αργυρολογίας ορμώμενοι ελατηρίου, γίνονται δια των παραινέσεών των κήρυκες της μεταναστεύσεως»* στο Ι. Δημητρακόπουλος, «Η Μετανάστευσις εν Τεγέα», ό.π., σ. 85. Βλ. και στο Η. Ρ. Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, ό.π., σ. 79.

³⁸ Στην Ουαλία οι μεσίτες εισιτηρίων λόγω της κακής φήμης και της δυσπιστίας που είχαν δημιουργήσει, κυκλοφορούσαν με συστατικές επιστολές από εκπροσώπους της Εκκλησίας και εξέχοντα πρόσωπα της τοπικής κοινωνίας οι οποίες διαβεβαίωναν για την τιμότητα, και την αξιοπιστία τους. Bill Jones, *'Raising the Wind': Emigrating from Wales to the USA in the late nineteenth and early twentieth centuries*, Annual Public Lecture for 2003, Κάρντιφ, School of Welsh, Cardiff University, 2004, σ. 20.

³⁹ Η. Ρ. Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, ό.π., σ. 79-80. Βλ. μαρτυρία για το πρώτο μεταναστευτικό πρακτορείο στην Κοζάνη το οποία προμήθευε εισιτήρια «υπό τύπον δανείου». Εμμανουήλ Β. Μάνος, «Η μετανάστευσις εν τη επαρχία Κοζάνης», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), ό.π., σ. 344.

⁴⁰ Η. Ρ. Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, ό.π., σ. 80· Ι. Δημητρακόπουλος, «Η Μετανάστευσις εν Τεγέα», ό.π., σ. 85· Ulf Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, ό.π., σ. 79.

⁴¹ Εμμ. Λυκούδης, *Οι μετανάστες*, ό.π., σ. 27· Για τις διαφημίσεις των ατιμοπλοϊκών εταιριών σε καφενεία της Κεφαλλονιάς και της ορεινής Κρήτης βλ. Γεράσιμος Χ. Κατάνης, «Η Μετανάστευσις εν τη επαρχία Κρανιάς (Κεφαλλονιάς)», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), ό.π., σ. 197· Μιχαήλ Δ. Λυδάκης, «Η μετανάστευσις εν τω δήμω Αρχανών (Ηρακλείου Κρήτης)», ό.π., σ. 219. Στην Ιταλία οι πλανόδιοι μεσίτες υπερωκεάνιων εισιτηρίων διένειμαν έξω από τις εκκλησίες άρθρα αμερικανικών εφημερίδων και φυλλάδια με υμνητικές περιγραφές του πλούτου των ΗΠΑ. Ivan Light, "The migration industry in the United States, 1882-1924", ό.π., σ. 264.

⁴² Ι. Δημητρακόπουλος, «Η Μετανάστευσις εν Τεγέα», ό.π., σ. 85.

μεταναστών και την έλλειψη υποστηρικτικών δικτύων.⁴³ Η επιχείρηση της πώλησης εισιτηρίων ήταν πράγματι χρυσοφόρα γι' αυτό προσέλκυε ανθρώπους οι οποίοι ήταν πρόθυμοι να προσεγγίσουν τα πιο απομακρυσμένα μέρη και να διεκδικήσουν τις υψηλές προμήθειες που προσέφεραν οι εταιρίες. Επρόκειτο για άλλη μια μορφή εκμετάλλευσης των υπονήφιων μεταναστών καθώς, όπως παρατηρούσε στην Έκθεσή του ο Σ. Μπαλάνος, το κόστος της μεσιτείας μετακυλιόταν τελικά στον ίδιο. *«Η μεσιτεία, ην παρέχουσιν αι ατμοπλοϊκαί εταιρίαι δι' έκαστον μετανάστην, κυμαίνεται μεταξύ 15-20 δραχμών. Συμβαίνει όμως πολλάκις, ώστε οι αντιπρόσωποι των Εταιριών να καταβάλωσι μεσιτείας εις τους αυτοκαλούμενους μεσίτας μεταναστεύσεως, πολύ ανωτέρας του διπλοτύπου του ποσού τούτου, δικαιολογούντες την τοιαύτην καταβολήν εκ του συναγωνισμού, όστις αναπτύσσεται μεταξύ των διαφόρων εταιριών, εν ω ουδεμία δέον να μείνη αμφιβολία, ότι την μεσιτείαν ταύτην πληρώνει αυτός ο μετανάστης».*⁴⁴

Τα κέρδη των μεσιτών φυσικά αυξάνονταν όταν η πώληση του ναύλου γινόταν μέσω δανεισμού ο οποίος συνεπαγόταν για το συμβαλλόμενο μετανάστη ασφυκτικές προθεσμίες εξόφλησης, τόκους και ασφάλιστρα.⁴⁵ Εκτινάσσονταν όταν οι εμπλεκόμενοι ενεργούσαν όχι για λογαριασμό κάποιας υπερωκεάνιας εταιρίας αλλά κάποιου συγγενούς τους εργατομεσίτη στην Αμερική. Οι αμερικανικές αρχές είχαν εξιχνιάσει αρκετές υποθέσεις «εργασίας επί συμβολαίω» στις οποίες ήταν αναμειγμένα ελληνικά οικογενειακά δίκτυα, φέρνοντας στο φως το βαθμό της οικονομικής εκμετάλλευσης την οποία υφίσταντο τα θύματά τους σε Ελλάδα και Αμερική. Όσον αφορά τη δράση τους στην ελληνική επαρχία, οι εργατομεσίτες μεταπωλούσαν εισιτήρια προσαυξημένης αξίας με την υπόσχεση της εγγυημένης εισόδου και εξεύρεσης εργασίας στην Αμερική. Σε μία τέτοια περίπτωση, Κορίνθιος μετανάστης είχε υποθηκεύσει σε συμβολαιογράφο τα χτήματά του για 550 δραχμές προκειμένου να εξασφαλίσει από εργατομεσίτη ένα εισιτήριο με την «Αυστροαμερικάννα» για τη Νέα Ορλεάνη η αξία του οποίου, αν αγοραζόταν σε πρακτορείο, δεν θα ξεπερνούσε τις 255 δραχμές. Οι πληροφορίες αναβίβαζαν τα θύματα του συγκεκριμένου εργατομεσίτη

---

⁴³ Όπως παρατηρεί και ο Χομπσμπάουμ: *«Όπου υπάρχει από τη μια μεριά μεγάλη ζήτηση για εργασία, από την άλλη ένας πληθυσμός που αγνοεί τις συνθήκες στις χώρες υποδοχής, και ανάμεσα μεγάλη απόσταση, εκεί ο πράκτορας ή ο εργολάβος κάνουν χρυσές δουλειές».* Έρικ Χόμπσμπάουμ, *Η Εποχή του Κεφαλαίου 1848-1875*, ό.π., σ. 301.

⁴⁴ Εμμ. Ρέπουλης, *Μελέτη*, ό.π., σ. 138-139. Για τις προμήθειες των μεσιτών βλ. και Μίνωας Ν. Παλιεράκης, «Γενική Επισκόπησης της εκ Κρήτης εις Αμερικνήν Μεταναστεύσεως», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), ό.π., σ. 252.

⁴⁵ Χριστόδουλος Κωφός, «Η μετανάστευσις εν τη επαρχία Εδέσσης», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), ό.π., σ. 330.

σε πάνω από ογδόντα περιπτώσεις, αριθμός που καταδεικνύει και το ύψος των κερδών που είχε αποκομίσει.⁴⁶

Τα πλήθη των μεσιτών και το κυνήγι του εύκολου κέρδους καθιστούσαν τους μετανάστες αρκετά ευάλωτους απέναντι σε κάθε λογής απάτες στην αρχική τουλάχιστον φάση της μετανάστευσης. Ιστορίες, όπως αυτή που θέλει μετανάστη να αγοράζει «*λιθογραφημένα επίχρυσα περιτυλίγματα σοκολατών ως ...χρυσά δολλάρια*» ή εκείνη στην οποία «*...[μετανάστης] προτιθέμενος να ταξιδεύση εις την Νότιον Αμερικήν, επείσθη από τον μεσίτην ότι ήτο προτιμώτερον να κατευθυνθή εις την Ν. Υόρκην, διότι από εκεί, πληρώνων μίαν δεκάραν ηδύνατο να φθάση σιδηροδρομικώς εις το κοντινόν Βουένο Άϊρες!...*» κυκλοφορούσαν ευρέως στις τοπικές κοινωνίες, αναπαράγονταν από τους δημοσιογράφους και ενίσχυαν ακόμα περισσότερο την εικόνα των μεσιτών ως αδίστακτων απατεώνων αλλά και των χωρικών ως αφελών επαρχιωτών.⁴⁷

Η σταδιακή εξάπλωση των μεταναστευτικών γραφείων σε όλο και περισσότερες επαρχιακές πόλεις και κοινότητες περιόριζε σίγουρα τη δράση των κυκλωμάτων των περιφερόμενων μεσιτών και βελτίωνε την ποιότητα των υπηρεσιών.⁴⁸ Εκ των πραγμάτων τα πρόσωπα που αναλάμβαναν την πρακτόρευση των εισιτηρίων προέρχονταν κυρίως από το χώρο του εμπορίου: χονδρέμποροι, αργυραμοιβοί, μαγαζάτορες, αλλά και εκδότες και δικηγόροι.⁴⁹ Διατηρώντας παράλληλα τις υπόλοιπες επαγγελματικές τους δραστηριότητες, αξιοποιούσαν το κατάστημά τους, τον κύκλο γνωριμιών και οπωσδήποτε την πειθώ τους για να προωθήσουν εισιτήρια της ατμοπλοϊκής εταιρίας που αντιπροσώπευαν και να κερδίσουν προμήθειες.⁵⁰ Η επιρροή τους προς τους υποψήφιους μετανάστες φαίνεται ότι ήταν μεγάλη και τα ποσοστά τους θα πρέπει να αυξάνονταν από τη μεσολάβησή τους και σε άλλες πλευρές της προετοιμασίας του ταξιδιού. Στο Γαλαξίδι, για παράδειγμα, οι ντόπιοι διηγούνταν με αρκετό χιούμορ το πώς τοπικός έμπορος που εκτελούσε χρέη υποπράκτορα συγκέντρωνε από τα γύρω χωριά μετανάστες, τους παρέπεμπε σε τοπικό ράφτη για να

---

⁴⁶ Πρόκειται για την υπόθεση των αφών Καπλάνη στην οποία αναφέρεται με λεπτομέρειες η Έκθεση του 1912. Βλ. Εμμ. Ρέπουλης, *Μελέτη*, ό.π., σ. 153-155.

⁴⁷ «Η εξ Ελλάδος γραμμή προς την Αμερικήν», *Ναυτικά Χρονικά*, Έτος Β', αρ. 40, 15/10/1932, σ. 11.

⁴⁸ Ο Χρηστοφής υπολόγιζε το 1905 σε 150 περίπου τον αριθμό των μεταναστευτικών γραφείων που λειτουργούσαν στην «Παλαιά Ελλάδα» (κυρίως στην Πελοπόννησο), εκ των οποίων τα 30 βρίσκονταν στην Αθήνα, τον Πειραιά και την Πάτρα ενώ κατά μέσο όρο 5 αντιπρόσωποι δραστηριοποιούνταν σε κάθε επαρχία. Βλ. Χρήστος Χρηστοφής, *Υλη προς σύνταξιν νομοσχεδίου*, ό.π., σ. 6.

⁴⁹ Βλ. διάθεση εισιτηρίων από το εμπορικό κατάστημα και παντοπωλείο στη Ζάχα Ηλείας (*Νεός Ορίζων Ανδρίτσαινας* 31/07/1927), από καπνέμπορο στην Τρίπολη (*Νεολόγος Πατρών* 14/11/1905), αργυραμοιβείο στην Πάτρα (*Νεολόγος Πατρών* 6/02/1907), χονδρέμπορα στον Πύργο (*Νεολόγος Πατρών* 17/08/1907).

⁵⁰ Για τα προσόντα του πράκτορα βλ. *Νεολόγος Πατρών* 17/05/1907.

φτιάξουν ένα ντρίλινο κοστούμι, τους συμβούλεψε για τις απαραίτητες προμήθειες του ταξιδιού και στη συνέχεια τους έστειλε με πλοίο της γραμμής Γιαννουλάτου για τις ιατρικές και γραφειοκρατικές διατυπώσεις στην Πάτρα.⁵¹ Η φερεγγυότητα των υποπρακτόρων προβαλλόταν ως βασική προϋπόθεση για την επιλογή τους από τους κεντρικούς πράκτορες της Πάτρας και του Πειραιά. Τονιζόταν ιδιαίτερα στις μικρές αγγελίες μέσω των οποίων οι τελευταίοι αναζητούσαν τους συνεργάτες τους στην επαρχία γεγονός που οπωσδήποτε συνδέεται με τις αντιδεοντολογικές πρακτικές που πολλοί από αυτούς θα ακολουθούσαν. Τοπικοί πράκτορες δεν δίσταζαν πράγματι να προωθούν παράλληλα εισιτήρια ανταγωνιστικής εταιρίας ή να μεταπηδούν ξαφνικά σε άλλη εταιρία μεταφέροντας σε αυτή το πελατολόγιό τους.⁵²

Ο κλάδος του εμπορίου των υπερωκεάνιων εισιτηρίων παρέμεινε για χρόνια αχαρτογράφητος αφήνοντας τελικά τεράστια περιθώρια για κάθε είδους αυθαιρεσίες. Ο ανταγωνισμός λειτούργησε ωστόσο σε πολλές περιπτώσεις υπέρ των μεταναστών καθώς εξασφάλισε παροχές και οικονομικές ευκαιρίες που διευκόλυναν τη μεταναστευτική έξοδό τους. Σταδιακά βέβαια και οι ενδιαφερόμενοι μετανάστες ενημερώνονταν για τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούσε η αγορά των εισιτηρίων και γίνονταν αρκετά επιφυλακτικοί απέναντι στις μεθόδους των διαφόρων επιχειρηματιών.

---

⁵¹ Βλ. μαρτυρία Κώστα Παπαδόπουλου στο Λεωνίδα Σωτηρόπουλος, *Μαρτυρίες για το λιμάνι των Πατρών πριν το '60*, Πάτρα, Αχαϊκές Εκδόσεις, 1993, σ. 116-117.

⁵² Στον Πύργο το 1909 μετανάστες κατήγγειλαν τον πράκτορα της «Υπερωκεάνιας Ελληνικής Ατμοπλοΐας» ότι ενώ τους είχε προπωλήσει θέσεις για το «Θεμιστοκλής» τελικά τους οδήγησε στα γραφεία της «Εθνικής Ατμοπλοΐας» στην Πάτρα για να αγοράσουν εισιτήρια της «Πατρίδος». *Νεολόγος Πατρών* 19/03/1909.

3. Η Πάτρα και τα πρακτορεία μετανάστευσης

ο Το πρακτορείο της «Αυστροαμερικάνας»

Η μεταναστευτική εκροή από την Πελοπόννησο στην Αμερική και ιδιαίτερα η μεταφορά των δραστηριοτήτων της εταιρίας της «Αυστροαμερικάνας» στην Πάτρα άνοιξαν νέους ορίζοντες στο λιμάνι της Πελοποννήσου. Πολύ γρήγορα όλες οι υπερωκεάνιες εταιρίες που δραστηριοποιούνταν στη «Μεσογειακή γραμμή» αναζήτησαν γενικούς πράκτορες ή απλούς συνεργάτες επιχειρώντας να ελέγξουν τη μεταναστευτική αγορά όχι μόνο της Ελλάδας αλλά και της Ανατολικής Μεσογείου. Η πόλη απέσπασε πολύ γρήγορα από τα ξένα λιμάνια την ελληνική μεταναστευτική κίνηση και σταδιακά ένα τμήμα της ανατολικής μεσογειακής ενώ ανταγωνίστηκε τον Πειραιά στη διαχείριση της απευθείας μεταφοράς επιβατών.

Η προσωποποιημένη εξυπηρέτηση που παρείχε ως επαρχιακή πόλη, η εντοπιότητα των πρακτόρων της και το όνομα που είχαν δημιουργήσει ως επαγγελματίες μέσα από τις υπόλοιπες επιχειρηματικές τους πρωτοβουλίες γεννούσαν πολύ μεγαλύτερη ασφάλεια στους μετανάστες απ' ό,τι ο απρόσωπος χαρακτήρας του λιμανιού της πρωτεύουσας και το πλήθος των πρακτόρων που εμπορεύονταν τα εισιτήρια. Το 1901 η Αθηναϊκή εταιρία του Χρ. Χρηστοφή διατηρούσε στην Πάτρα ένα από τα πρώτα τοπικά πρακτορεία μετανάστευσης υπό τη διεύθυνση του Πατρινού επιχειρηματία Χρ. Ρηγόπουλου. Στις διαφημίσεις του οι υποψήφιοι μετανάστες από τους γειτονικούς νομούς ενθαρρύνονταν να προτιμούν το λιμάνι της Πάτρας προκειμένου να προστατευθούν από την αφαιμάξη που υφίσταντο από τους μεσίτες του Πειραιά.⁵³ Το λιμάνι της πρωτεύουσας λειτουργώντας μονοπωλιακά τα πρώτα χρόνια της μετανάστευσης μέσα σε ένα καθεστώς πλήρους ελευθερίας και μηδαμινού κρατικού ελέγχου, είχε πράγματι συνδεθεί με συνεχείς απάτες και καταχρήσεις εις βάρος των μεταναστών που κατέφταναν από την επαρχία. Από την άλλη πλευρά, η Πάτρα διέθετε το πλεονέκτημα των τακτικών αναχωρήσεων και της μετεπιβίβασης στα ιταλικά λιμάνια με τη «Florio», το «Lloyd Trestino» και την «Πανελλήνιο Ατμοπλοΐα», καθώς και στη Μασσαλία με τη γαλλική εταιρία «Messageries Maritimes».

Η μετατόπιση της μεταναστευτικής κίνησης από τον Πειραιά στην Πάτρα επήλθε ωστόσο σταδιακά. Μέχρι τα τέλη του 1904 οπότε και καθιερώθηκε η απευθείας σύνδεση του λιμανιού της με τη Νέα Υόρκη, η διάθεση υπερωκεάνιων εισιτηρίων στην Πάτρα γινόταν από ολιγάριθμους πράκτορες στο πλαίσιο πολλών άλλων

⁵³ *Νέος Αιών Πατρών* 18/08/1901.

επαγγελματικών εργασιών τους στο κέντρο της πόλης.⁵⁴ Τους πρώτους 13 μετανάστες που αναχώρησαν το 1904 απευθείας από την Πάτρα, διαδέχτηκαν 429 το 1905, 7.921 το 1906 και 21.207 το 1907, αύξηση θεαματική η οποία αντικατοπτρίστηκε γρήγορα στην οικονομική κίνηση της πόλης.⁵⁵ Από το 1905 η οδός Αγίου Ανδρέου στην Πάτρα έγινε συνώνυμη της μετανάστευσης στην Αμερική. Ήταν ο κατεξοχήν πολυσύχναστος και σημαιοστολισμένος δρόμος στην περιοχή του λιμανιού στον οποίο έδρευαν τα προξενεία των ξένων κρατών με ισχυρές εμπορικές σχέσεις με την Ελλάδα,⁵⁶ οι αργυραμοιβοί, οι ασφαλιστικές ναυτιλιακές εταιρίες, τα γραφεία αποστολής δεμάτων και εμπορευμάτων και τα πρακτορεία που εξυπηρετούσαν τις εγχώριες συγκοινωνίες, τη σύνδεση με την Ανατολή, την Αδριατική, τη Δυτική Ευρώπη και σταδιακά και την Αμερική. Τα μεταναστευτικά γραφεία ξεχώριζαν από τα πλήθη που συνωστίζονταν για πληροφορίες και για την αγορά του πολυπόθητου εισιτηρίου, από το διακριτικό σήμα της εταιρίας που το καθένα αντιπροσώπευε, καθώς και από τις ελληνικές και αμερικανικές σημαίες που κυμάτιζαν έξω από αυτά.⁵⁷ Η εκτεταμένη χρήση της αμερικανικής σημαίας στα ελληνικά λιμάνια είχε εντυπωσιάσει τον Αμερικανό μελετητή Fairchild, ενώ είχε γίνει αρκετές φορές αφορμή για σκωπτικά σχόλια και στον τοπικό Τύπο. Το 1907 πάντως προκάλεσε την έγγραφη διαμαρτυρία του Αμερικανού προξένου των ΗΠΑ προς το Νομάρχη Αχαΐας. Θεωρώντας υπερβολική και αντιδεοντολογική τη χρήση της σημαίας από ιδιώτες ο Αμερικανός αξιωματούχος πίεσε τις αρμόδιες αρχές για την άσκηση αυστηρού ελέγχου και τη χορήγηση της άδειας χρήσης της μόνο υπό όρους.⁵⁸

---

⁵⁴ Εκτός από τον Χρ. Α. Ρηγόπουλο ο οποίος φαίνεται να παραμένει δραστήριος στον κλάδο των υπερωκεάνιων εισιτηρίων σε όλη τη δεκαετία, τα ονόματα των πρακτόρων που απαντούν στις διαφημίσεις του Πατραϊκού Τύπου από το 1901 έως το 1904 είναι οι Σαραβάνος και Σία (εισιτήρια της Φρανς Λάιν), Χαρ. Ιατρόπουλος (Γερμανικό Λόυδ), Αργυρόπουλος και Δρεπάνας (Αμβουργ- Αμερικαν Λάιν), Γ. Μανωλόπουλος (Ανκορ Λάιν), Τρακάδας και Αντζουλός (Ουάιτ Σταρ Λάιν). Πρόκειται για επαγγελματίες (μεταξύ αυτών ένας αργυραμοιβός και ένας έμπορος κρεβατιών!) οι οποίοι εμπορεύονταν εισιτήρια στα καταστήματά τους και δεν ξαναεμφανίζονται αργότερα όταν την αντιπροσωπεία των μεγάλων εταιριών θα την διεκδικήσουν ισχυρά ονόματα στον πατραϊκό ναυτιλιακό χώρο. Ενδεικτικές διαφημίσεις: *Νέος Αιών Πατρών* 10/02/1903, 20/02/1903, 30/09/1904, 20/02/1904, 23/03/1904.

⁵⁵ United States Senate, "Emigration Conditions in Europe", *ό.π.*, σ. 107. Το 1911 οι μετανάστες που αναχώρησαν από την Πάτρα ανέρχονταν σε 16.369 ενώ πραγματοποιήθηκαν συνολικά πενήντα δύο απόπλοι επιβατικών πλοίων από το λιμάνι της. Τρ. Κουρτούμη-Χαντζή, *ό.π.*, σ. 209-210.

⁵⁶ Σύμφωνα με τον Πανελλήνιο Οδηγό του 1912 στην Αγίου Ανδρέου βρίσκονταν τα Προξενεία Αυστρο-ουγγαρίας, Αγγλίας, Αμερικής, Γερμανίας, Ελβετίας· στην Κορίνθου τα Προξενεία Βελγίου, Ρωσίας, Σερβίας, Τουρκίας· στη Μαιζώνος της Σουηδίας· στην Καλαβρύτων της Πορτογαλίας· στην Πατρέως της Δανίας· στην Πλατεία Ρούφου στα Ψηλά Αλώνια της Γαλλίας. Κ. Σταματίου, Β. Μπουζουρά, *Πανελλήνιος Οδηγός 1912*, Αθήνα, Τυπογραφείο της 'Εφημερίδος των εργατών', 1912, σ. 320-321.

⁵⁷ *Νεολόγος Πατρών* 14/07/1907, 19/09/1907.

⁵⁸ Η. Ρ. Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, *ό.π.*, σ. 79-80· Πατρινός δημοσιογράφος, παρατηρώντας την ανάρτηση της ελληνικής και αμερικανικής σημαίας στο υπό κατεδάφιση παλαιό τελωνείο της πόλης, αναρωτιόταν ειρωνικά αν «*χάριν κέρδους το κτίριον ενωκιάσθη εις Πρακτορείον*

Ένα από τα πιο αναγνωρίσιμα και από τα μακροβιότερα μεταναστευτικά πρακτορεία της Πελοποννήσου υπήρξε η Πατρινή ναυτιλιακή εταιρία «Μόρφου και υιός, Κρωββ & Στίβενς»⁵⁹ που προήλθε από την κοινοπραξία δύο ισχυρών εταιριών: εκείνης των Τζορτζ Γουίλιαμ Κρωββ και Στίβενς, καθώς και των Γουλιέλμου Μόρφου και υιού. Κομμάτι της πολυεθνικής διαστρωμάτωσης της Πάτρας, οι δυο ιρλανδο-αγγλικές οικογένειες δραστηριοποιούνταν από δεκαετίες στο χώρο των μεταφορών, των αντιπροσωπειών ξένων εμπορικών οίκων και των παραγγελιοδοχικών εργασιών.⁶⁰ Το γραφείο άρχισε να εμπορεύεται εισιτήρια της «Αυστροαμερικάνας» στα τέλη του 1905 παράλληλα με το πρακτορείο του Ιωάννη Μασσάρη, από τις αρχές όμως του 1906 εμφανίζεται ως ο αποκλειστικός αντιπρόσωπος της εταιρίας στην Πελοπόννησο, τα Επτάνησα και τη Δυτική Ελλάδα.⁶¹ Διέθετε ένα ευρύ και πυκνό δίκτυο από υποπράκτορες και αντιπροσώπους οι οποίοι δραστηριοποιούνταν σε όλη την Πελοπόννησο. Με εξαίρεση τη Λακωνία η οποία μετά το 1908 ελεγχόταν κατεξοχήν από τις ελληνικές εταιρίες λόγω της διέλευσης των υπερωκεανίων τους από το λιμάνι του Γυθείου,⁶² το γραφείο των «Μόρφου και Κρωββ» διείσδυσε δυναμικά στους γειτονικούς του νομούς. Το ενδιαφέρον της αυστριακής εταιρίας και κατ' επέκταση και του αχαϊκού πρακτορείου για την Πελοπόννησο ήταν τεράστιο όχι μόνο λόγω της αυξημένης μεταναστευτικής κίνησης αλλά και της σταφιδοπαραγωγής της, η απευθείας

Μεταναστεύσεων». Νεολόγος Πατρών 12/04/1907. Για τη διαμαρτυρία του Προξένου βλ. στο Νεολόγο Πατρών 20/11/1907.

⁵⁹ Το γραφείο των «Μόρφου και Κρωββ» μπορεί να συγκριθεί ως προς το εύρος των εργασιών του και την αναγνωρισσιμότητά του σε όλη την περίοδο της μετανάστευσης με εκείνα των Viktor Klaus στο Μπουχ (Buchs) της Ελβετίας, F. Missler στη Βρέμη της Γερμανίας και Antun Gergolet στη Γένοβα της Ιταλίας τα οποία εξυπηρετούσαν τους μετανάστες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης διοχετεύοντάς τους σιδηροδρομικώς σε λιμάνια του Ατλαντικού. Ulf Brunnbauer, *ό.π.*, σ. 77-78.

⁶⁰ Επρόκειτο για εύπορες αγγλικές/ιρλανδικές οικογένειες οι οποίες είχαν βρεθεί στα Επτάνησα επί αγγλικής κατοχής και μεταφέρθηκαν μετά την Ένωση με το ελληνικό βασίλειο στην Πάτρα όπου και ανέπτυξαν ισχυρή επιχειρηματική δράση στο ναυτιλιακό κλάδο και το εξαγωγικό σταφιδεμπόριο. Νίκος Μπακουνάκης, «Η Πάτρα τον 19ο αιώνα. Χώρος-Κοινωνία-Οικονομία», *ό.π.*, σ. 284.

⁶¹ Το 1905 το πατραϊκό γραφείο του Ιωάννη Μασσάρη ξεκίνησε να εμπορεύεται πρώτο εισιτήρια της «Αυστρο- Αμερικαν Λάιν» ως αντιπρόσωπος του ιταλικού οίκου Γκαστάλδη (Gastaldi). Το πρακτορείο «Μόρφου και Κρωββ» διεκδίκησε και αυτό την εμπορία των εισιτηρίων της Αυστριακής εταιρείας στα τέλη του 1905 με την επωνυμία «Αυστροαμερικάνα» και ο ανταγωνισμός των δύο πρακτορείων οδήγησε σε σημαντική μείωση τα ναύλα για Αμερική. Το Φεβρουάριο του 1906 οι «Μόρφου και Κρωββ» κατάφεραν να επικρατήσουν, αναλαμβάνοντας την αποκλειστική αντιπροσωπεία στην Πάτρα και περιορίζοντας τις εργασίες των αντιπροσώπων του πρακτορείου Γκαστάλδη και Σία στον Πειραιά, τη Θεσσαλία, το Αιγαίο και τη Μικρά Ασία. Βλ. *Νεολόγος 16/02/1906· Νέος Αιών 19/02/1906.*

⁶² Αυτό καταδεικνύει και το πυκνό δίκτυο υποπράκτορων που διατηρούσε η «Εθνική Ατμοπλοΐα» σε ορεινές μεταναστευτικές κοινότητες της Λακωνίας. Σε διαφήμισή της στην εφημερίδα *Ηώ 13/11/1911* η εταιρία υποσχόταν την ανάληψη των εξόδων των μεταναστών μέχρι το Γύθειο και την ιατρική τους επιθεώρηση στη Σπάρτη και παρέθετε τα ονόματα όλων των τοπικών συνεργατών της: στα ΒρέσθENA, την ΑράχθOβα, το Βασσαρά, το Βρουλιά, την Καστανιά, το Γεωργίτσι, τα Τζίτζινα, τους Αγριάνους, τη Ζούπαινα, τον Κεφαλά, τα Χρύσαφα, το Γεράκι. Δήμητρα Σταθοπούλου-Καπετανάκη, «Οι πρώτοι Λάκωνες μετανάστες στην Αμερική στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού αιώνα», Ομιλία στα πλαίσια των πολιτιστικών δραστηριοτήτων της Πνευματικής Εστίας Σπάρτης, της 11/02/2011.

μεταφορά της οποίας στην Αμερική απέφερε συμπληρωματικά κέρδη.⁶³ Οι σταθερές και μακροχρόνιες συνεργασίες τους στην επαρχία μαρτυρούν τους όρους με τους οποίους οι «Μόρφυ και Κρώββ» επιχείρησαν να προωθήσουν τις εργασίες της «Αυστροαμερικάνας» στον ελλαδικό χώρο. Το πρακτορείο λειτουργούσε αδιάκοπα μέχρι τον Α' Παγκόσμιο, ακόμα και σε περιόδους ανάσχεσης της μεταναστευτικής ροής, δρομολογώντας από την Πάτρα αρχικά δεκαήμερες και αργότερα εβδομαδιαίες αναχωρήσεις για Βόρεια Αμερική και καθιερώνοντας από το 1907 σύνδεση και με τη Νότια Αμερική.⁶⁴ Τα σταθερά και απευθείας δρομολόγια εξασφάλιζαν πληρότητα στα αυστριακά υπερωκεάνια και μακρές λίστες αναμονής στο πρακτορείο από μετανάστες και σταφιδεμπόρους καθιστώντας την «Αυστροαμερικάνα» και τους πράκτορές της σε βασικούς διαχειριστές της μεταναστευτικής και εμπορικής κίνησης μεταξύ ανατολικής Μεσογείου και Αμερικής.⁶⁵

Οι εργασίες των «Μόρφυ και Κρώββ» φαίνεται ότι ήταν πετυχημένες καθώς από τα μέσα ήδη του 1907 ανέλαβαν την αποκλειστική γενική αντιπροσωπεία της «Αυστροαμερικάνας» σε όλη την Ελλάδα και στην Ανατολή εκτοπίζοντας τον ιταλικό οίκο Γκαστάλδη και Σία. Προχωρώντας στην ίδρυση της «Αχαϊκής Ατμοπλοΐας» οι πράκτορες έθεσαν σε άμεση και τακτική συγκοινωνία την πόλη των Πατρών με τα Ιόνια νησιά, τη νότια Αλβανία, τα λιμάνια της Πελοποννήσου, τον Πειραιά και το Βόλο και επιπλέον με τα μεγάλα λιμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Με εξωτερικές γραμμές που εξυπηρετούσαν μέσω του Ισθμού τη Θεσσαλονίκη και την Καβάλα, τη Μυτιλήνη, τη Σάμο, τη Χίο και τη Σμύρνη φτάνοντας έως και την Κωνσταντινούπολη επιχειρούσαν να συγκεντρώσουν το εξαγωγικό εμπόριο στην Πάτρα και παράλληλα να ελέγξουν όλη τη μεταναστευτική κίνηση από την ανατολική λεκάνη της Μεσογείου. Ο στόλος τους ο οποίος περιλάμβανε φορτηγά και επιβατικά ατμόπλοια, ανάμεσα σε αυτά την «Ελένη», μετέφερε ένα πλήθος από μεταναστευτικές ομάδες από την Οθωμανική Αυτοκρατορία: Έλληνες, Τούρκους, Άραβες, Αρμένιους, Ισραηλίτες, Σύριους.⁶⁶ Το συγκεκριμένο λιμάνι φαίνεται πάντως ότι το προτιμούσαν πολλοί μετανάστες από τη

---

⁶³ H. P. Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, ό.π., σ. 81.

⁶⁴ Το 1913 η Αυστροαμερικάνα διέθετε τέσσερις μηνιαίες αναχωρήσεις προς τη Νέα Υόρκη, μία προς το Μπουένος Άιρες και μία για Καναδά. Δοκιμαστικά το 1907 είχε ξεκινήσει και μηνιαία συγκοινωνία προς τη Νέα Ορλεάνη. *Νεολόγος Πατρών* 29/01/1907, 29/08/1913.

⁶⁵ Βλ. νεκρολογία του Γουλιέλμου Μόρφυ στο *Νεολόγο Πατρών* 16/04/1926.

⁶⁶ Για τη λειτουργία της Αχαϊκής Ατμοπλοΐας, ενδεικτικά δρομολόγια και τις αντιδράσεις του εμπορικού κόσμου του Πειραιά βλ. *Νεολόγος Πατρών* 18/05/1907, 15/08/1907, 31/05/1907, 15/05/1908, 10/01/1912. Κώστας Τριανταφύλλου, *Ιστορικό λεξικό των Πατρών*, Πάτρα, [χ.ε.], 1959, σ. 417.

Θεσσαλία⁶⁷ και τη Μακεδονία καθώς έτσι απέφευγαν το διάπλου της Πελοποννήσου ενώ εξασφάλιζαν τη δυνατότητα της επιλογής ανάμεσα σε περισσότερες εταιρίες.⁶⁸

Η επένδυση υπήρξε ιδιαίτερα κερδοφόρα όπως μαρτυρούν οι μαζικές αναχωρήσεις με τα καράβια της «Αυστροαμερικάνας», ο μεγάλος αριθμός των εισιτηρίων που προαγοράζονταν από την Αμερική στο κεντρικό πρακτορείο των Phelps Brothers and Co στη Νέα Υόρκη,⁶⁹ καθώς και το ύψος των φόρων που το Πατρινό γραφείο κατέβαλλε στο ελληνικό δημόσιο.⁷⁰ Το πρακτορείο «Μόρφου-Κρώββ» απασχολούσε εκτός από τους υπαλλήλους του στα κεντρικά γραφεία στην Αγίου Ανδρέου 42 και ένα πλήθος εργαζομένων στις εγκαταστάσεις-αποθήκες οι οποίες χρησίμευαν για τη συγκέντρωση, τον έλεγχο και εμβολιασμό των μεταναστών, την απολύμανση των αποσκευών τους και την προσωρινή φύλαξη των εμπορευμάτων που φορτώνονταν και εκφορτώνονταν από τα υπερωκεάνια. Εκτός από το εμπόριο των μεταναστευτικών εισιτηρίων η εταιρία συνδύαζε την αγοραπωλησία μεταναστευτικού συναλλάγματος, την αποστολή δεμάτων, τη μεταφορά εμπορευμάτων, καθώς και την ασφάλιση του υπερωκεάνιου ταξιδιού.

Το γραφείο είχε γενικά επενδύσει στη συστηματική διαφημιστική προβολή του στον Πελοποννησιακό Τύπο είτε με μεγάλες εικονογραφημένες καταχωρήσεις των αφίξεων-αναχωρήσεων των υπερωκεανίων τους και με λεπτομερή καταγραφή των πλεονεκτημάτων τους είτε με τη μορφή των τυποποιημένων ευχαριστήριων των μεταναστών. Οι εμβληματικές χρωμολιθογραφίες με τα πλοία της «Αυστροαμερικάνας», δημιούργημα του πατρινού λιθογράφου Ιωάννου Διακίδη, διακοσμούσαν δεκαετίες όχι μόνο τα παραλιακά μαγαζιά της πόλης αλλά και τα καφενεία των ορεινών κοινοτήτων της Πελοποννήσου.⁷¹ Φαίνεται ότι απολάμβανε

---

⁶⁷ Η έναρξη της μετανάστευσης από το νομό Τρικάλων αποδίδεται από το φοιτητή του Ανδρεάδη στην «Αυστροαμερικάνα» η οποία με τα απευθείας δρομολόγια απήλασσε τους ενδιαφερόμενους από τα υψηλά έως τότε ναύλα, τις πολλαπλές μετεπιβιβάσεις και τις αλλεπάλληλες επιθεωρήσεις. Νικόλαος Κ. Έξαρχος, «Η μετανάστευσις εκ του δήμου Παραληθαίων (Τρικκάλων) εις Αμερικήν», *ό.π.*, σ. 147.

⁶⁸ Η περιγραφή της δολοφονίας ενός μετανάστη πάνω σε τοπικό ατμόπλοιο το 1910 μας δίνει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τη διαδρομή που είχε ακολουθήσει το θύμα. Ο επίδοξος μετανάστης είχε ξεκινήσει από τη Θάσο και φθάνοντας στον Πειραιά απέφυγε την αναμονή της αναχώρησης με κάποιο ελληνικό υπερωκεάνιο. Προτίμησε να συνεχίσει προς την Πάτρα διαπλέοντας τη διώρυγα της Κορίνθου με το ατμόπλοιο του Τζών «Ισμήνη» προκειμένου να προλάβει τον απόπλου της «Αυστροαμερικάνας». *Νεολόγος Πατρών* 11/08/1910.

⁶⁹ Τον Μάρτιο του 1907 περίπου 1500 εισιτήρια είχαν προαγορασθεί στο πρακτορείο της «Αυστροαμερικάνας» στη Νέα Υόρκη από Έλληνες μετανάστες προκειμένου να χρησιμοποιηθούν άμεσα από τους συγγενείς τους. *Νεολόγος Πατρών* 17/03/1907.

⁷⁰ Σύμφωνα με την τοπική αρθρογραφία, μόνο το Φεβρουάριο του 1907 το δημόσιο εισέπραξε φόρο από τα εισιτήρια που είχε εκδώσει η συγκεκριμένη εταιρία 3.443,70 δραχμές. *Νεολόγος Πατρών* 21/03/1907.

⁷¹ Νίκος Μπακουνάκης, «Η Πάτρα τον 19^ο αιώνα. Χώρος-Κοινωνία-Οικονομία», *ό.π.*, σ. 284. Το καλλιτεχνικό λιθογραφείο Διακίδη ιδρύθηκε το 1895 και λειτουργούσε στη Μαιζώνος 96 (βλ. Αλεξ. Π. Ευμορφόπουλου και Π. Σβέτσου, *Οδηγός των Πατρών 1910*, Αθήνα, Τύποις Π.Α. Πετράκου, 1910, σ.

ευρείας κοινωνικής στήριξης και ευνοϊκής δημοσιογραφικής κάλυψης στο νομό Αχαΐας,⁷² όπως μαρτυρούν οι περιορισμένες επιθέσεις που δεχόταν από τους ανταγωνιστές της.⁷³ Ο αριθμός των επαγγελματιών της πόλης οι οποίοι συντηρούνταν από τις εργασίες του πρακτορείου δικαιολογούσε σε κάθε περίπτωση την αποδοχή που απολάμβαναν οι ιδιοκτήτες του.

Κομμάτι της συνολικής επικοινωνιακής πολιτικής του γραφείου των «Μόρφου και Κρωββ» προς την κοινωνία της Πάτρας ήταν επίσης οι συχνές αγαθοεργίες προς τους αναξιοπαθούντες της πόλης⁷⁴ και τα δώρα προς τους πελάτες⁷⁵ μέσω των οποίων ενίσχυε ακόμα περισσότερο την εικόνα του στο μεταναστευτικό πληθυσμό και δημιουργούσε μια σταθερή σχέση εμπιστοσύνης μαζί του. Συχνά δημοσιογράφοι, δημοτικοί άρχοντες και μεγαλοαστοί της πόλης προσκαλούνταν να επιθεωρήσουν τα υπερωκεάνια που κατέπλεαν και να παρευρεθούν στις δεξιώσεις της πολυτελούς πρώτης θέσης.⁷⁶ Οι πράκτορες, με την έντονη δημόσια παρουσία στην τοπική κοινωνία, το κύρος που απολάμβαναν μεταξύ των υπόλοιπων επιχειρηματιών και τις καινοτόμες προωθητικές ενέργειές τους, είχαν καταφέρει ώστε η εταιρία που αντιπροσώπευαν, αν και αυστριακή, να ταυτιστεί στενά με το λιμάνι της Πάτρας και να αποκτήσει ελληνικό χρώμα. Σύμφωνα με τις έντυπες καταχωρήσεις τους, τα ταξίδια των υπερωκεανίων της «Αυστροαμερικάνας» συνοδεύονταν συχνά από συνεργαζόμενους Πατρινούς γιατρούς, νοσοκόμους και διερμηνείς οι οποίοι αναλάμβαναν να εξυπηρετήσουν τους

---

38). Θεωρούνταν από τα καλύτερα στο είδος του πανελληνίως γι' αυτό και προτιμούνταν από τους μεγάλους εξαγωγικούς οίκους της πόλης οι οποίοι παλαιότερα αναζητούσαν στην Ευρώπη λιθογράφους για να τους ετοιμάσουν καλαίσθητα εικαστικά τιμολόγια, συναλλαγματικές και επιστολόχαρτα με τα οποία ενίσχυαν την επαγγελματική τους εικόνα στο εξωτερικό. Χρήστος Α. Μούλιας, *Το λιμάνι της σταφίδας. Πάτρα 1828-1900*, Πάτρα, Περί Τεχνών, 2000, σ. 248.

⁷² Είναι χαρακτηριστικός για παράδειγμα ο τρόπος περιγραφής της κίνησης του λιμανιού της Πάτρας και της ροής της μετανάστευσης στις τοπικές εφημερίδες. Με αρκετά τυποποιημένο τρόπο γινόταν αναφορά στις αφίξεις-αναχωρήσεις των υπερωκεανίων της «Αυστροαμερικάνας», ο αριθμός των επιβιβασθέντων μεταναστών, η κίνηση έξω από τα γραφεία των «Μόρφου και Κρωββ». Ενδεικτικά: *Νεολόγος Πατρών* 15/02/1906, 29/08/1906, 11/09/1906, 23/10/1906, 24/10/1906.

⁷³ Αντίθετα, σε άλλους νομούς τα υπο-πρακτορεία της Αυστροαμερικάνας δεχόταν συντονισμένη επίθεση από τον Τύπο και την τοπική κοινωνία. Στη Λακωνία, για παράδειγμα, λόγω του ισχυρού ανταγωνισμού με την Εθνική Ατμοπλοΐα, «δεινοπαθούντες» μετανάστες αλλά και ευπόληπτοι επιβάτες της πρώτης θέσης επιστρατεύονταν συχνά για να καταγγείλουν επώνυμα την ποιότητα των υπηρεσιών της εταιρίας. *Λακεδαιμών* 26/08/1909, 6/09/1909, 20/09/1909.

⁷⁴ Την πρακτική των αγαθοεργιών ακολουθούσαν και άλλα μεγάλα μεταναστευτικά πρακτορεία της Κεντρικής Ευρώπης. Το περίφημο πρακτορείο F. Missler [Mißler] στη Βρέμη για παράδειγμα δώριζε ακόμα και ρολόγια σε ενορίες πελατών της στη μακρινή Οθωμανική Μακεδονία όπου είχαν εξακτινωθεί τοπικοί αντιπρόσωποί του. Ulf Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, ό.π., σ. 178.

⁷⁵ Το 1907, για παράδειγμα, με αφορμή την άφιξη του Ματσούκα στην Πάτρα το πρακτορείο τύπωσε και μοίρασε στους πελάτες της 5.000 αντίτυπα με ποίημα του Ματσούκα προς τους μετανάστες ενώ οργάνωσε έρανο και δώρισε ένα σεβαστό ποσό υπέρ του ταμείου της Αμύνης και της «Νέας Γενεάς». *Νεολόγος Πατρών* 9/10/1907, 10/10/1907. Βλ. επίσης δωρεά σε μετανάστη των 250 δρχ. που του είχαν κλαπεί καθώς επιβιβαζόταν στη λέμβο για να ανέλθει στο υπερωκεάνιο. *Νέος Αιών Πατρών* 9/05/1906.

⁷⁶ *Νέος Αιών Πατρών* 15/07/1906.

Έλληνες επιβάτες.⁷⁷ Αν και το μεγαλύτερο πρόβλημα των υπερωκεανίων της αυστριακής εταιρίας, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια, αποτελούσαν οι συνθήκες του ταξιδιού στην τρίτη θέση παρά το πολυεθνικό περιβάλλον τους, οι «ελληνικές» παροχές που διαφήμιζε το γραφείο θα πρέπει να λειτουργούσαν ως ένα βαθμό εφησυχαστικά για τους Έλληνες μετανάστες. Σε μια προσπάθεια προσέλκυσης πελατών μέσα σε συνθήκες σκληρού ανταγωνισμού -ειδικά μετά τη δημιουργία των ελληνικών υπερωκεανίων εταιριών- το γραφείο υποσχόταν ακόμα και τη δυνατότητα άσκησης των θρησκευτικών καθηκόντων κατά τη διάρκεια των μεγάλων ελληνορθόδοξων εορτών. «Οι πράκτορες της Αυστροαμερικάνας, οι μηδενός φειδόμενοι όπως προλαμβάνωσι πάσας τας ανάγκας των μεταναστών, και προνοούντες πάντοτε υπέρ αυτών [...] έγνωσαν κατά τας Αγίας ταύτας ημέρας την ιερωτέραν των υποχρεώσεων ίνα το αναχωρήσαν ατιμόπλοιον «Σοφία Χόενβεργ» το παρακολουθήσουν δύο ιερείς φέροντες μεθ' εαυτών κινητήν εκκλησίαν και άπαντα τα απαιτούμενα προς τέλεσιν της θείας λειτουργίας. Και ούτω οι μετανάσται επί του καταστρώματος του ατιμοπλοίου και εν τω μέσω του Ωκεανού θα παρακολουθήσωσι τον Μυστικόν Δείπνον, θα ψάλλωσιν τον Επιτάφιον Θρήνον και θα ακούσωσιν εν μέσω αφριζόντων κυμάτων το «Ανέστη Χριστός και πεπτώκασι δαίμονες».⁷⁸ Φυσικά η παραπάνω καταχώρηση θα πρέπει να ερμηνευτεί ως μια προσπάθεια των επιχειρηματιών να εξορθολογήσουν τη διαχείριση της επιβατικής κίνησης προσαρμόζοντας το θρησκευτικό ημερολόγιο των Ελλήνων μεταναστών στα δρομολόγια της αυστριακής εταιρίας. Με δεδομένο δηλαδή ότι οι Έλληνες συνήθως απέφευγαν να αναχωρήσουν στις γιορτές το γραφείο δημιουργούσε κίνητρα ώστε να μην αποπλεύσει άδειο τα υπερωκεάνιο που κατέπλεε εκείνες τις μέρες στην Πάτρα, να μην δημιουργηθεί συμφόρηση στα επόμενα δρομολόγια και φυσικά να μην υπάρξει διαρροή πελατών σε άλλες εταιρίες από την αδυναμία άμεσης ανταπόκρισης στην υψηλή ζήτηση.

---

⁷⁷ Βλ. το ταξίδι της «Σοφίας Χόενβεργ» τον Απρίλιο του 1906 συνοδεία του Πατρινού ιατρού Κουτσικόπουλου και το Μάρτιο του 1908 συνοδεία του Λαμπρινόπουλου. Οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις του τελευταίου δημοσιεύτηκαν στον τοπικό Τύπο. Βλ. επίσης τα ταξίδια του γιατρού Παπανικολάου. *Νεολόγος Πατρών* 6/04/1906, 30/04/1907, 5/05/1907, 6/05/1907. *Πατρίς Πύργου* 18/03/1908.

⁷⁸ *Νέος Κόσμος* 14/03/ 1907. Το εβδομαδιαίο έντυπο «Νέος Κόσμος» εξέδιδε στο Αίγιο ο τοπικός πράκτορας Ι. Δημόπουλος από το 1906. Επρόκειτο για τετρασέλιδη εφημερίδα η οποία κάλυπτε κατά το ήμισυ θέματα τοπικού ενδιαφέροντος, όπως το σταφιδεμπόριο, ενώ η υπόλοιπη ύλη ήταν αφιερωμένη σε οδηγίες προς τους μετανάστες και στην προβολή της «Αυστροαμερικάνας». Ο εκδότης είχε κατηγορηθεί από την *Εστία* ότι υποκινούσε τη μετανάστευση με τα δημοσιεύματά του. *Νέος Αιών Πατρών* 6/04/1907· βλ. αποσπάσματα εφημερίδας στο <http://toufas.blogspot.gr/2011/08/blog-post.html>. (Τελευταία πρόσβαση 10/12/2018).

Λόγω της υψηλής μεταναστευτικής κίνησης μέσω της «Αυστροαμερικάνας» και της προφανούς αδυναμίας του Πατραϊκού γραφείου να τη διαχειριστεί ιδιαίτερα σε περιόδους αιχμής, οι «Μόρφυ και Κρωββ» προχώρησαν σε μια ακόμα κίνηση αποσυμφόρησης του λιμανιού. Στο γειτονικό Αίγιο ο υποπράκτορας Ι. Δημόπουλος αναλάμβανε ουσιαστικά να συγκρατήσει στην πόλη τους πελάτες της «Αυστροαμερικάνας» που προέρχονταν από την Αιγιαλεία και την Αργολιδοκορινθία μέχρι την άφιξη του υπερωκεανίου παρέχοντάς τους υπηρεσίες παρόμοιες με αυτές που διαφήμιζε το γραφείο της Πάτρας. Χρησιμοποιώντας ένα πληθωριστικό λεξιλόγιο το τοπικό πρακτορείο προέβαλλε πλεονεκτήματα όπως διάθεση εισιτηρίων στο ίδιο κόστος, οφθαλμολογική εξέταση από συμβεβλημένο γιατρό και δωρεάν διαμονή σε ειδικούς χώρους. Η πόλη του Αιγίου παρουσιαζόταν ως μεταναστευτικό κέντρο, δορυφορικό της Πάτρας και σύμφωνα με τις διαφημιστικές καταχωρήσεις του Δημόπουλου ιδιαίτερα συμφέρον για τους μετανάστες. Οι τελευταίοι διέμεναν σε μια μικρότερη πόλη, οπωσδήποτε πιο οικονομική από την Πάτρα όπου η κοσμοσυρροή θα δημιουργούσε φαινόμενα αισχροκέρδειας και εκμετάλλευσης των διερχομένων αλλά και παρατεταμένη αναμονή μέχρι την ολοκλήρωση των ιατρικών διατυπώσεων, ενώ μετέβαιναν στο λιμάνι ακριβώς την ημέρα της αφίξεως του ατμόπλοιου χάρη στη σιδηροδρομική σύνδεση του Αιγίου και την εγγύτητά του με την Πάτρα.

Το πρακτορείο της «Αυστροαμερικάνας» στο Αίγιο φαίνεται ότι κατάφερε να αποσπάσει πελάτες από γειτονικούς νομούς και επαρχίες, που παλαιότερα εξυπηρετούνταν κυρίως από το λιμάνι του Πειραιά. *«Κατενοήθη πλέον πλήρως, ότι εξυπηρετεί τα συμφέροντα των μεταναστών και έχομεν εξ Άργους εις έκαστον ατμόπλοιον αριθμόν τοιούτον ώστε αδύνατον να επαρκέσουν αι θέσεις εις την τόσην ζήτησιν. Το Πρακτορείον Αιγίου λαμβάνη πάντοτε όλα τα αναγκαία μέτρα ώστε να προλαμβάνη πάσαν επιθυμίαν και διευκολύνη τους μετανάστας, ιδιαίτατα δε δια τους Αργείους, οίτινες εκατόν περίπου επί τριήμερον παρέμειναν εις Αίγιον μέχρι της αναχωρήσεως του ατμοπλοίου, προς ούς παρεχωρήθησαν δωρεάν τροφή και ύπνος όλας τας ημέρας καθ' άς παρέμειναν εις Αίγιον, την εσπέραν δε της Κυριακής παρετέθη γεύμα εκ μέρους του πρακτορείου προς άπαντας εν τω ενταύθα Ξενοδοχείω»*.⁷⁹ Μπορεί οι διαφημιζόμενες παροχές να μην ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα ως προς την ποιότητα, τη συχνότητα και το εύρος τους όμως η σιδηροδρομική σύνδεση της βορειοδυτικής

---

⁷⁹ *Νέος Κόσμος* 17/03/ 1907. Παρατίθεται στο <http://toufas.blogspot.gr/2011/08/blog-post.html>. (Τελευταία πρόσβαση 10/12/2018).

Πελοποννήσου λειτούργησε οπωσδήποτε ενισχυτικά στην απόφαση πολλών μεταναστών να αποφύγουν τον Πειραιά, όπου μέχρι τότε συνήθως κατευθύνονταν και να κινηθούν δυτικά, επωφελούμενοι από τα τακτικά δρομολόγια της εταιρίας.

Ανάλογη πολιτική εφάρμοξε το πρακτορείο στη δυτική Πελοπόννησο. Η σιδηροδρομική σύνδεση της περιοχής με την Πάτρα εξασφάλιζε σταθερή πελατεία στο γραφείο των «Μόρφου και Κρωββ» ενώ όταν αυτή δεν μπορούσε να ανταποκριθεί λόγω έκτακτων συνθηκών ή υψηλής επιβατικής κίνησης οι πράκτορες ναύλωναν τοπικά ατμόπλοια για να μεταφέρουν τους πελάτες τους στο λιμάνι της Πάτρας.⁸⁰ Για ένα μικρό διάστημα τα καράβια της «Αυστροαμερικάνας» προσέγγιζαν το Κατάκολο και τη Ζάκυνθο προκειμένου να απορροφούν όχι μόνο τη μεταναστευτική κίνηση της περιοχής αλλά και τα φορτία της σταφίδας. Η παρουσία τους στα επαρχιακά αυτά λιμάνια, σύμφωνα με τις τοπικές μαρτυρίες, τόνωνε ακόμα περισσότερο την επιβατική κίνηση προς την Αμερική και τις εργασίες των πρακτόρων.⁸¹

Η τεράστια αποδοχή που είχε η εταιρία στους υποψήφιους μετανάστες και η πρωτόγνωρη επιβατική κίνηση που βίωνε το λιμάνι της Πάτρας την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα αντικατοπτρίστηκαν και στη μεγάλη ζήτηση για συνάλλαγμα, τις συχνές ελλείψεις δολαρίων που συχνά παρουσιάζονταν σε όλο το νομό της Αχαΐας και την υπερτίμηση του ξένου νομίσματος στο τοπικό «χρηματιστήριο συναλλάγματος» με το οποίο επίσης ασχολούνταν οι περισσότεροι πράκτορες μετανάστευσης, μεταξύ αυτών και οι αντιπρόσωποι της αυστριακής εταιρίας.⁸² *«Αγοράζονται και πωλούνται δολλάρια και τσέκ Αμερικανικά παρά του κ. Δημοπούλου, εν Αιγίω. Μεγίστη ζήτησις παρατηρήθη εσχάτως. Εν Πάτραις μάλιστα εξέλειψαν εντελώς υπερτιμηθέντα τα ολίγα άτινα έμενον, εις τάς δραχμάς 6 έως 6,20 προς μεγίστην ζημίαν των μεταναστών. Εις τινάς Δήμους της Κορινθίας και Άργους πληροφορούμεθα ότι υπάρχουν πολλά δολλάρια. Παρακαλώνται οι κάτοχοι ίνα μας αποστείλωσι οιονδήποτε ποσόν θέλουσιν εις το εν Αιγίω Υ/στημα της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, σύροντες το ποσόν εις δραχμάς εις βάρος του κ. Ιωάννου Δημοπούλου με την τρέχουσαν τιμήν του χρυσού».*⁸³

---

⁸⁰ Τη δωρεάν μεταφορά από την Καλαμάτα και το Κατάκολο στην Πάτρα με τα τοπικά δρομολόγια της «Κρήτης» του Γουδή μαζί με την παροχή γεύματος και διανυκτέρευσης σε τοπικά ξενοδοχεία εξασφάλισε το 1906 η «Αυστροαμερικάνα» στους πελάτες της οι οποίοι δεν μπορούσαν να εξυπηρετηθούν λόγω σιδηροδρομικής απεργίας. Βλ. *Πατρίς Πύργου*, 24/9/1906.

⁸¹ Χριστόδουλος Δαμίρης, *Περί της εκ Ζακύνθου μεταναστεύσεως*, ό.π., σ. 13.

⁸² *Νεολόγος Πατρών* 18/04/1907.

⁸³ *Νέος Κόσμος* 17/03/1907. Παρατίθεται στο <http://toufas.blogspot.gr/2011/08/blog-post.html>. (Τελευταία πρόσβαση 10/12/2018).

Από την πλευρά της η «Αυστροαμερικάνα» επένδυσε στη μεταναστευτική κίνηση της Ανατολικής Μεσογείου, διαθέτοντας στο λιμάνι της Πάτρας συνεχώς νέα και μεγάλα υπερωκεάνια. Η άφιξη στο λιμάνι της Πάτρας το 1908 της «Μάρθας Ουάσινγκτον» και αργότερα, το Μάιο του 1912 του «Κάιζερ Φραγκίσκου Ιωσήφ» (το οποίο μετονομάστηκε μετά τον Α' Παγκόσμιο σε «Πρόεδρος Ουίλσον») χωρητικότητας 12.588 τόνων και 1.200 θέσεων τρίτης κατηγορίας χαιρετίστηκε από την τοπική κοινωνία ως επένδυση που έβαζε την πόλη στο χάρτη των μεγάλων ευρωπαϊκών λιμανιών.⁸⁴ Στις παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων πάντως ακόμα και οι πλωτοί κολοσσοί της εταιρίας αδυνατούσαν να ανταποκριθούν στην υψηλή ζήτηση. Οι μετανάστες που έμεναν πίσω περιμένοντας το νέο δρομολόγιο για να εξυπηρετηθούν, έβλεπαν το ρεύμα να διογκώνεται εκ νέου ύστερα από κάθε άφιξη της Αχαϊκής ή του σιδηροδρόμου. Η εταιρία προσέφυγε στη λύση των έκτακτων δρομολογίων αλλά και της συμπληρωματικής ναύλωσης ακόμα μεγαλύτερων υπερωκεανίων από την αγγλική Κιούναρ Λάϊν η οποία δραστηριοποιούνταν στη γραμμή Τεργέστη-Φιούμε-Νέα Υόρκη.⁸⁵

Οι εργασίες της «Αυστροαμερικάνας» στην Πάτρα ευνοήθηκαν από την επτάμηνη περίπου διακοπή των δρομολογίων των ελληνικών υπερωκεανίων λόγω επίταξής τους από την κυβέρνηση για τις στρατιωτικές ανάγκες των Βαλκανικών Πολέμων.⁸⁶ Με δεδομένο ότι η εταιρία λειτουργούσε αδιάλειπτα μέχρι το 1914 και την είσοδο της Αυστρίας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο,⁸⁷ καθώς επίσης και ότι προσέφερε τα περισσότερα δρομολόγια μηνιαίως προς το Νέο Κόσμο μπορούμε να αντιληφθούμε ότι η επένδυση των «Μόρφου και Κρώββ» και των κατά τόπους αντιπροσώπων τους στο εμπόριο των υπερωκεανίων εισιτηρίων ήταν ιδιαίτερα επιτυχημένη. Σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία του γραφείου από το 1906 έως και το 1914 με την

---

⁸⁴ *Νεολόγος Πατρών* 15/05/1912. Αναστάσιος Τζαμτζής, *Τα ελληνικά υπερωκεάνια*, ό.π., σ. 48.

⁸⁵ Τον Ιούλιο του 1912 η ναυλωθείσα «Πανόνια» της Κιούναρ παρέλαβε για λογαριασμό της «Αυστροαμερικάνας» 1500 μετανάστες από την Πάτρα ενώ τρία ακόμα υπερωκεάνια (2 της «Αυστροαμερικάνας» και 1 της Κιούναρ) επρόκειτο να συγκεντρώσουν γύρω στους 4.000 μετανάστες σε μια μόνο βδομάδα. Σύμφωνα με τον τοπικό Τύπο, το πρώτο δεκαήμερο του Σεπτεμβρίου περίπου 3.200 μετανάστες αναχώρησαν από την Πάτρα με τρία δρομολόγια της εταιρίας και άλλοι 2.300 με τα επόμενα τρία. *Νεολόγος Πατρών* 3/07/1912, 17/07/1912, 2/09/1912, 10/09/1912.

⁸⁶ Η «Μακεδονία» βυθίστηκε από τουρκικό καταδρομικό, ο «Θεμιστοκλής» και η «Πατρίς» χρησιμοποιήθηκαν ως μεταγωγικά και το «Αθήναι» ως πλωτό νοσοκομείο μεταξύ Θεσσαλονίκης-Πειραιά. *Νεολόγος Πατρών* 3/06/1913, 28/06/1913, 17/06/1934. Αναστάσιος Τζαμτζής, ό.π., σ. 47, 49.

⁸⁷ Στις 13 Οκτωβρίου 1914 ο προϊστάμενος του γραφείου της «Αυστροαμερικάνας» στον Πειραιά ανακοίνωνε στον Τύπο την αναστολή της λειτουργίας της εταιρίας και την ίδρυση με τη δική του πλέον επωνυμία γραφείου συναφών εργασιών. *Εμπρός* 13/10/1914.

«Αυστροαμερικάνα» αναχώρησαν για την Αμερική 133.879 μετανάστες ενώ επέστρεψαν 37.215. Αναλυτικά τα στοιχεία έχουν ως εξής:

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Κατάλογος Αναχωρησάντων εις Αμερικήν και επανελθόντων εξ Αμερικής από του έτους 1906 μέχρι του 1914 δια των Υπερωκεανείων της Εταιρίας «Αυστροαμερικάνας» ⁸⁸		
ΕΤΟΣ	ΑΝΑΧΩΡΗΣΑΝΤΕΣ ΕΙΣ ΑΜΕΡΙΚΗΝ	ΕΠΙΣΤΡΕΨΑΝΤΕΣ ΕΞ ΑΜΕΡΙΚΗΣ
1906	7.625	650
1907	16.196	780
1908	3.037	895
1909	20.116	3.716
1910	17.710	2.004
1911	12.639	4.090
1912	29.780	11.057
1913	15.921	11.599
1914	10.855	2.424
ΣΥΝΟΛΟ	133.879	37.215

Το πατρινό πρακτορείο επέμεινε στην πρακτόρευση των εισιτηρίων της εταιρίας όταν αυτή επανέκαμψε στο λιμάνι της Πάτρας το 1919, μετά από πέντε χρόνια απουσίας, αν και με το στόλο της αποδεκατισμένο και επιταγμένο από την ιταλική κυβέρνηση για αρκετούς μήνες μετά τη λήξη του πολέμου.⁸⁹ Το πατρινό γραφείο διεκδίκησε δυναμικά τη διαχείριση του τελευταίου κύματος εξόδου από το ελληνικό βασίλειο και την Ανατολική Μεσόγειο προς τη Νέα Υόρκη και το Μπουένος Άιρες. Μπορεί να αντιπροσώπευε μια ιταλική πλέον εταιρία και να έφερε νέα επωνυμία, αυτή των «Κοζούλιτς Λάιν» (Cosulich Lines), είχε ωστόσο εγγραφεί στη μνήμη των ντόπιων αλλά και των μεταναστευτικών κοινοτήτων της Πελοποννήσου ως το γραφείο της «Αυστροαμερικάνας». Αποτελούσε ένα ευρύτερα αναγνωρίσιμο τοπόσημο για το λιμάνι της Πάτρας, σημείο αναφοράς όχι μόνο για όσους σχεδίαζαν να ταξιδεύσουν, αλλά και για όσους εργάζονταν, ζούσαν ή κινούνταν στην παραλιακή ζώνη.⁹⁰

⁸⁸ Βλ. Νομάρχης Αχαΐας-Ηλιδος προς τον Αντιπρόεδρο Κυβερνήσεως Ανδρέα Μιχαλακόπουλο 2/12/1929, Αρχείο Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, Φ.2. Αλληλογραφία 1913-1931, Υ.2.3, Αλληλογραφία 1929 (πίνακας γραφείου Μόρφου και Κρωββ), Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας

⁸⁹ Η καθυστέρηση της λύσης της επίταξης πολλών υπερωκεανίων της Cosulich εξυπηρετούσε την ανάγκη μεταφοράς των Ιταλών εφέδρων. *Νεολόγος Πατρών* 30/06/1920.

⁹⁰ Βλ. στις μικρές αγγελίες της Πάτρας, προσδιορισμό της θέσης ενοικιαζόμενων ακινήτων της παραλίας με «συντεταγμένη» το γραφείο της «Αυστροαμερικάνας». *Νεολόγος Πατρών* 24/01/1925, 2/11/1927. Βλ. επίσης τις αναμνήσεις του ναυτικού πράκτορα Διονύσιου Τσερώνη για τα γραφεία και τις εγκαταστάσεις της «Κοζούλιτς» στο Λεωνίδα Σωτηρόπουλος, *Μαρτυρίες για το λιμάνι των Πατρών*, ό.π., σ. 28.

ο Τα υπόλοιπα αχαϊκά πρακτορεία

Το παράδειγμα των «Μόρφυ και Κρωββ» οι οποίοι επιχείρησαν με τις παροχές τους να «εξελληνίσουν» το απευθείας ταξίδι στην Αμερική με τα αυστριακά υπερωκεάνια και να προσδώσουν έναν τοπικό χαρακτήρα στην ξένη εταιρία ακολούθησε ένα άλλο αχαϊκό πρακτορείο ειδικευόμενο στα ταξίδια με μετεπιβίβαση. Υπό την πίεση της απευθείας σύνδεσης που είχε ξεκινήσει μετά το 1905 το πρακτορείο του Ιωάννη Μασσάρη στην Αγίου Ανδρέου 57 προσπάθησε να παρουσιάσει τη μετάβαση στην Αμερική μέσω Ιταλίας ως μια ανθρώπινη και ασφαλή διαδικασία χάρη στο διεθνικό οικογενειακό δίκτυό του. Ο Ιταλός Μασσάρη, έμπορος και ναυτιλιακός πράκτορας της Πάτρας, δραστηριοποιήθηκε στις αρχές του αιώνα στην πώληση υπερωκεάνιων εισιτηρίων μέσω Νεαπόλεως εκμεταλλευόμενος το συγκριτικό πλεονέκτημα που διέθετε έναντι των υπόλοιπων πρακτόρων. Στη Νεάπολη τα αδέρφια του διατηρούσαν ένα δεύτερο γραφείο (υπό τη διεύθυνση του Αλβέρτου Μασσάρη) το οποίο παραλάμβανε τους μετανάστες για να τους κατευθύνει στα ιταλικά υπερωκεάνια. Το διεθνικό γραφείο προέβαλλε ως ασυναγώνιστο πλεονέκτημά του τη συνδρομή προς τους πελάτες του κατά τη διάρκεια της αναμονής του υπερωκεανίου, προσωποποιημένες υπηρεσίες και διαρκή επικοινωνία με το γραφείο της Πάτρας.⁹¹ Την ώρα που οι υπόλοιποι πράκτορες παρέπεμπαν τους πελάτες τους στις αμφιβόλου ποιότητας υπηρεσίες κάποιου άγνωστου διερμηνέα ή αλλοδαπού συνεργάτη τους στα λιμάνια μετεπιβίβασης, όπως συχνά κατήγγειλαν πολλοί δεινοπαθόντες μετανάστες, το γραφείο των Μασσάρη στο ιταλικό λιμάνι διαφημιζόταν ως το πρακτορείο των «συμπατριωτών» στο οποίο μπορούσαν να βασίζονται όχι μόνο οι Πατρινοί αλλά και όλοι οι Έλληνες μετανάστες, πελάτες και μη, οι οποίοι διέρχονταν από αυτό. «*Μας εβοήθησεν ουχί ως μετανάστας αλλά ως πατριώτας, επειδή αυτός είναι Ιταλός αλλά έχει νυμφευθή εις Πάτραν*», ανέφερε χαρακτηριστικά το 1906 σε ένα διαφημιστικό ευχαριστήριο μια ομάδα μεταναστών η οποία ισχυριζόταν ότι ενώ είχε προκλείσει εισιτήρια με άλλο πρακτορείο για να ταξιδεύσει με το «Βορειογερμανικό Λούδ», εξαπατήθηκε και τελικά εξυπηρετήθηκε από τους Αφούς Μασσάρη στη Νεάπολη.⁹² Δεν ξέρουμε σε ποιο βαθμό αυτή η «εξ αγχιστείας εντοπιότητα» του πράκτορα κέρδιζε πράγματι την εμπιστοσύνη των υποψήφιων μεταναστών, πάντως σίγουρα δεν αρκούσε

⁹¹ Στο πλαίσιο της διαφημιστικής προβολής του γραφείου δημοσιεύονταν συχνά στον Πατριαϊκό Τύπο τα τηλεγραφήματα που στέλνονταν από το γραφείο της Νεαπόλεως σε εκείνο της Πάτρας με τα οποία οι συγγενείς των μεταναστών ενημερώνονταν άμεσα για την αίσια επιβίβαση και αναχώρηση των οικείων τους για την Αμερική. *Νέος Αιών Πατρών* 17/03/1906.

⁹² *Νεολόγος Πατρών* 24/03/1906· *Νέος Αιών Πατρών* 25/03/1906.

για να καθορίσει τις επιλογές τους. Το πρακτορείο χρειαζόταν οπωσδήποτε να επιστρατεύσει και άλλα διαφημιστικά μέσα για να ανταγωνισθεί την απευθείας σύνδεση της «Αυστροαμερικάνας», την οποία μάλιστα αρχικά αντιπροσώπευε. Δεν δίστασε, για παράδειγμα, να βαπτίσει τη γραμμή Πάτρα-Νέας Υόρκη μέσω Νεαπόλεως ως «απευθείας» αφού, όπως διαφήμιζε, «[ε]ν Νεαπόλει δεν παραμένουσιν ούτε μίαν ημέραν αλλ' από του ενός ατμοπλοίου θα εμβαρκαρισθώσιν επί του ετέρου».⁹³ Για τους πράκτορες η μετάβαση στο ιταλικό λιμάνι με την ελληνικό θαλαμηγό «Πριγκίπισσα Σοφία» και η άμεση αναχώρηση αρκούσαν για να συντομεύσουν στο φανταστικό του ταξιδιώτη τις αποστάσεις και να περιορίσουν τις όποιες ανησυχίες του για την ταλαιπωρία που αναμενόταν να έχει το ταξίδι με μετεπιβίβαση.

Στον Πατραϊκό Τύπο από το 1905 έως και το 1908 διαφημίζονταν τουλάχιστον 16 πρακτορεία που αντιπροσώπευαν ή εμπορεύονταν εισιτήρια υπερωκεάνιων εταιριών: των *Μόρφου και Κρωββ* (Αυστρο-Αμερικάνα), των *Χρ. Χρηστοφή- Κ.Α. Αλεξόπουλου* (Φαβρ Λαϊν, Ρεντ Σταρ Λάιν, Πρενς Λάιν), των *Αφών Γεωργιάδη* (γραμμή για Βραζιλία), του *Σ.Κ. Κωστή*, (Λευκός Αστή- Ουάϊτ Σταρ Λάιν), του *Γ. Τοπάλη* (Ηνωμένες Ιταλικές Εταιρείες Φλόριο Ρουμπατίνο και Βελότσε), του *Χρ. Ρηγόπουλου* (Βορειογερμανικό Λούδ), *Κων. Σ. Τρίχα* (Βορειογερμανικό Λούδ), *Ιωσήφ Φορνάρη* (γενικό πρακτορείο εισιτηρίων μέσω ιταλικών λιμανιών), των *Μουστακόπουλου-Γκίκα-Σακελλαρόπουλου* (Λόνιτ Ιταλιάνο), του *Ιωάν. Ν. Χαϊδόπουλου* (Φρανς Λάιν), του *Κακογιάννη* (Ρώσικη Ατμοπλοΐα), των *Παππά και Λαμπρόπουλου* (Αγκορ Λάιν, Φαβρ Λάιν, Αμέρικαν Λάιν μέσω Τεργέστης-Χεμβούργου, Κούναρ Λάιν), του *Ιωάν. Μασσάρη* (Αγγλο-Αμέρικαν Λάιν, Πρενς Λάιν, Λα Λιγούρε Βραζιλιάνα), των *Αλβέρτου Καζάλε-Τσακασιάνου και Σία* (Σίκουλο-Αμερικάνα, Ουάϊτ Σταρ Λάιν), του *Εμμ. Φραγκόπουλου* (Αμβουργο-Αμέρικα Λάιν), και του *Σπ. Ξ. Σταυρολόπουλου* (Ατμοπλοΐα του Δ. Μωραΐτη).⁹⁴

Τα κέρδη από το εμπόριο των εισιτηρίων ανέρχονταν σε εκατομμύρια χρυσών φράγκων και δικαιολογούσαν το αυξημένο ενδιαφέρον των Πατρινών επιχειρηματιών για το χώρο. Είναι ενδεικτικά τα στοιχεία του ισολογισμού που είχε δημοσιοποιήσει η Ελληνική Ατμοπλοΐα για το β' εξάμηνο του 1907. Μόνο για τρία υπερωκεάνια ταξίδια

⁹³ *Νεολόγος Πατρών* 2/03/1906.

⁹⁴ Βλ. διαφημίσεις στο *Νεολόγο Πατρών*. Οι περισσότεροι από τους παραπάνω επιχειρηματίες ήταν επίσης πράκτορες ελληνικών ατμοπλοϊκών εταιριών (ο Κ. Αλεξόπουλος της Ιονικής Ατμοπλοΐας των Δεστούνη-Γιαννουλάτου, ο Φραγκόπουλος της εταιρίας Παπαλεονάρδου), ξένων ατμοπλοϊκών εταιριών (ο Ι. Χαϊδόπουλος της γαλλικής Μεσαζερή, ο Τοπάλης της ιταλικής Φλόριο) και ασφαλιστικών ενώσεων (π.χ. Ι. Μασσάρης). Σταματίου, *Πανελλήνιος Οδηγός 1912*, σ. 322-323· Ευμορφόπουλου, *Οδηγός Πατρών 1910*, ό.π., σ. 46.

του «Μωραΐτη» το πρακτορείο της εταιρίας που λειτουργούσε στην Πάτρα στην Αγίου Ανδρέου 114 και αντιπροσωπευόταν από τον Σπυρίδωνα Ξ. Σταυρουλόπουλο είχε εισπράξει από ναύλους επιβατών και εμπορευμάτων: 23.062,70 χρυσά φράγκα για το πρώτο ταξίδι, 77.053 για το δεύτερο, και 105.392,85 για το τρίτο.⁹⁵ Οι αριθμοί μαρτυρούσαν όχι μόνο το ύψος των κερδών αλλά και τη δυναμική του λιμανιού της Πάτρας το οποίο, αν και ταυτισμένο με την «Αυστροαμερικάννα», κέρδιζε σταθερά την προτίμηση έναντι του Πειραιά ακόμα και από τους μετανάστες που επέλεγαν την εταιρία του «Μωραΐτη». Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι και η δραστηριοποίηση των ελληνικών εταιριών μετά το 1908 ωφέλησε πολλαπλώς τις πόλεις στις οποίες κατέπλεαν τα υπερωκεάνια τους (Γύθειο, Καλαμάτα, Πάτρα) αφού συγκρατούσε τους μετανάστες-καταναλωτές στα ελληνικά λιμάνια και απορροφούσε ένα μεγάλο μερίδιο της πώλησης εισιτηρίων το οποίο παλαιότερα καρπώνονταν οι ξένοι πράκτορες. Την αντιπροσωπεία των εταιριών του «Μωραΐτη», της «Υπερωκεανείου Ελληνικής Ατμοπλοΐας», της «Εθνικής Ατμοπλοΐας» και της «Αυστροαμερικάννας», διεκδικούσαν ισχυρά επιχειρηματικά ονόματα τα οποία εξασφάλιζαν συνήθως σταθερές συνεργασίες και ένα δίκτυο από προσεκτικά επιλεγμένους υποπράκτορες.⁹⁶ Η περίπτωση του Σπ. Σταυρουλόπουλου, για παράδειγμα, δεν είναι τυχαία. Πρωτότοκος γιος μεγάλου σταφιδέμπορου του Αιγίου, ο Σταυρουλόπουλος δραστηριοποιήθηκε επαγγελματικά στην Πάτρα από το 1908 μέχρι και το θάνατό του το 1929 ως αντιπρόσωπος ελληνικών ατμοπλοϊκών και ασφαλιστικών εταιριών και σύμβουλος τραπεζιτικών δραστηριοτήτων.⁹⁷ Η οικονομική και κοινωνική επιφάνειά του οπωσδήποτε συνέβαλε στη διεκδίκηση και τη διατήρηση της αντιπροσωπείας του «Μωραΐτη» αρχικά και της «Εθνικής Ατμοπλοΐας» στη συνέχεια για δύο ολόκληρες δεκαετίες.

Οι αριθμοί των μεταναστών και τα ποσά που αντιστοιχούσαν στη μετακίνησή τους δικαιολογούσαν το σκληρό ανταγωνισμό για την προσέλκυση πελατών. Το κυνήγι ξεκινούσε μάλιστα προτού καν αποβιβασθούν από τα τρένα οι υποψήφιοι μετανάστες

---

⁹⁵ Οι πωλήσεις του κεντρικού πρακτορείου της εταιρίας στον Πειραιά, όπου είχε και την αφετηρία του το υπερωκεάνιο, ήταν σαφώς υψηλότερες για τα δύο πρώτα ταξίδια (70.905,80 χρυσά φρ. το α' και 146.339,30 β' ταξίδι) όχι όμως και για το τρίτο (86.516,65 χρυσά φρ.). Ευνοημένα φαίνονται ότι ήταν τα πρακτορεία της Πάτρας και της Καλαμάτας με το τελευταίο να έχει εισπράξει 8.738,80 χρυσά φρ. (α' ταξίδι), 51.402,50 (β' ταξίδι), 64.692,15 (γ' ταξίδι). Συνολικά πάντως τα τρία ταξίδια του «Μωραΐτη» είχαν αποδώσει στην εταιρία 1.218.529,90 χρυσά φράγκα. *Νεολόγος Πατρών* 3/02/1908.

⁹⁶ Η συχνή αλλαγή των αντιπροσώπων της «Υπερωκεανίου Ελληνικής Ατμοπλοΐας» στην Πάτρα (Μανιάκης, «Ανώνυμη Ελληνική Εταιρεία Ναυτικών Επιχειρήσεων», Γαλανόπουλος) δεν είναι φυσικά άσχετη με τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η εταιρία και που οδήγησαν στην απορρόφησή της από την «Εθνική Ατμοπλοΐα». Ενδεικτικές διαφημίσεις: *Νεολόγος Πατρών* 14/09/1908, 13/05/1909, 22/12/1910.

⁹⁷ Βλ. νεκρολογία του Σπ. Σταυρουλόπουλου στο *Νεολόγο Πατρών* 19/05/1929.

οι οποίοι κατέφθαναν από άλλους νομούς. Είναι χαρακτηριστική η έκκληση στον τοπικό Τύπο για παρέμβαση της αστυνομίας προκειμένου να μπει τάξη στο σιδηροδρομικό σταθμό της πόλης και να συγκρατηθούν οι κράχτες που αλίευαν μετανάστες σε κάθε άφιξη αμαξοστοιχίας. *«Από το Ρίον ακόμη αρπάζονται λεμβούχοι και γκαρσόνια ξενοδοχείων από των βαγονίων και σταυρώνουν τους επιβάτας. Όταν δε εισέλθη εις το σταθμόν του αγίου Διονυσίου το τραίνον, τότε τι γίνεται δεν περιγράφεται. Βαρκάρηδες, διερμηνείς, γκαρσόνια, υπηρέται μεταναστευτικών πρακτορείων, αχθοφόροι, λούστροι και λωποδύται όλοι αναρριχόνται επί της κινουμένης αμαξοστοιχίας και παρουσιάζουν το αηδέστερον και αγριώτερον θέαμα εις τους ξένους. Οι οποίοι ερωτούν έκπληκτοι. «Δεν έχει αυτή η πόλις Αστυνομίαν;»».*⁹⁸ Ανάλογη πίεση ασκούσαν οι λεμβούχοι προς τους επιβάτες των ατμόπλοιων που κατέφθαναν με τα εσωτερικά δρομολόγια στο λιμάνι της Πάτρας ή του Πειραιά. Με δέλεαρ την προμήθεια αναλάμβαναν να κατευθύνουν στο πρακτορείο με το οποίο συνεργάζονταν όσο το δυνατόν μεγαλύτερη πελατεία. Η επιρροή που ασκούσαν στους συμπατριώτες τους όταν αυτοί κατέφθαναν στα λιμάνια και προσέφευγαν στις υπηρεσίες τους, ήταν τόσο μεγάλη ώστε οι εταιρίες φρόντιζαν να διατηρούν πολύ καλές σχέσεις μαζί τους και να ικανοποιούν τις όποιες οικονομικές απαιτήσεις στους.⁹⁹ Το πλήθος όλων αυτών των μεσαζόντων θα πρέπει να ιδωθεί ως ένα αλληλοτροφοδοτούμενο δίκτυο που κινούνταν γύρω από τα πρακτορεία μετανάστευσης και επιζητούσε μερίδιο από τον πλούτο που απέφεραν τα εποχικά κύματα των αναχωρήσεων.

Η εικόνα πάντως των μεταναστών να κυκλοφορούν ομαδικά στους δρόμους γύρω από το λιμάνι, περιφερόμενοι από πρακτορείο σε πρακτορείο μέχρι να έρθουν σε συμφωνία με κάποιο από αυτά, περιγραφόταν πολύ συχνά στον τοπικό Τύπο και ερμηνευόταν ως ενδεικτική της πρόθεσής τους να διαπραγματευθούν σκληρά τους όρους και το κόστος της μετακίνησής τους.¹⁰⁰ Διέλυε επίσης σε μεγάλο βαθμό τη διάχυτη εντύπωση που ενίσχυε ακόμα περισσότερο ο Τύπος περί «ευπειθών» χωρικών οι οποίοι αποτελούσαν εύκολα θύματα των δραστήριων πρακτόρων της πόλης και των μεσιτών που δρούσαν για λογαριασμό τους.¹⁰¹ Ο ρόλος του μεταναστευτικού

---

⁹⁸ *Νεολόγος Πατρών* 4/08/1907.

⁹⁹ «Η εξ Ελλάδος γραμμή προς την Αμερικήν», *Ναυτικά Χρονικά*, Έτος Β', αρ.40, 15/08/1932, σ. 11-12.

¹⁰⁰ «Αθρόοι μεταναστεύσεις. Καθ' ομάδας περιέρχονται τας οδούς και έρχονται εις συμφωνίας μετά των διαφόρων ενταύθα πρακτόρων». *Νεολόγος Πατρών* 12/03/1905.

¹⁰¹ Ενδεικτική περιγραφή της «ευπιστίας» των χωρικών: «Οι εκμεταλλευταί επέτυχαν εις την εκστρατείαν των κατά της αλογίστου ευπιστίας. Πριν δε εξέλθουν του χωρίου των οι μετανάσται, είναι ήδη αποφασισμένον και συμφωνημένον πού και πώς θα επιβιβασθούν, ποίον πρακτορείον θα εκδώση τα εισιτήριά των και με ποίας εταιρείας ατμόπλοιοι θα αναχωρήσουν από τον Πειραιά». Εμμ. Λυκούδης, *Οι μετανάσται*, ό.π., σ. 29. Η υστερία σε επίπεδο δημοσίου λόγου απέναντι στους μεταναστευτικούς

υποκειμένου εμφανίζεται πολύ πιο ενεργός όσο ωριμάζει η μεταναστευτική διαδικασία και οι εναλλακτικές επιλογές του πολλαπλασιάζονται. Η απόφαση της μετανάστευσης αποδεικνύεται επίσης σαφώς πιο ορθολογική απ' ό,τι πιστευόταν παλαιότερα από τους ερευνητές, διαμορφωμένη σε μεγάλο βαθμό από τις οδηγίες και τις συμβουλές που τους παρείχαν τα μεταναστευτικά δίκτυα μέσω των επιστολών ή των παλιννοστήσεων τους.¹⁰² Το πλήθος των εταιριών και ο μεταξύ τους ανταγωνισμός λειτουργούσε οπωσδήποτε υπέρ του υποψήφιου ταξιδιώτη ο οποίος μπορούσε πλέον να κάνει όχι μόνο επιλογές ως προς την εταιρία με την οποία θα αναχωρούσε αλλά και σκληρά παζάρια στην τιμή του εισιτηρίου που θα αγόραζε.¹⁰³ Πολλοί πράγματι μετανάστες εμφανίζονται αρκετά επιφυλακτικοί, αν όχι καχύποπτοι, απέναντι στους μεσίτες των εισιτηρίων, αποφεύγοντας να προκλείσουν μια θέση σε κάποιο πρακτορείο της επαρχίας προκειμένου να διερευνήσουν τις σαφώς περισσότερες εναλλακτικές των εταιριών και τις ευκαιρίες των ναύλων που προσέφερε η Πάτρα. Συχνά μάλιστα συνοδεύονταν και από πρόσωπα εμπιστοσύνης τα οποία αναλάμβαναν να τους βοηθήσουν, όχι βέβαια πάντα αφιλοκερδώς και να τους οδηγήσουν σε ασφαλείς επιλογές με την εμπειρία και τις γνωριμίες που διέθεταν στην πόλη.¹⁰⁴ Δεν σπάνιζαν και οι περιπτώσεις εκείνων οι οποίοι προσέφευγαν ακόμα και στους τοπικούς πολιτευτές προκειμένου να εξασφαλίσουν κάποιο εισιτήριο σε περιόδους μαζικών αναχωρήσεων και χαμηλής διαθεσιμότητας θέσεων.¹⁰⁵ Καθοδηγητικό ρόλο προς τους υποψήφιους ταξιδιώτες αναλάμβαναν φυσικά και οι δημοσιογράφοι οι οποίοι συχνά

πράκτορες ερμηνεύεται σήμερα ως μια λογοθετική στρατηγική η οποία απέβλεπε -μεταξύ άλλων- στο να προβάλλει τη μετανάστευση εξολοκλήρου ως παράνομη δραστηριότητα και να μετακυλήσει την ευθύνη της αποδημίας αποκλειστικά στους πράκτορες αποκρύπτοντας έτσι τις πραγματικές αιτίες της αποδημίας. Ulf Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, ό.π., σ. 176-177.

¹⁰² Walter D. Kamphoefner, "Immigrant Epistolary and Epistemology: On the Motivators and Mentality of Nineteenth-Century German Immigrants", *Journal of American Ethnic History* 28, 3, 2009, σ. 34-54· David Spener, "Critical Reflections on the Migration Industry Concept", ό.π., σ. 10-15.

¹⁰³ Ο Κύπριος μετανάστης Σάββας Τσερκεζής ο οποίος φαίνεται ότι είχε εμπειρία στο παζάρι των ατμοπλοϊκών εισιτηρίων από τα πολλαπλά ταξίδια του στην Ανατολική Μεσόγειο διαπραγματεύθηκε τα ναύλα του στο πρακτορείο της Πρενς Λάιν στον Πειραιά και από διακόσια φράγκα κατάφερε να πληρώσει εκατόν εξήντα. Σάββας Τσερκεζής, *Ημερολόγιον του βίου μου. Αρχόμενον από τον 1886*, Λευκωσία, Εκαιδευτικό και Πολιτιστικό Κέντρο Λαϊκής Τράπεζας Κύπρου, 1988, σ. 131.

¹⁰⁴ Βλ. την περίπτωση δημοδιδάσκαλου από τα Μαζέικα Αχαΐας ο οποίος συνόδευσε μια ομάδα μεταναστών έως την Πάτρα και τους οδήγησε σε διάφορα πρακτορεία συστήνοντάς τους ωστόσο ένα συγκεκριμένο λόγω φιλίας του με τον πράκτορα. Μεσίτες άλλων πρακτορείων τον κατηγορήσαν βέβαια ότι ανέλαβε εργολαβικά τη μεσολάβηση. *Νεολόγος Πατρών* 13/03/1905 και 15/03/1905. Βλ. επίσης τον δεκαεξάχρονο μετανάστη από το Λουτρό Κορινθίας ο οποίος προτού αναχωρήσει για την Αμερική το 1903, συμβουλευτήκε έναν πρώτο ξάδελφό του γιατρό στο Ξυλόκαστρο. Ο τελευταίος φρόντισε να του ετοιμάσει τα χαρτιά και πιθανότατα τον έφερε σε επαφή και με τα τοπικά πρακτορεία. Κασσιανή Πανουτσοπούλου, *Η Ελληνίδα στη μετανάστευση*, Αθήνα-Μελβούρνη, Spring Press, 1988, σ. 27-28.

¹⁰⁵ Το πρακτορείο Κωστή απήντησε το 1906 έκκληση προς τους ενδιαφερομένους μετανάστες να φροντίζουν εγκαίρως να προκλείσουν θέση και να αποφεύγουν την εμπλοκή των βουλευτών τους και την άσκηση πίεσης στους υπαλλήλους. *Νεολόγος Πατρών* 18/04/1906.

συμβούλευαν την άφιξη στο λιμάνι αναχώρησης και την αυτοψία στην αποβάθρα προκειμένου να βεβαιώνονται για την κατάσταση και τη χωρητικότητα του υπερωκεανίου με το οποίο θα αναχωρήσουν.¹⁰⁶ Η εικόνα ενός μεγάλου και σε καλή κατάσταση επιβατικού πλοίου περιόριζε σε μεγάλο βαθμό το άγχος για το υπερωκεάνιο ταξίδι και ενθάρρυνε την επιλογή του. Μεγαλύτερη ασφάλεια, τουλάχιστον ψυχολογική, προσέφεραν στους υποψήφιους μετανάστες τα προαγορασμένα εισιτήρια που αποστέλλονταν από συγγενείς στην Αμερική οι οποίοι ως πιο έμπειροι θεωρούνταν ότι συνήθως είχαν κάνει καλύτερη επιλογή.¹⁰⁷

Καθώς η απευθείας σύνδεση Πάτρας-Νέας Υόρκης κέρδιζε σταθερά τις προτιμήσεις των μεταναστών και οι ελληνικές εταιρίες δημιουργούσαν ένα αίσθημα ασφαλείας, τα πρακτορεία με μετεπιβίβαση έβλεπαν τις πωλήσεις τους σταδιακά να περιορίζονται. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την κάμψη της μεταναστευτικής εκροής λόγω της αμερικανικής οικονομικής κρίσης του 1907 ενέτεινε την οικονομική αβεβαιότητα των νεοφυών μεταναστευτικών επιχειρήσεων. Ο μεγάλος αριθμός των πρακτορείων που από το 1905 δραστηριοποιούνταν στην Πάτρα μειώθηκε σημαντικά το 1908. Η εικόνα του λιμανιού της Πάτρας άλλαξε άρδην και οι περιπατητές της παραλίας παρακολουθούσαν έκπληκτοι τα υπερωκεάνια να αναχωρούν με μόλις 5-15 επιβάτες. *«Η σκηνή της επιβίβασης ήλλαξε τόπον, εκτυλίσσεται πλέον εις τον λιμένα της Νέας Υόρκης, ένθα κατά μυριάδας οι μετανάσται συνωθούνται ζητούντες θέσιν και προτεραιότητα δια την εις τας πατρίδας των επάνοδον. Πώς αλλάζουν οι καιροί!»* αναρωτιόταν ο δημοσιογράφος του *Νεολόγου* συνηθισμένος να περιγράφει τα προηγούμενα τρία χρόνια την αναχώρηση από το λιμάνι της Πάτρας χιλιάδων μεταναστών.¹⁰⁸ Αν και η τοπική αγορά συνέχισε να τροφοδοτείται από τις ροές των παλιννοστούντων, τα πρακτορεία της Πάτρας είδαν τις εργασίες τους να συρρικνώνονται. Πολλές εταιρίες, κυρίως γερμανικές, αγγλικές και ρωσικές, αναγκάστηκαν να αποσυρθούν από το μεσογειακό χώρο ή να περικόψουν τον αριθμό των δρομολογίων τους υποκύπτοντας στον πόλεμο των ατμοπλοϊκών ναύλων.¹⁰⁹ Ο

---

¹⁰⁶ Και πριν καθιερωθεί η απευθείας σύνδεση με την Αμερική ο τοπικός Τύπος συμβούλευε τους μετανάστες να ταξιδεύουν με τα πλοία της γραμμής μέχρι τα ξένα λιμάνια αναχώρησης, να επιθεωρούν τα πλοία και από εκεί να αγοράζουν το εισιτήριο για την Αμερική. *Νέος Αιών Πατρών* 15/09/1905.

¹⁰⁷ Με την πολυπλοκότητα της απόφασης αγοράς του εισιτηρίου από τον υποψήφιο μετανάστη συμφωνούν και οι μελετητές των μεταναστευτικών ρευμάτων από την υπόλοιπη Ευρώπη. Kevin Brown, *Passage to the World: The Emigrant Experience 1807–1940*, Barnsley, Seaforth Publishing, 2013, σ. 28

¹⁰⁸ *Νεολόγος Πατρών* 19/06/1908.

¹⁰⁹ Οι ρωσικές εταιρίες και η Πρενς Λάιν εγκατέλειψαν τα υπερωκεάνια δρομολόγια από τη «Μεσογειακή γραμμή» για μεγάλο διάστημα, όπως ενημέρωνε ο Τύπος της εποχής. Βλ σχόλια στο *Νεολόγο Πατρών* 4/06/1908, 5/06/1908, 10/07/1908.

χάρτης της μεταναστευτικής οικονομίας υπέστη μεταβολές αφού πολλοί πράκτορες εγκατέλειψαν το εμπόριο των υπερωκεάνιων εισιτηρίων,¹¹⁰ όσοι επέμειναν στις εταιρίες με μετεπιβίβαση επέλεξαν πολλαπλές συνεργασίες προκειμένου να επιβιώσουν ενώ το τοπίο ξεκαθάρισε τελικά υπέρ των ισχυρών επιχειρηματικών ονομάτων που δραστηριοποιούνταν στην απευθείας σύνδεση με την Βόρειο Αμερική, όπως τους «Μόρφυ και Κρωββ» και Σπ. Ξ. Σταυρούλοπουλο.¹¹¹

Οι συγκεντρωτικές τάσεις στο χώρο των πρακτορείων εκδηλώθηκαν και μέσα από την πρωτοβουλία Πατριτών επενδυτών να συγκροτήσουν το 1908 την «Ανώνυμη Ελληνική Εταιρία Ναυτικών Επιχειρήσεων» η οποία μεταξύ άλλων πολλών δραστηριοτήτων της ανέλαβε την αντιπροσώπευση της «Φλόριο Ρουμπατίνο» και για ένα διάστημα της «Υπερωκεανείου Ελληνικής Ατμοπλοΐας».¹¹² Η επενδυτική αυτή πρωτοβουλία θα πρέπει να συσχετισθεί με τη νέα δυναμική που είχε αποκτήσει το λιμάνι της Πάτρας από τη διαχείριση της μεταναστευτικής κίνησης, καθώς και τα κεφάλαια που είχαν συσσωρευθεί από Πατρινούς επιχειρηματίες του ναυτιλιακού κλάδου. Εντάσσεται επίσης στο πλαίσιο των σχεδίων ίδρυσης ελληνοϊταλικής υπερωκεάνιας εταιρίας με τη συμμετοχή της Ιταλικής Φλόριο και της Εθνικής Τράπεζας η οποία θα συνέδεε το λιμάνι με την Ιταλία, την Αμερική και την ανατολική Μεσόγειο με ατμόπλοια που θα διέρχονταν από τον Ισθμό της Κορίνθου. Οι σχετικές συζητήσεις ωστόσο δεν καρποφόρησαν προφανώς λόγω της παγκόσμιας οικονομικής συγκυρίας αλλά και των ανταγωνιστικών πιέσεων που δεχόταν η Πάτρα από τους

---

¹¹⁰ Έχει ενδιαφέρον η περίπτωση του Χρ. Χρηστοφή ο οποίος το 1909 μετά από δεκαπέντε χρόνια ενασχόλησης με τις ναυτιλιακές επιχειρήσεις αποσύρθηκε από την Ελλάδα μεταφέροντας τις επιχειρηματικές του δραστηριότητες στην Αργεντινή όπου σχεδίαζε πλέον να εργαστεί ως εμπορικός αντιπρόσωπος οίκων της Ανατολής. Η δημιουργία των ελληνικών υπερωκεάνιων εταιριών δεν άφησε περιθώρια στον πράκτορα για νέες συνεργασίες με ξένες εταιρίες, η μακρά εμπειρία του όμως από την εξυπηρέτηση της μεταναστευτικής κίνησης στην Ανατολική Μεσόγειο έστρεψε τα ενδιαφέροντά του στη Νότια Αμερική και στις εμπορικές ανάγκες των πολυάριθμων μεταναστευτικών κοινοτήτων που είχαν δημιουργηθεί. Χρήστος Χρηστοφής, *Η Αργεντινή Δημοκρατία και το ελληνικόν εμπόριον υπό εποψιν ναυτιλίας, μεταναστεύσεως και συναλλαγών*, Αθήνα, [χ.έ], 1911, σ. 1-5.

¹¹¹ Βλ. διαφημίσεις στο *Νεολόγο Πατρών* 1908 για τους λιγοστούς πράκτορες που επέμειναν στις μετεπιβίβασεις, όπως τους Χρ. Ρηγόπουλο, Εμμ. Φραγκόπουλο, Πάππα και Λαμπρόπουλο και Αλβέρτο Καζάλε. Στον *Οδηγό της Πάτρας του 1910*, σ. 46, καταγράφονται πάντως πέντε πρακτορεία μεταναστεύσεως: η «Αμέρικα Λάιν», η «Αυστροαμερικάννα», η «Εθνική Ατμοπλοΐα», η «Ελληνική Υπερωκεάνειος Ατμοπλοΐα» και το «Ηνωμένο Πρακτορείο δι' Αμερικην» του Παπαπαναγόπουλου.

¹¹² *Νεολόγος Πατρών* 6/05/1908, 13/05/1909. Κ. Τριανταφύλλου, *Ιστορικό λεξικό των Πατρών*, ό.π., σ. 417.

εφοπλιστές του Πειραιά.¹¹³ Για μία ακόμα φορά η Πάτρα επιβεβαίωσε ότι αποτελεί «πόλη ναυτιλιακών πρακτόρων και όχι πλοιοκτητών».¹¹⁴

Η μεταναστευτική έξοδος πάντως ανέκαμψε γρήγορα και μέχρι και τις παραμονές του Μεγάλου Πολέμου παρέμεινε αυξημένη παρά την απαγόρευση αποδημίας στους στρατεύσιμους που άρχισε να επιβάλλει από το Σεπτέμβριο του 1912 η ελληνική κυβέρνηση.¹¹⁵ Αν και υπήρξαν διαμαρτυρίες από την πλευρά της Πάτρας για επιλεκτική εφαρμογή των σχετικών εγκυκλίων από τις αρχές της Αττικής προς όφελος του Πειραιά, το λιμάνι της γνώρισε τεράστια εμπορική κίνηση σε όλη τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων. Σε αντίθεση με το λιμάνι του Πειραιά το οποίο έμεινε κενό υπερωκεανίων για επτά μήνες λόγω επίταξης του στόλου της «Εθνικής Ατμοπλοΐας», τα πρακτορεία της Πάτρας δημιουργούσαν λίστες αναμονής και η νομαρχία πολιορκούνταν από πλήθη κυρίως Οθωμανών υπηκόων οι οποίοι ζητούσαν άδεια αποδημίας για την Αμερική.¹¹⁶

Η «Εθνική Ατμοπλοΐα» έχοντας απορροφήσει την «Υπερωκεάνεια Ελληνική» τον Ιούλιο του 1912¹¹⁷ επανέκαμψε δυναμικά από τον Ιούνιο του 1913 και μέχρι τα τέλη του έτους έθεσε σε κυκλοφορία πέντε υπερωκεάνια.¹¹⁸ Στα τέλη των Βαλκανικών

---

¹¹³ Για την επενδυτική αυτή πρωτοβουλία στην οποία πρωτοστάτησαν ο Γεώργιος Τοπάλης, πράκτορας της Φλόριο Ρουμπατίνο στην Πάτρα και την Κέρκυρα και ο Δημ. Μάξιμος, διευθυντής του υποκαταστήματος της Εθνικής Τράπεζας και μέτοχος της Σταφιδικής Εταιρίας της Πάτρας, βλ. αναλυτικά: *Νεολόγος Πατρών* 30/11/1907, 14/12/1907, 17/12/1907, 7/01/1908.

¹¹⁴ Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι πενήντα πέντε χρόνια πριν, το 1853, οι σταφιδέμποροι και κτηματίες της Αχαΐας πρωτοστάτησαν σε μια παρόμοια κίνηση αναζητώντας τρόπους αποδοτικότερης επένδυσης των κεφαλαίων που είχαν συσσωρευτεί από την έντονη εμπορική κίνηση της περιόδου. Τα σχέδια ίδρυσης Αχαϊκής ατμοπλοϊκής εταιρίας με τη συμμετοχή του τοπικού υποκαταστήματος της Εθνικής Τράπεζας και της ασφαλιστικής εταιρίας «Πάτραι» τελικά ναυάγησαν υπό την πίεση του επιχειρηματικού κόσμου της Σύρου και τον ανταγωνισμό του Αυστριακού Λούδ. Νίκος Μπακουνάκης, *Πάτρα. Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19^ο αιώνα, 1828-1860*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1988, σ. 169-170.

¹¹⁵ *Νεολόγος Πατρών* 21/09/1912, 24/09/1912. Τρ. Κουρτούμη-Χαντζή, *ό.π.*, σ. 121-122.

¹¹⁶ Βλ. σχετική διαμαρτυρία στο *Νεολόγο* με τον τίτλο «Άλλο βασίλειον ο Πειραιεύς άλλο αι Πάτραι;» *Νεολόγος Πατρών* 8/05/1913. Για την κίνηση βλ. *Νεολόγος Πατρών* 9/01/1913, 15/10/1913.

¹¹⁷ Η εταιρία ενεπλάκη το 1911 σε ένα κύκλωμα φυγάδευσης τραχωματικών και φυγόδικων στις ΗΠΑ σε συνεργασία με πράκτορες στα ελληνικά λιμάνια και τη Νέα Υόρκη. Σε έκτακτο έλεγχο που διενήργησαν οι αμερικανικές αρχές στη Νέα Υόρκη στα υπερωκεάνια της «Μεσογειακής Γραμμής», ανακάλυψαν την απάτη στο «Αθήναι», συνέλαβαν και φυλάκισαν όλο το πλήρωμα για τέσσερις μήνες. Η Τράπεζα Αθηνών κατέθεσε εγγυητική επιστολή 70.000 δολαρίων για την αποφυλάκισή τους, ωστόσο στη δίκη οι κατηγορούμενοι δεν εμφανίστηκαν με αποτέλεσμα να αποφασιστεί η κατάσχεση και η άμεση εκποίηση του υπερωκεανίου. Η Τράπεζα Αθηνών κατέβαλε τα χρήματα τελευταία στιγμή ωστόσο η δυσφήμιση οδήγησε στην χρεωκοπία και στην απορρόφηση της εταιρίας από την «Εθνική Ατμοπλοΐα». «Η εξ Ελλάδος γραμμή προς την Αμερική», *Ναυτικά Χρονικά*, Έτος Β', αρ. 40, 15/08/1932, σ. 12. *Νεολόγος Πατρών* 12/02/1911, 15/02/1911, 25/02/1911, 1/03/1911, 5/03/1911.

¹¹⁸ Προς εξυπηρέτηση της εμπορικής και μεταναστευτικής κίνησης η εταιρία, εκτός από το «Θεμιστοκλή», την «Αθήνα» και την «Πατρίδα», προβαίνει στην αγορά των «Ιωαννίνων» και της «Θεσσαλονίκης». Ταυτόχρονα, με την αποζημίωση της «Μακεδονίας» παραγγέλνει τη «Βασίλισσα Σοφία» και τον «Βασιλέα Κωνσταντίνο» (μετονομασθέντα σε «Μεγάλη Ελλάς») ενώ εξασφαλίζει πολυετή ενοικίαση αποβάθρας στη Νέα Υόρκη αντί 30.000 δολ. το έτος. Η ναυπήγηση δύο φορτηγών («Ποντοπόρος» και «Νέστος») και δύο επιβατικών ατμόπλοιων («Συρία» και «Ασία») απέβλεπε στην

Πολέμων η Πάτρα συνδέθηκε συγκοινωνιακά και με τον Καναδά. Η «Αυστροαμερικάνια» εγκαινίασε τακτική γραμμή με το Κεμπέκ από το Μάρτιο του 1913 ενώ οι Παππάς και Μουστακόπουλος ανέλαβαν την αντιπροσωπεία της Καναδικής εταιρίας «Canadian Pacific» η οποία έπειτα από συμφωνία με την Αυστριακή κυβέρνηση καθιέρωνε απευθείας υπερωκεάνια σύνδεση της Τεργέστης με το Κεμπέκ μέσω Πάτρας ενώ εξασφάλιζε στους επιβάτες της πρόσβαση στο εσωτερικό των ΗΠΑ χάρη στους σιδηροδρόμους της. Η εταιρία έκανε μεγάλο άνοιγμα στην Πελοπόννησο όπως μαρτυρά το δίκτυο των συνεργατών της σε κατεξοχήν μεταναστευτικούς νομούς,¹¹⁹ ωστόσο αναγκάστηκε να διακόψει τους πλόες της λόγω ακύρωσης της συμφωνίας με τους Αυστριακούς.¹²⁰ Η τάση επιστροφής των εθελοντών μεταναστών των Βαλκανικών Πολέμων στην Αμερική και το μαζικό ρεύμα της Ανατολής προσέλκυσαν αρκετές ξένες εταιρίες να δραστηριοποιηθούν στην Πάτρα με απευθείας συνδέσεις και υπερωκεάνια μεγάλης χωρητικότητας.¹²¹

Από το πρώτο εξάμηνο του 1914 η βρετανική Κιούναρ Λάιν ξεκίνησε δικά της απευθείας τακτικά δρομολόγια από Πάτρα για Νέα Υόρκη με αντιπρόσωπό της τον Π. Δ. Παναγούλη,¹²² ενώ η «Άμβουργ-Αμερικαν Λάιν» επαναδραστηριοποιήθηκε στην Ελλάδα εγκαινιάζοντας γραμμή με αφετηρία την Οδησό και διέλευση μετά τον Πειραιά και από το λιμάνι της Πάτρας (πράκτορες Αφοί Φραγκόπουλοι).¹²³ Παράλληλα εργασίες στην πόλη ξεκίνησαν και η «Ουάιτ Σταρ» και «Ρεντ Σταρ Λάιν» (πράκτορας Α. Καζάλε και Σία).¹²⁴ Αναγνωρίζοντας τις προοπτικές του λιμανιού της Πάτρας και διεκδικώντας τον έλεγχο της υψηλής εμπορικής και μεταναστευτικής

εξυπηρέτηση της «Μεσογειακής γραμμής». *Νεολόγος Πατρών* 3/06/1913, 4/08/1913. Αν. Τζαμτζής, *Τα ελληνικά υπερωκεάνια*, ό.π., σ. 49-52.

¹¹⁹ Γνωστά ονόματα πρακτόρων ανέλαβαν την αντιπροσωπεία της εταιρίας, όπως ο Λεων. Μερκούρης στην Καλαμάτα, Ηλεία και Τριφυλία και ο Π. Τρουπάκης σε Λακωνία, Μεσσηνία. *Νεολόγος Πατρών* 12/10/1913, 17/06/1934.

¹²⁰ Το φθινόπωρο του 1913 η εταιρία μπλέχτηκε σε σκάνδαλο μεταφοράς στρατεύσιμων Αυστριακών στην Αμερική παρά την απαγόρευση εξόδου που είχε επιβληθεί από την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων. Υπό την πίεση της κοινής γνώμης, υποχρεώθηκε να διακόψει τις εργασίες της στο λιμάνι της Τεργέστης ακυρώνοντας τα σχέδιά της και στην Πάτρα. Ulf Brunnbauer, *ό.π.*, σ. 153.

¹²¹ Βλ. «Λακωνία» της «Κιούναρ Λάιν» η οποία παρέλαβε σε ένα μόνο ταξίδι της από την Πάτρα 2.500 μετανάστες. Ο Έλληνας «βασιλεύς των υπερωκεανίων», «Βασιλεύς Κωνσταντίνος», μετέφερε 1400 μετανάστες από την Πάτρα και 300 από τη Νεάπολη. *Νεολόγος Πατρών* 5/03/1914, 1/05/1915.

¹²² Η άφιξη της «Κιούναρ» στην Πάτρα δεν ήταν εύκολη καθώς η δεκαετής σύμβαση που υπέγραψε με την Ουγγρική κυβέρνηση το 1904 της επέτρεπε να παραλαμβάνει επιβάτες γ' θέσεως μόνο από το Φιούμε και την Τεργέστη και όχι από τα υπόλοιπα λιμάνια που προσέγγιζε. Η ναύλωση των υπερωκεανίων της από την «Αυστροαμερικάνια» που αναφέρεται συχνά στον Πατραϊκό Τύπο μετά τη λήξη των Βαλκανικών Πολέμων ήταν έκτακτη. Οι πράκτορες της Πάτρας μπόρεσαν να την αντιπροσωπεύσουν μόνο όταν έληξε η δέσμευσή της με την Ουγγρική κυβέρνηση. *Νεολόγος Πατρών* 17/06/1934. Ulf Brunnbauer, *ό.π.*, σ. 157-159. Αν. Τζαμτζής, *Τα ελληνικά υπερωκεάνια*, ό.π., σ. 48.

¹²³ *Νεολόγος Πατρών*, 23/04/1914. Αναστάσιος Τζαμτζής, *Τα ελληνικά υπερωκεάνια*, ό.π., σ. 48-49.

¹²⁴ *Νεολόγος Πατρών* 21/11/1914.

κίνησης από την Ανατολή την οποία μέχρι τότε συγκέντρωνε η «Αυστροαμερικάννα», η «Εθνική Ατμοπλοΐα» προέβη σε μια νέα επιχειρηματική κίνηση στις παραμονές της έκρηξης του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Από τον Ιούλιο του 1914 ενίσχυσε τις εργασίες της στην Πάτρα δοκιμάζοντας νέα 15ήμερη γραμμή Πάτρα-Τεργέστη-Νέα Υόρκη.¹²⁵ Τα πρακτορεία στην Αγίου Ανδρέου, υπό τη διεύθυνση έμπειρων επιχειρηματιών, αυξήθηκαν όπως και οι συνεργασίες τους με τοπικούς αντιπροσώπους στην επαρχία. Το λιμάνι της Πάτρας και ο εμπορικός κόσμος της πόλης ξαναζούσαν τις στιγμές ευφορίας του παρελθόντος. Η άφιξη της «Κιούναρ Λάιν» με τα μεγάλα υπερωκεάνια της ανέδειξε πάντως τις τεχνικές ελλείψεις του λιμανιού της Πάτρας καθιστώντας επιτακτική την έναρξη έργων για εμβάθυνση και επέκτασή του. Ο πράκτορας Μόρφου κατέθετε μάλιστα συγκεκριμένες προτάσεις που θα διασφάλιζαν την υψηλή επιβατική και εμπορική κίνηση στην Πάτρα.¹²⁶

Ωστόσο η κήρυξη του Μεγάλου Πολέμου δυσχέρανε εκ νέου τις ναυτιλιακές εργασίες. Με την επιστράτευση της Αυστροουγγαρίας η «Αυστροαμερικάννα» ανέστειλε τη λειτουργία της για πέντε περίπου χρόνια, γεγονός που στέρησε από την Πάτρα τη διαχείριση ενός μεγάλου μέρους της επιβατικής κίνησης προς την Αμερική. Η «Άμβουργ-Αμέρικαν Λάιν» εγκατέλειψε γρήγορα το λιμάνι ενώ οι υπόλοιπες αποσύρθηκαν σταδιακά. Η «Εθνική Ατμοπλοΐα» εκμεταλλεύτηκε την απουσία της αυστριακής εταιρίας για να επεκτείνει τη δράση της στη νέα επιβατική και εμπορική γραμμή Πειραιάς-Πάτρα-Τεργέστη-Νέα Υόρκη.¹²⁷ Η εταιρία η οποία λειτούργησε πάντως στο μεγαλύτερο μέρος του Μεγάλου Πολέμου, επωφελήθηκε από το μονοπώλιο της διαχείρισης της μεταναστευτικής κίνησης.¹²⁸ Μόνο από το λιμάνι της Πάτρας παρέλαβε το 1914 3.189 επιβάτες ενώ το 1915 2.338.¹²⁹ Μαζί με αυτή αναβαθμίστηκε και το λιμάνι του Πειραιά το οποίο ανέκτησε τη δυναμική που είχε πριν

¹²⁵ *Νεολόγος Πατρών* 18/06/1914, 23/07/1914.

¹²⁶ *Νεολόγος Πατρών* 31/05/1912, 2/08/1912, 13/05/1913, 18/05/1913, 23/11/1913.

¹²⁷ Είναι χαρακτηριστικό ότι όταν στα μέσα Ιουλίου του 1914 ο «Φραγκίσκος Ιωσήφ» της «Αυστροαμερικάννας» που αναμενόταν στην Πάτρα ανέστειλε το δρομολόγιο λόγω της επιστράτευσης, 700 μετανάστες εξπηρετήθηκαν από το «Θεμιστοκλή» της «Εθνικής Ατμοπλοΐας» που είχε ξεκινήσει από τον Πειραιά με 500 επιβάτες. Ταυτόχρονα η «Αθήνα» αναχωρούσε από τη Νέα Υόρκη με προορισμό την Τεργέστη μέσω Πάτρας επωφελούμενη από το κενό που δημιουργήθηκε. *Νεολόγος Πατρών* 21/07/1914.

¹²⁸ Ο ελληνικός στόλος επωφελήθηκε στο σύνολό του κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου εξασφαλίζοντας όχι μόνο υψηλά κέρδη αλλά και ευκαιρίες διείσδυσης σε νέες αγορές και θαλάσσιους δρόμους. Βλ. αναλυτικά στο Gelina Harlaftis, *A History of Greek-Owned Shipping. The Making of an International Tramp Fleet, 1830 to the Present Day*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Routledge, 1996, σ. 183-189.

¹²⁹ Τα δύο προηγούμενα χρόνια η ίδια εταιρία είχε παραλάβει από την Πάτρα 3.328 (το 1912) και 1.838 (το 1913) επιβάτες. Βλ. Νομάρχης Αχαΐας-Ήλιδος προς τον Αντιπρόεδρο Κυβερνήσεως Ανδρέα Μιχαλακόπουλο 2/12/1929, Αρχείο Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, Φ.2. Αλληλογραφία 1913-1931, Υ.2.3, Αλληλογραφία 1929 (πίνακας Εθνικής Ατμοπλοΐας), Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας

από τη δραστηριοποίηση της αυστριακής εταιρίας και την καθιέρωση των απευθείας δρομολογίων.¹³⁰ Παρά τη βύθιση τριών υπερωκεανίων της, την προσωρινή επίταξη άλλων, τα υψηλά ασφάλιστρα και την απαγόρευση της εξόδου των Ελλήνων στρατευσίμων τα κέρδη της «Εθνικής Ατμοπλοΐας» από τη μεταφορά φορτίου και επιβατών χαρακτηρίζονταν «μυθώδη» από τον Τύπο της εποχής. Μόνο για ένα ταξίδι των «Ιωαννίνων» από τη Νέα Υόρκη στον Πειραιά το 1916 η «Εθνική Ατμοπλοΐα» είχε κερδίσει 33.000 λίρες ενώ για την επιστροφή του 25.000 λίρες.¹³¹ Για το συγκεκριμένο έτος οι αμερικανικές αρχές ανέφεραν ότι η ελληνική εταιρία είχε μεταφέρει 14.940 μετανάστες σε σύνολο 200.000 περίπου Ευρωπαίων μεταναστών, αριθμός υψηλός αν συγκριθεί με τους 16.686 μετανάστες που είχε μεταφέρει το ίδιο έτος η «Holland-American line».¹³² Στην ανοδική πορεία της εταιρίας συνέβαλαν η αύξηση των ναύλων, η πληρότητα των δρομολογίων της και η διαχείριση τμήματος της ιταλικής επιβατικής κίνησης όσο η Ελλάδα παρέμεινε ουδέτερη.

Το λιμάνι της Πάτρας δεν παρακάμφθηκε πάντως στα πρώτα χρόνια του πολέμου. Τα πρακτορεία μετανάστευσης συνέχισαν τις εργασίες τους, όπως μαρτυρούν και οι σχετικές διαφημίσεις. Καθώς όμως η διάθεση εισιτηρίων ήταν αρκετά περιορισμένη σε σχέση με την προπολεμική περίοδο, η επιβίωσή τους εξαρτιόταν πολύ περισσότερο από την παροχή συμπληρωματικών υπηρεσιών, όπως ασφαλιστικών, τραπεζιτικών, εμπορικών και μεταφορικών εργασιών.¹³³ Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας πρακτορεία γενικών υπηρεσιών ιδρύονταν στα λιμάνια αναχώρησης καθώς τα πλήθη των μεταναστών που είχαν ήδη μεταβεί στην Αμερική και οι διεθνικοί δεσμοί που διατηρούσαν με τις κοινότητες καταγωγής τους, επέβαλλαν νέες εξειδικευμένες υπηρεσίες.¹³⁴ Στο διεθνικό χώρο που είχε δημιουργηθεί μεταξύ Πελοποννήσου και Αμερικής δεν μετακινούνταν πλέον μόνο μετανάστες, ανταλλάσσονταν δέματα και

---

¹³⁰ Το 1914 και το 1915 από το λιμάνι του Πειραιά αναχώρησαν περίπου 10.969 και 17.804 μετανάστες οι οποίοι προέρχονταν από την ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου. Το 1920 είχαν αυξηθεί σε 26.386 εκ των οποίων οι 20.946 ήταν επιβάτες τρίτης θέσης (μετανάστες), 4.632 δεύτερης θέσης (Ελληνοαμερικανοί ταξιδιώτες) και οι 808 πρώτης θέσης (έμποροι και Αμερικανοί υπάλληλοι οργανισμών αρωγής). Th. Saloutos, *The Greeks in the United States*, ό.π., σ. 42-43.

¹³¹ *Νεολόγος Πατρών* 29/04/1916.

¹³² Τρ. Κουρτούμη-Χαντζή, ό.π., σ. 279.

¹³³ Βλ. διαφημίσεις του πρακτορείου Μπαλή και Παπαναγόπουλου. Διέθεταν τμήμα μεταναστεύσεως, τραπεζιτικό, ασφαλιστικό και παραγγελιοδοχικό τμήμα. *Ακαδημαϊκόν Ημερολόγιον Πατρών* 1918.

¹³⁴ Βλ. το «Αμερικανικόν Πρακτορείον Γενικών Υπηρεσιών και Γραφείον Πληροφοριών» στην Καλαμάτα. *Θάρρος Καλαμών* 5/01/1912 όπως παρατίθεται στο Θ. Π. Μπρεδήμας, *Μεσσήνιοι και Μανιάτες*, τόμ. Α, ό.π., σ. 221. Στην Πάτρα, στην Αγίου Ανδρέου, λειτουργούσε από το 1912 το γραφείο αποστολής δεμάτων και εμπορευμάτων Γαλανόπουλου και Σία το οποίο δραστηριοποιούνταν σε Αμερική και Καναδά, όπως επίσης και στην Αγίου Νικολάου το «Γραφείον Πληροφοριών και Διεκπεραιώσεως» του Χρ. Ρηγόπουλου. *Νεολόγος Πατρών* 29/02/1912, 29/08/1912.

μεταφέρονταν εμπορεύματα. Συγγενείς και φίλοι μεταναστών, έμποροι προσέφευγαν στις διεθνικές μεταφορικές υπηρεσίες των πρακτορείων της Αγίου Ανδρέου για να επικοινωνήσουν με τους οικείους τους ή με συνεργάτες στις μεταναστευτικές κοινότητες. Το λιμάνι της Πάτρας νέκρωσε μόνο με τον αποκλεισμό από τις Συμμαχικές Δυνάμεις και την είσοδο της Ελλάδας στον Πόλεμο. Υπό την απειλή και το φόβο των συχνών τορπιλισμών ελάχιστοι ταξίδευαν, τα ατμόπλοια αραίωσαν κάνοντας το δημοσιογράφο του *Νεολόγου* να αναπολεί τη ζωντάνια της λιμενικής ζώνης κατά το παρελθόν: «Ο άλλοτε πολύθορυβος λιμήν των Πατρών εξακολουθεί παραμένων κενός πλοίων και νεκρός κινήσεως, ως και κατά τον αποκλεισμόν. Ούτε σφυρίγματα βαποριών, ούτε φωναί λεμβούχων ούτε κρότοι βαρούλκων ούτε θόρυβος ανασυρομένων ή βυθιζομένων αγκυρών. Ερημία και γαλήνη στον λιμένα βασιλεύει».¹³⁵

---

¹³⁵ *Νεολόγος Πατρών* 24/06/1917.

4. Τα «Γραφεία Ταξιδίων και Μεταναστεύσεως»

Η σταδιακή αύξηση του αριθμού των εκδοθέντων διαβατηρίων στη Νομαρχία Πατρών αμέσως μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου σηματοδοτούσε την έναρξη της αθρόας φυγής όσων είχαν συγκρατηθεί λόγω των εχθροπραξιών και αποτελούσε συχνά αντικείμενο σχολιασμού από τον τοπικό Τύπο.¹³⁶ Στο δημόσιο λόγο οι εθνικές επιτυχίες δεν δικαιολογούσαν τη μετανάστευση των Ελλήνων ωστόσο η κίνηση του λιμανιού γεννούσε ευφορία και ελπίδες αναβίωσης της προπολεμικής οικονομικής ακμής της πόλης. Η αυξημένη ζήτηση για υπερωκεάνια εισιτήρια επαναδραστηριοποίησε τα πρακτορεία της Αγίου Ανδρέου στην αντιπροσώπευση ξένων εταιριών: ο Π. Παναγούλης της «Κιούναρ Λάιν», ο Ι. Χαϊδόπουλος των αμερικανικών εμπορικών και επιβατικών γραμμών, οι Δ. Κακογιάννης και Σ. Αγαπητός της «American Black Sea Line», ο Ν. Ε. Παπαναγόπουλος της «Αμέρικαν Λάιν», ο Μ. Μπαλής της «Ουάιτ Σταρ Λάιν», ο Δ. Καλλιάφας της «Φαβρ Λάιν».¹³⁷

Η διαχείριση του μεταναστευτικού ρεύματος από την Ανατολή και η επαναλειτουργία της γραμμής της Νότιας Αμερικής επέτρεψαν στην «Κοζούλιτς Λάιν» να παραμείνει και στην τρίτη δεκαετία του αιώνα βασικός ανταγωνιστής της «Εθνικής Ατμοπλοΐας» στο χώρο των υπερπόντιων μετακινήσεων παρά τη συρρίκνωση της μετανάστευσης μετά την επιβολή των αμερικανικών περιοριστικών νόμων. Προσαρμοζόμενη στις νέες απαιτήσεις της περιόδου η ιταλική εταιρία επέδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην ανανέωση του στόλου της και την παροχή ανέσεων και πολυτελειών στοχεύοντας στη μονοπώληση της ανερχόμενης τουριστικής κίνησης από την Αμερική προς τη Μεσόγειο και τανάπαλιν. Στα τέλη της δεκαετίας του 1920 είχε ενισχυθεί με δύο κολοσσούς, το «Σατούρνια» και το «Βουλκάνια» που εκτελούσαν το δρομολόγιο Πάτρα-Νέα Υόρκη σε έντεκα ημέρες ενώ στα μέσα της επόμενης είχε προσθέσει το «Νεπτούνια» και την «Ωκεανία». Σύμφωνα με τα στοιχεία των «Μόρφου και Κρωββ» από το 1919 έως και το 1929 η Κοζούλιτς διακίνησε συνολικά μέσω Πατρών **16.702** επιβάτες προς την Αμερική και **30.929** προς την Ελλάδα (πίνακας 3).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

¹³⁶ *Νεολόγος Πατρών* 19/01/1920, 22/01/1920, 9/09/1920.

¹³⁷ Στον *Οδηγό Πατρών του 1927*, ό.π., σ. 77-78, οι περισσότεροι από τους παραπάνω επαγγελματίες δηλώνονται ως πράκτορες ναυτιλιακών και ασφαλιστικών εργασιών γεγονός που καταδεικνύει ότι η πώληση υπερωκεάνιων εισιτηρίων παρέμενε συμπληρωματική δραστηριότητα και τη δεκαετία του 1920.

Κατάλογος Αναχωρησάντων εις Αμερικνήν και επανελθόντων εξ Αμερικής από του έτους 1919 μέχρι του 1929 δια των Υπερωκεανείων της Εταιρίας ΚΟΖΟΥΛΙΤΣ-ΤΕΡΓΕΣΤΗΣ ¹³⁸		
ΕΤΟΣ	ΑΝΑΧΩΡΗΣΑΝΤΕΣ ΕΙΣ ΑΜΕΡΙΚΗΝ	ΕΠΙΣΤΡΕΨΑΝΤΕΣ ΕΞ ΑΜΕΡΙΚΗΣ
1919	1.226	10.388
1920	5.030	3.210
1921	914	2.238
1922	371	930
1923	713	2.327
1924	Δεν προσήγγισαν λόγω της πανώλους	2.108
1925	412 (ελάχισται προσεγγίσεις λόγω πανώλους)	2.079
1926	1.141	1.686
1927	1.690	1.676
1928	2.157	1.764
1929	3.048	2.523
ΣΥΝΟΛΟ	16.702	30.929

Η Εθνική Ατμοπλοΐα, αντίθετα, εξασθενημένη οικονομικά αδυνατούσε να παρακολουθήσει την ιταλική στην ανανέωση του αποδεκατισμένου στόλου της.¹³⁹ Τα υπερωκεάνια που δρομολόγησε στη δεκαετία του 1920 στη γραμμή Πειραιάς-Νέα Υόρκη, με βασικότερα αυτών τα «Εδισσων» και «Βύρων» (πρώην «Μεγάλη Ελλάς»), υστερούσαν σε όγκο, ταχύτητα και ανέσεις. Τα συγκινησιακά μέσα στα οποία προσέφευγε δεν αρκούσαν για να προσελκύσουν το ρεύμα των παλιννοστούντων και των πολυάριθμων Ελληνοαμερικανών ταξιδιωτών οι οποίοι πλέον επιζητούσαν υπηρεσίες διαφορετικού είδους και υψηλής ποιότητας κατά τη μετακίνησή τους.¹⁴⁰ Από το 1919 έως το 1929 η εταιρία, σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία του τοπικού πρακτορείου της, διακίνησε συνολικά **6.842** επιβάτες από το λιμάνι της Πάτρας προς

¹³⁸ Βλ. Νομάρχης Αχαΐας-Ηλιδος προς τον Αντιπρόεδρο Κυβερνήσεως Ανδρέα Μιχαλακόπουλο 2/12/1929, Αρχείο Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, Φ.2. Αλληλογραφία 1913-1931, Υ.2.3, Αλληλογραφία 1929 (πίνακας γραφείου «Μόρφου και Κρωββ»), Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

¹³⁹ Παρά τις υψηλές προσδοκίες που είχε δημιουργήσει ο Μεγάλος Πόλεμος στους Έλληνες πλοιοκτήτες, τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια έφεραν τελικά δυσμενείς ανατροπές στο χώρο της ναυτιλίας (προστατευτικές κρατικές πολιτικές για τις εθνικές σημαίες, πτώση των ναύλων και της εμπορικής αξίας των πλοίων κλπ). Βλ. στο Gelina Harlaftis, *A History of Greek-Owned Shipping*, ό.π., σ. 183-189.

¹⁴⁰ Η προβολή της «ελληνικότητας» του υπερωκεανίου και η επίκληση στο εθνικό συναίσθημα των ταξιδιωτών ήταν συνηθισμένη πρακτική των υπερωκεανίων εταιριών μέχρι τον Α' Παγκόσμιο. Στο Μεσοπόλεμο επιχειρείται και η προσφυγή στην εθνοτοπική ταυτότητα των μεταναστών. Το 1926, για παράδειγμα, η «Εθνική Ατμοπλοΐα» επανέλαβε τη δεκαπενθήμερη επικοινωνία της Πάτρας με τη Νέα Υόρκη με ένα ακόμα υπερωκεάνιο το οποίο βαπτίσθηκε «Μορέας» προς τιμή των Πελοποννησίων Ελληνοαμερικανών οι οποίοι αναδεικνύονταν σε πολύ καλούς πελάτες λόγω των συχνών ταξιδιών τους στις ιδιαίτερες πατρίδες τους. Αν. Τζαμτζής, ό.π., σ. 55-59· *Νεολόγος Πατρών* 31/08/1926.

τις ΗΠΑ χωρίς να παραθέτει πληροφορίες και για τον αριθμό των αφίξεων με τα υπερωκεάνια της στο συγκεκριμένο λιμάνι. Οποσδήποτε ο αριθμός των τελευταίων θα πρέπει να ήταν αρκετά συγκρατημένος με δεδομένη την εμπορική επιρροή των υπερωκεανίων της «Κοζούλιτς» (βλ. Πίνακα 4).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

ΕΘΝΙΚΗ ΑΤΜΟΠΛΟΙΑ: ΕΠΙΒΑΤΑΙ ΕΚ ΠΑΤΡΩΝ ¹⁴¹											
ΕΤΗ	1919-1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	ΣΥΝΟΛΟ
ΕΠΙΒΑΤΕΣ	351	1.175	1.239	1.090	608	437	510	515	590	327	6.842

Χάρη στη δραστηριοποίηση της «Κοζούλιτς» λοιπόν, το λιμάνι της Πάτρας συνέχισε να διαχειρίζεται ένα μεγάλο μέρος της επιβατικής κίνησης προς την Αμερική, ωστόσο ο Πειραιάς εμφανίζεται αρκετά αναβαθμισμένος, γεγονός που καταδεικνύεται και από το ενδιαφέρον πολλών ξένων εταιριών να επενδύσουν στην υπερωκεάνια σύνδεσή του με τη Νέα Υόρκη. Με εξαίρεση όμως τη γαλλική «Φαβρ Λάιν» η οποία διατήρησε και στη δεκαετία του 1930 τα μηνιαία απευθείας δρομολόγια της μέσω Πειραιά, η «Κιούναρ Λάιν» παρά την αρχική δυναμική της λειτούργησε για μικρό χρονικό διάστημα ενώ η «Ελληνοαμερικανική Ατμοπλοΐα Μπούρα», όπως και το αμερικανικών συμφερόντων υπερωκεάνιο «Σουσκεχάνα», εγκατέλειψαν αμέσως μετά από τα παρθενικά τους ταξίδια.¹⁴² Η προσέγγιση ωστόσο της Πάτρας από όλες τις εταιρίες είχε θετικά αποτελέσματα, όπως καταδεικνύουν τα στοιχεία του γραφείου του Πάνου Παναγούλη για λογαριασμό της «Κιούναρ Λάιν». Η εταιρία λειτούργησε μεταξύ 1922 και 1925 με αρκετά δρομολόγια διακινώντας με τα μεγάλα υπερωκεάνια της μέσω Πάτρας συνολικά την τετραετία 39.530 επιβάτες (βλ. Πίνακα 5).

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

CUNARD LINES/ PATRAS AGENCY (PANOS PANAGOULIS) ¹⁴³					
ΕΤΗ	1922	1923	1924	1925	ΣΥΝΟΛΟ
ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΠΙΒΑΤΩΝ	7.316	11.470	9.970	10.774	39.530
ΔΡΟΜΟΛΟΓΙΑ	9	13	13	11	46

¹⁴¹ Βλ. Νομάρχης Αχαΐας-Ηλιδος προς τον Αντιπρόεδρο Κυβερνήσεως Ανδρέα Μιχαλακόπουλο 2/12/1929, Αρχείο Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, Φ.2. Αλληλογραφία 1913-1931, Υ.2.3, Αλληλογραφία 1929 (πίνακας Εθνικής Ατμοπλοΐας), Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

¹⁴² «Η εξ Ελλάδος γραμμή προς την Αμερική», *Ναυτικά Χρονικά*, Έτος Β', αρ.40, 15/08/1932, σ. 14.

¹⁴³ Βλ. Νομάρχης Αχαΐας-Ηλιδος προς τον Αντιπρόεδρο Κυβερνήσεως Ανδρέα Μιχαλακόπουλο 2/12/1929, Αρχείο Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, Φ.2. Αλληλογραφία 1913-1931, Υ.2.3, Αλληλογραφία 1929 (πίνακας Cunard Lines), Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

Έχει ενδιαφέρον πάντως το γεγονός ότι οι αναχωρήσεις για Αμερική μέσω λιμανιών της Δυτικής Ευρώπης εμφανίζονται στο Μεσοπόλεμο ιδιαίτερα διαδεδομένες επιτρέποντας έτσι στα ναυτιλιακά πρακτορεία που αντιπροσώπευαν εταιρίες της «Ατλαντικής γραμμής» να συνεχίσουν τις εργασίες τους με κερδοφόρα αποτελέσματα. Σε αντίθεση με τις αρνητικές συνδηλώσεις που είχε αποκτήσει τα πρώτα χρόνια της μεταναστευτικής εξόδου η μετεπιβίβαση σε κάποιο ξένο λιμάνι, στο Μεσοπόλεμο μετατράπηκε σε επιλογή συνδεδεμένη με τη βελτιωμένη οικονομική κατάσταση, την περιηγητική διάθεση των Ελληνοαμερικανών και την επιθυμία της βίωσης του πολυτελούς υπερωκεάνιου ταξιδιού με τα μεγάλα και φημισμένα υπερωκεάνια που αναχωρούσαν από τα δυτικοευρωπαϊκά λιμάνια.¹⁴⁴ Για αρκετούς μετανάστες οι οποίοι είχαν αποκατασταθεί οικονομικά ή για όσους επέστρεφαν νεόνυμφοι στην Αμερική η διέλευση από κάποιο λιμάνι του Ατλαντικού επιδιωκόταν ακόμα και όταν αποτελούσε παρέκβαση που επέβαλλε τη σιδηροδρομική διέλευση μεγάλου τμήματος της ηπειρωτικής Ευρώπης. Το ταξίδι γινόταν πλέον όχι μόνο υπό διαφορετικούς όρους, δηλαδή σε ακτοπλοϊκές και σιδηροδρομικές θέσεις με ανέσεις και διευκολύνσεις, αλλά επιπλέον περιλάμβανε την επίσκεψη δυτικοευρωπαϊκών πρωτευουσών, κυρίως του Παρισιού, τη διασκέδαση και την πραγματοποίηση καταναλωτικών αγορών.¹⁴⁵ Αντίθετα, για τις οικογένειες ή τις γυναίκες που ταξίδευαν ασυνόδευτες προς συνάντηση κάποιου άρρενα συγγενή ή υποψήφιου συζύγου στην Αμερική ή που επέστρεφαν στην Ελλάδα το απευθείας δρομολόγιο, στη δεύτερη ή και στην πρώτη

---

¹⁴⁴ Για παράδειγμα, τα μεγάλα υπερωκεάνια της «Ουάιτ Σταρ Λάιν» που αντιπροσώπευε το πρακτορείο Τσίμπη διέθεταν καμπίνες της τρίτης θέσης ανώτερες αυτών της δεύτερης θέσης των εταιριών της «Μεσογειακής γραμμής». Επιπλέον οι ανταποκρίσεις με τα λιμάνια του Ατλαντικού ήταν άμεσες και ο πελάτης εξοικονομούσε χρόνο και χρήμα παρά τις μετεπιβιβάσεις, σύμφωνα πάντα με το διαφημιστικό υλικό που απέστειλλαν οι πράκτορες στους ενδιαφερόμενους πελάτες. Βλ. Αρχείο Π&Κ. Τσίμπη, Υποφ. 1, Βιβλίο Επιστολών από 24/03/1926-28/10/1926, Ε.Α.Ι.Α. Θεσ/κης. Για μια συνοπτική παρουσίαση των μεταπολεμικών εξελίξεων στις υπερωκεάνιες εταιρίες της «Ατλαντικής γραμμής» βλ. «Η εξέλιξις της γραμμής της Βόρειας Αμερικής», *Ναυτικά Χρονικά*, Έτος Β', αρ. 39, 1/08/1932, σ. 13-15.

¹⁴⁵ Ο Μάρκος Βερέμης, για παράδειγμα, Ελληνοαμερικανός πτυχιούχος μηχανικός, επέστρεψε το 1928 στην Αμερική ταξιδεύοντας σιδηροδρομικώς από την Αθήνα έως το Παρίσι μέσω Θεσσαλονίκης, Βελιγραδίου και Ελβετίας. Στο Παρίσι έμεινε δεκαπέντε μέρες επισκέφτηκε μουσεία, μνημεία και καμπαρέ. Συνέχισε στο Λονδίνο όπου συνάντησε γνωστούς από την Αμερική, παρακολούθησε αγώνες τένις στο Γουίμπλετον και έκανε αγορές. Απέπλευσε με το βρετανικό υπερωκεάνιο «Βασίλισσα Ελισάβετ». Μάρκος Βερέμης, *Η περιπέτεια της ζωής μου*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 2008, σ. 141-143. Η νεόνυμφη Λούλα Ρίτσου μαζί με τον Ελληνοαμερικανό σύζυγό της Μήτσο Σταυρόπουλο ταξίδευσαν το 1931 από τον Πειραιά έως τη Μασσαλία με τον «Βύρων» της «Εθνικής Ατμοπλοΐας». Συνέχισαν με το τρένο μέχρι στο Παρίσι όπου πέρασαν το γαμήλιο ταξίδι τους και μέσω Χερβούργου αναχώρησαν για την Αμερική με εισιτήριο πρώτης θέσης με το αμερικανικό «Λεβιάθαν». Λούλα Ρίτσου-Γλέζου, *Τα παιδικά χρόνια του αδελφού μου Γιάννη Ρίτσου*, Αθήνα, Κέδρος, 1981, σ. 126-127. Το ταξίδι επιστροφής στην Αμερική του Κωνσταντίνου Μάνου και της συζύγου του το 1926 περιλάμβανε ατμοπλοϊκό ταξίδι έως το Μπρίντεζι, σιδηροδρομική μετάβαση, διανυκτέρευση και περιήγηση στο Μιλάνο, το Σαιν Μόριτζ, τη Λωζάνη και το Παρίσι και αναχώρηση από το Χερβούργο με τη «Μαυριτάνια» της «Κιούναρ». Κων/νος Σ. Μάνος, *Η ζωή ενός μετανάστη*, Αθήνα, Εκδόσεις Περιμένη, 1964, σ. 115-119.

θέση και μάλιστα με την «Εθνική Ατμοπλοΐα» δείχνει να προτιμάται από τους προστάτες τους καθώς το ελληνόγλωσσο περιβάλλον των υπερωκεανίων της και η αποφυγή μετεπιβιβάσεων θεωρούνταν ότι διασφάλιζε σε μεγάλο βαθμό ένα άνετο και ακίνδυνο ταξίδι. Η τάση πάντως της μετακίνησης μέσω Ευρώπης συνάσπισε τις εταιρίες που εκτελούσαν απευθείας δρομολόγια από την Ελλάδα για τη Νέα Υόρκη στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1920 προκειμένου να περιορίσουν τον ανταγωνισμό. Σε μια προσπάθεια προώθησης των συμφερόντων τους η «Εθνική Ατμοπλοΐα», η «Κοζούλιτς Λάιν» και η «Φαβρ Λάιν» επιχείρησαν να εφαρμόσουν κατά καιρούς διάφορα προστατευτικά γι' αυτές μέτρα, όπως συμφωνία στην τιμή των ναύλων και στο ύψος της χορηγούμενης προμήθειας προς τους αντιπροσώπους τους, πιέσεις προς τους πράκτορες και το ελληνικό κράτος προκειμένου να μεταστρέψουν τις επιλογές των Ελλήνων ταξιδιωτών προς όφελός τους.¹⁴⁶

Ο περιορισμός πάντως της μετανάστευσης από τη Νοτιοανατολική Ευρώπη κυρίως μετά την επιβολή των αμερικανικών περιορισμών του 1924 και η μετατόπιση του κέντρου βάρους των αναχωρήσεων στο λιμάνι της Νέας Υόρκης έκαναν τις μεταναστευτικές εργασίες στα ελληνικά λιμάνια αρκετά επισφαλείς για όλους τους εμπλεκόμενους, τον ανταγωνισμό των πρακτορείων ακόμα πιο σκληρό και την «πολιορκία» των υποψήφιων πελατών ασφυκτική. Το σωζόμενο αρχείο του ναυτιλιακού πρακτορείου Πέτρου και Κωνσταντίνου Τσίμπη στον Πειραιά, μολονότι δεν αφορά την υπερωκεάνια κίνηση από το λιμάνι της Πάτρας, παρέχει ενδιαφέροντα στοιχεία για τα πρακτορικά δίκτυα που είχαν συγκροτηθεί στο Μεσοπόλεμο, τις μεθόδους προσέλκυσης των πελατών, τον κύκλο και το είδος των εργασιών τους στην περίοδο των αμερικανικών μεταναστευτικών απαγορεύσεων.¹⁴⁷ Οι πράκτορες

---

¹⁴⁶ Όπως μαθαίνουμε από την εξερχόμενη αλληλογραφία των πρακτόρων Τσίμπη προς το γαλλικό ναυτιλιακό οίκο που αντιπροσώπευαν, το 1926 οι τρεις εταιρίες προχώρησαν σε συμφωνία καθορισμού ανώτατου ορίου στις τιμές των εισιτηρίων που διήρκεσε τουλάχιστον μέχρι το 1929. Το 1928 το ελληνικό κράτος προφανώς σε μια προσπάθεια ενίσχυσης της ελληνικής σημαίας επέβαλε πρόσθετο φόρο στα εισιτήρια με μετεπιβίβαση σε λιμάνια του Ατλαντικού. Το μέτρο ήταν μη εφαρμόσιμο καθώς, σύμφωνα με τις πληροφορίες των Τσίμπη, οι εταιρίες αυτές είχαν ήδη φορολογηθεί από τα κράτη στα οποία έδρευαν, ωστόσο καταδείκνυε τον πόλεμο που είχε ξεκινήσει κατά των εταιριών με μετεπιβίβαση σε μια εποχή συρρίκνωσης των ροών προς τις ΗΠΑ. Το 1931 οι εταιρίες των απευθείας δρομολογίων ενέτειναν τις πιέσεις τους προς τους πράκτορες τους προκειμένου να μποϊκοτάρουν τις γραμμές με μετεπιβίβαση. Κ. Τσίμπης προς Α. Cabaud (Μασσαλία), Πειραιάς 31/07/1926 και 12/08/1926, Αρχείο Π&Κ. Τσίμπη, Υποφ. 1, Βιβλίο Επιστολών από 24/03/1926-28/10/1926· Κ. Τσίμπης προς Α. Cabaud (Μασσαλία), Πειραιάς 8/12/1928, Υποφ. 2, Βιβλίο Επιστολών από 10/03/1928-11/02/1929· Κ. Τσίμπης προς Α. Cabaud (Μασσαλία), Πειραιάς 25/06/1929, Υποφ. 3, Βιβλίο Επιστολών από 11/02/1929-11/11/1929· Κ. Τσίμπης προς Α. Cabaud (Παρίσι), Πειραιάς 17/01/1931, Αρχείο Π&Κ. Τσίμπη, Υποφ. 3, Βιβλίο Επιστολών από 26/08/1930-02/07/1931, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

¹⁴⁷ Το ναυτιλιακό πρακτορείο των Πέτρου και Κωνσταντίνου Τσίμπη (θείος και ανηψιός) λειτουργούσε αδιάλλειπτα από το 1896 στην Πλατεία Καραϊσκάκη στον Πειραιά και θεωρείται το αρχαιότερο μεταναστευτικό πρακτορείο στην Ελλάδα. Αντιπροσώπευε το γαλλικό οίκο L. Desbois & A. Cabaud (με

επένδυναν όχι μόνο στη διαφημιστική τους προβολή αλλά και στην προσωπική και τακτική επικοινωνία τους «δια αλληλογραφίας» με τις οικογένειες των ενδιαφερόμενων μεταναστών. Η εξερχόμενη αλληλογραφία του πρακτορείου περιλαμβάνει απαντητικές επιστολές προς τους υποψήφιους μετανάστες οι οποίοι εκμεταλλεζόμενοι τη νέα αυτή ανέξοδη παροχή του Μεσοπολέμου επικοινωνούσαν μαζί τους για να αντλήσουν έγκυρες πληροφορίες για τους όρους εισόδου τους στις ΗΠΑ και τις προϋποθέσεις του ταξιδιού.¹⁴⁸ Ένα μεγάλο μέρος αυτής αφορά επίσης τυποποιημένες επιστολές προσέγγισης των υποψήφιων μεταναστών από τους ίδιους τους πράκτορες και παροχής πρακτικών πληροφοριών για τα δρομολόγια και τα ναύλα των εταιριών, τους εναλλακτικούς μεταναστευτικούς προορισμούς (Καναδά, Νότια Αμερική, Αυστραλία), τις απαραίτητες διατυπώσεις και τις μεταναστευτικές διατάξεις.

Η διαδικασία αλίευσης πελατών ήταν απλή και κοινή για όλα τα πρακτορεία. Η έκδοση εισιτηρίου από έναν μετανάστη αρκούσε για να εξασφαλίσει στον πράκτορα επαρκείς πληροφορίες και για τους υπόλοιπους συμπατριώτες του που σχεδίαζαν να αναχωρήσουν. Έχοντας συγκεντρώσει τις διευθύνσεις τους οι επιχειρηματίες αποδύονταν σε μια εκστρατεία προσέγγισης και ενθάρρυνσης της αποδημίας τους. Ο νέος αυτός τρόπος εξυπηρέτησης των πελατών «εκ του μακρόθεν», όχι μόνο απήλλαξε τους ενδιαφερομένους από κόπο, χρόνο και έξοδα αλλά επιπλέον παρείχε στη διαδικασία την ασφάλεια που έλειπε παλαιότερα. Καταργούσε όλους αυτούς τους περιφερόμενους μεσίτες οι οποίοι στο παρελθόν αναλάμβαναν για λογαριασμό των πρακτόρων τη στρατολόγηση μεταναστών και την έκδοση των πιστοποιητικών τους μέσα σε συνθήκες αβεβαιότητας και υψηλού κόστους για το μετανάστη. Φόρμες αιτήσεων μετανάστευσης αποστέλλονταν μαζί με τις σχετικές οδηγίες ταχυδρομικώς, συμπληρώνονταν και διεκπεραιώνονταν στα αντίστοιχα Προξενία μαζί με τις απαραίτητες θεωρήσεις από τους υπαλλήλους, ενώ ο «αρραβώνας» των θέσεων γίνονταν με κατάθεση σε τράπεζα.¹⁴⁹ Οι μετανάστες ειδοποιούνταν τηλεγραφικώς για

έδρα τη Μασσαλία) και τις υπερωκεάνιες εταιρίες «Ουάιτ Σταρ Λάιν» και Ρεντ Σταρ Λάιν» μέσω Χερβούργου. Κατά καιρούς διατηρούσε πρακτορείο και στην Πάτρα. *Νεολόγος Πατρών* 20/02/1909.

¹⁴⁸ Στις διαφημίσεις του Μεσοπολέμου τα πρακτορεία καλούσαν τους ενδιαφερόμενους να τους απευθύνουν ερωτήματα για τα μεταναστευτικά ζητήματα μέσω επιστολών και να λάβουν έγκυρη και άμεση πληροφόρηση, γλιτώνοντας άσκοπες μετακινήσεις και έξοδα. Το αρχείο των Τσίμπη καταδεικνύει ότι γινόταν ευρεία χρήση αυτής της πρακτικής από τις οικογένειες των μεταναστών.

¹⁴⁹ Σε επιστολή τους προς το μετανάστη Αλέκο Μπούτη από το Καστράκι Καλαμπάκας ο οποίος ενδιαφερόταν να μεταβεί στον Καναδά οι Π.&Κ. Τσίμπης εσώκλειαν αίτηση την οποία θα συμπλήρωνε ο ενδιαφερόμενος και θα απέστειλε πίσω για να την προωθήσουν προς έγκριση στην καναδική Επιτροπή Μετανάστευσης στο Λονδίνο. Η προκαταβολή των πενήντα δολαρίων που όφειλε να καταθέσει υποχρεωτικά ο μετανάστης στην τράπεζα προκειμένου να ξεκινήσει η διαδικασία θα του επιστρεφόταν στο ακέραιο αν η Καναδική επιτροπή απέρριπτε την αίτησή του, χωρίς να επιβαρυνθεί με έξοδα για τις

τη δυνατή ημερομηνία αναχώρησής τους και καλούνταν να περάσουν από τα πρακτορεία για την εξόφληση και την παραλαβή του εισιτηρίου τους.

Πάντως η προσωπική επαφή με τον πράκτορα εξακολουθούσε να επηρεάζει τις επιλογές των υποψήφιων μεταναστών γι' αυτό και οι επιχειρηματίες συνέχισαν να διατηρούν τοπικούς ανταποκριτές σε λιμάνια και κεντρικές πόλεις αλλά και να αναζητούν συνεχώς άτυπους συνεργάτες σε παραδοσιακές μεταναστευτικές κοινότητες οι οποίες παρουσίαζαν μεγάλη κινητικότητα. Στους τελευταίους συμπεριλαμβάνονταν συνήθως άτομα με κύρος στις τοπικές κοινωνίες (γιατροί και φαρμακοποιοί), έμποροι (παντοπώλες, καφεπώλες), ιδιοκτήτες ξενοδοχείων και πρόσωπα τα οποία εμπλέκονταν στις μεταναστευτικές διατυπώσεις και ασκούσαν σημαντική επιρροή στις αποφάσεις των συμπατριωτών τους, όπως πρόεδροι κοινοτήτων, δήμαρχοι, δικηγόροι και κρατικοί υπάλληλοι.¹⁵⁰ Οι σύζυγοι των αποδήμων οι οποίες διέθεταν ευρύ συγγενικό κύκλο, καθώς και φιλικά των πρακτόρων πρόσωπα επίσης ενθαρρύνονταν να μεσολαβήσουν για την αύξηση της πελατείας. Οι ξενοδόχοι εξασφάλιζαν ως αντάλλαγμα συστάσεις για τη δική τους επιχείρηση στους ταξιδιώτες που διέρχονταν από τα πρακτορεία,¹⁵¹ συχνά όμως και προμήθειες, αντίστοιχες με αυτές που διεκδικούσαν οι υπόλοιποι επαγγελματίες που μεσολαβούσαν συστηματικά και ανάλογες με το μεταναστευτικό προορισμό.¹⁵² Ιδιώτες που ανακατεύονταν

εργασίες του πρακτορείου. Π.&Κ. Τσίμπης προς Αλέκο Μπούτη, Αθήνα 27/07/1926, Αρχείο Π.&Κ. Τσίμπη, Υποφ. 1., Βιβλίο Επιστολών από 24/03/1926-28/10/1926, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

¹⁵⁰ Έχει ενδιαφέρον η οικονομική συμφωνία που συνήψαν οι πράκτορες με προέδρους και δημάρχους. Τους απέστειλαν δρομολόγια και τιμές εισιτηρίων και τους καθοδηγούσαν για το πώς θα γίνουν ανταγωνιστικοί απέναντι σε άλλους μεσάζοντες της περιοχής. Βλ. σχετικές επιστολές: Π.&Κ. Τσίμπης προς Γεώργιο Τυρπένη, Πρόεδρο κοινότητας Κάτω Κότορι Φλώρινης, Πειραιάς 31/01/1927, Αρχείο Π.&Κ. Τσίμπη, Υποφ. 1, Βιβλίο Επιστολών από 28/10/1926-9/06/1927· Κ. Τσίμπης προς Βασίλειο Ζορπά, Πρόεδρο κοινότητας Αμοράνη Ναυπακτίας, Πειραιάς 18/08/1927, Υποφ. 2, Βιβλίο Επιστολών από 10/06/1927-9/03/1928. Ομοίως βλ. πρόταση συνεργασίας προς εκτελωνιστή στη Θεσ/κη ο οποίος διευκόλυνε τους συμπατριώτες του από την Καστοριά στην τακτοποίηση των απαραίτητων διατυπώσεων για το ταξίδι. Π.&Κ. Τσίμπης προς Χρήστο Κων. Παπαχρήστο, Πειραιάς 16/09/1926, Υποφ. 3, Βιβλίο Επιστολών από 24/03/1926-28/10/1926 και προς δικηγόρο Γεωργιο Βαβίτσα (Γρεβενά), Πειραιάς 19/01/1931, Υποφ. 1, Βιβλίο Επιστολών από 26/08/1930-2/07/1931. Στη Φλώρινα ο δικαστικός κλητήρας Ιωάννης Μιλώσης διατηρούσε στο όνομα του γιου του μεταναστευτικό γραφείο το οποίο συνεργαζόταν με το πρακτορείο Τσίμπη στον Πειραιά. βλ. σχετική αλληλογραφία στο Αρχείο Π.&Κ. Τσίμπη, Υποφ. 4, Ε.Λ.Ι.Α Θεσσαλονίκης.

¹⁵¹ Βλ. επιστολές προσέγγισης ξενοδόχων στη Φλώρινα, την Καστοριά και τη Βέρροια από τους πράκτορες Π.&Κ. Τσίμπη, Πειραιάς 19/05/1926, 29/09/1926, 5/10/1926, 6/10/1926, 12/10/1926, Αρχείο Π.&Κ. Τσίμπη, Υποφ. 1, Βιβλίο Επιστολών από 24/03/1926-28/10/1926, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

¹⁵² Βλ. προτάσεις συνεργασίας των Τσίμπη με αντάλλαγμα «λογική προμήθεια» προς ιδιοκτήτες πρακτορείου στην Καστοριά και προς τοπικούς εμπόρους. Π.&Κ. Τσίμπης προς Αφούς Μαυρούδη, Πειραιάς 14/09/1926· προς Ναούμ Σαμαρά, Πειραιάς 16/09/1926· προς Ιωάννη Μαντόπουλο, Πειραιάς 16/09/1926, Υποφ. 1, Βιβλίο Επιστολών από 24/03/1926-28/10/1926, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

περιστασιακά ανταμείβονταν με διάφορες προσωπικές μικροεξυπηρετήσεις που συνήθως αφορούσαν εκπτώσεις στα δικά τους εισιτήρια.¹⁵³

Η πελατεία ωστόσο παρέμενε ρευστή μέχρι την τελευταία στιγμή, οι διαρροές σε ανταγωνιστές ήταν συχνές ιδίως όταν οι μετανάστες δεν είχαν δεσμευτεί με προκαταβολή σε κάποιον τοπικό αντιπρόσωπο,¹⁵⁴ γι' αυτό και οι υπάλληλοι ανέμεναν τους συστημένους πελάτες που κατέφθαναν από μακριά στο σιδηροδρομικό σταθμό, τα λιμάνια ή τα ξενοδοχεία για να τους παραλάβουν και να τους οδηγήσουν κατευθείαν στο πρακτορείο.¹⁵⁵ Οι επιχειρηματίες παρακολουθούσαν στενά την πορεία των μεταναστευτικών εργασιών στην επαρχία μέσα από τις περιοδείες των υπαλλήλων τους και επικοινωνούσαν τακτικά με τους συνεργάτες τους ειδικά όταν έβλεπαν ότι ο αριθμός των εκδοθέντων εισιτηρίων δεν αντιστοιχούσε στο ύψος της μεταναστευτικής κίνησης.¹⁵⁶ Οι υπάλληλοί τους κυκλοφορούσαν επίσης στο λιμάνι όπου αλίευαν πληροφορίες από τους διερχόμενους μετανάστες σχετικά με το κόστος του εισιτηρίου τους, το γραφείο έκδοσής του, το μεταναστευτικό ρεύμα από τους νομούς τους, τα πρόσωπα που οργάνωναν το ταξίδι τους. Οι επιχειρηματίες ενημερώνονταν συνεπώς επακριβώς όχι μόνο για τις τιμολογιακές πολιτικές των ανταγωνιστών τους και τις μεταναστευτικές τάσεις αλλά και για τις δραστηριότητες των συνεργατών τους η φερεγγυότητα των οποίων δεν ήταν δεδομένη. Φρόντιζαν επίσης να διατηρούν σχέσεις και επικοινωνία με τις πρεσβείες των κρατών που αποτελούσαν τους νέους μεταναστευτικούς προορισμούς.¹⁵⁷

---

¹⁵³ Προσωπικές εξυπηρετήσεις, όπως άμεση ενημέρωση για την αίσια άφιξη του συζύγου τους στην Αμερική και όχι προμήθειες θα πρέπει να προσφέρονταν στις συζύγους που συνέστηναν το πρακτορείο στον κύκλο τους. Ενδεικτικά: Π.&Κ. Τσίμπης προς Ελισάβετ Αβραάμ, Πειραιάς 16/09/1926, Υποφ. 1, Βιβλίο Επιστολών από 24/03/1926-28/10/1926, Ε.Λ.Ι.Α Θεσσαλονίκης

¹⁵⁴ Στην αλληλογραφία τους προς το συνεργαζόμενο γαλλικό οίκο οι πράκτορες εξέφραζαν συχνά τον προβληματισμό τους για τη συχνή απώλεια ομάδων πελατών λόγω μικρής διαφοράς στην τιμή των εισιτηρίων. Ενδεικτικά: Π.&Κ. Τσίμπης προς Ευστράτιο Γιαννέλα (συνεργάτης στη Μασσαλία), Πειραιάς 27/07/1926 και Π.&Κ. Τσίμπης προς L. Desbois&A. Cabaud, Πειραιάς 31/07/1926, Αρχείο Π&Κ. Τσίμπη, Υποφ. 1, Βιβλίο Επιστολών από 24/03/1926-28/10/1926, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

¹⁵⁵ Οι Τσίμπη πίεζαν τους συνεργάτες τους να εξασφαλίζουν μια μικρή προκαταβολή από τους ενδιαφερόμενους μετανάστες και να μην περιορίζονται σε υποσχέσεις καθώς οι τελευταίοι όταν κατέφθαναν στον Πειραιά, διενεργούσαν αναγνωριστικές επισκέψεις σε πολλά πρακτορεία για να επιλέξουν την πιο συμφέρουσα τιμή. Κ. Τσίμπης προς Ι. Αθηναίο (Μυτιλήνη), Πειραιάς 24/02/1928, Αρχείο Π&Κ. Τσίμπη, Υποφ. 2, Βιβλίο Επιστολών από 10/06/1927-9/03/1928, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

¹⁵⁶ Βλ. σχετική επιστολή προς πράκτορα στη Μυτιλήνη. Οι Π.&Κ. Τσίμπης τον καλούσαν να ενεργήσει πιο δραστήρια αφού η μεταναστευτική κίνηση από το συγκεκριμένο λιμάνι δεν δικαιολογούσε τις μηδενικές πωλήσεις εισιτηρίων του πράκτορα. Π.&Κ. Τσίμπης προς Κων/νο Ταχτατζή, Πειραιάς 9/09/1926, Υποφ. 1, Βιβλίο Επιστολών από 24/03/1926-28/10/1926, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

¹⁵⁷ Βλ. πληροφορία για φιλικές σχέσεις που διατηρούσε ο Κ. Τσίμπης με τον πρόξενο του Μεξικού. Ο τελευταίος επισκεπτόταν το πρακτορείο και συζητούσε με τον επιχειρηματία για διάφορα μεταναστευτικά θέματα. Δημόσιες σχέσεις επεδίωκε ο Κ. Τσίμπης και με άλλους διπλωμάτες, όπως το νέο Πρόξενο του Παναμά στον οποίο απέστειλε συγχαρητήριο τηλεγράφημα για το διορισμό του. Κ.

Παρόμοιο τρόπο δράσης ακολουθούσαν οι πράκτορες του Πειραιά και της Πάτρας και στην περίπτωση των Ελληνοαμερικανών. Αναλάμβαναν να επικοινωνήσουν μέσω αλληλογραφίας με όσους ταξιδιώτες βρίσκονταν ήδη στην Ελλάδα και σχεδίαζαν να επιστρέψουν στην Αμερική προκειμένου να τους πείσουν να εκδώσουν στο γραφείο τους το εισιτήριό τους. Η προσέγγιση αυτής της ομάδας από υπαλλήλους των διαφόρων πρακτορείων ξεκινούσε με την αποβίβασή τους στα ελληνικά λιμάνια όπου, όπως φαίνεται, ο ανταγωνισμός μεταξύ των πρακτόρων ήταν μεγάλος.¹⁵⁸ Εντεινόταν όσο πλησίαζε η ημερομηνία λήξης της άδειας επιστροφής τους στην Αμερική. Οι πράκτορες είχαν εξασφαλίσει ονομαστικούς καταλόγους με τους ταξιδιώτες κάθε υπερωκεανίου που κατέπλεε από την Αμερική και τις διευθύνσεις τους στην Ελλάδα, ενώ είχαν αντλήσει πληροφορίες για τα σχέδια του ταξιδιού τους. Η πολιτογράφησή τους, η έκδοση άδειας επιστροφής στην Αμερική και η οικογενειακή τους κατάσταση, στοιχεία γνωστά στους συνεργαζόμενους πράκτορες της Νέας Υόρκης οι οποίοι είχαν εκδώσει τα εισιτήριά τους προς την Ελλάδα,¹⁵⁹ μαρτυρούσαν σε μεγάλο βαθμό τις προθέσεις των ταξιδιωτών για παλιννόστηση ή νέα επιστροφή στην Αμερική. Ιδανικός πελάτης για τα πρακτορεία του Μεσοπολέμου αποτελούσε φυσικά ο πολιτογραφημένος και άγαμος Ελληνοαμερικανός ο οποίος θα επέστρεφε στην Αμερική κατά πάσα πιθανότητα με κάποια σύζυγο ή κοντινό συγγενή. Οι ταξιδιώτες εφοδιάζονταν ήδη από την Αμερική με συστάσεις για το συνεργαζόμενο πρακτορείο στην Ελλάδα το οποίο άλλωστε ήταν και αυτό που αναλάμβανε τον εκτελωνισμό των αποσκευών τους, την επίλυση των όποιων προβλημάτων ανέκυπταν με τις διατυπώσεις τους αλλά και τη μεταφορά τους στα ξενοδοχεία. Ωστόσο, όπως συχνά παραδέχονταν οι επιχειρηματίες της Αμερικής στους συνεργάτες τους στην Ελλάδα, «*οι εξ Αμερικής παλιννοστούντες υπόσχονται αλλά ξεχνούν*».¹⁶⁰ Χρειαζόταν λοιπόν επιπλέον να επιστρατευτούν συνταξιδευτές, φίλοι και γνώριμοι των δυνητικών πελατών τους

Τσίμης προς Ευστράτιο Γιαννέλα (Μασσαλία), Πειραιάς 24/07/1929, 29/07/1929, Αρχείο Π&Κ. Τσίμης, Υποφ. 3, Βιβλίο Επιστολών από 11/02/1929-11/11/1929, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

¹⁵⁸ Βλ. περιγραφή από τον Κ. Τσίμη της κατάστασης που επικρατούσε στο λιμάνι του Πειραιά με την άφιξη ενός υπερωκεανίου ή των ατιμόπλοιων από κάποιο ευρωπαϊκό λιμάνι στο οποίο είχαν μετεπιβιβαστεί Ελληνοαμερικανοί ταξιδιώτες. Οι υπάλληλοι του «ΦΑΡΟΥ» και των Αφών «Κοντονή» παρουσιάζονται ως οι πιο οργανωμένοι στην ασφυκτική πολιορκία των μεταναστών με στόχο την έκδοση του εισιτηρίου επιστροφής. Τα συγκεκριμένα πρακτορεία ήταν αυτά που κατεξοχήν επένδυναν χρήματα στη διαφήμιση. Κ. Τσίμης προς Καραμπέλα & Δέκουλο (Νέα Υόρκη), Πειραιάς 11/11/1927, Αρχείο Π&Κ. Τσίμης, Υποφ. 2, Βιβλίο Επιστολών από 10/06/1927-9/03/1928, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

¹⁵⁹ Βλ. σχετικές ενημερωτικές επιστολές με ονομαστικούς καταλόγους από πρακτορεία της Νέας Υόρκης προς τον Κ. Τσίμη. Αρχείο Π&Κ. Τσίμης, Υποφ. 4, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

¹⁶⁰ Christ. Karambelas προς Π. Τσίμη, Νέα Υόρκη 12/08/1926, Αρχείο Π&Κ. Τσίμης, Υποφ. 4, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

προκειμένου να πεισθούν να περάσουν αν όχι από τα κεντρικά πρακτορεία του Πειραιά και της Πάτρας, τουλάχιστον από τους μεσίτες τους στις επαρχίες και να δεσμευτούν για το ναύλο της επιστροφής.

Πιέσεις ασκούσαν και στην περίπτωση των συζύγων των Ελληνοαμερικανών οι οποίες σχεδίαζαν να ταξιδεύσουν στην Αμερική μαζί με τα τέκνα τους στο πλαίσιο της οικογενειακής επανένωσης. Καθώς οι μετακινήσεις των συγγενών των Ελληνοαμερικανών πολιτών ήταν αυτές που κατεξοχήν επιτρέπονταν προς τις ΗΠΑ μετά την επιβολή των περιοριστικών νόμων, η ομάδα αυτή των ταξιδιωτών προσέλκυσε το επιχειρηματικό ενδιαφέρον.¹⁶¹ Οι ομογενείς έκαναν οι ίδιοι τις πρώτες κρούσεις στα πρακτορεία της Νέας Υόρκης για τη συλλογή πληροφοριών σχετικά με τη διαδικασία που απαιτούσε η ασφαλής μετακίνηση της οικογένειας και μέσω αυτών κινητοποιούνταν οι συνεργάτες τους στην Ελλάδα. Οι σύζυγοι στην Ελλάδα φαίνεται ότι ακολουθούσαν επακριβώς τις οδηγίες των ανδρών αποφεύγοντας οι ίδιες τις όποιες διαπραγματεύσεις με τους πράκτορες. Αν λοιπόν η προσέγγιση είχε επιτευχθεί στην Αμερική, η αγορά των εισιτηρίων είχε κατοχυρωθεί. Οι γυναίκες όφειλαν απλώς να περάσουν από τα συστημένα πρακτορεία της Ελλάδας για να τα παραλάβουν και να ετοιμάσουν τα ταξιδιωτικά έγγραφά τους. Οι πράκτορες με τη σειρά τους αναλάμβαναν εκτός από τις διατυπώσεις να συνοδεύσουν τις οικογένειες στο πλοίο και να τις τακτοποιήσουν στις καμπίνες προκειμένου να περιοριστεί η ταλαιπωρία, και η αδικαιολόγητη παραμονή τους στην επικίνδυνη περιοχή του λιμανιού.¹⁶²

Καθώς όμως οι αποφάσεις λαμβάνονταν στην Αμερική, πρακτορεία όπως ο «ΦΑΡΟΣ» τα οποία δραστηριοποιούνταν και στα δύο κράτη φαίνεται ότι είχαν σημαντικό πλεονέκτημα στην οργάνωση της μετακίνησης αυτής.¹⁶³ Με δεδομένη τη μείωση των μεταναστευτικών ροών και την τιμολογιακή πίεση που δέχονταν από τον έντονο ανταγωνισμό, οι επιχειρηματίες της Πάτρας ή της Αθήνας αγωνίζονταν να μην

---

¹⁶¹ Από το 1925 έως το 1940 εισήλθαν στις ΗΠΑ 3.975 Έλληνες στο πλαίσιο των ποσοτώσεων και 25.296 ως συγγενείς Ελλήνων με αμερικανική υπηκοότητα. Αλέξ. Κιτροφέφ, «Εμπορικές παροικίες και μετανάστες», *ό.π.*, σ. 374.

¹⁶² Για τις υπηρεσίες προς τις οικογένειες των Ελληνοαμερικανών πελατών βλ.: Κ. Τσίμπης προς Πέτρο Δεκούλο (Ν. Υόρκη), Πειραιάς 1/05/1929, Αρχείο Π&Κ. Τσίμπης, Υποφ. 5, Βιβλίο Επιστολών από 11/02/1929-11/11/1929, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

¹⁶³ Ο Κ. Τσίμπης, για παράδειγμα, ζητούσε επίμονα από τον συνεργάτη του στη Νέα Υόρκη Δεκούλο να συστήνει στους Ελληνοαμερικανούς που επιθυμούσαν να καλέσουν κοντά τους την οικογένεια το γραφείο του προκειμένου να συναγωνισθεί πρακτορεία με στενότερες διασυνδέσεις στην Αμερική. «*Πάντοτε προς το κοινό συμφέρον, θα μοι επιτρέψητε να συστήσω υμίν όπως κάμητε μίαν καλήν ενέργειαν πλησίον των Αμερικανών εκείνων οίτινες επιθυμούν να φέρουν εις Αμερικάν τας συζύγους και τέκνα αυτών [...] δια να δυνηθώμεν να συναγωνισθώμεν μερικά άλλα γραφεία των οποίων Κέντρον είναι η Νέα Υόρκη*». Κ. Τσίμπης προς Πέτρο Δεκούλο (Νέα Υόρκη), Πειραιάς 10/04/1929, Αρχείο Π&Κ. Τσίμπης, Υποφ. 5, Βιβλίο Επιστολών από 11/02/1929-11/11/1929, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

χάσουν ούτε έναν από τους Ελληνοαμερικανούς που είχαν έρθει σε επαφή με τα συνεργαζόμενα γραφεία της Νέας Υόρκης. Τα τελευταία ήταν πρόθυμα να βοηθήσουν τους συναδέλφους τους στην Ελλάδα να απορροφήσουν όλη την πελατεία τους,¹⁶⁴ όταν φυσικά δεν είχαν καταφέρει τα ίδια να εκδώσουν το εισιτήριο της επιστροφής ή της οικογενειακής μετακίνησης,¹⁶⁵ όχι μόνο επειδή η άμεση εξυπηρέτηση των κοινών πελατών τους λειτουργούσε σε κάθε περίπτωση προς όφελος και των δύο πλευρών αλλά επιπλέον, επειδή συνήθως πετύχαιναν και κάποια πρόσθετη προμήθεια από τη μεσολάβησή τους.¹⁶⁶

Αναμφισβήτητα, ο περιορισμός της μετανάστευσης από το ελληνικό κράτος και τα συχνά ταξίδια των Ελληνοαμερικανών στην Ελλάδα επηρέασαν τη μορφή, τη δομή και τη λειτουργία των τοπικών πρακτορείων που εξυπηρετούσαν τη σύνδεση με την Αμερική. Αλλαγή προσανατολισμού για κάποια από αυτά, κοινοπραξίες, διατλαντικές συνεργασίες, μεγαλύτερος κύκλος εργασιών, εξαφάνιση των πλανόδιων μεσιτών από την επαρχία και αξιοποίηση των ομογενειακών δικτύων για την προσέλκυση μιας πελατείας η οποία όχι μόνο συρρικνωνόταν αλλά άλλαζε και χαρακτηριστικά, είναι ορισμένα από τα στοιχεία που προσδιορίζουν τα ελληνικά πρακτορεία του Μεσοπολέμου.

Το γραφείο των «Μόρφου και Κρωββ», για παράδειγμα, παρέμεινε το μακροβιότερο ναυτιλιακό πρακτορείο της Πάτρας που συνέχισε την αποκλειστική αντιπροσώπευση μιας υπερωκεάνιας εταιρίας. Και αυτό όμως επιχείρησε να ανταποκριθεί στην αλλαγή των ταξιδιωτικών προτύπων του Μεσοπολέμου. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι διαφημιστικές του στρατηγικές περιλάμβαναν όλο και λιγότερο ευχαριστήρια μεταναστών ενώ επικεντρώνονταν κυρίως στη δημοσιοποίηση ονομαστικών

---

¹⁶⁴ «Πρέπει να εξυρεθώ κάποιος τρόπος ούτως ώστε να μπορέσωμε, τους επιβάτας που στέλλω εγώ να κατορθώνωμαι (sic) να τους προμηθεύετε σεις το εισιτήριόν των δια την επιστροφήν των, διότι σήμερα οι 90 εκ των 100 που έρχονται εις Ελλάδα επιστρέφουν πάλιν εις Αμερικήν. Επ' αυτού προσπαθώ να εύρω μίαν κατάλληλον λύση και σας παρακαλώ να μου υποδείξετε και σεις κανένα τρόπον επί του προκειμένου». Αυτά δήλωνε ο Peter Decoulios, στο συνεργάτη του Κ. Τσίμπη το 1930. Λίγο νωρίτερα του είχε εξηγήσει ότι το πρακτορείο πέρα από τις διευθύνσεις των πελατών του δεν κατείχε προσωπικά έγγραφα τους (π.χ. άδειες επιστροφής) για να τους δεσμεύσει στην έκδοση του εισιτηρίου επιστροφής. Decoulios προς Κ. Τσίμπη, Νέα Υόρκη 30/04/1930, Αρχείο Π&Κ. Τσίμπη, Φ. 4.1., Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

¹⁶⁵ Οστόσο και τα προπληρωμένα εισιτήρια για τους συγγενείς στην Ελλάδα ή τα προαγορασμένα εισιτήρια επιστροφής των ιδίων των Ελληνοαμερικανών άφηναν κάποιο περιθώριο κέρδους στα πρακτορεία του Πειραιά και της Πάτρας καθώς απαιτούσαν τη διεκπεραίωση των γραφειοκρατικών διατυπώσεων τους ενώ όσα αφορούσαν γραμμές μετεπιβίβασης χρειάζονταν την έκδοση συνοδευτικού αεροπορικού ή σιδηροδρομικού εισιτηρίου μέχρι το λιμάνι αναχώρησης.

¹⁶⁶ Βλ. πρόταση «δοκιμαστικής συνεργασίας στο μεταναστευτικό κλάδο» των Π.&Κ. Τσίμπη προς το ταξιδιωτικό γραφείο της Νέας Υόρκης Karambelas με αντάλλαγμα: «το δε προκύπτων κέρδος εκ της συνεργασίας αυτής θα διανέμομεν μεταξύ μας εξ' ίσου». Π.&Κ. Τσίμπη προς Karambelas Steanship Ticket Co, Πειραιάς 26/07/1926, Αρχείο Π&Κ. Τσίμπη, Υποφ. 1, Βιβλίο Επιστολών από 24/03/1926-28/10/1926, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

καταλόγων με επωνύμους, τοπικούς παράγοντες αλλά και διεθνείς προσωπικότητες, που επέλεξαν για το ταξίδι τους τη συγκεκριμένη υπερωκεάνια εταιρία.¹⁶⁷ Τα υπόλοιπα τοπικά πρακτορεία μετανάστευσης προσπάθησαν να επιβιώσουν εμπλεκόμενα όλο και περισσότερο στην τουριστική και επιβατική κίνηση προς την Αμερική, καθώς και τη μεταναστευτική έξοδο προς νέους προορισμούς.¹⁶⁸ Παράλληλα διατηρούσαν τις πολλαπλές άλλες δραστηριότητές τους: μεταφορικές, ασφαλιστικές, αντιπροσωπείες ξένων εμπορικών οίκων κλπ.

Στη ρευστή μεσοπολεμική περίοδο οι φθίνουσες μεταναστευτικές εργασίες των πρακτορείων αλληλοδιαπλέκονται στενά με τη διαχείριση των αυξανόμενων ταξιδιωτικών και τουριστικών ροών από και προς την Ελλάδα γεγονός που αντικατοπτρίζεται στη μετονομασία πολλών αρχαϊκών πρακτορείων σε «Γραφεία Ταξιδιών και Μεταναστεύσεως». Γραφεία με ταξιδιωτικό προσανατολισμό (travel agency) απαντούσαν μέχρι τότε κυρίως στην Αθήνα καθώς εκεί κατέφθαναν τα караβάνια των ξένων περιηγητών για να διαχυθούν στη συνέχεια με τη βοήθεια των υπαλλήλων στους σημασμένους από τους ξένους οδηγούς αρχαιολογικούς τόπους της ελληνικής επαρχίας.¹⁶⁹ Η συνύπαρξη των δύο προσδιορισμών τη δεκαετία του 1920 σε επιχειρήσεις οι οποίες είχαν αναδειχτεί τα προηγούμενα χρόνια μέσα από τη διαχείριση της μεταναστευτικής κίνησης δεν καταδεικνύει μόνο το μεταβατικό χαρακτήρα τους, αλλά και τον αμφίσημο χαρακτήρα της ίδιας της πελατείας στην οποία απευθύνονταν. Ταξιδιώτες, τουρίστες και μετανάστες οι οποίοι τροφοδοτούνταν από το διεθνικό πεδίο που είχε σχηματισθεί μεταξύ Ελλάδας και Αμερικής μετά από τρεις τουλάχιστον δεκαετίες μεταναστευτικής εξόδου, δεν αποτελούσαν απολύτως διακριτές κατηγορίες πελατών. Οι μετανάστες οι οποίοι ταξίδευαν από την Αμερική δεν αντιμετωπίζονταν πλέον ως πελατεία χαμηλών απαιτήσεων όπως φαίνεται στις διαφημίσεις της εποχής

---

¹⁶⁷ Βλ. συχνές αναφορές στους επωνύμους που ταξίδευαν με τα υπερωκεάνια της «Κοζούλιτς». *Νεολόγος Πατρών* 20/12/1928, 13/03/1931, 9/04/1931, 15/05/1931.

¹⁶⁸ Το πρακτορείο Τσίμπη, για παράδειγμα, διαφήμιζε την έκδοση υπερωκεανίων και σιδηροδρομικών εισιτηρίων για τις ΗΠΑ, τον Καναδά, την Κεντρική και Νότιο Αμερική, τη Νότιο Αφρική, την Αυστραλία και τα λιμάνια της Μεσογείου.

¹⁶⁹ Στις αρχές του αιώνα λειτουργούσαν ελάχιστα ταξιδιωτικά γραφεία στην Ελλάδα για την εξυπηρέτηση των ξένων περιηγητών με υπηρεσίες που αφορούσαν τη μεταφορά τους από το λιμάνι στο ξενοδοχείο, την εξεύρεση δραγουμάνων, τη μετακίνησή τους στους αρχαιολογικούς τόπους. Ήταν συγκεντρωμένα στο κέντρο της Αθήνας στην περιοχή του Συντάγματος όπου βρίσκονταν τα ακριβότερα ξενοδοχεία στα οποία κατέλυαν οι ξένοι. Πρωτοπόρο υπήρξε το ελληνικό παράρτημα του Thomas Cook & Sons (από το 1886) το οποίο μάλιστα για ένα διάστημα στεγαζόταν στο εσωτερικό του ξενοδοχείου της «Μεγάλης Βρετανίας» ενώ στις αρχές του αιώνα προστέθηκαν εκείνα του Κεφαλλονίτη Π. Γκιολμά και του Ανδριώτη Πολέμη. Στο Μεσοπόλεμο όχι μόνο πολλαπλασιάστηκαν αλλά και υιοθέτησαν σταδιακά τον καινοφανή τουριστικό προσδιορισμό. Αικατερίνη Ν. Παπαδουλάκη, *Ιστορία των Τουριστικών Επιχειρήσεων στο 19ο και 20ό αιώνα. Ο ρόλος και η εξέλιξη των ταξιδιωτικών γραφείων & πρακτορείων*, Διδακτορική διατριβή, Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, ΕΑΠ, Αθήνα, 2011, σ. 152-154.

και στην αξιολογική γλώσσα που χρησιμοποιούσαν. «*ΔΕΝ ΕΙΣΘΕ ΠΛΕΟΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΗΣ. Η λέξις αυτή δεν υπάρχει. Ο μετανάστης ο οποίος μετεφέρετο ως μπαούλο προ ολίγων ετών, σήμερα καλείται ταξιδιώτης. Γνωρίζει πρόσωπα και πράγματα, εν Νέα Υόρκη, έχει περάσει 2, 3 και 4 φορές τον ωκεανόν και όταν αποφασίση το νέον του ταξείδιον προτιμά το Γραφείον εκείνο που συγκεντρώνει την μεγαλειέραν πελατείαν και ξεύρει να ευχαριστή και έχει δίκαιον διότι ειργάσθη σκληρά να βγάλη τα χρήματά του και θέλει να ίδη ότι κάθε πεντάρα που θα δώση δια το εισιτήριόν του θα πάρη τον παράν του πίσω*». ¹⁷⁰ Η αναφορά στη μετανάστευση παρέμεινε πάντως ισχυρή στις επωνυμίες των πρακτορείων της Αγίου Ανδρέου στην Πάτρα, ¹⁷¹ καταρχάς σε μια προσπάθεια διάθεσης υπερωκεάνιων εισιτηρίων προς τους -ομολογουμένως- λιγιστούς μετανάστες που γίνονταν δεκτοί στην Αμερική μετά το 1924 αλλά και σε όσους τολμούσαν να δοκιμάσουν την τύχη τους σε νέους υπερπόντιους προορισμούς επιλέγοντας το λιμάνι της Πάτρας για την αναχώρησή τους. Ταυτόχρονα όμως λειτουργούσε και ως μετωνυμία της Αμερικής φέρνοντας στα πρακτορεία μια νέα κατηγορία πελατών οι οποίοι προέρχονταν από τις οικογένειες των Ελληνοαμερικανών όπως τις συζύγους, τα παιδιά, τους συγγενείς και τις αρραβωνιαστικίες τους, αλλά και τους ίδιους τους Ελληνοαμερικανούς εκδρομείς ή παλινοστούντες.

Τη δεκαετία του 1920 παρατηρείται πράγματι μια αύξηση των ταξιδιών μεταξύ Ελλάδας και Αμερικής όχι μόνο από τους ίδιους τους μετανάστες αλλά και από μέλη των οικογενειών που είχαν μείνει πίσω. Ευκατάστατοι μετανάστες οι οποίοι δεν μπορούσαν να ταξιδεύσουν οι ίδιοι στην Ελλάδα λόγω των επαγγελματικών και οικογενειακών τους υποχρεώσεων χρηματοδοτούσαν τη μετάβαση στην Αμερική των γονέων ή των αδελφών τους οποίους είχαν αποχωριστεί για χρόνια. Ταξιδεύοντας με εισιτήριο καλής θέσης οι τελευταίοι φρόντιζαν να ανακοινώσουν στις κοινωνικές στήλες των τοπικών εφημερίδων την αναχώρησή τους για την Αμερική και να προβάλουν τις ευνοϊκές συνθήκες υπό τις οποίες αυτό πραγματοποιείτο. ¹⁷² Το ταξίδι προς αναψυχή και προς επίσκεψη «των καλώς αποκατεστημένων ξενιτεμένων

---

¹⁷⁰ Διαφήμιση του Πρακτορείου αφών Κοντονή, *Ατλαντίς* 2/11/1927.

¹⁷¹ Στον Οδηγό Πατρών του 1927 (σ. 88) ως πρακτορεία Μεταναστεύσεως δηλώνονται εκείνα των: Μόρφου και Κρωββ, Δρυμόνα και Σία, Ι. Μουστακόπουλου, Π. Παπαναγόπουλου, Αφών Κοντονή. Είναι αυτές ακριβώς οι επιχειρήσεις οι οποίες στις έντυπες διαφημίσεις τους προσθέτουν στην επωνυμία τους και τον ταξιδιωτικό προσδιορισμό. Άλλα πρακτορεία υποδήλωναν τις μεταναστευτικές εργασίες τους αναφέροντας τη λειτουργία «τμήματος υπερωκεάνιων γραμμών» ή «γραμμών Αμερικής». Βλ. διαφημίσεις στο *Νεολόγο Πατρών* 26/09/1926, 1/01/1931.

¹⁷² Βλ. αναγγελία στη στήλη της κοινωνικής κίνησης του *Νεολόγου* της αναχώρησης Πατρινας και της κόρης της για την Αμερική προς συνάντηση «της εν Βιργινία διαμενούσης θυγατρός της και του καλώς αποκατεστημένου εκεί και φιλοπρόδου γαμβρού της». *Νεολόγος Πατρών* 30/06/1921.

παιδιών» εξυπηρετούσε ωστόσο ποικίλους στόχους. Με εξαίρεση μια μειοψηφία η οποία είχε πράγματι την πολυτέλεια να κάνει ακόμα και επαναλαμβανόμενα ταξίδια αναψυχής και επίσκεψης,¹⁷³ για κάποιους ηλικιωμένους σήμαινε μόνιμη επανένωση και εγκατάσταση κοντά στα απόδημα μέλη ενώ για τις νεαρές αδελφές ευκαιρία γνωριμίας και αποκατάστασης με Ελληνοαμερικανούς.¹⁷⁴ Προς την Αμερική ταξίδευαν επίσης οι οικογένειες των μεταναστών για επανένωση μαζί τους ή μόνο τα παιδιά, κυρίως οι γιοι, για μορφωτικούς λόγους. Οι σπουδές ή η μετεκπαίδευση των παιδιών σε κάποιο αμερικανικό Πανεπιστήμιο ενθαρρυνόταν γενικά όλο και περισσότερο στο Μεσοπόλεμο όχι μόνο από όσους μετανάστες παρέμεναν στην Αμερική αλλά και από εκείνους που είχαν παλιννοστήσει και διατηρούσαν τα δίκτυά τους.¹⁷⁵ Δεν έλειπαν φυσικά και οι περιπτώσεις των Ελληνοαμερικανών οι οποίοι μολονότι είχαν εγκατασταθεί στην Ελλάδα, είχαν λόγους επαγγελματικούς, και όχι μόνο, να ταξιδεύσουν οι ίδιοι στην Αμερική. Στα υπερωκεάνια επέβαιναν επίσης συχνά ερανολόγοι οι οποίοι επιδίωκαν την κινητοποίηση της ομογένειας, αλλά και τοπικοί έμποροι της Πελοποννήσου οι οποίοι αξιοποιούσαν τα εθνοτικά δίκτυα για να προωθήσουν τοπικά προϊόντα στην εθνοτική αγορά των Ελληνοαμερικανών ή να εισαγάγουν αμερικανικά. Στο διεθνικό πεδίο μεταξύ των ελληνικών μεταναστευτικών κοινοτήτων της Αμερικής και της Πελοποννήσου κινούνταν επίσης ιερείς, ηθοποιοί και αθλητές αλλά και ελεύθεροι επαγγελματίες, όπως δικηγόροι και γιατροί οι οποίοι προσέφεραν κατά καιρούς τις υπηρεσίες τους και στις δυο πλευρές του Ατλαντικού.

Η πώληση ατμοπλοϊκών εισιτηρίων -συνήθως πολλών υπερωκεάνιων εταιριών- αφορούσε πλέον ένα μόνο τμήμα των εργασιών των μεσοπολεμικών πρακτορείων της Αγίου Ανδρέου ενώ μεγαλύτερη έμφαση δινόταν σε μεσολαβητικές υπηρεσίες, όπως στην αποστολή εμπορευμάτων και τη μεταφορά αποσκευών. Οι τακτικές αποστολές δεμάτων και μπαούλων από την Αμερική στους συγγενείς στην Ελλάδα, οι παλιννοστήσεις αρκετών μεταναστών και η μεταφορά των προσωπικών αντικειμένων τους ενίσχυαν τις εργασίες των πρακτορείων της Πάτρας και του Πειραιά τα οποία αναλάμβαναν τον εκτελωνισμό τους και την προώθησή τους στα εσωτερικά λιμάνια,

---

¹⁷³ Βλ. ηλικιωμένο ιερέα από το Μπεντένι Αρκαδίας ο οποίος πραγματοποίησε τρία συνεχή ταξίδια το 1934, 1935 και 1936 στους γιους του στο Τέξας και σε άλλους συγγενείς στο Σικάγο. Τα μέλη της αρκαδικής κοινότητας στην Αμερική σχολίαζαν τα ταξίδια του ιερέα με προπληρωμένα εισιτήρια των γιων του ως απόδειξη της καλής οικονομικής τους κατάστασης. Constance M. Constant, *Austin Lunch. Greek-American Recollections*, River Vale, NJ, Cosmos Publishing, 2005, σ. 301-317, 355.

¹⁷⁴ Βλ. αγγελία θανάτου γερόντισσας στην Αμερική δίπλα στα καλώς αποκατεστημένα παιδιά της. Γονείς που είχαν μείνει πίσω μόνοι προσκαλούνταν από τα ξενιτεμένα παιδιά να ζήσουν μαζί τους τα τελευταία χρόνια της ζωής τους. *Νεολόγος Πατρών* 20/02/1929.

¹⁷⁵ Th. Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 125-126.

του Γυθείου και της Καλαμάτας απ' όπου τα παραλάμβαναν οι δικαιούχοι.¹⁷⁶ Η διεκπεραίωση των πολύπλοκων ταξιδιωτικών διατυπώσεων που απαιτούσε η είσοδος στην Αμερική των ασυνόδευτων οικογενειών και αρραβωνιαστικών, καθώς και η επιστροφή σε αυτήν των ίδιων των Ελληνοαμερικανών αποτελούσε ένα εξίσου σημαντικό κομμάτι των πρακτορικών εργασιών. Για τις διατυπώσεις αυτές οι τοπικοί πράκτορες ενημερώνονταν τακτικά και υπεύθυνα όχι μόνο από το Αμερικανικό Προξενείο με το οποίο είχαν επικοινωνία αλλά επίσης και από τους συνεργάτες τους στην Αμερική. Όλα τα μεγάλα πρακτορεία της Πελοποννήσου εμφανίζονται στο Μεσοπόλεμο να αναπτύσσουν συνεργασίες με ελληνοαμερικανικά και αθηναϊκά γραφεία διεκδικώντας μερίδιο από τα κέρδη που άφηναν τα ατομικά και οργανωμένα ταξίδια των Ελληνοαμερικανών στην πατρίδα.¹⁷⁷ Το γραφείο του Ηλία Δρυμόνα στην Πάτρα,¹⁷⁸ για παράδειγμα, ξεκινώντας συνεργασία με την επιχείρηση «ΦΑΡΟΣ» ανέλαβε τη γενική διεύθυνση των γραφείων του στην Αθήνα όπου παρατηρείται προς τα τέλη της δεκαετίας του 1920 μια σταδιακή μεταφορά των πρακτορικών εργασιών λόγω της συγκέντρωσης των ομάδων των περιηγητών, Ελλήνων και ξένων.

Ο «ΦΑΡΟΣ» εμφανίζεται να διαχειρίζεται στα τέλη της δεκαετίας ένα μεγάλο μέρος των μετακινήσεων των Ελληνοαμερικανών προς την πατρίδα είτε για μόνιμη εγκατάσταση είτε για ψυχαγωγικούς ή και επαγγελματικούς λόγους. Είχε συσταθεί στη Νέα Υόρκη με την επωνυμία Pharos Agency σύμφωνα με τους αμερικανικούς νόμους από πέντε συνεταιίρους: τους Αφούς Μιχαήλ και Γεώργιο Μπακόπουλο, Νικόλαο

---

¹⁷⁶ Για τις συγκεκριμένες εργασίες βλ. Αρχείο Π.&Κ. Τσίμπη, Υποφ. 1, 2, 3 Βιβλία Επιστολών, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσ/κης. Σε αναλυτικό λογαριασμό του κόστους μεταφόρτωσης ενός μπαούλου που είχε αποσταλεί από τη Νέα Υόρκη, από το τελωνείο του Πειραιά σε εκείνο του Γυθείου ο πελάτης χρεώθηκε το 1926 το ποσό των 260 δρχ. το οποίο επιμεριζόταν ως εξής: 25,60 δρχ. για «υπερωρία», 4 δρχ. για χαρτόσημα, 15 δρχ. για τη «συνοδεία φύλακος», 30 δρχ. για τα λεμβουχικά, 14 δρχ. για αχθοφορικά, 5 δρχ. για το σφράγισμα (μετά τον εκτελωνισμό), 25 δρχ. για τα εκφορτωτικά στο πρακτορείο της Εθνικής Ατμοπλοΐας, 64 δρχ. για τη φορτωτική στο ατμόπλοιο «Ταΰγετος», 65 δρχ. επιστασία φορτώσεως και παραλαβής (από υπαλλήλους του Τσίμπη) και 12,40 δρχ. για ταχυδρομικά έξοδα. Ο αναλυτικός αυτός κατάλογος καταδεικνύει τη διαδρομή των αντικειμένων εντός της Ελλάδας (υπερωκεάνιο-τελωνείο-ατμόπλοιο-τοπικό λιμάνι) καθώς και την αλυσίδα των επαγγελματιών οι οποίοι κέρδιζαν από τη διεκπεραίωση της διαδικασίας. Π.&Κ. Τσίμπης προς Αναστάσιο Δ. Βλαχάκο, Πειραιάς 15/12/1926, Αρχείο Π&Κ. Τσίμπη, Υποφ. 1, Βιβλίο Επιστολών από 28/10/1926-9/06/1927, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

¹⁷⁷ Για παράδειγμα, το γραφείο του Ν. Παπαναγόπουλου και λίγο αργότερα του Οράτιου Ιωαννίδου στην Πάτρα ανέλαβαν την αντιπροσώπευση στην Πελοπόννησο του ελληνοαμερικανικού πρακτορείου «Πανελλήνιον». Το νεοϊδρυθέν Γραφείον Ταξιδίων του Κορνήλιου Σαρρή αντιπροσώπευε το Αθηναϊκό Γραφείο των Αφών Γκιόλμαν. Η άφιξη το Μάιο του 1923 στην Πάτρα του Έλληνα αντιπροσώπου του Παγκοσμίου Πρακτορείου Thomas Cook and Sons «δια μεταναστευτικές υποθέσεις» καταδεικνύει το τουριστικό ενδιαφέρον που συγκέντρωνε και το λιμάνι της Πάτρας λόγω της κίνησης των υπερωκεανίων και των Ελληνοαμερικανών ταξιδιωτών. *Νεολόγος Πατρών* 11/05/1923, 12/06/1928, 7/08/1929.

¹⁷⁸ Ο Ηλίας Δρυμόνας διατηρούσε σταφιδικό γραφείο στην Πάτρα και κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου άρχισε να εμπλέκεται και στην πώληση υπερωκεανίων εισιτηρίων συνεργαζόμενος αρχικά με τον Ν. Παπαναγόπουλο, αργότερα με τους Αφούς Κοντονή και από το 1927 με το «ΦΑΡΟ». *Νεολόγος Πατρών* 21/08/1916, 29/07/1927, 12/08/1927, 22/10/1931.

Κασσαβέτη, Κ. Τσιτούρη, Α. Παπαλέξη και Α. Χαραρά. Το 1928 αναγνωρίστηκε από την ελληνική κυβέρνηση ως ημεδαπή μετοχική εταιρία και απέκτησε δικά του γραφεία σε αρκετές ελληνικές πόλεις διεκδικώντας τη διοργάνωση των ταξιδιών επιστροφής των Ελληνοαμερικανών στην Αμερική και την πώληση υπερωκεάνιων εισιτηρίων προς κάθε ενδιαφερόμενο. Επρόκειτο για ένα συνεργατικό σχήμα μεγάλου μεγέθους που απευθυνόταν σε μια πελατεία πολύ πιο καταναλωτική και απαιτητική απ' ό,τι στο παρελθόν. Επιζητούσε καταρχάς λεπτομερή, άμεση και υπεύθυνη πληροφόρηση πριν το ταξίδι λόγω της πολυπλοκότητας των μεταναστευτικών ζητημάτων και της χρονοβόρας γραφειοκρατίας που συνόδευε τη διεθνή μετακίνηση μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο ενώ ενδιαφερόταν για οικονομικές θέσεις και ανέσεις κατά τη διάρκεια του ταξιδιού. Επιπλέον, κατανάλωνε υπηρεσίες που για όσους αποβιβάζονταν στα ελληνικά λιμάνια περιλάμβαναν την εξεύρεση λέμβων, τον εκτελωνισμό των αποσκευών, τη μεταφορά και την τακτοποίηση σε κάποιο ξενοδοχείο. Λειτουργώντας ταυτόχρονα ως τουριστικό γραφείο άρχισε να εμπλέκεται στη διοργάνωση ομαδικών εκδρομών στην πατρίδα και στο σχεδιασμό τουριστικών περιηγήσεων σε ευρωπαϊκές πόλεις για λογαριασμό των πελατών του που επέστρεφαν στην Αμερική.

Το πρακτορείο προέβαλλε ιδιαίτερα το «αμερικανικό σύστημα» εργασίας του το οποίο περιλάμβανε, σύμφωνα με τις διαφημίσεις του, ταχύτητα, εξοικονόμηση χρήματος και ασφάλεια.¹⁷⁹ Η αξιόπιστη ενημέρωση και εξυπηρέτηση των Ελληνοαμερικανών πελατών του εξασφαλιζόταν, με βάση τους ισχυρισμούς των διευθυντών του, μέσα από τη συνεργασία με μια ομάδα νομικών συμβούλων οι οποίοι παρακολουθούσαν τους αμερικανικούς μεταναστευτικούς νόμους, κατατόπιζαν υπεύθυνα τους ενδιαφερόμενους για τους όρους εισόδου ή επιστροφής τους στην Αμερική και συνέτασσαν για λογαριασμό τους πληρεξούσια και προσκλητήρια συγγενών.¹⁸⁰ Ανταποκρινόμενο στις νέες τουριστικές τάσεις της εποχής εξέδιδε και διένειμε δωρεάν στους πελάτες του ένα πλούσιο και επικαιροποιημένο έντυπο υλικό το οποίο περιλάμβανε πληροφορίες για το ελληνικό δασμολόγιο και τους στρατολογικούς νόμους, ταξιδιωτικούς οδηγούς και εικονογραφημένα προγράμματα των εκδρομών του. Είχε αναπτύξει ειδικό σύστημα μεταφοράς των ασυνόδευτων οικογενειών στην Ελλάδα ενώ σχεδίαζε για τους πελάτες του οικονομικά εποχιακά πακέτα.¹⁸¹ Η Αχερική

¹⁷⁹ Βλ. διαφημίσεις: *Νεολόγος Πατρών* 16/10/1927, 26/01/1928, 30/03/1928.

¹⁸⁰ Συνηθισμένο αίτημα ήταν η σύνταξη αιτήσεων προσκλήσεως συζύγων και τέκνων των Αμερικανών υπηκόων και παρατάσεων των αδειών επιστροφής. *Νεολόγος Πατρών* 17/07/1929, 4/09/1929, 23/09/1929.

¹⁸¹ Βλ. σταχυολόγηση διαφημίσεων του «ΦΑΡΟΥ» στην *Ατλαντίδα*: 3/07/1930, 5/11/1931, 7/07/1935.

ιδιότητα των ιδιοκτητών και κυρίως η κατοχή βαθμοφόρων θέσεων στον ελληνοαμερικανικό σύλλογο διευκόλυναν τη διεκδίκηση της διοργάνωσης των ετήσιων ομαδικών του εκδρομών στην Ελλάδα.¹⁸²

Το πρακτορείο βασιζόταν όμως για την προσέλκυση πελατείας και στους εθνοτοπικούς δεσμούς των ιδρυτών του και των συνεργατών του στην Ελλάδα. Στον επαρχιακό Τύπο τονιζόταν, για παράδειγμα, ιδιαίτερα η αρκαδική καταγωγή των Αφών Μπακόπουλοι ενώ η ανάθεση της διεύθυνσης των γραφείων του «ΦΑΡΟΥ» στον Ηλία Δρυμόνα με καταγωγή από τα Κρέσταινα, προβαλλόταν ως ακόμα ένα κίνητρο προς τους Ολύμπιους και τους κατοίκους της δυτικής Πελοποννήσου για να ενθαρρύνουν τους συγγενείς τους στην Αμερική να τον προτιμήσουν. Η συχνή αυτοπρόσωπη παρουσία του Δρυμόνα, στο λιμάνι της Πάτρας και του Πειραιά και η επόπτευση της αποβίβασης των πελατών προσέδιδε στη λειτουργία του ελληνοαμερικανικού πρακτορείου έναν προσωποποιημένο χαρακτήρα.¹⁸³ Το εύρος των εργασιών του «ΦΑΡΟΥ» και η προτίμησή του από τους ομογενείς μετέτρεψαν γρήγορα τα γραφεία του σε Ελλάδα και Αμερική σε τόπο συνάντησης των παλινοστούντων και των παρεπιδημούντων Ελληνοαμερικανών. Σύμφωνα με τις διαφημίσεις εκεί μπορούσαν να αγοράσουν τα εισιτήρια της Αμερικής, να ενημερωθούν για τις επενδυτικές ευκαιρίες στην Ελλάδα και να τακτοποιήσουν τραπεζιτικές και νομικές υποθέσεις τους αλλά και να διαβάσουν εφημερίδες της ομογένειας, να συναντήσουν γνωστούς τους και γενικά να διατηρήσουν τις επαφές τους με το ελληνοαμερικανικό περιβάλλον.

Στο χώρο πάντως των ταξιδιωτικών εργασιών εισήλθαν στο Μεσοπόλεμο και οι τραπεζικοί οργανισμοί. Ακολουθώντας το παράδειγμα της American Express¹⁸⁴ η Τράπεζα Αθηνών ανέπτυξε και ταξιδιωτικό τμήμα. Από το 1925 λειτουργούσε δεύτερο κατάστημα στον Πειραιά απέναντι από το Τελωνείο με ειδική υπηρεσία που αναλάμβανε τον άμεσο εκτελωνισμό και τη μεταφόρτωση των αποσκευών των ομογενών.¹⁸⁵ Το πυκνό δίκτυο των υποκαταστημάτων της στις ελληνικές πόλεις

---

¹⁸² Ο Γ. Τσιτούρης, για παράδειγμα, γενικός διευθυντής του «ΦΑΡΟΥ» στην Ελλάδα εκπροσωπούσε και την ΑΧΕΠΑ στη χώρα. *Νεολόγος Πατρών* 21/07/1930.

¹⁸³ *Νέος Ορίζων Ανδρίτσαινας* 15/12/1929, 16/05/1932.

¹⁸⁴ Η American Express διέθετε τη δεκαετία του 1920 δύο υποκαταστήματα στο Σύνταγμα και στον Πειραιά, διεκδικώντας τη διαχείριση των μεταναστευτικών εμβασμάτων και τον έλεγχο της αλλοδαπής ταξιδιωτικής ροής. Είχε εξειδικευτεί στην παροχή τουριστικών υπηρεσιών προς τους Αμερικανούς ταξιδιώτες στην Ευρώπη ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα καθιερώνοντας πρώτη το travellers check. Άγγελος Φ. Βλάχος, *Τουριστική Ανάπτυξη και Δημόσιες Πολιτικές στη Σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950): η ανάδυση ενός νεοτερικού φαινομένου*, Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, 2013, σ. 170-171.

¹⁸⁵ *Νέα από την Ελλάδα*, Αύγουστος 1927, σ. 571.

ξεκίνησε μάλιστα συνεργασία από το 1931 και με το ελληνοαμερικάνικο τουριστικό πρακτορείο «Κασσαβέτης Ινκ».¹⁸⁶

Μπορεί λοιπόν η κάμψη των μεταναστευτικών ροών και η οικονομική κρίση να ανέδειξε τον εύθραυστο και βραχύβιο χαρακτήρα των πρακτορικών εργασιών, η εμπειρία ωστόσο που συσσωρεύτηκε από την ενασχόληση με τη μετανάστευση επέτρεψε σε ορισμένους επαγγελματίες της περιφέρειας να διευρύνουν περαιτέρω τον κύκλο των εργασιών τους μέσα από την ανάπτυξη ταξιδιωτικού τμήματος και τη δραστηριοποίησή τους σε όλη την Ελλάδα. Τέτοια υπήρξε η περίπτωση του Ηλία Δρυμόνα, και του Ν. Παπαναγοπούλου στην Πάτρα αλλά και του Αθανάσιου Γκουζούλη, σταθερού συνεργάτη της «Αυστροαμερικάνας» στη Λακωνία από το 1905. Έχοντας αποκτήσει πελατεία σε ένα κατεξοχήν μεταναστευτικό νομό και εμπειρία είκοσι επτά ετών, ο τελευταίος εμφανίζεται στα τέλη του 1920 να διευθύνει ιδιόκτητη επιχείρηση με έδρα πλέον την πρωτεύουσα και υποκαταστήματα σε μεγάλες πόλεις της χώρας, μεταξύ αυτών και στην Πάτρα.¹⁸⁷

Στο Μεσοπόλεμο πάντως γίνονται προσπάθειες να καθοριστούν κανόνες στον αχαρτογράφητο έως τότε νομικά χώρο της λειτουργίας των πρακτορείων μεταναστεύσεως. Δεν ξέρουμε σε ποιο βαθμό εφαρμόστηκε ο Νόμος 2475 «Περί Μεταναστεύσεως και Αποδημίας» του 1920 στη ρευστή πρώτη δεκαετία του Μεσοπολέμου,¹⁸⁸ πάντως το γεγονός ότι ο κλάδος απέκτησε την ίδια χρονιά και συνδικαλιστική εκπροσώπηση θα πρέπει να ερμηνευθεί ως επακόλουθο της έναρξης της κρατικής επόπτευσής του. Η ίδρυση του *Πανελληνίου Συνδέσμου Γραφείων Ταξιδιών, Τουρισμού και Μεταναστεύσεως* αποτέλεσε την πρώτη προσπάθεια συσπείρωσης των μελών του, περιφρούρησης των συμφερόντων τους και αντιμετώπισης των προβλημάτων τους. Μεταξύ των τελευταίων ήταν και η εκκαθάριση του χώρου από τους ψευδοπράκτορες η δράση των οποίων συνεχιζόταν, όπως συχνά κατήγγειλαν οι υπόλοιποι επαγγελματίες.¹⁸⁹ Πάντως στοιχεία δείχνουν ότι

---

¹⁸⁶ Βλ. συνέντευξη Κασσαβέτη και διαφήμιση με πληροφορίες για τις παροχές του πρακτορείου του. *Νέα από την Ελλάδα*, Αύγουστος 1931, σ. 403-405· *The Ahepa Magazine* V, 4, April 1931, σ. 3, 25.

¹⁸⁷ Βλ. διαφημίσεις στα *Καλάβρυτα* 21/02/1930.

¹⁸⁸ Η ψήφιση του νομοσχεδίου του Υπουργού Εσωτερικών Ρακτιβάν στις 24 Ιουλίου 1920 (Ν.2475) ΦΕΚ τχ.Α, φ.214, 17/09/1920 περιλάμβανε ειδικές διατάξεις για τους πράκτορες μεταναστεύσεως (Κεφάλαια Γ και Δ: άρθρα 12-26), μεταξύ αυτών την καταβολή χρηματικής εγγυήσεως που κυμαινόταν από 25.000 έως 100.000 δραχμές, καθώς επίσης και την εξασφάλιση άδειας λειτουργίας με την καταβολή ετήσιου τέλους χιλίων δραχμών και διακοσίων για τους αντιπροσώπους τους.

¹⁸⁹ Βλ. καταγγελία του πράκτορα Π. Τρουπάκη στη *Σημαία Καλαμών* 18/07/1921 κατά των ψευδοπρακτόρων οι οποίοι λυμαίνονταν τον νομό Μεσσηνίας τροφοδοτώντας τους υποψήφιους μετανάστες με «ψευδοσημειώματα» και παραβιάζοντας το νόμο περί έκδοσης άδειας λειτουργίας.

η τροποποίηση του παραπάνω νόμου από τον Ν.4756 το 1930¹⁹⁰ ο οποίος περιλάμβανε αυστηρότερες διατάξεις για τους πράκτορες μεταναστεύσεως, ιδίως όσον αφορά το κόστος απόκτησης και ανανέωσης της άδειας λειτουργίας τους και το ύψος της εγγυήσεως, δημιούργησε τεράστιες ανακατατάξεις στον κλάδο.¹⁹¹

Ισχυρότερη ήταν πάντως η ρυθμιστική παρέμβαση στον ύστερο Μεσοπόλεμο με την ψήφιση του Ν.864/1937 από την κυβέρνηση Μεταξά η οποία έθεσε ένα τέλος στην ανεξέλεγκτη παροχή μικτών υπηρεσιών από τα πρακτορεία διαχωρίζοντας για πρώτη φορά μεταξύ τους τις τουριστικές και ταξιδιωτικές επιχειρήσεις, τα γραφεία μεταναστεύσεως και τα ατμοπλοϊκά πρακτορεία, ορίζοντας εκ νέου τις εγγυήσεις απόκτησης και ανανέωσης της άδειας λειτουργίας τους και προβλέποντας αυστηρότερες πειθαρχικές ποινές για τις όποιες παραβάσεις του νόμου.¹⁹² Το μέτρο θα πρέπει να συνδεθεί τόσο με την τουριστική πολιτική του καθεστώτος όσο και με τη μεγέθυνση ενός κλάδου ο οποίος καλούνταν πλέον να διαχειριστεί ποικίλες εκφάνσεις της ταξιδιωτικής ροής: εισερχόμενους και εξερχόμενους τουρίστες, εκδρομείς, παραθεριστές, ταξιδιώτες και φυσικά μετανάστες.

---

¹⁹⁰ Πρόκειται για το Ν. 4756 της 13ης Μαΐου 1930, ΦΕΚ τχ.Α, φ.170, 16/05/1930 (άρθρα 5-11).

¹⁹¹ Από την αλληλογραφία του πρακτορείου Τσίμπη με το γαλλικό οίκο που αντιπροσώπευε πληροφоруμαστε για την οικονομική αδυναμία του να ανταποκριθεί στο κόστος της έκδοσης της άδειας λειτουργίας και της εγγύησης που απαιτούσε ο Ν. 4756, το ύψος των οποίων κυμαινόταν στις 5.000 δρχ. και από 25.000 έως 500.000 δρχ. αντίστοιχα. Προφανώς ήταν η εφαρμογή του νόμου για πρώτη φορά και όχι η αύξηση της εγγύησης που θορύβησε πολλούς επαγγελματίες οι οποίοι επιθυμούσαν όχι απλώς να πωλούν ατμοπλοϊκά εισιτήρια ως αντιπρόσωποι κάποιας εταιρίας αλλά να εκτελούν τις επικερδείς και σύνθετες μεταναστευτικές εργασίες (στον προηγούμενο Ν. 2475 η άδεια υπόκειτο σε τέλος 1.000 δρχ. και η εγγύηση οριζόταν μεταξύ 25.000-100.000 δρχ.). Πολύ γρήγορα ο Τσίμπης ανέστειλε τη λειτουργία του πρακτορείου του μετά από τριάντα πέντε χρόνια αδιάλειπτης λειτουργίας και αναγκάστηκε να εργαστεί ως υπάλληλος σε άλλο κεντρικό πρακτορείο της πρωτεύουσας. Κ. Τσίμπης προς Α. Cabaud (Παρίσι), Πειραιάς 12/10/1930· Κ. Τσίμπης προς Ρ. Figuiere (Μασσαλία), Πειραιάς 30/01/1931· Κ. Τσίμπης προς Α. Cabaud (Μασσαλία), Πειραιάς 17/02/1931· Κ. Τσίμπης προς Πέτρο Δέκουλο (Νέα Υόρκη), Πειραιάς 8/05/1931· Κ. Τσίμπης προς Πέτρο Δέκουλο (Νέα Υόρκη), Πειραιάς 28/06/1931· Κ. Τσίμπης προς Ευστράτιο Γιαννέλα (Μασσαλία), Πειραιάς 6/01/1931, 2/07/1931, Αρχείο Π&Κ. Τσίμπη, Υποφ. 3, Βιβλίο Επιστολών από 26/08/1930-02/07/1931, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

¹⁹² Αναγκαστικός Νόμος 864 της 10^{ης}/09/1937 «Περί συστάσεως και λειτουργίας Τουριστικών ή ταξιδιωτικών Γραφείων και περί Τουριστικών και εκδρομικών Σωματείων», ΦΕΚ τχ.Α, φ.377, 27/09/1937. Εγκύκλιος του Υφυπ. Δημ. Ασφάλειας 10775/303 της 22^{ης}/11/1937 διέκρινε τις τρεις κατηγορίες γραφείων (άρθρο 2). Συγκεκριμένα, ως «τουριστικά γραφεία» ορίζονταν αυτά που εκτός από την προμήθεια του εισιτηρίου προς τον ταξιδιώτη αναλάμβαναν επίσης την περιήγηση στο εσωτερικό και στο εξωτερικό ατόμων και ομάδων, καθώς και την παροχή πρόσθετων υπηρεσιών και διευκολύνσεων στους τόπους της περιήγησης. Ως «ταξιδιωτικά γραφεία» ορίζονταν όσα μεσολαβούσαν απλώς για την έκδοση εισιτηρίου για διάφορα μεταφορικά μέσα και διαφοροποιούνταν από τα «πρακτορεία ατμοπλοϊκών εταιριών» τα οποία εκπροσωπούσαν απευθείας κάποια ναυτιλιακή εταιρία. Τέλος τα «μεταναστευτικά γραφεία» αναλάμβαναν την έκδοση εισιτηρίων της αντιπροσωπευόμενης ατμοπλοϊκής εταιρίας και εργασίες όπως την έκδοση διαβατηρίων και άλλων ταξιδιωτικών διατυπώσεων. Ο Ν.864 επέτρεπε τον συνδυασμό υπηρεσιών (παροχή μεταναστευτικών υπηρεσιών από ταξιδιωτικά/τουριστικά γραφεία ή ναυτιλιακά πρακτορεία ή και αντίστροφα τουριστικών εργασιών από μεταναστευτικά γραφεία) μόνο εφόσον είχε εκδοθεί αντίστοιχη άδεια από το αρμόδιο υπουργείο (άρθρο 6, 7).

5. Τα κυκλώματα παράνομης διακίνησης μεταναστών

Στα μέσα της δεύτερης δεκαετίας του αιώνα τα κυκλώματα εκμετάλλευσης των μεταναστών επανεμφανίστηκαν υπό μια νέα μορφή. Μετά τη «φάμπρικα» της πώλησης εισιτηρίων αμφίβολων υπερωκεάνιων εταιριών που άνθησε στην Πάτρα και τον Πειραιά από την αρχή της μεταναστευτικής εξόδου έως την καθιέρωση της απευθείας σύνδεσης της Ελλάδας με την Αμερική, οι ψευδοπράκτορες ανακάλυψαν νέες ευκαιρίες εύκολου πλουτισμού μέσω της παραγωγής και διακίνησης πλαστών εγγράφων. Το λαθρεμπόριο εγγράφων αναδύθηκε μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους όταν στο ελληνικό βασίλειο τέθηκαν σε εφαρμογή αυστηρότερες στρατολογικές ρυθμίσεις για τις στρατεύσιμες ηλικίες και ισχυροποιήθηκε κατά τη διάρκεια της μικρασιατικής εκστρατείας με την απαγόρευση εξόδου των εφέδρων.¹⁹³ Οι ποικίλοι μεσολαβητές καθοδηγούσαν τους ενδιαφερομένους για το πώς θα προμηθευτούν πλαστά έγγραφα ή απαλλακτικά πιστοποιητικά (με αλλοιωμένη συνήθως τη χρονολογία γέννησης) ενώ σε άλλες περιπτώσεις αναλάμβαναν οι ίδιοι έναντι αδράς αμοιβής να διαπραγματευθούν τις εγγυήσεις και να εξασφαλίσουν άδειες μετανάστευσης προσεγγίζοντας ή εξαπατώντας διοικητικούς υπαλλήλους και χωροφύλακες.¹⁹⁴ Τα περιθώρια αυθαίρετης ερμηνείας των νόμων από τις τοπικές αρχές ήταν μεγάλα, ενώ συχνά ήταν και τα περιστατικά υπεξαίρεσης κρατικών σφραγίδων και προσωπικών εγγράφων από Νομαρχίες.¹⁹⁵ «*Δι' απλής μόνον προσθήκης και του μεριδίου του πράκτορος εις τα έξοδα του ναύλου*» μπορούσε κάποιος να μεταναστεύσει λαθραία στην Αμερική, δήλωνε μελετητής της μετανάστευσης στην επαρχία Καλαβρύτων, εντυπωσιασμένος από την επιτηδειότητα των κυκλωμάτων να καταστρατηγούν τους στρατολογικούς νόμους.¹⁹⁶

¹⁹³ Σύμφωνα με εγκύκλιο του 1914 οι υποψήφιοι μετανάστες σε στρατεύσιμη ηλικία (από 16 έως 20 ετών) υποχρεώνονταν στην έκδοση ειδικής άδειας και στην καταβολή εγγυήσεως που κυμαινόταν από 200 έως 2.000 δρχ. Τρ. Κουρτούμη Χαντζή, *ό.π.*, σ. 122-123.

¹⁹⁴ Για τον δεκαεννιάχρονο μετανάστη από τη Σάμο τη διαπραγμάτευση της εγγυήσης στη Νομαρχία ανέλαβε ο δήμαρχος θείος του. Έναντι δέκα χρυσών εικοσόφραγκων εξασφάλισε άδεια μετανάστευσης τον Ιούλιο του 1926 την ώρα που οι περισσότεροι συνομηλικοί του επέλεγαν να ταξιδεύσουν λαθραία. Κώστας Ι. Καλατζής, «Διήγηση Ιωάννου Καλατζή του Κωνσταντίνου», *Απόλλους* 6-7, 1991, σ. 215.

¹⁹⁵ Δημ. Σ. Μασκαλέρης, «Περί Μεταναστεύσεως εν τω Δήμω Τεγέας», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 101-102· Φρίξος Ι. Κόλλιας, «Η Μετανάστευσις εν τω δήμω Θίσβης της επαρχίας Θηβών», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 167-168· Μιχαήλ Δ. Λυδάκης, «Η μετανάστευσις εν τω δήμω Αρχανών», *ό.π.*, σ. 225· Γεώργιος Ι. Φωτίου, «Η Μετανάστευσις εν τη νήσω Λέσβω», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 272. Βλ. υπόθεση διάρρηξης του τμήματος διαβατηρίων της Νομαρχίας Αττικοβοιωτίας, αφαίρεση σφραγίδων και δεσμίδας διαβατηρίων. *Νεολόγος Πατρών* 29/06/1924.

¹⁹⁶ Ιωάννης Γ. Σπηλιωτόπουλος, «Περί μεταναστεύσεως εν τη επαρχία Καλαβρύτων», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 107.

Το κόστος της φυγάδευσης στο εξωτερικό κυμαινόταν από δύο έως πέντε χιλιάδες δραχμές ανά άτομο, κάποιες φορές ωστόσο άγγιζε και τις δέκα χιλιάδες δραχμές, ανάλογα βέβαια με τη δυσκολία της περίπτωσης. Τα ποσά διαμοιράζονταν σε μια αλυσίδα από μεσάζοντες, κρίκο της οποίας αποτελούσαν και οι λεμβούχοι.¹⁹⁷ Ήταν αυτοί οι οποίοι σε συνεννόηση με τους ναύτες και τους πλοiάρχους επιβίβαζαν στα ατμόπλοια τη νύχτα και στα ανοιχτά του λιμανιού όσους είχαν εφοδιαστεί με πλαστά πιστοποιητικά για να τους κατευθύνουν σε διαμετακομιστικούς σταθμούς, συνήθως ιταλικά λιμάνια.¹⁹⁸ Θαλαμηπόλοι αναλάμβαναν στη συνέχεια να τους κρύψουν σε αμπάρια ή και αποχωρητήρια, μέσα σε βαρέλια και μπαούλα μέχρι να ολοκληρωθεί ο έλεγχος των αστυνομικών αρχών και να απομακρυνθεί το ατμόπλοιο. Σε άλλες περιπτώσεις βοηθούσαν όσους ενέπιπταν στις στρατολογικές απαγορευτικές διατάξεις να ταξιδεύσουν κατευθείαν και άνευ ελέγχου για την Αμερική παραχωρώντας τους στολές και παρουσιάζοντάς τους ως μέλη του πληρώματος φορτηγών υπερωκεανίων.¹⁹⁹ Η συγκεκριμένη μέθοδος φυγάδευσης ήταν αρκετά διαδεδομένη, ωστόσο όχι πάντα αποτελεσματική καθώς η σύλληψη του πληρώματος από τις αμερικανικές αρχές συνεπαγόταν βαρύτατη ποινή για το ίδιο το υπερωκεάνιο, όπως κατέδειξε και το σκάνδαλο της «Υπερωκεανίου Ελληνικής Ατμοπλοiας» το 1911 που οδήγησε και στην πτώχευσή της. Στο δίκτυο των εργατών της θάλασσας προσέφευγαν βέβαια από την αρχή της μεταναστευτικής εξόδου και όσοι φυγόδικοι επιχειρούσαν να αναχωρήσουν για την Αμερική προκειμένου να διαφύγουν τις κυρώσεις της ελληνικής δικαιοσύνης.²⁰⁰

Μετά την επιβολή των αμερικανικών περιοριστικών νόμων ο τρόπος δράσης έγινε ακόμα πιο περίπλοκος. Η σύλληψη των αδελφών Κοντονή οι οποίοι διηύθυναν τη δεκαετία του 1920 σε πόλεις της Ελλάδας και του εξωτερικού αλυσίδα πρακτορείων μετανάστευσης²⁰¹ αποκάλυψε την έκταση και τον τρόπο οργάνωσης των δικτύων

¹⁹⁷ Γρ. Κουρτούμη-Χαντζή, *ό.π.*, σ. 245-247. Για την «ταρίφα» της φυγάδευσης βλ. και στο *Νεολόγο Πατρών* 21/06/1920, 2/07/1920· *Μαλεβός*, αρ. 6, 1921, σ. 12.

¹⁹⁸ Βλ. σχετικές συλλήψεις στο *Νεολόγο Πατρών* 6/09/1916, 12/09/1916, 24/09/1916, 17/10/1916, 19/10/1916.

¹⁹⁹ Δημ. Σ. Μασκαλέρης, «Περί Μεταναστεύσεως εν τω Δήμω Τεγέας», *ό.π.*, σ. 102· Γεράσιμος Χ. Κατάνης, «Η Μετανάστευσις εν τη επαρχία Κραναιάς (Κεφαλληνίας)», *ό.π.*, σ. 201. *Νεολόγος Πατρών* 6/09/1916, 24/09/1916, 17/10/1916, 23/01/1920, 5/05/1920, 27/05/1920, 20/06/1920, 21/06/1920, 24/06/1920, 2/07/1920, 10/07/1920, 17/07/1920, 19/01/1921, 3/07/1921, 6/08/1921.

²⁰⁰ Βλ. την οικογενειακή ιστορία του Άγγελου Ελεφάντη. Ο φυγόδικος παππούς του διέφυγε στην Αμερική το 1910 «λαδώνοντας» αδρά το λοστρόμο και άλλους ενδιάμεσους στον Πειραιά. Άγγελος Ελεφάντης, *Minima Memorialia. Η ιστορία του παππού μου*, Αθήνα, Πόλις, 2001, σ. 47.

²⁰¹ Το οικογενειακό πρακτορείο των επτά αδελφών Κοντονή «New York Athens Express» διατηρούσε, σύμφωνα με τις διαφημίσεις του, τη δεκαετία του 1920 γραφεία σε επτά πόλεις του εξωτερικού (Νέα Υόρκη, Βοστώνη, Μόντρεαλ, Παρίσι, Μασσαλία, Πρίντεζι, Νεάπολη) και σε 11 της Ελλάδας, εκ των

παράνομης διακίνησης μεταναστών, τις μεθόδους και τα περιθώρια κερδοφορίας τους. Η θεαματική αύξηση της πελατείας του συγκεκριμένου πρακτορείου, η τεράστια διαφημιστική καμπάνια και η επένδυση των ιδιοκτητών σε πολυτελή ιδιόκτητα γραφεία στο κέντρο της Αθήνας και της Πάτρας²⁰² σε μία περίοδο ύφεσης των ροών προς την Αμερική φαίνεται ότι είχε θορυβήσει τους ανταγωνιστές τους, όπως επίσης και ορισμένους από τους συνεργάτες τους οι οποίοι πολύ γρήγορα αντιλήφθηκαν το είδος των εργασιών τους.²⁰³ Φήμες κυκλοφορούσαν ότι οι αδελφοί Κοντονή οι οποίοι ήταν εγκατεστημένοι στη Νέα Υόρκη ήταν αναμειγμένοι σε κύκλωμα εξαπάτησης του αμερικανικού και του καναδικού Γραφείου Μετανάστευσης και εξασφάλισης παράνομων «ειδικών αδειών επανεισόδου» στη Βόρειο Αμερική.²⁰⁴ Η πλαστογράφηση εγγράφων φαίνεται ωστόσο ότι εφαρμοζόταν κυρίως από τα μέλη της οικογένειας που διηύθυναν τα γραφεία στην Ελλάδα. Όπως και οι υπόλοιποι πράκτορες, οι υπάλληλοι των γραφείων Κοντονή διατηρούσαν αναλυτικούς καταλόγους των μεταναστών οι οποίοι κατέφθαναν στα ελληνικά λιμάνια από την Αμερική εφοδιασμένοι υποχρεωτικά από τις αμερικανικές αρχές με άδειες επιστροφής. Οι συγκεκριμένοι όμως πράκτορες αξιοποιούσαν τους καταλόγους όχι για να εκδώσουν τα εισιτήρια επιστροφής αλλά για να εξαγοράσουν τις άδειες από όσους μετανάστες δεν σκόπευαν να επιστρέψουν, να τις υπεξαιρέσουν ή και να τις αντικαταστήσουν με πλαστές προκειμένου να πωλήσουν τις γνήσιες σε πελάτες τους. Σε συνεργασία με παραχαράκτες σφραγιδοποιούς της Αθήνας κατασκεύαζαν επίσης πλαστά διαβατήρια με τόπο έκδοσης τη Νέα Υόρκη και στοιχεία εκείνα που αναγράφονταν στις άδειες. Στο κύκλωμα συμμετείχαν και υπάλληλοι του αμερικανικού Προξενείου της Πάτρας από το οποίο υπεξαιρούσαν κατά καιρούς διάφορα έγγραφα. Η εξιχνίαση της σπείρας από τις αμερικανικές αρχές οι

οποίων μάλιστα τα έξι εξυπηρετούσαν την Πελοπόννησο. Δύο από τα αδέρφια διηύθυναν τις εργασίες στη Γαλλία και την Αμερική ενώ τα υπόλοιπα πέντε στην Ελλάδα. Προβαλλόταν ως «*το Μεγαλύτερον Ελληνικόν Γραφείον ταξιδίων του κόσμου, εφάμιλλον των Ευρωπαϊκών και Αμερικανικών Touristic office*» αν και η προώθηση μεταναστών στο εξωτερικό φαίνεται ότι υπερέβαινε τις τουριστικές δραστηριότητές του. Η σύλληψη ορισμένων από τα αδέρφια το 1928 με την κατηγορία της έκδοσης πλαστών εγγράφων, της εξαπάτησης ομογενών και της παραβίασης των μεταναστευτικών νόμων και η καταδίκη τους οδήγησε στη διάλυση του πρακτορείου. *Νεολόγος Πατρών* 17/01/1927, 6/04/1928, 5/06/1930. *Παναρκαδική Ηχώ* 17/10/1926.

²⁰² Στην Πάτρα το γραφείο στεγαζόταν σε ιδιόκτητες εγκαταστάσεις στην Αγίου Ανδρέου 73 ενώ στα κεντρικά γραφεία της επιχείρησης στην οδό Σταδίου την πολυτέλεια μαρτυρούσαν οι σωροί δολαρίων που εκτίθενταν στη βιτρίνα στη διάρκεια της ημέρας. *Νεολόγος Πατρών* 13/08/1927, 2/09/1927.

²⁰³ Ο Ηλίας Δρυμώνας, για παράδειγμα, στα τέλη του 1926 ανέλαβε την αντιπροσωπεία του πρακτορείου των αφών Κοντονή στην Πάτρα, εντός όμως εξαμήνου κατήγγειλε μέσω των δικηγόρων του το πενταετές συμφωνητικό, δημοσιοποιώντας την παύση της συνεργασίας στον τοπικό Τύπο. Όπως ισχυρίστηκε αργότερα, είχε αντιληφθεί ότι οι αφοί Κοντονή πέρα από τη νόμιμη επιβατική ταξιδιωτική εργασία διενεργούσαν και παράνομη. *Νεολόγος Πατρών* 29/07/1927, 12/08/1927, 22/10/1931.

²⁰⁴ Εμπιστευτική επιστολή των Π.&Κ. Τσίμπη προς Α. Cabaud (Μασσαλία), Πειραιάς 7/04/1926, Αρχείο Π&Κ. Τσίμπη, Υποφ. 1, Βιβλίο Επιστολών από 24/03/1926-28/10/1926, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

οποίες για μήνες παρακολουθούσαν τη δράση τους, αποκάλυψε ότι το κόστος της μετάβασης στην Αμερική για κάθε πελάτη του πρακτορείου Κοντονή ξεπερνούσε τα 500 δολάρια σε μια περίοδο που το εισιτήριο τρίτης θέσης κυμαινόταν στα εκατό περίπου δολάρια.²⁰⁵ Τα τεράστια κέρδη που αποκόμιζαν από την οργάνωση της παράνομης μετανάστευσης εξηγούσαν και τις χαμηλές τιμές στις οποίες διέθεταν τα κανονικά εισιτήρια τρίτης θέσης προς τους λιγοστούς πελάτες που μπορούσαν να εισέλθουν νόμιμα στις ΗΠΑ ως μετανάστες στα τέλη της δεκαετίας του 1920. Λειτουργώντας στην πραγματικότητα ως «κράχτες» για τις παράλληλες δραστηριότητές τους τα συγκεκριμένα εισιτήρια δημιουργούσαν συνθήκες αθέμιτου ανταγωνισμού οδηγώντας στην απόγνωση ακόμα και γενικούς αντιπροσώπους μεγάλων υπερωκεάνιων εταιριών.²⁰⁶

Η δράση πάντως στην Πάτρα πολλών οργανώσεων παράνομης φυγάδευσης μεταναστών στην Αμερική οδήγησε την Αμερικανική Πρεσβεία της Αθήνας να αποφασίσει την κατάργηση του τμήματος διαβατηρίων και διεκπεραίωσης μεταναστευτικών υποθέσεων του Αμερικανικού Προξενείου στη συγκεκριμένη πόλη στα τέλη του 1924.²⁰⁷ Όπως διαφαίνεται, η τάση πολλών κρατών μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο να ρυθμίσουν τις μεταναστευτικές ροές στα εδάφη τους με περιοριστικές πολιτικές απείλησε τα οικονομικά συμφέροντα που είχαν εδραιωθεί για τρεις περίπου δεκαετίες στα ελληνικά λιμάνια ενθαρρύνοντας την άνθηση των παράνομων δικτύων μεταφοράς.²⁰⁸ Επαγγελματίες μεσολαβητές ήταν πρόθυμοι να εκμεταλλευτούν τις αδυναμίες του συστήματος για να εξυπηρετήσουν πελάτες οι οποίοι επιδίωκαν να μεταναστεύσουν με οποιοδήποτε οικονομικό τίμημα και κίνδυνο.²⁰⁹ Πάντως το κύκλωμα παράνομης διακίνησης μεταναστών παρά την

---

²⁰⁵ *Παλλακωνική* 15/05/1927· *Νεολόγος Πατρών* 9/08/1927, 12/08/1927, 6/04/1928, 7/04/1928, 3/05/1928, 8/12/1928· *Αρκαδία Σικάγον* 4/12/1927.

²⁰⁶ Κ. Τσίμπης προς Ευστράτιο Γιαννέλα (Μασσαλία), Πειραιάς 13/10/1927· Κ. Τσίμπης προς Α. Cabaud (Μασσαλία), Πειραιάς 26/11/1927, Αρχείο Π&Κ. Τσίμπη, Υποφ. 2, Βιβλίο Επιστολών από 10/06/1927-9/03/1928, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

²⁰⁷ *Νεολόγος Πατρών* 19/12/1924.

²⁰⁸ Αυστηρές προϋποθέσεις εισόδου ίσχυαν και στην περίπτωση της Αυστραλίας και του Καναδά. Έλληνες πράκτορες επιχειρούσαν κατά καιρούς να παραβιάσουν τους σχετικούς όρους προκειμένου να δελεάσουν πελάτες, όμως τη δεκαετία του 1920 η επιβολή κυρώσεων από το ελληνικό κράτος δείχνει να είναι πιο συχνή. Το 1927 οι ιδιοκτήτες του αθηναϊκού μεταναστευτικού πρακτορείου «Dominion Express» συνελήφθησαν ύστερα από διαμαρτυρία μεταναστών στους οποίους απαγορεύτηκε το ταξίδι μετά το Πορτ Σαϊντ (προφανώς λόγω συμπλήρωσης της μηνιαίας ποσόστωσης που είχε ορίσει η Κοινοπολιτεία). Επέστρεψαν στον Πειραιά και προσέφυγαν στην ελληνική δικαιοσύνη ζητώντας την επιστροφή του υψηλού ναύλου που είχαν καταβάλει. Κ. Τσίμπης προς Α. Cabaud, Πειραιάς 29/06/1927, Αρχείο Π&Κ. Τσίμπη, Υποφ. 2, Βιβλίο Επιστολών από 10/06/1927-9/03/1928, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

²⁰⁹ Για τη δραστηριοποίηση των παράνομων δικτύων μεταφοράς μεταναστών από τη Νοτιοανατολική Ευρώπη κάθε φορά που εφαρμόζονταν απαγορευτικά μέτρα βλ. Ulf Brunnbauer, *ό.π.*, σ. 176-194.

τεράστια κερδοφορία του δεν φαίνεται να δελέασε επιχειρηματίες με μακρά προϋπηρεσία στο ναυτιλιακό κλάδο. Αν και τα οικονομικά κίνητρα συμμετοχής σε αυτό ήταν μεγάλα σε μια περίοδο κάμψης των εργασιών τους και μείωσης των προμηθειών τους από τις εταιρίες που αντιπροσώπευαν, οι περισσότεροι πράκτορες δεν φαίνονται να συμμετείχαν σε παράνομες πρακτικές.²¹⁰ Αγωνίστηκαν για την επιβίωση των γραφείων τους ακολουθώντας άλλες εναλλακτικές επιχειρηματικές στρατηγικές οι οποίες δείχνουν να κινούνται μέσα στο πλαίσιο της νομιμότητας.²¹¹

Πολλά πρακτορεία προσπάθησαν επίσης να στρέψουν το μεταναστευτικό ρεύμα σε άλλους προορισμούς, όχι ωστόσο πάντα ασφαλείς. Η «Κοζούλιτς» προώθησε τη γραμμή για Νότιο Αμερική με σχέδια πύκνωσης των δρομολογίων της και με συνεχείς διαφημιστικές καταχωρήσεις και προβολές των προοπτικών της Βραζιλίας-Αργεντινής.²¹² Την Αργεντινή, το Μεξικό ή ακόμα και την άγνωστη Ουρουγουάη προέβαλλε το γραφείο Παπαναγόπουλου το οποίο είχε μάλιστα προσφύγει εκ νέου στη διαφημιστική μέθοδο των ευχαριστηρίων και των ονομαστικών καταλόγων πολλών μεταναστών πελατών του.²¹³ Άλλα γραφεία υπερθεμάτιζαν τη λύση της Αυστραλίας την ώρα όμως που το Υπουργείο Εσωτερικών απέτρεπε τους υποψηφίους μετανάστες με περιγραφές της οικτρής οικονομικής κατάστασης της χώρας.²¹⁴ Οι πιο εφευρετικοί πράκτορες επιχειρούσαν να διανοίξουν μεταναστευτικούς δρόμους στην Κολομβία ή την Αβησσυνία²¹⁵ ενώ ένα διεθνικό κύκλωμα στο οποίο συμμετείχαν και πράκτορες των ελληνικών λιμανιών κατηύθυνε τους ενδιαφερόμενους στην Κούβα ή το Μεξικό

---

²¹⁰ Στην εξερχόμενη αλληλογραφία των Π.&Κ Τσίμπη, ανάμεσα στην πληθώρα των στερεοτυπικά διατυπωμένων πληροφοριών προς τους ενδιαφερόμενους πελάτες τους υπάρχουν και σύντομες αρνητικές απαντήσεις «*δια την άλλην υπόθεσιν*». Υποθέτουμε ότι το υπονοούμενο αφορά σχέδια των υποψηφίων μεταναστών για παράνομη είσοδό τους στην Αμερική μέσω γειτονικών κρατών ή κυρίως ναυτικών φυλλαδίων και κρούσεις προς τους επιχειρηματίες για συμμετοχή τους σε αυτή τη διαδικασία. Οι συγκεκριμένοι πράκτορες αρνούνταν διακριτικά οποιαδήποτε ανάμειξή τους σε παράνομες πρακτικές ενώ δεν παρέλειπαν να μιλούν ανοικτά στις επιστολές τους προς τον οίκο Cabaud για τη διάδοση αυτών των μέσων και να διαμαρτύρονται για τον αθέμιτο ανταγωνισμό που είχε δημιουργηθεί στο λιμάνι του Πειραιά. Π.&Κ. Τσίμπης προς Παύλο Α. Αλεξάτο (χωριό Σαρλάτα Κεφαλληνίας), Πειραιάς 27/11/1926, Υποφ. 1, Βιβλίο Επιστολών από 28/10/1926-9/06/1927· Κ. Τσίμπης προς Cabaud (Μασσαλία), Πειραιάς 11/06/1927 και Κ. Τσίμπης προς Ι. Δόβα (χωριό Δεσπότη), Πειραιάς 14/08/1927, Αρχείο Π&Κ. Τσίμπη, Υποφ. 2, Βιβλίο Επιστολών από 10/06/1927-9/03/1928, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

²¹¹ Οι Τσίμπη για παράδειγμα είχαν πληροφορηθεί από πελάτες τους ότι συνάδελφοί τους στον Πειραιά πωλούσαν εισιτήρια μαζί με άδειες εργασίας στον Καναδά. Η εργασία ήταν ιδιαίτερα επικερδής και έδειχνε νομότυπη γι' αυτό εκδήλωσαν και οι ίδιοι ενδιαφέρον συμμετοχής σε αυτήν, όπως μαρτυρά σχετική επιστολή σε συνεργάτη τους στη Μασσαλία. Κ. Τσίμπης προς Ευστράτιο (Μασσαλία), Πειραιάς 30/07/1927, Αρχείο Π&Κ. Τσίμπη, Υποφ. 2, Βιβλίο Επιστολών από 10/06/1927-9/03/1928, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

²¹² *Νεολόγος Πατρών* 8/04/1925, 28/12/1927.

²¹³ *Νεολόγος Πατρών* 25/04/1926, 30/04/1926, 1/05/1926, 9/07/1926, 6/11/1926.

²¹⁴ *Νεολόγος Πατρών* 23/04/1925, 17/02/1928.

²¹⁵ *Νεολόγος Πατρών* 22/02/1930.

προκειμένου αυτοί να εισέλθουν αργότερα λαθραία στο Αμερικανικό έδαφος με τη βοήθεια τρίτων.²¹⁶ Οι Αμερικανικές αρχές υπολόγιζαν ότι ένας στους πέντε μετανάστες που εισερχόταν στις ΗΠΑ μετά την επιβολή των ποσοστώσεων ήταν λαθραίος ενώ εκτιμούσε σε 25.000 όσους μετανάστες λιποτακτούσαν από ευρωπαϊκά εμπορικά καράβια σε αμερικανικά λιμάνια με την πλαστή ιδιότητα του ναύτη. Με στρατηγείο την Αβάνα το λαθρεμπόριο διεξαγόταν κυρίως κατά μήκος της ακτής της Φλόριδα με την ταρίφα της μεταφοράς να ανέρχεται στα 750 δολάρια το άτομο για τους Κινέζους και τους Ινδούς και στα 300 δολάρια για τους Έλληνες και τους Ιταλούς.²¹⁷ Η τύχη πάντως όσων επιχειρούσαν να εισέλθουν «δια της πλαγίας οδού» στην Αμερική και να καταστρατηγήσουν τις απαγορευτικές διατάξεις περιγραφόταν πολύ συχνά στις εφημερίδες ως «*ταξίδι προς την Αχερουσία*» ή «*κάθοδος στα Τάρταρα του Άδη*» σε μια προσπάθεια συγκράτησης όσων σκέφτονταν να το δοκιμάσουν.²¹⁸ Σύμφωνα με τις ανταποκρίσεις του ξένου Τύπου η λήστευση και η θανάτωση πολλών μεταναστών στα σύνορα των ξένων κρατών αποτελούσε την τραγική κατάληξη μιας σειράς δοκιμασιών οι οποίες στην καλύτερη των περιπτώσεων οδηγούσαν στη σύλληψή τους και την απέλασή τους από τις Αμερικανικές μεταναστευτικές αρχές.²¹⁹

Οι μέθοδοι εξαπάτησης των μεταναστών περιλάμβαναν ακόμα παραπληροφόρηση από ορισμένους πράκτορες για χαλάρωση των αμερικανικών περιορισμών και υποκίνηση για έκδοση των εισιτηρίων και άμεση αναχώρηση. Τα μεγάλα πρακτορεία πάντως με τακτικές και λεπτομερείς αναρτήσεις ενημέρωναν επακριβώς για τις όποιες τροποποιήσεις των απαγορευτικών αμερικανικών μεταναστευτικών διατάξεων, διέψευδαν τις όποιες διαδόσεις και συνιστούσαν αξιόπιστη ενημέρωση μέσω αλληλογραφίας.²²⁰ Το Αμερικανικό Προξενείο της Πάτρας είχε επίσης αναλάβει μέσω επίσημων ανακοινώσεων τη συγκράτηση των επίδοξων μεταναστών και την προστασία τους από τους απατεώνες πράκτορες.

---

²¹⁶ *Νεολόγος Πατρών* 5/05/1928.

²¹⁷ *Νεολόγος Πατρών* 3/09/1924, 8/10/1927.

²¹⁸ *Νεολόγος Πατρών* 2/06/1925, 4/10/1927, 8/10/1927· βλ ανταπόκριση από την Αμερική σχετικά με το βίαιο θάνατο τριών Ελλήνων μεταναστών στα σύνορα Μεξικού-Αμερικής. *Καλάβρυτα* 28/02/1930. Βλ. επάνοδο δύο Λακώνων μετά την ανεπιτυχή προσπάθειά τους να περάσουν λαθραία από την Κούβα στην Αμερική και πληροφορία για το βίαιο θάνατο συμπατριώτη τους σε αμπάρι από ασφυξία. *Μαλεβός*, αρ. 59, Μάρτιος 1926, σ. 514.

²¹⁹ Ο αμερικανικός νόμος προέβλεπε τη δεκαετία του 1920 για τους λαθραία εισελθόντες φυλάκιση δύο ετών, πρόστιμο 100 δολαρίων και απαγόρευση δια παντός της εισόδου τους στις ΗΠΑ. *Νεολόγος Πατρών* 2/07/1929.

²²⁰ Βλ. συχνές ανακοινώσεις του πρακτορείου Παπαναγόπουλου και του «ΦΑΡΟΥ». *Νεολόγος Πατρών* 20/01/1924, 25/03/1926, 16/06/1926, 24/08/1927, 1/01/1928, 4/03/1928.

6. Μετανάστευση εξ Ανατολής μέσω Πατρών

Στην περίοδο της ακμής της μετανάστευσης στο λιμάνι της Πάτρας εκτός από τους Έλληνες έκαναν αισθητή την παρουσία τους Οθωμανοί υπήκοοι, όπως Σύριοι, Αρμένιοι, Εβραίοι και Τούρκοι. Ανάμεσα σε αυτούς ταξίδευαν πολλές αραβόφωνες οικογένειες οι οποίες πήγαιναν να συναντήσουν τον από χρόνια απόδημο σύζυγο και πατέρα.²²¹ Η πόλη ήταν συνδεδεμένη με τα λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου με τα ατμόπλοια του «Αυστριακού Λόυδ» και των «Messageries Maritimes», τα δρομολόγια ωστόσο της «Αχαϊκής» ήταν αυτά που τους εξασφάλιζαν την άμεση ανταπόκριση με τα υπερωκεάνια της «Αυστροαμερικάνας».²²² Η έξοδος από τη Συρία, το Λίβανο και την Ανατολία η οποία είχε ξεκινήσει από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα παρά την επίσημη απαγόρευσή της από την Οθωμανική διοίκηση, χαρακτηριζόταν από την ποικίλη εθνολογική σύστασή της και τη διαφοροποιημένη κατεύθυνσή της, ενώ υπαγορευόταν από ένα πλέγμα οικονομικο-κοινωνικών παραγόντων, πολιτικών αιτιών και διοικητικών μέτρων. Με λιμάνια αναχώρησης τη Σμύρνη, τη Μερσίνα, τη Βηρυτό, την Τρίπολη, το Πορτ Σαΐδ και την Αλεξάνδρεια όπου οι μετανάστες συγκεντρώνονταν από την ενδοχώρα με τη μεσολάβηση ενός ιδιαίτερα κερδοφόρου δικτύου μεσιτών, κατευθύνονταν στη συνέχεια σε διάφορα διαμετακομιστικά λιμάνια της Μεσογείου, όπως τη Μασσαλία, τη Βαρκελώνη, τη Νάπολη και τη Γένοβα, αλλά και το Λίβερπουλ.²²³ Από το 1899, μετά δηλαδή την υπό όρους απελευθέρωση της μετανάστευσης στη Μέση Ανατολή, ένα μέρος της συριακής μεταναστευτικής κίνησης προς την Αμερική διαχειριζόταν και το μεταναστευτικό γραφείο του Χρ. Χρηστοφή στη Βηρυτό για λογαριασμό του γαλλικού οίκου L. Desbois στη Μασσαλία.²²⁴ Στόχος του Χρηστοφή ήταν να συγκεντρώσει σταδιακά στο λιμάνι του Πειραιά και να διαχειριστεί από το κεντρικό πρακτορείο του όλη την κίνηση από την Ελλάδα, τα Βαλκάνια και τη Μέση Ανατολή προσελκύοντας εταιρίες οι οποίες θα του εξασφάλιζαν υπερωκεάνια για να πραγματοποιεί απευθείας δρομολόγια για Νέα Υόρκη. Οι εταιρίες με τις οποίες συνεργαζόταν δεν επέτρεψαν την υλοποίηση των σχεδίων του, ενώ η

---

²²¹ Βλ. σχετική αναφορά του Αμερικανού προξένου της Πάτρας προς το State Department. Τρ. Κουρτούμη-Χαντζή, *ό.π.*, σ. 206.

²²² Thomas S. Hutchison, *An American soldier under the Greek flag at Bezanie*, Νάσβιλ, Greek-American Publishing Company, 1913, σ. 44.

²²³ Kemal H. Karpat, "The Ottoman Emigration to America, 1860-1914", *International Journal of Middle East Studies* 17, 2, May 1985, σ. 175-209.

²²⁴ Η Μασσαλία απορροφούσε το μεγαλύτερο όγκο των Συρίων μεταναστών μέχρι το 1900 λόγω της τακτικής ατμοπλοϊκής σύνδεσης των λιμανιών της Ανατολικής Μεσογείου με τη Messageries Maritimes και της γαλλικής επιρροής στην περιοχή. Ωστόσο γρήγορα και τα ιταλικά λιμάνια διεκδίκησαν μερίδιο από τη συριακή μετανάστευση. Ch. Christophis, *Génèse de l'émigration orientale*, *ό.π.*, σ. 18-19.

δυναμική κάθοδος της «Αυστροαμερικάννας» στην Πάτρα ανέδειξε τελικά το γραφείο των «Μόρφου και Κρωββ» ως αδιαφιλονίκητο διαχειριστή της μεταναστευτικής κίνησης της Ανατολικής Μεσογείου.²²⁵

Αν και δεν υπάρχουν στατιστικά στοιχεία για τον αριθμό των «Ανατολιτών» που αναχώρησαν από την Πάτρα, εικάζουμε ότι αυτός θα πρέπει να ήταν σημαντικός με δεδομένο τον όγκο της Οθωμανικής εξόδου προς το Νέο Κόσμο ιδιαίτερα μετά το Κίνημα των Νεοτούρκων και τη λήξη των Βαλκανικών Πολέμων (έτη κορύφωσης το 1908 και 1914).²²⁶ Βεβαίως την ίδια περίοδο η «Εθνική Ατμοπλοΐα» με μικρά ατμόπλοια, όπως τη «Συρία» και τη «Μικρά Ασία» και τακτικά δρομολόγια διεκδίκησε επίσης πελάτες από την Ανατολική Μεσόγειο για τα υπερωκεάνια της στον Πειραιά.²²⁷ Το λιμάνι της Πάτρας συμπεριλήφθηκε στις απευθείας μεταναστευτικές διόδους προς την Αμερική και στις επιλογές των συγκεκριμένων πληθυσμών αφαιρώντας πελατεία από γνώριμα μεσογειακά λιμάνια με καλύτερες υποδομές και ιδιαιτέρως ανταγωνιστικά επιχειρηματικά συμφέροντα. Η αυξημένη μάλιστα επιβατική κίνηση από την Ανατολική Μεσόγειο οδήγησε την «Αχαϊκή Ατμοπλοΐα» να ενισχύσει το στόλο της με την αγορά της «Ελπινίκης» η οποία εκτελούσε τη γραμμή της Συρίας συνδέοντας την Πάτρα με το Ηράκλειο, την Αλεξάνδρεια, το Πορτ Σαΐδ, τη Γιάφα, τη Βηρυτό, τη Μερσίνα και την Αλεξανδρέττα.²²⁸ Στην Πάτρα οι Οθωμανοί υπήκοοι διέμεναν υποχρεωτικά κάποιες μέρες μέχρι να τακτοποιήσουν τα έγγραφά τους και να επιβιβαστούν στα πλοία της «Αυστροαμερικάννας».

Η εγγύτητα -σε σχέση με τα λιμάνια της Ιταλίας, της Γαλλίας και Ισπανίας- και η τακτική συγκοινωνία της Πάτρας με τα Οθωμανικά λιμάνια, καθώς επίσης η προσφορά απευθείας δρομολογίων για τη Νότιο Αμερική όπου είχαν ήδη συγκροτηθεί σημαντικές κοινότητες Οθωμανών υπηκόων, έπαιξαν φυσικά ρόλο στις επιλογές των «Ανατολιτών». Πιθανότατα οι αναβαθμισμένες γραφειοκρατικές και ιατρικές διατυπώσεις που διεκπεραιώνονταν από το Αμερικανικό Προξενείο της Πάτρας και το πρακτορείο της «Αυστροαμερικάννας» και που εγγυόνταν την είσοδό τους στις ΗΠΑ, ενθάρρυναν την άφιξη στο συγκεκριμένο λιμάνι, ενώ η προσθήκη ακόμα ενός

---

²²⁵ Στο ίδιο, σ. 5-13.

²²⁶ 1.200.000 υπολογίζονται συνολικά οι Οθωμανοί υπήκοοι που μετανάστευσαν στη Βόρεια και Νότια Αμερική την περίοδο 1860-1914 εκ των οποίων το ένα τρίτο επέστρεψε πίσω. Από αυτούς οι 600.000 ήταν αραβόφωνοι από τη Συρία και το Λίβανο, οι 150.000 μουσουλμάνοι από διάφορες περιοχές και οι υπόλοιποι από τα Βαλκάνια και την Ανατολία. Kemal Karpat, "The Ottoman Emigration", *ό.π.*, σ. 185.

²²⁷ Αναστάσιος Τζαμτζής, *Τα ελληνικά υπερωκεάνια*, *ό.π.*, σ. 44-46.

²²⁸ Το ατμόπλοιο το οποίο ανήκε στην Ολλανδική Βασιλική Εταιρία, εκτελούσε προηγουμένως υπερωκεάνια δρομολόγια και διέθετε πολυτελείς καμπίνες στις πρώτες θέσεις. *Νεολόγος Πατρών* 31/12/1913.

διαμετακομιστικού λιμανιού στις επιλογές των μεταναστών έκανε οπωσδήποτε πιο ανταγωνιστικά τα ναύλα και περιόριζε σε σημαντικό βαθμό την κερδοσκοπία των πρακτόρων.²²⁹ Αξίζει επίσης να συνεκτιμηθούν παράγοντες όπως το σχετικά χαμηλό κόστος διαμονής και η συγκριτική ασφάλεια της Πάτρας ως μικρότερου αστικού κέντρου. Θα πρέπει σε κάθε περίπτωση να λάβουμε υπόψη μας τον ισχυρό ρόλο των προσωπικών και των επιχειρηματικών δικτύων για να κατανοήσουμε την παρέκκλιση των μεταναστευτικών ομάδων από χρόνια δοκιμασμένους μεταναστευτικούς δρόμους υπέρ λύσεων οι οποίες μπορεί να μοιάζουν στους μελετητές πιο περίπλοκες, σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα και μη λογικές.²³⁰

Η παρουσία των συγκεκριμένων πληθυσμών στο λιμάνι της Πάτρας δεν περνούσε απαρατήρητη από τους κατοίκους λόγω των συνεχών και μαζικών αφίξεών τους, της ενδυματολογικής ποικιλίας²³¹ και της οικογενειακής τους σύνθεσης. Οι ροές μεταναστών και εμπορευμάτων στο λιμάνι της Πάτρας από την Οθωμανική Αυτοκρατορία έγιναν ακόμα πιο έντονες αμέσως μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Αρμένιοι, Άραβες, Ισραηλίτες και Έλληνες Οθωμανοί υπήκοοι κατέφθαναν μαζικά το 1920 και 1921 στην πόλη αναζητώντας μια θέση στα υπερωκεάνια που κατέπλεαν.²³² Η αναμονή ήταν μακρά λόγω της υψηλής ζήτησης εισιτηρίων, η Πάτρα ωστόσο προσέφερε το πλεονέκτημα της διέλευσης αρκετών υπερωκεανίων, μεταξύ αυτών των κολοσσών της «Κοζούλιτς» και της «Κιούναρ».²³³ Ο *Νεολόγος της Πάτρας* αποτύπωνε την εθνολογική σύνθεση των αναχωρούντων με παραστατικές περιγραφές²³⁴ και αριθμητικές εκτιμήσεις. Από τους 1780 μετανάστες, για παράδειγμα, που αναχώρησαν με την «Πανόνια» της «Κιούναρ» τον Ιούλιο του 1920 τα δύο τρίτα προσδιορίζονταν

---

²²⁹ Th. Saloutos, *The Greeks in the United States*, ό.π., σ. 35-36. Βλ. για παράδειγμα τη διαμαρτυρία μουσουλμανικών πληθυσμών για τη χρέωση 310 φράγκων για τα εισιτήρια από τη Μασσαλία στη Νέα Υόρκη, όταν τα αντίστοιχα από τη Νεάπολη στοίχιζαν 160 φράγκα. Kemal Karpat, "The Ottoman Emigration", ό.π., σ. 183.

²³⁰ Αυτή είναι και η διαπίστωση όσων μελετούν τις μεταναστευτικές διαδρομές πληθυσμών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης. Βλ. Markian Prokopovych, "Urban History of Overseas Migration in Central Europe in the Long Nineteenth Century", Paper for the session "Cities en Route: Central European Cities and Overseas Migration in the Nineteenth and the Early Twentieth Century", European Social Science History Conference, Vienna, 2014.

²³¹ *Νεολόγος Πατρών* 12/10/1911.

²³² Το σύνολο των μεταναστών από το ασιατικό τμήμα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (Αρμένιοι, Σύριοι, Εβραίοι και Τούρκοι) που έγιναν δεκτοί στις ΗΠΑ σύμφωνα με τις αμερικανικές αρχές ήταν 4.672 για το 1920 και 10.777 για το 1921. Τρ. Κουρτούμη-Χαντζή, ό.π., σ. 407-408 (πίν. 13).

²³³ Σε ευχαριστήρια επιστολή προς τον πράκτορα της «Κοζούλιτς» στη Σύμυρνη Τζον Πέρσιτς που δημοσιεύτηκε στον πατριάκό Τύπο ομάδα Οθωμανών μεταναστών πληροφορούσε ότι ανέμενε ένα μήνα στην Πάτρα αφού η «Πανόνια» της «Κιούναρ» για την οποία είχαν εισιτήριο δεν τους δέχτηκε λόγω πληρότητας. Ο πράκτορας προφανώς μεσολάβησε ώστε το γραφείο των «Μόρφου» να αλλάξει τα εισιτήριά τους, πιθανότατα και να τους φιλοξενήσει στην «πανσιόν» του. *Νεολόγος Πατρών* 2/08/1920.

²³⁴ «[Π]λημμύρα από μετανάστες όλων των φυλών και των γενών». *Νεολόγος Πατρών* 5/07/1920.

από δημοσιογράφο της εφημερίδας ως «ανατολίτες» και μάλιστα γυναικόπαιδα προς συνάντηση των αρρένων συγγενών τους.²³⁵

Το κλίμα ευφορίας μετά τον Πόλεμο και οι μεταναστευτικές ροές από την ανατολική Μεσόγειο ενθάρρυναν την έναρξη συζητήσεων μεταξύ κεφαλαιούχων και πρακτόρων της Πάτρας για την ανασύσταση της «Αχαϊκής Ατμοπλοΐας» η οποία είχε εν τω μεταξύ διακόψει τις εργασίες της στην Ανατολική Μεσόγειο λόγω απωλειών στον πόλεμο. Η νέα πατραϊκή εταιρία θα συγκέντρωνε εκ νέου την εμπορική και μεταναστευτική κίνηση όλης της Ανατολικής Μεσογείου στο λιμάνι της Πάτρας και με υπερωκεάνια θα τη διοχέτευε στο εξωτερικό. Ωστόσο η πρωτοβουλία δεν οδήγησε σε απτά αποτελέσματα αρχικά λόγω της έλλειψης ατμόπλοιων, στη συνέχεια όμως εξαιτίας των εξελίξεων στη Μικρά Ασία και φυσικά της ανάσχεσης των μεταναστευτικών ροών προς τη Βόρεια Αμερική.²³⁶ Αν και η πελατεία εξ Ανατολής μπορούσε να ενισχύσει τις εργασίες των πρακτορείων την περίοδο των αμερικανικών ποσοστώσεων, η κατάργηση του μεταναστευτικού τμήματος του Αμερικανικού Προξενείου στην Πάτρα μετά το 1924 και η αδυναμία διευθέτησης των ταξιδιωτικών διατυπώσεων στην πόλη θα πρέπει να απέτρεψε πολλούς ξένους μετανάστες να προτιμήσουν το συγκεκριμένο λιμάνι.²³⁷ Τα πρακτορεία του Πειραιά αντίθετα, λόγω της γειτνίασης με την Αθήνα η οποία συγκέντρωνε όλες τις ξένες διπλωματικές υπηρεσίες, μπορούσαν να διεκδικούν τη διαχείριση της όποιας μεταναστευτικής κίνησης από την Ανατολική Μεσόγειο.²³⁸

---

²³⁵ *Νεολόγος Πατρών* 4/07/1920.

²³⁶ Στη σύσκεψη που έλαβε χώρα στο υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας το Μάιο του 1920 παρίσταντο ο διευθυντής της Εθνικής Μαλεβίτης, ο δήμαρχος Μπουκαούρης, και περίπου 22 κεφαλαιούχοι έμποροι και πράκτορες μεταξύ των οποίων οι Μόρφου, Τοπάλης και Παναγούλης στους οποίους και ανατέθηκε η επεξεργασία του σχεδίου οργάνωσης των γραμμών της νέας ατμοπλοΐας. Ο Παναγούλης ωστόσο ενημέρωσε τους ενδιαφερόμενους ότι η «Κιούναρ» διέθετε μόνο ένα υπερωκεάνιο στη γραμμή Πάτρα-Νέα Υόρκη, την «Πανόνια», οπότε δεν προτίθετο ακόμα να συμμετάσχει σε μια τέτοια επένδυση. Δύο χρόνια αργότερα το γραφείο των «Μόρφου και Κρωββ» φαίνεται να επιμένει στην αγορά ατμόπλοιων. Η εκροή είχε αρχίσει να ανακόπτεται λόγω των αμερικανικών ποσοστώσεων του 1921, το ρεύμα από τη Συρία όμως αναμενόταν ογκώδες, αυτή τη φορά προς τη Νότια Αμερική. Με δεδομένη τη δραστηριοποίηση της «Κοζούλιτς» στη συγκεκριμένη γραμμή η επένδυση φαινόταν αναγκαία. Ωστόσο η γενική κάμψη της μετανάστευσης μετά το 1924 δεν ενθάρρυνε την υλοποίηση των σχεδίων. *Νεολόγος Πατρών* 4/05/1920, 6/02/1922.

²³⁷ Από την αλληλογραφία του πρακτορείου Π.&Κ. Τσίμπη διαφαίνεται, για παράδειγμα, η προσπάθεια των πρακτόρων να προσελκύσουν στον Πειραιά το μεταναστευτικό ρεύμα από τα χωριά της ελληνικής μειονότητας στη νότιο Αλβανία το οποίο προηγουμένως ταξίδευε μέσω Ευρώπης. Η δυνατότητα επικύρωσης των εγγράφων τους στο αμερικανικό προξενείο στην Αθήνα (αντί σε εκείνο των Τιράνων) και τα οικονομικότερα ναύλα προβάλλονταν ως κίνητρα προτίμησης του Πειραιά . Π.&Κ. Τσίμπη προς (δυσανάγνωστος παραλήπτης από τους Αγίους Σαράντα, Αλβανίας), Πειραιάς 19/04/1927, Αρχείο Π&Κ. Τσίμπη, Υποφ. 1, Βιβλίο Επιστολών από 28/10/1926-9/06/1927, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκη.

²³⁸ Το πρακτορείο Τσίμπη είχε δημιουργήσει, για παράδειγμα, ένα δίκτυο συνεργασίας με τον πράκτορα Αρβανιτόπουλο στο Πορτ Σαΐδ, λιμάνι μετεπιβίβασης στα υπερωκεάνια με προορισμό την Αυστραλία. Ως αντάλλαγμα για την πελατεία που του διοχέτευαν για την Αυστραλία, οι Τσίμπη εξασφάλιζαν κατά

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αναβάθμισης της λειτουργίας του λιμανιού του Πειραιά εντάσσονται και τα σχέδια της «Εθνικής Ατμοπλοΐας» για την επέκταση της υπερωκεάνιας γραμμής «Πειραιάς-Νέα Υόρκη» στη Μέση Ανατολή. Λίγα χρόνια πριν, το 1921, η εταιρία είχε εκδηλώσει ενδιαφέρον για τα Βαλκάνια και τη Βόρεια Οθωμανική Αυτοκρατορία επεκτείνοντας το δρομολόγιο του Πειραιά στην Κωνσταντινούπολη και την Κωσταντζά.²³⁹ Ωστόσο μετά τις εξελίξεις στην Αυτοκρατορία η εταιρία επαναξιολόγησε τα επιχειρησιακά της σχέδια στην περιοχή. Το 1923 εγκατέλειψε τα συγκεκριμένα λιμάνια και το 1927 προσανατολίστηκε στην εξυπηρέτηση της «Συριακής» μετανάστευσης. Σε ένα πρώτο στάδιο θα λειτουργούσε τη γραμμή «Βηρυτός-Μασσαλία» με ενδιάμεσους σταθμούς λιμάνια της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου από όπου τα ατμόπλοια «Θεμιστοκλής» και «Συρία» θα παραλάμβαναν μετανάστες με προορισμό τη Βόρειο και τη Νότιο Αμερική για να τους μετεπιβιβάσουν στο λιμάνι της Μασσαλίας. Σε ένα δεύτερο στάδιο η εταιρία θα διεκδικούσε την απορρόφηση της κίνησης για τις ΗΠΑ και τον Καναδά από τα δικά της υπερωκεάνια. Το υψηλό κόστος της επένδυσης λόγω και των νέων ταξιδιωτικών απαιτήσεων στο Μεσοπόλεμο, τα οικονομικά προβλήματα της εταιρίας και οι διεθνείς οικονομικές συγκυρίες δεν επέτρεψαν την υλοποίηση των σχεδίων.²⁴⁰ Κατέδειξαν ωστόσο, όπως άλλωστε και οι σχεδιασμοί των πρακτόρων της Πάτρας, ότι η βιωσιμότητα των υπερωκεάνιων εταιριών και των πρακτορείων τους εξαρτούνταν στενά από το διεθνικό χαρακτήρα των επιχειρηματικών τους δραστηριοτήτων.

περιόδους μετανάστες από τη Μέση Ανατολή προς τις ΗΠΑ. Η συνεργασία που επεδίωξαν με πράκτορες της Κύπρου απέβλεπε επίσης στην προσέλκυση πελατών από την Ανατολική Μεσόγειο. Π.&Κ. Τσίμπης προς Ευάγγελο Αρβανιτόπουλο (Πορτ Σαΐδ), Πειραιάς 21/04/1927, Υποφ. 1, Βιβλίο Επιστολών από 28/10/1926-9/06/1927· Κ. Τσίμπης προς Λοΐζο, Χριστοδουλίδη και Σία (Λεμεσός), Πειραιάς 28/07/1927, Αρχείο Π&Κ. Τσίμπη, Υποφ. 2, Βιβλίο Επιστολών από 10/6/1927-9/03/1928, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

²³⁹ «Η εξ Ελλάδος γραμμή προς την Αμερικήν», *Ναυτικά Χρονικά*, Έτος Β', αρ. 40, 15/08/1932, σ. 15.

²⁴⁰ Τα συγκεκριμένα σχέδια περιγράφονται εμπιστευτικά στην αλληλογραφία του Κ. Τσίμπη προς συνεργάτη του. Ο πράκτορας εξέφραζε την αμφιβολία του για τη θετική έκβαση της συγκεκριμένης επιχειρηματικής κίνησης λόγω της δραματικής συρρίκνωσης της μετανάστευσης από όλη τη Μεσόγειο. Κ. Τσίμπης προς Α. Cabaud (Μασσαλία), Πειραιάς 23/06/1927, Αρχείο Π&Κ. Τσίμπη, Υποφ. 2, Βιβλίο Επιστολών από 10/6/1927-9/03/1928, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

7. Η εμπορική κίνηση στο λιμάνι της Πάτρας

Τα πρακτορεία μετανάστευσης εξακτινωμένα σε όλη την Πελοπόννησο, αποτελούσαν έναν μόνο κρίκο από την αλυσίδα των επαγγελματιών τα οποία ζούσαν και ευημερούσαν χάρη στην αποδημία στην Αμερική. Μέχρι την αναχώρησή τους με το υπερωκεάνιο οι μετανάστες μετατρέπονταν σε καταναλωτές ποικίλων προϊόντων και πολλών άλλων υπηρεσιών υποστηρίζοντας οικονομικά ένα μεγάλο αριθμό επαγγελματιών. Προτού ακόμα αρχίσουν να οργανώνουν την αποδημία τους υποθηκεύοντας την περιουσία και αγοράζοντας τον απαραίτητο ναύλο καλούνταν να ελέγξουν την υγεία τους. Η μετατόπιση της ευθύνης του ελέγχου των υποψήφιων μεταναστών από τις αμερικανικές αρχές στα λιμάνια επιβίβασης και στις ίδιες τις ατμοπλοϊκές εταιρίες μετά το 1903 ευνόησε επαγγελματικά τους τοπικούς γιατρούς όχι μόνο των λιμανιών αλλά και των πόλεων με κεντρικά μεταναστευτικά πρακτορεία.²⁴¹ Αρκεί να αναλογιστεί κανείς ότι τα σαράντα υποκαταστήματα της «Αυστροαμερικάνας» που λειτουργούσαν σε όλη την ελληνική επικράτεια στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του αιώνα, είχαν επανδρωθεί με ιδιώτες γιατρούς, παθολόγους συχνά και οφθαλμιάτρους, οι οποίοι αναλάμβαναν υποχρεωτικά την προκαταρκτική επιθεώρηση των υποψήφιων μεταναστών και τη χορήγηση πιστοποιητικού υγείας ως προϋπόθεση έκδοσης του εισιτηρίου.²⁴² Η διάγνωση της ασθένειας του τραχώματος σήμαινε για τον υποψήφιο μετανάστη αναστολή της εφαρμογής του μεταναστευτικού σχεδίου, αγορά φαρμάκων και υποχρεωτική θεραπεία.²⁴³

Πολύ συχνές ήταν και οι επισκέψεις των ίδιων των υποψήφιων μεταναστών σε οφθαλμολογικές κλινικές, όπως μαρτυρούν στον τοπικό Τύπο οι διαφημίσεις ιατρών οι οποίοι αναλάμβαναν να επιθεωρήσουν με εγγύηση όσους έπασχαν από τράχωμα και να τους γλιτώσουν από τον κίνδυνο της απόρριψης από τις αυστηρές αμερικανικές

---

²⁴¹ Με το μεταναστευτικό νόμο του 1893 οι αμερικανικές αρχές επέβαλαν υποχρεωτικά την ιατρική επιθεώρηση των μεταναστών στα ευρωπαϊκά λιμάνια επιβίβασης από δικούς τους αξιωματούχους γιατρούς. Ο επιπρόσθετος ιατρικός έλεγχος που αναλάμβαναν μετά το 1903 οι ατμοπλοϊκές εταιρίες προκειμένου να αποφύγουν το πρόστιμο των εκατό δολαρίων για κάθε ακατάλληλο μετανάστη που μετέφεραν, διενεργούνταν από ιδιώτες γιατρούς που προσλάμβαναν οι ίδιες. Τρ. Κουρτούμη-Χαντζή, *ό.π.*, σ. 183-191· H. P. Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, *ό.π.*, σ. 98. Βλ. διαφήμιση του υποκαταστήματος της «Αυστροαμερικάνας» στο Γύθειο και πληροφορία για επί τόπου διενέργεια ιατρικής επιθεώρησης από εξουσιοδοτημένους επιστήμονες της εταιρίας. Ντόναλντ-Γεώργιος Μακφαίηλ, *Αυγεριώτες Μετανάστες στην Αμερική*, Αρεόπολη, Αδούλωτη Μάνη, 2010, σ. 22. Βλ. πληροφορία για υποβολή των μεταναστών στα Χανιά «εις ειδικήν εξέτασιν παθολόγου ιατρού προς βεβαίωσίν των ότι δεν πάσχουν εκ μεταδοτικού τινός νοσήματος και είτα εις ομοίαν εξέτασιν οφθαλμολόγου» προφανώς σε πρακτορείο κάποιας υπερωκεάνιας εταιρίας. Μιχαήλ. Εμμ. Παπαγιαννάκης, «Η μετανάστευσις εν Κρήτη και ιδίως εν τω νομώ Χανίων», *ό.π.*, σ. 228.

²⁴² United States Senate, “Emigration Conditions in Europe”, *ό.π.*, σ. 107-109.

²⁴³ Θανάσης Βαλτινός, *Συναξάρι, Συναξάρι Ανδρέα Κορδοπάτη*, Αθήνα, Εστία, 2007, σ. 20, 26, 35.

αρχές.²⁴⁴ Το ενδιαφέρον για τον ιατρικό έλεγχο αλλά και τη θεραπεία όσων νοσούσαν ήταν μεγάλο, γεγονός που είχε ωθήσει πολλούς οφθαλμιάτρους να δραστηριοποιηθούν σε μεταναστευτικές κοινότητες όπου η πελατεία ήταν εξασφαλισμένη και οι επαγγελματικές προοπτικές ευνοϊκές.²⁴⁵ Κάποιοι από αυτούς κερδοσκοπούσαν,²⁴⁶ δεν έλειπαν ωστόσο και οι περιπτώσεις γιατρών, κυρίως της πρωτεύουσας, οι οποίοι αναλάμβαναν δωρεάν τον έλεγχο των απόρων μεταναστών ως διαφημιστική «αγαθοεργία» προς τους συμπατριώτες τους οι οποίοι αναγκάζονταν να εκπατρισθούν.²⁴⁷ Πολλοί ήταν πάντως οι μετανάστες οι οποίοι αρκούσαν στη δωρεάν εξέταση από τον ιατρό κάποιου πρακτορείου η οποία θεωρούνταν αξιόπιστη και σε περίπτωση διάγνωσης κάποιου προβλήματος συνοδεύονταν και από συνταγογράφηση θεραπείας. Την παροχή αυτή διαφήμιζε το πρακτορείο της «Αυστροαμερικάνας» στο Αίγιο σε μια προσπάθεια προσέλκυσης πελατών: «*Διά του ιατρού του πρακτορείου δωρεάν παρέχοντος τας υπηρεσίας του, αποφεύγουσι τας μεγάλας ειδικότητας... των μεγαλουπόλεων αίτινες ούκ ολίγον αργυρολογούσι εις βάρος των εκπατριζομένων συμπατριωτών*».²⁴⁸

Οι μετανάστες δαπανούσαν στη συνέχεια χρήματα για τη μεταφορά τους μέχρι το λιμάνι αναχώρησης παρόλο που ένα μέρος της διαδρομής, συνήθως μέχρι τον πλησιέστερο σιδηροδρομικό σταθμό ή λιμάνι, καλυπτόταν αναγκαστικά με πολύωρη πεζοπορία δια μέσου των απομονωμένων συγκοινωνιακά κοινοτήτων. Στα προγραμματισμένα έξοδα του ταξιδιού περιλαμβάνονταν όχι μόνο τα εισιτήρια των τρένων ή τα ναύλα των ατμόπλοιων, αλλά και η αμοιβή του αγωγιάτη ή κάποιου καϊκτσή.²⁴⁹ Εν αναμονή του τρένου ή του ατμόπλοιου στην πλησιέστερη πόλη-κόμβο

---

²⁴⁴ Βλ. επαναλαμβανόμενη διαφήμιση του οφθαλμιάτρου Δημ. Αγγελόπουλου στον Πύργο, *Νέος Αιών* 30/09/1903, *Παρίς Πύργου* 21/12/1905, 8/1/1906 και 19/2/1908.

²⁴⁵ Βλ. την εγκατάσταση στον Αγερανό της Μάνης ιδιώτη οφθαλμιάτρου και τις φήμες περί πλουτισμού του από την πελατεία των ενδιαφερόμενων μεταναστών. Ντόναλντ Μακφαίηλ, *ό.π.*, σ. 43.

²⁴⁶ Βλ. νεαρό μετανάστη ο οποίος για λόγους οικονομίας περπάτησε εκατό μίλια μέχρι το λιμάνι της Πάτρας, έπαθε μόλυνση όμως στα μάτια από την ανθοφορία του κάμπου που διέσχισε. Ο γιατρός της ακτοπολικής εταιρίας που τον εξέτασε, τον απέρριψε και ο ίδιος προσέφυγε σε ιδιώτη για να θεραπευτεί. Ο τελευταίος του συνέστησε απλώς ξεκούραση και προς απογοήτευση του μετανάστη τον χρέωσε πέντε δραχμές. Έλεν Παπανικόλα, *Μια ελληνική οδύσσεια στην αμερικανική Δύση*, *ό.π.*, σ. 210.

²⁴⁷ *Λακεδαίμων* 16/08/1909.

²⁴⁸ *Νέος Κόσμος* 3/04/1908, παρατίθεται στο <http://toufas.blogspot.gr/2011/08/blog-post.html> (Τελευταία πρόσβαση 10/12/2018).

²⁴⁹ Στην ιστορία που παραθέτει ο Fairchild το 1909 ο Κων/νος Παναγόπουλος μαζί με άλλους συγχωριανούς του φόρτωσαν τις αποσκευές τους σε μισθωμένα μουλάρια και οι ίδιοι κατευθύνθηκαν πεζή από τα Τσιπιανά Αρκαδίας προς το σιδηροδρομικό σταθμό της Τρίπολης. Εκεί επιβιβάστηκαν στο τρένο, άλλαξαν γραμμή στην Κόρινθο και συνέχισαν για την Πάτρα. Η. Ρ. Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, *ό.π.*, σ. 94. Ένας άλλος μετανάστης, ο Γιώργης Παπανικόλας περπάτησε με την παρέα του από την ορεινή Κλεπά Ναυπακτίας μέχρι το Αντίρριο. Ξόδευσαν δέκα λεπτά ο καθένας για

οι μετανάστες-οδοιπόροι ξόδευαν υποχρεωτικά, οπωσδήποτε όμως μετρημένα, για τη διανυκτέρευσή τους, τη συντήρησή τους αλλά και τις πρώτες αγορές για το ταξίδι.²⁵⁰ Ορεινά χάνια, πανδοχεία της πόλης, μπακάλικα, καφενεία, μαγειρεία αλλά και εμπορικά κοντά σε σιδηροδρομικούς σταθμούς έβλεπαν την κίνησή τους να αυξάνεται σημαντικά χάρη στους διερχόμενους μετανάστες.

Ιδιαίτερα υψηλή ήταν η εμπορική κίνηση στα λιμάνια αναχώρησης όπου οι μετανάστες περνούσαν αρκετό χρόνο μέχρι την ολοκλήρωση των απαραίτητων διατυπώσεων και την άφιξη του υπερωκεανίου. Στην Πάτρα και τα μικρότερα λιμάνια του Γυθείου, της Καλαμάτας και του Κατάκολου ο κατάπλους ενός υπερωκεανίου δημιουργούσε κοσμοσυρροή από τους μετανάστες, τους συγγενείς που τους συνόδευαν αλλά και όσους επαγγελματίες επιχειρούσαν να προσελκύσουν την πελατεία τους στα καταστήματά τους. Η παρακάτω περιγραφή στο *Νεολόγο* αποτύπωνε την εμπορική κίνηση και το είδος των ταξιδιωτικών αναγκών των μεταναστών στην αγορά της Πάτρας: «*Αθρόως καταφθάνωσι τας ημέρας αυτάς οι δι' Αμερικὴν μετανάσται. Ὅλοι ευσταλείς με τας καινουργείας των ενδυμασίας, τα επανωφόρια των, τους κούκους των και τα σήματα του πρακτορείου δια του οποίου θα μεταναστεύσουν, κατακλύζουν τα ξενοδοχεία, τα εστιατόρια, τα ενδυματοπωλεία, τα καπνοπωλεία και εν γένει την αγοράν δια τας προμηθείας των*».²⁵¹ Πράγματι, τα μαγειρεία, τα γαλακτοπωλεία, τα ζυθοπωλεία και τα καφενεία της παραλίας πλημμύριζαν από τα πλήθη που αναζητούσαν ένα καταφύγιο τις μακρές ώρες της αναμονής μέχρι την αναχώρηση ενώ τα λαϊκά εμπορικά στην οδό Κορίνθου (και λιγότερο στην ακριβότερη Μαιζώνος) προσφέρονταν για τις τελευταίες αγορές πριν το ταξίδι.²⁵²

να περάσουν με ένα καϊκι απέναντι στο Ρίο, αγνόησαν για λόγους οικονομίας τους αμαξάδες και συνέχισαν μαζί με άλλους πεζή μέχρι το λιμάνι της Πάτρας. Έλεν Παπανικόλα, *ό.π.*, σ. 171-172.

²⁵⁰ Ο Κορδοπάτης μετά την πεζοπορία του από το χωριό Δάρα Μαντινείας διανυκτέρευσε σε πανδοχείο στην Τρίπολη απ' όπου το πρωί πήρε το τρένο για τον Πειραιά. Στην τρίτη προσπάθειά του να φύγει για την Αμερική επέλεξε το λιμάνι της Πάτρας και μια διαφορετική διαδρομή. Περπάτησε από το χωριό του μέχρι τα Καλάβρυτα όπου και κατέλυσε σε ένα χάνι και από εκεί με τον οδοντωτό έφτασε στο σταθμό του Διακοπτού απ' όπου διερχόταν το τρένο από Αθήνα για Πάτρα. Η διανυκτέρευση επιβαλλόταν και για λόγους ασφαλείας αφού οι μετανάστες έφεραν μαζί τους χρήματα για το υπερωκεάνιο ταξίδι. Θανάσης Βαλτινός, *ό.π.*, σ. 19, 33-35. Σε χάνι της Τρίπολης διανυκτέρευσε με τη μητέρα του ο νεαρός μετανάστης από τη Λακωνία την αμερικανική ιστορία του οποίου διηγείται η Μαρία Μαυρίκου. Είχε ξεκινήσει από το χωριό του νωρίς το πρωί με άλογο και αναχώρησε την επόμενη μέρα με το τρένο για τον Πειραιά. Μαρία Μαυρίκου, *ο Αμερικάνος*, Αθήνα, εκδόσεις Ακρίτας, 2005, σ. 114-115.

²⁵¹ *Νεολόγος Πατρών* 11/02/1907.

²⁵² Αυτό το χαρακτηρισμό για τους δύο εμπορικούς δρόμους της πόλης είχε κάνει ο Καβάφης στην ολιγοήμερη στάση του στην Πάτρα το 1901, εν αναμονή του ατμόπλοιου για Αλεξάνδρεια. Κώστας Λογαράς, *Πάτρα. Μια πόλη στη λογοτεχνία*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2001, σ. 83-84.

Ιδιαίτερη ζήτηση είχαν οι βαλίτσες γι' αυτό και στην πόλη ανθούσαν τα εργαστήρια κατασκευής τους.²⁵³ Περιζήτητα ήταν φυσικά τα ευρωπαϊκά ρούχα, καθώς πολλοί χωρικοί πριν μεταναστεύσουν προσπαθούσαν να αντικαταστήσουν τις τοπικές ενδυμασίες τους με έτοιμα ρούχα, συχνά χαμηλής ποιότητας και οικονομικής αξίας, όπως ντρίλινα κοστούμια, υποδήματα, και εσώρουχα, καθώς επίσης και με συμπληρωματικά εξαρτήματα που περιλάμβαναν τιράντες, κασκέτα και ρολόγια.²⁵⁴ Οι πατραϊκές βιοτεχνίες φανέλων και καλτσών είχαν διευρύνει την πελατεία τους όχι μόνο στους υποψήφιους μετανάστες αλλά και στους απόδημους πολλοί από τους οποίους συνέχιζαν από το εξωτερικό τις αγορές τους μέσω παραγγελιών.²⁵⁵ Οι έμποροι ανταποκρινόμενοι στην αυξημένη ζήτηση, απευθύνονταν με τακτικές διαφημίσεις στους μετανάστες που κατέφθαναν από την επαρχία, ενημερώνοντάς τους για τη διάθεση «αμερικανικών» εμπορευμάτων και κυρίως για τις οικονομικές τιμές τους.²⁵⁶ Πιο εξειδικευμένες αγορές περιλάμβαναν βιβλία για την εκμάθηση της αγγλικής γλώσσας και ελληνοαμερικάνικα λεξικά,²⁵⁷ «οδηγούς επιβίωσης», ιστορικά συγγράμματα για την Αμερική, εφημερίδες και λαϊκά αναγνώσματα με μεταναστευτικό

---

²⁵³ «Σωροί μπαούλων και βαλιτζών μετεφέροντο εκ της αποβάθρας επί των λέμβων, αίτινες διεπεραιούντο μέχρι των ατμοπλοίων. Και ήσαν ως επί το πλείστον αι βαλιτζίαι εξ εκείνων, ας προμηθεύονται εκ Πατρών οι μετανάσται, βαλιτζίαι αι οποίαι δια της κατασκευής και της εν γένει παραστάσεώς των, μαρτυρούν, ότι ανήκουν εις μετανάστας». *Νεολόγος Πατρών* 4/09/1912.

²⁵⁴ «Υποδήματα, ενδύματα, επανοφορία, ασπρόρουχα, φανέλλες, εφραπλώματα, καπέλλα, σκούφιαι πωλούνται [εν Αιγίω] εξαιρετικώς εις τους μετανάστας εις τιμήν ανεπίδεκτον συγκρίσεως προς τάς τιμάς των αγορών Πειραιώς και Πατρών». *Νέος Κόσμος* 3/04/1908 (<http://toufas.blogspot.com/2011/08/blog-post.html>). Τελευταία πρόσβαση 10/12/2018). Βλ. επίσης Μιχ. Εμμ. Παπαγιαννάκη, «Η μετανάστευσις εν Κρήτη και ιδίως εν τω νομώ Χανίων», *ό.π.*, σ. 228-229 · Χρ. Κωφός, «Η μετανάστευσις εν τη επαρχία Εδέσσης», *ό.π.*, σ. 329· *Νεολόγος Πατρών* 7/02/1907 και 3/08/1907.

²⁵⁵ Βλ. σχετική πληροφορία από τον πράκτορα Στίβενς της «Αυστροαμερικάνικας». *Νεολόγος Πατρών* 7/02/1907. Στον οδηγό του 1910 καταγράφεται η λειτουργία δύο βιομηχανιών φανέλων και καλτσών στην Πάτρα: των Αναστασόπουλων και Αναγνωστόπουλων. Ευμορφόπουλου και Σβέτσου, *Οδηγός των Πατρών 1910*, *ό.π.*, σ. 38, 41. Οι Αρκάδες μετανάστες προμηθεύονταν φανέλες από τη βιοτεχνία του Πιπικίου στην Τρίτολη. *Νέον Άστυ* 7/03/1902.

²⁵⁶ Βλ. διαφήμιση του υποδηματοποιείου Κοζανίτα στην Πάτρα με την οποία καλούσε τους μετανάστες να προμηθευτούν οικονομικές αμερικανικές μπότες. Οι αμερικανικές φόρμες των υποδημάτων και τα αμερικανικά καλαπόδια φαίνεται ότι είχαν ιδιαίτερη ζήτηση στην Πάτρα, όπως δείχνουν οι σχετικές διαφημίσεις. *Νεολόγος Πατρών* 26/02/1912, 29/03/1911, 12/04/1911, 12/12/1911.

²⁵⁷ Βλ. διαφήμιση σειράς βιβλίων για ταχύτατη εκμάθηση της αγγλικής από μετανάστες του Αθηναϊκού τυπογραφείου/βιβλιοπωλείου Π. Δ. Σακελλαρίου: λεξικά, μέθοδοι εκμάθησης, Διάλογοι Ελληνοαγγλικοί. Τα γραφεία της εφημερίδας αναλάμβαναν τις παραγγελίες και την παράδοσή τους στους ενδιαφερομένους. *Τεγέα* 30/09/1894. Στα μεταναστευτικά χωριά κυκλοφορούσαν εγχειρίδια εκμάθησης της αγγλικής γλώσσας ενώ όσοι δεν φρόντιζαν να τα προμηθευτούν πριν φύγουν από την Ελλάδα, ζητούσαν να τους τα στείλουν ταχυδρομικώς στην Αμερική. Βλ. Hamilton Holt, *The life stories of undistinguished Americans as told by themselves*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2000, σ. 45· H.P. Fairchild, *Greek Immigration*, *ό.π.*, σ. 231. Στο διήγημα του Μιχ. Θεοδωρόπουλου, *Η Μοίρα του Μετανάστου*, Νέα Υόρκη, χ.ε., 1915, σ. 27, ο νεαρός μετανάστης από τη Σπάρτη μελετάει κατά τη διάρκεια του υπερωκεάνιου ταξιδιού μια «μέθοδο Αγγλικής» που είχε αγοράσει στον Πειραιά.

περιεχόμενο.²⁵⁸ Δεν έλειπαν και οι περιπτώσεις εκείνων οι οποίοι προετοιμάζονταν παρακολουθώντας ακόμα και μαθήματα αγγλικής γλώσσας.²⁵⁹ Οι διαφημίσεις των φροντιστηρίων αγγλικής γλώσσας που λειτουργούσαν στις μεγάλες πόλεις και απευθύνονταν κυρίως σε εμποροϋπαλλήλους, δεν αποκλείεται να εύρισκαν περιστασιακούς μαθητές μεταξύ των υποψήφιων μεταναστών οι οποίοι κατοικούσαν ή παρεπιδημούσαν στα αστικά κέντρα και είχαν το χρόνο και τη σχετική οικονομική δυνατότητα για να οργανώσουν πολύ πιο προσεκτικά το μεταναστευτικό ταξίδι τους.²⁶⁰

Στην Αγίου Ανδρέου, τον κατεξοχήν πολυσύχναστο δρόμο της Κάτω Πόλης, τα κουρεία παρείχαν την τελευταία προσωπική φροντίδα πριν τη μετάβαση στο Νέο Κόσμο και ένα πλήθος παντοπωλείων τροφοδοτούσε τους ταξιδιώτες με ξηρές προμήθειες για το ταξίδι.²⁶¹ Οι μεταναστευτικοί οδηγοί συμβούλευαν τους μετανάστες να μην στηρίζονται στα μαγειρεία του πλοίου και να εφοδιάζονται πριν την αναχώρηση με ξηρές τροφές όπως ψωμί, τυρί, ελιές, χοιρομέρι, ψητό κρέας, σαρδέλες, φρούτα και ξηρούς καρπούς.²⁶² Στις απαραίτητες αγορές, το κόστος των οποίων επιμεριζόταν μεταξύ κάθε παρέας, περιλαμβάνονταν επίσης το καμινέτο, το μπρίκι, ο καφές, η ζάχαρη και τα ποτά.²⁶³

Αν και μη συνηθισμένοι σε φαρμακευτικές αγορές, οι μετανάστες από το φόβο της τελικής ιατρικής εξέτασης, της απόρριψης και της ματαίωσης του ταξιδιού αναγκάζονταν να ξοδεύουν χρήματα στα φαρμακεία της Πάτρας. Φάρμακα για τα μάτια και τα ξαφνικά κρυολογήματα, αλοιφές για τις ψείρες και τους

---

²⁵⁸ Βλ. για παράδειγμα τοπική έκδοση της Πάτρας των αρχών του αιώνα με το έμμετρο διήγημα «Τα βάσανα και τα κέρδη των Ελλήνων εν Αμερική» (Πάτρα 1902, έκδοση «Εστι δίκης οφθαλμός»). Παρατίθεται στο Νίκος Μπακουνάκης, «Ιστορίες από την 'Pannonia'», στο Μαρία Ηλιού, *Το ταξίδι. Το ελληνικό όνειρο στην Αμερική. 1890-1980*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2008, σ. 39-49.

²⁵⁹ Ο Σπύρος Σκούρας προτού μεταναστεύσει, παρακολούθησε στην Πάτρα για ένα εξάμηνο ιδιαίτερα μαθήματα αγγλικής γλώσσας κοντά σε έναν Ελληνοαμερικανό δάσκαλο. Πιπς Chrissochoidis, *Spyros P. Skouras, Memoirs (1893-1953)*, Στάνφορντ, Brave World, 2013, σ. 36-37.

²⁶⁰ Βλ. σχετική διαφήμιση για ταχύρρυθμα μαθήματα αγγλικής γλώσσας στην *Πατρίδα Πύργου* 24/02/1910. Στο *Νεολόγο Πατρών* 5/12/1909 το Φροντιστήριο αγγλικής γλώσσας του Δ. Στελλακάκου απευθυνόταν σε σπουδαστές και μετανάστες της Πάτρας και της επαρχίας. Βλ. συστάσεις μορφωμένων ομογενών προς υποψήφιους μετανάστες για εκμάθηση της αγγλικής γλώσσας στην Ελλάδα. *Πατρίς Πύργου* 11/03/1908.

²⁶¹ Η Αγίου Ανδρέου και οι κάθετες οδοί της Αγίου Νικολάου και της Ερμού συγκέντρωναν πάνω από τα μισά παντοπωλεία της πόλης (όσα τουλάχιστον είχαν καταγραφεί στους Οδηγούς της εποχής). Για μια λογοτεχνική περιγραφή της παραλίας, με την κοσμοσυρροή έξω από τα παντοπωλεία και τους περιφερόμενους πωλητές λαχανικών και ψαριών στα τέλη του 19ου αιώνα βλ. στο Μιχαήλ Μητσάκης, *Ο Αυτόχειρ*, Αθήνα, Εκδόσεις Ιστός, 1996 (1895). Για την οικονομική ζωή της Κάτω Πόλης τις επόμενες δεκαετίες βλ. Παναγιώτης Γ. Ηλιόπουλος, *Οικονομικές και Κοινωνικές Δομές μίας Περιφερειακής Μητρόπολης: Πάτρα στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα*, Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, 2011, σ. 24-29.

²⁶² Σωκράτης Ξανθάκης, *Ο Σύντροφος του Έλληνα εν Αμερική*, Αθήνα, Τυπογραφείο Ατλαντίδας, 1903, σ. 2. Αντίστοιχες οδηγίες και σε ξένους μεταναστευτικούς οδηγούς, Kevin Brown, *Passage to the World*, ό.π., σ. 28-29.

²⁶³ Θανάσης Βαλτινός, ό.π., σ. 41· *Νεολόγος Πατρών* 3/08/1905.

μικροτραυματισμούς αποτελούσαν αναγκαστικές αγορές για όποιον ετοιμαζόταν να αναχωρήσει.²⁶⁴ Ιδιαίτερα πολυσύχναστα ήταν μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τα φωτογραφεία του κέντρου καθώς τα ταξιδιωτικά έγγραφα όλων των μεταναστών για την Αμερική εκδίδονταν στη Νομαρχία Αχαΐας με αυτοπρόσωπη παρουσία και υποχρεωτική την κατάθεση φωτογραφίας.²⁶⁵ Φυσικά η παρουσία των νεαρών ανδρών σε μια μεγάλη πόλη, η ανωνυμία και ο διαθέσιμος χρόνος προσέφεραν κίνητρα και για γνωριμία με ορισμένες από τις «κρυφές» απολαύσεις της. Η επίσκεψη στους οίκους ανοχής του λιμανιού αποτελούσε για κάποιους από αυτούς κομμάτι της διαδικασίας ενηλικίωσης που σηματοδοτούσε η ίδια η μετανάστευση.²⁶⁶

Εκτός από τις ποικίλες επιχειρήσεις που λειτουργούσαν στους εμπορικούς δρόμους πλησίον του λιμανιού ένα πλήθος από πλανόδιους μικροπωλητές πλημμύριζε την παραλία με τα καρότσια και τους πάγκους τους και επιχειρούσε με απίστευτη εφευρετικότητα να ικανοποιήσει έως την τελευταία στιγμή τις πιο περίεργες και ξαφνικές ανάγκες των ταξιδιωτών. Οι μετανάστες εμφανίζονταν πρόθυμοι να ξοδεύσουν τις τελευταίες τους οικονομίες προκειμένου να αγοράσουν οτιδήποτε φαντάζονταν ότι θα τους ήταν χρήσιμο στο μακρινό ταξίδι και τον πρώτο καιρό στην άγνωστη χώρα, από χτένες και καθρεφτάκια μέχρι κρίκους κλειδιών και ψαλίδια. Δύσκολα αντιστέκονταν επίσης στους καστανάδες αλλά και στους πλανόδιους μάγειρες οι οποίοι στήνονταν τα μαγκάλια τους πάνω στην αποβάθρα πλημμύριζαν την ατμόσφαιρα με τη μυρωδιά από τα φρεσκοψημένα εντόστια, τα τηγανητά ψάρια και τα κρέατα.²⁶⁷ Το εμπόριο εκτεινόταν μέχρι και τα υπερωκεάνια με τους ανήλικους πωλητές φρούτων και τυριών να προσεγγίζουν με λέμβους και με κίνδυνο της ζωής τους τα πλοία για να τροφοδοτήσουν με την πραμάτεια τους όσους είχαν ήδη επιβιβαστεί.²⁶⁸ Παράλληλα, πρακτικοί ιατροί παρείχαν ακόμα και υπαίθρια οδοντιατρική φροντίδα σε έκτακτα περιστατικά,²⁶⁹ πλανόδιοι φωτογράφοι αποτύπωναν

²⁶⁴ *Νεολόγος Πατρών* 3/08/1907. Θανάσης Βαλτινός, *ό.π.*, σ. 40-41.

²⁶⁵ Βλ. ανακοίνωση της Νομαρχίας Αχαΐας. *Νεολόγος Πατρών* 20/06/1920.

²⁶⁶ Η παρέα του Ανδρέα Κορδοπάτη αφού περιφέρθηκε για τρεις μέρες στην Αθήνα περιμένοντας την αναχώρησή της από τον Πειραιά, επισκέφτηκε και τις «γυναίκες». Στο λιμάνι της Νεάπολης όπου μετεπιβίβαστηκαν, το πλήθος των «γυναικών ελευθερίων ηθών» που κυκλοφορούσε στους δρόμους έκανε εντύπωση στο νεαρό μετανάστη. Ανάλογη εικόνα επικρατούσε και στο πολυσύχναστο λιμάνι της Πάτρας. Θανάσης Βαλτινός, *ό.π.*, σ. 26-27, 29, 123. Η διαφήμιση κλινικής αφροδίσιας και παθολογικών νοσημάτων στην Αγίου Ανδρέου 13 συνδέεται σίγουρα με τη λειτουργία στη ζώνη του λιμανιού οίκων ανοχής. *Νεολόγος Πατρών* 17/01/1907.

²⁶⁷ Έλεν Παπανικόλα, *Μια ελληνική οδύσσεια στην αμερικανική Δύση*, *ό.π.*, σ. 173.

²⁶⁸ *Σέλας Πατρών* 3/05/1909· *Νεολόγος Πατρών* 17/11/1912.

²⁶⁹ H. P. Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, *ό.π.*, σ. 94-96· Κώστας Ι. Καλατζής «Διήγηση Ιωάννου Καλατζή του Κωνσταντίνου», *ό.π.*, σ. 217· *Σέλας Πατρών* 11/06/1909.

τις τελευταίες στιγμές στην πατρίδα, παλιννοστούντες πωλούσαν τα αμερικανικά τους δολάρια ενώ μικροαπατεώνες δελέαζαν τους ανυποψίαστους μετανάστες με κάθε λογής τυχερά παιχνίδια. Εντυπωσιασμένοι από την κοσμοπλημύρα της πόλης, περίεργοι απέναντι στο διαφορετικό, άεργοι εν αναμονή του πλοίου, οι μετανάστες σχημάτιζαν μπουλούκια μπροστά από τους αετονύχηδες απατεώνες του λιμανιού που τους καλούσαν να δοκιμάσουν την τύχη τους με μια παρτίδα «πλακάκια».²⁷⁰

Στο σταθμό των τρένων, το τελωνείο, κυρίως όμως στην προβλήτα του λιμανιού με το συνωστισμό και τον ελλιπή έλεγχο έβρισκαν πράγματι πρόσφορο έδαφος για να αναπτύξουν δράση οι «λυμεώνες των μεταναστών»:²⁷¹ εκβιαστές, λωποδύτες και απατεώνες κάθε είδους επιχειρούσαν να τους προωθήσουν κάλπικα νομίσματα ή ψεύτικα κοσμήματα, να τους αφαιρέσουν τα πορτοφόλια σε μια στιγμή απόσπασης της προσοχής τους, να τους εξαπατήσουν με ταχυδακτυλουργικά κόλπα ή να τους απομονώσουν και να τους ληστεύσουν.²⁷² Ιδιαίτερα τα πολυσύχναστα πρακτορεία ήταν χώροι όπου οι ανυποψίαστοι μετανάστες με το άγχος της παραλαβής του εισιτηρίου και της ολοκλήρωσης των διατυπώσεων έπεφταν εύκολα θύματα κλοπής.²⁷³ Οι πιο θρασεείς απατεώνες δεν δίσταζαν να επιβιβασθούν ως επισκέπτες στα υπερωκεάνια και να εντοπίσουν τα θύματά τους στο κατάστρωμα μέχρι να σαλπάρει το πλοίο, άλλοι δρούσαν ανενόχλητοι στη διαδρομή από τον Πειραιά έως την Πάτρα ενώ οι περισσότεροι εκμεταλλεύονταν το συνωστισμό στις λέμβους.²⁷⁴ Πολλοί μετανάστες είχαν ήδη απομακρυνθεί από το λιμάνι όταν συνειδητοποιούσαν ότι είχαν εξαπατηθεί από κάποιο αργυραμοιβό του λιμανιού, από τους υπαλλήλους του ξενοδοχείου στο οποίο είχαν διανυκτερεύσει ή τον άγνωστο που τους είχε προσεγγίσει φιλικά.²⁷⁵

---

²⁷⁰ *Νεολόγος Πατρών* 10/03/1909.

²⁷¹ *Σέλας Πατρών* 25/04/1909, 10/05/1909.

²⁷² *Νεολόγος Πατρών* 19/02/1906, 8/11/1907, 26/08/1908, 14/03/1909, 24/10/1910.

²⁷³ Ειδικά έξω από το πρακτορείο της «Αυστροαμερικάνας» σύχναζαν μικροκλέφτες και τις μέρες της αναχώρησης των υπερωκεανίων (συνήθως τη Δευτέρα) «απογύμνωναν» τους ανυποψίαστους χωρικούς. *Νεολόγος Πατρών* 31/08/1910, 10/09/1910, 18/09/1912.

²⁷⁴ *Νέος Αιών Πατρών* 9/05/1906-*Νεολόγος Πατρών* 20/03/1909, 14/06/1920.

²⁷⁵ *Νεολόγος Πατρών* 20/12/1906. Τα κρούσματα αφαιμάξης των ανυποψίαστων μεταναστών ήταν πολύ συχνά και στο λιμάνι του Πειραιά, όπως μαρτυρά ο Αθηναϊκός Τύπος. «*Χθες εις το υπόγειον του επί της διασταυρώσεως των οδών Ηρακλείου και Αναγνωστοπούλου παντοπωλείου του Αντων. Σωτηρακοπούλου ο λωποδύτης Μανούσος Λαμνιωτάκης επί τω σκοπώ να λωποδυτήση Λακεδαιμονίους τινάς καταλύσαντας εκεί, εις τα θυλάκια των οποίων προτιθεμένων να μεταναστεύσουν εις την Αμερικήν ήλπιζεν ότι θα εύρισκε πολύ χρυσίον. Αλλά την παρουσίαν του ηννόησαν οι εν τω παντοπωλείω αργά την νύκτα και τη βοήθεια του αστυφύλακος Παναγ. Ματουλέα τον συνέλαβον*». *Εμπρός* 9/2/1901. (παρατίθεται στο Δ. Σταθοπούλου-Καπετανάκη, «Οι πρώτοι Λάκωνες μετανάστες στην Αμερική», *ό.π.*) Βλ. ανάλογες περιγραφές του πανδαιμονίου που επικρατούσε στα λιμάνια αναχώρησης και των κινδύνων που αυτό έκρυβε για τις οικονομίες των μεταναστών στο Kevin Brown, *Passage to the World*, *ό.π.*, σ. 27-28.

Θύματα έπεφταν συχνά και από τους λεμβούχους του λιμανιού οι οποίοι τους πολιορκούσαν από το σταθμό του τρένου και τους ξεγελούσαν με διάφορα τεχνάσματα. Τρομοκρατώντας όσους διέθεταν εισιτήρια καλύτερης θέσης και πλήρωναν μόνοι τους τα λεμβουχικά²⁷⁶ ότι το υπερωκεάνιο αναχωρεί και οφείλουν να επιβιβασθούν άμεσα, τους υποχρέωναν να πληρώσουν κόμιστρα για μια μεταφορά που πολύ γρήγορα αποδεικνυόταν περιττή.²⁷⁷ Αστυνομία και δικαστικές αρχές καλούνταν συχνά να συνδράμουν το έργο των λιμενικών και να αποκαθάρουν το λιμάνι από κάθε λογής απατεώνα εδραιώνοντας την ασφάλεια όσων ταξίδευαν.²⁷⁸ Αν και παρόντες στο λιμάνι, οι αστυνομικοί σίγουρα δεν επαρκούσαν για να επιβλέψουν το χώρο και τα πλήθη, δεν στερούσαν ωστόσο ζήλου, κάποιες φορές υπερβάλλοντα, κατά την υπεράσπιση των παθόντων μεταναστών.²⁷⁹ Πέρα πάντως από τις όποιες υπερβολές της τοπικής αρθρογραφίας ως προς την κάλυψη των διαφόρων περιστατικών εκμετάλλευσης των μεταναστών, η εικόνα του λιμανιού της Πάτρας την εποχή της μετανάστευσης δεν δείχνει να είναι αυτή ενός ιδιαίτερα επικίνδунου χώρου, έρμαιου της δράσης οργανωμένων κυκλωμάτων.²⁸⁰

Οι μαζικές αναχωρήσεις των μεταναστών από το λιμάνι της Πάτρας, όπως επίσης και οι συχνές αφίξεις παλινοστούτων, οδηγούσαν σε πληρότητα τα διαθέσιμα δωμάτια συνήθως φτηνών ξενοδοχείων που προσφέρονταν για ομαδική

---

²⁷⁶ Καθώς τα λεμβουχικά συμπεριλαμβάνονταν στην τιμή του εισιτηρίου της τρίτης θέσης που αγοράζονταν από τους μετανάστες, κάθε πρακτορείο αναλάμβανε να τους μεταφέρει δωρεάν με βάρκες οι οποίες έφεραν τα αναγνωριστικά σύμβολα της υπερωκεάνιας εταιρίας που αντιπροσώπευαν. H.P. Fairchild, *Greek Immigration*, ό.π., σ. 99.

²⁷⁷ Την εμπειρία αυτή βίωσε στο λιμάνι της Πάτρας ο Μάρκος Βερέμης και ο ξάδελφός του. Ταξιδεύοντας με εισιτήρια β' θέσης για την Αμερική ξεγελάστηκαν από λεμβούχο ο οποίος τους εντόπισε στο σταθμό του τρένου και τους μετέφερε κατευθείαν στο υπερωκεάνιο της «Αυστροαμερικάνας» το οποίο όμως τελικά αναχωρούσε την επόμενη μέρα. Ύστερα από διαμαρτυρία των δύο επιβατών για επιστροφή των κομίστρων ο λεμβούχος δεσμεύτηκε να τους μεταφέρει δωρεάν τη μέρα της αναχώρησης, χωρίς ωστόσο να ξαναεμφανιστεί. Μάρκος Βερέμης, *Η περιπέτεια της ζωής μου*, ό.π., σ. 48.

²⁷⁸ Το Νομοσχέδιο του 1906 προέβλεπε μέτρα προστασίας του μετανάστη από τις καταχρήσεις των διαφόρων επαγγελματιών που του παρείχαν υπηρεσίες στο λιμάνι επιβίβασης (ξενοδόχους, λεμβούχους, караγωγείς, αχθοφόρους). Το άρθρο 26 καθόριζε τη διαδικασία άμεσης επίλυσης των οικονομικών διαφορών τους πριν τον απόπλου του υπερωκεανίου, αναγνωρίζοντας έτσι τα ποικίλα προβλήματα που δημιουργούνταν στα λιμάνια από την κερδοσκοπία ορισμένων κλάδων. Επιτροπή της Βουλής, *Η εξ Ελλάδος μετανάστευσις*, ό.π., σ. 43-44.

²⁷⁹ Βλ. ξυλοδαρμό λεμβούχων από αστυφύλακες ύστερα από διαμαρτυρία μεταναστών για απόσπαση υπερβολικής αμοιβής. Βλ. επίσης καταδίωξη και συλλήψεις διαφόρων απατεώνων στο λιμάνι ύστερα από καταγγελίες των παθόντων μεταναστών. *Νεολόγος Πατρών* 26/05/1911 3/09/1925, 27/11/1928.

²⁸⁰ Η Νεάπολη, για παράδειγμα, η οποία διαχειριζόταν μια σαφώς υψηλότερη μεταναστευτική κίνηση από εκείνη της Πάτρας, παρά την αυστηρή επίβλεψη της ιταλικής Υπηρεσίας Μετανάστευσης φημιζόταν για τα κυκλώματα εκμετάλλευσης των μεταναστών. Η επικινδυνότητα του λιμανιού θα πρέπει να συσχετισθεί και με τη δραστηριοποίηση στην περιοχή της εγκληματικής οργάνωσης Καμόρα. Σύμφωνα με τον Τμηματάρχη της Μεταναστεύσεως Σ. Μπαλάνο το ξενοδοχείο με το οποίο συνεργαζόταν η «Ουάιτ Στार Λάιν» είχε βρεθεί να έχει διασυνδέσεις με την εν λόγω οργάνωση. Εμμ. Ρέπουλης, *Μελέτη περί μεταναστεύσεως*, ό.π., σ. 133-135.

διανυκτέρευση. Αν και κάποιες υπερωκεάνιες εταιρίες διέθεταν πρόχειρα καταλύματα -πάντως όχι ξενοδοχεία- για τη δωρεάν εξυπηρέτηση των πελατών τους όσο αυτοί ανέμεναν την άφιξη των υπερωκεανίων,²⁸¹ η ζήτηση σε περιόδους έντονης μεταναστευτικής κίνησης ήταν αδύνατον να ικανοποιηθεί από τις εταιρίες ή τις ξενοδοχειακές υποδομές της πόλης γεγονός που οδηγούσε σε υπερκοστολόγηση και υποβάθμιση των παρεχόμενων υπηρεσιών.²⁸² Το πρόβλημα σχολιαζόταν από τους τοπικούς δημοσιογράφους οι οποίοι συνιστούσαν ακόμα και «διατίμησιν του ύπνου» προς αποφυγή της αισχροκέρδειας ενώ απηύθυναν εκκλήσεις για τακτικές επιθεωρήσεις της αστυνομίας και της Υγειονομικής Υπηρεσίας. «*Τα ξενοδοχεία δεν έχουν θέσι να τους βάλουν και τους παραπέμπουν εις τα των αστέρων τα οποία είναι και ανέξοδα. Αλλά και στα ξενοδοχεία σαν τας σαρδέλλες αναπαύονται οι άνθρωποι αυτοί. Δέκα δεκαπέντε και είκοσι σε κάθε δωμάτιον [...] Τα ξενοδοχεία μένουν ασύδοτα και πολλά εκ τούτων έχουν μεταβληθή εις χαμαιτυπεία*».²⁸³

Η κατάσταση δεν βελτιώθηκε ούτε τα επόμενα χρόνια. Τον Οκτώβριο του 1912 οι εθελοντές μετανάστες που κατέφθασαν μαζικά από την Αμερική στο λιμάνι της Πάτρας για να πολεμήσουν στους Βαλκανικούς Πολέμους απευθύνθηκαν στα γραφεία του *Νεολόγου* για να διαμαρτυρηθούν για την κατάσταση που αντίκρυσαν. «*Κατηγορησμένοι προσήλθον χθες την νύκτα εις τα γραφεία μας πολλοί εξ Αμερικής αφιχθέντες επίστρατοι και εθελονταί και μας παρεπονέθησαν δια την αγρίαν λήστευσιν ην υφίστανται εις τα εστιατόρια και τα ξενοδοχεία του ύπνου [...] πράγμα το οποίον ηνάγκασεν αυτούς χθες να διανυκτερεύσουν εις το ύπαιθρον*».²⁸⁴ Η εικόνα των μεταναστών να διανυκτερεύουν από ανάγκη ή και για οικονομία σε κεντρικές πλατείες της πόλης ήταν πολύ συνηθισμένη τους καλοκαιρινούς μήνες. «*Η πλατεία των Υψηλών Αλωνίων ή μάλλον τα καθίσματα του καφερείου της πλατείας μεταβάλλονται μετά την 2*

---

²⁸¹ Στην έκθεσή του προς τον Υπουργό Ρέπουλη ο Σ. Μπαλάνος περιέγραφε ως μέτρο σύγκρισης την κατάσταση που επικρατούσε στα ιταλικά λιμάνια. Εκεί οι μετανάστες είχαν τη δυνατότητα να καταλύσουν σε ξενοδοχεία των εταιριών, εγκεκριμένα και αυστηρά εποπτευόμενα από την ιταλική Υπηρεσία Μεταναστεύσεως. Στη Νεάπολη λειτουργούσαν 18 αναγνωρισμένα ξενοδοχεία μεταναστών και ένα Κυβερνητικό Άσυλο με δυνατότητα εξυπηρέτησης συνολικά 2.750 ατόμων την ημέρα. Αν και οι συνθήκες διαμονής ήταν σαφώς καλύτερες απ' ό,τι στην Ελλάδα, φαίνεται ωστόσο και στα ιταλικά λιμάνια οι μετανάστες δεν προστατεύονταν πλήρως από την εκμετάλλευση. Βλ. Εμμ. Ρέπουλης, *Μελέτη*, ό.π., σ. 130-131, 133-135.

²⁸² Ο *Οδηγός των Πατρών* του 1910 κατέγραφε την επίσημη λειτουργία 28 ξενοδοχείων, εκ των οποίων δέκα βρισκόταν στην Αγίου Ανδρέου, ένα στην πλατεία Τριών Συμμαχικών Δυνάμεων, επτά στην Όθωνος και Αμαλίας και πέντε στην Αγίου Νικολάου. Αλεξ. Π. Ευμορφόπουλου, Π. Σβέτσου, *Οδηγός των Πατρών 1910*, ό.π., σ. 46. Προφανώς υπήρχαν και πολλά άλλα «τύποις» ξενοδοχεία στην περιοχή του λιμανιού, κυρίως σπίτια που μετατράπηκαν σε πρόχειρα καταλύματα για να ανταποκριθούν στην αυξημένη μεταναστευτική κίνηση.

²⁸³ *Νέος Αιών* 5/8/1907.

²⁸⁴ *Νεολόγος Πατρών* 27/10/1912.

μετά το μεσονύκτιον εις κλίνας» σημείωνε σκωπτικά τοπικός δημοσιογράφος τον Αύγουστο του 1912.²⁸⁵ Το πρόβλημα της διαμονής των μεταναστών διογκωνόταν όταν κατέφθαναν με την «Αχαϊκή» οι μετανάστες που είχαν ξεκινήσει από λιμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. «Πλημμύρα από μετανάστες όλων των γενών και όλων των φυλών. Τα ξενοδοχεία δεν έχουν πλέον θέσεις. Κοιμώνται εις τους διαδρόμους, εις τας εισόδους και εις τα λιακωτά ακόμη. Οι μη ευρίσκοντες στέγην πλέον κοιμούνται εις το ύπαιθρον».²⁸⁶ Η μεταναστευτική κίνηση με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της άφηνε πράγματι περιθώρια εκμετάλλευσης. Οι μαζικές αφίξεις και η εποχικότητα του φαινομένου, οι διακυμάνσεις των ροών, η αστάθεια των δρομολογίων που παρέτειναν την παραμονή των μεταναστών στα λιμάνια, η έλλειψη αυστηρού υγειονομικού και αστυνομικού ελέγχου δυσχέραναν την εξυπηρέτηση και την προστασία τους.

Οι μέρες ευφορίας πάντως για τους επιχειρηματίες του φθηνού καταλύματος κρατούσαν λίγους μήνες του χρόνου καθώς συνδέονταν κυρίως με τις τακτικές αφίξεις της «Αυστροαμερικάνας». Οι μετανάστες από τις κοντινές επαρχίες προσπαθούσαν γενικά να περιορίζουν στο ελάχιστο τον αριθμό των διανυκτερεύσεών τους, από μία έως δύο μέρες, αναζητώντας άλλες λύσεις στην περίπτωση καθυστέρησης κάποιου υπερωκεανίου. Εθνοτοπικά δίκτυα κινητοποιούνταν προκειμένου να εξασφαλιστεί αν όχι φιλοξενία, τουλάχιστον διαμονή με το ελάχιστο αντίτιμο ενώ καταστήματα συμπατριωτών, όπως οινοπωλεία, προσφέρονταν για την ομαδική διανυκτέρευση.²⁸⁷ Το έξοδο του καταλύματος δύσκολα αποφευγόταν ειδικά από τις οικογένειες ή όσους ταξίδευαν με αρκετές οικονομίες και επιζητούσαν ασφάλεια, γινόταν όμως απρόβλεπτο για όσους είχαν ξεκινήσει από μακρινές επαρχίες. Όσοι κατέφθαναν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία διέμεναν αναγκαστικά περισσότερες μέρες μέχρι να

---

²⁸⁵ *Νέος Αιών* 10/8/1907.

²⁸⁶ *Νεολόγος Πατρών* 5/07/1920. Ο Κώστας Παπαδάκης ο οποίος ξεκίνησε το μεταναστευτικό ταξίδι του το 1911 από τα Σφακιά, χρειάστηκε να περιμένει δέκα μέρες το καράβι στην Πάτρα. Στο διάστημα αυτό έμεινε νησιτικός, προφανώς διανυκτέρευσε και στο ύπαιθρο, προεκτιμένου να διασώσει τα δέκα με δεκαπέντε δολάρια που όφειλε να επιδείξει στις αμερικανικές αρχές. Ζήσης Παπανικόλας, *Αμοιρολόιτος*, ό.π., σ. 71.

²⁸⁷ Βλ. τη μαρτυρία της Αναστασίας Αργιανά η οποία αναχώρησε το 1914 από την Κεφαλονιά μαζί με τη μητέρα της και την αδελφή της για να συναντήσουν τον πατέρα τους στην Αμερική. Στο λιμάνι της Πάτρας διανυκτέρευσαν σε ξενοδοχείο, όμως έχασαν το υπερωκεάνιο και αναγκάστηκαν να παραμείνουν στην πόλη για δύο ακόμα εβδομάδες. Για να μην εξαντλήσουν τις οικονομίες τους φιλοξενήθηκαν από μία Κεφαλλονίτικη οικογένεια στη συνοικία Ταμπάχανα της Άνω Πόλης. Ellis Island Oral History project, Νέα Υόρκη, AKRF-106, μαρτυρία της Αναστασίας Καλογαράδου Αργιανά. Η νεαρή παρέα μεταναστών η οποία ξεκίνησε από την Πετρίνα Αρκαδίας το 1903, διανυκτέρευσε σε χάνι του Γυθείου απ' όπου με καϊκι μεταφέρθηκε στο λιμάνι του Πειραιά. Εκεί απέφυγαν το έξοδο των δύο διανυκτερεύσεων κανονίζοντας με τον καϊκτσή έναντι μικρής αμοιβής να κοιμηθούν στο καϊκι του όσο αυτό θα παρέμενε στο λιμάνι μέχρι το επόμενο δρομολόγιο. Νίνα Λαδογιάννη, *Ένας Έλληνας στην Αμερική*, Βόλος, Τυπογραφείο Μακρή, 1954, σ.14-18. Στον Πειραιά, το υπόγειο οινοπωλείο του Κυριακόπουλου προσέφερε στέγη στους Σπαρτιάτες. *Νέον Άστυ* 3/03/1902.

εξασφαλίσουν θέση και να ολοκληρώσουν τις γραφειοκρατικές διαδικασίες.²⁸⁸ Η παρατεταμένη ωστόσο παραμονή τους στην πόλη μέχρι την έκδοση ενός εισιτηρίου και το κόστος συντήρησης που υπερέβαινε τον προϋπολογισμό τους δημιουργούσε συχνά σκηνές έξω από τα γραφεία των εταιριών από τις οποίες ζητούσαν συχνά να αναλάβει τη δαπάνη της σίτησής τους.²⁸⁹

Τα συμφέροντα των ξενοδόχων δεν ταυτίζονταν βεβαίως με εκείνα της «Αυστροαμερικάνας» γεγονός που προκαλούσε συχνά τριβές με το γραφείο των «Μόρφου και Κρωββ» και πιέσεις για την κατάργηση των παροχών του προς τους μετανάστες. Η εταιρία πράγματι σε μια προσπάθεια εξυπηρέτησης των πελατών της προσέφερε τη λύση της ομαδικής διανυκτέρευσης σε αποθήκες που διατηρούσε στη συνοικία του Αγίου Διονυσίου αλλά και σε ναυλωμένο ξενοδοχείο στο Αίγιο.²⁹⁰ Η συγκεκριμένη πολιτική έπληττε ιδιαίτερα τους ξενοδόχους, οι οποίοι επικαλούνταν λόγους υγιεινής αλλά και αθέμιτο ανταγωνισμό ζητώντας να παρέμβουν οι υγειονομικές αρχές.²⁹¹ Την πρακτική πάντως της στέγασης μεταναστών σε αποθήκες της παραλίας φαίνεται να την υιοθετούσαν κατά καιρούς και άλλες εταιρίες σε μια προσπάθεια προσέλκυσης πελατών.²⁹² Η αντίδραση των επαγγελματιών ήταν εντονότερες το 1920 όταν η «Κοζούλιτς» απέκτησε μεγαλύτερες εγκαταστάσεις, οι

---

²⁸⁸ Μετά τη λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου λόγω της έλλειψης υπερωκεανίων όσοι κατέφθαναν στα ελληνικά λιμάνια από την Οθωμανική Αυτοκρατορία αναγκάζονταν να περιμένουν πολλές μέρες μέχρι την αναχώρησή τους. Βλ. τη μαρτυρία της Μπαμπαγιάννη Δουκένη η οποία συνταξίδευε μαζί με μια άλλη οικογένεια από την Ανατολική Θράκη το 1919. Αναγκάστηκαν να διαμείνουν σε ένα φτηνό ξενοδοχείο στην Αθήνα για σαράντα μέρες περιμένοντας κάποιο υπερωκεάνιο της «Εθνικής Ατμοπλοΐας», η μοναδική η οποία τότε εκτελούσε δρομολόγιο από τα ελληνικά λιμάνια. Ellis Island Oral History project, Νέα Υόρκη, EI-049, μαρτυρία της Δουκαΐνη Μπαμπαγιάννη Μπάκου. Η εβραϊκή οικογένεια της Γκαμπριέλ Ντασά η οποία ξεκίνησε από τη Θεσσαλονίκη περίμενε έντεκα μέρες στον Πειραιά για την εξεύρεση εισιτηρίου το 1920. Αναγκάστηκε να μεταφερθεί στην Πάτρα όπου μετά από πέντε μέρες αναχώρησε, μάλλον με ατμόπλοιο της «Κοζούλιτς». Ellis Island Oral History project, Νέα Υόρκη, AKRF-70, μαρτυρία της Γκαμπριέλ Ντασά.

²⁸⁹ Βλ. επεισόδιο με Κρήτες. *Νεολόγος Πατρών* 12/09/1912.

²⁹⁰ Την πρακτική αυτή η «Αυστροαμερικάνα» την είχε ξεκινήσει το 1905 στην Τεργέστη, το αυστριακό λιμάνι αναχώρησης και τερματισμού όλων των υπερωκεανίων της. Στο παραθαλάσσιο προάστιο Σαρβόλα η εταιρία είχε μετατρέψει ένα πρώην σανατόριο σε ξενώνα εξυπηρέτησης περίπου χιλίων μεταναστών. Οι τοπικές υγειονομικές αρχές χαρακτήριζαν τις συνθήκες καθαριότητας απαράδεκτες και τις κτιριακές υποδομές ανεπαρκείς. Όταν το 1913 ξέσπασε επιδημία τύφου και ευλογιάς η εταιρία υποχρεώθηκε να προσφέρει προσωρινά κατάλυμα ακόμα και στα αγκυροβολημένα καράβια της προκειμένου να μην τεθεί σε κίνδυνο η δημόσια υγεία ενώ στη συνέχεια προχώρησε στην επέκταση και αναβάθμιση των εγκαταστάσεών της με την προσθήκη νέων χώρων απομόνωσης των ασθενών. Ομοίως, η ουγγρική κυβέρνηση προσπαθώντας να ανακατευθύνει τους μετανάστες της Ουγγαρίας στο λιμάνι του Φιούμε (Ριέκα) είχε προχωρήσει σε μέτρα αναβάθμισής του. Το 1906 λειτουργούσε πανδοχείο στην πόλη το οποίο είχε τη δυνατότητα φιλοξενίας έως δύο χιλιάδων μεταναστών, εποπτευόταν από γιατρούς και κρατικούς υπαλλήλους και συνδεόταν απευθείας σιδηροδρομικά με το λιμάνι. Kevin Brown, *Passage to the World*, ό.π., σ. 40-41· Ulf Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, ό.π., σ. 157.

²⁹¹ *Νέος Αιών* 27/5/1907, 30/05/1907.

²⁹² *Νεολόγος Πατρών* 20/07/1905.

οποίες περιλάμβαναν «πανσιόν», μαγειρεία και χώρους απολύμανσης.²⁹³ Πάνω από δέκα σωματεία διαμαρτυρήθηκαν για τη συντονισμένη, όπως ισχυρίζονταν, επίθεση που δέχονταν από την εταιρία και το αμερικανικό Προξενείο. Οι μετανάστες αποκόπτονταν από την αγορά της πόλης τις μέρες της απολύμανσης και επιπλέον αποθαρρύνονταν να διαμείνουν στα ξενοδοχεία δεύτερης και τρίτης κατηγορίας καθώς χαρακτηρίζονταν από τους Αμερικανούς υπαλλήλους ως εντελώς ακατάλληλα.²⁹⁴ Το γραφείο των «Μόρφυ και Κρωββ» επικαλούνταν τις νεότερες αμερικανικές διατάξεις οι οποίες υποχρέωναν την εταιρία να υποβάλει τους μετανάστες σε εμβολιασμό, λουτρό καθαριότητας, απολύμανση ενδυμάτων και αποσκευών προκειμένου να προστατευθεί η χώρα από τη μετάδοση επιδημιών. Η διαδικασία χρειαζόταν πάνω από μια ημέρα για να διεκπεραιωθεί σε περιόδους μαζικών αναχωρήσεων και απαιτούσε την απομόνωση των μεταναστών για να έχει αποτελεσματικότητα.²⁹⁵ Η λύση της παραμονής στις εγκαταστάσεις αποκλειστικά των «ακάθαρτων» μεταναστών και μόνο για 24 ώρες δεν φάνηκε να ικανοποιεί τους τοπικούς επιχειρηματίες οι οποίοι επεδίωκαν να επωφεληθούν πλήρως από την παραμονή των ξένων στην πόλη.²⁹⁶

---

²⁹³ Ως «πανσιόν» που καταλάμβανε ολόκληρο οικοδομικό τετράγωνο χαρακτηρίζονται σε διηγήσεις Πατριών του Μεσοπολέμου τα καταλύματα της «Αυστροαμερικής». Φωτογραφίες των εγκαταστάσεων περιλαμβάνονται στο Λεωνίδας Σωτηρόπουλος, *Μαρτυρίες για το λιμάνι των Πατρών*, ό.π., σ. 53, 56-57.

²⁹⁴ Την ακαταλληλότητα των ξενοδοχείων της παραλιακής επιβεβαιώνουν πάντως και μαρτυρίες Πατριών που θυμούνται την περίοδο του Μεσοπολέμου. «Μικρά και σφοδρασμένα», «ξενοδοχεία που στην ουσία ήταν σπίτια σχεδόν διόροφα [...] και έμπαινες στην κόλαση» τα θυμάται ο Σπύρος Τσικλητήρας. Λεωνίδας Σωτηρόπουλος, *Μαρτυρίες για το λιμάνι των Πατρών*, ό.π., σ. 44

²⁹⁵ Πάντως στις αρχές του 20ού αιώνα όλα σχεδόν τα δυτικοευρωπαϊκά λιμάνια που μετρούσαν αρκετά χρόνια λειτουργίας ως μεταναστευτικά κέντρα είχαν καθιερώσει το υποχρεωτικό λουτρό και την απολύμανση των μεταναστών που προέρχονταν από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης προκειμένου να προστατεύσουν τους κατοίκους από τις μεταδοτικές ασθένειες. Αφού η απομόνωση των μεταναστών από την πόλη κρίνονταν παντού ασύμφορη για την τοπική οικονομία, είχαν προσπαθήσει να αναβαθμίσουν τις παλιές υποδομές «φιλοξενίας» των πελατών τους με νέες, μεγαλύτερες και αρτιότερα εξοπλισμένες. Στη Βρέμη από το 1907 με πρωτοβουλία του γενικού πράκτορα του «Βορειογερμανικού Λόυδ», Friedrich Missler, λειτουργούσαν κοντά στο σιδηροδρομικό σταθμό μεταναστευτικό ξενώνες και απολυμαντήρια. Στο Αμβούργο ο διευθυντής της «Αμβουργο-Αμερικανικής γραμμής», Albert Ballin, είχε χρηματοδοτήσει μια τεράστια εγκατάσταση για τη φιλοξενία των μεταναστών αποτελούμενη από είκοσι πέντε κτίρια. Η επονομαζόμενη και «Ballinstadt» βρισκόταν στο νησάκι Βέντελ, στην αριστερή όχθη του ποταμού Έλβα, σε απομόνωση από την πόλη και θεωρούνταν ο αρτιότερος μεταναστευτικός σταθμός στην Ευρώπη. Henry P. Fairchild, *Immigration: a world movement and its American significance*, Νέα Υόρκη, Macmillan Company, 1913, σ. 169-170· Kevin Brown, *Passage to the World*, ό.π., σ. 37-44.

²⁹⁶ *Νεολόγος Πατρών* 11/08/1920, 12/08/1920, 20/08/1920, 22/08/1920, 5/09/1920, 12/09/1920. Τρ. Κουρτούμη-Χαντζή, ό.π., σ. 215-216. Η εταιρεία πάντως όχι μόνο διατήρησε τη διαδικασία αλλά και την αναβάθμισε στα τέλη της δεκαετίας με νέες απολυμαντικές εγκαταστάσεις στη συνοικία του Αγίου Αλεξίου που περιλάμβαναν λουτρά ξεχωριστά για άνδρες και γυναίκες, αφοδευτήρια, και θαλάμους αναπαύσεως για επιβάτες κάθε θέσης. Από αυτές περνούσαν υποχρεωτικά όσοι επιβάτες κρίνονταν ακάθαρτοι και ακατάλληλοι όχι μόνο για τη μετάβαση στην Αμερική αλλά και για την είσοδο στο πολυτελές περιβάλλον των νέων υπερωκεανίων της εταιρίας. *Νεολόγος Πατρών* 13/11/1930.

Τα κέρδη που είχε αποφέρει η μετανάστευση στις επαγγελματικές και εργατικές τάξεις της Πάτρας όλα αυτά τα χρόνια ήταν τεράστια. Τα στοιχεία που παρουσίασε το γραφείο των «Μόρφου και Κρωββ» για το 1906, δεύτερο έτος λειτουργίας του, μπορούν να δώσουν μια μόνο ιδέα για την εμπορική κίνηση. Συγκεκριμένα, οι 15.000 μετανάστες που είχαν διέλθει από την Πάτρα μέσα σε ένα μόνο έτος (εκ των οποίων οι 9.000 είχαν αναχωρήσει με πλοία της «Αυστροαμερικάνας») είχαν ξοδέψει περίπου 1.500.000 δραχμές μόνο για αγορές για τις ανάγκες του ταξιδιού τους. Τα χρήματα που είχαν εισπράξει οι ξενοδόχοι και οι εστιατορές, τα καπνοπωλεία, τα καφενεία και τα οινοπωλεία ήταν δύσκολο να υπολογισθούν, όπως επίσης και οι δαπάνες των συγγενών που τους συνόδευαν.²⁹⁷ Οι εκτιμήσεις πάντως ανέβαζαν στα 4,5 εκατομμύρια δραχμές το συνολικό ετήσιο κέρδος της Πάτρας από τη λειτουργία της ως μεταναστευτικού κέντρου.²⁹⁸ Στο μισό εκατομμύριο δραχμές υπολογίζονταν το 1909 τα ετήσια κέρδη του εμπορικού κόσμου στον Πύργο από τους 3.500-4.000 μετανάστες και τους συγγενείς τους οι οποίοι κατέφθαναν από τους όμορους νομούς για να αναχωρήσουν από το επίνειο του Κατάκολου. Σύμφωνα με δημοσιογραφικές εκτιμήσεις κάθε μετανάστης ξόδευε κατά μέσο όρο 100 δραχμές για αγορές και διαμονή 2-3 ημερών, δηλαδή 400.000 δραχμές συνολικά ενώ άλλες 100.000 δρχ. άφηναν στην πόλη οι συγγενείς που τους συνόδευαν.²⁹⁹

Τα λιμάνια υπερωκεάνιας σύνδεσης δεν ήταν φυσικά τα μόνα που καρπώνονταν κέρδη από τις δαπάνες των μεταναστών. Πολλοί ήταν οι μετανάστες οι οποίοι πραγματοποιούσαν τις αγορές τους στα γνώριμα για αυτούς τοπικά καταστήματα του νομού τους.³⁰⁰ Οι έμποροι του Αιγίου διεκδικούσαν και αυτοί μερίδιο από τις δαπάνες των μεταναστών, επικαλούμενοι χαμηλότερες τιμές, καλύτερη εξυπηρέτηση και γνησιότερα προϊόντα. *«Η τροφή είναι ευθυνότερα από πόν άλλο μέρος και κατά τας ολίγας ημέρας καθ' ας οι μετανάσται παραμένουσι εις το Αίγιον δαπανώσι πολύ ολιγώτερα αφ' ότι θα εδαπάνων εις πάσαν άλλην πόλιν και εν γένει τρέφονται με καθαράν*

---

²⁹⁷ *Νέος Αιών Πατρών* 7/02/1907.

²⁹⁸ Η εκτίμηση αυτή είχε γίνει από το γραφείο των «Μόρφου και Κρωββ» με αφορμή την επίσκεψη του Τμηματάρχη Μπαλάνου και τις συζητήσεις για το μεταναστευτικό νομοσχέδιο. *Νεολόγος Πατρών* 22/05/1912.

²⁹⁹ *Πατρίς Πύργου* 29/11/1909.

³⁰⁰ Στα Χανιά απ' όπου αναχωρούσαν οι Κρητικοί μετανάστες για να μετεπιβιβασθούν στην Πάτρα ή τον Πειραιά, ερευνητής σχολίαζε τα σημαντικά ποσά που αποκόμιζαν οι έμποροι ευρωπαϊκών ενδυμάτων οι οποίοι παλαιότερα κέρδιζαν μόνο τα προς το ζην. Οι μετανάστες ξόδευαν αναγκαστικά για να αλλάξουν την κρητική βράκα με κάποιο δυτικό ένδυμα αλλά και για να συντηρηθούν περιμένοντας το ατμόπλοιο. Μιχαήλ Εμμ. Παπαγιαννάκης, «Η μετανάστευσις εν Κρήτη και ιδίως εν τω νομῷ Χανίων», *ό.π.*, σ. 228-229.

τροφήν ην πόρρω απέχουσι να δοκιμάζωσι εις τα λοιπά μεταναστευτικά κέντρα. [...], η αγορά, ως πάς τις δύναται να αντιληφθή, προσφέρει τα διάφορα διά τους μετανάστας αναγκαία είδη εις το ήμισυ της τιμής». ³⁰¹

Η τελική ιατρική και διαδικαστική επιθεώρηση χιλιάδων μεταναστών στην Πάτρα μεταφραζόταν επίσης σε τεράστια οικονομικά κέρδη για την πόλη. Αν και δεν υπάρχουν αναλυτικά στοιχεία για το ύψος τους, γεγονός είναι ότι η διαδικασία απαιτούσε συνεργεία γιατρών και νοσοκόμων για την τελική επιθεώρηση στο πρακτορείο κάθε ατμοπλοϊκής εταιρίας, ενοικίαση αποθηκών για τη συγκέντρωση και απολύμανση των μεταναστών και των αποσκευών τους, καθώς επίσης κατανάλωση τεράστιων ποσοτήτων εμβολίων και απολυμαντικών υλικών. Μόνο η Εταιρία της «Αυστροαμερικάνας» είχε δαπανήσει το 1906 είκοσι χιλιάδες δραχμές σε ιατρούς για τον έλεγχο των μεταναστών και δέκα χιλιάδες δραχμές σε φαρμακοποιούς για τον δαμαλισμό τους. ³⁰² Στα ευνοημένα επαγγέλματα της πόλης θα πρέπει να προστεθούν και οι τυπογράφοι-λιθογράφοι οι οποίοι αναλάμβαναν την τύπωση των εισιτηρίων και του έγχρωμου διαφημιστικού υλικού και φυσικά οι τοπικοί εκδότες οι οποίοι τους ενοικίαζαν διαφημιστικό χώρο στα έντυπά τους. Ενδεικτικά, δαπάνες ύψους δέκα χιλιάδων δραχμών για τις τυπογραφικές εργασίες του Α. Πάσχα και πέντε χιλιάδων δραχμών για τις λιθογραφικές εκτυπώσεις του Ι. Διακίδη παρουσίαζε το γραφείο των «Μόρφου και Κρωββ» για το 1906 ενώ τρεις χιλιάδες δραχμές είχε διαθέσει σε τοπικές εφημερίδες για διαφημίσεις. ³⁰³

Παράλληλα ένας μεγάλος αριθμός αχθοφόρων, λεμβούχων και άλλων εργατών της θάλασσας απασχολούνταν στη μεταφορά μεταναστών, αποσκευών και προμηθειών στο υπερωκεάνιο. Μόνο η «Αυστροαμερικάνα» για το 1906 είχε δαπανήσει δεκαπέντε χιλιάδες σε λεμβούχους και τρεις χιλιάδες σε αχθοφόρους. ³⁰⁴ Η ανατίμηση των λεμβουχικών στην Πάτρα το 1911 την οποία σχολίαζε επικριτικά ο δημοσιογράφος του *Νεολόγου* πρέπει να συσχετισθεί με την κίνηση και το φόρτο εργασίας που παρουσίαζε το λιμάνι λόγω μετανάστευσης. ³⁰⁵ Η άλλοτε «πρωτεύουσα της σταφίδας» είχε μετατραπεί στο αναμφισβήτητο μεταναστευτικό κέντρο της ανατολικής Μεσογείου

---

³⁰¹ *Νέος Κόσμος* 3/04/1908, (<http://toufas.blogspot.gr/2011/08/blog-post.html> Τελευταία πρόσβαση 10/12/2018).

³⁰² *Νέος Αιών Πατρών* 7/02/1907.

³⁰³ Στο ίδιο.

³⁰⁴ Στο ίδιο.

³⁰⁵ Η αύξηση της τιμής των λεμβουχικών στις δύο δραχμές κρινόταν υπέρογκη καθώς συγκρινόταν με το κόστος των εγχώριων ατμοπλοϊκών εισιτηρίων πρώτης και δεύτερης θέσης το οποίο ανέρχονταν στις πέντε δρχ. για το δρομολόγιο Πάτρα-Πρέβεζα και έξι δρχ. για Πειραιά. *Νεολόγος Πατρών* 13/07/1911.

βιώνοντας μια νέα περίοδο ευμάρειας. Η πληθυσμιακή αύξηση της πόλης μετά το 1907 θα πρέπει να συνδεθεί όχι μόνο με τη βιομηχανική ανάπτυξη της πόλης αλλά και με τις νέες ευκαιρίες απασχόλησης που πρόσφερε το «λιμάνι της υπερατλαντικής μετανάστευσης».³⁰⁶

Στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του εικοστού αιώνα το λιμάνι της Πάτρας παράλληλα με τον οργανισμό των εμπορικών του εργασιών και της επιβατικής κίνησης είχε αρχίσει να αποκτά και μια ψυχαγωγική διάσταση. Τα υπερωκεάνια και το αξιοπερίεργο πλήθος των μεταναστών που περίμενε στις αποβάθρες αποτελούσαν ένα αξιοθέατο³⁰⁷ για τους κατοίκους της Πάτρας οι οποίοι επισκέπτονταν με κάθε ευκαιρία την παραλία για να δουν από κοντά το πρωτόγνωρο θέαμα.³⁰⁸ Οι εταιρίες προσέδιδαν συχνά πανηγυρικό χαρακτήρα στον απόπλου των υπερωκεανίων τους με σημαιοστολισμούς, κανονιοβολισμούς, φωταψίες, μπάντες και δεξιώσεις,³⁰⁹ όπως ακριβώς παλιότερα συνήθιζαν να εορτάζουν τα «πριμαρόλια», τα πρώτα ατμόπλοια που αναχωρούσαν για το εξωτερικό με σταφίδα το μήνα Αύγουστο. Το μεταναστευτικό, συχνό θέμα συζήτησης στον αθηναϊκό αλλά και στον τοπικό Τύπο, ζήτημα της ημέρας στα καφενεία και τα εμπορικά καταστήματα της πόλης από το Μάρτη ως τον Οκτώβρη, αποτελούσε και κίνητρο καθόδου προς το λιμάνι. Ο μώλος του Αγίου Νικολάου και ο περίπατος προς τα φάρο προσέφεραν στους κατοίκους την ευκαιρία της παρατήρησης του θεάματος από απόσταση ασφαλείας. Οι περιπατητές κατέληγαν στα κοσμικότερα καφενεία της παραλιακής πλατείας των Τριών Συμμάχων και της Αγίου Νικολάου αποφεύγοντας την παραλιακή Όθωνος και Αμαλίας η οποία

---

³⁰⁶ Παναγ. Ηλιόπουλος, *Οικονομικές και κοινωνικές δομές μίας περιφερειακής μητρόπολης*, ό.π., σ. 40.

³⁰⁷ Νίκος Μπακουνάκης, «Ιστορίες από την 'Pannonia'», ό.π., σ. 39.

³⁰⁸ Βλ. ενδιαφέρον κατοίκων και προσωπικοτήτων για την αναχώρηση των υπερωκεανίων και των μεταναστών στα ξένα λιμάνια. Στο Φιούμε το 1903 η Αρχιδούκισσα της Αυστροουγγαρίας είχε επιδιώξει να παρακολουθήσει την επιβίβαση των μεταναστών στην «Πανόνια» της «Κιούναρ», έφτασε όμως νωρίτερα από την καθορισμένη μέρα της αναχώρησης και δεν τα κατάφερε. Την επιθυμία να εξασφαλίσουν άδεια από τις αρχές για να παρευρεθούν στο θέαμα είχαν εκδηλώσει, σύμφωνα με τον Αμερικανό Πρόξενο, και άλλα εξέχοντα πρόσωπα της πόλης ενώ κάποιои είχαν ήδη επιλέξει θέσεις στο κατάστρωμα της πρώτης θέσης για να έχουν καλύτερη ορατότητα. Εξίσου αξιοπερίεργο φαινόμενο ήταν στη Νεάπολη τα πλήθη των μεταναστών, φορτωμένων με μπόγους, φτηνές παραγεμισμένες βαλίτσες και καλάθια με τρόφιμα, όπως επίσης και οι συγκινητικές σκηνές αποχωρισμού με τους συγγενείς τους λίγο πριν αναχωρήσουν με την «Πριγκίπισσα Ειρήνη» το 1903. Kevin Brown, *Passage to the World*, ό.π., σ. 44. Νίκος Μπακουνάκης, «Ιστορίες από την 'Pannonia'», ό.π., σ. 39.

³⁰⁹ Το γραφείο των «Μόρφου και Κρωββ» διοργάνωνε συχνά τέτοια θεάματα όχι μόνο προς τέρψη των επιβατών του αλλά και για προβολή του προς τους κατοίκους της πόλης οι οποίοι αποτελούσαν εν δυνάμει πελάτες του. Πολλοί έμποροι και μεγαλοαστοί επέλεγαν πράγματι να ταξιδεύσουν με τα υπερωκεάνια της «Αυστροαμερικάνας» στην πρώτη ή τη δεύτερη θέση για την Αμερική και την Κεντρική Ευρώπη (μέσω Τεργέστης). Βλ. τη μαρτυρία της Ειρήνης Κρεμμύδη (το γένος Τζίνη, της γνωστής Πατρικής οικογένειας) η οποία είχε ταξιδεύσει το 1911 οικογενειακά με την «Αυστροαμερικάνα» για Τεργέστη. *Νεολόγος Πατρών* 3/03/1910. Λεωνίδας Σωτηρόπουλος, *Μαρτυρίες*, ό.π., σ. 38.

ήταν αδιαμόρφωτη και υποβαθμισμένη, ένα εργοτάξιο παραδεδωμένο στα εμπορεύματα, τα κάρα και τους ανθρώπους του λιμανιού.³¹⁰ Ο κατάπλους των ξένων κολοσσών και των πρώτων ελληνικών υπερωκεανίων, όπως επίσης και η άφιξη των χιλιάδων Ελληνοαμερικανών εθελοντών στους Βαλκανικούς Πολέμους συγκέντρωναν όλη την πόλη στην αποβάθρα και δημιουργούσαν μια πρωτόγνωρη κίνηση σε καταστήματα εστίασης της Κάτω Πόλης.³¹¹ Ίδιες σκηνές επαναλαμβάνονταν σε μικρότερη βέβαια κλίμακα στα υπόλοιπα λιμάνια με αφορμή το παρθενικό ταξίδι κάποιου ελληνικού υπερωκεανίου. Η άφιξη του «Θεμιστοκλή», για παράδειγμα, το Μάιο του 1909 συγκέντρωσε πάνω από δύο χιλιάδες κόσμου στο Κατάκολο. Οι περισσότεροι είχαν ταξιδεύσει με την οικογένειά τους από την ενδοχώρα του Πύργου με έκτακτα δρομολόγια του τρένου προκειμένου να εκμεταλλευτούν τη μοναδική ευκαιρία της επίσκεψης και της επιθεώρησης του υπερωκεανίου. Οι επισκέπτες δεν είχαν φεισθεί των λεμβουχικών που απαιτούνταν για τη μεταφορά μέχρι το υπερωκεάνιο ενώ μετά τον απόπλου του είχαν ολοκληρώσει την ημερήσια εκδρομή τους με την απαραίτητη στάση ξεκούρασης στα παραλιακά κέντρα.³¹²

Η εξυπηρέτηση της μετακίνησης και της προετοιμασίας των μεταναστών είχε λοιπόν μετασχηματίσει την οικονομία της Πάτρας και των μικρότερων λιμανιών τροφοδοτώντας ένα πλέγμα επιχειρήσεων, επαγγελματιών και εργατών. Η κοινωνική αναταραχή που προκλήθηκε από τις κρατικές απόπειρες κατάργησης των περιφερειακών λιμανιών ως σημείων αναχώρησης για την Αμερική ανέδειξε όχι μόνο το μέγεθος και τη σημασία του οικονομικού υποσυστήματος που είχε αναπτυχθεί γύρω από την αποδημία αλλά και τον εύθραυστο χαρακτήρα του.

---

³¹⁰ Για την εικόνα που παρουσίαζε ο παραλιακός δρόμος στο Μεσοπόλεμο βλ. μαρτυρία Σπύρου Τσικλητήρα στο Λεωνίδας Σωτηρόπουλος, *Μαρτυρίες για το λιμάνι των Πατρών*, ό.π., σ. 40-46. Η κατάσταση αυτή ελάχιστα είχε αλλάξει από τα τέλη του 19ου αιώνα όταν το λιμάνι εξυπηρετούσε αποκλειστικά την εξαγωγή της σταφίδας. βλ. περιγραφή του χώρου στο Αλέξανδρος Χαρέας, *Πάτρα: Δια-βαίνοντας, Δια-βάζοντας το παράκτιο μέτωπο*, Ερευνητική Εργασία, Πανεπιστήμιο Πατρών, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, 2015, σ. 37-38.

³¹¹ Αν. Τζαμτζής, ό.π., σ. 21· Τ. Hutchison, *An American soldier*, ό.π., σ. 47-48.

³¹² *Πατρίς Πύργου* 26/05/1909 και 27/05/1909.

8. «Αι Πάτραι εν διωγμώ». Ο ανταγωνισμός με το λιμάνι του Πειραιά

ο Τα μεταναστευτικά νομοσχέδια του 1906 και 1909

Η οικονομική ευμάρεια που είχε αρχίσει να γνωρίζει η πόλη της Πάτρας χάρη στην υπερωκεάνια σύνδεση του λιμανιού της κινδύνευσε να χαθεί όταν οι ελληνικές κυβερνήσεις άρχισαν να σχεδιάζουν τη νομοθετική πλαισίωση της ελληνικής μετανάστευσης. Το 1906 η κυβέρνηση Θεοτόκη επεξεργάστηκε το νομοσχέδιο «Περί μεταναστεύσεων» το οποίο και υπέβαλε σε συνεδρίαση της Βουλής το Μάρτιο του 1907 χωρίς ωστόσο ποτέ να ψηφισθεί.³¹³ Το κυβερνητικό αυτό νομοσχέδιο προετοιμάστηκε σχεδόν ταυτόχρονα με την αντίστοιχη Έκθεση της Επιτροπής της Βουλής³¹⁴ και προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στην Πελοπόννησο προτού καν δημοσιοποιηθεί επίσημα. Η φήμη ότι η κυβέρνηση Θεοτόκη σκόπευε να περιορίσει τα ελληνικά λιμάνια μετανάστευσης προς όφελος του Πειραιά προκειμένου να εμποτεύσει καλύτερα την τήρηση των σχεδιαζόμενων μεταναστευτικών διατάξεων αναστάτωσε την κοινωνία της Πάτρας η οποία εμφανίστηκε αποφασισμένη να υπερασπιστεί τα οικονομικά της συμφέροντα. Η κινητοποίηση των επαγγελματιών της πόλης υπήρξε άμεση και η διαμαρτυρία των τοπικών πολιτευτών αλλά και του ημερήσιου Τύπου εντονότατη. Η κυβέρνηση δεσμεύτηκε για τη συνέχιση της λειτουργίας του λιμανιού της Πάτρας και η ηρεμία αποκαταστάθηκε γρήγορα,³¹⁵ οι νομοθετικές ωστόσο απόπειρες του 1906 κατέδειξαν για πρώτη φορά την πρόθεση του ελληνικού κράτους όχι μόνο να ελέγξει και να οργανώσει τη μετανάστευση, αλλά και να θέσει ένα τέλος στην ελεύθερη οικονομία από την οποία είχαν ευνοηθεί τα ξένα ναυτιλιακά συμφέροντα. Η προαγωγή του λιμανιού του Πειραιά ως μοναδικού λιμανιού

³¹³ Το νομοσχέδιο της κυβέρνησης συζητήθηκε σε πρώτη ανάγνωση επί της αρχής και επί των άρθρων στη συνεδρίαση της 11^{ης} και 12^{ης} Απριλίου. Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της ΕΚΤΑΚΤΗΣ ΣΥΝΟΔΟΥ Α, της ΙΗ Βουλευτικής Περιόδου, Συνεδρίασις ΝΔ' της 16^{ης} Μαρτίου 1907, σ. 498· Συνεδρίασις ΘΓ' της 11^{ης} Απριλίου 1907, σ. 714· Συνεδρίασις ΘΔ' της 12^{ης} Απριλίου 1907, σ. 722-723. Για τη σύγκυση που δημιουργήθηκε από την επεξεργασία δύο διαφορετικών νομοσχεδίων βλ. Κουρτούμη-Χαντζή, *ό.π.*, σ. 106-108.

³¹⁴ Η Έκθεση κατατέθηκε στις 29 Ιουνίου του 1906, συνοδευόταν από πρόταση νόμου και είχε εισηγητή τον Δ. Γούναρη. Το άρθρο 23 απαγόρευε τη μεταφορά των μεταναστών με ατμόπλοια από το ελληνικό κράτος σε αλλοδαπά λιμάνια προκειμένου να επιβιβαστούν στα ξένα υπερωκεάνια. Άφηνε και αυτή περιθώρια περιορισμού των μεταναστευτικών λιμένων καθώς προέβλεπε ότι «*Η επί του πλοίου επιβίβασις των μεταναστών γίνεται [...] εις τους λιμένας τους οριζομένους εκάστοτε δια Β. διατάγματος προτάσει του επί των Εσωτερικών Υπουργού μετά γνωμοδότησιν του επί των μεταναστεύσεων συμβούλων*». Επιτροπή της Βουλής, *Η εξ Ελλάδος Μετανάστευσις*, *ό.π.*, σ. 40-41.

³¹⁵ Το θέμα εξαντλήθηκε στον τοπικό Τύπο μέσα σε μία εβδομάδα με άρθρα που αφορούσαν τις φημολογούμενες διατάξεις του νομοσχεδίου, τις αντιδράσεις των εμπορικών συλλόγων και τις καθισχυραστικές απαντήσεις της κυβέρνησης. Βλ. *Νέον Αιώνα* και *Νεολόγο Πατρών* 6-11/02/1907.

επιβίβασης ήταν αναμφισβήτητα μέσα στα κυβερνητικά σχέδια και συνδεόταν στενά με την προετοιμαζόμενη είσοδο των Ελλήνων κεφαλαιούχων στην επικερδή αγορά της υπερωκεάνιας μεταφοράς μεταναστών.³¹⁶

Η διασύνδεση του νομοσχεδίου με τα συμφέροντα του βουλευτή της Άνδρου και εφοπλιστή Μωραΐτη ο οποίος ετοίμαζε την ίδρυση της πρώτης ελληνικής υπερωκεάνιας εταιρίας, είχε αρχίσει να γίνεται γνωστή στην Πάτρα,³¹⁷ για τον εμπορικό κόσμο της πόλης όμως το διακύβευμα εκείνη την περίοδο ήταν η μετάθεση του πλούτου από την επαρχία η οποία μόλις πρόσφατα είχε αρχίσει να ανακάμπτει από τη σταφιδική κρίση προς το κέντρο και η καταδίκη της πρώτης σε απόλυτο οικονομικό μαρασμό.³¹⁸ «Ο κ. Θεοτόκης ηδυνήθη να παραδώση την πόλιν των Πατρών εις τον θάνατον και να προικοδοτήση τον Πειραιά με τόσον χονδρόν φιλοδώρημα» διαμαρτυρόταν ο αρθρογράφος του *Νέου Αιώνα*³¹⁹ εμφανώς επηρεασμένος από τα στατιστικά στοιχεία που είχαν δημοσιευθεί την προηγούμενη μέρα στην ίδια εφημερίδα και που παρουσίασαν τα τεράστια κέρδη που αποκόμιζε η πόλη οργανώνοντας τη μεταναστευτική έξοδο προς την Αμερική.

Οι Πατρινοί εμφανίζονταν υπερασπιστές της ελεύθερης λιμενικής και εμπορικής κίνησης και υπέρμαχοι της δυνατότητας επιλογής από τους ενδιαφερόμενους μετανάστες του λιμένα αναχώρησής τους. Έφεραν ως παράδειγμα τη λειτουργία στην Ιταλία πέντε μεταναστευτικών λιμανιών (Παλέρμου, Λιβόρνου, Νεάπολης, Γένοβας και Μεσσήνης) τα οποία βρίσκονταν όλα στα δυτικά της χώρας, όπως επίσης και των δύο γαλλικών (Χάβρης, Μασσαλίας).³²⁰ Εξίσου ευνοημένη γεωγραφικά ως προς την

---

³¹⁶ Το νομοσχέδιο απαγόρευε την ατμοπλοϊκή και σιδηροδρομική μεταφορά των Ελλήνων μεταναστών σε λιμάνια της Μεσογείου ή του Ατλαντικού προκειμένου να επιβιβαστούν σε ξένα υπερωκεάνια. Η κοινοβουλευτική επιτροπή εξέφραζε στην εισηγητική έκθεση την εμπιστοσύνη της στην ικανότητα της ελληνικής ναυτιλίας να αναλάβει ταχέως εξ ολοκλήρου τη θαλάσσια μεταφορά των Ελλήνων μεταναστών. Επιτροπή της Βουλής, *Η εξ Ελλάδος μετανάστευσις*, ό.π., σ. 24. Βλ. σχόλια στο Νικόλας Μανιτάκης, «Το ιταλικό παράδειγμα της ελληνικής υπερατλαντικής μετανάστευσης, 1901-1920», *Κλειώ* 4, 2007, σ. 60-65.

³¹⁷ Βλ. συνεδρίαση του εμπορικού συλλόγου των εισαγωγέων, *Νεολόγος Πατρών* 7/02/1907.

³¹⁸ Το νομοσχέδιο προκάλεσε και στην Καλαμάτα αντίστοιχες με την Πάτρα αντιδράσεις. «*Ιδρύθησαν πλείστα μεταναστευτικά Πρακτορεία, καταπλέουν εις τον λιμένα μας Υπερωκεάνια ατμόπλοια, διαχύνεται εν γένει εν τη πόλει ζωή η οποία τέρπει και τον ψυχρότερον παρατηρητήν και πολλά προσιωνίζει δια την εγκαταλελειμμένην ημών πόλιν*», επιχειρηματολόγησε ο τοπικός Τύπος ο οποίος έκρινε «*ζήτημα ζωής και θανάτου*» την άνδημη διαμαρτυρία προκειμένου να αποτρέψει την εξαίρεση της πόλης από το νομοσχέδιο. Τρεις μέρες αργότερα ανακοινωνόταν ότι ύστερα από διαβήματα του βουλευτή Ηλία Μαυρομιχάλη και του αρχηγού της αντιπολίτευσης Κυριάκου Μαυρομιχάλη η Καλαμάτα συμπεριλαμβανόταν στα επίσημα λιμάνια μετανάστευσης Βλ. *Θάρρος Καλαμών* 20/3/1907, 23/03/1907 όπως παρατίθεται στο Θ. Π. Μπρεδήμας, *Μεσσήνιοι και Μανιάτες οι πρώτοι μετανάστες στην Αμερική (1767-1913)*, ό.π., σ. 179-180.

³¹⁹ Μ. Γ. Σακελλαρίου, «Το Μεταναστευτικόν ζήτημα», *Νέος Αιών Πατρών* 7/02/1907 και 8/02/1907.

³²⁰ Ωστόσο και η Ιταλία θα γνωρίσει αργότερα ανάλογες κινητοποιήσεις κατά παρόμοιων προστατευτικών μέτρων. Στην έκθεση που υπέβαλε το 1912 ο Σ. Μπαλάνος ανέφερε τις πρόσφατες

επικοινωνία της με την Αμερική παρουσιαζόταν και η πόλη της Πάτρας. Ο λιμένας της είχε κερδίσει την προτίμηση των μεταναστών που έρχονταν από την Πελοπόννησο, τα Επτάνησα, την Ακαρνανία και την Ήπειρο αφού συντόμευε το ταξίδι για την Αμερική κατά 48 ώρες, περιόριζε την ταλαιπωρία και μείωνε το κόστος του.³²¹ «Ο Πειραιάς μειονεκτεί υφ' όλης τας απόψεις. Παρουσιάζει δε και μίαν παλινδρόμησιν και μίαν επιρροήν γελιοίαν. Διότι οι μετανάσται θα αναγκάζονται να οδεύουν προς ανατολάς και είτα να επιστρέφουν προς δυσμάς, ήτοι εις το σημείον της αφετηρίας των», επιχειρηματολόγησε Πατρινός συντάκτης επιμένοντας στους γεωγραφικούς λόγους οι οποίοι επέτρεψαν στο λιμάνι να ακμάσει χωρίς κρατική παρέμβαση.³²²

Δύο χρόνια αργότερα, τον Οκτώβριο 1909 η Πάτρα αναστατώθηκε εκ νέου καθώς η βραχύβια κυβέρνηση του Κυριακούλη Μαυρομιχάλη που σχηματίστηκε αμέσως μετά το Κίνημα στο Γουδί υπέβαλε στη Βουλή μια σειρά από νομοσχέδια που συμπεριέλαβαν και το μεταναστευτικό ζήτημα. Σε μια επεξεργασμένη εκδοχή του νομοσχεδίου του 1906 ο εισηγητής αναγνώριζε το αποκλειστικό προνόμιο της αφετηρίας και του τερματισμού των υπερωκεανίων στο λιμάνι του Πειραιά.³²³ Η άμεση κινητοποίηση της κοινωνίας της Πάτρας και η πίεση που ασκήθηκε από τους Αχαιούς πολιτευτές συνέβαλαν στην τροποποίηση του νομοσχεδίου, ωστόσο νέα επίμαχη διάταξη που διέρρευσε στον Τύπο διατήρησε την πόλη σε αναβρασμό για έναν περίπου μήνα.³²⁴ Σύμφωνα με το άρθρο 6, «τα επιστρέφοντα εξ Αμερικής μεταναστευτικά ατιμόπλοια, όσα επανέρχονται με επιβάτας και προσεγγίζουν εις ελληνικούς λιμένας,

---

αντιδράσεις των πολιτευτών της Νεαπόλεως και τις θορυβώδεις συζητήσεις στην ιταλική Βουλή επί ένα δεκαήμερο όταν η Υπηρεσία της Γενικής Διευθύνσεως Μεταναστεύσεως επιχείρησε να αποσυμφορήσει το λιμάνι της Νεάπολης για λόγους δημόσιας υγείας και προστασίας των μεταναστών από την οικονομική εκμετάλλευση που υφίσταντο και να μεταφέρει τμήμα της μεταναστευτικής κίνησης στη Γένοβα. Η υποχώρηση της κυβέρνησης Λουτσάτι μπροστά στην πίεση της πόλης την οδήγησε τελικά σε παραίτηση. Ήταν η τρίτη ιταλική κυβέρνηση, σύμφωνα με τις πληροφορίες του Μπαλάνου, που είχε θυσιαστεί για ζητήματα μεταναστεύσεως. Βλ. Εμμ. Ρέπουλης, *Μελέτη*, ό.π., σ. 128-129.

³²¹ Σε υπόμνημά τους προς τον Νομάρχη, οι εισαγωγείς απαριθμούσαν τα πλεονεκτήματα που παρουσίαζε το λιμάνι της Πάτρας από μεταναστευτικής απόψεως, όπως την άμεση επικοινωνία με τα ιταλικά λιμάνια, τη δυνατότητα απευθείας μετάβασης στην Αμερική, την αποφυγή του περίπλου της Πελοποννήσου και της ταλαιπωρίας του κάβου του Μαλέα, την εγγύτητα προς επαρχίες με υψηλό μεταναστευτικό ρεύμα και εμπορευματοποιημένη αγροτική παραγωγή. *Νεολόγος Πατρών* 11/02/1907.

³²² Μ. Γ. Σακελλαρίου, «Να εξεγερθούν», *Νέος Αιών Πατρών* 7/02/1907. Το γεωγραφικό πλεονέκτημα της Πάτρας προέβαλλε και στις διαφημίσεις της η «Αυστροαμερικάνα». Βλ. σχόλιο στο Μπακουνάκης Νίκος, «Ιστορίες από την 'Ραππονία'», ό.π., σ. 43.

³²³ Βλ. υποβολή νομοσχεδίου χωρίς ωστόσο να διανεμηθεί και να αναγραφεί στην ημερήσια διάταξη. Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής της Δ' Συνόδου της ΙΗ Βουλευτικής Περιόδου, Συνεδρίασις ΚΒ' της 20^{ης} Οκτωβρίου 1909, σ. 298. Βλ. τις πρώτες αντιδράσεις στο *Νεολόγο Πατρών* 22/10/1909. Βλ. ψηφίσματα διαμαρτυρίας των Συλλόγων της Πάτρας προς τη Βουλή: Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής της Δ' Συνόδου της ΙΗ Βουλευτικής Περιόδου, Συνεδρίασις ΚΔ' της 22^{ης}/10/1909, σ. 393-395.

³²⁴ Βλ. αιτήματα του Δημάρχου Πατρών προς τη Βουλή για τροποποίηση μεταναστευτικού νομοσχεδίου: Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής της Δ' Συνόδου της ΙΗ Βουλευτικής Περιόδου, Συνεδρίασις ΜΒ' της 14^{ης} Νοεμβρίου 1909, σ. 757-758· Συνεδρίασις ΜΖ' της 20^{ης} Νοεμβρίου 1909, σ. 837.

υποχρεούνται να προσεγγίζουν τον Πειραιά. [...] προ εκάστης δε αναχωρήσεως εκ του εν Ελλάδι λιμένος της αφετηρίας του παραμένει επί τέσσαρας ημέρας εν αυτό όπως επιθεωρηθή και εξελεγχθή, εάν εκπληροί πάντας τους όρους τους [...] προβλεπόμενους».³²⁵ Η ζημιά που θα υφίστατο η «Αυστροαμερικάννα» από την υποχρεωτική τετραήμερη παραμονή των υπερωκεανίων της στην Πάτρα και στη συνέχεια την αναγκαστική προσέγγιση του Πειραιά ήταν τεράστια. Το κόστος παραμονής και διατροφής χιλιάδων μεταναστών στα δύο λιμάνια θα ήταν δυσβάστακτο για την εταιρία, όπως μεγάλη θα ήταν και η καθυστέρηση για τους ξένους μετανάστες οι οποίοι κατευθύνονταν προς την Τεργέστη αλλά και για τα προϊόντα που θα έπρεπε να μεταφερθούν εκτός Πάτρας. Εκ των πραγμάτων η «Αυστροαμερικάννα» θα αναγκαζόταν γρήγορα να αποσυρθεί από την Πάτρα παρασύροντας τελικά την πόλη σε οικονομικό μαρασμό.³²⁶ Με 85 συνολικά απόπλους ετησίως, 58 προς την Βόρειο Αμερική και 26 προς τη Νότια Αμερική, (έναντι μόνο 15 των δύο ελληνικών εταιριών) η εταιρία είχε μεταφέρει στην Νέα Υόρκη στα τέσσερα πρώτα χρόνια λειτουργίας της τουλάχιστον 46.000 μετανάστες συντηρώντας διάφορους εμπορικούς κλάδους μέσα στην πόλη. Η πυκνή σύνδεση με την Αμερική είχε ωφελήσει και το εξαγωγικό εμπόριο και ιδιαίτερα τη σταφίδα η οποία μεταφερόταν με απευθείας, τακτικά δρομολόγια και με ανταγωνιστικά ναύλα από τα παραπλήσια σημεία παραγωγής.³²⁷

Η Πάτρα ταυτιζόταν με τα συμφέροντα της «Αυστροαμερικάννας», τα οφέλη της όμως έδειχναν να είναι εφήμερα καθώς το λιμάνι της βρισκόταν στη δίνη ενός τεράστιου ανταγωνισμού ανάμεσα σε μια ξένη εταιρία μεγάλης εμβέλειας και στους Έλληνες κεφαλαιούχους που δοκιμάζονταν στη «γραμμή της Μεσογείου». Το νομοσχέδιο του 1909 είχε αναμφίβολα υπαγορευτεί από τον πόλεμο των ναύλων που καθιστούσε τις ελληνικές ναυτιλιακές απόπειρες μη βιώσιμες. Είχε ταυτόχρονα οξύνει τον υφέρποντα ανταγωνισμό ανάμεσα στην πρωτεύουσα η οποία επιχειρούσε να

---

³²⁵ Το τροποποιημένο νομοσχέδιο, υπογεγραμμένο από τον Υπουργό Εσωτερικών Ν. Τριανταφυλλάκο στις 18/11/1909, δεν υποβλήθηκε στη Βουλή. Διέρρευσε στον Τύπο και σύμφωνα με την εισηγητική έκθεσή του υπαγορεύθηκε από τον συστηματικό πόλεμο που είχαν κηρύξει οι ενωμένες ξένες εταιρείες στα ελληνικά ναυτιλιακά συμφέροντα. Ήταν βασισμένο στην ιταλική νομοθεσία και στα νομοσχέδια του 1906, είχε σαφώς πιο περιορισμένη έκταση και για τον καθορισμό των λεπτομερειών παρέπεμπε στην έκδοση Βασιλικών Διαταγμάτων. Βλ. εισηγητική έκθεση και άρθρα στο *Σέλας Πατρών* 21/11/1909.

³²⁶ Εξίσου επιζήμιο για τα συμφέροντα της «Αυστροαμερικάννας» διαφαινόταν και το άρθρο 7 το οποίο προέβλεπε ότι «μόνον εφοπλισταί και ναυλωταί **ολόκληρων ατμοπλοίων** λαμβάνουσιν αδείας εργολάβων μεταναστεύσεως». Η τελευταία διάταξη υποχρέωνε ατόμολοια που έρχονταν από την Τεργέστη ή τη Νεάπολη να προσορμίζονται στα ελληνικά λιμάνια κενά επιβατών και εμπορευμάτων αρχίζοντας έτσι από την Ελλάδα τη γραμμή τους για Αμερική. Βλ. ερμηνεία της διάταξης στο *Νεολόγο Πατρών* 19/11/1909.

³²⁷ Βλ. πληροφορίες για τα κέρδη της Πάτρας στο: *Εμπρός* 17/11/1909.

συγκεντρώσει τις οικονομικές λειτουργίες της χώρας και τους επαρχιακούς συγκοινωνιακούς κόμβους οι οποίοι διεκδικούσαν την ελεύθερη διαχείριση της περιφερειακής οικονομίας. Η πολιτική προστατευτισμού των κυβερνήσεων προς τον Πειραιά είχε ξεκινήσει από καιρό και είχε ήδη απασχολήσει τον εμπορικό κόσμο της Πάτρας, όμως τώρα αποκτούσε νέες διαστάσεις, όπως υποπεύονταν οι τοπικοί επιχειρηματίες. «*Δια του νέου νομοσχεδίου της Κυβερνήσεως περί αποκλεισμού του λιμένος των Πατρών, πληρούται το ρηθέν [...] εις προηγούμενην συνεδρίασιν του Συλλόγου, περί της διεξαγομένης τρομεράς πάλης μεταξύ Πειραιώς και Πατρών. Ο Πειραιεύς αγωνίζεται όπως ανακηρυχθή ελεύθερος λιμήν και αποκλείση πάντα άλλον λιμένα της Ελλάδος ήδη δε ζητεί να καταφέρει και δεύτερον καίριον τραύμα εις τον λιμένα των Πατρών [...]. Αλλά ο Πειραιεύς είναι αν μη ο τρίτος τουλάχιστον ο τέταρτος λιμήν εν τη Ανατολή υπό έποψιν κινήσεως, έχει 40 ατμόπλοια την ημέραν τα οποία καταπλέουν και αποπλέουν, είναι λιμήν των περιηγητών, λιμήν των ξένων στόλων, λιμήν του Ναυστάθμου, λιμήν των εξ Ανατολής προερχομένων, λιμήν τέλος όστις συγκεντρώνει όλην την λιμενικήν κίνησιν της Ελλάδος. Αλλά είναι και εγωιστής. Θέλει ήδη αφού καταπίνη τόσα να καταπίνη και την μετανάστευσιν*».³²⁸

Οι διαμαρτυρόμενοι Πατρινοί θεωρούσαν μεθοδευμένη την επίθεση που δέχονταν και δεν παρέλειπαν να επισημαίνουν τις διασυνδέσεις της κυβέρνησης με την «Ελληνική Υπερωκεάνειο Ατμοπλοΐα» φέροντας ως παράδειγμα τη συμμετοχή του αδελφού του Υπουργού Οικονομικών Αθ. Ευταξία στο συμβούλιό της.³²⁹ Τα συμφέροντα της Πάτρας πλήττονταν όχι μόνο από το μεταναστευτικό νομοσχέδιο αλλά και από το νομοσχέδιο των φαρικών τελών που είχε ήδη υποβληθεί στη Βουλή σε πρώτη ανάγνωση και είχε ψηφισθεί.³³⁰ Το τελευταίο προέβλεπε υπερφορολόγηση των ξένων ατμόπλοιων που προσέγγιζαν τα ελληνικά λιμάνια και, αν εφαρμοζόταν, θα επέφερε αύξηση των ναύλων οδηγώντας σταδιακά στην απόσυρση των ξένων εταιριών και στην παρακμή όχι μόνο των περιφερειακών λιμανιών αλλά μακροπρόθεσμα και του ίδιου του Πειραιά. Προκειμένου να προστατεύσει τα συμφέροντα της πόλης ο

³²⁸ *Νεολόγος Πατρών* 22/10/1909.

³²⁹ Ο Ιωάννης Ευταξίας, διοικητής της Τράπεζας Αθηνών που ήταν και η δανείστρια τράπεζα της εταιρίας του Μωραΐτη και της διαδόχου του, της «Ελληνικής Υπερωκεανείου Ατμοπλοΐας», υπήρξε πράγματι πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου της τελευταίας. *Νεολόγος Πατρών* 20/11/1909· Αναστάσιος Ι. Τζαμτζής, *Τα ελληνικά υπερωκεάνια*, ό.π. σ. 42.

³³⁰ «Περί τελών φαρικών και αγκυροβολίας». Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής της Δ' Συνόδου της ΙΗ Βουλευτικής Περιόδου, Συνεδρίασις ΚΑ της 19^{ης} Οκτωβρίου 1909 (υποβολή νομοσχεδίου)· Συνεδρίασις ΛΕ της 5^{ης} Νοεμβρίου 1909 (α' ανάγνωση και ψήφιση)· Συνεδρίασις ΞΒ' της 15^{ης} Δεκεμβρίου 1909 (β' ανάγνωση και ψήφιση)· Συνεδρίασις ΞΣΤ' της 19^{ης} Δεκεμβρίου 1909, σ. 1171-1182 (γ' ανάγνωση νομοσχεδίου και ψήφισή του).

αχαϊκός Τύπος επέμενε ιδιαίτερα στην επίκληση των εθνικών συμφερόντων στον τομέα της οικονομίας. «*Το περίφημον νομοσχεδίόν σας δύναται να βλάβη και αυτόν τον Πειραιά όσον και τας Πάτρας διά της μεταφοράς του κέντρου της μεταναστεύσεως εις καμμίαν Θεσσαλονίκην ή εις κανένα λιμένα των Αγίων Σαράντα και της φυγαδεύσεως πάσης μεταφοράς μεταναστών εξ Ανατολής από παντός Ελληνικού λιμένος*» διαμήνυε Πατρινός αρθρογράφος προς τους βουλευτές σε μια προσπάθεια να αποτρέψει και την πόλωση του κλίματος μεταξύ των δύο πόλεων.³³¹ Ωστόσο ο Τύπος είχε ήδη συμβάλει στην όξυνση των πνευμάτων. «*Η δημοσιογραφία της πρωτεύουσας η υπεραμυνόμενη της επισημίας αυτού παριστά την Πατραϊκήν κοινωνίαν και τους συλλόγους αυτής, ως ετεροκίνητα όργανα, εξυπηρετούντα ξένα συμφέροντα ξένης εταιρίας*» διαμαρτυρόταν ο πρόεδρος του Εισαγωγικού Συλλόγου Πατρών³³² ενώ η «Εθνική Ατμοπλοΐα» με τη σειρά της κατήγγειλε δύο πατρινές εφημερίδες για διασπορά ψευδών ειδήσεων περί δήθεν καταποντισμού της «Πατρίδος».³³³

Στις 20 Νοεμβρίου 1909 οι σύλλογοι και τα σωματεία της Πάτρας, με επικεφαλής τον Εισαγωγικό και τον Εξαγωγικό Σύλλογο, οργάνωσαν πάνδημο συλλαλητήριο στην Πλατεία Αγίου Γεωργίου εξαγριωμένοι από την προμοδότηση του Πειραιά. Την προηγούμενη ημέρα στην αίθουσα του δημοτικού συμβουλίου της πόλης σύλλογοι και αρχές είχαν συμφωνήσει να εντείνουν τον αγώνα τους εναντίον ενός νομοσχεδίου που όλοι το χαρακτήριζαν «συμφεροντολογικό». «*Όλα ζητούν αι κυβερνήσεις να τα συγκεντρώσουν εις τον μέγαν αυτόν υδροκέφαλον τον Πειραιά*», διαμαρτύρονταν.³³⁴ Παρά τις προσπάθειες του Νομάρχη να ματαιώσει τη διαδήλωση, η πόλη κήρυξε γενική απεργία και οι επιχειρήσεις οι οποίες τροφοδοτούνταν από τα χρήματα των μεταναστών ύψωσαν μαύρες σημαίες και παραπετάσματα σε ένδειξη πένθους. Μαγαζάτορες και εμποροϋπάλληλοι, εργάτες της ξηράς και της θάλασσας αλλά και πλήθος κόσμου διαδήλωσαν στην κεντρική πλατεία και την παραλία μέσα σε μια έντονα φορτισμένη ατμόσφαιρα υπό τον ήχο κωδωνοκρουσιών, κροτίδων και πυροβολισμών. Το κανόνι του εργατικού κέντρου προηγούνταν της πορείας και

---

³³¹ Οι εμπορικοί σύλλογοι επέσεισαν στο Νομάρχη Πατρών τον κίνδυνο ερήμωσης του λιμανιού λόγω του δεύτερου αυτού νομοσχεδίου. Τα στοιχεία που του παρέθεσαν αποδείκνυαν την υπεροφορολόγηση των ξένων εταιριών και ειδικά της «Αυστροαμερικάνας». Ενδεικτικά, το υπερωκεάνιο «Μάρθα-Ουάσινγκτων» το οποίο πλήρωνε τέλη κατά ανώτατο όριο 771 δρχ., έπρεπε με το νέο νόμο να καταβάλλει επταπλάσιο φόρο, δηλαδή 5.400 δρχ. σε κάθε προσέγγισή του στην Πάτρα. Το Πρακτορείο Μεσαξερή το οποίο πλήρωνε 44.000 δρχ. ετησίως, θα φορολογούνταν στο εξής με 260.000 δρχ. *Νεολόγος Πατρών* 13/11/1909.

³³² *Εμπρός* 17/11/1909.

³³³ *Το Σέλας Πατρών* 18/11/1909.

³³⁴ *Το Σέλας Πατρών* 20/11/1909.

«εβρυχάτο» προσδίδοντας στην πόλη επαναστατική όψη.³³⁵ Η κυβέρνηση Μαυρομιχάλη παρέμεινε διαιρεμένη επί του θέματος για ημέρες με τον υπουργό Αθ. Ευταξία να επιμένει ότι η απόσυρση του νομοσχεδίου θα ξεσήκωνε με τη σειρά της τον εργατικό κόσμο του Πειραιά.³³⁶ Οι δηλώσεις υποστήριξης του νομοσχεδίου από ορισμένους πολιτικούς σε εφημερίδες της πρωτεύουσας, οι ανακοινώσεις των ελληνικών υπερωκεάνιων εταιριών³³⁷ και τα ψηφίσματα των συντεχνιών της Αθήνας και του Πειραιά όξυναν περισσότερο την ατμόσφαιρα.³³⁸ Αναζητήθηκαν λύσεις συμβιβασμού³³⁹ και αποφόρτισης της κατάστασης ώσπου τελικά ένα νέο ελαφρώς τροποποιημένο νομοσχέδιο χωρίς τις επίμαχες διατάξεις υποβλήθηκε στα τέλη Δεκεμβρίου δικαιώνοντας τους αγώνες της Πάτρας.³⁴⁰ Το νομοσχέδιο δεν ψηφίστηκε τελικά καθώς η κυβέρνηση Μαυρομιχάλη παραιτήθηκε στις 18 Ιανουαρίου 1910.

Η πάνδημη και άμεση κινητοποίηση της πόλης για την απόσυρση του νομοσχεδίου, τα πολλαπλά μέτωπα που είχαν ανοίξει σε όλη την Ελλάδα οι νομοθετικές απόπειρες της κυβέρνησης Μαυρομιχάλη³⁴¹ οπωσδήποτε επηρέασαν τη στάση της τελευταίας απέναντι στο ζήτημα της Πάτρας. Ωστόσο, η ρεαλιστική εκτίμηση από την κυβέρνηση των διαμετακομιστικών δυνατοτήτων του υπερωκεάνιου στόλου των δύο ελληνικών εταιριών και ο φόβος ότι αδυνατώντας να εξυπηρετήσουν με τρία μόνο καράβια (το «Θεμιστοκλής», το «Αθήναι» και το «Πατρίς») τις αυξανόμενες ανάγκες του εξαγωγικού εμπορίου της σταφίδας, θα παρέσυραν την Πελοπόννησο σε νέα

---

³³⁵ Βλ. περιγραφή της διαδήλωσης στο *Νεολόγο Πατρών* 21/11/1909 και στο *Σκριπ* 21/11/1909.

³³⁶ Βλ. πιέσεις προς τον πρωθυπουργό από τα σωματεία του Πειραιά για υποβολή του νομοσχεδίου. Σε συνάντηση μαζί του στη Βουλή απειλούσαν ότι θα προβούν και αυτοί σε διαρκές συλλαλητήριο αν δεν ικανοποιούνταν τα αιτήματά τους. *Σκριπ* 26/11/1909.

³³⁷ Βλ. κοινή δήλωση της «Εθνικής Ατμοπλοΐας» και της «Υπερωκεανείου Ελληνικής Ατμοπλοΐας» στο *Σκριπ* 21/11/1909. Οι δυο εταιρίες υπεραμύνονταν των συμφερόντων της ελληνικής σημαίας και παρουσίαζαν στοιχεία για τον άνισο ανταγωνισμό με την «Αυστροαμερικάνα» όσον αφορά την τιμή των ναύλων, τις κρατικές επιχορηγήσεις και το δικαίωμα προσέγγισης ξένων λιμανιών.

³³⁸ Βλ. ψηφίσματα των Συλλόγων του Πειραιά προς τη Βουλή υπέρ του μεταναστευτικού νομοσχεδίου: Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής της Δ' Συνόδου της ΙΗ Βουλευτικής Περιόδου, Συνεδριάσεις ΜΕ' της 18^{ης} Νοεμβρίου 1909, σ. 794-796.

³³⁹ Η κυβέρνηση είχε ήδη ζητήσει τη μεσολάβηση των εμπορικών συλλόγων της Πάτρας και την άσκηση πίεσης προς την «Αυστροαμερικάνα» προκειμένου να επέλθει διακανονισμός με τις Ελληνικές Εταιρίες και να παύσει ο ασύμφορος πόλεμος των ναύλων. Οι έμποροι της Πάτρας είχαν από τη μεριά τους προτείνει ως αντάλλαγμα για τη διαγραφή του 6^{ου} και 7^{ου} άρθρου από το μεταναστευτικό νομοσχέδιο επιχορήγηση της ελληνικής ναυτιλίας με την επιβολή ειδικού φόρου επί των ναύλων των μεταναστών. βλ. *Νεολόγος Πατρών* 12/11/1909 και 28/11/1909.

³⁴⁰ Βλ. *Νεολόγος Πατρών* 29/12/1909.

³⁴¹ Μεταξύ αυτών βλ. τις λαϊκές συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας σε διάφορες ελληνικές πόλεις ενάντια στην απόφαση κατάργησης των τοπικών πρωτοδικείων και εφετειών στο πλαίσιο περικοπών των δημοσίων δαπανών. Θανάσης Μποχώτης, «Εσωτερική πολιτική», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Α2, Οι απαρχές 1900-1922*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 70.

οικονομική κρίση,³⁴² είχαν κρίνει την τύχη του νομοσχεδίου πολύ περισσότερο από ό,τι τα καινοφανή οικονομικά συμφέροντα των μικροεμπόρων και επιχειρηματιών της Πάτρας. Με δεδομένο ότι η μεταναστευτική επιχειρηματική αγορά ήταν ούτως ή άλλως ευμετάβλητη και η μεταναστευτική οικονομία πριν την κάθοδο της «Αυστροαμερικάνας» ήταν συγκεντρωμένη στον Πειραιά, η αναδιανομή του πλούτου προς όφελος της πρωτεύουσας δεν θεωρούνταν σε καμία περίπτωση αρνητική από πολλούς, όπως καταδεικνύει και η στάση των βουλευτών της Αττικής.³⁴³ Η δραστηριοποίηση της «Αυστροαμερικάνας» στην Πάτρα, αν και ανταγωνιστική προς την ελληνική ναυτιλία, προσέφερε αναμφισβήτητες ωφέλειες όχι μόνο στη συγκεκριμένη πόλη αλλά και συνολικά στο κράτος που δεν συνέφερε να χαθούν.³⁴⁴ Σύμφωνα με την αχαϊκή επιχειρηματολογία ο κίνδυνος μεταφοράς της εταιρίας σε λιμάνι της Ανατολικής Μεσογείου θα στερούσε από τα ελληνικά λιμάνια τη διαχείριση τόσο της επιβατικής κίνησης όσο και του διαμετακομιστικού εμπορίου της ευρύτερης περιοχής ενώ η επιβολή απαγορεύσεων από την ελληνική κυβέρνηση θα μπορούσε να επιφέρει αντίποινα από τα γειτονικά κράτη στα ελληνικά ατμόπλοια που έπλεαν στη Μεσόγειο.³⁴⁵

Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι στο χορό των κινητοποιήσεων μπήκε και το Κατάκολο, λιμάνι του Πύργου το οποίο ήταν επίσης συνδεδεμένο με την εξαγωγή

---

³⁴² Οι έμποροι της Πάτρας είχαν επανειλημμένως επισημάνει τον κίνδυνο για το εξαγωγικό εμπόριο της Πελοποννήσου από τις καθυστερήσεις των ελληνικών υπερωκεανίων. Οι υπαιτιγμοί τους για την αναξιοπιστία τους και τη δυσπιστία που είχαν γεννήσει στους εμπόρους της Νέας Υόρκης σίγουρα υπαγορεύτηκαν και από το διχαστικό κλίμα που είχε δημιουργήσει το μεταναστευτικό νομοσχέδιο. Οι διαμαρτυρίες τους ωστόσο δεν ήταν εντελώς αβάσιμες με δεδομένο το μικρό στόλο, την περιορισμένη εμπειρία των Ελλήνων εφοπλιστών και το μεταξύ τους ανταγωνισμό. *Νεολόγος Πατρών* 12/10/1909.

³⁴³ Το γεγονός ότι 65 βουλευτές της Αθήνας πίεζαν για την υποβολή του νομοσχεδίου, ενώ ο Αθ. Ευταξίας επικαλούνταν σε Αθηναϊκή εφημερίδα τα νόμιμα δίκαια των 25.000 εργατών του Πειραιά μαρτυρούσε τη διαπραγματευτική δύναμη του Πειραιά. *Νεολόγος Πατρών* 22/11/1909, 28/11/1909.

³⁴⁴ Η Ελλάδα δεν μπορούσε να ακολουθήσει, για παράδειγμα, το παράδειγμα της Ιταλίας η οποία είχε αρχίσει να ασκεί επιθετική πολιτική προς τις δυτικοευρωπαϊκές υπερατλαντικές εταιρίες που δραστηριοποιούνταν στη Νεάπολη και τη Γένοβα ήδη από τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα υπό την πίεση των Γενοβέζων πλοιοκτητών της. Είναι γνωστό ότι η Ελλάδα είχε επηρεαστεί από την ιταλική μεταναστευτική πολιτική την οποία άλλωστε και παρακολουθούσε. Ωστόσο τα μεγέθη ήταν άνισα καθώς η Ιταλία, αντίθετα με την Ελλάδα, διέθετε επαρκή στόλο για να καλύψει τις επιβατικές και εμπορικές ανάγκες της, οπότε και κατάφερε τελικά να θέσει αυστηρούς περιορισμούς στην προσέγγιση ξένων υπερωκεανίων και στην παραλαβή Ιταλών μεταναστών. Δυσκολίες πάντως συνάντησε και η Ουγγρική κυβέρνηση στην προσπάθειά της να αποκομίσει οικονομικά οφέλη από τη συγκέντρωση της ουγγρικής αποδημίας στο μοναδικό λιμάνι της, το Φιούμε και από την ίδρυση «Ουγγρο-Αμερικανικής» υπερωκεανίας εταιρίας. Ωστόσο η ουγγρική αποδημία από τα ανταγωνιστικά λιμάνια του Ατλαντικού δεν αποτράπηκε ενώ η αγγλική «Κιούναρ» κατόρθωσε να διεισδύσει στο Φιούμε. Ν. Μανιτάκης, «Το ιταλικό παράδειγμα», ό.π., σ. 62· Ulf Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, ό.π., σ. 157-159.

³⁴⁵ Για τις πιθανές επιπτώσεις βλ. *Ατλαντίς* 13/12/1909. Τα πλεονεκτήματα της «Αυστροαμερικάνας» και τις αδυναμίες της ελληνικής ατμοπλοΐας είχε επισημάνει και ο Βλάσης Γαβριηλίδης σε πρωτοσέλιδο άρθρο του στην *Ακρόπολη* στις 21/11/1909. Αντικρούοντας την επιχειρηματολογία του Λεωνίδα Εμπειρικού, επιστολή του οποίου είχε δημοσιεύσει η *Ακρόπολη* την προηγούμενη ημέρα, ο Γαβριηλίδης είχε αναδείξει τη δυναμική του λιμανιού της Πάτρας και το δίκαιο αγώνα της.

σταφίδας.³⁴⁶ Το οικονομικό υποσύστημα που είχε αναπτυχθεί γύρω από την παροχή μεταναστευτικών υπηρεσιών και προϊόντων, αν και μικρότερων διαστάσεων, είχε οπωσδήποτε ωφελήσει και τη συγκεκριμένη πόλη. Κινδύνευε φυσικά να καταρρεύσει αν η μεταναστευτική κίνηση συγκεντρωνόταν με κρατική παρέμβαση στην πρωτεύουσα. Η αραίωση της συγκοινωνίας με την Αμερική προβαλλόταν όμως ως επιζήμια κυρίως για το εμπόριο της σταφίδας αφού η προσέγγιση του λιμανιού από τα υπερωκεάνια, αν και γινόταν όλο και πιο δύσκολα λόγω τεχνικών ανεπαρκειών, εξασφάλιζε την απευθείας και οικονομική μεταφορά ενός ευαίσθητου προϊόντος προς μια πολλά υποσχόμενη καταναλωτική αγορά, όπως η αμερικανική. Ο εμπορικός σύλλογος της πόλης φαινόταν ωστόσο πρόθυμος να συμβιβαστεί με τη μεταφορά της μεταναστευτικής κίνησης στην κοντινή Πάτρα όπου η μεταφόρτωση της σταφίδας δεν θα επιβάρυνε την τιμή του προϊόντος με τη διαφορά του ναύλου και με τα έξοδα φόρτωσης και εκφόρτωσης στον ίδιο βαθμό με το μακρινό λιμάνι του Πειραιά.³⁴⁷

Η Καλαμάτα υπήρξε αντίθετα διχασμένη ως προς τη στάση της απέναντι στο μεταναστευτικό νομοσχέδιο και γι' αυτό η αντίδρασή της ήταν συγκρατημένη. Ο Εμπορικός Σύλλογός της επηρεασμένος από τις κινητοποιήσεις της Πάτρας εξέφρασε αρχικά με τηλεγραφικές διαμαρτυρίες και ψηφίσματα προς την κυβέρνηση, καθώς και με πιέσεις στους τοπικούς πολιτευτές, την πρόθεσή του να υπερασπιστεί τα οικονομικά συμφέροντα του στην περίπτωση που το νομοσχέδιο προωθούσε τον Πειραιά ως αποκλειστικό λιμένα επιβίβασης.³⁴⁸ Η κίνησή του αυτή ωστόσο δεν βρήκε ευρεία υποστήριξη καθώς υπερίσχυσε στη πόλη μια διαφορετική ερμηνεία. Η διάταξη της υποχρεωτικής αφετηρίας όλων των εταιριών από τον Πειραιά κρίθηκε ότι είχε «σωστικά αποτελέσματα» για την κίνηση του λιμανιού αφού θα συνεπαγόταν την υποχρεωτική προσέγγιση της Καλαμάτας. Η πόλη φαίνεται να ταυτίζεται με τα συμφέροντα των ελληνικών εταιριών τα οποία διέρχονταν μέχρι τότε από το λιμάνι της και να κλίνει τελικά υπέρ της υποβολής του νομοσχεδίου θεωρώντας «υποβολιμαίο το θόρυβο των Πατρών, υποκινούμενο υπό των ξένων εταιριών».³⁴⁹

---

³⁴⁶ *Νεολόγος Πατρών* 23/10/1909· *Πατρίς Πύργου* 25/10/1909.

³⁴⁷ *Πατρίς Πύργου* 26/11/1909.

³⁴⁸ *Ταχυδρόμος Καλαμών* 24/10/1909. Βλ. Αίτημα του Εμπορικού Συλλόγου Μεσσηνίας προς τη Βουλή για ορισμό του λιμένος Καλαμών ως μεταναστευτικού: Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής, Συνεδρίασις ΚΖ' της 27^{ης} Οκτωβρίου 1909, σ. 494.

³⁴⁹ *Σκριπ* 28/11/1909. Βλ. παράκληση κατοίκων των Καλαμών προς τη Βουλή «όπως γένηται νόμος του κράτους το νομοσχέδιον περί μεταναστεύσεως έχον ως αφετηρίαν τον λιμένα του Πειραιώς με υποχρεωτικές προσεγγίσεις τας Καλάμας και Πάτρας». Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής της Δ' Συνόδου της ΙΗ Βουλευτικής Περιόδου, Συνεδρίασις ΝΓ' της 28^{ης} Νοεμβρίου 1909, σ. 934.

Ακόμα πιο εφησυχασμένος απέναντι στις συνέπειες του νομοσχεδίου φαίνεται ότι υπήρξε ο νομός της Λακωνίας. Το λιμάνι του Γυθείου το οποίο προσεγγιζόταν μέχρι τότε από τα ελληνικά υπερωκεάνια εξυπηρετούσε τον κατεξοχήν μεταναστευτικό νομό της Πελοποννήσου αποφέροντας σημαντικά κέρδη στις επαρχίες Λακεδαίμονος, Επιδαύρου Λιμηράς και Γυθείου. Το τοπικό τελωνείο είχε τριπλασιάσει τα έσοδά του μεταξύ των ετών 1895 και 1908 (από 113.583 δραχμές στις 310.922 δρχ.) από τις εξαγωγές εμπορευμάτων (κυρίως εσπεριδοειδών και ελαίου) και την επιβατική κίνηση ενώ σημαντικά κέρδη είχαν κερδίσει και οι τοπικοί έμποροι από τις υπηρεσίες που σχετίζονταν με την οργάνωση της αποδημίας.³⁵⁰ Ο αριθμός εκείνων που αναχωρούσαν από το λιμάνι του Γυθείου δεν μπορούσε φυσικά να συγκριθεί με εκείνο της Πάτρας ή του Πειραιά, σε καμιά περίπτωση όμως δεν ήταν αμελητέος για την τοπική αγορά. Οι 1499 επιβασθέντες για Αμερική το 1910 και οι 1288 το πρώτο εξάμηνο του 1911 οπωσδήποτε είχαν τονώσει τους επιχειρηματίες της επαρχιακής πόλης, όπως και της Σπάρτης, με τις καταναλωτικές αγορές και τα έξοδα συντήρησής τους μέχρι την αναχώρησή τους.³⁵¹ Η τοπική εμπορική ανάπτυξη είχε μάλιστα ενθαρρύνει σκέψεις για την ίδρυση αποθήκης διαμετακομίσεως στο Γύθειο. Ωστόσο, οι ελληνικές εταιρείες πολύ γρήγορα -και άνευ νομοσχεδίου- παρέκαμψαν από μόνες τους το συγκεκριμένο λιμάνι προκειμένου να συντομεύσουν το ταξίδι και να αντέξουν στον ανταγωνισμό της «Αυστροαμερικάνας». Οι μετανάστες είχαν εναλλακτικές εξυπηρέτησης από άλλα Πελοποννησιακά λιμάνια ενώ οι εξαγωγές των αγροτικών προϊόντων του νομού σε καμιά περίπτωση δεν συγκρίνονταν με την εμπορική αξία της σταφίδας. Το 1914 λακωνική εφημερίδα καλούσε τους κατοίκους οι οποίοι είχαν πολλαπλώς ωφεληθεί στο παρελθόν από την προσέγγιση των υπερωκεανίων να κινητοποιηθούν, αποδίδοντας την εγκατάλειψη του λιμανιού στην αδράνειά τους. Έφερε μάλιστα ως παράδειγμα τις δυναμικές κινητοποιήσεις της Πάτρας το 1909 αφήνοντας υπαινιγμούς για τη στάση της πόλης απέναντι στο συγκεκριμένο νομοσχέδιο. *«Τότε οι έμποροι Πατρών δια συλλαλητηρίων και ψηφισμάτων επέτυχον, ώστε η Κυβέρνησις να αποσύρη τούτο, δι' αυτό ούτοι και προσοδεύουν, ενώ ημείς διά την ατονίαν μας καρκινοβατούμεν. Εκ των εκ του λιμένος μας αναχωρησάντων μεταναστών τις δεν εκέρδισεν; Ο έμπορος υφασμάτων; Ο έμπορος αποικιακών; Ο καπνοπώλης; Ο καφετζής, ο ζυθοπώλης, ο ξενοδόχος φαγητού, ο ξενοδόχος ύπνου, ο λεμβούχος κλπ; Πάντες λοιπόν εκέρδιζον και πάντες*

³⁵⁰ Λακεδαίμων 5/07/1909.

³⁵¹ Για τα στοιχεία βλ. Εμμ Ρέπουλης, *Μελέτη περί μεταναστεύσεως*, ό.π., σ. 144.

έχομεν υποχρέωσιν να ενεργήσωμεν όπως συστηθή ενταύθα Υποπροξενείον Αμερικής, εάν τούτο αληθώς εμποδίζη την προσέγγισιν των Υπερωκεανείων».³⁵² Οποσδήποτε η κατάργηση του αμερικανικού Υποπροξενείου στο Γύθειο δεν αποτελούσε την αιτία της παρακμής του λιμανιού. Μάλλον επιβεβαίωσε την περιορισμένη εμπορική αξία του και την αδυναμία του να επιβιώσει ως μεταναστευτικό κέντρο χωρίς κρατική υποστήριξη.

Οι Βαλκανικοί, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και ο Εθνικός Διχασμός ανέστειλαν την απόπειρα νομοθετικής ρύθμισης της μετανάστευσης και από την κυβέρνηση Βενιζέλου. Το νομοσχέδιο του 1912 που επεξεργάστηκε λεπτομερώς η επιτροπή Ρέπουλη και υπέβαλε το 1913, επιφυλάσσοντας στο κράτος έναν ενεργητικότερο ρόλο στη ρύθμιση του μεταναστευτικού ζητήματος, δεν ψηφίστηκε τελικά.³⁵³ Αν και περιλάμβανε διατάξεις που έθιγαν μακροπρόθεσμα τις ξένες υπερωκεάνιες εταιρίες, δεν προέβλεπε τον περιορισμό των λιμένων εξόδου γι' αυτό και δεν φαίνεται να θορύβησε ιδιαίτερα τη δυτική Πελοπόννησο.³⁵⁴ Προκάλεσε όμως την αντίδραση των κρατών των οποίων τα ναυτιλιακά συμφέροντα θίγονταν άμεσα από τα περιοριστικά μέτρα. Συγκεκριμένα, οι διπλωματικές αρχές της Γαλλίας και της Αυστροουγγαρίας διαμαρτυρήθηκαν για τα μέτρα απαγόρευσης των μετεπιβιβάσεων καθώς και για την πρόθεση της ελληνικής κυβέρνησης να φορολογήσει τις ξένες υπερωκεάνιες εταιρίες.³⁵⁵ Μπορεί πάντως οι συγκυρίες της εποχής να καθυστέρησαν την εφαρμογή της κρατικής μεταναστευτικής πολιτικής διασφαλίζοντας προσωρινά τα τοπικά συμφέροντα που τροφοδοτούσαν οι μηχανισμοί της ελεύθερης αγοράς ωστόσο το μεταναστευτικό είχε ήδη ενταχθεί στα κοινωνικά ζητήματα όπου η ιδεολογία του κρατισμού επιχειρούσε να βρει εφαρμογή. Φυσικά, όπως συνέβη και με τα υπόλοιπα πεδία της κοινωνικής ζωής όπου το παρεμβατικό και συγκεντρωτικό κράτος επιχειρήσε να διεισδύσει με μέτρα κοινωνικής προστασίας, έτσι και το μεταναστευτικό συνδέθηκε με λαϊκές αντιδράσεις και προσπάθειες περιφρούρησης της ελεύθερης οικονομίας και των κεκτημένων της.³⁵⁶

---

³⁵² *Λακωνία* 23/2/1914. Παρατίθεται και σχολιάζεται στο Λίνα Βεντούρα, «Το 'αμερικανικό όνειρο' στην Πελοπόννησο», *ό.π.*, σ. 93-114.

³⁵³ Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής της Α΄ Συνόδου της ΙΘ Βουλευτικής Περιόδου, Συνεδρίασις ΚΖ΄ της 6^{ης} Μαΐου 1913, σ. 132. Σχολιασμός νομοσχεδίου στο Αλέξ. Κιτρορέφ, «Η υπερατλαντική μετανάστευση», *ό.π.*, σ. 148-150· Τρ. Κουρτούμη-Χαντζή, *ό.π.*, σ. 119-122.

³⁵⁴ Στο *Νεολόγο Πατρών* το θέμα εξαντλήθηκε μέσα σε δύο μέρες. Στις 20/07/1912 παρουσιάστηκε σύντομα το νομοσχέδιο Ρέπουλη ενώ στις 21/07/1912 εκτέθηκαν οι γενικές ωφέλειές του με κάποιες μόνο περιορισμένες επιφυλάξεις για πιθανή υποβάθμιση του λιμανιού της Πάτρας.

³⁵⁵ Ν. Μανιτάκης, «Το ιταλικό παράδειγμα», *ό.π.*, σ. 69-70.

³⁵⁶ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Εισαγωγή», *ό.π.*, σ. 18-19· Θανάσης Μποχώτης, «Εσωτερική πολιτική», *ό.π.*, σ. 103-104· Ν. Μανιτάκης, «Το ιταλικό παράδειγμα», *ό.π.*, σ. 73-74.

ο Νέες απειλές για το αχαϊκό λιμάνι στο Μεσοπόλεμο

Σε αντίθεση με την αναστάτωση που είχαν προκαλέσει τα μεταναστευτικά νομοσχέδια της πρώτης δεκαπενταετίας η ψήφιση του πρώτου ελληνικού νόμου «Περί μεταναστεύσεως και αποδημίας» το 1920 (Ν. 2475 της 24^{ης} Ιουλίου/17^{ης} Σεπτεμβρίου 1920)³⁵⁷ ικανοποίησε τα συμφέροντα της πόλης της Πάτρας ορίζοντας το λιμάνι της, όπως άλλωστε και εκείνο του Πειραιά, ως μεταναστευτικό κέντρο (άρθρο 6). Ταυτόχρονα το ίδιο άρθρο άφηνε περιθώρια προσθήκης νέων λιμανιών επιβίβασης μεταναστών με Βασιλικά Διατάγματα.³⁵⁸ Η Καλαμάτα ήταν η πρώτη πόλη η οποία αγωνίστηκε για ένα περίπου χρόνο προκειμένου να πετύχει διορθωτική ρύθμιση και να διασφαλίσει τα κέρδη που μέχρι τότε άφηνε στην τοπική αγορά η μεταναστευτική κίνηση.³⁵⁹ Οι πιέσεις του Μεσσήνιου βουλευτή Σχοινά και η εκστρατεία της τοπικής εφημερίδας *Σημαία* εξασφάλισαν σχετικά εύκολα την έκδοση ευνοϊκού βασιλικού διατάγματος³⁶⁰ ωστόσο «το δώρον ήταν άδωρον», όπως παραδέχονταν τοπικοί παράγοντες, αφού οι τεχνικές ατέλειες του λιμανιού δεν επέτρεψαν ποτέ την εφαρμογή του.³⁶¹ Τα μεγάλα υπερωκεάνια συνέχιζαν να παρακάμπτουν το λιμάνι³⁶² ενώ οι ίδιοι οι μετανάστες προτιμούσαν να αναχωρήσουν από την Πάτρα όσο διάστημα το Προξενείο της Αμερικής μπορούσε να διεκπεραιώνει εκεί όλες τις απαραίτητες διατυπώσεις τους.³⁶³ Καμία εφαρμογή δεν φαίνεται επίσης να είχαν τα Βασιλικά

³⁵⁷ ΦΕΚ τχ.Α, φ.214, 17/09/1920. Βλ. σχόλια στο Ν. Μανιτάκης, «Το ιταλικό παράδειγμα», *ό.π.*, σ.72-73· Κουρτούμη-Χαντζή, *ό.π.*, σ. 137-141.

³⁵⁸ «*Εν Πειραιεί και Πάτραις και εις πάσαν άλλην πόλιν οριζομένην δια Β. διατάγματος προκαλουμένου υπό του Υπουργού των Εσωτερικών, μετ' απόφασιν του Υπουργικού Συμβουλίου συνιστώνται γραφεία μεταναστεύσεως, περιλαμβάνοντα και την υπηρεσίαν εν γένει της αποδημίας παρά ταις Νομαρχίας, αίτινες εδρεύουσιν εις λιμένας, οπόθεν διενεργείται η μετανάστευσις πλην του γραφείου μεταναστεύσεως Πειραιώς, όπερ εξαρτάται απ' ευθείας εκ του εν τω Υπουργείω των Εσωτερικών τμήματος της μεταναστεύσεως*»

³⁵⁹ Βλ. εκτιμήσεις τοπικού πράκτορα μεταναστεύσεως για απώλειες 2.000.000 περίπου δραχμών μηνιαίως. *Σημαία Καλαμών* 29/12/1920.

³⁶⁰ Πρόκειται για το Β.Δ. της 21^{ης}/07/1921 «Περί ορισμού του λιμένος της πόλεως Καλαμών ως λιμένος εξ ου επιτρέπεται η επιβίβασις μεταναστών» που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ τχ.Α, φ.130, 28/07/1921.

³⁶¹ *Σημαία Καλαμών* 19/08/1921, 10/09/1921.

³⁶² Η δρομολόγηση, για παράδειγμα, στη γραμμή Πειραιάς-Νέα Υόρκη του υπερωκεανίου «Ακρόπολις», αμερικανικών συμφερόντων (της American Black Sea Line INC), διαφημιζόταν για ένα διάστημα από τον πράκτορα της Καλαμάτας Π. Τρουπάκη ως ιδιαίτερα ευνοϊκή για τους Μεσσήνιους, Αρκάδες και Λάκωνες μετανάστες καθώς είχε τη δυνατότητα να επιβιβάζει μετανάστες και να φορτώνει εμπορεύματα από το λιμάνι τους. Ωστόσο οι μεταγενέστερες διαφημίσεις ανακοίνωναν ως λιμένα επιβίβασης μετά τον Πειραιά μόνο την Πάτρα γεγονός που ερμηνεύεται ως παράκαμψη του συγκεκριμένου λιμένα. Βλ. *Σημαία Καλαμών* 24/04/1921, 01/08/1921, 11/09/1921, 14/09/1921, 28/11/1921.

³⁶³ Όπως διαμαρτυρόταν Μεσσήνιος πολίτης στον τοπικό Τύπο, ο Αμερικανός Πρόξενος της Καλαμάτας δεν είχε πλέον την εξουσιοδότηση να θεωρεί τα διαβατήρια των μεταναστών με αποτέλεσμα οι τελευταίοι να κατευθύνονται υποχρεωτικά στην Πάτρα. Βλ. *Σημαία Καλαμών* 19/08/1921.

Διατάγματα που αναγνώριζαν στα μικρότερα λιμάνια της Ζακύνθου και του Αιγίου το δικαίωμα επιβίβασης μεταναστών.³⁶⁴

Ωστόσο και η λειτουργία του λιμανιού της Πάτρας ως μεταναστευτικού κέντρου παρέμεινε επισφαλής σε όλο το Μεσοπόλεμο. Η συμπερίληψή του στο Ν. 2475 δεν είχε άλλωστε εξ αρχής προβλεφθεί γεγονός που οδήγησε την τοπική κοινωνία σε νέο κύκλο διαμαρτυριών την άνοιξη του 1920.³⁶⁵ Όπως διαφαίνεται από τη δημοσιογραφική κάλυψη του θέματος, η Κυβέρνηση των Φιλελευθέρων είχε προσπαθήσει να προβιάσει το λιμάνι του Πειραιά με ειδική μνημόνευσή του στο νομοσχέδιο αφήνοντας την τύχη όλων των υπόλοιπων λιμένων, μεταξύ αυτών και της Πάτρας, να καθορισθεί με Βασιλικά Διατάγματα.³⁶⁶ Η διαρροή της λεπτομέρειας αυτής στον τοπικό Τύπο προκάλεσε την άμεση κινητοποίηση των τοπικών επαγγελματιών τάξεων και την άσκηση πίεσης μέσω του Αχαιού υπουργού Παναγή Βουρλούμη. Τελικά η κυβέρνηση αναγκάστηκε να υποχωρήσει και να διατηρήσει και με νόμο του κράτους την προπολεμική κατάσταση.

Στα τέλη του 1924 πάντως η Αμερικανική Πρεσβεία της Αθήνας κατήγγειλε το τμήμα διαβατηρίων και διεκπεραιώσεως μεταναστευτικών υποθέσεων του Προξενείου της Πάτρας ύστερα από την αποκάλυψη κυκλώματος παραχάραξης εγγράφων στο οποίο ήταν αναμειγμένοι μεταναστευτικοί πράκτορες και προξενικοί υπάλληλοι.³⁶⁷ Η κίνηση αυτή θεωρήθηκε καταστροφική για το λιμάνι της Πάτρας όχι μόνο γιατί ενθάρρυνε τα ανταγωνιστικά ναυτιλιακά συμφέροντα του Πειραιά να επιτείνουν τον πόλεμο με στόχο τη μονοπώληση της υπερωκεάνιας κίνησης αλλά και γιατί πρακτικά ωθούσε ένα μέρος της ούτως ή άλλως περιορισμένης επιβατικής κίνησης στο λιμάνι της πρωτεύουσας όπου και μετέβαινε αναγκαστικά για τη θεώρηση των εγγράφων. Αν και η προσέγγιση των πολυτελών υπερωκεανίων της «Κοζούλιτς» αποτελούσε ισχυρό κίνητρο για την προτίμηση της αναχώρησης από το λιμάνι της Πάτρας, το διοικητικό

---

³⁶⁴ Β.Δ. της 17/22 Ιουλίου 1924 «Περί ορισμού του λιμένος της πόλεως Ζακύνθου ως λιμένος επιβίβασης μεταναστών» που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ τχ.Α, φ.166, 22/07/1924. Β.Δ. της 17^{ης} Ιουλίου 1924 «Περί ορισμού του λιμένος του Αιγίου ως λιμένος επιβίβασης και αποβίβασης μεταναστών». Δεν έχουν εντοπισθεί μαρτυρίες για τους λόγους που υπαγόρευαν την αναγνώριση των παραπάνω λιμένων ως μεταναστευτικών. Εικάζουμε ότι η περίπτωση του Αιγίου προβλέφθηκε προκειμένου να εξυπηρετηθεί το λιμάνι της Πάτρας σε περίπτωση επιβολής καραντίνας λόγω επιδημικών ασθενειών.

³⁶⁵ *Νεολόγος Πατρών* 29/04/1920, 30/04/1920, 1/05/1920, 4/05/1920, 15/05/1920.

³⁶⁶ Σε τηλεγράφημά του προς τον Νομάρχη Αχαΐας ο Υπουργός Εσωτερικών Ρακτιβάν, εισηγητής του νομοσχεδίου, είχε δικαιολογήσει την αποκλειστική μνημόνευση του Πειραιά στο νομοσχέδιο επειδή το γραφείο μεταναστεύσεως του θα υπαγόταν απευθείας στο Υπουργείο. Αντίθετα, τα γραφεία των υπόλοιπων λιμανιών που θα καθορίζονταν με Β.Δ. ως μεταναστευτικά θα υπάγονταν στην αντίστοιχη Νομαρχία. Στο Ν. 2475 του 1920 οι διατάξεις περί γραφείων μεταναστεύσεως παρέμειναν ως είχαν ενώ η Πάτρα ορίστηκε μαζί με τον Πειραιά ως μεταναστευτικό λιμάνι. *Νεολόγος Πατρών* 2/05/1920.

³⁶⁷ *Νεολόγος Πατρών* 19/12/1924.

αυτό μέτρο ζημίωσε αναμφίβολα την πόλη. Για την ανάκληση της απόφασης της Αμερικανικής Πρεσβείας οι δημοτικές αρχές πίεσαν επανειλημμένως εκπροσώπους της κυβέρνησης.³⁶⁸ Ωστόσο οι ενέργειες αποδείχτηκαν μάταιες αφού η αυτοπρόσωπη θεώρηση των διαβατηρίων των μεταναστών που ενέπιπταν στις αμερικανικές ποσοστώσεις παρέμεινε αποκλειστική αρμοδιότητα της Πρεσβείας της Αθήνας ενώ το Προξενείο της Πάτρας ανέλαβε τελικά μόνο τις διατυπώσεις όσων Αμερικανών πολιτών παρέτειναν την παραμονή τους στη χώρα χωρίς να έχουν φροντίσει να εξασφαλίσουν τις σχετικές άδειες από την Αμερική.³⁶⁹

Οι πιέσεις πάντως που δεχόταν το λιμάνι της Πάτρας από τον Πειραιά κορυφώθηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 1920. Τα προβλήματα επιβίωσης που αντιμετώπιζε η «Εθνική Ατμοπλοΐα» λόγω του δραστικού περιορισμού της μεταναστευτικής εξόδου από τη Μεσόγειο αλλά και της αδυναμίας του γηραιού στόλου της να συναγωνισθεί τους κολοσσούς της «Κοζούλιτς» στη διεκδίκηση της ανερχόμενης τουριστικής κίνησης επηρέαζαν για άλλη μια φορά την τύχη της Πάτρας ως μεταναστευτικού κέντρου. Πολλές υπήρξαν οι απόπειρες των εφοπλιστών της πρωτεύουσας να αποκλείσουν το Πελοποννησιακό λιμάνι από τη διαχείριση της μεταναστευτικής κίνησης απειλώντας έτσι το οικονομικό υποσύστημα που είχε αναπτυχθεί από την υπερωκεάνια σύνδεση και που συνέχιζε να συντηρεί πολλούς επαγγελματικούς κλάδους της πόλης παρά τις αμερικανικές ποσοστώσεις και την παγκόσμια οικονομική κρίση. Έμποροι, υπάλληλοι πρακτορείων και ξενοδοχείων, εργάτες της θάλασσας βρίσκονταν σε συνεχή επιφυλακή από το φόβο ψήφισης κάποιας «σατανικής διάταξης»³⁷⁰ η οποία θα νέκρωνε το επάγγελμά τους. Η ανασφάλεια που επικρατούσε στην πόλη δεν ήταν αδικαιολόγητη αφού μια σειρά από νομοθετικές πρωτοβουλίες των Φιλελευθέρων³⁷¹ επέβαλλαν έμμεσες απαγορεύσεις στη λειτουργία

---

³⁶⁸ Βλ. κάλυψη του θέματος από τις τοπικές εφημερίδες: *Νεολόγος Πατρών* 15/11/1926, 13/01/1927, 28/04/1927, 9/08/1927, 6/12/1927, 3/10/1929, 12/10/1929, 22/10/1929.

³⁶⁹ Βλ. έγγραφο του Υπουργείου Εξωτερικών των ΗΠΑ που διαβιβάστηκε μέσω της ελληνικής πρεσβείας της Ουάσινγκτον στις κατά τόπους νομαρχίες. Δικαιολογούσε τη θεώρηση εγγράφων μόνο στην πρεσβεία της Αθήνας ως μέτρο διοικητικής σκοπιμότητας που είχε εφαρμοστεί και σε άλλες χώρες. Επέτρεπε ωστόσο από την 1^η Ιουλίου 1930 στα προξενεία της Πάτρας και της Θεσσαλονίκης να διευκολύνουν όσους Αμερικανούς πολίτες διέμεναν μακριά από την Αθήνα θεωρώντας τα έγγραφά τους. *Νεολόγος Πατρών* 17/04/1930.

³⁷⁰ Έτσι χαρακτηρίζονταν οι διατάξεις ο οποίες αν και συμπεριλάμβαναν την Πάτρα στα επίσημα μεταναστευτικά λιμάνια, στην πράξη την απέκλειαν αφού έθεταν και άλλες προϋποθέσεις. Βλ. π.χ. φωτογραφική διάταξη για την «Εθνική Ατμοπλοΐα» σε φημολογούμενο νομοσχέδιο του 1929 που υποχρέωνε τα υπερωκεάνια να προσεγγίζουν και τους δυο λιμένες. *Νεολόγος Πατρών* 6/12/1929. Υπόμνημα του Εμπορ. & Βιομ. Επιμελητηρίου Πατρών προς Α. Μιχαλακόπουλο, φακ.167/09-10, Αρχείο Ελευθέρου Βενιζέλου, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

³⁷¹ Το παραπάνω νομοσχέδιο για παράδειγμα είχε καταρτισθεί από την Αστυνομία πόλεων ως «Διάταγμα περί καθορισμού σημείων εισόδου και εξόδου επιβατών εξωτερικού εις τα σύνορα της χώρας και εις

του λιμανιού της Πάτρας εν αγνοία όπως φαίνεται των Αχαιών βουλευτών οι οποίοι έδειχναν κάθε φορά να αιφνιδιάζονται από τις δημοσιογραφικές αποκαλύψεις.³⁷² Παρά τις καθησυχαστικές τους διαβεβαιώσεις, η πατραϊκή κοινωνία παρέμενε καχύποπτη ότι πίσω από κάθε ανακίνηση του μεταναστευτικού ζητήματος βρίσκονταν «οι χρυσοκάνθαροι του Πειραιώς».³⁷³ Τα ψηφίσματα και υπομνήματα των επαγγελματικών συλλόγων και ομοσπονδιών προσέδιδαν και ταξική διάσταση στο μεταναστευτικό νομοσχέδιο αφού, όπως ισχυρίζονταν, με αυτό «επαυξάνεται η εξαθλίωσις της εργατικής τάξεως προς όφελος μερίδος εφοπλιστών του Πειραιώς»³⁷⁴ ενώ η πληροφορία ότι η κυβέρνηση σχεδίαζε την αποζημίωση ορισμένων επαγγελματικών τάξεων της πόλης από τον αποκλεισμό του λιμανιού εξήπτε ακόμα περισσότερο τα πνεύματα.³⁷⁵

Η Πάτρα θιγόταν οικονομικά στο σύνολό της σε μια περίοδο που έβλεπε όχι μόνο την επιβατική κίνηση αλλά και το διαμετακομιστικό εμπόριο, όπως και πολλές βιομηχανίες, να μεταφέρονται στην πρωτεύουσα ενώ είχε ήδη χάσει μερίδιο από τη μεταφορά της σταφίδας λόγω του ανταγωνισμού των μικρότερων και γι' αυτό φθινότερων γειτονικών λιμανιών, όπως του Κατάκολου.³⁷⁶ Όπως και άλλα περιφερειακά βιομηχανικά, εμπορικά και ναυτιλιακά κέντρα, (π.χ. Βόλος και Σύρος) βίωνε την πίεση από το υπέρμετρα διογκωμένο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας και του Πειραιά το οποίο συγκέντρωνε όλο και περισσότερες οικονομικές λειτουργίες απολαμβάνοντας δασμολογικές ατέλειες, ευνοϊκές νομοθετικές ρυθμίσεις, αναπτυξιακά έργα και τακτικές οικονομικές ενισχύσεις. Οι λαϊκές αντιδράσεις και η κινητοποίηση του εμπορικού κόσμου της Πάτρας στο Μεσοπόλεμο πρέπει λοιπόν να

τους λιμένας δια τους θαλασσίους ταξιδεύοντας» και, σύμφωνα με τους εισηγητές του, αφορούσε καθαρά αστυνομικά καθήκοντα. *Νεολόγος Πατρών* 8/12/1929, 9/12/1929, 10/12/1929.

³⁷² Βλ. διαμαρτυρίες κατά των Γερουσιαστών και Βουλευτών. *Νεολόγος Πατρών* 12/12/1929, 14/12/1929.

³⁷³ *Νεολόγος Πατρών* 7/12/1929, 8/12/1929.

³⁷⁴ *Νεολόγος Πατρών* 15/12/1929. Ωστόσο ανάλογες κινητοποιήσεις εκδηλώνονταν και από την πλευρά του εργατικού και εμπορικού κόσμου του Πειραιά ο οποίος διεκδικούσε για λογαριασμό του το μονοπώλιο της επιβατικής κίνησης. *Νεολόγος Πατρών* 3/03/1931, 22/03/1931.

³⁷⁵ Βλ. κείμενα διαμαρτυρίας στο *Νεολόγο Πατρών* 4/10/1929, 13/12/1929, 14/12/1929, 21/12/1929, 24/12/1929, 27/12/1929.

³⁷⁶ Τα αναλυτικά στοιχεία που παραθέτει ο Νομάρχης Αχαΐας-Ηλιδος για τα φορτωθέντα εμπορεύματα στο λιμάνι της Πάτρας για εξαγωγή στις ΗΠΑ με την «Αυστροαμερικάνα/Κοζούλιτς» την περίοδο 1900-1929 καταδεικνύουν πράγματι για τη δεκαετία του 1920 μια θεαματική συρρίκνωση της δυναμικής του λιμανιού ως διαμετακομιστικού κέντρου εξαγωγίμων προϊόντων. Από το 1901 έως και το 1913 η σταφίδα που φορτωνόταν στο λιμάνι της Πάτρας ξεπερνούσε τους 10.000 τόνους ετησίως φθάνοντας συχνά και τους 20.000 τόνους. Αντίθετα μετά το 1921 ακολουθεί καθοδική πορεία πέφτοντας κάτω και από τους 1.000 τόνους ανά έτος τη διετία 1926-1927. Βλ. Νομάρχης Αχαΐας-Ηλιδος προς τον Αντιπρόεδρο Κυβερνήσεως Ανδρέα Μιχαλακόπουλο 2/12/1929, Αρχείο Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, Φ.2. Αλληλογραφία 1913-1931, Υ.2.3, Αλληλογραφία 1929 (πίνακας γραφείου Μόρφου και Κρωββ), Ε.Λ.Ι.Α Αθήνας. Βλ. ανησυχίες στο *Νεολόγο Πατρών* 28/09/1929, 30/07/1930, 7/09/1930.

συνδεθούν με τη γενικότερη κρίση που βίωναν τα περιφερειακά κέντρα και την προσπάθεια τους να διασώσουν ό,τι μπορούσαν από το παρελθόν τους.³⁷⁷

Επιπλέον, οι προσωρινές απαγορευτικές αποφάσεις που κατά καιρούς εξέδιδε το Υγειονομικό Γραφείο του Αμερικανικού Προξενείου για τις εξαγωγές από την Πάτρα είχαν τρομοκρατήσει τις δημοτικές αρχές ότι η κυβέρνηση δεχόταν ταυτόχρονη και συντονισμένη πίεση για μεταφορά της υπερπόντιας κίνησης στον Πειραιά και από τις αμερικανικές αρχές.³⁷⁸ Και όλα αυτά συνέβαιναν σε μια περίοδο κατά την οποία η πόλη είχε ήδη ξεκινήσει έργα ανάπλασης «ευρωπαϊκών προδιαγραφών» του λιμανιού της προκειμένου να μπορεί να ανταποκριθεί στην εξυπηρέτηση των μεγάλων υπερωκεανίων και την υποδοχή των τουριστών και παλιννοστούντων.³⁷⁹ Ο κίνδυνος αχρήστευσής τους σε περίπτωση που οι υπερωκεάνιες εταιρίες εγκατέλειπαν την Πάτρα αποτελούσε ένα πρόσθετο επιχείρημα για τις τοπικές αρχές στη διεκδίκηση της διατήρησης της λειτουργίας του λιμανιού τους.

Οι ελπίδες είχαν εναποτεθεί κυρίως στον Αχαιό βουλευτή και αντιπρόεδρο της κυβέρνησης Ανδρέα Μιχαλακόπουλο ο οποίος είχε αναλάβει και τη θέση του προέδρου στην εξωκοινοβουλευτική επιτροπή που είχε συγκροτηθεί στα τέλη της δεκαετίας του 1920 για τη μελέτη των προβλημάτων της ελληνικής ναυτιλίας. Όταν μάλιστα μέλη της επιτροπής, μεταξύ αυτών εφοπλιστές και ο δήμαρχος του Πειραιά, εισηγήθηκαν στην κυβέρνηση την κατάργηση όλων των επαρχιακών μεταναστευτικών λιμανιών με εξαίρεση αυτό της Θεσσαλονίκης³⁸⁰ ο βουλευτής εισέπραξε την αντίδραση της τοπικής κοινωνίας της Πάτρας για τον τρόπο χειρισμού της υπόθεσης. Ο ίδιος ο Μιχαλακόπουλος παραδεχόταν τις πιέσεις για τη διάσωση της «Εθνικής Ατμοπλοΐας» και τις αξιώσεις της τελευταίας για κρατική δανειοδότηση και εξάλειψη του ξένου ανταγωνισμού,³⁸¹ εκτιμώντας όμως ρεαλιστικά την κατάσταση θεωρούσε ότι δύσκολα

³⁷⁷ Βλ. ανάλογες κινητοποιήσεις στη Σύρο και το Βόλο. Χρήστος Λούκος, «Μικρές και μεγάλες πόλεις», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β1, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 144-146.

³⁷⁸ Επρόκειτο ωστόσο για μέτρα που επιβάλλονταν κατά καιρούς από τις αμερικανικές αρχές και που υπαγορεύονταν από τους αυστηρούς κανόνες υγιεινής που ίσχυαν για τις εισαγωγές αγροτικών προϊόντων στην Αμερική. Οι απαγορεύσεις του 1929, για παράδειγμα, θα πρέπει να συσχετισθούν με τα συνεχή κρούσματα δυσεντερίας που είχαν σημειωθεί στην Πάτρα και που αποδίδονταν στο μολυσμένο νερό της. *Νεολόγος Πατρών* 18/05/1929, 7/06/1929, 8/07/1929, 11/08/1929, 5/10/1929.

³⁷⁹ Για τα λιμενικά έργα που ξεκίνησαν το 1927 βλ. Κ. Τριανταφύλλου, *Ιστορικό λεξικό των Πατρών*, ό.π., σ. 347-348.

³⁸⁰ *Νεολόγος Πατρών* 5/10/1929, 24/07/1930, 25/07/1930, 29/07/1930, 31/07/1930, 1/08/1930, 15/01/1931, 3/03/1931, 7/03/1931.

³⁸¹ Για την επιτροπή Μιχαλακόπουλου και τις προσπάθειες διάσωσης της «Εθνικής Ατμοπλοΐας» βλ. αναλυτικά Αναστ. Ι. Τζαμτζής, *Τα ελληνικά υπερωκεάνια. 1907-1977*, ό.π., σ. 63-70· λήμμα «Ναυτιλία», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τμ.Γ' (Ελλάς), Αθήνα, Πυρσός, 1934, σ. 202-203.

η κυβέρνηση θα υιοθετούσε την πρόταση αποκλεισμού του λιμανιού της Πάτρας εφόσον αυτή δεν αρκούσε για την επιβίωση της εταιρίας.³⁸² Όπως υποστήριζε, το μέγεθος της επιβατικής και εμπορικής κίνησης που είχε διαχειριστεί το αχαϊκό λιμάνι από τις αρχές του αιώνα θα λειτουργούσε εξίσου δεσμευτικά για τα όποια κυβερνητικά σχέδια. Κατόπιν αιτήσεώς του τα μεγάλα ναυτιλιακά γραφεία της πόλης είχαν συγκεντρώσει αναλυτικούς πίνακες με τη δραστηριότητά τους και τους είχαν προωθήσει στην Αθήνα προς επίρρωση των θέσεών τους. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρέθετε η «Κοζούλιτς», από το 1900 έως το 1929 το γραφείο των «Μόρφου και Κρωββ» είχε εξυπηρετήσει στο λιμάνι της Πάτρας συνολικά 218.725 μετανάστες (150.581 αναχωρήσαντες για την Αμερική και 68.144 επιστρέψαντες από αυτή) ενώ είχε διακινήσει 428.266 τόνους εμπορευμάτων. Το γραφείο Σταυρουλόπουλου για λογαριασμό της «Εθνικής Ατμοπλοΐας» είχε παραλάβει από την Πάτρα από το 1912 έως το 1929 17.535 επιβάτες και είχε μεταφέρει 58.216 τόνους εμπορευμάτων. Το γραφείο του Πάνου Παναγούλη το οποίο αντιπροσώπευε την «Κιούναρ Λάιν» από το 1922 έως το 1925 είχε εξυπηρετήσει 39.530 επιβάτες.³⁸³ Ο συνολικός αριθμός των 275.790 επιβατών μόνο ενδεικτικός μπορούσε να θεωρηθεί της σημασίας του λιμανιού για την τοπική και εθνική οικονομία με δεδομένη τη δραστηριοποίηση στην πόλη, έστω περιστασιακά, και άλλων υπερωκεάνιων εταιριών, τη λειτουργία των δύο πρώτων ελληνικών γραμμών για τις οποίες δεν υπήρχαν στοιχεία και φυσικά τα πλήθη των μεταναστών οι οποίοι εξυπηρετήθηκαν τα πρώτα χρόνια με γραμμές μετεπιβίβασης.

Η διατήρηση της ελληνικής σημαίας κρινόταν πράγματι «*υπόθεσιν δαπανηράν*» από το Υπουργείο Ναυτιλίας³⁸⁴ και ο βουλευτής δικαιώθηκε στις εκτιμήσεις του καθώς αυτή διέκοψε τη λειτουργία της στα τέλη του 1935, ενώ το λιμάνι της Πάτρας διατήρησε τις εργασίες του απορροφώντας όση επιβατική κίνηση εξυπηρετούσαν τα υπερωκεάνια της ιταλικής «Κοζούλιτς» προς τη Βόρεια και Νότια Αμερική μέχρι την έκρηξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

---

³⁸² *Νεολόγος Πατρών* 3/03/1931, 15/03/1931, 12/11/1931.

³⁸³ Νομάρχης Αχαΐας-Ηλιδος προς τον Αντιπρόεδρο Κυβερνήσεως Ανδρέα Μιχαλακόπουλο 2/12/1929, *ό.π.* Βλ. επίσης τους δύο στατιστικούς πίνακες που συμπεριέλαβε το Εμπορ. & Βιομ. Επιμελητήριο Πατρών στο υπόμνημά του προς τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο στις 11 και 12/12/1929. Παραθέτουν τον αριθμό των **182.979** επιβατών οι οποίοι αναχώρησαν από το λιμάνι της Πάτρας και των **68.885** επιβατών οι οποίοι αφίχθησαν μεταξύ 1906-1929, καθώς και των **554.199** τόνων εμπορευμάτων που εξήχθησαν την ίδια περίοδο. Τα στοιχεία τα οποία πρέπει να αφορούν την «Κοζούλιτς» και την «Εθνική Ατμοπλοΐα», παρουσιάζουν αποκλίσεις από εκείνα του Νομάρχη Αχαΐας-Ηλιδος. Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, φακ.167/09-11, φακ.167/09-12, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

³⁸⁴ Αναστ. Ι. Τζαμτζής, *ό.π.*, σ. 66.

B. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΩΝ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΩΝ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

1. Τα ταξίδια, οι παλιννοστήσεις και το λιμάνι της Πάτρας

Όσο η έξοδος προς την Αμερική συνεχιζόταν, το ενδιαφέρον του εμπορικού κόσμου της Πάτρας ήταν επικεντρωμένο κυρίως στους μετανάστες οι οποίοι κατέφθαναν στο λιμάνι ομαδικά από την ελληνική επαρχία και αναχωρούσαν μαζικά με τα υπερωκεάνια. Βεβαίως σε όλη αυτή την περίοδο οι μετανάστες που επέστρεφαν από την Αμερική αποτελούσαν εξίσου πολύ καλούς καταναλωτές προϊόντων και υπηρεσιών στην αγορά της Πάτρας λόγω της αυξημένης αγοραστικής τους δύναμης. Το ρεύμα επιστροφών από την Αμερική ανέδειξε τη δυναμική του και το τεράστιο οικονομικό όφελος για την τοπική οικονομία στους Βαλκανικούς Πολέμους με τις μαζικές αφίξεις των εθελοντών,³⁸⁵ προσέλκυσε ωστόσο το ενδιαφέρον του εμπορικού κόσμου κυρίως μετά τη λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Τα λιγοστά ακόμα υπερωκεάνια που εκτελούσαν το δρομολόγιο Ελλάδα-Αμερική και τανάπαλιν την άνοιξη του 1919 ήταν υπερπλήρη από μετανάστες στην κατεύθυνση από Νέα Υόρκη προς Πάτρα. Οι πληροφορίες μάλιστα ανέφεραν ότι ο συνωστισμός στο λιμάνι της Νέας Υόρκης λόγω της έλλειψης μεταφορικών μέσων ήταν μεγάλος και η αναμονή για την εξασφάλιση του εισιτηρίου άγγιζε ακόμα και τους τρεις μήνες. Η άτυπη αυτή συγκράτηση των μαζικών ροών προς την Ελλάδα χαρακτηριζόταν σε κάποιες περιπτώσεις σωτήρια για την πόλη της Πάτρας αφού ο τομέας των υπηρεσιών της θεωρούνταν ότι δύσκολα μπορούσε να ανταποκριθεί σε τόσο αυξημένη ζήτηση.³⁸⁶ Οι μαζικές αφίξεις στην πόλη με τα πρώτα υπερωκεάνια δημιουργούσαν πράγματι συμφόρηση στα μεταφορικά μέσα και στο τελωνείο και αδυναμία εξυπηρέτησης των ταξιδιωτών. Με έκτακτες αμαξοστοιχίες και ειδικά ατμοπλοϊκά δρομολόγια οι αρχές επιχειρούσαν να διευκολύνουν την αναχώρηση του πλήθους των μεταναστών που είχαν αφιχθεί με τα υπερωκεάνια της «Κοζούλιτς» για την ιδιαίτερη πατρίδα τους.³⁸⁷

Το ρεύμα όμως δεν είχε απλώς αντιστραφεί, είχε αλλάξει και κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά. Τη διαφορά αυτή ανάμεσα στον επανακάμπτοντα μετανάστη των

---

³⁸⁵ Η μαζική άφιξη των εθελοντών των Βαλκανικών Πολέμων τροφοδότησε την τοπική αγορά με άφθονο χρήμα γεγονός που σχολιάστηκε από τον τοπικό Τύπο. *Νεολόγος Πατρών* 19/11/1912, 22/10/1913.

³⁸⁶ Πατρινός που είχε πρόσφατα επιστρέψει από την Αμερική μετά από 15 χρόνια δήλωνε στο *Νεολόγο* ότι αν η συγκοινωνία είχε αποκατασταθεί πλήρως, η Πάτρα δύσκολα θα κατάφερε να εξυπηρετήσει τους μετανάστες που ανέμεναν στη Νέα Υόρκη για να επιστρέψουν. *Νεολόγος Πατρών* 23/09/1919.

³⁸⁷ Ενδεικτικά: 1.700 μετανάστες αποβίβασε ο «Πρόεδρος Ουίλσον» (πρώην «Κάιζερ») στις 2 Ιουνίου 1919 και 1.800 στις 25 Ιουλίου, 1.000 η «Αργεντίνα» στις 19 Ιουνίου και άλλους 1.400 στις 17 Ιουλίου 1919. *Νεολόγος Πατρών* 3/06/1919, 21/06/1919, 17/07/1919, 25/07/1919.

πρώτων χρόνων και σε εκείνον του Μεσοπολέμου αποτύπωνε πολύ γλαφυρά το 1924 ο *Νεολόγος*: «Ο 'μετανάστης' άλλοτε ήταν ο ομοεθνής ο οποίος μη έχων τα μέσα ή την ικανότητα να ζήσει εις την Ελλάδα μετέβαινεν εις την Αμερικάνην οπόθεν επανήρχετο μετά τινά έτη αποκομίζων ενίοτε μερικά δολλάρια, μερικά χρυσά δόντια, συχνάκις δε και και ένα ξηρόν βήχαν. Ο 'μετανάστης' σήμεραν είναι πολύ διαφορετικό δημιούργημα. [...] Είναι ο μέγας επανερχόμενος του οποίου την άφιξιν αναμένουν ανυπομόνως εις την Ελλάδα όχι μόνον οι προσφιλείς συγγενείς και η επίδοξος σύζυγος αλλά και ο λεμβούχος των Πατρών, η Τελωνειακή Αρχή, ο ξενοδόχος και ο παπάς της ενορίας του».³⁸⁸

Πράγματι, σε σύγκριση με το παρελθόν όσοι επέστρεφαν τη δεκαετία του 1920 για μόνιμη εγκατάσταση ή προσωρινή επίσκεψη είχαν περισσότερα χρόνια παραμονής και εργασίας στην Αμερική, επομένως περισσότερα κεφάλαια και αστικές συνήθειες. Ταξίδευαν με εισιτήριο συνήθως δεύτερης θέσης, συνοδεύονταν συχνά από τις οικογένειές τους και στάθμευαν σε ενδιάμεσες ευρωπαϊκές πόλεις-λιμάνια στις οποίες περιηγούνταν ως τουρίστες. Έφεραν επίσης μαζί τους διάφορα αμερικανικά αγαθά και ήταν διατεθειμένοι να καταναλώσουν στην αγορά της Πάτρας. Η παραμονή τους στην πόλη για λίγες μέρες επιβαλλόταν και από την ανάγκη εκτελωνισμού των αντικειμένων που έφεραν από την Αμερική, διαδικασία η οποία διαρκούσε αρκετά λόγω των μαζικών αφίξεων των ταξιδιωτών³⁸⁹ και του πλήθους των αποσκευών τους. Στο τελωνείο της Πάτρας δημιουργούνταν το αδιαχώρητο και η διεκπεραίωση των σχετικών διατυπώσεων καθυστερούσε υπερβολικά ελλείψει προσωπικού και χώρου. Για να αντιμετωπίσουν τις έκτακτες αυτές συνθήκες οι λιμενικές αρχές προέβαιναν συχνά στη λύση της ολιγοήμερης ενοικίασης πρόσθετων ιδιωτικών αποθηκών στο λιμάνι κάθε φορά που αναμενόταν η άφιξη κάποιου υπερπλήρους υπερωκεανίου, συνήθως της «Κοζούλιτς Λάιν».³⁹⁰ Τα υψηλά πάντως κέρδη που αποκόμιζε το τελωνείο αναδείκνυαν τους μετανάστες που επέστρεφαν από την Αμερική σε εξίσου σημαντικό οικονομικό κεφάλαιο για την πόλη.³⁹¹

Η άφιξη των παλιννοστούντων και των ταξιδιωτών στο λιμάνι, η ολιγοήμερη παραμονή τους στην Πάτρα και οι καταναλωτικές αγορές τους, αναμφισβήτητα

---

³⁸⁸ *Νεολόγος Πατρών* 17/07/1924

³⁸⁹ Σε περιόδους έξαρσης της επιβατικής κίνησης από την Αμερική ο έλεγχος των αποσκευών διαρκούσε πάνω από μια εβδομάδα, όπως συνέβη με τους επιβάτες του «Βύρωνα» της «Εθνικής Ατμοπλοΐας» οι οποίοι κατέφθασαν τον Οκτώβριο του 1931 με πλήθος από μπουάλα. *Νεολόγος Πατρών* 1/11/1931.

³⁹⁰ Βλ. μικρή αγγελία από Τελωνείο Πάτρας για 10ήμερη ενοικίαση ιδιωτικής αποθήκης για τον εκτελωνισμό των αποσκευών του «Προέδρου Ουίλσον». *Νεολόγος Πατρών* 8/09/1919.

³⁹¹ Στους πέντε μήνες αιχμής της μεταναστευτικής κίνησης του 1919 (Μάιος-Σεπτέμβριος) το Τελωνείο της Πάτρας είχε εισπράξει 1,5 εκατομμύρια δραχμές. *Νεολόγος Πατρών* 4/10/1920.

τόνωναν την τοπική εμπορική κίνηση. Λεμβούχοι, αχθοφόροι, αυτοκινητιστές ήταν οι πρώτοι που ωφελούνταν από την αποβίβασή τους. Όσοι μάλιστα δεν αναχωρούσαν αμέσως για τη γενέτειρά τους διανυκτέρευαν στα ξενοδοχεία της πόλης, και συνήθως γλεντούσαν την επιστροφή τους στα νυκτερινά κέντρα. Μια από τις πρώτες κινήσεις ήταν η επίσκεψη στα καταστήματα των τραπεζών ή στους αργυραμοιβούς του λιμανιού και η εξαργύρωση των δολαρίων τους.³⁹² Το ενδιαφέρον πάντως για διανυκτέρευση στην πόλη παρέμενε μάλλον περιορισμένο, εξαρτώμενο κυρίως από τη διάρκεια των τελωνειακών διατυπώσεων και τη συγκοινωνιακή ανταπόκριση με την ιδιαίτερη πατρίδα τους. Το γεγονός ότι πολλοί από αυτούς επέλεγαν να μοιραστούν το δωμάτιο του ξενοδοχείου με συνταξιδιώτες που είχαν γνωρίσει στο υπερωκεάνιο της επιστροφής δείχνει την πρόθεσή τους να ελέγξουν τα έξοδά τους ακόμα και όταν έφερναν μαζί τους αρκετές οικονομίες. Μετά την εμπειρία της διαβίωσης στην Αμερική η Πάτρα φάνταζε άλλωστε σε πολλούς επαρχιακή και ασήμαντη αποθαρρύνοντας την αδικαιολόγητη παραμονή σε αυτήν.³⁹³ Φυσικά, η καθυστέρησή τους στην πόλη, στον όποιο βαθμό γινόταν, ανακούφιζε τους ξενοδόχους καθώς εξασφάλιζε συνεχή κίνηση πελατών ακόμα και μετά τον απόπλου των υπερωκεανίων ενώ δημιουργούσε ζήτηση και σε δωμάτια ανώτερων κατηγοριών. Γι' αυτό το λόγο οι επιχειρηματίες και οι υπάλληλοί τους έσπευδαν με τον κατάπλου κάθε υπερωκεανίου να επιβιβάζονται σε αυτά και να αλιεύουν πελάτες μέσα σε συνθήκες σκληρού ανταγωνισμού. Παράλληλα προσέφευγαν σε διαφημιστικές πρακτικές που εφάρμοζαν κατά κόρον τα μεταναστευτικά πρακτορεία, όπως δημοσίευση στον τοπικό Τύπο τυποποιημένων ενυπόγραφων ευχαριστηρίων με τα οποία οι μετανάστες-πελάτες εκθείαζαν την περιποίηση και τις τιμές που τους είχαν εξασφαλίσει.³⁹⁴

Οι ξενοδόχοι δεν ήταν φυσικά οι μόνοι επαγγελματίες οι οποίοι επιδίωκαν να επωφεληθούν από την παραμονή των Ελληνοαμερικανών στην πόλη. Η υποχρεωτική διανυκτέρευση, για παράδειγμα, εντός του «Βουλκάνια» 300 επιβατών το 1930 λόγω της λιμενικής απαγόρευσης αποβίβασης στο λιμάνι εκτιμάτο ότι στέρησε από τον

---

³⁹² *Νεολόγος Πατρών* 27/05/1922· Μάρκος Βερέμης, *Η περιπέτεια της ζωής μου*, ό.π., σ. 137.

³⁹³ Για τον ενθουσιασμένο Αμερικανό εθελοντή των Βαλκανικών Πολέμων Hutchison ο οποίος προσέγγισε με ματιά δυτικού περιηγητή όλα τα λιμάνια (π.χ. Αλγέρι, Νάπολη) στα οποία κατέπλευσε το υπερωκεάνιο της «Αυστροαμερικάνας» που τον μετέφερε στην Ελλάδα, η Πάτρα ήταν μια από τις ωραιότερες και πιο σύγχρονες ελληνικές πόλεις. T. S. Hutchison, *An American soldier*, ό.π., σ. 44- 54· Διαφορετική ήταν ωστόσο η εντύπωση των μεταναστών που δεν μοιράζονταν κάποιο συναισθηματικό δέσιμο με την πόλη. Ο Μ. Βερέμης, για παράδειγμα, απογοητεύτηκε από την εικόνα στασιμότητας που παρουσίαζε η Πάτρα και το λιμάνι της. Διανυκτέρευσε σε αυτήν μόνο επειδή ήθελε την επομένη να επισκεφτεί την Ολυμπία. Μάρκος Βερέμης, *Η περιπέτεια της ζωής μου*, ό.π., σ. 137-138.

³⁹⁴ *Νεολόγος Πατρών* 19/07/1911, 31/10/1912, 9/07/1920.

κλάδο των ξενοδόχων, των εστιατόρων και των αυτοκινητιστών κέρδη αξίας περίπου 200.000 δραχμών γεγονός που ξεσήκωσε το δήμο για την άρση του μέτρου.³⁹⁵ Αν και ο αριθμός των μεταναστών που επέστρεφε στην Ελλάδα δεν συγκρινόταν με τα πλήθη που αναχωρούσαν τις προηγούμενες δεκαετίες για την Αμερική, αποτελούσαν ωστόσο και αυτοί υπολογίσιμη αγοραστική δύναμη λόγω των διαφορετικών αναγκών τους.³⁹⁶ Όσοι ετοιμάζονταν να πραγματοποιήσουν το υπερπόντιο ταξίδι φρόντιζαν να εφοδιάζονται με είδη πρώτης ανάγκης και αρκούσαν στην εξυπηρέτησή τους από τα λαϊκά καταστήματα και τους πλανόδιους πωλητές σε αντίθεση με τους παλιννοστούντες και τους ταξιδιώτες οι οποίοι προτιμούσαν κεντρικά καταστήματα της πόλης με καταναλωτικά αγαθά και είδη πολυτελείας. Οι «Αμερικάνοι» ξόδευαν για τον εαυτό τους και τους οικείους τους σε εμπορικά, κουρεία πολυτελείας, χρυσοχοεία.³⁹⁷ Οι μαγαζάτορες ξεπουλούσαν συχνά εξειδικευμένα προϊόντα τα οποία οι ομογενείς σκόπευαν να δωρίσουν στα χωριά τους ως «αμερικανικά». Φωνογράφοι, κυνηγετικά όπλα και άλλα είδη που παρουσιάζονταν ότι προέρχονταν «από την καρδιά του Νιου Γιork, του Μπόστον και του Τσικάγου» είχαν πολλές φορές αγοραστεί από κάποιο κατάστημα της Πάτρας σε τιμές αν όχι φθηνότερες από εκείνες στην Αμερική, οπωσδήποτε όμως μη επιβαρυνμένες με το κόστος εκτελωνισμού.³⁹⁸

Οι συχνές απώλειες τσεκ, προσωπικών εγγράφων, τραπεζικών βιβλιαρίων και σημειωματάρων στο λιμάνι, τον σιδηροδρομικό σταθμό και την κεντρική αγορά που ανακοινώνονταν τακτικά στις τοπικές εφημερίδες αποτελούν ακόμα ένα τεκμήριο της έντονης παρουσίας και κυκλοφορίας τους στην πόλη.³⁹⁹ Η κίνηση στην πόλη της Πάτρας ενισχυόταν και από τους συγγενείς οι οποίοι κατέφθαναν από τις γειτονικές επαρχίες για να τους υποδεχτούν και να τους συνοδεύσουν στη γενέτειρα. «Γκρουπ από χωρικούς και Αμερικάνους συν γυναιζί και τέκνοις» περιδιάβαιναν τους κεντρικούς δρόμους της πόλης μετά από την άφιξη κάποιου υπερωκεανίου, έμπαιναν στα μαγαζιά και έβγαιναν με τα ταγάρια γεμάτα με ψώνια που είχαν χρηματοδοτήσει οι

---

³⁹⁵ Η σχετική απαγόρευση αφορούσε τα υπερωκεάνια που κατέπλεαν στο λιμάνι μετά την ενάτη εσπερινή. *Νεολόγος Πατρών* 22/01/1930, 23/01/1930, 29/01/1930, 2/02/1930, 11/03/1930.

³⁹⁶ Ενδεικτικά, από το 1919 έως το 1929 η «Κοζούλιτς» μετέφερε 30.929 ταξιδιώτες από την Αμερική στο λιμάνι της Πάτρας όταν από το 1906 έως το 1914 είχε διακινήσει προς την Αμερική με την επωνυμία της «Αυστροαμερικάνας» 133.879 μετανάστες. Βλ. Νομάρχης Αχαΐας-Ηλιδος προς τον Αντιπρόεδρο Κυβερνήσεως, Αρχείο Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, (πίνακας γραφείου Μόρφου και Κρωββ), *ό.π.*

³⁹⁷ Βλ. για παράδειγμα, το 1926 παραγγελία Ελληνοαμερικανού σε χρυσοχοείο της Πάτρας. Ζήτησε την επιδιόρθωση της επίχρυσης επένδυσης ενός παλαιού Ευαγγελίου και αγόρασε μια χρυσή θήκη ως δωρεά προς την εκκλησία της ενορίας του. Κωνσταντίνος Σ. Μάνος, *Η ζωή ενός μετανάστη*, *ό.π.*, σ. 108-109.

³⁹⁸ *Νεολόγος Πατρών* 12/12/1930, 28/11/1931.

³⁹⁹ *Νεολόγος Πατρών* 8/02/1920, 17/08/1920, 23/01/1925, 22/08/1925, 7/11/1925, 1/02/1926, 30/12/1926, 9/05/1929, 7/06/1929, 9/08/1929, 19/11/1929.

ομογενείς.⁴⁰⁰ Τα ξενοδοχεία για μία με δύο μέρες, κυρίως μετά την άφιξη κάποιου υπερωκεανίου της «Κοζούλιτς», ήταν πλήρη,⁴⁰¹ τα παραλιακά μαγαζιά έσφυζαν από ζωή, ενώ τα καφέ αμάν και τα ακριβότερα καφέ σαντάν⁴⁰² πλημμύριζαν από τις αντρικές παρέες. Αυξημένη καταναλωτική συμπεριφορά επιδείκνυαν οι σύζυγοι των Ελληνοαμερικανών οι οποίες ξεχώνονταν στα μαγαζιά και αγόραζαν ενθύμια και ρούχα.⁴⁰³ Ανάμεσα πάντως στους ταξιδιώτες που αποβίβαζαν τα υπερωκεάνια της «Κοζούλιτς» στο λιμάνι της Πάτρας βρίσκονταν και πολλοί Ευρωπαίοι και Αμερικανοί περιηγητές. Αν και οι ώρες που είχαν στη διάθεσή τους οι ξένοι για να περιηγηθούν την πόλη ήταν λίγες, αρκούσαν για να στηρίξουν οικονομικά λεμβούχους, μικροπωλητές, καπνοπώλες και καταστήματα εστίασης. Φέροντας ως αναγνωριστικά στα μανίκια χρωματιστές ταινίες με αριθμούς κινούνταν ομαδικά στην παραλία και τους παρακείμενους δρόμους, αγόραζαν κάρτες και ενθύμια από την πόλη και στάθμευαν στα γαλακτοπωλεία και εστιατόρια για να ξεκουραστούν.⁴⁰⁴

Ιδιαίτερη ζήτηση από τους Ελληνοαμερικανούς που κατέφθαναν στα ελληνικά λιμάνια είχαν πάντως και οι ιατρικές υπηρεσίες. Ασθένειες των ματιών, φυματίωση, αφροδίσια αλλά και σπάνια νοσήματα έβγαζαν εκτός αγοράς εργασίας τους μετανάστες αναγκάζοντάς τους να επιστρέψουν στην Ελλάδα και να αναζητήσουν τις υπηρεσίες των Ελλήνων επιστημόνων. Οι περισσότεροι φαίνεται ότι εξυπηρετούνταν κυρίως από τους γιατρούς και τις κλινικές της πρωτεύουσας, ιδιαίτερα μάλιστα από συμπατριώτες επιστήμονες οι οποίοι έφεραν συχνά συστάσεις από τους εθνοτοπικούς συλλόγους τους.⁴⁰⁵ Ωστόσο και η Πάτρα ως διοικητικό κέντρο της δυτικής Πελοποννήσου ανταποκρινόταν στις αυξημένες, όπως φαίνεται, ιατρικές ανάγκες. Στα ευχαριστήριά τους οι μετανάστες εμφανίζονται να έχουν καταφύγει πολλές φορές στους Αμερικανούς γιατρούς προτού επιστρέψουν στην Ελλάδα απελπισμένοι και με επιδεινωμένο πλέον το πρόβλημά τους.⁴⁰⁶ Πίσω από το θαυμασμό και την εμπιστοσύνη που εξέφραζαν δημοσίως για το επιστημονικό κύρος και την αποτελεσματικότητα των θεραπειών που τους υποδείκνυαν οι Έλληνες γιατροί θα πρέπει οπωσδήποτε να δούμε

---

⁴⁰⁰ *Νεολόγος Πατρών* 13/11/1931

⁴⁰¹ *Νεολόγος Πατρών* 27/12/1929.

⁴⁰² Βλ. Τριανταφύλλου Κώστας, *Ιστορικό λεξικό των Πατρών*, ό.π., σ. 306-307.

⁴⁰³ *Νεολόγος Πατρών* 17/07/1930.

⁴⁰⁴ *Νεολόγος Πατρών* 17/07/1930, 6/09/1930, 9/04/1931.

⁴⁰⁵ Ο Σύλλογος των εν Αθήναις και Πειραιεί Ολυμπίων συνιστούσε, για παράδειγμα, με έντυπη καταχώρησή του στους «ενταύθα και εν Αμερική» συμπολίτες να προτιμούν τις αξιόπιστες και οικονομικές υπηρεσίες συγκεκριμένου Ολύμπιου ιατρού στο κέντρο της Αθήνας. *Νέος Ορίζων Ανδρίτσαινας* 21/11/1926.

⁴⁰⁶ *Νεολόγος Πατρών* 12/07/1907, 26/11/1911.

το χαμηλότερο κόστος των ιατρικών υπηρεσιών στην Ελλάδα,⁴⁰⁷ τη συμπληρωματική φροντίδα που τους παρείχαν οι οικογένειές τους και τη θετική επίδραση του ελληνικού κλίματος στη βελτίωση της υγείας τους. Στην Αμερική αντίθετα οι ασθενείς ακολουθούσαν συνήθως πλημμελώς τις οδηγίες των γιατρών προκειμένου να επιστρέψουν γρήγορα στην εργασία ενώ οι συνθήκες διαβίωσης επιβάρυναν την κατάστασή τους. Τη δεκαετία του 1930 τα ταξίδια «προς θεραπεία» συμπεριλαμβάνονται στους στατιστικούς πίνακες του ελληνικού κράτους μεταξύ των αιτιών της «τουριστικής κινήσεως» των μεταναστών (Ελλήνων υπηκόων και ομογενών) στην Ελλάδα χωρίς ωστόσο να καταδεικνύουν το ακριβές μέγεθος της συγκεκριμένης ροής και τα πιθανά ωφελήματα του ελληνικού ιατρικού κλάδου. Οι λόγοι υγείας δεν ομολογούνταν πάντα και σε όσες περιπτώσεις υποχρέωσαν τη μόνιμη παλιννόστηση, δεν αποτυπώθηκαν στατιστικά.⁴⁰⁸

Οι Ελληνοαμερικανοί καταναλωτές πάντως γίνονταν συχνά διακινητές παραχαραγμένων χαρτονομισμάτων στην αγορά της Πάτρας. Σπείρα πλαστογράφων που δρούσε στην Αμερική αναζητούσε τα θύματά της μεταξύ των ομογενών οι οποίοι λίγο πριν το ταξίδι τους στην Ελλάδα φρόντιζαν να εξαργυρώσουν τα δολάριά τους με ελληνικό νόμισμα. Από «ευπιστία» και άγνοια των λεπτομερειών σχετικά με τα στοιχεία της γνησιότητας των ελληνικών χαρτονομισμάτων, οπωσδήποτε όμως και από διάθεση κερδοσκοπίας, αρκετοί προσέφευγαν σε αμφιβόλου ποιότητας και αξιοπιστίας ανταλλακτήρια της Νέας Υόρκης. Την απάτη ανακάλυπταν κατά τη διενέργεια αγορών τους όταν οι τοπικοί έμποροι τούς ενημέρωναν ότι τα ελληνικά χαρτονομίσματα που

⁴⁰⁷ Εκατόν πενήντα δραχμές στοίχισε στον Σάββα Τσερκεζί το 1912 η θεραπεία για τα τραχώματα σε γιατρό στην Αθήνα και διήρκεσε περίπου ένα μήνα. Στην Αμερική τον προηγούμενο χρόνο είχε δαπανήσει γύρω στα διακόσια εβδομήντα δολάρια για φάρμακα, ιατρικές υπηρεσίες και νοσοκομειακή περίθαλψη για το ίδιο πρόβλημα. Το 1923 μετά από συνεχείς εισαγωγές σε αμερικανικές κλινικές και οικονομική εξάντληση ο μετανάστης ακολούθησε νέα τελική θεραπεία στην Ελλάδα που του στοίχισε χίλιες τριακόσιες δραχμές. Σάββας Τσερκεζής, *Ημερολόγιον του βίου μου*, ό.π., σ. 182-183, 190, 195-197, 262-271. Το αυξημένο κόστος των ιατρικών υπηρεσιών στην Αμερική θα πρέπει να συνδεθεί τα πρώτα τουλάχιστον χρόνια και με την αισχροκέρδεια των μεσαζόντων «γλωσσάδων» οι οποίοι συνόδευαν τους Έλληνες ασθενείς στους Αμερικανούς γιατρούς εξασφαλίζοντας αμοιβή και από τις δυο πλευρές. Αλέξανδρος Κρίκος, *Η θέσις του ελληνισμού εν Αμερική*, ό.π., σ. 28-29.

⁴⁰⁸

Αφίξεις περιηγητών από τις ΗΠΑ προς θεραπεία (pour raisons de santé)		
	Έλληνες υπήκοοι	Ξένοι υπήκοοι ομογενείς
1931-1935	34	114
1936-1940	57	29
ΣΥΝΟΛΟ	91	143
Πηγή: ΓΣΥΕ, <i>Αναλυτικοί πίνακες της μεταναστευτικής και τουριστικής κινήσεως της Ελλάδος μετά του εξωτερικού κατά τα έτη 1931-1940</i> , Αθήνα, (χ.χ), σ. 231-251		

επιδείκνυαν στο ταμείο ήταν κάλπικα.⁴⁰⁹ Στην ελληνική επαρχία πάντως διοχετεύονταν πολύ συχνά πλαστά δολάρια και από κυκλώματα της Αμερικής τα οποία δρούσαν σε συνεργασία με ντόπιους μικροαπατεώνες και λαθρέμπορους. Το Αμερικανικό προξενείο και οι ελληνικές τράπεζες εξέδιδαν συχνά σχετικές ανακοινώσεις οι οποίες εφιστούσαν την προσοχή του κοινού στις συναλλαγές τους με δολάρια.⁴¹⁰

Οι μετανάστες οι οποίοι συνήθως επέστρεφαν με τις οικονομίες στις τσέπες τους και με αποσκευές γεμάτες με αμερικάνικα αγαθά γίνονταν επίσης εύκολα θύματα κλοπής ή εξαπάτησης στο λιμάνι. Οι καταγγελίες και οι διαμαρτυρίες στρέφονταν κυρίως κατά των λεμβούχων οι οποίοι στις τοπικές εφημερίδες εμφανίζονται να επιδίδονται σε «ληστρικές πρακτικές» και να ευθύνονται για τη μετατροπή του λιμανιού της Πάτρας «σε όρμο ληστοπειρατών».⁴¹¹ Επικίνδυνοι βιαστικοί ελιγμοί για να πλευρίσουν πρώτοι τα υπερωκεάνια που κατέπλεαν, αναρριχήσεις στα πλοία και αντεγκλήσεις με τους συναδέλφους τους στην προσπάθεια αλίευσης πελατών,⁴¹² εκβιασμοί των επιβατών, αυθαίρετες προσαυξήσεις επί της συμφωνημένης τιμής, εξομοιώσεις του δολαρίου με τη δραχμή,⁴¹³ διαφωνίες που κατέληγαν ακόμα και σε ξυλοδαρμούς, υπεξαίρεσεις αντικειμένων από τις αποσκευές και ποικίλες άλλες «λωποδυσίες» σε βάρος των μεταναστών προκαλούσαν πολύ συχνά τα επικριτικά σχόλια των δημοσιογράφων. Μεγάλη ήταν και η ψυχολογική πίεση που ασκούσαν οι λεμβούχοι προς τους επιβάτες προκειμένου να τους κατευθύνουν σε συγκεκριμένα

---

⁴⁰⁹ *Νεολόγος Πατρών* 24/06/1931, 22/07/1931.

⁴¹⁰ *Νεολόγος Πατρών* 29/04/1925. Βλ. εξάρθρωση συμμορίας παραχαρακτών στη Μεσσηνία από την ελληνική αστυνομία το 1933. Συνελήφθησαν δύο Αμερικανοί διεθνούς φήμης οι οποίοι είχαν ταξιδεύσει από την Αμερική με μεγάλη ποσότητα πλαστών δολαρίων και δύο ντόπιοι σεσημασμένοι οι οποίοι θα τα διοχέτευαν στους μεταναστευτικούς νομούς της Πελοποννήσου. *Σημεία Καλαμών* 14/01/1933. Παρατίθεται στο Θεοδ. Μπρεδήμας, *Μεσσηνιοί και Μανιάτες οι πρώτοι μετανάστες στην Αμερική (1914-1934)*, τόμ. Β', Καλαμάτα, εκδ. Μεσσηνιακού Λόγου, 2003, σ. 265-267.

⁴¹¹ *Σέλας Πατρών* 8/10/1909, *Νεολόγος Πατρών* 20/02/1906, 30/09/1909, 8/10/1909, 20/01/1910, 5/01/1911, 26/05/1911, 15/09/1913. Διαφορετική ήταν η εντύπωση που σχημάτισε για τους λεμβούχους της Πάτρας ο συνταγματάρχης Hutchison όταν έφτασε με τη «Λάουρα» της «Αυστροαμερικάνας». Ο βαρκάρης που κατάφερε μετά από μάχη με τους υπολοίπους συναδέλφους του να τον μεταφέρει στη στεριά, κουβάλησε τις αποσκευές του στο Τελωνείο, ενημέρωσε τους υπαλλήλους για τον διακεκριμένο πελάτη του και αρνήθηκε να πληρωθεί για τις υπηρεσίες του. Ο Αμερικανός απέδωσε την περιποίηση στο γενικό ενθουσιασμό για τους Βαλκανικούς Πολέμους και την αμερικανική στρατιωτική ιδιότητά του και παραδέχτηκε ότι οι μετανάστες εθελοντές, αν και έτυχαν της ίδιας ενθουσιώδους υποδοχής, δεν εξασφάλισαν παρόμοιες διευκολύνσεις. T. S. Hutchison, *An American soldier*, ό.π., σ. 47-50.

⁴¹² Πληροφορίες για το λεγόμενο «τράκο των λεμβούχων» και τα δυστυχήματα στο λιμάνι, στο: Αλέκος Μαρασλής, *Ιστορία της Πάτρας, Η εξέλιξη μιας πρωτοποριακής πόλης*, Πάτρα, [χ.ε.], 1983, σ. 263.

⁴¹³ Βλ. διαμαρτυρία παλιννοστούντων το 1919 κατά λεμβούχων που απαίτησαν 4 δολάρια από τον καθένα για τη μεταφορά αυτών και των αποσκευών τους. Οι τελευταίοι ισχυρίστηκαν στις αρχές ότι επρόκειτο για παρανόηση από την πλευρά των μεταναστών των 4 δραχμών που είχαν ζητήσει (2 δραχμές για τα λεμβουχικά, 70 λεπτά για τη μεταφορά των αποσκευών τους και 70 για την τοποθέτησή τους στο τελωνείο). *Νεολόγος Πατρών* 21/06/1919. Βλ. ακόμα 25/08/1907.

ξενοδοχεία και εστιατόρια του λιμανιού και να εισπράξουν από τους επιχειρηματίες την ανάλογη προμήθεια.⁴¹⁴

Η εκμετάλλευση των ομογενών ταξιδιωτών συνεχιζόταν και επί εδάφους από τους αχθοφόρους, τους οδηγούς των ταξί, αλλά και τους ξενοδόχους και τους εστιατορες οι οποίοι κερδοσκοπούσαν εις βάρος τους με υπηρεσίες χαμηλής ποιότητας.⁴¹⁵ Τα παθήματα των παλιννοστώντων περιλάμβαναν ακόμα ιστορίες με μικροκλέφτες και διάφορους επιτήδειους που τους είχαν προσεγγίσει εν πλω και τους εξαπατούσαν πωλώνοντας τους κάθε είδους εκδούλευση: είτε διευκόλυνση για τον εκτελωνισμό των αγαθών τους είτε συντροφιά στο βραδινό γλέντι στα ζυθοπωλεία και τα καφωδεία της Πάτρας είτε συμμετοχή στο κόστος διανυκτέρευσης σε κάποιο ξενοδοχείο. Με το φως της ημέρας πολλοί ήταν αυτοί που κατέληγαν στην αστυνομία για να δηλώσουν την απώλεια των αποσκευών τους και των οικονομιών τους.⁴¹⁶ Οι βαλίτσες τους αποτελούσαν στόχο κάθε απατεώνα ο οποίος υποπευόταν το πολύτιμο περιεχόμενό τους: ρούχα, τιμαλφή, τραπεζικά έγγραφα και αμερικανικά αγαθά.⁴¹⁷ Ιδιαίτερα δυσαρεστημένοι ήταν όμως οι ομογενείς και με τους εμπόρους οι οποίοι δεν είχαν «τιμάς ωρισμένας» στα προϊόντα τους. Συχνά ανακάλυπταν ότι στα τοπικά καταστήματα όπου ψώνιζαν είχαν πληρώσει κάτι παραπάνω από τους ντόπιους οι οποίοι γνώριζαν να παζαρεύουν και να πετυχαίνουν χαμηλότερες τιμές.⁴¹⁸ Πέρα πάντως από την ποσότητα και την ποιότητα των αγορών τους, η άνεση στις συναλλαγές και η ευκολία πληρωμής με μετρητά και χωρίς διαπραγμάτευση, καθιστούσαν τους Ελληνοαμερικανούς περιζήτητους καταναλωτές στην τοπική αγορά όχι μόνο της Πάτρας αλλά και κάθε πόλης στην οποία κινούνταν όσο καιρό παρεπιδημούσαν στην Ελλάδα.

Αφήνοντας το λιμάνι της Πάτρας και κατευθυνόμενοι προς τα απομακρυσμένα χωριά τους οι παλιννοστούντες και οι Ελληνοαμερικανοί ταξιδιώτες στήριζαν οικονομικά αγωγιάτες και καραγωγείς οι οποίοι αναλάμβαναν όχι μόνο να συνοδεύσουν τους «Αμερικάνους» έως το πατρικό σπίτι αλλά και να μεταφέρουν με ασφάλεια τα πολύτιμα αμερικανικά μπαούλα τους. Ήταν οι ίδιοι που παρέδιδαν στα λιμάνια τα τοπικά αγροτικά προϊόντα της ορεινής Πελοποννήσου για εξαγωγή στην

---

⁴¹⁴ Αναστάσιος Τζαμτζής, *Τα ελληνικά υπερωκεάνια*, ό.π., σ. 20.

⁴¹⁵ *Ατλαντίς* 18/12/1927.

⁴¹⁶ Θανάσης Βαλτινός, ό.π., σ. 123-124· *Νεολόγος Πατρών* 26/09/1920, 5/12/1920, 13/02/1921, 5/10/1923, 3/09/1925, 22/01/1927, 14/10/1928, 27/11/1928, 28/10/1931.

⁴¹⁷ Βλ. κλοπή βαλίτσας από το τελωνείο Πειραιά η οποία περιείχε μετοχές χρυσωρυχείου. *Ατλαντίς* 3/02/1909.

⁴¹⁸ *Ο Ξενητευμένος* 17/01/1935.

Αμερική και αυτοί οι οποίοι στην επιστροφή παραλάμβαναν αμερικανικά δέματα για τους συγγενείς των μεταναστών.⁴¹⁹ Ήταν οι τελευταίοι κρίκοι σε μια επαγγελματική αλυσίδα μεταφοράς η οποία συμμετείχε με άνισο τρόπο, με τον ίδιο ωστόσο ζήλο στα κέρδη που απέδιδε η οικονομία της μετανάστευσης στην Αμερική.⁴²⁰

---

⁴¹⁹ Βλ. σωζόμενο έγγραφο με τον τίτλο «Διαβατήριο» του 1914 από την κοινότητα Φάριδος (Παλαιοπαναγιά) της Λακωνίας. Επρόκειτο για άδεια που είχε χορηγήσει ο πρόεδρος της κοινότητας για τη μεταφορά οχτακοσίων οκάδων οίνου με τετράτροχο (κάρο) έως το λιμάνι του Γυθείου για εξαγωγή στην Αμερική και με προθεσμία παράδοσης δύο ημέρες λόγω της κακής οδικής σύνδεσης του νομού. Παρατίθεται στο: περ. *Φάρις* 49, περίοδος Δ', 7^{ος} /2009, σ. 20.

⁴²⁰ Ο μουσουλμάνος αγωγιάτης ο οποίος εξυπηρετούσε του «Αμερικάνους» παλινοστούντες στην ορεινή Ήπειρο με τα πέντε μουλάρια του, τα επονομαζόμενα και «αμέρικαν εξπρές», εξασφάλιζε από τους πλούσιους πελάτες του όχι μόνο δολάρια αλλά και δώρα, όπως μεταξωτές κάλτσες και γραβάτες. Νίκος Γκατζογιάννης, *Ελένη*, Αθήνα, Ελληνική Ευροεκδοτική, 1983 (κεφ. Η «Αμερικάνα»).

2. Ο οργανωμένος τουρισμός των Ελληνοαμερικανών προς την Ελλάδα

Θεωρητικές προσεγγίσεις

Η υιοθέτηση της διεθνικής οπτικής από τις μεταναστευτικές/ διασπορικές σπουδές ενέταξε με αρκετή καθυστέρηση ως πεδίο επιστημονικής έρευνας τις διασταυρώσεις και τις σχέσεις μεταξύ μετανάστευσης και τουρισμού. Η αδυναμία συσχέτισης της μεταναστευτικής εμπειρίας με την ταξιδιωτική ελευθερία, συνδεόταν οπωσδήποτε με τις ταξικές, φυλετικές, έμφυλες και άλλες κοινωνικο-πολιτισμικές δεσμεύσεις που είχε αναδείξει ο James Clifford στη μελέτη του για τις «ταξιδεύουσες κουλτούρες». Όπως παρατηρούσε, «*το να σκεφτείς για τον οικονομικό μετανάστη με όρους «ταξιδιού» θέτει μια σειρά από προβλήματα. Οι πολιτικές δυνάμεις και οι οικονομικοί φραγμοί που επικαθορίζουν το σύστημα της μετανάστευσης παρεμποδίζουν οποιαδήποτε αισιόδοξη προσέγγιση της κινητικότητας των φτωχών ανθρώπων οι οποίοι πρέπει να φύγουν για να επιβιώσουν. Ο ταξιδιώτης, εξ ορισμού, είναι κάποιος που έχει την ασφάλεια και το προνόμιο να μετακινηθεί χωρίς σχετικούς περιορισμούς. Αυτός είναι, εν πάσει περιπτώσει, ο μύθος του ταξιδιού»*.⁴²¹ Καλούσε λοιπόν τους κοινωνικούς επιστήμονες να επανεξετάσουν τις μέχρι τότε γνώσεις τους γύρω από το ταξίδι ανοίγοντας έτσι το δρόμο για τη «στροφή» στην κοινωνική έρευνα προς τη μελέτη των περίπλοκων, αλληλεπικαλυπτόμενων και φαινομενικά αντιφατικών μεταξύ τους μορφών κινητικότητας όχι ως χωριστών και αυτοδύναμων σφαιρών αλλά στη ρευστή αλληλεξάρτηση και διασύνδεσή τους με διάφορα και συνεχώς μεταβαλλόμενα είδη κοινωνικής εμπειρίας.⁴²²

Οι νεότερες μελέτες, αναγνωρίζουν τη διασύνδεση της μετανάστευσης με τα ταξίδια και την ψυχαγωγία και διερευνούν, μεταξύ άλλων, τον τρόπο με τον οποίο η μετανάστευση και ο διασκορπισμός των μελών μιας εθνικής/εθνοτικής κοινότητας μπορούν να ενθαρρύνουν ποικίλες τουριστικές ροές τόσο στις κοινότητες καταγωγής όσο και στις ίδιες τις μεταναστευτικές κοινότητες στο κράτος υποδοχής.⁴²³

---

⁴²¹ James Clifford, "Travelling cultures", στο Grossberg et al. (επιμ.), *Cultural Studies*, Νέα Υόρκη, Routledge, 1992, σ. 107.

⁴²² Mimi Sheller, John Urry, "The new mobilities paradigm", *Environment and Planning A* 38, 2, 2006, σ. 207 -226.

⁴²³ Allan M. Williams & Colin. M. Hall, "Tourism, migration, circulation and mobility: The contingencies of time and place", στο Allan M. Williams, Colin M. Hall (επιμ.), *Tourism and Migration. New Relationships between Production and Consumption*, Ντόρντρεχτ, Kluwer Academic Publishers, 2002, σ. 38-40.

Λειτουργώντας ως ένας ισχυρός συνδετικός κρίκος ανάμεσα στο κράτος καταγωγής και στους ομογενείς του ο τουρισμός διευκολύνει χάρη στη φυσική/ενσώματη μετακίνηση τη συνέχεια των διεθνικών κοινωνικών πεδίων. Παρέχει σε οικογενειακές και συγγενικές ομάδες τη δυνατότητα της επαφής πρόσωπο με πρόσωπο και της εκπλήρωσης των αμοιβαίων υποχρεώσεών τους, διευκολύνει τις ανταλλαγές των εθνοτοπικών δικτύων και τέλος λειτουργεί ως μέσο κινητοποίησης και έκφρασης της αλληλεγγύης της ίδιας της διεθνικής κοινότητας. Τα περιοδικά και προσωρινά ταξίδια από και προς την κοινότητα καταγωγής ανανεώνουν, ενδυναμώνουν, σταθεροποιούν και κρατούν ενεργά τα κοινωνικά πεδία μέσα από τη σύσφιξη των διεθνικών δεσμών και των σχέσεων.⁴²⁴

Τα μέλη των εθνοτικών/διασπορικών κοινοτήτων αναγνωρίζονται πλέον τα ίδια ως δυνητικοί τουρίστες οι οποίοι ταξιδεύοντας ανεξάρτητα ή με οργανωμένα τουριστικά πακέτα ακολουθούν κοινούς τουριστικούς δρόμους ικανοποιώντας ψυχαγωγικές ανάγκες, συμμετέχουν σε κοσμικά νοσταλγικά «*σύγχρονα προσκυνήματα*» ή σύντομα ταξίδια επιστροφής στο κράτος καταγωγής, ενώ πραγματοποιούν συχνές «*επισκέψεις σε συγγενείς και φίλους*» ανταποκρινόμενοι σε οικογενειακές υποχρεώσεις και κοινοτικούς δεσμούς, θρησκευτικές παραδόσεις και πολιτισμικούς κανόνες.⁴²⁵ Τα ταξιδιωτικά ήθη των μεταναστών οπωσδήποτε δεν μένουν ανεπηρέαστα από τις οικονομικές συνθήκες και τα καταναλωτικά πρότυπα που κυριαρχούν στη χώρα εγκατάστασης, καθώς επίσης από την ταξική θέση και την κοινωνική κινητικότητα των ίδιων των αποδήμων οι οποίοι σε καμία περίπτωση δεν αποτελούν μία ομοιογενή κοινωνικο-οικονομικά ομάδα. Βεβαίως οι συνοριακοί έλεγχοι και οι γραφειοκρατικές διατυπώσεις εξακολουθούν να λειτουργούν σε πολλές περιπτώσεις ανασταλτικά για τη μετακίνηση πολλών μεταναστευτικών ομάδων.⁴²⁶

Ο εθνοτικός τουρισμός συνδέεται και με τις κρατικές πολιτικές και την προσπάθεια ενεργοποίησης δικτύων και θεσμών προκειμένου να αξιοποιηθεί το «κρυμμένο

---

⁴²⁴ Tim Coles, Timothy J. Dallen, “‘My field is the world’: conceptualizing diasporas, travel and tourism”, στο Tim Coles, Timothy J. Dallen (επιμ.), *Tourism, Diasporas and Space*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2004, σ. 8-16· David Timothy Duval, “Conceptualizing return visits. A transnational perspective”, στο Tim Coles, Timothy J. Dallen (επιμ.), *ό.π.*, σ. 50-61.

⁴²⁵ Brian King, “What is ethnic tourism? An Australian perspective”, *Tourism Management* 15, 3, 1994, σ. 173-176· David Timothy Duval, “The return visit-return migration connection”, στο Allan M. Williams, Colin. M. Hall (επιμ.), *Tourism and Migration*, *ό.π.*, σ. 257-276.

⁴²⁶ Allan M. Williams, Colin. M. Hall, “Tourism, migration, circulation and mobility”, *ό.π.*, σ. 6, 12-21.

κεφάλαιο» των αποδήμων σε προγράμματα οικονομικής βοήθειας και ανάπτυξης.⁴²⁷ Τα κράτη αποστολής συχνά προωθούν για οικονομικούς λόγους την επανασύνδεση των μεταναστευτικών πληθυσμών με τον τόπο καταγωγής τους ενώ και οι ιδιωτικοί φορείς της τουριστικής βιομηχανίας επιχειρούν να προσελκύσουν την εθνοτική μεταναστευτική αγορά και να την ενθαρρύνουν προς την κατανάλωση συγκεκριμένων τουριστικών προϊόντων.⁴²⁸

Μπορεί πάντως η ιστορική διάσταση να έχει ενταχθεί στη συζήτηση σχετικά με τις ταξιδιωτικές πρακτικές των μεταναστευτικών πληθυσμών, οι ιστορικές μελέτες εξακολουθούν ωστόσο να απουσιάζουν.

---

⁴²⁷ Ενδεικτική βιβλιογραφία: Sean Carter, “Mobilizing Hrvatsko. Tourism and politics in the Croatian diaspora”, στο Tim Coles, Timothy J. Dallen (επιμ.), *ό.π.*, σ. 188-201· Kevin Hannam, “India and the ambivalences of diaspora tourism”, στο Tim Coles, Timothy J. Dallen (επιμ.), *ό.π.*, σ. 246-260.

⁴²⁸ Ενδεικτική βιβλιογραφία: Tim Coles, Timothy J. Dallen, “‘My field is the world’. Conceptualizing diasporas, travel and tourism”, *ό.π.*, σ. 20-22· Tim Coles, “Diaspora, cultural capital and the production of tourism. Lessons from enticing Jewish-Americans to Germany”, στο Tim Coles, Timothy J. Dallen (επιμ.), *ό.π.*, σ. 217-232· Deborah Che, “Reinventing Tulip Time. Evolving diasporic Dutch heritage celebration in Holland (Michigan)”, στο Tim Coles, Timothy J. Dallen (επιμ.), *ό.π.*, σ. 261-278· Noga Collins-Kreiner and Dan Olsen, “Selling diaspora. Producing and segmenting the Jewish diaspora tourism market”, στο Tim Coles, Timothy J. Dallen (επιμ.), *ό.π.*, σ. 279-290· John Thanopoulos, A.H. Walle, “Ethnicity and its reference to marketing: the case of tourism”, *Journal of Travel Research* 26, 3, 1988, σ. 11-14.

Τα ταξίδια των Ελληνοαμερικανικών Συλλόγων

Οι κοινωνικές μεταβολές που έγιναν αισθητές στην Αμερική την πρώτη δεκαετία του Μεσοπολέμου, απότοκες των αλλαγών που συντελέστηκαν στο χώρο της παραγωγής, της εργασίας, της μεταφοράς και της επικοινωνίας αντικατοπτρίστηκαν και στα νέα ταξιδιωτικά πρότυπα που άρχισαν να διαδίδονται σε όλο και περισσότερες κοινωνικο-οικονομικές ομάδες. Την πολιτισμική εμπειρία των διακοπών, των ολιγοήμερων εκδρομών και γενικά του ταξιδιού με στόχο την αναψυχή βίωναν πλέον -αν και όχι με έναν ομογενοποιημένο τρόπο- όχι μόνο η ανερχόμενη μεσαία λευκή τάξη των Αμερικανών αλλά και μέλη της εργατικής τάξης, μεταξύ αυτών Αφροαμερικανοί και μετανάστες.⁴²⁹ Το διευρυμένο και ποικίλο αυτό κοινό το οποίο μπορούσε όχι απλώς να απολαύσει αλλά και να καταναλώσει στις διακοπές του προσέλκυσε την προσοχή όλο και περισσότερων κλάδων, φορέων και υπηρεσιών οι οποίοι επιχείρησαν συνδυασμένα ή αυτόνομα μέσα στις ευνοϊκές συγκυρίες της πρώτης δεκαετίας του Μεσοπολέμου να ρυθμίσουν, να συστηματοποιήσουν και να εμπορευματοποιήσουν το ανερχόμενο τουριστικό φαινόμενο.⁴³⁰

Ο ναυτιλιακός κλάδος, βασική συνιστώσα της υποδομής διακίνησης της αγγλοσαξονικής ταξιδιωτικής ελίτ τον προηγούμενο αιώνα, συνέβαλε καθοριστικά στη μαζικοποίηση και διεθνοποίηση της οργανωμένης ταξιδιωτικής κινητικότητας τη δεκαετία του 1920. Κλονισμένες από τη συρρίκνωση των μεταναστευτικών ροών μετά την επιβολή των αμερικανικών περιοριστικών νόμων, οι υπερωκεάνιες εταιρείες οι οποίες είχαν ήδη αρχίσει να επενδύουν τεράστια κεφάλαια στην ανανέωση του στόλου τους, επιδόθηκαν στη διάδοση των οργανωμένων ομαδικών εκδρομών (package tours) από την Αμερική προς την Ευρώπη. Πολλές από τις καμπίνες της τρίτης θέσης αναβαθμίστηκαν σε «τούριστ κλας»⁴³¹ για να προσελκύσουν εκτός από τους μεγαλοαστούς περιηγητές που παραδοσιακά ταξίδευαν στην πρώτη και τη δεύτερη θέση, ποικίλες συλλογικότητες από τη μεσαία τάξη: συνδικάτα, πολιτικά κόμματα, εκπαιδευτικούς και φοιτητές εκδρομείς. Ο μέσος Αμερικάνος ο οποίος με τις οικονομίες του ήταν διατεθειμένος να πληρώσει ένα εισιτήριο μετ' επιστροφής

---

⁴²⁹ Cindy S. Aron, *Working at Play: A History of Vacations in the United States*, Νέα Υόρκη, Oxford, 1999.

⁴³⁰ Για την ανάπτυξη του τουριστικού φαινομένου στο Μεσοπόλεμο και τη διαφοροποίησή του από προγενέστερες ταξιδιωτικές πρακτικές βλ. το πρώτο κεφάλαιο της διατριβής του Άγγελου Φ. Βλάχου, *Τουριστική ανάπτυξη και δημόσιες πολιτικές*, ό.π., σ. 23-35.

⁴³¹ Πολλές υπερωκεάνιες εταιρείες, όπως η «Εθνική Ατμοπλοΐα», διαφήμιζαν τη νέα αυτή κατηγορία ως «δευτέρα ενδιάμεσο» θέση. Ενδεικτικά; *Ατλαντίς* 9/08/1930.

προκειμένου να γνωρίσει την ποικιλομορφία της Ευρώπης αποτέλεσε τη νέα κατηγορία ταξιδιώτη η οποία μπορούσε να γεμίσει τα υπερωκεάνια και στις δύο διαδρομές και να τα σώσει από την οικονομική καταστροφή.⁴³² Την ιδιότητα του «ταξιδιώτη προς αναψυχή» διεκδικούσαν και μικροαστοί από τις ποικίλες μεταναστευτικές κοινότητες με ευρωπαϊκή καταγωγή οι οποίοι απολάμβαναν την οικονομική ανάπτυξη, τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και τα νέα καταναλωτικά πρότυπα της δεκαετίας του 1920. Αν και πολιτογραφημένοι οι περισσότεροι και αποφασισμένοι να παραμείνουν οριστικά στις ΗΠΑ, οι μετανάστες δεν ήταν πρόθυμοι να αποκόψουν την επικοινωνία τους με την πατρίδα. Τα οργανωμένα ταξίδια προς αυτήν προσφέρονταν πρωτίστως για την ανανέωση των δεσμών τους με τις οικογένειες και τους συγχωριανούς τους, συχνά και για γαμήλια αποκατάσταση. Ταυτόχρονα όμως τους έδιναν την ευκαιρία να περιηγηθούν για πρώτη φορά στη ζωή τους σε ιστορικά και φυσιολατρικά αξιοθέατα της χώρας τους, να επισκεφθούν ως τουρίστες τις δυτικοευρωπαϊκές πρωτεύουσες, να βιώσουν την εμπειρία της χαλάρωσης και των διακοπών και του ίδιου του υπερωκεάνιου ταξιδιού με εντελώς διαφορετικούς όρους.⁴³³

Στην Ελλάδα όροι όπως «τουρισμός» και «βιομηχανία των ξένων», μπήκαν την ίδια περίοδο στη δημόσια συζήτηση. Έλληνες επιχειρηματίες, δημοσιογράφοι, τεχνοκράτες, ανώτερα στελέχη της δημόσιας διοίκησης και πολιτικοί τάσσονταν υπέρ της ενίσχυσης της εθνικής οικονομίας μέσω του τουρισμού. Η εισαγωγή τουριστικού συναλλάγματος προβαλλόταν ως λύση εξισορρόπησης του ισοζυγίου ύστερα από τη σταδιακή μείωση των μεταναστευτικών εμβασμάτων. Στο πλαίσιο του εκσυγχρονιστικού προγράμματός της η τελευταία διακυβέρνηση Βενιζέλου προχώρησε στην ίδρυση του *Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού* (ΕΟΤ) το 1929 με στόχο την προαγωγή της τουριστικής κίνησης ενώ καθιέρωσε την επίσημη καταγραφή των τουριστικών ροών από την επίσης νεοσυσταθείσα *Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος* (ΓΣΥΕ).⁴³⁴ Παράλληλα με την αναγνώριση της οικονομικής σημασίας του

---

⁴³² Lorraine Coons & Alexander Varias, *Steamship travel in the Interwar Year. Tourist third cabin*, Gloucestershire, Amberley Publishing, 2016.

⁴³³ Η οικογένεια Λυμπερόπουλου αν και ταξίδευσε με εισιτήριο τρίτης θέσης με το «Ακουιτάνια», είχε δική της καμπίνα με κοινόχρηστη τουαλέτα, στην οποία την περίμεναν μια ανθοδέσμη, γλυκά και ένα ευχετήριο τηλεγράφημα από Ελληνοαμερικανούς φίλους και πελάτες. Για τον πατέρα και τα παιδιά η εξερεύνηση των χώρων του υπερωκεανίου, η δυνατότητα της δωρεάν παρακολούθησης εν πλω ενός κινηματογραφικού θεάματος και συμμετοχής σε πάρτι και χορούς, όπως και τα συχνά γεύματα αποτελούσαν μοναδική εμπειρία. Αντίθετα η μητέρα, ενθουμούμενη την τραυματική εμπειρία του μεταναστευτικού της ταξιδιού, παρέμεινε κλεισμένη στην καμπίνα της. Constance M. Constant, *Austin Lunch*, ό.π., σ. 337-339.

⁴³⁴ Άγγελος Φ. Βλάχος, *Τουριστική ανάπτυξη και δημόσιες πολιτικές*, ό.π., σ. 98-104.

τουρισμού η Ελλάδα ανακάλυπτε και όλες τις κατηγορίες των «ξένων» στις οποίες θα μπορούσε να υπολογίζει. «Αλλά όταν λέγουμε την λέξιν «τουρισμός» δεν πρέπει ημείς οι Έλληνες, που είμεθα αποδημητικοί από την εποχήν του Ομήρου ακόμη, να ξεχνώμεν πώς δεν είνε αποκλειστική ετικέττα δια τους Ευρωπαίους ή τους Αμερικάνους, που κάθε άνοιξι κυρίως επισκέπτονται, κοπαδιαστά οι περισσότεροι, τον τόπο μας. Και οι ξενιτεμένοι μας, τα αποδημητικά μας πουλιά, που τα καλεί έξω από τα σύνορά μας και πέρα απ' τις θάλασσές μας η δίψα του νέου, ο πόθος της καλλιτερεύσεως της ζωής και της οικονομικής αποκαταστάσεως, στην Αίγυπτον, στην Αμερική, στη Νότιο Αφρική, στις άλλες πολιτισμένες χώρες- και αυτοί, όταν ξεδιψάσουν από πλούτο, από πολιτισμό, από ευμάρεια, όταν χορτάσουν από το ξένο ψωμί της ξενιτειάς και ξαναδιψάσουν Ελλάδα, δικούς, φίλους, γαλάζιο ουρανό, βουνό, πεύκο, ακρογιάλι, γίνονται «ξένοι» κάπως και μας ξανααγυρνούν, μόνοι ή πολλοί μαζί, για να ξανάβρουν τη ζεστή γωνιά, όπου γεννήθηκαν και ανετράφησαν. Και αυτοί, λοιπόν, ανήκουν στο πλαίσιο της βιομηχανίας των ξένων ή του τουρισμού από κάθε άποψιν». Αυτά δήλωνε φιλελεύθερος πολιτευτής το 1930 χαιρετίζοντας τα μέτρα της κυβέρνησης προς ενίσχυση της κινητικότητας των Ελληνοαμερικανών. Από την άφιξή τους προσδοκούσε τον «αμερικανισμό» τους, το θετικό και πρακτικό πνεύμα που κέρδισαν στην ξενιτιά, την αναγέννηση της επαρχίας και φυσικά τα δολάρια τους.⁴³⁵

Η Αμερική και ειδικά οι Ελληνοαμερικανοί, προσέλκυσαν το κρατικό ενδιαφέρον όσον αφορά τα τουριστικά ζητήματα στα τέλη του 1920 οπότε και εκδηλώθηκαν οι πρώτες θεσμικές πρωτοβουλίες προσέγγισής τους.⁴³⁶ Μέσα από επαφές με τον Ελληνοαμερικανικό σύλλογο ΑΧΕΠΑ και με ομογενείς τουριστικούς επιχειρηματίες, καθώς επίσης και με την ίδρυση ελληνικού διαφημιστικού γραφείου στην Ουάσινγκτον το 1932 η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων επιχείρησε να ενθαρρύνει την άφιξη αλλοδαπών και ομογενών επισκεπτών από το Νέο Κόσμο.⁴³⁷ Τα ταξίδια των Ελληνοαμερικανών στην Ελλάδα παρουσιάστηκαν ως μια θαυμάσια ευκαιρία για την

---

⁴³⁵ Σπ. Θεοδωρόπουλος, «Οι Ξενιτεμένοι μας», *Νέα από την Ελλάδα*, Απρίλιος 1930, σ. 469.

⁴³⁶ Μια πρώτη απόπειρα αξιοποίησης των μεταναστευτικών κοινοτήτων της Αμερικής με στόχο την ανάπτυξη αμερικανικού περιηγητικού ρεύματος στην Ελλάδα σημειώθηκε το 1909 μέσω της *Πανελληνίου Ενώσεως*. Στην Γ' Γενική Συνέλευσή της τον Οκτώβριο του 1909 υποβλήθηκε νέο σχέδιο καταστατικού το οποίο προέβλεπε μεταξύ άλλων την ενθάρρυνση από την πλευρά των μεταναστευτικών κοινοτήτων της ίδρυσης Φιλελληνικών Αμερικανικών Συλλόγων και της διοργάνωσης αρχαιολογικών εκδρομών στην Ελλάδα. Το σχέδιο πολέμηθηκε από τον Σόλων Βλαστό ενώ οι σχετικές διατάξεις σχολιάστηκαν με αρκετή ειρωνεία στις στήλες της *Ατλαντίδος* (19/10/1909 έως 30/10/1909).

⁴³⁷ Βλ. επιστολές εκπροσώπων της Ελληνοαμερικανικής ομογένειας σχετικά με τουριστικά ζητήματα, φακ.183/55, 184/74, 237/45, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

τοπική οικονομική ανάπτυξη και την περαιτέρω προβολή της χώρας στο εξωτερικό. Αντί για τις δαπανηρές διαφημιστικές εκστρατείες για την προσέλκυση των ξένων περιηγητών οι Ελληνοαμερικανοί εμφανίζονταν ως οι καλύτεροι προπαγανδιστές του ελληνικού τουρισμού στην Αμερική λόγω της οικονομικής προόδου, της επιχειρηματικής δράσης και της κοινωνικής αναρρίχησης τους. Η παρουσία χιλιάδων ομογενών στην Αμερική και η διατήρηση επαφών με την Ελλάδα θεωρούνταν ιδιαίτερα ευνοϊκές για την ανάδειξη της χώρας σε κέντρο του αμερικανικού περιηγητισμού αφού η μετανάστευση είχε δημιουργήσει και στα πιο απομακρυσμένα χωριά της ελληνικής επαρχίας ένα κλίμα φιλικό και δεκτικό προς κάθε τι το αμερικανικό: παλινοστούντες που μιλούσαν τα «αμερικάνικα» ήταν πρόθυμοι να διηγηθούν τις εμπειρίες τους αλλά και να εξυπηρετήσουν όποιον περιηγητή ερχόταν από τη Νέα Υόρκη και το Σικάγο.⁴³⁸

Οι ίδιοι οι Ελληνοαμερικανοί αποτελούσαν ιδανικούς εκδρομείς για τα ελληνικά δεδομένα του Μεσοπολέμου. Η διαμονή τους στο πατρικό ή η φιλοξενία τους σε συγγενείς έλυνε καταρχάς το πρόβλημα της ελλιπούς τουριστικής υποδομής στο εσωτερικό της χώρας το οποίο αποθάρρυνε πολλούς ξένους περιηγητές να εντάξουν την Ελλάδα στο ταξιδιωτικό πρόγραμμά τους. Επιπλέον, οι ομογενείς αναγνωρίζονταν ως ισχυρότεροι καταναλωτές σε σχέση με τους ξένους ταξιδιώτες λόγω της πολύμηνης παραμονής τους στην πατρίδα και των δεσμών τους με τους ντόπιους.⁴³⁹ Ενώ λοιπόν οι ξένοι ταξίδευαν συγκεκριμένες εποχές του χρόνου, παρέμεναν πέντε με είκοσι μέρες κατά μέσο όρο ο καθένας στην Ελλάδα και περιορίζονταν σε συγκεκριμένους αρχαιολογικούς προορισμούς,⁴⁴⁰ η παραμονή του Ελληνοαμερικανού διαρκούσε κάποιους μήνες. Τα πλήθη των ομογενών διαχέονταν στην ελληνική ύπαιθρο, σε απομακρυσμένα χωριά που δύσκολα θα μπορούσαν να ενταχθούν στο οδοιπορικό ενός δυτικού ταξιδιώτη ενώ το περιηγητικό τους ενδιαφέρον στρεφόταν συνήθως στην πρωτεύουσα και σε κοντινά στη γενέτειρά τους αξιοθέατα. Λουτροπόλεις και

---

⁴³⁸ Βλ. τις εντυπώσεις του Αμερικανού συγγραφέα Χένρυ Μίλλερ από την περιήγησή του στην Πελοπόννησο και την Κρήτη. Χένρυ Μίλλερ, *Ο κολοσσός του Μαρουσιού*, Αθήνα, Πλειάς, 1974, σ. 28-29, 63-64, 91, 114-121, 136-137. Ανάλογες διαπιστώσεις στο: Th. Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 61.

⁴³⁹ Τη διαφορετική καταναλωτική συμπεριφορά του αλλοδαπού και ομογενούς περιηγητή είχε επιχειρήσει να αποτυπώσει με αριθμούς μεταπολεμικά ο Δημήτριος Μιχαλόπουλος, πρόεδρος του «Συλλόγου Αποδήμων Ελλήνων». Όπως ανέφερε, αν κάθε περιηγητής ξόδευε κατά μέσο όρο μια λίρα χάρτινη, ο ομογενής άφηνε εξήντα λίρες κατά τη θερινή διαμονή του πέρα από τα ναύλα του. Δημ. Ν. Μιχαλόπουλος, *Το Ελληνικόν Αποδημικόν Πρόβλημα*, Αθήνα, Τυποεκδοτική, 1950, σ. 29.

⁴⁴⁰ Το τουριστικό ενδιαφέρον των αλλοδαπών περιηγητών εξαντλούνταν συνήθως στα μνημεία και τα μουσεία της πρωτεύουσας, στη Διεθνή Έκθεση της Θεσσαλονίκης και στους αρχαιολογικούς χώρους κυρίως των Μυκηνών, της Επιδαύρου, του Μυστρά, των Δελφών, της Ολυμπίας. Άγγελος Φ. Βλάχος, *Τουριστική ανάπτυξη και δημόσιες πολιτικές*, ό.π., σ. 228-229, 231.

παραθεριστικά κέντρα, όπως το Λουτράκι, η Αιδηψός, η Υπάτη, η Κυλλήνη, τα Μέθανα που αποτελούσαν προσφιλείς τουριστικούς τόπους για τους Αιγυπτιώτες θα πρέπει επίσης να προσέλκυαν για αναψυχή και λουτροθεραπεία ευκατάστατους Ελληνοαμερικανούς οι οποίοι κατάγονταν από γειτονικούς νομούς.⁴⁴¹ Οπωσδήποτε το μορφωτικό επίπεδο και η οικονομική κατάσταση κάθε Ελληνοαμερικανού ταξιδιώτη καθόριζαν και το περιηγητικό πρόγραμμά του στην πατρίδα.⁴⁴²

Οι ταξιδιωτικοί και μεταναστευτικοί πράκτορες είδαν στις μετακινήσεις των Ελληνοαμερικανών τη λύση στην κάμψη της μεταναστευτικής εξόδου. Το ενδιαφέρον τους για τη διατήρηση των διατλαντικών ροών εκφράστηκε με συχνές δημόσιες παρεμβάσεις και προτάσεις για την καλλιέργεια των σχέσεων με τους ομογενείς και τη θεσμική υποστήριξη των μετακινήσεών τους. Η ευνοϊκή ρύθμιση του ζητήματος των αντισηκωμάτων των ανυπότακτων του εξωτερικού,⁴⁴³ η μείωση -αν όχι- η κατάργηση των προξενικών τελών, η προσφορά ελαττωμένων ναύλων από την «Εθνική Ατμοπλοΐα», τα κίνητρα προς τα παιδιά των ομογενών για σπουδές στην Ελλάδα αποτελούσαν ορισμένες από τις συστάσεις τους προς το νεοσύστατο *Ελληνικό Οργανισμό Τουρισμό*.⁴⁴⁴

Στα τέλη της δεκαετίας του 1920 στο πλαίσιο των οργανωμένων ετήσιων εκδρομών των ελληνοαμερικανικών συλλόγων ελήφθησαν πράγματι ευνοϊκές ρυθμίσεις από την ελληνική κυβέρνηση για τους ανυπότακτους ομογενείς οι οποίοι επανέρχονταν από την

---

⁴⁴¹ Μια πρώιμη μαρτυρία προέρχεται από άρθρο της *Ατλαντίδος* στις 4/11/1909. Ο πράκτορας της «Εθνικής Ατμοπλοΐας» στη Νέα Υόρκη Μ. Λίτσας εμφανίζεται να κλείνει συμφωνία με τις παραπάνω λουτροπόλεις για διαφήμισή τους στις μεταναστευτικές κοινότητες της Αμερικής και για προσφορά μειωμένων τιμών στα ξενοδοχεία τους. Για το καλοκαίρι του 1910 το ίδιο πρακτορείο διαφήμιζε «πακέτα αναψυχής» προς τους ενδιαφερόμενους μετανάστες που περιλάμβαναν υπερωκέανιο εισιτήριο μετ' επιστροφής, συμπεριλαμβανομένων των λεμβουχικών και των σιδηροδρομικών ή ατμοπλοϊκών ναύλων, ολοήμερη διαμονή στην πρωτεύουσα, είκοσι μία μέρες παραθερισμός και ιατρική περίθαλψη σε συνεργαζόμενα ξενοδοχεία των λουτροπόλεων αξίας 195 δολαρίων για την Α' θέση και 170 δολαρίων για τη Β' θέση. Το 1937 σε Ελληνοαμερικανικό έντυπο τα λουτρά της Αιδηψού διαφημιζόνταν ιδιαίτερα στους ομογενείς της Μακεδονίας και της Θράκης: «η εφετεινή σαιζόν προεκάλεσεν αθρόαν συρροήν πλην της συνήθους πελατείας της και επισήμων, ιδίως δε Ελληνοαμερικανών της Βορείου Ελλάδος». *Ελλάς- Αμερική: Ελληνοαμερικανική Επιθεώρησις*, Φεβρ. 1937.

⁴⁴² Η πενταμελής οικογένεια του Ελληνοαμερικανού Απόστολου Λυμπερόπουλου, ιδιοκτήτη ενός μικρού εστιατορίου στο Σικάγο με στοιχειώδη μόρφωση, περιορίστηκε στην επίσκεψη της Ακρόπολης κατά τη διάρκεια της παραμονής της στην Αθήνα. Αντίθετα ο πτυχιούχος μηχανικός Μάρκος Βερέμης περιηγήθηκε στην Αρχαία Ολυμπία μετά την αποβίβασή του στην Πάτρα και συνέχισε το πρόγραμμά του στην Αθήνα, όπου επισκέφτηκε την Ακρόπολη, το Αρχαιολογικό και Βυζαντινό μουσείο, το Ζάππειο, τη Στάδιο, τον Βασιλικό Κήπο και διάφορα αξιοθέατα του Πειραιά. Constance M. Constant, *Austin Lunch*, ό.π., σ. 342-343. Μάρκος Βερέμης, *Η περιπέτεια της ζωής μου*, ό.π., σ. 138, 141.

⁴⁴³ Ενημέρωση σχετικά με τις υποχρεώσεις των ανυπότακτων Ελλήνων της Αμερικής παρείχε τακτικά η Τράπεζα Αθηνών. *Νέα από την Ελλάδα*, Φεβρ.-Μάρτιος 1928, σ. 743· Δεκέμβριος 1930, σ. 723-724.

⁴⁴⁴ Βλ. άρθρα του Ηλ. Δρυμόνα, διευθυντή του πρακτορείου «ΦΑΡΟΣ» στην Πάτρα, με τίτλο «Οι Έλληνες μετανάσται και η αδιαφορία των αρχών» στο *Νεολόγο Πατρών* 20/02/1929, 6/02/1931. Βλ. προτάσεις του Ηλ. Κασσαβέτη, μετόχου του ίδιου πρακτορείου, σχετικά με την ανάγκη διάνοιξης νέων μεταναστευτικών δρόμων. *Νεολόγος Πατρών* 14/12/1928· *The Ahepa Magazine* VI, 6, June 1932, σ. 29.

Αμερική. Οι ομαδικές αυτές εκδρομές ξεκίνησαν με πρωτοβουλία της ΑΧΕΠΑ την άνοιξη του 1928, διοργανώθηκαν κυρίως από το ελληνοαμερικανικό πρακτορείο «ΦΑΡΟΣ» και εξυπηρετήθηκαν κατά βάση από τα ιταλικά υπερωκεάνια της «Κοζούλιτς», το «Σατούρνια» και το «Βουλκάνια», λόγω της μεγάλης χωρητικότητάς τους.⁴⁴⁵ Για τη διοργάνωση των εκδρομών μικρότερων συλλόγων, εθνοτοπικών ή επαγγελματικών, τα ελληνικά υπερωκεάνια επίσης εκδήλωσαν ενδιαφέρον εξυπηρέτησης. Μόνο για το 1928 το συγκεκριμένο πρακτορείο διοργάνωσε ακόμα έντεκα ομαδικές εκδρομές ενθαρρύνοντας μάλιστα τους ενδιαφερόμενους Ελληνοαμερικανούς να εκμεταλλευτούν τη μείωση των εργασιών στην Αμερική μεταβαίνοντας για ένα διάστημα στην πατρίδα τους.⁴⁴⁶ Οι εκδρομές των μεγάλων συλλόγων πραγματοποιούνταν κυρίως την άνοιξη, την περίοδο του Πάσχα, διαρκούσαν έως και έξι μήνες και συνδυάζονταν με τους επίσημους εορτασμούς κάποιου μεγάλου ιστορικού γεγονότος, όπως την πρώτη εκατονταετηρίδα από την ίδρυση του ελληνικού κράτους (1930) ή την ανακήρυξη της Αθήνας σε πρωτεύουσα (1934). Τέτοιοι μεγάλοι σύλλογοι ήταν η ΓΚΑΠΑ, η Ελληνοαμερικανική Λεγεώνα, ο Διδασκαλικός Σύνδεσμος Αμερικής-Καναδά η «Αθηνά»,⁴⁴⁷ η Ελληνοαμερικανική Πατριωτική Επιτροπή, αλλά και εθνοτοπικές ομοσπονδίες, όπως η Παγκρητική Ένωση⁴⁴⁸ και η Παναρκαδική Ένωση, μέλη της οποίας κατέφθασαν μαζί στην Ελλάδα το 1936 με αφορμή τη διοργάνωση παναρκαδικού συνεδρίου στην Αθήνα.⁴⁴⁹

---

⁴⁴⁵ Τον Απρίλιο του 1928 ταξίδευσαν για πρώτη φορά 600 Αχέπανς με το υπερωκεάνιο «Σινάια» της «Φαβρ Λάιν» με πάνω από 1500 μπαούλα-αποσκευές. Το 1929 στο πλαίσιο της δεύτερης εκδρομής κατέφθασαν 1000 ομογενείς με το «Βουλκάνια» της «Κοζούλιτς» ενώ το 1930 στην τρίτη εκδρομή συμμετείχαν 1200 άτομα τα οποία εξυπηρετήθηκαν από το «Σατούρνια». Η τέταρτη εκδρομή της ΑΧΕΠΑ πραγματοποιήθηκε το 1932 με τον «Βύρωνα» της «Εθνικής Ατμοπλοΐας», με 700 ομογενείς και με επέκταση του ταξιδιού σε Θεσ/κη και Κων/η. Βλ. πληροφορίες στο *The Ahepa Magazine* III, 2, June 1929· IV, 5, June 1930· VI, 7, July 1932·

⁴⁴⁶ Σύμφωνα με τη διαφήμιση του πρακτορείου από το Μάιο μέχρι τα Χριστούγεννα του 1928 προγραμματίζονταν οι εκδρομές: των Δωδεκανησίων, των Ελληνοαμερικανών Ανθοπωλών και Αθλητών, των Κυπρίων, των Μακεδόνων και Προσφύγων, των Αρκάδων, των Αιτωλοακαρνανών και Δωριέων, των Χίων, Σαμίων και Μυτιληναίων, των Κεφαλλήνων, Επτανησίων και Ηπειρωτοαλβανών, των Μεσσηνίων, των Αχαιοηλείων και Κορινθίων και ένα χριστουγεννιάτικο ταξίδι. *Ατλαντίς* 12/05/1928.

⁴⁴⁷ Ογδόντα Ελληνόπουλα ταξίδευσαν με τους γονείς και τους δασκάλους τους με το «Εδισσών» της «Εθνικής Ατμοπλοΐας» τον Αύγουστο του 1931. Το ταξιδιωτικό τους πρόγραμμα περιλάμβανε ολιγοήμερη παραμονή και περιήγηση στην Αθήνα, επίσκεψη στην ιδιαίτερη πατρίδα των γονιών τους και μαθήματα ελληνικής γλώσσας σε θερινά σχολεία. Η εκδρομή επαναλήφθηκε και τον επόμενο χρόνο. *Νέα από την Ελλάδα*, Αύγουστος 1931· Οκτώβριος 1932, σ. 442.

⁴⁴⁸ 300 Κρήτες ταξίδευσαν από την Αμερική με το «Πάτρια» της «Φαβρ Λάιν» τον Ιούλιο του 1931 για να επισκεφτούν τις ιδιαίτερες πατρίδες τους. Το υπερωκεάνιο προσέγγισε και τον Πειραιά όπου τους έγινε επίσημη υποδοχή από τον Βενιζέλο. *Νέα από την Ελλάδα*, Αύγουστος 1931, σ. 406-407.

⁴⁴⁹ Για το ταξίδι μιας πενταμελούς οικογένειας Ελληνοαμερικανών με την «Ακουιτάνια» της «Κιούναρ Λάιν» τον Ιούλιο του 1936 στο πλαίσιο της πρώτης Παναρκαδικής εκδρομής βλ. Constance M. Constant, *Austin Lunch*, ό.π., σ. 329-388.

Παρά τον ενθουσιασμό των πρώτων χρόνων, από τις αρχές της δεκαετίας του 1930 παρατηρήθηκε μια αραιώση στη διοργάνωση αυτών των εκδρομών. Η παγκόσμια οικονομική κρίση περιέκοψε την έξοδο των Αμερικανών ταξιδιωτών οι οποίοι στράφηκαν κυρίως σε προγράμματα εσωτερικού τουρισμού. Η συσσώρευση επίσης των οικονομικών προβλημάτων στον κόλπο της ομογένειας ύστερα από την αναγκαστική δραχμοποίηση των καταθέσεών τους σε ελληνικές τράπεζες το 1932 και η δυσaréσκεια κατά του ελληνικού κράτους αποθάρρυναν πολλούς να συμμετάσχουν σε τέτοιες πρωτοβουλίες. Η εξέλιξη αυτή μάλιστα προκάλεσε και τη διαμαρτυρία του *Πανελλήνιου Συνδέσμου Γραφείων Ταξιδιίων, Τουρισμού και Μεταναστεύσεως* προς τον Πρωθυπουργό το 1932 καθώς η ελληνοαμερικανική πελατεία συντηρούσε σε μεγάλο βαθμό εκείνη την περίοδο τις εργασίες των συνεργαζόμενων πρακτορείων σε Ελλάδα και Αμερική.⁴⁵⁰ Η νομισματική ωστόσο ανταγωνιστικότητα της υποτιμημένης δραχμής μετά το 1932 ευνόησε εκ νέου τον τουρισμό ενθαρρύνοντας γενικά τις αφίξεις αλλοδαπών περιηγητών και ειδικά την επανάληψη των εκδρομών των ελληνοαμερικανικών συλλόγων από το 1933 έως το 1936, έστω και με μικρότερη συμμετοχή.⁴⁵¹

Οι ομαδικές εκδρομές των Ελληνοαμερικανών, όπως άλλωστε και τα ατομικά ταξίδια τους, εκπληρούσαν πολύ περισσότερους στόχους από τους απλούς ψυχαγωγικούς. Συνδύαζαν συχνά τη διευθέτηση οικογενειακών υποθέσεων και επαγγελματικών υποχρεώσεων, καθώς και την ικανοποίηση προσωπικών αναγκών.⁴⁵² Τις περισσότερες φορές όμως προσέφεραν την ευκαιρία αλλά και το κίνητρο σε ομογενείς που απουσίαζαν πολλά χρόνια από την πατρίδα να ταξιδεύσουν μαζί με την οικογένειά τους και τους συμπατριώτες τους οργανωμένα, φθηνά και με ανέσεις σε καμπίνες «τούριστ» ή τρίτης θέσης.⁴⁵³ Στα κίνητρα της συμμετοχής περιλαμβανόταν η επαφή με τα εθνοτοπικά δίκτυά τους και η εθιμοτυπική υποδοχή τους από τους δήμους

---

⁴⁵⁰ Αικατ. Ν. Παπαδουλάκη, *Ιστορία των Τουριστικών Επιχειρήσεων στο 19ο και 20ό αιώνα*, ό.π., σ. 92.

⁴⁵¹ Άγγελος Φ. Βλάχος, *Τουριστική Ανάπτυξη και Δημόσιες Πολιτικές*, ό.π., σ. 205.

⁴⁵² Έχει ενδιαφέρον ο «σκοπός αφίξεως» που δήλωσαν οι Έλληνες και ομογενείς περιηγητές από τις ΗΠΑ τη δεκαετία του 1931-1940. Φυσικά τα κίνητρα δεν ομολογούνταν πάντα, σίγουρα δεν περιορίζονταν στις κατηγορίες που είχαν προβλέψει οι υπάλληλοι της στατιστικής υπηρεσίας αλλά ούτε και ήταν απολύτως ξεκάθαρα και για τους ίδιους τους ερωτηθέντες. Αυτή η πρώτη αποτύπωσή τους στους πίνακες της ΓΣΥΕ καταδεικνύει ωστόσο ότι δεν αποτελούσαν περιηγητές με την αυστηρή έννοια του όρου. (βλ. ΠΙΝΑΚΑ 8).

⁴⁵³ 140 δολάρια στοίχιζε, για παράδειγμα, το ταξίδι που είχε διοργανώσει η Ελληνοαμερικανική Λεγεώνα με το «Σατούρνια» το 1930 σε «τούριστ» καμπίνες (260 μετ' επιστροφής). Το 1931 τα μέλη της Παγκρητικής Ένωσης είχαν ταξιδεύσει με το «Πάτρια» της «Φαβρ Λάιν» (Νέα Υόρκη-Πάτρα-Πειραιάς-Χανιά) με εισιτήρια δεύτερης θέσης αξίας 130 δολαρίων και τρίτης θέσης αξίας 110 δολαρίων. *Ατλαντίς* 6/07/1930· *The Ahepa Magazine* V, 5, May 1931.

τους. Ο προγραμματισμός των ταξιδιών ξεκινούσε αρκετούς μήνες πριν από την διοίκηση του εκάστοτε συλλόγου η οποία ναύλωνε έναν αριθμό θέσεων σε μεγάλα υπερωκεάνια και στη συνέχεια προσκαλούσε με έντυπες καταχωρήσεις τους ενδιαφερομένους να δηλώσουν συμμετοχή καταβάλλοντας τη σχετική προκαταβολή στο συμβεβλημένο ελληνοαμερικανικό ταξιδιωτικό πρακτορείο το οποίο αναλάμβανε τις απαραίτητες διατυπώσεις.⁴⁵⁴ Στη διαδικασία συμμετείχαν συχνά και οι ελληνικές τράπεζες που δραστηριοποιούνταν στην Αμερική, όπως η Bank of Athens Trust Co η οποία παρείχε τη δυνατότητα εξόφλησης του εισιτηρίου με δόσεις ή μέσω ειδικού τραπεζικού λογαριασμού.⁴⁵⁵ Εκτός από τη στρατιωτική αμνηστία διάρκειας από έξι μήνες έως ένα έτος οι σύλλογοι εξασφάλιζαν από τις ελληνικές αρχές τη θεώρηση της εισόδου (βίζας) στην Ελλάδα έναντι συμβολικού μόνο ποσού και την έκδοση του διαβατηρίου με μειωμένα προξενικά τέλη.⁴⁵⁶ Λόγω του πλήθους των εκδρομών παρέχονταν επίσης διευκολύνσεις στον εκτελωνισμό των αποσκευών τους και στην επιθεώρηση των εγγράφων τους με την έναρξη του ελέγχου εν πλω από Έλληνες τελωνειακούς και διοικητικούς υπαλλήλους που επιβιβάζονταν στη Νεάπολη.⁴⁵⁷

Τα ναυλωμένα υπερωκεάνια, ακόμα και εκείνα της «Κοζούλιτς», τροποποιούσαν το δρομολόγιό τους από τη Νέα Υόρκη για να προσεγγίσουν τον Πειραιά με ενδιάμεσους σταθμούς κάποια λιμάνια της Μεσογείου, μεταξύ αυτών τη Μασσαλία και τη Νεάπολη. Μικρότερα λιμάνια της Πελοποννήσου όπως η Καλαμάτα ή ακόμα και το Αργοστόλι, επίσης προσεγγίζονταν προς εξυπηρέτηση των εκδρομέων.⁴⁵⁸ Στην

---

⁴⁵⁴ Για την οργανωτική διεκπεραίωση των ομαδικών εκδρομών βλ αναλυτικά “The third annual excursion to Greece”, *The Ahepa Magazine* III, 7, November 1929, σ. 19. Κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης στην Αμερική, η κάμψη των εργασιών των ταξιδιωτικών πρακτορείων της Νέας Υόρκης απλοποίησε πολύ τη διαδικασία συμμετοχής στις ομαδικές εκδρομές. Η ανάγκη για ρευστό ήταν μεγάλη και γι’ αυτό μέχρι και την τελευταία στιγμή οι πράκτορες αναλάμβαναν πρόθυμα την εξυπηρέτηση των ενδιαφερομένων. Constance M. Constant, *Austin Lunch*, ό.π., σ. 330.

⁴⁵⁵ *The Ahepa Magazine* III, 7, November 1929, σ. 5.

⁴⁵⁶ Για τους συμμετέχοντες στην τρίτη ετήσια εκδρομή της ΑΧΕΠΑ το 1930 το κόστος της θεώρησης βίζας στα ελληνικά προξενεία της Αμερικής είχε μειωθεί από 11 δολάρια στο ένα δολάριο. Βλ. “The Third Annual Excursion to Greece”, *The Ahepa Magazine* III, 7, November 1929, σ. 19. Μεγάλη ήταν και η διαφορά στο κόστος έκδοσης διαβατηρίου. Για τους Έλληνες πολίτες που ταξίδευαν από την Αμερική μεμονωμένα ή σε μικρές ομάδες η έκδοση стоίχιζε 23,50 δολάρια, για τους πολιτογραφημένους Αμερικανούς πολίτες 14,50 δολάρια και για όσους ταξίδευαν σε ομάδες άνω των 25 ατόμων το κόστος έπεφτε στα 2,40 δολάρια ενώ η ισχύς διαρκούσε τρεις μήνες με δυνατότητα παράτασης έως και έξι μήνες και με απαραίτητη την καταβολή πρόσθετων τελών στις αστυνομικές αρχές του λιμανιού αναχώρησης. Η καθιέρωση ενιαίας τουριστικής βίζας διάρκειας έξι μηνών και πάγιων τελών πέντε δολαρίων για όλες τις κατηγορίες ταξιδιωτών από την Αμερική αποτελούσε πρόταση του *Πανελληνίου Συνδέσμου Γραφείων Ταξιδιών και Μεταναστεύσεως* προς τον ΕΟΤ. Το μέτρο θεωρούνταν ότι έδινε περισσότερα κίνητρα στους ομογενείς για την επάνοδό τους στην Ελλάδα. Βλ. *Ο Ξενητευμένος* 24/01/1935.

⁴⁵⁷ *Νεολόγος Πατρών* 6/08/1930· *The Ahepa Magazine* III, 7, November 1929, σ. 19, 27· *Νέα από την Ελλάδα* 2^{ος}/1930, σ. 406.

⁴⁵⁸ Η ομαδική εκδρομή, για παράδειγμα, των Μεσσηνίων που προγραμματιζόταν για τον Οκτώβριο του 1928 με τον «Βύρωνα» θα προσέγγιζε την Καλαμάτα αν συμπληρωνόταν ο ελάχιστος αριθμός των εκατό

Πάτρα στάθμευαν λίγες ώρες προκειμένου να αποβιβασθούν οι ανεξάρτητοι ταξιδιώτες χωρίς όμως να δίνουν τη δυνατότητα στους οργανωμένους εκδρομείς να εξέλθουν και να περιηγηθούν στην πόλη. Αν και οι τοπικές αρχές είχαν επιχειρήσει να εντάξουν την πόλη στο επίσημο πρόγραμμα των συλλόγων με την παράθεση δεξιώσεων προς τους ομογενείς κατά την ολιγόωρη αποβίβασή τους, η Πάτρα παρακάμφθηκε προς απογοήτευση του εμπορικού κόσμου της.⁴⁵⁹ Ο πλήρης αποκλεισμός της πόλης από τους εκδρομείς σχολιαζόταν αρνητικά από τους Πατρινούς δημοσιογράφους οι οποίοι προσπαθούσαν να κινητοποιήσουν τις επαγγελματικές ενώσεις σε διαμαρτυρία. Με αφορμή τον κατάπλου στο λιμάνι της Πάτρας του υπερωκεάνιου «Εδισσων», ναυλωμένου από το Διδασκαλικό Σύνδεσμο Αμερικής-Καναδά για τη μεταφορά εκατό περίπου Ελληνόπαιδων μαζί με τις οικογένειές τους στην Ελλάδα τον Ιούλιο του 1930, ο χρονογράφος του *Νεολόγου* με ιδιαίτερα καυστικό τρόπο επανέφερε το ζήτημα του οικονομικού ανταγωνισμού ανάμεσα στην πρωτεύουσα και την επαρχία: *«Το ‘Εδισσων’ ‘έμεινεν εδώ έξη ώρες. Στο διάστημα αυτό μπορούσαν να βγουν τα Ελληνόπουλα που ήρθαν από τόσο μακριά, να γυρίσουν μέσα σε αυτοκίνητα όλη την πόλι, να κάτσουν ώρες ολόκληρες να ξεκουραστούν και κατόπιν να ζαναμπούν στο καράβι και να φύγουν. Φοβήθηκαν μήπως διαθέσουν κανένα σεντς και πάρουν λίγες καραμέλλες ή λίγα καλούδια; Φοβήθηκαν μήπως οι συνοδευόντες αυτά πιούνε κανένα καφέ ή καμμία γκαζόζα και αφήσουν λίγες Αμερικάνικες δεκάρες, των οποίων θα εστερείτο η πρωτεύουσα; [...] Όταν αποβιβάζονται σε μια πόλι εκατοντάδες ανθρώπων που έρχονται από το εξωτερικό δημιουργείται μία κίνησης, από την οποίαν όλοι έχουν να ωφεληθούν. Και τα αυτοκίνητα και οι ζαχαροπλαστεία και τα καφενεία και τα εμπορικά και όλα τα επαγγέλματα. Δεν θα σωθούν βέβαια, αλλά θα ανακουφισθούν κάπως και η ανακούφισις των θα ήνε μεγαλύτερη όσον περισσότερον μένουν στην πόλι τα καραβάνια αυτά του εξωτερικού, που τα οδηγούν με το κατ’ ευθείαν ως πρόβατα επί σφαγήν εις τας Αθήνας, χωρίς να τους επιτρέπουν καν να ξεκουραστούν σε κανένα μαντρί ενδιάμεσο».*⁴⁶⁰ Στην τέταρτη δεκαετία του αιώνα πάντως η τοπική κοινωνία της Πάτρας δείχνει να έχει αποδεχτεί την υπεροχή του λιμανιού του Πειραιά από πλευράς επιβατικής κίνησης και

Μεσοήνιων ταξιδιωτών. Η ελάχιστη συμμετοχή εκατό Επτανήσιων στην εκδρομή του συλλόγου τους το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους θα επέτρεπε την προσέγγιση του «Σατούρνια» στο λιμάνι του Αργοστολίου. Βλ. διαφήμιση πρακτορείου «Φάρος»: *Ατλαντίς* 12/05/1928.

⁴⁵⁹ *Νεολόγος Πατρών* 22/03/1930, 26/03/1930, 14/07/1930, 15/07/1930.

⁴⁶⁰ *Νεολόγος Πατρών* 16/07/1930.

να αρκείται στη διεκδίκηση ενός μικρού μεριδίου από την ολιγόωρη στάθμευση των υπερωκεανίων και τη σύντομη περιήγηση των επιβατών τους στην πόλη.⁴⁶¹

Η Αθήνα αποτελούσε πράγματι τον πρώτο μεγάλο σταθμό των εκδρομέων. Για μια περίπου εβδομάδα οι ομογενείς τύγχαναν επίσημης υποδοχής από κρατικούς και ιδιωτικούς φορείς, παρήλαυναν στους κεντρικούς δρόμους, συμμετείχαν σε καλλιτεχνικά θεάματα και δείπνα, περιηγούνταν στην πρωτεύουσα και την Ελευσίνα και επισκέπτονταν σημαντικά τεχνικά έργα που βρίσκονταν εν εξελίξει. Πολλές από αυτές τις δραστηριότητες τις επιχορηγούσαν οι τράπεζες, όπως η Εθνική Τράπεζα, η Τράπεζα Αθηνών και η Αμερικαν Εξπρές, οι οποίες είχαν ήδη εντάξει στον κύκλο των πελατών τους τους Ελληνοαμερικανούς και επιθυμούσαν να επωφεληθούν περαιτέρω από τις ομαδικές επισκέψεις τους και τα εμβάσματά τους.⁴⁶² Στις μέρες αυτές εκτός από τους εκδρομείς και τους συγγενείς τους η πρωτεύουσα προσέλκυε και όσους παλινοστούντες είχαν εγκατασταθεί στην επαρχία και διατηρούσαν την ιδιότητα του μέλους κάποιου ελληνοαμερικανικού συλλόγου.⁴⁶³ Η Αθήνα γνώριζε εξαιρετικά έντονη κίνηση. Οι ομογενείς αναδεικνύονταν σε πολύ καλούς καταναλωτές στα μαγαζιά της πρωτεύουσας όπου προέβαιναν στις τελικές αγορές πριν την επίσκεψη στη γενέτειρα: αναμνηστικές κάρτες που ταχυδρομούσαν στους φίλους τους στην Αμερική, αντικείμενα προσωπικής χρήσης, δώρα προς τους συγγενείς.⁴⁶⁴ Σύχναζαν σε ακριβά εστιατόρια, έδιναν πλούσια φιλοδωρήματα στους υπαλλήλους και τους σερβιτόρους και διέθεταν άφθονα δολάρια για δώρα προς τις μέλλουσες συζύγους τους.⁴⁶⁵

Το ενδιαφέρον των Ελληνοαμερικανών για αναζήτηση συζύγων στην πατρίδα έδωσε ώθηση μάλιστα στην άνθηση ενός νέου επαγγελματικού κλάδου στην περιοχή της πρωτεύουσας: των γραφείων συνοικεσίων. Η πρωτοβουλία φαίνεται να ανήκει σε

---

⁴⁶¹ Η υπεροχή του λιμανιού του Πειραιά τη δεκαετία 1931-1940, όπως αποτυπώθηκε στους πίνακες της ΓΣΥΕ, ήταν συντριπτική. Οι συνολικές αφίξεις στον Πειραιά ανέρχονταν σε 891.781 έναντι 44.802 στην Πάτρα εκ των οποίων 244.777 αφορούσαν Έλληνες υπηκόους (έναντι 8.138 στην Πάτρα) και 647.004 ξένους υπηκόους (έναντι 36.664 στην Πάτρα). ΓΣΥΕ, *Αναλυτικοί πίνακες της μεταναστευτικής και τουριστικής κινήσεως της Ελλάδος μετά του εξωτερικού κατά τα έτη 1931-1940*, Αθήνα, (χ.χ), σ. 94.

⁴⁶² Για τις εκδηλώσεις που χρηματοδοτούσαν οι Τράπεζες προς τιμή των Ελληνοαμερικανών εκδρομέων βλ. «Η Δευτέρα εκδρομή της ΑΧΕΠΑ στην Ελλάδα», *The Ahepa Magazine* III, 4, Sept 1929, σ. 16· «Εκ της καθόδου των χιλίων», *The Ahepa Magazine* IV, 5, June 1930, σ. 36· *Νέα από την Ελλάδα*, Μάιος 1928, σ. 819-824· Μάιος 1929, σ. 125-128· Απρίλιος 1930, σ. 471-472.

⁴⁶³ Βλ. πρόσκληση προς μέλη της ΑΧΕΠΑ που ζούσαν στην ελληνική επαρχία να συμμετάσχουν στις εκδηλώσεις προς τιμή των πρώτων εκδρομέων του 1928. Ανταποκρίθηκαν πεντακόσιοι παλινοστούντες οι οποίοι έσπευσαν στην Αθήνα για να συνενωθούν με τους εξακόσιους Αχέπανς που κατέφθασαν. *Νεολόγος Πατρών* 29/03/1928.

⁴⁶⁴ Constance M. Constant, *Austin Lunch*, ό.π., σ. 342-344.

⁴⁶⁵ Βλ. την προσωπική εμπειρία της Λούλας Ρίτσου από τη συνάντησή της με τον Ελληνοαμερικανό μέλλοντα σύζυγό της, Λούλα Ρίτσου-Γλέζου, *Τα παιδικά χρόνια του αδελφού μου Γιάννη Ρίτσου*, ό.π., σ. 121-125.

γυναίκα επιχειρηματία η οποία κατά την άφιξη της δεύτερης εκδρομής των Αχέπανς το 1929 απέστειλε τις υπαλλήλους της στην εξέδρα του Νέου Φαλήρου προκειμένου να μοιράσουν στους άρρενες ταξιδιώτες διαφημιστικό υλικό σχετικό με τις υπηρεσίες του νεοσύστατου πρακτορείου της.⁴⁶⁶ Επρόκειτο για την *Πανελλήνιο Κοινωνική Ένωση* η οποία λειτουργούσε υπό τη διεύθυνση της Δήμητρας Τοτόμη, στελεχωνόταν αποκλειστικά από γυναίκες υπαλλήλους και λειτουργούσε στην οδό Μαυρομιχάλη στο κέντρο της Αθήνας. Το γραφείο εγκαινίαζε έναν «αμερικανικότατο» τρόπο εργασίας υποσχόμενο εχεμύθεια και αυστηρότητα στην όλη διαδικασία ενώ συνιστούσε αποφυγή των υπερβολών στη σύνταξη των δηλώσεων ενδιαφέροντος. Η πρωτότυπη αυτή επιχειρηματική ιδέα είχε θετική ανταπόκριση στους ανύπανδρους Ελληνοαμερικανούς γι' αυτό και βρήκε γρήγορα μιμητές. Τη δεκαετία του 1930 οι εκπρόσωποι των γραφείων συνοικεσίων πλημμύριζαν την αποβάθρα του Φαλήρου και μέσα σε συνθήκες έντονου ανταγωνισμού προσπαθούσαν να αλιεύσουν πελάτες μεταξύ των εκδρομέων.⁴⁶⁷

Βεβαίως οι οργανωμένες εκδρομές των Ελληνοαμερικανών περιλάμβαναν απαραίτητα μετάβαση και πολύμηνη διαμονή στη γενέτειρα.⁴⁶⁸ Οι εκδρομείς διασκορπίζονταν μετά την ολοκλήρωση του επίσημου προγράμματος προκειμένου να εορτάσουν το Πάσχα με τους συγγενείς τους και να παραθερίσουν το καλοκαίρι στα πατρικά τους. Η παρουσία των ομογενών στην επαρχία, στις πρωτεύουσες των νομών και στα χωριά τους συνοδευόταν από έντονη κοινωνική ζωή η οποία ισοδυναμούσε με οικονομικές υποχρεώσεις: συνοικέσια για όσους δεν είχαν προλάβει να λογοδοθούν στην πρωτεύουσα, κουμπαριές σε γάμους και βαπτίσεις, συμμετοχή σε πανηγύρια και θρησκευτικά προσκυνήματα, εκδρομές σε αρχαιολογικούς χώρους, ορεινές τοποθεσίες και ακρογιαλιές, γλέντια στην πλατεία του χωριού, ανταμώματα στα καφενεία. Όλα αυτά συνοδεύονταν από κέρασματα προς τους συγχωριανούς, εκπλήρωση ταμάτων προς τους τοπικούς αγίους, δωρεές στο χωριό, αγορές για τις αρραβωνιαστικίες, τους κουμπάρους και τα βαφτιστήρια, δάνεια προς φίλους.⁴⁶⁹ Οι ομογενείς κυκλοφορούσαν

---

⁴⁶⁶ Ένας φάκελος με την αμερικανική και ελληνική σημαία επάνω αριστερά «διασταυρούμενοι εν αδελφώσει, και ένα τεράστιο «γυνέλκωμ» στο κέντρο, εσώκλειε πληροφορίες για το πρακτορείο και για τα οφέλη της προσφυγής των Ελληνοαμερικανών στις υπηρεσίες του. *Ακρόπολις* 12/04/1929.

⁴⁶⁷ Βλ. φωτό με τις υπαλλήλους της *Πανελλήνιο Κοινωνικής Ένωσης* και αναλυτικό ρεπορτάζ της εφημερίδας *Ακρόπολις* 12/04/1929 στα γραφεία του πρακτορείου. Βλ. άρθρο για τα καινοφανή γραφεία συνοικεσίων στην Αθήνα και την Ελληνοαμερικανική πελατεία τους στην εφημ. *Εμπρός* 21/06/1930.

⁴⁶⁸ Βλ. στα κοινωνικά νέα των τοπικών εφημερίδων ανακοινώσεις επίσκεψης της γενέτειρας από Αχέπανς στα: *Ο Πάρνων*, τχ.2, Απρίλιος 1928, σ. 31· *Τεγεατικός Αστήρ*, Έτος Β', τχ. Ε', Απρίλιος-Μάιος 1927, σ. 6· *Καλάβρυτα* 11/4/1930· *Νέα από την Ελλάδα*, αρ. 54, 07/1930, σ. 572.

⁴⁶⁹ Σπ. Θεοδωρόπουλος, «Οι Ξενητεμένοι μας», *Νέα από την Ελλάδα*, Απρίλιος 1930, σ. 469-470.

και ξόδευαν επιδεικτικά οικονομίες χρόνων, συχνά και δανεικά που είχαν πάρει πριν την αναχώρηση από την Αμερική από τους συνεταιίρους ή τους συγγενείς τους.⁴⁷⁰ Ο παραθερισμός τους τροφοδοτούσε με δολάρια καφεενία, εστιατόρια, παντοπωλεία, αυτοκινητιστές αλλά και χτιστάδες και μαστόρους οι οποίοι αναλάμβαναν να κατασκευάσουν τα καινούρια σπίτια ή να επιδιορθώσουν τα πατρικά, να τα επιπλώσουν και να τα εξοπλίσουν.⁴⁷¹

Όταν στα τέλη του φθινοπώρου οι «Αμερικάνοι» αναχωρούσαν από τα χωριά και τις κωμοπόλεις οι ντόπιοι έβλεπαν τον τόπο τους να βυθίζεται εκ νέου στην ερήμωση και την οικονομική νέκρωση. Υπήρχαν όμως και κάποιοι που ανέμεναν με ανυπομονησία την αναχώρηση των ομογενών. Ήταν ο εμπορικός κόσμος της Πάτρας και οι εργατικές τάξεις του λιμανιού της οι οποίοι διεκδικούσαν το μερίδιο της επιβατικής κίνησης προς την Αμερική που είχαν χάσει με την αποβίβαση των ταξιδιωτών στον Πειραιά. Η ανεξάρτητη αναχώρηση των εκδρομέων και η επιλογή πολλών να ταξιδεύσουν μέσω Ευρώπης προκειμένου να περιηγηθούν σε δυτικές μεγαλουπόλεις ευνοούσε πράγματι το λιμάνι της Πάτρας το οποίο προσέφερε περισσότερες εναλλακτικές μετακίνησης προς την Αμερική και φυσικά τους πολυτελείς κολοσσούς της «Κοζούλιτς».

Τα ταξίδια των Ελληνοαμερικανών, ατομικά και ομαδικά, οπωσδήποτε αποτέλεσαν μια τονωτική ένεση για την τοπική οικονομία αν και ο αριθμός τους υπήρξε μικρός συγκριτικά και με τις αρχικές προσδοκίες επιχειρηματιών και κρατικών φορέων. Από την επεξεργασία των στατιστικών στοιχείων που συνέλεξε η ΓΣΥΕ προκύπτει ότι **40.395** Έλληνες μετανάστες της Αμερικής δήλωσαν τον τουρισμό ως -αρχικό τουλάχιστον- σκοπό της μετακίνησής τους στην Ελλάδα τη δεκαετία 1931-1940 (βλ.

---

⁴⁷⁰ Με οικονομίες δέκα χρόνων ισοδυναμούσε το κόστος μιας οργανωμένης εκδρομής στην Ελλάδα για έναν εργένη ο οποίος υπολόγιζε να επιστρέψει πίσω στην Αμερική με μία νύφη και να στήσει μαζί της σπίτι, σύμφωνα με αρθρογράφο του περιοδικού της ελληνοαμερικάνικης οργάνωσης ΑΧΕΠΑ. Βλ. Dorothy Dayton, "1000 spurn Helens for Penelops", *The Ahepa Magazine* IV, 3 March 1930, σ. 19. Το τρίμηνο ταξίδι στην Ελλάδα το 1936 με τον Παναρκαδικό Σύλλογο στοίχισε σε μια πενταμελή οικογένεια που ζούσε στο Σικάγο δύο χιλιάδες δολάρια. Αποτελούσε οικονομίες ζωής για τον αρχηγό της ο οποίος ζούσε σχεδόν είκοσι χρόνια στην Αμερική, εργαζόταν σε ιδιόκτητο εστιατόριο τα τελευταία δέκα χρόνια και δεν κατάφερε ξανά να ταξιδεύσει με την οικογένειά του τόσο μακριά. Constance M. Constant, *Austin Lunch*, ό.π., σ. 388. Σε άλλη περίπτωση, η νεαρή σύζυγος Ελληνοαμερικανού ανακάλυψε με την άφιξή της στην Αμερική ότι ο σύζυγός της είχε δανειστεί δέκα χιλιάδες από το μεγαλύτερο αδελφό του για τα έξοδα του ταξιδιού στην Ελλάδα και την προετοιμασία του γάμου τους. Για να ξεχρεώσει τα χρήματα που ξόδευσε απλόχερα για να εντυπωσιάσει την ίδια και την οικογένειά της έπρεπε στο εξής να δουλεύει διπλό μεροκάματο. Λούλα Ρίτσου-Γλέζου, *Τα παιδικά χρόνια του αδελφού μου*, ό.π., σ. 129.

⁴⁷¹ Σπ. Θεοδωρόπουλος, «Οι Ξενητεμένοι μας», *Νέα από την Ελλάδα*, Απρίλιος 1930, σ. 469-470.

ΠΙΝΑΚΑ 6).⁴⁷² Ανάμεσα σε αυτούς βρισκόταν και ένας σημαντικός αριθμός γυναικών οι οποίες προφανώς ταξίδευσαν οικογενειακά, ως σύζυγοι και κόρες των μεταναστών (βλ. ΠΙΝΑΚΑΣ 7). Φυσικά πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι τα κίνητρα δεν ήταν πάντα ταξιδιωτικά ενώ οι 40.395 καταγεγραμμένες αφίξεις ομογενών περιλάμβαναν όχι μόνο παλιννοστήσεις αλλά και επαναλαμβανόμενα ταξίδια για ορισμένους εξ αυτών. Με δεδομένο ότι ο συνολικός αριθμός των ατόμων οι οποίοι είχαν δηλώσει Έλληνες στην αμερικανική απογραφή του 1930 ήταν 303.751,⁴⁷³ μπορούμε να υποθέσουμε, λαμβάνοντας υπόψη μας όλους τους σχετικούς περιορισμούς, ότι τη συγκεκριμένη δεκαετία λιγότερο από το 1,5% επισκεπτόταν ετησίως την Ελλάδα για «τουριστικούς λόγους», ποσοστό οπωσδήποτε μικρό αν συγκριθεί με εκείνο των Αιγυπτιωτών. Οι τελευταίοι παρουσίασαν εντονότερη κινητικότητα προς την πατρίδα της τάξεως του 10% περίπου του συνολικού τους πληθυσμού.⁴⁷⁴ Η απόσταση, η οικονομική Ύφεση, η κοινωνικο-οικονομική θέση των περισσότερων μεταναστών και οι επαγγελματικές τους υποχρεώσεις, η σταδιακή αφομοίωση και φυσικά οι ελληνικές πολιτικές απέτρεψαν πολλούς Ελληνοαμερικανούς να επισκεφθούν στην Ελλάδα παρά τα ισχυρά κίνητρα που τους παρείχαν οι σύλλογοί τους και οι δελεαστικές τιμολογιακές προσφορές των υπερωκεάνιων εταιριών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

1931-1940: ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΗΠΑ					
ΕΤΟΣ	Περιηγηταί		«περιηγηταί θεωρούμενοι κατόπιν παλιννοστούντες»		ΣΥΝΟΛΟ
	Έλληνες υπήκοοι	Ομογενείς Αμερικανοί υπήκοοι	Έλληνες υπήκοοι	Ομογενείς Αμερικανοί υπήκοοι	
1931	1.254	2.823	479	875	5.431
1932	594	2.168	814	847	4.423
1933	521	1.590	437	1.799	4.347
1934	536	2.064	288	2.130	5.018
1935	618	1.938	536	1.314	4.406
1936	844	2.041	407	781	4.073

⁴⁷² Σε αυτούς συμπεριλαμβάνονται Έλληνες υπήκοοι, ομογενείς (πολιτογραφημένοι Αμερικανοί) αλλά και παλιννοστούντες, οι οποίοι, κατά δήλωσή τους, ταξίδευσαν στην Ελλάδα ως περιηγητές, συνήθως στο πλαίσιο των ομαδικών εκδρομών κάποιου συλλόγου.

⁴⁷³ Γιάννης Παπαδόπουλος, *Η Μετανάστευση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία*, ό.π., σ. 514.

⁴⁷⁴ Την ίδια δεκαετία καταγράφηκαν **78.814** αφίξεις Αιγυπτιωτών στην Ελλάδα εκ των οποίων οι 71.125 αφορούσαν τουριστικούς λόγους και οι υπόλοιπες λόγους υγείας, σπουδών, εμπορικές και οικογενειακές υποθέσεις. Επρόκειτο για μια έντονη κινητικότητα με δεδομένο ότι το σύνολο των Ελλήνων υπηκόων στην Αίγυπτο ανερχόταν σε 76.264 άτομα με βάση την απογραφή του 1927. Αγγελος Νταλαχάνης, *Ακυβέρνητη παροικία. Οι Έλληνες στην Αίγυπτο από την κατάργηση των προνομίων, στην έξοδο 1937-1962*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2016, σ. 220-222.

1937	916	2.467	757	1.050	5.190
1938	780	2.227	555	832	4.394
1939	411	1.209	413	731	2.764
1940	32	55	107	155	349
ΣΥΝΟΛΟ	6.506	18.582	4.793	10.514	40.395

Πηγή: ΓΣΥΕ, *Αναλυτικοί πίνακες της μεταναστευτικής και τουριστικής κινήσεως της Ελλάδος μετά του εξωτερικού κατά τα έτη 1931-1940*, Αθήνα, (χ.χ), σ. 2-59, 100-111.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

1931-1940: ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΗΠΑ ΑΝΑ ΦΥΛΟ					
Έλληνες υπήκοοι			Ομογενείς Αμερικανοί υπήκοοι		
ΣΥΝΟΛΟ	Άρρενες	Θήλεις	ΣΥΝΟΛΟ	Άρρενες	Θήλεις
6.506	4.058	2.448	18.582	14.467	4.115

Πηγή: ΓΣΥΕ, *Αναλυτικοί πίνακες της μεταναστευτικής και τουριστικής κινήσεως της Ελλάδος μετά του εξωτερικού κατά τα έτη 1931-1940*, Αθήνα, (χ.χ), σ. 2, 30.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

1931-1940: ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΗΠΑ ΚΑΤΑ ΣΚΟΠΟΝ ΑΦΙΞΕΩΣ			
	ΈΛΛΗΝΕΣ ΥΠΗΚΟΟΙ	ΞΕΝΟΙ ΥΠΗΚΟΟΙ ΟΜΟΓΕΝΕΙΣ	
		1931-1935	1936-1940
ΚΥΡΙΩΣ ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ	3.970	7.724	5.161
ΠΡΟΣ ΘΕΡΑΠΕΙΑΝ	91	114	29
ΔΙΑ ΣΠΟΥΔΑΣ	12	95	18
ΔΙ' ΕΜΠΟΡΙΚΑΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ	41	352	68
ΔΙΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΑΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ	2.376	3.432	2.569
ΔΙ' ΑΛΛΟΝ ΕΙΔΙΚΟΝ ΣΚΟΠΟΝ	16	31	-
ΔΙΕΡΧΟΜΕΝΟΙ ΤΑΞΙΔΙΩΤΕΣ		256	154
		12.004	7.999
ΣΥΝΟΛΟ	6.506	20.003⁴⁷⁵	

Πηγή: ΓΣΥΕ, *Αναλυτικοί πίνακες της μεταναστευτικής και τουριστικής κινήσεως της Ελλάδος μετά του εξωτερικού κατά τα έτη 1931-1940*, Αθήνα, (χ.χ), σ. 231, 242, 246.

⁴⁷⁵ Η απόκλιση που υπάρχει ανάμεσα στους Πίνακες 7 και 8, όσον αφορά τους ομογενείς περιηγητές οφείλεται πιθανότατα στο ότι στον πίνακα 8 συμπεριλήφθηκαν επιπλέον κατηγορίες ταξιδιωτών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4ο: ΤΟΠΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ, ΥΛΙΚΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΑ ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ.

Θεωρητικές προσεγγίσεις

α. Τα Νέα Οικονομικά της Εργατικής Μετανάστευσης

Τα εμβάσματα των μεταναστών προς τις χώρες καταγωγής τους, αντικείμενο έντονων θεωρητικών συζητήσεων μετά το 1950, προσέλκυσαν εκ νέου το ενδιαφέρον των θεωρητικών της μετανάστευσης τη δεκαετία του 1990, στο πλαίσιο της αλλαγής παραδείγματος, της επικράτησης πιο πλουραλιστικών και υβριδικών προσεγγίσεων στο χώρο των κοινωνικών σπουδών, καθώς και της συνεργασίας ερευνητών από διαφορετικούς επιστημονικούς χώρους και παραδόσεις.¹

Η ανάπτυξη των Νέων Οικονομικών της Εργατικής Μετανάστευσης (New Economics of Labour Migration/NELM) και η διεθνική στροφή (transnationalism) στις μεταναστευτικές σπουδές επέτρεψαν την απομάκρυνση από γραμμικά, στατικά και ανιστορικά μοντέλα σύνδεσης της μετανάστευσης με την ανάπτυξη και ανέδειξαν την αλληλοσύνδεση, συμπληρωματικότητα και εσωτερική ανομοιογένεια των δύο αυτών φαινομένων. Η μετανάστευση άρχισε να προσεγγίζεται ως μεταβλητή που απορρέει από την ανάπτυξη και αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι ευρύτερων μετασχηματισμών. Ταυτόχρονα όμως της αναγνωρίστηκαν οι δικές της εσωτερικές αυτο-συντηρούμενες και αυτο-υπονομευόμενες δυναμικές και η ξεχωριστή συμβολή της στις διαδικασίες κοινωνικών μεταβολών.² Μέσα από τη σύζευξη νεοκλασικών/αναπτυξιακών και δομιστικών προσεγγίσεων δόθηκε για πρώτη φορά έμφαση τόσο στους δομικούς περιορισμούς -πολιτικούς, θεσμικούς, οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς- εντός των οποίων λαμβάνει χώρα η μετανάστευση όσο και στις προσδοκίες, τις πρωτοβουλίες και τις περιορισμένες -εντούτοις υπαρκτές- δυνατότητες των υποκειμένων να τις υπερβαίνουν. Οι ερευνητές της μετανάστευσης επικεντρώθηκαν στη μελέτη της επίδρασης που έχουν τα εμβάσματα στη μεταναστευτική απόφαση,

---

¹ Για μια ιστορική προσέγγιση των θεωρητικών μοντέλων της σχέσης μετανάστευσης- ανάπτυξης κατά τον 20^ο αιώνα βλ. Douglas Massey, J. Arango, A. Kouaouci, A. Pellegrino, J.E. Taylor, "Theories of International Migration: a Review and Appraisal", *Population and Development Review* 19, 1993, σ. 431-466. Νεότερη και επεξεργασμένη εκδοχή αποτελεί η μελέτη του: De Haas Hein, *Migration and development: a theoretical perspective*, IMI WP 9, Οξφόρδη, International Migration Institute, 2008.

² De Haas Hein, *Migration and development: a theoretical perspective*, ό.π., σ. 43.

εστίασαν στις χώρες αποστολής και ειδικά στις κοινότητες καταγωγής των μεταναστών και θεώρησαν τους μη μετανάστες ως ένα εξίσου ενδιαφέρον πεδίο ανάλυσης. Πολυάριθμες έρευνες πεδίου σε κράτη της Λατινικής Αμερικής, της Ασίας και της Μεσογείου που γνώρισαν υψηλή μεταναστευτική εκροή άρχισαν να εξετάζουν το νοικοκυριό-οικογένεια ως την κατεξοχήν μονάδα λήψης αποφάσεων κατά τη μεταναστευτική διαδικασία και να διερευνούν τους ποικίλους και σταθερούς δεσμούς που διατήρησαν οι μετανάστες με την κοινότητα καταγωγής τους.

Η μετανάστευση, τόσο εσωτερική όσο και εξωτερική, ερμηνεύτηκε όχι ως μια προσωπική επιλογή μεμονωμένων ατόμων αλλά ως απόρροια οικογενειακού σχεδιασμού ο οποίος δεν αποβλέπει μόνο στη μεγιστοποίηση του αναμενόμενου εισοδήματος αλλά και στην ελαχιστοποίηση των κινδύνων για τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας μέσα από τη διαφοροποίηση της κατανομής των οικιακών πόρων. Πρόκειται για μια στρατηγική ολόκληρης της οικογένειας η οποία πολύ πιο αποτελεσματικά απ' ό,τι το μεμονωμένο άτομο επιχειρεί να αντιμετωπίσει τους δομικούς περιορισμούς της παγκόσμιας αγοράς και να διασφαλίσει την επιβίωση ή ευημερία της χρηματοδοτώντας την αποδημία κάποιου μέλους της και αναμένοντας τα εμβάσματά του. Αυτή η σκόπιμη επιλογή-δράση του νοικοκυριού δεν έχει στενά οικονομικό χαρακτήρα, αλλά αντίθετα υπαγορεύεται από ένα συνδυασμό κινήτρων και αναγκών των μελών του που συνδέονται με τους κοινωνικούς θεσμούς, τις ενδοοικογενειακές σχέσεις και ιεραρχίες και τους μηχανισμούς απόκτησης υλικών και συμβολικών πόρων. Προϋποθέτει την επιλεκτική πρόσβαση των μελών του στα διάφορα κεφάλαια (φυσικό, οικονομικό, κοινωνικό, ανθρώπινο), τις διαφορετικές αντιλήψεις-εκτιμήσεις των ευκαιριών, καθώς και τις μεταβαλλόμενες και διαφοροποιημένες προσδοκίες των πρωταγωνιστών. Παράγοντας που αγνοούνταν από τα προηγούμενα ερμηνευτικά μοντέλα οι προσδοκίες των ατόμων οι οποίες αναπτύσσονται μέσω της πρόσβασης στην εκπαίδευση, τον πλούτο, τις πληροφορίες και τα δίκτυα αναγορεύονται πλέον σε καθοριστικό κίνητρο μετανάστευσης καθώς βάσει αυτών γίνεται κάθε φορά η εκτίμηση των αναγκών και των στερήσεων.³

Η προσέγγιση της μετανάστευσης όχι ως μιας απέλπιδας προσπάθειας ατομικής διαφυγής από ακραίες συνθήκες φτώχειας, αλλά ως μιας στρατηγικής επιλογής κοινωνικών ομάδων να βελτιώσουν το οικονομικό και κοινωνικό στάτους τους μέσα στην κοινότητα, συνάδει με το διεθνικό μοντέλο θεώρησης της μετανάστευσης ως

---

³ De Haas Hein, *Migration and development: a theoretical perspective*, ό.π. σ. 36.

έκφρασης ισχυρών κοινωνικών δεσμών μεταξύ αυτών που αποδημούν και εκείνων που μένουν πίσω. Αυτός ο συμβολαιϊκός χαρακτήρας της μετανάστευσης επεξηγεί τη συνεχή ροή ανθρώπων, κεφαλαίων, αγαθών και ιδεών μεταξύ κράτους αποστολής και υποδοχής. Ειδικά τα εμβάσματα θεωρήθηκαν ως η πιο απτή απόδειξη και ένα μέτρο σύγκρισης του βαθμού συμμετοχής των μεταναστών στην καθημερινή ζωή και τις ανάγκες της κοινωνίας από την οποία προέρχονται. Έθεσαν σε αμφισβήτηση τη συμβατική ιδέα της άνευ όρων αφομοίωσής τους στην κοινωνία υποδοχής και της οριστικής αποκοπής τους από τη χώρα καταγωγής, έφεραν στο προσκήνιο τη δράση των μεταναστών και την επίδρασή τους σε τοπικό, εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο και τόνισαν τη σημασία της συχνής κυκλοφορίας και επικοινωνίας για τη διατήρηση του «διεθνικού πεδίου». Γρήγορα έγινε αντιληπτό ότι η οικονομική σημασία της διεθνικής ζωής ήταν πολύ μεγαλύτερη από αυτήν που είχαν αρχικά διαπιστώσει οι μελετητές των οικογενειακών εμβασμάτων. Συνεπώς, το πεδίο μελέτης των οικονομικών πτυχών της διεθνικής ζωής διευρύνθηκε για να συμπεριλάβει τις μεταφορές κεφαλαίων από οργανωμένες ομάδες μεταναστών για την υποστήριξη των τοπικών αναγκών των κοινοτήτων καταγωγής τους (εμβάσματα συλλόγων), τις ποικίλες υπηρεσίες για την ικανοποίηση των μεταναστευτικών αναγκών τους (Τράπεζες, ατμοπλοϊκές εταιρίες, δικηγορικά γραφεία, κτηματικές εταιρίες), τις διεθνικές επιχειρηματικές πρωτοβουλίες και τις κτηματικές επενδύσεις τους στην πατρίδα. Ταυτόχρονα, η διεθνική οπτική, παρέχοντας μια ολιστική προοπτική στη μελέτη της μετανάστευσης, ανέδειξε τις αλληλοσυνδεόμενες και πολυσήμαντες κοινωνικές, πολιτισμικές, πολιτικές και οικονομικές διαστάσεις των διασυνοριακών πρακτικών και εμπειριών των διεθνικών μεταναστών και κάλεσε τους μελετητές να ανιχνεύσουν οικονομικές σημασίες σε όλο το φάσμα του κοινωνικο-πολιτισμικού πεδίου δράσης των μεταναστών, καθώς και κοινωνικές λειτουργίες πίσω από κάθε οικονομική πρακτική.⁴

Όπως υποστηρίχτηκε, η αποστολή εμβασμάτων στην οικογένεια και τους συγγενείς υπαγορεύεται από ένα πλέγμα κινήτρων, επιδιώξεων και υποχρεώσεων. Αποτελεί μια καθαρά κοινωνιακή/σχεσιακή πράξη η οποία υποδηλώνει την πίστη και την αφοσίωση του μεταναστευτικού υποκειμένου σε ένα κοινωνικό σύνολο, στα συστήματα αξιών, συμβόλων και κανόνων του. Εξυπηρετεί καταρχάς μια άρρητη συμφωνία αποπληρωμής του κόστους της μετανάστευσης το οποίο έχουν επιφορτισθεί όσοι έχουν παραμείνει πίσω, εκφράζει αλτρουιστικά συναισθήματα προς όσους ζουν σε συνθήκες

---

⁴ Luis Eduardo Guarnizo, “The Economics of Transnational Living”, *IMR* 37, 3, 2003, σ. 666-699.

στέρησης και τέλος αντανακλά προσωπικές επιδιώξεις. Η μεταφορά μεταναστευτικών κεφαλαίων στην πατρίδα θεωρείται επίσης ότι προετοιμάζει την επιστροφή του μετανάστη, επαυξάνει την ατομική περιουσία του και ενισχύει την κοινωνική θέση και το προσωπικό του γόητρο στην κοινότητα καταγωγής.⁵ Σε πολλές περιπτώσεις η οικονομική ενίσχυση συγκρατεί στην πατρίδα μέλη τα οποία στο πλαίσιο της αμοιβαιότητας δεσμεύονται με οικογενειακές υποχρεώσεις από τις οποίες απαλλάσσεται ο απόδημος.⁶

Μέσα από την κριτική αποτίμηση των πρώτων θεωρητικών τους εργασιών οι ερευνητές της διεθνικότητας επισήμαναν τις πολλαπλές κατευθύνσεις των χρηματικών ροών, την ενθάρκευσή τους στο ιστορικό και γεωγραφικό πλαίσιο, καθώς και το ιστορικό προηγούμενο της οικονομικής διεθνικής ζωής. Τόνισαν την ανάγκη αναθεώρησης της σχέσης μεταξύ της κινητικότητας της εργασίας και του κεφαλαίου και επαναπροσέγγισης παλαιότερων μεταναστευτικών κυμάτων.⁷ Η ανάδειξη του νοικοκυριού ως κεντρικής μονάδας λήψης της μεταναστευτικής απόφασης συνοδεύτηκε επίσης από τον προβληματισμό σχετικά με τον κίνδυνο ουσιοποίησης του και απόκρυψης των ανισοτήτων, κυρίως έμφυλων, που υπάρχουν στο εσωτερικό του. Όπως υποστηρίχτηκε, η μονολιθική προσέγγισή του ως ενός αδιάρρηκτου συνόλου με αλτρουιστικούς στόχους, σαφή σχέδια και ορθολογικές στρατηγικές εμποδίζει τη διερεύνηση της δράσης που αναπτύσσει ο μετανάστης μέσα από την επιλογή της χάραξης μιας πορείας ανεξάρτητης από τη βούληση της οικογένειάς του.⁸

Τα εμβάσματα «ανακαλύφθηκαν εκ νέου» μετά το 1989 όχι μόνο από την επιστημονική έρευνα αλλά πρωτίστως από τους κρατικούς φορείς, σε μια περίοδο κατά την οποία σημειώθηκε ραγδαία αύξηση των μεταναστευτικών ροών από τα αναπτυσσόμενα και τα πρώην κομμουνιστικά κράτη προς ισχυρές οικονομίες και τεράστια διακίνηση εμβασμάτων προς την αντίθετη κατεύθυνση. Τα εμβάσματα αποθεώθηκαν ως απόδειξη της δυναμικής της ατομικής δράσης, μια «παγκοσμιοποίηση από τα κάτω», ένα είδος αντίστασης της «βάσης» (*grassroots activity*) η οποία θα μπορούσε να αναπληρώσει τις κρατικές ανεπάρκειες σε μικρο- και μακρο-επίπεδο. Χαρακτηρίστηκαν ως το νέο «αναπτυξιακό ‘μάντρα’ της εποχής»,

---

⁵ Thomas Lacroix, *Bonding Collective? The moral infrastructures of transnational hometown networks*, IMI Working Paper n° 27, University of Oxford, International Migration Institute, 2010, σ. 5-10.

⁶ Valentina Mazzucato, “Reverse Remittances in the Migration– Development Nexus: Two-Way Flows between Ghana and the Netherlands”, *Population, Space and Place* 17, 2011, σ. 454–468.

⁷ Luis Ed. Guarnizo, “The Economics of Transnational Living”, *ό.π.*, σ. 666-671· Nancy Foner, “What’s New about Transnationalism” *ό.π.*, σ. 355-376.

⁸ De Haas Hein, *Migration and development: a theoretical perspective*, *ό.π.* σ. 45.

καθώς θεωρήθηκαν η σημαντικότερη, σταθερότερη πηγή εξωτερικής χρηματοδότησης για τα φτωχά κράτη, μία «ιδιωτική» εξωτερική βοήθεια που είχε το πλεονέκτημα να είναι αξιόπιστη και αδιαμεσολάβητη από πολυδάπανους και διεφθαρμένους διεθνείς και κρατικούς γραφειοκρατικούς οργανισμούς.⁹

β. Συζητήσεις για την αναπτυξιακή δυναμική των εμβασμάτων.

ο Το ενδιαφέρον των κρατών αποστολής

Από τις αρχές του 20ού αιώνα οι κυβερνήσεις στη Νοτιοανατολική Ευρώπη είχαν διαβλέψει τα οικονομικά οφέλη που μπορούσαν να αποκομίσουν σε εθνικό επίπεδο από τη μαζική διατλαντική έξοδο των πολιτών τους και είχαν ενθαρρύνει τις χρηματικές ροές από την Αμερική. Τα μεταναστευτικά εμβάσματα αποδεικνύονταν σωτήρια για το ισοζύγιο πληρωμών όχι μόνο για κράτη με αδύναμη οικονομία, όπως το Μαυροβούνιο αλλά και για αυτοκρατορίες όπως η Αυστροουγγαρία η οποία είχε καταφέρει στις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου να έχει θετικό ισοζύγιο συναλλαγών χάρη στα εμβάσματα των Ούγγρων αποδήμων της.¹⁰ Βέβαια, μόνο στην Ιταλία, όπου από νωρίς «η μετανάστευση είχε καταστεί μία από τις μεγαλύτερες βιομηχανίες της», οι κρατικές αρχές είχαν εφαρμόσει σχεδιασμένες πολιτικές προκειμένου να προσελκύσουν και να προστατεύσουν τα μεταναστευτικά εμβάσματα από τις απάτες των ιδιωτών τραπεζιτών που δρούσαν στην Αμερική, τις ανεπαρκείς ταχυδρομικές υπηρεσίες και τον ανταγωνισμό του αμερικανικού τραπεζικού συστήματος. Η μετατροπή με τη Μεταναστευτική Νομοθεσία του 1901 της Τράπεζας της Νεάπολης σε μεταναστευτική τράπεζα η οποία θα διαχειριζόταν τις αποταμιεύσεις των Ιταλών αποδήμων αποτέλεσε μια από τις πολλές προσπάθειες του ιταλικού κράτους να εξορθολογίσει τη ροή των εμβασμάτων.¹¹ Το παράδειγμά της ακολούθησε και η Ουγγαρία η οποία με το μεταναστευτικό νόμο του 1903 φρόντιζε επίσης να κατευθύνει με ασφαλή και οικονομικό τρόπο τα εμβάσματα των αποδήμων της στην πατρίδα.¹²

---

⁹ Devesh Kapur, *Remittances: the New Development Mantra?*, United Nations Conference on Trade and Development, G-24 Discussion paper Series, 2003, Γενεύη.

¹⁰ Ulf Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe Emigrants*, ό.π., σ. 119.

¹¹ Βλ. Guido Tintori, «L'Italie et ses expatriés. Une perspective historique», ό.π., σ. 79-104· Dino Cinel, *The national integration of Italian return migration 1870-1929*, ό.π., (σ. 141 το απόσπασμα).

¹² Ulf Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe Emigrants*, ό.π., σ. 155.

Στην Ελλάδα οι εκθέσεις των Επιτροπών της Βουλής του 1906 και του 1912 συνιστούσαν την κρατική ρύθμιση της μεταναστευτικής διαδικασίας από διαφορετική αφετηρία η καθεμία. Η Επιτροπή του 1906 ήταν η πρώτη η οποία παρέθετε εμπειρικά στοιχεία για το ύψος των μεταναστευτικών εμβασμάτων προκειμένου να τεκμηριώσει τα σημαντικά οικονομικά ευεργετήματα της ελληνικής μετανάστευσης στην Αμερική. Η εκσυγχρονιστική ομάδα του Ρέπουλη αντίθετα υιοθετούσε επιφυλακτική θέση απέναντι στα μακροπρόθεσμα οφέλη τα οποία μπορούσε να αποκομίσει η ελληνική οικονομία από την αφαίμαξη του πιο παραγωγικού τμήματός της.¹³ Οι «πλουτολογικές» πτυχές της ελληνικής μετανάστευσης στην Αμερική απασχόλησαν και τους φοιτητές του καθηγητή Ανδρεάδη οι οποίοι διερεύνησαν τις επιπτώσεις των χρηματικών αποστολών των μεταναστών στις επαρχίες τους σε τομείς, όπως η τοκογλυφία, η γεωργική παραγωγή και οι υλικοί όροι ζωής των οικογενειών τους.¹⁴ Ο Μεταναστευτικός Νόμος ο οποίος ψηφίστηκε τελικά το 1920 δεν προέβλεπε ρυθμίσεις για την προσέλκυση των μεταναστευτικών κεφαλαίων ενώ η επιβολή από την αμερικανική κυβέρνηση το 1924 των μέτρων που περιόριζαν την εισροή μεταναστών από την Νοτιοανατολική Ευρώπη, σε συνδυασμό με τις πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα αποθάρρυναν τη χάραξη πολιτικών αξιοποίησης των μεταναστευτικών εισοδημάτων. Κριτική στη μεταναστευτική πολιτική του κράτους η οποία συνέχιζε να αντιμετωπίζει τη μετανάστευση των πολιτών του ως «φαινόμενο νοσηρότητας», ασκούσε την ίδια περίοδο ο καθηγητής της ΑΣΟΕΕ Ιωάννης Τουρνάκης ο οποίος αναδείκνυε στις μελέτες του όχι μόνο τα άμεσα χρηματικά κέρδη που μπορούσε να αποκομίσει η ελληνική οικονομία από τη μετανάστευση αλλά και τα μακροπρόθεσμα εμπορικά και τουριστικά οφέλη. Επιμένοντας στην ανάγκη προαγωγής και οργάνωσης της ελληνικής μεταναστευτικής κίνησης η οποία στο Μεσοπόλεμο στρεφόταν και σε νέους υπερωκεάνιους προορισμούς, συνιστούσε τη διευκόλυνση της μεταφοράς και της εκμετάλλευσης των μεταναστευτικών κεφαλαίων.¹⁵ Η παρουσία πεντακοσίων περίπου χιλιάδων Ελλήνων στις ΗΠΑ προσέλκυσε πάντως το ενδιαφέρον των ελληνικών τραπεζών οι οποίες επεδίωξαν αυτή την περίοδο την επέκταση των δραστηριοτήτων στις μεταναστευτικές κοινότητες της Αμερικής διεκδικώντας μερίδιο από τη

---

¹³ Επιτροπή της Βουλής, ό.π.· Εμμ. Ρέπουλης, *Μελέτη περί μεταναστεύσεως*, ό.π.

¹⁴ Ανδρ. Μιχ. Ανδρεάδου, *Η Ελληνική Μετανάστευσις. Μελέται των Δευτεροετών Φοιτητών*, ό.π.

¹⁵ Ιωάννης Ε. Τουρνάκης, *Μετανάστευσις και μεταναστευτική πολιτική εν Ελλάδι*, ό.π.· Ιωάννης Ε. Τουρνάκης, *Διεθνής Μεταναστευτική Κίνησις και Μεταναστευτική Πολιτική*, Βιβλίο Πρώτο, Μέρος Πρώτο, Αθήνα, 1930.

συγκέντρωση των καταθέσεων, την εξυπηρέτηση των εμπορικών αναγκών των μεταναστευτικών κοινοτήτων και τη διακίνηση των εμβασμάτων τους.¹⁶

ο Το ακαδημαϊκό ενδιαφέρον

Υπό το πρίσμα των Νέων Οικονομικών της Εργατικής Μετανάστευσης και της ανάπτυξης των πολιτισμικών σπουδών οι συζητήσεις σχετικά με την ευεργετική ή αντιπαραγωγική επίδραση των εμβασμάτων στις οικογένειες και τις κοινότητες καταγωγής των μεταναστών απέκτησαν νέο περιεχόμενο. Οι απαισιόδοξες ερμηνείες της δεκαετίας του 1970 και 1980 οι οποίες επέμεναν στο «σύνδρομο του μετανάστη» και τη θεωρία της εξάρτησης για να περιγράψουν ντετερμινιστικά την οικονομική εξαθλίωση των αγροτικών κρατών της περιφέρειας μέσα από τη συνεχή αφαίμαξη του εργατικού δυναμικού τους και τη μεγέθυνση της ανισότητας στο εσωτερικό τους αντικαταστάθηκαν από τοποθετήσεις πιο πλουραλιστικές οι οποίες έδιναν έμφαση τόσο στον ανθρώπινο παράγοντα και τη δράση του όσο και στη σημασία των κοινωνικών δομών.¹⁷ Παράλληλα, αντί να αποθεώνει τη συμβολή της μετανάστευσης και ειδικά της παλιννόστησης στην ανάπτυξη, όπως είχε κάνει το αισιόδοξο αναπτυξιακό (*developmentalist*) μοντέλο ερμηνείας του 1950 και 1960, η νέα οπτική υιοθετούσε την αρχή ότι η διεθνής μετανάστευση και τα εμβάσματα δεν οδηγούν στην ανάπτυξη νομοτελειακά και με αυτόματο και γραμμικό τρόπο.¹⁸ Η αλληλεπίδρασή τους είναι ετερογενής, περίπλοκη και κοινωνικά διαφοροποιημένη.

Εστιάζοντας καταρχάς στην οικονομία του νοικοκυριού και στα όρια της κοινότητας, οι μελετητές στράφηκαν στη συνεξέταση των παραγόντων που υποκινούν τη διεθνή μετανάστευση και των συνεπειών που απορρέουν από αυτήν προκειμένου να κατανοήσουν τον τρόπο διαχείρισης των εμβασμάτων από τις οικογένειες των μεταναστών.¹⁹ Επέμειναν ότι είναι ουτοπικό, αν όχι αφελές, να αναμένει κάποιος ότι τα εμβάσματα των μεταναστών θα φέρουν επενδύσεις σε μια αγροτική περιοχή στην οποία οι κακές δημόσιες υπηρεσίες, οι ελλειπείς υποδομές και οι δυσμενείς οικολογικές συνθήκες ωθούν στην αποδημία των κατοίκων της. Οι μετανάστες δεν θα μπορούσαν

---

¹⁶ Νίκος Παντελάκης, «Η διείσδυση της Εθνικής Τράπεζας στην αγορά των Ηνωμένων Πολιτειών», *Εμείς και Η Τράπεζα* 12, 1998, σ. 4-11.

¹⁷ De Haas Hein, *Migration and development: a theoretical perspective*, ό.π., σ. 1-4.

¹⁸ Demetrios G. Papademetriou, Philip L. Martin, *The Unsettled Relationship. Labor Migration and Economic Development*, Νέα Υόρκη, Greenwood Press, 1991.

¹⁹ Edward J. Taylor, “The New Economics of Labour Migration and the Role of Remittances in the Migration Process”, *International Migration* 37, 1, 1999, σ. 76· De Haas Hein, *Migration and development: a theoretical perspective*, ό.π., σ. 3-4.

σε καμία περίπτωση από μόνοι τους να υπερκεράσουν τα διαρθρωτικά προβλήματα της χώρας καταγωγής τους και να λειτουργήσουν ταυτόχρονα ως εργάτες, αποταμιευτές, επενδυτές και παραγωγοί. Δέχτηκαν βεβαίως ότι σε συγκεκριμένες χρονικές συγκυρίες και για ορισμένες μεταναστευτικές κοινότητες τα εμβάσματα έχουν τη δυνατότητα να χαλαρώσουν τους περιορισμούς που αντιμετωπίζουν τα νοικοκυριά στην παραγωγή και στις επενδύσεις και να επενεργήσουν θετικά. Αστικά κέντρα με υποδομές, αγροτικές κοινότητες με πρόσβαση σε αγορές ή με ευνοϊκές οικολογικές συνθήκες προσφέρουν μεγαλύτερες ευκαιρίες παραγωγικών επενδύσεων και οικονομικής ανάπτυξης.²⁰ Η αλληλεπίδραση μετανάστευσης και ανάπτυξης δεν θεωρείται ούτε γενικευμένη ούτε αδιαφοροποίητη, αλλά αντίθετα τοποθετείται μέσα σε συγκεκριμένες γεωγραφικές και χρονικές κλίμακες. Λαμβάνεται δηλαδή υπόψη, μεταξύ άλλων, ότι οι κοινότητες και οι περιοχές με υψηλή αποδημία περνούν από διάφορα στάδια (των πρωτοπόρων μεταναστών, των μιμητών, του μαζικού κύματος), οπότε η πλήρης ανάπτυξη των αποτελεσμάτων της μετανάστευσης δεν εκδηλώνεται από την αρχή. Οι ροές εμβασμάτων είναι συνάρτηση του χρόνου παραμονής των μεταναστών στο εξωτερικό, των κοινωνικο-οικονομικών τους χαρακτηριστικών, του νομικού καθεστώτος, των πολιτισμικών παραδόσεών τους και των οικονομικών συνθηκών στη χώρα εγκατάστασης και καταγωγής.²¹ Σε σύγκριση με τα μη μεταναστευτικά νοικοκυριά οι επενδυτικές τάσεις των μεταναστών είναι σαφώς ισχυρότερες, σε τομείς πάντα τους οποίους οι ίδιοι εκτιμούν ως ασφαλείς και επικερδείς, προϋποθέτουν ωστόσο την ικανοποίηση πολλών βασικών αναγκών της οικογένειας που έχει μείνει πίσω (τροφή, ρούχα, υγεία, βασική εκπαίδευση, αποπλήρωση χρεών, ανέσεις) ενώ συνδέονται με την προοπτική επιστροφής. Ακόμα πάντως και τα μικρά ποσά που κυκλοφορούν, μπορούν να έχουν σταδιακά θετική επίδραση, αρκεί να έχουν μια σταθερή, συνεχή και γενικευμένη ροή στο σύνολο της κοινότητας. Μπορούν να επενεργήσουν ακόμα πιο αποτελεσματικά αν υποστηριχθούν από δημόσιες πολιτικές.²²

Βασικό ζήτημα προς διερεύνηση και αφετηρία του προβληματισμού των μελετητών των Νέων Οικονομικών υπήρξε πρωτίστως το περιεχόμενο της έννοιας «ανάπτυξη» και «παραγωγική επένδυση». Εμπειρικές αναλύσεις συνέχισαν να

---

²⁰ Edward J. Taylor, "The New Economics of Labour Migration", *ό.π.*, σ. 72-74.

²¹ Hein De Haas, *Remittances, Migration and Social Development. A conceptual review of the literature*, Social Policy and Development Programme, Paper No 34, Γενεύη, UN Research Department for Social Development, 2007, σ. 14-16.

²² Luin Goldring, "Family and Collective Remittances to Mexico: A Multi-dimensional Typology", *Development and Change* 35, 4, 2004, σ. 808· Edward J. Taylor, "The New Economics of Labour Migration", *ό.π.*, σ. 75.

προσφέρουν σημαντικά ποσοτικά στοιχεία για το ύψος των εμβασμάτων που ρέουν στις τοπικές κοινότητες και τον τρόπο διάθεσής τους, όπως διαφάνηκε όμως, δεν μπορούσαν να αναδείξουν το πλήθος και την ποικιλία των επιδράσεών τους ούτε το σύνολο των ανθρώπων που ωφελούνται από αυτά. Άρχισε ουσιαστικά να γίνεται κατανοητό ότι η ανάπτυξη δεν αποδεικνύεται πάντα -ούτε κυρίως- μέσα από τους δείκτες εισοδήματος και παραγωγικότητας. Συνεπώς, οι ερευνητές έπαψαν να συμμαρρίζονται τις αφοριστικές απόψεις οι οποίες, εμμένοντας σε στενά οικονομικές ερμηνείες, έβλεπαν την πλειονότητα των οικογενειών να «κατασπαταλούν» σε μη παραγωγικές δραστηριότητες και επιδεικτικές καταναλωτικές αγορές τα φθίνοντα με το χρόνο μεταναστευτικά εμβάσματα, τις μεταναστευτικές οικογένειες να είναι μόνιμα εξαρτημένες από το εξωτερικό και τους λιγοστούς επενδυτές να στρέφονται συνήθως σε κορεσμένους επιχειρηματικούς κλάδους.²³ Πρακτικές των μεταναστών, όπως η κατασκευή πολυτελών σπιτιών, οι δαπάνες για οικογενειακές τελετές και η αγορά καταναλωτικών αγαθών, οι οποίες προηγουμένως αξιολογούνταν ως αντι-παραγωγικές ή άλλες που δεν συμπεριλαμβάνονταν στις άμεσα παραγωγικές, όπως η εξασφάλιση της σχολικής φοίτησης, η βελτίωση της διατροφής, η προστασία της υγείας ερμηνεύονταν πλέον διαφορετικά. Αναγνωρίστηκε αφενός ότι οι συγκεκριμένες επιλογές τονώνουν άμεσα την τοπική και περιφερειακή οικονομία, ενθαρρύνοντας επενδύσεις και δημιουργώντας συχνά νέες θέσεις εργασίας στο εμπόριο, τον κατασκευαστικό τομέα κλπ., ωφελώντας έτσι οικογένειες οι οποίες δεν λαμβάνουν οι ίδιες εμβάσματα. Αφετέρου ενισχύουν το ανθρώπινο κεφάλαιο και την κοινωνική ανάπτυξη, παρέχοντας ασφάλεια, ευζωία και μόρφωση στις μεταναστευτικές οικογένειες. Ταυτόχρονα βοηθούν στη συγκρότηση κοινωνικού κεφαλαίου το οποίο μακροπρόθεσμα μπορεί να αποδώσει οικονομικά οφέλη. Εξίσου σημαντική για την ποιότητα ζωής συνολικά της κοινότητας καθώς και για την τοπική οικονομία αναδείχτηκε η τάση διάθεσης των εμβασμάτων για την υλοποίηση κοινοτικών έργων.²⁴

Με δεδομένο ότι η μετανάστευση δεν αποτελεί πράξη μεμονωμένων ατόμων ή νοικοκυριών αλλά εμπειρία διαχεόμενη σε ολόκληρη την κοινότητα και την περιοχή, κατέστη σαφές ότι τα οφέλη της μπορούν να έχουν εξίσου μεγάλη διάδοση και έμμεση επίδραση σε μη μεταναστευτικά νοικοκυριά. Άρα η κυρίαρχη έως τότε θέση σύμφωνα με την οποία τα εμβάσματα ενισχύουν τις ανισότητες στο εσωτερικό των κοινοτήτων

---

²³ De Haas Hein, *Remittances, Migration and Social Development*, ό.π., σ. 29-30.

²⁴ Edward J. Taylor, "The New Economics of Labour Migration", ό.π., σ. 65, 70, 72-73, 78· Luin Goldring "Family and Collective Remittances to Mexico", ό.π., σ. 808, 822.

καθώς τα αποτελέσματα της μετανάστευσης μπορούν να τα καρπωθούν συγκεκριμένες οικογένειες υπέστη εν μέρει αναθεώρηση. Σύμφωνα με τη νέα θεωρία, ο επιλεκτικός χαρακτήρας της μετανάστευσης συνήθως αφορά την αρχική φάση της καθώς η σταδιακή εδραίωση των μεταναστευτικών δικτύων διευκολύνει τη μετακίνηση και των φτωχότερων ομάδων. Βεβαίως αναγνωρίστηκε ότι η αυξημένη αγοραστική δύναμη των οικογενειών των μεταναστών δημιουργεί πληθωριστικές πιέσεις οι οποίες επιβαρύνουν τα φτωχότερα μέλη της κοινότητας, τα νέα πρότυπα κατανάλωσης ευνοούν τα εισαγόμενα προϊόντα εις βάρος της τοπικής παραγωγής ενώ οι παραγωγικές επενδύσεις τείνουν να συγκεντρώνονται κατεξοχήν στα αστικά κέντρα.²⁵

Η κριτική της συμπεριφοράς των λαϊκών τάξεων ως προς τον τρόπο διαχείρισης των εμβασμάτων ως ανορθολογικής, θεωρείται αυθαίρετη, καθώς δεν λαμβάνει υπόψη το πολιτισμικό πλαίσιο και τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες μέσα στις οποίες αυτή εκδηλώνεται ούτε τις κοινωνικές συνδηλώσεις που έχει για τα ίδια τα υποκείμενα. Αναγνωρίζεται δηλαδή ότι ο τρόπος διάθεσης των εμβασμάτων δεν υπακούει αποκλειστικά σε οικονομικές ανάγκες αλλά και σε μια «κοινωνική λογική», δηλαδή σε κοινωνικές στρατηγικές που αναπτύσσει το μεταναστευτικό υποκείμενο.²⁶ Πράγματι, μια εξίσου παραμελημένη από την έρευνα πτυχή της ανάπτυξης είναι η οπτική του ίδιου του μετανάστη, το τι δηλαδή αυτός θεωρεί κέρδος και επιτυχία για τον εαυτό του και την οικογένειά του. Οι μεταναστευτικές εμπειρίες, οι διασυνδέσεις και τα δίκτυα που διαμορφώνει, δημιουργούν νέες ταυτίσεις και οπτικές ανάπτυξης οι οποίες δεν συμφωνούν απαραίτητα με τις αντιλήψεις της υπόλοιπης κοινότητας ή τα σχέδια των κρατικών και διεθνών παραγόντων.²⁷ Επιπλέον, συχνά οι πολιτισμικές επιδράσεις που δέχεται μέσα από τη μεταναστευτική διαδικασία προσφέρουν στον ίδιο προσωπικά οφέλη αλλά και νέες αντιλήψεις για την πρόοδο τη δική του και της κοινότητάς του οι οποίες μπορούν να θέσουν σε κίνηση πολιτισμικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς μετασχηματισμούς οι οποίοι μέχρι πρότινος διέφευγαν της προσοχής της ιστορικής έρευνας.

Ανάμεσα στους κοινωνικο-πολιτισμικούς παράγοντες που επηρεάζουν την οικονομική συμπεριφορά του μετανάστη οι μελετητές εντάσσουν και την κοινωνική/συμβολική αξία του χρήματος. Το χρήμα αποτελεί και πολιτισμικό προϊόν

---

²⁵ De Haas Hein, *Remittances, Migration and Social Development*, ό.π., σ. 40-41.

²⁶ Th. Lacroix, *Bonding Collective?*, ό.π., σ. 9.

²⁷ Petra Dannecker, "Migrant visions of development: a gendered approach", *Population, Space and Place* 15, 2, 2009, σ. 119-132.

το οποίο νοηματοδοτείται και καταναλώνεται ανάλογα με τις συνθήκες υπό τις οποίες αποκτήθηκε. Τα μεταναστευτικά εμβάσματα θεωρούνται «ειδικό εισόδημα» με διαφορετικές ποιότητες· στην περίπτωση ατόμων αγροτικής καταγωγής, θεωρούνται ότι κερδήθηκαν σε ένα πολύ πιο ευνοϊκό περιβάλλον εκτός της κοινότητας. Οι συνθήκες υπό τις οποίες αποκτήθηκαν ενθαρρύνουν συνεπώς μια πιο ελεύθερη χρήση τους στο χώρο καταγωγής. Μέσα από την επιδεικτική κατανάλωσή του οι κάτοχοί του επιδιώκουν να αναβαθμίσουν την κοινωνική θέση τους απέναντι στους συμπατριώτες τους οι οποίοι είναι καθηλωμένοι στον τόπο και περιορισμένοι σε χαμηλά εισοδήματα.²⁸

Το επιστημονικό ενδιαφέρον προσέλκυσαν επίσης οι υλικές μεταφορές, καθώς και τα λιγότερο ορατά, μη μετρήσιμα και άυλα κοινωνικά εμβάσματα τα οποία ωστόσο αποδεικνύονται συχνά πιο επιδραστικά από τα αντίστοιχα οικονομικά. Οι ροές πληροφοριών και ιδεών στα μεταναστευτικά νοικοκυριά και τις κοινότητες μέσω της επικοινωνίας τους με τους μετανάστες συμβάλλουν στη διαφοροποίηση στάσεων, αντιλήψεων και προσδοκιών που μπορούν να μετασχηματίσουν την καθημερινότητά τους ενώ η μεταφορά επαγγελματικών δεξιοτήτων μέσω των παλιννοστούντων μπορούν μακροπρόθεσμα να στηρίξουν την ανάπτυξη. Το ανθρώπινο κεφάλαιο των μεταναστών αποδεικνύεται από τις νεότερες μελέτες εξίσου σημαντικό για τις τοπικές κοινότητες με το οικονομικό.²⁹

Αναγνωρίστηκε λοιπόν ότι η ανάπτυξη δεν αποτελεί αποκλειστικά οικονομικό φαινόμενο ούτε έχει καθολικά αποδεκτή σημασία. Χρειάζεται αντίθετα να λαμβάνεται κάθε φορά υπόψη η κοινωνικοπολιτισμική της διάσταση, οι πολλαπλές παράμετροί της, καθώς και το αξιολογικό βάρος που αποδίδουν στην καθεμία από αυτές τις πτυχές οι ερευνητές των διαφόρων επιστημονικών πειθαρχιών, όπως και οι πολιτικοί παράγοντες.³⁰ Η ταύτιση της ανάπτυξης με έναν δυτικής σύλληψης εκσυγχρονισμό ο οποίος έχει τελεολογικό, υποχρεωτικό και εθνικό/συλλογικό χαρακτήρα, κατεύθυνση πάντα από το Βορρά προς το Νότο και περιεχόμενο μόνο οικονομικό, κατέστησε αόρατες πολλές όψεις της τοπικής αλλά και της ατομικής ανάπτυξης του μετανάστη γι’

---

²⁸ Prema A. Kurien, “A Socio-Cultural Perspective on Migration and Economic Development: Middle Eastern Migration from Kerala, India”, στο Josh DeWind and Jennifer Holdaway (επιμ.), *Migration and Development within and across borders: Research and Policy Perspectives on Internal and International Migration*, Γενεύη, IOM, 2008, σ. 5-10· Viviana A. Zelizer, “The social meaning of money: ‘Special moneis’”, *American Journal of Sociology* 95, 2, 1989, σ. 342-377.

²⁹ Peggy Levitt, *The Transnational Villagers*, ό.π· Devesh Kapur, *Remittances*, ό.π., σ. 19.

³⁰ Hein De Haas, *Remittances, Migration and Social Development*, ό.π., σ. 2-3.

αυτό και έχει αρχίσει να δέχεται έντονη κριτική.³¹ Η ενίσχυση των δυνατοτήτων του μετανάστη να διάγει μια αξιοπρεπή ζωή και η επαύξηση των ανεξάρτητων επιλογών του συνιστά για πολλούς βελτίωση της ποιότητας της ζωής του.³²

Γίνεται λοιπόν αντιληπτό ότι ζητήματα ποιότητας της ζωής δεν μπορούν να ανιχνευτούν αποκλειστικά μέσα από τους δείκτες εισοδήματος των οικογενειών των μεταναστών. Χρειάζεται μια πιο συνθετική, συγκριτική και πολυεπίπεδη ανάλυση η οποία θα εστιάσει στο σύνολο της κοινότητας καταγωγής και σε κάθε πλευρά της κοινωνίας και θα αναζητήσει τις αλλαγές οι οποίες σημειώνονται σε βάθος χρόνου μέσα από την προσπάθεια των ανθρώπων να προσαρμοστούν στις νέες καταστάσεις. Συνεπώς, η μετανάστευση και τα εμβάσματα οφείλουν να προσεγγίζονται ως μια δύναμη που μετασχηματίζει τις κοινωνίες, ως ένας δυναμικός αναπτυξιακός παράγοντας, ταυτόχρονα όμως και ως ενδογενής μεταβλητή, αναπόσπαστο μέρος των ευρύτερων διαδικασιών κοινωνικής αλλαγής.³³

γ. Τυπολογίες

Τα εμβάσματα των μεταναστών, εννοούμενα από τους κρατικούς φορείς κατεξοχήν ως οικονομικά, άρχισαν τις τελευταίες δεκαετίες να ταξινομούνται από τους κοινωνικούς επιστήμονες σε ποικίλες κατηγορίες και υπο-ομάδες σε μια προσπάθεια να διαφανεί η πολυπλοκότητα, η έκταση και η δυναμική τους. Διαφάνηκε δηλαδή ότι καθώς η ίδια η μετανάστευση αποτελεί μια πολυδιάστατη διαδικασία, τα εμβάσματα δεν θα μπορούσαν να ερμηνευθούν και να αξιολογηθούν πλήρως, αν προσεγγίζονταν ως μια γενική και αδιαφοροποίητη κατηγορία.³⁴

Διακρίθηκαν καταρχάς σε **οικονομικά** και **κοινωνικά (social remittances)**. Ως οικονομικά ορίστηκαν τα *χρηματικά εμβάσματα* και τα *υλικά αγαθά* τα οποία αγοράζονται από τους μετανάστες και αποστέλλονται προς τις οικογένειες και τις κοινότητες καταγωγής. Κυκλικοί μετανάστες και παρεπιδημούντες που προέρχονται

---

³¹ Για τον κανονιστικό λόγο περί ανάπτυξης βλ. Parvati Raghuram, “Which migration, what development? Unsettling the edifice of migration and development”, *Population, Space and Place* 15, 2, 2009, σ. 103-117.

³² Amartya Sen, *Η ανάπτυξη ως ελευθερία*, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2006.

³³ De Haas Hein, *Remittances, Migration and Social Development. A conceptual Review*, *ό.π.*, σ. 43-48.

³⁴ Για τις τυπολογίες των εμβασμάτων, έτσι όπως αναπτύσσονται στο συγκεκριμένο υποκεφάλαιο, βλ. Mizanur Rahman, Lian Kwen Fee, “Towards a Sociology of Migrant Remittances in Asia: Conceptual and Methodological Challenges”, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 38, 4, 2012, σ. 689-706· Luin Goldring, “Family and Collective Remittances to Mexico”, *ό.π.*, σ. 799-840.

από αγροτικές αναπτυσσόμενες περιοχές είναι αυτοί που μεταφέρουν οι ίδιοι ή αποστέλλουν μέσω Τραπεζών και άλλων μηχανισμών τις οικονομίες τους για να καλυφθούν οι τρέχουσες ανάγκες των οικογενειών τους. Οι μικροεπενδύσεις στη γη, σε κάποιο σπίτι ή μικροεπιχείρηση αφορούν τους μετανάστες που έχουν διαμείνει για αρκετό χρονικό διάστημα στο εξωτερικό και στοχεύουν να παλιννοστήσουν ή να επενδύσουν σταδιακά τις οικονομίες τους στην πατρίδα. Η μεταφορά τέλος κεφαλαίων σε παραγωγικές επιχειρήσεις στη χώρα καταγωγής αφορά λίγους μετανάστες που τα κατέχουν και μπορούν να τα διαθέσουν γι' αυτό το σκοπό και αποτελεί το πιο δύσκολο εγχείρημα λόγω των διαρθρωτικών αδυναμιών της οικονομίας.

Με κριτήριο τον αριθμό των αποστολών και των παραληπτών τα οικονομικά εμβάσματα διακρίνονται σε *οικογενειακά* (*family*) και *συλλογικά* (*collective*). Στην πρώτη περίπτωση η μεταφορά χρηματικών ποσών γίνεται από μεμονωμένα άτομα προς τις οικογένειες και τους οικείους τους ενώ στη δεύτερη από ομάδες ή συλλόγους μεταναστών (*Hometown Associations/HTAs*) προς τις κοινότητες καταγωγής τους. Αν τα πρώτα χαρακτηρίστηκαν «*αρχετυπική έκφραση των κοινωνικοπολιτισμικών δεσμών των μεταναστών με τον τόπο καταγωγής τους*»,³⁵ τα δεύτερα είναι αυτά που τον τελευταίο καιρό έχουν προσελκύσει το μεγαλύτερο κρατικό ενδιαφέρον αλλά και την παρέμβαση των κυβερνήσεων, ακριβώς επειδή έχουν συνδεθεί με την τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη. Ωστόσο, ακόμα και αυτά συνεχίζουν να προσεγγίζονται περισσότερο ως φιλανθρωπικές δωρεές παρά ως αναπτυξιακές επενδύσεις. Τέλος, ανάλογα με τον τρόπο διακίνησής τους τα εμβάσματα κατατάσσονται στα *επίσημα*, τα οποία διακινούνται μέσω τραπεζών και άλλων ιδιωτικών οργανισμών και αποτυπώνονται στις στατιστικές και στα *ανεπίσημα* τα οποία μεταφέρονται μέσω των μεταναστών ή έμπιστων προσώπων τους, συχνά όμως και μέσω «υπόγειων» δρόμων.

Η Peggy Levitt επέκτεινε το περιεχόμενο του όρου «εμβάσματα» για να τους προσδώσει μη οικονομική διάσταση και να αναδείξει έτσι τις κοινωνιολογικές επιδράσεις τους στην κοινωνία. Με ένα επιστημονικό άρθρο (1998) και μια μονογραφία (2001) επιχείρησε να εντάξει τις πολιτισμικές διαστάσεις στις μεταναστευτικές σπουδές και να αναδείξει την οικονομική μετανάστευση ως μια εγγενώς πολιτισμική πράξη.³⁶ Επινοώντας τον όρο «κοινωνικά εμβάσματα» έστρεψε την προσοχή σε μορφές πολιτισμικής διάχυσης που πραγματοποιούνται σε τοπικό

³⁵ Luis Eduardo Guarnizo, “The Economics of Transnational Living”, *ό.π.*, σ. 689.

³⁶ Peggy Levitt, “Social Remittances: Migration Driven Local-Level Forms of Cultural Diffusion”, *ό.π.* · Peggy Levitt, *The Transnational Villagers*, *ό.π.*.

επίπεδο και «από τα κάτω», δηλαδή στους κανόνες και τις αξίες, τις πρακτικές, τις ταυτότητες και το κοινωνικό κεφάλαιο που κυκλοφορούν μεταξύ της κοινωνίας υποδοχής και καταγωγής από μια μεταναστευτική ομάδα.³⁷ Κοινωνικά και πολιτισμικά εφόδια που μεταφέρουν οι μετανάστες από την πατρίδα και διευκολύνουν την εγκατάσταση και προσαρμογή τους στο νέο περιβάλλον, ανασυγκροτούνται και μεταβάλλονται στην κοινωνία υποδοχής και επανεισάγονται αναμορφωμένα στην πατρίδα μετασχηματίζοντας την κοινωνική, πολιτισμική και πολιτική ζωή της.

Αναλύοντας τη διαδικασία διαμόρφωσης των κοινωνικών εμβασμάτων η Peggy Levitt εξήγησε ότι μέσα από την αλληλόδραση των μεταναστών με το νέο περιβάλλον τα πλαίσια αναφοράς που μεταφέρουν από την πατρίδα υφίστανται διαφοροποιημένες αλλαγές ανάλογα με τα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά της μεταναστευτικής ομάδας και τις ευκαιρίες που της παρέχουν οι δομές του κράτους υποδοχής. Έτσι, όσοι μετανάστες απομονώνονται στους εθνοτικούς θύλακες, δέχονται ως απλοί παρατηρητές επιρροές από το νέο περιβάλλον μέσα από τις περιορισμένες κοινωνικές τους επαφές· άλλοι προσαρμόζουν εργαλειακά τα πολιτισμικά τους εφόδια προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις πρακτικές προκλήσεις της μεταναστευτικής ζωής· και τέλος νεωτεριστές επιδιώκουν σκόπιμα το δημιουργικό και επιλεκτικό εμπλουτισμό των ιδεών και πρακτικών τους. Τα «σενάρια πολιτισμικών μείξεων» τα οποία προκύπτουν από τις παραπάνω διαδικασίες και τροφοδοτούν με τη μορφή κοινωνικών εμβασμάτων την πατρίδα είναι τα εξής: α) έξεις οι οποίες αναπαράγονται και διατηρούνται αμετάβλητες, β) ιδέες και πρακτικές που εγκαταλείπονται εντελώς στο νέο περιβάλλον, γ) νέες συνήθειες και δεξιότητες οι οποίες εγγράφονται στα παλιά εφόδια και τέλος δ) νέα υβριδικά πολιτισμικά συστήματα.³⁸

Τα κοινωνικά εμβάσματα μεταφέρονται μεταξύ ατόμων, στο εσωτερικών οργανώσεων ή μέσω κοινωνικών δικτύων και άτυπων ομάδων. Καθοριστική για τη διάχυσή τους είναι η διαπροσωπική επικοινωνία. Οι παλινοστήσεις και τα ταξίδια των μεταναστών στην πατρίδα, οι επισκέψεις συγγενών και φίλων στις μεταναστευτικές κοινότητες προσφέρουν τις συνθήκες και ευκαιρίες διασταύρωσης και ζύμωσης των ιδεών, αξιών και τρόπων ζωής των μεταναστών με τις κοινωνίες καταγωγής. Αλλά και η τεχνολογία κάθε εποχής (ταχυδρομικές και μεταφορικές εταιρίες, ηλεκτρονικά μέσα

---

³⁷ Άλλοι ερευνητές εξειδικεύουν ακόμα περισσότερο την κατηγορία των μη οικονομικών εμβασμάτων, προσθέτοντας τα *τεχνολογικά εμβάσματα* που περιλαμβάνουν τεχνικές δεξιότητες και τεχνολογίες που μεταφέρονται από τους παλινοστούντες και τα *πολιτικά* που αφορούν πολιτικές ταυτότητες, ιδεολογίες και πρακτικές. Luin Goldring, “Family and Collective Remittances to Mexico”, *ό.π.*, σ. 805.

³⁸ Peggy Levitt, “Social Remittances”, *ό.π.*, σ. 930-933.

κλπ.) επιτρέπει τη διάχυση από απόσταση της μεταναστευτικής εμπειρίας στο φαντασιακό, τις προσδοκίες και τους γνωστικούς ορίζοντες όσων έχουν μείνει πίσω.³⁹ Σε αντίθεση με τον απρόσωπο και μαζικό χαρακτήρα των παγκόσμιων πολιτισμικών ροών, τα εμβάσματα ταξιδεύουν μέσω αναγνωρίσιμων δρόμων και προσωποποιημένων δικτύων ενώ μεταδίδονται εμπρόθετα και σε συγκεκριμένους δέκτες. Έτσι τα μέλη μιας διεθνικής κοινότητας μπορούν να προσδιορίσουν όχι μόνο πώς και από ποιους έμαθαν μια ιδέα ή πρακτική αλλά και πότε και γιατί άλλαξαν άποψη ή τρόπο συμπεριφοράς. Ταυτόχρονα βέβαια, τα εμβάσματα αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι μιας συνεχούς διαδικασίας πολιτισμικής διάχυσης στην οποία παγκόσμιες ροές προηγούνται και διευκολύνουν τη μετάδοσή τους σε τοπικό επίπεδο δυσχεραίνοντας έτσι τη δυνατότητα να απομονώσει κανείς τη διακριτή συμβολή των μεταναστών.⁴⁰

Παράγοντες που διευκολύνουν την κυκλοφορία και το βαθμό επίδρασης των κοινωνικών εμβασμάτων σε μια διεθνική κοινότητα είναι καταρχάς η γεωγραφική και πολιτισμική εγγύτητα μεταξύ κράτους υποδοχής και αποστολής, η πολιτισμική ακτινοβολία, η οικονομική και τεχνολογική επιρροή του πρώτου, όπως επίσης και οι δεσμοί των μεταναστών με το κράτος και την κοινότητα καταγωγής τους. Σημαντικό ρόλο παίζουν επίσης η φύση των ίδιων των εμβασμάτων (π.χ. υλικά αγαθά) και του διεθνικού πεδίου (π.χ. πυκνότητα), τα χαρακτηριστικά του πομπού (π.χ. οικονομικο-κοινωνικό στάτους), του δέκτη (φύλο, τάξη, κύκλος ζωής) και της διαδικασίας μετάδοσής τους. Εμβάσματα που «συνταξιδεύουν» ή υποστηρίζονται από παγκόσμιες πολιτισμικές ροές και διαχέονται συστηματικά αυξάνουν τη δεκτικότητά τους από τις τοπικές κοινότητες. Η επιρροή των κοινωνικών εμβασμάτων στις κοινότητες καταγωγής ενδέχεται να είναι τόσο θετική όσο και αρνητική. Πάντως ακόμα και στην περίπτωση της θετικής συμβολής τους, τα κοινωνικά εμβάσματα μπορούν να προκαλέσουν κοινωνικούς μετασχηματισμούς όχι όμως κοινωνικές ανατροπές, επηρεάζουν δε σε μεγαλύτερο βαθμό αν υποστηριχτούν από κατάλληλες κρατικές πολιτικές.⁴¹

---

³⁹ Paolo Boccagni, Francesca Decimo, “Mapping social remittances”, *Migration Letters* 10, 1, 2013, σ. 8.

⁴⁰ Peggy Levitt, “Social Remittances”, *ό.π.*, σ. 936-937.

⁴¹ Peggy Levitt, “Social Remittances”, *ό.π.*, σ. 937-944· Hein De Haas, “Remittances, Migration and Social Development. A conceptual review of the literature”, *ό.π.*, σ. 25-27.

Η κριτική που δέχθηκε η θεωρία των κοινωνικών εμβασμάτων ώθησε την Peggy Levitt και τους συνεργάτες της να την επανεξετάσουν προσθέτοντας νέες διαστάσεις.⁴² Όπως διευκρίνισε η ερευνήτρια, αν και αναδείχτηκε από τους μελετητές η επίδραση των κοινωνικών σχέσεων στις οικονομικές ροές (και επισημάνθηκαν οι κοινωνικο-πολιτισμικές συνέπειες των τελευταίων), δεν φάνηκε να απασχολεί το *τι ακριβώς, πώς και γιατί* κυκλοφορεί, ούτε επίσης και το *ποιοι παράγοντες* καθορίζουν το αποτέλεσμα αυτών των ροών. Υποστήριξε ότι τα κοινωνικά εμβάσματα όχι απλώς ταξιδεύουν και προς τις δύο κατευθύνσεις, αλλά επιπλέον ότι ταξιδεύουν διαρκώς μέσα στο διεθνικό πεδίο που συγκροτούν τα κράτη αποστολής και υποδοχής. Ό,τι φέρουν και ό,τι καινούριο συνεχίζουν να λαμβάνουν από την πατρίδα τους οι μετανάστες, επηρεάζει τις εμπειρίες που αποκτούν στο νέο περιβάλλον και τις ιδέες και πρακτικές τις οποίες στη συνέχεια εμβάζουν σε όσους συμπατριώτες παραμένουν στην κοινότητα καταγωγής. Οι τελευταίοι μπορούν να περιφρονήσουν ή να υιοθετήσουν τις νέες ιδέες και συμπεριφορές, να τις μετασχηματίσουν και τελικά να τις μεταδώσουν πάλι στους μετανάστες για να τις τροποποιήσουν εκ νέου. Τέλος, οι μετασχηματισμοί που μπορούν να προκαλέσουν τα κοινωνικά εμβάσματα αναζητήθηκαν σε ένα πλήθος τομέων όπως η ανάπτυξη του ανθρώπινου κεφαλαίου (εκπαίδευση και υγεία, επαγγελματικές δεξιότητες), οι οικονομικές συμπεριφορές, οι γαμήλιες πρακτικές, η γονιμότητα και η θνησιμότητα του πληθυσμού, οι έμφυλες σχέσεις και οι κοινωνικές ιεραρχίες, το πολιτικό σύστημα, η θρησκευτική ζωή, η εγκληματικότητα, καθώς και η έννοια του χρόνου.⁴³

---

⁴² Peggy Levitt, Deepak Lamba-Nieves, “Social Remittances Revisited”, *ό.π.*, σ. 1-22.

⁴³ Peggy Levitt, Deepak Lamba-Nieves, “Rethinking social remittances and the migration-development nexus from the perspective of time”, *Migration Letters* 10, 1, 2013, σ. 11–22.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

1. Στοιχεία για τα οικονομικά εμβάσματα των Ελλήνων μεταναστών

Πληροφορίες για τα οικονομικά εμβάσματα των Ελλήνων μεταναστών προς την Ελλάδα υπάρχουν μετά το 1900. Ειδικά για την πρώτη δεκαετία του αιώνα τα στοιχεία προέρχονται από ετερόκλητες πηγές, είναι αποσπασματικά και ελλιπή ενώ υπολογίζονται σε διαφορετικά κάθε φορά νομίσματα. Βασίζονται κατεξοχήν στα στοιχεία που περιλαμβάνουν οι 2 ελληνικές κυβερνητικές εκθέσεις του 1906 και του 1912, σε δημοσιεύματα που υπάρχουν στον τοπικό και αθηναϊκό Τύπο, σε εκτιμήσεις των Διευθυντών των Τραπεζών και των Ταχυδρομείων που έχουν ενσωματωθεί σε μελέτες της εποχής και τέλος σε στατιστικούς πίνακες που προέρχονται από την αμερικανική πλευρά. Φυσικά, μεγάλο μέρος των εμβασμάτων διέφυγε οποιασδήποτε καταγραφής, καθώς οι ανεπίσημες δίοδοι μεταφοράς τους προς την Ελλάδα προτιμούνταν από τους περισσότερους μετανάστες. Η δυσκολία αποτύπωσης του μεγέθους των χρηματοποστολών οφείλεται και στην αδυναμία και αδιαφορία των ελληνικών υπηρεσιών να τις καταγράψουν. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην Έκθεση της Επιτροπής της Βουλής του 1906, ο Γενικός Διευθυντής των Ταχυδρομείων και Τηλεγράφων Θ. Βελλιανίτης παραδεχόταν την πλημμελή λειτουργία της στατιστικής υπηρεσίας των ταχυδρομείων και προσέφευγε όχι στην ακρίβεια των αριθμών αλλά σε μια προσωπική, βιωματική περιγραφή προκειμένου να αποτυπώσει τη θεαματική αύξηση των απλών επιστολών οι οποίες στέλνονταν από την Αμερική. Παρών ο ίδιος πολλές φορές κατά την άφιξη των ταχυδρομικών σάκων από τις Ηνωμένες Πολιτείες στο Ταχυδρομείο Αθηνών, ο Βελλιανίτης περιέγραφε ότι *«δεις της εβδομάδος λόφοι ολόκληροι σχηματίζονται εξ απλών επιστολών και εντύπων, αποστελλομένων υπό των μεταναστών εις τους εν Ελλάδι συγγενείς των»*.⁴⁴ Σε άλλο σημείο της Έκθεσης γινόταν αναφορά σε ένα τοπικό περιστατικό, την κλοπή επιταγών αξίας 120.000 χρ. φράγκων μέσα σε 3 μήνες το 1905 στην επαρχία Λακεδαίμονος, προκειμένου να αναδειχθεί το ύψος των εμβασμάτων που διακινούνταν στον κατεξοχήν μεταναστευτικό νομό της Παλαιάς Ελλάδας.⁴⁵ Ο Fairchild ασκώντας κριτική στην ακρίβεια της παραπάνω Έκθεσης χαρακτήριζε ως εξαιρετικά αφελή την προσπάθεια των συντακτών της να

⁴⁴ Επιτροπή της Βουλής, *Η εξ Ελλάδος μετανάστευσις*, ό.π., σ. 49.

⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 52.

εξαγάγουν συμπεράσματα για το ύψος των εμβασμάτων από ένα «θλιβερό περιστατικό» και όχι από επίσημα στατιστικά στοιχεία.⁴⁶

Η ίδια Έκθεση πάντως παρέθετε περισσότερες πληροφορίες για τη συστημένη αλληλογραφία που έφτανε στο Ταχυδρομείο των Αθηνών από τις Ηνωμένες Πολιτείες. Όπως ανέφερε, μεταξύ των ετών 1901 και 1905 οι συστημένες επιστολές είχαν τριπλασιασθεί, από 52.086 σε 162.286 και αποστέλλονταν σε συγκεκριμένες περιοχές της Πελοποννήσου (πίνακας 9). Η οικονομική τους αξία ήταν μεγάλη αφού σχεδόν όλες περιλάμβαναν κάποια μικρή ή μεγάλη ποσότητα χρήματος.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Αποστολή συστημένων επιστολών από Αμερική στο Κεντρικό Ταχυδρομείο Αθηνών:	
1901	52.068
1902	53.616
1903	79.524
1904	118.692
1905	162.286
Επιτροπή της Βουλής, <i>Η εξ Ελλάδος μετανάστευσις</i> , ό.π., σ. 56.	

Εξίσου ανοδική ήταν η κίνηση των ταχυδρομικών επιταγών οι οποίες το 1902 έφταναν μόλις τις 409 και η αξία τους εκπροσωπούσε τα 66.475 χρυσά φράγκα, ενώ το 1905 αυξήθηκαν σε 10.007 και η αξία τους ανερχόταν στα 1.734.967 χρυσά φράγκα (Πίνακας 10). Η αύξησή τους μάλιστα ήταν όχι απλώς ανοδική από έτος σε έτος, αλλά ραγδαία από μήνα σε μήνα όπως καταδείκνυε η τριμηνιαία έκθεση του 1906 σε σύγκριση με την αντίστοιχη του 1905: 5.918 επιταγές αξίας 998.915.25 χρυσών φράγκων (1^η τριμηνία του 1906) έναντι 1.577 επιταγών αξίας 250.938. χρυσών φράγκων (1^η τριμηνία του 1905). Η αύξηση αυτή οδηγούσε στις αισιόδοξες προβλέψεις ότι για το 1906 οι χρηματοποστολές μέσω ταχυδρομικών επιταγών που θα διακινούνταν μέσα από το Ταχυδρομείο των Αθηνών θα υπερέβαιναν το ποσό των 5.000.000 χρ. φρ. και τα συνολικά εμβάσματα θα ξεπερνούσαν τα 40.000.000 χρ. φράγκα ετησίως.⁴⁷ Αν και το ποσό που εμβαζόταν κατά μέσο όρο κάθε φορά ήταν μικρό (162 χρ. φρ. το 1902, 159 χρ. φρ. το 1903, 156 χρ. φρ. το 1904, 173 χρ. φρ. το 1905, 168 χρ. φρ. την α' τριμηνία του 1906), η αύξηση του αριθμού των μεταναστών και η σταδιακή συσσώρευση κεφαλαίων από την εργασία των παλαιότερων αποδήμων δικαιολογούσαν τις αισιόδοξες προβλέψεις.⁴⁸

⁴⁶ H. P. Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, ό.π., σ. 227.

⁴⁷ Επιτροπή της Βουλής, *Η εξ Ελλάδος μετανάστευσις*, ό.π., σ. 50.

⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 13.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Αποστολή ταχυδρομικών επιταγών από Αμερική στο Κεντρικό Ταχυδρομείο Αθηνών:		
1902	409 επιταγές	αξίας 66.475 χρ. φρ
1903	1.676 επιταγές	αξίας 267.364,75 χρ. φρ.
1904	4.477 επιταγές	αξίας 701.943,55 χρ. φρ.
1905	10.007 επιταγές	αξίας 1.734.967 χρ. φρ.
Επιτροπή της Βουλής, <i>Η εξ Ελλάδος μετανάστευσις, ό.π., σ. 55.</i>		

Πληροφορίες για τα επόμενα έτη μέχρι και το 1911 παρέθετε η *Μελέτη περί Μεταναστεύσεως* του 1912 του Υπουργού Εσωτερικών Εμμ. Ρέπουλη. Διαφαίνεται η αλματώδης αύξηση του εισαγόμενου χρυσού όλο το β' μισό της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα με αποκορύφωμα το έτος 1910 οπότε και η αξία των 88.463 ταχυδρομικών επιταγών ανήλθε στα 20.427.062,65 χρ. φρ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

Αποστολή ταχυδρομικών επιταγών από Αμερική στο Κεντρικό Ταχυδρομείο Αθηνών:		
1906	34.211 επιταγές	αξίας 7.485.685,60 χρ. φρ
1907	59.840 επιταγές	αξίας 13.956.494,35 χρ. φρ
1908	47.079 επιταγές	αξίας 9.555.209 χρ. φρ
1909	61.245 επιταγές	αξίας 13.727.693 χρ. φρ
1910	88.463 επιταγές	αξίας 20.427.062,65 χρ. φρ
1911	92.105 επιταγές	αξίας 19.579.887,65 χρ. φρ
Ε. Ρέπουλης, <i>Μελέτη περί μεταναστεύσεως μετά σχεδίου νόμου, ό.π., σ. 84.</i>		

Επιπλέον, η *Μελέτη* συμπεριλάμβανε πίνακες με την αξία των τραπεζικών επιταγών που διακινήθηκαν μέσω επτά Τραπεζών (Εθνικής, Ιονικής, Αθηνών, Μυτιλήνης, Λαϊκής, Εμπορικής και Γ. Σκουζέ), μόνο όμως για τα έτη 1910 και 1911 και χωρίς να αφορούν αποκλειστικά μεταναστευτικά εμβάσματα. Οι τραπεζικές επιταγές συνολικής αξίας 53.471.460 χρ. φρ. για το έτος 1910 και 47.323.059 χρ. φρ. για το έτος 1911, περιλάμβαναν προφανώς και την αξία των ταχυδρομικών επιταγών και των επιταγών μικρότερων ιδιωτικών Τραπεζών οι οποίες πιθανότατα κατέληγαν στους λογαριασμούς των παραπάνω επτά Τραπεζών, καθώς και την αξία των εξαγόμενων στην Αμερική ελληνικών προϊόντων. Εκτιμούσε όμως τελικά ότι για τη διετία 1910-1911 ο εισαγόμενος χρυσός ετησίως από την προσωπική εργασία των μεταναστών ήταν κατά μέσο όρο 34 εκατομμύρια χρυσά φράγκα.⁴⁹

Πληροφορίες για τα εμβάσματα αντλούνται και από την αμερικανική πλευρά. Η Επιτροπή Dillingham σε ειδικό κεφάλαιο της Έκθεσής της για τα εμβάσματα των

⁴⁹ Εμμ. Ρέπουλης, *Μελέτη, ό.π., σ. 85-87.* Στη μελέτη του Ανδρεάδη τα παραπάνω ποσά παρουσιάζονται σε δραχμές: 73.898.522 δραχμές για το 1910 και 66.902.946 δραχμές για το 1911. Βασ. και Λεάνδρ. Μελάς, «Αντίδρασις κατά της Ελληνικής Μεταναστεύσεως εις Αμερικήν», *ό.π., σ. 47.*

μεταναστών προς τις χώρες καταγωγής τους τα οποία αντλούσε από την Αμερικανική Ταχυδρομική Υπηρεσία, υπολόγιζε συνολικά για τα έτη 1900-1909 το συνολικό ποσό των ταχυδρομικών εμβασμάτων προς την Ελλάδα στα 7.631.535,82 δολάρια (Πίνακας 12). Χαρακτήριζε δύσκολο το εγχείρημα αποτύπωσης των συνολικών εμβασμάτων (τραπεζικών και ταχυδρομικών) που απεστάλησαν από την Αμερική, εκτιμούσε όμως το ύψος των εμβασμάτων για το έτος 1907, πριν δηλαδή την εκδήλωση της αμερικανικής οικονομικής κρίσης, στα 5.000.000 δολάρια.⁵⁰

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

1902	\$1.846,10
1903	\$28.651,86
1904	\$80.003,68
1905	\$193.679,41
1906	\$650.203,87
1907	\$2.099.843,53
1908	\$2.358.010,28
1909	\$2.219.297,09
1902-1909	\$7.631.535,82
United States Senate, "Immigrant Banks", <i>Reports of the Immigration Commission</i> , τ.37, Ουάσιγκτον, Government Printing Office, 1911, σ. 275.	

Αποσπασματικές πληροφορίες παραθέτει και ο Fairchild, τις οποίες είχε λάβει από τον Αμερικανό Πρόξενο στην Αθήνα Τζωρτζ Χόρτον. Για το 1903 υπολόγιζε στα 4.000.000 δολάρια τα συνολικά εμβάσματα, ενώ για το 1904 τα 3.000.000 δολάρια. Στα 4.000.000 δολάρια εκτιμούσε και ο Διευθυντής του υποκαταστήματος της Ιονικής Τράπεζας στην Τρίπολη κατά μέσο όρο τα συνολικά εμβάσματα ανά έτος στη δεκαετία αυτή με εξαίρεση το 1908 το οποίο χαρακτηριζόταν ως έτος κρίσης. Στα 5.000.000 δολάρια υπολόγιζε το ετήσιο σύνολο των εμβασμάτων αμερικανική μελέτη και στα 50 δολάρια το κατά κεφαλήν έμβασμα των Ελλήνων μεταναστών, το υψηλότερο σε σχέση με άλλες μεταναστευτικές ομάδες.⁵¹

Αν πάντως η παρακολούθηση της ροής των μεταναστευτικών εμβασμάτων προς την Παλαιά Ελλάδα παρουσιάζει δυσχέρειες, ακόμα δυσκολότερη είναι η συγκέντρωση ποσοτικών στοιχείων και η εξαγωγή συμπερασμάτων ειδικά για περιοχές με υψηλή μεταναστευτική κίνηση στην πρώτη δεκαετία του αιώνα. Προσθέτουμε

⁵⁰ United States Senate, "Emigration Conditions in Europe", *ό.π.*, σ. 397, 398 και 412.

⁵¹ Henry P. Fairchild, *Greek Immigration*, *ό.π.*, σ. 191-192. Η αμερικανική μελέτη στην οποία παραπέμπει ο Fairchild είναι του C. F. Speare, "What America Pays Europe for Immigrant Labor", *North American Review* 187, Jan. 1908, σ. 106-116. Ο Speare υπολόγιζε στα \$4.05 το κατά κεφαλήν έμβασμα των Γερμανών, στα \$7.14 των Βρετανών, στα \$30 των Ιταλών, στα \$28.10 των Σλάβων, στα \$15 των Σκανδιναβών και στα \$14.80 των Ρώσων (*Στο ίδιο*, σ. 108).

ενδεικτικά και μόνο τις πληροφορίες που διασώζονται για συγκεκριμένους νομούς. Το 1905 ο Διευθυντής του *Νέου Αιώνα Πατρών* κατέγραφε τις εντυπώσεις του από την περιοδεία του στην Τρίπολη, την «πόλι του χρυσού», όπως τη χαρακτήριζε. Τα στοιχεία και οι μαρτυρίες που είχε συλλέξει για τον πλούτο που κυκλοφορούσε στην περιοχή επιβεβαιώνονταν από τις εικόνες ευφορίας που ο ίδιος είχε αντικρίσει στα υποκαταστήματα των Τραπεζών. Εκατόν πενήντα συστημένες επιστολές κατά μέσο όρο την εβδομάδα έφταναν στο Ταχυδρομείο της Τριπόλεως από την Αμερική με τσεκ αξίας τουλάχιστον 30 λιρών η κάθε μία (περίπου 146 δολάρια).⁵² Υπολόγιζε ότι κατά μέσο όρο 4.500 λίρες εισάγονταν εβδομαδιαίως στην ευρύτερη περιοχή, γεγονός που δικαιολογούσε την εξοικείωση των χωρικών με το άφθονο χρήμα. Μάλιστα, καθώς περίμενε στο νεοσύστατο υποκατάστημα της Ιονικής, έβλεπε «χωρικούς ερχομένους, εξαργυρώντας τσεκ και λαμβάνοντας μετά της μεγαλυτέρας απαθείας, άνευ τινός συγκινήσεως ωραία καινούργη πεντακοσάδραχμα».⁵³ Με 22.465 αποδήμους σε πληθυσμό 162.324 κατοίκων ο νομός Αρκαδίας δικαιολογημένα θεωρούνταν από τους πιο ευνοημένους οικονομικά εκείνη την περίοδο.⁵⁴

Μια εικόνα για την κίνηση των ταχυδρομικών εμβασμάτων στην Τρίπολη παρουσίαζε και ο Fairchild. Για το 1905 ανέφερε το ποσό των 18.383 δολαρίων, για το 1906 τα 65.330 δολάρια, για το 1907 τα 54.453 δολάρια και για το 1908 τα 39.412 δολάρια.⁵⁵ Ο φοιτητής του Φροντιστηρίου του καθηγητή Ανδρεάδη στην εργασία του για την περιοχή, αναφερόταν σε στατιστική η οποία υπολόγιζε ότι τα αμερικανικά εμβάσματα τα οποία αποστέλλονταν σε τρεις τράπεζες της Τρίπολης στις αρχές της δεύτερης δεκαετίας ανέρχονταν σε 10.000.000 δρχ. το έτος. Το εισαγόμενο ποσό ήταν σαφώς υψηλότερο αν συνυπολογίζονταν οι ταχυδρομικές επιταγές οι οποίες ήταν πιο διαδεδομένες μεταξύ των μεταναστών, οι απλές και συστημένες επιστολές και οι χρηματικές μεταφορές μέσω παλιννοστούντων.⁵⁶

Αντίστοιχη έρευνα για τη Ζάκυνθο, η οποία μάλιστα θεωρείται από τις πληρέστερες μονογραφίες του Φροντιστηρίου του καθηγητή Ανδρεάδη, παρέθετε πληροφορίες για τις ταχυδρομικές επιταγές που εξαργυρώνονταν στο νησί, αξίας ίσης με 220.641 δρχ. το 1907, 180.422 δρχ. το 1908, 312.131 το 1909 και 470.405 το 1910. Τα ποσά που

---

⁵² Βλ. βοηθητικούς πίνακες με την ισοτιμία δολαρίου-αγγλικής λίρας και δολαρίου-γαλλικού φράγκου στις αρχές του αιώνα στο Σοκράτης Ξανθάκης, *Ο Σύντροφος του Έλληνα εν Αμερική*, ό.π., σ. 154-160.

⁵³ *Νέος Αιών Πατρών*, 6/04/1905.

⁵⁴ Βλ. πίνακα «καταρτισθέντα εκ των πληροφοριών των δημάρχων», στο Εμμ. Ρέπουλης, *Μελέτη*, ό.π., σ. 67-78.

⁵⁵ Henry P. Fairchild, *Greek Immigration*, ό.π., σ. 192.

⁵⁶ Θ. Μηνόπουλος, «Η Μετανάστευσις εν τῷ Δήμῳ Τριπόλεως», ό.π., σ. 80.

καταβάλλονταν στις οικογένειες μέσω τραπεζικών επιταγών στα υποκαταστήματα της Εθνικής και της Ιονικής Τράπεζας κυμαίνονταν μεταξύ 35.000 δρχ. και 50.000 δρχ. στην κάθε μία, ενώ εκτιμούσε το συνολικό ύψος των εμβασμάτων που κυκλοφόρησαν στο νησί το 1910 με ανεπίσημους τρόπους ή μέσω και άλλων τραπεζών σε 800.000 έως 850.000 δρχ. Το μέγεθος των χρηματοποστολών αυτών δικαιολογούνταν από το ποσοστό αποδημίας που παρουσίαζε το νησί τη δεκαετία 1900-1910. Σε ένα σύνολο 44.856 κατοίκων οι καταγεγραμμένοι απόδημοι ανέρχονταν στους 2.211, ποσοστό 5%.⁵⁷

Στην Κεφαλλονιά τα αμερικανικά εμβάσματα για το 1911 ανέρχονταν στις 25.000 αγγλικές λίρες (σε σύνολο εμβασμάτων αξίας 171.500 αγγλικών λιρών=14.287.500 δρχ.).⁵⁸ Ο νομός παρουσίαζε υψηλό αριθμό μεταναστών διασκορπισμένων σε όλο τον κόσμο, εκ των οποίων μόνο στην Αμερική είχαν κατευθυνθεί 4.219 άτομα σε σύνολο πληθυσμού 82.959 κατοίκων.⁵⁹ Η αποσπασματική πληροφορία για την Κυπαρισσία της Μεσσηνίας έχει αξία στο βαθμό που καταδεικνύει την οικονομική βοήθεια που δεχόταν από το εξωτερικό ένας σταφιδικός δήμος ρημαγμένος από την αγροτική κρίση. Το 1912 εξαργυρώθηκαν στο τοπικό υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας 283 επιταγές συνολικού ύψους 174.600 δρχ. οι οποίες προέρχονταν σχεδόν στο σύνολό τους από τις Ηνωμένες Πολιτείες. Το ίδιο έτος στα υποκαταστήματα όλης της χώρας είχαν εξαργυρωθεί 18.905 επιταγές συνολικής αξίας 16.182.100 δρχ.⁶⁰

Ο νομάρχης Φθιώτιδος και Φωκίδος σε έκθεσή του προς το Υπουργείο Εσωτερικών το 1912 εκτιμούσε τα κεφάλαια που θα αποστέλλονταν στο νομό μέσω ταχυδρομικών και τραπεζικών επιταγών από τους 6.200 περίπου αποδήμους του στην Αμερική, το 1/25 περίπου των κατοίκων, στις 2.136.000 περίπου δραχμές. Λαμβάνοντας υπόψη του και τις πληροφορίες που είχε ότι οι 300 περίπου παλιννοστούντες έφεραν κατά μέσο όρο περίπου 4.000 δραχμές ο καθένας, εκτιμούσε στα τρία εκατομμύρια δραχμές το οικονομικό κέρδος του νομού μόνο για το 1912 από τη μετανάστευση στην Αμερική.⁶¹

Από τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα και μετά, τα στατιστικά στοιχεία για τα τραπεζικά εμβάσματα πληθαίνουν. Ο Saloutos, για παράδειγμα, αξιοποίησε τις

⁵⁷ Χριστόδουλος Δαμίρης, *Περί της εκ Ζακύνθου μεταναστεύσεως*, ό.π., σ. 16-17, 23-24.

⁵⁸ Γεράσιμος Χ. Κατάνης, «Η Μετανάστευσις εν τη επαρχία Κραναιάς (Κεφαλληνίας)», ό.π., σ. 199.

⁵⁹ Βλ. πίνακα «καταρτισθέντα εκ των πληροφοριών των δημάρχων», στο Εμμ. Ρέπουλης, *Μελέτη*, ό.π., σ. 67-78.

⁶⁰ Σταυρούλα Α. Βερράρου, *Από τον κτηματία στον αγρότη. Οικονομικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί στην επαρχία Τριφυλίας το 19ο αιώνα*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2014, σ. 489.

⁶¹ Βλ. αναφορά του νομάρχη Φθιώτιδος και Φωκίδος προς το Υπουργείο Εσωτερικών. Εμμ. Ρέπουλης, *Μελέτη περί μεταναστεύσεως*, ό.π., σ. 146-148.

πληροφορίες της Εθνικής Τράπεζας, οι οποίες περιλαμβάνονταν στην Οικονομική Επετηρίδα της Ελλάδας του 1938. Διαπίστωνε αποκλίσεις σε σχέση με άλλες πηγές τις οποίες έλαβε υπόψη του.⁶² Όπως παρατηρούσε (πίνακας 13), τα εμβάσματα καθ' όλη τη δεκαετία κινούνταν ανοδικά, αυξήθηκαν κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και σημείωσαν αλματώδη αύξηση μετά τη λήξη του: 72.285.000 δολάρια το 1919, 110.077.000 δολάρια το 1920 και 73.371.000 δολάρια το 1921. Μετά από αυτή την χρυσή τριετία και έως το 1931, τα εμβάσματα σταθεροποιήθηκαν σε αρκετά χαμηλότερα ποσά για να συρρικνωθούν μετά το 1932.

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

1910	\$4.675.000
1911	\$3.365.000
1912	\$5.688.000
1913	\$5.498.000
1914	\$8.228.000
1915	\$10.216.000
1916	\$10.923.000
1917	\$12.560.000
1918	\$24.644.000
1919	\$72.285.000
1920	\$110.077.000
1921	\$73.371.000
1922	\$23.901.000
1923	\$32.976.000
1924	\$42.246.000
1925	\$36.399.000
1926	\$37.120.000
1927	\$37.997.000
1928	\$31.293.000
1929	\$38.059.000
1930	\$40.666.000
1931	\$32.387.000
1932	\$7.352.000
1933	\$18.600.000
1934	\$14.700.000
1935	\$10.300.000
1936	\$16.600.000
1937	\$30.400.000
1938	\$24.700.000
1939	\$15.400.000
Theodore Saloutos, <i>They remember America</i> , ό.π., σ. 120.	

⁶² Βλ. π.χ., τα υψηλότερα ποσά που παρέθετε ο Eliot G. Mears, *Greece Today: The aftermath of the refugee impact*, Καλιφόρνια, Stanford University Press, 1929, σ. 195-196. Βλ. Th. Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 141 (σημ. 6).

Ο Ι. Τουρνάκης ανέφερε ότι σε όλη την περίοδο 1914-1928 τα εμβάσματα των Ελλήνων μεταναστών διαμέσου των Τραπεζών υπολογίστηκαν σε 2.896.000.000 χρυσές δραχμές και κάλυψαν πάνω από το 50% του ελλείμματος από το εξωτερικό εμπόριο (5.657.000.000 χρυσ. δρχ.) (Πίνακας 14). Η αξία τους έφτανε στα 3/5 περίπου της αξίας των εξαγωγών της χώρας (5.025.000.000 χρ. δρχ.) και αποτελούσε μετά τις εξαγωγές εμπορευμάτων, τον σπουδαιότερο πόρο της Εθνικής Οικονομίας.⁶³ Μέχρι το 1921 η Εθνική Τράπεζα ήταν αυτή η οποία διαχειριζόταν το σύνολο σχεδόν των μεταναστευτικών εμβασμάτων της Αμερικής ενώ μετά το 1922 και την ίδρυση υποκαταστήματος στη Νέα Υόρκη από την Τράπεζα Αθηνών, η Εθνική διαχειριζόταν το ένα τρίτο της αξίας των μεταναστευτικών εμβασμάτων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 14

1914-1928: Αξία σε εκατομμύρια χρυσές δραχμές (ΣΥΝΟΛΟ: 2.896)														
1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928
42	52	56	65	126	369	565	375	122	169	217	187	191	199	161

Ιωάννης Τουρνάκης, *Διεθνής Μεταναστευτική Κίνησης και Μεταναστευτική Πολιτική*, ό.π., σ. 100-102.

Σε τοπικό επίπεδο, στο Μεσοπόλεμο τα μεταναστευτικά εμβάσματα τα οποία εισέρρεαν στους μεταναστευτικούς νομούς Αρκαδίας και Λακωνίας προσέλκυσαν το δημοσιογραφικό ενδιαφέρον του Μιχαήλ Ροδά. Σύμφωνα με την έρευνά του μόνο στο υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας της Τρίπολης οι ντόπιοι παρουσίασαν προς εξαργύρωση το 1923 επιταγές αξίας 22.000.000 δρχ. και το 1924 31.000.000 δρχ. Στο πρώτο εξάμηνο του 1925 είχαν εξαργυρωθεί επιταγές από το εξωτερικό συνολικής αξίας 9.800.000 δρχ. Σε συνάλλαγμα η εισαγωγή ανερχόταν στα 150.000 δολάρια μηνιαίως και ετησίως στο 1.800.000 δολάρια.⁶⁴ Για την πόλη της Σπάρτης ο Ροδάς παρέθετε τη μαρτυρία του Διευθυντή της Εθνικής Τράπεζας, σύμφωνα με την οποία, στο συγκεκριμένο μόνο υποκατάστημα εισάγονταν κάθε μήνα από την Αμερική πάνω από 100.000 δολάρια και «δι' αυτό εκάστην πρωΐαν από της 8^{ης} μέχρι της 10^{ης} το υποκατάστημα της Εθνικής Τραπέζης Σπάρτης πολιορκείται κυριολεκτικώς από τους δολλαριούχους πληθυσμούς οι οποίοι επενδύουν τα χρήματά των με έντοκα γραμματία του κράτους». Η κίνηση των εντόκων γραμματίων υπολογιζόταν στα 3.000.000 το μήνα

⁶³ Βλ. επίσης πληροφορίες για τα εμβάσματα για την περίοδο 1914-1938 σε χρυσά φράγκα στο Ν. J. Polyzos, *Essai sur l'émigration grecque. Etude Démographique Economique et Sociale*, Παρίσι, Recueil Sirey, 1947, σ. 215. Για την περίοδο 1914-1934 βλ. στοιχεία σε δραχμές στο Βασίλειος Βαλαώρας, *Ο Ελληνισμός των Ηνωμένων Πολιτειών*, ό.π., σ. 58-59.

⁶⁴ Μιχαήλ Ροδάς, *Πώς Βλέπω την Ελλάδα. Πελοπόννησος 1925*, Αθήνα, Εκδόσεις Σακελλάριος Π., 1927, σ. 140.

ενώ σε καλές εποχές ανερχόταν στα 10.000.000 έντοκα γραμμάτια καθιστώντας έτσι το συγκεκριμένο υποκατάστημα από τα πιο κερδοφόρα.⁶⁵

Τις υψηλές οικονομικές δυνατότητες του Βασσαρά Λακωνίας, μιας ορεινής αγροτοκτηνοτροφικής κοινότητας με ισχυρό αριθμό αποδήμων επιχειρούσε να περιγράψει το τοπικό περιοδικό *Μαλεβός* το 1922 σε μια προσπάθεια ανάδειξης της οικονομικής εξάρτησής του από την Αμερική. Χωριό 269 οικογενειών αριθμούσε 292 μετανάστες οι οποίοι παρέμεναν ή είχαν εγκατασταθεί μόνιμα στην Αμερική.⁶⁶ Τα ποσά που φυλάσσονταν μέσα στο χωριό εκτιμούνταν ότι ανέρχονταν σε 200.000 δολάρια, οι καταθέσεις των κατοίκων σε διάφορες Τράπεζες της Ελλάδας υπολογίζονταν στα πέντε εκατομμύρια δραχμές, ενώ οι αποταμιεύσεις σε αμερικανικές Τράπεζες ήταν δύσκολο να αποτιμηθούν.⁶⁷

---

⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 176.

⁶⁶ Βλ. ονομαστικό κατάλογο με τους αποδήμους Βασσαραίους που δημοσίευσε ο *Μαλεβός* στα τεύχη του Απριλίου και του Μαΐου του 1922 (αρ.13 και 14).

⁶⁷ *Μαλεβός*, αρ.20, Νοέμβριος 1922, σ. 30 και αρ.26, Ιούνιος 1923, σ. 111.

2. Η οικονομική συμπεριφορά των μεταναστών

Η αποτύπωση του ύψους των εμβασμάτων από ποικίλες πηγές και για περιορισμένα κάθε φορά έτη και η εκτίμησή τους σε διαφορετικά νομίσματα, τα οποία δεν είχαν σταθερή τιμή, δυσκολεύουν τη σύγκριση, τη διασταύρωση και τελικά την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Η αξιοποίησή τους παρουσιάζει πρόσθετες δυσκολίες καθώς η διόγκωση των στοιχείων από τους διευθυντές των αρμόδιων υπηρεσιών αποτελούσε συνηθισμένο φαινόμενο. Όπως σημείωνε Αμερικανός μελετητής «*οι στατιστικές που απαντούν [στην Ελλάδα] θα έπρεπε για την ακρίβεια να καλούνται απλά αριθμητικά στοιχεία λόγω της χαρακτηριστικής ροπής των Ελλήνων, τόσο στην ιδιωτική όσο και στη δημόσια ζωή, να βλέπουν τις στατιστικές απλώς ως εργαλεία για να αποδείξουν κάποιους ισχυρισμούς ή για να επηρεάσουν συγκεκριμένες καταστάσεις. Ακρίβεια στους αριθμούς και ακρίβεια στις δηλώσεις ούτε αξίζουν για τον μέσο Έλληνα ούτε τον ενδιαφέρουν*».⁶⁸

Μελέτες της μικροοικονομικής συμπεριφοράς των μεταναστών έχουν αναδείξει μια σειρά από παράγοντες και μεταβλητές που καθορίζουν το ύψος, τη συχνότητα και τον όγκο των χρηματικών αποστολών τους προς την πατρίδα.⁶⁹ Η φύση και οι στόχοι της μετανάστευσης καταρχάς, οι οποίοι δεν είναι πάντα σταθεροί παρά την αρχική πρόθεση, επηρεάζουν τη διαχρονική εξέλιξη των εμβασμάτων. Όσο η μετανάστευση έχει το χαρακτήρα της πρόσκαιρης μετακίνησης, το υποκείμενο στοχεύει στη συγκέντρωση αποταμιεύσεων σε όσο το δυνατόν μικρότερο χρονικό διάστημα και στην αξιοποίησή τους για τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των μελών που μένουν πίσω αλλά και του ίδιου όταν επιστρέψει. Ο μετανάστης δηλαδή τροφοδοτεί από το εισόδημά του στη χώρα υποδοχής την οικογένεια στον τόπο καταγωγής με συνεχή εμβάσματα τα οποία αποτελούν τακτικό και κανονικό έσοδο για την κάλυψη των τρεχουσών αναγκών της και την εξασφάλιση ενός βιοτικού επιπέδου το οποίο ανταποκρίνεται στις προσδοκίες της κοινότητάς του. Οι δυνατότητές του όμως να ικανοποιήσει αυτές τις ανάγκες όσο το δυνατόν γρηγορότερα και αποτελεσματικότερα εξαρτώνται από τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες στις χώρες εισδοχής και

---

⁶⁸ Η παρατήρηση ανήκει στον E. G. Mears (στο Th. Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 144).

⁶⁹ Βλ. τις συγκριτικές μελέτες του Νίκου Γλυτσού για τα εμβάσματα των Ελλήνων μεταναστών από την Αυστραλία και τη Δυτική Γερμανία. Νίκος Π. Γλυτσός, «Εισοδήματα και εμβάσματα των Ελλήνων μεταναστών της Αυστραλίας και οι επιπτώσεις τους στο ισοζύγιο πληρωμών της Ελλάδας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 84/85, 1994, σ. 106-131. Nicholas P. Glytsos, "Remittances in Temporary Migration: A Theoretical Model and Its Testing with the Greek-German Experience", *Weltwirtschaftliches Archiv* 124, 3, 1988, σ. 524-549. Για τους παράγοντες που επηρεάζουν την εξέλιξη του μεταναστευτικού συναλλάγματος βλ. και Ήρα Έμκε-Πουλοπούλου, ό.π., σ. 296-317.

καταγωγής. Συγκεκριμένα, οι συνθήκες και ο κλάδος απασχόλησης, το ύψος των αμοιβών, ο τρόπος διαβίωσης και η αποταμιευτική έφεσή του προσδιορίζουν τις προϋποθέσεις δημιουργίας επαρκούς εισοδήματος στο κράτος εισδοχής για να συντηρήσει την οικογένεια στην πατρίδα. Από την άλλη πλευρά, η ηλικία του μετανάστη και η οικογενειακή του κατάσταση, το μέγεθος των υποχρεώσεων στην πατρίδα, οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες κάτω από τις οποίες ζουν τα εξαρτώμενα από αυτόν μέλη επηρεάζουν εξίσου τη ροή των χρηματικών αποστολών. Όταν αντίθετα η μετανάστευση αποκτά μόνιμο χαρακτήρα, η οικονομική συμπεριφορά του μετανάστη μεταβάλλεται. Προτεραιότητά του είναι πλέον η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου της οικογένειας που έχει δημιουργήσει ή έχει μεταφέρει στο εξωτερικό ενώ τα εμβάσματα προς την πατρίδα έχουν περισσότερο τη μορφή ενός «δώρου» προς συγγενείς οι οποίοι δεν εξαρτώνται οικονομικά αποκλειστικά από αυτόν. Προέρχονται από το περίσσειμα του μεταναστευτικού εισοδήματος και έχουν προσωρινό και περιστασιακό χαρακτήρα.

Όσον αφορά την ελληνική περίπτωση που εξετάζουμε, διαπιστώνουμε ότι ο πρόσκαιρος χαρακτήρας της ελληνικής μετανάστευσης μέχρι την επιβολή των αμερικανικών ποσοτώσεων και το συνεχώς αυξητικό μέγεθος της μεταναστευτικής εξόδου καθόρισε το μέγεθος των μεταναστευτικών εμβασμάτων. Οι οικονομικές ροές υπήρξαν συνεχώς ανοδικές κατά τη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, όσο δηλαδή η αποδημία ήταν μαζική και συνεχώς ανανεούμενη. Η κατά ηλικία και φύλο διάρθρωση του ελληνικού μεταναστευτικού πληθυσμού επηρέασε την οικονομική συμπεριφορά του. Επρόκειτο για κατεξοχήν ανδρικό πληθυσμό ο οποίος βρισκόταν στην πλειονότητά του στην παραγωγική ηλικία μεταξύ 15 και 45 ετών, συνοδευόταν από ελάχιστο αριθμό γυναικών και γι' αυτό διατηρούσε ισχυρούς δεσμούς με την οικογένεια στην Ελλάδα.⁷⁰ Η διαμονή της οικογένειας στην Αμερική άρχισε να γίνεται αισθητή μετά το 1910 και αποτελούσε το 9% του ελληνικού πληθυσμού (9.985 γεννηθέντες στις ΗΠΑ σε σύνολο 111.249 Ελλήνων).⁷¹ Τη δεκαετία αυτή η αναλογία των γυναικών επί 100 αναχωρούντων ανδρών ανήλθε στις 16 όταν για την περίοδο 1896-1900 και 1901-1910 ήταν 4 και 5% αντίστοιχα.⁷²

---

⁷⁰ Στο 95% ανερχόταν η αναλογία ανδρών-γυναικών την περίοδο 1900-1914. Ν. J. Polyzos, *Essai sur l'émigration grecque*, ό.π., σ. 203.

⁷¹ Βασίλειος Γ. Βαλαώρας, *Ο Ελληνισμός των Ηνωμένων Πολιτειών*, ό.π., σ. 46-47 (πίνακας XIV).

⁷² Στο ίδιο, σ.16 (πίνακας II).

Για την πρώτη δεκαετία του αιώνα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι μεγάλο μέρος των οικονομιών των μεταναστών παρέμεινε ουσιαστικά «αόρατο», όχι μόνο γιατί διακινήθηκε κυρίως μέσω των επιστολών και των παλιννοστούντων αλλά επίσης και διότι απουσιάζουν συγκεντρωτικά στοιχεία τόσο από το σύνολο των ελληνικών ταχυδρομείων όσο και των τραπεζών. Τα εμβάσματα επηρεάστηκαν από την ολιγόμηνη κρίση της αμερικανικής οικονομίας η οποία εκδηλώθηκε στα τέλη του 1907, συνέχισαν όμως σταθερά αυξητικά κατά τη δεύτερη δεκαετία παρακολουθώντας τους ανοδικούς ρυθμούς της μεταναστευτικής εκροής μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τις αυξημένες οικονομικές ανάγκες των οικογενειών στην πατρίδα και τα ενισχυμένα αμερικανικά εργατικά ημερομίσθια στα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου.

Τα στοιχεία δηλώνουν επίσης ότι τα εμβάσματα των μεταναστών αποτελούνταν αυτήν την περίοδο κατά μέσο όρο από μικροποσά της τάξεως των πέντε και δέκα δολαρίων τα οποία ακριβώς λόγω αυτής της χαμηλής αξίας αποστέλλονταν κυρίως με απλές ή συστημένες επιστολές.⁷³ Η παραλαβή τους από τις οικογένειες προσέκρουε βέβαια σε διάφορα εμπόδια στην Ελλάδα, όπως καθυστερήσεις στη μεταφορά των ταχυδρομικών σάκων στην ελληνική επαρχία, πλαστογράφηση των επιταγών ή αδυναμία εξαργύρωσής τους στα κατά τόπους ταχυδρομικά γραφεία λόγω έλλειψης συναλλάγματος και κυρίως αποσφράγιση των φακέλων και υπεξαίρεση του εγγρήματου περιεχομένου τους από τους ταχυδρομικούς υπαλλήλους, διανομείς και διεθνείς σπείρες.⁷⁴ Η συνεχής και σταθερή ροή τους λειτουργούσε ωστόσο σωρευτικά και ανακουφιστικά για αγροτικά νοικοκυριά τα οποία προηγουμένως στερούνταν μετρητών και μπροστά στις ατυχίες της παραγωγής αλλά και της ζωής προσέφευγαν αμέσως στο δανεισμό. Αποτελούσαν προϊόν σκληρού μόχθου σε ανειδίκευτες, χαμηλά αμειβόμενες και επισφαλείς απασχολήσεις. Η πλειονότητα των αποδήμων αυτής της περιόδου απασχολήθηκαν ως εργάτες στο σιδηρόδρομο και στα εργοστάσια και ως μικροϋπάλληλοι με ημερομίσθια που ήταν 20% και 30% χαμηλότερα των Αμερικανών εργατών, -λόγω της μη προσχώρησής τους σε εργατικές ενώσεις-, σαφώς όμως

---

⁷³ Χρ. Δαμίρης, *ό.π.*, σ. 23. Βλ. πληροφορίες για τα μικροποσά που παραλάμβαναν από την Αμερική το 1903 οι οικογένειες στην Αράχωβα Λακωνίας της τάξης της μίας, των δύο και τριών λιρών οι οποίες ισοδυναμούσαν με πέντε, δέκα και δεκαπέντε δολάρια αντίστοιχα. Μαριάνθη Αναστασέα, «Χρονικόν Αραχόβης 1903-1904», αναδημοσίευση στην εφημ. *Καρνές*, φ.44, Ιούνιος/Ιούλιος/Αύγουστος 1996, σ. 7. Σύμφωνα με την Έκθεση του 1906 τα εμβάσματα με ταχυδρομικές επιταγές την περίοδο 1902-1906 κυμαίνονταν κατά μέσο όρο μεταξύ 156 και 173 φράγκων, δηλαδή περίπου τριάντα δολάρια. Επιτροπή της Βουλής, *Η εξ Ελλάδος μετανάστευσις*, *ό.π.*, σ. 13.

⁷⁴ Το πρόβλημα των αποσφραγισμένων μεταναστευτικών επιστολών κυριαρχούσε στον Τύπο την πρώτη δεκαετία του αιώνα ενώ αναγνωριζόταν και από τον Γενικό Διευθυντή των Ταχυδρομείων Θ. Βελιανίτη στην Έκθεση του 1906. Επιτροπή της Βουλής, *Η εξ Ελλάδος μετανάστευσις*, *ό.π.*, σ. 49-55.

υψηλότερα των ελληνικών. Έτσι, ο αγρότης που κέρδιζε σε εποχικές εργασίες μεροκάματο δύο με τρεις δραχμές στην Πελοπόννησο, μπορούσε ως μετανάστης στην Αμερική να διεκδικήσει τακτικότερη αμοιβή η οποία συχνά ξεπερνούσε τα δύο δολάρια, δηλαδή εννέα με δέκα δραχμές.⁷⁵ Φυσικά τα εισοδήματα ποίκιλλαν ανάλογα με το είδος, την κατηγορία και τη διάρκεια της απασχόλησης.⁷⁶ Η σταθερή και συνεχής εργασία για τους μετανάστες οι οποίοι παρουσίαζαν μεγάλη κινητικότητα τον πρώτο καιρό ήταν σπάνια και το μεροκάματο που τους αναλογούσε κατά μέσο όρο περιοριζόταν ουσιαστικά στο ένα δολάριο την ημέρα. Αυτό σήμαινε ότι οι μετανάστες έπρεπε να ελαχιστοποιήσουν τα έξοδα της προσωπικής συντήρησής τους και να αποταμιεύσουν το μεγαλύτερο δυνατό ποσό για να μπορέσουν να συνδράμουν τους συγγενείς τους με ποσά τα οποία συνήθως κυμαίνονταν μεταξύ 100, 150 και 200 δολαρίων το έτος.⁷⁷ Με δεδομένο πάντως το σχετικά χαμηλό κόστος των προϊόντων στην Αμερική, το μεταναστευτικό μεροκάματο θεωρούνταν επαρκές για την ημερήσια συντήρηση, την αγορά καταναλωτικών προϊόντων και την αποταμίευση.⁷⁸

Οι Έλληνες θεωρούνταν γενικά από τις μεταναστευτικές ομάδες που διήγαν τον πιο λιτό βίο, σε επικίνδυνο συχνά βαθμό, καταφέροντας έτσι να εμβάζουν το μεγαλύτερο κατά κεφαλή ποσό σε σύγκριση με τις υπόλοιπες.⁷⁹ Με κέρδη από την εργασία τους

---

⁷⁵ Εμμ. Ρέπουλης, *Μελέτη*, ό.π., σ. 89· Percy F. Martin, *Greece of the twentieth century*, Λονδίνο, T. F. Unwin, 1913, σ. 162· William Miller, *Greek Life in Town and Country*, Λονδίνο, George Newnes, 1905, σ. 229. Το μεροκάματο από ένα έως τρία δολάρια στην Αμερική ισοδυναμούσε στις αρχές του αιώνα με οκτώ έως είκοσι πέντε δραχμές. *Νέον Άστυ* 13/02/1902.

⁷⁶ Βασίλειος και Λεάνδρος Μελάς, «Αντίδρασις κατά της Ελληνικής μεταναστεύσεως εις Αμερικάν», ό.π., σ. 43. Αναλυτικά για τα ημερομίσθια στην Αμερική βλ. Ι. Γεωργακόπουλος, Ε. Παπαχελάς, «Ο Έλλην εν Αμερική», ό.π., σ. 9-10. Συγκεκριμένα, οι Έλληνες εργάτες στο σιδηρόδρομο λάμβαναν ημερησίως 1.40\$· οι μεταλλωρύχοι πάνω από 5\$ αν ήταν οργανωμένοι σε εργατικές ενώσεις και 1.60-1.80\$ αν ήταν ανοργάνωτοι· οι εργάτες στα βαμβακοκλωστήρια κέρδιζαν 4-8\$ τη βδομάδα· οι ανοργάνωτοι υποδηματοποιοί 1.40\$ και πάνω από 3\$ οι οργανωμένοι· οι εργάτες στα διάφορα εργοστάσια 1.50-2\$ ημερησίως· οι εργαζόμενοι στα ξενοδοχεία λάμβαναν μηνιαίως 20-25\$ συν την τροφή τους· οι λούστροι 20\$ μηνιαίως συν την τροφή τους· οι καθαριστές πίων πάνω από 25\$ το μήνα· οι απασχολούμενοι σε εποχικές γεωργικές εργασίες κέρδιζαν 3-5\$ ημερησίως και οι εξειδικευμένοι πάνω από 5\$. Συναφή είναι τα στοιχεία που παραθέτει ο Fairchild. Για παράδειγμα, ο εργάτης στα εργοστάσια κέρδιζε 9\$ κατά μέσο όρο την εβδομάδα, οι λούστροι 200\$ το χρόνο χωρίς τα φιλοδομήματα, οι εργάτες στο σιδηρόδρομο 1.45\$ την ημέρα. Η. P. Fairchild, *Greek Immigration*, ό.π., σ. 191. Πληροφορίες και στο Αλέξ. Κρίκος, *Η θέσις του Ελληνισμού εν Αμερική*, ό.π., σ. 15-16.

⁷⁷ Σύμφωνα με τον Αλ. Κρίκο οι αποταμιεύσεις των πρώτων μεταναστών δεν ξεπερνούσαν τα 140 με 150 δολάρια το έτος ενώ η Επιτροπή Dillingham, η οποία περιόδευσε σε μεταναστευτικές κοινότητες της Πελοποννήσου, ανέφερε για το ορεινό χωριό Κάψα Μαντινείας από το οποίο είχαν μεταναστεύσει 200 άτομα σε σύνολο 1000 κατοίκων ότι ετησίως κάθε μετανάστη έστελνε στους δικούς του γύρω στα 200\$. Στα 100 δολάρια υπολόγιζε ο Κανούτας τα μεταναστευτικά εμβάσματα του πρώτου χρόνου. Αλέξ. Κρίκος, *Η θέσις του Ελληνισμού εν Αμερική*, ό.π., σ. 20· United States Senate, "Emigration Conditions in Europe", ό.π., σ. 413· Σεραφείμ Γ. Κανούτας, *Ελληνο-Αμερικανικός Οδηγός*, ό.π., σ. 28.

⁷⁸ Το 1910, για παράδειγμα, το μεροκάματο των δύο δολαρίων στο Σικάγο ισοδυναμούσε με την αγορά δέκα λιβρών φιλέτου κρέατος ή εβδομήντα αυγών ή είκοσι πέντε λίτρων γάλατος. Από ρούχα μπορούσε να αγοράσει κάποιος μία με δύο μπλούζες ή ένα παντελόνι. Ulf Brunnbauer, ό.π., σ. 100.

⁷⁹ Σύμφωνα με τον C. F. Speare αυτό ήταν τα 50 δολάρια. C. F. Speare, ό.π., σ. 108.

από επτά έως δώδεκα δολάρια τη βδομάδα προσπαθούσαν να ξοδεύουν από δυόμισι έως τέσσερα δολάρια μόνο και να αποταμιεύουν γύρω στα πέντε με εννέα δολάρια προκειμένου να τακτοποιούν τις υποχρεώσεις τους προς την οικογένεια και να εξασφαλίζουν τη συντήρησή τους σε περιόδους ανεργίας.⁸⁰ Από αυτές προτεραιότητα είχε η απόσβεση του χρέους του ταξιδιού το ύψος του οποίου ανερχόταν στις τετρακόσιες με πεντακόσιες περίπου δραχμές, δηλαδή ογδόντα με εκατό δολάρια.⁸¹ Η κάλυψη του ποσού από την εργασία τουλάχιστον ενός χρόνου ενθάρρυνε την παραμονή του μετανάστη για την υλοποίηση των επόμενων στόχων: την εξασφάλιση έγγραφης περιουσίας, τη συγκέντρωση προίκας, την κατασκευή σπιτιού.⁸²

Οι στερήσεις ωστόσο ήταν πολλές, όπως οι ίδιοι οι μετανάστες παραδέχονταν στις επιστολές τους: «[ό]πιος θέλη να έλθη εις την αμερικνή πρέπει να μάθη την κοιλιάν του (το πώς μασάνε κάθε 44 ώρες)».⁸³ Σύμφωνα με τον Αλέξ. Κρίκο οι εργάτες δύσκολα μπορούσαν να επιμείνουν σε έναν τέτοιο τρόπο ζωής πάνω από πέντε ή έξι έτη, ενώ οι υπάλληλοι πάνω από δύο με τρία έτη. Μετά από αυτό το χρονικό διάστημα επερχόταν είτε η φυσική εξάντληση και η αδυναμία εργασίας είτε η αναγκαστική προσαρμογή στον αμερικανικό τρόπο ζωής και ο περιορισμός των χρηματαποστολών τους.⁸⁴ Τα ποσά ακόμα και αν με τον καιρό αυξάνονταν δεν ήταν φυσικά συνεχή. Ασθένειες και ανεργία ανέτρεπαν τα οικονομικά σχέδια των περισσότερων μεταναστών, παρέτειναν την παραμονή τους ή επέσπευδαν την επιστροφή τους. «Έλεγα να δουλέψω κανά δυο τρεις εβδομάδες ακόμη και να σας στείλω έως 20 δολάρια κατά τύχη με πιάνη το δόντι και εφούσκοσε το μάγουλο μου και εκάθησα 1 1/2 βδομάδα χωρίς δουλιά και έμينا μόνον

---

⁸⁰ Νικόλαος Κ. Έξαρχος, «Η μετανάστευση εκ του δήμου Παραληθαίων», *ό.π.*, σ. 151. Τον οικονομικό προγραμματισμό του περιέγραφε ο μετανάστης Γ. Πιπέρος στον πατέρα του: «Ο μισθός μου είναι 20 δολάρια τον μήνα αλλά έχω και 7-8 δολάρια τον μήνα τυχερά και με αυτά βγένω τα έξοδά μου και μου μένουν τα 20 (είκοσι) καθαρά έχω 2 μήνες που εργαζόμε και σήμερα επίρα τον δεύτερον μισθόν και θα σας τα έστειλα αλλά δια να σας στείλω 40 δολάρια πρέπει να έχω και εγώ 20 δολάρια εις την τσέπην διότι τώρα είναι χειμώνας και εάν με διόξουν δεν βρίσκο εύκολα εργασία και έτσι μένω εις το δρόμο». Γεώργιος Πιπέρος προς Αλέξ. Πιπέρο, Νέα Υόρκη 10/12/1907, ΥΦ.4.1, Αρχείο Οικογένειας Χρόνη, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσ/κης.

⁸¹ Εμμ. Ρέπουλης, *Μελέτη*, *ό.π.*, σ. 87-88· Σερ. Κανούτας, *Ελληνο-Αμερικανικός Οδηγός*, *ό.π.*, σ. 27-28.

⁸² Ο Δαμίρης υπολόγιζε στις 360 δραχμές τα ατομικά έξοδα μετάβασης στην Αμερική τα οποία σε σύνολο 2.211 αποδήμων από τη Ζάκυνθο ανέρχονταν στο συνολικό ποσό των 795.960 δρχ. Το ποσό αυτό ισοδυναμούσε με το ποσό που ο ίδιος εκτιμούσε ότι συνολικά είχε εισέλθει στο νησί το 1910 μέσω ταχυδρομικών και τραπεζικών επιταγών, επιστολών και προσώπων. Χρ. Δαμίρης, *ό.π.*, σ. 23-24, 29. Βλ. και παρατήρηση Ψυχογιού: «Τα δύο πρώτα χρόνια της ζωής του στο εξωτερικό, ο μετανάστης δουλεύει για τον τοκογλύφο». Για τα παιδιά θεωρεί ότι υπήρχε η δυνατότητα γρηγορότερης απόσβεσης του χρέους γεγονός που ενθάρρυνε την παιδική μετανάστευση. Δημήτρης Κ. Ψυχογιός, «Συμβολή στη μελέτη των δημογραφικών φαινομένων του 19ου αιώνα», *ό.π.*, σ. 178.

⁸³ Γεώργιος Πιπέρος προς Αλέξ. Πιπέρο, Νέα Υόρκη 10/12/1907, ΥΦ.4.1, Αρχείο Οικογένειας Χρόνη, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσ/κης.

⁸⁴ Ο Κρίκος ανέφερε ότι οι υπάλληλοι σε ξενοδοχεία και στυλβωτήρια κέρδιζαν με τα φιλοδομήματα ετησίως 600-650 δολάρια, κέρδη τα οποία ωστόσο συρρικνώνονταν από τα αναγκαστικά έξοδα για την εξωτερική τους περιβολή. Αλέξ. Κρίκος, *Η θέσις του Ελληνισμού εν Αμερική*, *ό.π.*, σ. 16-20.

με 5 δολάρια και δι' αυτό άργισα να σας στείλω», απολογείται ο μετανάστης Γεώργιος Πιπέρος για την καθυστέρηση της χρηματικής βοήθειάς του προς τους γονείς του.⁸⁵

Πολλοί πολέμιοι της μετανάστευσης προσπαθούσαν να υποβαθμίσουν την αξία των εμβασμάτων για τις αγροτικές οικογένειες επικαλούμενοι τις συνθήκες υπό τις οποίες αυτά κερδίζονταν. Ο Κανούτας επισήμανε ότι καθώς αυτά δεν προέρχονταν από το περίσσειμα ευημερούντων μεταναστών αλλά από σκληρή οικονομία, συχνά μάλιστα από δανεικά, μπορούσαν να καλύπτουν μόνο προσωρινά τις οικογενειακές ανάγκες. Εφιστούσε την προσοχή στα συγκεντρωτικά στοιχεία και στον ενθουσιασμό που δημιουργούσαν καθώς η προοδευτική αύξησή τους συνδεόταν με τη συνέχιση της μαζικής εξόδου του πληθυσμού και τη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης των παλαιότερων μεταναστών.⁸⁶ Είναι αλήθεια ότι οι συνεχείς μεταναστευτικές εκροές μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1920 δικαιολογούν την ανοδική πορεία των συνολικών εμβασμάτων αυτής της περιόδου παρά τις πολλαπλές παλιννοστήσεις και το μικρό κατά μέσο όρο ποσό που αναλογούσε σε κάθε οικογένεια. Ωστόσο θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι σε κάθε περίπτωση τα μικροποσά που εισέρχονταν στις αγροτικές κοινότητες ήταν ανακουφιστικά για την κάλυψη των τρεχουσών αναγκών και στο σύνολό τους επαρκή για την εκπλήρωση του αρχικού οικονομικού σχεδιασμού κάθε οικογένειας. Αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι αρκετές οικογένειες είχαν περισσότερα από ένα απόδημα μέλη, αντιλαμβανόμαστε ότι τα εμβάσματα που εισπράττονταν ήταν σημαντικά.⁸⁷ Η ζωτική σημασία των εμβασμάτων για την καθημερινότητα των κατοίκων των μεταναστευτικών κοινοτήτων διαφαίνεται μέσα από την έρευνα που πραγματοποίησε ο Κρίκος σε ένα ορεινό χωριό της Δωρίδος στις αρχές του αιώνα. Όπως ανέφερε, οι μισές περίπου από τις ετήσιες δαπάνες των κατοίκων την περίοδο 1900-1905 καλύφθηκαν με εμβάσματα από την Αμερική.⁸⁸

---

⁸⁵ Γεώργιος Πιπέρος προς Αλέξ. Πιπέρο, Νέα Υόρκη 1/07/1908, ΥΦ.4.1, Αρχείο Οικογένειας Χρόνη, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσ/κης.

⁸⁶ Σερ. Κανούτας, *Ελληνο-Αμερικανικός Οδηγός*, ό.π., σ. 27-30.

⁸⁷ Χωρικός από την Πελοπόννησο στις αρχές του αιώνα εξαργύρωνε συναλλαγματική εβδομήντα λιρών (περίπου 340 δρχ.) σε αθηναϊκή τράπεζα την οποία είχαν αποστείλει οι τρεις απόδημοι γιοι του. Ενημέρωνε μάλιστα τον ταμιά για το άφθονο ρευστό το οποίο εισέφερε συνεχώς στα σεντούκια των συγχωριανών του από τα απόδημα παιδιά τους. William Miller, *Greek Life*, ό.π., σ. 229.

⁸⁸ Αλέξ. Κρίκος, *Περί βελτιώσεως των όρων ζωής των ορειβίων*, Αθήνα, 1939. Παρατίθεται στο Μαρία Παπαθανασίου, *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο*, Αθήνα ΙΑΕΝ-ΚΝΕ/ΕΙΕ, 2003, σ. 43-44. Βλ. πληροφορίες για την κοινότητα του Βασσαρά Λακωνίας στο περιοδικό *Μαλεβός*. Από τις 270 οικογένειες του χωριού στις αρχές της δεκαετίας του 1920 μόνο οι κτηνοτροφικές (περίπου τριάντα) μπορούσαν να ζουν από την εργασία τους χωρίς να υπολογίζουν σε εμβάσματα από το εξωτερικό. *Μαλεβός*, αρ. 17, Αύγουστος 1922, σ. 9-10, 16.

Ο υψηλός αριθμός παλιννοστήσεων και οι επιμεταναστεύσεις αυτής της περιόδου επιβεβαιώνουν ότι τα κεφάλαια τα οποία επέστρεφαν στην Ελλάδα αν και ικανοποιητικά αρχικά, αποδεικνύονταν γρήγορα ανεπαρκή για τις νέες ανάγκες που δημιουργούσε η ίδια η μετανάστευση. Οι μετανάστες οι οποίοι επέλεξαν να εγκαταλείψουν χωρίς τη γοργά αναπτυσσόμενη αμερικανική οικονομία λειτουργούσαν δηλαδή ως «ανυπόμονοι και γρήγοροι αποταμιευτές» για να αποδειχτούν γρήγορα «αδύναμοι κεφαλαιούχοι».⁸⁹ Όσοι παλιννοστούσαν σε λιγότερο από 6 χρόνια μετέφεραν μαζί τους, σύμφωνα με εκτιμήσεις, ένα κεφάλαιο 800-1.000 δολαρίων, πέρα από τα εμβάσματα που είχαν κατά καιρούς αποστείλει.⁹⁰ Στην Αράχωβα Λακωνίας, μία από τις αρχαιότερες μεταναστευτικές κοινότητες της Πελοποννήσου, τοπική μαρτυρία υπολόγιζε στις πέντε, δέκα έως και δεκαπέντε χιλιάδες δραχμές τα συνηθισμένα μεταναστευτικά κέρδη στην Αμερική. Οι αδελφοί Τράκα, για παράδειγμα, οι οποίοι επέστρεψαν το 1903 αποκόμισαν ο μιν πρώτος μετά από δώδεκα χρόνια μετανάστευσης σαράντα πέντε χιλιάδες δραχμές, ενώ ο δεύτερος με έξι χρόνια απουσίας δώδεκα χιλιάδες δραχμές.⁹¹ Στις 5.000 με 6.000 δραχμές υπολόγιζε ο Fairchild συνολικά το κεφάλαιο που έφερνε στην Ελλάδα ένας μετανάστης με αγροτοκτηνοτροφικό υπόβαθρο, εξαρτημένη εργασία και παραμονή στην Αμερική τουλάχιστον έξι χρόνων, ποσό που, όπως τόνιζε, δεν συγκρινόταν με την περιουσία των 50.000 και 60.000 δραχμών που μπορούσε να δημιουργήσει στην Αίγυπτο ένας Έλληνας επιχειρηματίας με επιδεξιότητες και κάποιο αρχικό κεφάλαιο.⁹²

Φυσικά τα ποσά που μπορούσε να κερδίσει στην Αμερική ένας μικροεπιχειρηματίας ήταν υψηλότερα, δύσκολα όμως μπορούν να υπολογιστούν τόσο αυτά όσο και οι αποταμιεύσεις τους, εφόσον τα κέρδη ήταν ασταθή και συχνά επανατοποθετούνταν στην επιχείρηση. Άλλωστε η σύνθεση της συγκεκριμένης κατηγορίας αυτή την περίοδο είναι ιδιαίτερος ασαφής, καθώς περιλάμβανε τους πλανόδιους πωλητές, τους υπαίθριους εργαζομένους (λούστρους), αλλά και τους

---

⁸⁹ Βλ. ανάλογες παρατηρήσεις για τους μεταπολεμικούς μετανάστες της Γερμανίας στο Nicholas P. Glytsos, Louka T. Katseli, "Greek Migration: The Two Faces of Janus", στο Klaus F. Zimmermann (επιμ.), *European migration. What do we know*, Οξφόρδη Ν.Υ., Oxford University Press, 2005, σ. 366.

⁹⁰ Νικόλαος Έξαρχος, «Η μετανάστευσις εκ του δήμου Παραληθαίων εις Αμερικήν», *ό.π.*, σ. 152.

⁹¹ Βλ. Μαριάνθη Αναστασία, «Χρονικόν Αραχόβης 1903-1904», αναδημοσίευση στην εφημ. *Καρυές*, φ.42, Δεκέμβριος 1995/Ιανουάριος 1996, σ. 7· φ.44, Ιούνιος/Ιούλιος/Αύγουστος 1996, σ. 7.

⁹² Η. Ρ. Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, *ό.π.*, σ. 85-86· Βλ. ανάλογες εκτιμήσεις και στο Theodore Saloutos, *They remember America*, *ό.π.*, σ. 53. Ο Κορίνθιος Πανουτσόπουλος αφού έβγαλε νυχτερινό σχολείο στην Αμερική και σχολή εργοδηγών, εργάστηκε ως «μπόσης» στους σιδηροδρόμους, εργασία η οποία του επέτρεψε μετά από εννιά περίπου χρόνια να επιστρέψει με δεκαπέντε χιλιάδες δολάρια. Κασσιανή Πανουτσοπούλου, *Η Ελληνίδα στη μετανάστευση*, *ό.π.*, σ. 25-33.

επαγγελματίες που διατηρούσαν κάποιο κατάστημα.⁹³ Ένας πλανόδιος πωλητής για παράδειγμα, ο οποίος πλήρωνε στην αστυνομία για μια καλή θέση σε κομβικούς σταθμούς της Νέας Υόρκης μπορούσε να κερδίζει στα τέλη του 19ου αιώνα πεντακόσια με χίλια δολάρια το χρόνο καθαρά.⁹⁴ Πάντως τα εμβάσματα των εξήντα και άνω λιρών (περίπου 292 δολάρια) τα οποία σύμφωνα με τοπικές μαρτυρίες αποστέλλονταν συχνά στις τοπικές κοινότητες δικαιολογούνταν μόνο από παρόμοιες ανεξάρτητες εργασίες στις οποίες μεταπήδησαν γρηγορότερα οι πρώτοι μετανάστες, καθώς και όσοι υποστηρίχτηκαν από καλά εγκατεστημένα οικογενειακά δίκτυα.⁹⁵

Το μεταναστευτικό συνάλλαγμα κορυφώθηκε την τριετία 1919-1921, περίοδο έντονων μετακινήσεων από και προς την Αμερική. Η παλιννόστηση όμως ενός σημαντικού αριθμού μεταναστών οι οποίοι απέστειλαν μέχρι τότε σημαντική βοήθεια στην πατρίδα, η οικογενειακή επανένωση άλλων στην Αμερική, η επιβολή των αμερικανικών ποσοτώσεων και ο δραστικός περιορισμός στην άφιξη νέων μεταναστών είχαν σημαντικό αντίκρυσμα στις χρηματικές ροές προς την Ελλάδα τα επόμενα χρόνια. Ανάμεσα στο 1925 και το 1940 εισήλθαν στις ΗΠΑ περίπου 30.000 μετανάστες, εκ των οποίων οι 26.000 ήταν συγγενείς Ελληνοαμερικανών, αριθμοί που σηματοδοτούσαν τη σταδιακή αποδυνάμωση των δεσμών μεταξύ των Ελλήνων του εξωτερικού και της πατρίδας.⁹⁶ Η αρχική πρόθεση για παλιννόστηση διαφαίνεται ότι είχε πλέον μεταβληθεί και μετατραπεί σε απόφαση μόνιμης διαμονής, γεγονός που καταδεικνύεται επίσης από την αυξητική τάση πολιτογράφησης των Ελλήνων μεταναστών μετά το 1920,⁹⁷ καθώς και από την ισχυρή παρουσία γυναικών. Μετά την επιβολή των μεταναστευτικών περιορισμών από τις αμερικανικές αρχές ο αριθμός των γυναικών που κατέφθαναν στις ΗΠΑ για πρώτη φορά υπερέβαινε εκείνον των ανδρών.⁹⁸ Το 1920 οι γεννηθέντες στις ΗΠΑ αντιπροσώπευαν το 23% του συνολικού ελληνικού πληθυσμού (52.083 σε σύνολο 228.055 Ελλήνων).⁹⁹ Η οικονομική

⁹³ Αλέξανδρος Κρίκος, *Η θέσις του Ελληνισμού εν Αμερική*, ό.π., σ. 41-42.

⁹⁴ Holt Hamilton, *The life stories of undistinguished Americans*, ό.π., σ. 45. Ο Έλληνας μετανάστης ο οποίος συμμετείχε στην έρευνα του Hamilton στις αρχές του 20ού αιώνα, μετά από είκοσι χρόνια παραμονής στην Αμερική και από περιπλάνηση σε διάφορες εργασίες, δραστηριοποιούνταν πλέον ως επιχειρηματίας σε ζαχαροπλαστική και μανάβικα και διέθετε περιουσία η οποία, κατά τα λεγόμενά του, ανερχόταν στα 50.000 δολάρια. Στο ίδιο, σ. 47.

⁹⁵ Μαριάνθη Αναστασέα, «Χρονικόν Αραχόβης 1903-1904», αναδημοσίευση στην εφημ. *Καρνές*, φ.44, Ιούνιος/Ιούλιος/Αύγουστος 1996, σ. 7· φ.55, Μάρτιος/Απρίλιος/Μάιος 1999, σ. 6.

⁹⁶ Αλέξ. Κιτρορέφ, «Εμπορικές παροικίες και μετανάστες», ό.π., σ. 374.

⁹⁷ Το 1920 το ποσοστό πολιτογράφησης των Ελλήνων μεταναστών υπερέβαινε το 15%, ενώ το 1930 άγγιζε το 50%. Βασίλειος Γ. Βαλαώρας, *Ο Ελληνισμός των Ηνωμένων Πολιτειών*, ό.π., σ. 38· Theodore Saloutos, *The Greeks in the United States*, ό.π., σ. 239.

⁹⁸ Αλέξ. Κιτρορέφ, «Υπερατλαντική μετανάστευση», ό.π., σ. 141.

⁹⁹ Βασίλειος Γ. Βαλαώρας, *Ο Ελληνισμός των Ηνωμένων Πολιτειών*, ό.π., σ. 46-47 (πίν. XIV).

συμπεριφορά των μεταναστών έδειχνε να εστιάζει στις ανάγκες στη χώρα διαβίωσης παρακολουθώντας και τους ευρύτερους μετασχηματισμούς της αμερικανικής κοινωνίας της πρώτης μεσοπολεμικής δεκαετίας. Οι νέες καταναλωτικές συνήθειες, οι αποταμιευτικές πρακτικές και οι επαγγελματικές επενδύσεις των Ελλήνων μεταναστών συγκρατούσαν το εισόδημά τους στην Αμερική αντανακλώντας την πορεία εξαμερικανισμού τους.¹⁰⁰

Τα ποσά που εισέρευσαν από το 1922 μέχρι και το 1931, αν και ήταν χαμηλότερα από αυτά της «χρυσής τριετίας», εμφανίζονται ωστόσο σταθερά ανοδικά και υψηλότερα από αυτά των πρώτων δύο δεκαετιών. Το γεγονός αυτό οπωσδήποτε οφείλεται σε «φαινομενικούς λόγους», δηλαδή στη συναλλαγματική διαφορά, συνδέεται ωστόσο και με «πραγματικούς λόγους», δηλαδή με την αύξηση του ημερομισθίου στην Αμερική, τη συσσώρευση περιουσίας από τους πρώτους μετανάστες και τη μετακίνησή τους σε ανεξάρτητα επαγγέλματα.¹⁰¹ Η «ψευδαίσθηση της επιστροφής»¹⁰² φαίνεται επίσης ότι διατηρείται για αρκετούς μετανάστες της πρώτης γενιάς οι οποίοι, αν και ενσωματωμένοι στην αμερικανική κοινωνία, συνέχισαν να στηρίζουν οικογένειες που είχαν δημιουργήσει και είχαν αφήσει πίσω, να συντηρούν γονείς και περιουσίες στα χωριά και να τροφοδοτούν στενούς συγγενείς. Η διατήρηση οικονομικών και συναισθηματικών δεσμών με την πατρίδα θα πρέπει να συνδεθεί και με το υψηλό ποσοστό αγάμων μεταναστών. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Βαλαώρα το 1930 το ποσοστό των αγάμων μεταναστών, ηλικίας άνω των 15 ετών άγγιξε το 41% των «εξ Ελλάδος ελθόντων», δηλαδή πάνω από 52.000 άτομα σε σύνολο 127.912 ανδρών. Από αυτούς ένας σημαντικός αριθμός αφορούσε μετανάστες των πρώτων χρόνων, αποκατεστημένους επαγγελματικά, ώριμης ηλικίας και με περιορισμένες πλέον προοπτικές σύναψης γάμου.¹⁰³

Η συνέχιση της ροής των εμβασμάτων της δεκαετίας του 1920 καταδεικνύει λοιπόν ότι για πολλούς μετανάστες οι ηθικοί και οικονομικοί δεσμοί με την ιδιαίτερη πατρίδα παρέμεναν ισχυροί. Οι διευρυμένες οικογενειακές υποχρεώσεις στην πατρίδα δεν επέτρεπαν ακόμα και σε εκείνους οι οποίοι είχαν δημιουργήσει οικογένεια στις ΗΠΑ, να εγκαταλείψουν οικονομικά τα χωριά και τους κοντινούς τους ανθρώπους. Ηλικιωμένοι γονείς και αδέρφια που είχαν μείνει πίσω για να τους συντηρήσουν

---

¹⁰⁰ Κ. Καρπόζηλος, *Ελληνοαμερικανοί εργάτες, κομμουνιστικό κίνημα και συνδικάτα*, ό.π., σ. 69-76.

¹⁰¹ Ιωάννης Τουρνάκης, *Μετανάστευσις και μεταναστευτική πολιτική εν Ελλάδι*, ό.π., σ. 11-12.

¹⁰² Nicholas P. Glytsos, "Remittances in Temporary Migration", ό.π., σ. 533.

¹⁰³ Μεταξύ δεκαπέντε μεταναστευτικών ομάδων των ΗΠΑ οι Έλληνες παρουσίαζαν το 1930 τη μεγαλύτερη αναλογία αγάμων. Βασίλειος Γ. Βαλαώρας, ό.π., σ. 48-49 (πίν. XV).

εξαρτιούνταν σε μεγάλο βαθμό από τα μεταναστευτικά κεφάλαια. Το γεγονός ότι τα εμβάσματα αυτής της περιόδου προέρχονταν κατεξοχήν από το περίσσειμα ενός σαφώς βελτιωμένου εισοδήματος, καθώς και από αποταμιεύσεις της προηγούμενης δεκαετίας διαφαίνεται και από το γεγονός ότι αυτά διατίθενταν σε ένα μεγάλο ποσοστό τους και για τις ανάγκες της κοινότητας. Τα ποσά που συγκεντρώνονταν τη δεκαετία του 1920 μέσω διαφόρων εράνων και διοχετεύονταν στην ιδιαίτερη πατρίδα κυρίως μέσω των εθνοτοπικών συλλόγων της Αμερικής συμπεριλαμβάνονταν στους συγκεντρωτικούς πίνακες των τραπεζών χωρίς ωστόσο αναλυτικά στοιχεία για το ύψος τους. Οι πληροφορίες που παρείχε κυρίως ο ομογενειακός Τύπος για αυτήν την κατηγορία των εμβασμάτων μαρτυρούν την οικονομική δυναμική των ελληνικών μεταναστευτικών κοινοτήτων.¹⁰⁴

Τα νέα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά των μεταναστών του Μεσοπολέμου δικαιολογούν σε κάθε περίπτωση το μέγεθος των ροών. Αν και στην πλειονότητά τους οι Έλληνες μετανάστες παρέμεναν στο χώρο της μισθωτής εργασίας απασχολούμενοι ως υπάλληλοι σε εθνοτικές επιχειρήσεις ή βιομηχανικοί εργάτες, εντούτοις χάρη στα σταθερά ημερομίσθια και το βελτιωμένο βιοτικό επίπεδό τους η θέση τους απείχε κατά πολύ από την εργασιακή επισφάλεια των αρχών του αιώνα.¹⁰⁵ Η ανοδική κοινωνική πορεία τους διαγράφεται μέσα από την αυτοαπασχόληση ενός τμήματος του ελληνικού μεταναστευτικού πληθυσμού σε εθνοτικές επιχειρήσεις οι οποίες σχετίζονται με την παροχή υπηρεσιών, τον επισιτισμό και το λιανικό εμπόριο και ιδρύονται με τις αποταμιεύσεις ειδικά της περιόδου του Μεγάλου Πολέμου. Μικρομεσαίοι επιχειρηματίες και μισθωτοί ευνοημένοι από την οικονομική ευφορία της δεκαετίας του 1920 μπορούσαν να εμβάζουν μεγαλύτερα ποσά απ' ό,τι στο παρελθόν τόσο για τις οικογενειακές ανάγκες όσο και για τα κοινοτικά έργα. Η οικονομική δύναμή τους αυτή την περίοδο καταδεικνύεται και από το ύψος των ατομικών δωρεών τους για τα τοπικά έργα στις οποίες συχνά περιλαμβάνονται ποσά που υπερέβαιναν τα χίλια δολάρια.¹⁰⁶

---

¹⁰⁴ Σύμφωνα με δημοσίευμα του *Εθνικού Κήρυκα* (23/11/1927) τρία ισχυρά εθνοτοπικά σωματεία της Πελ/σου (των Γορανιτών της Ν.Υ., των Αραχωβιτών της Γκαστόνια και των Αρνωτών του Μπρούκλιν) είχαν αποστείλει στις κοινότητές τους μέχρι το 1927 92.000 δολάρια ενώ τη διετία 1926-1927 τα συνολικά εμβάσματα των ελληνικών συλλόγων ξεπερνούσαν το ένα εκατομμύριο δολάρια.

¹⁰⁵ Κ. Καρπόζηλος, *Ελληνοαμερικανοί εργάτες, κομμουνιστικό κίνημα και συνδικάτα*, ό.π., σ. 78-80.

¹⁰⁶ Ο πρώτος έρανος του συλλόγου των Γκορτσιωτών του Τζέιμσταουν της Ν.Υ. απέδωσε το 1921 το ποσό των 25.200 δολαρίων το οποίο συνελέγη από εβδομήντα ένα μέλη. Μεταξύ αυτών ξεχώριζε η δωρεά των πέντε χιλιάδων δολαρίων του Ι. Βουλουμάνου, ποσό το οποίο ισοδυναμούσε με πάνω από 100.000 δραχμές. Ο Βουλουμάνος θεωρούνταν ένας επιτυχημένος επιχειρηματίας της Αμερικής, η οικονομική του δύναμη δεν συγκρινόταν ωστόσο με αυτή των ομογενών των μεσογειακών παροικιών.

Τη δεκαετία του 1930 τα οικονομικά εμβάσματα ακολούθησαν πτωτική πορεία και το 1932, έτος κορύφωσης της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, άγγιξαν το πιο χαμηλό επίπεδο. Οι εύκολες δανειοδοτήσεις της προηγούμενης δεκαετίας αποδείχτηκαν ζημιογόνες για τους Ελληνοαμερικανούς μικροεπιχειρηματίες οι οποίοι επιπλέον είδαν την κατανάλωση να συρρικνώνεται και το λιανικό εμπόριο να πλήττεται από την κυριαρχία των μεγάλων αλυσίδων. Ταυτόχρονα οι απολύσεις ή οι περικοπές μισθών επηρέασαν δραματικά το βιοτικό επίπεδο των βιομηχανικών εργατών. Η οικονομική δυσπραγία των Ελληνοαμερικανών η οποία είχε αντίκτυπο και στις κοινοτικές υποχρεώσεις τους στην Αμερική δεν μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστη την οικονομική σχέση τους με την ιδιαίτερη πατρίδα τους. Παράλληλα ο νόμος της αναγκαστικής δραχμοποίησης των ελληνοαμερικανικών καταθέσεων που επιβλήθηκε από την κυβέρνηση Βενιζέλου το 1932 είχε ως αποτέλεσμα την απώλεια της εμπιστοσύνης των ομογενών στο ελληνικό κράτος.¹⁰⁷ Κεφάλαια εθνοτοπικών συλλόγων απώλεσαν μεγάλο μέρος της αξίας τους με αποτέλεσμα η κοινωφελής δράση τους να συρρικνωθεί και σε πολλές περιπτώσεις να διακοπεί. Φυσικά δεν πρέπει να παραβλεφθεί το γεγονός ότι ο βαθμός ενσωμάτωσης των Ελλήνων στην αμερικανική κοινωνία ήταν ακόμα μεγαλύτερος αυτή τη δεκαετία ενώ από την πρώτη γενιά μεταναστών πολλοί είχαν εκλείψει, παλιννοστήσει ή μονιμοποιήσει τη διαμονή τους στην Αμερική.

Μαλεβός, αρ.8, 1921, σ. 2-3, 7. Χωρίς να απουσιάζουν οι συμβολικές εισφορές των δύο και των πέντε δολαρίων σε άλλους καταλόγους εισφορών, συνηθισμένα ποσά των μελών ήταν αυτά των είκοσι πέντε δολαρίων ενώ των διακεκριμένων δωρητών ξεπερνούσαν τα πεντακόσια δολάρια (με τρέχουσα τιμή εξαργύρωσης του δολαρίου περίπου στις 22 δραχμές). Ως μέτρο σύγκρισης της οικονομικής δύναμης των Ελληνοαμερικανών και όσων συντοπιτών τους είχαν εγκατασταθεί στην Αθήνα, παραθέτουμε την εισφορά του Βασσαραίου Γεωργίου Παπά, διευθυντή του Ξενοδοχείου Σπλέντιντ στην Αθήνα η οποία ανερχόταν στις πέντε χιλιάδες δραχμές (ποσό που αντιστοιχούσε στα 200 δολάρια). *Μαλεβός*, αρ.16, Ιούλιος 1922, σ. 11, 19, 20.

¹⁰⁷ Για το πώς βίωσαν οι Ελληνοαμερικανοί την περίοδο της Μεγάλης Ύφεσης βλ. αναλυτικά Κωστής Καρπόζηλος, *Ελληνοαμερικανοί εργάτες, κομμουνιστικό κίνημα και συνδικάτα*, ό.π., σ. 150-178.

3. Οικονομικές αλλαγές στις αγροτικές κοινότητες

Η μαζική φυγή των ανδρών για τη «Γη της Επαγγελίας» στην πρώτη δεκαετία του αιώνα δρομολόγησε οικονομικές αλλαγές οι οποίες άρχισαν να γίνονται άμεσα αντιληπτές στις κοινότητες καταγωγής τους. Προκάλεσε καταρχάς ελάττωση της κατανάλωσης, προσωρινή νέκρωση της τοπικής εμπορικής αγοράς και οικονομική στασιμότητα στις κοινότητες των αποδήμων. Με τον πλούτο να συγκεντρώνεται στις πόλεις σταθμούς των μεταναστών και στα λιμάνια υπερωκεάνιας σύνδεσης οι τοπικοί έμποροι διαμαρτύρονταν για την οικονομική δυσπραγία που μάζιζε τον τόπο τους.¹⁰⁸ Στον Τύπο εκφράζονταν συχνά ανησυχίες για τον αντίκτυπο που αναμενόταν να έχει στην εμπορική κίνηση η εγκατάλειψη των κτημάτων και η φυγή των παραγωγικών ηλικιών. Η πληροφορία, για παράδειγμα, για τη μαζική έκδοση πιστοποιητικών από το δήμο Ξυλοκάστρου το χειμώνα του 1907 από ενδιαφερόμενους χωρικούς της δυτικής Κορινθίας αναδημοσιευόταν στις στήλες της *Ατλαντίδας* και σχολιαζόταν σε σχέση με την οικονομική κρίση που αναμενόταν να βιώσει η ίδια η κωμόπολη.¹⁰⁹

Η απώλεια εργατικών χεριών φαίνεται ότι επηρέασε και την αγροτική παραγωγή. Βεβαίως η οικογενειακή περιουσία δεν εγκαταλείφθηκε αφού, όπως διαφαίνεται από τις μελέτες της εποχής, τις αγροτικές εργασίες ανέλαβαν οι γυναίκες, οι γονείς και τα μεγαλύτερα παιδιά. Σε κοινότητες στις οποίες υπήρχε προ μετανάστευσης εργατικό πλεόνασμα το οποίο απασχολούνταν σε εποχικές εργασίες σε σταφιδοπαραγωγικές περιοχές, οι γυναίκες ήταν ήδη συνηθισμένες στην αντικατάσταση της αντρικής εργασίας.¹¹⁰ Γι' αυτό και δεν παρατηρήθηκε δυσλειτουργία στην τοπική οικονομία. Χάρη μάλιστα στο αμερικανικό χρήμα όλο και περισσότερα νοικοκυριά μπορούσαν να προμηθεύονται άροτρα και άλλα εργαλεία και να υποβοηθούνται στο έργο τους από τα απαραίτητα ζώα.¹¹¹ Η παρατεταμένη απουσία όμως των ανδρών στο εξωτερικό οπωσδήποτε ισοδυναμούσε με την εγκατάλειψη κάποιων απαιτητικών καλλιεργειών και με την επιλογή κτημάτων και εκμεταλλεύσεων στις οποίες μπορούσαν να ανταποκριθούν όσα μέλη παρέμεναν στη γενέτειρα.¹¹² Οι περιγραφές της εποχής για τις

---

¹⁰⁸ *Λακεδαίμων* 11/10/1909.

¹⁰⁹ *Ατλαντίς* 21/03/1907.

¹¹⁰ Για τη συμβολή των γυναικών στην οικιακή οικονομία βλ. Μαρία Παπαθανασίου, *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο*, ό.π., σ. 81-104.

¹¹¹ United States Senate, "Emigration Conditions in Europe", ό.π., σ. 414· Δημήτριος Ν. Γαλάνης, «Μελέτη περί μετανάστευσεως εν των δήμω Φενεού της επαρχίας Κορινθίας», στο Α. Μ. Ανδρεάδης, ό.π., σ. 64.

¹¹² Δημ. Σ. Δογάνης, «Η μετανάστευσις εν τη επαρχία Πατρών», ό.π., σ. 70· Θεοδ. Γ. Μηνόπουλος, «Η μετανάστευσις εν τω δήμω Τριπόλεως», ό.π., σ. 80· Ι. Δημητρακόπουλος, «Η Μετανάστευσις εν Τεγέα», ό.π., σ. 89· Δημ. Στ. Μασκαλήρης, «Περί Μετανάστευσεως εν τω Δήμω Τεγέας», ό.π., σ. 99· Δημ. Κ.

παραγωγικές περιοχές της Σπάρτης καταδείκνυαν τον περιορισμό των καλλιεργειών στις απολύτως απαραίτητες: «*Πάνε καλλιὰ τους οι ανδρικοί βραχίονες, κοριτσάκια μικρά ελαύνουν τα ολίγα ζώα προς βοσκήν και χείρες γυναικείαι καλλιεργούν όσο φθάνουν την γην αναλογούσαι προς τας ανδρικός χείρας το πολύ δεκαπέντε επί τοις εκατόν. [...] και ενώ η Σπάρτη όπως και το Γύθειον εισάγουν παμμεγίστην ποσότητα σίτου εκ Ρωσίας και Ρουμανίας προς ζωάρκειαν, βλέπετε μεταξύ των δύο τούτων πόλεων αγρούς και αμπέλους, οι οποίοι εφέτος εγκαταλείπονται έρημοι, και παμμεγίστας εκτάσεις γης εντελώς χέρσους...*».¹¹³ Η γυναικεία εργασία αν και είχε εντυπωσιάσει πολλούς ερευνητές σε επίπεδο εμπειρίας και απόδοσης, φαίνεται ότι τελικά λόγω και της πολυδιάσπασής της δεν αρκούσε για να υποκαταστήσει πλήρως την ανδρική απασχόληση.¹¹⁴

Η παραγωγή φαίνεται να πλήγηκε στην περίπτωση των μεγαλοκτηματιών οι οποίοι είδαν τους εποχικούς εργάτες τους να μεταναστεύουν, τα μεροκάματα να ανυψώνονται και το κόστος της καλλιέργειας να εκτοξεύεται. Το 1907 ο νομάρχης Μεσσηνίας ανήσυχος με την έλλειψη εποχικών εργατών στην τοπική αμπελοκαλλιέργεια λόγω της μαζικής αποδημίας από την Πελοπόννησο ζήτησε από το Υπουργείο Εσωτερικών να γνωστοποιήσει τη ζήτηση εργατικού δυναμικού στους υπόλοιπους νομούς του κράτους.¹¹⁵ Για τη Σπάρτη αναφέρεται ότι στις αρχές του αιώνα το γυναικείο μεροκάματο συναγωνιζόταν το ανδρικό αγγίζοντας τις πέντε δραχμές ενώ στην σταφιδοπαραγωγική Ηλεία την άνοιξη οι εργάτες κέρδιζαν έως και έξι δραχμές την ημέρα, ποσό το οποίο διεκδικούσαν στα χρόνια της σταφιδικής ευφορίας.¹¹⁶ Κατά δύο

Ράπης, «Περί μεταναστεύσεως εν τη επαρχία Κορινθίας», *ό.π.*, σ. 110· Γερ. Χ. Κατάνης, «Η Μετανάστευσις εν τη επαρχία Κραναίας», *ό.π.*, σ. 199· Ν. J. Polyzos, *Essai sur l' emigration grecque*, *ό.π.*, σ. 217. Βλ. παρατηρήσεις για τις επιπτώσεις της μετανάστευσης στην παραγωγή και τις αγροτικές δομές στο Ήρα Έμκε-Πουλοπούλου, *ό.π.*, σ. 274-275.

¹¹³ *Εμπρός* 5/04/1907.

¹¹⁴ Ο Fairchild, για παράδειγμα, θεωρούσε ότι οι γυναίκες της Πελοποννήσου ήταν ιδιαίτερα δυνατές, ανθεκτικές και υγιείς και ότι διέσωσαν τον οικογενειακό κλήρο από την εγκατάλειψη με την προσωπική τους εργασία. Είχε εντυπωσιαστεί από τη συμμετοχή τους σε βαριές χειρωνακτικές εργασίες αν και εκτιμούσε ότι δεν μπορούσαν να συναγωνιστούν την ανδρική εργασία. Προφανώς το ελληνικό παράδειγμα ανέτρεπε την εικόνα που είχε για τις έγγαμες γυναίκες από άλλες αγροτικές μεταναστευτικές περιοχές της Μεσογείου. Είναι χαρακτηριστικό ότι νεότερη μελέτη που έχει γίνει για τη Σικελία υποστηρίζει ότι οι γυναίκες των Ιταλών μεταναστών απέφευγαν εντελώς την εξωτερική εργασία για λόγους κοινωνικούς. Πολιτισμικοί κώδικες επέβαλλαν τη συντήρηση του οικογενειακού κλήρου κατά τη διάρκεια της απουσίας του αρχηγού από κάποιο κοντινό άρρενα συγγενή προκειμένου η σύζυγος να παραμείνει στο σπίτι και έτσι η τιμή της οικογένειας να προστατευθεί. Η. P. Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, *ό.π.*, σ. 225-226· Linda Reeder, *Widows in white*, *ό.π.*, σ. 154-167.

¹¹⁵ *Ατλαντίς* 19/03/1907.

¹¹⁶ *Νεόν Άστρ* 13/02/1902, 11/03/1902. Στην ορεινή Αράχθωβα η μαζική μετανάστευση σε συνδυασμό με τη συσσώρευση χρυσού δεν επέτρεπαν την εξεύρεση εργατών για την κάλυψη των εποχικών τοπικών αγροτικών αναγκών. Εδώ το μεροκάματο των δυόμισι δραχμών για τις γυναίκες και των τρεισήμισι

δραχμές φαίνεται να είχε ανυψωθεί το μεροκάματο στην υπόλοιπη Πελοπόννησο και στη Θεσσαλία, ποσό το οποίο όμως φαίνεται ότι δεν επαρκούσε πάντα για να δελεάσει εργάτες από τις γειτονικές περιοχές.¹¹⁷ Στη Ζάκυνθο αντίθετα, όπου υπήρχε επάρκεια εργατικών χεριών, διατηρήθηκαν τα ήδη χαμηλά ημερομίσθια.¹¹⁸ Φυσικά η εποχική αποδημία των Ζακυνθινών στην Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα σταμάτησε και το κενό αναπλήρωσαν μισθωτοί εργάτες από μακρινούς νομούς καθώς και από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. «*Εις την Θεσσαλίαν και την Στερεάν, όταν πρόκειται να καλλιεργηθούν τα κτήματα κατά την εποχήν του θερισμού, κατεβαίνει ολόκληρος ξένος πληθυσμός από την γείτονα αυτοκρατορίαν και οι αγρόται αυτοί εργάται είναι περιζήτητοι και το ημερομίσθιόν των φθάνει 7 και 9 δραχμάς*», σχολιαζόταν σε αθηναϊκή εφημερίδα¹¹⁹ ενώ η εποχική εργασία Αλβανών και άλλων Βαλκάνιων μαρτυρείται και στα αμπέλια της Αχαΐας.¹²⁰

Η εισροή ρευστού στις αγροτικές κοινότητες της Πελοποννήσου ανακούφισε τα νοικοκυριά αποκαθιστώντας τη διαταραγμένη τοπική οικονομία και επιλύοντας χρόνια οικονομικά προβλήματα. Τα εμβάσματα απέβλεπαν πρωτίστως στην εξόφληση των συσσωρευμένων χρεών των μικροϊδιοκτητών της Παλαιάς Ελλάδας τα οποία είχε δημιουργήσει η παρατεταμένη σταφιδική κρίση. Η έλλειψη αγροτικής πίστης¹²¹ και η ανάγκη εξεύρεσης πρόσθετων κεφαλαίων για την ανταπόκριση σε μια οικονομία όλο και πιο εκχρηματισμένη οδηγούσε συχνά τους ευάλωτους μικροπαραγωγούς και τους εποχικούς εργάτες να δανείζονται σημαντικά ποσά και με ιδιαίτερα επαχθείς όρους από τα εμπορικά κυκλώματα που έλεγχαν τις εξαγωγές. Η απουσία προστατευτικού νόμου είχε ως αποτέλεσμα η πραγματική αξία των δανειστικών συμβολαίων να αποκλίνει κατά πολύ από την ονομαστική και οι τόκοι να κυμαίνονται αυθαίρετα μεταξύ 20 έως 25% για τα ενυπόθηκα δάνεια, ίσως και πάνω από 50% για τα προσωπικά. Συχνά η αισχροκέρδεια των τοκιστών έφτανε μέχρι στο σημείο να υποχρεώνονται οι οφειλέτες να παραδώσουν αγροτικά και κτηνοτροφικά προϊόντα ή να δεσμεύονται με συμβόλαια

δραχμών για τους άνδρες θεωρούνταν ήδη υψηλό. Μαριάνθη Αναστασέα, «Χρονικόν Αραχόβης 1903-1904», αναδημοσίευση στην εφημ. *Καρνές*, φ.48, Ιούνιος/Ιούλιος/Αύγουστος 1997, σ. 8.

¹¹⁷ Ιωάννης Γ. Σπηλιωτόπουλος, «Περί μεταναστεύσεως εν τη επαρχία Καλαβρύτων», *ό.π.*, σ. 105· Κ. Σ. Παπαγεωργίου, «Η μετανάστευσις εν τω δήμω Ιθώμης (Καρδίτσης)», *ό.π.*, σ. 177.

¹¹⁸ Χριστόδουλος Δαμίρης, *Περί της εκ Ζακύνθου μεταναστεύσεως*, *ό.π.*, σ. 29-30.

¹¹⁹ *Σκριπ* 20/03/1912.

¹²⁰ H. P. Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, *ό.π.*, σ. 226.

¹²¹ Μέχρι και τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο στην «Παλαιά Ελλάδα» οι παραγωγοί δεσμεύονταν με πιστώσεις και προκαταβολές στους πολυπληθείς τοπικούς εμπορικούς μεσάζοντες με τους οποίους συνεργάζονταν για την πώληση των προϊόντων τους. Η κρατική πολιτική ενίσχυσης των γεωργικών εισοδημάτων μέσω της παροχής βραχυπρόθεσμων καλλιεργητικών δανείων θα ξεκινήσει δειλά κατά το Μεσοπόλεμο. βλ. Σωκράτης Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία», *ό.π.*, σ. 58-59, 63.

για ποσά πολύ μεγαλύτερα από αυτά που πραγματικά λάμβαναν.¹²² Αν και οι ανατοκισμοί και οι λοιποί όροι καθιστούσαν την πίστωση ασφυκτική, η εξασφάλισή της κρινόταν απαραίτητη μετά τον τερματισμό της σταφιδικής ευημερίας. Στην ανάγκη εξεύρεσης ρευστού για την καλλιέργεια των κτημάτων, την αγορά προϊόντων διατροφής, την πληρωμή των φόρων, την προικοδότηση των ανύπαντρων γυναικών προστέθηκε και η πίεση εξεύρεσης των ναύλων του μεταναστευτικού ταξιδιού.¹²³

Οι τακτικές αποστολές χρημάτων από την Αμερική προς τις οικογένειες απέβλεπαν ακριβώς στη σταδιακή αποπληρωμή των πρόσφατων δανείων και των παλαιών χρεών. Οι θετικές προοπτικές μάλιστα που διανοίγονταν στην Αμερική για τους επίδοξους μετανάστες ενθάρρυναν συχνά πολλούς τοκιστές να δανείζουν πλέον με χαμηλότερους τόκους τις ήδη χρεωμένες οικογένειες προσδοκώντας ότι η μετανάστευση κάποιου μέλους θα διασφάλιζε την επιστροφή όλων των χρημάτων τους.¹²⁴ Φυσικά η κυκλοφορία μετρητών στα μεταναστευτικά χωριά και η αποστολή προπληρωμένων εισιτηρίων από μεσίτες εργασίας και ιδιοκτήτες μικροεπιχειρήσεων κατέστησαν σταδιακά περιττή την πράξη του δανεισμού.¹²⁵ Ο Δαμίρης ανέφερε ότι στη Ζάκυνθο «οι σαραγιάντιδες, οίτινες edίσταζον δια το αφερέγγυον αυτών να δανείζωσι πάντας τους χωρικούς, σήμερον δεν ευρίσκουν όσους θα ήθελον πελάτας». Παρέθετε μάλιστα «το παράδειγμα χωρικού εκ των πλουσιωτέρων της νήσου, όστις είχε δανείσει την εκ 50.000 δρχ. περιουσίαν του εις τους συγχωρικούς του προς απόλαυσιν μεγαλυτέρου τόκου και όστις μετέβη προ ολίγων ημερών εις την Εθνικήν Τράπεζαν και κατέθηκε 58.000 δρχ., λαβών άπαν το δανεισθέν ποσόν μετά του τόκου και μη δυνηθείς εκ νέου να το τοκίση».¹²⁶

---

¹²² Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, ό.π., σ. 93. Βλ. επίσης τους όρους δανεισμού σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας έτσι όπως αποτυπώθηκαν στις τοπικές μελέτες των φοιτητών του Ανδρεάδη: Χρ.. Δαμίρης, *Περί της εκ Ζακύνθου μεταναστεύσεως*, ό.π., σ. 25· Φρίξος Ι. Κόλλιας, «Η μετανάστευσις εν τω δήμω Θίσβης της επαρχίας Θηβών», ό.π., σ. 165· Μιχαήλ. Εμμ. Παπαγιαννάκης, «Η μετανάστευσις εν Κρήτη και ιδίως εν τω νομώ Χανίων», ό.π., σ. 228· Γεωργίου Ιω. Φωτίου, «Η μετανάστευσις εν τη νήσω Λέσβω», ό.π., σ. 268· Θεόδωρος Γ. Μηνόπουλος, «Η μετανάστευσις εν τω δήμω Τριπόλεως», ό.π., σ. 77· Ιωάννης Γ. Σπηλιωτόπουλος, «Περί μεταναστεύσεως εν τη επαρχία Καλαβρύτων», ό.π., σ. 104.

¹²³ Η απόγνωση των αγροτών και το δέλεαρ της Αμερικής οδηγούσε κάποιους από αυτούς και σε ακραίες λύσεις. Ο Ανδρέας Βλάχος σε διάλεξή του στην εταιρία «Ελληνισμός» ανέφερε το παράδειγμα ενός μετανάστη που γνώρισε στο Σικάγο ο οποίος είχε εξοικονομήσει τα ναύλα και τα έξοδα του ταξιδιού αφαιρώντας από το παγκάρι της εκκλησίας του χωριού του «εν είδει δανείου» εξακόσιες δραχμές. Η πρώτη του κίνηση στην Αμερική, όταν πλέον είχε καταφέρει να συγκεντρώσει τα «δανεικά», ήταν να τα αποστείλει στους επιτρόπους της εκκλησίας. Ανδρέας Ι. Βλάχος, «Διάλεξις περί του εν Αμερική Ελληνισμού από εμπορικής, κοινωνικής και εθνικής απόψεως», ό.π., σ. 273.

¹²⁴ Φρίξος Ι. Κόλλιας, «Η μετανάστευσις εν τω δήμω Θίσβης της επαρχίας Θηβών», ό.π., σ. 164.

¹²⁵ Ιωάννης Γ. Σακελλάριος, «Περί της μεταναστεύσεως εν τω δήμω Λαυρεωτικής», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), ό.π., σ. 128· Δημήτρης Κ. Ψυχογιός, «Συμβολή στη μελέτη των δημογραφικών φαινομένων του 19ου αιώνα», ό.π., σ. 174.

¹²⁶ Χριστόδουλος Δαμίρης, *Περί της εκ Ζακύνθου μεταναστεύσεως*, ό.π., σ. 26.

Η ανάδειξη πολλών νέων μικροκεφαλαιούχων μεταξύ των παλινοστούντων προκάλεσε την αισθητή πτώση των τόκων στο 8-6%, συχνά μάλιστα ακόμα χαμηλότερα. Για τη συμβολή της μετανάστευσης στην πάταξη του φαινομένου της τοκογλυφίας, της «μάστιγος της τάξης των πτωχών», συμφωνούν όλοι οι φοιτητές του καθηγητή Ανδρεάδη στην έρευνα που διεξήγαγαν στους δήμους τους, τα στοιχεία μάλιστα που παραθέτουν είναι δηλωτικά όχι μόνο της αλλαγής που επέφεραν τα εμβάσματα αλλά και της χαοτικής κατάστασης που επικρατούσε προηγουμένως.¹²⁷

Σε όλη την Παλαιά Ελλάδα η εισροή άφθονου χρυσού περιγραφόταν ως ανατρεπτική για τα οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα της εποχής.¹²⁸ Αμερικανικές και ελληνικές κρατικές εκθέσεις αναφέρονταν σε αυτή τη θετική συνέπεια της μετανάστευσης, αν και ήταν αρκετά συγκρατημένες στην αποτίμηση του ύψους των τόκων προ μετανάστευσης. Η αμερικανική επιτροπή Dillingham, για παράδειγμα, παρέθετε στην έκθεσή της ως αρχικά ποσοστά τοκισμού το 15-10% ενώ μετά την πτώση τους το 6-5%, επηρεασμένη από τις πληροφορίες του Έλληνα Βουλευτή Κων/νου Παπαμιχαλόπουλου προς τα μέλη της Ελληνικής Βουλής για τις ανάγκες της Έκθεσης του 1906.¹²⁹ Ωστόσο η απόκλιση των τόκων πριν και μετά τη μαζική μεταναστευτική έξοδο θα πρέπει να ήταν σαφώς μεγαλύτερη για να απαντούν καταστάσεις όπως αυτή που περιέγραφε ο ίδιος ειδικά για την Επίδαυρο Λιμηρά, λακωνική επαρχία με σημαντική μεταναστευτική εκροή: «η τοκογλυφία υποχωρεί, φεύγουσα την στυλβηδόνα του αφθόνου χρυσού, όστις πλημμυρίζει τας κόμας και τα χωρία [...] Εν άλλοις δε πάλιν χωρίοις, όπου μέχρι πρό τινος χρόνου η εμφάνισις του δανειστού ενέσπειρε το δέος εις τας ψυχάς των οφειλετών, σήμερον η προσέλευσις υποψηφίου τινός οφειλέτου, επιζητούντος δάνειον, προκαλεί την άμιλλαν των

---

¹²⁷ Βλ. στοιχεία για την πτώση των τόκων: Δημήτριος Ν. Γαλάνης, «Μελέτη περί μεταναστεύσεως εν των δήμω Φενεού της επαρχίας Κορινθίας», *ό.π.*, σ. 64· Δημήτριος Σ. Δογάνης, «Η μετανάστευσις εν η επαρχία Πατρών», *ό.π.*, σ. 69· Θεόδωρος Γ. Μηνόπουλος, «Η μετανάστευσις εν τω δήμω Τριπόλεως», *ό.π.*, σ. 77· Ιωάννης Δημητρακόπουλος, «Η μετανάστευσις εν Τεγέα», *ό.π.*, σ. 86· Δημήτριος Στ. Μασκαλέρης, «Περί μεταναστεύσεως εν τω δήμω Τεγέας», *ό.π.*, σ. 98· Δημήτριος Κ. Ράπης, «Περί μεταναστεύσεως εν τη επαρχία Κορινθίας», *ό.π.*, σ. 110· Χρ. Δαμίρης, *Περί της εκ Ζακύνθου μεταναστεύσεως*, *ό.π.*, σ. 26.

¹²⁸ Ίδιες περιγραφές απαντούν και για άλλες περιοχές των Βαλκανίων οι οποίες παρουσίαζαν υψηλή αποδημία. Στην Κροατία, για παράδειγμα, ερευνητής παρατηρούσε το 1910: «Αυτή η εισροή χρημάτων γίνεται φυσικά αισθητή. Κεραμίδια αντικαθιστούν τις αχυροσκεπές, φόροι και χρέη αποπληρώνονται, η κτηματική περιουσία αυξάνεται, αγοράζονται καλύτερα εργαλεία και περισσότερα βοοειδή, αμπελώνες που έχουν πληγεί από φυλλοξήρα αντικαθίστανται από απρόσβλητα φυτόρια, ενώ νέες εκκλησίες χτίζονται και διακοσμούνται». Emily Greene Balch, *Our Slavic fellow citizens*, Νέα Υόρκη, Charities Publication Committee, 1910, σ. 182. Παρατίθεται στο Ulf Brunnbauer, *ό.π.*, σ. 120.

¹²⁹ United States Senate, "Emigration Conditions in Europe", *ό.π.*, σ. 412-413.

χρηματούχων χωρικών, ων έκαστος παρακαλεί να προτιμηθή προς σύναψιν του δανείου!»¹³⁰

Στη Σπάρτη πλήθος αργυραμοιβείων και εξοφλητικών γραφείων λειτουργούσαν ως μικροτράπεζες με τόκους οι οποίοι ήδη από την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα είχαν υποβιβαστεί ακόμα και στο 4%.¹³¹ Για κεφάλαια «ηρεμούντα και προσφερόμενα προς 5 και 4%» στο δήμο Θεραπνών κάνει λόγο και το *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον* του 1902 και 1904.¹³² Στο 6% υπολόγιζε την πτώση των τόκων και η δημοσιογραφική έρευνα της εφημερίδας *Νέον Άστυ* στις αρχές του 1902.¹³³ Στη γειτονική Αρκαδία ο Τύπος της εποχής επιβεβαίωνε τη δυνατότητα πολλών καταχρεωμένων χωρικών όχι μόνο να εξοφλούν τα χρέη τους αλλά και να δανείζονται τα αμερικανικά κεφάλαιά τους σε τιμές πιο ανταγωνιστικές και από εκείνες των τραπεζών.¹³⁴ Στην Αλέα της Αργολίδας το κύμα της μετανάστευσης το οποίο είχε αρχικά προσφέρει στους παλιούς ολιγάριθμους τοκιστές νέες ευκαιρίες για επωφελή δράση, φαίνεται ότι διέλυσε πολύ γρήγορα «την άμετρον επιβολή τους». Ενώ γύρω στο 1900 το ποσοστό των χωρικών το οποίο δεν χρωστούσε σε τοκογλύφους της περιοχής ήταν περιορισμένο, μετά το 1910 οι τελευταίοι έβλεπαν να συρρικνώνονται οι συναλλαγές τους και να περιορίζεται η δύναμή τους. Όπως αναφέρεται, οι τοκογλύφοι μην έχοντας πώς να διαθέσουν πλέον τα κεφάλαιά τους, συμβιβάζονταν με τη συντηρητική τοποθέτησή τους στις τράπεζες με επιτόκια 2 και 3%.¹³⁵

Επόμενος στόχος των μεταναστών και βασική οδηγία προς τις οικογένειές τους ως προς τον τρόπο διάθεσης των αμερικανικών εμβασμάτων ήταν η αγορά νέων κτημάτων ή η επανάκτηση εκείνων που είχαν χαθεί με τους πλειστηριασμούς. Η κατοχή γης εξασφάλιζε ένα μέσο βιοπορισμού για εκείνους που είχαν μείνει πίσω καθώς και για όσους μετανάστες παλιννοστούσαν και δεν είχαν προλάβει να μνηθούν στην Αμερική σε κάποια τέχνη ή στις διάφορες εμπορικές δραστηριότητες. Στο νοητικό ορίζοντα των

¹³⁰ Επιτροπή της Βουλής, *Η εζ Ελλάδος μετανάστευσις*, ό.π., σ. 14-15.

¹³¹ Γεώργιος Παρασκευόπουλος, *Ταξείδια ανά την Ελλάδα. Μέρος Πρώτον*, Αθήνα, Τυπογραφείο «Κορίννης», 1896, σ. 90-91.

¹³² Μιχ. Ι. Θεοδωρόπουλου, *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον*, Έτος Γ, 1902, Σπάρτη 1901, σ. 3 και Μιχ. Ι. Θεοδωρόπουλου, *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον*, Έτος Ε, 1904, Σπάρτη 1903, σ. 11.

¹³³ *Νέον Άστυ* 13/02/1902.

¹³⁴ Βλ. παραπομπές στον Τύπο της εποχής στο Theodore Saloutos, *The Greeks in the United States*, ό.π., σ. 31. Η μοναδική αναφορά στην πτώση των τόκων η οποία περιλαμβάνεται στην Έκθεση Ρέπουλη αφορά το νομό Αρκαδίας και προέρχεται από το Νομάρχη της. Εμμ. Ρέπουλης, *Μελέτη*, ό.π., σ. 141.

¹³⁵ Βλ. περιγραφή της απότομης και ολικής παρακμής του περιβόητου τοκογλύφου Παπαθανάση μετά τη μαζική μετανάστευση στην Αμερική των κατοίκων της περιοχής της Αλέας Αργολίδος και την απαξίωση που έδειχναν στο πρόσωπό του οι νεόπλουτοι συγχωριανοί του. Κωνσταντίνος Δ. Μπούκουρας, *Στο πέρασμα μιας ζωής, 1870-1920. Άγραφή αργειακή και αρκαδική ιστορία*, Άργος, [χ.έ.], 1970, σ. 142-147.

απόδημων τα πρώτα χρόνια η γη παρέμενε η ασφαλέστερη επένδυση, πηγή οικονομικής δύναμης και κοινωνικού κύρους γι' αυτό και η απόκτησή της σηματοδοτούσε τις περισσότερες φορές την εκπλήρωση του μεταναστευτικού σχεδίου. Η μεγάλη ζήτηση όμως των κτημάτων επέφερε σταδιακά την κατακόρυφη αύξηση της αξίας τους, σε μερικές περιοχές πάνω από 50% επί της αρχικής. Η διαφορά αυτή θα πρέπει να συσχετισθεί και με το γεγονός ότι η τιμή των κτημάτων είχε ήδη υποστεί μείωση λόγω των αγροτικών κρίσεων, της οικονομικής δυσπραγίας των κατοίκων αλλά και των εσπευσμένων πωλήσεων από όσους ήθελαν να εξοικονομήσουν τα ναύλα για το ταξίδι στην Αμερική.¹³⁶ Έτσι, στην επαρχία των Πατρών κτήματα ποτιστικά τα οποία πριν από τη μετανάστευση αποτιμώνταν στις 500 δρχ. το στρέμμα, εκτινάχτηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1910 στις 1200 δρχ. ενώ τα ξερικά από 70 δρχ. ξεπέρασαν τις 200 δρχ. το στρέμμα.¹³⁷ Στην Τεγέα λόγω της υπερτίμησης της γης ένα στρέμμα καλής ποιότητας αξίας 400-500 φράγκων, αποτιμάτο την ίδια περίοδο σε 1200-1500 φράγκα.¹³⁸ Ανάλογες αυξήσεις παρατηρούνταν και στην περιοχή της Μεγαλόπολης¹³⁹ ενώ στο δήμο Σπαρτιατών η αξία των κτημάτων είχε σε πολλές περιπτώσεις δεκαπλασιαστεί.¹⁴⁰ Στη Ζάκυνθο οι μεγαλοκτηματίες οι οποίοι δεν έβρισκαν πλέον κανένα οικονομικό ενδιαφέρον στη γεωργία μετά τη σταφιδική κρίση, είχαν κίνητρα να πωλήσουν την περιουσία τους στους κεφαλαιούχους παλιννοστούντες και να εγκατασταθούν στην Αθήνα. Σε μια τέτοια περίπτωση κτήμα που αγοράστηκε 12.000 δρχ. στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα μεταπωλήθηκε μέσα σε ένα περίπου χρόνο σε μετανάστη στο ποσό των 16.500 δρχ.¹⁴¹ Στη Θήβα το ελαιόδεντρο το οποίο πριν το 1901 άξιζε κατά μέσο όρο 10-15 δρχ. τη δεκαετία του 1910 ξεπερνούσε τις 30 δρχ.¹⁴² Ωστόσο μετά τις υπερβολές που προκάλεσε η εισροή χρυσού

---

¹³⁶ Αγαπητός Χ. Καλπούζος, «Περί μεταναστεύσεως εν τω δήμω Μυονίας του νομού Φθιωτιδοφωκίδος», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 139.

¹³⁷ Δημήτριος Σ. Δογάνης, «Η μετανάστευσις εν η επαρχία Πατρών», *ό.π.*, σ. 69-70.

¹³⁸ Ιωάννης Δημητρακόπουλος, «Η μετανάστευσις εν Τεγέα», *ό.π.*, σ. 89.

¹³⁹ Βλ. στο *Θάρρος Καλαμών* 9/12/1917 σχόλιο για την αξία των κτημάτων η οποία από 120 δρχ. το στρέμμα είχε αυξηθεί σε 800 έως 1000 δρχ.

¹⁴⁰ Μιχ. Ι. Θεοδωρόπουλου, *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον*, Έτος Ε, 1904, *ό.π.*, σ. 11.

¹⁴¹ Χριστόδουλος Δαμίρης, *Περί της εκ Ζακόνθου μεταναστεύσεως*, *ό.π.*, σ. 27.

¹⁴² Φρίξος Ι. Κόλλιας, «Η μετανάστευσις εν τω δήμω Θίβης της επαρχίας Θηβών», *ό.π.*, σ. 165. Βλ. ανάλογες παρατηρήσεις για περιοχές εκτός ελληνικού κράτους. Στην περιοχή της Φλώρινας η αξία της γης δεκαπλασιάστηκε μετά την επιστροφή των πρώτων μεταναστών τη δεκαετία του 1900. Το αυξημένο ενδιαφέρον για τη γη στη Δυτική και Κεντρική Μακεδονία ενθάρρυνε Εβραίους και Χριστιανούς κεφαλαιούχους να κερδοσκοπήσουν αγοράζοντας γη και μεταπωλώντας την στους «Αμερικάνους». Basil C. Gounaris, «Emigration from Macedonia in the Early Twentieth Century», *ό.π.*, σ. 148.

και ο ανταγωνισμός των παλιννοστούντων, η αξία των κτημάτων φαίνεται ότι σταδιακά σταθεροποιήθηκε.¹⁴³

Τέλος, τα μεταναστευτικά εμβάσματα τροφοδότησαν και συντήρησαν την ίδια τη μεταναστευτική διαδικασία με ποικίλους τρόπους και για μεγάλο χρονικό διάστημα. Για κάποιους αποτέλεσαν το κίνητρο ή ακόμα και το μέσο της αποδημίας, για άλλους προϋπόθεση της παραμονής τους στη γενέτειρα. Εξασφάλιζαν δηλαδή καταρχάς τα ναύλα του υπερατλαντικού ταξιδιού για τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας.¹⁴⁴ Έχοντας ξεπληρώσει με την πρώτη ευκαιρία το κόστος του δικού του ταξιδιού που είχε επιβαρυνθεί συνολικά η οικογένεια, ο μετανάστης αναλάμβανε και αυτός με τη σειρά του από την Αμερική, με αίσθημα καθήκοντος και φιλοτιμίας, τα έξοδα της αναχώρησης των συγγενών του, απαλλάσσοντάς τους έτσι από νέα προσφυγή στους τοκογλύφους.¹⁴⁵ Η αποστολή χρημάτων για την αγορά του εισιτηρίου στα τοπικά πρακτορεία ή συχνά και των ίδιων των προπληρωμένων εισιτηρίων των υπερωκεανείων και του σιδηρόδρομου στην Αμερική αποτελούσε βασική μέριμνα κυρίως εκείνων οι οποίοι έβλεπαν ότι τα εμβάσματά τους δεν θα επαρκούσαν για να συντηρήσουν πολυμελείς οικογένειες ή ότι με δεδομένες τις ευκαιρίες στην Αμερική δεν άξιζε να συγκρατήσουν τους συγγενείς τους στην πατρίδα.

Εξίσου ισχυρή ήταν και η δύναμη που ασκούσαν από μόνα τους τα εμβάσματα προς όσους κατοίκους της κοινότητας τα στερούσαν. Ενθάρρυναν οικογένειες να συμμετάσχουν και αυτές στη μαζική αποδημία με την αποστολή κάποιου μέλους τους και να εξασφαλίσουν μελλοντικά πρόσβαση στον πλούτο που υποσχόταν η Αμερική. Ταυτόχρονα όμως τα εμβάσματα των αποδήμων διασφάλισαν την παραμονή στον τόπο αρκετών μελών της οικογένειας, παρέχοντάς τους εγγυήσεις για μια αξιοπρεπή διαβίωση στο χωριό και ενασχόληση με την ενισχυμένη οικογενειακή ιδιοκτησία ή ακόμα και για κοινωνική και επαγγελματική ανέλιξη μέσα από τη σύναψη ενός «πετυχημένου» κοινωνικά γάμου, την πρόσβαση στη μόρφωση, την άσκηση κάποιου μικροαστικού επαγγέλματος και τη μετακίνηση στα αστικά κέντρα. Βεβαίως, σε κάποιες περιπτώσεις λειτούργησαν και δεσμευτικά, ειδικά για όσους επιφορτίστηκαν αποκλειστικά με τη συντήρηση των ηλικιωμένων γονέων ή της όποιας πατρικής

---

¹⁴³ Δημήτριος Στ. Μασκαλέρης, «Περί μεταναστεύσεως εν τω δήμω Τεγέας», *ό.π.*, σ. 99.

¹⁴⁴ Θεόδωρος Γ. Μηνόπουλος, «Η μετανάστευσις εν τω δήμω Τριπόλεως», *ό.π.*, σ. 80.

¹⁴⁵ Δημήτριος Σ. Δογάνης, «Η μετανάστευσις εν η επαρχία Πατρών», *ό.π.*, σ. 69· Ιωάννης Γ. Σακελλάριος, «Περί της Μεταναστεύσεως εν τω Δήμω Λαυρεωτικής», *ό.π.*, σ. 128-129.

περιουσίας σε κοινότητες ορεινές με περιορισμένες παραγωγικές δυνατότητες, ανεπαρκείς υποδομές και υπηρεσίες.

Τα εμβάσματα εξυπηρέτησαν λοιπόν τις ιδεολογικές και παραγωγικές λειτουργίες συνολικά της αγροτικής οικογένειας. Η μετανάστευση στην Αμερική αντί να αποδιοργανώσει, ισχυροποίησε το οικογενειακό κύτταρο ως οικονομική μονάδα μπροστά στους κλυδωνισμούς που δεχόταν από τον εκχρηματισμό της οικονομίας και συνέσφιξε ακόμα περισσότερο τους εσωτερικούς δεσμούς του. Λειτουργήσε ως βαλβίδα ασφαλείας μπροστά στην απορρύθμιση της οικογένειας που επέφεραν ο αγροτικός υπερπληθυσμός και οι οικονομικές κρίσεις ενώ ταυτόχρονα διασφάλισε την αναπαραγωγή της.¹⁴⁶ Μέσα από τη συνεχή αποστολή ενός σημαντικού μέρους των κερδών του ο μετανάστης απέτρεψε το ξεπούλημα της πατρογονικής ιδιοκτησίας στους τοκογλύφους, επαύξησε σε πολλές περιπτώσεις την ακίνητη περιουσία με νέες αγορές, προσέφερε πρόσθετους εισοδηματικούς πόρους για την κάλυψη των αυξανόμενων βιοτικών αναγκών, ενίσχυσε τις ελπίδες και ταυτόχρονα δημιούργησε προϋποθέσεις ανοδικής κινητικότητας για όλα τα μέλη.

---

¹⁴⁶ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, ό.π., σ. 145-159.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ

Α. ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ

1. Μεταναστευτική κουλτούρα

Στην Παλαιά Ελλάδα στις αρχές του 20ού αιώνα η εκδήλωση της μαζικής μετανάστευσης ανδρών εφηβικής και νεανικής ηλικίας δημιούργησε τεράστιες δυσλειτουργίες στην τοπική οικονομία και την κοινωνία, τη λειτουργία των σχολείων και των δήμων. Κρατικοί λειτουργοί, δημοσιογράφοι, περιηγητές και μελετητές της εποχής επισήμαιναν την αισθητή μείωση ως προς τους στρατεύσιμους, τους ψηφοφόρους, το εκκλησιαστικό ποίμνιο, το μαθητικό δυναμικό, ακόμα και τους δημόσιους λειτουργούς, όπως τους γιατρούς, τους παπάδες και τους δημοτικούς συμβούλους.¹⁴⁷ Σε δημοσιογραφική έρευνα που διεξήχθη το 1902 από την εφημερίδα *Νέον Άστυ* αναφερόταν η περίπτωση χωριού της Αρκαδίας το οποίο είχε αποψιλωθεί σε σημείο ώστε ο αριθμός των δημοτών του να μην επαρκεί για την εκλογή δημάρχου¹⁴⁸ ενώ στα Φιλιατρά η έλλειψη απαρτίας του δημοτικού συμβουλίου το 1906 είχε οδηγήσει σε διοικητικό αδιέξοδο.¹⁴⁹ Οι μνήμες από την πληθυσμιακή ελάττωση της Αρκαδίας την περίοδο της μαζικής φυγής ήταν ακόμα νωπές την δεκαετία του 1920, όπως διαπίστωσε Μιχαήλ Ροδάς στην περιοδεία του στην Πελοπόννησο: «*Μου διηγούνται ότι υπήρξε εποχή εις τας περιφερείας της Γορτυνίας κατά τας οποίας εις την εκκλησίαν τας Κυριακάς μόνον γυναίκες και παιδιά ενεφανίζοντο. Οι άνδρες, νέοι και γέροντες ακόμη, είχαν μεταναστεύσει, είχαν ανοίξει τα φτερά των προς άλλους κόσμους δια να δημιουργήσουν τον όγκον των δολλαρίων*».¹⁵⁰ Ο φημολογούμενος πλούτος της Αμερικής και ο φόβος για τις οικονομικές και κοινωνικές ανατροπές που είχε αρχίσει να επιφέρει, είχε παρασύρει ακόμα και ευκατάστατους κτηματίες οι οποίοι επίσης

---

¹⁴⁷ Ενδεικτικά: *Νέα Κόρινθος* 18/5/1908· *Τεγέα* 17/1/1893· *Πατρίς Πύργου* 29/12/1906 και 21/10/1906. Η απώλεια ψηφοφόρων αποτελούσε αιτία διαμαρτυρίας των Ελλήνων πολιτικών οι οποίοι μάλιστα καταφέρονταν εναντίον των υπερωκεάνιων εταιριών και των πρακτόρων τους, θεωρώντας τους υπεύθυνους για την πληθυσμιακή αφαίμαξη. «*Ερήμωσαν τους κάμπους μας και τα βουνά μας αυτές οι πλωτές νεκροφόρες*». Πέτρος Αφθονιάτης, *Μετανάστες*, Αθήνα, Τυπογραφείο Ζηκάκη, 1930, σ. 56.

¹⁴⁸ *Νέον Άστυ* 2/03/1902.

¹⁴⁹ *Πατρίς Πύργου* 29/12/1906· Βλ. «*Το ρεύμα των μεταναστεύσεων ήρchiσε να παρασύρη εκτός των άλλων και δημοτικούς Συμβούλους. Ούτω, ο Δήμαρχος Πεταλιδίου εξήτησε παρά της Νομαρχίας όπως διατάξη την συμπλήρωσιν των θέσεων των εις Αμερικάνη μεταναστευσάντων δημ. Συμβούλων Νικ. Καρβέλα και Νικ. Ζέρβα*». *Φως Μεσσηνίας* 28/09/1906.

¹⁵⁰ Μιχ. Ροδάς, *Πώς βλέπω την Ελλάδα*, ό.π., σελ. 139. Και στην Αράχωβα Λακωνίας στις αρχές του αιώνα καταγραφόταν σε τοπικό ημερολόγιο ότι στη θεία λειτουργία «*παρατηρεί τις την έλλειψιν των ανδρών βλέπων συσσωρευμένας τας γυναίκας όπισθεν και την αραιάν εκ τούτων τάξιν προς τα εμπρός*». Μαριάνθη Αναστασέα, «*Χρονικόν Αραχόβης 1903-1904*», αναδημοσίευση στην εφημ. *Καρυές*, φ.43, Μάρτιος/Απρίλιος/Μάιος 1996, σ. 8.

ακολουθούσαν το ρεύμα της εξόδου βλέποντας τις τοκογλυφικές δραστηριότητές τους να συρρικνώνονται.¹⁵¹ Πόλεις και χωριά της Πελοποννήσου, όπως η Τρίπολη, τα χωριά της Τεγέας και του δήμου Οινούντος, η επαρχία της Κορίνθου παρουσίαζαν εικόνα απονέκρωσης η οποία γινόταν ιδιαίτερα αισθητή την περίοδο των θρησκευτικών εορτών, όπως το Πάσχα.¹⁵²

Όσο κορυφωνόταν το ρεύμα της εξόδου, στις μεταναστευτικές κοινότητες αναστάτωση βίωνε και ο χώρος της εκπαίδευσης και ειδικά η λειτουργία των Ελληνικών σχολείων.¹⁵³ Μέχρι και τους Βαλκανικούς Πολέμους η εφηβική μετανάστευση την οποία ευνοούσε το σύστημα πατρωνίας που είχε αναπτυχθεί κυρίως γύρω από τα αμερικανικά στιλβωτήρια, ήταν υψηλή.¹⁵⁴ Στη Βαμβακού Λακωνίας η αφαίμαξη μικρών ηλικιών ήταν τόσο μεγάλη ώστε η Ένωση των Πληρεξουσίων της Κοινότητας απηύθυνε έκκληση μετά το 1902 στους μετανάστες να μην καλούν τα παιδιά τους στο εξωτερικό προτού τελειώσουν το Ελληνικό σχολείο ή τουλάχιστον το δημοτικό τόσο για το συμφέρον των ίδιων των παιδιών όσο και των σχολείων της κοινότητας τα οποία κινδύνευαν πλέον να κλείσουν από έλλειψη μαθητών.¹⁵⁵ Το επιχείρημα που προέβαλλαν για να τους πείσουν ήταν η ευκολία με την οποία οι απόφοιτοι του Ελληνικού μπορούσαν να εκμάθουν την αγγλική γλώσσα, να ενταχθούν στην αμερικανική αγορά εργασίας και να προσαρμοστούν στο νέο κοινωνικό περιβάλλον. Ομοίως στο νομό Μεσσηνίας οι εκπαιδευτικοί προσπαθούσαν να συγκρατήσουν τη μαθητική διαρροή που παρατηρούνταν στις ηλικίες 11-15 ετών. «Και αυτό δε το Ελληνικόν σχολείον [της Αλαγονίας] ευρίσκεται εις αναστάτωσιν, διότι μεταξύ των μεταναστών συγκαταλέγοντο και τινές μαθηταί και διότι πολλοί άλλοι είναι προς

---

¹⁵¹ Τεγέα 25/05/1894.

¹⁵² Θεόδωρος Γ. Μηνόπουλος, *ό.π.*, σ. 79· H. P. Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, *ό.π.*, σ. 230-231· Th. Saloutos, *The Greeks in the United States*, *ό.π.*, σ. 41· Τεγέα 5/04/1896.

¹⁵³ Βλ σχετικές παρατηρήσεις για τις κοινότητες του Πάρωνα στο Καλλιόπη Γαβαλά, *Κοινωνία και εκπαίδευση. Λακωνία 19^{ος}- 20^{ος} αιώνας*, Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα, 1999, σ. 143-258.

¹⁵⁴ Στο 6% υπολογίζει ο Πολύζος την αναχώρηση ηλικιών κάτω των 15 έως το 1920, στο 12% ο Βαλαώρας έως το 1912 ενώ η Έκθεση της Επιτροπής της Βουλής αναφέρει ποσοστά έως και 13% για τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Η αυστηροποίηση της αμερικανικής νομοθεσίας μετά το 1907 και οι στρατολογικοί περιορισμοί του ελληνικού κράτους τη δεκαετία του 1910 περιόρισαν σίγουρα τα ποσοστά της μετανάστευσης ανηλίκων. Βλ. ερμηνεία των παραπάνω ποσοστών στο Δημήτρης Κ. Ψυχογιός, «Συμβολή στη μελέτη των δημογραφικών φαινομένων του 19ου αιώνα», *ό.π.*, σ. 160-167.

¹⁵⁵ Νίκος Χ. Σταυρόπουλος, *Η Βαμβακού: Το μικρό χωριό και η μεγάλη ιστορία του*, Αθήνα, Σοκόλης, 1989, σ. 150, 156-157. Ο Λυκούδης στην κριτική του για την αυξημένη μεταναστευτική έξοδο από την Ελλάδα έθιγε και το ζήτημα της φυγής των ανήλικων παιδιών. Ανέφερε ενδεικτικά ότι στις αρχές του 1899 σε μία μόνο ομαδική αναχώρηση από τα χωριά της Σπάρτης μετείχαν πενήντα δύο παιδιά, μαθητές των δημοτικών σχολείων. Εμμανουήλ Λυκούδης, *Οι μετανάστες*, *ό.π.*, σ. 32.

μετανάστευσιν. Μάτην ο Σχολάρχης μετά των λοιπών διδασκάλων προσπαθούν να εκριζώσουν εκ των μαθητών την ιδέαν ταύτην».¹⁵⁶

Για τους πολέμιους της μετανάστευσης η γενικευμένη τάση φυγής στην ελληνική επαρχία ερμηνευόταν ως παθολογικός παροξυσμός. «Οι ιδικοί μας μετανάσται φεύγουν από το γενέθλιον έδαφος, από την ιεράν γην των πατέρων των, ανυπόμονοι, ευτυχείς ως να αφίνουν οπίσω των κάτι χειρότερον ειρκτής. Με κραυγήν απελευθερώσεως ορμούν εις το Άγνωστον, το μακράν, το πέραν του Ωκεανού Άγνωστον, και οι μένοντες τους μακαρίζουν, τους ζηλεύουν, οι δε συγγενείς, εις τας συγκινητικάς στιγμάς του αποχαιρετισμού, χύνονται εις την αγκάλην των, όχι δια να τους συγκρατήσουν απελπιστικώς, όχι δια να τους δεσμεύσουν, αλλ' αναρτώνται εις τον λαιμόν των δια ν' απέλθουν και αυτοί μαζί των, σφίγγονται επ' αυτών με την σιωπηλήν ικεσίαν να τους καταστήσουν μετόχους της ευτυχίας των...».¹⁵⁷ Αυτή η προθυμία και η επιμονή για μετανάστευση θα πρέπει ωστόσο να συσχετισθεί με το πώς είχε βιωθεί και ερμηνευτεί το «αμερικανικό όνειρο» στις τοπικές κοινωνίες και πώς διαμορφωνόταν σταδιακά μια ισχυρή μεταναστευτική παράδοση.

Η υπερατλαντική μετακίνηση και οι διεθνικές πρακτικές ανταλλαγής και επικοινωνίας οι οποίες αναπτύσσονταν με τον καιρό είχαν πράγματι επιπτώσεις όχι μόνο πάνω στην οπτική, την κοσμοθεωρία των μεταναστών αλλά και εκείνων οι οποίοι ήταν στενά συνδεδεμένοι με αυτούς. Η διεθνική ζωή κάποιων διαμόρφωνε τη διεθνική φαντασία άλλων.¹⁵⁸ Μετασχημάτιζε όχι μόνο την ποιότητα ζωής τους αλλά και την πρόσληψη της κοινωνικής πραγματικότητας μέσα στην οποία δρούσαν. Όπως, δηλαδή, οι μετανάστες διατηρούσαν ένα διπλό πλαίσιο αναφοράς στην καθημερινή τους ζωή, έτσι και όσοι έμεναν πίσω στην πατρίδα ανέπτυσαν μια διεστιακότητα (*bifocality*), μια διπλή συνείδηση με την οποία αξιολογούσαν τις καθημερινές εμπειρίες, το παρελθόν και το μέλλον τους. Στο φαντασιακό και ιδεολογικό ορίζοντά τους η αποδημία εγγραφόταν ως προγραμματικός στόχος καθώς αξίες και αντιλήψεις οι οποίες ήταν συνυφασμένες με τη μετανάστευση, όπως η προσωπική πρόοδος, η κοινωνική

---

¹⁵⁶ Θάρρος Καλαμών 23/02/1904 [Παρατίθεται στο Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία (1833-1910). Όψεις της μεσσηνιακής κοινωνίας μέσα από την εκπαίδευση*, Καλαμάτα, Γ.Α.Κ. Μεσσηνίας, 2004, σ. 128]. Βλ. στην ίδια μελέτη συμπεράσματα για τη μαθητική διαρροή από τα Ελληνικά σχολεία της Μεσσηνίας την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Στο ίδιο, σ. 126-136.

¹⁵⁷ Αριστοτέλης Κουρτίδης, «Η μετανάστευσις και το σχολείον», *Μελέτη 5*, 1907, σ. 258.

¹⁵⁸ Rebecca Golbert, "Transnational orientations from home: Constructions of Israel and transnational space among Ukrainian Jewish youth", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 27, 4, 2001, σ. 717.

καταξίωση και η οικονομική επιτυχία, γίνονταν κτήμα όλης της κοινότητας.¹⁵⁹ Αγροτικές κοινότητες στις οποίες είχαν δημιουργηθεί τα πρώτα μεταναστευτικά δίκτυα μούνταν συνεπώς σταδιακά στο σύνολό τους στη διαδικασία της μετανάστευσης. Ταυτίζοντας την παραμονή στη γενέτειρα με τη στασιμότητα, τη δειλία και την αποτυχία, ειδικά η νεολαία επιζητούσε την ένταξή της σε κάποια ομάδα και την άμεση αναχώρησή της όταν το εισιτήριο και η εργασία στο νέο τόπο εξασφαλιζόνταν. Αυτή η πολιτισμική αλλαγή είχε τη δική της δυναμική καθώς ενίσχυε περαιτέρω τις μεταναστευτικές τάσεις ανατροφοδοτώντας το ίδιο το φαινόμενο.¹⁶⁰ Με τον καιρό δηλαδή ψυχολογικές παράμετροι αλλά και ατομικές επιθυμίες, εμπειρίες και επιδιώξεις (π.χ. προσπάθεια κληρωτών να αποφύγουν τη μακρά στρατιωτική θητεία), επενεργούσαν όλο και περισσότερο στην απόφαση της εξόδου.¹⁶¹ Η μετανάστευση δεν ήταν πλέον εξαρτημένη μόνο από δομικές αιτίες αλλά και από προσωπικούς στόχους. Η επιλογή προϋπέθετε γνώση για τις ευκαιρίες στο Νέο Κόσμο και τις δυνατότητες μετάβασης σε αυτόν, ενώ ήταν ενθικευμένη μέσα σε ένα πλέγμα κοινωνικών σχέσεων.¹⁶² Όπως έχει παρατηρήσει ο Έρικ Χομπσμπάουμ, «όταν η μαζική μετανάστευση εγγράφηκε στις εμπειρίες του απλού λαού και κάθε παιδί [...] είχε κάποιον ξάδελφο, θείο ή αδελφό [...] στις Ηνωμένες Πολιτείες, η αποδημία έγινε συνηθισμένη – και όχι απαραίτητως αμετάκλητη- επιλογή, βασισμένη στην εκτίμηση των προοπτικών, και έπαψε να είναι απλώς μια δύναμη του πεπρωμένου».¹⁶³

Η μεταβολή στα ήθη των χωρικών οι οποίοι έως τότε θεωρούνταν κλειστοί στον έξω κόσμο εντυπωσίαζε τους ερευνητές του μεταναστευτικού φαινομένου και τονιζόταν σε βαθμό υπερβολής στις μελέτες τους. Ο Δαμίρης παρέθετε ως παράδειγμα την ευκολία με την οποία αντικαταστάθηκε την τελευταία στιγμή ένας νεαρός Ζακυνθινός υποψήφιος μετανάστης, από τον εξηκονταετή πατέρα του. Αν και ήταν έτοιμος να αναχωρήσει για την Αμερική με εξασφαλισμένο το εισιτήριο και την

¹⁵⁹ St. Vertovec, “Migrant Transnationalism and Modes of Transformation”, *IMR* 38, 3, 2004, σ. 974-977.

¹⁶⁰ Douglas S. Massey κ.ά., “Theories of International Migration”, *ό.π.*, σ. 452-453· Hein De Haas, “The Social and Cultural Impacts of International Migration on Moroccan Sending Communities: A Review”, στο Petra Bos, W. Fritschy (επιμ.), *Morocco and the Netherlands: Society, Economy, Culture*, Άμστερνταμ, VU University Press, 2006, σ. 125.

¹⁶¹ Ο αυξητικός αριθμός των στρατευσίμων ηλικιών είχε αναγκάσει άλλωστε αρκετούς Νομάρχες να υποβάλουν τις εκθέσεις των Στρατολογικών τους Γραφείων στο Υπουργείο Εσωτερικών και να αιτηθούν τη διενέργεια αυστηρών ελέγχων και την απαγόρευση της αναχώρησης των κληρωτών. Βλ. Έκθεση του Νομάρχη Αττικής και Βοιωτίας στο Εμμ. Ρέπουλης, *ό.π.*, σ. 82-83.

¹⁶² Ulf Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe*, *ό.π.*, σ. 55. Για το πλέγμα των παραγόντων που ενθάρρυναν τη μεταναστευτική έξοδο από τη Νοτιοανατολική Ευρώπη βλ. Στο ίδιο, σ. 37-83.

¹⁶³ Έρικ Χομπσμπάουμ, *Η Εποχή του Κεφαλαίου*, *ό.π.*, σ. 303-304.

εργασία, ο γιος απορρίφθηκε λόγω διάγνωσης τραχώματος στους οφθαλμούς του. Με μεγάλη προθυμία, σύμφωνα πάντα με τον ερευνητή, ο πατέρας πήρε το σάκο, το πανωφόρι και το εισιτήριο του παιδιού του και επιβιβάστηκε αντί αυτού στη λέμβο για να ξεκινήσει το υπερωκεάνιο ταξίδι.¹⁶⁴

Για τις μεταναστευτικές κοινότητες των αρχών του 20ού αιώνα η Αμερική δεν αποτελούσε απλώς έναν επιθυμητό προορισμό αλλά ένα φανταστικό τόπο, μια κατασκευή, μεταφορά και σύμβολο πολύ περισσότερων πραγμάτων από αυτό που συνιστούσε η γεωγραφική αναφορά της. Στη μυθοποίησή της συντελούσε κυρίως η κοινωνικοπολιτισμική απόσταση των μεγαλουπόλεων της από τη γενέτειρα το χάσμα δηλαδή ανάμεσα στις οικονομικές λειτουργίες, τις κοσμοαντιλήψεις και τις αξίες ενός κόσμου διαφορετικού από εκείνου των ντόπιων.¹⁶⁵ Στους νοητικούς ορίζοντες των κατοίκων είχε πράγματι εγγραφεί μια γεωγραφία ισχύος σύμφωνα με την οποία η πατρίδα τους και η Αμερική συγκροτούσαν δύο άνισους τόπους από υλική, τεχνολογική, πολιτική και κοινωνική πλευρά. Οι περιγραφές αυτού του ιδεατού προορισμού στον τοπικό Τύπο επιτρέπουν ως ένα βαθμό την κατανόηση του λόγου (discourse) που είχε αναπτυχθεί στις κοινότητες της Παλαιάς Ελλάδας οι οποίες διατηρούσαν διεθνικούς δεσμούς. Ήταν η «*υπερωκεάνιος νύμφη των ονείρων*»,¹⁶⁶ η «*χρυσόφορος χώρα του Κολόμβου*» και η «*η πέραν του ωκεανού χώραν των ονείρων των*», ένας «*πλουτοφόρος πακτωλός*», η «*χώρα των θαυμάτων*», η «*υπερωκεάνειος Δημοκρατία*», η «*χαρίεσσα χώρα της πρωτοτυπίας και της εκκεντρικότητας*», η «*χώρα των χρυσών περιστάσεων*». ¹⁶⁷ Στις θετικές πολιτισμικές αναπαραστάσεις της Αμερικής κυριαρχούσαν ο ανεξάντλητος πλούτος και οι ευκαιρίες κοινωνικής ανόδου, η ευνομία και η δικαιοσύνη, ο πολιτισμός και η πρόοδος, τα παράδοξα και οι εκπλήξεις της.¹⁶⁸

Οι κάτοικοι των ορεινών περιοχών οι οποίοι είχαν έως τότε μικρή γνώση του κόσμου και αγνοούσαν ό,τι βρισκόταν πέρα από τα όρια των αγροκτημάτων τους εξοικειώνονταν σταδιακά με τη μακρινή αυτή ήπειρο.¹⁶⁹ Με τον ξενιτεμό τόσων παιδιών, συζύγων, συγγενών και συγχωριανών, άνδρες και γυναίκες «μάθαιναν»

---

¹⁶⁴ Χριστόδουλος Δαμίρης, *Περί της εκ Ζακύνθου μεταναστεύσεως*, ό.π., σ. 18-19.

¹⁶⁵ Βασίλης Νιτσιάκος, *Οι ορεινές κοινότητες της βόρειας Πίνδου στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Αθήνα, Πλέθρον, 1995, σ. 106-107.

¹⁶⁶ Παρατίθεται στο Λίνα Βεντούρα, «Το ‘αμερικανικό όνειρο’ στην Πελοπόννησο», ό.π., σ. 96.

¹⁶⁷ Έτσι περιγράφεται η Αμερική στον Πελοποννησιακό τύπο. Ενδεικτικά: *Λακωνία* 26/02/1906, 8/05/1911, *Νέος Αιών* 21/09/1903, *Καλάβρυτα* 3/02/1932.

¹⁶⁸ Για την «αμερικανική εικονοποιία», βλ. Ιωάννα Λαλιώτου, ό.π., σ.159-176.

¹⁶⁹ Holt Hamilton, *The life stories of undistinguished Americans. As told by Themselves*, ό.π., σ. 40.

γεωγραφία, «έβλεπαν» άλλους τόπους και άλλους ανθρώπους.¹⁷⁰ Στην Αράχωβα Λακωνίας τετρακόσιοι πενήντα άνδρες είχαν μεταναστεύσει στις αρχές του αιώνα σε σύνολο χιλίων οκτακοσίων κατοίκων. Η επιρροή της Αμερικής ήταν διάχυτη στο σύνολο του πληθυσμού, όπως κατέγραφε η δασκάλα του τοπικού σχολείου στο ημερολόγιό της: «Δεν ακούεται δε και εκ του στόματος των άλλων ειμή η κεχρυσωμένη λέξις Αμέρिका».¹⁷¹ Η «Αμερική» μετατρέποταν σε λέξη κοινή σε κάθε νοικοκυριό των μεταναστευτικών κοινοτήτων και οι χωρικοί αναφέρονταν σε Πολιτείες και πόλεις της, όπως το Λόουελ, με την ίδια ευκολία με την οποία συζητούσαν για κάποια κοντινή ελληνική επαρχία ή την Αθήνα.¹⁷² Στη Ζάκυνθο στα τέλη της πρώτης δεκαετίας ήταν γνωστή η περίπτωση ενός γέροντα χωρικού ο οποίος καυχόταν ότι γνώριζε επακριβώς τη γεωγραφία των 49 πολιτειών της Αμερικής μέσα από τις επιστολικές αναφορές των μεταναστών γιών του.¹⁷³ Οι γνώσεις ωστόσο που κυκλοφορούσαν μέσω των περιγραφών και των αφηγήσεων των απόδημων δεν επέτρεπαν παρά το σχηματισμό μιας αφηρημένης, ανακριβούς και ατελούς εικόνας των Ηνωμένων Πολιτειών ως πολιτικής οντότητας. Τις περισσότερες φορές άλλωστε οι αναφορές των ίδιων των μεταναστών παρέπεμπαν σε συγκεκριμένες πόλεις ή τόπους εργασίας, συχνά μάλιστα σε κάποια περίοδο της ατομικής ζωής και σε προσωπικές εμπειρίες.¹⁷⁴ Καθώς λοιπόν οι μετανάστες χαρτογραφούσαν βιωματικά την αμερικανική ήπειρο, η σύγχυση των ντόπιων ως προς την πραγματική έκταση των περιοχών, τη θέση τους στο γεωγραφικό χάρτη και τις αποστάσεις ήταν μεγάλη.¹⁷⁵ Η ανάγνωση της Αμερικής ως ενιαίου χώρου¹⁷⁶ λειτουργούσε ωστόσο εφησυχαστικά για τους συγγενείς οι οποίοι αισθάνονταν ότι τα ίχνη των ανθρώπων τους δεν θα χαθούν και ότι θα μπορούσαν να επικοινωνήσουν και να ενημερωθούν για αυτούς μέσω οποιουδήποτε ταξιδιώτη.

Οι μεταναστευτικές κοινότητες της Νότιας Ελλάδας εμφανίζονταν σε μεγάλο βαθμό «αμερικανοποιημένες», όπως άλλωστε επιβεβαίωναν και οι ξένοι περιηγητές.¹⁷⁷

---

¹⁷⁰ Χάρης Αθ. Γρηγόρης, *Τσούνη. Ιστορία. Λαογραφία. Αναμνήσεις*, Άρλινγκτον/Μασσαχουσέτη, [χ.έ], 2000, σ. 197.

¹⁷¹ Μαριάνθη Αναστασέα, «Χρονικόν Αραχόβης 1903-1904», αναδημοσίευση στην εφημ. *Καρύες*, φ.42, Δεκέμβριος 1995, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1996, σ. 7.

¹⁷² Thomas Burgess, *Greeks in America*, ό.π., σ. 143.

¹⁷³ Χριστόδουλος Δαμίρης, *Περί της εκ Ζακύνθου μεταναστεύσεως*, ό.π., σ. 34.

¹⁷⁴ Ιωάννα Λαλιώτου, *Διασχίζοντας τον Ατλαντικό*, ό.π., σ. 192-193.

¹⁷⁵ Bill Jones, 'Raising the Wind': *Emigrating from Wales to the USA in the late nineteenth and early twentieth centuries*, ό.π., σ. 36-37.

¹⁷⁶ Βλ. στις επιστολές από την Ελλάδα χρήση των γενικευμένων όρων «Αμερική» και «ξενιτιά» και αποφυγή αναφοράς σε τοπωνύμια, Πολιτείες κλπ. στο Μαργαρίτα Δούνια, *Η ελληνική μετανάστευση στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής*, ό.π., σ. 108.

¹⁷⁷ Holt Hamilton, *The life stories of undistinguished Americans*, ό.π., σ. 48.

Δεν ήταν μόνο τα σπίτια και οι δημόσιες δωρεές που μαρτυρούσαν την αμερικανική επιρροή αλλά και η ίδια η παρουσία και οι συνήθειες των παλινοστούτων. Οι μετανάστες έδειχναν να απολαμβάνουν το αίσθημα της πολιτισμικής διαφοράς και της νέας γλωσσικής δεξιοτήτας επιμένοντας στη χρήση των αγγλικών λέξεων, στη διατήρηση των εξαμερικανισμένων ονομάτων τους και συνηθειών, καθώς και στην επίδειξη των ευρωπαϊκών τους ρούχων και εργαλείων.¹⁷⁸ Τα εικοσαδολάρια που μετέφεραν στην Ελλάδα ή που εσώκλειαν στα γράμματά τους ήταν ιδιαίτερα δημοφιλή στα μεταναστευτικά χωριά, συχνά μάλιστα εντάσσονταν στις καθημερινές τους συναλλαγές ελλείψει διαθέσιμου συναλλάγματος. Ανταλλάσσονταν από τους κατοίκους της Πελοποννήσου στις τοπικές εμποροπανηγύρεις με καταναλωτικά αγαθά και μέσω των γυρολόγων εμπόρων διαδίδονταν και σε μακρινές κοινότητες οι οποίες δεν διέθεταν αποδήμους.¹⁷⁹

Τα παραδοσιακά τραγούδια της ξενιτιάς ενσωμάτωσαν γρήγορα το αφήγημα της μετανάστευσης στην Αμερική και μοτίβα όπως το μακρινό θαλάσσιο ταξίδι, οι περιπέτειες των μεταναστών στις μεγαλουπόλεις, η ερήμωση των χωριών, ο αβάσταχτος χωρισμός, ο γυρισμός των ξενιτεμένων και ο γάμος τους, αποτύπωναν όχι απλώς τις αντιλήψεις, τους φόβους και τις προσδοκίες όσων έμειναν πίσω αλλά και τη σταδιακή πολιτισμική εξοικείωσή τους με το μεταναστευτικό εγχείρημα.¹⁸⁰

1. *Παν τα κουρίτσια για νερό
βρίσκουν του τόπουν αδειανό
και κει κάθονται και κλαίνι
που 'ν' τα παλληκάρια, λένι.
Στο παπόρι μπήκανε
στη Νέα Όρκη βγήκανε.
Είκουσ' μιρούλις θάλασσα
σκοτο 'υρις κι σκουντάματα.
Μουρή μαγκούφ' Αμικική
πο 'χεις του χρήμα του πουλύ,
μουρή μαγκούφα ξενιτιά*

---

¹⁷⁸ Ο Κάρλο Λέβι είχε εντυπωσιαστεί από την «αμερικανοποιημένη όψη» της Λουκανίας στην Κάτω Ιταλία η οποία φαινόταν και μέσα από την επιμονή των παλινοστούτων να χρησιμοποιούν στις εργασίες τους ως μονάδες μέτρησης τις ίντσες και τις λίβρες αντί για τα μέτρα και τα κιλά. Κάρλο Λέβι, *Ο Χριστός σταμάτησε στο Έμπολι*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2014, σ. 147.

¹⁷⁹ Basil C. Gounaris, "Emigration from Macedonia", *ό.π.*, σ. 147· Βλ. επίσης Τρ. Χατζηνικολάου, «Οι πρώτοι Ρουμελιώτες που διέπλευσαν τον Ατλαντικό», *Εκκλησιαστική Παρέμβαση* τχ. 152, Μάρτιος 2009, [<http://parembasis.gr/index.php/el/journal/archive> Τελευταία πρόσβαση 10/12/2018]

¹⁸⁰ Τα συγκεκριμένα τραγούδια απαντούν σε διάφορες παραλλαγές στην Πελοπόννησο, τη Στερεά και την Εύβοια και μορφολογικά διαφέρουν από τα παραδοσιακά της ξενιτιάς από τον βραχύ στίχο τους (επτασύλλαβος/οκτασύλλαβος) και την ομοιοκαταληξία τους.

φύλα τουν ξέν' απ' αρρουσιά. (Αιτωλία 1926).¹⁸¹

2. Όποιος θα πάη στ'ν Αμερική
να κάτση ν'το συλλογιστή
σαράντα μέρες θάλασσα
φουρτούνες και ξεράσματα...
Μες στό παπόρι μπήκαμε
στη Νέα Όρκη βγήκαμε
σαν τα πουλιά γυρίζαμε,
κανένα δε γνωρίζαμε.¹⁸²

3. Π' ανάθεμά σ' Αμερική, με τα πολλά λεφτά σου,
που πήρες τ' αδελφούλια μου και τα' κανες δικά σου.
Π' ανάθεμά σ' Αμερική, με τις πολλές σου λίρες,
π' αφήνεις τα παιδιά ορφανά και τις γυναίκες χήρες.
Πουλάκι της Αμερικής, κάτσε να σε ρωτήσω
μην είδες τ' αδελφούλι μου, χρυσά για να σε ντύσω;¹⁸³

Νέες λέξεις επίσης εντάχθηκαν στο τοπικό λεξιλόγιο της κοινότητας: τα «πέυ μπουκ», τα «τσέκια», οι «μπίζνες», το «ολράιτ», το «Μπρούκλιν».¹⁸⁴ Ακόμα και οι γυναίκες οι οποίες άκουγαν με φόβο και προκατάληψη τα πρώτα χρόνια για την προοπτική της Αμερικής,¹⁸⁵ ενέταξαν στις συζητήσεις τους στο σπίτι ή στη γωνία του δρόμου την αμερικανική καθημερινότητα των ανδρών τους. «*Η ζωή των άλλων, αυτών των απόμακρων άλλων*»,¹⁸⁶ μονοπωλούσε τα ενδιαφέροντα και όσων ανδρών παρέμεναν στο χωριό. Οι τελευταίοι αρέσκονταν να σχολιάζουν με άνεση τις πολιτικές εξελίξεις στην Αμερική και το άνοιγμα των δουλειών, να μεταφέρουν με καμάρι όσες πληροφορίες τούς είχαν γράψει οι δικοί τους και να επενδύουν σε αυτές τα δικά τους όνειρα και επιθυμίες. Στα τέλη της πρώτης δεκαετίας ο Fairchild είχε εντυπωσιαστεί από τις συζητήσεις των ντόπιων στα καφενεία οι οποίες περιστρέφονταν γύρω από την

¹⁸¹ Γκυ Σωνιέ, *Το δημοτικό τραγούδι της ξενιτιάς*, Αθήνα, Εστία, 2004, σ. 287-290.

¹⁸² Μανόλης Τριανταφυλλίδης, *Έλληνες της Αμερικής*, Αθήνα, [χ.ε], 1952, σ. 50.

¹⁸³ Στο ίδιο, σ. 49.

¹⁸⁴ Βάσος Τσιμπιδάρος, *Μανιάτικες Αναμνήσεις*, ό.π., σ. 60-61.

¹⁸⁵ Βλ. για παράδειγμα στα λακωνικά χωριά την προφητεία περί «μαύρης τρύπας που θα κατάπινε τους άντρες της Ελλάδας» η οποία αποδιδόταν σε ιεροκήρυκα ο οποίος κυκλοφορούσε στις επαρχίες της Πελοποννήσου το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα. Η φυγή ενός νέου στην Αμερική ερμηνευόταν από τις γυναίκες της περιοχής ως εκπλήρωσή της. Grace E. Marshall, *Eternal Greece*, Ρότσεστερ, Νέα Υόρκη, The Dubois Press, 1938, σ. 190-191. Βλ. επίσης τις κατάρες των γυναικών οι οποίες έμεναν μόνες και απροστάτευτες ειδικά στην περίπτωση της εξαφάνισης του μετανάστη ή της διακοπής της επικοινωνίας μαζί του: «*Να χαθή και η Αμερική και το καλό της! Να βούλιαζε καλύτερο θα ήτανε! Σαν τη Βλαχιά κι αυτή μπασίδια έχει και βγασίδια δεν έχει!*» Φαίδων Κουκουλές, *Πέρα κει στο Βασσαρά*, Αθήνα, Τυπ. Μυρτίδης, 1954, σ. 64.

¹⁸⁶ Colette Piaux, «Η βίωση της απουσίας στο χωριό: το Εδώ ανάμεσα στο Αλλού και το Άλλοτε. Δοκίμιο για την κατάσταση των Άνω Ραβενιών, χωριού της Ηπείρου», Στάθης Δαμιανάκος (επιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα. Κοινωνιολογικές ανθρωπογεωγραφικές, εθνολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Ε.Κ.Κ.Ε, 1987 σ. 414.

οικονομική κρίση του 1907, τις προεδρικές εκλογές και τις ευοίωνες προοπτικές που παρουσίαζε η εκλογή του Ουίλιαμ Χάουαρντ Ταφτ ως Προέδρου των ΗΠΑ.¹⁸⁷

Οι χρόνοι αναχώρησης και επιστροφής των μεταναστών, η πληρωμή των μεροκάματων κάθε Σάββατο, οι περίοδοι ανεργίας, τα έτη απουσίας στην Αμερική σηματοδότησαν για τις οικογένειες των μεταναστών μια αλλαγή στον τρόπο αντίληψης και οργάνωσης του χρόνου. Η μέτρησή του στις μεταναστευτικές κοινότητες δεν ακολουθούσε πλέον μόνο το αγροτικό και χριστιανικό ημερολόγιο αλλά παράλληλα και τους ρυθμούς της αμερικανικής βιομηχανικής κοινωνίας. Επηρεαζόταν όχι αυστηρά από τις κυκλικές εναλλαγές των εποχών και τις αγροτικές εργασίες αλλά και από τα προγραμματισμένα δρομολόγια των υπερωκεάνιων εταιριών, τη διάρκεια του μεταναστευτικού ταξιδιού, τα συμβόλαια εργασίας στην Αμερική, την αναμονή των επιστολών και των εμβασμάτων.¹⁸⁸ Η ανέγερση των δημόσιων ρολογιών στις πλατείες και τις εκκλησίες, πολύ περισσότερο όμως η επιδεικτική χρήση του ατομικού ρολογιού από τους «Αμερικάνους», πέρα από τους πολλαπλούς άλλους συμβολισμούς τους, σηματοδοτούσαν την επαφή τους με μια διαφορετική πειθαρχία του χρόνου. Μαρτυρούσαν μια μεταβολή στον τρόπο με τον οποίο πλέον οι κάτοικοι των μεταναστευτικών κοινοτήτων προσλάμβαναν, διαχειρίζονταν και αποτιμούσαν το χρόνο. Παράλληλα με τις συλλογικές αναπαραστάσεις του χρόνου ως αέναης επανάληψης του παρελθόντος, αντιλαμβάνονταν πλέον και ως άτομα το παρόν τους, προσανατολισμένο προς ένα γραμμικά ανώτερο μέλλον.¹⁸⁹ Ακολουθώντας αυτούς τους νέους ρυθμούς οι κάτοικοι έκαναν σχέδια ζωής, προγραμματίζαν τους γάμους, τις γεννήσεις, το χρόνο παραμονής των παιδιών στο σχολείο, τις νέες αναχωρήσεις για την Αμερική και την επιστροφή από αυτή.

Ειδικά η νεολαία ήταν αυτή η οποία είχε κατεξοχήν επηρεαστεί από τη μαζική μεταναστευτική έξοδο. Κοινωνικοποιούνταν μέσα σε ένα περιβάλλον στο οποίο οικογενειακές και ατομικές διαδρομές και στρατηγικές, ταυτότητες, μνήμες, μορφές κατανάλωσης, κοινωνικοπολιτισμικές πρακτικές, τρόποι ανατροφής ενσωμάτωναν

---

¹⁸⁷ H. P. Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, ό.π., σ. 84.

¹⁸⁸ Βλ. στη νότια Ιταλία πώς η εποχική μετανάστευση επηρέασε τους ρυθμούς της καθημερινής ζωής. Linda Reeder, *Widows in white*, ό.π., σ. 127-141. Για τις μεταβολές στην κουλτούρα της Δυτικής Ευρώπης, ως προς τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονταν οι άνθρωποι το χρόνο βλ. την κλασική μελέτη του E. Π. Τόμσον, *Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός*, Αθήνα, Νησίδες, 2008.

¹⁸⁹ Peggy Levitt, Deepak Lamba-Nieves, “Rethinking social remittances and the migration-development nexus from the perspective of time”, ό.π., σ. 11–22· Βασίλης Νιτσιάκος, *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*, Αθήνα, Οδυσσέας, 2003, σ. 130.

διεθνικές έξεις και πρακτικές.¹⁹⁰ Η «Αμερική», λέξη μαγική η οποία ταυτιζόταν με τη γη των ονείρων, του χρυσού και της ευκαιρίας, προκαθόριζε τις επιλογές της. *«Τα μικρά παιδιά των λαϊκών τάξεων ονειροπολούν την εποχήν, που θα ημπορούν «να κάμουν πανιά» από το χωρίον των και οι έφηβοι δεν βλέπουν την ώραν πότε να συμπληρωθή ο ναύλος ή προσεγγίση το υπερωκεάνειον»* σχολίαζε μελετητής όταν είχαν ήδη συμπληρωθεί τρεις δεκαετίες εξόδου προς την Αμερική.¹⁹¹ Στην ίδια παρατήρηση προέβαινε σε ετήσια έκθεσή του στις αρχές του αιώνα ο Αμερικανός πρόξενος Τζορτζ Χόρτον: *«Είναι σχεδόν αδύνατο να βρεις κάποιο νεαρό ή έφηβο αγόρι στα χωριά ή τους αγρούς το οποίο να μην ζει με την ελπίδα της αναχώρησης στην Αμερική».*¹⁹² *«Στα παιδικά μου χρόνια, προ παντός στη ρούγα, πολύ μιλούσαν για την ξενιτιά»* θυμόταν ένας μετανάστης καταγόμενος από το Τσούνι Λακωνίας.¹⁹³ Κοινωνικοποιημένος με τις συζητήσεις των γυναικών για τα ξενιτεμένα παιδιά του χωριού ή με τις αφηγήσεις των ίδιων των «Αμερικάνων», βιώνοντας παράλληλα τη μετανάστευση του δικού του πατέρα και αρκετών συγγενών του, η αναχώρηση του συγκεκριμένου Λάκωνα για την Αμερική ήταν προδιαγεγραμμένη. Ο Λυκούδης περιέγραφε με ιδιαίτερα επικριτικό τρόπο την επιρροή αυτή που είχαν πάνω στην παιδική ηλικία οι ωραιοποιημένες περιγραφές της Αμερικής και οι υποσχέσεις όσων είχαν ήδη μεταναστεύσει: *«Εκεί, πέραν, σας λένουν δεικνύοντες ασυνειδήτως προς όλα τα σημεία του ορίζοντος, εκεί πέραν είναι η ζωή! [...] Εκεί δεν έχουν κόπον και ιδρώτα τα χρήματα. Φθάνει να απλώσης το χέρι και έκαμες την τύχην σου. [...] Και τα πλήθη των μικρών παιδιών, τα οποία παρέσυραν εις την μετανάστευσιν ξένοι ως επί το πλείστον προς αυτά, ήνοιγαν με τον ενθουσιασμόν της παιδικής αφελείας τους αθώους οφθαλμούς των, απαράλλακτα όπως όταν προ εξ, προ οκτώ, προ δέκα ετών ήκουαν ωραία παραμύθια από το στόμα της μητρός ή της μάμμης των».*¹⁹⁴

Η Αμερική πρωταγωνιστούσε στα παιγνίδια των παιδιών, στην καθημερινότητα και τα όνειρά τους. Στο Νεοχώρι Λακωνίας το αγαπημένο παιδικό πολεμικό παιγνίδι αντανακλούσε όλες τις παραστάσεις και τις εικόνες με τις οποίες είχε γαλουχηθεί η νέα γενιά την περίοδο της μεταναστευτικής εξόδου. Ονομαζόταν οι «Αμερικάνοι» και επρόκειτο για ένα παιγνίδι κοινωνικών ρόλων οι οποίοι αναπαριστούσαν την κοινωνική

¹⁹⁰ Steven Vertovec, "Migrant Transnationalism and Modes of Transformation", ό.π., σ. 977.

¹⁹¹ Μιχαήλ Α. Δένδιας, *Αι Ελληνικάι παροικίαι ανά τον κόσμον*, Αθήνα, Τυπογραφείο Α. Δ. Φραντζεσκάκη, 1919, σ. 91.

¹⁹² Η. Ρ. Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, ό.π., σ. 223.

¹⁹³ Χάρης Αθ. Γρηγόρης, *Τσούνη. Ιστορία. Λαογραφία. Αναμνήσεις*, ό.π., σ. 192, 193, 198.

¹⁹⁴ Εμμανουήλ Λυκούδης, *Οι μετανάσται*, ό.π., σ. 24.

πραγματικότητα έτσι όπως είχε διαμορφωθεί μέσα από τη μετανάστευση των ανδρών του χωριού.¹⁹⁵ Αποτελούσε μια πολεμική αναμέτρηση ανάμεσα σε δύο αντίπαλες ομάδες αγοριών οι οποίες εκπροσωπούσαν τους ντόπιους και τους «Αμερικάνους» αντίστοιχα. Με την πολεμική ιαχή «Αμέρিকা» οι εισβολείς «Αμερικάνοι» διεκδικούσαν την αρπαγή των κοριτσιών τα οποία φυλάσσονταν σε μία οριοθετημένη περιοχή ως «γυναίκες» και «αρραβωνιαστικές» της κοινότητας. Οι ντόπιοι πολεμιστές μάταια αγωνίζονταν να τις υπερασπιστούν απέναντι στους εισβολείς. Σε μια περίοδο κατά την οποία κάθε κοπέλα εξαρτούσε το μέλλον της από το γάμο με έναν πλούσιο μετανάστη η έκβαση του παιδικού παιχνιδιού έδειχνε προβλέψιμη και μη αναστρέψιμη.¹⁹⁶

Αγόρια και κορίτσια μεγάλωναν «κοιτάζοντας προς την Αμερική».¹⁹⁷ Η μετανάστευση των ανδρών και ο γάμος των κοριτσιών με έναν «Αμερικάνο» αντανakλούσαν τον έμφυλο χαρακτήρα του κοινωνικού φαντασιακού απέναντι στη μετανάστευση. Ποικίλες εικόνες και μηνύματα μεταφέρονταν μέσα στο διεθνικό πεδίο επηρεάζοντας τον τρόπο με τον οποίο οι νέοι αξιολογούσαν τις δυνατότητες και τα οφέλη της δικής τους κινητικότητας ή εκείνης κάποιων άλλων μελών της οικογένειας.¹⁹⁸ Η πίεση που ασκούσαν οι μετανάστες για την προετοιμασία της αναχώρησης του επόμενου συγγενή ήταν μεγάλη, όπως φαίνεται από το απόσπασμα επιστολής νεαρού μετανάστη προς τη μητέρα του: «*Εδώ είναι ζωή και όχι αυτού· χάνει κανείς τον νου του εδώ μέσα, αυτού έδωσε ο Θεός τη νύχτα και εδώ τη μέρα. Έπιασα δουλειά σ' ένα καλό εστιατόριο με 35 δολάρια τον μήνα και γρήγορα θα τα αυξήσω. Να πουλήσης ένα χωράφι για να μάσης τα ναύλα του Παναγιωτάκη και να μου τον στείλης γρήγορα εδώ ναοίξω τα μάτια του. Αν δεν τον στείλης δεν θέλω να ξέρω για σας ούτε*

---

¹⁹⁵ Η Μαρία Παπαθανασίου στη μελέτη της για την παιδική ηλικία στο Κροκύλειο Δωρίδας αναρωτιέται αν τα περιορισμένα ευρήματά της για τα παιχνίδια κοινωνικών ρόλων μεταξύ των αγοριών οφείλονται στη μαζική μετανάστευση των ανδρών και την απουσία του πατρικού προτύπου για μεγάλο χρονικό διάστημα. Ωστόσο, παιχνίδια με έντονα έμφυλο χαρακτήρα, όπως οι «Αμερικάνοι», καταδεικνύουν ότι οι διεθνικές ροές επέτρεπαν τελικά τη φαντασιακή ταύτιση με τον κόσμο των μεγάλων. Μαρία Παπαθανασίου, *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο*, ό.π., σ. 277-282.

¹⁹⁶ Grace E. Marshall, *Eternal Greece*, ό.π., σ. 74. Βλ. καταγραφές από λαογράφους «αμερικανικών παιδικών παιχνιδιών» και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες αποστολής μεταναστών. Στην Ουγγαρία το παιχνίδι «μάντεψε τι» αφορούσε επαγγέλματα που ασκούσαν οι συμπατριώτες τους στην Αμερική. Δυο παιδιά-αρχηγοί απηύθυναν στους συμπαίχτες τους το ερώτημα: «Ερχόμαστε από την Αμερική και το επάγγελμά μας ήταν Κ_____ς». Αν κάποιο παιδί από την ομάδα μάντεψε σωστά «Κλειδαράς» τότε μπορούσε να επιλέξει ως συμπαίχτη του τον ένα από τους δύο αρχηγούς και να θέσουν μαζί το νέο ερώτημα στους υπόλοιπους. Mark Wyman, *Round-trip to America*, ό.π., σ. 184.

¹⁹⁷ H. P. Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, ό.π., σ. 93.

¹⁹⁸ Sarah J. Mahler, Patricia R. Pessar, "Gendered Geographies of Power: Analyzing Gender Across Transnational Spaces", *Identities: Global Studies in Culture and Power* 7, 4, 2001, σ. 450-451.

και θα σας ξαναγράψω, μη λυπηθείς το χωράφι, αργότερα θα σου στείλω πολλά χρήματα και το ξαναγοράζεις».¹⁹⁹

Τη φαντασία των νέων έθρεφαν οι ελκυστικές πολιτισμικές κατασκευές του αστικού εκσυγχρονισμού οι οποίες απέκλιναν από τη ζώσα εμπειρία τους, όπως οι φωτογραφίες με τους κουστουμαρισμένους συγγενείς έξω από κάποια αμερικανική επιχείρηση ή εργατικό συνδικαλισμό και τα ασπρόμαυρα πορτραίτα που είχαν τραβηχτεί σε κάποιο φωτογραφικό στούντιο ή από περιφερόμενους φωτογράφους και που τοποθετούνταν σε περίοπτη θέση μέσα στο σπίτι.²⁰⁰ «*Η ενδυματολογική μεταμόρφωση των μικρών λούστρων σε τραπεζίτες*» εντυπωσίαζε τους συνομήλικούς τους στην Ελλάδα²⁰¹ στον ίδιο βαθμό που διήγειραν τη φαντασία τους τα γράμματα με τις ειδήσεις των αποδήμων, τα εμβάσματα και τα δέματα με τα εξωτικά αμερικανικά αγαθά. Αν και γνώριζαν ότι οι δουλειές που τους περίμεναν ήταν δύσκολες και ταπεινές, ωστόσο το γόητρο που ασκούσε πάνω τους το αστικό πρότυπο φαίνεται ότι ήταν ισχυρό. «*Και εδώ που κάθομαι τι κάμνω; Θα υπάγω εκεί να γίνω λούστρος να φορώ και 'ψηλό καπέλλο'*» απαντούσε με αυτοπεποίθηση στη δημοσιογραφική έρευνα που διενεργούσε η εφημερίδα *Νέον Άστυ* το 1902 ένα παιδί ηλικίας δέκα με δώδεκα χρόνων, έτοιμο να αναχωρήσει από το σιδηροδρομικό σταθμό της Τρίπολης.²⁰² Δεν ήταν λοιπόν μόνο η οικονομική πίεση και οι οικογενειακές υποχρεώσεις που ενθάρρυναν τη γεωγραφική κινητικότητα των ίδιων των νεαρών αλλά και οι προσωπικές επιθυμίες και προσδοκίες για το τι ήθελαν να γίνουν και πώς ήθελαν να τους βλέπουν οι άλλοι.²⁰³ Στις νέες φαντασιακές δυνατότητες που παρουσίαζε η Αμερική συμπεριλαμβανόταν η κοινωνική καταξίωση μέσα από την υιοθέτηση συμβόλων της αστικής επιτήδευσης.

Η αναμονή του ταχυδρόμου, στιγμή με απίστευτη πυκνότητα για τις οικογένειες των μεταναστών, βίωνόταν από όλο το χωριό με μεγάλη ένταση. Η άφιξη ενός γράμματος και κυρίως το πάχος του, ενδεικτικό του εγχρήματου περιεχομένου του, προσέλκυαν την προσοχή των κατοίκων οι οποίοι έσπευδαν να ευχηθούν «σε καλή μεριά» και να κερασθούν στην υγεία του αποστολέα.²⁰⁴ Ακόμα πιο σημαντική ήταν η

---

¹⁹⁹ Αγαπητός Καλπούζος, «Περί μεταναστεύσεως εν τω δήμω Μυονίας», *ό.π.*, σ. 133-134.

²⁰⁰ Ζήσης Παπανικόλας, *Αμοιρολόιτος*, *ό.π.*, σ. 111-113.

²⁰¹ Constance M. Constant, *Austin Lunch.*, *ό.π.*, σ. 151.

²⁰² *Νέον Άστυ* 7/03/1902. Βλ. και στο Εμμ. Λυκούδης, *Οι μετανάστες*, *ό.π.*, σ. 34: «[*Ανήλικα παιδιά*] ήσαν εντυχή, διότι απέβαλαν και εποδοπάτησαν το ένδυμα Έλληνος χωρικού και έβαλαν στενά [...]. Εφεραν εις τα μικρά σώματά των ομοιόμορφα μακρά επανωφόρια, και επί της κεφαλής κομψά επίσης ομοιόμορφα κασκέτα».

²⁰³ Mary Beth Mills, «Contesting the Margins of Modernity: Women, Migration, and Consumption in Thailand», *American Ethnologist* 24, 1, 1997, σ. 37-61.

²⁰⁴ Grace E. Marshall, *Eternal Greece*, *ό.π.*, σ. 74.

ιεροτελεστία της ανάγνωσής του στην οποία συνήθως διαμεσολαβούσαν οι εγγράμματοι του χωριού ή τα μεγαλύτερα παιδιά.²⁰⁵ Ήταν η προνομιά στιγμή της επικοινωνίας με τους απόντες μετά την οποία ο καθένας αναδιπλωνόταν στη δική του ζωή.²⁰⁶ «Είμουν μικρό παιδί ακόμη, όταν το πρώτον ησθάνθη ξενιτειάν και ταύτην με το γράμμα, που εξ αυτής ανυπομόνωσ το περιεμένομεν. Τας πικρίας της, κατεπράυνεν η λήψις τούτου με το περιεχόμενόν του, ζωγραφίζοντος τον ξενιτευμένον μας, πώς ζη, και πού ευρίσκεται» περιέγραφε τη δεκαετία του 1920 στο περιοδικό *Μαλεβός* Λάκωνας αρθρογράφος.²⁰⁷ Ομοίως το άνοιγμα των δεμάτων με τα ρούχα και τα πρωτοχρονιάτικα δώρα και οι επιταγές που στέλνονταν από κάποιο συγγενή με ρητή εντολή να εξαργυρωθούν για τις σπουδές και τις ανάγκες των παιδιών, προσέφεραν ευτυχία και ανεμελιά, ταυτόχρονα όμως ενίσχυναν το θαυμασμό και την περιέργειά τους για το μυθικό αυτό κόσμο.²⁰⁸ Χάρη σ' αυτά τα υλικά αγαθά τα παιδιά προσλάμβαναν τους τόπους ως διαφοροποιημένους και ιεραρχημένους με κριτήριο τον πλούτο τους, ταυτόχρονα όμως στενά συνδεδεμένους χάρη στα εθνοτοπικά δίκτυα.²⁰⁹ Ο Fairchild περιέγραψε τον τρόπο με τον οποίο οι εγκατεστημένοι στις ΗΠΑ μετανάστες ενθάρρυναν τους νεαρούς συμπατριώτες τους στην απόφαση της πραγματοποίησης ενός τόσο μεγάλου γι' αυτούς εγχειρήματος και συνέβαλλαν στην επιτυχία του παρέχοντας πληροφόρηση, υλική και ηθική υποστήριξη.²¹⁰ Μέσα από το παράδειγμα ενός εφήβου από τα Τσιπιανά Αρκαδίας κατέδειξε ότι ούτε η οικονομική απόγνωση ούτε ο παροξυσμός για την Αμερική αρκούσαν για να διαμορφώσουν τα σχέδια ζωής. Η απόφαση για το υπερατλαντικό ταξίδι δεν λαμβανόταν πάνω σε μια «άγραφη πλάκα» αλλά βάσει πληροφόρησης και εμπειρίας συσσωρευμένης από τα μεταναστευτικά δίκτυα.

Η Αμερική ήταν παρούσα στα σπίτια τους με τις φωτογραφίες των απόδημων συγγενών και με όλα αυτά τα αντικείμενα που απέστελναν ή μετέφεραν οι ίδιοι και που

---

²⁰⁵ Βλ. τις παιδικές αναμνήσεις ενός μετανάστη από την ανάγνωση των επιστολών των απόδημων συγγενών παρουσία όλης της οικογένειας. Χάρης Αθ. Γρηγόρης, *Τσουνη*, ό.π., σ. 195.

²⁰⁶ Piauxt Colette, «Η βίωση της απουσίας στο χωριό», ό.π., σ. 406.

²⁰⁷ *Μαλεβός*, αρ.16, Ιούλιος 1922, σ. 9.

²⁰⁸ Την παιδική αυτή ευτυχία που βίωσε ο συγγραφέας Πέτρος Χάρης με τα ξαδέλφια του στις αρχές της δεκαετίας του 1910 και που αναπολούσε ως ώριμος συγγραφέας το 1955, τη χρωστούσε στους δύο μετανάστες αδελφούς της μητέρας του. Αποκατεστημένοι επιχειρηματίες στο Σικάγο μετά από αρκετά χρόνια σκληρής εργασίας οι «Αμερικάνοι» συγγενείς ποτέ δεν ξέχναγαν τα ανίψια φροντίζοντας με τα εμβάσματά τους να ικανοποιούν πολλές από τις ανάγκες τους. Στην παιδική τους φαντασία ταυτίστηκαν με τον πιο πλούσιο και τον πιο σπάταλο «Αι Βασίλη» ο οποίος τους επισκεπτόταν κάθε Πρωτοχρονιά από το Σικάγο. Πέτρος Χάρης, «Ο Μάγος από το Σικάγο», *Νέα Εστία*, τχ.683, 1955, σ. 263-264.

²⁰⁹ Cati Coe, "Growing Up and Going Abroad: How Ghanaian Children Imagine Transnational Migration", *Journal of Ethnic and Migration Studies* 38, 6, 2012, σ. 920.

²¹⁰ H. P. Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, ό.π., σελ. 83-105.

επιδεικνύονταν ως σύμβολα του μοντέρνου τρόπου ζωής. Ήταν επίσης ζωντανή στο σχολείο το οποίο ήταν εξοπλισμένο με τις δωρεές των ομογενών, συχνά μάλιστα στολισμένο με αμερικανικές σημαίες και με φωτογραφίες δωρητών. Δεν έλειπε ούτε από τις θρησκευτικές τελετές και τις εθιμοτυπικές εκδηλώσεις της κοινότητας. Η ομαδική αναχώρηση των νέων μεταναστών από την πλατεία του χωριού, για παράδειγμα, εγγραφόταν στη μνήμη της νεολαίας ως ένα συλλογικό γεγονός πλαισιωμένο από κοινοτικά έθιμα. Συχνά μάλιστα πραγματοποιούνταν μετά από κάποια θρησκευτική εορτή ή γάμο.²¹¹ Οι μετανάστες εκκλησιάζονταν και την παραμονή της αναχώρησής τους συνοδεία οργανοπαιχτών περιδιάβαιναν μέσα σε κλίμα συγκίνησης τα μαγαζιά και τα σπίτια των κατοίκων για να τους αποχαιρετίσουν, να παραλάβουν γράμματα για τους αποδήμους, να δεχτούν κεράσματα και ευχές.²¹² Παρόμοια τελετουργία πανηγυρικού όμως χαρακτήρα συνόδευε την άφιξη ενός «Αμερικάνου» προσφέροντας νέο υλικό για τα όνειρα, τις προσδοκίες και τις φιλοδοξίες τους. Ο μετανάστης έμπαινε θεατρικά στο χωριό σαν μεσαιωνικός ιππότης, καβάλα στο στολισμένο άλογο του αγωγιάτη με το χωριό όλο να συνοδεύει την πορεία του και τα παιδιά να περιεργάζονται εντυπωσιασμένα την περίεργη αμφίεσή του, να μιμούνται τις αμερικανικές εκφράσεις του και κυρίως να φαντασιώνονται το περιεχόμενο των μυστηριωδών μπαούλων του. Το σπίτι του πλημμύριζε για μέρες από συγχωριανούς οι οποίοι πέρα από τα κεράσματα αναζητούσαν πληροφορίες για τους δικούς τους απόδημους και τεκμήρια της προκοπής του νεοαφιχθέντα. Στις υποχρεώσεις του «Αμερικάνου» περιλαμβάνονταν η εμφάνισή του στην εκκλησία συνοδεία της οικογένειας, η εκπλήρωση του τάματος της επιστροφής με μια γενναία χορηγία και η διοργάνωση γλεντιού με τη συμμετοχή συγγενών και φίλων. Οι συναντήσεις των αντρών μεταφέρονταν στο καφενείο όπου τα γλέντια και οι αφηγήσεις αποτελούσαν για καιρό ένα προσφιλές θέαμα για μικρούς και μεγάλους.²¹³

Σε αυτό το δημόσιο χώρο της ομοκοινωνικής συναναστροφής διαμορφώνονταν σε μεγάλο βαθμό οι έμφυλες ιδεολογίες της μετανάστευσης και δομούνταν εναλλακτικές

---

²¹¹ Ο Γιώργης Ζησιμόπουλος από την Κλεπά Ναυπακτίας αναχώρησε μαζί με άλλους δύο συγχωριανούς του μετά το δεκαπενταύγουστο και το γάμο του ξαδέλφου του. Το χωριό συμμετείχε όλο στο γαμήλιο γλέντι το οποίο συνδυάστηκε και με τον αποχαιρετισμό των τριών νέων. Έλεν Παπανικόλα, *Μια ελληνική οδύσσεια*, ό.π., σ. 149-150.

²¹² Φαίδων Κουκουλές, *Πέρα και στο Βασσαρά*, ό.π., σ. 43· Θεόδωρος Π. Μπρεδήμας, *Μεσσήνιοι και Μανιάτες οι πρώτοι μετανάστες στην Αμερική (1767-1913)*, ό.π., σ. 54-55· Δημήτρης, Γ. Τσολομήτης, *Στιγμιότυπα. Διηγήματα*, Αθήνα, [χ.έ.], 2000, σ. 100-101.

²¹³ Grace E. Marshall, *Eternal Greece*, ό.π., σ. 76· Φαίδων Κουκουλές, *Πέρα και στο Βασσαρά*, ό.π., σ. 60-63, 74-80· Γιάγκος Θεοφίλης, *Ο Βασσαράς: Πινελιές και Θύμησης απ' το χωριό μου*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1995 (κεφ. Μετανάστες κι ο γυρισμός τους).

νεανικές ανδρικές υποκειμενικότητες. Η άμεση οπτική επαφή με την ενδυματολογική ετερότητα του μετανάστη και η λεκτική ανταλλαγή δημιουργούσαν την επιθυμία στους νεαρούς θαμώνες να βιώσουν οι ίδιοι αισθητηριακά και ενσώματα την κοινωνική και πολιτισμική πραγματικότητα της μακρινής χώρας.²¹⁴ Στις συναντήσεις αυτές το ηδονοβλεπτικό βλέμμα των «ακίνητων» (ακόμα) νεαρών ανδρών τραβούσε ο πλούτος που έφερε το σώμα των «Αμερικάνων», (τα ευρωπαϊκά ρούχα, ο χρυσός στα δόντια, τα ρολόγια, οι καδένες) και τα αντικείμενα (πένες, γυαλιά οράσεως). Η υλική επιτυχία των μεταναστών εντυπωσίαζε, ωθούσε στη «φθονερή σύγκριση» μαζί τους και μετατρέποταν σε πρότυπο. Η επιθυμία τους τρεφόταν ακόμα περισσότερο μέσα από τις επιτελεστικές πρακτικές κατανάλωσης και τις αφηγηματικές ικανότητες του μετανάστη. Η επιδεικτική διάθεση χρήματος για το κέρασμα και το γλέντι της παρέας και οι ωραιοποιημένες ιστορίες από την Αμερική διαμόρφωναν ισχυρά και ανθεκτικά πρότυπα αρρενωπότητας συνδεδεμένα με την κατοχή και τη σπατάλη άφθονου ρευστού. Ο «αμερικανικός πλούτος» αποκτούσε πρόσθετη αξία για τους θαμώνες μέσα από την απόκρυψη του ακριβούς τρόπου απόκτησής του και επιπρόσθετα από την απόσταση που δημιουργούσε η μετανάστευση ανάμεσα στο χρόνο συσσώρευσης και κατανάλωσής του.²¹⁵

Οι καυχηματίες μετανάστες υπερέβαλλαν στην παρουσίαση της κατάστασης στην Αμερική, τα καλά μεροκάματα και τον τρόπο ζωής στις μεγαλουπόλεις αποκρύπτοντας σκόπιμα τις δυσκολίες και αποτυχίες τους. Στις ιστορίες τους κυριαρχούσε μια επιλεκτική και εν μέρει ανακατασκευασμένη ανάμνηση της Αμερικής. «*Οι μεταναστεύοντες περιγράφουσιν εις τους παραμένοντας εν τη πατρίδι αυτών συνδημότας δι' υπερβολών και φανταστικών αντικαταπτρισμών τους θησαυρούς της ξένης χώρας, υπισχνούμενοι αυτοίς 'λαγούς με πετραχήλια' κατά την λαϊκήν έκφρασιν, εάν ήθελον μιμηθή αυτοίς. Εάν αναλογισθή τις οίαν γοητείαν εξασκεί επί των μεταναστών το εν αλλοδαπή ιδεώδες οικονομικόν και διοικητικόν καθεστώς εν αντιθέσει προς το ημέτερον δύσμοιρον τοιούτον, θα δικαιολογήση την ευκολίαν μεθ' ης αι απατηλαί αύται εν πολλοίς υποσχέσεις γίνονται παρ' αυτοίς πιστευταί*» παρατηρούσε ερευνητής για την επαρχία της Πάτρας.²¹⁶ Ήταν αυτή η εκδοχή της αμερικανικής πραγματικότητας που έτρεφε τη

²¹⁴ Αλεξάνδρα Σιώτου, *Ερωτικό συναίσθημα, έμφυλες ταυτότητες και σχέσεις εξουσίας στο πλαίσιο της δια-εθνικής κινητικότητας μεταναστών*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2015, σ. 75-76.

²¹⁵ Ali Nobil Ahmad, «Bodies That (Don't) Matter: Desire, Eroticism and Melancholia in Pakistani Labour Migration», *Mobilities* 4, 3, 2009, σ. 311-316· Filippo & Caroline Osella, «Migration, money and masculinity in Kerala», *Journal of the Royal Anthropological Institute* 6, 1, 2000, σ. 120-122.

²¹⁶ Δημήτριος Σ. Δογάνης, «Η μετανάστευσις εν τη επαρχία Πατρών», *ό.π.*, σ. 67.

φαντασία των εφήβων, αύξανε το αίσθημα της στέρησης, παράλληλα όμως ικανοποιούσε και τις προσδοκίες τους γύρω από το «μεταναστευτικό μύθο» που είχε ήδη διαμορφωθεί. Οι αφηγήσεις ως πολιτισμικές κατασκευές προσπαθούν ακριβώς να προσαρμόζονται στο κοινωνικοπολιτισμικό περιβάλλον με το οποίο ο αφηγητής ταυτίζεται και να ανταποκρίνονται στις εδραιωμένες αντιλήψεις γύρω από έναν αξιόπιστο και αποδεκτό τρόπο ζωής. Αντανακλούν όχι μόνο το παρελθόν το αφηγητή αλλά και το παρόν του, την αίσθηση δηλαδή που έχει για τον εαυτό του και την πολιτισμική ταυτότητά του.²¹⁷ Οι μετανάστες λειτουργώντας αρχικά ως μεσολαβητές απέβλεπαν στο να καταστήσουν προσιτό το ανοίκειο, με τον καιρό όμως επιχειρούσαν περισσότερο να διατηρήσουν ζωντανή και να επενδύσουν με τοπικά νοήματα τη διεθνική εμπειρία την οποία πλέον μοιραζόταν άμεσα ή έμμεσα και η υπόλοιπη κοινότητα.²¹⁸ Είχαν γίνει οι πιο σημαντικοί διαμορφωτές των απόψεων, των εικόνων και παραστάσεων για την Αμερική και είχαν συμβάλει σε μεγάλο βαθμό ώστε «η ίδια η μετανάστευση να εξελιχτεί σε κύρια αιτία της μετανάστευσης».²¹⁹

Εικόνες του εξωτερικού κόσμου και νέα κοινωνικά πρότυπα εισέβαλλαν λοιπόν μέσω των μεταναστών σε χωριά τα οποία δεν επικοινωνούσαν εύκολα με τις πόλεις και δεν είχαν τις παραστάσεις και τα ερεθίσματα που προσέφεραν οι ναυτικοί, οι παραθεριστές, οι σπουδαστές, οι ταξιδιώτες, τα βιβλία και αργότερα ο κινηματογράφος.²²⁰ Ιστορίες με τα τεχνολογικά θαύματα της Αμερικής, όπως οι άμαξες που έτρεχαν στους δρόμους χωρίς άλογα και τα πανύψηλα κτίρια,²²¹ χιουμοριστικά ανέκδοτα στα οποία πρωταγωνιστούσαν οι άπειροι μετανάστες, αξιοπερίεργες αφηγήσεις για «τις γυναίκες που κάπνιζαν και κάθονταν σταυροπόδι σαν άντρες»²²² και άνισες συγκρίσεις ανάμεσα στους δύο τύπους διαμόρφωναν μια νεανική κουλτούρα με εξωστρεφή προσανατολισμό και διεθνικές αναφορές. Η υπερατλαντική μετανάστευση προσλαμβάνονταν ως ο κύριος ή και ο μοναδικός τρόπος κοινωνικής ανόδου, διάυλος υλοποίησης των αυξανόμενων προσωπικών προσδοκιών και κατάκτησης της

---

²¹⁷ Karen Fog Olwig, «Narratives of the children left behind: Home and identity in globalised Caribbean families», *Journal of Ethnic and Migration Studies* 25, 2, 1999, σ. 269, 279.

²¹⁸ Rebecca Golbert, «Transnational orientations from home», *ό.π.*, σ. 720-722.

²¹⁹ Ulf Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe Emigrants*, *ό.π.*, σ. 68.

²²⁰ Λίνα Βεντούρα, «Το ‘αμερικανικό όνειρο’ στην Πελοπόννησο», *ό.π.*, σ. 103. Βλ. τη συμβολή των ναυτικών στη διάδοση των παραστάσεων της πόλης σε ένα απομονωμένο ναυτικό χωριό στη μελέτη της Ιωάν. Μπεοπούλου, «Τρίκερι: Κινητικότητα και σχέσεις ένταξης», στο Σ. Δαμιανάκος (επιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα: Κοινωνιολογικές, ανθρωπογεωγραφικές, εθνολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Ε.Κ.Κ.Ε., 1987, σ. 277-295.

²²¹ H. P. Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, *ό.π.*, σ. 91.

²²² Έλεν Παπανικόλα, *Μια ελληνική οδύσσεια στην αμερικανική Δύση*, *ό.π.*, σ. 109.

προσωπικής ελευθερίας. Αντίθετα η παραμονή σε κοινότητες οι οποίες παρουσίαζαν μαζική αποδημία ισοδυναμούσε με καθήλωση σε ένα τόπο έντονα «θηλυκοποιημένο», ταυτισμένο με τις γυναίκες, τους ηλικιωμένους, τα μικρά παιδιά και τους ανήμπορους να εργαστούν στην Αμερική. Δύσκολα μπορούσε κάτι να κλονίσει την εδραιωμένη πλέον πεποίθηση ότι η τύχη και η προκοπή περιμένε μόνο εκείνους οι οποίοι μπορούσαν να μεταναστεύσουν στην Αμερική.²²³

Πληροφορίες, εικόνες και ιστορίες από την Αμερική ανταλλάσσονταν στις τοπικές κοινωνίες και μετατρέπονταν σε καθημερινή «εμπειρία» που διεκδικούσαν όλοι. Δεν είναι άλλωστε μόνο η πράξη της μετακίνησης αλλά και η αφήγησή της που παράγει εμπειρίες. Οι αφηγήσεις ιστοριών από την Αμερική δεν αποτελούσαν πράγματι συνήθεια αποκλειστικά των μεταναστών οι οποίοι διέθεταν τις εμπειρίες και δεξιότητες προβολής τους αλλά και των κατοίκων οι οποίοι δεν είχαν ταξιδεύσει ποτέ. Οι τελευταίοι διεκδικούσαν και αυτοί την αυθεντία στο συγκεκριμένο τομέα αντλώντας αφηγηματικό υλικό από τον πολιτισμικό αφηγηματικό πλούτο των συγγενών και συμπατριωτών μεταναστών.²²⁴ Αναπαρήγαγαν οι ίδιοι ιστορίες ενισχύοντας ακόμα περισσότερο τον διεθνικό προσανατολισμό και τις εξωστρεφείς πολιτισμικές προοπτικές των νέων. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση «Αμερικάνας» στην Ήπειρο η οποία μολονότι η ίδια είχε μια φορά μόνο βγει έξω από το χωριό της και αυτή ως βαριά άρρωστη προκειμένου να επισκεφτεί τους γιατρούς της πλησιέστερης πόλης, συνήθιζε να τρέφει τα όνειρα των παιδιών της με τις ιστορίες της Αμερικής. Οι ιστορίες της για «τους χοντρούς ανθρώπους της Αμερικής», «τις μηχανές που χρησιμοποιούσαν οι γυναίκες για να καταπιούν τη σκόνη από το σπίτι», «τους απόπατους μέσα στα αμερικανικά σπίτια», «το τρεχούμενο νερό και τη ζέστη που έφταναν στις κάμαρες», έκαναν τα παιδιά να κρέμονται από το στόμα της με τον ίδιο τρόπο που και η ίδια εξαρτιόταν από τις αφηγήσεις του άντρα της κάθε φορά που επέστρεφε στο χωριό.²²⁵

Μέσα σ' αυτό το διεθνικό περιβάλλον τα αγόρια προσδοκούσαν να ενταχθούν σε κάποιο μεταναστευτικό δίκτυο και να ζήσουν το «αμερικανικό όνειρο». «[E]ν έτει 18 το 1906 απεφάσισα να ταξιδεύσω δια την Αμερικήν, καθ' ότι έβλεπα [ότι] πολύς κόσμος εταξίδευαν δια χρήματα», κατέγραφε στο ημερολόγιό του με απόλυτη φυσικότητα ο Χρήστος Θεοδωρακόπουλος. «Εταξίδευσα δε κατ' εποχήν όπου έκαμνα και έρωτα με

²²³ Linda Reeder, *Widows in white*, ό.π., σ. 6· United States Senate, “Emigration Conditions in Europe”, ό.π., σ. 56.

²²⁴ Rebecca Golbert, «Transnational orientations from home», ό.π., σ.721-722· H. P. Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, ό.π., σ. 84.

²²⁵ Νίκος Γκατζογιάννης, *Ελένη*, ό.π. (βλ. κεφ. Φαντάσματα και όνειρα).

μίαν δεσποινίδα αλλά η Αμερική μας τα έκαμνε σαλάτα». Για τον δεκαοκτάχρονο νέο η αναχώρηση προτασσόταν ως στόχος ζωής παρά τον αντίκτυπο που είχε στη συναισθηματική του ζωή.²²⁶ Η μετανάστευση είχε πράγματι ενταχθεί στο ρεπερτόριο των επιλογών όσων προσδοκούσαν τη βελτίωση των συνθηκών ζωής τους και ειδικά εκείνων οι οποίοι είχαν συγγενείς, πατέρα ή μεγαλύτερα αδέρφια μετανάστες και μπορούσαν να εξασφαλίσουν το πολυπόθητο εισιτήριο το οποίο θα καθιστούσε εφικτή τη δική τους αναχώρηση. Στην πραγματικότητα αισθάνονταν «Αμερικάνοι» προτού ζήσουν στην Αμερική.²²⁷ Φαντάζονταν ήδη τον εαυτό τους αλλού και είχαν μπει σε μια διαδικασία προετοιμασίας για την προσαρμογή τους στο νέο γλωσσικό, πολιτικό και κοινωνικο-οικονομικό περιβάλλον. Ρουφούσαν τα νέα από την αμερικανική ήπειρο που μετέφεραν οι εφημερίδες και οι επιστολές, διάβαζαν κάθε μεταφρασμένο φθινό βιβλίο αμερικανικής ιστορίας και μεταναστευτικό οδηγό ενώ μελετούσαν την αγγλική γλώσσα από τα βιβλία που κυκλοφορούσαν στο χωριό. Καθώς η μετανάστευση αποτελούσε κατεξοχήν ανδρική εμπειρία, η πραγματοποίησή της βιωνόταν ως το πέρασμα στην ενηλικίωση. Αποτελούσε άλλωστε μια εμπειρία που για πολλούς προηγούνταν ή και αντικαθιστούσε εκείνη του στρατού (εφόσον απέφευγαν τη στράτευση) και που περιλάμβανε την προετοιμασία, την αγορά του πρώτου κοστουμιού, το ταξίδι μέχρι το λιμάνι, τις ιατρικές εξετάσεις, την πρώτη επαφή με μια μεγάλη πόλη, το υπερωκεάνιο ταξίδι και τη στάση στα λιμάνια της Μεσογείου ή του Ατλαντικού, το άγχος της εξέτασης στο αμερικανικό έδαφος.

Φιλοδοξίες, σχέδια ζωής και όνειρα επενδύονται συνεπώς «κάπου αλλού» και όχι στην απομονωμένη ορεινή γενέτειρα ούτε φυσικά στη δύσκολη αγροτική ζωή.²²⁸ Εξαιτίας των «Αμερικάνων» οι ορεινές κοινότητες φάνταζαν περισσότερο από ποτέ μικρές και απομονωμένες και η παραμονή σε αυτές ασφυκτική και στερημένη· αντίθετα ο έξω κόσμος εμφανιζόταν καταπληκτικά πλησίον και ο εκπατρισμός η σωτηρία

---

²²⁶ Μπάμπης Καββαδίας, *Περιπέτεια, βίος και διαθήκη Χρήστου Θεοδωρακόπουλου*, Αίγιο, 2013, σ.11-12.

²²⁷ Η αναχώρηση του νεαρού Δημήτρη Σαρρή για την Αμερική συνέπεσε με τους Ολυμπιακούς αγώνες του 1896. Ο υποψήφιος μετανάστης ο οποίος είχε μεταβεί στην Αθήνα για τον απαραίτητο ιατρικό έλεγχο παρακολούθησε αθλητικούς αγώνες στο Παναθηναϊκό Στάδιο και ενθουσιασμένος με κάθε τι αμερικανικό δεν μπόρεσε παρά να ταυτισθεί με τους αμερικανούς αθλητές. Grace E. Marshall, *Eternal Greece*, ό.π., σ. 78.

²²⁸ Ο Κάρλο Λέβι παρατηρούσε για τους χωρικούς της Λουκανίας ότι η Ρώμη αποτελούσε την πρωτεύουσα των ευγενών ενώ η Νέα Υόρκη την πρωτεύουσα του δικού τους Βασιλείου, της «Γης της Επαγγελίας» τους. Τη συμβολική αυτή ταυτίσή τους με την Αμερική καταδείκνυε στο Μεσοπόλεμο το αμερικανικό δολάριο και η φωτογραφία του Προέδρου Ρούσβελτ κρεμασμένα στον τοίχο δίπλα στην εικόνα της Μαντόνα. Κάρλο Λέβι, *Ο Χριστός σταμάτησε στο Έμπολι*, ό.π., σ. 137-140.

τους.²²⁹ «[Α]φ' ης εποχής ήρχισεν η μετανάστευσις ταυτοχρόνως ήρχισαν να εκπολιτίζωνται τα διάφορα χωρία, [...] οι δε άνθρωποι εξηυγενίσθησαν και ήρχισαν να εννοώσι και εξ άλλης απόψεως τον κόσμον», σημειώνει στο ημερολόγιό της το 1903 η δασκάλα του σχολείου της Αράχωβας Λακωνίας.²³⁰ Η νεαρή δασκάλα δεν κατέγραφε μόνο τις υλικές επιπτώσεις της μετανάστευσης στη συγκεκριμένη κοινότητα, διέβλεπε ήδη από τις αρχές του αιώνα τις ανακατατάξεις σε επίπεδο αξιών και νοοτροπιών των κατοίκων οι οποίες θα τροφοδοτούσαν το μεταναστευτικό ρεύμα σταθερά τις επόμενες δεκαετίες μετατρέποντας τη συγκεκριμένη λακωνική κοινότητα σε τυπική διεθνική μεταναστευτική κοινότητα. Για τους νέους οι οποίοι είχαν γαλουχηθεί μέσα σε ένα τέτοιο περιβάλλον το ερώτημα-εμμονή δεν ήταν το *πού*, αλλά το *πότε* και το *πώς* θα μεταναστεύσουν.²³¹ Ακόμα και αν τελικά δεν κατάφερναν να μετακινηθούν, η νέα νοοτροπία είχε αναπτυχθεί, καθώς η καθημερινότητά τους έχει ενθικευθεί σε ένα διεθνικό πεδίο αλληλοσυνδεόμενων ιδεών, ιστοριών και ταυτοτήτων.²³² Με τους παλινοστούντες να αποτελούν όχι απλώς ζωντανές αναπαραστάσεις της ζωής στην Αμερική αλλά και φορείς της μνήμης της, η μετανάστευση αποτέλεσε ένα ανθεκτικό γεγονός της κοινωνικής ζωής στις μεταναστευτικές κοινότητες, ένας «τόπος μνήμης» στον οποίο επενδύονταν ελπίδες και προσδοκίες ακόμα και όταν μετά το 1924 τα ποσοστά της αποδημίας θα συρρικνωθούν δραματικά.²³³

---

²²⁹ Μαρία Παπαθανασίου, *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο*, ό.π., σ. 314-315.

²³⁰ Μαριάνθη Αναστασέα, «Χρονικόν Αραχόβης 1903-1904», αναδημοσίευση στην εφημ. *Καρύες*, φ.42, Δεκέμβριος 1995, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1996.

²³¹ Hein de Haas, "The Social and Cultural Impacts of International Migration on Moroccan Sending Communities: A Review", στο Petra Bos, Wantje Fritschy (επιμ.), ό.π., σ. 133-134.

²³² Ulf Hannerz, *Transnational Connections: Culture, People, Places*, Λονδίνο, Routledge, 1996, σ. 11· Rebecca Golbert, «Transnational orientations from home», ό.π., σ. 725.

²³³ Ulf Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe Emigrants*, ό.π., σ. 82, 125.

2. Νέοι υλικοί όροι

2.1. Καταναλωτικές συνήθειες

Η αγροτική οικονομία των απομονωμένων γεωγραφικά και πυκνοκατοικημένων - σε σχέση πάντα με τους διαθέσιμους φυσικούς πόρους και την ανάπτυξή τους- ορεινών κοινοτήτων της Παλαιάς Ελλάδας τελούσε σε όλο το 19^ο αιώνα υπό ένα ιδιόμορφο καθεστώς συμβίωσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής με την οικονομία αυτοσυντήρησης. Το καθεστώς μικροϊδιοκτησίας, η διαφορικότητα των καλλιεργειών που επέβαλλαν οι παραδοσιακοί τρόποι εργασίας και ο ανεπαρκής εξοπλισμός, καθώς και η περιορισμένη οικόσιτη κτηνοτροφία δεν επέτρεπαν την αυτάρκεια της χωρικής οικογένειας επιβάλλοντας τη συμπλήρωση των αυτοκαταναλούμενων προϊόντων με την αγορά των άκρως απαραίτητων διατροφικών και βιοτεχνικών προϊόντων. Μικρό ή μεγάλο πλεόνασμα από εμπορευματικά προϊόντα, υπηρεσίες και παραπληρωματικές εξειδικευμένες εργασίες γίνονταν πηγές χρήματος για την οικονομία του χωριού, οπωσδήποτε όμως όχι επαρκείς για τις ανάγκες του. Η εποχική ή προσωρινή μετανάστευση κάποιου μέλους της οικογένειας σε σταφιδοπαραγωγικές περιοχές ή σε εμπορικά κέντρα στη λεκάνη της Μεσογείου και στη Μαύρη Θάλασσα εξασφάλιζε στην πραγματικότητα τους πρόσθετους εισοδηματικούς πόρους που αυτή είχε ανάγκη για τη συντήρησή της, για την καταβολή του εγχρήματος μέρους των βαρύτατων κρατικών φόρων, της προίκας και των πιστωτικών δανείων, καθώς επίσης και για την πρόσβαση στις εξειδικευμένες υπηρεσίες των διάφορων επαγγελματιών.²³⁴

Με ιδιαίτερα επισφαλή ωστόσο τη θέση τους μέσα στην οικονομία της αγοράς οι αγροτικοί πληθυσμοί αναγκάζονταν συχνά να αναδιπλωθούν σε αυτοκαταναλωτικά συστήματα. Η συχνή έλλειψη χρημάτων ιδιαίτερα σε περιόδους γεωργικών κρίσεων αλλά και το ανύπαρκτο οδικό δίκτυο του ελληνικού κράτους καθιστούσαν το εμπόριο στις κλειστές ορεινές κοινότητες περιορισμένο και δαπανηρό και την κυκλοφορία των όποιων υλικών αγαθών ασήμαντη για την κοινωνική διαφοροποίηση των κατόχων τους.²³⁵ Με την οικογενειακή οικονομία να βασίζεται στη λιτότητα η πρόσληψη της

---

²³⁴ Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Ο εκχρηματισμός στις αγροτικές οικονομίες: το ελληνικό παράδειγμα, ΙΕ'-ΙΘ' αι.», στο Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Οικονομία και Νοοτροπίες*, (Νεοελληνικά Μελετήματα 10), Αθήνα, Ερμής, 1988, σ. 43-55· Socrates D. Petmezas, "Diverse responses to agricultural income crisis in a South-Eastern European economy", *ό.π.*, σ. 431-446· Βασίλης Καραποστόλης, *Πρότυπα κατανάλωσης στην ελληνική ύπαιθρο: Συγκρίσεις με τα αστικά πρότυπα 1964-1974*, Αθήνα, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, 1979, σ. 25-26· Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, *ό.π.*, σ. 85-96.

²³⁵ Η. Ρ. Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, *ό.π.* σ. 62· Μαρία Παπαθανασίου, *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο*, *ό.π.*, σ. 110-112· Χριστίνα Αγριαντώνη, «Βιομηχανία», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, Α1, *ό.π.*, σ. 185.

φτώχειας ταυτιζόταν περισσότερο με την πείνα ενώ οι βελτιωμένες οικονομικές δυνατότητες των αγροτικών πληθυσμών διαφαίνονταν κυρίως από το καθημερινό διαιτολόγιό τους και την κάλυψη των στοιχειωδών ενδυματολογικών αναγκών τους.²³⁶ Η ροή των αμερικανικών εμβασμάτων επέφερε ωστόσο σημαντικές αλλαγές στη λειτουργία της οικογενειακής αλλά και της τοπικής οικονομίας. Ο μετανάστης, όπως δήλωνε το 1931 Έλληνας μελετητής, «εκήρυξε τον θάνατον του αρχαίου θεού της αυτάρκειας· μετά καιρόν έφερε στο σπίτι το ποθητόν χρήμα».²³⁷

Η έξοδος στην Αμερική και η τακτική αποστολή μικροποσών άρχισαν να βελτιώνουν αισθητά την καθημερινότητα των οικογενειών. Χρεωμένοι μέχρι τότε οίκοι κατάφερναν πλέον να εξασφαλίζουν τα χρειώδη και να διαθέτουν κάποιο απόθεμα μετρητών για τις έκτακτες ανάγκες χωρίς να εξαρτούν την τύχη και την γη τους από τις αρπακτικές διαθέσεις των τοκογλόφων. «Ολίγαι εκατοντάδες δραχμών ή επί τέλους 3-5 χιλιάδες φράγκων φαίνονται τοις απόροις αγρόταις ως περιουσία ολόκληρος», παρατηρούσαν οι μελετητές για τα χωριά της Αρκαδίας απ' όπου είχε σημειωθεί μεγάλο κύμα φυγής.²³⁸ Οι οικογένειες των μεταναστών μπορούσαν να προμηθεύονται από την αγορά όλο και πιο συχνά βασικά διατροφικά αγαθά που δεν παρήγαν, όπως κρέας, γαλακτοκομικά και φρούτα, εμπλούτιζαν τη διατροφή τους με αποικιακά είδη,²³⁹ ενώ ξόδευαν όλο και περισσότερο για αναγκαία καταναλωτικά προϊόντα. Τα έτοιμα ενδύματα, τα υφάσματα και υποδήματα ήταν τα πρώτα αγαθά τα οποία πολύ πιο συχνά οι ντόπιοι αναζητούσαν στα εμπορικά της πόλης και τα επαρχιακά παζάρια. Τεχνίτες και έμποροι φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα ευνοημένοι από τις νέες καταναλωτικές ανάγκες των οικογενειών των μεταναστών. Οι Γορτύνιοι για παράδειγμα συνέρρεαν στο γειτονικό Κουμάνι για να εξαργυρώσουν τις επιταγές τους στο τοπικό Ταχυδρομείο και με την ευκαιρία έκαναν τις αγορές τους στα καταστήματα χρησιμοποιώντας συχνά χαρτονομίσματα δολαρίων.²⁴⁰ Την κεντρική πλατεία της Τρίπολης, τα καφενεία και τα εμπορικά της πλημμύριζαν οι κάτοικοι της Τεγέας κάθε

---

²³⁶ Για τις διατροφικές και ενδυματολογικές συνήθειες των κατοίκων της υπαίθρου και την προνομιούχα θέση των οικογενειών των μεταναστών και κάποιων άλλων κοινωνικών ομάδων βλ. Μαρία Παπαθανασίου, *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο*, ό.π., σ. 107-125.

²³⁷ Κωνσταντίνος Δ. Καραβίδας, *Αγροτικά. Μελέτη Συγκριτική*, Αθήνα, 1991 (α' έκδ. 1931), σ. 440.

²³⁸ Ι. Δημητρακόπουλος, «Η μετανάστευσις εν Τεγέα», ό.π., σ. 88· Δημήτριος Μασκαλέρης, ό.π., σ. 98.

²³⁹ Η λειτουργία οκτώ παντοπωλείων στον ορεινό Βασσαρά στο Μεσοπόλεμο με είδη μπακαλικής και ζαχαροπλαστικής καταδεικνύει τη βελτίωση της διαίτας των κατοίκων οι οποίοι εξαρτιόνταν κατεξοχήν από τα αμερικανικά εμβάσματα. Οι ιδιοκτήτες τους παραλάμβαναν από την Αθήνα «τσουβάλια τις ζάχαρες, τσουβάλια τα ρύζια, κάσσες τα μακαρόνια, μπάλλες τους βακαλάους, βαρέλια τις ρέγγες και τα σκουμπριά, φορτία ολόκληρα τις τριχιές και όλα τα είδη της μπακαλικής, σαρδέλλες του κουτιού, σολωμούς κλπ.» Μαλεβός, αρ.17, Αύγουστος 1922, σ. 11-12· αρ.7, 1921, σ. 12· αρ. 25, Μάιος 1923, σ. 103.

²⁴⁰ Πατρίς Πύργου 2/08/1908.

φορά που ήθελαν να πραγματοποιήσουν τις τραπεζικές τους συναλλαγές ενώ στη Σπάρτη κατέβαιναν τα «δολαριούχα» χωριά του Πάρνωνα.²⁴¹ Στα χωριά της Λακωνίας όπου κυκλοφορούσαν άφθονα τα «πράσινα μεγάλα χαρτονομίσματα», πλανόδιοι μικροπωλητές από μακρινές περιοχές, όπως τη Ναύπακτο, έκαναν χρυσές δουλειές με τις οικογένειες των ξενιτεμένων.²⁴² Τα οικονομικά ευεργετήματα της μετανάστευσης φαίνεται τελικά ότι διαχέονταν γεωγραφικά και κοινωνικά σε περισσότερες πληθυσμιακές ομάδες από εκείνες που αρχικά είχε εμπλέξει η μεταναστευτική διαδικασία.

Τα δολάρια όμως δεν αύξησαν μόνο τις τοπικές καθημερινές ανάγκες, άλλαξαν τους νοητικούς ορίζοντες και τις προσδοκίες των μεταναστευτικών κοινοτήτων της ελληνικής επαρχίας, διαμόρφωσαν νέες καταναλωτικές συνήθειες και διαφορετικές νοοτροπίες. *Η μετανάστευσις [...] έδωκεν ώθησίν τινα εις την ευμάρειαν, άγνωστον πρότερον παρά τοις χωρικοίς»,* παρατηρούσε ο νομάρχης Αρκαδίας το 1912 στην έκθεσή του προς την επιτροπή της Βουλής.²⁴³ Οι τομείς στους οποίους κατεξοχήν εκδηλώθηκε αυτή η «ευμάθεια» ήταν φυσικά το ντύσιμο και τα σπίτια. Η διαφορά όμως με το παρελθόν δεν αφορούσε μόνο την ιδιαίτερη μέριμνα και τις αυξημένες δαπάνες των κατοίκων για την κάλυψη των ενδυματολογικών και οικιστικών αναγκών τους αλλά και την υιοθέτηση νέων προτύπων. Τα εμβάσματα μετασχημάτιζαν σταδιακά τις επιλογές και το γούστο ανδρών και γυναικών στρέφοντάς τους προς την υιοθέτηση αστικών συνηθειών.²⁴⁴

Οι νεωτεριστικές αντιλήψεις για την εξωτερική περιβολή δεν ήταν φυσικά εντελώς άγνωστες ακόμα και για τους ορεινούς αγροτικούς πληθυσμούς, η εξοικείωση ωστόσο των ίδιων των μεταναστών με τη μόδα των βιομηχανικών προϊόντων και κυρίως η εξασφάλιση χρημάτων τα οποία θα μπορούσαν να διατεθούν για την κάλυψη των αναγκών των υπόλοιπων μελών της οικογένειας ενθάρρυναν την εγκατάλειψη του παραδοσιακού και εγχώρια κατασκευασμένου ρούχου και τη συχνή αγορά ενδυμάτων και παπουτσιών του εμπορίου.²⁴⁵ Στη Σπάρτη και στις γύρω περιοχές η αυξημένη

---

²⁴¹ Ροδάς Μιχαήλ, *Πώς βλέπω την Ελλάδα*, ό.π., σ. 139, 176.

²⁴² Τρύφωνας Χατζηνικολάου, «Οι πρώτοι Ρουμελιώτες που διέπλευσαν τον Ωκεανό», ό.π.

²⁴³ Εμμ. Ρέπουλης, *Μελέτη*, ό.π., σ. 141-142.

²⁴⁴ Ο Κ. Καραβίδας παρατηρούσε σχετικά: «*Κάποιο ποσοστόν [των εξ Αμερικής προερχομένων πόρων] διετέθη δια την βελτίωσιν του είδους ζωής, της διαίτης και της παραστάσεως των γυναικών ιδίως αι οποίαι εξευρωπαϊσθησαν κατά το ένδυμα*». Κ. Δ. Καραβίδας, *Αγροτικά. Μελέτη Συγκριτική*, ό.π., σ. 460-461.

²⁴⁵ Όπως παραδεχόταν η Αύρα Θεοδωροπούλου το 1909, με αφορμή οδοιπορικό της στην ορεινή Λακωνία, «*μέσα μας, έχομεν όλοι μίαν εικόνα χαρακτηριστική για την Ελλάδα των χωριών. Φουστάνελλα, φέσι, τσαρούχια ή σιγούνα βλάχικη και φλουριά*». Βλ. Μ. Ι. Θεοδωρόπουλου, *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον*, Έτος ΙΑ', Σπάρτη 1910, σ. 59. Ωστόσο, οι άντρες των ορεινών περιοχών ήταν αρκετά εξοικειωμένοι, με

ζήτηση έτοιμων ευρωπαϊκών ή και αμερικανικών ρούχων αντί των χειροποίητων ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα ανέδειξε μια σειρά από καταστήματα που ειδικεύονταν στο συγκεκριμένο είδος και που ανήκαν συνήθως σε παλινοστούντες εμπόρους με εμπειρία στο «αμερικανικό γούστο».²⁴⁶ Τα αστικά πρότυπα διείσδυαν και στις ορεινές και αποκλεισμένες ακόμα οδικά κοινότητες χάρη στα μεταναστευτικά εμβάσματα. Υιοθετούνταν εύκολα από τους νέους και όπως φαίνεται από περιγραφή της εφημερίδας *Εμπρός* του 1907, άλλαζαν τις προσδοκίες και τα όνειρά τους για τη ζωή: *«Η μόνη εκδήλωση του χρήματος της μεταναστεύσεως εις τα χωρία [της Λακεδαιμόνος] είναι το λούσο και η πολυτέλεια. Εις τα χωρία όπου το παπούτσι ήτο άγνωστον, σήμερον εισεχώρησε το λουστρίνι, εκεί δε όπου ουδέποτε είχε πατήσει μοδίστρα σήμερον είναι εγκατεστημένοι δύο. Το χρήμα όπερ στέλλεται εις τους αδελφούς και τους γέροντας γονείς δεν ρίπτεται να ζωογονήση την παραγωγήν, αλλά ενισχύει την ραθυμίαν και απομακρύνει τους γεννηθέντας δια τον αγρόν από την γην, δημιουργεί πόθους πόλεων και ενισχύει το όνειρον του εκπατρισμού προς την τύρβην των κοσμοβριθών πόλεων της Αμερικής των οποίων αι περιγραφαί των μεταναστών που έρχονται να φανούν και να ζαναφύγουν, σκανδαλίζει τον νουν και την φαντασίαν της κόρης και της νεάνιδος και την κάμνει να μισή την μόνωσιν του χωριού και τον αγρόν που εγεννήθη και ανεστήθη»*²⁴⁷.

Στο Μεσοπόλεμο πάντως οι αλλαγές στην καθημερινότητα των κατοίκων των μεταναστευτικών χωριών και ειδικά του γυναικείου πληθυσμού έγιναν ακόμα πιο αισθητές. Έκκλητος Αθηναίος δημοσιογράφος με την ενδυματολογική εξέλιξη των γυναικών της επαρχίας, σχολίαζε σχετικά: *«Τώρα, όμως, τα τελευταία χρόνια όπου με την Αμερική και τον πόλεμο, μια αριστοκρατία πλούτου αρχίζει να δημιουργήται στα χωριά μας, το γραφικό και χρυσοκέντητο γιορντάνι, το ζαπουνάκι, το υφαντό χονδρό φόρεμα, και το μεταξωτό μαντήλι εγκαταλείπονται. Πάνε στο σεντούκι. Η ευρωπαϊκή*

την ενδυμασία της πόλης και κυρίως τη χρήση του παντελονιού. Όσοι σκόπευαν να μεταναστεύσουν, εφοδιάζονταν από τα εμπορικά καταστήματα στο λιμάνι τα σχετικά ρούχα για το ταξίδι, ενώ με τα πρώτα χρήματα που κέρδιζαν στην Αμερική και που μπορούσαν φυσικά να διαθέσουν για τον εαυτό τους, αγόραζαν το πρώτο τους κοστούμι. Όσοι δεν τα κατάφεραν, επιδίωκαν τουλάχιστον να φωτογραφηθούν με ένα δανεικό προκειμένου να πείσουν τους συγγενείς στην Ελλάδα για την προκοπή τους στο Νέο Κόσμο. Ωστόσο πολλοί μετανάστες, κυρίως μεγαλύτερης ηλικίας, μετέφεραν μαζί τους και τη φουστανέλα την οποία φορούσαν συνήθως σε εορταστικές περιπτώσεις, όπως μαρτυρούν και οι σχετικές φωτογραφίες που στέλνονταν από την Αμερική. Φαίνεται πάντως από την ποικιλία των αμφίσεων που αντίκριζε κανείς στα λιμάνια αναχώρησης ότι τουλάχιστον μέχρι και τους Βαλκανικούς Πολέμους η χρήση του παραδοσιακού ενδύματος παρέμενε ισχυρή. Βλ. *Πατρίς Πύργου* 20/08/1906, 16/09/1909.

²⁴⁶ Βλ. σχετικές διαφημίσεις: *Λακεδαιμόνων* 1/03/1909. Βλ. πόσο οι επιχειρήσεις πρετ-α-πορτέ της Σπάρτης είχαν εντυπωσιάσει τους ξένους περιηγητές στο Παρασκευάς Ματάλας, «Οι ξένοι περιηγητές ανακαλύπτουν την 'Αμερικανική' όψη της Σπάρτης», *Λακωνικόν Ημερολόγιον* 2006, Σπάρτη, εκδ. Ιδιομορφή, 2006, σ. 61.

²⁴⁷ *Εμπρός* 5/04/1907.

μόδα αρχίζει να κυριαρχή. Μοδίστρες πάνε κι' έρχονται εις τα χωριά και κουβαλάνε τα φιγουρίνια των. Όταν σε κάποιο χωριό της Μαντινείας είδαμε ψηλά τακούνια μέσα εις τα κατσάβραχα, κάναμε το σταυρό μας από την έκπληξι μας».²⁴⁸ Ίδια εικόνα παρουσίαζαν και τα μεταναστευτικά χωριά του λακωνικού Πάρνωνα. Στο Βασσαρά οι μοδίστρες οι οποίες παλαιότερα λόγω της αναδουλειάς έκαναν συμπληρωματικά τις προξενήτρες στην περιοχή, στα μέσα της δεκαετίας του 1920 είχαν αυξηθεί σε τέσσερις με πέντε. Ασκούσαν πλέον μόνιμα το επάγγελμα, συχνά μάλιστα δεν προλάβαιναν να ικανοποιήσουν τις αυξημένες απαιτήσεις για ρούχα τα οποία ακολουθούσαν τις επιταγές της αθηναϊκής μόδας.²⁴⁹ Η μεταβολή της εξωτερικής εμφάνισης των ντόπιων γυναικών δεν περνούσε απαρατήρητη στο περιοδικό *Μαλεβός* το 1925. «Φετινή γυναικεία μόδα μονοκόμματο φόρεμα με ζώνη ραμμένη πίσω και εμπρός δεμένη θηλειά και ριγμένη λίγο κάτω από τη μέση. Είναι η περυσινή και η προπέρσινή μόδα των Αθηνών. Το παπούτσι είναι με ψηλό τακούνι και μυτερό όπως το σημερινό παπούτσι της μόδας στην Αθήνα. Όλες τους δε [οι Βασσαριώτισσες] φορούν ταχτικά κάλτσες. Καπέλλο δεν φορούν ακόμη οι γυναίκες. Φαίνεται όμως ότι γρήγορα θα φθάσουν και σ' αυτό. Σήμερα αρκούνται τα κορίτσια να μη φορούν τις γιορτές μαντήλι και να χτενίζουν τα μαλλιά τους όπως εις τας πόλεις και όχι με πατροπαράδοτες πλεξίδες. Η όψη των κοριτσιών γίνεται ημερώτερη και αρχίζει να εξαφανίζεται το ξεροψημένο από τον ήλιο πρόσωπο».²⁵⁰

Η νέα καταναλωτική συμπεριφορά των μεταναστευτικών χωριών εξαρτιόταν φυσικά από τις συναλλαγματικές διακυμάνσεις. Όσοι δέχονταν εμβάσματα συνέρρεαν στις πόλεις όπου βρίσκονταν τα υποκαταστήματα των Τραπεζών για να τα εξαργυρώσουν ή σύχναζαν στα καφενεία όπου μπορούσαν να ανταλλάξουν πληροφορίες για τις αυξομειώσεις της αξίας του δολαρίου. Μαζί με αυτούς αγωνιούσαν και οι έμποροι οι οποίοι έβλεπαν τις πωλήσεις τους να ακολουθούν την τιμή του ξένου νομίσματος.²⁵¹ Τη θέση που είχαν τα δολάρια στη ζωή των οικογενειών με απόδημα

²⁴⁸ Αναδημοσίευση από την *Ατλαντίδα* 2/12/1928.

²⁴⁹ *Μαλεβός*, αρ.42, Οκτώβριος 1924, σ. 306· Θεοφίλης Γιάγκος, *Ο Βασσαράς*, ό.π. [κεφ.Ανοικοδόμηση και χοροδιδάσκαλοι].

²⁵⁰ *Μαλεβός*, αρ.50, Ιούνιος 1925, σ. 402-403.

²⁵¹ Χαρακτηριστικό είναι το χιουμοριστικό ποίημα «Εις το συνάλλαγμα (δολλάριον)» που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Έλατον της Στεμνίτσας* στις 30/7/1923 και περιέγραφε την εξάρτηση των ρυθμών της ζωής και της τοπικής οικονομίας, μιας κατεξοχήν αγροτικής και ορεινής περιοχής, όχι από το ύψος και την αξία της παραγωγής της αλλά από τις συναλλαγματικές ισοτιμίες.

*Πότε μας τ' ανεβάζεις
πότε τα κατεβάζεις
τα εμπορεύματα
με το ανεβοκατέβασμα*

μέλη περιέγραφε το 1924 δημοσιογράφος ο οποίος επισκεπτόταν την Τρίπολη. «Εις την κεντρικήν πλατείαν έβλεπα να συγκεντρύται άπειρος κόσμος ανδρών και γυναικών, όπως επίσης εις τα μεγάλα καφενεία, εις τα εμπορικά καταστήματα και τας Τράπεζας. Άνθρωποι πάσης τάξεως είχαν κατέλθη την ημέραν εκείνην εκ των κομποπόλεων και των χωρίων με το πολύτιμον βάρους των εις τους ώμους και την αγωνίαν εις το πρόσωπον, τα χείλη και τους οφθαλμούς. Η τιμή του συναλλάγματος είχε κατακυλίση εις βαθμόν τρομακτικόν, επικίνδυνον, μέχρι του σημείου να μεταδοθή ο πανικός και εις την τελευταία καλύβη των χωρικών. Η κάθοδός των εις την Τρίπολιν υπήρξεν αθρόα με τους ντορβάδες γεμάτους δολάρια, έτοιμοι να προσφέρουν τον αμερικανικόν πλούτον εις τους εμπόρους και τας Τράπεζας και να πάρουν τα περιπόθητα δολάρια. Ο πανικός εκ της πτώσεως του συναλλάγματος απεκάλυψε μίαν πραγματικήν χώραν δολλαρίων, άφθονον πλούτον εις το σελάχι και του τελευταίου βοσκού».²⁵²

Χάρη σε αυτόν τον έξωθεν ερχόμενο πλούτο αστικές συνήθειες και νέα πρότυπα κατανάλωσης διείσδυσαν ευκολότερα στις αγροτικές ορεινές περιοχές. Τα χρηματικά και υλικά εμβάσματα των αστικοποιημένων μεταναστών κυρίως του Μεσοπολέμου, ο επιδεικτικός βίος των ίδιων των παλιννοστούντων και οι αφηγήσεις τους για τη ζωή στην Αμερική, μύησαν τους ντόπιους σε ένα τρόπο ζωής ο οποίος θεωρούνταν ασυμβίβαστος με τις πραγματικές τους παραγωγικές δυνατότητες, τις ανάγκες και τη ζωή στο χωριό.²⁵³ Ο Αλέξανδρος Κρίκος, για παράδειγμα, σχολίαζε ότι «το έτοιμον χρήμα διηκόλυνε [...] την ανάρμοστον προς το περιβάλλον πολυτέλειαν» και «ήρχισε να προλειαιν η έδαφος δια την αστυφιλίαν».²⁵⁴ Πράγματι τα εμβάσματα και οι νέες προσδοκίες των μεταναστών απομάκρυναν τα παιδιά τους από τις αγροτικές εργασίες και ενθάρρυναν τη φοίτησή τους στα γυμνάσια των πόλεων. Μέσα από το συγχρωτισμό

μας πάγωσες τα αίματα
μας πλάκωσαν κεσάτια
μεγάλοι δυστυχίαις
δεν μπαίνουν πια στα μαγαζιά
για ψώνια η κυρίαίς
Αχ ως τότε θα βαστάξη
η κατάστασηις αυτή
η φρικτή ακινησία
θα μας φθείρη τη ζωή
τόρα από απελπισία
κτυπάμε το κεφάλι
γιατί μας παραπλάκωσε
η κρίσις η μεγάλη.

²⁵² Μιχαήλ Ροδάς, *Πώς Βλέπω την Ελλάδα*, ό.π., σ. 139.

²⁵³ Έμκε-Πουλοπούλου Ήρα, *Προβλήματα μετανάστευσης-παλιννόστησης*, ό.π., σ. 292-293.

²⁵⁴ Αλέξ. Κρίκος, *Η μετανάστευσις. Πλεονεκτήματα, Μειονεκτήματα, Συνέπειαι*, Αθήνα, [χ.έ], 1950, σ. 16.

τους με τη νεολαία της πόλης, μούνταν σε νέους τρόπους διασκέδασης, ένδυσης, ευπρεπισμού και διατροφής και εθίζονταν στα αστικά ήθη. Τα ερεθίσματα αυτά μεταφέρονταν στα χωριά όπου ο ανταγωνισμός των οικογενειών για την επίδειξη του υλικού πλούτου τους ήταν έντονος.

Φυσικά οι περιβεβλημένοι με κοινωνική αίγλη εξωτερικοί μετανάστες και τα εμβάσματά τους δεν ήταν οι μοναδικοί φορείς των νέων συνηθειών. Η άφιξη του αυτοκινήτου στις ορεινές κοινότητες στο Μεσοπόλεμο, σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα χάρη στα έργα οδοποιίας τα οποία πραγματοποιήθηκαν με τα αμερικανικά συλλογικά εμβάσματα, ο καλοκαιρινός παραθερισμός των «Αθηναίων» συγχωριανών τους στα μεταμορφωμένα από το αμερικανικό χρήμα χωριά, η κυκλοφορία των εφημερίδων και των περιοδικών, συνέβαλλαν επίσης στη διάδοση των καταναλωτικών συνηθειών των πόλεων στις ορεινές περιοχές.²⁵⁵ Οι κάτοικοι των μεταναστευτικών κοινοτήτων εθίζονταν στον τρόπο ζωής και τα καταναλωτικά πρότυπα της πόλης όχι όμως χωρίς αντιδράσεις και αντιστάσεις από όσους προσλάμβαναν αυτές τις ανακατατάξεις του αγροτικού οικιακού βίου ως «ψευτονεωτερισμούς» οι οποίοι προσέβαλλαν τα πατροπαράδοτα και ακύρωναν το ίδιο το μεταναστευτικό σχέδιο. «*Η Αμερική μας στέλνει τα με ιδρώτας και με το αίμα αποκτηθέντα δολλάρια και η Ευρώπη με τον έμπορον μας τα αρπάζουσι χωρίς να το αντιληφθώμεν*», διαμαρτυρόταν το 1925 γυμνασιάρχης, νοσταλγός του λιτού βίου και της αυστηρής αγροτικής διαίτας.²⁵⁶ Η νέα αυτή οικονομική συμπεριφορά των αγροτικών πληθυσμών δεν είναι οπωσδήποτε άσχετη με την υπεροχή του αστικού τομέα απέναντι στην οικονομία της υπαίθρου και τη διασύνδεσή του με την κοινωνική κινητικότητα. Για τη μεταναστευτική οικογένεια και το ευρύτερο περιβάλλον της τεκμήριο της ευρωστίας και της νέας κοινωνικής θέσης της εντός της κοινότητας αποτελούσε η καταναλωτική και όχι η παραγωγική αξιοποίηση των αμερικανικών εμβασμάτων. Το θεωρούμενο δηλαδή «εύκολο» εισόδημα που είχε αποκτηθεί εκτός κοινότητας έπρεπε να καταναλωθεί και όχι να επενδυθεί σε κάποια παραγωγική δραστηριότητα μέσα στην κοινότητα.²⁵⁷

Μέσα στο νέο αυτό εγχρήματο περιβάλλον που διαμόρφωσαν τα εμβάσματα, οι επιστολές και οι επισκέψεις των εθισμένων στις καταναλωτικές δαπάνες μεταναστών, κοινωνικοποιήθηκαν οι οικογένειες που παρέμειναν στα μεταναστευτικά χωριά. Το αυξημένο ενδιαφέρον των γυναικών για την εξωτερική τους εμφάνιση και την

²⁵⁵ Μαρία Παπαθανασίου, *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο*, ό.π., σ. 120.

²⁵⁶ *Μαλεβός*, αρ.45, Ιανουάριος 1925, σ. 342.

²⁵⁷ Βασίλης Καραποστόλης, *Πρότυπα κατανάλωσης στην ελληνική ύπαιθρο*, ό.π., σ. 23-30.

ευρωπαϊκή μόδα σήμαινε ενσωμάτωση του απομονωμένου προηγουμένως γεωγραφικά και κοινωνικά γυναικείου πληθυσμού στην εγχώρια και διεθνή καταναλωτική οικονομία.²⁵⁸ Οι γυναίκες και τα παιδιά των διεθνικών οικογενειών οι οποίοι στο παρελθόν συμμετείχαν ελάχιστα στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων ως προς τον τρόπο διάθεσης του οικογενειακού εισοδήματος, άρχισαν να διεκδικούν μεγαλύτερο μερίδιο στο σχεδιασμό και τη διάθεση της οικογενειακής κατανάλωσης. Ανέπτυξαν ατομικές ανάγκες, συνεχώς μεταβαλλόμενες και κοινωνικά φορτισμένες, καλλιεργούσαν προσδοκίες κοινωνικής ανέλιξης και γίνονταν δέκτες μηνυμάτων και πρακτικών κατανάλωσης της πόλης. Με ελαστικές τις πολιτισμικές αντιστάσεις της υπαίθρου απέναντι στον δαπανηρό αστικό τρόπο ζωής και συνεχώς αύξουσα τη σημασία της καταναλωτικής πράξης, η κάλυψη των πολλαπλασιαζόμενων αναγκών ισοδυναμούσε με συνεχή εκροή οικογενειακών εισοδημάτων· πόρων που απέρρεαν από τα ασταθή μεταναστευτικά εμβάσματα των αποδήμων της Αμερικής και όχι από τις παραγωγικές δραστηριότητες των μονίμων κατοίκων της χωρικής κοινότητας.²⁵⁹

2.2. Τα σπίτια των «Αμερικάνων»

Τεκμήριο των νέων όρων διαβίωσης των οικογενειών που δέχονταν εμβάσματα από κάποιο συγγενή τους μετανάστη υπήρξε αναμφισβήτητα η ανέγερση καινούριων σπιτιών πολλά από τα οποία, στα μάτια των συγχρόνων τους, ικανοποιούσαν τις απαιτήσεις ενός νοικοκυριού της εποχής. *«Δεν βλέπει τις πλέον τας παλαιάς, τας ηρειπωμένας πλινθοκτίστους οικίας, διότι [...] [οι μετανάσται] ανακαίνισαν εκ βάθρων τας παλαιάς οικίας και λιθοκτίστους νέας κατεσκεύασαν, λίαν ευπροσώπους, των οποίων μάλιστα πολλαί εκπληρούσιν όλας τας νεωτέρας ανάγκας του κατ' οίκον βίου»*, σημείωνε ερευνητής για το δήμο της Τεγέας στις αρχές της δεκαετίας του 1910.²⁶⁰ Η βελτίωση των οικιστικών συνθηκών στην κοινότητα καταγωγής θεωρείται άμεση προτεραιότητα των μεταναστών σε όλα τα κράτη αποστολής και ερμηνεύεται πολυπρισματικά.²⁶¹ Η ανέγερση σπιτιού, η πιο δημοφιλής μεταναστευτική επένδυση, αποτελεί για τον ίδιο το μετανάστη προβολή της οικονομικής του επιτυχίας στο εξωτερικό και απόδειξη της

---

²⁵⁸ Βλ. ανάλογες παρατηρήσεις και για τις γυναίκες στις μεταναστευτικές κοινότητες της νότιας Ιταλίας στο Linda Reeder, *Widows in white*, ό.π., σ. 223-231.

²⁵⁹ Βασίλης Καραποστόλης, ό.π., σ. 30-33, 41-47, 137-138.

²⁶⁰ Δημήτριος Στ. Μασκαλέρης, «Περί Μεταναστεύσεως εν τω Δήμω Τεγέας», ό.π., σ. 98.

²⁶¹ Η ανέγερση σπιτιών ως δεύτερη επιλογή των μεταναστών -μετά την αγορά γης- απαντά σε όλες τις μελέτες της υπερπόντιας μετανάστευσης του τέλους του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20^{ου}. Βλ. Mark Wyman, ό.π., σ. 127-129· Madeline Y. Hsu, *Dreaming of Gold, Dreaming of Home*, ό.π., σ. 142-154.

νέας κοινωνικής θέσης τού άλλοτε χρωμένου αγρότη. Υπενθυμίζει την ιδιότητά του ως αναπόσπαστου μέλους της οικογένειας η οποία έχει μείνει πίσω στην πατρίδα και την ικανότητά του να της εξασφαλίζει υλικές ανέσεις και οικονομική ασφάλεια. Χτισμένο στην κοινότητα από την οποία ο μετανάστης απουσιάζει, το σπίτι καταδεικνύει παράλληλα το ανήκειν σε αυτήν και το ενδιαφέρον του ιδιοκτήτη να εκπληρώσει τα κοινοτικά καθήκοντά του. Η επένδυση στο σπίτι συνιστά δηλαδή μια «επικοινωνιακή-σχεσιακή πράξη» η οποία ανταποκρίνεται σε προσωπικές, οικογενειακές και κοινοτικές υλικές και συμβολικές προσδοκίες. Εκφράζει ουσιαστικά τον τρόπο με τον οποίο ο μετανάστης ερμηνεύει τις ελευθερίες και τις δεσμεύσεις οι οποίες απορρέουν από τη μεταναστευτική του ιδιότητα.²⁶²

Τα σπίτια των «Αμερικάνων» ήταν κατά βάση δώροφα (τα «ανωκάτωγα»), μεγάλα και καλοκτισμένα. Ξεχώριζαν από τις «χαμοκέλες», τα μονώροφα πλινθόκτιστα σπίτια των ντόπιων τα οποία εξυπηρετούσαν τη στέγαση τόσο της οικογένειας όσο και των ζώων. Χτισμένα αραιά το ένα από το άλλο, ευάερα και ευήλια, διέθεταν αρκετές υποδομές οι οποίες εξασφάλιζαν ανέσεις και ταυτόχρονα ικανοποιούσαν τη ματαιοδοξία των κατόχων τους. Λιθόκτιστα, σοβατισμένα και διαιρεμένα σε δωμάτια, είχαν επενδυμένα ταβάνια και πατώματα, διέθεταν τζάκια, τζάμια, μπαλκόνια και παράθυρα.²⁶³ Αν και δεν ενέπιπταν όλα στην κατηγορία του αρχοντικού, τα «αμερικανικά σπίτια» ήταν διακριτά μέσα στον οικιστικό ιστό της κοινότητας λόγω του μεγέθους και της κατασκευής τους. Η παρουσία τους άλλαζε σε μεγάλο βαθμό την όψη των ορεινών απομονωμένων χωριών και εντυπωσίαζε τους επισκέπτες. Η Αύρα Θεοδωροπούλου παρατηρούσε σχετικά: «*Τα Τσίντζινα, το ωραίο της Λακεδαίμονος χωριό, κάνει, όποιον το επισκέπτεται, να τρίβη τα μάτια του και να ερωτά τον εαυτό του, αν αληθινά ευρίσκεται στην Ελλάδα. Σπίτια ωραία, με δύο πατώματα, που θα τα ζήλευε κάθε πρωτεύουσα ελληνικής επαρχίας, ευμάρεια και πολιτισμός, ημερότης και ευγένεια*».²⁶⁴

Ακόμα μεγαλύτερη εντύπωση προκαλούσε φυσικά η ανέγερση μεγαλοπρεπών οικοδομημάτων, συχνά αταίριαστων στο αγροτικό περιβάλλον ως προς την αισθητική τους και μη λειτουργικών σε σχέση με τις υποδομές της περιοχής. Έφεραν ταυτόχρονα τοπικές αλλά και εισαγόμενες κατασκευαστικές τεχνικές και αρχιτεκτονικά στίλ και

²⁶² Thomas Lacroix, *Bonding Collective?*, ό.π., σ. 10· Thomas Lacroix, *Designing a structure/agency approach to transnationalism*, IMI Working Paper n°65, University of Oxford, International Migration Institute, 2013, σ. 22.

²⁶³ Μαρία Παπαθανασίου, ό.π., σ. 126-127.

²⁶⁴ *Λακωνία* 24/01/1910· Μ. Ι. Θεοδωρόπουλου, *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον*, Έτος ΙΑ', ό.π., σ. 59.

ενώ επιδείκνυαν μεταξύ τους κάποιες ομοιότητες, διακρίνονταν από μια μοναδικότητα η οποία απέρρεε από την ιδιαίτερη μεταναστευτική διαδρομή και εμπειρία του χρηματοδότη τους.²⁶⁵ Κτισμένα σε περίοπτες θέσεις, ήταν διακοσμημένα με κολώνες, μπαλκόνια και κομπούς σιδερένιους εξώστες.²⁶⁶ Κάποια ήταν σχεδιασμένα από αρχιτέκτονες της Αθήνας, άλλα ήταν εικονογραφημένα και ζωγραφισμένα στο εσωτερικό τους από γνωστούς τεχνίτες της περιοχής.²⁶⁷ Έφεραν συχνά εξωτερικά αμερικανικά διακοσμητικά σύμβολα, όπως αγάλματα της Ελευθερίας, απομίμηση του ομώνυμου αγάλματος στην είσοδο του λιμανιού της Νέας Υόρκης²⁶⁸ και κήπους με ποικιλίες φυτών οι οποίες είχαν συχνά μεταφερθεί από την Αμερική.²⁶⁹ Διέθεταν προχωρημένες τεχνικές εγκαταστάσεις οι οποίες όμως στις περισσότερες περιπτώσεις έμειναν αχρησιμοποίητες για δεκαετίες λόγω της έλλειψης υποδομών στα χωριά. Το αρχοντικό για παράδειγμα του μετανάστη Παναγιώτη Λάσκαρη, χτισμένο στην άκρη του Βασσαρά Λακωνίας, είχε πλήρεις ηλεκτρικές και υδραυλικές εγκαταστάσεις παρόλο που το χωριό στερούνταν όχι μόνο ηλεκτροδότησης αλλά και δικτύου ύδρευσης. Το ηλεκτρικό έφτασε μετά από σαράντα χρόνια, ενώ η υδροδότηση εξασφαλιζόταν από τους ιδιοκτήτες με δύο στέρνες οι οποίες μάζευαν το βρόχινο νερό και το διοχέτευαν στην εξοπλισμένη με νεροχύτη κουζίνα και το λουτρό.²⁷⁰

Εκείνο φυσικά που προσέδιδε πρόσθετη αξία στα «αμερικανικά σπίτια» ήταν τα αντικείμενα με τα οποία εξοπλιζόνταν, σταλμένα από την Αμερική ή φερμένα στα ταξίδια από τους ίδιους τους μετανάστες. Καταναλωτικά αγαθά τα οποία προορίζονταν για τη διευκόλυνση της νοικοκυράς ή τη διακόσμηση του χώρου σηματοδοτούσαν τον πλούτο και την κοινωνική άνοδο των ιδιοκτητών τους. Παρά την τεράστια συμβολική τους αξία, τα «σπίτια των εμβασμάτων» είχαν τις περισσότερες φορές περιορισμένη

---

²⁶⁵ Sarah Lynn Lopez, “The Remittance House. Architecture of Migration in Rural Mexico”, *Buildings & Landscapes: Journal of the Vernacular Architecture Forum* 17, 2, 2010, σ. 33.

²⁶⁶ *Λακεδαίμων* 6/09/1909. «Διώροφο με μεγάλη βεράντα, κληματαριές, φροντισμένο κήπο αποκαλύπτει οικονομική άνεση» το σπίτι του μετανάστη Θόδωρου στην Κρεμαστή Λακωνίας το οποίο αποτυπώνεται στο φιλμ που εξετάζει στη μελέτη της η Μαργαρίτα Δούνια, *Η ελληνική μετανάστευση στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής*, ό.π., σ. 296.

²⁶⁷ Βλ. αναφορά στην «εργατικότητα και καλλιτεχνία» δύο σοβατζήδων στην περιοχή της Σπάρτης, στους οποίους οφειλόταν η κατασκευή μεγαλοπρεπούς κατοικίας ομογενούς με «ζωγραφίες και εικονογραφίες» στο εσωτερικό της. *Ο Σπαρτιάτης* 1/04/1928.

²⁶⁸ Βλ. «Κατάλογος», στο Κατερίνη Λιάμπη, Νικόλαος Κατσικούδης, Νικόλαος Αναστασόπουλος (επιμ.), *Από την Απειρο χώρα στην Μεγάλη Ήπειρο. Ηπειρώτες ακολουθώντας την υπερπόντια μετανάστευση προς τις ΗΠΑ. Τέλος του 19ου αιώνα έως τον Μεσοπόλεμο*, Ιωάννινα, 2016, σ. 426.

²⁶⁹ Πληροφορίες για τα σπίτια των παλινοστούντων και τις εκκεντρικότητές τους στο Grace E. Marshall, *Eternal Greece*, ό.π., σ. 145, 184-185.

²⁷⁰ Βλ. περιγραφή του αρχοντικού του μετανάστη Λάσκαρη στο Βασσαρά Λακωνίας: Κ. Γλέντης, Εφτά χρόνια στη Σπάρτη. 1939-1946, Αθήνα, χ.έ., 1977, σ. 19-20· Θεοφίλης Γιάγκος, *Ο Βασσαράς*, ό.π..

αξία χρήσης.²⁷¹ Κάποια από αυτά δεν θα κατοικηθούν ποτέ μόνιμα λόγω της συνεχούς αναβολής της μόνιμης παλιννόστησης του μετανάστη ή σε άλλες περιπτώσεις της σταδιακής αναχώρησης και των υπόλοιπων μελών της οικογένειας για την Αμερική. Άλλα θα δεσμεύσουν τη σύζυγο του μετανάστη και κάποια από τα παιδιά να παραμείνουν στον τόπο σε δύσκολες ιστορικές συγκυρίες και με ανύπαρκτες επαγγελματικές προοπτικές. Για πολλούς μετανάστες η επιλογή της επιστροφής και της κατοίκησης αυτών των σπιτιών ισοδυναμούσε τελικά με τη στέρηση της δυνατότητας της συντήρησής τους. Η τύχη τους πάντως θα ριζώσει στη λαϊκή φαντασία, θα διατηρηθεί στις επόμενες γενιές και θα αποτυπωθεί και στη λογοτεχνική γραφή.²⁷²

Τα ιδιωτικά σπίτια των μεταναστών απορρόφησαν ένα μεγάλο μέρος των μεταναστευτικών οικονομιών. Η μεγάλη ζήτηση μάλιστα οικοπέδων για την ανέγερση νέων οικιών είχε ως αποτέλεσμα την υπερτίμηση της αξίας τους σε ορεινές κοινότητες, όπως για παράδειγμα στην περιοχή της Ευρυτανίας.²⁷³ Η μέση αξία της κατασκευής τους στις αρχές του αιώνα κυμαινόταν στις πέντε έως έξι χιλιάδες δολάρια, κάποιες φορές όμως τριπλασιαζόταν.²⁷⁴ Μελετητές της εποχής, όπως ο Κ. Δ. Καραβίδας, τα χαρακτήρισαν ως επενδύσεις αντιπαραγωγικές, «*έργα επιδείξεως, δυσανάλογα με την τοπικήν οικονομίαν και άχρηστα εις την εργασίαν των χωρικών*» τα οποία συχνά εξανάγκασαν τους ιδιοκτήτες τους σε νέα αναχώρηση στην Αμερική.²⁷⁵ Ο Πολύζος,

---

²⁷¹ N. J. Polyzos, *Essai*, ό.π., σ. 213. Βλ. ανάλογες παρατηρήσεις για τα σπίτια που χρηματοδοτούνται από σύγχρονες μεταναστευτικές ομάδες στο: Sarah Lynn Lopez, "The Remittance House", ό.π., σ. 34.

²⁷² Βλ. το διήγημα «Τρεις γενιές Αμερικάνοι» στην ομώνυμη συλλογή του Τηλέμαχου Κώτσια και την ιστορία μιας ελληνικής οικογένειας μεταναστών στην Αμερική από τη νότια Αλβανία. Το αρχοντικό που χτίστηκε χάρη στα εμβάσματα από την Αμερική το 1930 συνδέθηκε με τα τραγικότερα γεγονότα της μετέπειτα ιστορίας της οικογένειας αλλά και της ίδιας της Αλβανίας (ελληνοϊταλικός πόλεμος, γερμανικές δυνάμεις κατοχής, κομμουνιστικό καθεστώς Χότζα). Η ύπαρξή του συγκράτησε ορισμένα μέλη της οικογένειας στην Αλβανία και με το κλείσιμο των συνόρων το 1945 τα παγίδευσε μέσα στο καθεστώς ανελευθερίας και στέρησης, την ώρα που οι υπόλοιποι έφτιαχναν την τύχη τους στην Αμερική και την Ελλάδα. Βλ. Τηλέμαχος Κώτσιας, *Τρεις γενιές Αμερικάνοι*, Αθήνα, Κέδρος, 2004. Βλ. επίσης την προσωπική ιστορία της οικογένειας της Ελένης Γκέιτζ μέσα από την ιστορία του «αμερικανικού σπιτιού» τους στην Ήπειρο το οποίο ανακαινίστηκε και επεκτάθηκε με τα εμβάσματα το 1922. Eleni N. Gage, "Home again: the recreation of a house, and a history, in Epeiros" στο Kostis Kourelis (επιμ.), *The Archaeology of Xenitia: Greek Immigration and material culture. The New Griffon 10*, Αθήνα, The American School of Classical Studies at Athens, 2008, σ. 49-53.

²⁷³ Γεώργιος Παπαγιάννης, «Η μετανάστευση εν Αργινίω και εν τη επαρχία Τριχωνίας», ό.π., σ. 120.

²⁷⁴ Στην Αργολίδα για παράδειγμα, στα 1905 το κόστος της ανέγερσης των «φρουριών» σπιτιών των οικογενειών των μεταναστών υπολογιζόταν σε 3.000 δραχμές. Βλ. Κωνσταντίνος Μπούκουρας, *Στο πέραςμα μιας ζωής*, ό.π., σ. 370. Πολύ πιο αναλυτικές είναι οι πληροφορίες που παραθέτει η δασκάλα του δημοτικού σχολείου της Αράχωβας Λακωνίας για το κόστος διάφορων σπιτιών τα οποία είχαν ανεγερθεί στα τέλη του 1903 και αρχές του 1904. Το κόστος των ισόγειων σπιτιών ανερχόταν στα χίλια με δύο χιλιάδες δολάρια, των διώροφων στα πέντε με έξι χιλιάδες δολάρια και το «μέγαρο» του Γεωργίου Ματάλα στις δεκαοκτώ χιλιάδες δολάρια. Βλ. Μαριάνθη Αναστασέα, «Χρονικόν Αραχόβης 1903-1904», αναδημοσίευση στην εφημ. *Καρνές*, φ.44, Ιούνιος/Ιούλιος/Αύγουστος 1996, σ. 7.

²⁷⁵ Κ. Δ. Καραβίδας, *Αγροτικά*, ό.π., σ. 461. Μέχρι και το 1990 οι μελετητές ερμήνευαν αυτή τη «νοοτροπία της πέτρας» (*mentalité de pierre*) ως ανορθολογική πρακτική, δαπανηρή και

επίσης, σχολίαζε επικριτικά την ανέγερση πολυτελών σπιτιών αξίας πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο έξι έως δέκα χιλιάδων δολαρίων σε ορεινές κοινότητες οι οποίες στερούνταν τη δυνατότητα επικοινωνίας με τις γειτονικές περιοχές.²⁷⁶ Η Αύρα Θεοδωροπούλου παρατηρούσε στα χωριά της Λακωνίας «*σπίτια διάωροφα και τριώροφα εκ των οποίων μόνον το ισόγειον κατοικείται, τα δέ υπεράνω αυτού ερειπούνται ακατοίκητα και παρημελημένα*»,²⁷⁷ ενώ φοιτητής του Ανδρεάδη έκανε αναφορά στις πολλές ευπρεπείς οικίες της Τεγέας, ταυτόχρονα όμως και στη φτώχεια που μάστιζε τους ενοίκους τους «*διότι αι οικίαι εκείναι εν τοις χωρίοις ουδέν εισόδημα αποδίδουσι καίτοι δια να κτισθώσι πάντοτε σχεδόν εχρειάσθη να δανεισθή ο ιδιοκτήτης· είναι δε και ούτος εις ακόμη λόγος της κατ' επανάληψιν φυγής εις Αμερικήν*». Ο ίδιος πάντως παραδεχόταν ότι η ανέγερση μεγάλων και πολυτελών οικιών, ανώτερων των υλικών αναγκών και των οικονομικών δυνάμεων των μεταναστών, ενίσχυε το κοινωνικό κεφάλαιο των ίδιων και των οικογενειών τους και μακροπρόθεσμα παρείχε υλικά οφέλη. «*Και τούτο πράττουσι, ανέφερε χαρακτηριστικά, μόνον και μόνον όπως καταδειχθή επαρκώς ο πλουτισμός των και δυνηθώσιν ούτω να νυμφευθώσιν επωφελέστερον*».²⁷⁸ Πίσω από την επιδεικτική αυτή διάθεση του οικονομικού κεφαλαίου που με μόχθο συσσώρευσε ο μετανάστης στην Αμερική πρέπει πράγματι να ανιχνεύσουμε στρατηγικές προβολής και κατοχύρωσης της νέας κοινωνικής θέσης της οικογένειάς του μέσα στην κοινότητα. Η προβολή της ευμάρειάς του αποτελούσε τον πιο ισχυρό και αδιαμφισβήτητο δείκτη της επιτυχίας του, ενίσχυε τη συσσώρευση του κοινωνικού κεφαλαίου του και μακροπρόθεσμα εξαργυρωνόταν με νέα οικονομικά οφέλη: την τέλεση ενός καλού γάμου, τη διεκδίκηση τοπικών αξιωμάτων, τη σύναψη οικονομικών συμφωνιών. Επρόκειτο λοιπόν για μια επένδυση σε κοινωνική δύναμη η οποία δεν είχε ατομικό χαρακτήρα. Αξιοποιούσε τους οικογενειακούς δεσμούς αφού ήταν η οικογένεια αυτή η οποία τις περισσότερες φορές επέβλεπε την ανέγερση της κατοικίας ενώ ταυτόχρονα στηριζόταν στην αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων και τη διατήρηση των οικογενειακών σχέσεων από απόσταση.²⁷⁹

Η βελτίωση των συνθηκών ζωής του μετανάστη και της οικογένειάς του πρέπει να ιδωθεί και ως επένδυση στο ανθρώπινο κεφαλαίο, διασφάλιση της υγείας, της

μακροπρόθεσμα επιζήμια. Βλ. Hein De Haas, "The social and cultural impacts of international migration on Moroccan sending communities", στο P.H.F. Bos and W. Fritschy (επιμ), *ό.π.*, σ. 131.

²⁷⁶ N. J. Polyzos, *Essai sur l' emigration grecque*, *ό.π.*, σ. 213.

²⁷⁷ *Λακεδαίμων*, 13/09/1909.

²⁷⁸ Ιωάννης Δημητρακόπουλος, «Η μετανάστευσις εν Τεγέα», *ό.π.*, σ. 88.

²⁷⁹ Linda Basch, Nina Glick-Schiller, Cristina Szanton Blanc, *Nations unbound*, *ό.π.*, σ. 183.

ασφάλειας και της προόδου των μελών. Πρόκειται για μια επιλογή η οποία εκφράζει την επιθυμία για βελτίωση της ποιότητας της οικογενειακής ζωής με τον ευπρεπισμό του σπιτιού και την εξασφάλιση βασικών ευκολιών υγιεινής.²⁸⁰ Όπως σχολίαζε η Αύρα Θεοδωροπούλου για τα σπίτια στα Τσίντζινα «[ο μετανάστης] με κάθε θυσίαν με δυσανάλογον πολλάκις προς τα μέσα του δαπάνην εννοεί ο οίκος του να γίνη ωραίος, επιβλητικός, περίβλεπτος, ευάερος, αναπαυτικός. Και αν εις αυτόν τον πόθον αναμιγνύεται πολλάκις κάποια παιδαριώδης ματαιοδοξία, τα αποτελέσματά της είνε πάντοτε ενεργητικά. [...] Η βελτίωσις των συνθηκών του βίου, η οποία είνε τόσον καταφανής εις τα Τσίντζινα, δεν είνε δυνατόν παρά να επιφέρη και βελτίωσιν εις την υγείαν των κατοίκων. Η μέλλουσα γενεά θα είνε ακμαιότερα και ισχυροτέρα».²⁸¹

Πάντως, ο οικοδομικός αυτός οργανισμός που παρατηρήθηκε στις μεταναστευτικές κοινότητες από την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα υπήρξε οικονομικά επωφελής και για οικογένειες οι οποίες δεν συμμετείχαν οι ίδιες στη μεταναστευτική διαδικασία. Η άφιξη εργολάβων, χτιστάδων, μαραγκών και ποικίλων άλλων τεχνιτών από γειτονικές περιοχές (π.χ. Λαγκαδιανών) ή και Ηπειρωτών κομπανιών (π.χ. Πυρσογιαννιτών) για την ανέγερση και επένδυση των πολυτελών κτισμάτων των «Αμερικάνων» σήμαινε ευρεία κυκλοφορία του χρήματος και αναζωογόνηση της τοπικής και περιφερειακής οικονομίας.²⁸² Συνέβαλε επίσης στη διάδοση της φήμης της πλουτοφόρου Αμερικής και στην ενθάρρυνση της μεταναστευτικής εξόδου και από άλλους νομούς, όπως συνέβη με τους χτιστάδες από τα Μαστοροχώρια της Κόνιτσας (Πυρσογιαννίτες, Καστανιανίτες, Στρατσιανίτες, Βουρμπιανίτες, Ασημοχωρίτες, Χιοναδίτες και Καντσιώτες) πολλοί από τους οποίους είχαν δουλέψει στην περιοχή της Σπάρτης.²⁸³ Οι επενδύσεις ήταν πολύ πιο μεγάλες στο Μεσοπόλεμο, όπως συνέβη στην περίπτωση του Ελληνοαμερικανού Νικόλαου Αλεξόπουλου ο οποίος κατασκεύασε στη γενέτειρά του το Καπαρέλι Αρκαδίας πολυτελή οικία η οποία απασχόλησε για δύο μήνες εκατόν είκοσι εργάτες. Αν και το έργο ήταν ιδιωτικό, ο Τοπικός Τύπος το συμπεριέλαβε στις

---

²⁸⁰ Hein De Haas, "The social and cultural impacts of international migration on Moroccan sending communities", *ό.π.*, σ. 131-132.

²⁸¹ *Λακεδαίμων* 6/09/1909.

²⁸² Εξίσου αναζωογονητικά για την τοπική οικονομία αλλά και τη συνολική εικόνα των χωριών ήταν τα έργα οδοποιίας του Μεσοπολέμου που χρηματοδοτήθηκαν από την Αμερική. Βλ. π.χ. πώς στο Γεωργίτσι Λακωνίας τα δημόσια έργα που πραγματοποιήθηκαν στην ευρύτερη περιοχή ενίσχυσαν το ενδιαφέρον των ντόπιων για την επισκευή και τον καλλωπισμό των σπιτιών τους και προσέλκυσαν ξένους τεχνίτες, μεταξύ αυτών σοβατζήδες, αμμοκονιαστές και σιδηρουργούς. *Ο Σπαρτιάτης* 12/02/1928.

²⁸³ Βασίλης Παπαγεωργίου, «Μαστόροι της Πέτρας: από τα μαστοροχώρια της Κόνιτσας στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής», στο Κατερίνη Λιάμπη, κ.ά. (επιμ.), *ό.π.*, σ. 134-140.

πολλές άλλες ευεργεσίες του ομογενούς προς τους συμπατριώτες τους, όπως το δημοτικό σχολείο και τον κοινοτικό δρόμο.²⁸⁴

Εξίσου αυξημένη ήταν από τους δολαριούχους ιδιοκτήτες η ζήτηση σε οικοδομικά υλικά (τσιμέντα, τούβλα, σιδηρικά, υαλικά, ξυλεία, χρώματα) και εργαλεία, σε έπιπλα και σκεύη. Είναι χαρακτηριστικές οι διαφημίσεις στον τοπικό Τύπο της Λακωνίας του Μεσοπολέμου εργοστασίων ενημερωμένων πάνω στις νέες οικοδομικές τεχνικές και ύλες, συνεργαζόμενων με τεχνίτες εξειδικευμένους οι οποίες προφανώς απευθύνονταν σε πελάτες με εκλεπτυσμένα γούστα, νέες συνήθειες, ιδιαίτερες ανάγκες αλλά και οικονομική άνεση. Χάρη στα εμβάσματα τέτοιες δυνατότητες διέθεταν πλέον όχι μόνο οι αστοί των πόλεων αλλά και οι οικογένειες των μεταναστών που κατοικούσαν σε ορεινές περιοχές.²⁸⁵ Το Ξηροκάμπι Λακωνίας, για παράδειγμα, γνώρισε έναν οικοδομικό οργασμό στο Μεσοπόλεμο ο οποίος θα πρέπει να συνδεθεί με την πολυπληθή κοινότητα παλιννοστούντων η οποία μάλιστα διέθετε και δικό της σύλλογο με ογδόντα μέλη.²⁸⁶ Μεταξύ 1928-1939 είχαν εκδοθεί τριάντα επτά οικοδομικές άδειες εκ των οποίων δέκα αφορούσαν την ανέγερση διώροφων σπιτιών, τέσσερις μονώροφων και δεκατέσσερις την κατασκευή νέων οικιών με χρήση οπλισμένου σκυροδέματος.²⁸⁷ Στην Αράχωβα Λακωνίας πάντως οι παλιννοστούντες είχαν αποκτήσει και τη δική τους συνοικία. Η πρώην περιοχή «Πνιγούρα» η οποία χωριζόταν με ένα μικρό γεφύρι από τη δημόσια οδό που οδηγούσε στην υπόλοιπη κωμόπολη μετονομάστηκε από τον πρώτο οικιστή της, έναν πρώην μετανάστη, σε «Μπρούκλιν» καθώς του θύμιζε τη μεγάλη γέφυρα που συνέδεε τη Νέα Υόρκη με το ομώνυμο προάστιο της. Αραιοκατοικημένη και με καινούριες κατοικίες, οι περισσότερες των οποίων ανήκαν σε παλιννοστούντες, η συνοικία στο Μεσοπόλεμο διέθετε καταλύματα για ξένους παραθεριστές εξυπηρετώντας έτσι και την τουριστική κίνηση στην κοινότητα.²⁸⁸

---

²⁸⁴ *Τετραετικός Αστήρ*, Έτος Β', τχ.Γ', Δεκέμβριος-Ιανουάριος 1927, σ. 21.

²⁸⁵ Βλ. π.χ. διαφήμιση στις λακωνικές εφημερίδες εργοστασίου στην Καλαμάτα το οποίο εξυπηρετούσε όλη την Πελοπόννησο και προμήθευε μεταξύ άλλων μωσαϊκά, λεκάνες αποχωρητηρίου, γαλλικά κουφόματα, ξύλινα πατώματα ραμποτέ «κατά το αμερικανικό σύστημα» κ.ά. *Ο Σπαρτιάτης* 14/11/1926.

²⁸⁶ Πρόκειται για το Σωματείο των εξ Αμερικής και Καναδά παλιννοστούντων η «Ένωσις» που συστάθηκε το 1926.

²⁸⁷ *Φάρις* 49, περ.Δ', τχ.49, Ιούλιος 2009, σ.14.

²⁸⁸ *Ο Σπαρτιάτης* 31/07/1927· Παρασκευάς Ι. Μεϊντάνης, *Καρνατικά: Δια την ιστορίαν των Καρνών-Αραχώβης, Λακωνίας και των εις την αλλοδαπήν Αραχωβιτών*, Νέα Υόρκη, [χ.έ.], 1950, σ. 339.

3. Νέες πολιτισμικές πρακτικές

3.1. Τα αμερικανικά δώρα

Στο διεθνικό πεδίο μεταξύ Αμερικής και ελληνικών κοινοτήτων καταγωγής μαζί με τους παλιννοστούντες και τους ταξιδιώτες κυκλοφορούσαν εκτός από τα εμβάσματα και καταναλωτικά προϊόντα, διατροφικές και ενδυματολογικές συνήθειες, ψυχαγωγικά αγαθά, έθιμα και υλικοί τρόποι διαβίωσης. Η αξία των υλικών αυτών ροών και των προτύπων μεταλλασσόταν μέσα στο κοινωνικό πεδίο στο οποίο χρησιμοποιούνταν καθώς αποκτούσαν νέο κοινωνικό και πολιτισμικό περιεχόμενο, νέες δηλαδή χρήσεις και εναλλακτικές νοηματοδοτήσεις. Επαναπροσδιορίζονταν πολιτισμικά, μετασχηματίζονταν, έστω εν μέρει, σε συμφωνία με τις τοπικές πολιτισμικές αξίες και πραγματικότητες.²⁸⁹

Τα υλικά αγαθά καταρχάς ήταν αυτά που κατεξοχήν ασκούσαν γοητεία στους αγροτικούς πληθυσμούς καθώς αντανakλούσαν την αμερικανικό κόσμο και τον μοντέρνο τρόπο ζωής. Οι βαλίτσες και τα μπαούλα των «Αμερικάνων» ενσάρκωναν το συμβολικό κεφάλαιό τους. Εξέφραζαν τη νέα οικονομική δύναμή τους, τα εκλεπτυσμένα γούστα τους,²⁹⁰ την αμερικανική εμπειρία και την κατάκτηση του «αμερικανικού ονείρου».²⁹¹ Η άφιξή τους συνοδεία του μετανάστη αποτελούσε άλλωστε μια από τις δημόσιες παραστασιακές πρακτικές της μεταναστευτικής υποκειμενικότητας οι οποίες τροφοδοτούσαν το φαντασιακό των χωρικών με απτές εικόνες για το πώς είναι η υλική ζωή σε μια οικονομικά ισχυρή και βιομηχανικά αναπτυγμένη χώρα καθώς επίσης και για το πώς ζούσαν εκεί οι δικοί τους άνθρωποι.²⁹² Βεβαίως τα πρώτα αγαθά που αποστέλλονταν στα χωριά ήταν ευτελούς αξίας, συχνά μάλιστα ούτε καν αγορασμένα. Στα χωριά της Μάνης στα πρώτα δώρα

---

²⁸⁹ Ruba Salih, “Shifting meanings of ‘home’. Consumption and identity in Moroccan women’s transnational practices between Italy and Morocco” στο N. Al-Ali, K. Koser (επιμ.), *New Approaches to Migration? Transnational communities and the transformation of home*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Routledge, 2002, σ. 56.

²⁹⁰ Το μπαούλο ατμοπλοίου το οποίο είχε αγοραστεί από την Κρητικό Παπαδάκη για το πρώτο ταξίδι επιστροφής στην πατρίδα του τη δεκαετία του 1930, διέθετε λεπτοδουλεμένα χωρίσματα για τα παντελόνια και τα κοστούμια. Ζήσης Παπανικόλας, *Αμοιρολόιτος*, ό.π., σ. 36.

²⁹¹ Αρκεί να αναλογιστεί κανείς τις αυτοσχέδιες ταξιδιωτικές αποσκευές των μεταναστών όταν ξεκινούσαν για την Αμερική. Σύμφωνα με τις ταξιδιωτικές σημειώσεις του ιατρού Λαμπρινόπουλου η φτώχεια των Ελλήνων μεταναστών οι οποίοι αποβιβάζονταν στο λιμάνι της Νέας Υόρκης προσέλκυε το βλέμμα των Αμερικανών: «Οι πλείστοι έλληνες μετανάσται [...] ήταν ευδιάκριτοι λόγω περιβολής και των κρατουμένων εις τας χείρας των ως είθισται αποσκευών αίτινες απετελούντο και περιεκαλύπτοντο από ότι ευτελές είχαν εις τα σπήτια των, δηλ. παληολινάτσες, σακούλια κλπ. καθώς και τα ενδύματά των τα οποία ήταν κατά το πλείστον κατώτερα των από πάσαν προέλευσιν ξένων, οίτινες γενικώς ήσαν ευπρεπείς και εκράτουν βαλίτζας ανά χείρας εν αντιθέσει προς τους ιδικούς μας». Πατρίς Πύργου 23/04/1908.

²⁹² Για τη λειτουργία των αντικειμένων και των προϊόντων στις παραστασιακές εκφράσεις της μεταναστευτικής υποκειμενικότητας βλ. Ιωάννα Λαλιώτου, ό.π., σ. 252-268.

περιλαμβάνονταν φτηνά μουσαμαδένια τραπεζομάντηλα και άσπρα τσουβάλια από αλεύρι. Σύμφωνα με μαρτυρίες, πολλοί μετανάστες οι οποίοι δούλευαν σε φούρνους και ζαχαροπλαστεία, μάζευαν τα άδεια τσουβάλια που συνήθως κατέληγαν στα σκουπίδια και τα έστελναν στις γυναίκες της οικογένειας οι οποίες τα γάζωναν και τα χρησιμοποιούσαν για σεντόνια. Σε κοινωνίες με έλλειψη αγαθών τα ταπεινά αυτά δώρα μεταποιούνταν για να καλύψουν τις πολλαπλές και πιεστικές ανάγκες τους.²⁹³ Τα ίδια τα μπαούλα άλλωστε των «Αμερικάνων», μετατρέπονταν στα χωριά σε σεντούκια και χώρους αποθήκευσης πολύτιμων για την οικιακή οικονομία αγαθών. Ακόμα και τα σκοινιά με τα οποία ήταν δεμένα, γερά αμερικανικά σκοινιά «χοντρά σαν φίδια», λύνονταν προσεκτικά για να μοιραστούν ως δώρα στους άντρες συγγενείς οι οποίοι τα επεξεργάζονταν με ιδιαίτερο θαυμασμό.²⁹⁴

Πριν επαναπατριστούν οι ξενιτεμένοι άνδρες συνήθιζαν να επενδύουν μέρος των χρημάτων που είχαν αποταμιεύσει σε αμερικανικά μικροεργαλεία κάθε είδους. Εντυπωσιασμένοι από την υλική ευμάρεια της αμερικανικής αγοράς οι μετανάστες αγόραζαν λίγο πριν εγκαταλείψουν την Αμερική σιδερένια και ασάλινα μικροαντικείμενα τα οποία θα μπορούσαν μελλοντικά να τους βοηθήσουν στις αγροτικές ασχολίες τους και σε άλλες χρηστικές ανάγκες. Το καταναλωτικό ενδιαφέρον τους προσέλκυαν πέρα από τα γεωργικά εργαλεία, τα ψαλίδια, οι σουγιάδες, τα μαχαίρια, τα ξυράφια, οι κουρευτικές μηχανές και τα κυνηγετικά όπλα αλλά και εξειδικευμένα αντικείμενα, όπως οι «δοντάγρες» για την εξαγωγή δοντιών.²⁹⁵ Τα εργαλεία αυτά θεωρούνταν ανώτερης ποιότητας από τα ντόπια ενώ η προσεκτική χρήση και η γνώση της συντήρησής τους από τους μετανάστες τα καθιστούσαν ακόμα πιο ανθεκτικά και ταυτόχρονα μοναδικά.²⁹⁶ Βεβαίως, τα αμερικανικής κατασκευής οπισθογεμιά και επαναληπτικά δίκαννα ήταν αυτά που αφθονούσαν στα ορεινά χωριά

---

²⁹³ Βάσος Τσιμπιδάρος, *Μανιάτικες Αναμνήσεις*, ό.π., σ. 61.

²⁹⁴ Βλ. στο Κροκύλειο Δωρίδας τις αναμνήσεις ενός κατοίκου από το «αμερικανικό μπαούλο» της γιαγιάς του στο οποίο εκείνη κλείδωνε τα γλυκά για να τα προστατεύσει από τις μικροκλοπές των αγοριών της οικογένειας. Μαρία Παπαθανασίου, ό.π., σ. 291. Βλ. την αίγλη που έφεραν τα αμερικανικά σκοινιά των μπαούλων στο Νίκος Γκατζογιάννης, *Ελένη*, ό.π. (κεφ. Φαντάσματα και όνειρα).

²⁹⁵ *Φάρις*, Περίοδος Δ', τχ.52, Ιούλιος 2010, σ. 22. Ο Κάρλο Λέβι είχε εντυπωσιαστεί από τα «αμερικανικά» εργαλεία καθημερινής χρήσης που κυκλοφορούσαν στα χωριά της Λουκανίας στο Μεσοπόλεμο. Οι γυναίκες συνέχιζαν να γνέθουν το μαλλί σε παλιά αδράχτια, έκοβαν όμως την κλωστή με αστραφτερά ψαλίδια από το Πίτσμπουργκ, οι αγρότες χρησιμοποιούσαν τσεκούρια από αμερικανικό ατσάλι ενώ οι κουρείς διέθεταν τα τελειότερα ξυράφια σε όλη την Ιταλία. Κάρλο Λέβι, *Ο Χριστός σταμάτησε στο Έμπολι*, ό.π., σ. 147.

²⁹⁶ Για τη σχέση που είχαν αποκτήσει οι Ευρωπαίοι μετανάστες με την αμερικανική τεχνολογία και τον αντίκτυπό τους στα κράτη καταγωγής στις αρχές του 20ού αιώνα βλ. Evgeny Efremkin, "At the Intersection of Modernities: Migrants as Agents of Economic and Cultural Change", ό.π., σ. 1-24.

όπου το κυνήγι αποτελούσε συνηθισμένη ασχολία του ανδρικού πληθυσμού.²⁹⁷ Αν και οι μετανάστες αγόραζαν συνήθως φθηνά μοντέλα μαζικής παραγωγής, τα δίκαννά τους θεωρούνταν πολύτιμα και εντυπωσίαζαν τους ντόπιους.

Σταδιακά τα δώρα και τα αγαθά που μετέφεραν για ιδιόχρηση οι παλινοστούντες και οι Ελληνοαμερικανοί ταξιδιώτες μετά από αρκετά χρόνια διαμονής στην Αμερική γίνονταν πιο εκλεπτυσμένα. Περιλάμβαναν καταναλωτικά αντικείμενα μεγαλύτερης αξίας τα οποία μέχρι τότε μπορούσε κάποιος να συναντήσει στα αστικά σπίτια γιατρών και εμπόρων.²⁹⁸ Επρόκειτο για προϊόντα που σηματοδοτούσαν την τεχνολογική πρόοδο με την οποία οι μετανάστες έδειχναν εξοικειωμένοι και που υπενθύμιζαν ότι οι συνήθειες και η καθημερινότητά τους στην Αμερική είχαν αλλάξει σε σχέση με τη ζωή των ντόπιων.²⁹⁹ Σε αυτά περιλαμβάνονταν φωνογράφοι, γραμμόφωνα και δίσκοι,³⁰⁰ μουσικά όργανα, όπως μαντολίνα και φουσαρμόνικες,³⁰¹ ρολόγια τοίχου γνωστών αμερικανικών εταιριών,³⁰² μηχανές Σίνγκερ και γραφομηχανές.³⁰³ Οικογένειες Ελληνοαμερικανών οι οποίες επαναπατρίζονταν, μετέφεραν και την αμερικανική οικοσκευή τους³⁰⁴ ενώ στα είδη προικός που αποστέλλονταν περιλαμβάνονταν συχνά λινά σεντόνια και αμερικανικές χοντρές κουβέρτες.³⁰⁵ Άνδρες παλινοστούντες περιοριζόνταν στη μεταφορά μεμονωμένων αντικειμένων μεταξύ των οποίων μπορούσε κάποιος να βρει σομιέδες κρεβατιών,³⁰⁶ καρέκλες, καθώς και πρωτοποριακά

²⁹⁷ Βλ. τη διάδοση των αμερικανικών δίκαννων στα χωριά του Πάρνωνα. Παρασκευάς Ι. Μειντάνης, *Καρνατικά*, ό.π., σ. 374. *Ο Οινούντιος*, τχ. 2, Φεβρουάριος 1927, σ. 12.

²⁹⁸ Ο Ν. 5.200 της 24^{ης} Ιουλίου 1931 (ΦΕΚ Α 232 - 25.07.1931) «Περί τροποποίησης διατάξεων τινών του Κώδικος νόμων περί τελωνειακού δασμολογίου εισαγωγής και του τελωνειακού κώδικος» μας δίνει μια ενδεικτική εικόνα των αντικειμένων τα οποία συνήθως εισάγονταν από την αλλοδαπή στην Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο: α) μεταχειρισμένα ενδύματα, εργαλεία, κιάλια, φωτογραφικές μηχανές, ποδήλατα, γραμμόφωνα και δίσκοι (έως δέκα), φορητά μουσικά όργανα (εκτός αρμονίων και ραδιοφώνων) τα οποία απαλλάσσονταν από δασμούς θεωρούμενα ως ατομικής χρήσεως των ταξιδιωτών (άρθρο 1). και β) μεταχειρισμένα έπιπλα, οικιακά σκεύη, αυτοκίνητα, πιάνο και ραδιόφωνα για τα οποία πλήρωναν 5% φόρο επί της αξίας τους (άρθρο 2).

²⁹⁹ Ruba Salih, “Shifting meanings of ‘home’”, ό.π., σ. 58.

³⁰⁰ Σύμφωνα με την Grace Abbott, η συνήθεια των Ελλήνων μεταναστών να ακούν μουσική από το φωνογράφο στα εθνοτικά καφενεία αποτελούσε τεκμήριο της αμερικανοποίησής τους. Grace Abbott, “A Study of the Greeks in Chicago”, ό.π., σ. 381.

³⁰¹ Θεοφίλης Γιάγκος, *Ο Βασσαράς*, ό.π. [κεφ.Ανοικοδόμηση και χοροδιδάσκαλοι]. βλ. και στο κυθηραϊκό blog: <https://www.eleniharou.gr/grammofona-antikes-ke-syllektiki-diski-sta-kythira/> (Τελευταία πρόσβαση 10/12/2018)

³⁰² Στα Κύθηρα διασώζονται ρολόγια της Ansonia Clock Company, η οποία ήταν από τις σημαντικότερες Αμερικανικές εταιρίες του 19ου αι. Βλ. τοπική μαρτυρία στο <https://www.eleniharou.gr/amerikanika-rologia-ansonia-sta-kythira/> (Τελευταία πρόσβαση 10/12/2018)

³⁰³ Νίκος Γκατζογιάννης, *Ελένη*, ό.π. (κεφ. «Η Αμερική»): Τα συγκεκριμένα αντικείμενα δωρίζονταν και σε συλλόγους για την κάλυψη των αναγκών τους. Βλ. δωρεά γραφομηχανής συστήματος «Ολιβερ» από ομογενή προς το Σύλλογο Φιλοπροόδων στα Καβάσιλα Ηλείας, *Νεολόγος Πατρών* 18/12/1925.

³⁰⁴ Grace E. Marshall, *Eternal Greece*, ό.π., σ. 184. Βλ. ανακοίνωση του επαναπατρισμού του ζεύγους Γ. Λώλου μαζί με τα έπιπλα της εν Αμερική οικίας του. *Μαλεβός*, αρ. 9, Δεκέμβριος 1921, σ. 12.

³⁰⁵ Νίκος Γκατζογιάννης, *Ελένη*, ό.π. (κεφ. Μπομποτά και σιλίρα).

³⁰⁶ *Νεολόγος Πατρών* 28/12/1931.

για την ελληνική επαρχία είδη, όπως αμερικανικές μπανιέρες.³⁰⁷ Οι τελευταίοι δεν παρέλειπαν να παίρνουν μαζί τους κομμάτια από τον εξοπλισμό των διαλυμένων επιχειρήσεών τους, καθώς και αντικείμενα που προορίζονταν ως δώρα για την κοινότητα.³⁰⁸

Οικογένειες ορεινών κοινοτήτων διέθεταν στο Μεσοπόλεμο φωτογραφικές μηχανές και ραδιόφωνα χάρη στους απόδημους συγγενείς τους.³⁰⁹ Κάποιοι Ελληνοαμερικανοί ταξιδιώτες στα τέλη του Μεσοπολέμου έφεραν μαζί τους ακόμα και κινηματογραφικές μηχανές, καθώς και μπομπίνες σε μια προσπάθεια αποτύπωσης εικόνων από το ταξίδι, την ιδιαίτερη πατρίδα και τους ανθρώπους της.³¹⁰ Κιάλια, ποδήλατα, μοτοσυκλέτες μεταφέρονταν από τους ιδιοκτήτες τους³¹¹ ενώ στα ενδύματα που έφεραν οι Ελληνοαμερικανίδες περιλαμβάνονταν όλο και πιο συχνά γούνες. Εξειδικευμένα ρούχα όπως τα αδιάβροχα και οι μπότες ήταν περιζήτητα από τους συγγενείς τους οι οποίοι περήφανοι για την κατοχή τους φρόντιζαν να τα φορούν ακόμα και όταν οι καιρικές συνθήκες δεν δικαιολογούσαν τη χρήση τους.³¹² Αλλά και τα παιδιά των αγροτικών οικογενειών αποκτούσαν άφθονη γραφική ύλη και βιομηχανοποιημένα παιδικά παιχνίδια, συνήθως μινιατούρες οχημάτων (τρένα, αυτοκίνητα) τα οποία ως τότε προμηθεύονταν από την Ευρώπη μόνο οι αστοί.³¹³

Οι μετανάστες μετέφεραν γενικά πράγματα τα οποία τροφοδοτούσαν το συλλογικό φαντασιακό με εικόνες της «αυθεντικής» Αμερικής, της προόδου και της μοντερνικότητας. Τα προϊόντα αυτά αποτελούσαν τμήμα του λόγου περί ιεραρχίας μεταξύ τόπων, επιβεβαίωναν τη «διάκριση» των κατόχων τους και μαρτυρούσαν τον τρόπο με τον οποίο αυτοί οικειοποιούνταν και διαπραγματεύονταν σύμβολα του εκσυγχρονισμού.³¹⁴ Οι μετανάστες επέλεγαν αντικείμενα τα οποία θα προκαλούσαν την εντύπωση και το θαυμασμό σε ανθρώπους αγροτικών περιοχών οι οποίοι

³⁰⁷ Χένρυ Μίλλερ, *Ο κολοσσός του Μαρουσιού*, ό.π., σ. 28.

³⁰⁸ Βλ. για παράδειγμα, την αγορά στην Αμερική από μετανάστη και την αποστολή ενός ορειχάλκινου πολυελαίου ως τόμα για το Άγιο Νικόλαο στο Παλαιοχώρι Λακωνίας. Περ. *Φάρις*, Περίοδος Δ', τχ.62, Ιούλιος 2015, σ. 10-11.

³⁰⁹ Περ. *Φάρις*, περ. Δ', τχ. 62, Ιούλιος 2015, σ. 15. Στα Κύθηρα λέγεται ότι το πρώτο ραδιόφωνο έφερε το 1936 ο Μανώλης Αυγερινός, μετανάστης στην Αμερική για χρόνια <https://www.eleniharou.gr/ta-protora-radiofona-sta-kythira/> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2018).

³¹⁰ Μαργαρίτα Δούνια, *Η ελληνική μετανάστευση στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής*, ό.π., σ. 276-281.

³¹¹ Κλείτος Α. Κύρου, *Οπισθοδρομήσεις. Αναδρομή ζωής*, Αθήνα, Άγρα, 2001, σ. 27.

³¹² Στο Νεοχώρι Λακωνίας ένας βοσκός, πατέρας μετανάστη, συνήθιζε να φοράει ένα βαρύ αδιάβροχο από καουτσούκ ακόμα και το καλοκαίρι, ενώ Ελληνοαμερικανίδα απογοητευόταν επειδή το θερμό κλίμα της Ελλάδας δεν επέτρεπε την επίδειξη της γούνας της. Grace E. Marshall, *Eternal Greece*, ό.π., σ. 68-69, 84-85. Στο λιμάνι της Πάτρας η κυκλοφορία Ελληνοαμερικανίδων με γούνες ήταν συνηθισμένο θέαμα. *Νεολόγος Πατρών* 6/03/1931, 17/04/1931.

³¹³ Νίκος Γκατζογιάννης, *Ελένη*, ό.π. (κεφ. Οι πόρτες κλείνουν).

³¹⁴ Katy Gardner, "Desh-Bidesh: Sylheti Images of Home and Away", *Man* 28, 1, 1993, σ. 11-13.

εισάγονταν βιαίως στον εμπορευματοποιημένο και εκχρηματισμένο κόσμο. Οι αντιλήψεις των μεταναστών και των ντόπιων για το σύγχρονο και το αισθητικά ωραίο οπωσδήποτε διέφεραν από τις αισθητικές προτιμήσεις και κρίσεις των κατοίκων μιας αμερικανικής μεγαλούπολης ή κάποιου ελληνικού αστικού κέντρου.³¹⁵ Και μόνο η ποικιλία, η ποσότητα και η διαφορετικότητα των ρούχων του εμπορίου που έκρυβαν τα μεταναστευτικά μπαούλα, αρκούσε για να κεντρίσει τη φαντασία των κατοίκων των ορεινών κοινοτήτων οι οποίοι ζούσαν σε συνθήκες ενδυματολογικής ένδειας.

Τα τεχνολογικά αγαθά ήταν φυσικά αυτά τα οποία κατεξοχήν κινούσαν την περιέργεια και έτρεφαν τη φαντασία ανθρώπων οι οποίοι αδυνατούσαν να συλλάβουν και να κατανοήσουν τον τρόπο λειτουργία τους. «*Του Σατανά και καινά δαιμόνια*» θεωρούσε ο παππούς του Κλείτου Κύρου τη μοτοσικλέτα, τα κιάλια και τη φωτογραφική μηχανή που έφερε από την Αμερική ο μετανάστης γιος του.³¹⁶ Ο φωνογράφος που είχε δωρίσει ένας μετανάστης στην κοινότητα Γαράντζα (Μέλπεια) Μεσσηνίας δημιούργησε ακόμα πιο έντονη εντύπωση στα παιδιά αφότου άκουσαν από ένα συγχωριανό τους ότι «[εκεί] μέσα είναι ένας κοκκαλένιος άνθρωπος που τραγουδάει».³¹⁷ Ομοίως, στη μελέτη της Δούνια για την Κρεμαστή Λακωνίας αναφέρεται το σχόλιο το οποίο κυκλοφορούσε στο χωριό για τον κάτοχο του πρώτου «αμερικανικού» ραδιοφώνου και το οποίο αφορούσε τα έξοδα που θα του στοίχιζε για να συντηρεί «*εκείνον που είναι κλεισμένος μέσα στο κουτί και μιλάει όλη μέρα*».³¹⁸ Πίσω από τις ανεκδοτολογικές αυτές ιστορίες κρύβεται η δυσκολία των απομονωμένων τοπικών κοινοτήτων και των αμόρφωτων ανθρώπων να εξοικειωθούν με την τεχνολογική πρόοδο την οποία επιχειρούσαν να τους γνωρίσουν οι απόδημοι συμπατριώτες τους.

Τα περισσότερα από αυτά τα βιομηχανικά αγαθά μεταφέρονταν όχι μόνο για χρήση αλλά και για επίδειξη.³¹⁹ Τα αμερικανικά ρολόγια, για παράδειγμα, στόλιζαν τα χέρια και τα γιλέκα των μεταναστών σε χωριά στα οποία κανένας δεν ενδιαφερόταν να μάθει την ώρα. Πένες οι οποίες είχαν από καιρό σταματήσει να λειτουργούν, διατηρούνταν σε εμφανές σημείο του κοστουμιού για να υποδηλώσουν το βελτιωμένο μορφωτικό επίπεδο των κατόχων τους ενώ αμερικανικά γυαλιά οράσεως φοριούνταν επιδεικτικά

³¹⁵ Ruba Salih, “Shifting meanings of ‘home’”, *ό.π.*, σ. 59.

³¹⁶ Κλείτος Α. Κύρου, *Οπισθοδρομήσεις*, *ό.π.*, σ. 27.

³¹⁷ Θεόδωρος Π. Μπρεδήμας, *Μεσσήνιοι και Μανιάτες οι πρώτοι μετανάστες (1767-1913)*, *ό.π.*, σ. 150.

³¹⁸ Μαργαρίτα Δούνια, *Η ελληνική μετανάστευση στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής*, *ό.π.*, σ. 79.

³¹⁹ Ruba Salih, “Shifting meanings of ‘home’”, *ό.π.*, σ. 57.

για να πείσουν για την ικανότητα ανάγνωσης της εφημερίδας.³²⁰ Πολλά αγαθά πάλι αχρηστεύονταν καθώς οι υποδομές των αγροτικών κοινωνιών δεν επέτρεπαν τη λειτουργία τους ή οι ντόπιοι στους οποίους αυτά δωρίζονταν αγνοούσαν τον τρόπο χρήσης και συντήρησής τους. Η αμερικανική οικοσκευή, για παράδειγμα, (ηλεκτρικό ψυγείο, κουζίνα, σκούπα, χύτρες) έβγαине εκτός λειτουργίας στα μη ηλεκτροδοτούμενα χωριά, ωστόσο φυλασσόταν στο σπίτι, συχνά σε περίοπτη θέση καθώς η συμβολική της αξία ως στοιχείο μοντερνικότητας δεν ακυρωνόταν.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η πολιτισμική βιογραφία των αμερικανικών αγαθών, αφού τα αντικείμενα όπως ακριβώς και οι άνθρωποι, ακολουθούν ιδιαίτερες διαδρομές, νοσηματοδοτούνται και αξιοδοτούνται μέσα από συγκεκριμένες πολιτικές γνώσης και χρήσης. Όπως αναφέρει ο Arjun Appadurai, «τα πράγματα δεν έχουν άλλο νόημα εκτός από εκείνο που τους προσδίδουν οι ανθρώπινες συναλλαγές, οι συμβολισμοί και τα κίνητρα».³²¹ Τα ξένα αντικείμενα δηλαδή δεν υιοθετούνται απλώς από μια τοπική κοινότητα αλλά επαναπροσδιορίζονται πολιτισμικά για να μπορέσουν να χρησιμοποιηθούν, συχνά με νέους, πρωτότυπους τρόπους. Πολλά αμερικανικά τεχνολογικά αντικείμενα καταναλώνονταν ως σύμβολα της μοντερνικότητας συνδέοντας τοπικές συνήθειες με την κυρίαρχη αμερικανική κουλτούρα.³²² Αποκτούσαν συχνά ευφάνταστες νέες χρήσεις προκειμένου να δικαιολογήσουν την παρουσία τους σε κάποιο μέρος. Σε χωριό της Ευρυτανίας μια αμερικανική ταμειακή μηχανή (κας ρέτζιστερ), απομεινάρι της διαλυμένης επιχείρησης ενός μετανάστη, τοποθετήθηκε στην τοπική εκκλησία για να λειτουργήσει ως παγκάρι. Γρήγορα όμως εγκαταλείφθηκε, προς απογοήτευση του δωρητή καθώς ο θόρυβος που παρήγε δεν ταίριαζε με την ιερότητα του χώρου.³²³ Σε άλλες περιπτώσεις βιομηχανικά αγαθά μαζικής παραγωγής, φθηνής συνήθως ποιότητας, ευτελούς αξίας και χαμηλής αισθητικής καθίσταντο μοναδικά, ξεχωριστά και πολύτιμα. Έβγαίναν από τη σφαίρα του εμπορεύματος, φορτίζονταν με την προσωπική και κοινωνική εμπειρία του

---

³²⁰ Βλ. χιουμοριστικό σχόλιο του *Νεολόγου* με αφορμή επίσκεψη Ελληνοαμερικανού σε μπαρμπέρικο της Πάτρας. Όσο περίμενε τη σειρά του, του προσφέρθηκε εφημερίδα την οποία άρχισε να διαβάζει «*με αφοσίωση αλλά ανάποδα*» αφού πρώτα φόρεσε επιδεικτικά τα γυαλιά του. *Νεολόγος Πατρών* 13/09/1930.

³²¹ Arjun Appadurai, "Introduction: commodities and the politics of value", στο Arjun Appadurai (επιμ.), *The social life of things. Commodities in cultural perspective*, Κέιμπριτζ, Cambridge University Press, 1986, σ. 3-63 (απόσπασμα στη σ. 5)· Igor Kopytoff, "The cultural biography of things: commoditization as process", στο Arjun Appadurai (επιμ.), *The social life of things*, ό.π., σ. 64-91.

³²² Jean-Marc Philibert, Christine Jourdan, "Perishable goods. Modes of consumption in the Pacific Islands", στο David Howes (επιμ.), *Cross-Cultural Consumption. Global Markets, Local realities*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Routledge, 1996, σ. 55-73.

³²³ Μαρία Μαυρικού, *Ο Αμερικάνος*, ό.π., σ. 199.

μετανάστη και μετατρέπονταν σε «έργα τέχνης».³²⁴ Το «φτερό ξεσκονίσματος» που απέστειλε ένας Ελληνοαμερικανός σε ένα χωριό της Ηπείρου δεν απέκτησε ποτέ πρακτική χρήση. Τοποθετήθηκε ανάποδα μέσα στο ανθοδοχείο στην καλή κάμαρα του σπιτιού, «σαν μπουκέτο με λουλούδια που δεν μαραινόταν», λειτουργώντας ως έμβλημα της μεταναστευτικής ιστορίας του ιδιοκτήτη του σπιτιού.³²⁵ Αμερικανικά κέρματα δένονταν επίσης συχνά σε αλυσίδες και μετατρέπονταν σε γυναικεία επιστήθια κοσμήματα για να υπενθυμίζουν στις εκδηλώσεις της κοινότητας την αποδημία των ανθρώπων του συγγενικού τους περιβάλλοντος.³²⁶ Τα στοιχεία που καθιστούσαν «πολυτελή» κοινότοπα αμερικανικά βιομηχανικά αγαθά ήταν η σπανιότητά τους στις απομονωμένες από τα αστικά κέντρα αγροτικές κοινότητες, η δυσκολία της απόκτησής τους (μετανάστευση στη μακρινή Αμερική), τα μηνύματα που απέστειλαν και φυσικά η γνώση του τρόπου λειτουργίας και κατανάλωσής τους μόνο από το μετανάστη κάτοχό τους.

Στις βαλίτσες των «Αμερικάνων» και στα δέματα που στέλνονταν από κάποιο απόδημο συγγενή βρίσκονταν συχνά παλιά φύλλα της *Ατλαντίδας* και φθηνά εικονογραφημένα βιβλία στην αγγλική γλώσσα τα οποία θα διατηρούνταν για χρόνια σε περίοπτη θέση στα σπίτια και θα επιδεικνύονταν στους ξένους ως τεκμήρια των νέων πολιτισμικών εμπειριών και των πνευματικών ενδιαφερόντων που είχαν αποκτήσει οι οικογένειες με διασυνδέσεις στην Αμερική. Το ενδιαφέρον των μεταναστών για τα μορφωτικά αγαθά ήταν πράγματι έντονο από την αρχή της μετανάστευσης. Σε κοινωνίες με περιορισμένες πνευματικές διεξόδους οι εκδόσεις αυτές συμβόλιζαν το άνοιγμα των κατοχών τους στη γνώση και στον «πολιτισμένο» δυτικό κόσμο. Ο Αμερικανός κλασικός φιλόλογος Basil Lanneau Gildersleeve εντόπισε τέτοια μεταναστευτικά ντοκουμέντα κατά την περιήγησή του στη Λακωνία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Ο οδηγός για διαλόγους στα αγγλικά και το κακοτυπωμένο άλμπουμ της *Columbian Exposition* με τα «θαυμαστά κτίρια» τα οποία με περηφάνια του παρουσίασαν δύο Σπαρτιάτες, μπορεί να μην συγκίνησαν τον ίδιο, όμως για τους κατοχούς τους λειτουργούσαν ως πειστήρια του πολιτισμικού κεφαλαίου τους.³²⁷

---

³²⁴ Alfred Gell, “Newcomers to the world of goods: Consumption among the Muria Gonds”, στο Arjun Appadurai (επιμ.), *ό.π.*, σ. 111-115· Ruba Salih, “Shifting meanings of ‘home’”, *ό.π.*, σ. 58.

³²⁵ Νίκος Γκατζογιάννης, *Ελένη*, *ό.π.* (κεφ. Φαντάσματα και όνειρα).

³²⁶ Βλ. φωτογραφίες με επιστήθια λαϊκά κοσμήματα από αμερικανικά και καναδικά κέρματα στο «Κατάλογος», στο Κατερίνη Λιάμπη, κ.ά. (επιμ.), *ό.π.*, σ. 420.

³²⁷ Π. Ματάλας, «Οι ξένοι περιηγητές ανακαλύπτουν την ‘Αμερικανική’ όψη της Σπάρτης», *ό.π.*, σ. 60-61. Τέσσερις δεκαετίες αργότερα σε ένα καφενείο έξω από το Ηράκλειο ένας πρώην μετανάστης προσπαθούσε να κερδίσει την προσοχή του Χένρυ Μίλλερ με ένα φθαρμένο αμερικανικό ημερολόγιο για αγρότες. Αντίθετα με το συγγραφέα οι υπόλοιποι θαμώνες φάνηκαν να εντυπωσιάζονται από τις

Στο Μεσοπόλεμο οι βιβλιοεπιλογές των Ελληνοαμερικανών έγιναν πιο στοχευμένες σε μια προσπάθεια να στηρίξουν τα επαγγελματικά τους σχέδια στην Ελλάδα ή τη μόρφωση των παιδιών τους. Η δημιουργία οικογενειακής βιβλιοθήκης στην Αμερική ή την πατρίδα ενθαρρυνόταν διαφημιστικά και από τις μεγάλες ομογενειακές εφημερίδες οι οποίες διατηρούσαν εκδοτικό τμήμα.³²⁸ Χάρη στις δωρεές κάποιου απόδημου συγγενή αγγλικά λεξικά, βιβλία αμερικανικής ιστορίας και ελληνικά κλασικά έργα στις οικονομικές εκδόσεις της *Ατλαντίδας* και του *Εθνικού Κήρυκα* κοσμούσαν τα σπίτια και τα σχολεία στις κοινότητες καταγωγής υποδηλώνοντας τα πολλαπλά μορφωτικά ερεθίσματα και τις αμερικανικές διασυνδέσεις των κατόχων τους.

Η περίοπτη δαπάνη και η συσσώρευση αγαθών σε κοινωνίες στις οποίες μέχρι τότε καταναλωνόταν κυρίως ό,τι ήταν αναγκαίο για τη συντήρησή τους ταυτίστηκε γρήγορα με την επιτυχία και την ευποληψία. Η κατανάλωση ήταν αυτή που σηματοδοτούσε στην κοινότητα καταγωγής τη χρηματική επιτυχία και την κοινωνική άνοδο και εξασφάλιζε την εκτίμηση ή και το φθόνο των συμπατριωτών. Στις δαπάνες γοήτρου εντασσόταν κατεξοχήν η ενδυμασία, καθώς ήταν άμεσα εκτεθειμένη στο δημόσιο βλέμμα και παρείχε ενδείξεις για την εισοδηματική υπόσταση του κατόχου τους σε όλους τους παρατηρητές. Η σπανιότητα των έτοιμων βιομηχανικών ρούχων στο αγροτικό περιβάλλον, η ποσότητά τους καθώς και ο τρόπος επίδειξής τους προσέφεραν ενδείξεις κοινωνικής αξίας και ευπρέπειας. Τα κριτήρια της επιλογής τους δεν ήταν πάντα η πρακτικότητα αλλά τις περισσότερες φορές η αναζήτηση του κύρους. Ο μετανάστης μιμούμενος αστικές πρακτικές και τρόπους συμπεριφοράς προσπαθούσε να πείσει για την εξοικείωσή του με την κομψότητα και να καταδείξει τη δυνατότητά του να απολαμβάνει τησχόλη.³²⁹ Η επιλογή δηλαδή αστικών ενδυμάτων και πλήθους αξεσουάρ απέστειλε το μήνυμα ότι ο μετανάστης απείχε πλέον από εργασίες

εικόνες των αγροτικών μηχανημάτων που διαφημιζόνταν σε αυτό. Χένρυ Μίλλερ, *Ο κολοσσός του Μαρουσιού*, ό.π., σ. 114-115.

³²⁸ Βλ. διαφημιστική επιστολή μετανάστη ο οποίος επιθυμεί να αγοράσει τρία συγγράμματα του Καλλίμαχου από το βιβλιοπωλείο του *Εθνικού Κήρυκα* για να στείλει στο γιο του στην Κεφαλλονιά ως δώρο για την ονομαστική εορτή του. *Εθνικός Κήρυξ* 28/12/1927.

³²⁹ Είναι χαρακτηριστικό ότι όταν ξεκινούσαν το μεταναστευτικό ταξίδι οι χωρικοί αισθάνονταν άβολα στο κοστούμι που είχαν μόλις αγοράσει. Πολλοί από αυτούς το έσκιζαν μέχρι να φτάσουν στο λιμάνι αναχώρησης, άλλοι χρειάζονταν τη βοήθεια του εμπόρου για να μάθουν να φορούν για πρώτη φορά κάλτσες. Θεόδ. Π. Μπρεδήμας, *Μεσσήνιοι και Μανιάτες οι πρώτοι μετανάστες στην Αμερική (1914-1934)*, ό.π., σ. 275.

χειρωνακτικές, είχε μεταπηδήσει σε εμπορικές δραστηριότητες και είχε ανέλθει κοινωνικά.³³⁰

Τα αντικείμενα με τα οποία οι μετανάστες προσπαθούσαν να επιδείξουν δημοσίως την «προκοπή» και τον εξαστισμό τους ήταν τα χρυσά δακτυλίδια, οι ασημένιες ταμπακιέρες, οι επίχρυσοι αναπτήρες και οι καρφίτσες. Αυτόματοι στυλογράφοι και κονδυλοφόροι και φυσικά το ρολόι τσέπης με την αλυσίδα στόλιζαν την εξώτσεπη του σακακιού ως τεκμήριο του «εκπολιτισμού» τους.³³¹ Τα αμερικανικά ρολόγια ήταν επίσης τα πιο συνηθισμένα δώρα τα οποία αγοράζονταν σε ποσότητες και ποικιλίες για τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας. Αντρικά ρολόγια χειρός, γυναικεία ρολόγια καδένες μεταφέρονταν σε απίστευτες κρυψώνες προκειμένου οι μετανάστες να μην πληρώσουν δασμούς στα τελωνεία.³³² Με την ευκαιρία αρραβώνων και γάμων, οι μετανάστες δεν παρέλειπαν να δωρίζουν στις γυναίκες της οικογένειας επιχρυσωμένα κοσμήματα τα οποία συνηθίζονταν στην Αμερική, όπως, βραχιόλια, κολιέ, καρφίτσες και δακτυλίδια. Οι μετανάστες μετασχημάτιζαν τα γούστα των γυναικών μεταφέροντας τελικά όχι μόνο αντικείμενα αλλά και νέες αισθητικές τάσεις. Στα επίμονα αιτήματα της αδελφή του Αναστασίας για την αποστολή συγκεκριμένων κοσμημάτων, ο Γιώργος Πιπέρος απαντούσε: «*Είδον και την (miss anastasia Piperou) να μου γράφη σε κάθε επιστολή δια σκουλαρίκια πέστης τίποτε άλλο αν θέλλη να της στήλω διότι αυτό που θέλλη δεν δύναμαι να εύρω της ώρεξής της διότι δεν τασηνιθούνε τα κοράσια εδώ εάν θέλλη κανα γυνεκίον ορωλόγιον ή κανα βραχιόλη*».³³³

Οι «αμερικανικές» βαλίτσες ήταν φυσικά γεμάτες από ανδρικά «ευρωπαϊκά» ρούχα, αγορασμένα όχι απαραίτητα στην Αμερική αλλά και στα μεσογειακά λιμάνια στα οποία στάθμευαν τα υπερωκεάνια. Οι πρώτες αγορές τους περιορίζονταν σε βασικά ρούχα και σε υλικά με τα οποία ήταν ήδη συνηθισμένοι οι αγροτικοί πληθυσμοί. Χάρη στα αμερικανικά δολάρια μπορούσαν πλέον να αγοράσουν σε μεγαλύτερες ποσότητες και σε καλύτερη ποιότητα από τα αντίστοιχα ελληνικά, βαμβακερά εσώρουχα, πουκάμισα, κάποιο κοστούμι και ένα ζευγάρι παπούτσια.³³⁴ Οι μεταγενέστερες

³³⁰ Thorstein Veblen, *Η θεωρία της αργόσχολης τάξης*, Αθήνα, Κάλβος, 1982, σ. 168-185.

³³¹ Περ. Φάρις, Περ. Δ', τχ.63, Δεκέμβριος 2015, σ. 21· Η. Ρ. Fairchild, *Greek Immigration*, ό.π., σ. 231.

³³² Ο Κορδοπάτης αγόρασε πέντε ρολόγια δώρα για την οικογένειά του τα οποία μετέφερε κρυμμένα στον κόρφο του κάτω από τη μασχάλη για να γλιτώσει το τελωνείο. Θανάσης Βαλτινός, *Συναξάρι* ό.π., σ. 122.

³³³ Γιώργος Πιπέρος προς Αλεξ. Πιπέρο, Νέα Υόρκη 28/02/1909, ΥΦ.4.1, Αρχείο Οικογένειας Χρόνη, Ε.Λ.Ι.Α Θεσ/κης.

³³⁴ Αυτές ήταν οι πρώτες αγορές του Κορδοπάτη στα εμπορικά της Νεάπολης και στην Αμερική επηρεασμένες από τις μέχρι τότε αγοραστικές συνήθειές του. Θανάσης Βαλτινός, *Συναξάρι*, ό.π., σ. 118. Σε φτηνά και ανθεκτικά υφάσματα της ελληνικής κλωστοϋφαντουργίας περιορίζονταν μέχρι τότε οι

επιλογές τους γίνονταν βέβαια πιο καταναλωτικές, επηρεασμένες από τη ζωή στις αμερικανικές μεγαλουπόλεις. Περιλάμβαναν προϊόντα δηλωτικά της νέας κοινωνικής θέσης τους και της δυτικής ευμάρειας την οποία οι ίδιοι είχαν γνωρίσει: περισσότερα κοστούμια, πολύχρωμα πουκάμισα, γραβάτες και παπιγιόν, μεταξωτές κάλτσες, κολάρα, ρεπούμπλικες, λουστρίνια, παντούφλες. Η ποικιλία, τα χρώματα και η ποσότητα των ενδυμάτων που έφερναν, προϊόντα συσσωρευμένα καθ' όλη τη διάρκεια της διαμονής τους στην Αμερική, έρχονταν σε αντίθεση με την ενδυματολογική και χρωματική λιτότητα των ντόπιων. Υφάσματα του εμπορίου τα οποία προορίζονταν για την κάλυψη κατεξοχήν των γυναικείων αναγκών περιλάμβαναν συχνά υλικά δυσεύρετα στις αγροτικές κοινότητες, όπως το μετάξι, η μουσελίνα, η δαντέλα. Τα τελευταία όταν δεν μεταπωλούνταν από τους ντόπιους για την εξασφάλιση βασικών αγαθών, χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή ρούχων ειδικών περιστάσεων, όπως νυφικών.³³⁵ Σε κοινωνίες όπου τα ενδύματα μέχρι τότε κατασκευάζονταν από τις γυναίκες με το μαλλί των ζώων, η εισαγωγή ρούχων και υφασμάτων τα οποία θεωρούνταν από τους ντόπιους δαπανηρότατα και πολυτελέστατα άλλαζε σταδιακά τις αντιλήψεις και τα τοπικά γούστα. Εξοικείωνε τους κατοίκους με τα ρούχα των πόλεων, αύξανε τις ανάγκες τους και τους ωθούσε στη σταδιακή αλλαγή των καταναλωτικών τους συνηθειών. Παράλληλα διαμόρφωνε νέες τάσεις και στην κατασκευή των ρούχων και υποδημάτων αλλάζοντας τις τεχνικές και τα σχέδια που μέχρι τότε ακολουθούσαν οι τοπικοί ράφτες και υποδηματοποιοί.³³⁶

Οι μαρτυρίες για τον τρόπο ντυσίματος των πρώτων παλιννοστούντων συνηγορούν υπέρ ενός ενδυματολογικού συγκρητισμού. Το «αμερικανικό γούστο», ένας ιδιαίτερος αισθητικός τρόπος των μεταναστών ο οποίος είχε διαμορφωθεί μέσα από τις εμπειρίες της μετανάστευσης στην Αμερική και της μετεγκατάστασης στην πατρίδα, χρησίμευε ως ένα αισθητικό και κοινωνικό μέσο για την οικοδόμηση μιας συλλογικής

αγορές των αγροτικών οικογενειών τις οποίες πραγματοποιούσαν στα εμπορικά του χωριού και της κοντινής κωμόπολης ή στα παζάρια. Μαρία Παπαθανασίου, *ό.π.*, σ. 120-121.

³³⁵ Έλεν Παπανικόλα, *ό.π.*, σ. 146. Βλ. την αποστολή μουσελίνας και δαντέλας από ευκατάστατη μετανάστρια στην Αμερική για το νυφικό της ανιψιάς της στην Κρεμαστή Λακωνίας. Μαργαρίτα Δούνια, *Η ελληνική μετανάστευση στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής*, *ό.π.*, σ. 177-178. Στην ταινία *Γράμματα από την Αμερική* του Λάκη Παπαστάθη, ο μετανάστης αποστέλλει στα αδέρφια του ως δώρο δείγματα υφάσματος για ένα κοστούμι και ένα γυναικείο φουστάνι προκειμένου να επιλέξουν.

³³⁶ Το ιταλικό καλοκαιρινό κοστούμι που φορούσε ο Κορδοπάτης, αγορασμένο στη Νεάπολη, τράβηξε την προσοχή ενός ράφτη στην αγορά της Πάτρας. Ο καταστηματάρχης τον κέρασε καφέ στο μαγαζί του για να μελετήσει προσεκτικά τη ραφή και να αντιγράψει το σχέδιό του. Θανάσης Βαλτινός, *Συναξάρι*, *ό.π.*, σ. 124.

ταυτότητας.³³⁷ Συνδυάζοντας τον ισχυρό συμβολισμό του έτοιμου δυτικού ενδύματος με κομμάτια παραδοσιακής τοπικής ενδυμασίας επιχειρούσαν να ισχυροποιήσουν τη θέση τους μέσα στην κοινότητα επιδεικνύοντας από τη μια πλευρά τον πλούτο και τον εκσυγχρονισμό τους ταυτόχρονα όμως υπενθυμίζοντας την εντοπιότητά τους. Οι μετανάστες προέβαλλαν την ατομική επιτυχία τους μέσα από ρούχα και αξεσουάρ τα οποία όπως είναι λογικό φορούσαν τις ώρες τηςσχόλης ενώ διατηρούσαν τα τοπικά ενδύματα για τις αγροτικές δραστηριότητές τους. Η εμφάνιση ενός παλιννοστούντα χωρικού έξω από την Τρίπολη με «βλαχόκαλτσα» στις αρχές της δεκαετίας του 1910 παραξένευσε δύο συνεργάτες του καθηγητή Ανδρεάδη. Ο πρώην μετανάστης ο οποίος τους μίλησε στα αγγλικά, φαινόταν να έχει πλήρως συμμορφωθεί στον παραδοσιακό τρόπο ζωής και να έχει εγκαταλείψει αμερικανικές συνήθειες όπως το ξυρισμένο μουστάκι και το κοστούμι.³³⁸

Η εγκατάσταση των παλιννοστούντων στις πόλεις οπωσδήποτε προσέφερε περισσότερες ευκαιρίες χρήσης των αμερικανικών ενδυμάτων ενώ η μακρά διαβίωση στην Αμερική επέτρεπε μεγαλύτερη εξοικείωση με τα δυτικά αισθητικά πρότυπα. Στις αλλαγές πάντως της εξωτερικής εμφάνισής τους συμπεριλαμβάνονταν όλο και πιο συχνά το ξυρισμένο μουστάκι, το κάπνισμα πίπας και η φροντισμένη κόμμωση.³³⁹ «Επιστρέφοντας στην Ελλάδα ο πατέρας μου, έμοιαζε μασκαρεμένος. Ενώ όλοι οι άντρες αφήνανε μουστάκια (και πολύ συχνά, πλούσια μουστάκια!) ο πατέρας μου το είχε ξυρισμένο, καθώς συνήθιζαν στην Αμερική. Γι' αυτό και του έμεινε το παρατσούκλι ο ξυρισμένος», αναφέρει στο αυτοβιογραφικό έργο του ο ποιητής Κλείτος Κύρου για τον πατέρα του Σωτήριο ο οποίος παλιννόστησε λίγο πριν τους Βαλκανικούς Πολέμους.³⁴⁰ Το ξυρισμένο μουστάκι το οποίο συνήθιζαν περισσότερο οι Ελληνοαμερικανοί του Μεσοπολέμου υιοθετούνταν πλέον την ίδια περίοδο και από αρκετούς ντόπιους νεαρής κυρίως ηλικίας.³⁴¹ Σε άρθρο αμερικανικής εφημερίδας που αναδημοσιεύτηκε στην

---

³³⁷ Özlem Savaş, "Taste diaspora: The aesthetic and material practice of belonging", *Journal of Material Culture*, 19, 2, 2014, σ. 185–208.

³³⁸ Β. και Λ. Μελάς, «Αντίδρασις κατά της Ελληνικής μεταναστεύσεως εις Αμερικήν», *ό.π.*, σ. 49-50.

³³⁹ Theodore Saloutos, *They remember America*, *ό.π.*, σ. 64.

³⁴⁰ Κλείτος Α. Κύρου, *Οπισθοδρομήσεις. Αναδρομή ζωής*, *ό.π.*, σ. 28-29.

³⁴¹ Αντίθετα, για τους πρώτους μετανάστες το θέαμα των ανδρών χωρίς μουστάκι στην Αμερική ήταν πρωτόγνωρο, όπως μαρτυρά το τραγούδι των παλιννοστούντων στο λιμάνι της Πάτρας. Μαρτυρία του πλοίαρχου Κ. Παπαδόπουλου, παρατίθεται στο Λ. Σωτηρόπουλος, *Μαρτυρίες για το λιμάνι των Πατρών*, *ό.π.*, σ. 117-118.

«Στην Πάτρα στο παμπόρο μπήκαμε και στ' Νέα Υόρκη βγήκαμε
κι όταν μας κατέβασαν απ' του καράβ' και περάσαμε απ' του Καστεγκάρ
τα μάτια μας αντίκρισαν μεγάλα μαγαζιά κι δρόμους μη τρινάκια,
μα μεις πολύ κακιώσαμε σαν είδαμε τους άντρες νάβαι χωρίς μουστάκια...»

Ατλαντίδα Αμερικανός επιχειρηματίας ο οποίος επισκέφτηκε για δεύτερη φορά μετά από είκοσι τέσσερα χρόνια τη χώρα δήλωνε εντυπωσιασμένος από την επιρροή της Αμερικής στην κοινωνική ζωή των Ελλήνων. «Παραδειγματιζόμενοι εκ των Αμερικανών περιηγητών, οι σύγχρονοι Έλληνες ξυρίζουν εν Ελλάδι, τους μύστακάς των. Το τοιούτον συμβολίζει την αλλαγή των εθίμων και των τρόπων των προς συμμόρφωσίν των με τας συνηθείας του Δυτικού Κόσμου και ιδίως των Αμερικανών», σχολίαζε η εφημερίδα. Στους Αμερικανούς διαμορφωτές των νέων τρόπων ζωής συμπεριλαμβάνονταν φυσικά και οι Ελληνοαμερικανοί οι οποίοι σύμφωνα με το συγκεκριμένο άρθρο αναλάμβαναν και σημαντικές επιχειρηματικές πρωτοβουλίες αυτή την περίοδο στην Ελλάδα συμβάλλοντας στον οικονομικό και τον κοινωνικό «εξαμερικανισμό» της χώρας.³⁴² Τα αστικά αισθητικά πρότυπα διαχέονταν στην ελληνική επαρχία και μέσω των Ελληνοαμερικανίδων συζύγων. Προσαρμοσμένες οι περισσότερες στις αμερικανικές αισθητικές επιταγές της γυναικείας εξωτερικής εμφάνισης είχαν τα μαλλιά τους κομμένα κοντά σε στυλ τσάρλεστον, έφεραν μακιγιάζ, φορούσαν τακούνια, κοσμήματα, αξεσουάρ και αεράτα πολύχρωμα φουστάνια.³⁴³

Αγνοώντας πολύ συχνά τη χρησιμότητα και τη λειτουργικότητα των εξωτικών ενδυμάτων και των αξεσουάρ που κατέφθαναν από την Αμερική με τα μπαούλα οι ντόπιοι προχωρούσαν σε νέες πρωτότυπες χρήσεις, κάποιες φορές πετυχημένες. Οι πολύχρωμες και ακριβές γραβάτες που προορίζονταν να φορεθούν από τον ίδιο τον «Αμερικάνο» όταν θα επέστρεφε στο χωριό, στόλισαν τελικά τη μέση των ανήλικων κοριτσιών του. Θεωρώντας τα παρδαλά αυτά μεταξωτά πανιά ως καινούριες ζώνες της μόδας, οι λεπτοκαμωμένες κόρες του φρόντισαν να τις επιδείξουν με καμάρι πάνω από τα φορέματά τους προκαλώντας τη ζήλεια των συνομηλίκων τους. Τα ψηλοτάκουνα γυναικεία παπούτσια από κροκόδειλο δεν είχαν ωστόσο την ίδια ανταπόκριση. «Δυσκολοφόρετα σαν ξυλοπόδαρα», αχρηστεύτηκαν στη σκληροτράχηλη βουνοπλαγιά του ηπειρώτικου χωριού αμέσως μόλις πρωτοφορέθηκαν.³⁴⁴

Η περίοπτη σπατάλη των μεταναστών έθετε νέους κανόνες, χρηματικούς, στο τοπικό γούστο και την ευπρέπεια. Επηρέαζε δηλαδή τις λαϊκές αισθητικές αντιλήψεις επιτρέποντας την κυριαρχία της «χρηματικής ομορφιάς».³⁴⁵ Η τάση, για παράδειγμα των μεταναστών να τοποθετούν χρυσά δόντια, μια κατεξοχήν γοητροφόρα πρακτική,

³⁴² *Ατλαντίς* 20/09/1928.

³⁴³ Μαργαρίτα Δούνια, *Η ελληνική μετανάστευση στις Ηνωμένες Πολιτείες*, ό.π., σ. 165.

³⁴⁴ Νίκος Γκατσογιάννης, *Ελένη*, ό.π. (κεφ. Φαντάσματα και όνειρα).

³⁴⁵ Thorstein Veblen, *Η θεωρία της αργόσχολης τάξης*, ό.π., σ. 124-167.

η οποία έγινε «σήμα κατατεθέν» όσων επέστρεφαν από την Αμερική, οπωσδήποτε ξεπερνούσε την ανάγκη της ιατρικής φροντίδας των δοντιών τους. Η δαπανηρότητα του υλικού η οποία αποτελούσε αδιαμφισβήτητο τεκμήριο της οικονομικής άνεσης των κατόχων τους κατέληγε να ταυτίζεται με την ομορφιά και να προσφέρει αισθητική ευχαρίστηση. Οι χρυσές γέφυρες και τα χρυσά σφραγίσματα με τα οποία φορτωνόταν το στόμα τους, αντικαθιστώντας συχνά ακόμα και υγιή δόντια, μετατρέπονταν σε στοιχεία καλλωπισμού, προκαλούσαν το θαυμασμό των τοπικών κοινοτήτων και ενθάρρυναν τη μίμηση.³⁴⁶ Το πλήθος των διαφημίσεων των «αμερικανικών οδοντιατρικών» που εγκαινιάζονταν συνεχώς στο Μεσοπόλεμο, ιδιαίτερα στις μεταναστευτικές επαρχίες της Πελοποννήσου, καταδεικνύει ότι η αμερικανική μόδα της τοποθέτησης χρυσών δοντιών υιοθετήθηκε μέσω των μεταναστών πολύ πιο γρήγορα από την ελληνική κοινωνία.³⁴⁷ Μάλιστα οδοντίατροι και οδοντοτεχνίτες οι οποίοι παλαιότερα μετέβαιναν σε ευρωπαϊκές πρωτεύουσες για σπουδές ή μετεκπαίδευση άλλαζαν πλέον κατεύθυνση προκειμένου να εξασκηθούν στις νέες αμερικανικές τεχνικές και να ανταποκριθούν στην υψηλή ζήτηση. Στους νέους πελάτες συμπεριλαμβάνονταν και παλιννοστούντες οι οποίοι έβρισκαν πιο φθηνές τις οδοντιατρικές υπηρεσίες στην Ελλάδα και φυσικά όλο και περισσότερο ντόπιοι οι οποίοι προσπαθούσαν να τους μιμηθούν.

---

³⁴⁶ Αντίθετα για την αστή Αύρα Θεοδοροπούλου η συγκεκριμένη αισθητική αποτελούσε ένδειξη νεοπλουτισμού των μεταναστών. *Λακεδαιμών* 13/09/1909.

³⁴⁷ Οι διαφημίσεις των «αμερικανικών» οδοντιατρικών στην επαρχία ήταν συχνές ήδη από την πρώτη δεκαετία του αιώνα. Ενδεικτικά: *Πατρίς Πύργου* 23/04/1910, 23/03/1911 5/08/1911. Ο αριθμός των αποφοίτων των Αμερικανικών Πανεπιστημίων Οδοντιατρικής στο Μεσοπόλεμο είχε αυξηθεί σε σημείο ώστε το 1935 να απαντά στην Αθήνα και Αμερικανικός Οδοντιατρικός Σύλλογος. *Ο Ξενητευμένος* 13/07/1935.

3.2. Υγεία και υγιεινή

Η Αμερική ταυτίστηκε από νωρίς στη συνείδηση των Ελλήνων όχι μόνο με τη χώρα των δολαρίων αλλά και ως πηγή επάρατων ασθενειών για τους μετανάστες.³⁴⁸ Η φθορά της υγείας αποτελούσε βασικό επιχείρημα των πολέμιων της μετανάστευσης και συμπεριλαμβανόταν στις κρατικές εκθέσεις, τις μελέτες και τα δημοσιογραφικά άρθρα της εποχής. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην Έκθεση Ρέπουλη στην ενότητα με τις συνέπειες των μεταναστεύσεων η «εισαγόμενη φθίσις» προηγούνταν όλων των αρνητικών αποτελεσμάτων. «Πιστοποιείται ατυχώς υπό των πραγμάτων ότι μετά των δολλαρίων εισάγεται εξ Αμερικής και πολλή φθίσις» παρατηρούσε ο συντάκτης της αφιερώνοντας ένα εκτενές κεφάλαιο διανθισμένο με αναφορές στο ιταλικό παράδειγμα, στοιχεία από τα ιατρικά συνέδρια της εποχής, αναφορές ιδιωτών γιατρών και δημόσιων θεραπευτηρίων της Αθήνας.³⁴⁹ Οι πληροφορίες της εποχής συνηγορούσαν υπέρ της καταστροφικής επίδρασης του νέου περιβάλλοντος και των συνθηκών υγιεινής, διατροφής και εργασίας στην υγεία των μεταναστών. Για τις αιτίες του προβλήματος συμφωνούσαν όλοι οι μελετητές της εποχής. «Πεινώντες, κάκιστα τρεφόμενοι, ανεπαρκώς ενδύμενοι, δια την αδυναμίαν της πληρωμής των δυσβάστακτων ενοικίων στοιβάζονται είκοσιν έως εικοσιπέντε εις έκαστον δωμάτιον, υπό τους απαισιωτέρους υγιεινούς όρους», περιέγραφε ο Λυκούδης για να εξηγήσει ότι ο ιός της φυματίωσης έβρισκε πρόσφορο έδαφος για να αναπτυχθεί στους οργανισμούς των φτωχών και σκληρά εργαζόμενων Ελλήνων μεταναστών.³⁵⁰ «[Ε]νεκα αμαθείας, αμελείας, απερισκεψίας, ή κακώς εννοουμένης μεγάλης οικονομίας», εκτιμούσε ο Σεραφείμ Κανούτας ότι έχασαν ή κατέστρεψαν την υγεία τους πολλοί μετανάστες.³⁵¹

Αν και ήταν κοινώς αποδεκτό ότι η φυματίωση αποτελούσε πρόβλημα υπαρκτό στην Ελλάδα και πριν την κορύφωση της μετανάστευσης, η προσβολή των μεταναστών

---

³⁴⁸ Η Αμερική προσλαμβανόταν ως η «η γη των δολαρίων και του πόνου» από τους Ιταλούς, ενώ ανησυχίες για την κατάσταση της υγείας των παλινοστούντων εκφράζονταν την ίδια περίοδο και στις κοινωνίες της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης. Βλ. Mark Wyman, *ό.π.*, σ. 83-88.

³⁴⁹ Εμμ. Ρέπουλης, *Μελέτη*, *ό.π.*, σ. 90-98. (Το απόσπασμα στη σ. 90.) Για τη σκοπιμότητα που εξυπηρετούσε η εκτενής παρουσίαση από την Έκθεση Ρέπουλη του προβλήματος της φυματίωσης βλ. σχόλιο στο Αλέξ. Κιτροέφ, «Υπερατλαντική μετανάστευση», *ό.π.*, σ. 149. Βλ. αντίθετα την πλήρη αποσιώπηση της ύπαρξης φυματικών παλινοστούντων στην Έκθεση της Επιτροπής της Βουλής του 1906.

³⁵⁰ Εμμ. Λυκούδης, *Οι μετανάσται*, *ό.π.*, σ. 60· Αλέξ. Κρίκος, *Η θέσις του ελληνισμού εν Αμερική*, *ό.π.*, σ. 98-99· Μιχαήλ Α. Δένδιας, *Αι Ελληνικαί παροικίαι ανά τον κόσμον*, *ό.π.*, σ. 90· Βλ. επίσης επιστολή υγιεινολόγου ιατρού που δημοσιεύθηκε στο *Νέον Άστυ* 12/03/1902.

³⁵¹ Σεραφείμ Κανούτας, Μ. Α. Σαββαΐδης, *Οδηγός του Μετανάστου εν Αμερική*, Νέα Υόρκη, Διεθνές Τυπογραφείο Αφών Χέλμη, 1909, σ. 10.

ενέπνεε πρόσθετες ανησυχίες.³⁵² Η ιδιαιτερότητα αυτής της ομάδας των ασθενών έγκειτο στο μέγεθός της το οποίο έδειχνε να είναι σημαντικό όσο κορυφωνόταν η μεταναστευτική έξοδος, στην επέκτασή της σε περιοχές ορεινές και σε στρώματα του πληθυσμού θεωρούμενα μέχρι τότε υγιή, καθώς και στην απειλή που συνιστούσε για τις αγροτικές κοινότητες μέσω της παλιννόστησης και του συγχρωτισμού της με τους υπόλοιπους κατοίκους. Τα ζητήματα αυτά είχαν απασχολήσει από νωρίς τους επιστήμονες οι οποίοι πρότειναν την ίδρυση φθισιατρείων σε μεταναστευτικούς νομούς, όπως η Λακωνία, οι οποίοι παρουσίαζαν υψηλό αριθμό κρουσμάτων. Ενδεικτικά, στο πρώτο ιατρικό συνέδριο του 1901 ο γιατρός Ζερβέας από τη Σπάρτη πληροφορούσε ότι σε όλο το νομό Λακεδαίμονος (επαρχίες Λακεδαίμονος και Επιδαύρου Λιμηράς) σε σύνολο 161 πασχόντων από φυματίωση, οι 90 ήταν παλιννοστούντες από την Αμερική. Ειδικά στους δήμους Πελλάνης, Οινούντος και Θεραπνών στους οποίους δεκαπέντε χρόνια πριν η ασθένεια θεωρούνταν άγνωστη, οι νοσούντες μετανάστες ήταν 47 σε 69 συνολικά ασθενείς. Η εξάπλωση της νόσου φαινόταν και από τον αριθμό των θανόντων την τελευταία δεκαετία ο οποίος, σύμφωνα πάντα με τα στοιχεία του Ζερβέα, ανερχόταν στους 342 εκ των οποίων οι 158 ήταν μετανάστες.³⁵³ Η έλλειψη πάντως επίσημων στατιστικών στοιχείων για τους υπόλοιπους νομούς εμπόδιζε την αποτύπωση της ακριβούς έκτασης και εξέλιξης του προβλήματος μέσα στο χρόνο.

Πρόχειρες και γενικόλογες ήταν και οι εκτιμήσεις των θεραπευτηρίων της Αθήνας για τον αριθμό των μεταναστών που είχαν περιθάψει μέχρι τα τέλη της πρώτης δεκαετίας του αιώνα και οι οποίες συμπεριελήφθησαν στην Έκθεση Ρέπουλη.³⁵⁴ Φαίνεται ωστόσο ότι το πρόβλημα υπήρχε και ήταν έντονο στις παλιννοστήσεις των πρώτων κυμάτων μεταναστών οι οποίοι είχαν ζήσει σε πιο σκληρές συνθήκες και διακρίνονταν από μια απειρία ως προς τη διαίτα και τη διαβίωσή τους στο αμερικανικό περιβάλλον. Ο χρόνος αναχώρησης και ο αριθμός των μεταναστών της Λακωνίας

---

³⁵² Τη δεκαετία 1899-1908 είχαν καταγραφεί στις δώδεκα μεγαλύτερες πόλεις του ελληνικού βασιλείου 14.760 θάνατοι από φυματίωση ενώ την προηγούμενη δεκαετία περίπου 12.000. Η αύξηση αποδιδόταν στους μετανάστες ενώ η ετήσια αναλογία των θανάτων από φυματίωση ήταν ίση αν όχι ανώτερη εκείνης των μεγάλων ευρωπαϊκών πόλεων. Ι. Γεωργακόπουλος, Ε. Παπαχελάς, «Ο Έλλην εν Αμερική», *ό.π.*, σ. 22.

³⁵³ Βασ. Ζερβέας, «Περί της εν Λακεδαίμονι επεκτάσεως της φυματιώσεως», *Πρακτικά του Πανελληνίου Ιατρικού Συνεδρίου εν Αθήναις 6-11 Μαΐου 1901*, τμ. Β', Αθήνα, Εκ του Τυπογραφείου Π.Δ. Σακελλάριου, 1903, σ. 21-22.

³⁵⁴ Το νομοσχέδιο Ρέπουλη προέβλεπε επίσης στον προϋπολογισμό των εξόδων του προβλεπόμενου Ταμείου Μεταναστεύσεως ετήσια δαπάνη έως 20.000 δρχ. για την περίθαλψη και τη νοσηλεία των φυματικών μεταναστών στο νοσοκομείο «Σωτηρία» (άρθρο 32). Εμμ. Ρέπουλης, *ό.π.*, σ. 92-98, 177.

δικαιολογούσε σίγουρα τις ανησυχίες των επιστημόνων των αρχών του αιώνα και τη συμπερίληψη του συγκεκριμένου μεταναστευτικού νομού στις ανακοινώσεις τους. Το υψηλό ωστόσο ποσοστό νόσησης των πρώτων μεταναστών θα πρέπει να θορύβησε εκείνους που ακολούθησαν ωθώντας τους να επιδείξουν μεγαλύτερη προσοχή ως προς την υγεία τους. Σε αυτή την εκτίμηση προέβαινε ο φοιτητής του Ανδρεάδη που μελετούσε την περιοχή του Αγρινίου από την οποία οι αναχωρήσεις για την Αμερική πραγματοποιήθηκαν σε υστερότερη φάση. *«Οι μετανάσται συνήθως προσβάλλονται από φυματιώσεως, αλλ' ο αριθμός των εκ της επαρχίας μας προσβαλλομένων είναι ελάχιστος· τούτο αποδοτέον είτε εις την εγκράτειαν και αποφυγήν εκ πολλών επικρατουσών εν τη αλλοδαπή κακών έξεων, είτε εις τον ως προς την δίαιταν παραδειγματισμόν αυτών εκ των παθημάτων των άλλων, κάπως καλύτερον αυτών διαιτωμένων»*.³⁵⁵ Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι οι περισσότεροι συμφοιτητές του οι οποίοι εκπόνησαν τις έρευνές τους τη δεκαετία του 1910 προσπερνούσαν το συγκεκριμένο ερώτημα είτε επιβεβαιώνοντας στερεοτυπικά και χωρίς επεξηγήσεις την ύπαρξη του προβλήματος στις περιοχές τους είτε δηλώνοντας την περιορισμένη έκτασή του.³⁵⁶ Αρκετά νηφάλια, αντίθετα, ο ερευνητής στη Ζάκυνθο επιχειρούσε να παρουσιάσει το πρόβλημα στις σωστές διαστάσεις του. Όπως σημείωνε, *«εν σχέσει προς την υγείαν [...] η Μετανάστευσις δεν αποβαίνει, και δια την Ζάκυνθον δυνάμεθα να το βεβαιώσωμεν, τοσούτον τραγικώς επικίνδυνος, όσον παρίσταται»*. Παραδεχόταν ότι οι συνθήκες διαβίωσης των αποδήμων ήταν κακές, όμως ταυτόχρονα επισήμαινε ότι *«δεν δυνάμεθα να εννοήσωμεν κατά πόσον οι όροι ούτοι, υφ' ους διάγουσιν, είναι χείρονες εκείνων, υπό τους οποίους εν τη ιδία πατρίδι εβίουν»*. Κατέληγε ότι δεν χρειαζόταν να δαιμονοποιούν την Αμερική και το μετανάστη από τη στιγμή που όλες οι γνωστές ασθένειες της εποχής ήταν ήδη διαδεδομένες στην Ελλάδα.³⁵⁷

³⁵⁵ Γεώργιος Επ. Παπαγιάννης, «Η μετανάστευσις εν Αγρινίω και εν τη επαρχία Τριχωνίας», στο Α. Μ. Ανδρεάδη (επιμ.), *ό.π.*, σ. 121.

³⁵⁶ Βλ. για παράδειγμα, τη μελέτη για την Ευρυτανία στην οποία ο ερευνητής δανειζόταν τα στοιχεία της Πολυκλινικής Αθηνών που περιλαμβάνονταν στην Έκθεση Ρέπουλη για να τεκμηριώσει το μέγεθος του προβλήματος ειδικά στο δικό του νομό. Δημήτριος Γ. Τσαούσης, «Η μετανάστευσις εν τη επαρχία Ευρυτανίας», *ό.π.*, σ. 192-193. Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι οι φοιτητές που εργάστηκαν σε νομούς της Μακεδονίας είτε προσπερνούν το ερώτημα για να επικεντρωθούν στα εθνικά αποτελέσματα της μετανάστευσης στην περιοχή είτε απλώς δηλώνουν ως «καλή» την υγεία των μεταναστών. βλ. Χριστόδουλος Κωφός, «Η μετανάστευσις εν τη επαρχία Εδέσσης», *ό.π.*, σ. 334-336· Εμμανουήλ Β. Μάνος, «Η μετανάστευσις εν τη επαρχία Κοζάνης», *ό.π.*, σ. 346.

³⁵⁷ Χριστ. Δαμίρης, *Περί της εκ Ζακύνθου μεταναστεύσεως*, *ό.π.*, σ. 34. Στην ίδια επισήμανση προέβαινε και ο καθηγητής Βλ. Μπενσής ο οποίος επέμενε ότι το κρατικό ενδιαφέρον πρέπει να επικεντρωθεί όχι στους νοσούντες μετανάστες αλλά στις κρατικές ανεπάρκειες οι οποίες ευθύνονται για την έκταση του προβλήματος συνολικά στη χώρα. Εμμ. Ρέπουλης, *Μελέτη*, *ό.π.*, σ. 97.

Για την κατανόηση της έκτασης του προβλήματος έχει σημασία να αναλυθούν οι λόγοι για τους οποίους η ομάδα των νοσούντων μεταναστών ήταν ιδιαίτερα ορατή στην ελληνική κοινωνία. Σε σχέση με τους υγιείς μετανάστες οι οποίοι παλιννοστούσαν υπό προϋποθέσεις, οι ασθενείς και ανίκανοι να εργασθούν δεν είχαν λόγους να παραμείνουν στην Αμερική. Επέστρεφαν στο σύνολό τους για να βρουν φροντίδα κοντά στους οικείους τους και στο καθαρό περιβάλλον της γενέτειράς τους.³⁵⁸ Ακόμα και εκείνοι οι οποίοι δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα, εξασφάλιζαν το εισιτήριο της επιστροφής χάρη στους αλληλοβοηθητικούς συλλόγους³⁵⁹ και τις συνεργαζόμενες ελληνικές υπερωκεάνιες εταιρίες που τους παρείχαν ειδικές τιμές.³⁶⁰ Πολλοί από αυτούς που νοσούσαν ήταν σε τόσο προχωρημένο στάδιο που δεν προλάβαιναν να φτάσουν στη γενέτειρά τους. Άλλοι πέθαιναν στα υπερωκεάνια εν πλω ή λίγο πριν τον κατάπλου και άλλοι ανευρίσκονταν σε κάποιο ξενοδοχείο του λιμανιού αποβίβασης, στο δρόμο ή στο σιδηροδρομικό σταθμό εξασφαλίζοντας έτσι μια θέση στις μικρές ειδήσεις του τοπικού Τύπου.³⁶¹ Άποροι και ασθενείς παλιννοστούντες είχαν να αντιμετωπίσουν στην Ελλάδα και το πρόβλημα της συντήρησής τους, βιώνοντας έτσι ακόμα πιο έντονα το στίγμα της απόρριψης.³⁶² Οι ασθενείς, όπως επιβεβαίωναν και οι γιατροί στις εκθέσεις τους, ήταν επίσης αυτοί οι οποίοι κατεξοχήν επισκέπτονταν τα ιατρεία στις μεγάλες πόλεις και ζητούσαν αποθεραπεία με αποτέλεσμα το ποσοστό τους στο γενικό σύνολο των καταγεγραμμένων φυματικών να είναι υψηλό.³⁶³ Επιπλέον, η μεγάλη κοινωνική προκατάληψη απέναντι σε αυτή τη λοιμώδη νόσο την

---

³⁵⁸ Αλέξανδρος Κρίκος, *Η θέσις του ελληνισμού εν Αμερική*, ό.π., σ. 97-98.

³⁵⁹ Βλ. ενδεικτικά το 11^ο άρθρο του καταστατικού του εν Βοστώνη «Ελληνικού Συλλόγου Βασσαρά» που ιδρύθηκε το 1901, «*Δια παν μέλος του Σωματείου πάσχον εξ αμέμπτου ασθενείας, εάν εγκριθή υπό τριών ιατρών, ότι πρέπει να απέλθη εις Ελλάδα, το Σωματείο υποχρεούται να πληρώση τον ναύλον δευτέρας θέσεως μέχρι Πειραιώς και δέκα δολάρια εις μετρητά*». Α1 Σ40 Υ44 Φ29, Αρχείο Ε.Τ.Ε. στο Ι.Α./Ε.Τ.Ε.

³⁶⁰ Η δημοσιογράφος Σαραντοπούλου επέρριπτε ευθύνες για τον υψηλό αριθμό κρουσμάτων φθίσεως στην Ελλάδα και στην «Υπερωκεάνειο Ελληνική Ατμοπλοΐα» η οποία έναντι μειωμένου εισιτηρίου επέτρεπε σε φθισικούς τελικού σταδίου να ταξιδεύουν για την πατρίδα. Μαρία Σαραντοπούλου, *Οι Έλληνες της Αμερικής όπως τους είδα*, ό.π., σ. 239. Για τις συμφωνίες των μεταναστευτικών αδελφοτήτων με τις υπερωκεάνιες εταιρίες βλ. Thomas Burgess, *Greeks in America*, ό.π., σ. 61.

³⁶¹ Τα αρχεία του Ληξιαρχείου Πατρών (1901-1940) καταγράφουν το θάνατο περίπου είκοσι φυματικών παλιννοστούντων πάνω στα υπερωκεάνια και μέσα στην πόλη. Ο αριθμός δεν είναι σίγουρα υψηλός καταδεικνύει ωστόσο ότι οι μετανάστες σε προχωρημένο στάδιο της ασθένειας αναγκάζονταν να επιστρέψουν από την Αμερική. Παν. Γ. Ηλιόπουλος, *Οικονομικές και Κοινωνικές Δομές*, ό.π., σ. 167-168.

³⁶² Το πτώμα που ανευρέθηκε τον Οκτώβριο του 1909 στο σταθμό ΣΠΑΠ του Πειραιά αποκάλυψε τη θλιβερή ιστορία ενός 33χρονου παλιννοστούντα ο οποίος είχε χάσει στην Αμερική την περιουσία και την υγεία του. Δεν του επέτρεψαν να επιβιβαστεί στο τρένο με προορισμό την ιδιαίτερη πατρίδα του στον Πύργο λόγω προχωρημένης φθίσεως ενώ δεν έγινε δεκτός ούτε και στο νοσοκομείο. Εγκαταλελειμμένος πέθανε στο σιδηροδρομικό σταθμό. *Ατλαντίς* 4/10/1909, 8/10/1909.

³⁶³ Βλ. πληροφορία του γιατρού Α. Χρηστομάνου στο Εμμ. Ρέπουλης, *Μελέτη*, ό.π., σ. 96.

οποία καλλιεργούσε ιδιαίτερα ο Τύπος με την αρθρογραφία και τα λαϊκά διηγήματα³⁶⁴ και ο φόβος της εξάπλωσής της στα χωριά δημιουργούσε μια γενικότερη καχυποψία απέναντι στους παλιννοστούντες οι οποίοι επέστρεφαν εξασθενημένοι σωματικά και πρόωρα γερασμένοι λόγω των συνθηκών εργασίας. Για τους ντόπιους η «ινκόγκνιτο επιστροφή» του μετανάστη και η τάση απομόνωσής του η οποία μπορούσε να οφειλόταν στην οικονομική αποτυχία του ή η ένδειξη κάποιας σωματικής αδυναμίας αποτελούσε «αδιάσειστο» τεκμήριο κάποιας σοβαρής μεταδοτικής ασθένειας.

Σύμφωνα πάντως με τους γιατρούς οι φυματικοί μετανάστες παρουσίαζαν κάποιες ποιοτικές διαφορές σε σχέση με τους υπόλοιπους ασθενείς. Διακρίνονταν οι περισσότεροι από ένα ψυχικό σθένος και μια ψυχραιμία στον τρόπο με τον οποίο συζητούσαν και διαχειρίζονταν την ασθένειά τους ενώ ήταν αρκετά ενημερωμένοι και ιδιαίτερα συνεργάσιμοι στην Ελλάδα με τους ειδικούς για την αποθεραπεία τους. Θεωρούνταν μάλιστα καλά στοιχεία διαπαιδαγώγησης της υπόλοιπης κοινωνίας όσον αφορά τον τρόπο καταπολέμησης της νόσου. «*Εστερημένοι προλήψεων, προοδευτικοί, ψυχικώς ισχυροί, πλειότερον των άλλων προσιτοί εις τας περί υγιεινής ιδέας, παρέχουσι πλείονα εχέγγυα υποταγής εις τας νεωτέρας ιδέας. Ιδιαίτεραν εντύπωσιν μοι ενεποίησεν ο εφοδιασμός πολλών εκ τούτων δι' εγκολπίων πτυελοδοχείων*» σημείωνε ο καθηγητής Βλ. Μπενσής στην έκθεσή του προς τον υπουργό Ρέπουλη.³⁶⁵

Στο Μεσοπόλεμο η ανησυχία για τους φυματικούς μετανάστες και την κυκλοφορία τους στα χωριά έχει καταλαγιάσει. Σε αυτή την περίοδο οι φυματικοί στρατιώτες του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και όχι οι παλιννοστούντες είναι αυτοί οι οποίοι προσέλκυσαν το ενδιαφέρον των φιλόνητων και της ελληνικής κοινωνίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι κοινότητες των αποδήμων στην Αμερική εμπλέκονταν αυτή την περίοδο στη συζήτηση περί φυματίωσης εξαιτίας των οικονομικών κεφαλαίων τους και όχι των νοσούντων μελών τους. Ήταν αυτοί οι οποίοι μπορούσαν να ανταποκριθούν στις εθνικές εκκλήσεις και να χρηματοδοτήσουν την ανέγερση φθισιατρείων στην ορεινή Αρκαδία και Λακωνία.³⁶⁶ Ο αριθμός των φθισικών μεταναστών δεν φαίνεται να

---

³⁶⁴ Η φθίση προβαλλόταν στα διηγήματα ως το τίμημα που είχε το κυνήγι των δολαρίων και η απόδειξη της ματαιότητας του μεταναστευτικού εγχειρήματος. Βλ. «Η καλύβα του φθισικού», *Νέος Αιών Πατρών* 12/01/1905· Αντώνης Τραυλιαντώνης, «Τα Χριστούγεννα του Αμερικάνου», *Εθνικόν Ημερολόγιον Σκόκου*, 1913, σ. 305-316.

³⁶⁵ Εμμ. Ρέπουλης, *Μελέτη περί μεταναστεύσεως μετά σχεδίου νόμου*, ό.π., σ. 97-98.

³⁶⁶ Βλ. έκκληση του φιλανθρωπικού Συλλόγου ο «Άγιος Νίκων» προς τους εν Αμερική, Αθήναις, Πειραιεί και Καλάμιας συνδέσμους των Βασσαριωτών, Βαμβακιτών, Πελλαντιών, Γκορτσο-Ζουπαινωτών, Βρεσθενιτών και Αραχωβιτών υπέρ του Έλληνοσ φυματικού στρατιώτου και του Φθισιατρείου του Ταυγέτου. *Μαλεβός*, αρ. 36, Απρίλιος 1924, σ. 226.

απασχόλησε ούτε το κράτος το οποίο άλλωστε στον πρώτο μεταναστευτικό νόμο του 1920 δεν έλαβε ειδική μέριμνα για την περίπτωση τους.³⁶⁷

Σε αντίθεση πάντως με τη φυματίωση για την οποία γινόταν αναλυτική μνεία στις μελέτες της εποχής, για τα σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα επικρατούσε μια συλλογική σιωπή. Τα στοιχεία καταρχάς σπάνιζαν λόγω της απροθυμίας των παλινοστούτων και ειδικά των παντρεμένων να ομολογήσουν την πάθησή τους και να ζητήσουν ιατρική βοήθεια από τους Έλληνες γιατρούς. Οι τελευταίοι ήταν εξίσου απρόθυμοι να αναφερθούν στα περιστατικά που δέχονταν για επαγγελματικούς λόγους. Φαίνεται όμως ότι και οι μελέτες της εποχής ενώ περιλάμβαναν τη σύφιλη στις συχνές νόσους των μεταναστών, απέφευγαν να διερευνήσουν περισσότερο το ζήτημα. Η νόσηση αποτελούσε ταμπού όχι μόνο για τους ασθενείς και τις οικογένειές τους αλλά και για ολόκληρη την κοινωνία η οποία δεν ήθελε να μιλήσει ανοιχτά για τις αλλαγές στα ήθη των αγροτικών κοινωνιών που έφερε η μετανάστευση και τους κινδύνους που εγκυμονούσε για την ελληνική οικογένεια η προσδοκία της παλιννόστησής τους.³⁶⁸

Το πλήθος των διαφημίσεων στις ομογενειακές εφημερίδες της Αμερικής ή ακόμα και σε ελληνικά καφενεία σχετικά με κλινικές και θεραπείες «ιδιωτικών» παθήσεων, καθώς και η δέσμευση των μεταναστευτικών συλλόγων για συνδρομή μόνο σε όσα μέλη τους έπασχαν «*εξ αμέμπτου ασθενείας*» καταδεικνύει ωστόσο ότι το πρόβλημα ήταν υπαρκτό στις ανδρικές μεταναστευτικές κοινότητες. Αποδιδόταν από τους μελετητές στην «κοινωνική απειρία» των μεταναστών και τις προκλήσεις του νέου περιβάλλοντος,³⁶⁹ τη δυσκολία δηλαδή της εξοικείωσης τους με τη διαφορετική ερωτική πραγματικότητα και τους νέους τρόπους διασκέδασης της κοινωνίας υποδοχής. «*Λαός απαίδευτος και αμαθής, ευρεθείς αποτόμως μέσω ξένου περιβάλλοντος, δεν ήτο εις θέσιν να γνωρίζη να εκτιμά δεόντως τους περικυκλούντας αυτόν κινδύνους*», σχολίαζε ερευνητής για τους ασθενείς μετανάστες της περιοχής της

---

³⁶⁷ Υπάρχει μόνο η γενική πρόβλεψη στο άρθρο 38 για την αποκατάσταση και περίθαλψη των ασθενών παλινοστούτων με χρήματα που θα προέρχονται από τα εισπραττόμενα τέλη από την έκδοση πρακτορικών αδειών και εισιτηρίων. Νόμος 2475 «Περί Μεταναστεύσεως και Αποδημίας» της 24ης Ιουλίου 1920 (Ν.2475), ΦΕΚ τχ. Α, φ.214, 17/09/1920.

³⁶⁸ Η Έκθεση Ρέπουλη ενώ αναφέρεται λεπτομερώς στο πρόβλημα της φυματίωσης, απλώς ονοματίζει τη σύφιλη στη σύντομη παράγραφο που αφιερώνει για τις υπόλοιπες νόσους των μεταναστών. Το ίδιο συμβαίνει και στις περισσότερες μελέτες των φοιτητών του Ανδρεάδη. Εμμ. Ρέπουλης, *Μελέτη*, ό.π., σ. 98. Ομοίως η Σαραντοπούλου αποφεύγει να κατονομάσει τα σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα τα οποία ωστόσο περιγράφει με ιδιαίτερο οξύ ύφος. Αφήνει να εννοηθεί ότι μιλά γι' αυτά η αναφορά της στις συνέπειες που έχουν στην υγεία των παιδιών και των γυναικών οι «αμαρτίες» και η «διαφθορά» των μεταναστών. Μαρία Σαραντοπούλου, *Οι Έλληνες της Αμερικής*, ό.π., σ. 237-239.

³⁶⁹ Η. P.Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, ό.π., σ. 206-207.

Αρκαδίας.³⁷⁰ Όπως εξηγούσε ο Αλ. Κρίκος, οι μετανάστες κατοικούσαν σε υποβαθμισμένες συνοικίες των αμερικανικών μεγαλουπόλεων με φθηνά ενοίκια αλλά και πολλούς οίκους ανοχής ενώ σύχναζαν σε κέντρα διασκεδάσεως στα οποία οι επιχειρηματίες έφερναν σαντέζες και εταίρες για να προσελκύσουν πελατεία. Ο μικρός αριθμός γυναικών στις μεταναστευτικές κοινότητες και η αποδέσμευση από τον κοινωνικό έλεγχο που επέβαλλε η οικογένεια και η κοινότητα ενθάρρυναν τη σεξουαλική ελευθερία των μεταναστών. Ο Αλ. Κρίκος κατά την παραμονή του στην Αμερική την πρώτη δεκαετία του αιώνα λόγω της γνώσης της αγγλικής γλώσσας είχε πολλές φορές συνοδεύσει συμπατριώτες του σε Αμερικανούς γιατρούς. Είχε μάλιστα εξαγάγει ιδιαίτερα ανησυχητικά συμπεράσματα για το βαθμό νόσησης ειδικά των άγαμων μεταναστών από μια προσωπική άτυπη έρευνα. Οι πληροφορίες του για την στυγνή οικονομική εκμετάλλευση των ασθενών μεταναστών από τους συμπατριώτες τους «γλωσσάδες» οι οποίοι τους κατήθυναν σε συνεργαζόμενους γιατρούς, συχνά μάλιστα πρακτικούς, καταδεικνύει ότι η υγεία τους επιβαρυνόταν και λόγω καθυστερημένης ή ακατάλληλης θεραπείας τους.³⁷¹ Οι συμβουλές των μεταναστευτικών οδηγών προς τους αναγνώστες τους να αποφεύγουν τη λήψη ψευδοφαρμάκων που τους συνιστούσαν οι συμπατριώτες τους ή την εφαρμογή των «ταχύτατων θεραπειών» που διαφήμιζαν συχνά οι εφημερίδες απέβλεπαν στην προστασία όχι μόνο της τσέπης των μεταναστών από τους απατεώνες που πλούτιζαν εις βάρος τους αλλά πολύ περισσότερο της ίδιας της υγείας τους.³⁷²

Η σταδιακή βελτίωση πάντως της οικονομικής κατάστασης των μεταναστών είχε θετικό αντίκτυπο στην υγεία των οικογενειών τους στην πατρίδα καθώς συνεπαγόταν την καλύτερη διατροφή και ένδυση, την ασφαλέστερη στέγαση και την αποτελεσματικότερη προστασία τους από τις ασθένειες.³⁷³ Το επίπεδο ζωής που μπορούσαν να διάγουν οι οικογένειες στις μεταναστευτικές κοινότητες της ελληνικής επαρχίας ήταν υψηλότερο σε σχέση με το παρελθόν, αλλά και σε σύγκριση με τις υπόλοιπες οι οποίες δεν διέθεταν κάποιο απόδημο μέλος και επιλογές όπως κατοικίες

---

³⁷⁰ Ι. Δημητρακόπουλος, «Η Μετανάστευσις εν Τεγέα», *ό.π.*, σ. 87.

³⁷¹ Αλέξανδρος Κρίκος, *Η θέσις του ελληνισμού εν Αμερική*, *ό.π.*, σ. 28-29, 54, 57, 96, 100-102.

³⁷² Σεραφείμ Κανούτας, *Οδηγός του Μετανάστου εν Αμερική*, *ό.π.*, σ. 14. Και στη μελέτη του Δένδια οι νοσούντες Έλληνες μετανάστες εμφανίζονται εύκολα θύματα απατεώνων: «Οι εφευρέται των «αλανθάστων» φαρμάκων των διαφόρων πανακειών, των θαυματουργών σταυρών, οι παντός τέλους είδους και προελεύσεως απατεώνες και επαγγελματίαι εκμεταλλευταί εύρισκαν μεταξύ της σωστής εκείνης παμφυλίας των μεταναστών αρίστην εις τους Έλληνας άγρην». Μιχαήλ Δένδιας, *ό.π.*, σ. 89.

³⁷³ Βλ. σχετικές παρατηρήσεις για τις νέες οικιστικές συνθήκες στα Τσίντζινα και τον αντίκτυπο στην υγεία των κατοίκων. Αύρα Θεοδωροπούλου, «Η Μετανάστευσις και η Λακεδαίμων», *Λακεδαίμων* 6/09/1909.

ευρύχωρες και εξοπλισμένες, που ερμηνεύτηκαν ως επιδεικτική σπατάλη, μακροπρόθεσμα λειτούργησαν ως επένδυση σε ανθρώπινο κεφάλαιο. Επιπλέον, το νέο εισοδηματικό πλεόνασμα των κατοίκων δικαιολογούσε σε πολλές περιπτώσεις τη μόνιμη παρουσία γιατρού στα χωριά, τις συχνότερες επισκέψεις των ασθενών, την αγορά φαρμάκων και την τήρηση θεραπειών.³⁷⁴ Τα εμβάσματα επίσης των συλλόγων τα οποία βελτίωσαν τις κοινοτικές υποδομές, όπως π.χ. τα υδραγωγεία, συνέβαλαν στην αναβάθμιση του συνολικού βιοτικού επιπέδου και μακροπρόθεσμα θα πρέπει να είχαν αντίκτυπο στους δείκτες γεννητικότητας και θνησιμότητας σε όλες τις μεταναστευτικές κοινότητες.

Στο Μεσοπόλεμο ο παλινοστούντας δεν εμφανίζεται πάντως να απειλεί την υγεία των ντόπιων αλλά αντίθετα να μεριμνά γι' αυτήν. Μεταξύ των προϊόντων τα οποία ταχυδρομούνταν από την Αμερική ή μεταφέρονταν από τους ίδιους τους μετανάστες περιλαμβάνονταν συχνά αγαθά ιατρικής φύσεως, όπως γυαλιά οράσεως για τους ηλικιωμένους γονείς και θεραπευτικές αλοιφές. Η προσφορά τους αποδείκνυε ότι παρά την απόσταση ο μετανάστης μπορούσε να δράσει και να φροντίσει για την υγεία και τις ανάγκες της οικογένειάς του. Κάνοντας χρήση οι ίδιοι όλο και πιο συχνά των ιατρικών και φαρμακευτικών υπηρεσιών του νέου τόπου εγκατάστασής τους, οι μετανάστες με κάποια αίσθηση υπεροχής επιχειρούσαν να συνδράμουν τους οικείους τους στα προβλήματα υγείας που αντιμετώπιζαν, όχι μόνο με συμβουλές αλλά και φάρμακα ευρείας χρήσης τα οποία απέστελναν και με δικούς τους ανθρώπους.³⁷⁵ Είναι χαρακτηριστική η αμερικανική ιατρική συνταγή που ταχυδρομεί μετανάστης το 1930 μόλις πληροφορείται την πάθηση του αδελφού στην Ελλάδα. «*Δημήτρη στην πρότηνσου επιστολήν μου έγραφες ότι ήσουν άρροστος από ταποδάργια σου και υπόφερες επί 2 μίνας. Εγώ εδώ έχω έναν φίλον φαρμακοποιών όπου το ήπα και μου έδωσε αυτήν την Συνταγήν και να πας ες το φαρμακίον να πάρης αυτήν την αλιφήν και να τρίβης τα ποδάργια σου κάθε βράδη όταν θέλης να κιμιθής και θα ηδής καλώ ήθελα να σου στίλω από εδώ αλά δεν την πέρνουν*».³⁷⁶ Ακόμα και όταν γνώριζαν ότι η αποτελεσματικότητα της χορήγησης φαρμακευτικών και οπτικών προϊόντων προϋπέθετε διάγνωση και εξατομικευμένη συνταγή χορήγησής τους, οι μετανάστες επέλεγαν τη λύση της αποστολής τους από την Αμερική είτε λόγω του χαμηλού κόστους τους είτε επειδή οι

³⁷⁴ Κωνσταντίνος Μπούκουρας, *Στο πέρασμα μιας ζωής 1870-1920*, ό.π., σ. 296-299, 370.

³⁷⁵ Sonia Cancian, *Families, Lovers, and their Letters Italian Postwar Migration to Canada*, Γουίνιπεγκ, University of Manitoba Press, 2010, σ. 45-46.

³⁷⁶ Κώστας Χρόνης προς Δημήτριο Χρόνη, Πήποντη (Peabody) 13/06/1930, ΥΦ.1.1, Αρχείο Οικογένειας Χρόνη, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

ηλικιωμένοι συγγενείς τους δυσκολεύονταν ή και αρνούσαν να μεταβούν στις πόλεις και να δαπανήσουν χρήματα στους γιατρούς. «*Μάθεται δε ότι σας έστειλα τα γιαλιά δια τον θείον, λυπούμε όπου δεν σας τα έστειλα αμέσως διότι δεν είχαν κατάλληλον άνθρωπον το δε ταχυδρομείον δεν τα ασφάλιζε, ις το μέρος όπου τα επήρα μου είπον ότι εάν δεν είνε κατάλληλα, να τα στείλη πήσο και τα αλλάζουν, αλλά ελπίζω όπος έλθουν του θείου καλλά*», ενημερώνει την οικογένειά του απόδημος, ευαίσθητοποιημένος με το πρόβλημα οράσεως συγγενούς του.³⁷⁷

Οι πρακτικές ιατρικές γνώσεις των Ελληνοαμερικανών, οι αλοιφές, τα αντισηπτικά και βασικά φάρμακα συχνής χρήσης που έφεραν από την Αμερική αποδεικνύονταν σε αρκετές περιπτώσεις σωτήρια για τη θεραπεία κάποιων ασθενειών, την επούλωση μικροτραυματισμών και την αντιμετώπιση έκτακτων προβλημάτων. Στο Μεσορρούγι Αιγιαλείας οι κάτοικοι προσφωνούσαν τον Ελληνοαμερικανό συμπατριώτη τους Κων/νο Μάνο ως «ιατρό» λόγω των αποτελεσματικών εμπειρικών ιατρικών συμβουλών του. Ο μετανάστης ο οποίος ταξίδευσε στην πατρίδα του το 1926 χρειάστηκε να παρέμβει σε αρκετά περιστατικά ασθενών και να αξιοποιήσει τις οδηγίες τις οποίες του είχε δώσει στο παρελθόν ο οικογενειακός γιατρός του. Σε μια περίπτωση έσωσε ένα μωρό που υπέφερε από διάρροια και το οποίο συνέχιζε να θηλάζει από άγνοια η μητέρα του, συμβουλεύοντας τη χορήγηση ρυζόνερου. Σε άλλη γλίτωσε ένα οικόσιτο ζώο στον οποίο είχε δοθεί λανθασμένη ζωοτροφή χορηγώντας του ένα χωνευτικό ρόφημα. Σωτήρια υπήρξε η παρέμβασή του και στην περίπτωση της λεχώνας γυναिकाδελφής του η οποία υπέφερε από υψηλό πυρετό. Εκτιμώντας τη σοβαρότητα της κατάστασής της επέμεινε στην επίσκεψη γιατρού ο οποίος και διέγνωνε επιλόχειο μόλυνση σε προχωρημένο βαθμό.³⁷⁸ Ομοίως ο «Αμερικάνος» ο οποίος πληροφορήθηκε την αρρώστια της γυναίκας του επέστρεψε αμέσως στην Ελλάδα για να τη σώσει με τις «αμερικανικές του γνώσεις» και να τη γλιτώσει από τις προλήψεις του χωριού. Κάλυψε με σίτες όλα τα ανοιχτά παράθυρα του σπιτιού και με μια τρόμπα του φλιτ έδωξε τα σύννεφα από τις μύγες που βρίσκονταν στο εσωτερικό του σπιτιού. Απομάκρυνε όλους τους επισκέπτες και μαγείρεψε ο ίδιος βοδινό κρέας

---

³⁷⁷ Γεώργιος Πιπέρος προς Αλεξ. Πιπέρο, Νέα Υόρκη, 18/10/1920, ΥΦ.4.1, Αρχείο Οικογένειας Χρόνη, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης. Για τη διαδεδομένη συνήθεια της αποστολής «έτοιμων» γιαλιών από την Αμερική βλ. επιστολή του 1946 η οποία παρατίθεται στο Μαργαρίτα Δούνια, *ό.π.*, σ. 84. «*Για τα γιαλιά της μητέρας ερότισα μερικούς οφθαλμίατρος αλά μου λέγουν πρέπει να έχουν συνταγή να κανονίσουν τη ίδος γιαλιά να φτιάσουν ένας φίλος γιατρός ειδικός για μάτια μου είπε μπορεί να μου φτιάση γιαλιά σύμφωνα με την ηλικία αλά δεν είναι βέβεος αν θα είναι κατάλιλα του είπα ότι είναι περί τα 75 έτη και πλέον και μου είπε θα τα φτιάσι μόλις τα λάβο θα στα στίλω*».

³⁷⁸ Κωνσταντίνος Σ. Μάνος, *Η ζωή ενός μετανάστη*, *ό.π.*, σ. 112-115.

για την άρρωστη προκειμένου να δυναμώσει και να μπορέσει να ταξιδεύσει έως την πόλη όπου γιατροί «σπουδαγμένοι στην Ευρώπη» περίμεναν να την εξετάσουν.³⁷⁹

Στη Βαμβακού Λακωνίας δραστηριοποιούνταν ως πρακτικός γιατρός ένας μετανάστης ο οποίος είχε ζήσει είκοσι πέντε χρόνια στην Αμερική. Φημιζόταν για τη θεραπεία συγκεκριμένων ανιάτων ασθενειών με φάρμακο το οποίο, όπως υποστήριζε, είχε ανακαλύψει τυχαία στην Αμερική από ένα οικογενειακό περιστατικό και το είχε τελειοποιήσει στην Ελλάδα αξιοποιώντας τα βότανα της περιοχής.³⁸⁰ Ένας άλλος Ελληνοαμερικανός, οπαδός της «Φυσικής Υγιεινής», προσέφερε «αφιλοκερδώς» τις πρακτικές γνώσεις που είχε αποκτήσει στην Αμερική αρθρογραφώντας στον Τύπο.³⁸¹ Έχοντας έρθει σε επαφή με γιατρούς, φαρμακεία, νοσοκομειακά ιδρύματα και υγειονομικές υπηρεσίες και έχοντας συγχρωτισθεί με ασθενείς στις πόλεις και στους χώρους εργασίας, οι μετανάστες διέθεταν πληροφόρηση και πρακτική εμπειρία για αρκετά νοσήματα, την αιτία τους και τα μέτρα ατομικής προφύλαξης από αυτά. Λιγότερο προκατειλημμένοι και φοβισμένοι απέναντι στους ασθενείς και την ίδια την αρρώστια, επιδείκνυαν αρκετή ψυχραιμία και υπευθυνότητα στον τρόπο αντιμετώπισης των προβλημάτων υγείας.³⁸²

Πολύτιμοι υπήρξαν και οι πρακτικές και οι κανόνες υγιεινής τους οποίους οι αστικοποιημένοι μετανάστες μετέφεραν στην πατρίδα. Χαιρετίζονταν ως δείγμα «εκπολιτισμού» τους και συμβολή στην ανύψωση του επιπέδου διαβίωσης των υπόλοιπων συμπατριωτών τους. Το ενδιαφέρον των μεταναστών και ειδικά των γυναικών τους για την ατομική υγιεινή, τη συχνή σωματική καθαριότητα και τη φροντίδα των ρούχων τους την περίοδο αυτή έρχεται σε αντίθεση με τη ρυπαρότητα του σώματός τους όταν ξεκινούσαν το υπερωκεάνιο ταξίδι.³⁸³ Ελληνοαμερικανοί

³⁷⁹ Νίκος Γκατζογιάννης, *Ελένη*, ό.π. (κεφ. Η «Αμερικάνα»).

³⁸⁰ *Μαλεβός*, αρ. 61-62, Μάιος-Ιούνιος 1926, σ. 541-542.

³⁸¹ *Ο Ξενητευμένος* 23/05/1935.

³⁸² Βλ. για παράδειγμα τους Ελληνοαμερικανούς αδελφούς οι οποίοι επισκέπτονται τη δεκαετία του 1930 την πατρίδα τους στη Λακωνία και δεν διστάζουν να εντάξουν στην παρέα τους νεαρή κοπέλα για την οποία μαθαίνουν ότι είχε νοσηλευτεί σε νοσοκομείο επειδή βρισκόταν στο αρχικό στάδιο της φυματίωσης. Grace Marshall, *Eternal Greece*, ό.π., σ. 187-189.

³⁸³ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Έλληνας γιατρός που επιθεωρούσε το 1908 τους μετανάστες υπερωκεανίου στην Πάτρα δυσφορούσε από τη δυσσομία του σώματος των αντρών αφού, όπως εκτιμούσε, «δεν είχαν φαίνεται έλθει τινές εξ αυτών εις καμμίαν συνάφειαν εφ' όρου ζωής με το νερό». *Πατρὶς Πύργου* 26/3/1908. Η εφημ. *Πελοπόννησος* συμβούλευε επίσης τους υποψήφιους μετανάστες «ὅπως ἐνδυσθῶσι καὶ υποδυθῶσι, προκειμένου να μεταβῶσιν εις τον Νέον Κόσμον, όπου η εξωτερική ἐμπρέπεια ἐξετάζεται καὶ η ἀμφίεσις καὶ υπόδεσις -απλή καὶ σεμνή ἀλλὰ καθαρὰ- θεωρεῖται στοιχείο ἀνθρωπισμοῦ». Αναδημοσίευση του άρθρου της *Πελοποννήσου* στην *Ατλαντίδα* 22/04/1909. Βλ. επίσης τον Οδηγό του Ξανθάκη, όπου ο συντάκτης του εικάζε ότι η ρυπαρότητα του σώματος και της περιβολής κάποιων Ελλήνων μεταναστών ήταν σε πολλές περιπτώσεις η πραγματική αιτία του αποκλεισμού τους από τις αμερικανικές αρχές μετανάστευσης και όχι οι τυπικοί λόγοι εξαίρεσής τους που επικαλούνταν οι υπάλληλοι. Συνιστούσε μάλιστα στους υποψήφιους μετανάστες κατά την παρουσίαση ενώπιον των

ταξιδιώτες και παλιννοστούντες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου προσπαθούσαν να εφαρμόσουν τους κανόνες υγιεινής που είχαν εκμάθει στην Αμερική, όπως το συχνό μπάνιο και το τακτικό πλύσιμο των χεριών. Δεν είναι τυχαίο ότι τα νεόδμητα σπίτια τους περιλάμβαναν συχνά προχωρημένες υποδομές όχι μόνο για τα αγροτικά δεδομένα αλλά και για τις ελληνικές αστικές συνθήκες, όπως υδραυλικές εγκαταστάσεις και τουαλέτες με λουτρό παρόλο που στις ορεινές κοινότητες η έλλειψη νερού καθιστούσε εξαιρετικά δύσκολη τη λειτουργία τους.³⁸⁴ Η έλλειψη ανέσεων στα χωριά δεν εμπόδιζε πάντως τους Ελληνοαμερικανούς να τηρούν τη συνήθεια της τακτικής σωματικής φροντίδας. Ακόμα και στην περίπτωση της ολιγόμηνης διαμονής τους προσπαθούσαν να ικανοποιήσουν την ανάγκη αυτή με πρόχειρες υδραυλικές κατασκευές. Στο Ζευγολατιό Αρκαδίας στα τέλη της δεκαετίας του 1920 ο Μάρκος Βερέμης για να μπορεί να πλένεται τακτικά κατά τη διάρκεια της ολιγοήμερης διαμονής του στο χωριό, ζήτησε από ένα υδραυλικό να του φτιάξει ένα χειροκίνητο ντεπόζιτο ντους.³⁸⁵ Σε άλλη περίπτωση μετανάστης μετέφερε από το Σικάγο μια μπανιέρα και την εγκατέστησε μόνος του στο πατρικό σπίτι προκειμένου να μυήσει τη μητέρα του στη συνήθεια του συχνού μπάνιου.³⁸⁶ Η κατασκευή αποχωρητηρίων μέσα στα σπίτια επιδιώχθηκε από αρκετούς μετανάστες οι οποίοι θεωρούσαν ένδειξη οπισθοδρόμησης την επιμονή των συγχωριανών τους να χρησιμοποιούν τους υπαίθριους χώρους για τις σωματικές ανάγκες τους.³⁸⁷ Η κινητοποίηση γενικά των ομογενών για την επίλυση του προβλήματος της ύδρευσης, οι δωρεές τους για την κατασκευή κοινόχρηστων λουτήρων στα σχολεία μαρτυρά το ενδιαφέρον διάδοσης των συνηθειών αυτών στο αγροτικό περιβάλλον. Η μετακόμιση άλλωστε πολλών οικογενειών στις πόλεις απέρρεε από την ανάγκη να διατηρήσουν τις ευκολίες υγιεινής στις οποίες είχαν εθιστεί

ξένων υπαλλήλων να είναι «καθάριοι κατά το σώμα και τα ενδύματα» για να μην προκαλούν «την αηδία των τους». Σωκράτης Ξανθάκης, *Ο Σύντροφος του Έλληνα*, ό.π., σ. 5-6. Βλ. ανάλογες διαπιστώσεις για το επίπεδο υγιεινής και ενδυματολογικής «ευπρέπειας» των Ιταλών του Νότου πριν και μετά τη μετανάστευση στο Mark Wyman, *Round-trip to America*, ό.π., σ. 183.

³⁸⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1940 μόνο το 4,1% των κατοίκων της χώρας διέθετε λουτρό. Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Πόλεις και υπαίθρος. Μετασχηματισμοί και αναδιαρθρώσεις στο πλαίσιο του εθνικού χώρου», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Β1, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, ό.π., σ. 93.

³⁸⁵ Μάρκος Βερέμης, *Η περιπέτεια της ζωής μου*, ό.π., σ. 140.

³⁸⁶ Χένρυ Μίλλερ, *Ο κολοσσός του Μαρουσιού*, ό.π., σ. 28.

³⁸⁷ Th. Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 105. Στην ταινία μικρού μήκους *Γράμματα από την Αμερική* (1972) του Λάκη Παπαστάθη, βασισμένη στην οικογενειακή αλληλογραφία ενός μετανάστη από το Γύθειο την οποία ο σκηνοθέτης εντόπισε σε ένα παλαιοπωλείο στο Μοναστηράκι γίνεται αναφορά στην εξής οδηγία του Ελληνοαμερικανού με αφορμή τον επικείμενο γάμο του στην Ελλάδα το 1930: «Φθάνω εις Πειραιάν την 15^{ην} Σεπτεμβρίου και την ιδίαν ημέραν αναχωρώ δια Γύθειον μετά τριών επιφανών Ελληνοαμερικανών που θα φιλοξενήσουμε δια μερικής ημέρας εις το σπίτι μας. Σας αποστέλλω επιταγήν δια τας ετοιμασίας του γάμου και δια να κατασκευάσετε καμπινέν εντός της οικίας δια τους φιλοξενούμενους μας».

στην Αμερική. Μεταξύ αυτών ήταν και η χρήση κρεβατιού η οποία θεωρούνταν ότι τους παρείχε όχι μόνο μεγαλύτερη άνεση αλλά και καλύτερη προστασία από το βρωμερό και υγρό δάπεδο.³⁸⁸

Η προσπάθεια εφαρμογής των συνηθειών αυτών και μετάδοσής τους στους συγγενείς, διαφαίνεται μέσα από την περίπτωση της μικροαστικής οικογένειας του Πώλ Λυμπερόπουλου η οποία ταξίδευσε το 1936 στην Ελλάδα με τον Παναρκαδικό Σύλλογο. Κατά την ολιγοήμερη διαμονή τους στην πρωτεύουσα η σύζυγος χρησιμοποίησε το πλυντήριο του ξενοδοχείου για να φρεσκάρει τα ρούχα του δεκαήμερου ταξιδιού προτού συνεχίσουν για το τελικό τους προορισμό το Μερκοβούνι Αρκαδίας. Το χαρτί υγείας και το σαπούνι αποτελούσαν είδη πρώτης ανάγκης που είχαν φέρει μαζί τους από το Σικάγο, όπως και ένα κουτί πρώτων βοηθειών με επιδέσμους και ιώδιο. Παρά την έλλειψη και των στοιχειωδών ανέσεων στο χωριό η οικογένεια δεν εγκατέλειψε τη συνήθεια της τακτικής πλύσης των χεριών ειδικά πριν το φαγητό και της φροντίδας του σώματος μετά την τουαλέτα. Κατά την παραμονή τους η σύζυγος προσπάθησε να διαλύσει διάφορες προκαταλήψεις των συγγενών, όπως ότι το μπάνιο με νερό ήταν επικίνδυνο για τα μικρά παιδιά και τους ηλικιωμένους. Με επιμονή της το νεογέννητο ανίψι της το οποίο είχε μέχρι τότε καθαριστεί μόνο με ελαιόλαδο, σαπουνίστηκε για πρώτη φορά και πλύθηκε σε ζεστό νερό. Ιδιαίτερα προσεκτική στην παρασκευή του καθημερινού φαγητού η Ελληνοαμερικανίδα δίδαξε στις υπόλοιπες νοικοκυρές την ανάγκη συντήρησης των τροφίμων και της ασφαλούς φύλαξής τους μακριά από τις μύγες που προσέλκυαν τα αγροτόσπιτα.³⁸⁹

Το ενδιαφέρον των Ελληνοαμερικανών επεκτεινόταν και σε ζητήματα καθαριότητας του σπιτιού. Στο Βασσαρά Λακωνίας το 1925 το καθαρότερο σπίτι μετά από εκείνο της οικογένειας του γιατρού θεωρούνταν ότι το κρατούσε μια γερόντισσα που είχε ζήσει στην Αμερική. «*Μ' ούλα της τα χρόνια και τη δυσκολία για το νερό δεν άφησε να χαθή ό,τι έμαθε στην Αμερική. Και στο ντύσιμό της είναι πάντα καθαρή και παράδειγμα για τις νοικοκυράδες*», σχολίαζε το περιοδικό *Μαλεβός*.³⁹⁰ Βεβαίως συχνά οι συντάκτες του ίδιου περιοδικού, αστικοποιημένοι Βασσαραίοι, ασκούσαν κριτική στους παλινοστούντες σε ζητήματα καθαριότητας. «*Μεγάλα βλέπει τις σπήτια στον*

---

³⁸⁸ Βλ. την επιμονή του «Αμερικάνου» να αγοράσει ένα γυαλιστερό διπλό μπρούτζινο κρεβάτι για τη γυναίκα του η οποία βρισκόταν σε ανάρρωση. Συνηθισμένη να κοιμάται στο πάτωμα τριάντα χρόνια, η γυναίκα το χρησιμοποιούσε μόνο όσο ο άντρας της έμενε στο χωριό. Νίκος Γκατζογιάννης, *Ελένη*, ό.π. (κεφ. Η «Αμερικάννα»).

³⁸⁹ Constance M. Constant, *Austin Lunch*, ό.π., σ. 341-342, 351-360. Για τη διάδοση μέτρων ατομικής υγιεινής και προστασίας των τροφίμων βλ. στο Th. Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 123.

³⁹⁰ *Μαλεβός*, αρ.50, Ιούνιος 1925, σ. 403.

*Βασσαρά, χωρίς όμως συγκύρισμα, χωρίς τάξιν, χωρίς ανάλογον καθαριότητα, χωρίς γούστο, χωρίς ωμορφιά, χωρίς καμμίαν επιμέλειαν δια να είναι υγιεινά. Ναι υγιεινά. Προς παντός υγιεινά. Και για να είναι υγιεινά, δεν πρέπει το εν να κτίζεται επί του άλλου ούτε τας ακαθαρσίας του ενός να δέχεται ο γείτων. Πρέπει όλα τα μέρη του σπιτιού να τα βαρή ο ήλιος, από το πρωί έως το βράδυ, προ παντός όμως πρέπει τα σπήτια να ασπρίζονται άπαξ τουλάχιστον του έτους με λίγο ασβέστη μέσα και έξω. Η καθαριότης είναι όχι μόνο υγεία, αλλά και αρχοντιά, όχι μόνον ευγένεια αλλά και πρόοδος και πολιτισμός. Ας το καταλάβουν αυτό οι κάτοικοι, ιδίως οι εξ Αμερικής επιστρέφοντες. Αυτοί κυρίως, διότι αυτοί, τους πολυτελείς κόπους της ξενητιάς των τους βάζουν σε ντουβάρια. Ούτοι οφείλουν να ελαττώσουν την φαντασίαν και να βελτιώσουν την καλαισθησίαν των».*³⁹¹ Φαίνεται πράγματι ότι ο αντρικός χαρακτήρας της μετανάστευσης, ο σχετικά σύντομος χρόνος παραμονής ειδικά των πρώτων μεταναστών στην Αμερική, οι σκληρές συνθήκες διαβίωσής τους προκειμένου να εξοικονομηθούν χρήματα και η απομόνωσή τους σε συμπαγείς ελληνικές κοινότητες μακριά από τις αμερικανικές οικογένειες δεν διευκόλυναν την εξοικείωση με διαφορετικά ήθη και συνήθειες γύρω από ζητήματα που άπτονταν της γυναικείας σφαίρας. Ταυτόχρονα όμως και οι σκληρές συνθήκες στους τόπους καταγωγής δυσκόλευαν την εφαρμογή και τη διατήρηση των όσων είχαν μάθει στο αμερικανικό περιβάλλον. Συνεπώς, δεν πρέπει να θεωρείται δεδομένο ότι οι αντιλήψεις των μεταναστών σε σχέση με την καθαριότητα, τον ευπρεπισμό του οικιακού χώρου και την υγιεινή του ανθρώπινου σώματος άλλαξαν σε σημείο ώστε να επηρεάσουν τους ντόπιους.

Φορείς διαμεσολάβησης της ελληνικής επαρχίας με την κυρίαρχη κουλτούρα της Αμερικής υπήρξαν πάντως όχι μόνο οι μετανάστες αλλά και οι συμπατριώτες τους «αστοί», οι οποίοι μάλιστα λειτουργούσαν σε μεγάλο βαθμό ανταγωνιστικά. Θεωρώντας τους εαυτούς τους γνησιότερους εκφραστές των αστικών συνηθειών υποβάθμιζαν τους «νεόπλουτους» και ταξικά κατώτερους Ελληνοαμερικανούς και τις πρακτικές τους θεωρώντας ότι η εκμάθησή τους ήταν επιφανειακή και περιορισμένης αξίας. Από την άλλη πλευρά η υποδοχή των νέων αντιλήψεων από την τοπική κοινότητα δεν ήταν επίσης εύκολη. Οι αγροτικοί πληθυσμοί δεν διέθεταν το χρηματικό και το ανθρώπινο κεφάλαιο ούτε και τις υλικές υποδομές για να μιμηθούν τις νέες συνήθειες και επενδύσεις σε θέματα εξατομικευμένης υγιεινής. Όπως συχνά ανέφεραν

---

³⁹¹ Μαλεβός, αρ.7, 1921, σ. 8.

με παράπονο αλλά και με κάποια αίσθηση ανωτερότητας αρκετοί Ελληνοαμερικανοί, οι καινοτομίες τους όταν δεν συναντούσαν την καχυποψία ή το σκόμμα, αντιμετώπιζονταν με πλήρη αδιαφορία από τους ντόπιους: «Έκανα όλη τη διαδρομή από το Σικάγο με μια μπανιέρα για τη μητέρα μου. Την εγκατέστησα εγώ ο ίδιος με τα χέρια μου. Νομίζετε πώς το εκτίμησαν αυτό; Με κοροϊδέψανε, μάλιστα! Την καθαριότητα δεν τη θέλουνε. Στο Σικάγο...», διαμαρτυρόταν ένας μετανάστης στον Αμερικανό συγγραφέα Χένρυ Μίλλερ επιμένοντας να χαρακτηρίζει τους συμπατριώτες τους «αγράμματους, βρώμικους, καθυστερημένους, ανίκανους και τα λοιπά».³⁹² Οι διαφορετικές πολιτισμικές προσλαμβάνουσες γεννούσαν αρνητικά στερεότυπα και δυσχέραιναν την επικοινωνία ανάμεσα σε αυτούς που είχαν ζήσει στο Νέο Κόσμο και σε όσους είχαν μείνει πίσω.

---

³⁹² Χένρυ Μίλλερ, *Ο κολοσσός του Μαρουσιού*, ό.π., σ. 28. Σε παρόμοια διαπίστωση για το «πολιτισμικό» επίπεδο των συγχωριανών του προχώρησε και ο κρητικός παλινοστούντας ο οποίος κατασκεύασε αποχωρητήριο στο πατρικό του. Theodore Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 105.

3.3. Τρόποι διατροφής

Κάποιες από τις αμερικανικές διατροφικές και μαγειρικές συνήθειες των Ελληνοαμερικανών φαίνεται ότι διατηρήθηκαν από τους ίδιους και στην Ελλάδα, ειδικά στα αστικά κέντρα όπου υπήρχαν οι ευκολίες της παρασκευής τους.³⁹³ Συνταγές του καθημερινού διαιτολογίου, τροποποιημένες φυσικά και προσαρμοσμένες στα διαθέσιμα υλικά της ελληνικής αγοράς και της τοπικής αγροτικής οικονομίας, συνέχισαν να εφαρμόζονται από τις Ελληνοαμερικανίδες νοικοκυρές και τα παιδιά τους. Δεν μπορούμε ωστόσο να μιλάμε ακόμα για διάδοσή τους στην ελληνική κοινωνία, καθώς αυτή προϋπέθετε επιχειρηματική επένδυση και οργανωμένες μεθόδους εμπορικής προώθησής τους (διαφημιστική/εκδοτική υποστήριξη). Ωστόσο μια πρώτη γνωριμία όσων συναναστρέφονταν τους Ελληνοαμερικανούς με αμερικανικές συνταγές μαγειρικής και ζαχαροπλαστικής σίγουρα έγινε. Στο Μερκοβούνι Αρκαδίας, για παράδειγμα, ο μικρός γιος μιας ελληνοαμερικανικής οικογένειας συνέχισε να τρώει σάντουιτς με αυγά δείχνοντας ο ίδιος στη γιαγιά του τον τρόπο ετοιμασίας του. Η μητέρα του προσπάθησε επίσης να διδάξει τις γυναίκες της οικογένειας νέους τρόπους και συνταγές μαγειρικής.³⁹⁴

Μελέτες στην υπόλοιπη Ευρώπη αποδίδουν στους παλινοστούντες από την Αμερική τη διάδοση στους αγροτικούς πληθυσμούς της χρήσης ατομικών πιάτων αντί της κοινόχρηστης γαβάθας η οποία συνηθιζόταν μέχρι τότε.³⁹⁵ Δεν αποκλείεται η πρακτική αυτή να γενικεύτηκε και στην ελληνική επαρχία όπου τα μέλη των φτωχών αγροτικών οικογενειών συνηθίζαν να τρώνε με το ίδιο κουτάλι και πιρούνι, καθώς επίσης μέσα από το ταψί και το «κακάβι».³⁹⁶ Η επιστροφή των «Αμερικάνων», οι νέοι αστικοί τρόποι συμπεριφοράς και οι αντιλήψεις περί υγιεινής, τα σερβίτσια που μετέφεραν οι Ελληνοαμερικανίδες και φυσικά οι αυξημένες καταναλωτικές τους δυνατότητες οπωσδήποτε άλλαξαν αρκετές διατροφικές πρακτικές και πολιτισμικές συνήθειες. Οι επιρροές τους ήταν αισθητές όχι μόνο στην επαρχία αλλά και στις πόλεις όπου πολλοί εγκαταστάθηκαν με τις οικογένειές τους. Το γεύμα εκτός σπιτιού, για παράδειγμα, το οποίο συνηθιζόταν από αρκετούς Ελληνοαμερικανούς σηματοδοτούσε όχι απλώς την οικονομική άνεση και το κύρος τους αλλά και μια νέου είδους

---

³⁹³ Σε όλη τη νοτιοανατολική Ευρώπη υπάρχουν μαρτυρίες ότι οι παλινοστούντες οι οποίοι επέλεξαν να εγκατασταθούν στα αστικά κέντρα, διατηρούσαν αρκετούς «αμερικανισμούς» ως προς τη διατροφή, την ενδυμασία και την εργασία τους. Ulf Brunnbauer, *ό.π.*, σ. 117.

³⁹⁴ Constance M. Constant, *Austin Lunch*, *ό.π.*, σ. 358, 384.

³⁹⁵ Mark Wyman, *Round- trip to America*, *ό.π.*, σ. 185.

³⁹⁶ Για τους διατροφικούς τρόπους και πρακτικές των αγροτικών οικογενειών βλ. στο Μαρία Παπαθανασίου, *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο*, *ό.π.*, σ. 113-114.

κοινωνικότητα. Το οικογενειακό τραπέζι σε επιχειρήσεις εστίασης στα αστικά κέντρα ή η παράθεση γευμάτων προς τιμή των καλεσμένων σε καταστήματα στην πλατεία του χωριού ερχόταν σε αντίθεση με την πρακτική των ντόπιων να οργανώνουν τις όποιες εκδηλώσεις τους μέσα στο σπίτι και να επιφορτίζουν τη νοικοκυρά με την περιποίηση των «ξένων».³⁹⁷

Με τους μετανάστες συνδέεται επίσης η διάδοση στις χώρες καταγωγής του κέικ, της πουτίγκας και της μηλόπιτας. Στην Ελλάδα το παγωτό και το παστεριωμένο γάλα είναι σίγουρα τα προϊόντα τα οποία οφείλουν τη διάδοσή τους στους παλιννοστούντες επιχειρηματίες και καταναλωτές. Οι πρώτοι τα προώθησαν στην ελληνική αγορά, οι δεύτεροι υπήρξαν από τους πρώτους που τα εμπιστεύτηκαν.³⁹⁸ Ο Saloutos ο οποίος επισκέφτηκε την Ελλάδα στα μέσα της δεκαετίας του 1950 παρατήρησε ότι η πρώτη γνωριμία του αθηναϊκού καταναλωτικού κοινού με τα αναψυκτικά, το μιλκ σέικ, τα ντόνατς είχε ήδη γίνει. Ωστόσο παραδεχόταν ότι οι αμερικανικές γεύσεις ήταν αρκετά ξένες στις ελληνικές διατροφικές συνήθειες με αποτέλεσμα αγαπημένα και οικονομικά πιάτα των Ελλήνων μεταναστών στην Αμερική, όπως το χοτ ντογκ και τα χάμπουργκερ, να μην βρουν καμία ανταπόκριση στην Αθήνα. Άλλωστε με εξαίρεση κάποια γνωστά εστιατόρια Ελληνοαμερικανών στην πρωτεύουσα στα οποία σερβίρονταν και αμερικανικά πιάτα, οι παλιννοστούντες επιχειρηματίες δεν φαίνεται να ενδιαφέρθηκαν να προωθήσουν φθηνά και εύκολα στην παρασκευή τους αμερικανικά γεύματα στους Έλληνες καταναλωτές.³⁹⁹

---

³⁹⁷ Μαργαρίτα Δούνια, *Η ελληνική μετανάστευση στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής*, ό.π., σ. 297.

³⁹⁸ Mark Wyman, ό.π., σ. 185· Th. Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 91, 123. Βλ. διαφήμιση του κέικ από παλιννοστούντα ζαχαροπλάστη στην Πάτρα. *Νεολόγος Πατρών* 11/06/1920.

³⁹⁹ Th. Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 125.

3.4. Δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου

Η χρήση και σημασιολόγηση των διεθνικών αγαθών στις τοπικές κοινότητες αντανακλά μια διαδικασία πολιτισμικού συγκρητισμού η οποία προέκυπτε από την υποδοχή και οικειοποίησή τους από τους ντόπιους πληθυσμούς.⁴⁰⁰ Η κατανάλωση όχι μόνο βιομηχανικών προϊόντων, αλλά και νέων ψυχαγωγικών ειδών και υλικών τρόπων διαβίωσης στο περιβάλλον της ελληνικής επαρχίας προϋπέθετε «επανακατασκευή», δηλαδή ενσωμάτωσή τους σε ένα νέο πολιτισμικό πλαίσιο και σε συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις. Τα δυτικά πολιτισμικά προϊόντα μετασχηματίζονταν σε νέα υβριδικά είδη για να εκφράσουν τοπικές ταυτότητες, να ταιριάζουν με οικείες πρακτικές και συστήματα αξιών και να γίνουν αποδεκτά από τους ντόπιους. Συνδυάζοντας ισχυρές δυτικές εικόνες με τοπικές αισθητικές φόρμες και παραδοσιακά σύμβολα οι μετανάστες γίνονταν φορείς νέων πολιτισμικών μείξεων. Ενσωμάτωναν εξωτερικές επιρροές στην τοπική κουλτούρα, παράγοντας νέες εκδοχές, νοήματα και χρήσεις που δεν σχετίζονταν με την αρχική προέλευσή τους.

Οι γιορτές των παλιννοστώντων του Μεσοπολέμου αποτελούσαν, για παράδειγμα, μια μείξη πατροπαράδοτων ελληνικών εθίμων και δυτικών μουσικοχορευτικών επιρροών. Τον Απρίλιο του 1935 ο εορτασμός της Λαμπρής από τους Ελληνοαμερικανούς της Τρίπολης ακολουθούσε την παράδοση: το ομαδικό ψήσιμο του οβελία, το κοκορέτσι, την οινοποσία, τα τραγούδια, το κέφι. Στις «ελληνοαμερικανικές ψηταργιές» όμως οι ευχές ανταλλάσσονταν συχνά στα αγγλικά, ο στολισμός περιλάμβανε ελληνοαμερικανικές σημαίες («Κολοκοτρώνης-Washington αδελφωμένοι»), ο αμερικανικός φωνόγραφος έπαιζε την «πρινσέσα ντε λας σάρδας», οι χοροί γύριζαν εύκολα σε ταγκό και σλόου φοξ και τα τραγούδια στη «Σερενάτα ντε Τοσέλι». Επρόκειτο για πολιτισμικές μείξεις οι οποίες στα μάτια των παλιννοστώντων δεν στερούσαν τον ελληνοπρεπή χαρακτήρα από τον εορτασμό, όπως διαφαίνεται και

---

⁴⁰⁰ Η βιβλιογραφία γύρω από την υποδοχή μιας ηγεμονικής κουλτούρας από τις τοπικές/εθνικές κοινότητες είναι πλούσια. Εστιάζοντας σε προϊόντα μαζικής παραγωγής και κατανάλωσης, όπως την Κόκα Κόλα, τις κούκλες Μπάρμπι, τα Μπλου Τζινς, τις ταινίες του Χόλυγουντ κ.ά., οι μελετητές θέτουν σε αμφισβήτηση το επιχείρημα περί παγκόσμιας ομογενοποίησης, απόλυτης δηλαδή ομοιομορφίας και τυποποίησης, η οποία βασίζεται στην εμπρόθετη δράση του παραγωγού. Υποστηρίζουν ότι η υποδοχή των δυτικών αυτών αγαθών δεν γίνεται χωρίς διαπραγματεύσεις και χωρίς δημιουργικότητα από την πλευρά του καταναλωτή οι οποίες οδηγούν σε μία ποικιλία πιθανών αρθρώσεων του παγκόσμιου με το τοπικό. David Howes, "Introduction. Commodities and Cultural borders", στο David Howes (επιμ.), *ό.π.*, σ. 1-16· J. Paige Macdougall, "Transnational Commodities as Local Icons: Barbie Dolls in Mexico", *The Journal of Popular Culture* 37, 2, 2003, σ. 257 – 275· John F. Love, *McDonald's: Behind the Arches*, Νέα Υόρκη, Bantam Books, 1995.

από την ενθουσιώδη και αυθόρμητη διαπίστωση του Μάρκου Βερέμη «*Όποιος δεν είδε Λαμπρή στην Τρίπολι, δεν ξέρει τι είναι Πάσχα*».⁴⁰¹

Οι καθαρά αμερικανικοί εορτασμοί δεν έλειπαν από τους κύκλους των παλιννοστούντων, ειδικά εκείνων οι οποίοι ήταν εγκατεστημένοι στην Αθήνα. Στις εκδηλώσεις οι οποίες διοργανώνονταν από ελληνοαμερικανικούς συλλόγους, όπως τη Λεγεώνα και τον Ελληνοαμερικανικό Σύνδεσμο, περιλαμβάνονταν εξοχικά «πικ-νικς» και οικογενειακές συνεστιάσεις σε αίθουσες ξενοδοχείων,⁴⁰² ο εορτασμός της «Ημέρας των Ευχαριστιών»⁴⁰³ και φυσικά προγράμματα αμερικανικής μουσικής.⁴⁰⁴ Η τήρηση αμερικανικών εθίμων και η κατανάλωση αμερικανικών ακουσμάτων αφορούσαν φυσικά έναν περιορισμένο αριθμό ευκατάστατων Ελληνοαμερικανών του Μεσοπολέμου οι οποίοι επιδίωκαν την αναδημιουργία ενός αμερικανικού περιβάλλοντος και τη διατήρηση μιας διακριτής ταυτότητας. Η δυνατότητα διάχυσής τους στην υπόλοιπη κοινωνία ήταν οπωσδήποτε περιορισμένη, συνέβαλαν ωστόσο μαζί με άλλα στοιχεία στη σταδιακή διαμόρφωση μιας δεκτικότητας απέναντι σε κάθε τί αμερικανικό.

Οι μελωδίες που ταξίδευαν στην Ελλάδα δεν ήταν φυσικά αποκλειστικά αμερικανικές. Οι δίσκοι γραμμοφώνου οι οποίοι μεταφέρονταν από την Αμερική για προσωπική κατανάλωση ή ως δώρο σε συγγενείς και φίλους αφορούσαν και αμερικανικές ηχογραφήσεις Ελλήνων ή Ελληνοαμερικανών λαϊκών καλλιτεχνών οι οποίες ανθούσαν στην αγορά των ελληνικών κοινοτήτων. Γνωστά ρεμπέτικα σε νέες εκτελέσεις των Γιώργου Κατσαρού και Μαρίας Παπαγκίκα, ηχογραφήσεις σκηνών επιθεωρησιακών θιάσων και νέα τραγούδια στα οποία καταγράφονταν όλες οι πτυχές

---

⁴⁰¹ *Ο Ξενητευμένος* 16/05/1936.

⁴⁰² Βλ. διοργάνωση από τον Ελληνοαμερικανικό Σύνδεσμο στο προάστιο Γαλάτσι της ετήσιας εξοχικής εορτής/ «πικ-νικ» «κατά το Αμερικανικόν», συνδυασμένης με ελληνικότατο γλέντι. *Νεολόγος Πατρών* 10/05/1931.

⁴⁰³ *Ο Ξενητευμένος* 23/11/1935. Η αμερικανική «Γιορτή των Ευχαριστιών» («thanksgiving day») δεν βρήκε βέβαια ανταπόκριση στην ελληνική κοινωνία καθώς φαίνεται ότι ήταν εντελώς ξένη προς τα ελληνικά έθιμα. Στην κεντρική Ευρώπη όμως ένα άλλο αμερικανικό έθιμο βρήκε πρόσφορο έδαφος για να διαδοθεί. Πρόκειται για το χριστουγεννιάτικο δέντρο για το οποίο υποστηρίζεται ότι μεταφέρθηκε στην Αμερική από τη Βόρεια Ευρώπη μέσω των μεταναστών και επέστρεψε ως αντιδάνειο με τη σημερινή του μορφή χάρη στους παλιννοστούντες. Mark Wyman, *ό.π.*, σ. 183.

⁴⁰⁴ Ήδη από την εποχή των Βαλκανικών Πολέμων ο απόστρατος Αμερικανός συνταγματάρχης Hutchison είχε εντυπωσιαστεί όταν στο Πανελλήνιο Καφενείο της Πανεπιστημίου η ευρωπαϊκή ορχήστρα έπαιζε μουσική «ραγκ-τάμ» κατόπιν παραγγελίας των Ελλήνων μεταναστών οι οποίοι είχαν επιστρέψει από την Αμερική ως εθελοντές. Οι μετανάστες εμφανίζονταν εξοικειωμένοι με το συγκεκριμένο είδος αφροαμερικανικής μουσικής, χειροκροτούσαν και διασκεδάζαν εκπλήσσοντας τους υπόλοιπους θαμώνες οι οποίοι ήταν συνηθισμένοι σε ευρωπαϊκά ακούσματα. Th. S. Hutchison, *An American soldier*, *ό.π.*, σ. 62-63.

των προβλημάτων της ελληνικής μετανάστευσης στην Αμερική ακούγονταν πλέον και στα γραμμόφωνα που στόλιζαν τα σπίτια των οικογενειών τους στην Ελλάδα.⁴⁰⁵

Οι διαδρομές γενικά των πολιτισμικών εμβασμάτων αποδεικνύονται εξαιρετικά περίπλοκες. Ελληνικά έθιμα και συνήθειες ταξίδευαν στην Αμερική για να μπολιαστούν με νέα στοιχεία και να επιστρέψουν μετασχηματισμένα. Η χαρτοπαιξία, για παράδειγμα, στην οποία οι μετανάστες ήταν μυημένοι ήδη από την Ελλάδα, ασκούσε ακόμα μεγαλύτερη έλξη στις ανδρικές μεταναστευτικές κοινότητες. Στα εθνοτικά καφενεία όπου προσπαθούσαν να αναδημιουργήσουν ένα ελληνικό περιβάλλον, μακριά από τον οικογενειακό έλεγχο και τους κοινωνικούς φραγμούς που επέβαλλε η κοινότητα, οι μετανάστες επιδίδονταν όχι μόνο στα ήδη γνωστά τους λαϊκά τυχερά παιχνίδια, όπως την κολιτσίνα και την πρέφα, αλλά και σε νέα τα οποία εισήγαγαν με τα ταξίδια τους και στην τοπική κοινωνία. Παιχνίδια που ήταν ήδη γνωστά στους μεγαλοαστικούς κύκλους της πρωτεύουσας διαδόθηκαν μέσω των μεταναστών και στις ορεινές κοινότητες. Όπως σχολίαζε Αθηναίος δημοσιογράφος ο οποίος περιόδευσε στην ελληνική επαρχία στο Μεσοπόλεμο, «*Τώρα μάλιστα που εγύρισαν οι νέοι μετά τον πόλεμο και οι ξενητεμένοι εις την Αμερικήν γυρνίζουν πίσω εις την φτωχήν των πατρίδα, η πρέφα και η κοντσίνα εγκαταλείπονται: το πόκερ επικρατεί. Το κουν-καν και το ραμί που παίζουν αι δικαί μας εδώ με μανίαν κοσμικαί κυρίαί, τους είναι πολύ γνωστό και ανιαρό και το γνωρίζουν ως ρούμι*».⁴⁰⁶ Το «ανοικτό πόκερ», το «ρώσικο σκαμπίλι», το «πινάκλι» αποτελούσαν τις πιο γνωστές «αμερικανικές μεταφορές» τυχερών παιχνιδιών στην ελληνική επαρχία.⁴⁰⁷ Επρόκειτο βέβαια για πολιτισμικά προϊόντα επενδυμένα με τοπικές αξίες και νέα νοήματα. Το «αρνιώτικο πινάκλι», για παράδειγμα, το οποίο είχαν διδάξει στους ντόπιους οι απόδημοι Αρνώτες της Λακωνίας αποτελούσε ένα είδος διασκεδαστικού και ζωηρού χαρτοπαιγνίου. Δεν παιζόταν σιωπηλά και σκυθρωπά, όπως συνηθιζόταν από τους Αμερικάνους, αλλά με αστεία, πειράγματα, σχόλια, νευρικότητα και φωνασκίες, όπως δηλαδή ταίριαζε στις συνήθειες των λαϊκών ανθρώπων της ελληνικής επαρχίας.⁴⁰⁸

⁴⁰⁵ Μανόλης Αθανασάκης, «Ρεμπέτικο, το τραγούδι των ξεριζωμένων», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, Β1, ό.π., σ. 165-167· Ιωάννα Λαλιώτου, ό.π., σ. 241-243.

⁴⁰⁶ *Ατλαντίς* 2/12/1928.

⁴⁰⁷ *Μαλεβός*, αρ.42, Οκτώβριος 1924, σ. 306· αρ. 55, Νοέμβριος 1925, σ. 466· Γιάγκος Θεοφίλης, *Ο Βασσαράς*, ό.π. (κεφ. Ο μπαρμπά Θανάσης ο Κουφός).

⁴⁰⁸ Χαρίλαος Αντ. Προκοπίδης, *Άρνα (Αρνοκατατίνα) Λακεδαιμόνος*, Αθήνα, Τυπ. Β. Καρύδη -Α. Σιαφάκα. 1970, σ. 101.

3.5. Η αγγλική γλώσσα

Η διάδοση της αγγλικής γλώσσας στην επαρχιακή Ελλάδα αποδίδεται στους μετανάστες της Αμερικής. Ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα δυτικοί περιηγητές συναντούσαν στην απομακρυσμένη Λακωνία και μάλιστα σε ορεινές κοινότητές της, όπως στο Ξηροκάμπι και τη Λαγκάδα, παλιννοστούντες πρόθυμοι να επικοινωνήσουν μαζί τους σε μια παραμορφωμένη ακόμα αγγλική.⁴⁰⁹ Στο Μεσοπόλεμο οι ομιλητές της αγγλικής ήταν διασκορπισμένοι σε όλη την Ελλάδα και εντοπίζονταν εύκολα από τους ξένους ταξιδιώτες όχι μόνο σε παραδοσιακές μεταναστευτικές κοινότητες, αλλά και στα αστικά κέντρα, στα τρένα και τους σιδηροδρομικούς σταθμούς, στα ξενοδοχεία, τα καφενεία και τους αρχαιολογικούς χώρους.⁴¹⁰ Τις περισσότερες φορές βέβαια επρόκειτο για μια υβριδική εκδοχή της αγγλικής που ομιλούνταν από μετανάστες με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και συνήθως μικρό χρονικό διάστημα διαβίωσης στην Αμερική.⁴¹¹ Η εκμάθησή της θεωρούνταν γενικά επιφανειακή και συχνά περιοριζόταν στη βασική μόνο συνεννόηση με έναν Αμερικανό. Αναμενόταν μάλιστα ότι η γνώση της γρήγορα θα λησμονούνταν με την οριστική εγκατάλειψη του αμερικανικού περιβάλλοντος και το πέρασμα των χρόνων.⁴¹²

Ένα «ανακάτωμα ελληνοαγγλικό» παρουσίαζε και η γλώσσα που χρησιμοποιούσαν οι παλιννοστούντες στην καθημερινότητά τους με τους συγχωριανούς τους, τουλάχιστον τον πρώτο καιρό της προσαρμογής τους, σε μια προσπάθεια να αποδώσουν νέες έννοιες της αμερικανικής ζωής για τις οποίες δεν ήταν ευρέως διαδεδομένες οι αντίστοιχες ελληνικές λέξεις, ταυτόχρονα όμως να πείσουν για την ισχυρή επίδραση που είχε πάνω τους ο αμερικανικός πολιτισμός. *Ατμομπίλι* (automobile), *μασίνα* (machine) και *κάρο* (car) για τα αυτοκίνητο, *ελεβέτα* (elevator)

⁴⁰⁹ Βλ. μαρτυρίες των Douglas W. Freshfield, Basil Lanneau Gildersleeve και Gertrude Bell στο Παρ. Ματάλας, «Οι ξένοι περιηγητές ανακαλύπτουν την 'Αμερικανική' όψη της Σπάρτης», *ό.π.*, σ. 59-61.

⁴¹⁰ Βλ. τις πολλαπλές συναντήσεις των Χένρυ Μίλλερ και Χάμφρεϊ Κίττο με πρώην μετανάστες στην Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα, την Αθήνα και τις Σπέτσες, την Κρήτη. Χένρυ Μίλλερ, *Ο κολοσσός του Μαρουσιού*, *ό.π.*, σ. 28-29, 62-65, 91, 114-116, 119-120, 136-137, 163-170, 197, 204-207, 211-212· Humphrey Davy Findley Kitto, *In the mountains of Greece*, Λονδίνο, Methuen & Co. Ltd., 1933, σ. 28-32, 48, 68-69, 73, 79-80, 104. Σε συνέντευξή του στις αμερικανικές εφημερίδες το 1921 ο τέως δήμαρχος της Νέας Υόρκης Μακ-Κλήλαν δήλωνε εντυπωσιασμένος από τη γλωσσομάθεια των Ελλήνων, ακόμα και αυτών με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο την οποία είχε διαπιστώσει κατά τη διάρκεια της περιήγησής του σε όλη την Ελλάδα. «Χιλιάδες μη πεπαιδευμένων Ελλήνων ομιλούν την Αγγλικήν [...] καθόσον έζησαν εν Αμερικην, [...] εργαζόμενοι ή επιδιδόμενοι εις το εμπόριον». *Νεολόγος Πατρών* 21/07/1921.

⁴¹¹ «Ξεπερασμένα και επιτηδευμένα» βρήκε τα αγγλικά του Ελληνοαμερικανού προέδρου της Ενώσεως των Εμποροραπτών Ηρακλείου ο Χένρυ Μίλλερ και «διάλεκτο σφαγείου» χαρακτήρισε τα αγγλικά που ομιλούσε ο μετανάστης συνταξιδιώτης του στο τρένο από την Πάτρα προς την Αθήνα το 1939. Χένρυ Μίλλερ, *Ο κολοσσός του Μαρουσιού*, *ό.π.*, σ. 29, 136.

⁴¹² Αγαπητός Χ. Καλπούζος, «Περί μεταναστεύσεως εν τω δήμω Μυονίας», *ό.π.*, σ. 140· Κ. Σ. Παπαγεωργίου, «Η μετανάστευσις εν τω δήμω Ιθώμης», *ό.π.*, σ. 177.

για τον ανελκυστήρα, φρίτζι (fridge) για το ψυγείο, *πίτσες* (pictures) για το σινεμά, *σο* (show) για το θέατρο είναι ορισμένες μόνο από τις ελληνοποιημένες λέξεις οι οποίες περιέγραφαν στους ντόπιους τα τεχνολογικά θαύματα της Δύσης που είχαν γνωρίσει οι μετανάστες. Εξοικειωμένοι σε μεγάλο βαθμό με τα «γκρήκλις» των αποδήμων τους οι κοινότητες καταγωγής υιοθετούσαν και οι ίδιες αρκετές λέξεις και εκφράσεις τους, όπως *μπόσης* (boss), *φάρμα* (farm), *πολισμάνος* (policeman), *πινότσια* (peanuts), *γροσαρία* (grossarie), *χοτέλι* (hotel) *σπιτάλι* (hospital), *πουσκάρια* (push-car) *πικνίκι* (pic-nic), *τέξες* (taxes) κ.ά., άλλοτε για να μοιραστούν την καθημερινότητα των αποδήμων τους άλλοτε για να ειρωνευτούν τους προκλητικούς παλινοστούντες.⁴¹³ Χιουμοριστικά προσωνύμια, όπως «Δετσοράκηδες», «Χάουγιαλάκηδες», «Χελλόουμπόυς», «Οκέυ-μπόυς» τα οποία κυκλοφορούσαν στην ελληνική επαρχία προέρχονταν από τις πιο επαναλαμβανόμενες εκφράσεις των παλινοστούντων, όπως «that's all right», «how do you like this», «hello-boys» και «okay-boys».⁴¹⁴ Η εξάπλωση των αγγλικών στην ελληνική επαρχία και μάλιστα σε αυτή την περιορισμένη εκδοχή δεν είχε φυσικά ξεφύγει από τα σατιρικά σχόλια των τοπικών δημοσιογράφων, όπως διαβάζουμε στην *Πατρίδα του Πύργου*. «Ανεφέραμεν τους μετανάστας και έχομεν σχετικώς εν καθήκον ιεράς φιλανθρωπίας, να ειδοποιήσωμεν όλους τους δυστυχείς ανθρώπους οι οποίοι γνωρίζουν ολίγα εγγλέζικα εις την Ελλάδα, όταν διακρίνουν μετανάστην, μακρόθεν, δυοίν θάτερον, ή να βρίσκουν αμέσως τρύπα να χάνωνται ή να σπάζουν εγκαίρως τα κεφάλια των δια να δύνανται να καταλάβουν ό,τι έχουν ν' ακούσουν παρ' αυτού. Κανείς ακόμη δεν επήρε μυρουδιά, μεταξύ μας ότι εκτός της καθαρευούσης και της μελισταλάκτου μαλλιαρής, υπάρχει του συρμού και μία άλλη γλώσσα με μέλλον εις τας επαρχίας η ελληνοαγγλική».⁴¹⁵

Πάντως η εκμάθηση της αγγλικής θεωρήθηκε από νωρίς διαβατήριο των νέων για την Αμερική ενώ στο Μεσοπόλεμο ενθαρρύνθηκε από τους ίδιους τους απόδημους και τους παλινοστούντες γονείς καθώς συνδέθηκε με τα επαγγελματικά σχέδια που έκαναν για τα παιδιά τους. Είναι χαρακτηριστική η επιστολή που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Σημαία των Καλαμών* το 1922 και η οποία πρότεινε την εισαγωγή της διδασκαλίας της αγγλικής στα Γυμνάσια και τα Ελληνικά σχολεία, στη θέση μάλιστα της λατινικής. Ο συντάκτης της ο οποίος υπέγραφε ως «μετανάστης» εξηγούσε ότι οι

⁴¹³ Για τα αγγλικά των Ελλήνων της Αμερικής, βλ. Μανόλης Τριανταφυλλίδης, «Τα Ελληνικά των Ελλήνων της Αμερικής», στο *Άπαντα Μ. Τριανταφυλλίδη*, τ. III, Θεσ/κη, Ινστιτούτο Ν.Ε. Σπουδών, 1963, σ. 278-290.

⁴¹⁴ Στο ίδιο, σ. 275. Theodore Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 63.

⁴¹⁵ *Πατρίς Πύργου* 10/12/1911.

προοπτικές για έναν υποψήφιο μετανάστη στην Αίγυπτο και κυρίως την Αμερική ήταν σαφώς καλύτερες για κάποιον ο οποίος κατείχε την αγγλική γλώσσα.⁴¹⁶ Τις προοπτικές αυτές προσπάθησαν να διασφαλίσουν πολλοί μετανάστες ενθαρρύνοντας τη φοίτηση των παιδιών τους στα αγγλόφωνα σχολεία της πρωτεύουσας και της συμπρωτεύουσας. Σε αυτά κατευθύνονταν όχι μόνο τα παιδιά των Ελληνοαμερικανών που είχαν μετακομίσει από την Αμερική, διέθεταν ήδη τη γλωσσική δεξιότητα και επιθυμούσαν να τη διατηρήσουν αλλά και αρκετά παιδιά μεταναστών τα οποία είχαν γεννηθεί και ζήσει στην Ελλάδα. Κάποια από αυτά χρειάζονταν την αγγλική για να διαδεχτούν με την ενηλικίωσή τους τον απόδημο πατέρα στις επιχειρήσεις του στην Αμερική. Σε άλλα όμως η εκμάθηση της αγγλικής ενθαρρυνόταν ως πρόσθετο μορφωτικό εφόδιο για μελλοντική επαγγελματική αποκατάσταση στην Ελλάδα. Ο Σωτήρης Κύρου, για παράδειγμα, έχοντας ο ίδιος γνωρίσει τον αμερικανικό τρόπο ζωής ως μετανάστης, επέλεξε για τις δευτεροβάθμιες σπουδές του γιου του το αμερικανικό κολέγιο Ανατόλια της Θεσσαλονίκης. Η απόφαση αυτή σίγουρα δεν απέρρεε μόνο από τη γοητεία που ασκούσε πάνω του το αμερικανικό πρότυπο. Συνδεόταν και με τις προσωπικές επαγγελματικές συνεργασίες που ο ίδιος είχε ξεκινήσει με την Αμερική στη Θεσσαλονίκη στην οποία είχε εγκατασταθεί.⁴¹⁷

---

⁴¹⁶ Σημαία Καλαμών 23/07/1922.

⁴¹⁷ Κλείτος Α. Κύρου, *Οπισθοδρομήσεις. Αναδρομή ζωής*, ό.π., σ. 54-63.

4. Νέα ήθη

4.1. Φυγή εγκληματικών στοιχείων

Ο ενθουσιασμός που προκάλεσαν οι συνεχείς οικονομικές ροές από την Αμερική, καθώς επίσης και ο θαυμασμός για τις εξωτερικές αλλαγές που έφεραν οι παλινοστούντες ενίσχυσαν την πεποίθηση των ντόπιων ότι η σκληρή εργασία και η διαμονή σε μία προηγμένη και ευνομούμενη πολιτεία μετέβαλλαν και τα ήθη των μεταναστών. Πολλές πηγές της εποχής περιέγραφαν τις μεταναστευτικές κοινότητες στην περίοδο της μαζικής εξόδου από τις πιο φιλήσυχες του κράτους, γεγονός που αποδιδόταν σε «*αίτια σχετιζόμενα προς το βαθέως εισχωρήσαν και εν τω κοινωνικό οργανισμό ανορθωτικόν πνεύμα [της Αμερικής] αλλά εν μέρει και εις την εκ της μεταναστεύσεως αραίωσιν του ατάκτου στοιχείου*». ⁴¹⁸ Ειδικά όσον αφορά τη δεύτερη παράμετρο ο Νομάρχης Αρκαδίας επισήμαινε τα εξής: «*Η μετανάστευσις [ε]ζήτησε δηλαδή την μεγάλην εγκληματικότητα της χώρας μας. Όλοι οι ταραξίαι και οι κακοποιοί ή μετηνάστευσαν ή επηρεάσθησαν εκ του ρεύματος και της κινήσεως ταύτης, ώστε η επελθούσα εις τα ήθη μεταβολή και ημέρωσις είναι ψηλαφητή*». ⁴¹⁹ Επιχειρώντας μια αριθμητική αποτύπωση του μεγέθους της φυγής στην Αμερική όσων θεωρούνταν «παραβατικοί» για το νησί της Ζακύνθου ο Δαμίρης ανέφερε ότι στις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα από τους 96 φυγόποινους του νησιού οι 52 εργαζόνταν πλέον στην Αμερική ενώ από τους 72 φυγόδικους είχαν μεταναστεύσει τουλάχιστον 41. Από την αλληλογραφία την οποία διατηρούσαν πολλοί από αυτούς με τις οικογένειές τους ο ερευνητής εκτιμούσε ότι είχαν προσαρμοστεί στη νέα κοινωνία διάγοντας έναν έντιμο βίο. ⁴²⁰

Είναι αλήθεια ότι μέχρι την επιβολή των αμερικανικών ποσοτώσεων η διαφυγή στην Αμερική αποτελούσε μια εναλλακτική για όποιους είχαν προβλήματα με τις αστυνομικές αρχές και τη δικαιοσύνη. Υπόδικοι, καταχραστές, πτωχευμένοι έμποροι, ⁴²¹ καταζητούμενοι κακοποιοί, γνωστοί ληστές που λυμαίνονταν την ελληνική

⁴¹⁸ Βλ. έκθεση του Νομάρχη Φθιώτιδος και Φωκίδος στο Εμμ. Ρέπουλης, *Μελέτη*, ό.π., σ. 148.

⁴¹⁹ Εμμ. Ρέπουλης, *Μελέτη*, ό.π., σ. 142.

⁴²⁰ Χριστόδουλος Δαμίρης, *Περί της εκ Ζακύνθου μεταναστεύσεως*, ό.π., σ. 33 (υποσημείωση 3).

⁴²¹ *Νέος Αιών Πατρών* 28/09/1906· *Νεολόγος Πατρών* 22/06/1906, 8/10/1908.

επαρχία, δραπέτες των φυλακών⁴²² και απατεώνες κάθε είδους⁴²³ επιχειρούσαν πράγματι να κρύψουν τα ίχνη τους για κάποιο τουλάχιστον διάστημα στην αμερικανική ήπειρο. Πολλοί από τους διαφυγόντες δεν κατάφεραν ή δεν είχαν και την πρόθεση να εγκλιματισθούν στο νέο περιβάλλον και επέστρεφαν «αφού ροκάνιζαν τα κλοπιμαία» για να συνεχίσουν όπως φαίνεται τη ληστρική τους δράση. Ωστόσο η διαφυγή από την Ελλάδα δεν ήταν τόσο εύκολη όσο παρουσίαζαν πολλές μαρτυρίες της εποχής. Το κόστος της ήταν υψηλό για τις δυνατότητες μιας αγροτικής οικογένειας καθώς περιλάμβανε όχι μόνο την αγορά ενός υπερωκεάνιου εισιτηρίου αλλά και την αμοιβή των διαφόρων μεσαζόντων οι οποίοι αναλάμβαναν να φυγαδεύσουν τον κατηγορούμενο.⁴²⁴ Σε πολλές περιπτώσεις πάντως κρινόταν προτιμότερο από το έξοδο των υπηρεσιών ενός δικηγόρου του οποίου η συνεισφορά για την εκδίκαση της υπόθεσης έδειχνε αμφίβολη.⁴²⁵

Το ποσοστό των εγκληματιών που κατέφευγαν στην Αμερική ήταν σίγουρα μεγεθυμένο στη λαϊκή φαντασία. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Επιτροπή Dillingham δεν είχε πληροφορίες για αυξημένες αφίξεις στο αμερικανικό έδαφος «εγκληματικών στοιχείων» ούτε και είχε διαπιστώσει ενθάρρυνση της φυγής τους από κάποια ευρωπαϊκή κυβέρνηση. Θεωρούσε πάντως ιδιαίτερα αυστηρό μόνο τον έλεγχο που διεξήγε η Ιταλική κυβέρνηση, απέδιδε ωστόσο την ευθύνη της εισόδου αποκλειστικά στο αμερικανικό κράτος το οποίο δεν απαιτούσε διαβατήρια.⁴²⁶ Το ελληνικό

---

⁴²² Στις αρχές περίπου του 20ού αιώνα ο εργατομεσίτης Χαραλάμπης Σάμπαλης, πρώην δεσμοφύλακας σε επαρχιακή φυλακή της Αιτωλοακαρνανίας, φέρεται ότι οργάνωσε την απόδραση των φυλακισμένων, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν καταδικασμένοι για βεντέτες. Τους εξασφάλισε εισιτήρια και έγγραφα και αναχώρησε μαζί τους από την Πάτρα. Με τα χρήματα τα οποία κέρδισε από τις οικογένειες τους οι οποίοι υποθήκευσαν τη γη τους στους τοκογλύφους, ο ίδιος έκανε ένα καλό ξεκίνημα στην Αμερική. Έλεν Παπανικόλα, *Μια ελληνική οδύσσεια στην αμερικανική Δύση*, ό.π., σ. 234.

⁴²³ «Ιδού ότι η μετανάστευσις εξευρέθη και ως τρόπος εμπορικής απάτης» δήλωνε έκπληκτος δημοσιογράφος με το θράσος κάποιων μικροεμπόρων της Πάτρας να αγοράζουν επί πιστώσει εμπόρευμα, να το πωλούν και στη συνέχεια να εξαφανίζονται στην Αμερική. *Νεολόγος Πατρών* 3/11/1906.

⁴²⁴ Ο Δημήτρης Μηλιάκης από το Νεοχώρι Φθιώτιδας, καταδικασμένος ερήμην σε θάνατο για τη δολοφονία του λοχαγού του το 1909, αποβιβάζεται στην Αμερική το 1910. Όλο αυτό το διάστημα κρυβόταν και περίμενε να συγκεντρωθούν από τους συγγενείς του τα χρήματα του ταξιδιού για τα οποία η οικογένειά του κατάφερε τελικά να ξεχρεωθεί δύο δεκαετίες μετά. Άγγελος Ελεφάντης, *Minima Memorialia*, ό.π., σ. 45-53.

⁴²⁵ Βλ. την ιστορία των τριών αδελφών Κατσένη από την Καρυά Άργους οι οποίοι κατηγορήθηκαν για το θάνατο ενός συγχωριανού τους με τον οποίο είχαν προσωπικές διαφορές. Το ένα από τα αδέρφια πρόλαβε να πουλήσει το κοπάδι του και να διαφύγει το 1910 στην Αμερική. Με σκληρή εργασία αποκαταστάθηκε επαγγελματικά και συντηρούσε από μακριά την οικογένειά του. Τα αδέρφια του αντίθετα φυλακίσθηκαν, εξοντώθηκαν οικονομικά από τα έξοδα της δίκης και δεν κατάφεραν να αποδείξουν την αθωότητά τους. Κωνσταντίνος Δ. Κατσένης, *Καρυά 1810-2005*, Αθήνα, [χ.έ.], 2007, σ. 104-175.

⁴²⁶ United States Senate, “*Emigration Conditions in Europe*”, ό.π., σ. 67. Η απαγόρευση εισόδου στο αμερικανικό έδαφος αφορούσε μόνο μετανάστες μη σωματικά υγιείς, προσβεβλημένους από μεταδοτική

Υπουργείο Εσωτερικών έθετε βέβαια ως προϋπόθεση εξόδου από τη χώρα για τους ενδιαφερόμενους πολίτες το να είναι «νομοταγείς», δηλαδή να έχουν εκπληρώσει τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις και να μην τελούν υπό ποινική δίωξη. Η έκδοση εγγράφων προϋπέθετε τυπικά και πιστοποιητικό ποινικού μητρώου από Εισαγγελέα ή τις αρμόδιες αστυνομικές αρχές που διαβεβαίωνε ότι δεν επρόκειτο για άτομα επικίνδυνα. Ωστόσο η κατά καιρούς έκδοση εγκυκλίων με τις οποίες το Υπουργείο ζητούσε από τις Νομαρχίες αυστηροποίηση της διαδικασίας καταδείκνυε ότι το μέτρο παραβιαζόταν σε σημαντικό βαθμό.⁴²⁷ Πάντως οι αστυνομικοί έλεγχοι στα περιφερειακά λιμάνια προς αναζήτηση των επικηρυγμένων ληστών φαίνονται εντατικοί και συχνά αποτελεσματικοί. Ο κίνδυνος άλλωστε της αναγνώρισης και της κατάδοσής τους από επαρχιώτες ταξιδιώτες οι οποίοι κατέφθαναν μαζικά και κυκλοφορούσαν στα λιμάνια μέχρι την αναχώρηση του υπερωκεανίου ήταν μεγάλος.⁴²⁸ Το Μάιο του 1913 ο καταζητούμενος ληστής της Δωρίδος Φλώρος επιχείρησε να εκμεταλλευθεί την «ακαταστασία» λόγω του πολέμου και να δραπετεύσει στην Αμερική. Συνελήφθη στα περίχωρα των Πατρών ύστερα από στενή παρακολούθηση πολλών μηνών αυτού και της συμμορίας του. *«Έφερεν ενδυμασίαν μετανάστου. Όλα αμερικανικά, τα ρούχα του, τα υποδήματά του το καπέλλο του και η φανέλλα του ακόμη. Είχεν ενδυθή ούτω πως δια να μην αναγνωρισθή»*. Οι προσεκτικές κινήσεις και τα μέτρα προφύλαξης του καταδεικνύουν ότι η αναχώρησή του δεν ήταν τόσο εύκολη υπόθεση.⁴²⁹

Πάντως τις πληροφορίες περί διαφυγής στο εξωτερικό σε πολλές περιπτώσεις τις διέδιδαν και οι ίδιοι οι κακοποιοί σε μια προσπάθεια αποπροσανατολισμού των αστυνομικών ερευνών. Οι δράστες αποσύρονταν από την ενεργό δράση για ένα

ασθένεια, στερούμενους ενός καθορισμένου ελαχίστου ποσού χρημάτων και εμπλεκόμενους σε προσυμφωνημένη εργασία. Οι υπόλοιποι γίνονταν όλοι δεκτοί στη χώρα και απελαύνονταν μόνο αν στην πορεία κρίνονταν από τα αμερικανικά δικαστήρια ένοχοι για διάφορα εγκλήματα και αν δεν είχαν συμπληρώσει τριετία διαμονής μέχρι την εκδίκαση της υπόθεσής τους. Τρ. Κουρτούμη-Χαντζή, *Η Ελληνική Μετανάστευση προς τις Ηνωμένες Πολιτείες*, ό.π., σ. 269-270.

⁴²⁷ Στο ίδιο, σ. 87· Πατρίς Πύργου 16/03/1908· *Νεολόγος Πατρών* 6/02/1908.

⁴²⁸ Ο ληστής Ματζετάκιος, για παράδειγμα, αναγνωρίστηκε από συμπατριώτη του στα γραφεία της «Αυστροαμερικάνας» την ώρα που ζητούσε πληροφορίες για το ταξίδι και τα ναύλα. Πρόλαβε να εξαφανιστεί πριν έρθουν οι αστυνομικές αρχές όχι όμως και να ταξιδεύσει στην Αμερική. *Νεολόγος Πατρών* 21/07/1906. Οι έλεγχοι ειδικά στα πρακτορεία της Πάτρας ήταν συχνοί καθώς εκεί πραγματοποιούνταν η γραφειοκρατική και η ιατρική προετοιμασία της αναχώρησης των υποψήφιων μεταναστών. *Νέος Αιών Πατρών* 18/12/1905.

⁴²⁹ *Νεολόγος Πατρών* 13/05/1913. *«Έτοιμος, καλλωπισμένος φρεζαρισμένος, δια να απέλθη εις την Αμερική»* είχε συλληφθεί και ο ληστής Μιλτιάδης Τρικόγιας, καθ' οδόν για την Πάτρα. Πάνω του έφερε και συστατική επιστολή για εύρεση εργασίας στην Αμερική. *Νεολόγος Πατρών* 3/10/1907. Βλ. σύλληψη ληστών από τα Καλάβρυτα στην Άνω Πόλη της Πάτρας και συμμορίας από την Ήπειρο στην περιοχή του Αιγίου. *Νεολόγος Πατρών* 21/11/1906, 8/08/1913. Επίσης, βλ. συλλήψεις καταζητούμενων πάνω στα υπερωκεάνια. *Νεολόγος Πατρών* 4/05/1909, 12/05/1911.

διάστημα και φρόντιζαν να κάνουν πιστευτή την ιστορία της διαφυγής τους στην Αμερική μέσω ιδίochειρων επιστολών τις οποίες ταχυδρομούσαν γνωστοί τους από το εξωτερικό. Τις αμφιβολίες των αστυνομικών αρχών για τη μετανάστευσή του στην Αμερική επιχείρησε να διαλύσει στα τέλη του ο ληστής Ρήγας αποστέλλοντας στο *Νεολόγο Πατρών* επιστολές και φωτογραφία του από την Αμερική. Λίγους μήνες μετά επανεμφανιζόταν στη Γορτυνία και με το συνεργό του Σκαρτσώρα προέβαιναν σε νέες εγκληματικές πράξεις.⁴³⁰

Ο Τύπος της εποχής καλλιεργούσε τη φήμη ότι όλοι οι κακοποιοί αργά ή γρήγορα κατέφευγαν σε κάποιο επαρχιακό λιμάνι για να αναχωρήσουν με το πρώτο υπερωκεάνιο για Αμερική. Στην εποχή της μαζικής μετανάστευσης οι υπερβολές στις περιγραφές και την ερμηνεία του φαινομένου οπωσδήποτε υπερίσχυαν οποιασδήποτε νηφάλιας εκτίμησης. Η εικόνα της ερήμωσης της Ελλάδας την οποία επιχειρούσαν να αποδώσουν δραματικά συμπληρωνόταν με την συμπερίληψη στους αναχωρούντες και των «ατάκτων στοιχείων». Για την τελευταία κατηγορία δημιουργούνταν μάλιστα συχνά υπαινιγμοί περί σκοπιμότητας των κρατικών αρχών.⁴³¹

Ο λόγος των Ελλήνων δημοσιογράφων αναπαρήγε επίσης το κυρίαρχο αφήγημα της Δύσης περί χαμηλού πολιτισμικού και ηθικού επιπέδου των μεταναστών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης σε σύγκριση με τους παλαιότερους αγγλοσαξονικής καταγωγής και ταυτόχρονα περί της αναμορφωτικής δύναμης του αμερικανικού περιβάλλοντος. Ο *Νεολόγος Πατρών*, για παράδειγμα, σε άρθρο του το 1912 στο οποίο περιέγραφε το ποίον των μεταναστευτικών πληθυσμών στην Αμερική, εκθείαζε τη μόρφωση και το εμπορικό πνεύμα των Γερμανών, παρουσίαζε τους Ιταλούς ως κατεξοχήν εργάτες μεταξύ των οποίων «κυριαρχεί η σάρα η μάρα και το κακό συναπάντημα, οι εγκληματίαι και οι μαφιόζοι της Σικελίας» και κατέληγε να συμπεριλάβει στον Ελληνισμό της Αμερικής ανθρώπους του ξιναριού, της πένας, του καφενείου, ξεπεσμένους, φυγόδικους και δραπέτες. Παρέθετε ωστόσο παραδείγματα φυγόδικων της Πελοποννήσου οι οποίοι μέσα στο αμερικανικό πολιτισμικό χωνευτήρι είχαν επιδείξει εντυπωσιακή μεταμόρφωση. Έτσι, σύμφωνα με το ίδιο άρθρο ο φυγόδικος Τσελεπαθιώτης από τη Σπάρτη εργαζόταν πλέον ως σερβιτόρος σε

⁴³⁰ *Νεολόγος Πατρών* 7/02/1908, 20/04/1908. Το συγκεκριμένο τέχνασμα είχε εφαρμόσει ο Σκαρτσώρας και ο ληστής Βελερής ο οποίος δρούσε στη Ζάκυνθο. *Νεολόγος Πατρών* 2/06/1909, 13/05/1912.

⁴³¹ Τους υπαινιγμούς αυτούς φαίνεται ότι υιοθέτησαν αβίαστα νεότεροι μελετητές του ληστρικού φαινομένου. Ο Τάσος Βουρνάς για παράδειγμα υποστήριζε ότι ο πρωθυπουργός Θεοτόκης και η Κυβέρνησή του ενίσχυσε σιωπηρά την μετανάστευση των ληστών στην Αμερική για να «αποσυμφορήσει» τις φυλακές. Τάσος Βουρνάς, *Η σφαγή στο Δήλεσι: Αγγλοκρατία και ληστοκρατία*, Αθήνα, Φυτράκης, χ.χ.

ζαχαροπλαστείο στο Μπρούκλιν και ετοιμαζόταν να γίνει και γραμματέας της κοινότητας ενώ ο Κατής, καταδικασμένος ερήμην για το φόνο ενός αστυνόμου στον Πύργο, κυκλοφορούσε στα ελληνικά καφενεία με «άμεμπτον αμερικανική περιβολήν» γνωμοδοτώντας υπέρ του Βενιζέλου καθώς και για τον τρόπο περιορισμού των εγκλημάτων στην Ελλάδα.⁴³² Η θετική επίδραση του αμερικανικού κράτους πάνω στους Έλληνες κακοποιούς εξυπηρετούσε φυσικά εύκολες δημοσιογραφικές συγκρίσεις με το φτωχό ελληνικό βασίλειο και παρείχε ευκαιρίες για άσκηση σκληρής κριτικής στην ανομία και αναρχία που το τελευταίο θεωρούνταν ότι ενθάρρυνε.

Η διασύνδεση του περιορισμού της εγκληματικότητας με τη μετανάστευση ήταν σίγουρα πολύ πιο σύνθετη από αυτή που επιχειρούσαν οι δημοσιογράφοι. Η σύγχυσή της για παράδειγμα με τα μικροαδικήματα ήταν συχνή ενώ η αποσιώπηση των οικονομικών αιτιών δεν επέτρεπε την κατανόηση της συμβολής των αμερικανικών εμβασμάτων στον περιορισμό της. Το 1911 ανταποκριτής του *Νεολόγου* στον Πύργο παρουσίαζε τη μείωση του αριθμού των κρατουμένων στις τοπικές φυλακές ως ενδεικτική του περιορισμού της εγκληματικότητας στο νομό. Στους μέχρι τότε συνήθεις τροφίμους των φυλακών περιλάμβανε συμμορίες ληστοφυγόδικων που είχαν πια εξολοθρευθεί, «άτακτα εγκληματικά στοιχεία [...] εκπατρισθέντα εις την Αμερικήν» και πτωχούς οφειλέτες που παλαιότερα καταδιώκονταν για ασήμαντα ποσά.⁴³³ Η συρρίκνωση της τελευταίας κατηγορίας, αν και ομολογούνταν, δεν αποδιδόταν ωστόσο από το δημοσιογράφο στη ροή των εμβασμάτων και τη δυνατότητα πολλών οικογενειών να αποπληρώσουν τα χρέη τους, να εξαλείψουν τη φτώχεια τους και να εξασφαλίσουν καλύτερες συνθήκες διαβίωσης αλλά και νέους ορίζοντες ζωής στα μέλη τους. Οπωσδήποτε η πληθυσμιακή αποσυμφόρηση χωριών με καταχρεωμένους κατοίκους εκτόνωσε τις κοινωνικές εντάσεις ενώ η άφιξη των παλιννοστούντων με νέες οικονομικές δυνατότητες, κοινωνικό γόητρο και διαφορετικές πολιτισμικές παραστάσεις τροφοδότησε τις νέες γενιές με εναλλακτικές λύσεις και διαφορετικά ερεθίσματα.

Από την άλλη πλευρά τα αμερικανικά πλούτη προσέφεραν σε επικίνδυνες συμμορίες νέες ευκαιρίες για οργανωμένη δράση και πλούσια λεία. Ενθάρρυναν ληστείες και απαγωγές με θύματα αυτή τη φορά τους παλιννοστούντες και τις οικογένειές τους. Οι μετανάστες με την επιδεικτική «αμερικανική αμφίεση» και το

---

⁴³² *Νεολόγος Πατρών* 26/06/1912.

⁴³³ *Νεολόγος Πατρών* 22/05/1911.

πλήθος των αποσκευών τους τραβούσαν την προσοχή μικροαπατεώνων ήδη με την αποβίβασή τους σε κάποιο ελληνικό λιμάνι. Η επιστροφή στο χωριό αποδεικνυόταν το ίδιο επικίνδυνη καθώς στο δρόμο πολλοί από αυτούς δέχονταν επιθέσεις και έχαναν χρήματα και ρούχα.⁴³⁴ Στο στόχαστρο των ληστών έμπαιναν και οι «απροστάτευτες» οικογένειες των «Αμερικάνων». Στο Μεσοπόλεμο οι φήμες για τον πλούτο που είχαν συσσωρεύσει στην Αμερική οι μετανάστες κινητοποίησαν ληστοσυμμορίες ειδικά στη Στερεά Ελλάδα και τη δυτική Πελοπόννησο. Οι ανύπαντρες κόρες των απόντων μεταναστών κινδύνευαν να αρπαγούν με αντάλλαγμα την καταβολή υπέρογκων λύτρων ενώ οι σύζυγοί τους ζούσαν με το φόβο της εισβολής οπλισμένων συμμοριών και της απώλειας των εμβασμάτων που παραλάμβαναν. Όταν τη δεκαετία του 1920 στο Νεοχώρι Φθιώτιδας έφτασε η πληροφορία ότι ο φυγόδικος Μηλιάκης είχε αρχίσει να δημιουργεί περιουσία στην Αμερική, οι κόρες του θεωρήθηκαν «πολύφερνες» και ταυτόχρονα απροστάτευτες. Η σύζυγός του κατάφερε να τις σώσει από τη συμμορία του περιβόητου Παρούση πιέζοντας ένα απόσπασμα της χωροφυλακής να τις φυγαδεύσει μακριά από το χωριό και να καταδιώξει τους κακοποιούς.⁴³⁵ Σε άλλη περίπτωση, στο χωριό Αλέσταινα της Αχαΐας μια «Αμερικάνα» δέχτηκε την επίθεση ληστών και παρά την αντίστασή της δεν κατάφερε να σώσει το ρευστό και τα τιμαλφή που έκρυβε στο σπίτι.

Η επιστροφή των μεταναστών δεν καθιστούσε τις οικογένειές τους λιγότερο ευάλωτες απέναντι στους κακοποιούς. Ο επαναπατρισμός τους με όλα τα κέρδη της Αμερικής και οι πληροφορίες για την απόσυρσή τους από τις Τράπεζες λόγω του φόβου των κρατικών πολιτικών δელέαζαν τις συμμορίες. Οι στοχευμένες κρούσεις τους μαρτυρούν την ακριβή πληροφόρηση που τους παρείχαν τα δίκτυα κατασκοπείας τους για τις κινήσεις των θυμάτων τους και ειδικά για τις συναλλαγές τους με τις τράπεζες.⁴³⁶

---

⁴³⁴ *Νεολόγος Πατρών* 11/10/1911.

⁴³⁵ Άγγελος Γ. Ελεφάντης, *Minima memorialia*, ό.π., σ. 61-69. Βλ. και την απαγωγή «δολαριούχου» εικοσάχρονης από έναν πενήνταεξάχρονο ο οποίος ήθελε να την παντρευτεί και να οικειοποιηθεί την περιουσία της. *Νεολόγος Πατρών* 19/08/1931. Την ίδια περίοδο στη νότια Κίνα και στην περιοχή Taishan απ' όπου κατάγονταν οι περισσότεροι Κινέζοι μετανάστες στις ΗΠΑ παρατηρούνταν έξαρση της εγκληματικότητας με θύματα τις οικογένειες των αποδήμων. Οργανωμένες επιθέσεις συμμοριών, αιματηρές ληστείες, απαγωγές ακόμα και των ίδιων των παλινοστούτων προκαλούσαν το φόβο και τον τρόμο των μεταναστευτικών κοινοτήτων για την προφύλαξη των οποίων κατασκευάζονταν παρατηρητήρια, φυλάκια και καταφύγια ενώ συχνά προσλαμβάνονταν φρουροί που τους προειδοποιούσαν για τις επιθέσεις. Η δράση των ληστών είχε στοιχίσει τη ζωή πολλών μεταναστών ενώ τα υπέρογκα λύτρα που ζητούσαν ανάγκαζαν τα θύματα να ακολουθήσουν εκ νέου το δρόμο της Αμερικής. Madeline Y.Hsu, *Dreaming of Gold, Dreaming of Home*, ό.π., σ. 50-52 (βλ. φωτογραφία 4).

⁴³⁶ Στην Κεφαλονιά ομογενής είχε δεχτεί επίθεση από τη συμμορία του γνωστού κακοποιού Καρούσου αφ' ότου είχε εξαργυρώσει αμερικανική επιταγή, κίνηση η οποία είχε γίνει γνωστή στους δράστες. Στο Λάππα Αχαΐας δραπέτης φυλακών είχε τραυματίσει τον πατέρα ενός μετανάστη και είχε φονεύσει τη

Σε άλλες περιπτώσεις δεν δίσταζαν με τη χρήση βίας να αποσπούν πληροφορίες από συγγενείς και συγχωριανούς, να εντοπίζουν τα «αμερικανικά» σπίτια και να εισβάλλουν ανενόχλητοι σε αυτά. Στην Καστανιά Ναυπακτίας τον Ιούνιο του 1925 οι τρεις αδελφοί Αντωνόπουλοι δέχτηκαν επίθεση από πολυμελή σπείρα στο οικογενειακό χάνι στο οποίο δραστηριοποιούνταν επιχειρηματικά και απώλεσαν τους κόπους χρόνων εργασίας στην Αμερική. Το περιστατικό το οποίο θορύβησε την κοινή γνώμη λόγω του ύψους της λείας η οποία ξεπερνούσε το ένα εκατομμύριο δραχμέ, και του ψυχικού κλονισμού που υπέστη ένα από τα θύματα, αναστάτωσε ακόμα περισσότερο τις οικογένειες των παλιννοστούντων. Σύμφωνα με τον ανταποκριτή του *Νεολόγου της Πάτρας* ο οποίος κάλυψε εκτενώς τη «δίκη της Καστανιάς» «[π]λείστοι εξ Αμερικής επανακάμψαντες αναμένουν την απάντησιν της Δικαιοσύνης, εάν δύνανται ασφαλώς να παραμείνουν εις την Ελλάδα ή να απέλθουν με τα εκατομμύριά των εις την φιλόξενον χώραν, όπου και τα απέκτησαν. Ήδη χθες Τετάρτη ανεχώρησαν δι' Αμερικήν πολλαί εκ Ναυπακτίας οικογένειαι, οίτινες ελθούσαι όπως εγκατασταθούν εκεί μονίμως, ένεκεν της ανωτέρω ληστείας, επροτίμησαν να επανέλθουν εις την ασφάλειάν των».⁴³⁷ Λίγους μήνες μετά στο Μαυροβούνι Ιωαννίνων παλιννοστούντας έπεφτε νεκρός από επίθεση ληστών μέσα στο σπίτι του. Το θύμα είχε προβάλει αντίσταση και είχε σώσει την περιουσία του και τη ζωή της γυναίκας του, όχι όμως και τη δική του.⁴³⁸

Την ευφορία που είχε δημιουργήσει στις αρχές του αιώνα η φήμη της μαζικής φυγής των ληστών στην Αμερική και η ασφάλεια της υπαίθρου φαίνεται ότι δεν την συμμερίζονταν πλέον στο Μεσοπόλεμο. Για τους ευκατάστατους μετανάστες η συνέχιση της οργανωμένης δράσης των ληστών θα πρέπει να παρείχε ισχυρά αντικίνητρα μόνιμης εγκατάστασης αν όχι στην Ελλάδα, οπωσδήποτε στις απομονωμένες ορεινές και νησιωτικές περιοχές της.

μητέρα του. Η επίθεση στο ηλικιωμένο ζευγάρι είχε συσχετισθεί από την αστυνομία με την πρόσφατη εξαργύρωση ενός τσεκ από την Αμερική. *Νεολόγος Πατρών* 11/07/1928, 25/04/1931.

⁴³⁷ *Νεολόγος Πατρών* 27/08/1925. Βλ. επίσης την κάλυψη της δίκης η οποία ξεκίνησε το 1925 και ολοκληρώθηκε το 1927: *Νεολόγος Πατρών* 29/08/1925, 30/08/1925, 31/08/1925, 1/09/1925, 2/09/1925, 4/09/1925, 13/11/1927, 18/11/1927, 19/11/1927, 20/11/1927, 21/11/1927, 22/11/1927, 23/11/1927.

⁴³⁸ *Νεολόγος Πατρών* 9/10/1925.

4.2. Επιστροφή «αναμορφωμένων υποκειμένων»

Τα χρόνια διαβίωσης και εργασίας πολλών μεταναστών σε αστικοποιημένα περιβάλλοντα οπωσδήποτε συνέβαλλαν στο να αλλάζουν αρκετές συνήθειες και συμπεριφορές. Άνθρωποι οι οποίοι είχαν κοινωνικοποιηθεί σε κλειστές κοινωνίες υπό την επιρροή ισχυρών εθιμικών κωδίκων υιοθετούσαν μέσα από τη σκληρή εργασία, την εκπαίδευση, τη δημιουργία επιχειρήσεων και οικογένειας στην Αμερική αρκετές από τις αξίες και τις νοοτροπίες της νέα κοινωνίας. Ο σεβασμός στο νόμο και η πειθαρχία όσων μεταναστών επέστρεφαν στην πατρίδα δεν περνούσαν απαρατήρητες σε κοινωνίες μέχρι τότε απομονωμένες γεωγραφικά και κοινωνικά όπου η μόρφωση ήταν περιορισμένη και η αυτοδικία άγραφος νόμος. Ο νομός Λακωνίας, για παράδειγμα, ο οποίος μέχρι και τις αρχές του αιώνα θεωρούνταν από τις αστυνομικές αρχές ως ένας από τους πιο ταραχώδεις, παρουσίαζε εντυπωσιακές αλλαγές όσον αφορά τη συμπεριφορά των κατοίκων του. *«Η έντονος εργασία εις χώραν καλώς διοικουμένην εξημερώνει [το μετανάστη], τον εξευγενίζει, τον καθιστά μειλίχιον, ειρηνικόν. Από 30 ετών δεν ηκούσθη να γίνη φόνος εις τα Τσίντζινα. Προτού αρχίση η μετανάστευσις, το χωρίον Αγριάνοι ήτο εστία ερίδων και συμπλοκών. Ήδη μετεβλήθη εντελώς ο χαρακτήρ των κατοίκων. Ήπιοι, φιλόνομοι, φίλεργοι και φιλοπάτριδες [...]»*, παρατηρούσε η Αύρα Θεοδοροπούλου το 1909.⁴³⁹ Ερευνητές του μεταναστευτικού φαινομένου στην ελληνική επαρχία ανέφεραν ότι η ζωοκλοπή, μία από τις πιο συνηθισμένες εγκληματικές πράξεις της υπαίθρου, είχε σημαντικά περιοριστεί και ότι οι πρώην μετανάστες σπανίως απασχολούσαν την ελληνική δικαιοσύνη.⁴⁴⁰

Η πραότητα και η ευγένεια στους τρόπους των μεταναστών οι οποίοι επέστρεφαν στην ελληνική επαρχία, οι παραστάσεις και οι γνώσεις τους δεν περνούσαν απαρατήρητες από τους συμπατριώτες τους. *«Συνομιλήσαντες μετά εργασθέντων επί τινά έτη εν Αμερική και εκείθεν επανακαμψάντων χωρικών, οίτινες αμόρφωτοι άλλοτε εντελώς όντες και εις τας προαναφερθείσας ασχολίας του Ζακυνθινού χωρικού επιδιδόμενοι, διεκρίνοντο ως 'στραβόξυλα' κατά το δη λεγόμενον, εύρομεν αυτούς με ποικίλας γνώσεις και κυρίως με άλλας ιδέας και αρχάς»*, σχολίαζε ο Δαμίρης για τους Ζακυνθινούς παλιννοστούντες.⁴⁴¹ Σε πολλές περιπτώσεις βέβαια αυτός ο εξευγενισμός

⁴³⁹ Λακεδαίμων 6/9/09. Παρατίθεται στο Λίνα Βεντούρα, «Το 'αμερικανικό όνειρο' στην Πελοπόννησο», *ό.π.*, σ. 105· Βλ. τις ίδιες παρατηρήσεις του αστυνομικού διευθυντή της Σπάρτης στο Η. Ρ. Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, *ό.π.*, σ. 226.

⁴⁴⁰ Δημήτριος Κ. Ράπης, «Περί μεταναστεύσεως εν τη επαρχία Κορινθίας», *ό.π.*, σ. 111· Φρίξος Ι. Κόλλιας, «Η μετανάστευσις εν τω δήμω Θίσβης της επαρχίας Θηβών», *ό.π.*, σ. 166.

⁴⁴¹ Χριστόδουλος Δαμίρης, *Περί της εκ Ζακύνθου μεταναστεύσεως*, *ό.π.*, σ. 34.

και η πνευματική ανάπτυξη των μεταναστών θα πρέπει να ήταν επιφανειακοί και να λειτουργούσαν και ως μέσο επίδειξης της ανωτερότητάς τους απέναντι στους συγχωριανούς τους. Όπως παρατηρούσε ερευνητής της περιοχής του Αγρινίου, «αποφεύγουσι πολλές κακάς έξεις (οίον την μέθην κλπ.) και τούτο εκ φόβου, μήπως παύσωσιν οι συνδημόται των να τους θεωρώσιν ανεπτυγμένους!».⁴⁴²

Η επαφή με το νέο κράτος, τον τρόπο λειτουργίας του και τη συμπεριφορά των πολιτών του οπωσδήποτε επέτρεπε στους μετανάστες συγκρίσεις με τα βιώματά τους από την πατρίδα. «Ενόμιζα δε καθώς έλεγον ότι υπήρχον άγριοι οι άνθρωποι εις Αμερικνήν αλλά τουναντίον είναι πάρα πολλά μορφωμένοι από παν έθνος» κατέγραψε στο προσωπικό του ημερολόγιο ο μετανάστης Χρήστος Θεοδωρακόπουλος.⁴⁴³ Εντυπωσιασμένοι από τα νέα ήθη, μετέφεραν στους συμπατριώτες τους μέσω των αφηγήσεων ή των παρεμβάσεών τους στον τοπικό Τύπο τις νέες παραστάσεις τους λειτουργώντας ως διάυλοι πολιτισμικών εμβασμάτων. Το θαυμασμό του για τον τρόπο λειτουργίας των αμερικανικών δικαστηρίων και το ήθος των Αμερικανών δικαστών που περιέγραψε αρκετά χρόνια αργότερα στο δικό του ημερολόγιο ένας άλλος μετανάστης, ο Κωνσταντίνος Πολένης, θα είχε σίγουρα αρκετές φορές περιγράψει στους οικείους του ή ακόμα και στους πελάτες του στην Αθήνα στην οποία δραστηριοποιήθηκε επαγγελματικά μετά την παλιννόστησή του στο Μεσοπόλεμο. Όταν είχε δεχτεί κλήση από τον επόπτη του υγειονομικού για τη μη τήρηση των κανόνων υγιεινής στο μαγειρείο του, ο νεοφερμένος τότε Πολένης κατάφερε να πείσει τον Πταισματοδίκη με τα πτωχά αγγλικά του για το αβάσιμο της κατηγορίας. Ο δικαστής επέπληξε τον Αμερικανό επόπτη για το λάθος του και απήλλαξε αμέσως το νεαρό μετανάστη από την κατηγορία. «Πήγαινε παιδί μου και κοίταζε τη δουλειά σου, χωρίς να με ρωτήση από πού είμαι, αν είμαι Αμερικανός ή όχι αν ψηφίζω κλπ.», σημείωνε ο μετανάστης εντυπωσιασμένος από τον αμερόληπτο τρόπο με τον οποίο του απονεμήθηκε η δικαιοσύνη.⁴⁴⁴

Βεβαίως, το αμερικανικό περιβάλλον ούτε ενιαίο ήταν ούτε και επιδρούσε με αυτόματο και ομοιογενή τρόπο πάνω στους Έλληνες μετανάστες. Διαφορετικές επαγγελματικές εμπειρίες, κοινωνικές συναναστροφές, πολιτισμικά ερεθίσματα και μορφωτικά εφόδια συνέβαλλαν στο να μην παρουσιάζουν σημάδια «μεταμόρφωσης» όλοι όσοι επέστρεφαν από την Αμερική. Την άποψη ότι «[μ]ετανάσται της κατωτάτης

⁴⁴² Γεώργιος Επ. Παπαγιάννης, «Η μετανάστευσις εν Αγρινίω», ό.π., σ. 121.

⁴⁴³ Μπάμπης Καββαδίας, *Περιπέτεια, βίος και διαθήκη Χρήστου Θεοδωρακόπουλου*, ό.π., σ. 16.

⁴⁴⁴ Εμμανουήλ Πολένης, *Εγκόλπιον μετανάστου*, Αθήνα, [χ.έ.], 1945, σ. 49-50.

κοινωνικής υποστάθμης, άνθρωποι ανήθικοι και του χειρίστου είδους, μετά ολιγοετή διαμονήν εις Αμερικάν ηθικοποιούνται επί τοσούτον ώστε να μη δύναται τις να τους αναγνωρίση επανερχομένους μετά 5-10 έτη»⁴⁴⁵ δεν φαίνεται να τη συμμερίζονταν όλοι οι ερευνητές. Στην επαρχία Καλαβρύτων, για παράδειγμα, ο φοιτητής του Ανδρεάδη υποστήριζε ότι «οι επανακάμπτοντες μαζί με δύο τρεις επιχρύσους καδένας και το τραύλισμα πέντε ή εξ παραμεμορφωμένων αγγλικών λέξεων, μεταφέρουν και πάλιν τα ίδια ελαττώματα και τας κακίας τας οποίας είχαν όταν απεχαιρέτων την Ελλάδα». Απέδιδε την αντοχή των έξεών τους στο είδος των εργασιών τους οι οποίες δεν τους επέτρεπαν να συγχρωτισθούν με την αμερικανική κοινωνία και να δεχτούν επιρροές από το νέο περιβάλλον. «Καμμία απολύτως, έστω και η στοιχειωδεστέρα, μόρφωσις δεν παρατηρείται εις αυτούς, εξ ού και το λαϊκόν δίστιχον εις τον τόπο μας: 'Ανάθεμά σε Αμερική, ανάθεμά σε Πόλι, Που σώστειλα τον άνθρωπον και μου τον στέλνεις βόϊδι'»⁴⁴⁶

Οι κοινωνικές και πολιτισμικές έξεις των μεταναστών, ειδικά των μεγαλύτερων σε ηλικία ατόμων και όσων δεν είχαν φοιτήσει σε σχολεία δυσχέραιναν την προσαρμογή τους στα ήθη και τους κανόνες του νέου περιβάλλοντος ενώ τα σχέδια άμεσης επιστροφής επέβαλλαν την προσήλωση στα πολιτισμικά συστήματα της πατρίδας.⁴⁴⁷ Πιστοί στους πολιτισμικούς κανόνες της κοινωνίας από την οποία προέρχονταν, κάποιοι, για παράδειγμα, επέστρεφαν για να εκδικηθούν για τη δολοφονία συγγενών τους ή τις «αθέμιτες σχέσεις» τις οποίες είχαν πληροφορηθεί ότι είχαν συνάψει οι σύζυγοί τους, οι ανύπανδρες ή οι χήρες αδελφές τους.⁴⁴⁸

Η «μεταμόρφωση» των μεταναστών ήταν σίγουρα πιο ορατή στο Μεσοπόλεμο. Μετανάστες με μόρφωση, ενδιαφέροντα, επαγγελματική εμπειρία και διαφορετικές πολιτισμικές παραστάσεις μετέφεραν στις αγροτικές κοινότητες νέα ήθη, πρότυπα και αξίες. Πολλοί από αυτούς παρενέβαιναν από τις εφημερίδες ασκώντας κριτική σε συνήθειες και πρακτικές των συμπατριωτών τους τις οποίες θεωρούσαν επικίνδυνες

---

⁴⁴⁵ Γεώργιος Φωτίου, «Η μετανάστευσις εν τη νήσω Λέσβω», *ό.π.*, σ. 271.

⁴⁴⁶ Ιωάννης Γ. Σπηλιωτόπουλος, «Περί μεταναστεύσεως εν τη επαρχία Καλαβρύτων», *ό.π.*, σ. 106.

⁴⁴⁷ Λίνα Βεντούρα, «Το 'αμερικανικό όνειρο' στην Πελοπόννησο», *ό.π.*, σ. 97-98. Nancy Foner, "What's new about transnationalism?", *ό.π.*, σ. 358.

⁴⁴⁸ *Λακεδαιμών* 31/05/1909· *Τεγέα* 4/11/1894. Στα λαϊκά διηγήματα και την αρθρογραφία κυρίως των πρώτων δεκαετιών οι ιστορίες με μετανάστες οι οποίοι διαπράττουν «εγκλήματα τιμής» και αθρώνονται από τα δικαστήρια ήταν συχνές. (Βλ. Μ. Στάθη, «Για την τιμή της οικογένειας», *Καλαματιανό Ημερολόγιο* 1931, σ. 113-121· Κρίνου Ταυγέτη, «Η εκδίκησις του μετανάστου», *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον*, Έτος Θ', 1908, Σπάρτη 1908, σ. 92-94). Αντανακλούν την προσήλωση των μεταναστών σε μια παραδοσιακή συλλογική αντίληψη για την τιμή, καθώς και την κοινωνική και νομική νομιμοποίηση αυτού του είδους της διαπροσωπικής βίας. Για μια εμπειρισταωμένη μελέτη όσον αφορά την έννοια της «τιμής» και τη σχέση της με τα «εγκλήματα τιμής» βλ. Έφη Αβδελά, «*Δια λόγους τιμής*». Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, Αθήνα, Νεφέλη, 2002.

και επιζήμιες για τον τόπο. Είναι χαρακτηριστική η επικριτική στάση ομογενούς από το Σικάγο απέναντι στη δικομανία των συγχωριανών του στην κοινότητα Μαζέικα της Αχαΐας. Μόνο για ένα χρόνο οι κάτοικοι είχαν ξοδεύσει 135.000δρχ. για δικαστικά έξοδα, ποσό το οποίο χαρακτήριζε υπερβολικό για μια φτωχή περιοχή από την οποία συνέχιζαν να μεταναστεύουν σε νέους προορισμούς.⁴⁴⁹ Σε άλλη περίπτωση απόδημος επιχειρούσε να αντικρούσει την άποψη μορφωμένου συγχωριανού του ο οποίος θεωρούσε τις τουφεκίες στα γλέντια ως «έθιμα στηριζόμενα επάνω στην κληρονομικότητα και τα οποία είναι ζυμωμένα με μια ολόκληρο ένδοξο ζωή ενός έθνους». Ο μετανάστης διαφοροποιούσε τα έθιμα που εξευγενίζουν και εξυψώνουν τον πολίτη από εκείνα τα οποία διατάρασσαν την ησυχία και ηρεμία του σκληρά εργαζόμενου οικογενειάρχη.⁴⁵⁰ Τη διείσδυση των νέων αυτών προτύπων στις τοπικές κοινότητες θα πρέπει να διευκόλυνε σε μεγάλο βαθμό το κύρος των Ελληνοαμερικανών του Μεσοπολέμου ως ευεργετών των κοινοτήτων, πετυχημένων επιχειρηματιών και ανθρώπων οι οποίοι είχαν έρθει σε επαφή με ένα κράτος το οποίο ταυτιζόταν στο συλλογικό φαντασιακό με ένα ανώτερο πολιτισμικό επίπεδο.

4.3. Θρησκευτικό συναίσθημα και λαϊκές δοξασίες

Στις αλλαγές που παρουσίαζαν όσοι επέστρεφαν από την Αμερική οι μελετητές της μετανάστευσης περιλάμβαναν και συνήθειες οι οποίες νοσηματοδοτούνταν αρνητικά, όπως για παράδειγμα τη χαλάρωση του θρησκευτικού συναισθήματος.⁴⁵¹ «Ο Θεός του μαμωνά παραμέρισε τον Θεό των πατέρων του[ς]», σημείωνε και ο Φ. Κουκουλές στο ηθογραφικό διήγημα που έγραψε για τη λακωνική κοινότητα του Βασσαρά.⁴⁵² Οι μετανάστες την πρώτη περίοδο της προσαρμογής τους στην τοπική κοινότητα φαίνεται πράγματι ότι επιδείκνυαν μικρότερο ενδιαφέρον για την άσκηση των θρησκευτικών τους καθηκόντων σε σχέση με τους ντόπιους. Εθισμένοι σε έναν διαφορετικό τρόπο ζωής απέφευγαν τον τακτικό εκκλησιασμό και τη νηστεία, καθώς και την τέλεση των μυστηρίων της εξομολόγησης και της Θείας Κοινωνίας. Η κάμψη του θρησκευτικού τους συναισθήματος αποδιδόταν στην έλλειψη εκκλησιών και ιερέων, τους διαφορετικούς ρυθμούς ζωής και το κυνήγι του χρήματος, καθώς και στον πολυδογματισμό της αμερικανικής κοινωνίας. Ο Αλ. Κρίκος από τις παρατηρήσεις που

⁴⁴⁹ Καλάβρυτα 11/04/1930.

⁴⁵⁰ Καλάβρυτα 4/07/1930.

⁴⁵¹ Μιχαήλ Δ. Λυδάκης, «Η μετανάστευση εν τω δήμω Αρχανών», ό.π., σ. 225.

⁴⁵² Φαίδων Κουκουλές, Πέρα και στο Βασσαρά, ό.π., σ. 72-73.

έκανε σε διάφορες μεταναστευτικές ομάδες της Αμερικής, κατέτασσε τους Έλληνες μετανάστες μαζί με τους Σικελούς «*μεταξύ των αθεοτάτων*». Τους θεωρούσε όχι μόνο αδιάφορους ως προς το τυπικό μέρος της λατρείας αλλά και βλάσφημους και αντιδραστικούς στις απόπειρες ελέγχου και επίπληξης της συμπεριφοράς τους. Όπως υποστήριζε, η συνηθισμένη απάντηση που έδιναν ήταν: «*Εδώ είναι Αμερική, όταν επιστρέψω εις την Ελλάδα συμμορφώνομαι με τους τύπους*».⁴⁵³ Η επανένταξη στην κοινότητα καταγωγής προϋπέθετε πράγματι τη συμμόρφωση με τους άγραφους νόμους και τις θρησκευτικές συνήθειές της. Ο κοινωνικός έλεγχος ήταν άλλωστε μεγάλος στις τοπικές κοινωνίες και η πίεση των οικογενειών προς τα απόδημα μέλη τους που επέστρεφαν να τηρήσουν τις παραδόσεις ασφυκτική.⁴⁵⁴ Δύσκολα λοιπόν οι παλινοστούντες μπορούσαν να επιμείνουν στις συνήθειες της Αμερικής και να διαφοροποιηθούν στη συμπεριφορά τους από τους συγχωριανούς τους.

Οι τοπικές κοινότητες παρατηρούσαν επίσης και μια τάση αμφισβήτησης των παραδεδεγμένων αντιλήψεων από την πλευρά των πρώην μεταναστών. Οι «Αμερικάνοι» εμφανίζονταν επιφυλακτικοί απέναντι σε πρακτικές, όπως το ξεμάτιασμα, τα ξόρκια και ο αφορισμός.⁴⁵⁵ Αντιμετώπιζαν ειρωνικά τελετές μαγείας και έδειχναν να μην εμπιστεύονται την πρακτική ιατρική.⁴⁵⁶ Βεβαίως τα χρόνια παραμονής στο εξωτερικό και ο βαθμός έκθεσής τους στον αμερικανικό πολιτισμό καθόριζαν το βαθμό αντίστασής τους απέναντι σε τέτοιες πρακτικές. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι επισκέπτες Ελληνοαμερικανοί του Μεσοπολέμου προσέγγιζαν σχετικές τελετές και δοξασίες αν όχι επικριτικά, οπωσδήποτε με διάθεση περιέργειας, αντίθετα με τους πρώτους παλινοστούντες οι οποίοι εγκλιματίζονταν γρήγορα και πείθονταν εύκολα για την αποτελεσματικότητά τους.

Μεγαλύτερη ανησυχία ενέπνεε στους κόλπους της Εκκλησίας ο κίνδυνος της διάδοσης του προτεσταντικού δόγματος στην ελληνική κοινωνία μέσω των παλινοστούντων. Ο προσηλυτισμός κάποιων μεταναστών στην Αμερική σχολιαζόταν συχνά στον ομογενειακό Τύπο και σε ελληνικές μελέτες και είναι λογικό να είχε θορυβήσει τους κληρικούς στις κοινότητες με μεγάλο αριθμό αποδήμων.⁴⁵⁷ Ο Αλ.

---

⁴⁵³ Αλέξανδρος Κρίκος, *Η θέσις του ελληνισμού εν Αμερική*, ό.π., σ. 84-86.

⁴⁵⁴ Φαίδων Κουκουλές, *Πέρα κει στο Βασσαρά*, ό.π., σ. 72-73, 99-100· Grace E. Marshall, *Eternal Greece*, ό.π., σ. 128.

⁴⁵⁵ Φαίδων Κουκουλές, *Πέρα κει στο Βασσαρά*, ό.π., σ. 130-131· Βλ. τη δυσπιστία του Βρασίδα του Χασομέρη, πρώην μετανάστη, απέναντι στον αφορισμό στο διήγημα «Οι Αφωρεσμένοι», *Μαλεβός*, αρ.6, Σεπτέμβριος 1921, σ. 9-11.

⁴⁵⁶ Grace E. Marshall, *Eternal Greece*, ό.π., σ. 185-187.

⁴⁵⁷ Βλ. στην *Ατλαντίδα* 29/01/1897 πληροφορίες για Αρκάδες που ασπάζθηκαν το δόγμα των διαμαρτυρόμενων και στην εφημ. *Πατρίς Πύργου* 8/09/1910 ανταπόκριση σχετικά με την

Κρίκος είχε εντοπίσει ελληνικές προτεσταντικές εκκλησίες στο Σικάγο, το Λόουελ, τη Βοστώνη και είχε παρευρεθεί σε σχετική συνάντηση ομογενών όπου είχε ενημερωθεί για την επιρροή που είχε στους προσήλυτους η ελευθερία του νέου δόγματος και η απαλλαγή του από το τυπικό της λατρείας.⁴⁵⁸ Ανησυχίες ότι ο προσηλυτιστικός κίνδυνος θα μπορούσε να μεταφερθεί στις ιδιαίτερες πατρίδες των μεταναστών μέσω της παλιννόστησης εκφράστηκαν κυρίως στο Μεσοπόλεμο. Τα περιστατικά προπαγάνδας πάντως ήταν μεμονωμένα και σε καμιά περίπτωση συγκρίσιμα με τα αντίστοιχα που παρατηρούνταν σε καθολικές ευρωπαϊκές χώρες, όπως στην Ιταλία.⁴⁵⁹ Είναι αλήθεια ότι νέες θρησκευτικές πρακτικές δύσκολα μπορούσαν να διαδοθούν στις κοινότητες της Παλαιάς Ελλάδας καθώς αυτές απέκλιναν σημαντικά από το ορθόδοξο δόγμα. Επρόκειτο δηλαδή για ένα κοινωνικό έμβασμα το οποίο προσέκρουε στις αξιακές και γνωστικές δομές της κοινωνίας αποστολής.⁴⁶⁰ Η αντίδραση πάντως της ελληνικής εκκλησιαστικής ιεραρχίας ήταν άμεση και αποφασιστική προκειμένου να απομονωθούν τα όποια περιστατικά. Στο Θεολόγο Λακωνίας, για παράδειγμα, η προσηλυτιστική δράση του παλιννοστούντα προτεστάντη Ν. Παπαγιαννόπουλου το 1927 έγινε γνωστή στο μητροπολίτη Γερμανό μέσω της ενοριακής επιτροπής. Θορυβημένος ο ιεράρχης από τον αντίκτυπο που φαίνεται ότι είχε το κήρυγμα του μετανάστη στο συγγενικό κυρίως κύκλο του επισκέφτηκε το χωριό και με σκληρή γλώσσα από τον άμβωνα της εκκλησίας επιχείρησε να περιορίσει την επιρροή του στους υπόλοιπους κατοίκους.⁴⁶¹ Μεμονωμένα περιστατικά δεν αποκλείεται να σημειώθηκαν και σε άλλες περιοχές, ωστόσο η αντοχή του νέου δόγματος θα πρέπει να ήταν αρκετά δύσκολη με δεδομένο ότι η επανένταξη των μεταναστών στην κοινότητα προϋπέθετε την εναρμόνισή τους με τα τοπικά ήθη και τις ελληνορθόδοξες παραδόσεις.

προσηλυτιστική δράση Γορτύνιων μεταναστών στην Αμερική στο προτεσταντικό δόγμα. Στο χαμηλό ηθικό και μορφωτικό επίπεδο του κλήρου στην Αμερική απέδιδε η Σαραντοπούλου την επιτυχή δράση των προτεσταντών στις ελληνικές κοινότητες. Μαρία Σαραντοπούλου, *ό.π.*, σ. 151-163.

⁴⁵⁸ Αλέξανδρος Κρίκος, *Η θέσις του ελληνισμού εν Αμερική*, *ό.π.*, σ. 88.

⁴⁵⁹ Στον Ιταλικό Νότο η επιστροφή των μεταναστών είχε συνδεθεί με την ανάδυση ισχυρών προτεσταντικών θυλάκων, τη δημιουργία μικρότερων ομάδων Μεθοδιστών και Βαπτιστών, κυρίως όμως με μια τάση περιφρόνησης του τοπικού κλήρου. Στο ανεξάρτητο πολωνικό κράτος η επιρροή της Ρωμαϊκής Καθολικής Εκκλησίας απειλήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1920 από την αποσχισμένη Πολωνική Εθνική Καθολική Εκκλησία η οποία ιδρύθηκε στην Αμερική από μετανάστες και επέκτεινε τη δράση της και στο εσωτερικό της χώρας. Mark Wyman, *Round-trip to America*, *ό.π.*, σ. 174-178.

⁴⁶⁰ Peggy Levitt, "Social Remittances", *ό.π.*, σ. 940.

⁴⁶¹ *Ο Σπαρτιάτης* 11/09/1927, 18/09/1927.

5. Ανασημασιοδότηση κοινωνικών ιεραρχιών - τοπικοί ανταγωνισμοί

Η μετανάστευση δεν θολώνει μόνο τα εξωτερικά όρια της κοινότητας, τα όρια ανάμεσα στο 'εδώ' και το 'εκεί', αναστατώνει και τη συνοχή της λόγω της οικονομικής, πολιτισμικής, κοινωνικής δύναμης και των «πόρων κινητικότητας» που συσσωρεύει ο μετανάστης.⁴⁶² Η μετακίνηση μπορεί δηλαδή να εξασφαλίσει στο υποκείμενο πολύ περισσότερα κέρδη από τα οικονομικά και τα υλικά· παράγει εμπειρία η οποία αναδιαμορφώνει το κοινωνικό πεδίο πίσω στην κοινότητα καταγωγής και το εντάσσει σε μια «γεωγραφία ισχύος» στην οποία ιεραρχούνται τόσο τόποι όσο και άνθρωποι. Σχέσεις εξουσίας οι οποίες παλαιότερα εκφράζονταν με όρους εργασίας και μέσα από την πρόσβαση στη γη, αρθρώνονται πλέον με κριτήρια γεωγραφικά, μέσω δηλαδή της μετάβασης σε κάποιον άλλο τόπο ο οποίος μετατρέπεται σε μεταφορά/ιδίωμα δύναμης, διαφοροποίησης και προόδου.⁴⁶³

Η μετανάστευση στην Αμερική θα πρέπει συνεπώς να εξεταστεί σε σχέση και με τις ανακατατάξεις που προκάλεσε στις κοινωνικές ιεραρχίες της ελληνικής επαρχίας. Δημιούργησε νέες μορφές ανισότητας στο εσωτερικό τους θέτοντας μια νέα κοινωνικο-οικονομική διαχωριστική γραμμή στα νοικοκυριά ανάλογα με το αν παραλάμβαναν εμβάσματα ή όχι.⁴⁶⁴ Ανέδειξε μια καινούρια, «μεταναστευτική ελίτ»,⁴⁶⁵ η οποία παρόλο που και αυτή επένδυσε στη γη πίσω στον τόπο καταγωγής, αντλούσε την οικονομική δύναμή της από τα εργατικά μεροκάματα στην Αμερική. Πολύ πιο πορώδης κοινωνικά και ασταθής οικονομικά σε σύγκριση με τις παλαιότερες τοπικές προνομιακές ομάδες, συνέβαλε στην καθιέρωση νέων κριτηρίων κοινωνικής διαστρωμάτωσης στα οποία συμπεριλαμβάνονταν εκτός από τα εμβάσματα, τα καινούρια σπίτια, τα ρούχα, τα καταναλωτικά αγαθά, η νέα γλωσσική δεξιοσύνη και οι αμερικανικές εμπειρίες.⁴⁶⁶

---

⁴⁶² Th. Lacroix, *Bonding Collective?*, ό.π., σ. 9.

⁴⁶³ Ninna Nyberg Sørensen, Finn Stepputat, "Narrations of authority and mobility", *Identities* 8, 3, 2001, σ. 313-318.

⁴⁶⁴ Hein De Haas, "The Social and Cultural Impacts of International Migration on Moroccan Sending Communities: A Review", στο Petra Bos, Wantje Fritschy (επιμ.), ό.π., σ. 126-127.

⁴⁶⁵ Σύμφωνα με τη μελέτη του Robert Smith για τις σύγχρονες μεταναστευτικές κοινότητες στο Μεξικό, η «οικονομία των εμβασμάτων» η οποία έχει αναπτυχθεί σε αυτές έχει αναδείξει από τη μία πλευρά μια «μπουρζουαζία των εμβασμάτων» η οποία μπορεί να απολαμβάνει ένα υψηλό βιοτικό επίπεδο με τα αμερικανικά δολάρια της και από την άλλη μια «διεθνική υποτάξη» η οποία είναι άπορη και καθηλωμένη σε αυτή την κοινότητα με τη «δολαριοποιημένη» οικονομία της. Robert Courtney Smith, *Mexican New York. Transnational Lives of New Immigrants*, Μπέρκλεϋ, University of California Press, 2006, σ. 50.

⁴⁶⁶ Louin Goldring, "The power of status in transnational social fields", στο Michael P. Smith, Luis Eduardo Guarnizo (επιμ.), *Transnationalism from below*, ό.π., σ. 175-176.

Το πιο εντυπωσιακό ίσως παράδειγμα αμφισβήτησης των τοπικών ιεραρχιών διαφαίνεται μέσα από την επιστολή που απέστειλε ένας μετανάστης προς το πρώην αφεντικό του στο Μαρκόπουλο και η οποία παρατίθεται στην έκθεση Ρέπουλη: «*Εδώ εργάζονται οι άνθρωποι πολύ και τακτικά, και αναπαυόμαστε μόνον την Κυριακή, αλλά περνάμε καλά. Σήμερα που γράφω είνε Κυριακή, έκαμα το λουτρό μου, επήρα το γάλα μου, και η μέρα θα περάση με ευχαρίστησιν. Πού ήξευρα εγώ εκεί ζωή με αυτήν την τάξι; Αν θέλεις, αφεντικό, καλά θα κάμης να έρθης και συ, και σου στέλνω τον ναύλο!!!*»⁴⁶⁷ Η Αμερική από πολύ νωρίς ταυτίστηκε με τη «χώρα των θαυμάτων και των ευκαιριών», εκεί όπου φτωχοί ακτήμονες μπορούσαν να γίνουν πλούσιοι, αξιοσέβαστοι και σημαντικοί. Επιστολές, φωτογραφίες και αφηγήσεις περιέγραφαν την κοινωνική ανέλιξη των μεταναστών μέσα από την ενδυματολογική τους αλλαγή, τη δημιουργία ιδιόκτητων επιχειρήσεων στις οποίες απασχολούνταν συμπατριώτες ως υπάλληλοι και συχνάζαν ευυπόληπτοι Αμερικανοί πολίτες, καθώς και το νέο αστικό τρόπο ζωής τους. Για πρώτη φορά οι οικογένειες των χωρικών έβλεπαν να προβάλλονται στον τοπικό ή ομογενειακό Τύπο ως σημαντικές κοινωνικές εκδηλώσεις τα βασικά γεγονότα της ζωής των συγγενών τους. Αποκόμματα από ελληνικές εφημερίδες της Αμερικής με αναγγελίες γάμων, βαπτίσεων, ονομαστικών εορτών και εισφορών σε εράνους αποστέλλονταν στα χωριά και επιδεικνύονταν στους ντόπιους ως τεκμήρια της κοινωνικής ανόδου τους.⁴⁶⁸

Την ίδια εντύπωση προκαλούσαν οι διαφημίσεις με τις ιδιότητες αμερικανικές επιχειρήσεις και τα επιστολόχαρτα με τις επαγγελματικές επωνυμίες στα οποία οι μετανάστες συνέτασσαν την οικογενειακή αλληλογραφία τους, οι φωτογραφίες των καταστημάτων με τους υπαλλήλους και τα δημοσιογραφικά αφιερώματα για τις επαγγελματικές επιτυχίες τους. Οι συναναστροφές των μεταναστών, η αποδοχή που είχαν στην αμερικανική κοινωνία, τα κεφάλαια που διαχειρίζονταν ή οι χώροι στους οποίους εργάζονταν περιγράφονταν στα γράμματα και δημοσιοποιούνταν με περηφάνια από τους γονείς σε όλο το χωριό για να τεκμηριώσουν την προκοπή τους και να διεκδικήσουν και οι ίδιοι μερίδιο στο αμερικανικό γόητρο. Σε μια τέτοια επιστολή ο γιος εξηγούσε στον πατέρα το νέο πετυχημένο επαγγελματικό του βήμα: «*[A]νοίξαμε ένα ξενοδοχείον του φαγητού μαζί με παγωτού και ζαχαροπλαστειού. Είχε επίσης και καπνοπωλείον. [...]Το ιδιόν μας μαγαζί είναι το καλύτερον. Μας έχει*

⁴⁶⁷ Εμμανουήλ Ρέπουλης, *Μελέτη περί μεταναστεύσεως*, ό.π., σ. 56.

⁴⁶⁸ Thomas Burgess, *Greeks in America*, ό.π., σ. 19-21.

στοιχίσει πολλά χρήματα άνω των 35.000 δρχ.[...] Οι εργασίες μας παγένουν πολύ ωραία. Έχουμε 8 υπαλλήλους και 3 που είμαστε εμείς 11. [...] Έχουμε πελατεία με την καλύτερη τάξη της πόλεώς μας. [...] Τώρα που σου γράφω το γράμμα είναι η ώρα 3 μετά το μεσονύκτιον και μόλις ήρτανε δύο πρόσωπα ο δικαστής και εισαγγελεύς της πόλης μας διότι είναι πρωτεύουσα της επαρχίας». ⁴⁶⁹ Σε άλλη περίπτωση μετανάστης επιχειρούσε να «προσγειώσει» τον πατέρα του ο οποίος προφανώς είχε εντυπωσιαστεί -και θα είχε καμαρώσει στο χωριό- από την εργασία του γιου του σε «(ρέστωραντ) μικρό ξενοδοχίον αγγλικό» μεταξύ «εγγλέζων» υπαλλήλων: «[Μ]ου γράφης πως ονομάζονται τα αφεντικά μου. Τα αφεντικά είναι εγγέζοι» γράφει στον πατέρα του ο μετανάστης Γιώργος Πιπέρος για να επανέλθει στο θέμα σε επόμενη επιστολή του. ⁴⁷⁰ «Ο αφεντικός έχει 85 με στη νέα νόρκη ξενοδοχία έχω τόσον καιρό που εργάζο και [δεν] γνωρίζο ποίος είναι αφεντικός μου διότι σε κάθε ξενοδοχίο έχει και ένα διευθυντή και να μην μου γράφης άλλην φοράν χερετίσματα εις τον αφεντικόν σου διότι με κοροϊδεούν». ⁴⁷¹

Φυσικά στην πατρίδα επιδεικνυόταν και το κοινωνικό κεφάλαιο που οι μετανάστες είχαν συγκροτήσει μέσα στην εθνοτοπική ομάδα και το οποίο εξαργυρωνόταν μέσα από την ανάδειξη σε κάποια θέση στις αδελφότητές τους. Σηματοδοτούσε την εμπειρία που είχαν συσσωρεύσει στο εξωτερικό, την πνευματική αναμόρφωσή τους και ένα είδος αναγνώρισης της προσωπικής αξίας τους στους κόλπους της μεταναστευτικής κοινότητας. Η τελευταία αποδεικνυόταν μέσα από την αλληλέγγυα συμπεριφορά τους προς τους συμπατριώτες και τη δραστηριοποίησή τους για λογαριασμό της γενέτειρας. Είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα μιας επιστολής που παρέθετε ο Saloutos στην οποία ο απόδημος γιος καλούσε τον πατέρα του που είχε αποτύχει εκλογικά στο χωριό

---

⁴⁶⁹ Νίκος Σκλαβενίτης Μένες προς Δημήτριο Σκλαβενίτη, Μόρισον Ιλลินόις 22/07/1919. Παρατίθεται στο «1η εν Αμερική Μετανάστευσις 1900-1920», *Συλλεκτικό Κατωχώρι Λευκάδας*, 2004. (Ευχαριστώ τον Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη για την παραχώρηση φωτοαντίγραφου του λευκόματος). Βλ. ανάλογη περιγραφή του νέου κοινωνικού κύκλου και των επαγγελματικών σχέσεων του μετανάστη στα *Γράμματα από την Αμερική* του Λάκη Παπαστάθη, «Σεβαστή και χρυσή μου μητέρα σε προσκυνώ και σου φιλώ την δεξιάν. Ως έγγραφα εις τον αγαπημένον μου αδελφόν γράφω και εις σε ότι σκοπεύω να κάμω μαγαζί και ελπίζω ότι θα κάμω καλές δουλειές διότι σχετίστην με την καλύτεραν τάξιν των Αμερικανών της περιοχής μου και πρόθυμοι και με μεγάλην ευχαρίστησιν προσεφέρθησαν να με υποστηρίξουν με τον καλύτερον όπου θα δυνηθούν. Θα βάλω και συνεταίρον ένα καλό παιδί πολύ φιλότιμο, εργατικόν και φιλοπρόδοον που και αυτός με τη σεμνότητά του χαίρει μεγάλης εκτιμήσεως. [...] Επιτέλους ενοικίασα το μαγαζί και προ εβδομάδος εκάμαμε και εγκαίνια. Είχαμε φέρι και όργανα και μετά το φαγητό που σ' όλους άρεσε η κουζίνα μας είχαμε γλέντι μεγάλο με χορούς ελληνικούς και ευρωπαϊκούς που κράτησε μέχρι βαθείας νυχτός».

⁴⁷⁰ Γιώργος Πιπέρος προς τους γονείς του, Νέα Υόρκη 10/05/1908, ΥΦ.4.1, Αρχείο Οικογένειας Χρόνη, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

⁴⁷¹ Γιώργος Πιπέρος προς τους γονείς του, Νέα Υόρκη 14/07/1908, ΥΦ.4.1, Αρχείο Οικογένειας Χρόνη, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης.

να αντλήσει κύρος από τη δική του διάκριση στην Αμερική: «Πατέρα μην στεναχωριέσαι που απέτυχες να γίνεις δήμαρχος στην πόλη γιατί εγώ εκλέχτηκα πρόεδρος το σωματείου μας εδώ στην Αμερική».⁴⁷² Ο Burgess επίσης σχολίαζε την ισχυρή επιρροή που θα είχαν στην τοπική κοινωνία ειδήσεις όπως αυτή του Ανδρόπουλου, πρώην φτωχού βοσκού ο οποίος κατόρθωσε να γίνει Πρόεδρος του Αρκαδικού Συλλόγου της μεγαλούπολης του Σικάγο.⁴⁷³ Η επιδεικτική προβολή της σωματειακής εμπειρίας των μεταναστών παρατηρούνταν και στους παλινοστούντες, όπως σημείωνε φοιτητής του καθηγητή Ανδρεάδη. Στην Κρήτη μετανάστης καμάρωνε στους συγχωριανούς του όχι μόνο για την πλούσια εξωτερική περιβολή του αλλά και για το διακριτικό σήμα του μεταναστευτικού συλλόγου στον οποίο ανήκε όσο ζούσε στην Αμερική: «[Ο]ύτος εκτός των ανωτέρω έφερε και το διακριτικόν χρυσούν σήμα «Συνδέσμου Αλληλοβοηθείας» και επεξηγεί τα κατ' αυτό εις τους ομοχωρίους του, εκστατικώς παρατηρούντας το αντικείμενον και θαυμάζοντας δι' όσα περί αυτού έλεγε!».⁴⁷⁴

Οπωσδήποτε όμως η παλιννόστηση και τα ταξίδια των μεταναστών ήταν αυτά τα οποία προκαλούσαν τη μεγαλύτερη αναστάτωση στις τοπικές κοινότητες. «Με τους επανακάμπτοντας πρώτους μετανάστες η φαντασία του Έλληνος διηγείρετο εις το έπακρον. Έβλεπεν ούτος μίαν θαυμαστήν υπερπόντιον χώραν, όπου τα όνειρα γίνονται πραγματικότητες, όπου 'μία σύγχρονος Κίρκη μεταμόρφωνε τον ασθενικόν τσοπάνην του βουνού εις ωραίον και αξιοπρεπήν κύριον και ήλασσε την λερωμένην χρηματοσακκούλαν του με τας ολίγας δραχμάς εις έν ωραίον χρηματοφυλάκιον γεμάτον με τα παντοδύναμα δολλάρια!».⁴⁷⁵ Σε κοινότητες με περιορισμένους διαθέσιμους εσωτερικούς πόρους και με μία σχετικά ισόρροπη πρόσβαση των κατοίκων σε αυτούς η Αμερική προσέφερε τους διαφοροποιητικούς μηχανισμούς οι οποίοι μπορούσαν να διαρρήξουν τα επιχώρια συστήματα αξιών και τις κοινωνικές ισορροπίες. Οι νέες κοινωνικές προοπτικές που τους παρείχε η γενέτειρα εξηγούσε και την επιλογή πολλών ξενιτεμένων να αφήνουν την οικογένειά τους πίσω, εκεί όπου η προκοπή τους θα μπορούσε να αναγνωριστεί σε αντίθεση με τη μετακόμισή τους σε κάποια αμερικανική μεγαλούπολη όπου θα παρέμεναν τα παιδιά και η γυναίκα ενός βιοπαλαιστή πλανόδιου πωλητή.⁴⁷⁶ Την αλλαγή της κοινωνικής θέσης των μεταναστών επισφράγιζε ο τίτλος του

⁴⁷² Theodore Saloutos, *The Greeks in the United States*, ό.π., σ. 75.

⁴⁷³ Thomas Burgess, *Greeks in America*, ό.π., σ. 21.

⁴⁷⁴ Μ. Παλιεράκης, «Γενική Επισκόπησις της εκ Κρήτης εις Αμερικήν Μεταναστεύσεως», ό.π., σ. 252.

⁴⁷⁵ *The AHEPA Magazine*, II, 9, 1935. Παρατίθεται στο Β. Γ. Βαλαώρας, ό.π., σ. 57.

⁴⁷⁶ Νίκος Γκατζογιάννης, *Ελένη*, ό.π. (κεφ. Η «Αμερικάννα»).

«Αμερικάνου» ο οποίος τους αποδιδόταν για να υποδηλώσει όχι απλώς το πέρασμά τους από ένα κόσμο κοινωνικοπολιτισμικά μακρινό και σχεδόν μυθοποιημένο, αλλά πολύ περισσότερο την οικειοποίηση των συμβόλων και των αξιών του. Η διαφοροποίηση των «Αμερικάνων» από τους υπόλοιπους κατοίκους και η θέση και η παρουσία τους στις τοπικές κοινότητες έτεινε μάλιστα να προσλάβει χαρακτηριστικά κοινωνικού στρώματος το οποίο διακρινόταν από τη συσσώρευση χρήματος, βιομηχανικών αγαθών και πολιτισμικών παραστάσεων.⁴⁷⁷

Τα δολάρια τα οποία έφερνε ο μετανάστης για να τα επενδύσει κατεξοχήν στη γη έφεραν ανατροπές στην ιδιοκτησία και ανέδειξαν νέες κυρίαρχες ομάδες στις τοπικές κοινότητες. Σε πολλές μάλιστα περιπτώσεις οι νέοι αγοραστές εμφανίζονταν να διεκδικούν ακίνητα τα οποία θα ενίσχυαν το κύρος τους και θα επιβεβαίωναν τη νέα κοινωνική θέση της οικογένειάς τους: *«Χωρικοί και αγρόται και εξ αυτής της Σπάρτης πρόην πένητες, επιστρέφοντες εις την πατρίδα των, όχι δια να μείνουν εγκαθιστάμενοι [...] ήθελαν να εκδηλώσουν το χρήμα των, ή κτίζοντες μεγαλοπρεπή σπίτια ή αγοράζοντες αντί υπερόγκων τιμών αστυκά και αγροτικά κτήματα γνωστών εμπόρων ή πολιτευομένων· μόνον και μόνον δια να δημιουργήσουν θόρυβον περί το όνομά των και τον πλούτον των»*, σχολίαζε η εφημερίδα *Εμπρός* το 1907.⁴⁷⁸ Στο Μεσοπόλεμο οι κοινωνικές αλλαγές οι οποίες δρομολογήθηκαν στις ορεινές κοινότητες του Πάρωνα από τις αρχές του αιώνα λόγω της μετανάστευσης ήταν ακόμα πιο αισθητές, σύμφωνα με το λακωνικό περιοδικό *Μαλεβός*: *«Τα τελευταία τριάντα χρόνια η ζωή του Βασσαρά, καθώς και όλης της Πελοποννήσου αναστατώθηκε από την μετανάστευσιν εις την Αμερικήν. Χθεςινοί υπηρέται έγιναν πλούσιοι και άλλοι νοικοκυραίοι πριν, σήμερα είναι πτωχοί. Είναι η εποχή της κοινωνικής αναστατώσεως, η οποία προέρχεται πάντα από οικονομικούς λόγους»*.⁴⁷⁹ Πολλές οικογένειες ακτημόνων χάρη στα εμβάσματα είχαν πράγματι καταφέρει τα προηγούμενα χρόνια να αποκτήσουν γη σε καλές τοποθεσίες εκτοπίζοντας τους προηγούμενους ιδιοκτήτες οι οποίοι αναγκάζονταν σταδιακά να πωλούν. Οικογένειες μεταναστών μπορούσαν επίσης να πλειοδοτούν στις κρατικές δημοπρασίες των μοναστηριακών κτημάτων και να παραγκωνίζουν καλλιεργητές οι οποίοι δούλευαν τη συγκεκριμένη γη και υπολόγιζαν στην απαλλοτρίωσή τους. Οι κάτοικοι της μεταναστευτικής κοινότητας της Γκοριτσάς Λακωνίας, για παράδειγμα,

⁴⁷⁷ Βασίλης Νιτσιάκος, *Οι ορεινές κοινότητες της βόρειας Πίνδου*, ό.π., σ. 107-109.

⁴⁷⁸ *Εμπρός* 5/04/1907.

⁴⁷⁹ *Μαλεβός*, αρ.16, Ιούλιος 1922, σ. 12.

παρουσιάζονταν ως οι νέοι ιδιοκτήτες κτημάτων τα οποία προ μετανάστευσης ανήκαν στους μεγαλοκτηματίες κατοίκους των Βερβένων Κυνουρίας.⁴⁸⁰

Ο «αμερικανικός» πλούτος επηρέασε και τις παραδοσιακά ανταγωνιστικές σχέσεις των δύο παραγωγικών τάξεων πολλών ορεινών κοινοτήτων, των γεωργών και των κτηνοτρόφων. Οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι οι οποίοι εμφανίζονταν λιγότερο «αστικοποιημένοι» ως προς τον τρόπο ζωής και τους κώδικες τιμής σε σχέση με τους εδραίους κατοίκους, θεωρούνταν ωστόσο «νοικοκυραίοι» λόγω των χρηματικών τους κεφαλαίων και της επάρκειας τροφής που τους εξασφάλιζαν τα κοπάδια τους, είδαν τη θέση τους να αποδυναμώνεται με την επιστροφή πολλών μεταναστών.⁴⁸¹ Στο Βασσαρά, για παράδειγμα, οι «χωρολόγοι», οι οποίοι ήταν αυτοί που κατεξοχήν μετανάστευσαν από τα τέλη του 19ου αιώνα, κατάφεραν με τα εμβάσματα να αυξήσουν τις ιδιοκτησίες τους και να ενισχύσουν τη διαπραγματευτική τους δύναμη μέσα στο χωριό περιορίζοντας την αυθαίρετη βοσκή των κοπαδιών στην περιοχή και πιέζοντας τους κτηνοτρόφους με την απειλή των δικαστικών προστίμων και των αποζημιώσεων για σεβασμό των περιουσιών τους. Τεκμήριο της ισχυροποίησης των αγροτών αποτελούσε και η θέση που καταλάμβανε στην κοινωνική ζωή του χωριού και στη συλλογική μνήμη το πέρασμά τους από την Αμερική. Τα βιώματα των ξενιτεμένων αγροτών και οι επιτυχίες τους «εις την πέραν του Ωκεανού πολύχρυσον χώραν» εντάχθηκαν γρήγορα στην ιστορία του χωριού εκτοπίζοντας από τις στήλες του τοπικού Τύπου και την καθημερινότητα των κατοίκων του Πάρνωνα τις ηρωικές περιπέτειες ζωοκλοπής των ποιμένων.⁴⁸²

Χάρη στα αμερικανικά εμβάσματα η γη άλλαζε χέρια και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, όπως στα Επτάνησα. Το πέρασμα της ιδιοκτησίας από ιστορικές αρχοντικές οικογένειες στους «σέμπρους» παρουσιαζόταν ως επαναστατική αλλαγή στις μελέτες

---

⁴⁸⁰ Μαλεβός, αρ.43, Νοέμβριος 1924, σ. 321-323.

⁴⁸¹ Μαρία Παπαθανασίου, *ό.π.*, σ. 55-57. Αντίθετα με τις οικογένειες των μικροϊδιοκτητών στις οποίες οι γυναίκες και τα παιδιά μπορούσαν να αντικαταστήσουν εν μέρει ή εξ ολοκλήρου το μετάνστη γεωργό στην οικογενειακή καλλιέργεια και τη συντήρηση των οικόσιτων ζώων, στο κτηνοτροφικό νοικοκυριό η απουσία του άντρα ήταν αναντικατάστατη. Η αποκλειστική και εξειδικευμένη ενασχόληση των κτηνοτρόφων με τα κοπάδια τους δεν επέτρεπε τη μετανάστευση κανενός άρρενος παρά τις εισοδηματικές πιέσεις που δέχονταν από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Socrates D. Petmezaz, “Diverse responses to agricultural income crisis in a South-Eastern European economy”, *ό.π.*, σ. 467-468.

⁴⁸² Μαλεβός, αρ.19, Οκτώβριος 1922, σ. 10-11. Το μεταναστευτικό αφήγημα της κοινότητας του Βασσαρά περιλάμβανε τους πρωτοπόρους Βασσαραίους στην Αμερική, όπως τον Λύκουρα στα νησιά της Χαβάης ο οποίος συναγωνιζόταν στη «λακωνική κατάκτηση» της αμερικανικής ηπείρου τον Ζουπανιώτη Χρήστο Τσάκωνα, τους φονευθέντες εθελοντές μετανάστες στους Βαλκανικούς Πολέμους, τους ευεργέτες του χωριού, τους «Αμερικάνους» γαμβρούς, τις οικογενειακές τραγωδίες και αποτυχίες, τα ευτράπελα από τη ζωή και εργασία των πρώτων μεταναστών στις αμερικανικές μεγαλουπόλεις, τις μυθικές περιουσίες. Βλ. στο περιοδικό *Μαλεβός* που κυκλοφόρησε από το 1921 έως το 1926 την κυρίαρχη παρουσία των μεταναστών στην κοινωνική ζωή του χωριού.

της εποχής. Για την περίπτωση της Ζακύνθου ο μελετητής Δαμίρης εκτιμούσε ότι η αγορά της γης από τους «εξ Αμερικής νεόπλουτους χωρικούς» δεν σηματοδοτούσε απλώς την εμφάνιση στο προσκήνιο νέων κοινωνικών ομάδων αλλά ριζικές αλλαγές στην ίδια τη γεωργία. Όπως προέβλεπε, το ενδιαφέρον των νέων ιδιοκτητών για τις καλλιέργειες, η πρόσληψη εργατών και η εφαρμογή των προοδευτικών τους ιδεών θα ενίσχυαν σημαντικά τη συνολική παραγωγή του νησιού.⁴⁸³ Ομοίως στη Λευκάδα οι πρώην ενοικιαστές της γης μετατρέπονταν στους νέους άρχοντες του νησιού οι οποίοι σε αντίθεση με τις παλαιότερες μεγαλοοικογένειες των Τσαρλαμπά, Μαχαιρά και Βαλαωρίτη επιδείκνυαν προσωπικό ενδιαφέρον για τις αγροτικές δραστηριότητες και την ανάπτυξη της υπαίθρου.⁴⁸⁴

Η «επιδεικτική κατανάλωση» αποτέλεσε γρήγορα το πιο ισχυρό πειστήριο της νέας σχετικά υψηλής κοινωνικο-οικονομικής θέσης των μεταναστών. Οι «Αμερικάνοι» εντυπωσίαζαν με την εξωτερική τους εμφάνιση αλλά και τον «αέρα» της προόδου που έφεραν. Τα νεόκτιστα και εξοπλισμένα με διάφορα «εξωτικά» αγαθά σπίτια τους, οι προίκες που μπορούσαν να χρηματοδοτήσουν και οι νέες καταναλωτικές συνήθειες των οικογενειών τους όσον αφορά τη διατροφή, την ένδυση και υπόδηση καθιστούσαν την κοινωνική κινητικότητα πιο ορατή και την αντίθεση των συνθηκών διαβίωσής τους με τους υπόλοιπους κατοίκους ακόμα πιο έντονη. Συνέβαλλαν στην πρόσληψη του πλούτου από τους κατοίκους με όρους υλικής αφθονίας, οικιακών ανέσεων και περίοπτης ατομικής κατανάλωσης. Σε χώρους συνάθροισης των κατοίκων όπου η κοινωνική διαφοροποίηση μπορούσε να εκφραστεί έντονα, όπως το καφενείο, η εκκλησία και η πλατεία του χωριού, η παρουσία των μεταναστών ήταν ιδιαίτερα συχνή και αρκετά επιδεικτική.⁴⁸⁵ Μέσα από το συμποσιασμό και τον εκκλησιασμό οι «Αμερικάνοι» επιχειρούσαν να επιβεβαιώσουν την τοπική ταυτότητά τους και ταυτόχρονα να δημιουργήσουν κοινωνικές σχέσεις υπό νέους όρους.⁴⁸⁶ Το γενναϊόδωρο κέρασμα προς τους συγχωριανούς και η πλούσια προσφορά στο παγκάρι, στην οποία συχνά περιλαμβάνονταν αμερικανικά χαρτονομίσματα, συνιστούσαν

---

⁴⁸³ Χριστόδουλος Δαμίρης, *Περί της εκ Ζακύνθου μεταναστεύσεως*, ό.π., σ. 27-28.

⁴⁸⁴ «1η εν Αμερική Μετανάστευσις 1900-1920», *Συλλεκτικό Κατωχώρι Λευκάδας*, 2004.

⁴⁸⁵ Για το πώς στα χωριά χόροι συνάθροισης, όπως η πλατεία, μπορούν να μετατραπούν σε αρένες «διεκδίκησης στάτους» μέσω της επίδειξης της οικονομικής δύναμης βλ. Βασίλης Νιτσιάκος, *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*, ό.π., σ. 94.

⁴⁸⁶ Για τον ανδρικό συμποσιασμό βλ. Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «Ο κόσμος του καφενείου. Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό», στο Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα: Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2006, σ. 209-250.

πράξεις γοήτρου, υπεροχής και κοινωνικής δύναμης οι οποίες υπόκεινται σε συλλογική κρίση και αξιολόγηση.⁴⁸⁷

Βεβαίως ο πλούτος που είχαν συσσωρεύσει οι μετανάστες δεν περιοριζόταν στην ατομική περίοπτη σπατάλη. Χάρη στα εμβάσματα οι υλικοί όροι της ζωής των μελών που είχαν μείνει πίσω είχαν σαφώς διαφοροποιηθεί από εκείνους των υπόλοιπων νοικοκυριών. Οικογένειες χρεωμένες άλλοτε και καταδικασμένες στη στέρηση ζούσαν με σχετικές ανέσεις και είχαν πρόσβαση σε αρκετά καταναλωτικά αγαθά. Οι γυναίκες των «Αμερικάνων», ακόμα και αν οι ίδιες δεν είχαν ποτέ τους βγει έξω από το χωριό, διέφεραν από όλες τις υπόλοιπες ως προς το βιοτικό επίπεδο και τον «αέρα» που είχαν μέσα στο χωριό: «*Ιδώ όλις ίδις ήμασταν. Μόνον αυτές οι Αμερικάνις που 'χαν άντρις στ'ν Αμερική ξιχώριχαν. Φορούσαν πιο καλά ρούχα. Είχαν άλλις μόδις αυτές. Διακρίνονταν. Τ'ς βλέπαμεν αλλιώς αυτές. Ήταν παραπάν', ήταν διαφουριτικές, πώς να σι πω...*».⁴⁸⁸ Τα παιδιά τους επίσης θεωρούνταν από τα πιο προνομιούχα του χωριού καθώς μπορούσαν να απολαύσουν καλύτερες υλικές συνθήκες, να απομακρύνονται σταδιακά από τις αγροτικές εργασίες και να συνεχίζουν τη φοίτηση στο σχολείο. Αυτή ήταν και η εικόνα που είχε σχηματίσει στην παιδική ηλικία της για το συνομήλικό της μια κάτοικος του Κροκυλείου Δωρίδος τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα: «*Είχαμ' ένα παιδί που το λέγαν Γιάνν', πλες... Πήαινε στο σχολείο. Ο Γιάννης τώρα, η μάνα τ' ήταν Αμερικάνα, ο άντρας τς αυτής (ο πατέρας του Γιάννη ήταν μετανάστης στην Αμερική) και βρίσκενταν κάπως καλύτερα, σε καλύτερη μοίρα*».⁴⁸⁹ Οι οικογένειες των μεταναστών χάρη στο χρηματικό τους εισόδημα κατατάσσονταν πλέον στην προνομιακή ομάδα του χωριού στην οποία μέχρι τότε ανήκαν οι μικροέμποροι (ο παντοπώλης, ο κρεοπώλης, ο μυλωνάς) και οι εγγράμματοι (ο παπάς, ο δάσκαλος, ο δικαστικός κλητήρας).⁴⁹⁰ Κάποιες μάλιστα μπορούσαν να συναγωνίζονται στην οικονομική δύναμη και το κύρος παλιούς νοικοκυραίους, τοκογλύφους και μεγαλοκτηματίες οι οποίοι μπροστά στο φόβο του ξεπεσμού είχαν επίσης ενθαρρύνει την αποδημία μελών τους στην Αμερική.

---

⁴⁸⁷ Ο πατέρας του «Αμερικάνου» ρίχνει επιδεικτικά δεκάρα στο δίσκο της εκκλησίας στους Παξούς στο διήγημα του Αντ. Τραυλαντόνη, «Τα Χριστούγεννα του Αμερικάνου», *Εθνικόν Ημερολόγιον Σκόκου* 1913, σ. 307. Στη Λακωνία το χαρτονόμισμα των εκατό δραχμών για το κερύ και των πεντακοσίων για το δίσκο εξασφάλιζαν την τιμητική θέση μπροστά στην εκκλησία στον παλιννοστούντα και τον πατέρα του. Grace E. Marshall, *Eternal Greece*, ό.π., σ. 76. Βλ. στην Ιταλία τη συνήθεια των πιστών στις λιτανείες να καρφιστώνουν στα ρούχα της Μαντόνα όχι μόνο χαρτονομίσματα λιρετών αλλά και δολαρίων. Κάρλο Λέβι, *Ο Χριστός σταμάτησε στο Έμπολι*, ό.π., σ. 134.

⁴⁸⁸ Αφήγηση Πυρσογιαννίτισσας. Παρατίθεται στο Βασίλης Νιτσιάκος, *Οι ορεινές κοινότητες της βόρειας Πίνδου*, ό.π., σ. 107.

⁴⁸⁹ Παρατίθεται στο Μαρία Παπαθανασίου, *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο*, ό.π., σ. 86.

⁴⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 53.

Η παρατήρηση και η σύγκριση με τους παλιννοστούντες δημιουργούσε στους κατοίκους όχι μόνο αισθήματα στέρησης και φτώχειας αλλά και προσωπικές ματαιώσεις. Αγαπητικές που είχαν εν τω μεταξύ παντρευτεί, αφεντικά που είχαν ξεπέσει και συγχωριανοί που είχαν επιλέξει να παραμείνουν στο χωριό έβλεπαν στο πρόσωπο των «Αμερικάνων» τις δικές τους χαμένες ευκαιρίες και τις μη εκπληρωμένες προσδοκίες.⁴⁹¹ Ο αρχικός θαυμασμός, των κατοίκων, μετατρέπόμενος συχνά σε ζήλεια για όλα αυτά που οι μετανάστες είχαν καταφέρει να αποκτήσουν με την ολιγόχρονη παραμονή τους στο εξωτερικό, γινόταν συχνά κίνητρο για νέες ομαδικές αναχωρήσεις.

Στα μάτια όσων είχαν μείνει πίσω η πνευματική αναμόρφωση των «Αμερικάνων» ήταν εξίσου εντυπωσιακή με τα όποια κεφάλαια έφερναν, όπως μαρτυρούν οι περιγραφές της εποχής. «Πόσοι τσοπάνηδες και αγράμματοι δεν επέστρεψαν εξ Αμερικής, ζηλευτός μυαλωμένοι, καίτοι και εκεί ουδεμιάς έτυχον διδασκαλίας!».⁴⁹² Οι ευκαιρίες φοίτησης σε νυχτερινά σχολεία ήταν πράγματι περιορισμένες για όσους παρέμειναν λίγα χρόνια στην Αμερική και παλιννόστησαν μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η Αμερική αποδεικνυόταν ωστόσο η ίδια ένα σχολείο για τους μετανάστες οι οποίοι εγκαθίσταντο κατεξοχήν σε πόλεις, έρχονταν καθημερινά σε επαφή με το οικονομικό, πολιτικό και νομικό σύστημά της και καλούνταν να προσαρμοστούν σε μια διαφορετική εθνοπολιτισμική πραγματικότητα. Όσοι ταξίδευαν στην Ελλάδα, διακατέχονταν από αυτοπεποίθηση και αίσθηση ανωτερότητας την οποία αντλούσαν όχι μόνο από τα δολάρια τους αλλά και από την έκθεσή τους σε νέες εμπειρίες και την εξοικείωσή τους με αστικές συνήθειες. «Και μας έρχονται από τον νέον κόσμον και από τας χρυσοφόρους χώρας τέλειοι τζέντελμαν, [...] αγνώριστοι εντελώς [...] με την ιδιότροπον εξωτερικὴν περιβολὴν άμειπτον, με την εσωτερικὴν δε διάπλασιν πλήρη», περιέγραφε λακωνική εφημερίδα στις αρχές του αιώνα.⁴⁹³ Για τους κατοίκους οι οποίοι δεν είχαν κυκλοφορήσει έξω από το χωριό παρά ελάχιστα και δεν είχαν συγχρωτισθεί με άλλους πληθυσμούς, συνήθειες όπως η ανάγνωση της *Ατλαντίδας*, η χρήση της αγγλικής γλώσσας, οι δημόσιες αγορεύσεις για τη ζωή και την εργασία στην Αμερική αποτελούσαν τεκμήριο ηθικής και διανοητικής εξύψωσης. Ακόμα και αν τα οικονομικά σχέδια τους δεν είχαν ευοδωθεί, οι μετανάστες οι οποίοι είχαν αντικρίσει ευρωπαϊκά λιμάνια στο υπερωκεάνιο ταξίδι και είχαν περιπλανηθεί σε μεγαλουπόλεις μεταξύ ξένων πληθυσμών επιβάλλονταν στις κοινότητες ως κοσμογυρισμένοι, ανοιχτόμυαλοι

⁴⁹¹ Πέτρος Αφθονιάτης, *Μετανάστες*, ό.π., σ. 55.

⁴⁹² *Μαλεβός*, αρ.16, Ιούλιος 1922, σ. 9.

⁴⁹³ *Λακωνία* 24/01/1910.

και προοδευτικοί. «*Λοιπόν πατέρα [...] και αν δεν κερδίσομε [χρήματα], τουλάχιστον είδαμεν κόσμο*», έγραφε το 1907 μετανάστης αποτυχημένος οικονομικά, ικανοποιημένος ωστόσο από την «αμερικανική» εμπειρία του.⁴⁹⁴

Τα πλούσια βιώματα των μεταναστών και οι διαφορετικές παραστάσεις όχι μόνο από το αμερικανικό περιβάλλον αλλά και από τη συνολική μεταναστευτική τους περιπέτεια καθιστούσαν άλλωστε δύσκολη την προσαρμογή τους στη γενέτειρα. Για τον Χρήστο Θεοδωρακόπουλο ο οποίος επέστρεψε στο χωριό του τη Βιλιβίνα Καλαβρύτων το 1912 μετά από τέσσερα χρόνια πολυτάραχης περιπλάνησης στην Αμερική και ένα πλούσιο σε εμπειρίες ταξίδι μέσω Ευρώπης, ο τόπος του φάνταζε κατώτερος σε σύγκριση με τις αμερικανικές πόλεις στις οποίες είχε ζήσει: «*αλλά τόσον άσχημος μου εφάνη ο κόσμος εις την Ελλάδα, διότι εις την Αμερικήν έχουν πολύ ανωτέραν ανάπτυξιν*». ⁴⁹⁵ Οι νέες ιδέες και η διαφορετική οπτική τους, οι οποίες αποτυπώνονταν στον τρόπο εργασίας τους και στις προτάσεις τους για την τοπική ανάπτυξη, τούς επέτρεπαν να διεκδικήσουν μια διακριτή θέση μέσα στην κοινότητα, όπως μαρτυρά ο ευρύς κοινωνικός κύκλος τους και η διεκδίκηση τοπικών αξιωμάτων. Η υιοθέτηση αρκετών από τους κανόνες και τα πρότυπα αστικής συμπεριφοράς ενίσχυε την κοινωνική υπεροχή τους μεταξύ των συγχωριανών τους και διευκόλυνε την ένταξή τους στις παρέες των τοπικών προυχόντων.⁴⁹⁶ Αποτελούσαν πρόσωπα άξια σεβασμού, έχαιραν υψηλής εκτίμησης και λειτουργούσαν για τη νεότερη γενιά ως παράδειγμα προς μίμηση.

Μέσω των μεταναστών το αστικό πρότυπο κατέστη ακόμα πιο θελκτικό. Όπως έχει παρατηρήσει ο Κων. Τσουκαλάς, «*η παγίωση των σχέσεων ανάμεσα στους χωρικούς και τους ξενιτεμένους συγγενείς, διεύρυνε σημαντικά τους ιδεολογικούς ορίζοντες των κατοίκων της ελληνικής υπαίθρου, πολύ πριν εκτεθούν σ' έναν πολιτισμό που τα εξωτερικά του γνωρίσματα είναι ολότελα διαφορετικά από του δικού τους κόσμου*». ⁴⁹⁷

⁴⁹⁴ Παρατίθεται στο Βασ. Παπαγεωργίου, «Μαστόροι της Πέτρας», στο Κ. Λιάμπη (επιμ.), *ό.π.*, σ. 140.

⁴⁹⁵ Μπάμπης Καββαδίας, *Περιπέτεια, βίος και διαθήκη Χρήστου Θεοδωρακόπουλου*, *ό.π.*, σ. 33.

⁴⁹⁶ Στο Παλαιοχώρι Λακωνίας, μία από τις τοπικές μεταναστευτικές ιστορίες που διασώθηκαν, αφορούσε τον νεαρό Παναγιώτη Δούκα ο οποίος στις αρχές του 1920, ανασφαλής λόγω αγραμματοσύνης, αναζήτησε στη γύρω περιοχή κάποιο ευπόληπτο άτομο ως συνοδό του στο προξενικό που του έγινε στο χωριό Δαφνί. Το βρήκε στο πρόσωπο ενός παλιννοστούντα συγχωριανού του, του Δημήτριου Βουραζέλη. «*Αφράτος και καλοντυμένος με ωραίο κοστούμι, καπέλο ρεπούμπλικα, παπούτσια λουστρίνια και λουλουδάκι στο πέτο του σακακιού του*» θεωρήθηκε πολύ καλύτερος από δάσκαλο ή δικηγόρο για να τον συνοδεύσει. Ο μετανάστης αποδείχτηκε η καλύτερη επιλογή αφού εκτός από καλοντυμένος ήταν και οργανωμένος. Διέθετε έναν αμερικανικό σουγιά με τον οποίο καθάρισε επιδέξια το καρπούζι που του πρόσφεραν οι οικοδεσπότες καθοδηγώντας έτσι και τον υποψήφιο γαμβρό πώς να καταναλώσει ευπρεπώς το φρούτο. Περ. *Φάρις*, περ. Δ', αρ.63, Δεκέμβριος 2015, σ. 21-22.

⁴⁹⁷ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, *ό.π.*, σ. 134.

Πολύ πριν δηλαδή η μαζική κουλτούρα διαδώσει συνήθειες της πόλης και σύμβολα του μοντέρνου οι κάτοικοι των ορεινών μεταναστευτικών κοινοτήτων, και ειδικά η νέα γενιά, είχαν ανοιχτεί στον έξω κόσμο. Γι' αυτούς ο πλούτος αποκτούσε ακόμα μεγαλύτερη σπουδαιότητα μέσα από τη σύνδεσή του με τη ζωή και τις ανέσεις των πόλεων. Η αλλαγή νοοτροπίας, για παράδειγμα, των παιδιών των «Αμερικάνων», αισθητή στο Μεσοπόλεμο, διαφαινόταν μέσα από την οριστική απομάκρυνσή τους από την αγροτική ζωή. Καθώς τα εμβάσματα και οι φιλοδοξίες των γονιών αποσύνδεαν το μέλλον των παιδιών τους από την παραμονή στο χωριό και την ενασχόληση με τη γη, η συνέχιση των σπουδών τους στις πόλεις έδειχνε να είναι προδιαγεγραμμένη. Τα «χωριατόπαιδα» με τα δολάρια εμφανίζονταν μάλιστα να συναγωνίζονται με ευκολία τους αστούς στα ρούχα, στα φερσίματα και στις φιλοδοξίες και να διεκδικούν την ενσωμάτωσή τους στις παρέες των ομηλίκων. Τέτοιες ανακατατάξεις όμως στις κοινωνικές ιεραρχίες συναντούσαν ισχυρές αντιδράσεις. Ανήσυχος με αυτή τη «διασάλευση της κοινωνικής τάξης», γυμνασιάρχης σχολίαζε το 1927 σε λακωνική εφημερίδα τη συμπεριφορά των παιδιών των μεταναστών ως εξής: *«Τώρα, αφ' ης εποχής ανέλαμψαν τα δολάρια και διακυβερνά τον τόπον η νέα φατρία, με τας νεωτεριστικάς και ολισθηράς ιδέας, το χωριατόπουλο εσήκωσε κεφάλι, δεν θέλει να κάμη καλλίτερό του το παιδί της πόλεως 'τι είσ' συ και τι' μαι γω;»* Η άμιλλα είνε γενική· στην τροφή, στα ρούχα, στα υποδήματα, στα φερσίματα και παντού, εξίσωσις εν πάσι, ουδεμία διάκρισις. Εν πολλοίς μάλιστα και, εκ δολλαρίων, καταφρόνησις· ο παλαιός αμοιβαίος σεβασμός αστού και χωρικού και η ειλικρινής συναδέλφωσις εν τοις θρανίοις η τότε, εξέλιπον και ευλόγως, διότι εσαλεύθησαν αι βάσεις.[...] Πάει πλέον η εποχή, ότε ο χωρικός πατήρ έστελλε κάθε Σάββατον το ταγάρι γεμάτο τρόφιμα και το παιδί το εγέμιζε γράμματα προσοδοφόρα. Τώρα ο πατήρ στέλλει δολάρια και χιλιάρικα και ο υιός τα μεταμορφώνει εις ελαττώματα ολέθρια και θανατηφόρα εις πάντας». ⁴⁹⁸

Μελέτες της μετανάστευσης στην υπόλοιπη Ευρώπη, έχουν αναδείξει από την πλευρά των μεταναστών και των οικογενειών τους μια τάση υπονόμευσης των παραδοσιακών κοινωνικών και πολιτικών ιεραρχιών, καθώς επίσης και μια έντονη αμφισβήτηση των εκκλησιαστικών εκπροσώπων.⁴⁹⁹ Στις ελληνικές κοινότητες όπου οι ιεραρχίες δεν ήταν τόσο στεγανές όπως ήταν για παράδειγμα στη νότια Ιταλία, η επιστροφή των μεταναστών είναι αλήθεια ότι δεν δημιούργησε ρήξεις αλλά μάλλον

⁴⁹⁸ Ο Σπαρτιάτης 23/10/1927.

⁴⁹⁹ Mark Wyman, *Round- trip to America*, ό.π., σ. 172.

συγγώνευση των νέων κυρίαρχων του χρήματος με τις παλιές ισχυρές οικογένειες των μεγαλοκτηματιών μέσω των επιγαμιών. Πολλά διηγήματα της εποχής πραγματεύονταν την αναχώρηση του φτωχού χωρικού για την Αμερική με στόχο τη συγκέντρωση του απαραίτητου κεφαλαίου που θα του επέτρεπε να διεκδικήσει υπό νέους όρους την αγαπημένη του «αρχοντοπούλα». Η προκοπή στην Αμερική αρκούσε για να πείσει τον πατέρα της να συνηγορήσει για το γάμο με τον «δολαριούχο» γαμβρό.⁵⁰⁰ Εξίσου εύκολη ήταν η αναρρίχηση του μετανάστη στα τοπικά αξιώματα. Η πείρα και οι καινοτόμες ιδέες των «Αμερικάνων», οι αντιλήψεις τους για την τάξη, τους νόμους, την εργατικότητα και την πρόοδο, ο συμβιβαστικός τους ρόλος στις τοπικές διενέξεις και η ελεύθερη έκφραση γνώμης επέτρεπαν την εμπλοκή τους στις κοινοτικές υποθέσεις και την εύκολη επιβολή τους στο χωριό.

Αν όμως η μετανάστευση στην Αμερική αποτέλεσε για τους κατοίκους της ελληνικής επαρχίας από νωρίς διάυλο οικονομικής και κοινωνικής ανόδου, οι μετασχηματισμοί που επέφερε στις τοπικές κοινωνικές ιεραρχίες δεν επιβλήθηκαν χωρίς ενστάσεις, αντιδράσεις και διαπραγματεύσεις από την πλευρά κυρίως των συμπατριωτών τους οι οποίοι είχαν μετοικήσει στην Αθήνα. Η κριτική περί «νεοπλουτισμού» η οποία αναπτύσσεται κυρίως στο Μεσοπόλεμο προερχόταν κυρίως από τους «αστούς» (δικηγόρους, καθηγητές, ιεράρχες και μικροεμπόρους) οι οποίοι με το κύρος της πνευματικής και κοινωνικής μόρφωσής τους και την αίσθηση της ανωτερότητας ως κάτοικοι της πόλης και ιδίως της πρωτεύουσας απαξίωναν τις αισθητικές επιλογές των Ελληνοαμερικανών, τον τρόπο και τα μέσα συσσώρευσης του πλούτου τους. Το ηρωικό πρότυπο των «Αμερικάνων» υφίσταται ρωγμές σε αυτή την περίοδο και ο θαυμασμός για τον οικονομικό πλούτο τους μετατρέπεται σε αμφισβήτηση της κοινωνικής τους ανωτερότητας από τις «ελίτ» της κοινότητας. Στερούμενοι πνευματικής καλλιέργειας, οι περισσότεροι μετανάστες είχαν καταφέρει με χειρωνακτικές εργασίες να βελτιώσουν την οικονομική τους κατάσταση και μέσω του χρήματος να διεκδικήσουν συμμετοχή στο πεδίο της κοινωνικής διάκρισης.⁵⁰¹ Η ιδιαίτερα επιδεικτική και αλαζονική χρήση του πλούτου τους και οι εύκολες συγκρίσεις μεταξύ Ελλάδας και Αμερικής στις οποίες προέβαιναν προκειμένου να πείσουν για την

---

⁵⁰⁰ Βλ. ενδεικτικά πρωτοχρονιάτικο διήγημα στην εφημ. *Νέα Κόρινθος* 25/12/1913. Ο υπάλληλος σε ένα εμπορικό εξαναγκάζεται να μεταναστεύσει στην Αμερική για να διεκδικήσει την κόρη του αφεντικού του με την οποία είναι ερωτευμένος. Πλουτίζει, παλιννοστεί και υλοποιεί το στόχο του. Βλ. επίσης το διήγημα «Ο Κουρελής», *The AHEPA Magazine* IV, 3, Μάρτιος 1930, σ. 32-33.

⁵⁰¹ Για το «παιγνίδι κοινωνικής διάκρισης» βλ. Pierre Bourdieu, *Η Διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, Αθήνα, Πατάκης, 2015.

ανωτερότητά τους, προκαλούσαν εκείνους οι οποίοι έδειχναν να είναι καλύτερα προσαρμοσμένοι στο αστικό περιβάλλον και την αστική κουλτούρα. Ο ανταγωνισμός για την επιβολή των κριτηρίων κατανομής των ατόμων στις κοινωνικές ιεραρχίες διαφαινόταν έντονα στα τοπικά περιοδικά και στη συζήτηση που γινόταν γύρω από τους «Μπρούκληδες»: *«Τον μετανάστην εγνωρίσαμεν και γνωρίζουμε υπό τας δύο μορφάς του: του μετανάστου όταν αναχωρή απ' το χωριό του δια το μακρυνό ταξείδι με την χωρικήν περιβολήν του, τροποποιουμένην ειδικώς, με το ανήσυχο βλέμμα του, το γεμάτο ελπίδες και φόβους δια το μέλλον του και του μετανάστου όταν επανέρχεται από την Αμερικήν με περιβολήν «Αμερικανικήν», με αξιώσεις και τουπέ νεοπλούτου, είτε έχει χρυσόν εις την Τράπεζαν, είτε μόνον εις την οδοντοστοιχίαν του, το δακτυλίδι και το ρολόγι του. Του μετανάστου που όλα τα πράγματα της Ελλάδος του φαίνονται άσχημα, ενώ εκθειάζει διαρκώς τα θαύματα της Αμερικής».*⁵⁰²

Ο Αλεξ. Κρίκος σχολίαζε τη δυσκολία αποδοχής ακόμα και των ευκατάστατων Ελληνοαμερικανών από την «καλή κοινωνία» της Αθήνας η οποία εξέφραζε την «αίσθηση της διάκρισης» μέσω της επίδειξης του πολιτισμικού κεφαλαίου της. *«Ενταύθα δια να συναναστραφή τις έστω και την μεσαίαν τάξιν των Αθηνών –όπου θα προτιμήση να κατοικήση εις πλούσιος- πρέπει να είνε κάτοχος της Γαλλικής γλώσσης και ετικέττας».*⁵⁰³ Παλιννοστούντας ο ίδιος, υπερασπιζόταν *«τον φίλεργον και πρακτικόν εξαμερικανισθέντα Έλληνα»* απέναντι στην ξενολατρία, τις μιμητικές κοινωνικές έξεις που ο ίδιος παρατηρούσε στις εκδηλώσεις της ζωής των Αθηναίων. Απέδιδε μάλιστα στο ψυχρό αυτό και επιτηδευμένο περιβάλλον της πρωτεύουσας την επιμετανάστευση πολλών Ελληνοαμερικανών στο Μεσοπόλεμο. Ο Saloutos, επίσης διαπίστωσε στις αρχές της δεκαετίας του 1950 μια περιφρόνηση αναμειγμένη με φθόνο από την πλευρά των κατοίκων της Αθήνας προς το πρόσωπο των Ελληνοαμερικανών.⁵⁰⁴ Μπορεί πράγματι οι καταναλωτικές συνήθειες των «Μπρούκληδων» να ενθουσίαζαν τους εμπόρους των πόλεων και οι γαμήλιες πρακτικές τους να τροφοδοτούσαν τις προσδοκίες των λαϊκών στρωμάτων, όμως οι επιτηδευμένοι τρόποι τους γίνονταν εύκολα αντιληπτοί από τους αστούς. Η καταγόμενη από εύπορη οικογένεια κτηματιών

⁵⁰² Μιχ. Θεοδωρόπουλου, «Οι μετανάσται εις Αμερικήν», *Σπαρτιατικά Χρονικά* φ.4, 11/1937, σ. 7.

⁵⁰³ Αλέξανδρος Κρίκος, *Η θέσις του ελληνισμού εν Αμερική*, ό.π., σ. 211.

⁵⁰⁴ Theodore Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 62, 106-108. Βλ. και σχόλιο του Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου: *«Κατέχει συχνά κάποια προχωρημένη αντίληψη καλαισθησίας, που την ειρωνεύονται, βέβαια, οι επαγγελματίες αισθητικοί, μα τη θαυμάζουν οι απλοϊκοί συντοπίτες του».* Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, «Ο γυρισμός των Οδυσσέων», *Νέα Εστία*, τχ.683, 1955, σ. 261. Ο Μ. Τριανταφυλλίδης επίσης θεωρούσε ότι οι Ελληνοαμερικανοί δύσκολα εντάσσονταν στην αθηναϊκή κοινωνία με *«την κοινωνική της ιεραρχία και διαμόρφωση, με τα γαλλικά της και με το διαφορετικό της κόσμο».* Μανόλης Τριανταφυλλίδης, *Έλληνες της Αμερικής*, ό.π., σ. 21.

της Μονεμβασιάς Λούλα Ρίτσου κατέγραψε στο αυτοβιογραφικό της έργο την εντύπωση που της έκανε η πρώτη συνάντηση με τον μέλλοντα σύζυγό της, τον Ελληνοαμερικανό Δημήτρη Σταυρόπουλο: *«Ήξερε μόνο λίγα γράμματα και με την ιδιότητα του πρώην εργάτη μας (δυστυχώς βάραινε τότε κι αυτό) ήταν κάθε άλλο παρά ο κατάλληλος άνθρωπος να με συγκινήσει. [...] Γαλαντόμος, φαινόταν να έχει κάνει περιουσία στην Αμερική, καλοντυμένος και γενναιόδωρος. Βέβαια, στην ομιλία και στη συμπεριφορά χτυπούσε στο μάτι σαν τυπικός εκπρόσωπος των Ελλήνων μεταναστών, που γυρίζουν στην πατρίδα από την Αμερική. Όμως τότε, είχε μεγάλο γόητρο τούτη η ιδιότητα κι ο καλός μου Μήτσος δεν το έκρυβε αυτό- το αντίθετο μάλιστα- όταν ερχόταν η συζήτηση στα μαγαζιά που πηγαίναμε. Ιδιαίτερα στους υπαλλήλους και στα γκαρσόνια».*⁵⁰⁵

Το θέαμα των παλινοστούτων και των Ελληνοαμερικανών ταξιδιωτών να κυκλοφορούν παράταιρα ντυμένοι για να επιδείξουν τα πολυτελή ρούχα τους, να προσποιούνται τους «διαβασμένους» και τους «σπουδαίους», γινόταν συχνά αντικείμενο σκωπτικών σχολίων στις τοπικές εφημερίδες⁵⁰⁶ και ευτράπελων συζητήσεων στα χωριά.⁵⁰⁷ Η ποικιλία των ειρωνικών προσωνυμίων που αρχίζουν αυτή την περίοδο να διαδίδονται και εκτός μεταναστευτικών κοινοτήτων, όπως «Τζόνηδες», «Έτσολράιτ», «οκέυ μπούς», «ολ ράιτ μπούς», «χελόου μπούς» τα οποία συνήθως εμπνέονταν από τις αμερικανικές εκφράσεις τις οποίες επιδεικτικά χρησιμοποιούσαν οι μετανάστες για να αποδείξουν τη διαφορά και την ανωτερότητά τους από τους συμπατριώτες τους, απηχούν την επιφυλακτική στάση των τελευταίων απέναντί τους. Κυρίαρχο παρατσούκλι βέβαια του Μεσοπολέμου ήταν ο «Μπρούκλις» το οποίο απεικόνιζε στερεοτυπικά τις ενδυματολογικές και γλωσσικές εκκεντρικότητες του

⁵⁰⁵ Λούλα Ρίτσου-Γλέζου, *Τα παιδικά χρόνια του αδελφού μου Γιάννη Ρίτσου*, ό.π., σ. 121, 123.

⁵⁰⁶ Βλ. χιουμοριστικά σχόλια για την εμφάνιση στο λιμάνι της Πάτρας μέσα στην άνοιξη γυναικών με γούνες από τη Νέα Υόρκη *«σαν να ήσαν στη Σιβηρία»*, για τα καπέλα με τα φτερά, το ξυρισμένο μουστάκι, το «γες και το ράιτ». *Νεολόγος Πατρών* 10/01/1931, 13/03/1931, 17/04/1931. Βλ. και το χιουμοριστικό ποίημα που δημοσιεύτηκε στο περ. *Μαλεβός*, αρ.51, Ιούλιος 1925, σ. 417:

*Ήρθε κάποιος μετανάστης από την Αμερική
και κρεμάει μία καδένα από δω ίσια μ' εκεί!
Είν το ντύσιμό του φινό, ο κολάρος γυριστός
το καπέλο, μπορσαλίνο, λόρδος δηλαδή σωστός.
Τής εξέχασε με μίας του χωριού της αρπαγιές.
Του μιλείς και σ' απαντένει: Ολοράιτ, γες, γες, γες
Τον εζούλεψ' η ψυχή μου πούρτε μες το μαγαζί
κι' εκαμάρωσα το λόρδο που ξερόψωμο και σκόρδο εδειπνούσαμε μαζί.*

⁵⁰⁷ Βλ. την ιστορία με τον Ξηροκαμπίτη «Μπρούκλις» ο οποίος με περισπούδαστο ύφος παρίστανε στον αγωγήτη που τον μετέφερε από τη Σπάρτη στο χωριό ότι αγνοούσε τα είδη που καλλιεργούνταν στην περιοχή. Ο αγωγήτης τον αναγνώρισε και προσφωνώντας τον με το παρατσούκλι με το οποίο ήταν γνωστός πριν ακόμα μεταναστεύσει του θύμισε ότι επρόκειτο για τα καλαμπόκια με τα οποία και αυτός τρεφόταν όσο ζούσε στο χωριό. Περιοδ. *Φάρις*, περ. Δ, τχ.42, Μάρτιος 2007, σ. 17-19.

Ελληνοαμερικανού, τον κομπασμό του για τη διαβίωση σε πόλεις της Αμερικής και τις επιδεικτικές καταναλωτικές πρακτικές του.⁵⁰⁸ Το λακωνικό περιοδικό «*Πάρνων*» προέβαλλε το 1928 τον «Μπρούκλι» ως κακέκτυπο του μετανάστη εντοπίζοντας τη διαφορά του πρώτου στην αποτυχία πολιτισμικής αναμόρφωσής του, τη ματαιοδοξία και την αδιαφορία του για την κοινή πρόοδο: «*Εις το πολύ κοινόν μετανάστης λογίζεται εσχάτως ο 'Μπρούκλις' δηλ. ο τυχοδιώκτης ο χονδροειδής την παρουσίαν και άξεστος τους τρόπους, όστις πλουτίσας δια θεμιτών ή αθεμιτών μέσων εν τη ξένη, επιστρέφει εις την γενέτειρά του δια να φωληάση σαν 'Κούκος' και να απλωθή στη φτώχεια και δυστυχία της Κοινωνίας. Περιστοιχιζόμενος δε από κόλακας και το πάχος του, τυφλωνόμενος από την ιδιοτέλειά του κράζει 'φάνε στόμαχε και ευφραίνου ψυχήν'*».⁵⁰⁹

Η αμφισβήτηση του αυτοδημιούργητου Ελληνοαμερικανού και του «αμερικανικού πλούτου» του δεν απέρρευε φυσικά μόνο από διαφορές σε ζητήματα αισθητικής κρίσης. Άλλωστε τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των Ελληνοαμερικανών του Μεσοπολέμου δεν δικαιολογούσαν πάντα την κριτική που τους γινόταν. Επρόκειτο δηλαδή για άτομα τα οποία ξεκίνησαν από τη βιοπάλη και κατάφεραν μετά από αρκετά χρόνια σκληρής δουλειάς να αποκτήσουν σημαντικά κεφάλαια, όμως πολλοί από αυτούς διέθεταν και μόρφωση λόγω της δυνατότητας φοίτησής τους σε νυχτερινά σχολεία ή ακόμα και σε ανώτατες σχολές. Επιδείκνυαν επίσης ισχυρή αυτοπεποίθηση η οποία απέρρευε από τον αγώνα επιβίωσης, την αυτοαπασχόληση σε εμπορικές δραστηριότητες, την έκθεση σε ένα νέο είδος ζωής και σε μια θεωρούμενη από όλους ως ανώτερη κουλτούρα, την κατοχή δεξιοτήτων και γνώσεων από τη μακρά εμπλοκή στους μεταναστευτικούς συλλόγους και την οργάνωση των κοινοτήτων τους. Η μεταμόρφωση των μεταναστών ήταν σε πολλές περιπτώσεις εντυπωσιακή όχι μόνο ως προς τα πλούτη και τα υλικά αγαθά τους αλλά και ως προς τα ήθη, την νοοτροπία, τις αντιλήψεις και τη συμπεριφορά τους.

---

⁵⁰⁸ Την γένεση του όρου οι μελετητές τη συνδέουν με τα πρώτα κύματα μεταναστών οι οποίοι αποβιβάζονταν στο λιμάνι της Νέας Υόρκης και αναζητούσαν εργασία και κατοικία στη φτωχή συνοικία του Μπρούκλιν. Σημείο αναφοράς μεταξύ των μεταναστών στην Αμερική, η περιοχή μονοπωλούσε τις συζητήσεις τους και στην επιστροφή τους στην πατρίδα. Προσπαθώντας να παρουσιάσουν στους συγχωριανούς τους τούς εαυτούς τους ως κοσμογυρισμένους, οι παλινοστούντες αναφέρονταν συνέχεια στο Μπρούκλιν και στην ονομαστή γέφυρά του είτε γιατί θεωρούσαν ότι η αναφορά στη συγκεκριμένη περιοχή η οποία ήταν πλέον γνωστή σε όλους, τούς εξύψωνε. Στα χωριά γρήγορα διαμορφώθηκε η πεποίθηση ότι όλοι οι μετανάστες έρχονταν από το Μπρούκλιν και το προσωνύμιο δήλωνε αρχικά ακριβώς τη μεταναστευτική εμπειρία. Θεόδωρος Ν. Κονταργύρης, *Ο απόδημος Ελληνισμός της Αμερικής*, Αθήνα, [χ.έ.], 1964, σ. 15-16· Th. Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 63.

⁵⁰⁹ *Ο Πάρνων*, τχ.5, Οκτώβριος 1928, σ. 66.

Τα υπονοούμενα που άφηνε το προσωνύμιο του «Μπρούκλη» για τον τρόπο απόκτησης του πλούτου, την ιδιοτελή και αντιπαραγωγική κατανάλωσή του και οι αμφιβολίες που ήγειρε για την ειλικρινή προθυμία του Ελληνοαμερικανού να συνδράμει οικονομικά στην ανάπτυξη της ιδιαίτερης πατρίδας του έκρυβαν σίγουρα προσωπικές διαψεύσεις, απογοητεύσεις και φθόνο, κυρίως όμως ανταγωνισμούς για την επιβολή και διάκριση στις κοινότητες καταγωγής. Η μετανάστευση στην Αμερική έπαυσε να αποτελεί μια ανοιχτή και ελπιδοφόρα προοπτική για τους υπόλοιπους κατοίκους ύστερα από την επιβολή του Μεταναστευτικού Νόμου των ποσοτώσεων το 1924. Η λειτουργία των μεταναστευτικών δικτύων δυσχεραίνονταν και οι δυνατότητες να επωφεληθούν οι ντόπιοι από τους συγγενείς ή συντοπίτες τους στις ΗΠΑ για να μετακινηθούν περιορίζονταν σημαντικά. Επιπλέον τα οικογενειακά και συλλογικά οικονομικά εμβάσματα της Αμερικής κινδύνευαν να περικοπούν δραστικά από τη συρρίκνωση των ροών και τη σταδιακή γήρανση των ελληνοαμερικανικών κοινοτήτων, ταυτόχρονα όμως και από τις παγκόσμιες συγκυρίες (κρίση του 1929) και τις κρατικές πολιτικές (δραχμοποίηση καταθέσεων). Οι πιέσεις προς τους Ελληνοαμερικανούς για επαγγελματικές επενδύσεις, συνεταιριστικές προσπάθειες αλλά και δωρεές εντείνονταν συνεπώς αυτή την περίοδο τόσο σε ατομικό επίπεδο από φίλους και συγγενείς όσο και σε συλλογικό από τους ‘αστούς’ συντοπίτες τους οι οποίοι πρωτοστατούσαν στη συγκρότηση τοπικών συλλόγων και την έκδοση εφημερίδων και περιοδικών. Οι ‘αστοί’ οι οποίοι είχαν αναλάβει να μεσολαβήσουν στην κεντρική εξουσία μέσω των δικών τους δικτύων και να αναζητήσουν εναλλακτικές πηγές χρηματοδότησης για να βελτιώσουν τις συνθήκες ζωής στα χωριά τους επιδίωκαν φυσικά συμβολικές ανταμοιβές και αύξηση του κοινωνικού τους κύρους μεταξύ των συντοπιτών τους. Η επιβολή τους στις τοπικές κοινότητες προσέκρουε ωστόσο στην ισχυρή παρουσία και δράση των Ελληνοαμερικανών παλινοστούτων και ταξιδιωτών, οι οποίοι άλλοτε με τις επιχειρηματικές τους πρωτοβουλίες και άλλοτε με το στάτους του ευεργέτη, το κύρος του «Αμερικάνου» ή τη διάκριση σε κάποιο τοπικό αξίωμα διεκδικούσαν επίσης έναν ηγεμονικό ρόλο στις τοπικές κοινωνίες.

B. ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

1. Γυναικεία γονιμότητα

Η μακρόχρονη απουσία των ανδρών στην Αμερική διατάραξε την ίδια την αγροτική οικογένεια ως προς τη σύνθεση και την αναπαραγωγή της. Το ελληνικό κράτος διαθέτει απογραφικές στατιστικές του πληθυσμού του, όχι όμως ποικιλία ποσοτικών στοιχείων ούτε πληθώρα αναλύσεων των δεδομένων αυτών. Μελέτες ως προς τις δημογραφικές συνέπειες της διατλαντικής μετανάστευσης έχουν πραγματοποιηθεί, τα συμπεράσματα ωστόσο ως προς τους δείκτες γαμηλιότητας, γονιμότητας, αριθμού και ρυθμού γεννήσεων είναι πολύ περιορισμένα.⁵¹⁰ Αρκετά από τα κενά των δημογραφικών αναλύσεων μπορούν να συμπληρώσουν τα ηθογραφικά διηγήματα, τα δημοσιογραφικά άρθρα, τα περιηγητικά κείμενα, αλλά και οι κρατικές εκθέσεις οι οποίες περιγράφουν παραστατικά τις ανατροπές που βίωσε η ύπαιθρος και η ελληνική οικογένεια. Η Επιτροπή Dillingham, για παράδειγμα, το 1911 παρέθετε δηλώσεις του Αμερικανού προξένου στην Πάτρα και του Νομάρχη Αρκαδίας σχετικά με την ερήμωση πολλών επαρχιών της Πελοποννήσου από άντρες ακμαίας και παραγωγικής ηλικίας και ανέφερε την περίπτωση των Αχουρίων, χωριού πλησίον της Τρίπολης με μαζική αποδημία, στο οποίο, σύμφωνα με τη μαρτυρία του τοπικού γιατρού, ο αριθμός των γεννήσεων είχε αισθητά μειωθεί.⁵¹¹ Στο ημερολόγιο της δασκάλας η οποία υπηρετούσε στην Αράχωβα Λακωνίας στις αρχές του αιώνα η γέννηση ενός αγοριού, γιου του εύπορου παντοπώλη του χωριού, καταγραφόταν ως ιδιαίτερο γεγονός αφού, όπως η ίδια σχολίαζε, η στασιμότητα του πληθυσμού λόγω των ομαδικών αναχωρήσεων των ανδρών (450 περίπου ανδρών σε σύνολο 1800 κατοίκων) ήταν αισθητή: «*Αι γεννήσεις ενταύθα είνε σπανιώταται. Γάμοι γίνονται οπωσδήποτε συχνότερα ένεκα επιγαμιών λαμβανουσών χώραν μετ' άλλων χωρίων*».⁵¹² Η μετανάστευση είχε στην πραγματικότητα προκαλέσει όχι συρρίκνωση του πληθυσμού, αλλά αναστολή του ρυθμού αύξησής του λόγω της παρατεταμένης

---

⁵¹⁰ Σημαντικότερες μελέτες δημογραφικού χαρακτήρα για την υπερατλαντική μετανάστευση παραμένουν αυτές των: Βασίλειου Γ. Βαλαώρα, *Ο Ελληνισμός των Ηνωμένων Πολιτειών*, ό.π., και Ν. J. Polyzos, *Essai sur l'émigration grecque*, ό.π. Για τους ποσοτικούς και ποιοτικούς περιορισμούς των στατιστικών ερευνών του ελληνικού κράτους βλ. Βλ. Vasilios G. Valaoras, "A Reconstruction of the demographic history of Modern Greece", *The Milbank Memorial Fund Quarterly* 38, 2, 1960, σ. 115-139.

⁵¹¹ United States Senate, "Emigration Conditions in Europe", ό.π., σ. 412.

⁵¹² Μαριάνθη Αναστασέα, «Χρονικόν Αραχόβης 1903-1904», αναδημοσίευση στην εφημ. *Καρνές*, φ.42, Δεκέμβριος 1995/ Ιανουάριος/Φεβρουάριος 1996, σ. 7.

απουσίας των ανδρών και του επακόλουθου περιορισμού των γεννήσεων.⁵¹³ Έτσι, σύμφωνα με τις απογραφές που διενεργήθηκαν μεταξύ 1896 και 1907, περίοδο μαζικής εκροής προς την Αμερική, ο πληθυσμός της Παλαιάς Ελλάδας είχε αυξηθεί κατά 198.146 κατοίκους, δηλαδή 8.1%, και ανερχόταν σε 2.631.952 κατοίκους, όταν την περίοδο 1889 έως 1896 η αύξηση ήταν 245.798 κάτοικοι, δηλαδή ποσοστό 11.2% και το σύνολο πληθυσμού 2.433.806. Ταυτόχρονα το 1907 η αναλογία ανδρών-γυναικών είχε μειωθεί στο 50.3% από 52.1% που είχε καταγραφεί το 1896.⁵¹⁴

⁵¹³ Στους δύο Νομούς Λακωνίας και Αρκαδίας, για παράδειγμα, στους οποίους εκδηλώθηκε πρώτη και με μαζική μορφή η έξοδος προς την Αμερική, τα στοιχεία δείχνουν κατά τόπους πληθυσμιακές μεταβολές στην απογραφή του 1896, μείωση το 1907 και ισχυρότερες επιδράσεις στην απογραφή του 1920, όπου όμως παράλληλα επενέργησαν και άλλα φαινόμενα, όπως η εσωτερική μετανάστευση προς τα αστικά κέντρα, οι συνεχείς πολεμικές συρράξεις της δεκαετίας (Βαλκανικοί, αποκλεισμός της χώρας στη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου) και η γρίπη του 1918. Τη δεκαετία του 1920 πάντως ο πληθυσμός δείχνει να σταθεροποιείται.

	1889	1896	1907	1920	1928	1940
ΛΑΚΩΝΙΑ	126,088	135,462	148,628*	136.280	144.336	147.076
ΑΡΚΑΔΙΑ	148.285	167.092	162.324	151.658	166.141	173.994

Μιχαήλ Χουλιάρη, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξη της Ελλάδος 1821-1971*, Αθήνα, Τυπ. Ποταμίτη, 1973, σ. 125, 136, 192, 204, 288, 298, 301· Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, ΓΣΥΕ, *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την απογραφή της 19^{ης} Δεκεμβρίου 1920*, Αθήνα, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1921, σ. 44, 199· Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, ΓΣΥΕ, *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την απογραφή της 15^{ης} -16^{ης} Μαΐου 1928*, Αθήνα, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1935, σ. 50, 234· Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, ΓΣΥΕ, *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την απογραφή της 16^{ης} Οκτωβρίου 1940*, Αθήνα, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1946, σ. 18, 38.

*Νέα διοικητική διαίρεση στην οποία ενσωματώθηκαν τα Κύθηρα.

Στις ορεινές κοινότητες του Πάρνωνα, απ' όπου η έξοδος ξεκίνησε ήδη από τη δεκαετία του 1880, οι πληθυσμιακές μεταβολές ούτε ομοιόμορφες ούτε σταθερές υπήρξαν. Εκδηλώθηκαν κυρίως στην απογραφή του 1907 και φαίνεται να αποκαταστάθηκαν τη δεκαετία του 1920, περίοδο κατά την οποία παλιννόστησαν πολλοί απόδημοι.

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΠΑΡΝΩΝΑ 1889-1928					
ΠΕΡΙΟΧΕΣ	1889	1896	1907	1920	1928
ΕΠ. ΚΥΝΟΥΡΙΑΣ	28.535	33.399	31.055	26.639	30.992
ΕΠ. ΕΠΙΔ. ΛΙΜΗΡΑΣ	24.618	26.726	29.529	32.285	34.274
Δ. ΓΕΡΟΝΘΩΝ	2.822	2.762	2.893	4.083	3.637
Δ. ΘΕΡΑΠΙΝΩΝ	6.082	6.142	4.414	6.322	6.338
Δ. ΟΙΝΟΥΝΤΟΣ	5.742	5.809	5.168	4.286	5.396
Δ. ΠΑΡΑΠΟΤΑΜΙΩΝ	1.619	1.746			
Δ. ΣΕΛΛΑΣΙΑΣ	2.999	2.855	2.908	3.496	3.120
ΣΥΝΟΛΟ	70.798	79.312	76.713	77.111	83.757

Πέπη Γαβαλά, «Η εξέλιξη του πληθυσμού και η μετανάστευση στον Πάρνωνα», *Λακωνικόν Ημερολόγιον* 2006, Σπάρτη, εκδ. Ιδιομορφή, 2006, σ. 41 (πίνακας 1).

⁵¹⁴ United States Senate, "Emigration Conditions in Europe", *ό.π.*, σ. 411-412. Η Έκθεση Ρέπουλη παρατηρούσε μείωση της μέσης ετήσιας αύξησης του πληθυσμού από 14.34 επί 1000 κατοίκων κατά την απογραφική περίοδο 1879-1896 σε 7.04 επί 1000 κατοίκων την περίοδο 1896-1907. Ωστόσο, η Έκθεση εφιστούσε την προσοχή στην ανάγνωση των στοιχείων της απογραφής του 1896 καθώς είχαν παρατηρηθεί σκόπιμες παραλείψεις και ψευδής ενίοτε διόγκωση των αποτελεσμάτων, ενώ η ελάττωση στην αύξηση του πληθυσμού δεν οφειλόταν αποκλειστικά στη μετανάστευση, αλλά και στα νέα αστικά ήθη ως προς τη δομή της οικογένειας. Βλ. Εμμ. Ρέπουλη, *Μελέτη περί μεταναστεύσεως*, *ό.π.*, σ. 79.

Η μαζική αναχώρηση ανδρών σε ακμαία ηλικία⁵¹⁵ και με στόχους που καθόριζε το οικογενειακό μεταναστευτικό σχέδιο, δηλαδή άμεση παλιννόστηση μετά τη δημιουργία ενός επαρκούς κεφαλαίου, επέφεραν την καθυστέρηση σύναψης γάμου για τους ίδιους και αναγκαστικά και για τις ανύπαντρες κοπέλες που έμεναν πίσω.⁵¹⁶ Η έλλειψη υποψήφιων νυφών στις απομονωμένες κοινωνικά ελληνικές μεταναστευτικές κοινότητες της Αμερικής, αλλά και γαμβρών στα μεταναστευτικά χωριά της Πελοποννήσου παρέτεινε τη διάρκεια τόσο της αγαμίας όσο και της ατεκνίας.⁵¹⁷ Αλλά και η απουσία των έγγαμων μεταναστών σήμαινε καθυστέρηση απόκτησης παιδιών για τις νύπαντρες γυναίκες και παρεμπόδιση γέννησης νέων για τις οικογένειες που είχαν ήδη δημιουργηθεί.⁵¹⁸ Ο θάνατος επίσης ή η εξαφάνιση των μεταναστών στην Αμερική ισοδυναμούσε τις περισσότερες φορές με πρόωρο τερματισμό της γονιμότητας των

⁵¹⁵ Ο Πολύζος υπολογίζει για τα έτη 1900-1914 στο 89,34% το ποσοστό των αντρών μεταναστών και στο 90,04% το ποσοστό για τις ηλικίες από 15-44 ετών. Ν. J. Polyzos, *Essai*, ό.π., σ. 51. Η κατανομή της ελληνικής μετανάστευσης ως προς το φύλο την περίοδο 1899-1910, σύμφωνα με τον Fairchild, ήταν 95,4% για τους άνδρες και 4,6% για τις γυναίκες. Η. P. Fairchild, *Immigration: a world movement*, ό.π., σ. 192.

⁵¹⁶ Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει η Έκθεση Ρέπουλη το 1910 σε 35.609 άρρενες μετανάστες ηλικίας από 14-44 ετών, οι 24.351 ήταν άγαμοι και οι 11.209 έγγαμοι ενώ το 1911 σε σύνολο 33.167 αρρένων μεταναστών της ίδιας ηλικίας, οι 23.152 ήταν άγαμοι, οι 9.960 έγγαμοι και οι υπόλοιποι χήροι ή διαζευγμένοι. Επίσης, η ελληνική απογραφή του 1907 είχε καταδείξει υπεροχή του γυναικείου φύλου στις ηλικίες από 16-30 ετών κατά 46.893 άτομα. Συγκεκριμένα, οι ηλικίες 16-20 ετών παρουσίασαν 120.733 άρρενες και 151.838 θήλεις, δηλαδή 31.105 επιπλέον γυναίκες, ενώ οι ηλικίες 21-25 ετών παρουσίασαν 102.610 άρρενες και 107.284 θήλεις, δηλαδή 4.674 επιπλέον γυναίκες. Είναι αξιοσημείωτο ότι αυτή η υπεροχή δεν παρατηρούνταν σε όλους τους Νομούς, αλλά σε εκείνους οι οποίοι παρουσίαζαν υψηλή μεταναστευτική εκροή. Βλ. Εμμ. Ρέπουλης, *Μελέτη περί μεταναστεύσεως*, ό.π., σ. 80-81.

⁵¹⁷ Ο Πολύζος υπολογίζει τη μείωση του ανδρικού πληθυσμού στην ηλικία 15-59 από 56,74 % το 1870 σε 54,27% το 1907, όταν τα αντίστοιχα ποσοστά για τις γυναίκες είναι 56,94% (το 1870) και 56,72 (το 1907). Συσχετίζει τη μείωση αυτή με τη μετανάστευση, αφού στην παιδική ηλικία μέχρι 14 ετών ο ανδρικός πληθυσμός υπερίσχυε σταθερά του γυναικείου από το 1870 έως και το 1928. Αναφέρει μάλιστα ότι σε ορισμένες ορεινές κοινότητες η έξοδος απορρόφησε το 80% του ενεργού πληθυσμού ηλικίας 16-40 ετών, συμβάλλοντας (μαζί και με άλλους παράγοντες) στον περιορισμό των γάμων, αλλά και των γεννήσεων. Ν. J. Polyzos, *Essai*, ό.π., σ. 203-204. Στο δήμο Οινούντος, για παράδειγμα, ο οποίος παρουσίασε υψηλή εκροή προς την Αμερική, ο ανδρικός πληθυσμός παρουσίασε πτωτική τάση από το 1889 έως το 1920 και αύξηση στην απογραφή του 1928. Συγκεκριμένα: 2.822 άντρες το 1889, 2.231 το 1907, 1.856 το 1920 και 2.516 το 1928. Σε όλο το νομό Λακωνίας το 1907 το ποσοστό των ανδρών ηλικίας 20-65 χρόνων ήταν μικρότερο (39,63%) από το μέσο όρο στην Ελλάδα (47,33%). Ο ανδρικός πληθυσμός ηλικίας 11-20 παρουσίασε σταθερότητα ενώ ο συντηρούμενος πληθυσμός πάνω από 65 χρόνων αυξήθηκε. Βλ. Πέπη Γαβαλά, «Η εξέλιξη του πληθυσμού και η μετανάστευση στον Πάρωνα», ό.π., σ. 41 (πίνακας 2) και Πέπη Γαβαλά, «Η εξέλιξη του πληθυσμού και η μετανάστευση στη Λακωνία», *Λακωνικόν Ημερολόγιον 2006*, Σπάρτη, εκδ. Ιδιομορφή 2006, σ. 39.

⁵¹⁸ Στο έμμετρο ελληνο-αμερικανικό διήγημα του Μιχ. Θεοδωρόπουλου, *Η Μοίρα του Μετανάστου*, ό.π., σ. 14, η ατεκνία και η αγαμία των γυναικών παρουσιάζεται ως βασική συνέπεια της μετανάστευσης (διατηρείται η ορθογραφία του κειμένου):

«[...] Πολλά κορίτσια ανύπανδρα, απόρρευτα
Να μαραζώνουν και σαν της ζωντόχηρες
Να μένουν στείρες όλες η γυναίκες σου.
Και αν στατιστική κανείς εκράταγε
Θα βρίσκαμε χρόνο το χρόνο ελάττωσι
Εις της γεννήσεις κ' αύξησι της φθίσεως [...]».

γυναικών, ενώ η παρατεταμένη απουσία και η επιβάρυνση της υγείας των μεταναστών, όπως και ο γάμος πολλών σε μεγάλη ηλικία περιόριζαν τον αριθμό των παιδιών ενώ δεν απέκλειαν την πιθανότητα ατεκνίας.⁵¹⁹ Ο φόβος για την επίδραση της μετανάστευσης στη γυναικεία γονιμότητα εκφραζόταν συχνά και με ιδιαίτερα γλαφυρό τρόπο στον Τύπο: «και εις τα χωρία ακόμη θα καταντήση το θήλυ γένος να περιέλθη φυσιολογικώς σε αχρηστία».⁵²⁰

Οι νέες ωστόσο οικονομικές δυνατότητες των μεταναστών διόρθωσαν σε μεγάλο βαθμό τις πληθυσμιακές ανατροπές της Πελοποννήσου. Επέτρεψαν την παλιννόστηση αρκετών ανδρών, η οποία αν και δεν ήταν πάντα οριστική, συνήθως οδηγούσε στην εγκυμοσύνη των γυναικών. Με τη νέα αναχώρησή τους οι μετανάστες άφηναν πίσω αγέννητα ή μικρά παιδιά. Για το μετανάστη ο οποίος είχε συγκεντρώσει κάποιο κεφάλαιο και σχεδίαζε να επιστρέψει και να συνεχίσει να ζει στην αγροτική κοινότητά του η απόκτηση πολλών παιδιών σήμαινε ό,τι και για τους μόνιμους κατοίκους: εξασφάλιση εργατικών χεριών τα οποία μάλιστα θα μπορούσαν να υποκαταστήσουν τον απόντα πατέρα και διασφάλιση της βιωσιμότητας της οικογένειας μπροστά στον κίνδυνο της υψηλής βρεφικής θνησιμότητας. Ο οικογενειακός προγραμματισμός ήταν άγνωστος στις ορεινές κοινότητες, παρέμενε όμως εξίσου ακατανόητος για τους μετανάστες οι οποίοι λόγω της σύντομης παραμονής τους στην Αμερική και της απομόνωσής τους από το αμερικανικό περιβάλλον δεν προλάβαιναν να μνηθούν σε νέα πρότυπα ζωής.⁵²¹

---

⁵¹⁹ Ζητήματα γαμηλιότητας, γονιμότητας σε συνάρτηση με τη μαζική και μακροχρόνια μετανάστευση των Πορτογάλων και των Ιταλών πραγματεύονται οι αντίστοιχες μελέτες των Caroline Bretell, *The men who migrate and the women who wait: Population and History in a Portuguese Parish*, Πρίνστον, Princeton University, 1986· Linda Reeder, *Widows in white*, ό.π. Βλ. επίσης σε μελέτη για τους Κινέζους μετανάστες της δυτικής ακτής της Αμερικής αναφορά στα προβλήματα στειρότητας των διεθνικών ζευγαριών και συχνές διαφημίσεις στα περιοδικά βοτάνων και χαπιών γονιμότητας. Madeline Yuan-yin Hsu, *Dreaming of Gold, Dreaming of Home*, ό.π., σ. 139-140. Βλ. σχόλια και σχετική παραπομπή για τη σύνδεση γεννητικότητας και μετανάστευσης σε ορεινές κοινότητες της Κεντρικής Ευρώπης στο Μαρία Παπαθανασίου, ό.π., σ. 65. Για τις δημογραφικές επιπτώσεις της υπερατλαντικής μετανάστευσης στη Νοτιοανατολική Ευρώπη βλ. Ulf Brunnbauer, ό.π., σ. 123-124.

⁵²⁰ *Νεολόγος Πατρών* 28/10/1906.

⁵²¹ Μαρία Παπαθανασίου, ό.π., σ. 65-68.

2. Γαμήλιες στρατηγικές και προίκα

Τα εμπόσματα επηρέασαν πολλαπλώς τη «γαμήλια αγορά» στις κοινότητες οι οποίες βίωσαν τη μαζική έξοδο των ανδρών. Η διάθεσή τους για την προικοδότηση των άγαμων γυναικών της οικογένειας διευκόλυνε το γάμο τους και στήριξε το θεσμό της οικογένειας. Ηθικός καταναγκασμός για τα αδέρφια, αλλά και προϋπόθεση αναπαραγωγής του οικιακού τρόπου παραγωγής ο οποίος βρισκόταν στον απόλυτο έλεγχο του πατέρα και αρχηγού του οίκου, η εξασφάλιση προίκας αναφέρεται ως προτεραιότητα των περισσότερων μεταναστών σε βάρος ακόμα και της ίδιας της εξόφλησης των χρεών προς τον τοκογλύφο η οποία ερχόταν συχνά σε «δεύτερη μοίρα»⁵²² αφού, όπως επισημαίνει ο Δ. Ψυχογιός, «χωρίς προίκα ο γάμος είναι αδιανόητος, είναι δυνατός μόνο ως παράβαση (κλέψιμο της νύφης)».⁵²³ Έχοντας συγκεντρώσει ένα ικανοποιητικό κεφάλαιο, μετά από σκληρή δουλειά και υπερβολικές στερήσεις, οι μετανάστες μπορούσαν πλέον να ικανοποιούν τις απαιτήσεις των υποψήφιων γαμβρών και να εξασφαλίζουν τη συγκατάθεσή τους για τη σύναψη γάμου με τις αδελφές ή τις κόρες τους.⁵²⁴ Προφύλασσαν έτσι τις γυναίκες από το στίγμα της «γεροντοκόρης», παράλληλα όμως απελευθερώνονταν και οι ίδιοι από τις οικονομικές και ηθικές δεσμεύσεις τους προς την οικογένεια και μπορούσαν να δρομολογήσουν το δικό τους γάμο.⁵²⁵ Τα κεφάλαια που συσσωρεύαν, συχνά μάλιστα και ο ίδιος ο μύθος που με τον καιρό καλλιεργήθηκε γύρω από τις περιουσίες των «Αμερικάνων», οδήγησαν γρήγορα σε πληθωριστικά επίπεδα την αξία της προίκας. Οι κόρες των «Αμερικάνων» προικίζονταν γενναιόδωρα, ταυτόχρονα όμως και οι ίδιοι οι παλινοστούντες ήγειραν για λογαριασμό τους υπέρμετρες αξιώσεις προς τις οικογένειες των υποψήφιων νυφών.⁵²⁶

Έτσι, προίκες σε μετρητά οι οποίες στην επαρχία Θηβών προ μετανάστευσης κυμαίνονταν το πολύ στις 300 έως 400 δραχμές, στη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα έφταναν στο ποσό των 5.000 έως και 10.000 δραχμών.⁵²⁷ Στην Αργολίδα ήδη στα 1905 οι προίκες είχαν εκτιναχτεί στις 5.000 δραχμές, ποσό που θεωρούνταν μυθώδες για την

⁵²² Χριστόδουλος Δαμίρης, *Περί της εκ Ζακόνθου μεταναστεύσεως*, ό.π., σ. 27.

⁵²³ Δημήτρης Κ. Ψυχογιός, «Συμβολή στη μελέτη των δημογραφικών φαινομένων», ό.π., σ. 177. Βλ. και τη μονογραφία του ίδιου για το ρόλο της προίκας στην αναπαραγωγή της χωρικής οικογένειας. Δημήτρης Κ. Ψυχογιός, *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1995².

⁵²⁴ Βλ. *Λακωνία* 24/1/1910· Γεώργιος Επ. Παπαγιάννης, «Η μετανάστευσις εν Αγρινίω», ό.π., σ. 116.

⁵²⁵ Z. Duckett Ferriman, *Home life in Hellas. Greece and the Greeks*, Λονδίνο, Mills & Boon, 1910, σ. 186-187· H. P. Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, ό.π., σ. 39-40.

⁵²⁶ Δημήτρης Κ. Ψυχογιός, «Συμβολή στη μελέτη των δημογραφικών φαινομένων», ό.π., σ. 179.

⁵²⁷ Φρίξος Ι. Κόλλιας, «Η μετανάστευσις εν τω δήμω Θίσβης της επαρχίας Θηβών», ό.π., σ. 165.

εποχή και την περιοχή ενώ στο λακωνικό Πάρνωνα οι κασέλες κάποιων ανύπαντρων γυναικών περιλάμβαναν ακόμα και 3.000 δολάρια.⁵²⁸ Λόγω της έλλειψης ανύπανδρων ανδρών τα ποσά αυτά προσφέρονταν αναγκαστικά σε υποψήφιους γαμπρούς η κοινωνική θέση των οποίων δεν πληρούσε συνήθως τα κριτήρια των οικογενειών. Όπως χαρακτηριστικά σχολίαζε σε ανταποκριτή αθηναϊκής εφημερίδας ευκατάστατος έμπορος της Σπάρτης, «και οι γαμβροί ακόμη είνε δυσεύρετοι, οι δε υπάρχοντες ζητούν υπέρογκα σχετικώς ποσά δια προίκα. Ένας αγωγιάτης τώρα ζητεί 5.000 δραχμάς».⁵²⁹

Ο γυναικείος πληθυσμός πάντως ο οποίος έμεινε πίσω δυσκολευόταν να βρει σύζυγο ακόμα και όταν διέθετε προίκες, γεγονός το οποίο σχολιαζόταν στον Τύπο και τις μελέτες των αρχών του νέου αιώνα ως μία ιδιαίτερα αρνητική πτυχή της μετανάστευσης. Υπό την πίεση της ανάγκης πολλές οικογένειες αναγκάζονταν να πλειοδοτήσουν στην προσφορά προίκας για τις ανύπαντρες θυγατέρες τους παρατείνοντας έτσι την παραμονή των απόδημων μελών τους στην Αμερική. Για την αίσια ευόδωση του συνοικεσίου της κόρης του αλλά και την υπερτίμηση της προίκας της ενημέρωνε πατέρας τον απόδημο γιο του το 1911. «Μάθε δε και δια το συνικέσιον ότι ετελείωσεν μεταξύ ημών και του Γ. Νικολάου και του εδόσαμεν 3.500 χιλιάδες δραχμάς, διότι μας αντιπράξαν και του Παναγιώτη ήθελον και αυτοί να δώσουν το κορίτσι εκεί και το πίσμα με έφερεν εις θέσιν να δώσουμε 3.500 δρ».⁵³⁰ Αρκετές οικογένειες πάντως άρχισαν να αναζητούν γαμπρούς σε άλλες περιοχές, να περιορίζουν τις αξιώσεις τους όσον αφορά τα προσόντα τους και να ενθαρρύνουν την εγκατάστασή τους στο πατρικό σπίτι της νύφης. Οι αντιστάσεις φαίνεται ότι ήταν πολλές, η απαξίωση όμως της ανύπαντρης κόρης και η έγνοια των γονέων για την αναπαραγωγή του οίκου και τη γηροκόμησή τους επέβαλλαν το συμβιβασμό.⁵³¹

Η υπόθεση που διατυπώνει η Μαρία Παπαθανασίου στη μελέτη της για τη «διάβρωση του ανδροπατροτοπικού συστήματος σε επίπεδο νοοτροπίας και πράξης, επομένως και στη διάβρωση σημαντικών κοινωνικο-οικονομικών δομών της ορεινής κοινωνίας» λόγω μετανάστευσης δείχνει να επαληθεύεται από τις πηγές της εποχής.⁵³² Όπως σχολίαζε το περιοδικό *Μαλεβός*, ο Βασσαράς Λακωνίας, ερημωμένος από τους

⁵²⁸ Κων/νος Δ. Μπούκουρας, *ό.π.*, σ. 370· Φαίδων Κουκουλές, *ό.π.*, σ. 20-21, 88-99.

⁵²⁹ *Νέον Άστυ* 9/03/1902.

⁵³⁰ Β. Αναγνωστόπουλος προς Α. Αναγνωστόπουλο, Μάτσανι 30/01/1911. Ιδιωτική Συλλογή Οικ. Αναγνωστόπουλου.

⁵³¹ Χαρακτηριστική είναι η ειρωνεία με την οποία περιέγραφε ερευνητής στην επαρχία της Ευρυτανίας την αποδοχή της λύσης του «σώγαμπρου» από οικογένειες με απόδημα τέκνα: «*Η δυστυχής μήτηρ έχασε τους δύο υιούς της και την μίαν θυγατέρα της και έμεινε με την μικροτέραν, αναμένουσα από εσώγαμβρον προκοπήν...*». Δημήτριος Γ. Τσαούσης, «*Η μετανάστευσις εν τη επαρχία Ευρυτανίας*», *ό.π.*, σ. 189.

⁵³² Μαρία Παπαθανασίου, *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο*, *ό.π.*, σ. 74.

ενήλικες άνδρες από τα τέλη του 19ου αιώνα μετατράπηκε γρήγορα σε ένα «νυφοπάζαρο» για την ευρύτερη περιοχή της Λακωνίας ενώ η φήμη για τις «αμερικανικές» προίκες των θυγατέρων και η κινητοποίηση των προξενιτών προσέλκυσαν «ξενόγαμπρους» από όλη την Πελοπόννησο. *«Σε τρία πέντε χρόνια ερήμωσε το χωριό από άνδρες κι έμειναν μόνο γυναίκες γέροι και μικρά παιδιά. Κι' ακολούθησε αμέσως κρίσις από γαμπρούς. Τα κορίτσια του κάκου περίμεναν να 'ρθη η τύχη τους. Κι αρχίζει τότε μιά νέα κοινωνική κατάσταση στο χωριό. Κάθε ένας ξυποληγής που περνούσε από το χωριό και ζητούσε να παντρευτεί εύρισκε πολλούς πρόθυμους να μεσητεύσουν για νύφη».*⁵³³ Η παρουσία «σώγαμπρων» στα χωριά, χωρίς μάλιστα αυτή να ισοδυναμεί με άλλα υλικά και συμβολικά οφέλη για την οικογένεια της νύφης, προσεγγιζόταν αρνητικά ακόμα και στο Μεσοπόλεμο γεγονός που συνδέεται με τη δυσκολία αποδοχής της μονόπλευρης ανάληψης των οικονομικών βαρών του γάμου. Καταδεικνύει επίσης το φόβο των κλειστών χωριών για την εγκατάσταση πολυάριθμων ξένων ανδρών, την επιφυλακτικότητά τους απέναντι στις διαφορετικές νοοτροπίες και την ανησυχία τους για τον κίνδυνο ανατροπής των ισορροπιών μέσα στο χωριό. *«Άλλως τε οι ξενόγαμπροι είναι σαράντα και πλέον και με τον όγκο τους και τον όγκο των συγγενών των γυναικών των αυτοί κανονίζουν την κοινή γνώμη του χωριού»*, περιέγραφε για το συγκεκριμένο χωριό ο ίδιος σχολιαστής. Οι επικριτικές αναφορές του *«[σ]τη σαλατοποίηση της οικογένειας»* συνοδεύονταν ωστόσο και από πιο νηφάλιες εκτιμήσεις σύμφωνα με τις οποίες οι γαμήλιες αυτές πρακτικές αναπλήρωναν τις δημογραφικές απώλειες που είχε προκαλέσει η μετανάστευση και έδιναν ζωή στα ερημωμένα χωριά ενώ άφηναν περιθώρια για τη διαμόρφωση των κοινών συνηθειών μεταξύ του λαού. *«Η ανακατοσούρα αυτή γίνηκε αφορμή να μη στο χωριό μας καινούριο αίμα, καθώς το ίδιο γίνηκε και σ' όλα τα χωριά που ερημώθηκαν από την Αμερική.[...] Οι ξενόγαμπροι μας επρόσφεραν εκτός από το, πολλές φορές, διαλεχτό τους αίμα και κάτι σπουδαιότερο. Μας έδωκαν παιδιά. Χωρίς αυτούς, οι κάτοικοι του χωριού θα ήταν πολύ λιγότεροι».*⁵³⁴ Το άνοιγμα των χωριών στους «ξενόγαμπρους», ακόμα και κατώτερους οικονομικά, καταδείκνυε πράγματι την αγωνία τους για την αναπαραγωγή των γυναικών με άνδρες «εύρωστους» και «υγιείς», αφού ήταν διάχυτη η αντίληψη ότι

⁵³³ Μαλεβός, αρ. 20, Νοέμβριος 1922, σ. 24.

⁵³⁴ Μαλεβός, αρ.20, Νοέμβριος 1922, σ. 24.

οι λιγοστοί άντρες οι οποίοι δεν είχαν ακολουθήσει το ρεύμα της μετανάστευσης δεν ήταν οι «βιολογικώς ακμαιότεροι».⁵³⁵

Η ίδια πάντως η κατοχή χρημάτων, έστω και φυλαγμένων μέσα στα μπαούλα, είχε θεωρηθεί επαρκής για να ενισχύσει την κοινωνική θέση των χωρικών και να καθορίσει τις γαμήλιες επιλογές τους. Στα μεταναστευτικά χωριά οι ανύπαντρες κοπέλες κατηγοριοποιούνταν ανάλογα με το αν οι κασέλες τους είχαν αμερικανικό χρήμα ή όχι και τα προξενιά αυξάνονταν με τη φήμη και μόνο ότι η οικογένεια της νύφης λάμβανε δολάρια από Αμερική. Οι «πολύφερνες νύφες» θεωρούνταν περιζήτητες και οι αξιώσεις των οικογενειών τους ως προς τα προσόντα που θα είχαν οι υποψήφιοι γαμβροί είχαν προκλητικά μεταβληθεί. Τα «φουσκωμένα μυαλά» των μανάδων αναζητούσαν πλέον «λιμοκοντόρους», δηλαδή γιατρούς, δασκάλους, υπαλλήλους και φυσικά παλιννοστούντες «Αμερικάνους». Όσοι νέοι δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις αυτές αναχωρούσαν και οι ίδιοι για την Αμερική με την προσδοκία ότι τα μεταναστευτικά κέρδη θα μπορούσαν εγκαίρως να διορθώσουν τα προξενιά που είχαν χαλάσει.⁵³⁶ Η «τιμή» του «αμερικανικού» χρήματος άφηνε μεγάλα περιθώρια αναπλήρωσης των κληρονομικών «κενών» τιμής, όπως διαφαίνεται και στο δημοτικό τραγούδι της εποχής.

*«Εγώ της ζήτησα φιλί κι αυτή μου ζήτησε φλουρί
πού να το βρω το φλουράκι είμαι το φτωχό παιδάκι.
Θα παώ στην Αμερική να καζαντήσω ένα φλουρί
και θα έρθω να σε πάρω με παπά και με κουμπάρο...»⁵³⁷*

Παρά την ταπεινή τους καταγωγή οι παλιννοστούντες «δολαριούχοι» μετατρέπονταν σε περιζήτητους γαμβρούς, καταφέροντας πράγματι πολλοί από αυτούς μέσω επιγαμιών να συνάψουν συγγενικούς δεσμούς με μεγαλοοικογένειες της περιοχής τους. Οι αδελφοί Νιάρχοι από τη Βαμβακού Λακωνίας μετανάστευσαν στην Αμερική στα τέλη του 19^{ου} αιώνα χάρη στη χρηματοδότηση του εισιτηρίου τους από τους συμπατριώτες τους αλευροβιομήχανους στον Πειραιά, αφούς Κουμάνταρους, κοντά

⁵³⁵ Η αντίληψη αυτή αναπαραγόταν και από τους μελετητές της εποχής. Ο Πολύζος, για παράδειγμα, επισήμαινε ότι οι διαθέσιμοι άνδρες για γάμο σε χωριά με μαζική αποδημία δεν ήταν απλώς λιγοστοί αλλά και σε μεγάλο ποσοστό απορριφθέντες από τις υπηρεσίες μετανάστευσης για λόγους υγείας (με τους συνηθέστερους ωστόσο να αφορούν ασθένειες των ματιών). Ν. J. Polyzos, *Essai*, ό.π., σ. 213. Εκφράζοντας ευγονικές αντιλήψεις ο Κρίκος παρέθετε και στατιστικά στοιχεία για το ύψος και το βάρος των παιδιών της υπαίθρου στο τέλος του Μεσοπολέμου για να αποδείξει «τις εκφυλιστικές τάσεις» του πληθυσμού της επαρχίας αφού λόγω της μετανάστευσης «πολλά εκ των εκλεκτών θηλέων [...] ηναγκάστησαν να συμβιβασθούν και να αρκεσθούν εις ό,τι ποιοτικώς κατώτερον προσέφεραν η αγορά», δηλαδή εις κατωτέρους ανδρικούς τύπους». Αλέξ. Κρίκος, *Η μετανάστευσις*, ό.π., σ. 20-21.

⁵³⁶ Φαίδων Κουκουλές, ό.π., σ. 20-21, 88-99.

⁵³⁷ Παρατίθεται στο Βασίλης Νιτσιάκος, *Οι ορεινές κοινότητες της βόρειας Πίνδου*, ό.π., σ. 108.

στους οποίους δούλεψαν για ένα διάστημα. Στο Buffalo της Νέας Υόρκης δραστηριοποιήθηκαν στο χώρο των ζαχαροπλασטיών και μετά από μια δεκαετία επέστρεψαν για να ασχοληθούν με το εμπόριο λαδιού στον Πειραιά. Ο Σπύρος Νιάρχος εξαργύρωσε τη φήμη του πετυχημένου «Αμερικάνου» με το γάμο του με την κόρη του Σταύρου Κουμάνταρου, Ευγενία.⁵³⁸

Η Αμερική όμως προσέφερε προοπτικές αποκατάστασης και στις άπορες κοπέλες, πολλές από τις οποίες δέχονταν πρόσκληση μετανάστευσης από κάποιο μακρινό συγγενή.⁵³⁹ Η παρουσία στα υπερωκεάνια πολλών ασυνόδευτων γυναικών μετά τη λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και ειδικά μετά την επιβολή των αμερικανικών περιοριστικών νόμων αποτελούσε μια νέα πτυχή της αλυσιδωτής μετανάστευσης.⁵⁴⁰ «Νύφες από φωτογραφία» οι περισσότερες, πραγματοποιούσαν το υπερωκεάνιο ταξίδι με προπληρωμένο από τους μνηστήρες το εισιτήριο αν όχι στη δεύτερη θέση, τουλάχιστον σε υπερωκεάνιο των ελληνικών γραμμών για λόγους προστασίας της τιμής τους.⁵⁴¹ Η έλλειψη ανύπαντρων γυναικών στις μεταναστευτικές κοινότητες και η δυσκολία πολλών μικροεπιχειρηματιών να αφήσουν σε αντικαταστάτες τα καταστήματά τους και να ταξιδεύσουν οι ίδιοι στην Ελλάδα τούς ωθούσαν στην πρακτική λύση της πρόσκλησης των νυφών στην Αμερική.⁵⁴² Η αναζήτησή τους στον τόπο καταγωγής με μεσάζοντα και αναγκαστικά χωρίς οικονομικές αξιώσεις απήλλασσε πολλές φτωχές οικογένειες με ανύπαντρες κόρες από την υποχρέωση παροχής προίκας ενώ μακροπρόθεσμα εξασφάλιζε μικροεμβάσματα για την οικονομική συντήρησή τους.⁵⁴³ Οι αυξημένες ανάγκες για ανύπαντρες στις ελληνικές κοινότητες της Αμερικής συνέβαλλαν φυσικά στην οικονομική ανακούφιση και των ίδιων των μεταναστών οι περισσότεροι από τους οποίους είχαν επίσης οικονομικές

---

⁵³⁸ Πάνος Κορομβόκης, *Ιστορικοί μετασχηματισμοί και ενεργητική λειτουργία: Η περίπτωση του χωριού Βαμβακού Λακωνίας*, Διπλωματική Εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 2014, σ. 62-64.

⁵³⁹ Constant M. Constance, *Austin Launch*, ό.π., σ. 209-214· Δημήτριος Ν. Γαλάνης, «Μελέτη περί Μεταναστεύσεως εν τω Δήμω Φενεού της επαρχίας Κορινθίας», ό.π., σ. 63· Δημήτριος Γ. Τσαούσης, «Η μετανάστευσις εν τη επαρχία Ευρυτανίας», ό.π., σ. 189.

⁵⁴⁰ Για την πρόκληση αλυσιδωτής μετανάστευσης μέσω της αναζήτησης νυφών βλ. Eric Richards, «Running home from Australia: intercontinental mobility and migrant expectations in the nineteenth century», στο Harper Marjory (επιμ.), *Emigrant homecomings. The return movement of emigrants, 1600-2000*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 2005, σ. 95. Για το ρόλο της προίκας στην αυτοτροφοδότηση της μετανάστευσης βλ. Δημήτρης Κ. Ψυχογιός, «Συμβολή στη μελέτη των δημογραφικών φαινομένων του 19ου αιώνα», ό.π., σ. 179.

⁵⁴¹ *Νεολόγος Πατρών* 2/06/1922.

⁵⁴² Βλ. κριτική από φοιτητή του Ανδρεάδη στην πρακτική πολλών μεταναστών να παραλαμβάνουν «δίκην εμπορεύματος» τις υποψήφιες νύφες στην Αμερική. Ιωάννης Γ. Σακελλάριος, «Περί της μετανάστευσεως εν τω δήμω Λαυρεωτικής», ό.π., σ. 128.

⁵⁴³ C. M. Constant, *Austin Launch*, ό.π., σ. 86-87, 158· Th. Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 72-73.

υποχρεώσεις απέναντι στις θυγατέρες της δικής τους οικογένειας. «Οι ενδιαφερόμενοι πατέρες ή αδελφοί, οι οποίοι ευρίσκοντο εγκατεστημένοι εν Αμερική προ ετών, [ήρχισαν] να καλώσι πλησίον των τας θυγατέρας ή αδελφάς των, τας εν ώρα γάμου, ας συζευγνύουσιν εκεί μετά συμπατριωτών των, προικίζοντες μάλιστα αυτάς ολιγώτερον εκεί ή εδώ, όπου ασυγκρίτως μείζονας αξιώσεις έχουσιν οι επανακάμπτοντες «Αμερικάνοι», σχολίαζε μελετητής για το μεταναστευτικό νομό της Αρκαδίας.⁵⁴⁴ Ο περιορισμός του ύψους της προίκας που προσέφεραν οι μετανάστες θα πρέπει να συσχετισθεί και με τα έξοδα που οι ίδιοι είχαν καταβάλει για να τις φέρουν στην Αμερική, όπως μαρτυρά η παρακάτω επιστολή: «Όσον αφορά δια το κορίτσι μην στεναχωριέσαι πατέρα καθόλου. Αι τώρα όπου έβαλα σειρά καλή αν θέλη ο Θεός πολύ γρήγορα θα απαλλαχτούμε κι απ' αυτήν την φροντίδα. Μόλις πιάσω μερικά χρήματα σας στήλω όπως την φέρω εδώ πέρα την μίαν, λοιπόν υπομονή και όλα θα γίνουνε και επιτέλους στα κάτω της γραφής δεν γεράσανε ακόμα να υπάρχει φόβος μήπως μείνουν ανύπαντρες ακόμα δεν είναι είκοσι χρονών. Όταν δε έλθουν εδώ πέρα να έχω να παντρεύω», υπόσχεται στον πατέρα του ο μετανάστης Σωτήριος Μπολάνης το 1916.⁵⁴⁵

Ο θεσμός της προίκας αν και φαίνεται ότι είχε από ανάγκη σε μεγάλο βαθμό εξασθενήσει στην Αμερική, δεν είχε ωστόσο καταργηθεί. Μπορεί κάποιοι Ελληνοαμερικανοί να χαρακτήριζαν το έθιμο συντηρητικό και ιδιαίτερα καταπιεστικό, ωστόσο στην πραγματικότητα ήταν αρκετοί αυτοί οι οποίοι όταν τους παρουσιαζόταν ευκαιρία, προσπαθούσαν να το τηρήσουν.⁵⁴⁶ Όσοι μετανάστες για παράδειγμα ταξίδευαν οι ίδιοι στην πατρίδα προς αναζήτηση της κατάλληλης νύφης και με σκοπό την άμεση επιστροφή και δημιουργία οικογένειας στην Αμερική, προέβαλλαν οικονομικές απαιτήσεις. Παραιτούνταν συνήθως από την ακίνητη περιουσία ή την υλική προίκα οι οποίες δεν θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν στο Νέο Κόσμο, όχι όμως και από την αξίωση μετρητών το ύψος των οποίων διαπραγματεύονταν ανάλογα με τη

---

⁵⁴⁴ Δημήτριος Στ. Μασκαλέρης, «Περί Μεταναστεύσεως εν τω Δήμω Τεγέας», ό.π., 97-98. Βλ. προικοσύμφωνο που συντάχθηκε στη Βοστώνη των ΗΠΑ το 1910 από τα τρία αδέρφια Πανταζέλου από το Γεωργίτσι Λακωνίας με το οποίο προίκιζαν την αδελφή τους με εννιακόσια τάληρα αμερικανικά (4.680 δρχ.) προκειμένου να έρθει σε γάμο στην Αμερική με τον επίσης μετανάστη έμπορο Αργ. Κανελλόπουλο από το Βρουλιά Σελλασίας. Το ποσό ήταν σαφώς κατώτερο από εκείνο που θα έδιναν για να βρουν γαμβρό για την αδελφή τους στη Λακωνία. Άλλωστε οι ίδιοι αναλάμβαναν να χρηματοδοτήσουν και το ταξίδι της. Γιάννης Α. Κούτσης, *Ένα χωριό μια ιστορία: Γεωργίτσι και Γεωργιτσιάνοι*, Αθήνα, [χ.έ.], 1999, σ. 97-98.

⁵⁴⁵ Παρατίθεται στο Γιάννης Α. Κούτσης, *Ένα χωριό μια ιστορία*, ό.π., σ. 99.

⁵⁴⁶ Theodore Saloutos, *The Greeks in the United States*, ό.π., σ. 86-87.

φήμη που οι ίδιοι είχαν καλλιεργήσει για την προκοπή τους.⁵⁴⁷ Η παρουσία μάλιστα των «Αμερικάνων» στη γενέτειρα δημιουργούσε μια έντονη κινητικότητα. Οι παλιννοστούντες κυκλοφορούσαν, διασκεδάζαν και σκορπούσαν δολάρια την ώρα που προξενήτρες αναζητούσαν την κατάλληλη νύφη. Παρόντες σε γάμους, βαφτίσια, ονομαστικές εορτές και κυριακάτικες λειτουργίες, γεννούσαν προσδοκίες σε κάθε ανύπαντρη κοπέλα η οποία είχε μεγαλώσει με τις ιστορίες για τα πλούτη και τη μόρφωση των «Αμερικάνων» και τη μοντέρνα ζωή της Αμερικής.⁵⁴⁸

Ωστόσο, ο γάμος με τους πολυδολλαριούχους γαμβρούς δεν ήταν πάντα αυτό που οι περισσότερες νέες περίμεναν. Αταίριαστοι ηλικιακά οι γάμοι μεταξύ των μεσόκοπων αποκατεστημένων Ελληνοαμερικανών και των νεαρών φτωχών κοριτσιών δημιουργούσαν απογοητεύσεις στις νύφες, φόβους-ζηλοτυπίες στους γαμβρούς και ποικίλα καλαμπούρια και κουτσομπολιά στα χωριά. Μετανιωμένοι για την επιλογή τους, όταν η εμφάνιση των υποψήφιων νυφών απέκλινε κατά πολύ από την εικόνα της φωτογραφίας που τους είχε αποσταλεί, κάποιοι μετανάστες δεν δίσταζαν να τις εγκαταλείψουν στο λιμάνι της Νέας Υόρκης.⁵⁴⁹ Οι γάμοι αυτοί διατηρήθηκαν επίσης στη συλλογική μνήμη ως «αφύσικοι» μέσα από ένα πλήθος σατιρικών τραγουδιών.

<p>1. Στου Γυθείου το λιμάνι <i>Ήρθαν οι Αμερικάνοι</i> <i>Με γαρύφαλλο στο πέτο</i> <i>Για να παντρευτούν και εφέτο.</i> <i>Σούρα σούρα το φουστάνι</i> <i>Για να ρθουν οι Αμερικάνοι</i> <i>Με δολλάρια και λίρες.</i> <i>Για να πάρουν τις μικρούλες.</i>⁵⁵⁰</p>	<p>Οι Αμερικάνοι <i>Ήρθανε, ωραία κόρη,</i> <i>ήρθαν' οι Αμερικάνοι</i> <i>ήρθαν' οι Αμερικάνοι</i> <i>μέρα νύχτα 'ς το σεριάνι.</i> <i>Με γαρούγαλλο 'ς το πέτο</i> <i>για να παντρευτούνε φέτο.</i> <i>Τα κορί, ωραία κόρη</i> <i>τα κορίτσια τα καϊμένα</i> <i>Τα κορίτσια τα καϊμένα</i> <i>βγαίνουν όλα στολισμένα.</i> <i>Φρούστου φρούστου το φουστάνι,</i> <i>πάρτε μας Αμερικάνοι.</i></p>
--	--

⁵⁴⁷ Ο νεαρός Σπύρος Σαρής από τη Λακωνία επέλεξε ως σύζυγο την κόρη ενός τοκογλύφου αξιοποιώντας τη φήμη που κυκλοφορούσε στη γενέτειρά του για την περιουσία των 30.000 δολαρίων που είχε δημιουργήσει στην Αμερική. Grace E. Marshall, *Eternal Greece*, ό.π., σ. 80.

⁵⁴⁸ Grace E. Marshall, *Eternal Greece*, ό.π., σ. 76. Η επιστροφή του Αμερικάνου «μπεκιάρη» ηλικίας τριάντα ενός ετών στο ορεινό χωριό της Ηπείρου το 1925, ντυμένου στην τρίχα και με τη φήμη της κατοχής μιας ανθηρής επιχείρησης στην Αμερική «*κούρντισε τις παντρολογήστρες του χωριού*». Το προξενικό έγινε με τη δεκαεπτάχρονη κόρη του καλοστεκούμενου μυλωνά η οποία μπορεί να μην γοητεύτηκε από το φαλακρό και κοντόχοντρο γαμβρό, όμως εντυπωσιάστηκε από τα άσπρα χέρια του και τους καλούς τρόπους. Το εικοσαδóλαρο που άφησε επιδεικτικά στο δίσκο το βράδυ του προξενικού επιβεβαίωσε τη φήμη του ως ανοιχτοχέρη. Νίκος Γκατζογιάννης, *Ελένη*, ό.π. (κεφ. Η «Αμερικάνα»).

⁵⁴⁹ Θεόδ. Π. Μπρεδήμας, *Μεσσήνιοι και Μανιάτες οι πρώτοι μετανάστες στην Αμερική (1914-1934)*, ό.π., σ. 165-166.

⁵⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 166.

2. Μάνα, Τούρκοι, μάνα, Φράγκοι
μάνα τρεις Αμερικάνοι
ήρθανε, καλέ μητέρα
ήρθανε για να με πάρουν (δεις)
στο Τσικάγο να με πάγουν.
Μάνα, πε, καλέ μητέρα
Μάνα πέφτω και πεθαίνω (δεις)
στο Τσικάγο δεν πηγαίνω.⁵⁵²

3. Τα δολλάρια

Του χιλιαναθεμέν' ο γυιός,
Γιατί δεν ήρχονταν πιο νιος,
Μόν' ήρθε με ψαρά μαλλιά,
Και θέλει και γυναίκα νια,
Κι' από κάτ' απ' τη τραγιάσκα,
Κρύβει τα μαλλιά του τ' άσπρα.

Βράσε τα δολλάριά σου
Για να βάψης τα μαλλιά σου.
Μένα αγαπητικός μου,
Είναι ο καλλίτερος του κόσμου,
Το πουλί μου μένα κάνει
Για σαράντα Αμερικάνοι,
Δεν αλλάζω γω το νιο μου,
Μ' όλον τον χρυσόν του κόσμου.

Το πουλί μου καμαρόνω,
Τα δολλάρια μοντζόνω.

Όλα τα δόντια τ' είν' χρυσά,
Κ' έχει διαμάντια περισσά,
Το μουστάκι του ζυρίζει,
Μ' από γερατειά μυρίζει,
Βάζει πούντρες και κολώνια,
Μα δεν κρύβονται τα χρόνια.

Κρύψε τα δολλάριά σου'
Να τα τρωσ στα υστερνά σου

Δεν μ' αρέσει δεν μ' αρεσει,
Το Αχεπικό σου φέσι,
Κι άντες το παράπονό σου,
Να το πης στον αρχηγό σου,
Στου Μαστρολιανού το γυιο,

⁵⁵¹ Μαλεβός, αρ. 23, Μάρτιος 1923, σ. 83· Μαν. Τριανταφυλλίδης, *Έλληνες της Αμερικής*, ό.π., σ. 50.

⁵⁵² Μαλεβός, αρ. 41, Σεπτέμβριος 1924, σ. 294.

Που τον έχεις αρχηγό.

*Νάχα τα δολλάρια σου,
Μα να μην είμαι δικιά σου.*

*Με δολλάρια και λίρες
Την μικρούλα την επήρες,
Μα πριν πας στο Καστιγκάρι,
Κάποιος άλλος θα στην πάρη
Μπάρμπα σαρανταπεντάρη.*

*Νάχα τα δολλάρια σου,
Να τα τρώγω στην υγεία σου.⁵⁵³*

4. *Μη με στέλνεις, μάνα μ', στην Αμερική•
εγώ θα μαραζώσω, θα πεθάνω εκεί.
δολλάρια δε θέλω, πώς να σου το πω;
θέλω ελιές, κρεμμύδι κι εκείνον π' αγαπώ.
Με έχει φιλημένη μεσ' στις ρεματιές
και αγκαλιασμένη κάτω απ' τις ιτιές.
Γιώργο μου, σ' αφήνω, φεύγω μακριά,
παν να με παντρέψουν μες στην ζενιτιά.
Σαν αρνί με πάνε να με σφάζουνε,
κι από τον καημό μου θα με θάψουνε.⁵⁵⁴*

Όπως φαίνεται, λίγες ήταν οι κοπέλες οι οποίες επιδείκνυαν ένα ανεξάρτητο πνεύμα και απέρριπταν το συνοικέσιο με ένα μετανάστη. Οι περισσότερες υποτάσσονταν στη βούληση της οικογένειάς τους και στους οικονομικούς καταναγκασμούς. Τα ερωτικά δράματα τα οποία απασχολούσαν συχνά τις στήλες των τοπικών εφημερίδων αποκάλυπταν τα διλήμματα των ανύπαντρων κοριτσιών και την πίεση υπό την οποία δέχονταν την πρόταση γάμου των «Αμερικάνων».⁵⁵⁵ Ασυμφωνία όμως και κοινωνική χαρακτηρίζει τους γάμους μεταξύ βιοπαλαιστών μεταναστών και γυναικών οι οποίες προέχονταν από ξεπεσμένες οικονομικά μεγαλοοικογένειες.⁵⁵⁶ Ακόμα και για αυτές τις οικογένειες πάντως ο γάμος κάποιας κόρης με έναν «Αμερικάνο» θεωρούνταν μεγάλη

⁵⁵³ *The AHEPA Magazine* III, 4, Σεπτέμβριος 1929, σ. 33.

⁵⁵⁴ Γκυ Σωνιέ, *Το δημοτικό τραγούδι της ζενιτιάς*, ό.π., σ. 297.

⁵⁵⁵ Βλ. δολοφονία νεαρής, λογοδοσμένης με μετανάστη στην Αμερική, και αυτοκτονία του δράστη, συνομηλίκου της ο οποίος ήταν ερωτευμένος μαζί της. *Νεολόγος Πατρών* 15/10/1923. Βλ. απόπειρα δολοφονίας κατά παλιννοστούντα από ντόπιο ενδιαφερόμενο για τη δασκάλα την οποία ο πρώτος κατάφερε να παντρευτεί με συνοικέσιο. *Νεολόγος Πατρών* 13/08/1927, 21/08/1927.

⁵⁵⁶ Ο πρώτος γάμος της Λούλας Ρίτσου, είχε γίνει με τον μετανάστη Δημ. Σταυρόπουλο ο οποίος ήταν 22 χρόνια μεγαλύτερός της και πρώην εργάτης στα κτήματα του πατέρα της. Σπουδαγμένη, νέα και ανεξάρτητη η ίδια δέχτηκε το συνοικέσιο λόγω των οικονομικών προβλημάτων που αντιμετώπιζε αυτή και ο ασθενής αδελφός της. Λούλα Ρίτσου-Γλέζου, *Τα παιδικά χρόνια του αδελφού μου*, ό.π., σ. 118-133.

τιμή και ανέλπιστη τύχη έστω και αν αυτό σήμαινε αναχώρησή της για μόνιμη εγκατάσταση στη μακρινή Αμερική.⁵⁵⁷

Οι αντιλήψεις πάντως των Ελληνοαμερικανών για τα προσόντα των υποψήφιων νυφών φαίνεται ότι έχουν αλλάξει στο Μεσοπόλεμο και τα κριτήρια επιλογής τους έχουν αυστηροποιηθεί. Οι υποψήφιοι γαμβροί οι οποίοι κατέφθαναν στην Ελλάδα αυτή την περίοδο σε ατομικά ταξίδια ή εκδρομές συλλόγων εκδήλωναν προτίμηση για κοπέλες με παιδεία και κοινωνική μόρφωση, συχνά μάλιστα αστές, όπως καταδεικνύουν τα αγγελτήρια γάμων τα οποία δημοσιεύονται στον επαρχιακό Τύπο. Ελληνοαμερικανοί επιχειρηματίες με οικονομική δύναμη, κάποια σχετική μόρφωση και δράση στους ομογενειακούς συλλόγους επέλεξαν ως συντρόφους κόρες ιστορικών/αρχοντικών οικογενειών, κόρες και αδελφές ιατρών, δημάρχων, φαρμακοποιών, δημοσιογράφων, στρατιωτικών, δικηγόρων και συμβολαιογράφων οι οποίες διέθεταν «ελληνοπρεπή ανατροφή» και συμπληρωματική μόρφωση.⁵⁵⁸ Περιζήτητες ήταν οι διδασκάλισσες,⁵⁵⁹ οι μαίες⁵⁶⁰ και γενικά οι απόφοιτες οικοκυρικών σχολών, διδασκαλείων και Αρσακείων οι οποίες εκτιμούνταν από τους Ελληνοαμερικανούς όχι για τα επαγγελματικά τους προσόντα αλλά για τα μορφωτικά τους εφόδια τα οποία θα τους επέτρεπαν να ανταποκριθούν ως σύζυγοί τους στην κοινωνική ζωή της Αμερικής. Οι προτιμήσεις αυτές μάλιστα ωθούσαν με τη σειρά τους πολλές οικογένειες να ενθαρρύνουν τη μόρφωση των κοριτσιών τους, να τις απομακρύνουν από τις αγροτικές ασχολίες και να τις προετοιμάζουν για την αστική ζωή. Οι αλλαγές στις αντιλήψεις των μεταναστευτικών κοινοτήτων απέναντι στην εκπαίδευση των θηλέων επισημαίνονταν το 1925 στο λακωνικό Τύπο: *«Γενικώς η παιδεία υστερεί ιδίως των θηλέων λόγω των γεωργικών εργασιών και του μη επαρκούς αριθμού Παρθεναγωγείων και Δημ. Σχολείων. [...] Ήδη όμως και κατόπιν της διαφοράς του δολλαρίου προς την δραχμήν μας και της μεγάλης ζήτησεως Ελληνίδων νυμφών εις Αμερικήν, ήρχισε να παρατηρείται αρκετά μεγάλη προθυμία εκ μέρους των γονέων δια την μόρφωσιν των αρρένων και θηλέων.*

⁵⁵⁷ Βλ. την ιστορία κόρης δικηγόρου της Σπάρτης η οποία παντρεύτηκε με «Αμερικάνο». Ο πατέρας προτίμησε να την παντρέψει με μετανάστη για να αποφύγει την καταβολή προίκας. Η κοπέλα η οποία διέθετε κάποια μόρφωση και είχε ζήσει με άνεση, έμεινε σύντομα χήρα να μεγαλώνει μόνη της ένα παιδί στο Σικάγο. Constant M. Constance, *Austin Launch*, ό.π., σ.157-159.

⁵⁵⁸ *Νεολόγος Πατρών* 30/10/1922, 30/11/1923· *Καλάβρυτα* 20/06/1930, 22/01/1931· *Ο Οινούντιος*, τχ.19, Ιούλιος 1928, σ. 226. Βλ. επιστολή ταγματάρχη προς απόδημο συγγενή του: «Φρόντισε για γαμπρό γιατί η μεγάλη η κοπέλλα μου κοντεύει να γίνη της παντριάς και θέλω να βρης κανένα γαμπρό αϊτό με αρκετά δολάρρια». Δημήτριος Λάνης προς Σπύρο Ζώη, Βατοχώριον Φλωρίνης 1/12/1939, Αρχείο Σπυρίδωνος Ζώη, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

⁵⁵⁹ *Νεολόγος Πατρών* 7/06/1920, 13/06/1921.

⁵⁶⁰ *Νεολόγος Πατρών* 9/02/1930.

Τούτο οφείλεται αφ' ενός μεν εις το ότι ο πατέρας η ο αδελφός επλούτισεν εις Αμερικήν και κατά την αντίληψίν των δεν είναι πρόπον να εργάζωνται πλέον αφ' ετέρου η Αμερικήν εθέσπισεν νόμους δι' ων δεν δέχεται εις το έδαφός της εφ' εξής αγραμμάτους άρρενας και θήλεις». ⁵⁶¹

Για τον εντοπισμό των υποψήφιων νυφών οι ενδιαφερόμενοι Ελληνοαμερικανοί επιστράτευαν τα εθνοτοπικά δίκτυα ενώ δεν έλειπαν και οι περιπτώσεις αναζήτησής τους μέσω μικρής αγγελίας. ⁵⁶² Η πρακτική αυτή θα πρέπει να συνηθιζόταν από αρκετούς Ελληνοαμερικανούς τη δεκαετία του 1930, όπως φαίνεται από το ειρωνικό σχόλιο χρονογράφου αθηναϊκής εφημερίδας το 1935: «Κύριος, όστις, κατά τα γραφόμενά του, ήλθεν από το εξωτερικόν και έχει ετήσιον εισόδημα 400 χιλιάδων δραχμών, εδημοσίευσε, προ ημερών, μίαν μικράν αγγελίαν εις αθηναϊκάς εφημερίδας, δια της οποίας εξήτει... νύφην με ωρισμένα προσόντα και χωρίς προίκα. [...] Ο εν λόγω κύριος δεν ημπορούσε να είναι κανείς άλλος παρά έλλην μετανάστης της Αμερικής που 'έπλενε πιατικά στα μεγάλα ξενοδοχεία της Νέας Υόρκης ή πωλούσε μπανάνες και γκαζόζες με το καροτσάκι' ή πρώην 'λαντζέρης', ο οποίος έκαμε τα δολλάρια του δραχμάς και ήλθε 'με τα χρυσά του δόντια' να αγοράση νύφη. ⁵⁶³

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1920 μεσολαβητικό ρόλο ανέλαβαν και οι ομογενειακοί σύλλογοι. Οι ομαδικές εκδρομές που διοργάνωναν στην πατρίδα λειτούργησαν ως μέσο γνωριμίας όσων ομογενών παρέμεναν ανύπανδροι με νεαρές από όλη την Ελλάδα οι οποίες ήλπιζαν σε μια καλύτερη τύχη. Το γεγονός της μαζικής άφιξης ανύπαντρων μεταναστών στην Ελλάδα είχε εντυπωσιάσει τον ξένο Τύπο ο οποίος μάλιστα είχε χαρακτηρίσει το τρίτο οργανωμένο ταξίδι της ΑΧΕΠΑ και τη μετακίνηση περίπου χιλίων Ελληνοαμερικανών ως τον «γαμήλιον πλουν των 1000» ενώ είχε αναγορεύσει το «Σατούρνια» σε «Υπερωκεάνιο των Συζύγων». ⁵⁶⁴ Η κινητοποίηση προξενιτών, ακόμα και επαγγελματιών μεσιτριών γάμου στην πρωτεύουσα ήταν μεγάλη κάθε φορά που κατέφθανε κάποιος Ελληνοαμερικανικός Σύλλογος και ο γυναικείος πληθυσμός επιδιόταν σε έναν αγώνα απόκτησης ενός Αχέπανς ή Γκάπανς γαμβρού. Η πρωτοβουλία των συνοικεσίων αποδιδόταν μάλιστα σε γυναικεία

⁵⁶¹ Ο Σπαρτιάτης 30/05/1925.

⁵⁶² Βλ. αγγελία αναζήτησης νέας με καλές συστάσεις για γάμο με Ελληνοαμερικανό καταγόμενο από το νομό Αχαιοήλιδος. *Νεολόγος Πατρών* 11/10/1926.

⁵⁶³ Ο Ξενητευμένος 22/06/1935.

⁵⁶⁴ Βλ. χιουμοριστικά άρθρα του Ιταλού δημοσιογράφου Φρακαρόλι ο οποίος συνταξίδευε με τους Αχέπανς στο «Σατούρνια». *Νεολόγος Πατρών* 26/03/1930, 7/04/1930. Βλ. και άρθρο της Dorothy Dayton στο αχελικό περιοδικό για τα κίνητρα αναζήτησης συζύγου στην πατρίδα και τις επιφυλάξεις της για τους «γάμους μέσω φωτογραφίας». *The AHEPA Magazine* IV 3, Μάρτιος 1930, σ. 19.

επιχείρηση της πρωτεύουσας η οποία είχε έλθει σε επαφή με την ΑΧΕΠΑ προκειμένου να βοηθήσει νεαρά κορίτσια της περιοχής να βρουν Ελληνοαμερικανούς γαμβρούς.⁵⁶⁵ Ένας άτυπος ανταγωνισμός είχε αναπτυχθεί ανάμεσα στις κοπέλες της Αθήνας και της επαρχίας με τις πρώτες να εμφανίζονται πιο ευνοημένες στην πραγματοποίηση του «αμερικανικού ονείρου» λόγω της άφιξης και παραμονής των υποψήφιων γαμβρών πρώτα στην πρωτεύουσα. Στην πραγματικότητα όμως ο ανταγωνισμός μεταξύ των υποψήφιων νυφών της πρωτεύουσας και της επαρχίας απέρρευε από τη μεταβολή των αντιλήψεων των Ελληνοαμερικανών σχετικά με το ρόλο και τα προσόντα μιας συζύγου.⁵⁶⁶ Με χιουμοριστικό ύφος δημοσιογράφος του *Νεολόγου Πατρών* αναρωτιόταν για το αποτέλεσμα αυτού του αγώνα: «*Ποιες τώρα θα νικήσουν; Οι πρωτευουσιάνικες σουσουράδες που ξέρουν τα ταγκώ και το φοξ τροτ, που γνωρίζουν ολίγη γαλλικήν και έμαθαν να κτυπούν τα χέρια των επάνω εις το πιάνο ή εκείνες που ζουν μακριά από το κέντρον και από το επίκεντρον όλων των νεωτερισμών και των αλλόκοτων αντιλήψεων;*».⁵⁶⁷

Τα νέα κριτήρια των Ελληνοαμερικανών όσον αφορά την επιλογή συζύγου φαίνεται ότι είχαν αρχίσει να μεταβάλλουν τα πρότυπα των οικογενειών της επαρχίας σχετικά με την ανατροφή και το μέλλον των κοριτσιών τους, όχι ωστόσο χωρίς προβληματισμό και επιφυλάξεις. Σε άρθρο του σε αρκαδικό περιοδικό ένας από τους πρωτεργάτες της ίδρυσης της Οικοκυρικής Σχολής της Τεγέας επιχειρούσε στα τέλη της δεκαετίας του 1920 να καθησυχάσει τους φόβους των οικογενειών ότι η φοίτηση στη σχολή, η λειτουργία της οποίας είχε κατεξοχήν χρηματοδοτηθεί από τους Ελληνοαμερικανούς της Αρκαδίας, ξεμυάλιζε ακόμα περισσότερο τα κορίτσια της περιοχής. Υπερασπιζόμενος την αναγκαιότητα της επαρχιακής αυτής σχολής παρουσίαζε τους απόδημους ως υποστηρικτές της μόρφωσης των γυναικών, ταυτόχρονα όμως και απόλυτα ρεαλιστές ως προς τα αναγκαία προσόντα των μελλουσών συζύγων τους: «*Και ας μη φαντάζονται ή κοπέλλες μας ότι οι ξενητεμμένοι συμπατριώται των προτιμούν της μωιγιάγγιχτες απ' αυτές και της γυάλας και ότι μετά*

---

⁵⁶⁵ *Καλάβρυτα* 28/03/1930· *Ο Ξενητεμμένος* 28/03/1935.

⁵⁶⁶ *Νεολόγος Πατρών* 18/12/1929. Βλ. και το διήγημα «Η Φιλημένη» του Ηλία Τζανετή το οποίο δημοσιεύθηκε στο *Αρχαϊκό* περιοδικό και είχε εμφανή διδακτικό χαρακτήρα. Παρουσίαζε το δίλημμα του μετανάστη να επιλέξει ανάμεσα στην παλιά αγαπημένη του η οποία τον περίμενε στο χωριό πιστά δεκαπέντε χρόνια ή τη μορφομένη και μοντέρνα νεαρή κόρη ενός καθηγητή η οποία τον πολιορκούσε όσο παραθέρριζε στο χωριό. Η επιλογή της δεύτερης υποψήφιας νύφης αποδείχτηκε τελικά ατυχής για το μετανάστη. Η σύζυγος εξαμερικανίζεται πλήρως και τον εγκαταλείπει γρήγορα, η πρόην αρραβωνιαστικιά πεθαίνει από τον καημό της και ο ίδιος μετανιωμένος επιστρέφει στην πατρίδα για να κλειστεί σε μοναστήρι. *The AHEPA Magazine* VI, 6, Ιούνιος 1932, σ. 27-28.

⁵⁶⁷ *Νεολόγος Πατρών* 5/04/1930.

δειλίας ζητούν να πάρουν κ' εκείνες που βοηθούν τους δικούς των στις δουλειές της αγροτικές. Απ' εναντίας τούτο το προσέχουν περισσότερο και καλλίτερα προτιμούν αυτές, διότι και στις πόλεις που ζουν αυτοί εργατικοί άνθρωποι και όχι της πέννας και των εσπερίδων, κάνουν και τον λογαριασμό τους ότι και αν ακόμη καμμιά φορά η μοίρα τα φέρη από την ανάποδη, η σύντροφός των θα είνε εις θέσιν ταχέως και ευκόλως να προσαρμοσθή προς την νέαν κατάστασιν και ακοπώτερον θα υποφέρουν την μεταβολή της ζωής των». ⁵⁶⁸ Είναι φανερό ότι μετά από τέσσερις περίπου δεκαετίες επικοινωνίας με την Αμερική τα πρότυπα, οι αντιλήψεις και οι συμπεριφορές των διεθνικών κοινοτήτων γύρω από το γάμο είχαν σε μεγάλο βαθμό μετασχηματισθεί.

---

⁵⁶⁸ Θεοφ. Αλεξόπουλος, «Κατηγορούμεθα», *Τεγεατικός Αστήρ*, Έτος Β', τχ. Ε', Απρίλιος-Μάιος 1927, σ. 7-9. (διατηρήθηκε η ορθογραφία του πρωτότυπου κειμένου)

3. Η μεταναστευτική οικογένεια

Η οικογένεια έπαιξε καθοριστικό ρόλο στο μεταναστευτικό εγχείρημα παρέχοντας τα κίνητρα και ταυτόχρονα τα οικονομικά μέσα και τα δίκτυα για να πραγματοποιηθεί. Ενταγμένοι σε πολυμελή νοικοκυριά γύρω από τα οποία αρθρωνόταν ένα ολόκληρο πλέγμα σχέσεων εξουσίας, δικαιωμάτων και υποχρεώσεων οι έγγαμοι και άγαμοι μετανάστες αναχωρούσαν για την Αμερική με στόχο την αναπαραγωγή της οικογένειας συμβάλλοντας όμως μακροπρόθεσμα στο μετασχηματισμό της. Ο Δ. Ψυχογιός κάνει λόγο για συρρίκνωση των αγροτικών οίκων λόγω της αναχώρησης, της οριστικής εγκατάστασης και της δημιουργίας οικογένειας στην Αμερική από πολλούς άγαμους νέους: *«Από τις αρχές του 20ού αιώνα είμαστε μάρτυρες μιας συρρικνούμενης αναπαραγωγής- γι' αυτό και η προίκα γίνεται κατάρα. Αντί να δημιουργεί νοικοκυριά, διαλύει»*.⁵⁶⁹ Ωστόσο η διεθνική κινητικότητα εμφανίζεται να επηρεάζει με πολύ πιο σύνθετο τρόπο τη δομή και τη λειτουργία της οικογενειακής ζωής στις αγροτικές κοινότητες του ελλαδικού χώρου.

*«Η μικρά χωρική οικογένεια»*⁵⁷⁰ η οποία κυριαρχούσε στην ελληνική ύπαιθρο, αποτελούσε ένα διευρυμένο κατά βάση οικιακό σχηματισμό ο οποίος συγκροτούνταν ακολουθώντας κατεξοχήν την πρακτική της ενδογαμίας και το ανδροπατροτοπικό σύστημα εγκατάστασης. Τις περισσότερες φορές δηλαδή το νέο ζευγάρι συγκατοικούσε με τους γονείς του άνδρα, για κάποιο διάστημα και με τα ανύπαντρα αδέρφια του και υποστηριζόταν από ένα δίκτυο συγγενικής αλληλεγγυότητας στο οποίο συμπεριλαμβάνονταν συγγενείς και από την πλευρά της μητέρας. Η συμβίωση διαφορετικών γενεών για αρκετά χρόνια αποτελούσε προϋπόθεση της μεταβίβασης των περιουσιακών στοιχείων ενώ λειτουργούσε και ως ασφαλιστική δικλείδα σε περίπτωση που ο πατέρας απουσίαζε μακριά για μεροκάματο ή κάποιος γονέας είχε πεθάνει. Οι οικογενειακές σχέσεις δεν ήταν πάντα αρμονικές, χαρακτηρίζονταν συχνά από εντάσεις, ενίοτε και από συγκρούσεις καθώς διέπονταν από πατριαρχικές δομές εξουσίας με τον γεννήτορα να κατέχει ηγετική θέση λόγω ηλικίας, φύλου, κοινωνικής θέσης και κοινωνικού ρόλου (ως πατέρας του πατέρα). Ήταν αυτός ο οποίος διαχειριζόταν τον οίκο ως οικονομική ενότητα συγκεντρώνοντας τα εισοδήματα τα οποία προέρχονταν από τις αγροτικές και εξω-αγροτικές δραστηριότητες όλων των μελών. Οι οικονομικές ανάγκες αλλά και οι νοοτροπίες της ανδροκρατούμενης

⁵⁶⁹ Δημ. Κ. Ψυχογιός, «Συμβολή στη μελέτη των δημογραφικών φαινομένων», ό.π., σ. 177.

⁵⁷⁰ Κ. Καραβίδας, *Αγροτικά. Μελέτη Συγκριτική*, ό.π.

κοινωνίας απαιτούσαν από τις γυναίκες να απέχουν από τη σχολική εκπαίδευση, να επωμίζονται βαρύτερες οικιακές και γεωργικές εργασίες και να υποτάσσονται στην ανδρική εξουσία η οποία ιεραρχούνταν ηλικιακά εντός της οικογένειας από τον πεθερό-παππού στο σύζυγο-πατέρα και το γιο-αδελφό. Ήταν αυτοί που περιφρουρούσαν την τιμή της και διασφάλιζαν την υπόληψη όλης της οικογένειας.⁵⁷¹

Η υπερατλαντική μετανάστευση επηρέασε σημαντικά την παραδοσιακή αγροτική οικογένεια η οποία αποτελούσε το κέντρο της παραγωγικής δραστηριότητας και ταυτιζόταν με το νοικοκυριό, δηλαδή τη διαχείριση και το μοίρασμα της καθημερινότητας των μελών της κάτω από την ίδια στέγη. Ανέδειξε ένα νέο μοντέλο σύμφωνα με το οποίο «τα μέλη της ζουν χωριστά το ένα από τα άλλα για κάποιο διάστημα ή για το μεγαλύτερο μέρος του βίου τους, διατηρούν ωστόσο δεσμούς και δημιουργούν ένα είδος αισθήματος κοινής ευημερίας και ενότητας, μια αίσθηση οικογενειακής ζωής, διαμέσου των συνόρων».⁵⁷² Σε πολλές περιπτώσεις αυτός ο διασκορπισμός μακριά από την οικιακή ομάδα δεν αποτέλεσε ένα προσωρινό φαινόμενο που οδήγησε στην επανένωση της οικογένειας είτε στη χώρα υποδοχής είτε στη γενέτειρα. Απέκτησε ένα μονιμότερο χαρακτήρα καθώς το μεταναστευτικό εγχείρημα υφίστατο συνεχώς αναθεωρήσεις παρατείνοντας την παραμονή του μετανάστη στη νέα χώρα ή αναγκάζοντας τη νέα αναχώρησή του μετά την επιστροφή στην πατρίδα. Η «οικογένεια στα δύο άκρα»⁵⁷³ υπήρξε αποτέλεσμα της επιλεκτικής κινητικότητας ορισμένων μελών της, της αμφιταλάντευσης από την πλευρά του μετανάστη μεταξύ της μόνιμης ή της προσωρινής εγκατάστασης, των οικογενειακών δεσμών και των σχέσεων που ανέπτυξε στο νέο περιβάλλον, του προσανατολισμού του τόσο στην κοινωνία υποδοχής όσο και σε εκείνη της καταγωγής.⁵⁷⁴

Τα διασκορπισμένα μέλη της μεταναστευτικής οικογένειας υπάκουαν σε μια ηθική οικονομία η οποία εκδηλωνόταν με την αλληλεγγύη, τις αμοιβαίες δεσμεύσεις και το μοίρασμα των εισοδημάτων. Η λειτουργία της στηριζόταν στη συνεργατικότητα, την αλληλοκατανόηση, διαπερνούνταν όμως, συχνά μάλιστα και απειλούνταν, από έμφυλες και διαγενεακές ιεραρχίες και συγκρούσεις.⁵⁷⁵ Μέσα στις «έμφυλες

---

⁵⁷¹ Μαρία Παπαθανασίου, *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο*, ό.π., σ. 71-76, 132-177.

⁵⁷² Deborah Bryceson, Ulla Vuorela, "Transnational Families in the Twenty-first Century", στο Deborah Bryceson, Ulla Vuorela (επιμ.) *The Transnational Family New European Frontiers and Global Networks*, Οξφόρδη, Νέα Υόρκη, Berg Publishers, 2002, σ. 3.

⁵⁷³ Bao Jiemin, "The Gendered Biopolitics of Marriage and Immigration: A Study of Pre-1949 Chinese Immigrants in Thailand", *Journal of Southeast Asian Studies* 34, 1, 2003, σ. 128.

⁵⁷⁴ Deborah Bryceson, Ulla Vuorela, "Transnational Families in the Twenty-first Century", ό.π., σ. 6.

⁵⁷⁵ Joanna Dreby, Timothy Atkins, "Inequalities in Transnational Families", *Sociology Compass* 4, 8, 2010, σ. 680.

γεωγραφίες της εξουσίας» οι οποίες αναπτύσσονταν εντός του διεθνικού πεδίου, οι οικογενειακές ιδεολογίες και σχέσεις επιβεβαιώνονταν ή αναδιατάσσονταν ανάλογα με τη δράση και το φαντασιακό των υποκειμένων.⁵⁷⁶

Η διεθνική οικογένεια η οποία διαμορφώθηκε μέσα από την ελληνική εργατική μετανάστευση στην Αμερική δεν υπήρξε στατική. Οι κρατικές πολιτικές και η διάρκεια του μεταναστευτικού εγχειρήματος είχαν αντίκτυπο στη μορφή και την εξέλιξή της. Αρχικά, ο νεαρός άγαμος μετανάστης, συχνά μάλιστα και ανήλικος, μετανάστευε στη Αμερική αφήνοντας πίσω μικρότερα αδέρφια και γονείς. Επέστρεφε ενήλικας για να παντρευτεί και να παραλάβει μαζί του σύζυγο και σταδιακά κάποια από τα αδέρφια του, αφήνοντας τελικά τους γονείς του πίσω, συνήθως με κάποια αδελφή. Σε άλλο σενάριο ο μετανάστης είχε παντρευτεί και είχε αποκτήσει παιδιά πριν την αναχώρησή του ή κατά τη διάρκεια των ταξιδιών του στην πατρίδα. Εμπιστευόταν την οικογένεια στους γονείς και συντελούσε στη συντήρησή τους με την εργασία του στην Αμερική. Για κάποιους όμως απόδημους η βελτίωση της οικονομικής τους κατάστασης και η δημιουργία επιχειρήσεων ισοδυναμούσε με την απομάκρυνση από το αρχικό σχέδιο παλιννόστησης. Στο πλαίσιο μιας διαπραγμάτευσης των δεσμεύσεων του προς την οικογένεια, ο μετανάστης εκπλήρωνε τις οικονομικές και ηθικές υποχρεώσεις του προς αυτή μέσω της αποστολής εμβασμάτων και επιστολών και ως αντάλλαγμα εξασφάλιζε τη συγκατάθεσή της για την παράταση της παραμονής του στο εξωτερικό.⁵⁷⁷ Αξιολογώντας τα πλεονεκτήματα που του προσέφερε κάθε τύπος, επιδίωκε να επωφεληθεί από αυτά κάνοντας ατομικές επιλογές οι οποίες τον απομάκρυναν από τον αρχικό οικογενειακό σχεδιασμό.⁵⁷⁸ Απέκλειε δηλαδή την πρόσκληση των υπόλοιπων μελών στην Αμερική πιθανότατα λόγω της ύπαρξης ηλικιωμένων γονέων και περιουσίας στο χωριό και της προτίμησης της ανάθεσης της φροντίδας και της συντήρησής τους στα υπόλοιπα αδέρφια ή στη σύζυγο. Στο πλαίσιο της αμοιβαιότητας η οικογένεια επιφορτιζόταν δηλαδή με την παροχή κάποιων υπηρεσιών προς το μετανάστη διευκολύνοντας έτσι τη δική του κινητικότητα και προκαλώντας τη δική της ακινησία.⁵⁷⁹ Επρόκειτο για μια κατανομή ρόλων και αρμοδιοτήτων η οποία

---

⁵⁷⁶ Sarah J. Mahler & Patricia R. Pessar, “Gendered Geographies of Power, *ό.π.*, σ. 441-459.

⁵⁷⁷ Loretta Baldassar, Cora Baldock, Raelene Wilding, *Families Caring Across Borders: Transnational Migration, Aging and Long Distance Care*, Λονδίνο, Palgrave Macmillan, 2007, σ. 15.

⁵⁷⁸ Cati Coe, “Growing Up and Going Abroad”, *ό.π.*, σ. 920.

⁵⁷⁹ Πρόκειται για υπηρεσίες προς το μετανάστη, όπως η ανατροφή των παιδιών του, η γηροκόμηση των γονέων, η επίβλεψη της ανέγερσης του σπιτιού του, η συντήρηση της περιουσίας του, η γραφειοκρατική διεκπεραίωση των στρατιωτικών εκκρεμοτήτων του κ.ά. οι οποίες ανταμείβονται με τα μεταναστευτικά

προκαλούσε συχνά τριβές και συγκρούσεις και υπαγορευόταν από τις έμφυλες και ηλικιακές ιεραρχίες εντός της οικογένειας.⁵⁸⁰ Το κόστος διαβίωσης της οικογένειας στην Αμερική, οι διαφαινόμενες δυσκολίες προσαρμογής τους στο ξένο περιβάλλον αλλά και το δέλεαρ της ελευθερίας που ο μετανάστης μπορούσε να απολαμβάνει προσμετρούσαν στην απόφασή του να συνεχίσει να ζει χωριστά.

Οι ευκαιρίες μετακίνησης που προσέφερε το διεθνικό πεδίο στα νεότερα μέλη της οικογένειας καθιστούσαν συνεχώς ρευστό το χαρακτήρα της οικογένειας. Συχνά δηλαδή ο πατέρας καλούσε τα μεγαλύτερα παιδιά κοντά του στην Αμερική για να αναλάβουν τις επιχειρήσεις, να πραγματοποιήσουν σπουδές ή και για να παντρευτούν.⁵⁸¹ Η σύζυγος και τα μικρότερα τέκνα παρέμεναν στην Ελλάδα αναμένοντας την επιστροφή του συνταξιούχου πλέον μετανάστη. Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα η αυστηροποίηση των προϋποθέσεων εισόδου στο αμερικανικό έδαφος τη δεκαετία του 1920 αλλά και οι στρατολογικές προϋποθέσεις που έθεσε η ελληνική νομοθεσία δημιούργησαν πρόσθετα κωλύματα στην επανένωση της κατακερματισμένης οικογένειας. Όταν οι μετανάστες δεν είχαν πολιτογραφηθεί, δεν μπορούσαν να καλέσουν κοντά τους τις οικογένειές τους⁵⁸² ενώ αγόρια που πλησίαζαν την ηλικία στράτευσης δεν εξασφάλιζαν άδεια εξόδου από το ελληνικό κράτος.⁵⁸³

Άλλες φορές πάλι η μέχρι τότε ενωμένη οικογένεια που ζούσε στην Αμερική αναγκαζόταν να χωρίσει για λόγους σπουδών. Η μητέρα μαζί με τα παιδιά επέστρεφαν στην Ελλάδα, συνήθως στην Αθήνα, προκειμένου τα τελευταία να αποκτήσουν ελληνική μόρφωση σε κάποιο ιδιωτικό σχολείο ή στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας. Σε αυτή την εκδοχή της διεθνικής ζωής η οποία παρατηρείται στο Μεσοπόλεμο ο μετανάστης πραγματοποιούσε συνήθως συχνά ταξίδια στην Ελλάδα για να επισκεφτεί την οικογένεια και να προετοιμάσει την παλιννόστησή του. Συχνά ωστόσο ο ξαφνικός θάνατός του στην Αμερική εμπόδιζε οριστικά την επανένωση της οικογένειας. Από τις

εμβάσματα και γι' αυτό έχουν προσδιοριστεί στη διεθνή βιβλιογραφία ως «αντίστροφα εμβάσματα». V. Mazzucato, "Reverse Remittances in the Migration-Development Nexus", *ό.π.*, σ. 454-468.

⁵⁸⁰ Linda Basch et al., *Nations unbound*, *ό.π.*, σ. 263-265.

⁵⁸¹ Δημήτριος Στ. Μασκαλέρης, «Περί Μεταναστεύσεως εν τω Δήμω Τεγέας», *ό.π.*, σ. 95.

⁵⁸² Βλ. την περίπτωση συζύγου μετανάστη (προφανώς μη πολιτογραφημένου) και της κόρης της οι οποίες έπρεπε να υπαχθούν στην ποσόστωση που όριζε η αμερικανική νομοθεσία για την Ελλάδα και να περιμένουν μια πενταετία για να ταξιδεύσουν στην Αμερική. Κ. Τσίμπης προς Χρ. Καράμπελα και Π. Δεκούλο, Πειραιάς 20/07/1927, ΥΦ.3, Βιβλίο Επιστολών από 10/06/1927-9/03/1928, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσ/κης.

⁵⁸³ Βλ. τις δυσκολίες μετάβασης στην Αμερική πενταμελούς οικογένειας Ελληνοαμερικανού η οποία ζούσε στα Τρίκαλα. Η σύζυγος και τα δυο μικρότερα παιδιά μπορούσαν να ταξιδεύσουν ελεύθερα στην Αμερική, όχι όμως και τα μεγαλύτερα αγόρια που πλησίαζαν την ηλικία στράτευσης. Κ. Τσίμπης προς Ευάγγελο Καρανάσιο, Πειραιάς 7/04/1927, 7/07/1927· προς Ευαγγελία Καρανάσιου 13/07/1927, Αρχείο Π&Κ. Τσίμπη, ΥΦ.2, Βιβλίο Επιστολών από 28/10/1926-9/06/1927 και ΥΦ.3, Βιβλίο Επιστολών από 10/06/1927-9/03/1928, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσ/κης.

νεκρολογίες που δημοσιεύονταν στον Τύπο αυτή την περίοδο μπορούμε να παρακολουθήσουμε τις πολλαπλές εκδοχές των διεθνικών οικογενειών. Είκοσι τέσσερα χρόνια έζησε στην Αμερική όπου και πέθανε από εγκεφαλικό το 1930 ο εξηντάχρονος Π. Παπαλεξόπουλος από τα Καλάβρυτα. Φρόντισε για την ανώτερη μόρφωση των εννιά παιδιών του από τα οποία δύο ζούσαν μαζί του στο Λος Άντζελες ενώ τα υπόλοιπα επτά, όπως και η σύζυγός του παρέμεναν στην Ελλάδα.⁵⁸⁴ Στην Αμερική βρήκε ο θάνατος το 1928 τον πενήνταδύαχρονο Ν. Γουρνά από τη Ζάχα Ολυμπίας. Μετανάστης για είκοσι δύο χρόνια φρόντιζε από μακριά την οικογένειά του την οποία είχε επισκεφτεί τρία χρόνια πριν το θάνατό του με στόχο τη ρύθμιση διαφόρων οικογενειακών υποθέσεων.⁵⁸⁵ Αντίθετα στην περίπτωση του Γορτύνιου Γρηγόριου Πανουτσόπουλου το μοιραίο συνέβη στην Αθήνα, κοντά στη γυναίκα του και τα τρία τέκνα του. Η ελληνική παροικία ωστόσο στο Τσάρλεστον, όπως και η εμπορική τάξη της πόλης, εξακολουθούσαν να τον θεωρούν μέλος τους όταν ανήγγειλαν από την Αμερική μέσω εφημερίδας το θάνατό του. Φαίνεται ότι ο μετανάστης είχε επαναπατρίσει την οικογένειά του και ο ίδιος κινούνταν μεταξύ Ελλάδας και Αμερικής όπου και συνέχιζε να διατηρεί τις επιχειρήσεις του.⁵⁸⁶

Ο θάνατος του μετανάστη σήμαινε για την οικογένεια την απαρχή μιας ιδιαίτερα χρονοβόρας και δαπανηρής γραφειοκρατικής εμπλοκής με τράπεζες, δικηγόρους, προξενία και αμερικανικά δικαστήρια για τη μεταβίβαση της περιουσίας του. Όταν δεν υπήρχαν γιοι ή αδέρφια στην Αμερική για να γνωρίζουν τις οικονομικές δραστηριότητες και επενδύσεις του μετανάστη και να διαχειριστούν οι ίδιοι τη σχετική γραφειοκρατία, οι άρρενες συγγενείς στην πατρίδα ήταν συχνά αυτοί που αναλάμβαναν για λογαριασμό της συζύγου να έρθουν σε επαφή με τις ελληνικές τράπεζες στις οποίες συνήθως τοποθετούσαν οι απόδημοι τα κεφάλαιά τους και να ζητήσουν την εκκαθάριση των περιουσιακών στοιχείων του αποθανόντος μετανάστη.⁵⁸⁷ Η άγνοια των γυναικών για τις επαγγελματικές δραστηριότητες και τις ακριβείς αποταμιεύσεις τού για πολλά χρόνια απόντα συζύγου, η απουσία διαθηκών και παράλληλα η ανάγκη διεκδίκησης ασφαλειών ζωής, αποζημιώσεων και συντάξεων του Αμερικανικού στρατού επέβαλλαν την προσφυγή στις υπηρεσίες ειδικευμένων δικηγορικών γραφείων τα οποία εμφανίζονται να δραστηριοποιούνται ευρέως στην Αθήνα και σε

---

⁵⁸⁴ *Καλάβρυτα* 2/05/1930.

⁵⁸⁵ *Νέος Ορίζων Ανδρίτσαινας* 3/06/1928.

⁵⁸⁶ *Καλάβρυτα* 16/12/1931.

⁵⁸⁷ Βλ. Υποθέσεις Αμερικής Κληρονομικών. Αλληλογραφία μετά της Hellenic Bank Trust Company και άλλων τραπεζών Αμερικής, Α1 Σ63 Υ6 Φ33, Αρχείο Ε.Τ.Ε., Ι.Α./Ε.Τ.Ε.

μεταναστευτικούς νομούς κατά το Μεσοπόλεμο.⁵⁸⁸ Τέτοιες υποθέσεις αναλαμβάνουν την ίδια περίοδο και οι τραπεζικοί οργανισμοί. Το πλούσιο αρχείο, για παράδειγμα, του δικαστικού τμήματος της Εθνικής Τράπεζας μαρτυρά αυξημένες εργασίες στο συγκεκριμένο τομέα.⁵⁸⁹ Ομοίως, οι διαφημίσεις της Τράπεζας Αθηνών προβάλλουν την παροχή εξειδικευμένων διεθνικών νομικών υπηρεσιών προς τους μετανάστες και τις οικογένειές τους. Μάλιστα, τα ελληνοαμερικανικά πιστωτικά ιδρύματα των δύο τραπεζών που λειτούργησαν στο Μεσοπόλεμο, η Bank of Athens Trust Company και η Hellenic Bank Trust Company δραστηριοποιούνταν στην εκτέλεση διαθηκών, τη διαχείριση ή τη διαφύλαξη περιουσιών με τη βοήθεια εξειδικευμένων υπαλλήλων τους. Η χρησιμότητα της σύνταξης διαθήκης⁵⁹⁰ και η μεσολάβηση της Τράπεζας στη διαδικασία διαφημιζόταν στο Μεσοπόλεμο ως εγχείρημα το οποίο περιόριζε τους κινδύνους απώλειας ή μείωσης της περιουσίας κάποιου μετανάστη λόγω άγνοιας των νόμιμων κληρονόμων ή οικογενειακών ερίδων και μακροχρόνιας δικαστικής διεκδίκησής της.⁵⁹¹ Ωστόσο η διαδικασία ήταν αργή και περιπλεκόταν από τη διασπορά των περιουσιακών στοιχείων, το κόστος των διεθνικών νομικών υπηρεσιών και τους αμερικανικούς νόμους, ενώ η εκκαθάριση, όταν ολοκληρωνόταν, απέδιδε πενιχρά αποτελέσματα για τις οικογένειές τους σε σχέση με τις αρχικές προσδοκίες που είχαν καλλιεργήσει οι φήμες για τα πλούτη των «Αμερικάνων».⁵⁹²

---

⁵⁸⁸ Βλ. δικηγορικό γραφείο «Αμερικανικών Υποθέσεων» Αντώνιου Κέδρα στην Αθήνα. Ο δικηγόρος επισκεπτόταν συχνά πόλεις της Πελοποννήσου όπου πραγματοποιούσε επαγγελματικές συναντήσεις με ενδιαφερόμενους πελάτες σε κεντρικά ξενοδοχεία. *Παναρκαδική Ηχώ* 5/03/1929, *Νεολόγος Πατρών* 3/09/1928. Βλ. «Εταιρεία Αμερικανικών Κληρονομικών Υποθέσεων» Όμηρου Μυράτ. *Σημαία Καλαμών* 14/01/1933.

⁵⁸⁹ Η Εθνική Τράπεζα ήταν από τα πρώτα τραπεζικά ιδρύματα που ενεπλάκησαν στο ζήτημα των εκκαθαρίσεων των περιουσιών των αποθανόντων ομογενών. Καθώς οι περισσότεροι μετανάστες συναλλάσσονταν μαζί της και διατηρούσαν κάποιο τραπεζικό λογαριασμό, οι συγγενείς τους απευθύνονταν πρωτίστως σε αυτήν για να αναζητήσουν την ύπαρξη κάποιας κατάθεσης. Το Δικαστικό Τμήμα της διαχειρίστηκε μεγάλο αριθμό κληρονομικών υποθέσεων και υπό τον ανταγωνισμό της Τράπεζας Αθηνών παρείχε αρκετές διευκολύνσεις στους ενδιαφερομένους πελάτες της σε Ελλάδα και Αμερική. Βλ. Φάκελος «Υποκατάστημα Νέας Υόρκης. 1927-1933», Α1Σ40Υ78Φ598, Αρχείο Ε.Τ.Ε., Ι.Α./Ε.Τ.Ε. Το 1930 διαφήμιζε την παροχή οδηγιών προς τους πελάτες της για το σωστό τρόπο σύνταξης μιας διαθήκης και τη διασφάλιση των κληρονόμων τους. Βλ. ενημερωτική επιστολή της Ε.Τ.Ε. στις 18/03/1930 προς τους ομογενείς, Φάκελος «Εγγραφα σχετικά με την ίδρυση της Hellenic Bank Trust Company, NY», Α1 Σ2 Υ14 Φ8, Αρχείο Ε.Τ.Ε., Ι.Α./Ε.Τ.Ε.

⁵⁹⁰ Το 1932 η Τράπεζα Αθηνών διένειμε στους πελάτες της στην Αμερική το ειδικό έντυπο «Αι περιουσία μετά θάνατον». Βλ. *Νέα από την Ελλάδα* τχ.82, Νοέμβριος 1932, σ. 498.

⁵⁹¹ *Νέα από την Ελλάδα* τχ.49, Φεβρουάριος 1930 σ. 406· τχ.51, Απρίλιος 1930, σ. 470· τχ.58, Νοέμβριος 1930 (βλ. διαφήμιση).

⁵⁹² Από την τεράστια περιουσία που φημολογείτο από συντοπίτες μετανάστες ότι είχε δημιουργήσει ο Δημήτριος Μηλιάκης στην Αμερική, η σύζυγος και οι δύο κόρες του στην Ελλάδα εισέπραξαν μετά τον ξαφνικό θάνατό του το 1937 μόνο είκοσι χιλιάδες δραχμές. Η εκκαθάριση είχε ανατεθεί σε δικηγόρους στην Αμερική ωστόσο η οικογένεια διατηρούσε υποψίες ότι υπήρχαν και άλλα περιουσιακά στοιχεία τα οποία ανευρέθησαν τυχαία σε άγνωστο προσωπικό λογαριασμό του αποθανόντος μετανάστη σε τράπεζα στη Λαμία. Τα τέσσερα εκατομμύρια δραχμές που τελικά εισέπραξαν οι οικείοι του εξανεμίστηκαν κατά τη διάρκεια της κατοχής. Άγγελος Γ. Ελεφάντης, *Minima memorialia*, ό.π., σ. 69-76.

4. Κατανομή ρόλων και οικογενειακών ευθυνών: η θέση της γυναίκας

Η γεωγραφικά διασπασμένη οικογένεια χρειαζόταν να διατηρήσει ζωντανή τη σχέση της, να την ανανεώσει και να την προσαρμόσει σε ένα νέο σχεσιακό πλαίσιο προκειμένου να λειτουργήσει και να μην διαλυθεί. Έπρεπε να αναπτύξει επιλεκτικούς συναισθηματικούς και υλικούς δεσμούς και να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις της λαμβάνοντας υπόψη τα χωρικά, χρονικά και πρακτικά εμπόδια που όρθωνε η διεθνική κινητικότητα.⁵⁹³ Το βίωμα της μακροχρόνιας απουσίας και της στέρησης των αγαπημένων προσώπων κινητοποιούσε τα μέλη της να επινοούν τρόπους γεφύρωσης της απόστασης και ενίσχυσης της αίσθησης της οικογενειακής εγγύτητας. Όταν ο μετανάστης δεν κατάφερε να πραγματοποιήσει κάποιο ταξίδι και να ανανεώσει τους δεσμούς του με την αυτοπρόσωπη παρουσία του, προσέφευγε σε άλλες λύσεις για να διαχειριστεί την ανάγκη της επαφής και να ξεπεράσει το πρόβλημα της γεωγραφικής απόστασης.⁵⁹⁴

Φυσικά τα εμπόσματα αποτελούσαν την πιο ισχυρή συγκολλητική ουσία των διεθνικών οικογενειών. Η σταθερή ροή τους αποδείκνυε ότι ο μετανάστης ζούσε και μεριμνούσε για τις ανάγκες της οικογένειάς του. Δέσμευαν τη γυναίκα να παραμείνει πιστή στα οικογενειακά και τα συζυγικά καθήκοντά της παρά τη μακρά απουσία του μετανάστη. Η διαχείρισή τους ωστόσο δεν ήταν απρόσκοπτη. Οι πατριαρχικοί κώδικες της ελληνικής αγροτικής κοινωνίας επέβαλλαν τη διατήρηση όλων των οικονομικών ευθυνών από τον πατέρα του απόδημου και αρχηγό της οικογένειας. Η γυναίκα και τα παιδιά οι οποίοι συγκατοικούσαν τις περισσότερες φορές μαζί με τα πεθερικά, εργάζονταν μαζί με τους ανύπαντρους θείους στα χωράφια, παρέμεναν στον έλεγχό τους και εξαρτιούνταν από τις οικονομικές τους αποφάσεις.⁵⁹⁵ Επρόκειτο για μια

⁵⁹³ Deb. Bryceson, Ulla Vuorela, «Transnational Families in the Twenty-first Century», *ό.π.*, σ. 14-19.

⁵⁹⁴ Η μελέτη των σχέσεων των μεταναστευτικών οικογενειών προσκρούει στη δυσκολία ανεύρεσης πηγών οι οποίες αφορούν την ιδιωτική ζωή. Στη μελέτη της Μαρίας Παπαθανασίου οι πληροφορίες για τις μεταναστευτικές οικογένειες στο Κροκύλειο Δωρίδας καλύπτουν την περίοδο του Μεσοπολέμου και βασίζονται στις προσωπικές μαρτυρίες των ηλικιωμένων πλέον κατοίκων οι οποίες δόθηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 1990. Η οικογενειακή αλληλογραφία η οποία θα μπορούσε να φωτίσει όψεις και πτυχές της διεθνικής επικοινωνίας των απόδημων με την οικογένεια πίσω στην πατρίδα, ακόμα και στην περίπτωση στην οποία διαφυλάσσεται από τους απογόνους, δύσκολα παραχωρείται στον ερευνητή λόγω του ιδιωτικού της χαρακτήρα και των ευαίσθητων ζητημάτων τα οποία συνήθως συζητιούνταν σε αυτήν.

⁵⁹⁵ Οι έγγαμοι που μετανάστευαν στην Αμερική, έπαιρναν αυτή την απόφαση επειδή οι οικονομικές συνθήκες τους πίεζαν και τα παιδιά τους δεν ήταν αρκετά μεγάλα για να μπορέσουν εκείνα να τους αντικαταστήσουν στο ταξίδι. Αυτό σημαίνει ότι η οικογένεια που έμενε πίσω δεν μπορούσε να είναι ούτε οικονομικά ανεξάρτητη ούτε αυτεξούσια. Ζούσε με το γεννήτορα και «προστατευόταν» από αυτόν ή τους υπόλοιπους γιους του. Δ. Κ. Ψυχογιός, «Συμβολή στη Μελέτη», *ό.π.*, σ. 167-168.

συμβίωση η οποία λόγω των πατριαρχικών σχέσεων εξουσίας γινόταν συχνά ακόμα πιο δύσκολη για τη νύφη του σπιτιού.⁵⁹⁶ Εξοικειωμένοι με τις οικονομικές συναλλαγές και τη μετάβαση στην πόλη όπου γινόταν το εμπόριο της σοδειάς, οι άντρες αναλάμβαναν να εξαργυρώσουν τις αμερικανικές επιταγές αξιοποιώντας τις πληροφορίες που αντλούσαν από τα δίκτυά τους για τις συμφέρουσες συναλλαγματικές τιμές και τους ευνοϊκούς τραπεζιτικούς όρους. Ήταν αυτοί που ενημερώνονταν για τα διαθέσιμα προς πώληση κτήματα, που εξοφλούσαν τα χρέη και πραγματοποιούσαν τις όποιες αγορές. Τραπεζικές και συμβολαιογραφικές πράξεις, επαφές με τους τοκογλύφους ενέπιπταν στις ανδρικές αρμοδιότητες οι οποίες προϋπέθεταν στοιχειώδη εγγραμματισμό, πληροφόρηση και δράση στο δημόσιο χώρο.⁵⁹⁷ Βεβαίως οι ίδιοι οι μετανάστες μαζί με τις οικονομίες τους απέστελναν συνήθως οδηγίες για τον τρόπο διάθεσής τους τις οποίες οι γονείς τηρούσαν ως ένδειξη σεβασμού προς τον απόντα, το μόχθο του και την εμπειρία που είχε αποκτήσει στην ξενιτιά.

Η εμπλοκή των γυναικών σε οικονομικής φύσεως ζητήματα περιορίζονταν σε οτιδήποτε αφορούσε την κατανάλωση, έναν τομέα ο οποίος τους επέτρεπε να συμμετέχουν στο παιχνίδι του κοινωνικού ανταγωνισμού.⁵⁹⁸ Μελετητής της μετανάστευσης επιβεβαίωσε την παραπάνω κατανομή των έμφυλων ρόλων ως προς τη διαχείριση των αμερικανικών εμβασμάτων. *«Οι μετανάσται, μόλις αποκτήσουν οικονομίας τινάς, σπεύδουν να εξοφλήσουν τα χρέη των, αποστέλλοντας [...] εις την μητέρα ή την σύζυγόν των τα αναγκαία προς διατροφήν και άλλην χρήσιν ποσά. Πολλάκις, όταν συλλέξη αρκετόν ποσόν, ως 200 εικοσοφράγκων, αποστέλλει αυτό εις τον πλησιέστερόν του συγγενή προς αγοράν κτήματος πωλουμένου εν τω χωρίω του εις ευθηνήν τιμήν».*⁵⁹⁹ Γνωρίζοντας πολύ καλά τη συμβολική και όχι μόνο την πρακτική αξία που είχαν τα καινούρια και επαρκή ενδύματα για όλα τα μέλη, οι ανέσεις του σπιτιού και ο εξοπλισμός του με σκεύη και έπιπλα, οι γυναίκες προμηθεύονταν οι ίδιες από τους γυρολόγους, τα κοντινά παζάρια, τα εμπορικά του χωριού ή των πόλεων ό,τι

---

⁵⁹⁶ Βλ. μαρτυρίες από το Κροκύλειο για τη σκληρή αντιμετώπιση της νύφης από τον πεθερό κατά τη διάρκεια της απουσίας του μετανάστη στο Μ. Παπαθανασίου, *ό.π.*, σ. 148.

⁵⁹⁷ Ακόμα και για τους άνδρες πάντως η μετάβαση στις πόλεις και η εξαργύρωση των επιταγών στην πρώτη δεκαετία του αιώνα δεν ήταν εύκολη υπόθεση όπως διαφαίνεται στην επιστολή κατοίκου της ορεινής Κορινθίας προς τον απόδημο γιο του τον οποίο ενημερώνει ότι την εξαργύρωση ανέλαβε να κάνει στην Αθήνα με συμφέρουσα τιμή ο πολιτευτής Κορινθίας Σωτήριος Κροκιδάς. Β. Αναγνωστόπουλος προς Α. Αναγνωστόπουλο, Μάτσани 14/06/1909 και 17/10/1910. Κ. Δημόπουλος προς Α. Αναγνωστόπουλο, Μάτσани 11/09/1910. Ιδιωτική Συλλογή Οικ. Αναγνωστόπουλου.

⁵⁹⁸ Βλ. ανάλογες παρατηρήσεις για τις ευθύνες των γυναικών οι οποίες ζούσαν σε ναυτικά κέντρα. Ιωάννα Μπεοπούλου, «Τρίκερι: Κινητικότητα και σχέσεις ένταξης», *ό.π.*, σ. 283.

⁵⁹⁹ Μιχ. Παπαγιαννάκης, «Η μετανάστευσις εν Κρήτη και ιδίως εν τω νομώ Χανίων», *ό.π.*, σ. 235.

εκτιμούσαν ότι θα προέβαλλε μέσα στο χωριό την οικονομική επιτυχία του αποδήμου γιου ή του συζύγου και θα συνέβαλλε στη βελτίωση της κοινωνικής θέσης όλης της οικογένειας.⁶⁰⁰ Ιδιαίτερη μέριμνά τους αποτελούσε η εξασφάλιση της καλύτερης δυνατής προίκας για τις ανύπαντρες θυγατέρες (εγχερήματης και υλικής) και η διάδοση στο γυναικείο κύκλο τους του ύψους της, αλλά και των απαιτήσεων που αυτή δημιουργούσε ως προς τα προσόντα του υποψήφιου γαμβρού.⁶⁰¹

Στον κύκλο ζωής του κάθε μεταναστευτικού νοικοκυριού η θέση των γυναικών μπορούσε φυσικά να διαφοροποιηθεί. Ο θάνατος των πεθερικών, η μακροχρόνια απουσία του ξενιτεμένου, η απόκτηση παιδιών άφηναν περιθώρια στις ώριμες πια γυναίκες να αναλάβουν οι ίδιες τη διαχείριση των αμερικανικών επιταγών. Χήρες επίσης με μετανάστες γιους οι οποίες δούλευαν μεροκάματο σε ξένα χωράφια ή εκτελούσαν μόνες τους τις οικογενειακές αγροτικές εργασίες και δεν υποβοηθούνταν από άρρενες συγγενείς, είναι φυσικό ότι είχαν οικονομικές ευθύνες άρα και σχετικές ελευθερίες και εξουσίες στο σπίτι. Παραλάμβαναν οι ίδιες τα συστημένα γράμματα με τα εσώκλειστα δολάρια, ξεχρέωναν τους τοκογλύφους και εξαργύρωναν τις ταχυδρομικές επιταγές στο χωριό.⁶⁰² Οι συναλλαγές με τις τράπεζες των πόλεων φαίνεται πάντως ότι παρέμεναν δύσκολες γι' αυτές ακόμα και στο Μεσοπόλεμο.⁶⁰³ Σε πολλές πάντως περιπτώσεις ο μετανάστης εξουσιοδοτούσε στενούς συγγενείς αλλά και έμπιστα πρόσωπα στη διαχείριση της περιουσίας και των εμβασμάτων του και στην εποπτεία της οικογένειάς του. Τα πρόσωπα πάλι που αναλάμβαναν το καθήκον αυτό εμφανίζονται να δικαιούνται άτυπα μερίδιο στα εμβάσματα του μετανάστη ως αμοιβή για τις υπηρεσίες τους.⁶⁰⁴ Η ανάμειξη πάντως τρίτων προσώπων δημιουργούσε συχνά οικογενειακές προστριβές ή ακόμα και συζυγικά δράματα αφού αυτοί συχνά παραμελούσαν τα καθήκοντά τους, ιδιοποιούνταν τα εμβάσματα, βιαιοπραγούσαν κατά των συζύγων και διέδιδαν φήμες για την ηθική τους προκειμένου να συγκαλύψουν τις οικονομικές απάτες τους.⁶⁰⁵

---

⁶⁰⁰ Μαλεβός, αρ. 31, Νοέμβριος 1923, σ. 175· Μαρία Παπαθανασίου, *ό.π.*, σ. 94.

⁶⁰¹ Φαίδων Κουκουλές, *Πέρα και στο Βασσαρά*, *ό.π.*, σ. 20-21, 88-99.

⁶⁰² H. P. Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, *ό.π.*, σ. 96.

⁶⁰³ Στο Μεσοπόλεμο η Τράπεζα Αθηνών εμφανίζεται να έχει αναπτύξει υπηρεσίες οι οποίες εξυπηρετούσαν τις γυναίκες που κατοικούσαν μακριά από κάποιο υποκατάστημα παραδίδοντάς τους με τον ταχυδρόμο ή κάποιο ανταποκριτή της Τράπεζας τα εμβάσματα στο σπίτι τους. Βλ. διαφημιστική ευχαριστήρια επιστολή ομογενούς πελάτη της Bank of Athens Trust Company στα *Νέα από την Ελλάδα*, τχ.62, Μάρτιος 1931, σ. 127.

⁶⁰⁴ De Haas Hein, "The social and cultural impacts of international migration", *ό.π.*, σ. 10.

⁶⁰⁵ Πατρίς Πύργου 25/7/1909. Κωνσταντίνος Δ. Κατσένης, *Καρνά 1810-2005*, *ό.π.*, σ. 125.

Οι επενδυτικές επιλογές των γυναικών βέβαια ήταν σαφώς περιορισμένες.⁶⁰⁶ Η φύλαξη των δολαρίων στα σεντούκια και η αναμονή της καλύτερης συναλλαγματικής ισοτιμίας -για την οποία όμως ποτέ δεν ήταν σίγουρες- ήταν η προσφιλέστερη τακτική τους.⁶⁰⁷ Αγράμματες και κοινωνικά απομονωμένες, άπειρες στις οικονομικές συναλλαγές, δύσπιστες συχνά στην εκμυστήρευση και την άντληση συμβουλών από ξένους για οικονομικά ζητήματα, οι γυναίκες άφηναν συχνά να αχρηστευθούν μέσα σε μπαούλα επιταγές και ομολογίες που εντόπιζαν δεκαετίες αργότερα άθικτες τα παιδιά τους. Για τις περισσότερες μάλιστα τα χαρτιά αυτά είχαν πολλαπλή αξία: συναισθηματική, αφού, όπως ακριβώς και οι επιστολές, υποδήλωναν την επικοινωνία με αγαπημένους που απουσίαζαν για δεκαετίες, είχαν προοδεύσει στην Αμερική και εκπλήρωναν τις ηθικές υποχρεώσεις τους προς την οικογένεια· συμβολική, καθώς τα αριθμητικά και γραμματικά σύμβολα που έφεραν απάνω αντιπροσώπευαν τη μόρφωση που οι ίδιες είχαν στερηθεί· υλική λόγω της σπανιότητας του χαρτιού στις ορεινές αγροτικές κοινότητες. Η ονομαστική τους αξία ήταν ίσως αυτή που δυσκολεύονταν περισσότερο να συλλάβουν γυναίκες αναλφάβητες και εθισμένες σε ένα λιτό και αυτάρκη βίο.⁶⁰⁸

Μεγαλύτερες εξουσίες και ευρύτερες αρμοδιότητες δείχνουν να διαθέτουν ιδιαίτερα οι γυναίκες οι οποίες έχουν εγκατασταθεί στις πόλεις κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920, με στόχο συνήθως την εξασφάλιση καλύτερης μόρφωσης και περισσότερων ανέσεων για τα παιδιά τους. Η εγγραμματοσύνη αρκετών γυναικών, τα χρόνια απουσίας του μετανάστη και η εμπειρία που συσώρευαν οι ίδιες από τη διαχείριση του πυρηνικού νοικοκυριού, τη ζωή στις πόλεις και τα νέα καταναλωτικά πρότυπα και ερεθίσματα που δέχονταν, τους επέτρεπαν να διαχειρίζονται τα εμβάσματα αν όχι χωρίς διαμεσολαβητές, τουλάχιστον με τη βοήθεια προσώπων που εμπιστευόταν.

---

⁶⁰⁶ Βλ. ανάλογους έμφυλους περιορισμούς στην επένδυση των μεταναστευτικών εμβασμάτων στη Σικελία. Εκεί οι γυναίκες επέλεξαν την οικεία για το γυναικείο κύκλο λύση της αγοράς οικοπέδων και της ανέγερσης σπιτιών όχι όμως και την επένδυση σε καλλιεργήσιμη γη η οποία λόγω της σπανιότητάς της ήταν προσιτή μόνο στα αντρικά δίκτυα. L. Reeder, *Widows in white*, ό.π., σ. 142-154.

⁶⁰⁷ *Μαλεβός*, αρ.28, Αύγουστος 1923, σ. 138.

⁶⁰⁸ Constant M. Constance, *Austin Launch*, ό.π., σ. 378-379. Βλ. στο διήγημα του Παπαδιαμάντη «Η Σταχομαζώχτρα» τη δυσκολία της γριάς Αχτίτσας να παρακολουθήσει τη συζήτηση σχετικά με την αξία της συναλλαγματικής που της είχε στείλει ο γιος της από την Αμερική. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, «Η Σταχομαζώχτρα (1889)», *Άπαντα* τ.2., Αθήνα, Εκδόσεις Δόμος, 1982, σ. 115-124.

5. Συζυγικές σχέσεις

Εκτός φυσικά από τα εμπόδια η προσωπική αλληλογραφία ήταν το μέσο που επέτρεπε όχι απλώς τη διατήρηση αλλά την αναδιαμόρφωση και επαναδιαπραγμάτευση των σχέσεων τις οποίες ο αποχωρισμός καθιστούσε ιδιαίτερα εύαλωτες. Οι μετανάστες και οι οικογένειές τους μέσα από μια συνεργατική διαδικασία η οποία διακρινόταν από εμπρόθετες στρατηγικές σιωπής κατασκεύαζαν μια νέα επιστολική σχέση, συχνά διαμεσολαβημένη από γραμματικούς και ανοιχτή σε τρίτα πρόσωπα, η οποία στηριζόταν σε ένα λόγο κανονιστικό, εκφραστικό ωστόσο σε μεγάλο βαθμό των συναισθημάτων τους και περιγραφικό των εμπειριών και αναγκών τους.⁶⁰⁹ Η διεθνική επικοινωνία ήταν καθοριστική για τη διατήρηση των οικογενειακών δεσμών δεν ήταν ωστόσο δεδομένη. Εκτός από τα δομικά εμπόδια των αρχών του 20ού αιώνα τα οποία δεν ευνοούσαν την τακτική αλληλογραφία, όπως ήταν η αναξιοπιστία και το κόστος των ταχυδρομικών υπηρεσιών, θα πρέπει να συνεκτιμηθούν και οι έμφυλες ασυμμετρίες και πολιτικές που επηρέαζαν το περιεχόμενο και την ποιότητα της επικοινωνίας. Ο αναλφαβητισμός των γυναικών και η πατριαρχική δομή της διευρυμένης οικογένειας εμπόδιζαν τη γυναίκα να διατηρεί μια προσωπική επιστολική σχέση με το μετανάστη και μέσω αυτής να κατευνάζει φόβους και ανησυχίες και να ανανεώνει τους δεσμούς μαζί του. Καθώς μάλιστα η αλληλογραφία συνοδευόταν από εμπόδια και μηνύματα προς πολλούς αποδέκτες, η παραλαβή ή η καθυστέρησή της σπάνια αποτελούσε ιδιωτική υπόθεση. Οι δημόσιες επιτελέσεις που παρήγαγε (αναγγελία της άφιξης της από τον ταχυδρόμο στην πλατεία του χωριού, δημόσια ανάγνωση των γραμμάτων, μετάδοση του περιεχομένου τους από στόμα σε στόμα) επέτρεπαν στην κοινότητα να παρακολουθεί και να σχολιάζει τη ροή και την ποιότητά της δημιουργώντας πρόσθετα άγχη στην οικογένεια του μετανάστη.⁶¹⁰ Στην οικογενειακή αλληλογραφία πάντως του Μεσοπολέμου, όπως για παράδειγμα σε αυτή του μετανάστη Σπυρίδωνα Ζώη η οποία διασώζεται στο Ε.Λ.Ι.Α., η σύζυγος εμφανίζεται να συμμετέχει με πιο ενεργό ρόλο και να εκδηλώνει μεγαλύτερη οικειότητα και αυθορμητισμό στη γραπτή επικοινωνία της. Επιχειρεί επίσης να διαπραγματευθεί τη διεθνική σχέση της παρά τις έμφυλες ανισότητες που τη διέπουν.⁶¹¹

---

⁶⁰⁹ David A. Gerber, *Authors of Their Lives: The Personal Correspondence of British Immigrants to North America in the Nineteenth Century*, Νέα Υόρκη, New York University Press, 2006, σ. 92-139.

⁶¹⁰ S. Mahler, "Transnational Relationships", *ό.π.*, σ. 601-603.

⁶¹¹ Η αλληλογραφία του μετανάστη ιερέα Σπυρίδωνα Ζώη, περιλαμβάνει τη μοναδική, απ' όσο γνωρίζουμε, αλληλογραφία μεταξύ συζύγων η οποία διασώζεται σε δημόσιο αρχείο. Χρονικά εκτείνεται σε μια μεταγενέστερη περίοδο (από το 1938 έως και το 1960) ωστόσο μπορεί να θεωρηθεί

Ο ιερέας Σπυρίδωνας Ζώης ξεκίνησε το μεταναστευτικό ταξίδι του το 1938 με αρχική πρόθεση να μείνει στην Αμερική μόνο για τρία χρόνια, στόχος ο οποίος από την αρχή φαίνεται να αναθεωρείται παρά τη διαφωνία της συζύγου του. Η οικογένειά του η οποία έμεινε πίσω περιλάμβανε τη σύζυγο Βιργινία και τα τρία παιδιά τους, τον Γιώργο, την Αλεξάνδρα (Τσάντα) και την Λίτσα. Παρά τις δυσκολίες βιοπορισμού τους η οικογένεια παρέμεινε εγκατεστημένη στο Μεσολόγγι, σε ενοικιαζόμενο σπίτι μακριά από τον έλεγχο των πεθερικών οι οποίοι ζούσαν στο χωριό Γαλατά. Συντηρούνταν με τα εμβάσματά του τα οποία ωστόσο φαίνεται ότι δεν επαρκούσαν να καλύψουν τις αυξημένες ανάγκες της ζωής στην επαρχιακή πόλη. Τα χρήματα τα διαχειριζόταν η σύζυγος η οποία με τις στοιχειώδεις γραμματικές γνώσεις της επικοινωνούσε τακτικά μαζί του με προσωπικές επιστολές και τον ενημέρωνε αναλυτικά για τις ανάγκες του νοικοκυριού και τον τρόπο με τον οποίο δαπανούσε τα χρήματα. Ο αδελφός της Αντρέας εμφανίζεται να τη βοηθάει σε ζητήματα που ενέπιπταν στις ανδρικές αρμοδιότητες, όπως την αναζήτηση κατάλληλου σπιτιού για αγορά με τα χρήματα που θα απέστελνε από την Αμερική ο ιερέας.⁶¹²

Στην αλληλογραφία η προοπτική επανένωσης της οικογένειας στην Αμερική συζητιέται πολύ συχνά από την πλευρά του μετανάστη. Η άρνηση της Βιργινίας Ζώη να τον ακολουθήσει με τα τρία παιδιά τους είναι σταθερή με το επιχείρημα της αποφυγής των εξόδων του ταξιδιού και της γρήγορης εκπλήρωσης του οικογενειακού οικονομικού στόχου που ήταν η απόκτηση ιδιόκτητου σπιτιού. Για τη γυναίκα η αναχώρηση και της ίδιας στην Αμερική σήμαινε οριστικό κλείσιμο του σπιτικού τους και εγκατάλειψη των όποιων περιουσιακών τους στοιχείων. «Για σκέψου όμως πως έχομε και πράγματα που τα έχομε αλίθια με έμα αγορασμένα», εξηγεί στο μετανάστη ιερέα η σύζυγός του η οποία δεν αποκρύπτει και τους φόβους της για το υπερωκεάνιο ταξίδι: «[Κ]ε ήστερα μήπος μου έχις κανένα γνωστόν σήντροφο για νάρθο αυτού και επημένις αφού με ξέρις κίολα αν αντέχο στα ταξίδια και τόσο μακρινό ταξίδι».⁶¹³

αντιπροσωπευτική, εν μέρει τουλάχιστον, της εποχής που εξετάζουμε καθώς περιγράφει τη διεθνική επικοινωνία μιας λαϊκής οικογένειας η οποία αναγκάζεται να ζήσει χωριστά για μεγάλο χρονικό διάστημα λόγω μετανάστευσης. Οι επιστολές συντάσσονται από τη σύζυγο Βιργινία, μια ημιεγράμματη γυναίκα, η οποία αν και αυτονομείται από τον έλεγχο των πεθερικών της και ζει μαζί με τα τρία παιδιά της στο Μεσολόγγι, βρίσκεται υπό την επιτήρηση του κοινωνικού κύκλου του ιερέα και των συγγενών τους και ζει για χρόνια εξαρτημένη από τα εμβάσματα και τις αποφάσεις του απόδημου συζύγου. Η αλληλογραφία αναδεικνύει ενδιαφέρουσες πτυχές των σχέσεων του ανδρόγυνου έτσι όπως αναδιαμορφώνονται από τη γεωγραφική και χρονική απόσταση που δημιουργεί η μετανάστευση.

⁶¹² Βλ. επιστολές της περιόδου 1938-1939. Ενδεικτικά: Ανδρέας Παπανδρέου προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 10/04/1940, Αρχείο Σπυρίδωνος Ζώη, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

⁶¹³ Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 01/07/1939, Αρχείο Σπυρίδωνος Ζώη, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

Περισσότερο όμως από τον κίνδυνο της θάλασσας εκείνο που την αποθάρρυνε ήταν ο φόβος του αγνώστου και η τεράστια πολιτισμική απόσταση που τη χώριζε από τη νέα ήπειρο. Η έλλειψη εμπειριών και γνώσεων γεννούσαν φόβο και ποικίλες προκαταλήψεις στις γυναίκες για τη ζωή στην Αμερική, όπως σχολιαζόταν σε σχετικό άρθρο στο *Νεολόγο Πατρών*: «Κατά τους τελευταίους αυτούς μήνας απέστειλαν αρκετά χρηματικά ποσά πλείστοι [Έλληνες εργάται] προς τας συζύγους των, προσκαλούντες αυτάς να έλθωσιν εις Αμερικήν, αλλ' αύται επιμόνως αρνούνται να συμμορφωθώσι προς τας προσκλήσεις των συζύγων των διότι θεωρούσι την Αμερικήν ως χώραν ημιβάρβαρον εις την οποίαν επιπολάζει το έγκλημα». ⁶¹⁴ Η αδυναμία της συζύγου Βιργινίας Ζώη, μιας γυναίκας με στοιχειώδη μόρφωση, να ανταποκριθεί σε ένα τόσο μεγάλο βήμα εκφραζόταν συχνά στα γράμματά της και τελικά συγκρατούσε αυτή και τα παιδιά της στην Ελλάδα. «*Ηδα να μου γράφεις για ερχομό δεν σκέπτεσε καλά όμως γιααφτό το ζίτιμα να ξεκινίσο μια νέα γινέκα με τρία παιδιά και πού να πάω ένας ανέβγαλτος άνθρωπος για σκέψουτο λιγάκι ηπόφερες εσί ναρθίς καθός μου έγγραφες όχι εγό που δυσκολέβομε να βιο εδώ να ψονίσο να κάμο τι δουλιά μου μιν το σκέπτεσε καθόλου αφτό ναλες μοναχά να περάσι ο καιρός και ναρθίς ούτε κανέννας με φοβίζι καταλαβένο μοναχί μου εγό*». ⁶¹⁵ Ακόμα και τα επιχειρήματα του μετανάστη για την εξασφάλιση ενός καλύτερου μέλλοντος και περισσότερων εκπαιδευτικών ευκαιριών για τα παιδιά τους στην Αμερική δεν έκαμπταν τις αναστολές της. Για «ανέβγαλτες» γυναίκες, όπως αυτή, σχολεία λειτουργούσαν και στον τόπο τους και ευκαιρίες προκοπής προσφέρονταν και στην Ελλάδα: «*[Ο]ς αναφορά για τα παιδιάμας ας έχουν υγήα και σπουδάζουν και εδό και σι εδό μέγалоσες και εδό έμαθες και γράματα δεν έπαθες τίποτε άστα αυτά τόρα [...]* αμερική ήτο κεδό». ⁶¹⁶ Περιορισμοί που σχετίζονται με την τάξη, το φύλο και τη σεξουαλικότητα διαμόρφωναν και έλεγχαν τελικά όχι μόνο την ικανότητα των γυναικών να μετακινηθούν μέσα στο διεθνικό πεδίο αλλά και τον τρόπο με τον οποίο αυτές νοηματοδοτούσαν και έπρατταν σε σχέση με τη μετανάστευση των υπόλοιπων μελών της οικογένειας. ⁶¹⁷

---

⁶¹⁴ *Νεολόγος Πατρών* 3/08/1910.

⁶¹⁵ Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 25/05/1939, Αρχείο Σπυρίδωνος Ζώη, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας. Τις ίδιες αναστολές είχε το 1911 και η γυναίκα του φυγόδικου Κατσένη ο οποίος είχε διαφύγει στην Αμερική. «*Γυναίκα του χωριού*» αδυνατούσε να αφήσει την Καρυά Αργολίδος και με τα πέντε παιδιά της να ταξιδεύσει έως το Λος Άντζελες. Κωνσταντίνος Δ. Κατσένης, *Καρυά 1810-2005*, ό.π., σ. 117.

⁶¹⁶ Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 15/06/1939, Αρχείο Σπυρίδωνος Ζώη, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

⁶¹⁷ Patricia R. Pessar, Sarah J. Mahler, "Transnational Migration: Bringing Gender in", *The International Migration Review* 37, 3, 2003, σ. 823.

Η διέλευση του ωκεανού και η εγκατάσταση στη μακρινή Αμερική ήταν οπωσδήποτε μεγάλο βήμα για τις περισσότερες γυναίκες γι' αυτό και πολλοί μετανάστες αναγκάζονταν να συμβιβαστούν με την προοπτική του χωριστού βίου. Για κάποιες άλλες βέβαια η παραμονή τους στο σπίτι εξέφραζε περισσότερο επιθυμία και επιλογή παρά εξαναγκασμό και φόβο για το άγνωστο. Η γυναικεία «αδυναμία», ο μητρικός ρόλος και οι διαγενεακές τους υποχρεώσεις τούς εξασφάλιζαν μια σχετική και αμύσημη προστασία.⁶¹⁸ Έτσι ίσως εξηγείται και η δυνατότητα που πρόσφερε ενδιαφερόμενος Ελληνοαμερικανός γαμβρός στην υποψήφια σύζυγο σύμφωνα με την αγγελία που δημοσίευσε το 1926 στο *Νεολόγο Πατρών*: «*Νέος Έλλην εκ του νομού Αχαϊοήλιδος καταγόμενος και καλώς αποκαταστημένος εν Αμερική, με καλές συστάσεις, ζητεί μίαν νέαν κόρην καλής οικογενείας και με καλές συστάσεις, ηθικήν, δια να την νυμφευθή, εμπορεί δε να εγκατασταθή και εν Ελλάδι όταν αυτή το θελήση*».⁶¹⁹ Φαίνεται ότι για κάποιους μετανάστες η επιθυμία απόκτησης απογόνων υπερίσχυε συχνά της ανάγκης της συντροφικότητας στην απόφαση σύναψης γάμου υπαγορεύοντας τελικά τη διεθνική δομή της οικογένειας. Ο χωριστός βίος των ανδρογύνων δεν ήταν άλλωστε ούτε ασυνήθιστος ούτε κατακριτέος στην ελληνική επαρχία. Η μετανάστευση στην Αμερική είχε απλώς επιμηκύνει τις παραδοσιακές περιόδους της απουσίας των περιφερόμενων έως τότε τεχνιτών και των εποχικών εργατών.⁶²⁰

Φυσικά και η ψυχική απομάκρυνση αλλά και η πολιτισμική διαφοροποίηση μεταξύ των συζύγων που επέρχονταν με το χρόνο ενθάρρυναν τους δυο συζύγους να ζουν χωριστά. Η δημοσιογράφος Σαραντοπούλου στην περιοδεία της στην Αμερική τη δεκαετία του 1910 είχε εκπλαγεί με την κυνική άρνηση αρκετών μεταναστών να καλέσουν κοντά τους την οικογένειά τους και ειδικά τα θήλεα μέλη. «*Τι να κάμω την χωριάτα γυναίκα μου, θα γελά ο Αμερικανός μαζί μου*», «*Τι να τας κάμω εδώ, περνώ και χωρίς αυτές άλλως τε τας υποχρεώσεις μου τας εκπληρώ, τας στέλλω χρήματα, δεν πεινούν*». Δεν απέφυγε μάλιστα να ειρωνευτεί την αλλαγή του ήθους του μετανάστη και την περιφρόνηση της Ελληνίδας γυναίκας: «*Βλέπετε έχει τόσον εκπολιτισθή ώστε η χωρική σύζυγός του, η αδελφή του, η μητέρα να μη ανταποκρίνονται πλέον εις τας*

---

⁶¹⁸ Ντ. Βολντιμάν, Κρ. Κλαπίς-Ζιμπέρ, Ρ. Μ. Λαγκράβ κ.ά., «Πολιτισμός και εξουσία των γυναικών: δοκίμιο ιστοριογραφίας», στο Έφη Αβδελά και Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες: Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1997, σ. 350-351.

⁶¹⁹ *Νεολόγος Πατρών* 11/10/1926.

⁶²⁰ Στην Ήπειρο, η απόφαση της νιόπαντρης Ελένης να παραμείνει στο χωριό για να γηροκομήσει τους γονείς και την πεθερά της δεν ξάφνιασε τον «Αμερικάνο» άντρα της ούτε την κοινωνία του χωριού με τη μακρά παράδοση των πλανόδιων γανωτζήδων και βαγενάδων της. Νίκος Γκατζογιάννης, *Ελένη*, ό.π. (κεφ. Η «Αμερικάνα»).

καλαισθητικής του ροπάς». ⁶²¹ Το θέμα του μοναχικού συζυγικού βίου των γυναικών στη Λακωνία επανερχόταν συνεχώς και στα κείμενα της Αύρας Θεοδωροπούλου. Κατά τις επισκέψεις της στα μεταναστευτικά χωριά του Πάρωνα είχε παρατηρήσει τα αισθήματα κατωτερότητας της γυναίκας του μετανάστη και μια μοιρολατρική αποδοχή του αποχωρισμού τους από τους άνδρες τους. *«Ευρίσκουν σχεδόν φυσικόν αυτόν τον αναπόφευκτον χωρισμόν! Τον αποδέχονται μάλιστα με φρικτήν ταπείνωσιν, θέτουν τον εαυτόν των εις τόσον χαμηλήν θέσιν απέναντι του άρρενος, ώστε δικαιολογούν την απομάκρυνσίν του από την οικογενειακήν εστίαν. – Τι να ιδούν από μας τα ζωντόβολα! Εκεί πέρα είνε γυναίκες ωραίες, έξυπνες. Πού ναν τους κάνη καρδιά να γυρίσουν!»* ⁶²² Υιοθετώντας μια πατερναλιστική στάση απέναντι στις αγρότισσες τη ζωή των οποίων η ίδια ως αστή θεωρούσε καταθλιπτική, τις προέτρεπε μέσω της αρθρογραφίας της να ακολουθήσουν τους άνδρες τους στην Αμερική *«για να ανοίξουν τα μάτια τ[ους] και να ζυπήσει η αξιοπρέπειά τ[ους]»*. ⁶²³ Δεν λάμβανε υπόψη της ωστόσο την ικανότητα εμπρόθετης δράσης από την πλευρά των συζύγων οι οποίες παρέμεναν στην Ελλάδα. Συνηθισμένες να ζουν μόνες τους, να οργανώνουν τη ζωή τους και να έχουν την ευθύνη του οίκου τους, αρκετές από αυτές επέλεγαν πράγματι να παραμείνουν στο γνώριμο χώρο της κοινότητας, στην ασφάλεια του σπιτιού και την οικειότητα του συγγενικού κύκλου τους. Ως σύζυγοι των «Αμερικάνων», ειδικά οι γυναίκες ώριμης ηλικίας, μπορούσαν να απολαμβάνουν το κύρος και τα εμβάσματα των αντρών τους και παράλληλα να διεκδικούν τη δική τους αυτόνομη πορεία. ⁶²⁴

Η αλληλογραφία δεν ικανοποιούσε σίγουρα μόνο τις συναισθηματικές ανάγκες των διασκορπισμένων μελών. Επέλυε πρακτικά ζητήματα καθώς περιλάμβανε από την πλευρά των μεταναστών οδηγίες για την αξιοποίηση των εμβασμάτων, συμβουλές για το μέλλον των παιδιών και την ασφάλεια της οικογένειας. Μέσω της γραφής τα μέλη της διεθνικής οικογένειας προσπαθούσαν να επιβεβαιώσουν τους ρόλους των συζύγων, των γονέων, των αδελφών και των παιδιών τούς οποίους δυσκολεύονταν να ασκήσουν λόγω της απόστασης. Πληροφορίες για την υγεία της οικογένειας και τις σχολικές

⁶²¹ Μαρία Σαραντοπούλου-Οικονομίδου, *Οι Έλληνες της Αμερικής όπως τους είδα*, ό.π., σ. 120.

⁶²² *Λακεδαίμων* 27/09/1909. Βλ. και το άρθρο της με τίτλο «Λακεδαίμων», στο Μ. Ι. Θεοδωρόπουλου, *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον*, Έτος ΙΑ (1910), σ. 55: *«Αράχωβα-αρχαίαι Καρναί. Το χωριό με της ωραίες γυναίκες, με της Καρνατίδες [...]. Και η ωραίες γυναίκες με τα μεγάλα μαύρα μάτια, τα ήρεμα, τα υπομονητικά, δέχονται τη μοίρα των μ' εγκαρτέρησιν, τη μοίρα που της χωρίζει για χρόνια από την αγκαλιά των αγαπημένων των, και τους συντομεύει τη ζωή με την ακούραστην απαντοχήν»*.

⁶²³ Στο ίδιο, σ. 55.

⁶²⁴ Βλ. ανάλογες παρατηρήσεις για τις γυναίκες των ναυτικών στο Ιωάννα Μπεοπούλου, «Όταν οι άνδρες ταξιδεύουν: Χώροι συνάντησης και διαχωρισμού των δύο φύλων», στο Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, ό.π., σ. 198.

επιδόσεις των παιδιών συνόδευαν τα οικονομικά ζητήματα τα οποία κατεξοχήν συζητιούνταν στις επιστολές που ταξίδευαν προς την Αμερική.⁶²⁵ Η καθυστέρηση των εμβασμάτων, η τιμή εξαργύρωσης και ο τρόπος διάθεσής τους, οι τρέχουσες ανάγκες του νοικοκυριού, το κόστος των βασικών προϊόντων και οι δυσκολίες επιβίωσης προσεγγίζονταν από τις συζύγους που έμεναν πίσω με μια γλώσσα έντονα συναισθηματική και μέσα από το πρίσμα των πιεστικών οικογενειακών υποχρεώσεων και των υψηλών προσδοκιών τους. Οι πληροφορίες ή και οι υποψίες τους ότι η οικογένεια δεν έχει αποκλειστική πρόσβαση στα μεταναστευτικά εισοδήματα δεν αποσιωπούνταν στην αλληλογραφία τους. Οι διαμαρτυρίες και τα παράπονά τους εκφράζονταν με ιδιαίτερα έντονο τρόπο γεγονός που αναδείκνυε τη βαρύτητα των οικονομικών ζητημάτων στις σχέσεις της διεθνικής οικογένειας.⁶²⁶ «[H]δα να μου γράφεις στο γράμμα ότι έχεις δέμα έτιμο να μας στήλεις αυτό θα ήναι μεγάλο κατόρθωμα ήστερα από ένα χρόνο. αλά έχις δίκιο δεν έχις τον τρόπο γιατί στέλις σε πολλές μεριές κε δες σου μένου για μας ήσος εγώ να μην ζέρο κοπλιμέντα πολά. προ ημερόν ήρθε κιο πατέρασου εδό κι ήρθε και μεβρήκε όχι όμως από πόνο κιαι τον ρότισα μήπος ήχε κανένα γράμμα από σένα και μου αρνίθηκε και τη ίδια ημέρα ήρθε και ζαργίρωσε κε μένα με κοροΐδεβε κε μου λή έχο πολί κερό να λάβο άλο από μια φωτογραφία γιαφτό δεν σου περισέβουν να μας στήλεις περισσότερο και μουλες ικονομία».⁶²⁷

Ο απόδημος καλούνταν πράγματι να ανταποκριθεί στα οικονομικά αιτήματα και του ευρύτερου συγγενικού και κοινωνικού του κύκλου, όπως επίσης και στις κοινοτικές υποχρεώσεις του ιεραρχώντας κάθε φορά τις ανάγκες και τις προτεραιότητες. Η πίεσή του προς τους πολλαπλούς αποδέκτες των εμβασμάτων του, καθώς και τον ταχυδρομικό διανομέα, για εχεμύθεια αποτελούσε στρατηγική προκειμένου να συγκρατήσει τις συνεχείς απαιτήσεις τους και να αποτρέψει μια μεγαλύτερη ένταση στις ενδοοικογενειακές σχέσεις. «Εις το γράμμα σας είδομεν ότι μας απειλής και μας λέγεις ότι λέμε στον κόσμο πως λαβένωμε λεπτά ενώ όμως ειμείς δεν λέμε τίποτα μάλιστα εκάμαμε και τον Διανομέα τον Μπερίτση ενήμερον να μην λέει τίποτε όπως μας έγγραφες του είπαμε και μας είπε πως δεν θα λέει τίποτε», διαβεβαίωνε το Σπύρο Ζώη ο ανιψιός του εκ μέρους των παππούδων του οι οποίοι, όπως φαίνεται,

---

⁶²⁵ Η ακρίβεια της εποχής, οι ανάγκες της τετραμελούς οικογένειας σε τρόφιμα και ρούχα, οι δαπάνες σε ενοίκια και απρόβλεπτα έξοδα όπως φάρμακα και γιατρούς κυριαρχούν στην αλληλογραφία μεταξύ Βιργινίας και Σπυρίδωνος Ζώη. βλ. Αρχείο Σπυρίδωνος Ζώη, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

⁶²⁶ Marcelo J. Borges, Sonia Cancian, «Reconsidering the migrant letter: from the experience of migrants to the language of migrants, *The History of the Family* 21, 3, 2016, σ. 286.

⁶²⁷ Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 30/01/1939, Αρχείο Σπυρίδωνος Ζώη, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

εισέπρατταν εμβάσματα κρυφά από τη σύζυγο Βιργινία.⁶²⁸ Η απόκρυψη του πλήθους των παραληπτών και του ύψους των εμβασμάτων προφύλασσε το μετανάστη από επικρίσεις για επιβάρυνση του οικογενειακού προϋπολογισμού και διαμαρτυρίες για υποβάθμιση των αναγκών τους προς όφελος της πατρικής του οικογένειας.⁶²⁹

Η μετανάστευση συχνά όχι μόνο επιτείνει τις υπάρχουσες εντάσεις εντός της οικογένειας αλλά δημιουργεί και νέες που απορρέουν από τις διαφορετικές καθημερινές εμπειρίες, τις πολλαπλές υποχρεώσεις και ευθύνες που βιώνουν τα μέλη της. Όπως άλλωστε συμβαίνει και με τις υπόλοιπες οικογένειες, τα διεθνικά νοικοκυριά έχουν να αντιμετωπίσουν την άνιση δύναμη των μελών τους. Οι διαφορές ως προς την πρόσβαση στην κινητικότητα, τους υλικούς πόρους, τα διάφορα είδη κεφαλαίου και τον τρόπο ζωής αναδεικνύονται με ακόμα πιο εντυπωσιακό τρόπο στο εσωτερικό τους.⁶³⁰ Είναι αλήθεια ότι οι Έλληνες μετανάστες παρά τους ποικίλους καταναγκασμούς που αντιμετώπιζαν στη νέα χώρα, μπορούσαν να απολαμβάνουν αρκετές από τις ανέσεις και τις ευκαιρίες που πρόσφερε το αμερικανικό περιβάλλον και να ατενίζουν τη ζωή με μεγαλύτερη αισιοδοξία. Η επαφή με τον κόσμο της πόλης κλόνιζε επίσης σταδιακά τις παλιές συνήθειες και αξίες τους οδηγώντας πολλούς από αυτούς σε επιλογές οι οποίες δεν υπαγορεύονταν από τις συλλογικές οικογενειακές αποφάσεις αλλά αντίθετα τους εξασφάλιζαν μεγαλύτερη προσωπική αυτονομία.⁶³¹ Η γυναίκα όμως αισθανόταν παγιδευμένη σε ένα καθεστώς επισφάλειας. Δεν είχε άμεση πρόσβαση στα υλικά οφέλη της μετανάστευσης παρά μόνο μέσω των εμβασμάτων του άνδρα τα οποία ήταν ακανόνιστης ροής και ελεγχόμενα από άλλους. Στις μεταναστευτικές οικογένειες η άφιξη της αλληλογραφίας και των εμβασμάτων αποδεικνυόταν τελικά πολύ πιο απρόβλεπτη και από τα καιρικά φαινόμενα τα οποία παλαιότερα καθόριζαν την παραγωγή και το επίπεδο διαβίωσής τους.⁶³² Η εξάρτηση της πυρηνικής οικογένειας από το μεταναστευτικό εισόδημα για την αντιμετώπιση των πιεστικών καθημερινών αναγκών καθιστούσε έτσι συχνά τον επιστολικό λόγο της συζύγου οξύ, τις συνεχείς απαιτήσεις της από το μετανάστη σύζυγο ασφυκτικές και την αντίδρασή του εξίσου σκληρή. «[Μ]ου γράφεις να μι σενοχλό σε τι σενόχλιστα, εσί δεν

---

⁶²⁸ Ευάγγελος Π. Ζώης προς Σπύρο Ζώη, Γαλατάς 17/04/1939, Αρχείο Σπυρίδωνος Ζώη, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

⁶²⁹ Μαργαρίτα Δούνια, *Η ελληνική μετανάστευση στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής*, ό.π., σ. 75-76.

⁶³⁰ Deborah Bryceson, Ulla Vuorela, "Transnational Families in the Twenty-first Century", ό.π., σ. 7.

⁶³¹ Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, «Δημογραφία. Η δημογραφική συγκυρία», ό.π., σ. 49.

⁶³² Sarah J. Mahler, "Transnational Relationships", ό.π., σ. 606. Η «Αμερικάννα» Ελένη ζούσε με το μόνιμο άγχος του θανάτου ή της εξαφάνισης του απόδημου άντρα της και το φόβο οι κόρες της από προνομιάς θα καταντούσαν άπρσιες και διακονιάρες. Νίκος Γκατζογιάννης, *Ελένη*, ό.π. (κεφ. Η «Αμερικάννα»).

έπαυες να με βρίζεις και να με φοβερίζεις γράφεις τα γράματα και λες προς τα στέλεις σε κανένα σκιλί και όχι στι γινέκα σου και στα παιδιά σου», διαμαρτύρεται η Βιργινία Ζώη ύστερα προφανώς από μια επιστολή του μετανάστη γεμάτη επιπλήξεις για τα συνεχή οικονομικά αιτήματά της.⁶³³

Η ένταση πάντως στις οικογενειακές σχέσεις απέρρευε και από το γεγονός ότι κάθε πλευρά βίωνε διαφορετικά τη διεθνή ζωή. Η βιωμένη πραγματικότητα των ίδιων των μεταναστών ήταν δηλαδή επικεντρωμένη κυρίως στο τοπικό και διανθιζόταν με διεθνικές πρακτικές, αντίθετα με την οικογένεια πίσω στην πατρίδα της οποίας οι διεθνικοί δεσμοί μετατρέπονταν σε αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητάς της. Αυτό σημαίνει ότι για τους άνδρες προτεραιότητα είχαν οι άμεσες έγνοιες που προέκυπταν από την επισφαλή οικονομική και κοινωνική τους θέση στην αμερικανική κοινωνία όπως, η εργασία, το μεροκάματο, η συντήρηση ενώ αντίθετα για τις γυναίκες η ζωή περιστρεφόταν συνεχώς γύρω από ζητήματα που συνδέονταν με την απουσία των ανδρών: τα γράμματα που καθυστερούσαν ή που έφταναν με ή χωρίς εμβάσματα, την αγωνία για την υγεία τους, την περιέργεια για τον τρόπο ζωής τους, την παράταση της παραμονής τους στο εξωτερικό και την αδημονία για την επιστροφή τους.⁶³⁴

Αισθήματα παραγκωνισμού από την πλευρά της συζύγου και διάψευση των προσδοκιών της γεννιούνταν όχι μόνο όταν καθυστερούσε η αλληλογραφία με τις αμερικανικές επιταγές αλλά και τα δέματα που είχε υποσχεθεί ο μετανάστης. Ο ανταγωνισμός με άλλες μεταναστευτικές οικογένειες ως προς την κατοχή υλικών αγαθών λειτουργούσε πειστικά για τους «Αμερικάνους» οι οποίοι όφειλαν να ανταποκρίνονται στο «μύθο της ευμάρειας» και στα συνεχή αιτήματα των παιδιών και της συζύγου για δώρα. «[Θ]έλο να μας στίλεις από μια φορεσιά καλί για ενθήμιον καθώς λένε ότι ήνε έξοχα πράματα προχθές ήμουνα στι θιά θεόνι κι έλαβε ένα κιβότιο ο μπακογιάνις αυτός που μένι δίπλα στι θιά ένα κιβότιο γεμάτο από φορέμα φορεσές τον πεδιόν χρισαφικά βροχιόλια σταβρουδάκια πολά πράματα ήνε αδελφός τις

---

⁶³³ Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 1/07/1939, Αρχείο Σπυρίδωνος Ζώη, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας. Εξίσου οξύς ήταν άλλωστε και ο επιστολικός λόγος των πατεράδων όταν τα εμβάσματα που ανέμεναν από τους γιου τους, δεν αποστέλλονταν (βλ. παρακάτω «διαγενεακές σχέσεις»).

⁶³⁴ Sara J. Mahler, «Suburban transnational migrants: Long Island's Salvadorans» στο H. R. Cordero-Guzmán, R. C. Smith, R. Grosfoguel (επιμ.) *Migration, race and transnationalization in New York City*, Φιλαδέλφεια, Temple University Press, 2001, σ. 110· Jason Pribilsky, “‘Aprendemos a convivir’: Conjugal Relations, Co-parenting, and Family Life among Ecuadorian Transnational Migrants in New York City and the Ecuadorian Andes”, *Global Networks* 4, 3, 2004, σ. 313-334· Colette Pibault, «Η βίωση της απουσίας στο χωριό», *ό.π.*, σ. 414.

μπακογιάνενας αυτού πέρα δεν ξέρο σε πιο μέρος εσίμόνον κιτάς τους φύλους δεν χορτένουν αγα[πη]τέμου αυτή έτσι ήνε φτιασί». ⁶³⁵

Η απόσταση δεν συγκρατούσε πάντα τις πικρίες, τη γκρίνια ούτε ωραιοποιούσε τον επιστολικό συζυγικό λόγο. Μεγέθυνε τις αμφιβολίες της γυναίκας για το αίσιο του μεταναστευτικού εγχειρήματος και ενέτεινε τα αισθήματα ανασφάλειας που προκαλούσε η μοναχική ζωή. «[Κ]οντέβο να πο μάτια που δεν φένοντε γλίγορα λισμονιούντε», παραπονιόταν η Βιργινία Ζώη στον άνδρα της εκφράζοντας ταυτόχρονα το φόβο ότι μπορεί να περιορίσει τη συχνότητα των γραμμάτων του και ίσως να μην επιστρέψει ποτέ. ⁶³⁶ Οπωσδήποτε πηγή έντασης αποτελούσαν και τα πρόσθετα άγχη της γυναίκας η οποία όφειλε να ζει ως «ζωντοχήρα» με αυξημένες ευθύνες ως προς την ανατροφή των παιδιών και νέες υποχρεώσεις όσο αφορά τη συντήρηση του νοικοκυριού και της περιουσίας: «Μου γράφης να προσέχο τα παιδιά και τα άλλα ζιτίματα μιν ανισιχής παπασπίρομου να λες προς άφισες άνδρα πίσσο και όχι γινέκα [...] και μιν ανισιχίς για όλα τα ζιτίματα που ήχαμε πή» επαναλαμβάνει συχνά στο μετανάστη σύζυγο η Βιργινία Ζώη. ⁶³⁷ Η αθέτηση των συμφωνηθέντων όχι μόνο από την πλευρά του μετανάστη αλλά και της οικογένειας που έμενε πίσω εκλαμβανόταν πράγματι ως απειλή για την οικογενειακή αλληλεγγύη και συνοχή. ⁶³⁸ Την τήρησή τους την επόπτευε εκ του μακρόθεν ο μετανάστης μέσα από την τακτική αναφορά που όφειλε να υποβάλλει η σύζυγος και τις πληροφορίες που διασταύρωνε από το ευρύτερο οικογενειακό και φιλικό περιβάλλον με το οποίο επίσης αλληλογραφούσε. ⁶³⁹ Ο πατριαρχικός έλεγχος παρέμενε ισχυρός στην πατρίδα και οι κοινωνικοί περιορισμοί της γυναίκας αποδεικνύονταν ανθεκτικοί ακόμα και όταν αυτή ζούσε στην πόλη: «[Σ]ήμερα με περιμένι η κουμπάρα να πάω στο Αγρίνιο γιατί άβριο γιορτάζουν Αγη χριστοφορίτες αλά χωρίς την άδια την δικί σου δεν πηγένο ούτε πήγα πουθενά στο διάστημα πουλίπης» διαβεβαιώνει η Βιργινία Ζώη τον απόδημο άνδρα της για την πλήρη κοινωνική απομόνωσή της στα δύο περίπου χρόνια της απουσίας του στην Αμερική. ⁶⁴⁰ Αντίθετα με τον άνδρα ο οποίος ακολουθούσε συχνά τον «κανόνα της

⁶³⁵ Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 5/03/1939, Αρχείο Σπυρίδωνος Ζώη, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

⁶³⁶ Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 1/07/1939, Αρχείο Σπυρίδωνος Ζώη, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

⁶³⁷ Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Γαλατάς 8/05/1938, Αρχείο Σπυρίδωνος Ζώη, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

⁶³⁸ Μαργαρίτα Δούνια, *Η ελληνική μετανάστευση στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής*, ό.π., σ. 73.

⁶³⁹ Στο αρχείο Ζώη διαφαίνεται για παράδειγμα η επικοινωνία του απόδημου ιερέα με ένα ευρύ δίκτυο συγγενών και φίλων από την πατρίδα το οποίο δεν παρέλειπε σε κάθε γράμμα του να αναφέρει απαραίτητως και κάποια πληροφορία για την οικογένεια του μετανάστη.

⁶⁴⁰ Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 8/05/1940, Αρχείο Σπυρίδωνος Ζώη, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας. Φαίνεται ότι όχι μόνο στις αγροτικές κοινότητες αλλά και στις πόλεις και στα νησιά ο χώρος κίνησης των γυναικών παρέμενε αυστηρά οριοθετημένος γύρω από συγκεκριμένες γειτονιές και μακαλικά και

προστασίας», την απόκρυψη δηλαδή πολλών πληροφοριών γύρω από τη ζωή και την καθημερινότητά του προκειμένου να μην ανησυχήσει την οικογένεια που έμενε πίσω ή και να μην διαταράξει τις σχέσεις του μαζί τους, η γυναίκα εμφανίζεται ιδιαίτερα εξομολογητική ως προς την καθημερινότητα τη δική της και των παιδιών όχι μόνο για να τον διαβεβαιώσει για τη συζυγική πίστη της αλλά και γιατί γνωρίζει ότι ο σύζυγος αργά ή γρήγορα θα τα πληροφορηθεί με κάποιο τρόπο.⁶⁴¹ Ζητήματα υγείας των παιδιών, καθημερινές δυσκολίες και προβλήματα επιβίωσης μεταφέρονταν συνεπώς στην απέναντι πλευρά ακόμα και αν αυτά επιβάρυναν συναισθηματικά τον απόδημο.⁶⁴²

Θέματα πάντως ευαίσθητα τα οποία αφορούσαν την τιμιότητα της συζύγου κυκλοφορούσαν συχνά στο διεθνικό πεδίο. Περιστατικά συζυγικής απιστίας τα οποία, όπως είναι λογικό, σημειώνονταν στα χωριά κατά τη διάρκεια της μακράς απουσίας των μεταναστών, δεν αποκρύπτονταν αλλά αντίθετα περιγράφονταν με λεπτομέρειες στα γράμματα των συγγενών οι οποίοι περιφρουρούσαν την τιμή και το όνομα του απόντα μετανάστη. «*Αδελφαί Νίκο ήδον να μου γράφης ότη σου έγγραφαι ο γηόργος δια την θίαν αντονού εγώ τρέπουμαι τήνα σου γράψω μας έκαμαι ρεζήλη η βρόμα και ο νήκος του [...] αυτή ήτον με αυτόν καστρομαίνη τεσαίρον μηνόν δεν έφταναι με τον δάσκαλο αλλά ήθαιλαι να το δοκημάση και μαι άλον αυτή. Έγδισαι το σπήτει τα πούλησαι όλα ότη είχαι χορής να την καταλάβουναι και εσηκώθηκαν με τον Νήκο [...] ήλθον ης την θαισαλονήκει και κάθουνται επήγαν και τους ήδαν όλη. [...] Αυτά μας έκαμαι η κηρεία αντονού όταν του τα γράφαναι του θήου Αντώνει τους έβρηζαι άκουγαι αυτή ότη του έγγραφαι δια να της στήλη να φάη».*⁶⁴³ Φαίνεται ότι ποικίλοι «καλοθελητές» έσπευδαν να ενημερώσουν το μετανάστη με αληθείς ή και ψευδείς πληροφορίες λειτουργώντας συχνά και εκβιαστικά με στόχο μερίδιο από τα εμβάσματά του.⁶⁴⁴

Ωστόσο τα ποικίλα δημοσιεύματα στον τοπικό Τύπο σχετικά με τη γέννηση παιδιών «*εκ κλεψιγαμίας*» στις μεταναστευτικές κοινότητες θα πρέπει να περιγράφουν όχι τόσο μια υπαρκτή κοινωνική πραγματικότητα όσο τις αυξημένες υποψίες της αγροτικής κοινωνίας για την επικινδυνότητα του γυναικείου σώματος που άφηνε πίσω

ελεγχόμενος από τα ίδια τα γυναικεία δίκτυα. Μαρία Παπαθανασίου, *ό.π.*, σ. 89· Ιωάννα Μπεοπούλου, «Όταν οι άνδρες ταξιδεύουν», *ό.π.*, σ. 196-197. Στην Ήπειρο, ο κώδικας ηθικής απαιτούσε από τις γυναίκες των ξενιτεμένων, να μαυροφορούνται και να συναναστρέφονται κυρίως μεγαλύτερες γυναίκες για να τις «ορμηνεύουν». Νίκος Γκατζογιάννης, *Ελένη*, *ό.π.* (κεφ. Η «Αμερικάνα»).

⁶⁴¹ Heather R. Fuller-Iglesias, “The view from back home: interpersonal dynamics of transnational Mexican families”, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 41, 11, 2015, σ. 1716-1717.

⁶⁴² Βλ. π.χ. στην αλληλογραφία της Βιργίνιας Ζώης λεπτομερείς αναφορές στις συχνές αρρώστιες των παιδιών της.

⁶⁴³ Επιστολή του 1913. Παρατίθεται στο Μαργαρίτα Δούνια, *ό.π.*, σ. 97.

⁶⁴⁴ Μαρία Παπαθανασίου, *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο*, *ό.π.*, σ. 165.

για ιδιαίτερα μεγάλο χρονικό διάστημα ο μετανάστης και την επιτακτικότητα της αυστηρότερης επιτήρησής του.⁶⁴⁵ Όπως σημειώνουν άλλωστε οι μελετητές αυτής της πτυχής της μετανάστευσης στις ποικίλες δημογραφικές και ανθρωπολογικές αναλύσεις τους, υπάρχει συνήθως μεγάλη απόκλιση μεταξύ των πραγματικών δημογραφικών δεικτών και των αντιλήψεων και προσλήψεων των ανθρώπων της εποχής για τις αθέμιτες σεξουαλικές σχέσεις των συζύγων των αποδήμων.⁶⁴⁶ Φαίνεται ότι τα όποια περιστατικά σημειώνονταν, διογκώνονταν και χρησιμοποιούνταν από τους δημοσιογράφους για γενικευμένα συμπεράσματα τα οποία ωστόσο δεν δικαιολογούνταν από τον ισχυρό πατριαρχικό έλεγχο της ελληνικής κοινωνίας.⁶⁴⁷ Οι καταγγελίες των «μοιχαλίδων» στην αστυνομία, η διαπόμπευσή τους μέσω του Τύπου, οι ειδήσεις για την αυτοκτονία ή και τη δολοφονία πολλών γυναικών λόγω «ανεπιθύμητης» εγκυμοσύνης ή τα περιστατικά βρεφοκτονίας για τη συγκάλυψη των εξωσυζυγικών σχέσεων μαρτυρούσαν όχι μία κοινωνία «αποχαλινωμένη» λόγω μετανάστευσης, αλλά αντίθετα μία κοινωνία ανήσυχη και γι' αυτό επιφορτισμένη να θυμίζει στη γυναίκα ό,τι δεν κατάφερναν τα εμβάσματα: ότι δηλαδή ο μετανάστης είναι «παρών».⁶⁴⁸ Τα ηθογραφικά διηγήματα επίσης που περιέγραφαν την απρόσμενη επιστροφή από την Αμερική στο χωριό των συζύγων μετά από μακρά απουσία και παρατεταμένη σιωπή, θα πρέπει να λειτουργούσαν μάλλον ως προειδοποίηση προς τις εγκαταλελειμμένες γυναίκες οι οποίες σκέφτονταν να συνάψουν δεύτερο γάμο για να συντηρηθούν οικονομικά και να εξασφαλίσουν μια συντροφιά.⁶⁴⁹

Η επισφαλής θέση των γυναικών αναδεικνυόταν στην παραμικρή καθυστέρηση της αλληλογραφίας και φυσικά σε περιόδους μακράς σιωπής του μετανάστη: «[Δ]εν καταλαβένο να σου 'φτεξα πουθενά εκτελό καταγράμα της διαταγής σου μακάρι όλοι η άνδρες που πηγένουν ταξίδι να αφήνουν τέτις γυναίκες πήσο τόρα δεν ήναι ανάγκη να σου τα γράφο αυτά αλλά δεν ξέρο που να αποδόσο αυτήν την αδιαφορία

⁶⁴⁵ Οι φοιτητές του Ανδρεάδη, για παράδειγμα, δεν είχαν επισημάνει στις επαρχίες που μελετούσαν πρόβλημα γέννησης παιδιών εκτός γάμου. Ο Δαμίρης ανέφερε με αρκετά χιουμοριστικό τρόπο μία και μοναδική περίπτωση για την περίπτωση της Ζακύνθου. Χριστόδουλος Δαμίρης, *ό.π.*, σ. 22. Οι δημογραφικές μελέτες καταδεικνύουν ότι η γέννηση παιδιών εκτός του θεσμού του γάμου δεν ήταν συνηθισμένη στο ελληνικό βασίλειο με εξαίρεση τα νησιά του Ιονίου. Σωκράτης Δ. Πετμεζάς, «Δημογραφία. Η δημογραφική συγκυρία», *ό.π.*, σ. 44.

⁶⁴⁶ Caroline Bretell, *The men who migrate and the women who wait*, *ό.π.*, σ. 213· Linda Reeder, *Widows in white*, *ό.π.*, σ. 120-123.

⁶⁴⁷ «Αι σύζυγοι αφήνονται υπό των μεταναστευόντων συζύγων και μετά πάροδον χρόνου επιλήσμονες αύται των συζυγικών υποχρεώσεων, ολισθαίνουσιν εις την οδόν της αμαρτίας». *Νεολόγος Πατρών* 6/10/1909.

⁶⁴⁸ Για τα «οικογενειακά σκάνδαλα» στον Τύπο βλ. ενδεικτικά: *Πατρίς Πύργου* 26/6/1908, 22/2/1909, 25/7/1909, *Λακεδαιμόνων* 20/12/1909

⁶⁴⁹ Βλ. διήγημα «Τι κόντευε να πάθη ο Κωνσταντής ο Καλέρης», στο Φαίδων Κουκουλές, *Πέρα και στο Βασσαρά*, *ό.π.*, σ. 63-72.

σου που έχεις δίξι τώρα τελευτέος». ⁶⁵⁰ Η μακρόχρονη απουσία των ανδρών μεταναστών και η έλλειψη συχνής επικοινωνίας μαζί τους, συχνά εμπρόθετης από την πλευρά του άνδρα, σε συνδυασμό με την πρόσληψη της Αμερικής ως τόπου της αφθονίας και της ελευθεριότητας καλλιεργούσαν την ανησυχία και ενέτειναν τον φόβο στις γυναίκες πως οι μετανάστες σύζυγοί τους θα μπορούσαν πολύ εύκολα να τις εγκαταλείψουν. ⁶⁵¹ Η φυσική απόσταση δημιουργούσε κενά στην πληροφόρηση τα οποία γέμιζαν με τη φαντασία, διαμόρφωνε αμφισβητούμενες αναπαραστάσεις για τη ζωή του άλλου τις οποίες επιχειρούσαν να διαπραγματευθούν μέσω της αλληλογραφίας. ⁶⁵² Η ψυχολογική επιβάρυνσή τους, υπεύθυνη συχνά και για την επιδείνωση της σωματικής υγείας τους, ⁶⁵³ σχολιαζόταν συχνά σε κείμενα της εποχής και χρησιμοποιούνταν ως μέσο πίεσης για την επιστροφή των μεταναστών στην πατρίδα. Το 1929 Ελληνοαμερικανός ταξιδιώτης, αυτόπτης μάρτυρας σε ένα περιστατικό λιποθυμίας της συζύγου ενός μετανάστη σε τοπική γιορτή στο Μαραθιά Ευρυτανίας, σχολίαζε την επίπτωση που είχε στην υγεία των γυναικών η μετανάστευση των αντρών: «Αυτά είναι τα μεγάλα λάθη, που κάνομεν εμείς οι Αμερικάνοι. Υπάρχουν, έτσι σαν αυτήν, πολλές γυναίκες στον τόπο μας, που τις άφησαν οι άνδρες των και λείπουν χρόνια στην Αμερική. [...] Η εγκατάλειψίς των είναι έγκλημα. [...] Σκοπός της ζωής μας πρέπει να είναι η επιστροφή μας». ⁶⁵⁴

Πάντως η ψυχική απομάκρυνση των ζευγαριών γινόταν ακόμα πιο αισθητή με την επιστροφή των μεταναστών στα χωριά. Η Αύρα Θεοδοροπούλου είχε παρατηρήσει το πρόβλημα όταν ακόμα η μαζική έξοδος ήταν στην ακμή της και η επιστροφή των μεταναστών πραγματοποιούνταν μετά από μικρό σχετικά χρονικό διάστημα απουσίας. «Εις την Ελλάδα των επαρχιών, και ιδίως των χωρίων, η γυναίκα δεν είναι σύντροφος του ανδρός. Όταν μάλιστα είναι μετανάστης επανελθών εις την πατρίδα, το χάσμα μεταξύ αυτού και της συζύγου του είναι ακόμη μεγαλύτερον. Τότε ακόμη περισσότερο επιζητεί την συντροφιά άλλων μεταναστών, με τους οποίους ν' ανταλλάξη τας εντυπώσεις και τας αναμνήσεις του εκ της μακράς του αποδημίας. Και η σχετική μόρφωσις, την οποίαν απέκτησε μέσα εις το πολιτισμένον περιβάλλον, τον χωρίζει ακόμη περισσότερο από την

---

⁶⁵⁰ Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 9/07/1940, Αρχείο Σπυρίδωνος Ζώη, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

⁶⁵¹ Sarah J. Mahler, "Transnational Relationships", *ό.π.*, σ. 607-608. Βλ. ανάλογες ανησυχίες στις διεθνικές οικογένειες σύγχρονων μεταναστευτικών ομάδων, όπως των Αλβανών. Αλεξάνδρα Σιώτου, *Ερωτικό συναίσθημα, έμφυλες ταυτότητες και σχέσεις εξουσίας*, *ό.π.*, σ. 186.

⁶⁵² Jørgen Carling, "The Human Dynamics of Migrant Transnationalism", *Ethnic and Racial Studies* 31, 8, 2008, σ. 1462-1463.

⁶⁵³ Η Βιργινία Ζώη εμφανίζεται τη δεκαετία του 1940 να αντιμετωπίζει σοβαρά καρδιολογικά προβλήματα τα οποία ο γιος της αποδίδει στην παρατεταμένη απουσία του πατέρα. Γεώργιος Ζώης προς Σπυρίδωνα Ζώη, Μεσολόγγι 5/12/1947, Αρχείο Σπυρίδωνος Ζώη, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

⁶⁵⁴ *Νέα από την Ελλάδα*, Ιανουάριος 1929, σ. 6.

αμόρφωτον χωρικήν η οποία δεν έχει πλέον άλλην θέσιν απέναντι του ανδρός παρά μητρός των τέκνων του και εργάτιδος και επιστάτιδος των κτημάτων του, κατά την απουσίαν του». ⁶⁵⁵

Η ανταλλαγή φωτογραφιών λειτουργούσε πάντως εξίσου ανατροφοδοτικά για τη διεθνική οικογενειακή σχέση. Μετέφερε μηνύματα για την υγεία των μελών και στις δυο πλευρές, το επίπεδο διαβίωσής τους, τις ανάγκες και τα συναισθήματά τους. Η συχνότητα αποστολής των αμερικανικών φωτογραφιών ήταν μεγαλύτερη όχι μόνο λόγω του χαμηλότερου κόστους και της ευκολίας εξασφάλισής τους αρχικά στα στούντιο των αμερικανικών πόλεων και αργότερα, στο Μεσοπόλεμο, με τις ιδιωτικές φωτογραφικές μηχανές αλλά κυρίως λόγω της πίεσης της οικογένειας να ελέγξει την υγεία του σκληρά εργαζόμενου μετανάστη. Φαίνεται μάλιστα ότι η φωτογραφία του μετανάστη υφίστατο ενδελεχή εξέταση στην πατρίδα ακόμα και από ειδικούς προκειμένου να διαγνωσθούν ασθένειες που πιθανότατα υποκρύπτονταν από την οικογένεια ή που και ο ίδιος ο μετανάστης δεν είχε ακόμα αντιληφθεί: «*Μας είπε δε [ο ιατρός ο Δημόπουλος] και να στείλεις ένα κάδρο φωτογραφημένος μοναχό σου κ ο Ιωάννης πάλιν την ιδικήν του φωτογραφίαν, ίνα δοκιμάση ο ιατρός εάν είσθε γεροί επειδή δουλεύετε την νύκτα*». ⁶⁵⁶ Βεβαίως και οι οικογένειες πίσω στην Ελλάδα είχαν κίνητρα να επικοινωνήσουν «εικονικά» με το απόδημο μέλος τους. Φωτογραφίες των παιδιών με τα γιορτινά ρούχα και τα καλοζωισμένα πρόσωπα λειτουργούσαν ως ευχαριστήρια προς το μετανάστη για το σταθερό ενδιαφέρον του για τις ανάγκες τους, ταυτόχρονα και ως πειστικά τεκμήρια της ικανότητας της συζύγου να διαχειρίζεται ορθά τα εμβάσματα. Αν όμως οι αμερικανικές φωτογραφίες ήταν πάντα προσεγμένες για να πείσουν την οικογένεια για την προκοπή του μετανάστη στο νέο περιβάλλον και να την καθησυχάσουν για την υγεία του, οι ελληνικές απέφευγαν κάποιες φορές σκόπιμα την ωραιοποίηση προκειμένου να πείσουν για μεγαλύτερα εμβάσματα. Οι φωτογραφίες με τα τριμμένα ρούχα και τα λιπόσαρκα παιδιά, (όπως και η συχνή αναφορά στις ασθένειες της οικογένειας) εντάσσονταν στις «μικρο-πολιτικές» που ανέπτυσαν οι σύζυγοι για να διαπραγματευθούν τις εγχρήματες ροές. Όπως εξηγεί στην επιστολή της προς το μετανάστη σύζυγό της η παπαδιά Βιργινία Ζώη «*Μου γράφεις και για τι φωτογραφίαμου δεν ήταν καλί ίσως τώρα να μι σου φένομε καλί για τι αν βλέπης καλύτερα*

⁶⁵⁵ *Λακεδαιμόν* 27/9/09. Βλ. σχολιασμό στο Λίνα Βεντούρα, «Το ‘αμερικανικό όνειρο’ στην Πελοπόννησο», *ό.π.*, σ. 107-108.

⁶⁵⁶ Β. Αναγνωστόπουλος προς Α. Αναγνωστόπουλο, Μάτσани 11/09/1910. Ιδιωτική Συλλογή Οικ. Αναγνωστόπουλου.

εδό ήμαστε από την καλοπέρασι ήμαστε τέσσερα άτομα και περνάμε διο μίν με τα λεπτά που μας στέλις [...] βέβεια να παχύνι κανίς θέλ' καλοπέρασι και η καλοπέρασι θελ' χρίματα». ⁶⁵⁷

Οι φωτογραφίες, όμως εκπλήρωναν και άλλους ρόλους. Συχνά για παράδειγμα, μέσω της τεχνικής του φωτομοντάζ η οποία συνηθιζόταν στα αμερικανικά στούντιο, καθίστατο δυνατή η φανταστική συνένωση των οικογενειών οι οποίες παρέμεναν δεκαετίες χωρισμένες λόγω μετανάστευσης. «*Δημήτρι, όταν θα φτιάξεις τα ρούχα τα κενούργια και φωτογραφισθείς να μας στήσεις μίαν φωτογραφίαν καλή φωτογραφισμένος μόνοσου διώτη θέλουμε να φωτογραφισθούμε και εμείς και θα την κάνουμε μία μεγάλη και η τρις*», ζητούν από το μετανάστη τα δύο του αδέρφια που παραμένουν πίσω στην πατρίδα. ⁶⁵⁸ Επιπλέον όμως οι φωτογραφίες θεωρούνταν εμποτισμένες με το πνεύμα του αποστολέα, «σωματοποιημένες εσωτερικοποιημένες παρουσίες του απόντα». ⁶⁵⁹ Όπως άλλωστε και οι επιστολές, οι κάρτες, τα σημειώματα, τα αναμνηστικά ή οτιδήποτε εσωκλειόταν στους επιστολικούς φακέλους, οι φωτογραφίες καταλάμβαναν τη φυσική θέση των αγαπημένων που βρίσκονταν μακριά, προσέφεραν συντροφικότητα και αποτελούσαν τεκμήρια αγάπης και νοσταλγίας. Άλλοτε προστατευμένες σε κουτιά και άλλοτε τοποθετημένες σε περίοπτες θέσεις στο σπίτι, φυλάσσονταν ως κειμήλια για να «προβάλλ[ουν] τη συνάφεια του Άλλοτε και του Αλλού με το Εδώ και το Τώρα». ⁶⁶⁰ Αν και άψυχα αντικείμενα, τροφοδοτούσαν με την υλικότητά τους τις πρακτικές, τη φαντασία και τα συναισθήματα της οικογενειακής διεθνικής ζωής, δημιουργούσαν συγκινήσεις και αισθήματα «δια πληρεξουσίου». ⁶⁶¹

Δεσμεύσεις για ανταπόδοση και συντήρηση της σχέσης δημιουργούσαν επίσης τα διάφορα διεθνικά αντικείμενα που αποστέλλονταν ως δώρα από την Αμερική. Μέσω αυτών η αίσθηση της εγγύτητας και της οικογενειακής θαλπωρής για τα μέλη της διεθνικής οικογένειας δεν παρέμενε μόνο νοερή αλλά και υλική. ⁶⁶² Αγαθά που ικανοποιούσαν τις άμεσες ανάγκες τους όπως ρούχα και υποδήματα ή συνέβαλλαν στην ενίσχυση της κοινωνικής θέσης της, όπως χρυσά κοσμήματα μεταφέρονταν στην

⁶⁵⁷ Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 25/05/1939, Αρχείο Σπυρίδωνος Ζώη, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

⁶⁵⁸ Κώστας Χρόνης προς Δημήτριο Χρόνη, Πήποντη 25/03/1923, ΥΦ.1.1, Αρχείο Οικογένειας Χρόνη, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης. Βλ. φωτογραφία-μοντάζ της οικογένειας Παπαλαμπρίδη στο «Κατάλογος», στο Κατερίνη Λιάμπη κ.ά. (επιμ.), *ό.π.*, σ. 429. Βλ. επίσης Μαρία Παπαθανασίου, *ό.π.*, σ. 323 (εικ. 3).

⁶⁵⁹ Loretta Baldassar, «Missing Kin and Longing to be Together: Emotions and the Construction of Co-presence in Transnational Relationships», *Journal of Intercultural Studies* 29, 3, 2008, σ. 256-258.

⁶⁶⁰ Colette Piauxt, «Η βίωση της απουσίας στο χωριό», *ό.π.*, σ. 416.

⁶⁶¹ Loretta Baldassar, «Missing Kin and Longing to be Together», *ό.π.*, σ. 258.

⁶⁶² Ruba Salih, «Shifting meanings of 'home'» *ό.π.*, σ. 57. Ulla Vuorela, «Transnational Families: Imagined and real communities», στο Deborah Bryceson, Ulla Vuorela (επιμ.), *ό.π.*, σ. 63-82.

Ελλάδα από τους ίδιους τους μετανάστες, τους γνωστούς τους ή το ταχυδρομείο. Η ποσότητα, η συχνότητα και το είδος αυτών των αντικειμένων πληροφορούσε όχι μόνο για την οικονομική άνεση και το ενδιαφέρον του μετανάστη αλλά και για την ποιότητα και την αντοχή της διεθνικής σχέσης με την οικογένειά του.⁶⁶³

Το ρόλο του «πληρεξουσίου» στην επικοινωνία της οικογένειας αποκτούσαν και οι συγγενείς ή οι συγχωριανοί οι οποίοι επέστρεφαν στην πατρίδα και αναλάμβαναν να μεταφέρουν για λογαριασμό των αποδήμων που παρέμεναν στην Αμερική χρήματα, γράμματα και μικροαγαθά προς την οικογένειά τους. Η προετοιμασία της αναχώρησης για την Ελλάδα κάθε μετανάστη περιλάμβανε τελετουργικά την αποχαιρετιστήρια συνάντηση με φίλους και συμπατριώτες στην Αμερική και τη συγκέντρωση μηνυμάτων για τους οικείους τους. Το ταξίδι αποκτούσε δημοσιότητα καθώς οι ίδιοι οι εθνοτοπικοί σύλλογοι διοργάνωναν συχνά εορταστικές συγκεντρώσεις προς τιμήν των μελών τους που ετοιμάζονταν να επιστρέψουν στην πατρίδα⁶⁶⁴ ενώ δεν έλειπαν και οι περιπτώσεις επίσημων ανακοινώσεων στον ομογενειακό Τύπο και πρόσκλησης συνάντησης των ενδιαφερομένων σε κάποιο ξενοδοχείο του λιμανιού της Νέας Υόρκης.⁶⁶⁵ Τα πρόσωπα αυτά σίγουρα δεν περιορίζονταν σε ένα διεκπεραιωτικό ρόλο. Εκτός από την ανάγκη εξοικονόμησης των ταχυδρομικών ή τελωνειακών τελών οι μετανάστες αξιοποιούσαν τα συγγενικά και εθνοτοπικά δίκτυά τους για να διατηρήσουν μια στενότερη επικοινωνία με τις οικογένειές τους. Η σχέση μεταξύ του αποστολέα, του παραλήπτη και του έμπιστου μεσάζοντα βασιζόταν σε μια αμοιβαία υποχρέωση φροντίδας. Ο ταξιδιώτης αναλάμβανε δηλαδή όχι απλώς να παραδώσει κάποιο αγαθό ή μήνυμα, αλλά να επισκεφτεί και να συνομιλήσει με την οικογένεια στο σπίτι της, να διασκεδάσει τους φόβους και τις ανησυχίες της για το απόδημο μέλος της, να επεξηγήσει καταστάσεις που δεν μπορούσαν να ειπωθούν δια αλληλογραφίας.⁶⁶⁶ Εισέπραττε ως αντάλλαγμα τη φροντίδα, την περιποίησή τους και στην περίπτωση της επιστροφής του στην Αμερική επιφορτιζόταν με τη μεταφορά νέων μηνυμάτων και δώρων.⁶⁶⁷

Τα διεθνικά ζευγάρια μάθαιναν να δέχεται ο καθένας το ρόλο που του αναλογούσε προκειμένου να πετύχει το μεταναστευτικό σχέδιο. Ωστόσο η διεθνική οικογενειακή ζωή έκρυβε συναισθηματικά δράματα. Δεν ήταν μόνο η γεωγραφική απόσταση που προκαλούσε ρωγμές στο κανονιστικό έγγαμο και οικογενειακό πρότυπο αλλά και οι

---

⁶⁶³ Loretta Baldassar, «Missing Kin and Longing to be Together», *ό.π.*, σ. 258.

⁶⁶⁴ *Καλάβρυτα* 25/04/1930.

⁶⁶⁵ *Ατλαντίς* 11/02/1907.

⁶⁶⁶ Constance M. Constant, *Austin Lunch*, *ό.π.*, σ. 157.

⁶⁶⁷ Sonia Cancian, *Families, Lovers, and their Letters*, *ό.π.*, σ. 51-53.

προσωπικές εμπειρίες, οι ατομικές ανάγκες των μελών της και οι αλλαγές που σημειώνονταν και στα δύο άκρα. Οι νεότερες έρευνες έχουν αρχίσει να προσεγγίσουν το μεταναστευτικό υποκείμενο όχι ως ένα μοναχικό και ασεξουαλικό άτομο που υποκινείται μόνο από υλιστικά κίνητρα και ηθικές δεσμεύσεις αλλά και ως ον με συναισθήματα και σεξουαλική ζωή.⁶⁶⁸ Το διεθνικό πεδίο επέτρεπε στους μετανάστες να εκπληρώνουν τις υποχρεώσεις τους και παράλληλα να ακολουθούν ένα τρόπο ζωής μακριά από την πίεση της ανταπόκρισης στους συμβατικούς οικογενειακούς ρόλους. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η επιλογή της ανδρικής διγαμίας οι φήμες της οποίας έφταναν μέχρι το χωριό αν και δύσκολα αποδεικνύονταν. Οι δυσκολίες επικοινωνίας, η έλλειψη συμμάχων στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού οι οποίοι θα μπορούσαν να περιφρουρήσουν τη συζυγική πίστη του μετανάστη και η στέρηση μέσων πειθάρχησής του έφεραν σε μειονεκτική θέση τη γυναίκα. Συχνά μάλιστα η γυναικεία φαντασία συμπλήρωνε τα κενά της οποίας πληροφόρησης και ερμήνευε την παρατεταμένη απουσία του άνδρα δημιουργώντας τεράστια άγχη όχι μόνο για τη συζυγική σχέση αλλά και για το οικογενειακό μέλλον.⁶⁶⁹ Είναι αλήθεια ότι η απιστία αποτελεί συχνά αντικείμενο της διεθνικής φαντασίας με συνέπειες και αντιδράσεις όμως που διαφέρουν για το κάθε φύλο.

Αντίθετα δηλαδή με τη γυναικεία απιστία η οποία γνωστοποιούνταν μέσω των μεταναστευτικών δικτύων στο σύζυγο στην Αμερική με τις ανάλογες κυρώσεις, η ανδρική απιστία προστατευόταν στους ομοκοινωνικούς κύκλους από ένα κώδικα σιωπής.⁶⁷⁰ Οι φήμες για τη δημιουργία δεύτερης οικογένειας στην Αμερική δύσκολα επιβεβαιώνονταν και οι όποιες υποψίες των γυναικών σπάνια γίνονταν αφορμή σύγκρουσης με το μετανάστη ή με τους συγγενείς του εφόσον εκείνος συνέχιζε να τους συντηρεί στην Ελλάδα. Αν και δεν αποκλείεται οι σύζυγοι στη Ελλάδα να έθεταν σε εφαρμογή τους δικούς τους μηχανισμούς πίεσης και αντίδρασης, είναι αλήθεια ωστόσο ότι τα κοινωνικά ήθη τους στερούσαν το δικαίωμα της διάλυσης του γάμου επιβεβαιώνοντας ότι «οι άνθρωποι που τοποθετούνται διαφορετικά μέσα στο διεθνικό πεδίο δεν απολαμβάνουν ίσες ευκαιρίες έκφρασης των ανησυχιών τους».⁶⁷¹

---

⁶⁶⁸ Για μια ενδιαφέρουσα προσέγγιση της σεξουαλικότητας και των συναισθημάτων των μεταναστών βλ. τη διατριβή της Αλεξάνδρας Σιώτου, *Ερωτικό συναίσθημα, έμφυλες ταυτότητες και σχέσεις*, ό.π.

⁶⁶⁹ Sarah J. Mahler, Patricia R. Pessar, “Gendered Geographies of Power”, ό.π., σ. 451· Sarah J. Mahler, “Transnational Relationships: The Struggle to Communicate”, ό.π., σ. 585.

⁶⁷⁰ Βλ. ανάλογες παρατηρήσεις για τις έμφυλες σχέσεις στις σύγχρονες μεταναστευτικές κοινότητες τους Εκουαδόρ στη μελέτη του: David Kyle, *Transnational Peasants*, ό.π., σ. 107-108.

⁶⁷¹ Sarah J. Mahler, “Transnational Relationships: The Struggle to Communicate”, ό.π., σ. 609.

Ο θάνατος του μετανάστη και τα κληρονομικά ζητήματα που ανέκυπταν ήταν αυτά που αποκάλυπταν τη διπλή ζωή του, όπως συνέβη στην περίπτωση του Αριστοτέλη Λύκου το 1906. Ο θάνατός του στην Αθήνα και η μεγάλη περιουσία που είχε αποκτήσει στη Βοστώνη όπου εργάστηκε δεκαπέντε χρόνια, έφερε στα δικαστήρια την πρώτη Αμερικανίδα σύζυγό του και τα δύο τους παιδιά με την Ελληνίδα που νυμφεύτηκε αργότερα στην Ελλάδα και με την οποία απέκτησε τρία παιδιά.⁶⁷² Το θέμα απέκτησε διαστάσεις στον ομογενειακό και ελληνικό Τύπο, καθώς έκθεση του Αμερικανού Πρεσβευτή στην Αθήνα προς την Ουάσιγκτον επιβεβαίωνε την πρακτική κάποιων μεταναστών να εγκαταλείπουν τις ξένες συζύγους τους στην Αμερική και να συνάπτουν Ορθόδοξο γάμο με Ελληνίδες κατά την παλιννόστησή τους.⁶⁷³ Η γεωγραφική απόσταση και ταυτόχρονα η διαφορά των αμερικανικών και ελληνικών νόμων ως προς την τέλεση του γάμου θα πρέπει να ενθάρρυναν την τέλεση διττών γάμων από Έλληνες μετανάστες κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, ωστόσο το φαινόμενο ήταν ακόμα μάλλον περιορισμένο. Στο Μεσοπόλεμο οι φήμες για διπλή ζωή ακολουθούσαν τους ήδη έγγαμους μετανάστες που συνέχιζαν να παραμένουν στην Αμερική. Αντίθετα ωστόσο με τις Αμερικανίδες συζύγους οι οποίες είτε τους αναζητούσαν οι ίδιες στην Ελλάδα, είτε προσέφευγαν στα δικαστήρια για να αποζημιωθούν για την εγκατάλειψή τους και να διεκδικήσουν αποζημιώσεις, οι Ελληνίδες παγιδεύονταν από τα κοινωνικά ήθη και την οικονομική εξάρτηση. Η αίτηση διαζυγίου, για παράδειγμα, από την πλευρά της εγκαταλελειμμένης και άπορης συζύγου στην Ελλάδα φαίνεται ότι ανταποκρινόταν περισσότερο στην επιτακτική ανάγκη της εξασφάλισης της συντήρησής της μέσω της σύναψης ενός νέου γάμου παρά στην ανάγκη εύρεσης ενός συντρόφου.⁶⁷⁴

---

⁶⁷² *Ατλαντίς* 8/02/1907, 11/02/1907. Βλ. ανακάλυψη διαγαμίας Έλληνα μετανάστη από την Αμερικανίδα σύζυγο κατά την επιστροφή του από την Ελλάδα. *Ατλαντίς* 10/11/1909.

⁶⁷³ Σεραφείμ Γ. Κανούτας, *Ελληνο-Αμερικανικός Οδηγός*, ό.π., σ. 285-287. Βλ. περιστατικό στο Grace E. Marshall, *Eternal Greece*, ό.π., σ. 164-165.

⁶⁷⁴ Η δημοσίευση στο λακωνικό Τύπο στα τέλη της δεκαετίας του 1920 ενημερωτικού άρθρου σχετικά με τις προϋποθέσεις έκδοσης εκκλησιαστικού διαζυγίου για τους μετανάστες που παρέμεναν στην Αμερική μαρτυρά ότι στο νομό κάποια μεταναστευτικά ζευγάρια θα πρέπει να είχαν επιδιώξει τη λύση του γάμου τους. *Ο Σπαρτιάτης* 29/07/1928.

6. Διαγενεακές σχέσεις

Για τα ίδια τα παιδιά ο μετανάστης-πατέρας, όπως και ο ναυτικός, αποτελούσε πρόσωπο σεβαστό λόγω των εμβασμάτων και του υψηλού βιοτικού επιπέδου που τους εξασφάλιζε. Όσο ανταποκρινόταν στο πρότυπο του καλού πατέρα και του υπεύθυνου οικογενειάρχη, εκφράζονταν θετικά για αυτόν και αναγνώριζαν τις θυσίες του στα ξένα. Στη συνειδήσή τους λειτουργούσε και συμβολικά καθώς εκπροσωπούσε τον κόσμο έξω από το χωριό.⁶⁷⁵ Η αίσθηση της απουσίας του αναπληρωνόταν άλλωστε σε μεγάλο βαθμό από την προσμονή υλικών αγαθών, όπως ρούχων, υποδημάτων και παιχνιδιών, όπως φαίνεται και από το διάλογο μεταξύ των δύο μικρών παιδιών που μεταφέρει στον απόδημο πατέρα τους η σύζυγος Βιργινία Ζώη: «*Η δε λίτσα λέγι έχετε [έρχεται?] το τένο [τρένο] μαμά έχετε ο μπαμπάς η τσάντα [Αλεξάνδρα] της λέγι δεν έρχετε μουρί χαζί πάι στην αμερική ο μπαμπάς να μας στίλι φορέματα και παπούτσια*».⁶⁷⁶ Στα σύντομα σημειώματα που του στέλνει ο μεγαλύτερος γιος του το αίτημα για «αμερικάνικα αγαθά» είναι σταθερό: «*Στήλε μας και κανένα αμηρικάνηκο δώρο*».⁶⁷⁷ Ως αντάλλαγμα τον ενημέρωνε για την πρόοδό του στο σχολείο: «*[M]παμπά μου κάμαμε εξετάσις και πήραμε και τα δύο το απολιτήριο με το άριστα 10 και εγώ και η τσάντα [Αλεξάνδρα]*».⁶⁷⁸ Όταν μάλιστα ο πατέρας δεν ανταποκρινόταν, το παιδί εκδήλωνε τη δυσαρέσκειά του με τη σιωπή: «*Θα σούγραφε κιο γιοργάκις αλλά ήνε στο σχολίο ήνε και λίγο θημομένος που δεν του έστιλες τίποτε*».⁶⁷⁹ Η απουσία πάντως του πατέρα δεν επηρέαζε τα παιδιά στον ίδιο βαθμό με τη σύζυγο, αφού οι αντιλήψεις για την πατρότητα και τις υποχρεώσεις της στην ανατροφή των παιδιών περιορίζονταν κατά κύριο λόγο στη συντήρησή τους και όχι στην ανατροφή τους. Οπωσδήποτε όμως ο μετανάστης πατέρας ήταν πρόσωπο μη οικείο και ψυχικά απομακρυσμένο από τη ζωή των παιδιών, πολλά από τα οποία τον γνώριζαν σε μεγάλη ηλικία και δυσκολεύονταν να επικοινωνήσουν μαζί του. Γινόταν απεχθής μόνο όταν αδιαφορούσε για τις ανάγκες τους και δεν έδινε σημεία ζωής για πολλά χρόνια.⁶⁸⁰ Ο χαρτοπαίκτης από τη Συκιά Λακωνίας ο οποίος διέφυγε στην Αμερική το 1910 με το μεγαλύτερο γιο του για να γλιτώσει από τα χρέη, εγκατέλειψε πίσω μια μικρή κόρη και μία ετοιμόγεννη γυναίκα η οποία έκανε τα πάντα για να αποβάλει. Το αγόρι που τελικά γεννήθηκε, δεν

⁶⁷⁵ Μαρία Παπαθανασίου, *ό.π.*, σ. 135-137.

⁶⁷⁶ Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Γαλατάς 8/05/1938, Αρχείο Σπυρίδωνος Ζώη, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

⁶⁷⁷ Γιώργος Ζώης προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι, 22/11/1938, Αρχείο Σπυρίδωνος Ζώη, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

⁶⁷⁸ Γιώργος Ζώης προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι, 01/07/1939, Αρχείο Σπυρίδωνος Ζώη, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

⁶⁷⁹ Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 14/01/1939, Αρχείο Σπυρίδωνος Ζώη, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

⁶⁸⁰ Μαρία Παπαθανασίου, *ό.π.*, σ. 136-137.

συγχώρησε ποτέ τον πατέρα του για τις υποθήκες που τους φόρτωσε και τη διακοπή της επικοινωνίας μαζί τους. Δεν μαλάκωσε ακόμα και όταν έγινε ιερέας και δημιούργησε τη δική του οικογένεια. «Δεν τον μνημόνευε καν στη λειτουργία, στην προσκομιδή», στάση που είχε θεωρηθεί από το δικό του γιο ως «καθόλου χριστιανική».⁶⁸¹

Την ψυχρότητα των παιδιών προς τον αδιάφορο πατέρα περιέγραφε το διήγημα «Το τέλος του αμαρτωλού» που δημοσιεύτηκε στο Αχεπικό περιοδικό το 1930. Στην ιστορία του άσωτου Πανάγου Χτενά ο οποίος υπέκυψε γρήγορα στα θέλητρα της αμερικανικής μεγαλούπολης τονίζεται ο αντίκτυπος που είχε η διάλυση των οικογενειακών δεσμών στον ενήλικο πλέον γιο του. Όταν μετά από είκοσι χρόνια εξαφάνισης ο αδιάφορος πατέρας μετανιώνει και επιχειρεί να επανασυνδεθεί με την οικογένειά του, η γυναίκα του τον συγχωρεί όχι όμως και ο γιος του. Με κλονισμένη την υγεία του ο μετανάστης επιστρέφει και καταφέρνει να επανασυνδεθεί με το παιδί του λίγο πριν το θάνατό του και με τη μεσολάβηση συγγενών και φίλων. Με δεδομένο ότι η ΑΧΕΠΑ δεχόταν ποικίλα αιτήματα από την Ελλάδα για τον εντοπισμό εξαφανισμένων μεταναστών ο διδακτικός χαρακτήρας της ιστορίας γίνεται φανερός. Οι «παραστρατημένοι» μετανάστες, όσοι δηλαδή είχαν λησμονήσει τους δεσμούς και τις υποχρεώσεις τους, καλούνταν να αναλάβουν τα οικογενειακά τους καθήκοντα πίσω στην πατρίδα και να κερδίσουν το χαμένο χρόνο προτού η τύχη τους μεταστραφεί και η οικογένεια τους αποκηρύξει πλήρως.⁶⁸²

Ο μετανάστης πάντως δεν συμφωνούσε πάντοτε με τις αποφάσεις και τις εντολές της οικογένειας, τις διαπραγματευόταν προκαλώντας κάποιες φορές και ρήξεις στις σχέσεις του με αυτήν. Οι περιπτώσεις στις οποίες τα μέλη επιχειρούσαν να αποδεσμευτούν από τον κλοιό της οικογένειας δεν ήταν σπάνιες. Διέκοπταν την αλληλογραφία και την αποστολή εμβασμάτων, απομακρύνονταν από το εθνοτοπικό δίκτυο και εξαφανίζονταν σε κάποια αμερικανική μεγαλούπολη κατορθώνοντας έτσι να απαλλαγούν από τον κοινωνικό έλεγχο της πατρίδας. Οικογενειακές παρεξηγήσεις,⁶⁸³ οικονομικές ατυχίες, μικτοί γάμοι και ατομικά σχέδια που

---

⁶⁸¹ Σταύρος Ζουμπουλάκης, *Στ' αμπέλια*, Αθήνα, Πόλις, 2018, σ. 9-11.

⁶⁸² *The Ahepa Magazine* IV, 8, September 1930, σ. 30-31. Βλ. στις αφηγήσεις για τους παραστρατημένους μετανάστες την κυρίαρχη θέση που έχει ο κίνδυνος της λήθης της οικογένειας και των υποχρεώσεων προς αυτή, Ιωάννα Λαλιώτου, *Διασχίζοντας τον Ατλαντικό*, ό.π., σ. 195-196.

⁶⁸³ Βλ. την περίπτωση των αδελφών Σαρρή οι οποίοι έκοψαν την επικοινωνία και τα εμβάσματα προς το χήρο πατέρα τους όταν έμαθαν ότι ξαναπαντρεύτηκε. Η συμφιλίωση επήλθε αργότερα όταν σε ταξίδι τους στην πατρίδα συνάντησαν τον πατέρα τους και συνειδητοποίησαν τη μοναξιά που βίωνε μετά τη χηρεία του και τη μετανάστευση και της μικρότερης κόρης. Grace E. Marshall, *Eternal Greece*, ό.π., σ. 123, 126-129.

διαμορφώνονταν υπό την επιρροή των νέων συνηθειών και αξιών του αμερικανικού περιβάλλοντος⁶⁸⁴ ωθούσαν τους μετανάστες να αρνηθούν όχι μόνο τις συζυγικές αλλά και τις διαγενεακές υποχρεώσεις τους, τη φροντίδα δηλαδή για τις συναισθηματικές και υλικές ανάγκες των γονέων τους. Είναι γεγονός ότι η μετανάστευση και οι μεταβολές στη δομή της οικογένειας διατάρασαν τα κοινωνικά δίκτυα υποστήριξης και φροντίδας των ηλικιωμένων. Η απόσταση δημιουργούσε καθεστώς μόνιμης ανασφάλειας για τους ηλικιωμένους γονείς γι' αυτό και αυτοί προσπαθούσαν να αποκωδικοποιήσουν μέσα από τα γράμματα τις προθέσεις και τις στάσεις των απόδημων γιων τους. Την παρεξήγηση που δημιούργησαν τα γραφόμενά του στον πατέρα του επιχείρησε να λύσει ο Γεώργιος Πιπέρος: « Έλαβον την επιστολήν σας και είδον να μου γράφεις ότι σου έγραφα δια το χρέως δια να μου φύγης από το κεφάλη μου. Δεν σου έγραφα να φύγης από το κεφάλη μου, παρά σου έγραφα να μου φύγη το χρέως από το κεφάλη μου». ⁶⁸⁵

Όταν πάντως βεβαιώνονταν για τη μεταστροφή των απόδημων γιων τους και την άρνησή τους να εκπληρώσουν τις οικονομικές υποχρεώσεις τους, οι γονείς επιχειρούσαν με οργισμένες επιστολές να ασκήσουν εξ αποστάσεως την εξουσία τους και να τους συμμορφώσουν. Σε μια τέτοια επιστολή του 1912 ο δυσαρεστημένος πατέρας προσέφευγε σε ύβρεις και κατάρεις: «... μου γράφεις ότι έχω και άλλα τέκνα αλλά εσύ γονείς άλλους δεν έχεις. Εμέ πλέον δια γονέα σου μην με θεωρείς καθώς και εγώ δε σε θέλω πλέον δια υιόν [...] και της βαβάς σου έστειλες από ένα ζεύγος οματογυάλια. Α μωρέ σου λέει δώρων. Να σε χέσω και σε και τα γυαλιά σου. Τοιαύτα δώρα στέλνουν άλλοι προς τους γονείς σου. Να (ζωγραφιά μιας μούτζας). Λάβε αυτή τη μούτζα δια το δώρον σου. [...] δέξου λοιπόν το γράμμα μου με τον να σου έμπει ο διάβολος μέσα σου να έχεις την κατάρα μου και να μην έλθεις ποτέ. Σε χέζω ο ... πατέρας σου». ⁶⁸⁶

Σε άλλες περιπτώσεις απελπισμένοι γονείς αποδύονταν σε ένα αγώνα εύρεσης των ιχνών των εξαφανισμένων γιων τους. Οι περισσότεροι επιχειρούσαν να συγκεντρώσουν πληροφορίες μέσω ανακοινώσεων στον ελληνικό και ομογενειακό Τύπο,⁶⁸⁷ άλλοι προσέφευγαν μέσω της Νομαρχίας στο Υπουργείο Εξωτερικών, δεν

⁶⁸⁴ Σωκράτης Δ. Πετμεζιάς, «Δημογραφία. Η δημογραφική συγκυρία» ό.π., σ. 49.

⁶⁸⁵ Γεώργιος Πιπέρος προς Αλεξ. Πιπέρο, Νέα Υόρκη 10/08/1909, ΥΦ.4.1, Αρχείο Οικογένειας Χρόνη, Ε.Λ.Ι.Α. Θεσσαλονίκης (η υπογράμμιση στο πρωτότυπο).

⁶⁸⁶ Παρατίθεται στο: «1η εν Αμερική Μετανάστευσις 1900-1920», *Συλλεκτικό Κατωχώρι Λευκάδας*, 2004.

⁶⁸⁷ *Καλάβρυτα* 9/04/1931, 15/06/1932.

έλειπαν όμως και οι περιπτώσεις εκείνων που έφταναν μέχρι και την Αμερική για να τους εντοπίσουν.⁶⁸⁸ Η αναζήτηση στοιχείων για αγνοούμενους μετανάστες αποκάλυπτε το δράμα των γηραιών γονέων οι οποίοι έμεναν πίσω αβοήθητοι, στερούμενοι άλλων τέκνων και πόρων ζωής. Απόδημοι συγγενείς, συγχωριανοί, ακόμα και εκπρόσωποι των μεταναστευτικών κοινοτήτων και των ομογενειακών συλλόγων επιστρατεύονταν συχνά για την αποκατάσταση της επικοινωνίας και την εξασφάλιση της συντήρησης των γερόντων.⁶⁸⁹ Η καθιέρωση των ομαδικών εκδρομών στα τέλη της δεκαετίας του 1920 και η μαζική συμμετοχή των Ελληνοαμερικανών σε αυτές αναπτέρωσε τις ελπίδες πολλών οικογενειών στην Ελλάδα για τον εντοπισμό των συγγενών τους. Ανταποκρινόμενο στις ισχυρές πιέσεις που δεχόταν, το αρχηγείο της δεύτερης Αχεπικής εκδρομής εμφανίζεται να συγκροτεί ένα άτυπο ειδικό τμήμα στην πρωτεύουσα το οποίο συγκέντρωνε αιτήματα για αγνοούμενους συγγενείς από όλο το κράτος.⁶⁹⁰

Γονείς οι οποίοι έβλεπαν ένα-ένα τα παιδιά τους να αναχωρούν για την Αμερική, προσπαθούσαν μάταια να συγκρατήσουν τα μικρότερα ως βοήθεια στα γράματά τους. Οι προσδοκίες για γηροκόμησή τους ειδικά από κάποια κόρη ήταν μεγαλύτερες, οι γάμοι ωστόσο άνευ προίκας στην Αμερική λειτουργούσαν δελεαστικά για τις πολύτεκνες οικογένειες. Υπολογίζοντας στα οικονομικά ευεργετήματα, οι γονείς έχαναν τελικά μακροπρόθεσμα πολύτιμα ηθικά στηρίγματα. Η συναισθηματική πίεση πάλι προς τα μικρότερα παιδιά για την παραμονή τους στο χωριό και την εξασφάλιση της φροντίδας των ηλικιωμένων θα πρέπει να δημιουργούσε συχνά τριβές στις σχέσεις τους με τα απόδημα αδέλφια τα οποία θεωρούνταν πιο προνομιούχα. Η καθήλωσή τους στη γενέτειρα και τα οικογενειακά βάρη που επωμίζονταν, προκαλούσαν προσωπικές ματαιώσεις, συγκρίσεις και ζήλεια για τη ζωή εκείνων οι οποίοι είχαν καταφέρει να φύγουν: «*Νίκο γράφεται να πάρεται την μαριγό πάνου εις την αμερική μη κάνεται αυτό*

---

⁶⁸⁸ Ο δεκαεξάχρονος Δημήτρης Παντελόπουλος από την Ανδρούσα Μεσσηνίας έφυγε για την Αμερική χωρίς τη συγκατάθεση των γονέων του μετά από κάποια οικογενειακή παρεξήγηση. Ο πατέρας του τον αναζητούσε χρόνια και το 1916 σε ηλικία 57 ετών ταξίδευσε ο ίδιος στην Αμερική για να τον βρει και να τον φέρει πίσω. Πέθανε όμως ένα μήνα αφότου έφτασε χωρίς ποτέ κανείς να μάθει αν είχε προλάβει να συναντήσει το γιο του. Θεόδ. Π. Μπρεδήμας, *Μεσσήνιοι και Μανιάτες οι πρώτοι μετανάστες στην Αμερική (1914-1934)*, ό.π., σ. 287-288.

⁶⁸⁹ Με τον ιερέα Σπύρο Ζώη ο οποίος ιερούργουσε στην ελληνική εκκλησία του Μίσιγκαν επικοινωνήσε υπέργηρη τυφλή γυναίκα στα τέλη της δεκαετίας του 1930 προκειμένου εκείνος να μεσολαβήσει ώστε να πείσει τους γιους της που ζούσαν εκεί να αλληλογραφήσουν μαζί της μετά από δυο χρόνια πλήρους σιωπής και να αναλάβουν τη συντήρησή της. Η παρέμβαση του ιερέα φαίνεται ότι είχε πενιχρά αποτελέσματα όπως του εξήγησαν συγγενείς της γυναίκας σε νεότερη επιστολή αφού οι γιοι απέστειλαν τελικά μικροποσά και με μεγάλη καθυστέρηση. Μαρία Δεληγιαννίδου προς Σπύρο Ζώη, Θεσσαλονίκη 23/08/1939 και 20/06/1940, Αρχείο Σπυρίδωνος Ζώη, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

⁶⁹⁰ *The Ahepa Magazine* III, 2, June 1929, σ. 34· *The Ahepa Magazine* III, 5, September 1929, σ. 34.

το κίνημα διότι που να την αφίσωμεν την μητέρα ήθελα κι εγώ να έλθω αλλά είδα και τη στεναχόρια της μητέρας και θα μείνω δε λογαριάζεται από 10 παιδιά να μη μήνι με κανένα είναι ντροπής μας».⁶⁹¹

Ο φόβος του παντοτινού αποχωρισμού από τα παιδιά τους εκφραζόταν με παράπονο στις επιστολές των ηλικιωμένων οι οποίοι προσδοκούσαν πάντα την επιστροφή τους ή τουλάχιστον κάποια επίσκεψή τους. Η μοναξιά βιώνόταν εντονότερα στην περίπτωση χηρείας και επιβάρυνσης της υγείας τους: «*τώσα παιδιά στην αμερική [...] κε να που τώρα εγώ μια γριά γυνέκα όπου είμε σακάτα, κουτσί να μην μου απολίπη η στεναχόρια τώρα όπου είμε ολομόναχη*». Η διακοπή της χρηματοδότησης ήταν βέβαια αυτή η οποία οδηγούσε σε απόγνωση τους ανήμπορους γέροντες, εξαρτημένους από την οικονομική βοήθεια, ειδικά των απόδημων γιων. «*Βασίλω μάθε πεδάκι μου ότι είσαστε πέντε παιδιά στην Αμερική από έξι τάλιρα το μήνα να μου στέλνατε θα περνούσα, αφερώ εσεί διότη έχεις άντρα αλλά τα παιδιά;*».⁶⁹² Η άσκηση κοινωνικής κριτικής στα χωριά απέναντι στους μετανάστες οι οποίοι παραμελούσαν τις υικές υποχρεώσεις τους οπωσδήποτε επιβάρυνε συναισθηματικά τους ηλικιωμένους. Στα λαϊκά διηγήματα για τη μετανάστευση τα οποία δημοσιεύονταν κυρίως κατά τις γιορτινές μέρες στον ελληνικό και ομογενειακό Τύπο το θέμα των εγκαταλελειμμένων γερόντων επανερχόταν συχνά σε μια προσπάθεια υπενθύμισης της υποχρέωσης των απόδημων να φροντίσουν για τις ανάγκες των γονέων τους. Ταυτόχρονα όμως οι αφηγήσεις αυτές αναδείκνυαν την ύπαρξη ενός σημαντικού κοινωνικού προβλήματος στην ελληνική επαρχία.⁶⁹³ Η επανεμφάνιση των «απολωλότων γιων» μετά από χρόνια περιπλάνησης στην Αμερική γινόταν είδηση η οποία γεννούσε ελπίδες σε πολλές οικογένειες για την αίσια έκβαση και της δικής τους ιστορίας.⁶⁹⁴

Αν κάτι πάντως πιστοποιούσε οριστικά το ρήγμα στη συνοχή της διεθνικής οικογένειας και την πλήρη διάψευση των προσδοκιών των γονέων από τα απόδημα παιδιά τους, αυτό ήταν η απόφαση της στέρησης των κληρονομικών δικαιωμάτων των τελευταίων. Όπως διαφαίνεται στις διαθήκες, τα αρσενικά μέλη τα οποία απομακρύνονταν από την πατρική οικία και απέφευγαν να συνεισφέρουν στις ανάγκες

---

⁶⁹¹ Επιστολή του 1921, παρατίθεται στο Μαργαρίτα Δούνια, *ό.π.*, σ. 86.

⁶⁹² Αποσπάσματα επιστολής του 1940, παρατίθενται στο Μαργαρίτα Δούνια, *ό.π.*, σ. 85, 117. Βλ. για το ίδιο θέμα στο Grace E. Marshall, *Eternal Greece*, *ό.π.*, σ. 178, 180-181.

⁶⁹³ Ενδεικτικά: «Μακρυνά στην ξενιτειά», *Καλάβρυτα* 13-1-1932· «Τα Χριστούγεννα στο χωριό», *The Ahera Magazine* III, 8, Δεκέμβριος 1929, σ. 29· Φώτη Αστέρη, «Η Κυρά-Καλή της Μάνης», *Ο Πάρνων*, τχ.7, Δεκέμβριος 1928, σ. 103.

⁶⁹⁴ Βλ. τη «νεκρανάσταση» ενός μετανάστη ο οποίος επέστρεψε στους γονείς του στον Πύργο μετά από πολλά χρόνια εξαφάνισης. *Νεολόγος Πατρών* 12/03/1932.

της οικογένειας, όταν μάλιστα αυτή είχε επιβαρυνθεί με τα έξοδα της μετανάστευσής τους, στερούνταν τα δικαιώματά τους πάνω στην πατρική περιουσία. Μπορούσαν να διεκδικήσουν κληρονομικό μερίδιο μόνο υπό την προϋπόθεση της επιστροφής τους και της μόνιμης εγκατάστασής τους στην κοινότητα. Πολλοί διαθέτες εξέφραζαν ρητά την εντολή τους να αποκαταστήσουν τα υπόλοιπα παιδιά τους από τα οποία προσδοκούσαν τις υπηρεσίες τους στα γηρατειά και να αποκληρώσουν εκείνα που εκδήλωναν αχαριστία απέναντί τους. «*Επειδή έχω τα κορίτσια μου ανύπαντρα, θέλω να τα εξασφαλίσω ως αδύνατα μέρη καθότι οι τρεις υιοί μου έχουν φύγει εις Αμερικήν επί τέσσερα και πέντε έτη ο καθένας και εις αυτό το διάστημα μόνον το είσητήριο έκαστος μου έστειλαν ενώ εγώ εξόδευσα και τους γραμματίσα [...] και επειδή αυτοί κάμνουν δική τους σακκούλα δια το μέλλον τους, αποφάσισα όπως εξασφαλίσω τα κορίτσια και τη σύζυγό μου*». ⁶⁹⁵ Τεκμήριο αντίθετα της αγάπης των γονέων και της αναγνώρισης της προσφοράς των απόδημων παιδιών τους, ταυτόχρονα και της προσδοκίας της επιστροφής τους στην οικογενειακή εστία, αποτελούσε η επίδειξη εύνοιας προς αυτούς κατά τη διανομή της πατρικής περιουσίας. «*...καθόσον ο υιός μου ούτος μοί απέστειλεν εξ Αμερικής κατά διαφόρους εποχάς από του 1915 μέχρι σήμερα πλέον των 200.000δρχ. δια των οποίων συνετήρησα και εβελτίωσα την περιουσίαν μου και εθεράπευσα διαφόρους ανάγκας της οικογένειάς μου, ήτοι σπουδάς του αποβιώσαντος υιού μου Δημητρίου, προικοδοτήσεις των δύο ανωτέρω θυγατέρων μου κλπ, δι ου εκφράζω προς αυτόν και δια της παρούσης μου την αγάπην μου και την εκτίμησήν μου...*». ⁶⁹⁶

---

⁶⁹⁵ Παρατίθεται στο Παναγιώτης Γ. Ηλιόπουλος, *Οικονομικές και Κοινωνικές Δομές μίας Περιφερειακής Μητρόπολης*, ό.π., σ. 275-276.

⁶⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 280.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5ο: ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ: Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

1. Επαγγελματικές επενδύσεις

1.1. Αγροτικές επενδύσεις και συμπληρωματικές απασχολήσεις

Μέχρι και τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο οι μετανάστες οι οποίοι παλιννοστούσαν μετά από ένα σχετικά σύντομο διάστημα παραμονής στην Αμερική, συνήθως λιγότερο από δέκα χρόνια, ήταν κυρίως οι γεωργοί και οι έγγαμοι.¹ Έχοντας συνδέσει την υπερπόντια αποδημία με ένα συγκεκριμένο οικονομικό στόχο, επέστρεφαν στις κοινότητες καταγωγής τους και στις αγροτο-κτηνοτροφικές ασχολίες τις οποίες κατά τη διάρκεια της σύντομης απουσίας τους είχαν αναλάβει τα υπόλοιπα οικογενειακά μέλη. Τα κεφάλαια που έφεραν μαζί τους χρησιμοποιούνταν ανάλογα με την περίπτωση για την απόκτηση ιδιόκτητης γης, την απελευθέρωση της υποθηκευμένης περιουσίας ή την αγορά νέων κτημάτων και ζώων. Τα περισσευούμενα κεφάλαια αποταμιεύονταν στις τράπεζες όταν δεν τοποθετούνταν στην τοκογλυφία, τον πιο ασφαλή ίσως τρόπο προσαύξησής τους στις ορεινές κοινότητες.²

Η επιστροφή μεταναστών με αγροτικό υπόβαθρο και η επιλογή της επένδυσης στη γη αποτελούσε κοινή τάση και σε άλλες μεταναστευτικές χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης ωθώντας τους μελετητές να συμφωνήσουν ότι η γη αποτέλεσε εντέλει όχι μόνο παράγοντα εξώθησης προς τη μετανάστευση, αλλά ταυτόχρονα και ισχυρό κίνητρο για παλιννόστηση.³ Ο Βρετανός πρόξενος στην Κεφαλονιά κατέγραφε σε έκθεσή του το 1895 την τάση αυτή των κατοίκων των Νοτίων Ιονίων επιχειρώντας ταυτόχρονα να την εντάξει στο ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο. «Οι χωρικοί μεταναστεύουν σε όλον τον κόσμο. Αφού αποκτήσουν κάποια περιουσία, επιστρέφουν στη γενέτειρά τους

¹ Εμμ. Ρέπουλης, *Μελέτη περί μεταναστεύσεως*, ό.π., σ. 100· Αγαπητός Χαρ. Καλπούζος, «Περί μεταναστεύσεως εν τω δήμω Μυονίας του Νομού Φθιωτιδοφωκίδος», ό.π., σ. 138-139, 142.

² Επρόκειτο για «συντηρητική» επένδυση γιατί η υπερπροσφορά ρευστού στις μεταναστευτικές κοινότητες δεν απέδιδε πλέον υψηλό τόκο. Ήταν ωστόσο ασφαλής αφού οι ενδιαφερόμενοι ήταν συνήθως υποψήφιοι μετανάστες οι οποίοι θα ξεχρέωναν τα δανεικά από την Αμερική. Γ. Επ. Παπαγιάννης, «Η μετανάστευσις εν Αργινίω», ό.π., σ. 120· Αλέξ. Γ. Παπαζήσης, «Η μετανάστευσις εν τη επαρχία Ανασελίτσης», στο Α. Ανδρεάδης (επιμ.), ό.π., σ. 354, 356· Δημ. Ν. Γαλάνης, «Μελέτη περί Μεταναστεύσεως εν τω Δήμω Φενεού», ό.π., σ. 64. Στον ιταλικό Νότο αντίθετα οι μετανάστες που επιδίδονταν στην τοκογλυφία επεδείκνυαν διαφορετική συμπεριφορά. Εμφανίζονται πολύ πιο σκληροί δανειστές επιβάλλοντας απαιτητικότερους όρους αποπληρωμής. Dino Cinel, ό.π., σ. 162-163.

³ Mark Wyman, *Round-trip to America*, ό.π., σ. 129-136· Ulf Brunnbauer, ό.π., σ. 61-67. Για την περίπτωση των μεταναστών της Νότιας Ιταλίας, την ταύτιση του «αμερικανικού ονείρου» με την αγορά γης και τα προβλήματα που ανέκυψαν από το αυξημένο ενδιαφέρον γι' αυτήν βλ. αναλυτικά Dino Cinel, *The national integration of Italian return migration*, ό.π., σ. 164-200.

και πολλοί αγοράζουν τις γαίες των πρώην αφεντικών τους. Έτσι, παρατηρείται τώρα αύξηση του αριθμού των μικροϊδιοκτητών».⁴ Στηρίζοντας το θεσμό της μικροϊδιοκτησίας στη χώρα καταγωγής τα αμερικανικά κέρδη απέτρεπαν την προλεταριοποίηση των αγροτικών πληθυσμών. Στην πραγματικότητα βέβαια η επένδυση στη γη είχε ήδη ξεκινήσει ενώ βρίσκονταν στην Αμερική με τα εμβάσματα που απέστειλαν τακτικά στις οικογένειες και την επικοινωνία που διατηρούσαν σχετικά με τον τρόπο αξιοποίησής τους.⁵ Διαβάζουμε σχετικά σε επιστολή Κορίνθιου προς το μετανάστη γιο του: «Αλέξανδρε [...] μάθε και δια την εργασίαν μας σπέρνουμε τώρα και δια την επιταγήν την εξαργηρόσαμε με 25 κ 10 τη λείρα. [...] Τα λεπτά τα έχουμε να αγοράσουμε κανά χωράφη για σταφίδα εις τα Βαλάθρα εάν πουληθούνε. Τη λέγης εσή διότη αυτά είνε δικά σου λεπτά».⁶

Οι πρώτοι παλιννοστούντες παρέμεναν λοιπόν καλλιεργητές και ως κτηματίες επιδείκνυαν ενδιαφέρον για την απόδοση των κτημάτων τους καλλιεργώντας συστηματικά τη γη με τη βοήθεια αροτριώντων ζώων και γεωργικών εργαλείων. Άροτρα και ραντιστικές μηχανές αγοράζονταν από τις οικογένειες με τα μεταναστευτικά εμβάσματα ενώ σιδερένια και ατσάλινα μικροεργαλεία, όπως τσεκούρια, τανάλιες, σφυριά, ψαλίδες, μαχαίρια μεταφέρονταν ή αποστέλλονταν από τους ίδιους τους μετανάστες απευθείας από την Αμερική.⁷ Στις αποσκευές τους πολλοί έκρυβαν σπόρους φυτών τους οποίους θα δοκίμαζαν στο έδαφος της πατρίδας τους.⁸ Η όρεξη για δουλειά, οι νέες ιδέες και η διαφορετική οπτική τους σηματοδοτούσε συχνά μια διαφορά σε σχέση με την προ αποδημίας εποχή, όπως καταδεικνύει το παράδειγμα του παλιννοστούντα στα Βέρροια Λακωνίας ο οποίος μέχρι τα γεράματά του πειραματιζόταν συνεχώς με την καλλιέργεια λαχανικών και ζαρζαβατικών, αναζητώντας τρόπους βελτίωσης της ποικιλίας τους.⁹

Όπως είναι λογικό η αποχή από γεωργικές εργασίες στην Αμερική δεν επέτρεψε στους μετανάστες να έρθουν σε επαφή με τις μεθόδους, τις τεχνολογίες και τις νέες

---

⁴ Παρατίθεται στο Γεώργιος Β. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2014, σ. 465.

⁵ Δημ. Σ. Δογάνης, «Η μετανάστευσις εν τη επαρχία Πατρών», *ό.π.*, σ. 69.

⁶ Β. Αναγνωστόπουλος προς Αλέξ. Αναγνωστόπουλο, Μάτσани Κορινθίας 17/10/1910. Ιδιωτική Συλλογή Οικ. Αναγνωστόπουλου.

⁷ Δημ. Ν. Γαλάνης, «Μελέτη περί Μεταναστεύσεως εν τω Δήμω Φενεού», *ό.π.*, σ. 64· Δημ. Σ. Μασκαλέρης, «Περί Μεταναστεύσεως εν τω Δήμω Τεγέας», *ό.π.*, σ. 98· Χριστ. Κωφός, «Η μετανάστευσις εν τη επαρχία Εδέσσης», *ό.π.*, σ. 334. Βλ. και στην Ιταλία Κάρλο Λέβι, *Ο Χριστός σταμάτησε στο Έμπολι*, *ό.π.*, σ. 147.

⁸ Grace E. Marshall, *Eternal Greece*, *ό.π.*, σ. 185.

⁹ Γιάγκος Θεοφίλης, *Ο Βασσαράς*, *ό.π.*, 1995.

καλλιέργειες που συνηθίζονταν από τους Αμερικανούς γεωργούς. Δύσκολα λοιπόν μπορούσαν να εκσυγχρονίσουν τον τρόπο εργασίας τους με την επιστροφή τους στην Ελλάδα. «Είναι αδύνατον, επί παραδείγματι, να πεισθώσι και μεταχειρισθώσι τα χημικά λιπάσματα, καίτοι επιμόνωσ και εδώ τοις υποδεικνύονται υπό των αρμοδίων· προτιμώσι το Ησιόδειον άροτρον και τα αρχέγονα μέσα των πατέρων των», σχολίαζε επικριτικά μελετητής της μετανάστευσης στην Αρκαδία.¹⁰ Η σύντομη διαβίωση των πρώτων μεταναστών στην Αμερική, η εργατική ενασχόληση και η μη απόκτηση κάποιας ειδίκευσης, η απομόνωση από την αμερικανική κοινωνία σε εθνοτικούς θύλακες και το μικρό οικονομικό και ανθρώπινο κεφάλαιο που είχαν συγκεντρώσει τούς οδήγησε αναπόφευκτα σε κάποια συντηρητικότητα η οποία αποθάρρυνε την επένδυση σε νέες δραστηριότητες, τον πειραματισμό και την ανανέωση των παραδοσιακών επαγγελματιών.¹¹ Το γεγονός αυτό συμπεριλάμβανε στα αρνητικά της μετανάστευσης ο Νομάρχης Αρκαδίας το 1912. Όπως παρατηρούσε, «[η] Αμερική σπανίως βελτιοί τον Έλληνα μετανάστην υπό έποψιν επαγγελματικήν. Ο γεωργός μας γίνεται εκεί εργάτης, δεν αυξάνει επομένως τας γεωργικάς του γνώσεις, επιστρέφων επομένως εις το χωρίον του θα μείνη ως γεωργός κατώτερος ή κατά την μετανάστευσίν του. Δια τούτο ουδεμία βελτιώσεις γεωργικής βιομηχανίας παρατηρείται εις τα μέρη της μεταναστεύσεως.»¹²

Οι διαπιστώσεις αυτές δεν λάμβαναν υπόψη τους τις δομές της ελληνικής υπαίθρου, όπως την πολυδιάσπαση της αγροτικής ιδιοκτησίας και την απομόνωσή της από τις τοπικές αστικές αγορές που απορροφούσαν γρήγορα τα «αμερικανικά κεφάλαια» ενώ παράλληλα προσέδιδαν περιορισμένα κίνητρα εντατικοποίησης των αγροτικών καλλιεργειών και αύξησης τη παραγωγής.¹³ Ο Fairchild σχολιάζοντας τις υψηλές προσδοκίες που είχε δημιουργήσει η παλιννόστηση των νεαρών Ελλήνων για το μετασχηματισμό των ορεινών κοινοτήτων τους, σημείωνε ότι καθώς το φαινόμενο της μετανάστευσης ήταν εν εξελίξει και δεν είχε συμπληρώσει καν τη διάρκεια μιας γενεάς δεν μπορούσε εκ των πραγμάτων να επιφέρει ουσιαστικές αλλαγές πέρα από κάποιες εξωτερικές, υλικές βελτιώσεις.¹⁴ Φυσικά σε ένα ρεύμα παλιννόστησης τέτοιου

---

¹⁰ Ι. Δημητρακόπουλος, «Η μετανάστευσις εν Τεγέα», ό.π., σ. 90.

¹¹ Ο Κ. Καραβίδας σχολίαζε σχετικά με τις επενδύσεις των Ελλήνων παλιννοστούντων: «Πολλοί εκ των μεταναστών επανελθόντες, διέθεσαν τα δολλάρια των εις την ανάπτυξιν όχι μιας αρμοζούσης ειδικεύσεως αλλ' εις τας παλαιάς πατροπαραδότους καλλιεργείας που εγίνοντο δια να δώσουν όχι πρόσδοον κερδοφόρον αλλ' αυτεπάρκειαν απλήν». Κ. Δ. Καραβίδας, *Αγροτικά*, ό.π., σ. 460-461.

¹² Εμμ. Ρέπουλης, *Μελέτη*, ό.π., σ. 142.

¹³ Ιωάννης Ε. Τουρνάκης, *Μετανάστευσις και μεταναστευτική πολιτική*, ό.π., σ. 8-10.

¹⁴ Η. Ρ. Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, ό.π., σ. 233. Μελέτες για πρόσφατες μεταναστεύσεις συμφωνούν ότι οι επενδυτικές συμπεριφορές των μεταναστών στις κοινότητες καταγωγής διαφοροποιούνται κατά τη διάρκεια της μεταναστευτικής διαδρομής και του κύκλου ζωής

μεγέθους και τόσης διάρκειας υπήρχαν εξαιρέσεις τις οποίες ο ίδιος μελετητής δεν παρέλειπε να αναφέρει. Παρέθετε ως παράδειγμα της αμερικανικής επίδρασης στην Πελοπόννησο την περίπτωση ενός νεαρού παλιννοστούντα ο οποίος στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα λειτουργούσε πρότυπο ατμοκίνητο ελαιοτριβείο στην Τσίπα της Μάνης έχοντας ήδη προσελκύσει γύρω από την επιχείρησή του την εγκατάσταση νέων κατοίκων και τη δημιουργία μιας μικρής ανθηρής κοινότητας.¹⁵ Τη νέα τεχνολογία στο νομό αναφέρεται ότι μετέφερε το 1905 στο Ξηροκάμπι Λακωνίας και ένας άλλος μετανάστης. Ο Στρατήγης Σολωμός μετά από δέκα περίπου χρόνια εργασίας στη Βαλτιμόρη επένδυσε τα κέρδη του σε μηχανήματα που αγόρασε στον Πειραιά για να λειτουργήσει στο χωριό του μαζί με τον αδελφό του ένα ατμοκίνητο ελαιοτριβείο και αλευρόμυλο.¹⁶

Οι προϋποθέσεις επένδυσης στη γεωργία υπήρξαν οπωσδήποτε πολύ πιο ευνοϊκές στο Μεσοπόλεμο για τους μετανάστες οι οποίοι επέστρεφαν με μεγαλύτερα κεφάλαια, περισσότερα χρόνια διαμονής στις ΗΠΑ, υψηλότερο βαθμό ένταξης στο αστικό αμερικανικό περιβάλλον και σχετική εμπειρία σε επιχειρηματικές πρωτοβουλίες. Περιοχές με γεωργικό προσανατολισμό και συγκοινωνιακή πρόσβαση στις αστικές αγορές, όπως το Κοπανάκι Τριφυλλίας, προσέλκυσαν αυτή την περίοδο κάποιους παλιννοστούντες μικροκεφαλαιούχους οι οποίοι επένδυσαν στη συστηματική καλλιέργεια εμπορευματικών προϊόντων (ελιών και σύκων).¹⁷ Άλλοι υιοθέτησαν νέες τεχνικές για να εξασφαλίσουν την άρδευση και τη λίπανση των κτημάτων τους και την αύξηση της παραγωγής¹⁸ ή εφάρμοσαν νέες γεωπονικές γνώσεις για τον εμβολιασμό

των νοικοκυριών. Προηγούνται οι δαπάνες στην κατανάλωση και την κατοικία τα πρώτα 15 χρόνια, ακολουθούν οι γεωργικές επενδύσεις ενώ οι επιχειρηματικές πρωτοβουλίες κορυφώνονται στα 25 έως 30 χρόνια μετά την έναρξη της μετανάστευσης. Η πλήρης εκδήλωση των αναπτυξιακών αποτελεσμάτων της μετανάστευσης θεωρείται εφικτή μόνο όταν η πλειονότητα των νοικοκυριών έχει εμπλακεί στη μεταναστευτική εκροή και αυτή τείνει προς τη μείωσή της. Hein de Haas, "Remittances, Migration and Social Development. A conceptual review of the literature", *ό.π.*, σ. 14-15.

¹⁵ H. P. Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, *ό.π.*, σ. 235.

¹⁶ *Φάρις*, Περίοδος Δ', τχ.31, 3^{ος}/2002, σ. 3-4.

¹⁷ Το Κοπανάκι, μεταξύ Κυπαρισσίας και Καλαμάτας άρχισε να παρουσιάζει πληθυσμιακή αύξηση μετά τη σιδηροδρομική σύνδεση της περιοχής με την Πάτρα. Μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο αποτέλεσε κωμόπολη, πόλο έλξης πολλών Μεσσηνίων παλιννοστούντων οι οποίοι επένδυσαν στην ανέγερση οικοδομών, σε μικροεπιχειρήσεις και σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Το αγοραστικό ενδιαφέρον αύξησε στο Μεσοπόλεμο την αξία των ξερικών αγρών σε 1.500-3.000 δρχ. το στρέμμα και των ποτιστικών σε 3.000-5.000 δρχ. το στρέμμα. *Νέα από την Ελλάδα*, αρ. 22, 11^{ος}/1927, σ. 661.

¹⁸ Ο Γεώργιος Λάσκαρης, επέστρεψε από τον Καναδά στο Ξηροκάμπι Λακωνίας το 1922 μετά από 13 χρόνια εργασίας σε επιχειρήσεις ζαχαροπλαστικής. Στο χωριό του επένδυσε σε μια έκταση έξι στρεμμάτων στην οποία καλλιεργούσε συστηματικά διάφορα κηπευτικά. Την έλλειψη νερού την αντιμετώπισε με την ανόρυξη βαθέος φρέατος και την εγκατάσταση αντλητικής μηχανής (μαγγανοπήγαδου). Λίπαινε τα φυτάρια μόνο με κοπριά αιγοπροβάτων ενώ είχε κατασκευάσει ένα σύστημα πρωτόγονου θερμοκηπίου για την καλλιέργεια της ντομάτας. Δημητρίου Γ. Λάσκαρη, «Ένα πρωτοπόρος κηπουρός: Γεώργιος Β. Λάσκαρης», *Φάρις*, Περίοδος Δ', τχ.33, 1^{ος}/2003, σ. 22-23.

άγριων και ήμερων δέντρων.¹⁹ Κάποιοι πιο τολμηροί επιχείρησαν να δημιουργήσουν με αμερικανικούς σπόρους νέες βελτιωμένες ποικιλίες φρούτων. Τα «μήλα Ντελίσιους Πιλαφά», για παράδειγμα, οφείλουν τη γένεσή τους στην επιμονή του Ηλία Πιλαφά ο οποίος μετά από είκοσι χρόνια εργασίας σε διάφορες δουλειές στην Αμερική, παλιννόστησε το 1920 στην Κερασιά Αρκαδίας. Η ιστορία θέλει τον Πιλαφά να εντυπωσιάζεται από τη γεύση των μήλων που αγόρασε στο λιμάνι της Νέας Υόρκης για το ταξίδι και να φυλάει τους σπόρους για να τους καλλιεργήσει στην περιοχή του. Αν και στερούνταν γεωργικών γνώσεων, ύστερα από δεκαετή προσπάθεια κατάφερε να δημιουργήσει στο μικροκλίμα του οροπεδίου της Αρκαδίας μια νέα ποικιλία την οποία φρόντισε να διαδώσει αποστέλλοντας με δικά του, όπως λέγεται, έξοδα εμβόλια και μήλα σε ιδρύματα, σχολεία, φυτώρια και ιδιώτες δενδροκαλλιεργητές. Τα μήλα του βραβεύτηκαν σε εκθέσεις και μετά από μακροχρόνιο αγώνα αναγνωρίστηκαν το 1962 από το Υπουργείο Γεωργίας ως νέα, αυτοτελής και διακεκριμένη ποικιλία.²⁰

Σε άλλες περιπτώσεις οι παλιννοστούντες επέδειξαν ενδιαφέρον για τη λειτουργία αγροτοκτηνοτροφικών μονάδων στις οποίες εισήγαγαν νέες επιστημονικές μεθόδους και εκμηχάνιση της εργασίας ενώ τις συνδύαζαν με το εμπόριο και τη μεταποίηση των παραγόμενων προϊόντων σε πρότυπες εγκαταστάσεις.²¹ Ο χώρος της γεωργίας μπορεί πάντως να μην δελέαζε αυτός καθαυτός τους ομογενείς, παρείχε ωστόσο άλλες ευκαιρίες επικερδούς επιχειρηματικής δραστηριότητας, συνήθως μέσω της μίσθωσης αγροτικού μηχανικού εξοπλισμού σε τρίτους. Αλωνιστικές μηχανές και βενζινάροτρα εισάγονταν από την Αμερική ή αγοράζονταν με τα αμερικανικά εμβάσματα στην Ελλάδα και εξυπηρετούσαν επαγγελματικά τις γεωργικές ανάγκες πολλών ντόπιων καλλιεργητών.²² Η όποια οικογενειακή αγροτική περιουσία πάντως σπάνια εγκαταλείπεται ακόμα και από εκείνους που επέλεξαν να εγκατασταθούν σε αστικά κέντρα και να στραφούν σε εμπορικές επενδύσεις. Τα αγροκτήματα εκμισθώνονταν σε συγχωριανούς ή συγγενείς με το σύστημα της επίμορτης καλλιέργειας και προσέφεραν συμπληρωματικά εισοδήματα στους ιδιοκτήτες τους.²³

---

¹⁹ Καλάβρυτα 11/05/1932.

²⁰ Η ιστορία της ποικιλίας των «μήλων Ντελίσιους Πιλαφά» κυκλοφορεί σε πολλά αρκαδικά σάιτ. Ενδεικτικά: <http://www.odosarkadias.gr/ta-mila-tis-tripolis/> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2018)

²¹ Βλ. στο Βασσαρά Λακωνίας τη λειτουργία πρότυπης φάρμας «αμερικανικού τύπου» από παλιννοστούντα ο οποίος εφάρμοσε επιστημονικές καλλιέργειες, συντηρούσε τα προϊόντα σε ψυγεία και εκτελούσε διανομές με το ιδιόκτητο φορτηγάκι του. Γιάγκος Θεοφίλης, *Ο Βασσαράς*, ό.π.

²² Βλ. σχετική επένδυση στην Αταλάντη και τη Ναύπακτο. *Νέα από την Ελλάδα*, αρ. 19, 8^{ος}/1927, σ. 551· Th. Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 78.

²³ Th. Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 101.

Επιχειρηματίες με κεφάλαια δοκιμάστηκαν επίσης σε πιο δυναμικούς κλάδους της αγροτικής οικονομίας, όπως στις ιχθυοκαλλιέργειες. Η επένδυση, για παράδειγμα, της οικογένειας Πετρόπουλου στην εκμετάλλευση της λίμνης Μουριά στον Πύργο τη δεκαετία του 1930 θεωρήθηκε πρωτοποριακή αν και τελικά απέτυχε λόγω «κακοδιαχείρισης από άτομα του περιβάλλοντος», όπως λέγεται.²⁴ Το επενδυτικό ενδιαφέρον προσέλκυσε επίσης η ανάπτυξη της συστηματικής πτηνοτροφίας-ορνιθοτροφίας με την ίδρυση ειδικών εγκαταστάσεων που λειτουργούσαν με επιστημονικές προδιαγραφές. Επρόκειτο για ένα κλάδο ελάχιστα αναπτυγμένο στην Ελλάδα και με πολύ καλές προοπτικές, ωστόσο ιδιαίτερα απαιτητικό καθώς δεν υποστηριζόταν από τους κρατικούς φορείς. Το ενδιαφέρον των μεταναστών για σχετικές επιχειρήσεις ήταν ιδιαίτερα αυξημένο όπως καταδεικνύεται από τις επιστολές τους προς το περιοδικό της Τράπεζας Αθηνών το οποίο παρείχε συμβουλές τοποθέτησης των κεφαλαίων τους.²⁵ Το ορνιθοτροφείο του Γεωργίου Κανελλόπουλου στο Μπεγουλάκι Πατρών ήταν ένα από τα λίγα που λειτουργούσαν στις αρχές της δεκαετίας του 1930 με «αμερικανικό σύστημα» το οποίο ο επιχειρηματίας είχε παρακολουθήσει στην Αμερική κατά τη μακροχρόνια διαμονή του. Ο τοπικός Τύπος επαινούσε την ποιότητα της εργασίας του και προέβαλλε τις σημαντικές βραβεύσεις του στην Έκθεση της Θεσσαλονίκης μεταξύ ισχυρών Βαλκάνιων ανταγωνιστών.²⁶

Οι προσδοκίες της κοινωνίας για τη συμβολή των αποδήμων στον εκσυγχρονισμό του γεωργικού κλάδου ήταν οπωσδήποτε πολλές και η διάψευσή τους τη δεκαετία του 1920 μεγάλη.²⁷ Ειδικά στη Λακωνία όπου ένας μεγάλος αριθμός κατοίκων εξωθήθηκε στην υπερατλαντική έξοδο από την έλλειψη βασικών αγαθών και τη μικρή παραγωγικότητα της γης, οι παλιννοστούντες αναμένονταν να λειτουργήσουν ως φορείς κοινωνικής και οικονομικής αλλαγής με την εφαρμογή καινοτόμων ιδεών και πρωτοπόρων καλλιεργητικών μεθόδων. Δημοσιογράφοι και τοπικοί παράγοντες

---

²⁴ Λεων. Κ. Κορνάρου, *Οι Ηλείοι της Αμερικής και του Καναδά*, Αμαλιάδα, Βιβλιοπανόραμα, 2007, σ. 229.

²⁵ Βλ. συμβουλές του Διευθυντή της Αγορανομίας Κ. Βρυάκου προς Ελληνοαμερικανούς οι οποίοι με επιστολές προς το περιοδικό της Τράπεζας Αθηνών ζητούσαν πληροφορίες για τις προοπτικές της ορνιθοτροφίας στην Ελλάδα. *Νέα από την Ελλάδα*, αρ. 16, 5^{ος}/1927.

²⁶ *Νεολόγος Πατρών* 25/09/1931.

²⁷ Βλ. ανάλογες στάσεις της ισπανικής κοινωνίας του Μεσοπολέμου απέναντι στους απόδημους. Η εξιδανίκευση του μετανάστη στην περιοχή της Γαλικίας και Αστουρίας και η προσδοκία ότι θα μπορούσε να λειτουργήσει ως αναμορφωτής όλης της Ισπανίας μέσα από την ανανέωση της τοπικής οικονομίας, την ώθηση της ατομικής πρωτοβουλίας και την προώθηση της τεχνικής προόδου μετά τη διάψευσή της οδήγησε τελικά στη διαμονοποίησή του. Xosé-Manoel Núñez, “Visible and Invisible Remittances: Some Notes on Transatlantic Return Migration and its Effects on Iberian Societies, 1850-1950”, *Przegląd Polonijny*, Krakow, 31, 1, 115, 2005, σ. 117-42.

καλούσαν τους κεφαλαιούχους να εκμεταλλευτούν το φυσικό πλούτο των ορεινών κοινοτήτων τους και μέσα από συνεταιριστικά σχήματα να επενδύσουν σε αρδευτικά έργα, νέες καλλιέργειες, μικρές μεταποιητικές μονάδες αγροτικών προϊόντων και στην εμπορία τους στους γειτονικούς νομούς.²⁸ Ωστόσο οι μετανάστες οι οποίοι είχαν στραφεί σε άλλου είδους επιχειρήσεις στην Αμερική και σε έναν αστικό τρόπο ζωής απωθήθηκαν από υψηλού ρίσκου επενδύσεις οι οποίες απαιτούσαν εμπειρία, γνώσεις, μακροπρόθεσμο σχεδιασμό και εργατικά χέρια.²⁹

Βέβαια όσοι παλιννοστούντες επένδυσαν στη γεωργική εκμετάλλευση ειδικά στο Μεσοπόλεμο, δεν στερούνταν ιδεών, διάθεσης για δουλειά και τόλμης να δοκιμάσουν ό,τι τους είχε εντυπωσιάσει στην Αμερική. Από τη δική τους οπτική οι παρεμβάσεις τους ήταν αν όχι καινοτόμες, οπωσδήποτε διαφορετικές από εκείνες που οι ίδιοι εφαρμόζαν στο παρελθόν ή και από αυτές που συνέχιζαν να ακολουθούν οι συμπατριώτες τους.³⁰ Χωρίς ωστόσο την παρουσία άλλων μετασχηματιστικών φορέων και παραγόντων σίγουρα οι πρωτοβουλίες αυτές δεν αρκούσαν για να επιφέρουν ριζικές αλλαγές. Όπως συνέβη και με τους υπόλοιπους Νοτιοευρωπαίους μετανάστες, ελάχιστοι από αυτούς είχαν παρακολουθήσει στην Αμερική από κοντά την εντατικοποίηση της γεωργικής καλλιέργειας. Οι Γερμανοί και οι Σκανδιναβοί οι οποίοι εργάστηκαν σε αμερικανικές φάρμες και έζησαν σε εθνοτικές αγροτικές κοινότητες ήταν αυτοί που επέστρεψαν στον τόπο καταγωγής τους με τις πιο καινοτόμες ιδέες και που κατάφεραν όχι βέβαια να προκαλέσουν αλλά να επιταχύνουν μια διαδικασία επαναστατικών γεωργικών μεταβολών οι οποίες ήταν ήδη σε εξέλιξη στα κράτη τους.³¹

---

²⁸ Ενδεικτικά άρθρα: *Μαλεβός*, αρ.26, Ιούνιος 1923, σ. 111-112· αρ.22, Ιανουάριος 1923, σ. 54.

²⁹ Τη δεκαετία του 1930, ο Άγγλος ελληνιστής H.D.F. Kitto συνάντησε σε χωριό της Αιτωλίας μια Αμερικανίδα η οποία είχε ακολουθήσει τον Έλληνα σύζυγό της. Πετυχημένος μικροεπιχειρηματίας στην Αμερική, ο σύζυγος δούλευε πλέον μεροκάματο σε εργοστάσιο του Αγρινίου ύστερα από την αποτυχημένη προσπάθειά του να ιδρύσει μια φάρμα στο χωριό του. Όπως ισχυριζόταν η Αμερικανίδα, απέτυχε γιατί οι συγγενείς τούς αφαιμάζαν οικονομικά. Για τον ξένοπαρατηρητή η πραγματική αιτία ήταν η αδυναμία προσαρμογής τους στο δύσκολο αγροτικό βίο και ανταπόκρισής τους στις υψηλές απαιτήσεις της συγκεκριμένης επένδυσης. H. D. F. Kitto, *In the mountains of Greece*, ό.π., σ. 140-141.

³⁰ Στη συζήτηση σχετικά με τη συμβολή των αποδήμων στην ανάπτυξη του τόπου καταγωγής οι μελετητές όλο και περισσότερο αναδεικνύουν τη σημασία των αντιλήψεων των ίδιων των μεταναστευτικών υποκειμένων περί αλλαγής, καθώς και την απόκλιση αυτών από την οπτική των σύγχρονων ερευνητών. βλ. Xosé-Manoel Núñez, “Visible and Invisible Remittances”, ό.π.

³¹ Mark Wyman, *Round-trip to America*, ό.π., σ. 138-146.

1.2. Εμπόριο-Τέχνες-Υπηρεσίες

Πολλοί παλιννοστούντες με εμπειρία αυτοαπασχόλησης στην Αμερική στρέφονταν επίσης σε εναλλακτικές επενδύσεις στη γενέτειρά τους οι οποίες δεν απαιτούσαν εξειδικευμένες γνώσεις ούτε υψηλό κόστος εισόδου. Επρόκειτο συνήθως για ελαφριές συμπληρωματικές απασχολήσεις στο χώρο του σπιτιού τους οι οποίες συνδύαζαν μικτές υπηρεσίες, όπως τη λειτουργία κάποιου καφενείου-παντοπωλείου-ταβέρνας, παρείχαν μικρές δυνατότητες πλουτισμού, εξασφάλιζαν ωστόσο μια προνομιούχα θέση στην κοινωνία του χωριού.³² Σήμα κατατεθέν αυτών των μικρομάγαζων αποτελούσε κάποια αμερικανική φωτογραφία, η συνεύρεση όλων των παλιννοστούντων του χωριού και οι αφηγήσεις των αμερικανικών εμπειριών τους.³³ Η συγκεκριμένη επενδυτική επιλογή σχολιαζόταν αρνητικά από τους μελετητές της εποχής καθώς, όπως υποστήριζαν, ο αριθμός τους ήταν σε πλήρη αναντιστοιχία με την τοπική ζήτηση.³⁴ Η υπερσυγκέντρωση τέτοιων καταστημάτων σε ορεινές περιοχές καταδεικνύει ότι αυτά λειτουργούσαν συμπληρωματικά προς τη συντήρηση της όποιας οικογενειακής κτηματικής περιουσίας η χαμηλή παραγωγικότητα της οποίας επέβαλλε τις παράλληλες βιοποριστικές δραστηριότητες. Ο παλιννοστούντας ο οποίος πριν την αποδημία αναζητούσε πρόσθετους χρηματικούς πόρους με την εποχική μισθωτή εργασία στις εμπορευματικές φυτείες ή τα γειτονικά αστικά κέντρα μπορούσε πλέον να τους εξασφαλίσει παραμένοντας στον τόπο του και λειτουργώντας κάποια οικογενειακή μικροεπιχείρηση. Η «πολυσθενής οικονομική λειτουργία» της ελληνικής αγροτικής οικογένειας η οποία προϋπέθετε τη συνεισφορά των δυνάμεων όλων των μελών της προκειμένου να διασφαλιστεί η οικιακή αυτονομία αποτελούσε οικεία πολιτισμικά στρατηγική επιβίωσής της η οποία δεν εγκαταλείφθηκε ακόμα και από εκείνους που επέστρεψαν με «αμερικανικά» μικροκεφάλαια.³⁵ Η συζήτηση περί

---

³² Στις απομονωμένες οδικά ορεινές κοινότητες, ο τοπικός καταστηματάρχης αποκτούσε μια σχετική οικονομική δύναμη λόγω του ρευστού που συγκέντρωνε και η οποία τον τοποθετούσε στην τοπική «ελίτ». Μαρία Παπαθανασίου, *ό.π.*, σ. 52· A. Collard, «The inequalities of change in a Greek mountain village (Sterea Hellas. Evritania)», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Numéro Spécial, 1981, σ. 216.

³³ Το καφενείο του πρώην μετανάστη στην Καρέα της Μάνης ήταν ένα από τα πέντε του χωριού, λειτουργούσε στο ισόγειο του σπιτιού του και ήταν γνωστό για τις χουμοριστικές αφηγήσεις του ιδιοκτήτη του. Βάσος Τσιμπιδάρος, *Μανιάτικες αναμνήσεις*, *ό.π.*, σ. 67. Οι ίδιες «αμερικανικές συζητήσεις» επαναλαμβάνονταν στην ταβέρνα του Γ. Ματάλα ο οποίος διατηρούσε σαλόνι στο Σικάγο και με την ποτοαπαγόρευση επέστρεψε στην Αράχωβα. Π. Μεϊντάνης, *Καρνατικά*, *ό.π.*, σ. 216-217.

³⁴ Βλ. τη λειτουργία πλήθους καφενείων και παντοπωλείων από παλιννοστούντες στην Κρήτη και τα επικριτικά σχόλια των μελετητών. Μ. Δ. Λυδάκης, «Η μετανάστευσις εν τω δήμω Αρχανών», *ό.π.*, σ. 224· Μ. Ε. Παπαγιαννάκης, «Η μετανάστευσις εν Κρήτη και ιδίως εν τω νομῶ Χανίων», *ό.π.*, σ. 235.

³⁵ Για τη δομή της απασχόλησης στην καμπή του 20ού αιώνα βλ. Κώστας Φουντανόπουλος, «Μισθωτή εργασία», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αι, Α2, Οι απαρχές 1900-1922*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 87-104. Για την «πολυσθένεια του κοινωνικού υποκειμένου» βλ. Κ.

«υπερεπαγγελματισμού» στις μεταναστευτικές κοινότητες η οποία αφορούσε συνολικά επιχειρήσεις όπως τα καφενεία και τα οινοπωλεία, οφειλόταν και στην ταύτισή τους με την τεμπελιά και την αντιπαραγωγικότητα.³⁶ Συνδέεται φυσικά και με τις αυξημένες προσδοκίες της αγροτικής κοινωνίας απέναντι στο μετανάστη ο οποίος θα επέστρεφε με υψηλά επαγγελματικά εφόδια και θα αναμόρφωνε ριζικά την τοπική οικονομία.

Οι πρώτοι μετανάστες που επέστρεφαν, απέφευγαν γενικά να εμπλακούν σε νέες επιχειρήσεις στην Ελλάδα γεγονός που οφειλόταν στην ενασχόλησή τους στην Αμερική με «δουλειές του ποδαριού» ή επαγγέλματα στο χώρο των υπηρεσιών και του εμπορίου, όπως ξενοδοχεία, ζαχαροπλαστεία, ανθοπωλεία, τα οποία δεν είχαν ακόμα μεγάλη ζήτηση στην ελληνική αγορά και ιδιαίτερα στην επαρχία.³⁷ Οι όποιες απόπειρες έναρξης νέου επαγγέλματος από τους πρώτους παλιννοστούντες συνδέονταν με κάποια τέχνη που είχαν ακολουθήσει στο εξωτερικό ή με το μικροεμπόριο, επέβαλλαν τη μετακόμιση σε κάποια κοντινή πόλη ενώ περιορίζονταν συνήθως σε αυτό του παντοπώλη, του κουρέα, του λούστρου, του ράφτη και του τσαγκάρη.³⁸ Στις συγκεκριμένες επαγγελματικές δραστηριότητες αντανάκλατο μέχρι και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η αμερικανική εμπειρία και τεχνογνωσία και οι όποιοι νεωτερισμοί. Οι μετανάστες δεν χρειάζονταν ιδιαίτερα κεφάλαια για την έναρξη των εργασιών τους αφού έφεραν οι ίδιοι από την Αμερική έναν στοιχειώδη εξοπλισμό, όπως μικρο-έπιπλα, εργαλεία και ειδικά μηχανήματα, καθώς και πολλά από τα υλικά. Ο λούστρος που συνάντησε ο Bernhard Guttman στο Ναύπλιο στις αρχές της δεκαετίας του 1920 είχε ήδη πειραματιστεί στην Ελλάδα με διάφορες ελαφριές απασχολήσεις μετά την επιστροφή του από την Αμερική. Εντυπωσίασε τον Γερμανό περιηγητή με τη δεξιότητα στη χρήση της αγγλικής γλώσσας, την ευστροφία και το χαρακτήρα του και

Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2005. Για τις πολιτισμικές ερμηνείες του φαινομένου: Efi Avdela, «Genre, famille et strategies de travail», *Le genre entre classe et nation, Essai d' historiographie geccue*, Παρίσι, Editions Sillepse, 2006, σ. 37-60· Πέτρος Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στη Ελλάδα το Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993.

³⁶ Για τη συζήτηση περί «υπερεπαγγελματισμού» στην πρωτεύουσα βλ. στο Νίκος Ποταμιάνος, *Οι Νοικοκυραίοι. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες στην Αθήνα 1880-1925*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2015, σ. 124-135.

³⁷ Μαρία Σαραντοπούλου, *Οι Έλληνες της Αμερικής*, ό.π., σ. 243· Ενδεικτικά, στη Ζάκυνθο μόνο το 13% των παλιννοστούντων επιδιόταν σε επαγγέλματα της πόλης. Χριστ. Δαμίρης, ό.π., σ. 28.

³⁸ Παρόμοιες ήταν οι εναλλακτικές ενασχολήσεις των Ιταλών παλιννοστούντων σε κουρεία, παντοπωλεία, καφενεία, παραδοσιακές μεταποιητικές μονάδες αγροτικών προϊόντων. Κάποιοι προσελκύστηκαν από τον κατασκευαστικό κλάδο λόγω της υψηλής ανοικοδόμησης που προκλήθηκε από τα μεταναστευτικά εμβάσματα ενώ άλλοι από την ίδια τη μεταναστευτική οικονομία στα λιμάνια αναχώρησης. Στο 30% των Ιταλών παλιννοστούντων υπολογίζονται οι επενδυτές σε δραστηριότητες πέραν της γεωργίας, χωρίς ωστόσο αναλυτικά στοιχεία για το είδος αυτών. Dino Cinel, ό.π., σ. 201-202, 206. Επενδυτικό ενδιαφέρον σε χάνια και μύλους παρατηρείται την ίδια εποχή και στη Δυτ. Μακεδονία. Basil C. Gounaris, “Emigration from Macedonia”, ό.π., σ. 148.

του δημιούργησε απορία για την επαγγελματική επιλογή του η οποία ακύρωνε τα προσόντα του ενώ του απέφερε ελάχιστες απολαβές. Την απέδωσε στην εξωστρέφεια των Ελλήνων και τη ροπή τους προς την αυτοαπασχόληση ακόμα και αν επρόκειτο για πρόχειρες δουλειές στις οποίες είχαν μνηθεί στην Αμερική.³⁹ Στην ομάδα των πλανόδιων εμπόρων και τεχνιτών της Γορτυνίας εντάχθηκε ο «Αμερικάνος» από τη Δημητσάνα ο οποίος κατασκεύαζε και πούλαγε αδράχτια στην γύρω περιοχή μέχρι το Μεσοπόλεμο. Η ενασχόλησή του μπορεί να μην πρωτοτυπούσε, ανταποκρινόταν όμως σε μια τοπική ανάγκη την οποία με την αμερικανική εμπειρία του είχε εγκαίρως αντιληφθεί.⁴⁰ Πιθανότατα συνδεόταν και με ένα διαφορετικό τρόπο εργασίας τον οποίο συνήθως ανέπτυσαν οι παλιννοστούντες με τη βοήθεια των αμερικανικών μικροεργαλείων τους. Τέτοια ήταν η περίπτωση του πολυτεχνίτη ο οποίος εμπορευόταν στα Τσέρια της δυτικής Μάνης αντικείμενα οικιακής χρήσης (σαπουνοθήκες, φαράσια κ.ά.) τα οποία κατασκεύαζε μόνος του επηρεασμένος προφανώς από τα αντίστοιχα που κυκλοφορούσαν στην αμερικανική αγορά.⁴¹

Η συμμετοχή των γυναικών στις εμπορικές δραστηριότητες των παλιννοστούντων συζύγων τους δεν διαφαίνεται. Σε αντίθεση με άλλες μεταναστευτικές χώρες όπου οι σύζυγοι εμφανίζονται να διευθύνουν μικροεπιχειρήσεις τις οποίες είχαν ανοίξει με τα εμβάσματα των μεταναστών,⁴² όπως παντοπωλεία, φούρνους και οινοπωλεία, για την Ελλάδα δεν υπάρχουν ανάλογες μαρτυρίες. Μικροκαταστήματα ιδρύονταν μόνο μετά την επιστροφή των αντρών και, όπως φαίνεται, παρέμεναν στον αποκλειστικό έλεγχο αυτών με τις γυναίκες και τα ανήλικα παιδιά να περιορίζονται σε βοηθητικό ρόλο.⁴³

Μόνο στο Μεσοπόλεμο οι παλιννοστούντες από την Αμερική τόλμησαν επιχειρηματικά ανοίγματα στην Ελλάδα.⁴⁴ Φυσικά και σε αυτή την περίοδο η

---

³⁹ Bernhard Guttman, *Στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Φύλλα από ένα ταξίδι το 1924*, Αθήνα, Ιστορητής, 1998, σ. 148.

⁴⁰ Ιωάννης Δρίνης, *Μετασχηματισμοί και αναπαραστάσεις του ορεινού χώρου (από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα). Η περίπτωση της Δημητσάνας*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2012, σ. 190.

⁴¹ Θεόδ. Π. Μπρεδήμας, *Μεσσήνιοι και Μανιάτες οι πρώτοι μετανάστες (1914-1934)*, ό.π., σ. 289.

⁴² Στην έρευνα για τις επιρροές που είχε στη Σικελία η ανδρική μετανάστευση καταγράφεται η αυξημένη συμμετοχή των γυναικών σε εμπορικές δραστηριότητες τις οποίες χρηματοδοτούσαν τα αμερικανικά εμβάσματα. Η εργασία σε ένα ιδιόκτητο κατάστημα, συνήθως στο ισόγειο της οικίας, θεωρούνταν πολύ πιο ασφαλής για την τιμή των γυναικών που έμεναν πίσω μόνες απ' ό,τι η εργασία στους αγρούς. Πολλές είχαν μάλιστα αποκτήσει τη φήμη πετυχημένων επιχειρηματιών στον κλάδο των τροφίμων και της ψυχαγωγίας (μπαρ και σινεμά). Linda Reeder, *Widows in white*, ό.π., σ. 163-164.

⁴³ Η αντιπροσώπευση των Ελληνίδων στην ιδιοκτησία ή τη διαχείριση καταστημάτων ήταν ούτως ή άλλως εξαιρετικά χαμηλή σε σύγκριση με το ποσοστό των Δυτικοευρωπαίων γυναικών καθώς πέρα από τους ηθικούς φραγμούς που ίσχυαν όσον αφορά τη δράση τους σε ημι-δημόσιους χώρους υπήρχαν και νομικοί περιορισμοί. Βλ. Ν. Ποταμιάνος, *Οι Νοικοκυρταίοι*, ό.π., σ. 107-112.

⁴⁴ Στο Μεσοπόλεμο ομογενείς από την Αυστραλία, την Αίγυπτο, το Βελγικό Κογκό, την Αιθιοπία εμφανίζονται επίσης να επαναπατρίζουν τα κεφάλαιά τους και να τα τοποθετούν σε επιχειρήσεις, παρόμοιες με αυτές των Ελληνοαμερικανών. *Ο Ξενητευμένος* 15/06/1935, 14/09/1935, 21/09/1935.

συμπεριφορά τους διακρινόταν από μεγάλη ανομοιογένεια. Πρόκειται για μετανάστες οι οποίοι είχαν αποκοπεί εντελώς από το γεωργικό βίο και τη ζωή στο χωριό, καθώς είχαν διαμείνει για μεγάλο διάστημα σε κάποια αμερικανική μεγαλούπολη και είχαν δραστηριοποιηθεί συνήθως σε ιδιόκτητη μικροεπιχείρηση την οποία και πώλησαν πριν επιστρέψουν. Στην απόφαση της επένδυσης στην Ελλάδα είχαν προσμετρήσει το εχθρικό περιβάλλον στην Αμερική για τους μη πολιτογραφημένους μετανάστες μετά τη λήξη του Μεγάλου Πολέμου και η θετική εικόνα που είχε καλλιεργήσει ο ομογενειακός Τύπος για τις οικονομικές προοπτικές της Ελλάδας. Μέσα στο κλίμα ευφορίας που είχαν δημιουργήσει τα εθνικά θέματα μέχρι το 1922 η χώρα παρουσιαζόταν ως μια ενδιαφέρουσα υποψήφια αγορά για την εξαγωγή αμερικανικών βιομηχανικών προϊόντων, ακόμα και ως το μελλοντικό οικονομικό κέντρο της Μέσης Ανατολής.⁴⁵ Από την άλλη πλευρά ο τοπικός Τύπος της Πελοποννήσου εξέφραζε υψηλές προσδοκίες για τους παλιννοστούντες που συνέρρεαν κατά κύματα μετά την αποκατάσταση της υπερωκεάνιας σύνδεσης. Τα «ξενιτεμένα τέκνα» με τα υλικά και ηθικά εφόδιά τους προσλαμβάνονταν ως «στοιχεία υγιή και εύρωστα» τα οποία θα ενίσχυαν τις οικονομικές και παραγωγικές δυνάμεις της χώρας.⁴⁶ Η αυξημένη ζήτηση εργατικών χεριών σε ορισμένους βιομηχανικούς κλάδους και η αύξηση των ημερομισθίων μετά τη λήξη του Πολέμου δημιουργούσαν προσδοκίες στην πρωτεύουσα για την παλιννόστηση των μεταναστών.⁴⁷

Πολλοί από τους μετανάστες που ενδιαφέρονταν να εγκατασταθούν μόνιμα στην Ελλάδα κατά το Μεσοπόλεμο, είχαν πραγματοποιήσει πρώτα κάποιο αναγνωριστικό ταξίδι και έναν έλεγχο της ελληνικής αγοράς πριν τον επαναπατρισμό ολόκληρης της οικογένειας (όταν ζούσε μαζί τους) και των κεφαλαίων τους.⁴⁸ Άλλοι εμπιστευόμενοι τις επενδυτικές προτάσεις συγγενών και συμπατριωτών προχώρησαν σε συνεταιριστικές κινήσεις από τις οποίες όμως αρκετοί βγήκαν ζημιωμένοι. Αν και συνηθισμένοι και έμπειροι σε επαγγελματικές συνεργασίες στην Αμερική, βρέθηκαν εκτεθειμένοι λόγω του άνισου διαμοιρασμού των οικονομικών υποχρεώσεων και της μη κατοχύρωσής τους με νομικά έγγραφα.⁴⁹ Η αποξένωσή τους από την ελληνική

⁴⁵ Theodore Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 74.

⁴⁶ *Νεολόγος Πατρών* 29/07/1919, 25/09/1919.

⁴⁷ Μιχάλης Ρηγγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα 1909-1936: Βιομηχανία-Βιοτεχνία*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας Εμπορικής Τράπεζας Ελλάδος, 1987, σ. 160-161.

⁴⁸ Ο Saloutos αναφέρει την περίπτωση ενός Ελληνοαμερικανού ο οποίος είχε πραγματοποιήσει εννέα ταξίδια τη δεκαετία του 1930 μέχρι να αποφασίσει την οριστική παλιννόστησή του στην Ελλάδα. Theodore Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 101.

⁴⁹ Βλ. τη βιογραφία του Ελληνοαμερικανού Εμμανουήλ Πολένη και τις δυσάρεστες εμπειρίες του από την επιχειρηματική συνεργασία με συγγενή. Αποδίδει την αποτυχία στην αφέλειά του καθώς ανέλαβε

αγορά, η άγνοια της ελληνικής γραφειοκρατίας, των συναλλακτικών συνηθειών των Ελλήνων πελατών, η αδυναμία εξεύρεσης πιστώσεων από τις ελληνικές τράπεζες οδήγησαν στην οικονομική καταστροφή πολλούς μετανάστες που δοκιμάστηκαν στις μικροεπιχειρήσεις. Η αστυφιλία και η «υπερεπαγγελματικότητα» της πλειονότητάς τους η οποία υπαγορεύτηκε από τα διαθέσιμα επαγγελματικά, μορφωτικά και οικονομικά κεφάλαιά τους δεν επέτρεπε επίσης την προσδοκώμενη κερδοφορία η οποία σε συνδυασμό με το υψηλό κόστος διαβίωσης στα αστικά κέντρα ανέτρεπε τα ατομικά και οικογενειακά σχέδια πολλών εξ αυτών.⁵⁰ Οι συχνές πωλήσεις κινητής και ακίνητης περιουσίας, καθώς και αχρησιμοποίητου σχεδόν επαγγελματικού εξοπλισμού από παλιννοστούντες που απαντούν στις μικρές αγγελίες στο Μεσοπόλεμο μαρτυρούν τις αποτυχημένες επαγγελματικές επενδύσεις αρκετών και τη νέα αποδημία τους στην Αμερική.⁵¹ Οι αποτυχίες αυτές λειτουργούσαν με τη σειρά τους αποθαρρυντικά για αρκετούς υποψήφιους παλιννοστούντες και επενδυτές στην ελληνική αγορά. Φυσικά κάποιες επαγγελματικές πρωτοβουλίες ανέδειξαν σε πολλές περιπτώσεις ανθηρές επιχειρήσεις οι οποίες επιβίωσαν σε όλο τον Μεσοπόλεμο.

Συμβουλές προς τους Ελληνοαμερικανούς σχετικά με τη διαχείριση των όποιων κεφαλαίων τους και την προστασία τους από πιθανές ζημιές και εκμεταλλεύσεις παρείχαν κατά καιρούς οι ελληνικές τράπεζες,⁵² ιδιωτικές επιχειρήσεις συνήθως

μονομερώς τη χρηματοδότηση μιας επιχείρησης στην Αθήνα χωρίς καμία γνώση της ελληνικής αγοράς και το κυριότερο, χωρίς νομικές και τραπεζικές εγγυήσεις από την πλευρά του συνεταίρου του. Εμμ. Πολένης, *Εγκόλπιον μετανάστου*, ό.π., σ. 58-62, 68-71· βλ. ανάλογες παρατηρήσεις στο Th. Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 80-81, 95 και στην εφημ. *Ο Ξενητευμένος* 20/07/1935. Διηγήματα με πρωταγωνιστές εξαπατημένους Ελληνοαμερικανούς επενδυτές στην Ελλάδα οι οποίοι στα γεράματα επέστρεφαν στην Αμερική για να κάνουν μια νέα αρχή, ήταν επίσης συχνά στον ομογενειακό Τύπο και αν δεν λειτουργούσαν αποτρεπτικά, οπωσδήποτε δημιουργούσαν αρκετές επιφυλάξεις σε όσους μετανάστες σκέφτονταν να δραστηριοποιηθούν επαγγελματικά στην πατρίδα. βλ. Ορφέως Β. Καραβία, «Η μετανάστευσις/ρεαλιστικό διήγημα», *The AHEPA magazine* V, 5, May 1931, σ. 31-32.

⁵⁰ Αστυφιλία και υπερεπαγγελματικότητα χαρακτηρίζει την ίδια περίοδο και τη συμπεριφορά των προσφύγων μετά την άφιξη των οποίων παρατηρείται διόγκωση όλων των εμπορικών ειδικοτήτων στα αστικά κέντρα. Βλ. Χρ. Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, Β1, ό.π., σ. 20- 22.

⁵¹ Βλ. πωλήσεις μικροεπιχειρήσεων στην Πάτρα (εστιατορίων κλπ.) και εξοπλισμού καθαριστηρίου λόγω «αναχώρησης ιδιοκτήτη για Αμερική». Φυσικά η αποδημία δεν ήταν η αιτία της πώλησης αλλά η συνέπεια μιας αποτυχημένης επαγγελματικής επένδυσης. *Νεολόγος Πατρών* 31/12/1928, 28/06/1930.

⁵² Βλ. την έκδοση του περιοδικού *Νέα από την Ελλάδα* (1926-1933) ενός μηνιαίου δελτίου οικονομικών ειδήσεων της Τράπεζας Αθηνών το οποίο παρείχε επενδυτικές συμβουλές στους Ελληνοαμερικανούς που είχαν παλιννοστήσει ή παρέμεναν στην Αμερική.

ομογενών,⁵³ οι Ελληνοαμερικανικοί Σύνδεσμοι⁵⁴ και διάφορες εφημερίδες.⁵⁵ Το Ελληνικό κράτος παρά τις σχετικές συστάσεις από ανθρώπους συνήθως της ελληνοαμερικανικής ομογένειας δεν επέδειξε ενδιαφέρον για τη χάραξη πολιτικών προσέλκυσης των μεταναστευτικών κεφαλαίων.⁵⁶ Όσοι πάντως συμμετείχαν σε αυτή την προσπάθεια παροχής επενδυτικών συμβουλών προς τους παλινοστούντες συνέκλιναν σε κάποια κοινά συμπεράσματα. Οι ενδιαφερόμενοι όφειλαν να μελετήσουν την ελληνική αγορά και να αξιολογήσουν τις ανάγκες της πριν από οποιαδήποτε επένδυση. Συμβουλευόνταν να δοκιμαστούν σε γνώριμες από την Αμερική επαγγελματικές δραστηριότητες, να κάνουν αυστηρή επιλογή συνεταιίρου, να αποφύγουν την επένδυση του συνολικού μεταναστευτικού κεφαλαίου και να προσαρμοστούν στις ελληνικές εμπορικές συνήθειες.

Η εγκατάσταση σε μεγάλα αστικά κέντρα, ήταν γενικά μονόδρομος για τους παλινοστούντες οι οποίοι σχεδίαζαν να κάνουν έναρξη κάποιας εργασίας παρόμοιας με αυτήν που είχαν ασκήσει στην Αμερική.⁵⁷ Έχοντας ήδη πραγματοποιήσει την

---

⁵³ Το πρακτορείο ΦΑΡΟΣ παρείχε στους Ελληνοαμερικανούς συμβουλές για αγοραπωλησία κτημάτων και εξεύρεση δανείων. Ομοίως οι κτηματικές εταιρείες της πρωτεύουσας. *Ο Ξενητευμένος* 28/03/1935.

⁵⁴ Οι Ελληνοαμερικανικοί Σύνδεσμοι που συστάθηκαν μετά το 1926, απέβλεπαν μεταξύ άλλων στην συνένωση των παλινοστούντων, την ανταλλαγή απόψεων και την επίλυση των όποιων προβλημάτων αντιμετώπιζαν στην Ελλάδα. Βλ. πληροφορίες στο καταστατικό του Ελληνοαμερικανικού Συνδέσμου Μακεδονίας/Θράκης που ιδρύθηκε το 1935 και συστάσεις του Κανούτα σε διάλεξη του στον Ελληνοαμερικανικό Σύνδεσμο της Αθήνας για ενεργότερη παρέμβαση των τοπικών Συνδέσμων στην επαγγελματική καθοδήγηση των παλινοστούντων. *Ο Ξενητευμένος* 10/01/1935, 21/03/1935.

⁵⁵ Ο Κανούτας εξέδωσε την εφημερίδα *ο Ξενητευμένος*, μεταξύ άλλων, και «*δια να καλλιεργή μίαν μεγαλειότεραν επικοινωνίαν και να προάγη την εμπορικήν συνεργασίαν και αλληλεγγύην μεταξύ των χιλιάδων και μυριάδων εν Ελλάδι ομογενών, οι οποίοι επέστρεψαν και ολόεν επιστρέφουν από την Αμερικήν [...] και να καθοδηγή τους απείρους εκ τούτων εις τον προσανατολισμόν προς τας νέας συνθήκας, αι οποίαι εδημιουργήθησαν ενταύθα κατά την απουσίαν των, και προφυλάσση τούτους, όσο το δυνατόν, από ζημίας και εκμεταλλεύσεις*». *Ο Ξενητευμένος* 10/01/1935.

Βλ. σειρά άρθρων στην ίδια εφημερίδα, διερευνητικών των επενδυτικών ευκαιριών που παρουσίαζε η Αθήνα και άλλα αστικά κέντρα της χώρας και των επαγγελματικών δυσκολιών που αντιμετώπισαν οι παλινοστούντες. *Ο Ξενητευμένος* 15/06/1936, 22/06/1935, 29/06/1935, 6/07/1935, 13/07/1935, 20/07/1935, 27/07/1935, 3/08/1935, 24/08/1935, 31/08/1935, 14/09/1935, 21/09/1935, 5/10/1935.

⁵⁶ Τα άρθρα του Κανούτα σχετικά με τους Ελληνοαμερικανούς ενθάρρυναν μια δημόσια συζήτηση καθώς και προτάσεις για τη σύσταση ειδικού τμήματος στο Υπουργείο Εξωτερικών με στόχο την ενθάρρυνση της παλιννόστησης των ευπορότερων ομογενών. Οι φήμες που κυκλοφόρησαν μέσω του Αθηναϊκού Τύπου για την κατάρτιση νομοσχεδίου σχετικού με τη διευκόλυνση της παλιννόστησης όσων ομογενών διέθεταν κεφάλαια και τεχνικές γνώσεις, συνδέθηκαν με την πρωτοβουλία του Κανούτα, δεν επιβεβαιώθηκαν ωστόσο ποτέ. *Ο Ξενητευμένος* 17/01/1935, 31/01/1935, 21/03/1935, 27/07/1935.

⁵⁷ Είναι κοινή η διαπίστωση των μελετητών ότι οι παράγοντες που ενθαρρύνουν τους κατοίκους μιας αγροτικής περιοχής να μεταναστεύσουν, αποθαρρύνουν στη συνέχεια και τα όποια σχέδιά τους για επένδυση σε αυτήν. Έρευνες καταδεικνύουν ότι οι εξωτερικοί μετανάστες με την παλιννόστησή τους στη χώρα καταγωγής γίνονται εσωτερικοί μετανάστες σε κάποιο αστικό κέντρο όπου μπορούν να τοποθετήσουν ανταποδοτικά τα κεφάλαιά τους. J. E. Taylor, "The new economics of labour migration", *ό.π.*, σ. 73-74· Taoufik Agoumy, «The transformative impact of transfer originating from migration on local socio-economic dynamics», στο Suman Gupta, Tope Omoniyi (επιμ.), *The Cultures of Economic Migration: International perspectives*, Aldershot, UK, Ashgate, 2007, σ. 83-84. Σύμφωνα και με τον Χομπσμπάουμ «*η μετανάστευση και η αστυφιλία συμβάδιζαν*» ήδη από το 19ο αιώνα αφού η έξοδος από

αγροτική τους έξοδο με τη μετανάστευση στο εξωτερικό όσοι μετανάστες επέστρεφαν στην Ελλάδα μετά από αρκετά χρόνια απουσίας δεν μπορούσαν παρά να παραμείνουν στο δευτερογενή και τριτογενή τομέα και να ζήσουν σε πόλεις οι οποίες προσέφεραν ευκαιρίες απασχόλησης και καθημερινές ανέσεις για αυτούς και τις οικογένειές τους. Στην Πελοπόννησο, οι περισσότερες πόλεις εμφανίζονται στις αρχές του 1920 πληθυσμιακά ενισχυμένες γεγονός που τις κατέστησε ακόμα πιο ελκυστικές. Η αύξηση αυτή αποδίδεται στο δραστικό περιορισμό του μεταναστευτικού ρεύματος προς την Αμερική, την εσωτερική μετανάστευση, την άφιξη προσφυγικών πληθυσμών αλλά και στην ανάκαμψη της γεωργίας με τη στροφή σε νέες καλλιέργειες που τροφοδοτούσαν τις καταναλωτικές ανάγκες γειτονικών αστικών κέντρων και κυρίως της Αθήνας.⁵⁸

Οι πρωτεύουσες των νομών καταγωγής των παλιννοστούντων με τη σαφώς μεγαλύτερη αγορά, τον αστικό τρόπο ζωής και τη συγκέντρωση των δημόσιων υπηρεσιών υπόσχονταν -σε διαφορετικό βεβαίως βαθμό η κάθε μία- την οικονομική βιωσιμότητα των εμπορικών/βιοτεχνικών επιχειρήσεών τους, καθώς επίσης και τη διατήρηση των καταναλωτικών συνηθειών που είχαν αποκτήσει στην Αμερική.⁵⁹ Όσες πόλεις διέθεταν μεταφορικές υποδομές είχαν οπωσδήποτε ένα συγκριτικό πλεονέκτημα για τη λειτουργία μεγάλων επιχειρήσεων. Η σιδηροδρομική διασύνδεση με την πρωτεύουσα, τα έργα οδοποιίας, η επικοινωνία με κάποιο λιμάνι βάρυναν ιδιαίτερα στην επιλογή της εγκατάστασης και της επένδυσης.⁶⁰ Δεν είναι τυχαίο ότι η αγορά της απομονωμένης συγκοινωνιακά Σπάρτης δεν δελέασε τους Λάκωνες κεφαλαιούχους αρκετοί από τους οποίους φαίνεται ότι επέλεξαν να κατοικήσουν εκεί όχι όμως και να επενδύσουν σε αυτήν. Είναι χαρακτηριστικό ότι τοπικές εφημερίδες επιχείρησαν να κινήσουν το «κοιμώμενο χρήμα» των Ελληνοαμερικανών συμβουλευοντας την τοποθέτησή του στον κατασκευαστικό ή το μεταποιητικό κλάδο χωρίς ωστόσο να τα καταφέρουν.⁶¹ Το συγκοινωνιακό δίκτυο της ελληνικής επαρχίας μπορεί να μην

το γεωργικό κόσμο ήταν οριστική για τους περισσότερους από εκείνους οι οποίοι αναζητούσαν την τύχη τους σε νέους κόσμους. Βλ. Έρικ Χόμπσμπαουμ, *Η Εποχή του Κεφαλαίου 1848-1875*, ό.π., σ. 296.

⁵⁸ Χρήστος Λούκος, «Μικρές και μεγάλες πόλεις», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), ό.π., σ. 134-135.

⁵⁹ Τα αστικά κέντρα της Πελ/σου και κυρίως η Πάτρα, ο Πύργος και η Καλαμάτα προσέλκυαν τους αποδήμους περισσότερο απ' ό,τι η Στερεά. Th. Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 60-61.

⁶⁰ Βλ. επιστολή ομογενούς από τη Νέα Υόρκη προς την εφημ. *Νέος Ορίζων Ανδρίτσαινας* (18/11/1928) όπου εκφράζεται η ελπίδα ότι τα σχεδιαζόμενα έργα οδοποιίας στην ιδιαίτερη πατρίδα του, την Ανδρίτσαινα, μια περιοχή υποβαθμισμένη έως τότε συγκοινωνιακά, θα δημιουργούσαν ευνοϊκές προοπτικές για τους κεφαλαιούχους ομογενείς στο μέλλον. Ο ίδιος είχε επισκεφτεί πρόσφατα την περιοχή μετά από δεκαεπτά χρόνια απουσίας, είχε ωστόσο αποθαρρυνθεί να παλιννοστήσει αφού η οδική κατάσταση του νομού δεν άφηνε περιθώρια επιχειρηματικής δραστηριοποίησής του.

⁶¹ Μέσα σε ένα κλίμα ευφορίας που είχε δημιουργήσει στο Μεσοπόλεμο η έναρξη της κατασκευής κοινοτικών δρόμων στην ορεινή Λακωνία με χρηματοδότηση από τους ομογενείς της Αμερικής οι πρώην μετανάστες καλούνταν να εκμεταλλευτούν τις εμπειρίες που αποκόμισαν στο εξωτερικό και να

παρεμπόδισε τη μεταναστευτική έξοδο και την επικοινωνία με την Αμερική όμως τελικά αποθάρρυνε σε μεγάλο βαθμό την παλιννόστηση σε αυτή.⁶²

Αντίθετα η Πάτρα, περιφερειακό κέντρο με αναπτυγμένο το δευτερογενή τομέα, αποτέλεσε πόλο έλξης για πολλούς παλιννοστούντες εισοδηματίες και επιχειρηματίες στο Μεσοπόλεμο.⁶³ Η ίδια η πόλη η οποία δεν επηρεάστηκε ιδιαίτερα πληθυσμιακά από τη μεταναστευτική έξοδο, προσέφερε κίνητρα για μόνιμη εγκατάσταση σε αποδήμους με καταγωγή από τους γειτονικούς νομούς. Η συνεχής πληθυσμιακή αύξηση που παρουσίαζε η πόλη στις πρώτες δύο δεκαετίες του 20ού αιώνα έδωσε νέα ώθηση στην εσωτερική αγορά της ενισχύοντας τη ζήτηση καταναλωτικών ειδών από τους κατοίκους αλλά και υπηρεσιών πολυτελείας από τα μεσαία και ανώτερα στρώματά της.⁶⁴ Επιπλέον οι μεταφορικές της υποδομές και η εξασφάλιση πυκνής επικοινωνίας με προμηθευτές πρώτων υλών και προϊόντων από το εξωτερικό αλλά και τις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις δημιουργούσαν ευνοϊκές προϋποθέσεις για επιχειρηματικές επενδύσεις κυρίως στο εμπόριο και τη βιοτεχνία.⁶⁵ Τα ίδια πλεονεκτήματα⁶⁶ σε μεγαλύτερο βαθμό συγκέντρωνε το λεκανοπέδιο Αττικής. Αν και

επενδύσουν στο διαθέσιμο φυσικό πλούτο της περιοχής (αγροτικά προϊόντα, ύδατα). Ωστόσο ο νομός παρέμενε ο μοναδικός στην Πελοπόννησο χωρίς σιδηροδρομική σύνδεση με την πρωτεύουσα. βλ. Δημ. Ν. Κουφός, «Ο γυρισμός του Ξενιτεμένου», *Ο Μαλεβός*, αρ.27, Ιούλιος 1923, σ. 123.

⁶² Socrates D. Petmezas, "Diverse responses to agricultural income crisis", *ό.π.*, σ. 455.

⁶³ Η εγκατάσταση πολλών Ελληνοαμερικανών στην Πάτρα επιβεβαιώνεται και από τη μαρτυρία για τη λειτουργία Ελληνοαμερικανικού Συλλόγου και τα σχέδια εγκατάστασής του σε ιδιόκτητη Λέσχη το 1935. *Ο Ξενιτευμένος* 14/02/1935. Όταν στις αρχές της δεκαετίας του 1950 ο Saloutos επισκέφτηκε την πόλη στο πλαίσιο της έρευνάς του, διαπίστωσε ότι ήταν εξαιρετικά εύκολο να εντοπίσει κάποιον Ελληνοαμερικανό και να συνομιλήσει μαζί του. Th. Saloutos, *They remember America*, *ό.π.*, σ. xii.

⁶⁴ Η Πάτρα μαζί με την Καλαμάτα αποτέλεσαν τις δύο Πελοποννησιακές πόλεις οι οποίες αν και βρίσκονταν πάνω στη ζώνη της σταφιδικής κρίσης κατάφεραν να συγκρατήσουν τον πληθυσμό τους λόγω της βιομηχανικής ανάπτυξής τους. Συγκεκριμένα, η Πάτρα μετά την πληθυσμιακή στασιμότητα που γνώρισε μεταξύ των ετών 1896-1907 και η οποία συνδέεται ως ένα βαθμό με την υπερατλαντική μετανάστευση, παρουσίασε έως το 1920 αύξηση της τάξεως του 38% που οφειλόταν στη φυσική αύξηση αλλά και την εσωτερική μετανάστευση. Τη δεκαετία του 1920 ενισχύθηκε περαιτέρω από τα προσφυγικά ρεύματα αλλά και από τα πληθυσμιακά πλεονάσματα των γειτονικών νομών μετά το κλείσιμο της αμερικανικής διεξόδου. Παν. Ηλιόπουλος, *Οικονομικές και κοινωνικές δομές μίας περιφερειακής μητρόπολης*, *ό.π.*, σ. 33-35, 43-44· Χριστίνα Αγριαντώνη, «Βιομηχανία», *ό.π.*, σ. 176-177.

⁶⁵ Νικόλαος Μιτζάλης, *Η Πάτρα του Μεσοπολέμου: Στεγαστική Αποκατάσταση των Προσφύγων και Μεταλλαγές του Αστικού Χώρου*, Διδακτορική διατριβή, Ε.Μ.Π., 2006, σ. 238. Βλ. για παράδειγμα το εμπορικό χονδρικής και λιανικής πώλησης που ίδρυσαν δύο παλιννοστούντες στα Σελιανίτικα Αχαΐας, παραθαλάσσια κομόπολη 26 χλμ. μακριά από την Πάτρα. Η επιχείρηση εμπορευόταν μια μεγάλη ποικιλία ειδών: αποικιακών, εδώδιμων, σιδηρικών, λιπασμάτων, τσίγκων, ξυλείας, τσιμέντων. Προφανώς εξυπηρετούσε την ευρύτερη περιοχή και διευκολυνόταν από τη σιδηροδρομική και οδική σύνδεσή της με την πρωτεύουσα και την Πάτρα. *Καλάβρυτα* 17/01/1930.

⁶⁶ Ο βιομηχανικός Πειραιάς και η Αθήνα λόγω της διευρυμένης αγοράς τους και των ευκαιριών απασχόλησης στο εμπόριο, τη βιοτεχνία και τη βιομηχανία απορρόφησαν -μετά τις υπερπόντιες χώρες- το μεγαλύτερο ποσοστό του μετακινούμενου αγροτικού πληθυσμού την περίοδο 1896-1920. Η πληθυσμιακή αύξηση που παρουσίασαν τα δύο αστικά κέντρα αυτή την περίοδο ήταν της τάξης του 169% και 156% αντίστοιχα. Στο Μεσοπόλεμο το πολεοδομικό συγκρότημα διέθετε όλα τα πλεονεκτήματα για να λειτουργήσει ως πόλος έλξης των παλιννοστούντων κεφαλαιούχων. Χριστίνα Αγριαντώνη, «Βιομηχανία», *ό.π.*, σ. 176-177· Th. Saloutos, *They remember America*, *ό.π.*, σ. 61.

το κόστος ζωής ήταν υψηλό για μια οικογένεια,⁶⁷ η πρωτεύουσα εξασφάλιζε στα παιδιά των Ελληνοαμερικανών καλύτερο επίπεδο διαβίωσης, περισσότερες ευκαιρίες ψυχαγωγίας και κοινωνικοποίησης, δυνατότητες φοίτησης σε ξενόγλωσσα ιδιωτικά σχολεία και σπουδών στο Πανεπιστήμιο.⁶⁸

Η δραστηριοποίηση πολλών μεταναστών στο εμπόριο και την παροχή υπηρεσιών διαφαίνεται από τις συχνές και αναλυτικές διαφημίσεις τους στον Τύπο στις οποίες τονιζόταν ιδιαίτερα η αμερικανική τους εμπειρία. Η προβολή του «αμερικανικού κεφαλαίου», ενδεικτική και της ανταπόκρισης που αυτό έβρισκε στην ελληνική κοινωνία, καθιστά την ομάδα των Ελληνοαμερικανών επιχειρηματιών ορατή επαγγελματικά στο Μεσοπόλεμο παρόλο που αριθμητικά η παρουσία τους ήταν μάλλον περιορισμένη. Το ενδιαφέρον τους τόσο στην επαρχία όσο και στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας στρεφόταν στο λιανικό και χοντρικό εμπόριο τροφίμων, σε παντοπωλεία⁶⁹ και καταστήματα αποικιακών προϊόντων. «Πατριάρχης» στον κλάδο θα μπορούσε να θεωρηθεί ο Γ. Λέκας, χονδρέμπορας και εξαγωγέας στην Αμερική. Συνέταιρος στη διεθνική επιχείρηση «Λέκας&Δρίβας», τον αρχαιότερο ελληνικό εισαγωγικό οίκο τροφίμων της Νέας Υόρκης ο οποίος δραστηριοποιούνταν σε όλες τις Ηνωμένες Πολιτείες, ο Λέκας είχε επιστρέψει από το 1895 στην Ελλάδα και είχε αναλάβει το ελληνικό γραφείο της επιχείρησης. Ο ελληνοαμερικανικός εμπορικός οίκος διέθετε μεγάλα ελαιοπιεστήρια και ελαιοδεξαμενές στην Ερμιόνη, αποθήκες ελιών στην Άμφισσα, το Βόλο και την Καλαμάτα, τυροκομεία στην Αρκαδία, την Ήπειρο, την Αλβανία, τη Σερβία και αργότερα στη Σαρδηνία της Ιταλίας. Με έδρα τον Πειραιά ο Λέκας επέπτευε όλη τη διαδικασία της εξαγωγής, από την εύρεση των παραγωγών και την επιλογή των εμπορευμάτων μέχρι τη φόρτωσή τους στα ελληνικά λιμάνια και την αποστολή τους στο συνεργάτη του στην Αμερική.⁷⁰

---

⁶⁷ Όπως παρατηρούσε ο Αλεξ. Κρίκος, «ο διαρρέυσας χρόνος [εν Αμερική] εφοδιάζει αυτούς με μεγαλειότεραν κοινωνικότητα και περισσότερας απαιτήσεις, πράγματα, δηλαδή, τα οποία εις μεν τον τόπον της γεννήσεως του δεν δύναται να τ' απολαύση εκεί δε όπου τούτο είναι δυνατόν –ίσως εις τας Αθήνας μόνον- ενρίσκουν ότι τα χρήματα τα οποία διαθέτουν είνε ανεπαρκή». Αλέξανδρος Κρίκος, *Η θέσις του ελληνισμού εν Αμερική*, ό.π., σ. 209. Για την ακρίβεια της ζωής στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη η οποία λειτουργούσε αποτρεπτικά για την εγκατάσταση παλιννοστούντων και για τα έξοδά τους σε είδη διατροφής, ρουχισμού, ψυχαγωγίας και μόρφωσης βλ. *Ο Ξενητευμένος* 28/02/1935, 3/08/1935.

⁶⁸ Βλ. πλήθος διαφημίσεων στον *Ξενητευμένο* για ιδιωτικά σχολεία, οικοτροφεία και σχολές με ξενόγλωσσα τμήματα που απευθύνονταν στους «εξ Αμερικής Ελληνόπαιδας». Ενδεικτικά: το Κολλέγιο Αθηνών, η Ανωτέρα Αγγλική Σχολή Σπανού, η Σχολή Σαλβάνου, η Σχολή Μεταξά, το Λύκειον 'Αθηνά' του Α. Μ. Συρίγου, τα σχολεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. *Ο Ξενητευμένος* 27/07/1935, 7/09/1935, 29/09/1935, 12/10/1935.

⁶⁹ Βλ. κατάσταση Αποικιακών και Εγχώριων προϊόντων στον Πειραιά του Γ.Ε. Γουρδομιχάλη. *Ο Ξενητευμένος* 24/08/1935.

⁷⁰ Πρόκειται για δύο ξαδέλφια, τον Γεώργιο Ν. Πετρολέκα και τον Γεώργιο Θ. Δρίβα, με καταγωγή από τον Ζάρακα της Λακωνίας. Βλ. πληροφορίες στο ίδρυμα Πετρολέκα <http://idrymapetroleka.gr/>

Ο χώρος της εστίασης και συγκεκριμένα, ζαχαροπλαστεία,⁷¹ εστιατόρια,⁷² ζυθοπωλεία,⁷³ καφενεία αποτελούσαν συνηθισμένες επενδύσεις λόγω του χαμηλού κεφαλαίου που απαιτούσε η έναρξη μιας επιχείρησης.⁷⁴ Η αμερικανική προύπηρεσία των μαγείρων φαίνεται επίσης ότι εξαργυρωνόταν σε μεγάλα ξενοδοχεία ή στην εξυπηρέτηση των κοινωνικών αναγκών των μεγαλοαστικών οικογενειών, όπως καταδεικνύει και η σχετική αγγελία που δημοσιεύθηκε στη Σημαία Καλαμών στις 24/01/1921: «ο δεδοκιμασμένος ικανότητος Αρχιμάγειρας κ. Ν. Περιστεράς ο εργασθείς εις τα αριστοκρατικότερα Ξενοδοχεία των Αθηνών..., εις διάφορα μέρη των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής και εν Καλάμαις ως Αρχιμάγειρας αναλαμβάνει να παρασκευάσει γεύματα εις εορτάς, βαπτίσις, γάμους κλπ.».⁷⁵

Ο κλάδος ένδυσης και υπόδησης προσέλκυσε επιχειρηματικά όσους παλιννοστούντες είχαν αποκτήσει σχετική τεχνογνωσία στην Αμερική. Από τις διαφημίσεις διαφαίνεται ότι αμερικανικές επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνταν στην παραγωγή, τη μεταποίηση και τον καθαρισμό ενδυμάτων και υποδημάτων είχαν προσφέρει σημαντική εμπειρία σε Έλληνες μετανάστες την οποία προσπάθησαν να εξαργυρώσουν ιδρύοντας σε μεγάλες πόλεις στιλβωτήρια,⁷⁶ σιδεροκαθαριστήρια,⁷⁷

(τελευταία πρόσβαση 10/12/2018)· Μπάμπης Μαλαφούρης, *Έλληνες της Αμερικής*, ό.π., σ. 251· Σωκράτης Ξανθάκης, *Ο Σύντροφος του Έλληνα εν Αμερική*, ό.π., σ. 277.

⁷¹ Βλ. το ζαχαροπλαστείο «Άλφα» του Κωνσταντόπουλου στην οδό Βουλής, η «Εκάλη» του Ι. Μιχαηλίδη στην Καραγιώργη Σερβίας, το ζαχαροπλαστείο του Κων. Χαραμή απέναντι από το Δημοτικό θέατρο του Πειραιά, του Ι. Παναγιωτόπουλου στην Ερατοσθένους στο Παγκράτι, του Μιχαηλίδου στο κέντρο της Πάτρας. *Ο Ξενητευμένος* 22/06/1935, 29/06/1935, 6/07/1935· *Νεολόγος Πατρών* 11/04/1920.

⁷² Βλ. το εστιατόριο «Πάνθεον» υπό τη διεύθυνση του Ελληνοαμερικανού Αλ. Ραδόπουλου, το «Ελλάς» του Κουτσονίκα και το ζυθεςτιατόριο «Ηβη» συνιδιοκτησίας του επίσης Ελληνοαμερικανού Σ. Κωστόπουλου. *Ο Ξενητευμένος* 22/06/1935, 29/06/1935.

⁷³ Βλ. στην Πάτρα ζυθοπωλεία η «Νέα Υόρκη». *Νεολόγος Πατρών* 24/09/1921, 24/01/1927.

⁷⁴ Βλ. καφεζυθοπωλείο «Αττικόν» στην Πανεπιστημίου με συνιδιοκτήτη τον Ελληνοαμερικανό Ι. Πετρακόπουλο και το «Ποσειδών» στην Κλαυθμώνος του Χρ. Γκέκα. Στο κέντρο γνωστά καφενεία ιδιοκτησίας ομογενών ήταν τα «Βαλκάνια» του Γ. Ποθητού από την Αλεξάνδρεια και ο «Ερμής» του Μ. Παπανικολάου από την Αβησσυνία. *Ο Ξενητευμένος* 31/08/1935, 14/09/1935, 5/10/1935.

⁷⁵ Θεόδωρος Π. Μπρεδήμας, *Μεσσήνιοι και Μανιάτες οι πρώτοι μετανάστες (1914-1934)*, ό.π., σ. 145. Βλ. επίσης τον μάγειρα Παναγιώτη Διακουμέα «άρτι επανελθόντα εξ Αμερικής και υπηρετήσαντα εις τα καλύτερα εν Νέα Υόρκη ξενοδοχεία» ο οποίος προσελήφθη στο «αριστοκρατικόν εστιατόριον του κ. Κουμουνδουρέα και Θωμόπουλου» στην Καλαμάτα. Στο ίδιο, σ. 37.

⁷⁶ Βλ. στην Πάτρα το στιλβωτήριο Χρήστου Κονταξή στην οδό Γερμανού 87, του Θεόδωρου Αποστολάκου στη Μαιζώνος, το «Αμερικανικό» έναντι Ευαγγελιστρίας και την Ελληνο-Αμερικανική εταιρεία βερνικιών, ο «Αετός», στην Πατρέως. *Νεολόγος Πατρών* 5/10/1920, 11/04/1921, 4/06/1921, 30/03/1922. Βλ. διαφημίσεις στιλβωτηρίων και στην Καλαμάτα (*Σημαία Καλαμών* 28/05/1926).

⁷⁷ Βλ. το ηλεκτροκίνητο Αμερικανικό καθαριστήριο του Θεόδωρου Μιχαλόπουλου στην Υψηλάντου και το κηλιδοκαθαριστήριο-βαφείο του Σωκράτη Λιακόπουλου στην πλατεία Γεωργίου στην Πάτρα. *Νεολόγος Πατρών* 9/09/1922, 2/10/1930. Στην Αθήνα οι αγγλόφωνες διαφημίσεις σχετικών επιχειρήσεων μαρτυρούν την αμερικανική προέλευση των ιδιοκτητών τους: του Κώστα Λεωνίδου και Σία στην Πατησίων και Γλάδστωνος και του Δημ. Ραπτόπουλου στη Μητροπόλεως. *Ο Ξενητευμένος* 29/06/1935· *Ο Πάρνων* τχ. 9&10, Φεβρουάριος-Μάρτιος 1929. Στη Θεσσαλονίκη γνωστά ήταν τα στεγνοκαθαριστήρια του Αντώνη Ούλα. Κλείτος Α. Κύρου, *Οπισθοδρομήσεις*. ό.π., σ. 24.

καταστήματα υποδημάτων και γουναρικών,⁷⁸ εμπορικά γυναικείων υφασμάτων και νεωτερισμών,⁷⁹ ραφεία.⁸⁰ Παρατηρείται μάλιστα έντονη δραστηριοποίηση υποδηματοποιών και ραφτάδων στην περιοχή της δυτικής Πελοποννήσου και ειδικά στην Καλαμάτα.⁸¹ Στις πόλεις απασχολούνταν επίσης φωτογράφοι και κομμωτές,⁸² τεχνίτες, όπως ωρολογοποιοί,⁸³ και εξειδικευμένοι μάστορες.⁸⁴

Πολλοί μετανάστες επέστρεψαν με μικρά κεφάλαια και φυσικά επένδυσαν σε μικροεπιχειρήσεις σε λαϊκές γειτονιές των πόλεων χωρίς να επιδιώξουν αλλά ούτε και να αντέξουν οικονομικά τη διαφημιστική προβολή τους. Οι μεγάλες επιχειρήσεις έχουν ενδιαφέρον όχι μόνο γιατί ήταν ιδιαίτερα προβεβλημένες αλλά και γιατί εκεί απαντούν οι περισσότεροι νεωτερισμοί από την Αμερική. Οι συγκεκριμένες λειτουργούσαν σε κεντρικούς δρόμους των πόλεων,⁸⁵ εγκαινιάζονταν με κάθε επισημότητα⁸⁶ και

---

⁷⁸ Βλ. στην Πάτρα στην Αγίου Νικολάου το κατάστημα γουναρικών του Θωμά Νικολή, με ενδεκαετή πείρα στη Νέα Υόρκη. Στην Αγίου Ανδρέα δραστηριοποιούνταν ο εξειδικευμένος στην Αμερική γουνοποιός Δημ. Σιδέρης. *Νεολόγος Πατρών* 24/01/1920, 10/09/1920, 18/09/1920.

⁷⁹ Βλ. την εταιρεία γυναικείων υφασμάτων «Diana» των Αλεξόπουλου (πρώην εμπόρου υφασμάτων στη Νέα Υόρκη) και Σταματόπουλου στην Αιόλου και Αγίου Μάρκου. *Ο Ξενητευμένος* 2/05/1935.

⁸⁰ Βλ. τον κόπτη George Kotsopoulos, τον «μοναδικό τεχνίτη της Πελοποννήσου», σύμφωνα με τοπική διαφήμιση, ο οποίος δραστηριοποιούνταν σε Αθηναϊκά καταστήματα ενώ κατά καιρούς μετακαλούνταν και στην Πελοπόννησο. Το 1933 ανακοίνωνε τη συνεργασία του για μια σεζόν με τον εμποροραπτικό οίκο Μαρκόπουλου στη Σπάρτη. *Σπαρτιατικά Νέα* 19/11/1933. Βλ. στο Ηράκλειο της Κρήτης παλιννοστούντα εμποροράφτη, πρόεδρο της επαγγελματικής ένωσης της πόλης. Χένρυ Μίλλερ, *Ο κολοσσός του Μαροσιού*, ό.π., σ. 136-141. «Ο Γεώργιος Γκόνος εργασθείς εις τα μεγαλύτερα καταστήματα του Σικάγου των Ηνωμένων Πολιτειών επί 12 συνεχή έτη, ήδη δε τέλειος εις την κοπτικήν και ραπτικήν» ανακοίνωνε το 1924 τη συνεργασία του με γνωστό ράπτη της Καλαμάτας. *Θάρρος Καλαμών* 30/11/1924 (Παρατίθεται στο Θ. Π. Μπρεδήμας, *Μεσσήνιοι και Μανιάτες (1914-1934)*, ό.π., σ. 174. Στην Καλαμάτα εργαζόταν από το 1910 ο ράπτης Αναστάσιος Κόντος με πενταετή εμπειρία «εις τα μεγαλύτερα και τελειότερα εν Αμερική καταστήματα ραπτικής». *Θάρρος Καλαμών* 27/05/1910.

⁸¹ Βλ. διαφημίσεις «Αμερικανικών υποδηματοποιείων» στην Καλαμάτα. *Σημαία Καλαμών* 16/12/1920, 14/07/1921, 25/06/1927. Στην Πάτρα γνωστό «αμερικανικό υποδηματοποιείο» ήταν αυτό των Ρήγα και Δημητρόπουλου στην Αγίου Νικολάου που ιδρύθηκε το 1912 και συνέχιζε να λειτουργεί και τη δεκαετία του 1920 στην ίδια διεύθυνση: το «De Luxe» του Αθαν. Πρωτόπαππα και υιού στην Κορίνθου. *Νεολόγος Πατρών* 6/08/1912, 16/05/1923, 29/06/1921. Τα αμερικανικά υποδήματα, πολυδιαφημιζόμενα από τους ίδιους τους παλιννοστούντες, κυκλοφόρησαν στην ελληνική αγορά κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου λόγω του αποκλεισμού των αντίστοιχων ευρωπαϊκών. Τη δεκαετία του 1920 αποτέλεσαν ευκαιρία προς επένδυση για πολλούς μετανάστες που τα εισήγαγαν από την Αμερική, συνήθως μέσω Ελληνοαμερικανών αντιπροσώπων. Βλ. σχετικές διαφημίσεις για εξαγωγή στον *Εθνικό Κήρυκα* 11/09/1919, 13/09/1919. Αρκετοί παλιννοστούντες δραστηριοποιήθηκαν και στην κατασκευή τους χρησιμοποιώντας αμερικανικά δέρματα, σχέδια και μηχανές, όπως το εργοστάσιο υποδηματοποιίας ο «Ατλαντικός Ωκεανός» στην Καλαβρύτων. *Νεολόγος Πατρών* 6/03/1925.

⁸² *Νεολόγος Πατρών* 28/05/1927, 30/12/1928.

⁸³ *Νεολόγος Πατρών* 29/04/1923.

⁸⁴ Βλ. πρώην μετανάστη ο οποίος αναλάμβανε με εργολαβία ή ημερομίσθιο στεγάσεις οικιών αμερικανικού τύπου. *Νεολόγος Πατρών* 21/11/1920.

⁸⁵ Στην Πάτρα οι διαφημιζόμενες επιχειρήσεις ήταν συγκεντρωμένες στην Κάτω Πόλη, στη Μαιζώνος, την Αγίου Ανδρέου και την Αγία Νικολάου, ενώ στην Αθήνα στο εμπορικό της τρίγωνο και ειδικά στην Αθηνάς, την Αιόλου, την Πανεπιστημίου, τη Σταδίου και την Ερμού. Σε άρθρο αθηναϊκής εφημερίδας που αναδημοσίευε η *Ατλαντίδα* 2/09/1920 σχολιαζόταν η υψηλή ζήτηση επαγγελματικών χώρων σε κεντρικούς δρόμους της πρωτεύουσας και η αύξηση των ενοικίων.

⁸⁶ Βλ. πρόσκληση για εγκαίνια «αμερικανικού» παγοποιείου, «αμερικανικού» φωτογραφείου και «αμερικανικού» υποδηματοποιείου. *Νεολόγος Πατρών* 22/07/1928, 3/11/1930, 10/03/1932.

προβάλλονταν στον τοπικό Τύπο με αναλυτικά διαφημιστικά κείμενα. Μαρτυρούν ιδιοκτήτες με οικονομική επιφάνεια οι οποίοι απέβλεπαν στην προσέλκυση μιας αστικής πελατείας και στην εξασφάλιση ενός διευρυμένου κύκλου εργασιών. Για να το πετύχουν επένδυσαν σε πολυτελή καταστήματα, απασχολούσαν αρκετούς υπαλλήλους και παρείχαν συνδυαστικά υπηρεσίες και προϊόντα. Μία από αυτές τις επιχειρήσεις ήταν το κοσμικό καφέ-ζαχαροπλαστείο «Ζόναρ'ς». Ανήκε στον Ελληνοαμερικανό Charles Zonars/Καλλικλή Ζωναρά ο οποίος είχε επιστρέψει στην Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του 1920 μετά από είκοσι περίπου χρόνια διαμονής στο Ντέιτον του Οχάιο, όπου διατηρούσε μια επιτυχημένη οικογενειακή αλυσίδα ζαχαροπλασטיών. Μετά το χρηματιστηριακό κραχ και την καταστροφή της αμερικανικής επιχείρησης ο Ζωναράς ο οποίος είχε εν τω μεταξύ δημιουργήσει οικογένεια στην Αθήνα και είχε ήδη πειραματιστεί με μία ζημιογόνα επένδυση σε ένα εργοστάσιο κυτιοποιίας εξοπλισμένο με αμερικανικά μηχανήματα, αποφάσισε να δοκιμαστεί στον κλάδο που γνώριζε καλά, τη ζαχαροπλαστική. Ξεκίνησε με τη λειτουργία ενός μικρού εργαστηρίου στη Λιοσίων το οποίο παρήγαγε σοκολατάκια πολυτελείας που τα προωθούσε με τη δική του επωνυμία σε άλλους καταστηματάρχες. Η επιχείρηση πήγαινε καλά και στις αρχές της δεκαετίας του 1930 ο Ζωναράς επένδυσε συνεταιρικά σε ένα μικρό ζαχαροπλαστείο στην Πανεπιστημίου και αργότερα σε ένα πολυτελέστερο στο νεόδμητο κτίριο του Μετοχικού Ταμείου Στρατού το οποίο διακρίθηκε γρήγορα στην παροχή προϊόντων ζαχαροπλαστικής και υπηρεσιών εστίασης υψηλής ποιότητας και αισθητικής.⁸⁷

Η συνεργασία το 1934 ανάμεσα στον ενοικιαστή ενός περιπτέρου στα Χαυτεία, άρτι αφιχθέντα από την Αμερική, και του γιου ενός πρώην μετανάστη έμελλε να αναδείξει μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο το μεγαλύτερο πολυκατάστημα της πρωτεύουσας: το «Μινιόν». Ο πρώτος ήταν ο Άγγελος Σεραφειμίδης από τη Θράκη και ο δεύτερος ο Ιωάννης Γεωργακάς από την Ολυμπία.⁸⁸ Οι εμπορικές πρακτικές που εισήγαγε από την Αμερική ο Σεραφειμίδης και που υιοθέτησε πρόθυμα ο φιλόδοξος

---

⁸⁷ Βλ. διαφήμιση στο *Νεολόγο Πατρών* 5/12/1930 και αναφορά στην πετυχημένη επιχείρηση του Ζωναρά στον *Ξενητευμένο* 15/06/1935, 22/06/1935. Πληροφορίες για την επιχείρηση αντλήθηκαν και από τη συνέντευξη της κόρης του Ζωναρά, Αλίκης Αλεξανδράκη, που παραχωρήθηκε στη Μαργαρίτα Πουρνάρα. *Καθημερινή* 10/05/2016. <http://www.kathimerini.gr/859117/article/epikairothta/ellada/o-pateras-moy-kalliklhs-zwnaras> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2018)

⁸⁸ Ο πατέρας του Ιωάννη Γεωργακά επένδυσε το κεφάλαιο που είχε κερδίσει από την εργασία του στην Αμερική (1916-1921) σε ένα παντοπωλείο στην πλατεία του ορεινού χωριού του, στην Αυλώνα Τριφυλίας. Όταν η επιχείρηση καταστράφηκε ύστερα από την επιδρομή τοπικού ληστή, ο ανήλικος γιος του αναγκάστηκε να μεταβεί στην Αθήνα και να κάνει διάφορες βοηθητικές δουλειές στην περιοχή της Ομόνοιας για να συντηρήσει την πολυμελή οικογένεια που παρέμεινε στο χωριό. Δουλεύοντας ως πλασιέ ο Γεωργακάς γνωρίστηκε με τον Σεραφειμίδα και συνεταιρίστηκε μαζί του. Ιωάννης Γεωργακάς, *Η ιστορία μιας ζωής- Μινιόν. Η ιστορία ενός καταστήματος*, Αθήνα, Εξάντας, 1994, σ. 112-174.

συνέταιρός του ανέδειξαν δύο κερδοφόρα περίπτερα και ένα κατάστημα με την επωνυμία «Μινιόν» στο πιο πολυσύχναστο σημείο της πόλης, την Ομόνοια.⁸⁹

Τα αστικά κέντρα προσέφεραν επίσης τη δυνατότητα άσκησης καινούριων επαγγελμάτων που ανταποκρίνονταν στις ανάγκες ενός σύγχρονου τρόπου ζωής. Η εξειδίκευση που είχαν αποκτήσει αρκετοί μετανάστες στην Αμερική σε τεχνικά επαγγέλματα, όπως ψυγοποιοί, μηχανουργοί και μηχανικοί, η εμπειρία της εργασίας σε μεγάλα εργοστάσια των Ηνωμένων Πολιτειών και του Καναδά σε συνδυασμό με τα κεφάλαια που πολλοί από αυτούς διέθεταν για την εισαγωγή του απαραίτητου τεχνολογικού εξοπλισμού ενθάρρυναν την επένδυση σε αντίστοιχες επιχειρήσεις στα τέλη της δεκαετίας του 1920.⁹⁰ Η βιομηχανική ανάπτυξη και τα τεχνικά έργα που πραγματοποιούνταν στο Μεσοπόλεμο σε πόλεις όπως η Πάτρα, η Αθήνα και ο Πειραιάς προσέφεραν εργασιακές ευκαιρίες και σε όσους διέθεταν εμπειρία, υψηλή εξειδίκευση, κάποιες φορές και πανεπιστημιακή μόρφωση και δεν επιζητούσαν την αυτοαπασχόληση.⁹¹ Μία πολλά υποσχόμενη νέα αγορά στην Ελλάδα συνιστούσε και ο κλάδος των μεταφορών⁹² και ειδικά του αυτοκινήτου με τον οποίο φαίνεται ότι ήταν αρκετά εξοικειωμένοι οι Έλληνες μετανάστες στην Αμερική.⁹³ Έδωσε ευκαιρία σε διπλωματούχους οδηγούς να εργασθούν επαγγελματικά στις αστικές και υπεραστικές

---

⁸⁹ Το 1944 οι δύο συνέταιροι προχώρησαν στην ίδρυση ενός ακόμα μεγαλύτερου καταστήματος, του πολυώροφου «Μινιόν», στην Πατησίων 13. Ο Σεραφειμίδης ωστόσο αναχώρησε ξανά για την Αμερική απογοητευμένος από το εμφυλιακό κλίμα ενώ ο Γεωργακάς προχώρησε σε νέες καινοτόμες ιδέες που κατέστησαν το «Μινιόν» σύμβολο της αθηναϊκής κατανάλωσης. Ιωάννης Γεωργακάς, *ό.π.*, σ. 174 κ.ε.

⁹⁰ Βλ. την κατασκευή και πώληση ψυγείων αμερικανικού τύπου για επαγγελματική και οικιακή χρήση από τον ψυγοποιό Νικόλαο Γερουτιανό και το «το αμερικανικό χυτομηχανουργείο» Τασσόπουλου στην Πάτρα. Όλοι οι επαγγελματίες προέβαλλαν τη μακρά πείρα τους από αντίστοιχες δουλειές στην Αμερική. *Νεολόγος Πατρών* 29/06/1926, 12/03/1928.

⁹¹ Βλ. αγγελία αναζήτησης εργασίας από πεπειραμένο μηχανικό ο οποίος είχε εργαστεί σε εργοστάσια υφαντουργίας της Αμερικής. *Νεολόγος Πατρών* 1/01/1927. Βλ. επίσης τη σταδιοδρομία του Μάρκου Βερέμη στην Ελλάδα μετά το 1930. Ο Βερέμης μετανάστευσε στο Σικάγο μετά την ολοκλήρωση των γυμνασιακών του σπουδών κοντά στον μεγαλύτερο αδελφό του και φοίτησε στο Πολυτεχνείο εργαζόμενος παράλληλα σε διάφορες δουλειές. Μετά την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης και έχοντας αποκτήσει σημαντική προϋπηρεσία στην εταιρεία της General Electric στην Αλάσκα και τη Χιλή επέστρεψε στην Αθήνα και προσελήφθη ως ηλεκτρολόγος-μηχανικός από την Ηλεκτρική εταιρεία (Power) με αρμοδιότητα τη διάδοση των ηλεκτρικών συσκευών και την ενίσχυση της κατανάλωσης ρεύματος στη χώρα. Μάρκος Βερέμης, *Η περιπέτεια της ζωής μου*, *ό.π.*

⁹² Οι πρώτοι παλιννοστούντες που προσελκύνθηκαν από το χώρο των μεταφορών δραστηριοποιήθηκαν ως αμαξάδες και αγωγιάτες-ταχυδρόμοι. Th. Saloutos, *They remember America*, *ό.π.*, σ. 96-97· Μαρία Παπαθανασίου, *ό.π.*, σ. 52. Βλ. τον αγωγιάτη, παλιννοστούντα με γνώση της αγγλικής, ο οποίος εξυπηρετούσε την Αύρα Θεοδωροπούλου στη Λακωνία το 1909. *Λακεδαιμόνων* 13/09/1909.

⁹³ Η εκμάθηση οδήγησης (υποχρεωτικά και της μηχανικής του αυτοκινήτου) δείχνει να ενδιέφερε τους Έλληνες μετανάστες, εξ ου και το πλήθος των διαφημίσεων των σχολών οδήγησης στις σελίδες της *Ατλαντίδας*. Οι σχολές υπόσχονταν και εξεύρεση εργασίας με ικανοποιητικές αμοιβές, γεγονός που δείχνει ότι η εκμάθηση απέβλεπε, σε εκείνη τουλάχιστον την περίοδο και σε επαγγελματική ενασχόληση με το αυτοκίνητο. Βλ. σχετικές διαφημίσεις: *Ατλαντίς* 20/06/1919, 1/09/1920, 3/11/1920.

μετακινήσεις της χώρας,⁹⁴ καθώς επίσης σε επιχειρηματίες να επενδύσουν συμπληρωματικά στην εμπορία αυτοκινήτων και γεωργικών μηχανημάτων, την πώληση ανταλλακτικών και ελαστικών.⁹⁵ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον επέδειξαν για την ανάληψη της αποκλειστικής αντιπροσωπείας και της επισκευής των αμερικανικών οχημάτων.⁹⁶ Οι θετικές προοπτικές οι οποίες διαφαίνονταν στον κλάδο της επιβατικής και μεταφορικής συγκοινωνίας οι οποίες ενισχύονταν και από την ελλιπή νομοθεσία για τις τεχνικές και οικονομικές προδιαγραφές που έπρεπε να πληρούν όσοι επαγγελματίες παρείχαν σχετικές υπηρεσίες⁹⁷ δέλεασαν αρκετούς κεφαλαιούχους να επενδύσουν στην αγορά και τη λειτουργία ταξί, φορτηγών και λεωφορείων.⁹⁸ Η επένδυση ενείχε σίγουρα ρίσκο καθώς το κακό οδικό δίκτυο στις ορεινές κοινότητες και ο περιορισμένος αριθμός συνεργείων και ανταλλακτικών αχρήστευε γρήγορα τα οχήματα. Αυτό συνέβη στην περίπτωση του Ελληνοαμερικανού Βασίλη Μπαλέ ο οποίος στο Μεσοπόλεμο ίδρυσε μια επιχείρηση μεταφορών η οποία εξυπηρετούσε τη γραμμή Ανδρίτσαινα-Μεγαλόπολη για να δει όμως γρήγορα τα δύο επαγγελματικά οχήματά του να μετατρέπονται από τις πολλές φθορές σε παλιοσίδερα.⁹⁹

---

⁹⁴ Βλ. αναζήτηση εργασίας στην Πάτρα από διπλωματούχους σοφέρ εξ Αμερικής. *Νεολόγος Πατρών* 9/09/1922. Βλ. τον παλινοστούντα σοφέρ του Καζαντζάκη στο ταξίδι του στην Πελοπόννησο τη δεκαετία του 1930 ο οποίος εκθείαζε τον «αλτρουισμό» των Αμερικανών, τη δυνατότητα, όπως εξηγούσε, ακόμα και του Αμερικανού εργάτη να διαθέτει το δικό του αυτοκίνητο και να ευχαριστεί τη ζωή. Νίκος Καζαντζάκης, *Ταξιδεύοντας: Ιταλία, Αίγυπτος, Σινά, Ιερουσαλήμ, Κύπρος, ο Μοριάς*, Αθήνα, [χ.έ.], 1961, σ. 261. Βλ. ανάλογες επενδύσεις στην Κάτω Ιταλία. Ο Κάρλο Λέβι είχε εξυπηρετηθεί στα χωριά της Λουκανίας τη δεκαετία του 1930 από τον «Αμερικάνο μηχανικό με τον μπερέ μοτοσικλετιστή» ο οποίος είχε αναλάβει τις μεταφορικές υπηρεσίες της περιοχής. Κάρλο Λέβι, *ό.π.*, σ. 94.

⁹⁵ Στη Θεσσαλονίκη το 1933 ο ομογενής από τις ΗΠΑ Γ. Θεοχάρης εμφανίζεται να ιδρύει κατάστημα γουναρικών συνδυάζοντας ταυτόχρονα και την πώληση αυτοκινήτων (!). Ηλίας Καφάογλου, *Ελληνική αυτοκίνηση 1900-1940: άνθρωποι-δρόμοι-οχήματα-αγώνες*, Αθήνα, εκδόσεις Ύψιλον, 2013, σ. 266.

⁹⁶ Βλ. το συνεργείο του διπλωματούχου μηχανικού αμερικανικών αυτοκινήτων Α. Χιώνη στην Πάτρα. *Νεολόγος Πατρών* 12/03/1928.

⁹⁷ Σοφία Αλεξία Παπαζαφειροπούλου, *Το εθνικό οδικό δίκτυο κατά την περίοδο 1930–1980. Η κουλτούρα του αυτοκινήτου στην Ελλάδα*, Διδακτορική διατριβή, Ε.Μ.Π., Αθήνα, 2015, σ. 155-196.

⁹⁸ Στο Βασσαρά Λακωνίας δύο μετανάστες εισήγαγαν επαγγελματικά αυτοκίνητα από την Αμερική, ο πρώτος ένα λεωφορείο και ο δεύτερος ένα επταθέσιο Φορντ που εξυπηρετούσαν τη συγκοινωνία του χωριού με τη Σπάρτη, την Τρίπολη και τα γειτονικά χωριά. Γιάγκος Θεοφίλης, *Ο Βασσαράς*, *ό.π.* Για την επένδυση σε λεωφορεία βλ. και Th. Saloutos, *They remember America*, *ό.π.*, σ. 78.

⁹⁹ Σοφία Παπαζαφειροπούλου, *Το εθνικό οδικό δίκτυο κατά την περίοδο 1930–1980*, *ό.π.*, σ. 195-196.

1.3. Αστικά ακίνητα-κτηματικά, χρηματιστηριακά γραφεία

Ιδιαίτερα δημοφιλής στον κύκλο των παλιννοστώντων, ειδικά εκείνων οι οποίοι βρίσκονταν σε μεγαλύτερη ηλικία και επιδείκνυαν μια πιο συντηρητική συμπεριφορά, ήταν η επένδυση σε αστικά ακίνητα. Σε αντίθεση με το άνοιγμα κάποιας επιχείρησης που εγκυμονούσε κινδύνους, η αγορά διαμερισμάτων και μονοκατοικιών στην Ελλάδα προς ενοικίαση παρείχε σταθερό εισόδημα¹⁰⁰ αλλά και διασφάλιση των αμερικανικών αποταμιεύσεων που είχαν γλιτώσει από τις τραπεζικές κρίσεις της Αμερικής και τις κρατικές πολιτικές της Ελλάδας.¹⁰¹ Το ενδιαφέρον στρεφόταν και εδώ στο κέντρο των πόλεων¹⁰² όπου ακίνητα και οικοπέδα προσφέρονταν για εμπορική χρήση λόγω της συγκέντρωσης των διοικητικών, εμπορικών και κοινωνικών δραστηριοτήτων, ήταν όμως εξίσου κατάλληλα για ιδιοκατοίκηση λόγω της ποιότητας των υποδομών και των συνθηκών υγιεινής.

Το αυξημένο ενδιαφέρον των ομογενών για τα οικοπέδα, την ανέγερση ή την αγορά έτοιμων καταστημάτων και κατοικιών συνέβαλε στην ανάπτυξη του κατασκευαστικού και κτηματομεσιτικού κλάδου στις μεγάλες πόλεις και ειδικά στο λεκανοπέδιο της Αττικής και στη Θεσσαλονίκη.¹⁰³ Στο συγκεκριμένο κλάδο ο οποίος βρισκόταν ήδη σε τροχιά ανάπτυξης στο Μεσοπόλεμο δραστηριοποιήθηκαν μάλιστα αρκετοί παλιννοστώντες επιχειρηματίες. Το μεσιτικό γραφείο «Αμέρικα», για παράδειγμα, στην Πάτρα των Ιωάννη Πετρόπουλου και Νικόλαου Ζαφειρόπουλου, μεταναστών επί μια δεκαπενταετία στην Αμερική, δεν αποτελούσε απλώς μια ακόμα

---

¹⁰⁰ 3.000 δραχμές μηνιαίως απέδιδε το 1926 το τριώροφο κτίσμα σε έναν από τους Ελληνοαμερικανούς με τους οποίους ο Saloutos συνομίλησε στις αρχές του 1950. Ένας άλλος του ανέφερε ότι είχε επενδύσει κεφάλαιο 32.000-33.000 δολαρίων το 1926 στην αγορά δυο σπιτιών και στην τοκογλυφία εξασφαλίζοντας μηνιαίο εισόδημα περίπου 15.000 δρχ. Η αγορά ακινήτων διέσωσε αρκετούς αποτυχημένους επαγγελματίες στην Ελλάδα παλιννοστώντες οι οποίοι δεν μπορούσαν πια να κάνουν ένα νέο ξεκίνημα στην Αμερική. Theodore Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 79, 101.

¹⁰¹ Για το πώς επηρέασαν τα αναγκαστικά δάνεια και το μέτρο της δραχμοποίησης τις ελληνοαμερικανικές καταθέσεις βλ. Th. Saloutos, ό.π., σ. 75-78· Κ. Καρπόζηλος, ό.π., σ. 165-171.

¹⁰² Βλ. στον Τύπο της Πάτρας διάσπαρτες πληροφορίες για επενδύσεις που συγκεντρώνονταν στην Κάτω Πόλη, περιμετρικά του εμπορικού κέντρου της. Με αφορμή τον τραγικό θάνατο ενός παλιννοστούντα από το Νησί Καλαμών και μελών της οικογένειάς του από αναθυμιάσεις κάρβουνου μαθαίνουμε για την επένδυσή του σε μια διώροφη κατοικία πίσω από το σιδηροδρομικό σταθμό του Αγίου Ανδρέου. *Νεολόγος Πατρών* 14/01/1925. Στη διασταύρωση Κορίνθου και Σατωβριάνδου βρισκόταν η ενοικιαζόμενη «νεόδμητος ανώγεια οικία του κ. Σαράντη Κάντζια, Αμερικάνικον (sic) μεθ' απάντων των χρειωδών, ευάερος, ευήλιος, μετά ηλιακωτού και εις το κέντρον της πόλεως». *Νεολόγος Πατρών* 26/11/1928.

¹⁰³ Για το επενδυτικό ενδιαφέρον των παλιννοστώντων στον κλάδο των ακινήτων και των κατασκευών βλ. N. J. Polyzos, *Essai sur l' emigration grecque*, ό.π., σ. 213-214. Βλ. επίσης διαφημίσεις κτηματικών γραφείων και ανακοινώσεις αγοραπωλησιών στα έντυπα που απευθύνονταν σε Ελληνοαμερικανούς. Ενδεικτικά: Η «Κτηματαγορά Αθηνών» στη Σταδίου 4, ο «Ικαρος» στην Αγίου Κωνσταντίνου 12, το «Γραφείο Γενικών Επιχειρήσεων» του Ευάγγελου Κοτζιά και Σία στην Αγίου Κωνσταντίνου 7. Βλ. αγορές ακινήτων από ομογενείς στην πρωτεύουσα. *Νέα από την Ελλάδα*, αρ.62, 3^{ος}/1931.

συνεταιριστική επιχείρηση δύο Ελληνοαμερικανών αλλά και ένα γραφείο που στόχευε στην πολυπληθή πελατεία των ομογενών κεφαλαιούχων οι οποίοι ενδιαφέρονταν να γίνουν εισοδηματίες.¹⁰⁴ Στην πρωτεύουσα οι σχετικές επιχειρήσεις ήταν περισσότερες, όπως ευρύτερος ήταν και ο κύκλος των εργασιών τους. Οι αγγλόφωνες διαφημίσεις, οι επωνυμίες και τα αμερικανικά ονόματα των ιδιοκτητών πολλών αθηναϊκών γραφείων μαρτυρούν το επαγγελματικό ενδιαφέρον των ομογενών για τον επιχειρηματικό αυτό χώρο και φυσικά την ανταπόκριση που έβρισκαν στον κύκλο των Ελληνοαμερικανών. Γνωρίζοντας εξ ιδίων τις ανάγκες των νεοαφιχθέντων αλλά και όσων σχεδίαζαν να επαναπατριστούν, τα γραφεία αναλάμβαναν πλήθος εργασιών, όπως αγοραπωλησίες, ενοικιάσεις ακινήτων, εισπράξεις ενοικίων, δάνεια, οικοδομικές εργασίες, φορολογικές και ασφαλιστικές εργασίες.¹⁰⁵

Η υπερτίμηση των οικοπέδων και της οικοδομικής ύλης δεν αποθάρρυνε τους μετανάστες οι οποίοι επέλεξαν την ασφαλή λύση της εκμετάλλευσης των ακινήτων. Ο υπό ανέγερση εξοχικός συνοικισμός της Νέας Κηφισιάς διαφημιζόταν συχνά στο περιοδικό της Τράπεζας Αθηνών ως ευκαιρία προς επένδυση,¹⁰⁶ όπως και κεντρικά διαμερίσματα της πόλης και αγροκτήματα της Αττικής. Η ίδια η Τράπεζα μάλιστα ανταποκρινόμενη στο επενδυτικό ενδιαφέρον των Ελλήνων της Αμερικής ανέλαβε το 1928 τη διεκπεραίωση των κτηματικών υποθέσεων τους μέσω ειδικής υπηρεσίας.¹⁰⁷ Καθώς πολλοί ενδιαφέρονταν να επενδύσουν στην Ελλάδα χωρίς ωστόσο να σχεδιάζουν άμεσα ή μόνιμα να εγκατασταθούν σε αυτή, οι Τράπεζες και τα κτηματικά γραφεία αναλάμβαναν μέσω των συγγενών τους στην Ελλάδα ή και δια αλληλογραφίας να διαχειρίζονται τα περιουσιακά τους στοιχεία στην πατρίδα. Το 1927 η κτηματική εταιρία «Ίκαρος» διαφήμιζε το «δια φωτογραφιών σύστημα αγοραπωλησιών» που, όπως ισχυριζόταν, πρώτη αυτή είχε εφαρμόσει στην Ελλάδα για να εξυπηρετεί τους ομογενείς επενδυτές οι οποίοι παρέμεναν στο εξωτερικό. Θέτοντας στη διάθεση των πελατών της φωτογραφίες σπιτιών, οικοπέδων και αγροκτημάτων, η εταιρία

---

¹⁰⁴ *Νεολόγος Πατρών* 19/02/1928.

¹⁰⁵ Βλ. διαφήμιση στην αγγλική γλώσσα της κτηματικής εταιρείας Real Estate office “Alasca” του Angelos N. Tsiolis στην Εμμανουήλ Μπενάκη, τα γραφεία κτηματικών συναλλαγών των Ελληνοαμερικανών Νικ. Μπεκατώρου στην Ευριπίδου, Εμ. Ν. Κουτσοδόντη στην 3^η Σεπτεμβρίου και Γ. Δ. Γεωργακόπουλου στην Πατησίων. Στον Πειραιά δραστηριοποιούνταν ο ομογενής κτηματομεσίτης Κωνσταντόπουλος. *Ο Ξενητευμένος* 18/04/1935, 6/07/1935, 13/07/1935, 3/08/1935, 5/10/1935.

¹⁰⁶ *Νέα από την Ελλάδα*, αρ. 19, 8^{ος}/1927, σ. 556. Βλ. πώληση κτήματος έντεκα στρεμμάτων στη Νέα Κηφισιά λόγω αναχώρησης του ιδιοκτήτη στην Αμερική. Περιλάμβανε νεόκτιστη οικία, διάφορα οικήματα και ποικίλες καλλιέργειες έτοιμες προς εκμετάλλευση. *Ο Ξενητευμένος* 9/05/1935.

¹⁰⁷ Βλ. διαφήμιση της νέας υπηρεσίας της Τράπεζας Αθηνών προς τους ομογενείς η οποία αναλάμβανε: την αγοραπωλησία, μίσθωση, επισκευή ακινήτων, τη φορολογική τακτοποίησή τους, τη χορήγηση ενυπόθηκων δανείων, την ασφάλιση οικιών, κ.ά. *Νέα από την Ελλάδα* αρ. 35, 12^{ος}/1928.

αναλάμβανε να τους βοηθήσει στην επιλογή της επένδυσης, την αποπληρωμή της μέσω δανείων αλλά και την εμπορική εκμετάλλευσή της.¹⁰⁸

Ο Τραπεζιτικός κλάδος αντίθετα δεν προσέλκυσε τους Ελληνοαμερικανούς κεφαλαιούχους στην Ελλάδα αν και η παλιννόστησή τους συνέπεσε με την ελληνική «τραπεζομανία» που παρατηρήθηκε μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.¹⁰⁹ Η έλλειψη μεγάλων κεφαλαίων, πανεπιστημιακής μόρφωσης, εξειδικευμένων γνώσεων, καθώς και της ανάλογης πείρας που απαιτούσε η δραστηριοποίηση σε ένα χώρο ο οποίος θεωρούνταν ούτως ή άλλως ιδιαίτερος,¹¹⁰ εξηγούν σε κάποιο βαθμό την απουσία ιδιωτικών πιστωτικών οργανισμών υπό τη διεύθυνση Ελληνοαμερικανών.¹¹¹ Αν και υπήρξαν προτάσεις για συνεταιρισμό των κεφαλαίων των παλιννοστών της επαρχίας και διάθεσής τους στην τοπική ανάπτυξη μέσω της σύμπληξης κάποιας μικρής πιστωτικής εταιρίας, οι υποσχέσεις για υψηλή αποδοτικότητα μιας τέτοιας κίνησης δεν φαίνεται να τους δέλεασαν.¹¹² Το όποιο ενδιαφέρον για τον κλάδο περιορίστηκε στην εμπλοκή ορισμένων ομογενών σε χρηματιστηριακές επιχειρήσεις στην περιοχή της πρωτεύουσας.¹¹³

---

¹⁰⁸ Βλ. σχετική διαφήμιση στις τελευταίες σελίδες στα *Νέα από την Ελλάδα* αρ. 23, 12^{ος}/1927.

¹⁰⁹ Ο πυρετός σύστασης ανώνυμων πιστωτικών εταιρειών στο Μεσοπόλεμο καταδεικνυε την αδυναμία των ελληνικών τραπεζών να στηρίζουν την ελληνική επιχειρηματικότητα και την προσπάθεια ορισμένων επιχειρηματικών κύκλων να την υπερβούν. Χρ. Χατζηϊωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», *ό.π.*, σ. 12.

¹¹⁰ Και οι Ιταλοί που παλιννόστησαν στο Νότο επέδειξαν την ίδια απροθυμία να συνεταιρισθούν και να δημιουργήσουν ιδιωτικά πιστωτικά ιδρύματα τα οποία θα καταπολεμούσαν την τοκογλυφία η οποία συνέχιζε να ανθεί στις κοινότητές τους παρά τα μεταναστευτικά εμβάσματα. Οι κρατικές έρευνες απέδιδαν αυτή την απροθυμία στο ιδιαίτερα ανεπτυγμένο ατομικιστικό «ήθος των Νοτίων». Dino Cinel, *ό.π.*, σ. 162-163. Στη Γιουγκοσλαβία με πρωτοβουλία των παλιννοστώντων ιδρύθηκε τράπεζα η οποία με έδρα το Σπλιτ απέβλεπε στην προσέλκυση των αμερικανικών κεφαλαίων και στην επένδυσή τους σε τουριστικές επιχειρήσεις στις Κροατικές ακτές. Ulf Brunnbauer, *ό.π.*, σ. 125.

¹¹¹ Αυτή ήταν η εκτίμηση του Σ. Κωστόπουλου, διευθυντή της Τράπεζας της Ελληνικής Εμπορικής Πίστεως και του Δ. Νικολαΐδη, ελεγκτή της Ιονικής σε συνέντευξή τους στον *Ξενητευμένο* 29/06/1935.

¹¹² Βλ. επενδυτική πρόταση προς τους Λάκωνες παλιννοστώντες στο *Σπαρτιάτη* 19/12/1925.

¹¹³ Βλ. το χρηματιστηριακό γραφείο του Α.Μ. Κυράνη, κοσμήτορος του Ελληνοαμερικάνικου Συνδέσμου Αθηνών, στην Αριστείδου. *Ο Ξενητευμένος* 20/07/1935.

1.4.Βιοτεχνικές-Βιομηχανικές δραστηριότητες

Καλύτερες προοπτικές έδειχνε να έχει ο βιομηχανικός κλάδος στο λεκανοπέδιο της Αθήνας. Κεφάλαια, εμπειρία και τεχνογνωσία έβρισκαν ευκαιρίες αξιοποίησης στην πρωτεύουσα με τη σαφώς μεγαλύτερη καταναλωτική αγορά, την αυξημένη προσφορά μισθωτής εργασίας και τη δεκτικότητα στις καινοτομίες. Μέσα στις έκτακτες συνθήκες που δημιουργούσε η ανάγκη αποκατάστασης των προσφύγων τη δεκαετία του 1920, ο μεταποιητικός τομέας και ιδιαίτερα οι μικρές βιοτεχνικές μονάδες με τους υψηλούς δείκτες ανάπτυξης φαίνεται ότι δελέασαν αρκετούς ομογενείς κεφαλαιούχους.¹¹⁴ Αν και δεν υπάρχουν ποσοτικά στοιχεία που να αποτυπώνουν το βαθμό εμπλοκής των Ελληνοαμερικανών στο συγκεκριμένο κλάδο, οι επιχειρήσεις τους καθίσταντο ορατές στο Μεσοπόλεμο μέσα από τις διαφημίσεις και τις συχνές παρεμβάσεις των ιδιοκτητών τους στα περιοδικά που απευθύνονταν στην κοινότητά τους.¹¹⁵ Η Ελληνοαμερικανική αθηναϊκή εταιρία «Τιτάν», για παράδειγμα, φέρεται να τροφοδοτεί όλη την Ελλάδα με λινά υποδήματα και να εκτοπίζει σταδιακά τα ομοειδή ρωσικά που είχαν παλαιότερα υψηλή ζήτηση.¹¹⁶ Ο ομογενής από τη Ζελέχοβα Ολυμπίας διατηρούσε εργοστάσιο κλινών στον Πειραιά,¹¹⁷ ενώ στο Μοσχάτο λειτουργούσαν με επιτυχία τουλάχιστον δύο Ελληνοαμερικανικές επιχειρήσεις: η βιομηχανία καρφίτσων και ξυλόπροκων των Κακλέα&Πούλου και το εργοστάσιο κατασκευής αλουμινίων των Αθανασιάδη&Σία. Η δεύτερη λειτουργούσε ως ανώνυμη εταιρία, διαχειριζόταν κεφάλαια και πιστώσεις έξι περίπου εκατομμυρίων, διέθετε εξοπλισμό 100 μηχανημάτων και απασχολούσε πάνω από 120 εξειδικευμένους εργάτες. Σύμφωνα με διαφήμισή της, συγκέντρωνε το 70% της ομοειδούς ελληνικής παραγωγής και συναγωνιζόταν τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές στη μεσογειακή αγορά.¹¹⁸

Από τις μακροβιότερες, ανθηρότερες και πλέον πετυχημένες επιχειρήσεις υπήρξε η βιομηχανία παστεριωμένου γάλατος *E.B.G.A.* των έξι αδελφών Σουραπά από τα Βέρβενα Αρκαδίας. Η οικογενειακή επιχείρηση στήθηκε το 1934 στο Βοτανικό από τα κεφάλαια των επαναπατρισθέντων αδελφών που είχαν εργαστεί για δεκαετίες στο Σικάγο και τη συνδρομή όσων οικογενειακών μελών είχαν παραμείνει στην Ελλάδα.

---

¹¹⁴ Για την πορεία της ελληνικής βιομηχανίας στο Μεσοπόλεμο βλ. Χριστίνα Αγριαντώνη, «Οι Μηχανικοί και η Βιομηχανία. Μια αποτυχημένη συνάντηση», στο Χρ. Χατζηγιώσηφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Β1, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, ό.π., σ. 274-277.

¹¹⁵ Βλ. στα *Νέα από την Ελλάδα* αρ.18, 7ος/1927 τις ξενόγλωσσες αγγελίες τεχνικών εταιριών οι οποίες ειδικεύονταν στην ανέγερση και τον μηχανολογικό εξοπλισμό εργοστασίων (π.χ. Lasco Co Ltd).

¹¹⁶ *Νεολόγος Πατρών* 16/05/1923.

¹¹⁷ *Νέος Ορίζων Ανδρίτσαινας* 3/06/1928.

¹¹⁸ *Ο Ξενητευμένος* 20/07/1935, 23/11/1935

Το εργοστάσιο αποτελούσε πρότυπο για την εποχή λόγω των μοντέρνων εγκαταστάσεών του, της αμερικανικής τεχνογνωσίας στην παστερίωση του γάλατος και των διαχειριστικών ικανοτήτων των ιδιοκτητών. Οι Ελληνοαμερικανοί εισήγαγαν καινοτόμα προϊόντα σε ένα αρκετά δύσπιστο καταναλωτικό κοινό εφαρμόζοντας προχωρημένες για την Ελλάδα τεχνικές μάρκετινγκ και πρωτότυπες συσκευασίες.¹¹⁹

Ενδιαφέρον για μικρές βιοτεχνικές μονάδες εκδηλώθηκε και στην επαρχία. Στο Άργος η τοπική παράδοση της κλωστοϋφαντουργίας προσέλκυσε επιχειρηματικά τον παλινοστούντα Ιωάννη Λαλουκιώτη ο οποίος ξεκίνησε δίνοντας δουλειά στο σπίτι σε υφάντρες της περιοχής και αμείβοντάς τις με το κομμάτι. Στο Μεσοπόλεμο η επιχείρηση εγκαταστάθηκε σε κτήριο και εκμηχανίστηκε με αργαλειούς οι οποίοι κινούνταν με ντιζελομηχανή.¹²⁰ Κάποιοι ομογενείς επενδυτές επένδυσαν και στη βιομηχανία ηλεκτρισμού ιδρύοντας μικρές μονάδες ηλεκτροπαραγωγής στους τόπους καταγωγής τους οι οποίες εξυπηρετούσαν τις ανάγκες κίνησης και παραγωγής των ιδιόκτητων μεταποιητικών μονάδων και την περιορισμένη ακόμα τοπική ζήτηση για ηλεκτροφωτισμό.¹²¹ Στο Γύθειο το εργοστάσιο παραγωγής ρεύματος των Ελληνοαμερικανών αφών Κόκκαλη ηλεκτροφώτισε την πόλη ενώ στη Βυτίνα η εταιρία που ίδρυσαν τρεις ομογενείς με κεφάλαιο ενός εκατομμυρίου δραχμών περιλάμβανε εργοστάσιο ηλεκτροφωτισμού, αλευρόμυλο και ξυλουργείο.¹²² Στο Ξηροκάμπι το ατμοκίνητο ελαιοτριβείο του μετανάστη Σολωμού εξοπλίστηκε με ηλεκτρογεννήτρια η οποία εξυπηρέτησε και τον ηλεκτρικό φωτισμό του σπιτιού του.¹²³ Τα σχέδια λειτουργίας ηλεκτρικών μονάδων φαίνεται ότι ήταν πολύ περισσότερα από τα έργα που τελικά υλοποιήθηκαν στο Μεσοπόλεμο καθώς η επαρχιακή ζήτηση για οικιακή και βιομηχανική ηλεκτρική κατανάλωση ήταν ακόμα εξαιρετικά χαμηλή.¹²⁴ Πάντως οι επαρχιακές αυτές μονάδες με τις ομολογουμένως περιορισμένες δυνατότητές τους -σε σύγκριση πάντα με εκείνες των ηλεκτρικών εταιριών των πόλεων- συνέβαλαν στη γνωριμία των τοπικών κοινοτήτων με τη νέα τεχνολογία κατά το Μεσοπόλεμο.¹²⁵

¹¹⁹ Th. Saloutos, *ό.π.*, σ. 90-91· *Ο Ξενητευμένος* 15/06/1935, 9/11/1935· βλ. το σάιτ της επιχείρησης <http://www.evgaicecreams.gr/history/203/80-xronia-ebga> (τελευταία πρόσβαση 10/12/2018)

¹²⁰ Οδυσσέας Κουμαδωράκης, *Στα χνάρια του χθες*, Άργος, εκδ. Εκ Προοιμίου, 2010, σ. 175.

¹²¹ Βλ. στην περιοχή της Ισπανικής Γαλικίας το επενδυτικό ενδιαφέρον των παλινοστούντων από την αμερικανική ήπειρο για τη λειτουργία μονάδων παραγωγής ηλεκτρισμού και μεταποίησης γεωργικών προϊόντων. Xosé-Manoel Núñez, "Visible and Invisible Remittances", *ό.π.*

¹²² *Νέα από την Ελλάδα*, 5^{ος}/1927· *Ο Σπαρτιάτης* 21/01/1927· *Νέα από την Ελλάδα*, 10^{ος}/1927.

¹²³ Περ. *Φάρις*, περίοδος Δ', τχ.31, 3^{ος}/2002, σ. 5.

¹²⁴ Βλ. σχέδια Ελληνοαμερικανού για σχετική επένδυση στο Grace Marshall, *ό.π.*, σ. 169.

¹²⁵ *Αλίκη Βαξεβάνογλου, Η κοινωνική υποδοχή της καινοτομίας. Το παράδειγμα του εξηλεκτισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 1996.

1.5. Ψυχαγωγία- Τουρισμός

Οι μετανάστες είχαν επιδείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον από πολύ νωρίς για το χώρο της ψυχαγωγίας. Μαρτυρίες αναφέρουν ότι υπήρξαν από τους πρώτους οι οποίοι μετέφεραν μηχανήματα βωβού κινηματογράφου και τα δώρισαν στην ελληνική επαρχία στις αρχές του αιώνα¹²⁶ δίνοντας τη δυνατότητα στους συγχωριανούς τους να έρθουν σε επαφή με μια τεχνολογία που μόλις είχε αρχίσει να μπαίνει στα μεγαλοαστικά σπίτια.¹²⁷ Ενδιαφέρθηκαν για την επαγγελματική επένδυση στις κινηματογραφικές επιχειρήσεις στο Μεσοπόλεμο, περίοδο εξάπλωσης των αιθουσών, των εταιριών παραγωγής, εισαγωγής και εκμετάλλευσης ταινιών, μηχανών προβολής και συναφών εξαρτημάτων.¹²⁸ Πρωτοστάτησαν στη μεταφορά των νέων κινηματογραφικών προτύπων στην αρχιτεκτονική των χώρων του θεάματος και την προβολή ταινιών από την Αμερική στην πατρίδα τους, όπως καταδεικνύει η περίπτωση του Αλκιβιάδη Τριανταφύλλου, ιδιοκτήτη του κινηματογράφου «Πάνθεον» στην Πανεπιστημίου, δραστήριου επιχειρηματία και εισηγητή πολλών καινοτομιών στο χώρο επηρεασμένου, πιθανότατα από τις αντίστοιχες πρωτοβουλίες των αδελφών Σκούρα στο Σαιντ Λούις.¹²⁹ Οι διαφημίσεις των κτηματικών γραφείων σε ομογενειακά περιοδικά της δεκαετίας του 1920 αντικατοπτρίζουν το ελληνοαμερικανικό επενδυτικό ενδιαφέρον για τα θέατρα και τους κινηματογράφους στην επαρχία και στην αθηναϊκή αγορά.¹³⁰ Ειδικά στις αθηναϊκές συνοικίες το σχετικά προσιτό από τις λαϊκές τάξεις κινηματογραφικό θέαμα παρουσίαζε τεράστια ζήτηση μετά την άφιξη των προσφύγων.¹³¹ Καθώς οι περισσότερες κινηματογραφικές αίθουσες ήταν θερινές ή

---

¹²⁶ Ο μετανάστης Μιχάλης Αθανασόπουλος δώρισε στην Τρίπολη το 1900 το πρώτο μηχάνημα βωβού κινηματογράφου. Γλια Λακίδου, «Το Μαλλιαροπούλειο και η θεατρική ζωή στην Τρίπολη τη δεκαετία του '30. Μία πρώτη προσέγγιση» στο Γ. Καρακατσιάνης (επιμ.), *Νότια Πελοπόννησος 1935-1950*, Αθήνα, Αλφειός/Σύνδεσμος Φιλολόγων Μεσσηνίας, 2009, σ. 262.

¹²⁷ Βλ. για παράδειγμα, την ίδια περίοδο την κινηματογραφική μηχανή που έφερε για ιδιωτική χρήση από την Αμερική ο Ύδραϊος μεγαλέμπορος σφουγγαριών Λεμπέσης ο οποίος δραστηριοποιούνταν στη Νέα Υόρκη. Γ.Π. Παρασκευόπουλος, *Ταξείδια ανά την Ελλάδα*, ό.π., σ. 35-36.

¹²⁸ Για την εξάπλωση του κινηματογραφικού θεάματος στο Μεσοπόλεμο βλ. Ελίζα-Άννα Δελβερούδη, «Κινηματογράφος», στο Χρ. Χατζηωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β2, Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003, σ. 367-377· Νίκος Θεοδοσίου, *Στα παλιά τα σινεμά: το χρονικό των κινηματογράφων στην Ελλάδα*, Αθήνα, Finatec, 2000, σ. 43-82. Ο τελευταίος αναφέρει τη λειτουργία τουλάχιστον 71 κινηματογράφων στην Ελλάδα το 1926, εκ των οποίων οι 13 λειτουργούσαν στην Αθήνα και οι 6 στον Πειραιά. Το 1935 είχαν αυξηθεί σε 150 και το 1939 σε 280 το ένα τρίτο των οποίων λειτουργούσε στην Αθήνα (σ. 53-54, 62).

¹²⁹ Ο Αλκιβιάδης Τριανταφύλλου εμφανίζεται σε διαφημίσεις της εποχής γενικός διευθυντής εταιρίας εισαγωγών των ταινιών της American Film Co Inc και των αμερικανικών μηχανών προβολής «Simplex». Βλ. διαφήμιση στο: *Κινηματογραφικός Αστήρ* 2/01/1927·Ν. Θεοδοσίου, ό.π., σ. 44, 53.

¹³⁰ Βλ. στην Καλαμάτα τη λειτουργία του «Αμερικανικού κινηματογράφου» υπό τη διεύθυνση παλιννοστούντα. Γιάννης Ταβουλαρέας, *Παλιά Καλαμάτα, Καλαμάτα*, [χ.ε.], 1982, σ. 21. Επίσης του «Νέου κινηματογράφου» υπό τη διεύθυνση του Τζίμη Πετρόπουλου. *Σημεία Καλαμών* 22/07/1926.

¹³¹ Βλ. διαφήμιση της Κτηματαγοράς Αθηνών. *Νέα Από Την Ελλάδα*, 12^{ος}/1927.

πολλαπλών χρήσεων, άρα μικρών επενδυτικών απαιτήσεων,¹³² η ανταπόκριση δείχνει να είναι μεγάλη σε σημείο ώστε στα μέσα της δεκαετίας του 1930 ο κλάδος να θεωρείται από τους ίδιους τους Ελληνοαμερικανούς σε μεγάλο βαθμό κορεσμένος.¹³³ Γνωριμίες και μικρά σχετικά κεφάλαια ενθάρρυναν επίσης την ευκαιριακή, όπως φαίνεται, εμπλοκή με τη διανομή στην ελληνική αγορά των αμερικανικών κινηματογραφικών ταινιών.¹³⁴

Κάποιοι παλιννοστούντες επιχειρηματίες αποτόλμησαν επίσης να εκμοντερνίσουν ή και να εξαμερικανίσουν τα παραδοσιακά ζυθοπωλεία-οινοπωλεία εισάγοντας τη μόδα των «Αμερικανικών μπαρ», όπως εκείνο που φέρεται να λειτουργεί στην Καλαμάτα το 1926 αλλά και των «ψυχαγωγικών κέντρων» στα αστικά κέντρα, μεγάλων δηλαδή αιθουσών στο ισόγειο των ξενοδοχείων που ικανοποιούσαν τις νέες τάσεις της οικογενειακής διασκέδασης και των συνεστιάσεων των συλλόγων.¹³⁵

Ο Τουρισμός ήταν ένας κλάδος ο οποίος κέρδισε τους Ελληνοαμερικανούς επενδυτές με σχετική εμπειρία από την Αμερική. Έχοντας βιώσει οι ίδιοι την ταξιδιωτική εμπειρία από τις επισκέψεις τους στην Ελλάδα και σε άλλες ευρωπαϊκές πόλεις παρακινήθηκαν από τα πρώτα τουριστικά βήματα της Ελλάδας και τις προοπτικές του κλάδου κατά το Μεσοπόλεμο και επένδυσαν τα κεφάλαιά τους σε ξενοδοχειακές μονάδες στην Αθήνα,¹³⁶ καθώς επίσης σε χάνια και πανδοχεία σε μικρότερες πόλεις και σε ορεινές τοποθεσίες όλης της Ελλάδας. Ειδικά στην πρωτεύουσα πολλοί Ελληνοαμερικανοί δραστηριοποιήθηκαν ως διευθυντές ξενοδοχειακών μονάδων προτού στραφούν, συνήθως με συνεταιρικά σχήματα, στην ανέγερση ιδιόκτητων τουριστικών επιχειρήσεων. Τέτοια ήταν η περίπτωση του Κωνσταντίνου Μπράουν,¹³⁷ πρώην δημοδιδάσκαλου από τα Μαζέικα Αχαΐας, ο οποίος μετανάστευσε στον Καναδά όπου και απέκτησε πείρα στη διοίκηση των

---

¹³² Για την ποιότητα των αιθουσών προβολής στο Μεσοπόλεμο βλ. Ελίζα-Άννα Δελβερούδη, «Κινηματογράφος», *ό.π.*, σ. 367. Στην Καλαμάτα ο «Αμερικανικός κινηματογράφος» λειτουργούσε με υγρές μπαταρίες καθώς η περιοχή δεν ηλεκτροδοτούνταν. Γιάννης Ταβουλαρέας, *ό.π.*, σ. 21.

¹³³ Για τις προοπτικές του χώρου στα μέσα της δεκαετίας του 1930 σύμφωνα με τους ίδιους τους ομογενείς επιχειρηματίες βλ. *Ο Ξενητευμένος* 15/06/1935, 31/08/1935.

¹³⁴ Το γραφείο διανομής «Κύρος Φιλμ», για παράδειγμα, του Σωτήρη Κύρου στη Θεσσαλονίκη λειτουργούσε μόνο ενάμιση χρόνο και διαδέχτηκε την προηγούμενη αποτυχημένη επαγγελματική επένδυσή του στην αντιπροσωπεία της Φορντ. Κλείτος Α. Κύρου, *Οπισθοδρομήσεις*, *ό.π.*, σ. 31.

¹³⁵ Στην Καλαμάτα λειτουργούσε στο Μεσοπόλεμο εκτός από το «αμερικανικό μπαρ» και η μπυραρία του Τζίμη στο ισόγειο του ξενοδοχείου «Μεγάλη Βρετανία». *Σημεία Καλαμών* 28/05/1926· Θ. Π. Μπρεδήμας, *Μεσσήνιοι και Μανιάτες (1914-1934)*, *ό.π.*, σ. 198· Αν. Μηλίτση-Νίκα, *Καλαμάτα. Οδοιπορικό σε πλατείες και δρόμους της πόλης 1830-1940*, Καλαμάτα, ΓΑΚ Μεσσηνίας, 2010, σελ. 124.

¹³⁶ *Νεολόγος Πατρών* 26/01/1920· *Ο Ξενητευμένος* 15/06/1935, 22/06/1935 20/07/1935, 3/08/1935, 14/09/1935.

¹³⁷ Πληροφορίες για τον Κων/νο Μπράουν, στο Κ. Π. Πανόπουλος, *Η εξομολόγησις του λήσταρχου Κ. Πανόπουλου προς την κοινωνίαν*, Πάτρα, Καγιάφας, 1947, σ. 50-52· *Ο Ξενητευμένος* 14/09/1935.

ξενοδοχειακών επιχειρήσεων. Προτού αποκτήσει το δικό του ξενοδοχείο στο κέντρο της Αθήνας, τη «Νέα Αγγλία», ο Μπράουν είχε αναλάβει τη διεύθυνση του κοσμικού «Ακταίου» στο Νέο Φάληρο. Το «Lux», το «Αλάσκα» και το «Ακροπόλ Παλάς» στη λεωφόρο Πατησίων,¹³⁸ το «Veto» στη Λυκούργου του Σταύρου Παναγόπουλου,¹³⁹ το «Εξέλιςιορ» στην πλατεία Ομονοίας, η «Νέα Αγγλία» είναι ορισμένα μόνο από τα ονόματα ξενοδοχείων στα οποία εμφανίζονται αναμειγμένοι Ελληνοαμερικανοί στο Μεσοπόλεμο. Στον Πειραιά επίσης το ξενοδοχείο «Σικάγο», διαφημιζόμενο ως το μεγαλύτερο του λιμανιού, είχε ιδρυθεί από τον Μακεδόνα Καραμανίδη, ο οποίος δραστηριοποιούνταν παράλληλα σε πρακτορικές εργασίες στη Νέα Υόρκη.¹⁴⁰

Σύμφωνα με μελέτες πάντως, το 28% των ξενοδοχειακών εγκαταστάσεων της χώρας στη δεκαετία του 1930 συγκεντρωνόταν στην Πελοπόννησο, τόπο καταγωγής πολλών Ελληνοαμερικανών και μάλιστα σε περιοχές, όπως τα Καλάβρυτα, η Ανδρίτσαινα, η Καλαμάτα, η Τρίπολη.¹⁴¹ Τη δραστηριοποίηση πολλών μεταναστών στο χώρο επιβεβαιώνουν και οι ξένοι περιηγητές οι οποίοι ταξίδευσαν στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου και εξυπηρετήθηκαν στις επιχειρήσεις τους.¹⁴² Πολλές από αυτές ήταν φιλόδοξες και πολυδάπανες επενδύσεις οι οποίες συνέβαλαν στη δημιουργία της ξενοδοχειακής υποδομής της χώρας χωρίς ωστόσο να είναι εύκολα ανταποδοτικές. Τα ξενοδοχεία τους τα οποία παρακολουθούσαν τις διεθνείς τάσεις ως προς τα μεγέθη, τις ανέσεις, τις παροχές και τις υποδομές, απορρόφησαν κεφάλαια ζωής, σε πολλές περιπτώσεις και τραπεζικά δάνεια για να ολοκληρωθούν. Χτισμένα στα τέλη της δεκαετίας του 1920, το «Μέγαρον των αφών Ρέτσου»,¹⁴³ το «Καινούριον Παλλάς» και το «Ανακτορικών» του Αγγελή Γρίτση στην Τρίπολη,¹⁴⁴ η «Μεγάλη Βρετανία» του

---

¹³⁸ Ο Ελληνοαμερικανός Παύλος Χριστόπουλος αναφέρεται ως ο πρώτος που λειτούργησε στην Πατησίων ξενοδοχειακή επιχείρηση και «ψυχαγωγικόν κέντρον», το «Αλάσκα». *Ο Ξενητευμένος* (Ιούνιος-Οκτώβριος 1935).

¹³⁹ Εύα Αρβανίτη-Μιχαλοπούλου, *Περικλής Παναγόπουλος. Βίος και ναυτιλία*, Αθήνα, Επτάλοφος, 2013.

¹⁴⁰ *Ατλαντίς* 1/03/1931.

¹⁴¹ Margarita Dritsas, «The Advent of the Tourist Industry in Greece during the Twentieth Century», στο Franco Amatori, G. Jones, A. Colli (επιμ.), *Deindustrialization and Reindustrialization in 20th Century Europe*, Μιλάνο, Franco Angeli, 1998, σ. 11, 21 (πίν. 2).

¹⁴² Βλ. τη γνωριμία του Χένρυ Μίλλερ στις Σπέτσες με τον ιδιοκτήτη του ξενοδοχείου στο οποίο κατέλυσε, πρώην έμπορο ειδών μαναβικής στο μετρό της Νέας Υόρκης. Χένρυ Μίλλερ, *Ο κολοσσός του Μαρουσιού*, ό.π., σ. 63-64. Ο Kitto κατά την περιήγησή του στην Ευρυτανία διέμεινε στο χάνι ενός Ελληνοαμερικανού στο Μεγάλο Χωριό. H. D. F. Kitto, *In the mountains of Greece*, ό.π., σ. 30-32.

¹⁴³ Προοριζόμενο για ξενοδοχείο, το Μέγαρον των τριών Ελληνοαμερικανών αφών Ρέτσου από τη Σκορτσινού Αρκαδίας, διέθετε εννέα δωμάτια στον πρώτο όροφο, καταστήματα και γραφεία στο ισόγειο και «χώρο απολαύσεως» στην ταράτσα. Λειτούργησε ως ιδιωτική κατοικία μεγαλοαστικής οικογένειας, επιτάχθηκε από τους Ιταλούς και Γερμανούς ενώ μεταπολεμικά στέγασε δημόσιες υπηρεσίες. Μίμης Ν. Παπαντωνόπουλος, *Η Τρίπολη του χτες και του σήμερα*, τ.4, Τρίπολη, χ.έ., 1991, σ. 153.

¹⁴⁴ Γεώργιος Ι. Ζαχαρόπουλος, *Έμποροι και Βιοτέχνες Τριπόλεως (1828-1940)*, Τρίπολη, Εμποροβιομηχανικός Σύλλογος Τριπόλεως, 2006, σ. 130.

Ιωάννη Λίβα και ο «Λευκός Οίκος» του Αλέκου Ξανθάκη στην Καλαμάτα¹⁴⁵ αποτέλεσαν αντικείμενο μίμησης και για δεκαετίες τοπόσημα στην πόλη τους. Κάποια άλλαξαν χρήση προκειμένου να επιβιώσουν, άλλα κλυδωνίστηκαν από την οικονομική ύφεση και τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ενώ τα περισσότερα λόγω της πολυτέλειάς τους επιτάχθηκαν από τις δυνάμεις της ξένης κατοχής.

Το επενδυτικό ενδιαφέρον των Ελληνοαμερικανών προσέλκυσε επίσης τα ορεινά θέρετρα στον τόπο καταγωγής τους τα οποία απευθύνονταν κατά βάση σε Έλληνες εκδρομείς. Ανακαινισμένα πανδοχεία, νεόδμητα ξενοδοχεία, εξοχικά κέντρα και πολυχώροι διασκέδασης, όπως στο Καρπενήσι, το Σαραντάπηχο Κορινθίας, την Καστανιά Ναυπακτίας και το Κεφαλόβρυσο Τριχωνίας διέθεταν ανέσεις πρωτόγνωρες για τα ελληνικά δεδομένα και τεχνικές προδιαγραφές δυσανάλογες με τις δυνατότητες της περιοχής.¹⁴⁶ Μαρτυρούσαν την άγνοια των περισσότερων Ελληνοαμερικανών για τις συνθήκες της ελληνικής επαρχίας και τις ανάγκες της ελληνικής αγοράς, ταυτόχρονα όμως και το όραμά τους για την πρόοδο της ιδιαίτερης πατρίδας τους.

Η άφιξη των τουριστών και τα ταξίδια των Ελληνοαμερικανών στην πατρίδα το Μεσοπόλεμο ενθάρρυναν επίσης αρκετούς να επενδύσουν στα γραφεία ταξιδίων. Η ανώνυμη εταιρία «ΦΑΡΟΣ» με παραρτήματα σε μεγάλες ελληνικές πόλεις διοικούνταν από τον παλιννοστούντα Κ. Τσιτουρή, ενώ το «Παγκόσμιον» στην Ομόμοια από τον παλιννοστούντα Β. Πανόπουλο.¹⁴⁷ Ελληνοαμερικανικές επιχειρήσεις λειτούργησαν σε μεγάλα λιμάνια, όπως το Πρακτορείο Ταξιδιών «Αμέρικα» στη Θεσσαλονίκη και το «Πρακτορείο Μεταναστεύσεων και Διεκπεραιώσεως υποθέσεων κληρονομικών αποζημιώσεων Αμερικής-Εξωτερικού» του Ν. Μαρινάκη στα Χανιά. Η «αμερικανική» εμπειρία των ιδιοκτητών κέρδιζε την εμπιστοσύνη των ενδιαφερόμενων ταξιδιωτών ενώ οι δικτύώσεις τους στους ελληνοαμερικανικούς συλλόγους εξασφάλιζαν ένα σταθερό δίκτυο πελατών.¹⁴⁸

---

¹⁴⁵ Βλ. φωτογραφίες του ξενοδοχείου «Μεγάλη Βρετανία» στην Καλαμάτα και δάνειο του ομογενούς Ιωάννη Λίβα από την Ε.Τ.Ε Καλαμάτας για την ανέγερση του κτιρίου. Φάκελος 003, Αρχείο Οικογενειών Μουτεβέλη-Λίβα (1918-2010), ΓΑΚ Μεσσηνίας· Αν. Μηλίτση, *Καλαμάτα*, ό.π., σελ. 118, 124· Θ. Π. Μπρεδήμας, *Μεσσήνιοι και Μανιάτες (1914-1934)*, ό.π., σ. 198. Στην πόλη λειτουργούσαν την ίδια περίοδο ακόμα δύο ξενοδοχεία με αμερικανικές επωνυμίες: η «Αμέρικα» της οικογένειας Σαμαρτζή και οι «Ηνωμένοι Πολιτείας». Αν. Μηλίτση-Νίκα, Στ. Βερράρου, *Η Καλαμάτα μέσα από το φακό του Χρήστου Αλειφέρνη 1937-1974*, Καλαμάτα, Γ.Α.Κ. Μεσσηνίας, 2013, σ. 49, 118-119, 221.

¹⁴⁶ *Ο Ξενητευμένος* 14/02/1935 και 21/02/1935· *Νεολόγος Πατρών* 3/10/1927, 6/12/1928.

¹⁴⁷ *Ο Ξενητευμένος* 21/09/1935, 14/02/1935.

¹⁴⁸ Και ο Τσιτουρής και ο Μαρινάκης διατηρούσαν ηγετικές θέσεις στους συγκεκριμένους συλλόγους. Αικ. Ν. Παπαδουλάκη, *Ιστορία των Τουριστικών Επιχειρήσεων*, ό.π., σ. 267-268.

2. Το «αμερικανικό» σύστημα εργασίας των παλιννοστούντων: η μεταφορά νεωτερισμών από την Αμερική

2.1. Υλικο-τεχνικός εξοπλισμός

Οι Ελληνοαμερικανοί επιχειρηματίες αποτέλεσαν κανάλια μεταφοράς της τεχνολογίας από τη Δύση ανεξάρτητα από την επιτυχία ή όχι των επιχειρηματικών τους σχεδίων. Εκτεθειμένοι στην τεχνολογία από τη διαβίωση και την εργασία τους στο αμερικανικό περιβάλλον, διαθέτοντας αρκετοί από αυτούς κεφάλαια για να χρηματοδοτήσουν την εισαγωγή της, επένδυσαν σε μικρομεσαίες επιχειρήσεις και σε τομείς που γνώριζαν καλά από την επαγγελματική προϋπηρεσία τους στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπως το εμπόριο καταναλωτικών προϊόντων και την παροχή υπηρεσιών που κάλυπταν τις νέες ανάγκες των κατοίκων των πόλεων (καθαριότητα, μεταφορές, ψυχαγωγία). Τα καταστήματά τους διέθεταν προχωρημένες για τα ελληνικά δεδομένα υλικοτεχνικές υποδομές οι οποίες υπόσχονταν την παροχή εξειδικευμένων και αξιόπιστων υπηρεσιών στον πελάτη τους, όπως το ευχάριστο περιβάλλον, την ταχύτητα στην εξυπηρέτηση, την υπευθυνότητα και την ποιότητα στο αποτέλεσμα.

Ο θαυμασμός των Ελληνοαμερικανών για τη βιομηχανική πρόοδο της Αμερικής αποτυπωνόταν στο ενδιαφέρον πολλών να εκμηχανίσουν την εργασία τους με μέσα τελευταίας τεχνολογίας. Η συγκεκριμένη επένδυση ερχόταν σε αντίθεση με την γενική απροθυμία των γηγενών ιδιοκτητών μικρομεσαίων μονάδων να αυξήσουν την παραγωγή τους και να βελτιώσουν την ποιότητά της με τη χρήση μηχανής.¹⁴⁹ Το βαφείο-κηλιδοκαθαριστήριο του Σωκράτη Λιακόπουλου στην Πάτρα, για παράδειγμα, διέθετε υπερσύγχρονο μηχάνημα ατμού και εγγυόταν τη δυνατότητά του να σιδερώνει ημερησίως έως σαράντα ενδυμασίες χωρίς τη φθορά που επέφερε το παραδοσιακό σίδερο.¹⁵⁰ Την αξία του στεγνού καθαρίσματος των ενδυμάτων χάρη στον ειδικό εξοπλισμό της επιχείρησης και την τεχνογνωσία των υπαλλήλων της εξηγούσε με αναλυτική διαφήμιση το καθαριστήριο του Κώστα Λεωνίδου στην Πατησίων.¹⁵¹ Μηχανήματα και μεθόδους που ανταγωνίζονταν αντίστοιχες επιχειρήσεις της Αμερικής διαφήμιζαν και τα «αμερικανικά φωτογραφεία». Οι ιδιοκτήτες τους

---

¹⁴⁹ Στοιχεία όπως οι βιομηχανικές απογραφές του Μεσοπολέμου και το ποσοστό κατανάλωσης ηλεκτρικού ρεύματος καταδεικνύουν την τεχνολογική υστέρηση των ελληνικών μικροεπιχειρήσεων η ανταγωνιστικότητα των οποίων επιτυγχανόταν με την εντατικοποίηση της εργασίας. Κώστας Φουντανόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα», *ό.π.*, σ. 302-303· Χριστίνα Αγριαντώνη, «Οι μηχανικοί και η βιομηχανία», *ό.π.*, σ. 277· Νίκος Ποταμιάνος, *Οι Νοικοκυραίοι*, *ό.π.*, σ. 97-98.

¹⁵⁰ *Νεολόγος Πατρών* 12/08/1922.

¹⁵¹ *Ο Ξενητευμένος* 29/06/1935.

επιχειρούσαν να πείσουν για το «φιλοπρόοδο και νεωτεριστικό πνεύμα» τους με τις πρωτότυπες εγκαταστάσεις φωτισμού και την εφαρμογή των τελευταίων εξελίξεων στη φωτογραφική τέχνη όπως οι ίδιοι τις είχαν παρακολουθήσει στην Αμερική.¹⁵²

Ιδιαίτερα δεκτικοί στη χρήση του ηλεκτρισμού οι Ελληνοαμερικανοί μετέφεραν από την Αμερική ηλεκτροκίνητες μεταχειρισμένες μηχανές μικρής κλίμακας για να εξοπλίσουν μικροεπιχειρήσεις, όπως καφεκοπτεία και υποδηματοποιεία, εισήγαγαν όμως και καινούρια αμερικανικά μηχανήματα σε μεγαλύτερες εγκαταστάσεις, όπως στα παγοποιεία.¹⁵³ Η νέα τεχνολογία φαίνεται ότι δελέασε κατεξοχήν επιχειρηματίες οι οποίοι στόχευαν στην παροχή υπηρεσιών πολυτελείας προς το αστικό κοινό των πόλεων. Οι πελάτες του «αμερικανικού κουρείου» Τσακανίκα στην Πάτρα μπορούσαν, για παράδειγμα, να απολαμβάνουν πρωτόγνωρες ανέσεις, όπως «*ηλέκτρικ φέις μασάζ*», «*πλύσιμον δι' αφθόνου χλιαρού ύδατος επί του πολυτελούς νιπτήρος του οποίου η κρήνη ρέει πάντοτε θερμόν και ψυχρόν ύδωρ*» και τέλος «*στέγνωμα της κεφαλής δια του ειδικού ηλεκτρικού ανεμιστήρος*».¹⁵⁴ Ελληνοαμερικανοί βιομήχανοι, όπως οι αφοί Σουραπά, αναζήτησαν στην Αμερική τον τεχνικό εξοπλισμό των βιομηχανικών μονάδων τους τον οποίο μάλιστα ανανέωναν με συνεχή ταξίδια τους.

Οι χώροι καταλύματος και εστίασης ήταν αναμφισβήτητα οι επιχειρήσεις στις οποίες κατεξοχήν εφαρμόστηκαν οι τεχνολογικές υποδομές οι οποίες ήταν διαδεδομένες στη Δύση. Τα ξενοδοχεία των Ελληνοαμερικανών εντυπωσίαζαν όχι μόνο με τους πολυχώρους και τις αίθουσες ψυχαγωγίας αλλά και με τις σύγχρονες εγκαταστάσεις τους. Πολλά επαρχιακά καταλύματα διέθεταν ηλεκτροδότηση από ιδιωτικές γεννήτριες, κεντρικά συστήματα υδροδότησης και θέρμανσης, μπάνια με τρεχούμενο θερμό και κρύο νερό, θειούχα λουτρά.¹⁵⁵ Διαθέτοντας σαφώς μεγαλύτερα κεφάλαια και επαγγελματική εμπειρία, οι επιχειρηματίες του τουριστικού κλάδου εμφανίζονται όχι απλώς δεκτικοί στη νέα τεχνολογία αλλά και αποφασισμένοι να την εισαγάγουν με κάθε κόστος απευθείας από τα κράτη που εξειδικεύονταν στην παραγωγή της. «Εσωτερικά καμπινέ Αγγλίας», «θέρμανση γερμανικού συστήματος», «απολύμανση από Αμερικανούς ειδικούς» αποτελούσαν σίγουρα νεωτερισμούς

---

¹⁵² Βλ. το αμερικανικό φωτογραφείο, το «ΦΩΣ» του Γ. Γεωργίου στην Πάτρα που εγκαινιάστηκε το 1930. *Νεολόγος Πατρών* 3/11/1930.

¹⁵³ Βλ. «ηλεκτροκίνητον Αμερικανικόν Καφεκοπτεϊόν» στην Καλαμάτα. *Σημεία Καλαμών* 3/09/1925. Βλ. μεταπώληση αμερικανικών ηλεκτροκίνητων και ποδοκίνητων υποδηματομηχανών αμερικανικής προελεύσεως και εισαγωγή μηχανών για «αμερικανικό» παγοποιείο. *Νεολόγος Πατρών* 25/08/1925, 4/03/1928.

¹⁵⁴ *Νεολόγος Πατρών* 13/04/1929, 20/05/1929.

¹⁵⁵ Οι συγκεκριμένες παροχές διαφημιζόνταν από το ξενοδοχείο ύπνου, ο «Ηλιος», στο Κεφαλόβρυσο Τριγωνίας. *Νεολόγος Πατρών* 6/12/1928.

πρωτόγνωρους για τα δεδομένα της Ελλάδας, οικείους όμως σε ανθρώπους οι οποίοι όχι μόνο είχαν ζήσει στο ανεπτυγμένο τεχνολογικά περιβάλλον της Αμερικής αλλά και είχαν εργαστεί σε αμερικανικά ξενοδοχειακά συγκροτήματα.

Το δεύτερο ζαχαροπλασείο του Ζωναρά που λειτούργησε στο ισόγειο του Μεγάρου του Μετοχικού Ταμείου Στρατού τον Αύγουστο του 1940 εντυπωσίασε την αθηναϊκή κοινωνία με την πολυτέλεια και την αισθητική του. Ο επιχειρηματίας ο οποίος είχε επενδύσει σε ένα ακριβό ενοίκιο προκειμένου να εκτοπίσει τους ανταγωνιστές του στην περιοχή συνεργάστηκε με τους καλύτερους μάστορες και αρχιτέκτονες της εποχής για να φτιάξει το αριστοκρατικότερο κατάστημα εστίασης στην Αθήνα. Ο χώρος ήταν επενδυμένος με ξύλινες κατασκευές και έπιπλα από την εταιρία «Αθηναίος & Βαράγκης», στολισμένος με πολυελαίους, κρύσταλλα και καθρέπτες, ενώ τα προϊόντα σερβίρονταν σε ακριβά σερβίτσια εισαγόμενα από το εξωτερικό και λινά τραπεζομάντηλα που είχαν ετοιμάσει δεξιότεχνες κεντήστρες της Αθήνας. Η επιχείρηση αποτέλεσε γρήγορα προσφιλέσ στέκι της πολιτικής, καλλιτεχνικής και κοσμικής Αθήνας, γνωρίζοντας μεγάλες δόξες μετά το 1950.¹⁵⁶

Η πολυτέλεια των εγκαταστάσεων και η παροχή νέων πρωτότυπων παροχών ήταν επίσης εμφανής στο χώρο των κινηματοθεάτρων. Ο Ελληνοαμερικανός Αλκιβιάδης Τριανταφύλλου ανήκει στους επιχειρηματίες του Μεσοπολέμου οι οποίοι επένδυσαν σε ακριβούς χειμερινούς κινηματογράφους στο κέντρο της πρωτεύουσας. Στις αμερικανικές ιδέες του οι οποίες βρήκαν μιμητές μεταξύ των υπόλοιπων επιχειρηματιών φέρεται να ανήκουν η πλαισίωση των βουβών κινηματογραφικών προβολών με «cine-concerts», δηλαδή με συναυλίες από πολυμελή συμφωνική ορχήστρα, η χρήση ταξιθετριών και η διακόσμηση της εισόδου του κινηματογράφου με πολυτελέστατα ντεκόρ τα οποία αντλούσαν έμπνευση κάθε φορά από το θέμα της προβαλλόμενης αμερικανικής ταινίας λειτουργώντας ως διαφήμιση προς το κοινό.¹⁵⁷

Μικροεπιχειρηματίες της επαρχίας επιχειρούσαν πάντως και αυτοί να εντυπωσιάσουν τους πελάτες τους με τα εργαλεία, τα έπιπλα και τις συσκευές που μετέφεραν οι ίδιοι από την Αμερική και που προέρχονταν συνήθως από τη διάλυση των μεταναστευτικών επιχειρήσεών τους. Ο «αμερικανικός» αυτός εξοπλισμός, αν και περιορισμένης έκτασης και οικονομικής αξίας, καθιστούσε ξεχωριστά τα καταστήματά

---

¹⁵⁶ Βλ. συνέντευξη της κόρης του Ζωναρά, Αλίκης Αλεξανδράκη. *Καθημερινή* 10/05/2016.

¹⁵⁷ Νίκος Θεοδοσίου, *Στα παλιά τα σινεμά*, ό.π., σ. 44, 53. Βλ. ανάλογες καινοτόμες επενδύσεις των αφών Σκούρα στους κινηματογράφους τους στο Σεντ Λούις τις δεκαετίες του 1910 και 1920. Πίπας Chrissochoidis, *Spyros P. Skouras, Memoirs (1893-1953)*, ό.π., σ. 49-81.

τους. Προκαλούσε το θαυμασμό των πελατών με τις εξειδικευμένες χρήσεις και τις δυνατότητές του και επιδεικνυόταν ως απόδειξη της προσωπικής «αμερικανικής ιστορίας» των ιδιοκτητών. Ταυτόχρονα σηματοδοτούσε την ευμάρεια, το γούστο, την προοδευτικότητα και το άνοιγμα των οριζώντων των «Αμερικάνων» επιχειρηματιών. Ο Δημ. Σακελλίου «μη φεισθείς εξόδων» παρείχε στο ζυθοπωλείο του στην Πάτρα, η «Νέα Υόρκη», «*όλην την αμερικανικήν πολυτέλειαν εις επίπλωσιν και σερβίτσια και υπηρεσίαν πρωτοφανή δια τας Πάτρας*».¹⁵⁸ Δεν ξέρουμε αν το «αμερικανικό γούστο» και η «αμερικανική πολυτέλεια» των παραπάνω διαφημίσεων συνίστατο στην εισαγόμενο επαγγελματικό εξοπλισμό της επιχείρησης ή απλώς στη διάθεση χρημάτων για την εξασφάλιση όλων αυτών των αντικειμένων τα οποία στην Αμερική κρίνονταν απαραίτητα όχι απλώς για να λειτουργήσει μία αντίστοιχη επιχείρηση αλλά και για να προσελκύσει μια πελατεία με μεγαλύτερες απαιτήσεις, πάντως η ιδιαίτερη προβολή τους συνιστούσε μια αλλαγή νοοτροπίας. Ακόμα και μεμονωμένα αντικείμενα, όπως η αμερικανικής κατασκευής πολυθρόνα ενός κουρέα η οποία είχε συνήθως μικτή χρήση¹⁵⁹ ή το ραδιόφωνο που διέθετε για την ψυχαγωγία των πελατών το ζαχαροπλαστείο παλιννοστούντα στη Ζαχάρω Ηλείας¹⁶⁰ τοποθετούνταν σε περίοπτες θέσεις και αποτελούσαν την «ατραξιόν» της επιχείρησης. Ως «*έν άλμα επί τα πρόσσω*», προβαλλόταν στη σχετική διαφήμιση του 1907 το «Αμερικανικόν Κομμωτήριον ‘Τα Ολύμπια’» στον Πύργο. «*Τελείως πλουτισθέν με νέαν επίπλωσιν Αμερικανικήν, με συλλογήν εργαλείων και ειδικών μηχανών Αμερικανικών δια την κόμμωσιν*», το κομμωτήριο μαζί με άλλους νεωτερισμούς, διεκδικούσε την αναγνώρισή του ως της πλέον πρωτότυπης επιχείρησης στην περιοχή.¹⁶¹

---

¹⁵⁸ *Νεολόγος Πατρών* 24/09/1921.

¹⁵⁹ Βλ. στην Καλαμάτα και το Αγρίνιο διαφημίσεις πώλησης καρέκλας κουρείου αμερικανικής κατασκευής, κατάλληλης και για οδοντιατρεία. *Σημαία Καλαμών* 18/08/1926· *Νεολόγος Πατρών* 21/10/1923.

¹⁶⁰ *Νέος Ορίζων Ανδρίτσαινας* 27/03/1938.

¹⁶¹ *Νέος Αιών Πατρών* 19/02/1907.

2.2. Νέες επαγγελματικές αξίες-νέα γούστα

Οι μετανάστες μετέφεραν από το εξωτερικό όχι μόνο την τέχνη και τα κεφάλαιά τους αλλά και επαγγελματικές συνήθειες πρωτόγνωρες ακόμα και για τους Έλληνες επιχειρηματίες των αστικών κέντρων. Ο φοιτητής του Ανδρεάδη που μελετούσε τη μετανάστευση από την Αχαΐα περιέγραφε εντυπωσιασμένος, για παράδειγμα, «την τάξιν, την μεθοδικήν και ταχείαν εργασίαν και την άνεσιν του πελάτου» που επικρατούσε στα στιλβωτήρια υποδημάτων της Πάτρας, αλλά και στα υπόλοιπα καταστήματα ιδιοκτησίας μεταναστών. Για τον ίδιο μελετητή «*άξιον τονισμού είναι και το πνεύμα πειθαρχίας όπερ εμπνέουσιν οι καταστηματάρχαι μετανάσαι εις τους υπαλλήλους και υπηρέτας αυτών μετά τοιαύτης ευκολίας ώστε να προκαλήται η απορία των εντοπίων*».¹⁶² Η μεθοδική οργάνωση της εργασίας, η ευταξία του χώρου με την «*αμερικανικότατην διαρρύθμισιν*» των αγαθών,¹⁶³ η υπακοή των υπαλλήλων, η ταχεία εξυπηρέτηση και η παροχή ανέσεων προς τους πελάτες αποτελούσαν πρακτικές φερμένες από την Αμερική και εντάσσονταν στις διανοητικές μεταβολές των μεταναστών οι οποίοι είχαν εργαστεί σ' ένα προηγμένο οικονομικά και τεχνολογικά δυτικό περιβάλλον. Η διαπίστωση ότι οι παλιννοστούντες «*έθεσαν τάξιν εις τας εργασίας των*», απέκτησαν αγάπη προς την καθαριότητα και δημιούργησαν απλά αλλά καλαίσθητα καταστήματα στην ελληνική επαρχία ήταν κοινή και από τους υπόλοιπους ερευνητές του φαινομένου. Στην Κρήτη, για παράδειγμα, οι επιχειρήσεις των πρώην μεταναστών θεωρούνταν ότι δεν επιδέχονταν σύγκριση με αυτές των «*ντόπιων*»: «*Εάν παρατηρήση τις καφερείον ή οιονδήποτε κατάστημα μετανάστου παλιννοστήσαντος θα διακρίνη εις αυτά όσον απλά και αν είναι μίαν εξαιρετικήν φιλοκαλίαν, ήτις δεν απαντάται εις τα άλλα*».¹⁶⁴

Η υγιεινή του χώρου εργασίας τους και η παροχή ποιοτικών προϊόντων και υπηρεσιών προς τους πελάτες αποτελούσαν επίσης στοιχεία που προέβαλλαν καινοτομώντας οι Ελληνοαμερικανοί επιχειρηματίες όπως καταδεικνύουν οι επίμονες αναφορές τους στην τήρηση των κανόνων καθαριότητας, την εφαρμογή προστατευτικών για την υγεία των πελατών μέτρων και την υιοθέτηση νέων απολυμαντικών τεχνικών. Μυημένοι στα δυτικά πολιτισμικά πρότυπα όσον αφορά την προσωπική και δημόσια υγιεινή όχι μόνο από το συγχρωτισμό τους με την αμερικανική κοινωνία αλλά και από την εξοικείωσή τους με τους αυστηρούς υγειονομικούς

¹⁶² Δημ. Σ. Δογάνης, «Η Μετανάστευσις εν τη επαρχία Πατρών», *ό.π.*, σ. 72.

¹⁶³ Βλ. διαφήμιση καταστήματος αποικιακών στην Πάτρα. *Νεολόγος Πατρών* 15/07/1905.

¹⁶⁴ Μιχαήλ Εμμ. Παπαγιαννάκης, «Η μετανάστευσις εν Κρήτη και ιδίως εν τω νομώ Χανίων», *ό.π.*, σ. 238· Γεώργιος Επ. Παπαγιάννης, «Η μετανάστευσις εν Αγρινίω», *ό.π.*, σ. 121.

ελέγχους που υφίσταντο ως επιχειρηματίες, οι παλιννοστούντες γίνονται φορείς νέων αντιλήψεων στην Ελλάδα.¹⁶⁵ Τα καταστήματά τους προέβαλλαν με κάθε ευκαιρία τη συμμόρφωσή τους με τις επιταγές της δημόσιας υγείας αντανακλώντας το αυξανόμενο ενδιαφέρον των ανθρώπων της πόλης για καθαριότητα και ευπρέπεια. Τα «αμερικανικά» ζαχαροπλαστεία, τα παντοπωλεία και τα εμπορικά ήταν αυτά που κατεξοχήν επιδίωκαν την «απαστράπτουσα καθαριότητα» του επαγγελματικού χώρου τους εφαρμόζοντας καθημερινή και εξονυχιστική περιποίηση των εγκαταστάσεών τους η οποία εντυπωσίαζε τόσο τους πελάτες όσο και τους ανταγωνιστές.¹⁶⁶

Η καθαριότητα και η υγιεινή αποτελούσαν γι' αυτούς και αξίες προς πώληση, ιδιότητες δηλαδή που αποκτούσαν πέρα από χρηστική και διακριτική αξία, για αυτό και ήταν ιδιαίτερα πολυδιαφημιζόμενες σε καταστήματα τα οποία παρείχαν υπηρεσίες προσωπικής φροντίδας, όπως τα κουρέια. Απολυμαντικές τεχνικές που εξασφάλιζαν την αποστείρωση των χεριών και των επαγγελματικών εργαλείων του κουρέα, παροχές προς τους πελάτες που περιλάμβαναν τη χρήση ατομικών προσοπίων και εργαλείων κομμωτικής καταδείκνυαν όχι απλώς την ιδιαίτερη μέριμνα των Ελληνοαμερικανών κομμωτών για την υγιεινή στο χώρο εργασίας και την ασφάλεια των πελατών τους αλλά και την πρόθεσή τους να επιδείξουν και να κεφαλοποιήσουν τις αμερικανικές τους εμπειρίες.¹⁶⁷ Στον Πύργο ο κουρέας Γαλάνης Οικονόμου μετά την επιστροφή του από την Αμερική το 1910 υποσχόταν την «εφαρμογή παντός συστήματος αντισηψίας και καθαριότητας, της βάσεως δηλαδή της κομμωτικής τέχνης ως αυτή εφαρμόζεται εν Αμερική».¹⁶⁸ Το ανακαινισμένο και «αμερικανικώς τελειοποιημένο» επαρχιακό κουρείο του προβαλλόταν ως ένας χώρος όπου τηρούνταν οι συνθήκες υγιεινής και δοκιμάζονταν οι νέες αμερικανικές προδιαγραφές.

Αρκετοί μετανάστες, ειδικά αυτοί οι οποίοι προέρχονταν από το χώρο της αυτοαπασχόλησης είχαν αναπτύξει μια επιχειρηματική αντίληψη, δεξιότητες δηλαδή που τους επέτρεπαν να αξιοποιούν για την προώθησή τους τις επιχειρηματικές

---

¹⁶⁵ Ο Εμμ. Πολένης στο ημερολόγιό του κατέγραφε την προσωπική του εμπειρία από τους τακτικούς ελέγχους των Αμερικανικών υγειονομικών αρχών στο μαγειρείο που διατηρούσε. Όπως εξηγούσε, κάθε φορά που έκλεινε η κουζίνα για να προετοιμαστεί το επόμενο γεύμα, ήταν υποχρεωμένος να καθαρίζει το χώρο και να προστατεύει τις τροφές στο ψυγείο. Οι κανόνες ήταν αυστηροί και η εφαρμογή τους εποπτευόταν από επιθεωρητές οι οποίοι πολύ εύκολα μπορούσαν να τον κλητεύσουν στο δικαστήριο για τις παραβάσεις που διαπίστωναν. Εμμ. Πολένης, *Εγκόλπιον μετανάστου*, ό.π., σ. 49-51.

¹⁶⁶ Οι συνέταιροι του περιπτέρου «Μινιόν» στην Ομόνοια, για παράδειγμα, καθάριζαν καθημερινά και εξονυχιστικά το κατάστημά τους προτού το ανοίξουν. Όπως εξηγούσαν, δεν έπλεναν απλώς αλλά «μπανιάριζαν» τις βιτρίνες και τον περιβάλλοντα χώρο χειμώνα-καλοκαίρι με ένα ειδικό σφουγγάρι που δεν άφηνε θαμπάδα. Ιωάννης Γεωργακάς, *Γεωργακάς. Η ιστορία μιας ζωής*, ό.π., σ. 129-130.

¹⁶⁷ *Νεολόγος Πατρών* 20/05/1929.

¹⁶⁸ *Πατρίς Πύργου* 5/05/1910.

ευκαιρίες στην ελληνική αγορά. Όπως σχολίαζε και ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος μεταπολεμικά «[ο μετανάστης] βρίσκει πηγές εισοδημάτων εκεί όπου οι άλλοι δεν έβρισκαν τίποτε».¹⁶⁹ Καταλάβαιναν ότι νέα πολιτισμικά πρότυπα και πρακτικές «κοινωνικής διάκρισης» διαδίδονταν σε ευρύτερες ομάδες δημιουργώντας νέες καταναλωτικές ανάγκες τις οποίες έσπευδαν να ικανοποιήσουν. Η πολυτέλεια, για παράδειγμα, ταυτισμένη παλαιότερα αποκλειστικά με τη ζωή και την αισθητική των ανώτερων στρωμάτων των πόλεων προσφερόταν πλέον μέσω των Ελληνοαμερικανών και στους λαϊκότερους πελάτες των καταστημάτων της επαρχίας. Ειδικά στις μεταναστευτικές κοινότητες οι παλινοστούντες έμποροι στόχευαν στην πελατεία των οικογενειών οι οποίες είχαν ενισχυθεί οικονομικά από τα εμβάσματα των συγγενών τους. Η διαφημιζόμενη «πολυτέλεια» των καταστημάτων τους συνίστατο συνήθως στην ποικιλία των παρεχόμενων προϊόντων, τις πρωτόγνωρες ανέσεις, καθώς και στην πιο επιμελημένη εμφάνιση του επαγγελματικού τους χώρου. Στολισμένες με το «αμερικανικό γούστο» των ιδιοκτητών τους οι επιχειρήσεις μιμούνταν ουσιαστικά τα λαϊκά εμπορικά καταστήματα, συνήθως εθνοτικού χαρακτήρα, στα οποία σύχναζαν οι μετανάστες στην Αμερική.¹⁷⁰ Στη Μικρομάνη Μεσσηνίας το 1919 παλινοστούοντας αναβάθμισε τον «μπαζέ» που αγόρασε με τα αμερικανικά κεφάλαιά του σε «εξοχικόν κέντρον πρώτης τάξεως, κατά το Αμερικανικόν σύστημα». Η αναμόρφωση του υπαίθριου χώρου από το νέο ιδιοκτήτη ανέδειξε μια λειτουργική επαγγελματική επιχείρηση η οποία συνδύαζε, σύμφωνα με τη σχετική διαφήμιση, μια διαφορετική αισθητική, ποιότητα και εξυπηρέτηση.¹⁷¹ Κυρίως όμως ήταν η διάθεση μικροεπίπλων και νέων τεχνολογικών συσκευών στην υπηρεσία του κοινού η οποία καθιστούσε πλέον την πολυτέλεια επιθυμητή και προσεγγίσιμη από τα λαϊκά στρώματα. Φωνόγραφοι και ραδιόφωνα, ταμειακές μηχανές, σερβίτσια, προθήκες και πολυθρόνες, συντριβάνια αρκούσαν για να αναβαθμίσουν στη λαϊκή φαντασία ακόμα και ένα λαϊκό κατάστημα στην κατηγορία των πολυτελών χώρων. Η σπανιότητα των αντικειμένων αυτών στην ελληνική επαρχία, οι αξιοπερίεργες χρήσεις τους ή οι μικροαπολαύσεις που παρείχαν και κυρίως η συμβολική αξία που αποκτούσαν μέσα από την ταύτισή τους με την προηγμένη Αμερική σηματοδοτούσαν την ευμάρεια και τη κοινωνική άνοδο όχι μόνο αυτών που τα κατείχαν αλλά και αυτών οι οποίοι μπορούσαν να κάνουν χρήση τους.

---

¹⁶⁹ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, «Ο γυρισμός των Οδυσσέων», *ό.π.*, σ. 261.

¹⁷⁰ Βλ. διαφήμιση για εμπορικό στη Σπάρτη. Ο ιδιοκτήτης του, Ηλίας Παπακαλός, «έμπορος επί έτη εν Αμερική» το είχε στολίσει με «αμερικανικό γούστο». *Λακεδαιμών* 1/09/1909.

¹⁷¹ *Σημαία Καλαμών* 18/07/1921.

Τα «αμερικανικά» καταστήματα ενίσχυαν τις νέες καταναλωτικές ανάγκες των ανθρώπων της επαρχίας, μετέβαλλαν τα γούστα τους και ταυτόχρονα προσέφεραν οφέλη κοινωνικής διάκρισης και αναγνώρισης.

Το πρακτικό πνεύμα, η παρατηρητικότητα και η ικανότητα εξεύρεσης λύσεων που είχαν αναπτυχθεί μέσα από τον αγώνα για επιβίωση στην αμερικανική αγορά εργασίας από ανθρώπους με περιορισμένα επαγγελματικά εφόδια βρήκαν εφαρμογή στην ελληνική πραγματικότητα με ιδιαίτερη επιτυχία. Αρκετές κερδοφόρες ελληνοαμερικανικές επιχειρήσεις στηρίζονταν σε απλές ιδέες οι οποίες αξιοποιούσαν το φυσικό πλούτο της ελληνικής επαρχίας, προϋπέθεταν ωστόσο την αποτελεσματική διαχείριση ποικίλων μικροεμποδίων για να ευδοκιμήσουν. Στο Καρπενήσι, το καφενείο που ξεκινούσε τη λειτουργία του υπό τη διεύθυνση ενός Ελληνοαμερικανού στις αρχές της δεκαετίας του 1930 στα περίχωρα της πόλης σε ένα πρώην «σκουπιδότοπο» κατάφερε πολύ γρήγορα να γίνει σημείο αναφοράς στην περιοχή: *«Εκεί παρά την συστάδα των πλατάνων όπου απερρίπτοντο τα σκουπίδια της πόλεως και εδέοντο τα υποζύγια των χωρικών, ο πρακτικός νους ενός πατριώτου μετανάστου εσχεδίασε και επραγματοποίησεν εν ωραιότατον εξοχικόν κέντρον δυνάμενον να συγκριθῆ με τα καλύτερα αθηναϊκά τοιαύτα»*.¹⁷² Η συγκεκριμένη επιχείρηση θα πρέπει να ήταν και αυτή η οποία είχε προσελκύσει την προσοχή του Άγγλου ελληνιστή H.F. Kitto κατά την επίσκεψή του στην περιοχή τη δεκαετία του 1930. Όπως περιέγραψε στο έργο του, ο κήπος του καταστήματος είχε διακοσμηθεί με ένα μικρό σιντριβάνι το οποίο αν και ασήμαντο κατά την κρίση του περιηγητή, εντυπωσίαζε τους κατοίκους λόγω της μοναδικότητάς του στην περιοχή. Για τον Kitto μεγαλύτερο ενδιαφέρον είχε η μπάντα από βλαχόφωνους γύφτους η οποία είχε αναλάβει να ψυχαγωγήσει τους θαμώνες δημιουργώντας εξαιρετικό κέφι. Επρόκειτο για μια προσωρινή λύση που είχε εξεύρει ο ιδιοκτήτης καθώς το καινούριο ραδιόφωνο που είχε παραγγείλει, το μεγαλύτερο σε όλα τα Βαλκάνια, όπως ο ίδιος καμάρωνε, δεν του είχε ακόμα αποσταλεί.¹⁷³

Η εξοικονόμηση χρήματος, ζητούμενο για τους πελάτες χαμηλών εισοδημάτων αποκτούσε νέο περιεχόμενο στις ελληνοαμερικανικές επιχειρήσεις καθώς συνδυαζόταν με την εξοικονόμηση και χρόνου. Το πολυδιαφημιζόμενο «αμερικανικό σύστημα εργασίας» προέβαλλε και διέδιδε στην ελληνική κοινωνία τη νέα αξία της ταχύτητας στην εκτέλεση μιας εργασίας, της συνέπειας και της ακρίβειας στην παράδοση ενός

¹⁷² Ο Ξενητευμένος 21/02/1935.

¹⁷³ H.D.F. Kitto, *In the mountains of Greece*, ό.π., σ. 28-29.

έργου.¹⁷⁴ Για τους Ελληνοαμερικανούς ιδιοκτήτες οι οποίοι είχαν μυηθεί σε μια νέα πειθαρχία του χρόνου μέσα από τους εντατικούς ρυθμούς μισθωτής εργασίας και διαβίωσης στις αμερικανικές μεγαλουπόλεις, ο χρόνος λογιζόταν όλο και περισσότερο ως χρήμα, αποτελούσε δηλαδή εμπορεύσιμο προϊόν. Αρκετές επιχειρήσεις τους αξιοποιούσαν πολλές από τις τεχνολογικές δυνατότητες της εποχής προκειμένου να απαλλάξουν τον πελάτη από άσκοπες και χρονοβόρες μετακινήσεις, υψηλές δαπάνες και μακροχρόνιες αναμονές. Οι νέου τύπου υπηρεσίες περιλάμβαναν αυτοματοποιημένη εργασία η οποία υποσχόταν την επιτάχυνση της εξυπηρέτησης των κατοίκων της πόλης και ειδικά των εργαζόμενων ανδρών. Αυτή ήταν, για παράδειγμα, και η δέσμευση του Ελληνοαμερικανού επιχειρηματία Θεόδωρου Μιχαλόπουλου στην Πάτρα προς τους πελάτες του καθαριστηρίου του: «κάθε κύριος δύναται εισερχόμενος εις το άνω σιδηρωτήριον και παραμένων εις ειδικής προς τούτον αίθουσαν, να εξέρχεται με φρεσκαρισμένα τα ενδύματά του, αναμένων μόνον 10-15 λεπτά της ώρας».¹⁷⁵

Μπορεί οι μετανάστες στην πλειονότητά τους να μην πρωτοτυπούσαν στο είδος της επιχείρησης στην οποία αποφάσιζαν να επενδύσουν τους κόπους της «αμερικανικής» ζωής τους, σίγουρα όμως διαφοροποιούνταν στις μεθόδους, τις τεχνικές και τις ιδέες που εφαρμόζαν. Ο καλλιτέχνης-επιγραφοποιός ο οποίος εργάστηκε στο Ξηροκάμπι Λακωνίας στα τέλη της δεκαετίας του 1930 θεωρούνταν πρωτοπόρος για την περιοχή και την εποχή στη δημιουργία γραμματοσειρών και χρωμάτων. Τις τεχνικές της σύνθεσης και της επεξεργασίας των χρωμάτων αναφέρεται ότι τις είχε μάθει σε χρωματοπωλείο του Γυθείου στο οποίο είχε θητεύσει για κάποια χρόνια μετά την επιστροφή του από την Αμερική, οπωσδήποτε όμως η μεταναστευτική του εμπειρία και πιθανότατα οι εικόνες που είχε από τις αμερικανικές διαφημίσεις θα πρέπει να διαμόρφωσαν το καλλιτεχνικό του ύφος.¹⁷⁶ Ομοίως ράφτες, υποδηματοποιοί και κομμωτές εμφανίζονταν εξοικειωμένοι με τεχνικές και στυλ τα οποία έως τότε γνώριζαν όσοι συνάδελφοί τους είχαν θητεύσει σε ευρωπαϊκές πόλεις και εξυπηρετούσαν τους μεγαλοαστούς της πρωτεύουσας.¹⁷⁷ Η επαγγελματική εμπειρία σε επιχειρήσεις ή βιομηχανίες της Αμερικής, οι εμπορικές γνώσεις, οι παραστάσεις που

¹⁷⁴ Theodore Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 124.

¹⁷⁵ *Νεολόγος Πατρών* 2/10/1930.

¹⁷⁶ Γεωργίου Θ. Καλκάνη, «Επιγραφές και επιγραφοποιοί του παρελθόντος-Ο Γιώργης Δημ. Ορφανάκος», *Φάρις*, Περίοδος Δ', τχ.61, 12^{ος}/2014, σ. 9-12.

¹⁷⁷ Ο «Αμερικάνος» ράφτης στο Αλιάνο της νότιας Ιταλίας έραψε ένα κυνηγετικό σακάκι στον Κάρλο Λέβι σε πολύ χαμηλή τιμή και σε κομψότητα που συνήθως πετύχαιναν τα ραφτάδικα της πόλης. Όπως είχε παρατηρήσει, ο ράφτης είχε πάρει τα μέτρα σε ίντσες και είχε χρησιμοποιήσει μοντέρνα αμερικανικά συστήματα για το κόψιμο και τη ραφή του υφάσματος. Κάρλο Λέβι, *Ο Χριστός σταμάτησε στο Έμπολι*, ό.π., σ. 140-141.

είχαν από τον τρόπο λειτουργίας της αμερικανικής αγοράς και των επιχειρήσεων, η εξοικείωσή τους με τις ανάγκες των αστικών στρωμάτων επέτρεπαν στους παλιννοστούντες να αναπτύξουν ένα διαφορετικό τρόπο εργασίας, που αντανακλώνταν στην αναβαθμισμένη ποιότητα των προϊόντων και των υπηρεσιών τους.

Οι παλιννοστούντες μετέφεραν συχνά στις αποσκευές τους φιγουρίνια μόδας για να συμβουλευούν τους πελάτες τους στα κομμωτήρια και τα ραφεία,¹⁷⁸ περιοδικά και εμπορικά βιβλία με οδηγίες προκειμένου αυτοί, οι συνεργάτες και οι υπάλληλοί τους να βελτιώνονται στη σωστή διαχείριση της επιχείρησης.¹⁷⁹ Ο ζήλος τους για τον εκσυγχρονισμό και για την ανανέωση, η δεκτικότητα προς το καινούριο, η διάθεση για την αλλαγή, τον πειραματισμό και την καινοτομία οφείλονταν σε μεγάλο βαθμό και στους επαγγελματικούς τίτλους που κάποιοι από αυτούς είχαν αποκτήσει σε σχολές στην Αμερική.¹⁸⁰ Όσοι μετανάστες διέθεταν κάποια εξειδίκευση και είχαν καταφέρει να πιστοποιήσουν τη γνώση τους μέσω κάποιου διπλώματος, αντιλαμβάνονταν το πλεονέκτημα που διέθεταν έναντι των ανταγωνιστών τους και φρόντιζαν να το αξιοποιούν προβάλλοντας στην Ελλάδα τα μορφωτικά τους εφόδια και προπαγανδίζοντας την αξία της επαγγελματικής εκπαίδευσης, της συνεχούς κατάρτισης και της παρακολούθησης των τάσεων στην αγορά εργασίας. Οι νέες αυτές επαγγελματικές συνήθειες εντυπωσίαζαν τους πελάτες τους και ταυτόχρονα ενθάρρυναν ακόμα και τους ανταγωνιστές τους να τις ακολουθήσουν.¹⁸¹

---

¹⁷⁸ Βλ. την περίπτωση του γουνοποιού που επέστρεψε από την Αμερική φέρνοντας «*σωρείαν φιγουρινίων της τελευταίας μόδας*» για την Πατραϊκή πελατεία του. *Νεολόγος Πατρών* 10/09/1920.

¹⁷⁹ Βλ. τα εμπορικά βιβλία που είχε φέρει ο Σεραφειμίδης από την Αμερική και την εκπαίδευση του συνεταίρου του στις νέες εμπορικές μεθόδους. Ιωάννης Γεωργακάς, *Η ιστορία μιας ζωής*, ό.π., σ. 130.

¹⁸⁰ Κομμωτές, φωτογράφοι, τεχνικοί προέβαλλαν συχνά τα διπλώματα που είχαν αποκτήσει στην Αμερική. Theodore Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 90.

¹⁸¹ Την επιτυχημένη πορεία του πρώτου καταστήματος «Μινιόν» επιχείρησε να μιμηθεί ένας ανταγωνιστής ο οποίος ίδρυσε επίσης στα Χαντρεία το «Μπιζού» το οποίο αντέγραφε τη βιτρίνα, τα προϊόντα και τις μεθόδους του «Μινιόν». Ιωάννης Γεωργακάς, *Η ιστορία μιας ζωής*, ό.π., σ. 173-174.

2.3. Καταναλωτικές συνήθειες

Οι παλιννοστούντες επιχειρηματίες εισήγαγαν στην ελληνική αγορά καινούρια προϊόντα και εξοικείωσαν το αγοραστικό κοινό με νέες καταναλωτικές συνήθειες. Το «Αμερικανικό» ζαχαροπλαστείο Μιχαηλίδη στην Πάτρα διέθετε στους πελάτες της την «*πρωτοφανή δια τας Πάτρας Αμερικανικήν φαρίναν του προς παρασκευήν κείκ*». ¹⁸² Στη γαλακτοβιομηχανία των Αφών Σουραπά οφείλεται η διάδοση στους Έλληνες καταναλωτές του παστεριωμένου γάλατος και των τυποποιημένων γαλακτοκομικών προϊόντων, όπως του γιαουρτιού και της κρέμας γάλακτος σε κεσεδάκια και του βουτύρου σε πακέτο. Με τη βοήθεια ενός Αμερικανού μηχανικού που μετακάλεσαν στην Ελλάδα από την επιχείρησή τους στο Σικάγο, οι Σουραπά εκπαίδευσαν το προσωπικό τους στην παστερίωση του γάλατος. Επρόκειτο για μια τεχνική γνωστή στην Ελλάδα, μέχρι τότε όμως δύσκολα εφαρμόσιμη λόγω των τεράστιων κεφαλαίων και των τεχνικών δεξιοτήτων που απαιτούσε. Χάρη στην εταιρία η ελληνική αγορά και ιδιαίτερα οι λαϊκές τάξεις εξοικειώθηκαν επίσης με την κατανάλωσή του παγωτού, ενός προϊόντος ευαίσθητου και ελάχιστα έως τότε διαδεδομένου. ¹⁸³ Οι ευπορότεροι Αθηναίοι μπορούσαν πάντως να απολαμβάνουν στο κοσμικό «Ζόναρ'ς» το χειροποίητο παγωτό «Σικάγο» και αμέσως μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο την Coca Cola η οποία ερχόταν μέσα σε βαρέλια κατευθείαν από την Αμερική. ¹⁸⁴

Οι επιχειρήσεις έτοιμων ενδυμάτων και υποδημάτων που ιδρύθηκαν από μετανάστες που επέστρεφαν από την Αμερική σε απομακρυσμένες επαρχιακές πόλεις ενίσχυσαν την τάση εγκατάλειψης της παραδοσιακής χειροποίητης ενδυμασίας, τη στροφή προς τα ρούχα του εμπορίου και την υιοθέτηση των αστικών ενδυματολογικών προτύπων. Οι ίδιοι οι μετανάστες άλλωστε φρόντιζαν να επιδεικνύουν στη γενέτειρά τους τον αμερικανικό τρόπο ντυσίματός τους ενθαρρύνοντας έτσι και τους ντόπιους να επιζητούν όλο και περισσότερο «ευρωπαϊκά» ρούχα. Είναι χαρακτηριστικό ότι όταν το 1896 ο Αμερικανός κλασικός φιλόλογος Basil Lanneau Gildersleeve επισκέφθηκε τη Σπάρτη, απογοητεύτηκε από την εξάπλωση της δυτικής ενδυμασίας στην περιοχή. Οι επιχειρήσεις «πρετ-α-πορτέ», κάποιες από τις οποίες ανήκαν σε παλιννοστούντες, ήταν τόσο διαδεδομένες στην πόλη που την έκαναν στα μάτια του «*υπερβολικά αμερικάνικη*». ¹⁸⁵ Τη δεκαετία του 1920 οι επιχειρήσεις νεωτερισμών είχαν ευρέως

¹⁸² *Νεολόγος Πατρών* 11/07/1920.

¹⁸³ Theodore Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 90-91· *Ο Ξενητευμένος* 15/06/1935, 9/11/1935.

¹⁸⁴ Βλ. συνέντευξη της κόρης του Ζωναρά, Αλίκης Αλεξανδράκη. *Καθημερινή* 10/05/2016.

¹⁸⁵ Π. Ματάλας, «Οι ξένοι περιηγητές ανακαλύπτουν την 'Αμερικανική' όψη της Σπάρτης», ό.π., σ. 61. Βλ. σχολιασμό στο Λίνα Βεντούρα, «Το "αμερικανικό όνειρο" στην Πελοπόννησο», ό.π., σ. 93-114.

διαδοθεί στις λαϊκές τάξεις της επαρχίας. Σε μια εποχή ωστόσο κατά την οποία η κατά παραγγελία παραγωγή είχε περιοπτη θέση στα μεσαία και ανώτερα εισοδηματικά στρώματα ενώ αντίθετα τα εισαγόμενα έτοιμα είδη ραπτικής και υποδηματοποιίας, όπως και τα μαζικά παραγόμενα από τις ελληνικές βιοτεχνίες, θεωρούνταν ότι απευθύνονταν στους «παρακατιανούς», οι Ελληνοαμερικανοί έμποροι προσπάθησαν να διευρύνουν την πελατεία τους πείθοντάς την ότι τα αμερικανικά προϊόντα που εμπορεύονταν ή εκείνα που κατασκεύαζαν με σχέδια, υλικά και μηχανές φερμένες από την Αμερική συναγωνίζονταν τα επί παραγγελία και χειροποίητα ως προς την κομψότητα, την πολυτέλεια, την αντοχή και τη μόδα. Αυτό διατεινόταν η επιχείρηση των παλιννοστούντων αφών Συρράκου στην Καλαμάτα για τα υποδήματα που κατασκεύαζε η ίδια με εισαγόμενα δέρματα.¹⁸⁶ Η άνθηση της υποδηματοποιίας που παρατηρείται στη Δυτική Πελοπόννησο στο Μεσοπόλεμο φαίνεται πάντως να οφείλεται σε μεγάλο βαθμό αν όχι στους ίδιους τους παλιννοστούντες, οπωσδήποτε στη συγκοινωνιακή και εμπορική διασύνδεση της περιοχής με την Αμερική.

Τα στίλβωτήρια επίσης, επιχειρηματικός κλάδος ο οποίος είχε περάσει στην Αμερική στον έλεγχο των Ελλήνων μεταναστών, εξελίχθηκαν στην Ελλάδα υπό τη διεύθυνση των Ελληνοαμερικανών σε επιχειρήσεις παροχής ποικίλων εξειδικευμένων υπηρεσιών. Στεγάζονταν σε επαγγελματικό χώρο και δραστηριοποιούνταν όχι μόνο στη στίλβωση των υποδημάτων αλλά και στην αλλαγή χρωμάτων, την επιδιόρθωσή τους, καθώς και στον καθαρισμό καπέλων. Απευθύνονταν και στη γυναικεία πελατεία ενώ εμπορεύονταν μια ποικιλία συναφών με την τέχνη τους προϊόντων, όπως βερνικιών και σαπουνιών.¹⁸⁷ Ομοίως στο κέντρο των μεγάλων πόλεων διαδόθηκαν τα σιδεροκαθαριστήρια τα οποία επιμελούνταν την καθαριότητα και την εμφάνιση των ενδυμάτων των αστών με τις γνώριμες από την Αμερική τεχνικές και τα αμερικανικά μηχανήματα. Αναβαθμισμένα εμφανίζονται και τα κομμωτήρια ελληνοαμερικανικής ιδιοκτησίας τα οποία ξεχώριζαν για την πολυτέλεια, την αισθητική τους, τις εξασομικευμένες υπηρεσίες τους, την παρακολούθηση της ευρωπαϊκής μόδας και τη μικτή πελατεία τους.¹⁸⁸

---

¹⁸⁶ *Σημεία Καλαμών* 25/06/1927.

¹⁸⁷ *Νεολόγος Πατρών* 30/03/1922, 18/12/1922.

¹⁸⁸ Βλ. διαφήμιση αμερικανικού κομμωτηρίου η «Νέα Υόρκη» στην Καραϊσκάκη με αμερικανική επίπλωση, ειδικό τμήμα για κυρίες και δεσποινίδες και ειδικό τεχνίτη ο οποίος παρακολουθούσε την παρισινή μόδα και επιδείκνυε σχετικά φιγουρίνια. *Νεολόγος Πατρών* 14/06/1927. Στον Πύργο το αμερικανικό κομμωτήριο της πόλης διέθετε από το 1907 τμήμα αρωμάτων και περιποίησης προσώπου, καθώς και τμήμα ανδρικών ειδών το οποίο εμπορευόταν λαϊμοδέτες, κάλτσες, τυράντες, μαντήλια, πουκάμισα και μανικετόκουμπα. *Νέος Αιών Πατρών* 19/02/1907.

2.4.Τεχνικές προώθησης των πωλήσεων

Οι παλιννοστούντες επιχειρηματίες επιχείρησαν να εφαρμόσουν στην ελληνική αγορά βασικές εμπορικές δεξιότητες τις οποίες είχαν αποκτήσει εμπειρικά στην Αμερική, όπως τεχνικές επικοινωνίας με τον πελάτη και προώθησης νέων προϊόντων και υπηρεσιών. Επέδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη συστηματική διαφήμιση και προβολή των επιχειρήσεών τους με έντυπες καταχωρήσεις, αργότερα και με ραδιοφωνικές, στις οποίες ενημέρωναν το κοινό με εύληπτα πληροφοριακά κείμενα για τα διαθέσιμα εμπορεύματα, τις ιδιότητές τους και τα πλεονεκτήματα των παρεχόμενων υπηρεσιών τους.¹⁸⁹ Στη διαφημιστική προβολή τους πρωτοστατούσε ο προσδιορισμός «Αμερικανικών»¹⁹⁰ με τον οποίο δεν επιθυμούσαν να επιδείξουν απλώς την αμερικανική πηγή της χρηματοδότησης της επιχείρησης και το μεταναστευτικό παρελθόν τους· πολύ περισσότερο επεδίωκαν να δηλώσουν έναν νέο τρόπο εργασίας και εξυπηρέτησης των πελατών, τη διάθεση υψηλής τεχνογνωσίας, μακράς εμπειρίας, σύγχρονου εξοπλισμού και άριστης ποιότητας των υλικών και των προϊόντων τους. Οι επιχειρηματίες προέβαλλαν την Ελληνοαμερικανική τους ταυτότητα με κάθε τρόπο, όπως διατηρώντας την εξαμερικανισμένη εκδοχή των ονομάτων/επωνύμων τους, υπογραμμίζοντας την πρόσφατη άφιξή τους από την Αμερική και φυσικά διαφημίζοντας την «πολυετή» αμερικανική τους εμπειρία. Κάποιες φορές η επιστροφή και η επαγγελματική δραστηριοποίησή τους στην Ελλάδα δημοσιοποιούνταν στις κοινωνικές στήλες μέσω ευχετήριων επιστολών συγγενών τους οι οποίες έβριθαν επαίνων και πληροφοριών για την αμερικανική ειδίκευση που είχαν αποκτήσει.¹⁹¹ Όσοι μάλιστα στόχευαν στην πελατεία των παλιννοστούντων και των οικογενειών τους επέλεξαν συχνά τις δίγλωσσες διαφημίσεις στην ελληνική και την αγγλική γλώσσα, καθώς και την προβολή του ελληνικού καταστήματος όχι ως μιας νεοσύστατης επιχείρησης αλλά ως συνέχειας εκείνης που είχαν ιδρύσει και που πιθανότατα

¹⁸⁹ Οι ιδιοκτήτες του «Μινιόν» αντιλήφθηκαν από νωρίς στην αποτελεσματικότητα της διαφήμισης επενδύοντας τη δεκαετία του 1930 και στο ραδιόφωνο. Ιωάννης Γεωργακάς, *ό.π.*, σ. 262-264.

¹⁹⁰ Ο διαδεδομένος προσδιορισμός «αμερικανικών» σε πολλές επιχειρήσεις του Μεσοπολέμου σίγουρα από μόνος του δεν αποδεικνύει ότι αυτές ανήκαν σε παλιννοστούντες. Με δεδομένο ότι τα αμερικανικά προϊόντα είχαν αυξανόμενη ζήτηση στην ελληνική κοινωνία μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, πολλά καταστήματα που τα διέθεταν ή εξειδικεύονταν σε αυτά, τον διεκδικούσαν στην επωνυμία τους. Πολλοί κινηματογράφοι για παράδειγμα προσδιορίζονταν ως «αμερικανικοί» λόγω των ταινιών που προέβαλλαν ενώ ατμοκαθαριστήρια διαφημιζόνταν ως «αμερικανικού τύπου» χωρίς απαραίτητα να ανήκουν όλα σε παλιννοστούντες λόγω της αμερικανικής τεχνικής του στεγνού καθαρίσματος που χρησιμοποιούσαν ή των αμερικανικών μηχανημάτων τους. Όσοι πάντως ιδιοκτήτες είχαν εργαστεί στην Αμερική και είχαν κάποια εξειδίκευση, συνήθως διαφήμιζαν το «αμερικανικό» παρελθόν τους με πρόσθετες πληροφορίες. Βλ. διαφημίσεις: *Νεολόγος Πατρών* 4/03/1928, 21/07/1928· *Ο Σπαρτιάτης* 30/10/1927.

¹⁹¹ Βλ. ανακοινώσεις συγγενών στις εφημερίδες με τις οποίες καλωσορίζουν τους μετανάστες και εύχονται για το νέο επαγγελματικό τους ξεκίνημα. *Νεολόγος Πατρών* 1/10/1909, 14/05/1925.

συνέχιζαν να διατηρούν παράλληλα στην Αμερική. Προσεγγίζοντας τους Ελληνοαμερικανούς πελάτες ως μια διακριτή ομάδα με καταξιωμένα πολιτισμικά χαρακτηριστικά (διαβίωση στην Αμερική, γνώση της αγγλικής γλώσσας, εξοικείωση με δυτικές καταναλωτικές συνήθειες και εμπορικά συστήματα) οι επιχειρηματίες επιδίωκαν την προσέλευσή τους στην ελληνοαμερικανική επιχείρηση. Τους ενθάρρυναν να συνεχίζουν να καταναλώνουν «αμερικανικά» προϊόντα και υπηρεσίες και να ικανοποιούν ανάγκες σε εμπορικούς χώρους οι οποίοι αναπαρήγαν το αμερικανικό περιβάλλον.¹⁹² Καταστήματα εστίασης και πρακτορεία ταξιδίων μετατρέπονταν συχνά σε χώρους καθημερινής συνεύρεσης των ομογενών ενώ κατά καιρούς φιλοξενούσαν τις εκδηλώσεις των συλλόγων των παλιννοστούντων.¹⁹³

Οι επιχειρηματίες επιδείκνυαν ανεξάντλητη εφευρετικότητα στο χτίσιμο της εικόνας της επιχείρησης με την επιλογή κεντρικής θέσης για τη στέγασή της, τη διοργάνωση συχνών εκδηλώσεων και την υιοθέτηση κάποιου πρωτότυπου και σταθερού διακριτικού ονόματος-λογότυπου. Αναγνωρίζοντας την αξία της χρήσης της επωνυμίας για την εμπορική αποδοχή και αναγνωρισιμότητα της επιχείρησης και των προϊόντων τους επένδυσαν σε γεωγραφικούς προσδιορισμούς που συνδέονταν με την αμερικανική ήπειρο, όπως «Νέος Κόσμος», «Ατλαντικός Ωκεανός», «Νέα Υόρκη», «Αμερική», «Ηνωμένοι Πολιτείες», «Κούβα»,¹⁹⁴ «Λευκός Οίκος», «Αλάσκα», σε αμερικανοποιημένα επίθετα όπως το «Ζόναρ'ς» ή σε εμπορικά σήματα με έντονη διακριτική δύναμη, όπως ο «ΦΑΡΟΣ», η «ΕΒΓΑ»,¹⁹⁵ το «MINION».¹⁹⁶

---

¹⁹² Βλ. τη διαφήμιση του βαφείου-καθαριστηρίου Δημ. Γ. Ραπτόπουλου στη Μητροπόλεως. Έφερε την επωνυμία «Αγγλο-αμερικάνα», πληροφορούσε για την τεχνική του και επισήμανε την ίδρυσή του στην Αμερική το 1911. Το μήνυμα επαναλαμβανόταν και στην αγγλική γλώσσα με την αμερικανική εκδοχή του ονόματος του ιδιοκτήτη: Gim G. Raples. *Ο Πάρνων*, τχ. 9&10, Φεβρουάριος-Μάρτιος 1929.

¹⁹³ Βλ. το 1935 παράθεση «thanksgiving dinner» από την Αμερικανική Λεγεώνα Αθηνών στο Ελληνοαμερικανικό εστιατόριο «Αλάσκα» της Πατησίων και διοργάνωση χορού στο «Ακροπόλ Παλλάς» με αφορμή την επέτειο των γενεθλίων του Γεωργίου Ουάσιγκτον Βλ. διαμονή Ελληνοαμερικανών ταξιδιωτών στο ξενοδοχείο «Ακροπόλ Παλλάς». *Ο Ξενητευμένος* 23/11/1935, 21/02/1935, 20/07/1935.

¹⁹⁴ Έτσι ονόμασε το τσαγκάριό του στην ορεινή Δημητσάνα ο Σταύρος Αναστασόπουλος προκειμένου να υπενθυμίζει την ξεχωριστή μεταναστευτική του εμπειρία. Ιωάννης Ν. Δρίνης, *Μετασχηματισμοί και αναπαραστάσεις του ορεινού χώρου*, ό.π., σ. 215.

¹⁹⁵ Το εμπορικό σήμα της εταιρίας ήταν τόσο πετυχημένο ώστε διατηρήθηκε αμετάβλητο παρόλο που αργότερα τα αρκτικόλεξά του αντιστοιχούσαν σε διαφορετικές λέξεις: (1934-1936: Εθνική Βιομηχανία Γάλακτος, 1936-1999: Ελληνική Βιομηχανία Γάλακτος, 1999-2002: Ελληνική Βιομηχανία Γάλακτος και Αλεύρου, 2002-σήμερα: Ευρωπαϊκή Βιομηχανία Γάλακτος και Αλεύρου).

¹⁹⁶ Στην αυτοβιογραφία του ο Γεωργακάς συνδέει την επιτυχία του πρώτου περιπτέρου «Μινιόν» με την κεντρική θέση και το επιτυχημένο όνομά του. Και τα δύο θεωρούσε ότι συνεισέφεραν στην εικόνα (image) και τη μακροβιότητα της επιχείρησης. Η επιλογή της επωνυμίας ανήκε στη σύζυγο του Σεραφειμίδη και προερχόταν από το ομηρικό «μινύος» που σημαίνει πολύ μικρός. Επιλέχτηκε γιατί προφερόταν και γραφόταν εύκολα τόσο στα ελληνικά όσο και στα λατινικά. Διατηρήθηκε και στα επόμενα καταστήματα παρόλο που αυτά άλλαξαν φιλοσοφία. Ιωάννης Γεωργακάς, *ό.π.*, σ. 127, 247.

Παραδοσιακές επιχειρήσεις αποκτούσαν νέα όψη χάρη στην ανανέωση του εξοπλισμού και των εμπορεύσιμων προϊόντων, καθώς και στον τρόπο έκθεσής τους. Το περίπτερο «Μινιόν» των Σεραφειμίδη-Γεωργακά στα Χαυτεία διέφερε απ' όλα τα υπόλοιπα του κέντρου της Αθήνας καθώς διέθετε μια τεράστια ποικιλία από χρηστικά μικροαντικείμενα χαμηλής αξίας. Αξιοποιώντας στο έπακρο το διαθέσιμο χώρο οι δύο συνέταιροι εμπορεύονταν όχι μόνο εφημερίδες και καπνό αλλά μια ευρεία γκάμα από ψιλικά, όπως στυλό, γυαλιά, είδη ξυρίσματος, ψαλίδια, σουγιάδες, καραμέλες, χτένες κλπ.¹⁹⁷ Η τυποποίηση και η ομοιομορφία στην έκθεση των προϊόντων καταδείκνυε το ιδιαίτερο ενδιαφέρον των ιδιοκτητών για την εικόνα του καταστήματός τους. Η βιτρίνα της επιχείρησης, η συσκευασία και η ευπρέπεια των υπαλλήλων μετρούσαν ιδιαίτερα για τους επιχειρηματίες. Το αμερικανικό φερετροποιείο της Πάτρας, για παράδειγμα, επέμενε στην επιμελημένη και ομοιόμορφη εμφάνιση των υπαλλήλων του οι οποίοι συνόδευαν τη νεκρώσιμη πομπή εγκαινιάζοντας το 1923 τη χρήση στολών με τα αναγνωριστικά στοιχεία της επιχείρησης και την καθιέρωση ειδικών ενδυμασιών για τους νεκρούς.¹⁹⁸ Τον ίδιο επαγγελματισμό επιδείκνυε και ο «λούστρος με το παπιγιόν» ο οποίος μετά από τριανταπέντε χρόνια στην Αμερική εγκαταστάθηκε στην Τρίπολη τη δεκαετία του 1920 για να συνεχίσει να εξασκεί το επάγγελμα του πλανόδιου στιλβωτή υποδημάτων. Ξεχώριζε από τους υπόλοιπους λούστρους της πόλης για την προσεγμένη εξωτερική εμφάνισή του κατά τη διάρκεια της εργασίας του (διέθετε σύμφωνα με τις μαρτυρίες δέκα κοστούμια, πάνω από είκοσι ζευγάρια παπούτσια, αρκετές ρεπούμπλικες και μπόλικά παπιγιόν), καθώς και για την επικοινωνιακή άνεση με τους πελάτες του. Το ακριβό και «μερακλίδικο» κασέλι του διέθετε ποικιλία νικελίων, πάντα περιποιημένων, καθώς και γυαλισμένο κουδουνάκι-καμπανάκι το οποίο χτυπούσε όταν ερχόταν ο πελάτης. Ιδιαίτερα εύθυμος και ευχάριστος τύπος, υποδεχόταν τους πελάτες με την προσφώνηση «μάι φρεντ».¹⁹⁹

Η κοινωνική επιδεξιότητα των καταστηματάρχων, η επιδίωξη της προσωπικής γνωριμίας με τον πελάτη, της κατανόησης των αναγκών του και της άμεσης ικανοποίησής τους απέβλεπαν στην ανάπτυξης μιας σταθερής σχέσης εμπιστοσύνης

---

¹⁹⁷ Ο Σεραφειμίδης έκλεισε τις δύο πλαϊνές πλευρές του περιπτέρου και τοποθέτησε προθήκες όπου εκτίθενταν μικροαντικείμενα απίστευτης ποικιλίας. Με την ευρεσιτεχνία αυτή εξασφάλιζε περισσότερο χώρο για την επιχείρηση αλλά και βιτρίνα η οποία δελείζε τους περαστικούς να δουν και να αγοράσουν τα προϊόντα. Ιωάννης Γεωργακάς, *ό.π.*, σ. 126-127. Βλ. στην Ουγγαρία ανάλογης φιλοσοφίας επιχείρηση που λειτουργούσε από μετανάστη. Το «Amerikansky Shtore» περιλάμβανε ετερόκλητα είδη τα οποία για πρώτη φορά συγκεντρώνονταν στον χώρο της ίδιας επιχείρησης. Mark Wyman, *ό.π.*, σ. 147.

¹⁹⁸ Βλ. το «αμερικανικόν φερετροποιείον» Ιωάννου Χαριτάτου στην οδό Γερμανού. *Νεολόγος Πατρών* 4/03/1923.

¹⁹⁹ Μίμης Ν. Παπαντωνόπουλος, *Η Τρίπολη του χτες και του σήμερα*, τ.3, *ό.π.*, σ. 34-36.

μαζί του. Η αξία των νέων πρακτικών μπορεί να γίνει αντιληπτή αν αναλογιστεί κανείς τον τρόπο με τον οποίο συνέχιζε να ασκείται το εμπόριο από την πλειονότητα των Ελλήνων εμπόρων στο Μεσοπόλεμο. Σύμφωνα με τον Eliot G. Mears, εμπορικό ακόλουθο στην Ανατολή, οι εμπορικές μέθοδοι των Ελλήνων επιχειρηματιών απέιχαν πολύ από τα δυτικά μέτρα σύγκρισης: επηρεασμένοι περισσότερο από τη νοοτροπία του Λεβαντίνου έμπορα έδιναν προτεραιότητα στην άμεση συναλλαγή και το γρήγορο κέρδος παρά στην οικοδόμηση μακρών σχέσεων με τον πελάτη και τον προμηθευτή. Η δέσμευση του συνοικιακού κατά βάση καταναλωτή επιτυγχανόταν κυρίως μέσω της πρακτικής της πίστωσης η οποία ενθάρρυνε την υπερκοστολόγηση των προϊόντων, την κακή ποιότητά τους και τις αυθαιρεσίες στο ζύγι.²⁰⁰ Οι νέες πρακτικές του εμπορεύεσθαι που εφάρμοσαν οι Ελληνοαμερικανοί απέβλεπαν αντίθετα στην παροχή αξιόπιστων υπηρεσιών και στην ανάπτυξη μιας σταθερής μακροχρόνιας σχέσης με έναν ευρύτερο κύκλο καταναλωτών. Περιλάμβαναν την αποφυγή του παζαριού, τη συσκευασία και την αναγραφή καθορισμένων τιμών στα προϊόντα και στις υπηρεσίες τους.²⁰¹ Μάλιστα οι τιμές ανακοινώνονταν πολύ συχνά στις διαφημιστικές καταχωρήσεις τους στις εφημερίδες²⁰² όπου γινόταν και αναλυτική περιγραφή της εργασίας τους.²⁰³ Οι Ελληνοαμερικανοί επέμεναν επίσης στην αναζήτηση νέων τρόπων ενίσχυσης των πωλήσεών τους. Για να τονώσουν την εμπορική κίνηση, για παράδειγμα, κάποιοι ιδιοκτήτες «αμερικανικών» καταστημάτων εφάρμοζαν συχνά το διαδεδομένο στα δυτικά κράτη σύστημα των εποχικών εκπτώσεων στα προϊόντα τους. Μειώνοντας αισθητά τις τιμές σε εορταστικές περιόδους και γνωστοποιώντας την κίνηση αυτή με διαφημίσεις ευελπιστούσαν να φέρουν περισσότερους και νέους πελάτες στο κατάστημα και να ενισχύσουν τη ρευστότητά τους.²⁰⁴ Σε άλλες περιπτώσεις κατάφεραν να αυξήσουν το τζίρο τους αντικαθιστώντας τη χύμα πώληση με την προώθηση οικονομικών πολυσυσκευασιών.²⁰⁵

²⁰⁰ Eliot G. Mears, *Greece Today*, ό.π., σ. 175-178. Βλ. ανάλογες διαπιστώσεις από τον Th. Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 105. Νίκος Ποταμιάνος, *Οι Νοικοκυραίοι*, ό.π., σ. 112-124.

²⁰¹ Δημ. Σ. Δογάνη, «Η Μετανάστευσις εν τη επαρχία Πατρών», ό.π., σ. 72· Th. Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 123. Βλ. την υιοθέτηση ανάλογων εμπορικών μεθόδων από μετανάστες της Αμερικής οι οποίοι παλιννόστησαν στην Αυστροουγγαρία. Mark Wyman, ό.π., σ. 6-7.

²⁰² Βλ. κατάλογο τιμών στη διαφήμιση του «αμερικάνικου στιλβωτηρίου» του Χρ. Κονταξή. *Νεολόγος Πατρών* 5/10/1920.

²⁰³ Βλ. αναλυτική παρουσίαση των παρεχόμενων υπηρεσιών στη διαφήμιση του «αμερικάνικου στιλβωτηρίου» του Θεόδ. Αποστολάκου. *Νεολόγος Πατρών* 11/04/1921.

²⁰⁴ Το «αμερικανικόν» υποδηματοποιείο των Ρήγα και Δημητρόπουλου προσέφερε πριν τις γιορτές των Χριστουγέννων εκπτώσεις στις τιμές των υποδημάτων έως και 40%. *Νεολόγος Πατρών* 21/12/1922.

²⁰⁵ Όπως εξήγησε ο Γεωργακάς στην αυτοβιογραφία του, πρώτος αυτός με τον Ελληνοαμερικανό συνétaίρό του είχαν καθιερώσει τη δεκαετία του 1930 στο περίπερό τους τη δυνατότητα αγοράς των γνωστών ξυραφιών Radium σε πακέτο με 10 λάμες και σε τιμή των 20 δραχμών αντί μιας μεμονωμένης

Ο επαγγελματισμός των Ελληνοαμερικανών επιχειρηματιών φαινόταν επίσης από την εξατομικευμένη εξυπηρέτηση που παρείχαν στους πελάτες, το ενδιαφέρον για την άμεση ικανοποίηση των αναγκών τους και την ευέλικτη αντιμετώπιση των όποιων παραπόνων και προβλημάτων τους. Συχνά για παράδειγμα, καλούσαν το κοινό για δωρεάν δοκιμή των προϊόντων ή των υπηρεσιών τους, υπόσχονταν την επιστροφή των χρημάτων στους δυσαρεστημένους καταναλωτές, πρότειναν τη δωρεάν επιτόπου επιδιόρθωση ή και την αντικατάσταση των ελαττωματικών ειδών.²⁰⁶ Άλλοι επιχειρηματίες προσέλκυαν το ενδιαφέρον των καταναλωτών μέσω της διοργάνωσης διαγωνισμών και της βράβευσης των νικητών.²⁰⁷

Οι τεχνικές μάρκετινγκ ήταν επιβεβλημένες στην περίπτωση που οι επιχειρηματίες επιχειρούσαν να εισαγάγουν στην ελληνική αγορά ένα νέο προϊόν. Η γαλακτοβιομηχανία Σουραπά χρειάστηκε να κάμψει το σκληρό ανταγωνισμό με τους εμπόρους του νωπού γάλατος και τη δυσπιστία του καταναλωτικού κοινού με την πραγματοποίηση μιας εκστρατείας τακτικής ενημέρωσης από γιατρούς, εμπειρογνώμονες και κτηνοτρόφους γύρω από την ασφάλεια και την υψηλή ποιότητα των προϊόντων της. Την ίδια στρατηγική ακολούθησε και για τη διάδοση του παγωτού στην ελληνική αγορά. Σε μια εποχή που το παγωτό, λόγω έλλειψης των κατάλληλων συνθηκών παρασκευής και συντήρησής του, κυκλοφορούσε από μικροπαραγωγούς χωρίς ελέγχους και προδιαγραφές, προκαλώντας συχνά στομαχικές διαταραχές και επιφύλαξη στους Έλληνες καταναλωτές, οι υπεύθυνοι του εργοστασίου προσέφυγαν στη δύναμη της διαφήμισης και στην επιστημονική αυθεντία για να πείσουν ότι το δικό τους προϊόν ήταν ελεγμένο από τους αρμόδιους φορείς και γι' αυτό ασφαλές: «*Τα παγωτά ΕΒΓΑ απαρτίζονται εκ κρέμας του παγωτού, παρασκευαζόμενου εξ αγνού γάλακτος εμπλουτισμένου με κρέμαν γάλακτος. Ο τρόπος της παρασκευής τούτου είναι καθιερωμένος εν τη τέχνη και δια τούτο το παγωτό εκρίθη υπό του Γενικού Χημείου του Κράτος κανονικόν*».²⁰⁸

λάμας αξίας 3 δραχμών. Η πρακτική αποδείχτηκε γρήγορα προσοδοφόρα και γι' αυτό εφαρμόστηκε στη συνέχεια και για πολλά άλλα μικροείδη. Ι. Γεωργακάς, *Η ιστορία μιας ζωής*, ό.π., σ. 133.

²⁰⁶ *Νεολόγος Πατρών* 13/09/1923· Ι. Γεωργακάς, *Η ιστορία μιας ζωής*, ό.π., σ. 129-130.

²⁰⁷ Βλ. διενέργεια διαγωνισμού από το καλλιτεχνικό φωτογραφείο του Γ. Γεωργίου (διπλωματούχου Αμερικής) για την εύρεση της επωνυμίας της επιχείρησής. *Νεολόγος Πατρών* 30/12/1928.

²⁰⁸ Βλ. σχετικές πληροφορίες στην ιστοσελίδα της εταιρίας <http://www.evgaicecreams.gr/blog-article/333/ebga-na-pareis-prwto-ksylaki-ebga> (Τελευταία πρόσβαση 10/12/2018). Βλ. και έμμεση διαφήμιση της εταιρίας από δημοσιογράφο στην εφημ. *Ξενητευμένος* 27/07/1935 : «...το νέον (δια τας Αθήνας) είδος λαϊκού παγωτού περιβαλλόμενον από λεπτότατον φύλλον σοκολάτας και γνωστόν καθ' όλην την Αμερικήν ως η 'πήττα του Εσκιμούου' ή Eskimo Pie [...] έτυχε της αρεσκείας των καταναλωτών και δεν χωρεί ουδεμία αμφιβολία ότι θα κατακτήση την αγοράν. Εφ' όσον είναι και τούτο προϊόν της γνωστής Ελληνο-Αμερικανικής Εταιρείας γάλακτος 'ΕΒΓΑ' είναι τις βέβαιος ότι και τα υλικά είναι αρίστης

Οι ίδιοι επιχειρηματίες κατόρθωσαν να κερδίσουν την εμπιστοσύνη των Ελλήνων καταναλωτών απέναντι στα γαλακτοκομικά προϊόντα τους ανανεώνοντας ριζικά τον τύπο, τη συσκευασία και τον τρόπο προώθησής τους. Αντιλήφθηκαν τη σημασία της συσκευασίας όχι μόνο για την προστασία των προϊόντων και την ασφαλή διάθεσή τους στην αγορά αλλά και για την ταυτότητα που μπορεί να τους προσδώσει και την επιρροή που μπορεί να ασκήσει στον καταναλωτή με την ελκυστική της εμφάνιση.²⁰⁹ Εγκαταλείποντας λοιπόν τη διαδεδομένη πρακτική της «χύμα» πώλησης του γάλατος από πλανόδιους παραγωγούς,²¹⁰ τυποποίησαν το προϊόν και τα παράγωγά του και τα προώθησαν σε γυάλινα μπουκάλια, πακέτα και κεσεδάκια. Στην εταιρία ανήκει η ευρεσιτεχνία της παραγωγής του παγωτού «ξυλάκι» (πολύ σύντομα και με την επικάλυψη σοκολάτας), αλλά και το πρωτότυπο χάρτινο περιτύλιγμά του που έπρεπε να το φουσκώσεις για να ανοίξει. Επενδύοντας σε ένα ευρύ δίκτυο διανομής η ΕΒΓΑ δημιούργησε σταδιακά εκατοντάδες σταθερά σημεία διάθεσης των συσκευασμένων προϊόντων της με τη μορφή συνοικιακών γαλακτοπωλείων σε όλη την Ελλάδα ενώ εξακτίωσε τους καλοκαιρινούς μήνες στις γειτονιές τούς περιφερόμενους παγωτατζήδες με την ομοίμορφη ενδυμασία και το τρίκυκλο. Υποστηρίζοντας το εμπορικό σήμα της εταιρίας με περίτεχνες διαφημιστικές μεθόδους και έξυπνα σλόγκαν²¹¹ οι Ελληνοαμερικανοί επένδυσαν όχι μόνο σε νέα διατροφικά είδη αλλά και σε εμπορικές αξίες καθιστώντας αναγνωρίσιμα τα προϊόντα τους και ισχυρή την επιχειρηματική τους ταυτότητα για δεκαετίες.²¹²

ποιότητα, ότι νοθεία αργότερον δεν θα υπεισέλθη και το κυριώτερον, ότι κατασκευάζεται εις εργοστάσιον όπου τηρούνται όλοι οι όροι της υγιεινής και της καθαριότητος».

²⁰⁹ Παρόμοια στρατηγική ακολούθησε και ο Ζωνάρας ο οποίος προωθούσε στην αγορά τα σοκολατάκια του σε πολυτελείς συσκευασίες. Βλ. διαφήμιση στο *Νεολόγο Πατρών* 5/12/1930: «*Τα Σοκολατάκια 'Ζόναρς'. Επεβλήθησαν και σερβίρονται ήδη σ' όλα τα σαλόνια. Είναι παγκοσμίου φήμης και ασυναγώνιστα. Σνηθηζείται πλέον εν κυτίον Ζόναρς ως δώρον δια γάμους, αρραβώνας, βαπτίσεις και ονομαστικές εορτάς. Ζητήσατέ τα εις το Ζαχαροπλαστείον τα 'ΓΑΛΑΞΙΑ'».*

²¹⁰ Στους Βαλκανικούς Πολέμους ο Αμερικανός Hutchison εντυπωσιάστηκε από τη θέα ενός κοπαδιού με σαράντα κατσίκες έξω από κεντρικό γαλακτοπωλείο στη Σταδίου. Όπως του εξήγησαν, οι ίδιοι οι πελάτες και οι επιχειρηματίες ενθάρρυναν το επί τόπου άρμεγμα στην είσοδο του καταστήματος προκειμένου να βεβαιωθούν για την ποιότητα, την αγνότητα και τη φρεσκάδα του προϊόντος. T. S. Hutchison, *An American soldier*, ό.π., σ. 77. Η πρακτική φαίνεται ότι διατηρούνταν και στο Μεσοπόλεμο με τον γαλατά να εξακολουθεί να ανήκει στην κατηγορία των πλανόδιων εμπόρων. Οι «κατσικάδες» είτε άρμεγαν μπροστά στις νοικοκυρές τις κατσίκες είτε πωλούσαν το γάλα που έφεραν με δοχεία από τις στάνες τους στην Αττική. Βλ. Νίκος Ποταμιάνος, *Οι Νοικοκυραίοι*, ό.π., σ. 77.

²¹¹ Οι παγωτατζήδες με τις λευκές ποδιές και τα τρίκυκλα φορτωμένα με πάγο και παγωτό καλούσαν τα παιδιά κάθε άγουμα με ευφυή σλόγκαν όπως, «*έβγααα να πάρεις ΕΒΓΑ*». <http://www.evgaicecreams.gr/blog-article/333/ebga-na-pareis-prwto-ksylaki-ebga> (Τελευταία πρόσβαση 10/12/2018)

²¹² Παρά τις αρχικές δυσκολίες η εταιρία κατάφερε να επιβληθεί στην αγορά αλλάζοντας τις διατροφικές συνήθειες των Ελλήνων. Σύμφωνα με τα στοιχεία της εταιρίας, ενώ το 1935 διακινούσε περίπου δύο χιλιάδες γαλόνια γάλατος την ημέρα, το 1953 είχε αυξήσει τη διάθεση σε δεκαοκτώ με είκοσι χιλιάδες γαλόνια. Th. Saloutos, ό.π., σ. 90-91.

3. Η υποδοχή των «αμερικανικών» νεωτερισμών. Τα όρια της μεταναστευτικής επιχειρηματικότητας

Η μεταφορά από την Αμερική των νέων επιχειρηματικών ιδεών και των ανανεωμένων πολιτισμικών προτύπων δεν ήταν φυσικά εύκολη υπόθεση. Η πολιτισμική απόσταση ανάμεσα στην ελληνική επαρχία και τις αμερικανικές μεγαλουπόλεις φαίνεται ότι ήταν εξαιρετικά μεγάλη και η μεσολάβηση των αποδήμων δεν αρκούσε πάντα για να τη γεφυρώσει. Οι ίδιοι οι παλιννοστούντες αντιμετώπισαν καχυποψία, κάποιες φορές και αντίδραση όχι τόσο ως εισοδηματίες ή καλλιεργητές αλλά πολύ περισσότερο ως επιχειρηματίες οι οποίοι τολμούσαν να επενδύσουν σε νέα προϊόντα, τεχνικές και ιδέες.

Το «αμερικανικό γούστο», για παράδειγμα, δεν γινόταν εύκολα αποδεκτό από τις τοπικές κοινωνίες οι οποίες εμφανίζονται αρκετά συντηρητικές και επιφυλακτικές απέναντι στις νέες αισθητικές τάσεις. Ο Saloutos παρουσίαζε την περίπτωση ενός παλιννοστούντα στη Δυτική Στερεά Ελλάδα ο οποίος τη δεκαετία του 1920 εισήγαγε αμερικανικά υποδήματα χωρίς ωστόσο ιδιαίτερη επιτυχία καθώς οι Ελληνίδες πελάτισσές του συνηθισμένες στα χαμηλά και με στρογγυλή μύτη υποδήματα απέρριπταν τα ψηλά και μυτερά αμερικάνικα σχέδια που προσπαθούσε να τους πουλήσει. Οι λαϊκές γυναίκες εμφανίζονται πράγματι ιδιαίτερα επιφυλακτικές απέναντι στην αμερικανική μόδα, καθώς ζώντας σε ένα περιβάλλον στερούμενο ανάλογων ερεθισμάτων ήταν λιγότερο εξοικειωμένες με τους αμερικανικούς κανόνες αισθητικής και φυσικά τα νέα πρότυπα κοινωνικής διάκρισης.²¹³ Βεβαίως πολλές από τις καινοφανείς παροχές των Ελληνοαμερικανών επιχειρηματιών ξένιζαν εξίσου και το «αριστοκρατικό» κοινό των πόλεων, δηλαδή τα μεσαία και ανώτερα εισοδήματα. Οι επαναλαμβανόμενες αναλυτικές διαφημίσεις των εμπόρων μαρτυρούν την επίμονη προσπάθειά τους να εξοικειώσουν τους πελάτες τους με τις νέες τεχνικές, τις μεθόδους και τα αισθητικά κριτήρια και να κερδίσουν την εμπιστοσύνη τους. Σε αυτή την πρακτική προσέφυγε το «αμερικανικόν κουρείον» Τσακανίκα στην Πάτρα, το οποίο έκανε έναρξη εργασιών τον Απρίλιο του 1929 υποσχόμενο «τέλειαν εφαρμογήν εργασίας αμερικανικού τύπου». Το γεγονός ότι μέσα σε πέντε μήνες ζητούσε να προσλάβει και τέταρτο τεχνίτη προκειμένου να ικανοποιήσει την πολυπληθή πελατεία του δείχνει ότι είχε καταφέρει το στόχο του.²¹⁴ Πολύ πιο δεκτικοί στη δυτική μόδα οι

²¹³ Theodore Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 97.

²¹⁴ *Νεολόγος Πατρών* 18/04/1929, 9/09/1929.

κάτοικοι της πόλης με κάποια οικονομική επιφάνεια, φαίνεται ότι αποδέχονταν με την κατάλληλη διαφημιστική πειθώ πιο εύκολα την καινοτομία. Μικροαστοί οι οποίοι είχαν συνηθίσει στα επί παραγγελία ραμμένα ενδύματα αναγκάζονταν επίσης συχνά για λόγους οικονομίας να προσφύγουν στα «αμερικάνικα» καταστήματα. Θεωρούσαν δελεαστική την αμερικανική μόδα ως προς το κόστος της, υπερτιμημένη ωστόσο ως προς την εφαρμογή και την κομψότητά της.²¹⁵

Οι επιχειρήσεις των Ελληνοαμερικανών είχαν οπωσδήποτε πολύ περισσότερες δυνατότητες να πετύχουν στα αστικά κέντρα και στην Αθήνα, ωστόσο και αυτές δεν καθιερώνονταν χωρίς προβλήματα. Πολλοί παλιννοστούντες αντιμετώπιζαν, για παράδειγμα, ιδιαίτερη δυσκολία να εκπαιδεύσουν τους υπαλλήλους τους στις πρωτότυπες αμερικανικές τεχνικές. Συνηθισμένοι οι τελευταίοι στο «λεβαντίνικο τρόπο του εμπορίου», επηρεασμένοι άλλοι από τα ευρωπαϊκά μοντέλα, χρειάζονταν αρκετό χρόνο για να αφομοιώσουν τις οδηγίες των εξ Αμερικής ιδιοκτητών. Κάποιοι από αυτούς μάλιστα όταν ανακάλυπταν την εμπορική αξία των καινούριων γνώσεων, προσπαθούσαν να τις κεφαλαιοποιήσουν αλλάζοντας εργοδότη και διεκδικώντας καλύτερο μισθό.²¹⁶ Πολεμική δέχονταν προφανώς οι Ελληνοαμερικανοί και από τους ανταγωνιστές τους οι οποίοι επιχειρούσαν να δυσφημήσουν τις νέες επιχειρήσεις και τα προϊόντα τους και να παρεμποδίσουν τα επιχειρηματικά τους σχέδια. Όταν το διακύβευμα ήταν υψηλό, όπως οι διαμορφωμένες καταναλωτικές συνήθειες, τα θιγόμενα συμφέροντα αντιδρούσαν και υπονόμευαν οποιαδήποτε απόπειρα αλλαγής τους.²¹⁷ Ο ρόλος της διαφήμισης ήταν πάντως καθοριστικός στην αλλαγή των καταναλωτικών προτύπων όπως καταδεικνύει το παράδειγμα της βιομηχανίας ΕΒΓΑ.

Οπωσδήποτε πολλές από τις νέες εμπορικές πρακτικές μπορούσε να τις συναντήσει κανείς και σε εμπόρους οι οποίοι δεν είχαν ποτέ οι ίδιοι βιώσει τη μεταναστευτική «αμερικανική» εμπειρία. Οι «αμερικανικοί νεωτερισμοί» διαχέονταν άλλωστε με πολλούς τρόπους στην ελληνική κοινωνία εκείνη την εποχή. Αποτελούσαν προσφιλείς

---

²¹⁵ Βλ. χρονογράφημα σε σπαρτιατική εφημερίδα όπου ο δημοσιογράφος περιγράφει χιουμοριστικά το πώς αποχωρίστηκε μετά από 15 χρόνια το επί παραγγελία ραμμένο -και τριμμένο πλέον- παλτό του για ένα καινούριο αγορασμένο σε «αμερικάνικο κατάστημα» της Σπάρτης. Αν και προκατειλημμένος μέχρι την τελευταία στιγμή σχετικά με την εφαρμογή των έτοιμων ρούχων πάνω στο σώμα του, υπέκυψε τελικά στην αγορά του λόγω της δελεαστικής τιμής του. *Ο Σπαρτιάτης* 8/04/1928.

²¹⁶ Αυτό ομολογούσε με παράπονο στο Saloutos ο ομογενής ο οποίος λειτουργούσε κομμωτήριο στην Αθήνα από τα τέλη της δεκαετίας του 1920. Ο βοηθός του, για την εκπαίδευση του οποίου ο ίδιος είχε καταβάλει ιδιαίτερη προσωπική προσπάθεια και χρόνο, τον εγκατέλειψε για άλλο εργοδότη όταν αντιλήφθηκε την αξία των νέων τεχνικών. Th. Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 89.

²¹⁷ Και η Βιομηχανία «ΕΒΓΑ» των Αφών Σουραπά δέχτηκε πόλεμο από τους παραγωγούς γάλατος και οι ιδιοκτήτες του περιπτερού «Μινιόν» συκοφαντήθηκαν από τους ανταγωνιστές στους στην Ομόνοια. Theodore Saloutos, ό.π., σ. 91· Ιωάννης Γεωργακάς, *Η ιστορία μιας ζωής*, ό.π., σ. 173-174.

θέμα του Τύπου την εποχή της μαζικής εξόδου, περιλαμβάνονταν στις αφηγήσεις των παλιννοστούντων ενώ απεικονίζονταν και στις φωτογραφίες που αποστέλλονταν από τους Έλληνες μετανάστες σε συγγενείς. Στα χρόνια του Μεσοπολέμου η διάδοσή τους ενισχυόταν και μέσω του κινηματογράφου. Δεν αποτελούσαν επομένως αποκλειστικό προνόμιο των παλιννοστούντων επιχειρηματιών. Δεν ήταν όμως, ούτε και απαραίτητα αμερικανικής προέλευσης. Πολλές από τις νέες εμπορικές μεθόδους και πρακτικές που διαφήμιζαν οι Ελληνοαμερικανοί σε λαϊκότερα καταστήματα και στην επαρχία συνηθίζονταν ήδη στην πρωτεύουσα από μεγάλους εμπορικούς οίκους οι οποίοι τις είχαν υιοθετήσει πρώτοι μέσα από τις συναλλαγές τους με ευρωπαϊκά κράτη. Οι ιδιοκτήτες τους, πολυταξιδεμένοι και σπουδαγμένοι συνήθως σε κάποια δυτικοευρωπαϊκή πρωτεύουσα, διατηρούσαν σταθερές εμπορικές σχέσεις με ξένους οίκους από τους οποίους εισήγαν απευθείας προϊόντα πολυτελείας και συστήματα εργασίας τα οποία ικανοποιούσαν τα εκλεπτυσμένα γούστα της «υψηλής κοινωνίας». Η «Πανελλήνιος Αγορά» (Bazar Panhellenique) της Κεφαλλονίτικης οικογένειας Δρακάτου στη Σταδίου 13, για παράδειγμα, αποτελούσε ένα από τα πρώτα πολυκαταστήματα της Αθήνας και, σύμφωνα με διαφήμιση του Μεσοπολέμου, ακολουθούσε τις ιδέες που εφάρμοζαν για χρόνια το Λονδρέζικο «Whiteleys», το Βερολινέζικο «Wertheim» και το Παριζιάνικο «Le Bon Marché». Φιλοδοξούσε, να μεταφέρει στην ελληνική πρωτεύουσα «...την τελειότητα των Μεγάλων Ευρωπαϊκών Καταστημάτων των λειτουργούντων υπό την επωνυμίαν 'Bazar'. Και αληθώς επέτυχον τούτο, πρώτον εις το σύστημα της ωρισμένης τιμής, το οποίον πρώτοι [οι ιδρυταί] εισήγαγον εν Ελλάδι και δια του οποίου ουχί μόνον χρόνος πολύτιμος κερδίζεται, αλλά και ο καταναλωτής γνωρίζει εκ των προτέρων την μη επιδεχομένην ελάττωσιν τιμής του εμπορεύματος, ουδέποτε δε θα τω γεννηθή ο ενδοιασμός, ότι πιθανόν να εγελάσθη εις το παζάρευμα, όπως συμβαίνει εις τα καταστήματα τα πωλούντα με ποικιλίαν τιμών». Η επιχείρηση η οποία το 1923 μετρούσε 32 χρόνια ζωής στην πρωτεύουσα και είχε αφετηρία την Κων/λη παρουσίαζε ως πρόσθετες καινοτομίες της τις περιμετρικές βιτρίνες, τις πολλαπλές εισόδους, τα ποικίλα εμπορικά τμήματα και την αφθονία των πολυτελών ευρωπαϊκών ειδών της, πρακτικές τις οποίες δοκίμαζαν, σε μικρότερη βέβαια κλίμακα και οι παλιννοστούντες στο Μεσοπόλεμο.²¹⁸

---

²¹⁸ Τις ίδιες «ευρωπαϊκές ιδέες» είχε υιοθετήσει ο Εμπορικός Οίκος «Ερμείον» του Κ. Ι. Τσάτσου στην Ερμού 33-35. Ι.Κ. Χατζηγιάννου, *Πανελλήνιον Λένκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1921: Η χρυσή βίβλος του ελληνισμού*, τ.Β., Αθήνα, Εκδ. Οίκος Ι.Κ. Χατζηγιάννου, 1923, σ. 332-333.

Η εργασία «αμερικανικού τύπου» στην οποία είχαν μυηθεί οι μετανάστες στην Αμερική και την οποία επιχειρούσαν να εφαρμόσουν και στην ελληνική αγορά αποτελούσε στην πραγματικότητα μεταφορά μέσω μιας νέας οδού, της αμερικανικής, των πολιτισμικών προτύπων της Δύσης. Επρόκειτο για επαγγελματικές ιδέες και πρακτικές που οι ίδιοι οι Ελληνοαμερικανοί είχαν αφομοιώσει βιωματικά, ακολουθώντας τους νόμους και τις συνήθειες του αμερικανικού περιβάλλοντος. Οι περισσότεροι δεν διέθεταν εμπορικές σπουδές, παρά μόνο εμπειρία και διάθεση να κεφαλαιοποιήσουν στην ελληνική αγορά ό,τι θεωρούσαν εμπορικά πρωτοπόρο και κερδοφόρο. Χάρη σε αυτούς πάντως οι δυτικές εμπορικοί μέθοδοι εφαρμόστηκαν και σε λαϊκότερα μαγαζιά ενώ δοκιμάστηκαν και στην επαρχία. Δεν κατάφεραν ωστόσο να δημιουργήσουν ανατροπές στο χώρο του εμπορίου. Ούτε η επαγγελματική τους επιτυχία ήταν πάντα εξασφαλισμένη ούτε ο αριθμός τους επαρκής ούτε και η μόνιμη εγκατάστασή τους στην Ελλάδα δεδομένη ώστε να καταφέρουν να επηρεάσουν τις τοπικές οικονομίες επιβάλλοντας νέα πρότυπα επένδυσης και κατανάλωσης. Οι παλινοστούντες δεν φαίνεται να διεκδικούν συνδικαλιστικές θέσεις, να διακρίνονται σε σωματειακές ενώσεις και γενικά να επιδιώκουν την ορατότητά τους πέρα από το στενό ελληνοαμερικανικό κύκλο τους. Οι περισσότεροι ήταν αφοσιωμένοι στην ευόδωση των προσωπικών τους επιχειρηματικών σχεδίων, ενώ κάποιοι εξακολουθούσαν να διατηρούν οικονομικά συμφέροντα και δεσμούς με την Αμερική.

Δεν πρέπει εξάλλου να παραβλέπουμε το γεγονός ότι τις «αμερικανικές» μεθόδους και τις επιχειρηματικές αρχές οι περισσότεροι παλινοστούντες τις γνώρισαν εμπειρικά με την όψιμη ένταξή τους στο αμερικανικό περιβάλλον. Προερχόμενοι στην πλειοψηφία τους από τις τάξεις των αγροτών και των ποιμένων της Ελλάδας, απορροφήθηκαν στην Αμερική σε ποικίλες προλεταριακές εργασίες προτού δοκιμαστούν στην αυτοαπασχόληση. *«Το προκαλούν όμως την κατάπληξιν γεγονός είναι, ότι ως ιδρυταί αυτών [των επιχειρήσεων] εχρησίμευσαν οι άξεστοι εργάται, των σιδηροδρομικών ιδία γραμμών, οίτινες οικονομήσαντες επαρκές ποσόν από 500 και άνω δολλαρίων έσπευσαν να επιδοθώσιν εις τοιαύτας δυσαναλόγους προς την πνευματικήν ανάπτυξιν των επιχειρήσεις»*, παρατηρούσε συνεργάτης του καθηγητή Ανδρεάδη.²¹⁹ Η επαγγελματική αυτή ανέλιξη των Ελλήνων μεταναστών στην Αμερική όσο εκπληκτική και αν φάνταζε στους ερευνητές της εποχής, γεννούσε ταυτόχρονα αμφιβολίες για την ποιότητά της και πολύ συχνά επικριτικά σχόλια για τις μεθόδους στις οποίες

---

²¹⁹ Ι. Γεωργακόπουλος, Ε. Παπαχελάς, «Ο Έλλην εν Αμερική», ό.π., σ. 19-20.

στηρίχτηκε. «Εκτός της ελλείψεως του πνεύματος της συνεργασίας [ο Έλλην εμπορευόμενος] [...] πιστεύει άλλως τε ότι το εμπόριον επιδέχεται και ψεύδος και πάσαν ατιμίαν χάριν του κέρδους».²²⁰ Το σύστημα εργασίας που εφάρμοζαν πολλοί από αυτούς στην αμερικανική αγορά εργασίας για μεγάλο χρονικό διάστημα ήταν πράγματι σύμφωνο προς τις συνθήκες και τη νοοτροπία του Παλαιού Κόσμου, προκαλώντας την αντιπάθεια των γηγενών και τη συχνή παρέμβαση του αμερικανικού νόμου. Στις συνήθεις κατηγορίες που αποδίδονταν τουλάχιστον μέχρι τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα στους Έλληνες εμπόρους περιλαμβάνεται η συχνή παραβίαση του ωραρίου λειτουργίας των καταστημάτων τους, η αθέμιτη απόσπαση πελατών με τον υποβιβασμό των τιμών κάτω της τρεχούσης, οι νοθείες στα προϊόντα, η δυσφήμιση των αντιπάλων τους και ο κακόπιστος τρόπος διάλυσης των επιχειρήσεων.²²¹

Αυτό το ετερόκλητο πλήθος των ελεύθερων μικροεπιχειρηματιών της Αμερικής δεν πρέπει συνεπώς να θεωρείται ότι είχε αδιακρίτως ως σύνολο και μέσω μια αυτόματης διαδικασίας εμποτισθεί με τις εμπορικές ιδέες του Νέου Κόσμου και ότι ήταν συνεπώς ικανό να τις αναπαραγάγει εύκολα στο ελληνικό περιβάλλον. Ως νέοι επαγγελματίες οι μετανάστες δέχτηκαν ό,τι ήταν προσιτό στο μορφωτικό κεφάλαιό τους κυρίως μέσω της αυτοδιδασκαλίας και της μίμησης. Καθώς μάλιστα η πειθαρχία τους στους νέους όρους εργασίας δεν ήταν δεδομένη, ο εξαναγκασμός από τον αμερικανικό νόμο ερχόταν να συμπληρώσει τις όποιες ατομικές προσπάθειες συμμόρφωσης. Η ηλικία των μεταναστών και η δυνατότητα φοίτησης σε κάποιο νυχτερινό σχολείο, η διάρκεια διαβίωσής τους στην Αμερική, οι συναναστροφές και το είδος της επαγγελματικής ενασχόλησης οπωσδήποτε καθόριζαν τον όγκο του συσσωρευόμενου πολιτισμικού κεφαλαίου, το βαθμό επίδρασης του αμερικανικού περιβάλλοντος και τα περιθώρια της επαγγελματικής «αναμόρφωσής» τους.²²² Αυτός ο αποκλίνων πάντως του μέσου όρου τρόπος απόκτησης της «αμερικανικής» κουλτούρας, όχι δηλαδή μέσω των καθιερωμένων μηχανισμών (της κοινωνικής καταγωγής ή του σχολικού συστήματος) αλλά μέσω της επαφής τους με την «πολιτιστική ατμόσφαιρα» των αμερικανικών μεγαλουπόλεων καθόριζε το βαθμό εσωτερικεύσής τους και επενέργειας πάνω τους.²²³

---

²²⁰ Αλέξανδρος Κρίκος, *Η θέσις του ελληνισμού εν Αμερική*, ό.π., σ. 33.

²²¹ Βασίλειος και Λέανδρος Μελάς, «Αντίδρασις κατά της Ελληνικής μεταναστεύσεως εις Αμερικήν», ό.π., σ. 44-47· Ι. Γεωργακόπουλος, Ε. Παπαγελάς, «Ο Έλλην εν Αμερική», ό.π., σ. 17-18.

²²² Φρίξος Ι. Κόλλιας, «Η μετανάστευσις εν τω δήμω Θίσβης της επαρχίας Θηβών», ό.π., σ. 166· Κ. Σ. Παπαγεωργίου, «Η μετανάστευσις εν τω δήμω Ιθώμης (Καρδίτσης)», ό.π., σ. 177-178.

²²³ Για τη σημασία των σχολικών τίτλων και της οικογενειακής κληρονομιάς στη διαμόρφωση του πολιτισμικού κεφαλαίου του ατόμου βλ. Pierre Bourdieu, *Η Διάκριση*, ό.π., σ. 53-139.

Μετανάστες πλούσιοι σε «πολιτισμική καλή θέληση»,²²⁴ χωρίς όμως μορφωτικό υπόβαθρο, περιορίζονταν σε ετερόκλητες γνώσεις και αρχές, επέλεξαν να επιδείξουν στην Ελλάδα ελάχιστονες μορφές των κυρίαρχων στην Αμερική πολιτιστικών πρακτικών και διακατέχονταν από έντονη ανασφάλεια και αδεξιότητα στην εφαρμογή τους.

Η εμμονή τους, για παράδειγμα, για τον καθαρό και νοικοκυρεμένο χώρο και τη χρήση αντισηπτικών μεθόδων δεν φαίνεται να συνοδεύεται στην πλειονότητα των περιπτώσεων από μια συνολική προσπάθεια βελτίωσης της υποδομής των επιχειρήσεών τους και των προδιαγραφών υγιεινής τους με αποχωρητήρια, υδραυλικές και αποχετευτικές εγκαταστάσεις, μεγαλύτερους, ευάερους και ευήλιους χώρους εργασίας για αυτούς και τους υπαλλήλους τους –με εξαίρεση τα ξενοδοχεία-, επενδύσεις που προϋπέθεταν σχεδιασμό και σίγουρα ισοδυναμούσαν με μεγάλη οικονομική επιβάρυνση γι' αυτό και εφαρμόστηκαν μόνο από Ελληνοαμερικανούς μεγαλοκεφαλαιούχους. Η αναγραφή της τιμής των προϊόντων λειτουργούσε επίσης μάλλον μεμονωμένα στις επιχειρήσεις των παλιννοστούντων και δεν φαίνεται να συνδυάζεται με ένα ακριβές σύστημα μέτρησης τους βάρους τους, με ένα ανάλογο ενδιαφέρον για την ποιότητα και τη γνησιότητα των τροφίμων ή με την επιδίωξη της βελτίωσης της συσκευασίας τους. Η προσπάθεια, για παράδειγμα, από πολύ νωρίς του εξαγωγέα Γ. Λέκα να βελτιώσει τη συσκευασία των τροφίμων του δεν φαίνεται από τις διαθέσιμες πηγές να βρήκε μιμητές μεταξύ άλλων εμπόρων.²²⁵

Οπωσδήποτε και το κοινωνικο-οικονομικό και πολιτιστικό πλαίσιο δεν ήταν ευνοϊκό για την υποδοχή πολλών νεωτερισμών. Η διάδοση της πρακτικής των καθορισμένων τιμών στο λιανικό εμπόριο βασικών ειδών ήταν δύσκολη σε συνοικιακά καταστήματα με μικρό, σταθερό και γνωστό κύκλο πελατών οι οποίοι προέρχονταν από τις λαϊκές τάξεις και προσέφευγαν συστηματικά στην πρακτική του «βερεσέ» λόγω των ασταθών εισοδημάτων τους. Η περιορισμένη σχέση των καταστηματάρχων με τους χονδρέμπορους και η απευθείας συναλλαγή με τους μικροπαραγωγούς άφηναν άλλωστε περιθώρια διακύμανσης των τιμών και διαπραγμάτευσης του τελικού ύψους τους με τον ενδιαφερόμενο πελάτη μέσα από τη διαδικασία του «παζαριού».²²⁶ Όσον

---

²²⁴ Έτσι ορίζεται από τον Pierre Bourdieu η προσπάθεια των μικροαστών να υιοθετήσουν στοιχεία της καθιερωμένης κουλτούρας στοχεύοντας και στην κοινωνική άνοδο. Στερούμενοι μορφωτικού κεφαλαίου και περιοριζόμενοι σε μια αυτοδίδακτη σχέση με την κουλτούρα προβαίνουν σε πολιτισμικές επιλογές οι οποίες περιλαμβάνουν παράδοξες μίξεις ενώ μαρτυρούν έντονη ανασφάλεια κατά την επίδειξή τους. Pierre Bourdieu, *Η Διάκριση*, ό.π., σ. 363-414.

²²⁵ Μπάμπης Μαλαφούρης, *Έλληνες της Αμερικής*, ό.π., σ. 251.

²²⁶ Νίκος Ποταμιάνος, *Οι Νοικοκυραίοι*, ό.π., σ. 116-124.

αφορά τους νέους όρους υγιεινής την εφαρμογή των οποίων οι Ελληνοαμερικανοί καταστηματοάρχες επεδείκνυαν με μια διάθεση ανωτερότητας, αυτοί δύσκολα μπορούσαν να βρουν μιμητές μεταξύ των γηγενών. Ανασταλτικός παράγοντας δεν ήταν μόνο οι έξεις που έπρεπε να μεταβληθούν αλλά και το δυσβάστακτο για τις μικρές μονάδες οικονομικό κόστος που συνεπαγόταν η αναβάθμιση των υποδομών στο χώρο εργασίας. Εξάλλου και η σχετική ελληνική εργατική νομοθεσία παρέμενε πρακτικά ανεφάρμοστη λόγω της αποτυχίας συγκρότησης ενός αποτελεσματικού ελεγκτικού μηχανισμού και της συνακόλουθης δυσκολίας ελέγχου του πλήθους των διεσπαρμένων μικροκαταστημάτων στην πρωτεύουσα και την επαρχία.²²⁷

Αναμφίβολα η εισαγωγή των όποιων δυτικών καινοτομιών υπαγορευόταν και από μια διάθεση επιδεικτικής διαφοροποίησης των Ελληνοαμερικανών μικροεπιχειρηματιών από τους γηγενείς. Προβαλλόταν ως στοιχείο της ελληνοαμερικανικής ταυτότητάς τους, συνιστούσε δείκτη όχι μόνο του οικονομικού αλλά και του μορφωτικού τους πλούτου, στρατηγική μετασχηματισμού της κοινωνικής θέσης τους και διεκδίκησης της εισόδου τους στην ελληνική μικροαστική τάξη. Έτσι εξηγούνται και επιχειρηματικές πρωτοβουλίες, όπως ο ηλεκτροφωτισμός μικρών επαρχιακών πόλεων με ρεύμα που παρείχε η ιδιόκτητη μονάδα κάποιου παλιννοστούντα και η οποία εξυπηρετούσε κατά κύριο λόγο την μεταποιητική επιχείρησή του. Όπως υποστηρίζεται και για την περίπτωση άλλων μικροεπενδυτών, στην πραγματικότητα τέτοιες επιχειρηματικές κινήσεις δεν απέβλεπαν στην απόσβεση του κεφαλαίου της επένδυσης και την εξοικονόμηση οικονομικού κέρδους. Το μικρό μέγεθός τους και η περιορισμένη απόδοσή τους, πολύ περισσότερο όμως οι κοινωνικο-οικονομικές δομές της χώρας που αποθάρρυναν τόσο την οικιακή όσο και τη δημόσια κατανάλωση, συνηγορούν στο ότι οι συγκεκριμένες επενδύσεις λειτουργούσαν περισσότερο ως ένα μέσο κοινωνικής διάκρισης στη γενέτειρά τους.²²⁸

Ακόμα και ίδιοι οι παλιννοστούντες έβρισκαν πάντως ελάχιστα κίνητρα για να επιμείνουν στην τήρηση των αρχών που είχαν εκμάθει στην Αμερική. Όσοι Ελληνοαμερικανοί κατάφεραν να επιβιώσουν επιχειρηματικά, οπωσδήποτε το πέτυχαν

---

²²⁷ Πρόκειται για την εργατική νομοθεσία που θεμελιώθηκε στην πρώτη διακυβέρνηση του Βενιζέλου. Για τα περιθώρια εφαρμογής της τα επόμενα χρόνια βλ. Νίκος Ποταμιάνος, «Κρατική Πολιτική και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου (1910-1929)», στο Χριστίνα Αγριαντώνη, Λήδα Παπαστεφανάκη και Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου (επιμ.), *Αγορές και Πολιτική. Ιδιωτικά συμφέροντα και Δημόσια εξουσία (18^{ος}- 20^{ός} αιώνας)*, Βόλος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, 2016, σ. 287-299.

²²⁸ Η Αλίκη Βαξεβάνογλου, στη μελέτη της για τη διάχυση της καινοτομίας του ηλεκτρισμού στην ελληνική κοινωνία υποστηρίζει ότι όλοι οι μικροεπενδυτές οι οποίοι χρηματοδότησαν μικρές μονάδες στην επαρχία (όχι απαραίτητα Ελληνοαμερικανοί) υποκινούνταν όχι από οικονομικά κίνητρα αλλά από διάθεση ευεργετισμού. Αλίκη Βαξεβάνογλου, *Η κοινωνική υποδοχή της καινοτομίας*, ό.π., σ. 45-48.

και γιατί προσαρμόστηκαν γρήγορα στα δεδομένα της ελληνικής πραγματικότητας. Η διαπίστωση του Fairchild για τους παλινοστούντες ότι «φαίνεται ότι αποκτούν το πνεύμα της χώρας στην οποία κάθε φορά διαβιώνουν»,²²⁹ διατυπωμένη σε αρκετά επικριτικό τόνο, επαναλαμβανόμενη την επόμενη δεκαετία και από άλλους μελετητές,²³⁰ μαρτυρά ίσως και μια αρκετά ρεαλιστική στάση όσων επιχειρούσαν να επανενταχθούν επαγγελματικά στην ελληνική αγορά εργασίας. Πράγματι, όσοι αντιλαμβάνονταν ότι δεν ήταν μόνο οι επιχειρηματικές συνθήκες στην Ελλάδα δύσκολες αλλά και οι απαιτήσεις των Ελλήνων καταναλωτών και οι νοοτροπίες της ελληνικής κοινωνίας εντελώς διαφορετικές από εκείνες στην Αμερική και επιχειρούσαν να προσαρμοστούν σε αυτές, ήταν αυτοί που τελικά κατάφεραν να επιβιώσουν επαγγελματικά. Οι σταδιακές υποχωρήσεις μπορεί να αφορούσαν την εγκατάλειψη κάποιων συνηθειών, όπως της προθυμίας τους, αν και ιδιοκτήτες «Ελληνοαμερικανοί», να εκτελούν χωρίς ντροπή και τις πιο ταπεινές εργασίες στο κατάστημά τους.²³¹ Άλλες όμως αφορούσαν την αλλαγή ολόκληρης της φιλοσοφίας της επιχείρησής τους. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του υποδηματοποιού Ιωάννη Φειδά ο οποίος μετά από τη δωδεκάχρονη διαμονή του στην Αμερική όπου διατηρούσε για μεγάλο διάστημα στιλβωτήριο υποδημάτων, επέστρεψε στην Καλαμάτα το 1919 με υποδηματομηχανές και με στόχο να παραγάγει βιομηχανικό παπούτσι. Η περιορισμένη ανταπόκριση που συνάντησε από τους καταναλωτές της πόλης του δεν τον έκαναν να εγκαταλείψει το χώρο. Αφού πούλησε για παλιοσίδερα τις μηχανές που είχε φέρει, στράφηκε στο χειροποίητο παπούτσι, αξιοποιώντας την «αμερικανική» πείρα του και θέτοντας τις βάσεις για τη δημιουργία μιας από τις μακροβιότερες ελληνικές οικογενειακές βιομηχανίες υποδημάτων.²³²

---

²²⁹ H. P. Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, ό.π., σ. 234.

²³⁰ «Επιστρέφουν ενθουσιασμένοι και δραστήριοι και δεν έχουν που να ξοδέψουν τη δραστηριότητά τους. Ικανοποιούν τις πρώτες φιλοδοξίες των με το φκιάσιμο κάποιου σπητιού και με την αγορά κάποιου μικροσκοπικού χωραφιού και ύστερα σβύνει η δραστηριότης των και η φρεσκάδα της ζωής που έφεραν από την Αμερική. [...] Και τούτο διότι στενεύει τη σκέψη τους ο στενός τόπος, η στενότης των εργασιών». Μαλεβός, αρ.27, Ιούλιος 1923, σ. 123.

²³¹ Όπως εξηγούσε με δυσαρέσκεια ένας παλινοστούντας καφετζής στον Saloutos, στην Ελλάδα ήταν υποχρεωμένος να προσλάβει υπάλληλο για το πλύσιμο των πιάτων στο μαγαζί του καθώς θα σχολιαζόταν αρνητικά αν αυτός, ένας «Αμερικάνος», φορούσε ποδιά και εκτελούσε ο ίδιος τέτοιες εργασίες. Στην Αμερική αντίθετα ήταν αυτονόητο ότι θα μπορούσε ο καθένας, αν χρειαζόταν, να κάνει οποιοδήποτε είδος εργασίας χωρίς ντροπή. Th. Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 102.

²³² Πρόκειται για τη βιομηχανία Φειδάς ΑΕ, η οποία επιβιώνει μέχρι σήμερα με το εμπορικό σήμα «boxer». Βλ. την ιστοσελίδα της επιχείρησης <http://fidas.gr/> (Τελευταία πρόσβαση 10/12/2018)

4. Η διάδοση των αμερικανικών αγαθών

ο Οι συνθήκες

Μέχρι και τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο υπήρχε δυσκολία διείσδυσης των αμερικανικών οίκων στην ελληνική αγορά παρόλο που τα αμερικανικά βιομηχανικά προϊόντα ήταν ταυτισμένα με την υψηλή ποιότητα και αντοχή. Ο Πρόξενος των ΗΠΑ στην Πάτρα σε έκθεσή του προς την αμερικανική κυβέρνηση το 1909 απέδιδε το πρόβλημα αυτό στην απουσία έμπειρων Αμερικανών αντιπροσώπων και άμεσης επαφής με τους τοπικούς εμπόρους,²³³ καθώς επίσης στην άρνηση των εξαγωγέων να παράσχουν οικονομικές διευκολύνσεις, όπως μακρές προθεσμίες πληρωμής και συνυπολογισμό στην κοστολόγηση των προϊόντων των μεταφορικών υπηρεσιών και των υπόλοιπων εξόδων.²³⁴ Επισημάνει την εμπορική επιρροή στην πόλη των παραδοσιακών ευρωπαϊκών οίκων, κυρίως Αγγλικών, Γαλλικών, Αυστριακών και Γερμανικών, οι οποίοι αντιπροσωπεύονταν από ομοεθνείς τους που είχαν από χρόνια εγκατασταθεί μόνιμα στην Ελλάδα και δρούσαν παράλληλα ως υποπρόξενοι των κρατών καταγωγής τους.²³⁵ Τα προβλήματα γλώσσας, επικοινωνίας και δικτύωσης με την Αμερική φαίνεται ότι για ένα μεγάλο διάστημα επιχειρούσαν να υπερκεράσουν οι πράκτορες των υπερωκεάνιων εταιριών οι οποίοι εμφανίζονται πολύ συχνά στις διαφημίσεις να αντιπροσωπεύουν εξειδικευμένα αμερικανικά προϊόντα, όπως φαρμακευτικά παρασκευάσματα οι Γκαστάλδη και Σία,²³⁶ αμερικανικά υποδήματα το

---

²³³ Λόγω της απουσίας Αμερικανών αντιπροσώπων οι περισσότερες αμερικανικές εισαγωγές γίνονταν συνήθως μέσω ευρωπαϊκών οίκων. Τα διάφορα αμερικανικά βαμβακερά υφάσματα εισάγονταν μέσω του βρετανικού οίκου Barff και του γερμανικού Fels, ενώ οι ραπτομηχανές μέσω Άγγλων και Αυστριακών εμπόρων. Χρ. Μούλιας, *Το λιμάνι της σταφίδας*, ό.π., σ. 183.

²³⁴ Βλ. ανάλογες επισημάνσεις από τους Αμερικανούς Προξένους στην Ιταλία. Οι απευθείας εισαγωγές αμερικανικών προϊόντων στην Ιταλία μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα ήταν περιορισμένες και οι παραγγελίες γίνονταν ταχυδρομικά και με μεγάλες καθυστερήσεις βάσει καταλόγων οι οποίοι τυπώνονταν στα αγγλικά, με τιμές υπολογισμένες σε δολάρια και χωρίς καμία πληροφορία για το μεταφορικό κόστος και τη διαδικασία αποστολής. Η ενίσχυσή τους στο Νότο όπου η αγοραστική δυνατότητα των κατοίκων ήταν σαφώς βελτιωμένη λόγω των μεταναστευτικών εμβασμάτων, απαιτούσε, σύμφωνα με τις Προξενικές αρχές, τη «φυσική παρουσία» των αμερικανικών οίκων. Αυτό σήμαινε ότι Αμερικανοί αντιπρόσωποι έπρεπε να ακολουθήσουν τις μεθόδους των δραστήριων πολύγλωσσων Ευρωπαίων πωλητών οι οποίοι έως τότε ταξίδευαν στη Νότια Ιταλία, δειγμάτιζαν τα προϊόντα τους στους τοπικούς εμπόρους χρησιμοποιώντας τις τοπικές διαλέκτους και εξασφαλίζοντάς τους μακροπρόθεσμες πιστώσεις. Linda Reeder, *Widows in white*, ό.π., σ. 225-226.

²³⁵ *Ατλαντίς* 15/11/1909. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα ίδια ακριβώς προβλήματα ως προς την πρόωθηση αμερικανικών προϊόντων στην Ελλάδα επισημαίνονταν στις προξενικές εκθέσεις ήδη από την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα. Πρόσθετο εμπόδιο της εποχής που έτεινε να υπερκεραστεί την επόμενη δεκαετία ήταν η απουσία απευθείας συγκοινωνίας μεταξύ των ελληνικών λιμανιών και της Αμερικής και η καθυστέρηση της παράδοσης των εμπορευμάτων λόγω των αναγκαστικών μεταφορτώσεων που έφτανε έως και τις εξήντα μέρες. Th. Saloutos, *The Greeks in the United States*, ό.π., σ. 8-9.

²³⁶ Οι Γκαστάλδη και Σία στις διαφημιστικές καταχωρήσεις τους εμφανίζονται να διαθέτουν «αποθήκη» γεγονός που καταδεικνύει την ενασχόλησή τους και με το εισαγωγικό εμπόριο. Πολυδιαφημιζόμενο

πρακτορείο Τρουπάκη στην Καλαμάτα,²³⁷ γραφομηχανές Underwood το γραφείο Μπαλή,²³⁸ κινίνη ο πράκτορας Ν. Παππαναγόπουλος,²³⁹ ραπτομηχανές ο Σ. Κ. Κωστής.²⁴⁰

Η υπερωκεάνια σύνδεση της Ελλάδας με την Αμερική και η καθιέρωση τακτικών δρομολογίων από τα μέσα της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, η αύξηση των ροών ένθεν κακείθεν του Ατλαντικού Ελλήνων ταξιδιωτών, μεταναστών και εμπόρων, η παρουσία των ίδιων των παλιννοστούντων και η επιχειρηματική δράση ορισμένων εξ αυτών στην ελληνική αγορά δημιούργησαν με τον καιρό μια δεκτικότητα στην ελληνική κοινωνία απέναντι στην τεχνολογία και τα βιομηχανικά προϊόντα της Αμερικής τα οποία στο Μεσοπόλεμο κατέκλυσαν τις ευρωπαϊκές αγορές μέσω των Αμερικανών αντιπροσώπων, των υπηρεσιών τεχνικής υποστήριξης, των επιδέξιων διαφημιστικών μεθόδων και των τραπεζιτικών διευκολύνσεων. Βεβαίως, σε καμιά περίπτωση η αύξηση των εμπορικών συναλλαγών μεταξύ των δύο κρατών που σημειώθηκε ήδη εν μέσω του Μεγάλου Πολέμου δεν μπορεί να αποδοθεί αποκλειστικά στους Έλληνες μετανάστες. Οι εχθροπραξίες στην Ευρώπη οι οποίες ανέστειλαν τις εμπορικές συναλλαγές της Ελλάδας με παραδοσιακές ευρωπαϊκές αγορές, όπως την Αγγλία, τη Γαλλία, την Αυστρία, τη Γερμανία και την Ιταλία, έστρεψαν αναγκαστικά τη χώρα στη μόνη διαθέσιμη αγορά, την αμερικανική, αρχικά για σιτηρά, σταδιακά και για υφάσματα, υποδήματα και μηχανήματα.²⁴¹ Οι τρεις Αμερικανοί Πρόξενοι στην Ελλάδα (Αθήνας, Θεσσαλονίκης και Πάτρας) οι οποίοι προπολεμικά δυσκολεύονταν να προσελκύσουν το ελληνικό εμπορικό ενδιαφέρον για αγαθά πέρα από βασικά γεωργικά, άρχισαν με τη λήξη του Πολέμου να «πολιορκούνται» από Έλληνες επιχειρηματίες οι οποίοι επιζητούσαν πληροφορίες για τις προοπτικές των αμερικανικών βιομηχανικών προϊόντων στη χώρα. Μέσω εκθέσεων και ποικίλου άλλου πληροφοριακού υλικού²⁴² ενημέρωναν με τη σειρά τους τους Αμερικανούς εξαγωγείς για τις ελλείψεις που παρουσιάζονταν στην Ελλάδα σε υφαντικές μηχανές,

---

αμερικανικό προϊόν διαθέσιμο από τα γραφεία τους ήταν τα «καταπότια του Δόκτορος Αϊρ» παρασκευαζόμενα στο Λόουελ. *Νέος Αιών* 10/03/1906.

²³⁷ *Σημεία Καλαμών* 17/12/1919.

²³⁸ *Νεολόγος Πατρών* 26/08/1920.

²³⁹ *Νεολόγος Πατρών* 24/08/1921.

²⁴⁰ *Πατρίς Πύργου* 6/05/1906.

²⁴¹ Βλ. δήλωση του Αμερικανού Προξένου στην Πάτρα Arthur B. Cooke (1914-1919): “Opportunities in Greece”, *The New York Times*, 16/06/1916. Βλ. επίσης στον *Εθνικό Κήρυκα* 13/09/1919 πληροφορίες για τη διείσδυση των αμερικανικών προϊόντων στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του πολέμου.

²⁴² Βλ. αίτημα του Αμερικανού Προξένου της Πάτρας προς τη Νομαρχία Αχαΐας για ανταλλαγή συγγραμμάτων και επίσημων δελτίων οικονομικής, εμπορικής και χρηματιστικής φύσεως προς διαφώτιση των εμπόρων στις δυο πλευρές του Ατλαντικού. *Νεολόγος Πατρών* 3/12/1920.

ραπτομηχανές, φορτηγά αυτοκίνητα, χημικά προϊόντα, γεωργικά εργαλεία, παπούτσια αλλά και τη ζήτηση που παρουσιαζόταν για κινηματογραφικές ταινίες ενθαρρύνοντας έτσι τις εμπορικές συναλλαγές μεταξύ των δύο κρατών. Τέτοιες προξενικές εκθέσεις δημοσιεύονταν στις σελίδες του ομογενειακού Τύπου, δίνοντας κίνητρα και στους Έλληνες μετανάστες που ετοιμάζονταν να παλιννοστήσουν, να δραστηριοποιηθούν στις εξαγωγές προς την πατρίδα τους.²⁴³ Οι θετικές προοπτικές για τα αμερικανικά προϊόντα στην Ελλάδα μετά τη λήξη του Μεγάλου Πολέμου φαίνεται ότι είχαν αρχίσει να συζητιούνται στον κύκλο της ελληνικής ομογένειας αρκετά νωρίς και το ενδιαφέρον για μελλοντική επαγγελματική εμπλοκή σε εμπορικές δραστηριότητες είχε ήδη αναπτυχθεί. Σε μια επιστολή του 1916 ο μετανάστης Σωτήρης Μπολάνης έγραφε σχετικά στην οικογένειά του στο Γεωργίτσι Λακωνίας: «*Πατέρα, όπως και εις το περασμένο γράμμα μου σας έγραφα, εάν εννοείτε το ελάβατε, δηλαδή να στείλης τον Γρηγόρην εάν εβγήκε από το Σχολαρχείον και εις το Γυμνάσιον κανά δυό έτη και έπειτα βλέπουμε [...] ο σκοπός μου δια να μάθη ο Γρηγόρης γράμματα πολλά, είναι ο εξής μετά τον Πόλεμον. Εις την Ελλάδα, καθώς και εις όλην την Ευρώπην όλα τα πράγματα θα έρχονται από την Αμερικήν, λοιπόν δια έναν άνθρωπον εγγράμματον και με προσόντα εμπορικά διότι σκέπτομαι (εάν εννοήται βοηθήσουν και αι περιστάσεις) άμα τελειώσει ο Γρηγόρης τας δύο τάξεις του Γυμνασίου να τον φέρω εδώ εις την Αμερικήν και να τον στείλω εδώ εις αυτά τα σχολεία...*».²⁴⁴

Τη δεκαετία του 1920 η διάθεση αμερικανικών κεφαλαίων στην Ελλάδα για την αντιμετώπιση της προσφυγικής κρίσης, η δραστηριοποίηση των αμερικανικών φιλανθρωπικών οργανώσεων, η ανάληψη δημόσιων έργων υποδομής από αμερικανικές εταιρείες (βλ. αρδευτικά έργα Μακεδονίας, ύδρευση στον Μαραθώνα) διαμόρφωσαν θετικό κλίμα για την περαιτέρω ενίσχυση των εμπορικών σχέσεων μεταξύ των δύο κρατών και τη διάχυση των αμερικανικών βιομηχανικών αγαθών στην ελληνική αγορά.²⁴⁵ Η ζήτηση θα πρέπει επίσης να συνδεθεί και με τις νέες οικονομικές και υλικές συνθήκες που επικράτησαν το Μεσοπόλεμο σταδιακά σε όλη την Ευρώπη και τηρουμένων των αναλογιών και στην Ελλάδα. Οι αμερικανικοί οίκοι ευνοημένοι από την κάμψη της βιομηχανικής παραγωγής των ευρωπαϊκών κρατών προσπάθησαν να ικανοποιήσουν την αυξημένη ζήτηση για καταναλωτικά αγαθά που δημιουργούσε η

²⁴³ *Ατλαντίς* 6/10/1920. Theodore Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 74.

²⁴⁴ Παρατίθεται στο Γιάννης Α. Κούτσης, *Ένα χωριό μια ιστορία: Γεωργίτσι*, ό.π., σ. 99.

²⁴⁵ Βλ. άρθρα των Αμερικανών Εμπορικών Ακολουθών: Ralph B. Curren, «Αι σχέσεις Ελλάδος-Αμερικής», *Νέα από την Ελλάδα*, 4^{ος}/1931, σ. 145-146. Gardner Richardson, «American Products popular in Greece», *The Ahepa Magazine* III, 7, November 1929, σ. 14.

αστικοποίηση και η βελτίωση των μέσων συγκοινωνίας και επικοινωνίας.²⁴⁶ Στην Ελλάδα η διάδοση της κατανάλωσης ηλεκτρικής ενέργειας στα μεγάλα αστικά κέντρα άνοιγε το δρόμο για την αγορά ηλεκτρικών ειδών και τη χρήση οικιακών συσκευών από τα εύπορα νοικοκυριά ενώ ο σταδιακός εκσυγχρονισμός των υποδομών επέτρεπε την πρόσβαση στο τηλέφωνο, το ραδιόφωνο και το αυτοκίνητο και την ικανοποίηση των νέων αναγκών για ψυχαγωγία, μεταφορά και επικοινωνία.²⁴⁷

Οι μετανάστες ενθάρρυναν βέβαια και αυτοί με τον τρόπο τους τη διάδοση των αμερικανικών βιομηχανικών και τεχνολογικών αγαθών στην Ελλάδα τις δεκαετίες του 1920 και 1930.²⁴⁸ Καταρχάς, αρκετοί ομογενείς ταξίδευαν στην Ελλάδα ως εμπορικοί αντιπρόσωποι κάποιου αμερικανικού οίκου²⁴⁹ ενώ άλλοι, συνήθως χονδρέμποροι που επισκέπτονταν την Ελλάδα για την τροφοδότηση των εισαγωγικών τους οίκων με ελληνικά προϊόντα, προωθούσαν ταυτόχρονα αμερικανικά είδη στους ελληνικούς εμπορικούς κύκλους με τους οποίους συνεργάζονταν.²⁵⁰ Κάποιοι άλλοι στο πλαίσιο ποικίλων επιχειρηματικών δραστηριοτήτων τους λειτούργησαν από την Αμερική ως μεσάζοντες για την πρόσβαση σε Αμερικανούς προμηθευτές.²⁵¹ Τα παραγγελιοδοχικά

---

²⁴⁶ Serge Berstein & Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης. Διάσπαση και Ανοικοδόμηση της Ευρώπης (1919 έως σήμερα)*, τ.3, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1997, σ. 127-138.

²⁴⁷ Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Πόλεις και ύπαιθρος», *ό.π.*, σ. 87-93.

²⁴⁸ Στην Ιταλία οι εμπορικές συναλλαγές με την Αμερική εμφανίζονται επίσης αυξητικές στις αρχές του αιώνα. Η αύξηση των εισαγωγών μεταξύ των ετών 1901-1908 κατά 56%, κυρίως σε πολυτελή αγαθά και είδη οικιακής χρήσης, συνδεόταν με τη ζήτηση καταναλωτικών αγαθών όχι μόνο από τα αστικά κέντρα του εκβιομηχανισμένου Βορρά αλλά και από τον αγροτικό Νότο ο οποίος λάμβανε αμερικανικά εμβάσματα. Linda Reeder, *Widows in white*, *ό.π.*, σ. 223-225.

²⁴⁹ Βλ. ανακοίνωση για την άφιξη ομογενούς από τον Καναδά και την ολιγοήμερη κατάλυσή του σε κεντρικό ξενοδοχείο της Πάτρας. Ως αντιπρόσωπος μεγάλης Ελληνο-Καναδικής Ενώσεως στο Μόντρεαλ η οποία εμπορευόταν ποικίλα είδη καναδικών εργοστασίων ο ομογενής προσκαλούσε τους ενδιαφερόμενους εμπόρους και βιομήχανους να τον συναντήσουν στο ξενοδοχείο για να τους εκθέσει δείγματα της εταιρείας του. *Νεολόγος Πατρών* 22/08/1919, 23/08/1919, 24/08/1919.

²⁵⁰ Βλ. διαφήμιση Γ. Χ. Αδρακτά, εισαγωγέα ελληνικών προϊόντων και εξαγωγέα αμερικανικών ειδών στο Σ. Κανούτας, *Ελληνοαμερικάνικος Οδηγός*, *ό.π.* Ομοίως διαφήμιση των Moscahlades Bros και John A. Alban & Co, εισαγωγέων ελληνικών/ιταλικών/ισπανικών προϊόντων και εξαγωγέων αμερικανικών στην *Ατλαντίδα* 27/10/1920. Βλ. πληροφορίες για τον εμπορικό οίκο εισαγωγών και εξαγωγών των Πατρινών αδελφών Ραβαζούλα στη Νέα Υόρκη με αφορμή την αναγγελία θανάτου ενός εκ των αδελφών. *Νεολόγος Πατρών* 22/01/1919. Επίσης, η ελληνοαμερικανική εμπορική εταιρεία 'Greek-American Express Co', με γραφεία στη Νέα Υόρκη και την Αθήνα, εισήγε σταφίδα, σύκα, ποτά Καλαμών και λάδι Λακωνίας και εξήγε γραφομηχανές, ξυράφια, ποδήλατα και κάθε βιομηχανικό προϊόν Αμερικής. Μ. Ι. Θεοδωρόπουλου, *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον*, Έτος Θ', Σπάρτη, 1908.

²⁵¹ Βλ. την περίπτωση του ομογενούς Γεώργιου Βρανά, αυτοδημιούργητου επιχειρηματία στη Νέα Υόρκη με καταγωγή από την Αιτωλοακαρνανία. Σε άρθρο του *Νεολόγου*, διαφημιστικού των επιχειρηματικών εργασιών του ομογενούς, παρουσιάζεται η συνολική επαγγελματική του πρόοδος στην Αμερική ενώ ανακοινώνεται η νέα ενασχόλησή του με τις εξαγωγές στην Ελλάδα. Οι έμποροι της Πελοποννήσου που ενδιαφέρονταν να προμηθεύσουν τα καταστήματά τους με αμερικανικά προϊόντα καλούνταν να έρθουν σε επαφή με τον Βρανά δια αλληλογραφίας και του δώσουν τη σχετική εντολή και πίστωση για το κλείσιμο της παραγγελίας. *Νεολόγος Πατρών* 29/09/1919.

τους γραφεία στη Νέα Υόρκη²⁵² τροφοδοτούσαν απευθείας την τοπική αγορά της Πελοποννήσου με αμερικανικά είδη τα οποία φορτώνονταν στα υπερωκεάνια και παραλαμβάνονταν από τους ίδιους τους εμπόρους στο λιμάνι της Πάτρας.²⁵³ Η γνώση της ελληνικής και αμερικανικής αγοράς, η γλωσσική δεξιότητα και οι πιθανές γνωριμίες και εθνοτοπικοί δεσμοί των Ελληνοαμερικανών οπωσδήποτε διευκόλυναν τη δικτύωση με τον ελληνικό επιχειρηματικό κόσμο και την προώθηση των αμερικανικών προϊόντων. Η μεταναστευτική ιδιότητα ενέπνεε γενικά μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στους ενδιαφερόμενους εμπόρους απ' ό,τι κάποιος Αμερικανός αντιπρόσωπος. Οι επαγγελματικές επιτυχίες και η κοινωνική ανέλιξη του μετανάστη στην Αμερική αποτελούσαν ένα είδος εγγύησης για τη συνεργασία μαζί του και την ασφαλή και επικερδή επένδυση στις εταιρίες που αντιπροσώπευε. Οι νεότερες μελέτες πάνω στο ζήτημα της διεθνικής επιχειρηματικότητας έχουν άλλωστε καταδείξει ότι οι μετανάστες οι οποίοι εμπλέκονται σε διεθνικές επιχειρηματικές δραστηριότητες αποτελούν άτομα οικονομικά προσαρμοσμένα στη νέα χώρα εγκατάστασης και συνήθως τμήμα της «ελίτ» των μεταναστευτικών κοινοτήτων τους. Έχουν αποκτήσει την ιθαγένεια ύστερα από χρόνια παραμονής στη νέα χώρα εγκατάστασης, διαθέτουν καλύτερη μόρφωση, μακρά επαγγελματική εμπειρία, ευρέα κοινωνικά δίκτυα και οικονομική άνεση.²⁵⁴ Στην ομάδα των Ελληνοαμερικανών αναζητούσαν τους συνεργάτες τους πολλές αμερικανικές εταιρίες προεκτιμένου να διαδώσουν όχι μόνο βιομηχανικά αγαθά αλλά και τη νέα τεχνολογία στην Ελλάδα. Στον ομογενειακό Τύπο ήταν συχνές οι αγγελίες αναζήτησης αποκλειστικών αντιπροσώπων, εμπόρων, πωλητών και επισκευαστών/τεχνικών με την προοπτική να εργαστούν στην Ελλάδα με προνομιακούς όρους και χωρίς να χάσουν τα αμερικανικά δικαιώματά τους.²⁵⁵

Οι ίδιοι οι μετανάστες όμως γίνονταν ταυτόχρονα μεταφορείς, χρήστες και διαφημιστές των αμερικανικών προϊόντων στα ταξίδια τους προς την πατρίδα ενώ αρκετοί από όσους παλιννοστούσαν με κεφάλαια και εγκαθίσταντο στα αστικά κέντρα,

---

²⁵² Βλ. σχετικές διαφημίσεις στον τοπικό Τύπο, όπως π.χ: G. Eleftheroudakis & Co. Importers-Exporters. Commission Merchants. Brooklyn NY. *Νεολόγος Πατρών* 30/04/1920.

²⁵³ Βλ. συχνές ανακοινώσεις παραλαβής αμερικανικών εμπορευμάτων το 1920 από εμπόρους της Πάτρας μετά την άφιξη κάποιου υπερωκεανίου, όπως από τον Ιωάν. Σοφιανόπουλο (πανιά, τσίτια, χασέδες, αλαντζάδες, κάλτσες, υφάσματα) και τον Β. Φιλόπουλο (αμερικανικές μπλουζές). *Νεολόγος Πατρών* 15/03/1920, 8/06/1920. Η αγορά της πόλης εμφανίζεται να απορροφά αρκετούς τόνους φορτίου γενικών εμπορευμάτων με την άφιξη κάθε υπερωκεανίου. βλ. *Νεολόγος Πατρών* 21/04/1920.

²⁵⁴ Alejandro Portes, Luis Ed. Guarnizo, William J. Haller, "Transnational Entrepreneurs: An Alternative Form of Immigrant Economic Adaptation", *American Sociological Review* 67, 2, 2002, σ. 278-298.

²⁵⁵ Βλ. διαφήμιση διεθνούς εταιρίας αμερικανικών συμφερόντων στο περιοδικά της ΑΗΕΡΑ: αναζητούσε Ελληνοαμερικανούς συνεργάτες για να αναλάβουν το δίκτυο πώλησης και τεχνικής υποστήριξης της ραδιοφωνίας στην Ελλάδα. *The Ahepa Magazine* IV, 9, October/November 1930, σ. 6.

εκδήλωναν ενδιαφέρον για οποιαδήποτε αμερικανική καινοτομία εισαγόταν. Τα Ελληνοαμερικανικά νοικοκυριά ιδιαίτερα των αστικών κέντρων συνέχιζαν σε μεγάλο βαθμό τις καταναλωτικές συνήθειες που είχαν αποκτήσει στην Αμερική και επιδίωκαν τη διατήρηση των ανέσεων που τους εξασφάλιζε η τεχνολογία.²⁵⁶ Οι νεόδμητες κατοικίες τους διέθεταν υδραυλικές και ηλεκτρικές υποδομές, εξοπλίζονταν με την αμερικανική οικοσκευή που είχε μεταφερθεί από την Αμερική ή με καινούριες οικιακές συσκευές και αμερικανικά βιομηχανικά αγαθά. Η κατανάλωση των αμερικανικών προϊόντων από τους Ελληνοαμερικανούς ενθάρρυνε τη ζήτησή τους, αρκετά δειλά βέβαια στην αρχή, από αρκετές αστικές οικογένειες.²⁵⁷ Κάποιοι από τους μετανάστες μάλιστα με την επιστροφή τους στην Ελλάδα δραστηριοποιήθηκαν οι ίδιοι επαγγελματικά στο εμπόριο των αμερικανικών βιομηχανικών προϊόντων. Ίδρυσαν επιχειρήσεις οι οποίες τροφοδοτούνταν με υλικά και μηχανήματα από την Αμερική ή ειδικεύονταν στην πώληση αμερικανικών ειδών. Αξιοποιώντας την εμπειρία, την τεχνογνωσία, τις ιδέες και τη γλωσσική δεξιότητα που είχαν αποκτήσει και τα δίκτυα που είχαν δημιουργήσει στο Νέο Κόσμο, παρέκαμπταν τους μεσάζοντες της Αθήνας και εξασφάλιζαν την εισαγωγή προϊόντων και εξοπλισμού απευθείας από αμερικανικούς οίκους σε λογικές τιμές και χωρίς καθυστερήσεις.²⁵⁸

Φυσικά η δυνατότητα σύναψης εμπορικών συμφωνιών με Αμερικανούς εμπόρους δεν ήταν προνόμιο μόνο των παλινοστούτων. Το 1919 το Παραγγελιοδοχικόν Γραφείο Σ.Α. Καραπατέα στην Καλαμάτα διαφήμιζε την αδιάκοπη λειτουργία του από το 1914 και τη διάθεση αμερικανικών μηχανημάτων, εργαλείων, πολυτελών και επιβατικών αυτοκινήτων και χημικών. Οι εργασίες του σε απευθείας συνεννόηση με πάνω από 300 αμερικανικούς οίκους απήλλασσαν σύμφωνα με τις διαφημίσεις του

---

²⁵⁶ Οι μετασχηματισμοί που έχουν υποστεί τη δεκαετία του 1920 οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί της Αμερικής αντανακλώνται μεταξύ άλλων στις νέες καταναλωτικές συνήθειες που αυτοί αναπτύσσουν. Οι διαφημίσεις του ελληνικού ομογενειακού Τύπου καταδεικνύουν το αυξημένο ενδιαφέρον των Ελληνοαμερικανών για τις οικιακές συσκευές, τα αυτοκίνητα, τα έπιπλα, τον ατομικό καλλωπισμό, την ένδυση και τα μαζικά θεάματα. Οι αγορές με μηνιαίες δόσεις, παρά τους δεσμευτικούς όρους των συμβάσεων, καθιστούσαν προσιτή την απόκτηση διαρκών καταναλωτικών αγαθών από τη μέση αμερικανική οικογένεια. Κωστής Καρπόζηλος, *Ελληνοαμερικανοί εργάτες*, ό.π., σ. 74-75.

²⁵⁷ Βλ. για παράδειγμα στην ορεινή επαρχία σπίτια κατασκευασμένα από αρχιτέκτονες, επενδυμένα με αμερικανική επίπλωση και προχωρημένες υποδομές. Στην Αθήνα και τα μεγάλα αστικά κέντρα τα κίνητρα για καταναλωτικές αγορές ήταν σαφώς περισσότερα. Κων/νος Γλέντης, *Εφτά χρόνια στη Σπάρτη. 1939-1946*, ό.π., σ. 19-20· Θεοφίλης Γιάγκος, *Ο Βασσαράς*, ό.π.· Grace E. Marshall, *Eternal Greece*, ό.π., σ. 145, 184-185· Th. Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 121.

²⁵⁸ Βλ. για παράδειγμα παρακάτω τις προσωπικές επαφές των ενδιαφερόμενων Ελληνοαμερικανών αντιπροσώπων αυτοκινήτων απευθείας με τις αυτοκινητοβιομηχανίες της Αμερικής. Επιχειρηματίες επίσης, όπως ο Σουραπάς παρήγγελλαν οι ίδιοι στην Αμερική τον εξοπλισμό των επιχειρήσεών τους, ενώ μετακαλούσαν Αμερικανούς τεχνικούς ως συνεργάτες.

τους πελάτες από τις προμήθειες των ενδιάμεσων μεσιτών.²⁵⁹ Δεν γνωρίζουμε αν το γραφείο ανήκε σε παλινοστούντες. Πάντως η διασύνδεση της δυτικής Πελοποννήσου με τα λιμάνια του Νέου Κόσμου με εμπορικές και επιβατικές γραμμές και η εξασφάλιση σταθερών δρομολογίων χάρη στη ροές μεταναστών και παλινοστούντων επέτρεπαν σε τοπικούς εισαγωγικούς οίκους, μεμονωμένους επιχειρηματίες και εμπορικούς αντιπροσώπους να ταξιδεύουν συχνά πυκνά στην Αμερική προκειμένου να κλείσουν συμφέρουσες εμπορικές συνεργασίες. Τις εμπορικές επαφές με το Νέο Κόσμο διευκόλυναν κρατικοί θεσμοί, όπως τα ταχυδρομεία και τα ελληνικά προξενεία, καθώς επίσης διεθνικά επιχειρηματικά δίκτυα στα οποία συμπεριλαμβάνονταν οι υπερωκεάνιες εταιρίες, τα τοπικά ταξιδιωτικά πρακτορεία, τα ελληνικά ξενοδοχεία και οι ελληνικές τράπεζες που δραστηριοποιούνταν στη Νέα Υόρκη μέσω υποκαταστημάτων, πρακτόρων και αντιπροσώπων. Τέλος, οι ελληνικές μεταναστευτικές κοινότητες και οι συγκροτημένοι εθνοτοπικοί σύλλογοι στην Αμερική αλλά και τα διαμορφωμένα εμπορικά δίκτυα όχι μόνο υποστήριξαν τις εμπορικές συναλλαγές αλλά έκαναν την αντιπέρα ακτή του Ατλαντικού γνώριμη και θελκτική για όλο και περισσότερους επαγγελματίες της Πελοποννήσου.²⁶⁰

Τη δεκαετία του 1920 στα λιμάνια της Πάτρας και της Καλαμάτας κατέφθανε ποικιλία προϊόντων απευθείας από την Αμερική ενώ οι συχνές διαφημίσεις τους στον επαρχιακό Τύπο μαρτυρούν αυξημένη κατανάλωση από την τοπική κοινωνία. Μηχανήματα, γεωργικά εργαλεία και μουσικά όργανα που μετέφεραν οι μετανάστες στην πατρίδα για προσωπική τους χρήση ή που απέστειλαν ως δώρα στις τοπικές κοινότητες, καθώς και τεχνολογικός εξοπλισμός από προσωπικές επιχειρήσεις στην Αμερική που χρησιμοποιούσαν ή ίδιοι ή μεταπωλούσαν σε άλλους στην Ελλάδα,²⁶¹ άνοιγαν το δρόμο για την ευρύτερη ζήτησή τους στην ελληνική αγορά. Βενζινομηχανές, αντλίες και σωληνώσεις, ραπτομηχανές, φωτογραφικές και κινηματογραφικές μηχανές, φωνογράφοι, ποδήλατα, χημικά προϊόντα και κυρίως λιπάσματα, χρώματα και βερνίκια, διείσδυσαν εύκολα στην ελληνική επαρχία με τους μετανάστες να διαφημίζουν άτυπα οι ίδιοι τη χρήση τους και να προπαγανδίζουν την

---

²⁵⁹ Βλ. διαφήμιση στη *Σημιαία Καλαμών* 12/09/1919.

²⁶⁰ Ιωάννα Λαλιώτου, *Διασχίζοντας τον Ατλαντικό*, ό.π., σ. 253. Βλ. στον τοπικό Τύπο, στα κοινωνικά νέα, ανακοινώσεις επιστροφής από την Αμερική Πελοποννήσιων εμπόρων μετά από πολύμηνη παραμονή κοντά σε συγγενείς και ποικίλες επαφές με συμπατριώτες. *Νεολόγος Πατρών* 13/03/1928.

²⁶¹ Βλ. για παράδειγμα σε μικρή αγγελία την πώληση πέντε ηλεκτροκίνητων και ποδοκίνητων υποδηματομηχανών αμερικανικής προελεύσεως με όλα τα εξαρτήματά τους. *Νεολόγος Πατρών* 25/10/1925.

αντοχή και αποτελεσματικότητά τους.²⁶² Σε όλο και περισσότερα καταστήματα ελληνοαμερικανικής ιδιοκτησίας διατίθεντο τα αμερικανικά υποδήματα και ενδύματα τα οποία μάλιστα συναγωνίζονταν τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά.²⁶³ Τα «αμερικάνικα» κουρέια πωλούσαν και αμερικανικά είδη καλλωπισμού (κρέμες, βαφές, ξυριστικές μηχανές), τα στιλβωτήρια συναφή προϊόντα (βερνίκια και σαπούνια υποδημάτων) ενώ τα φωτογραφεία εξοπλίζονταν με μηχανήματα φερμένα από την Αμερική.²⁶⁴

Η επιστροφή μεταναστών από την Αμερική με τεχνικές γνώσεις στην επισκευή και τη συντήρηση των αμερικανικών μηχανημάτων και η εγκατάστασή τους στην επαρχία οπωσδήποτε ενθάρρυνε τους Έλληνες καταναλωτές να εμπιστευτούν τα αμερικανικά προϊόντα και να αρχίζουν να τα προτιμούν έναντι των ευρωπαϊκών. «Αμερικανικά εργαστήρια» με εξειδικευμένους τεχνίτες και απόθεμα εξαρτημάτων και ανταλλακτικών για την επισκευή αμερικανικών ραπτομηχανών, φωνογράφων, ρολογιών και ποικίλων άλλων μηχανημάτων φαίνεται ότι λειτουργούσαν σε μεταναστευτικές περιοχές, όπως στη Μεσσήνη,²⁶⁵ τον Πύργο²⁶⁶ και στην Πάτρα.²⁶⁷

Η διείσδυση των αμερικανικών προϊόντων στην ελληνική αγορά δεν ήταν φυσικά εύκολη υπόθεση. Στις αρχές του 1930 ο Αμερικανός εμπορικός ακόλουθος παραδεχόταν την προτίμηση των Ελλήνων καταναλωτών στα ευρωπαϊκά αγαθά η παράδοση των οποίων λόγω της απόστασης και των εδραιωμένων από το 19^ο αιώνα ευρωπαϊκών εμπορικών δικτύων ήταν αμεσότερη και με συμφερότερους όρους.²⁶⁸ Ωστόσο φαίνεται ότι η γνωριμία της ελληνικής κοινωνίας με μια ποικιλία από αμερικανικά βιομηχανικά προϊόντα είχε ήδη γίνει. Ορισμένα μάλιστα από αυτά, όπως τα αυτοκίνητα, είχαν κατακτήσει ένα σημαντικό μερίδιο της ελληνικής αγοράς.

---

²⁶² Σε διαφήμιση των αμερικανικών λιπασμάτων «ΑΜΜΟ-ΦΩΣ» ο αντιπρόσωπος της εταιρίας για τους νομούς Μεσσηνίας και Αρκαδίας προέβαλλε ως κίνητρο για την προτίμηση του προϊόντος από τους αγρότες το γεγονός ότι στη βιομηχανία «Αμέρικαν Κουαναμίντ» που τα παρασκεύαζε, εργάζονταν 25.000 εργάτες εκ των οποίων οι 10.000 ήταν Έλληνες μετανάστες. Θ. Π. Μπρεδήμας, *Μεσσήνιοι και Μανιάτες οι πρώτοι μετανάστες (1914-1934)*, ό.π., σ. 230.

²⁶³ Βλ. πλήθος διαφημίσεων αμερικανικών υποδημάτων από καταστήματα της δυτικής Πελοποννήσου τα οποία σε μεγάλο βαθμό ανήκαν σε παλινοστούντες. Ενδεικτικά: *Σημαία Καλαμών* 23/11/1919, 16/12/1920, *Νεολόγος Πατρών* 16/05/1923, 10/03/1932. Βλ. διαφήμιση στο *Νεολόγο* 2/12/1921 για εξάντληση πρώτης αποστολής αμερικανικών υποδημάτων σε αποθήκη «οκαζιόν» στην Αγίου Νικολάου και νέα παραλαβή 10.000 ζευγαριών προς 14.20 δολάρια μόνο το ζεύγος.

²⁶⁴ *Σημαία Καλαμών* 22/11/1919· *Νεολόγος Πατρών* 30/03/1922, 2/10/1930, 3/11/1930.

²⁶⁵ *Σημαία Καλαμών* 2/08/1919.

²⁶⁶ Το ωρολογοποιείο Μαλαπέτσα στον Πύργο εγγυάτο την επισκευή αμερικανικών ωρολογιών με ανταλλακτικά τα οποία ο τεχνίτης έφερνε από την Αμερική. *Πατρίς Πύργου* 5/01/1912.

²⁶⁷ *Νεολόγος Πατρών* 29/04/1923, 13/09/1923, 5/06/1932.

²⁶⁸ Ralph B. Curren, «Αι σχέσεις Ελλάδος-Αμερικής», *Νέα από την Ελλάδα*, 4^{ος}/1931, σ. 145-146. Βλ. παρόμοιες παρατηρήσεις και από τον Eliot Mears, *Greece Today*, ό.π., σ. 186-187.

ο Τα αυτοκίνητα

Τα αμερικανικά αυτοκίνητα είχαν πράγματι ιδιαίτερη διάδοση στην ελληνική αγορά και μαζί με αυτά τα ελαστικά, τα ανταλλακτικά, τα λιπαντικά και τα ποικίλα εξαρτήματά τους. Στα τέλη της δεκαετίας του 1920 η αγορά των αυτοκινήτων, επιβατικών και φορτηγών, σημείωνε σημαντική αύξηση, γεγονός που συνδέεται και με τη σχετική βελτίωση της οδικής υποδομής της χώρας. Τα πλεονεκτήματα που παρουσίαζε το αυτοκίνητο ως ένα ευέλικτο συγκοινωνιακό μέσο σε μια χώρα με ορεινή γεωμορφολογία, ελλιπές σιδηροδρομικό δίκτυο και περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες για μακροπρόθεσμες επενδύσεις είχαν ενθαρρύνει την επένδυση σε οδοποιητικά έργα αρχικά στην πρωτεύουσα και κατά τη διάρκεια της τελευταίας διακυβέρνησης του Βενιζέλου και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Το οδοποιητικό πρόγραμμα της τεχνικής εταιρίας « Π. Γ. Μακρή & Σία» προσέθεσε στο εθνικό οδικό δίκτυο 2.000 χιλιόμετρα δρόμους και γεφύρια, συνέδεσε τα παράλια με την ενδοχώρα²⁶⁹ ενώ οι δωρεές των Ελληνοαμερικανών για την κατασκευή κοινοτικών δρόμων επέτρεψαν την άφιξη του αυτοκινήτου σε αρκετές ορεινές κοινότητες της Πελοποννήσου. Το 1935 ο αριθμός των ιδιωτικών αυτοκινήτων είχε αγγίξει τις 18.000 ενώ των φορτηγών και των λεωφορείων τις 15.000 όταν σε όλη την πρώτη εικοσαετία του αιώνα τα αυτοκίνητα που κυκλοφορούσαν στη χώρα δεν ξεπερνούσαν τις 2.300.²⁷⁰ Βεβαίως το κόστος απόκτησης αυτοκινήτου παρέμενε υψηλό στο Μεσοπόλεμο και παρά τις ευκολίες πληρωμής με γραμμάτια η κατοχή ιδιόκτητου οχήματος ήταν προσιτή μόνο στα ανώτερα αστικά στρώματα.²⁷¹ Η καθιέρωση ωστόσο λεωφορειακών γραμμών εντός

---

²⁶⁹ Η εταιρία Π. Γ. Μακρή&Σία, επίσημος αντιπρόσωπος της αγγλικής Shell, υπέγραψε τη σύμβαση οδοποιίας το 1928 μετά από μακρές διαπραγματεύσεις που είχαν ξεκινήσει το 1924. Στόχος της ήταν όχι τα άμεσα κέρδη από την εκτέλεση των τεχνικών έργων όσο τα μακροπρόθεσμα από την πύκνωση των συγκοινωνιών και την αύξηση της κατανάλωσης βενζίνης η εμπορία της οποίας αποτελούσε την κύρια ασχολία του Πανσανία Μακρή, καθώς και από την προώθηση της πώλησης αγγλικών αυτοκινήτων. Χρ. Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», *ό.π.*, σ. 42· «Οδοποιία Μακρή», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, *ό.π.*, σ. 164-170· Βασίλης Α. Μπογιατζής, «Συζητήσεις και διαμάχες για την τεχνολογία στον ελληνικό Μεσοπόλεμο», στο Μ. Ασημακόπουλος, Γ. Καλογήρου, Ν. Μπελαβίλας, Θ.Π. Τάσιος (επιμ.), *170 Χρόνια Πολυτεχνείο. Οι Μηχανικοί και η Τεχνολογία στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2012, σ. 571-573.

²⁷⁰ Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Πόλεις και υπαίθρος. Μετασχηματισμοί», *ό.π.*, σ. 91.

²⁷¹ Το κατώτερο κόστος του αυτοκινήτου ξεκινούσε το 1930 από τις 65.000 δρχ (Φιάτ, Μόρις) και φυσικά ήταν απαγορευτικό για τα λαϊκά εισοδήματα, όπως καταδεικνύουν τα στοιχεία για τα ημερομίσθια της εποχής. Ενδεικτικά: ο μέσος μηνιαίος βασικός μισθός ενός δημοσίου υπαλλήλου με θέση Γενικού Διευθυντή μεταξύ 1924 και 1934 ανερχόταν σε 6.037 χάρτινες δραχμές ενώ εκείνος ενός κατώτερου σε θέση Γραφέα Β' 1.170 χάρτινες δραχμές, ποσά τα οποία αυξάνονταν με τα διάφορα επιδόματα. Το ετήσιο μέσο εργατικό εισόδημα με το μεγαλύτερο αριθμό ημερών απασχόλησης (δηλ. 285), το οποίο ωστόσο σπάνια εξασφαλιζόταν, έφτανε το 1930 τις 20.656 δρχ (1.721 δρχ. το μήνα) ενώ με 150 ημέρες απασχόλησης τις 10.950 δρχ. (913 δρχ. μηνιαίο εισόδημα). Ηλίας Καφάογλου, *Ελληνική αυτοκίνηση 1900-1940*, *ό.π.*, σ. 401· Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός εργασίας κατά φύλα στο δημόσιο τομέα 1908-1955*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής

των πόλεων και μεταξύ των νομών από ιδιωτικές εταιρίες οι οποίες αναλάμβαναν να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των λαϊκών τάξεων αποτέλεσε επικερδή δραστηριότητα για την οποία εκδηλώθηκε έντονο επιχειρηματικό ενδιαφέρον.

Σύμφωνα με τον Αμερικανό Εμπορικό Ακόλουθο, Gardner Richardson, το 90% των αυτοκινήτων που εισάγονταν στην Ελλάδα στα τέλη της δεκαετίας του 1920 ήταν αμερικανικής κατασκευής. Στη Σπάρτη, μια κατεξοχήν μεταναστευτική πόλη, τα νέα αυτοκίνητα που είχαν δηλωθεί το 1928 ήταν στο σύνολό τους αμερικανικά.²⁷² Αρκετοί παλιννοστούντες εισοδηματίες έφεραν αμέσως μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ιδιόκτητα αυτοκίνητα και μοτοσικλέτες από την Αμερική, συνήθως για προβολή της ατομικής τους «προόδου» ή επέλεγαν να αγοράσουν στην Ελλάδα αμερικανικές μάρκες.²⁷³ Άλλοι αρκούσαν στο να προπαγανδίζουν υπέρ της αναγκαιότητας του αυτοκινήτου και της ανωτερότητας της εταιρίας της Φορντ.²⁷⁴ Οι μετανάστες ήταν επίσης αυτοί οι οποίοι είχαν και τα περισσότερα κίνητρα να δραστηριοποιηθούν επιχειρηματικά στην πώληση του αυτοκινήτου. Εκτός από τη σχετική οικονομική επιφάνεια, είχαν τη διορατικότητα και το ενδιαφέρον να κινητοποιήσουν τις όποιες διασυνδέσεις τους με την Αμερική και να εκμεταλλευτούν τις επαγγελματικές

Τράπεζας της Ελλάδος, 1990, σ. 74· Μιχάλης Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα 1909-1936*, ό.π., σ. 231-240.

²⁷² Gardner Richardson, "American Products popular in Greece", *The Ahepa Magazine* III, 7, November 1929, σ. 14. Με βάση τα στοιχεία που δίνει το περιοδικό της Τράπεζας Αθηνών, το 1928 δηλώθηκαν σε όλη την Ελλάδα 3.588 νέα αυτοκίνητα που αντιπροσώπευαν 105 εργοστάσια κατασκευής. Από αυτά τα 3.210 αντιπροσώπευαν την αμερικανική βιομηχανία (89%) ενώ τα 378 την ευρωπαϊκή (11%). Οι κυριότερες αμερικανικές μάρκες ήταν: 863 Ford (173 στην Αθήνα), 1029 Chevrolet (166 στην Αθήνα), 135 Overland (15 στην Αθήνα), 95 Buick (49 στην Αθήνα), 226 Dodge (40 στην Αθήνα), 81 Erskine (51 στην Αθήνα), 27 Chrysler (17 στην Αθήνα), 128 Essex (45 στην Αθήνα), 47 Studebaker, 14 Cadillac, 36 Pontiac, 17 Hupmobile, 117 Nash, 40 Paccar, 84 Auburn, 20 Oakland, 8 Locomobile, 12 Jordan, 8 Lincoln. Βλ. *Νέα από την Ελλάδα*, 5^{ος}/1929, σ. 132. Τη δυναμική της αγοράς αυτοκινήτου στην Ελλάδα παρουσιάζει και ο Eliot Mears. Εκτιμούσε ότι η χώρα κατά την πρώτη δεκαετία του Μεσοπολέμου παρουσιάζει τις καλύτερες προοπτικές στον κλάδο σε όλα τα Βαλκάνια με την αναλογία των αυτοκινήτων ανά κάτοικο να είναι 1 προς 377 (όταν στη Ρουμανία αναλογούσε 1 αυτοκίνητο προς 852 κατοίκους, στη Γιουγκοσλαβία 1 προς 1.150 και στη Βουλγαρία 1 προς 2.210). Για το 1928 ανέφερε αύξηση στις εισαγωγές κατά 25% σε σχέση με το προηγούμενο έτος και παρέθετε τον αριθμό των 2.003 νέων αυτοκινήτων. Από αυτά το 80% ήταν αμερικάνικα ενώ την προτίμηση κέρδιζαν τα «φορντάκια». Eliot G. Mears, *Greece Today*, ό.π., 1929, σ. 152.

²⁷³ Την κατοχή αυτοκινήτων από τους Ελληνοαμερικανούς, «κομισθέντων εξ Αμερικής» ή αγορασμένων στην Ελλάδα και την προτίμηση σε αμερικανικές μάρκες μαρτυρούν οι συχνές αγγελίες πώλησης ιδιόκτητων αυτοκινήτων αμερικανικής κατασκευής λόγω αναχώρησης του ιδιοκτήτη για Αμερική. *Σπαρτιάτης* 1/01/1926 και *Νεολόγος Πατρών* 14/05/1932.

²⁷⁴ Βλ. την προσωπική μαρτυρία του Χένρυ Μίλλερ από τη συνομιλία του με έναν από τους πολλούς Ελληνοαμερικανούς που συνάντησε στην ελληνική επαρχία: «Κάθισε δίπλα μου κι άρχισε να μου τρώει τ' αυτιά για το πόσο καλά λειτουργούσαν οι σιδηρόδρομοι στην Αμερική. Έλληνας, φυσικά, πούχε ζήσει στο Νητρώιτ. Αρχίνησε να μιλάει γι' αυτοκίνητα, τι καλή μάρκα ήταν τα Φορντ. «Δεν έχω ιδέα από αυτοκίνητα», είπα. «Αστείο μου φαίνεται», είπε. «Κ' είσαι κι Αμερικάνος» [...] «Ίδιος ο αδελφός μου», είπε. «Ο αδελφός μου λέει: τι να το κάνεις το αυτοκίνητο; Ο αδελφός μου δεν έχει μη ούτε μια φορά στη ζωή του μέσα σ' αυτοκίνητο. Μένει στην Ελλάδα». Χένρυ Μίλλερ, ό.π., σ. 204-205.

ευκαιρίες που παρουσιάζονταν σε μια εποχή ανάπτυξης της ελληνικής αγοράς του αυτοκινήτου. Εξοικειωμένοι με την αυτοκίνηση όχι μόνο πολιτισμικά αλλά και τεχνικά λόγω της εργασιακής προϋπηρεσίας αρκετών σε αμερικανικές αυτοκινητοβιομηχανίες, καθώς επίσης και της φοίτησης πολλών σε τεχνικές σχολές, αρκετοί Ελληνοαμερικανοί ασχολήθηκαν επαγγελματικά με την εμπορία αυτοκινήτων, μοτοσυκλετών και ανταλλακτικών στο πλαίσιο των ευρύτερων επιχειρηματικών δραστηριοτήτων τους. Διεκδίκησαν την αντιπροσωπεία αμερικανικών εταιριών στην πρωτεύουσα και την επαρχία ενώ επέδειξαν ενδιαφέρον για τη συντήρηση και επισκευή τους με τη λειτουργία συνεργείων, γκαράζ και φανοποιείων, σε κάποιες περιπτώσεις και για την κατασκευή των αμαξωμάτων τους.²⁷⁵

Ο Ευστάθιος Σαρδελής, για παράδειγμα, ο οποίος μετανάστευσε στην Αμερική το 1907 όπου εκπαιδεύθηκε ως μηχανοδηγός σε πρακτική σχολή και εργάστηκε για τρία χρόνια ως σοφέρ, φέρεται να ιδρύει μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους το πρώτο πρακτορείο αυτοκινήτων στην Ελλάδα. Η επιχείρησή του στην πρωτεύουσα με έδρα την Πανεπιστημίου ειδικεύεται στην αγοραπωλησία καινούριων και μεταχειρισμένων αυτοκινήτων, καθώς επίσης στην εννοίκιαση οχημάτων για εκδρομές.²⁷⁶ Ο ομογενής Χαρίλαος Μπόγδης, υπήρξε από τους πρωτοπόρους εισαγωγείς αμερικανικών αυτοκινήτων στην Αθήνα και σταθερός επιχειρηματίας στο χώρο μέχρι και τη δεκαετία του 1960. Η πρώτη προσωπική επιχείρησή του η οποία εισήγε στις αρχές του 1920 επιβατικά Ντοτζ και φορτηγά Γκράχαμ εξελίχθηκε το 1927 σε ανώνυμη εταιρία η οποία λειτούργησε για επτά χρόνια στο κέντρο της Αθήνας με υποκαταστήματα σε Τρίπολη, Θεσσαλονίκη και Λάρισα. Η εκδήλωση των συνεπειών της παγκόσμιας κρίσης στην Ελλάδα οδήγησε στη διάλυση της εταιρίας, ο Μπόγδης όμως επέμεινε στην εμπορία αυτοκινήτων. Από το 1934 ως το 1966 υπήρξε διευθυντής και μεγαλομέτοχος της Ανωνύμου Εταιρίας Αυτοκινήτων και Κτηματικών Επιχειρήσεων «η Ελληνική» η οποία αντιπροσώπευε στην Ελλάδα τα αυτοκίνητα Φέντεραλ.²⁷⁷ Τις γνωριμίες του και τις τεχνικές γνώσεις του από τη διαβίωσή του στην Αμερική αξιοποίησε επίσης ο

---

²⁷⁵ Βλ. για παράδειγμα τους Ελληνοαμερικανούς Στασινόπουλο και Παπαπάνο οι οποίοι διατηρούσαν κατάστημα με είδη αυτοκινήτου στο κέντρο της Αθήνας. *Ο Ξενητευμένος* 13/07/1935. Σε όλο το Μεσοπόλεμο η εμπορία αυτοκινήτου φαίνεται ότι παρέμενε συμπληρωματική επιχειρηματική δραστηριότητα εισαγωγέων ποικίλων ειδών. Στη Θεσσαλονίκη ο ομογενής από τις ΗΠΑ Γ. Θεοχάρης λειτούργησε κατάστημα εμπορίας γούνας, δήλωνε όμως ότι θα πουλούσε και αυτοκίνητα. Ηλίας Καφάογλου, *Ελληνική αυτοκίνηση 1900-1940*, ό.π., σ. 265-266.

²⁷⁶ Ι.Κ. Χατζηιωάννου, *Πανελλήνιον Λένκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1921*, ό.π., σ. 395-396.

²⁷⁷ Ευφροσύνη Ρούπα, Ευάγγελος Χεκίμογλου, *Η ιστορία του αυτοκινήτου στην Ελλάδα: εμπόριο και παραγωγή στη μέγιστη του κράτους (1894-1986)*, Αθήνα, εκδόσεις Κέρκυρα, 2009, σ. 317. *Ο Ξενητευμένος* 13/07/1935.

Σωτήριος Κύρου, πατέρας του ποιητή Κλείτου Κύρου, για να εξασφαλίσει στις αρχές της δεκαετίας του 1920 την αντιπροσωπεία της Φορντ στη Θεσσαλονίκη. Με πτυχίο υπομηχανικού και λατρεία για τα οχήματα (ο ίδιος είχε φέρει μια μοτοσυκλέτα για προσωπική χρήση) ο Κύρου διέθετε αρκετά κίνητρα για να δραστηριοποιηθεί επαγγελματικά στον κλάδο της αυτοκίνησης.²⁷⁸

Στη Μυτιλήνη το ενδιαφέρον που επέδειξε ένας ντόπιος αγοραστής για το «Φορντ Μόντελ Τ», το μοναδικό αυτοκίνητο που κυκλοφορούσε στο νησί το 1919 και που ανήκε στο μετανάστη Ιωάννη Κοντέλλη ενθάρρυνε τον τελευταίο να ασχοληθεί με την πώληση αμερικανικών αυτοκινήτων. Μηχανικός αυτοκινήτων ο ίδιος, με εργασιακή εμπειρία στις αμερικανικές αυτοκινητοβιομηχανίες της Ντοτζ και της Φορντ από το 1909, ο Κοντέλλης ενθαρρύνθηκε από τη Φορντ να παραμείνει στην Ελλάδα και να αναλάβει την αντιπροσωπεία της στη Μυτιλήνη όπου σημειωνόταν μετά τον πόλεμο ενδιαφέρον για την αγορά αυτοκινήτου από ευκατάστατους ντόπιους και πρόσφυγες. Η προϋπηρεσία του φαίνεται ότι αποτελούσε εγγύηση όχι μόνο για την αμερικανική εταιρία η οποία το 1921 του εμπιστεύτηκε και δεύτερη αντιπροσωπεία στον Πειραιά και μετά από δέκα χρόνια και τρίτη στην Αθήνα, αλλά και για τους ενδιαφερόμενους αγοραστές οι οποίοι προσέφευγαν στις μηχανικές γνώσεις του και στα βιομηχανικά εργαλεία που είχε φέρει από την Αμερική για τις συχνές βλάβες που προκαλούσε η κακή κατάσταση του οδικού δικτύου.²⁷⁹ Όπως συνέβη και με άλλα αμερικανικά βιομηχανικά αγαθά,²⁸⁰ οι υπηρεσίες τεχνικής υποστήριξης και συντήρησης του νέου τεχνολογικού αγαθού από εξειδικευμένο ανθρώπινο δυναμικό σε μια περίοδο κρίσιμη για την εξοικείωση του ελληνικού καταναλωτικού κοινού με αυτό θεωρούνταν προϋπόθεση της διάδοσής του στην ελληνική αγορά. Ελλείπει συναφούς τεχνικής σχολής στην Ελλάδα οι Ελληνοαμερικανοί μηχανικοί²⁸¹ ήταν σίγουρα οι πιο

---

²⁷⁸ Μετά από ένα σοβαρό ατύχημα στον εκθεσιακό χώρο της επιχείρησής του και έπειτα από μια μακρά απουσία για ανάρρωση ο Κύρου έχασε τελικά την αντιπροσωπεία και στράφηκε στις κινηματογραφικές επιχειρήσεις. Κλείτος Α. Κύρου, *Οπισθοδρομήσεις. Αναδρομή ζωής*, ό.π., σ. 29-31.

²⁷⁹ Ηλίας Καφάογλου, *Ελληνική αυτοκίνηση 1900-1940*, ό.π., σ. 499-503.

²⁸⁰ Η παγκόσμια διάδοση των αμερικανικών ραπτομηχανών Singer, για παράδειγμα, αποδίδεται στο δίκτυο των αντιπροσώπων της οι οποίοι συνέχιζαν τις αναγκαίες «υπηρεσίες μετά την πώληση» (after-sales services) προς τη γυναικεία πελατεία μέσω των οποίων κέρδιζαν ουσιαστικά και την εμπιστοσύνη της. Επρόκειτο για μια καθοριστική περίοδο τόσο για την εταιρία η οποία εξασφάλιζε την αποπληρωμή του χρέους μέσω της πρακτικής των δόσεων αλλά και για τις ίδιες τις πελάτισσες οι οποίες επιζητούσαν μαθήματα εκμάθησης της χρήσης του προϊόντος και συντήρησής του. Andrew Godley, «Selling the Sewing Machine Around the World: Singer's International Marketing Strategies, 1850-1920», *Enterprise & Society* 7, 2, 2006, σ. 266-314.

²⁸¹ Βλ. διαφήμιση συνεργείου Auto-garage στην Πάτρα και ειδικού μηχανικού αυτοκινήτων, βενζιναρότρων, μηχανών εσωτερικής καύσεως με τετραετή πείρα σε εργασία στην Αμερική. *Νεολόγος Πατρών* 14/06/1920.

αξιόπιστοι και αυτοί οι οποίοι μαζί με ένα «εμπειρικό τεχνικό υπόστρωμα»²⁸² που ήδη υπήρχε μπορούσαν να στελεχώσουν τα απαραίτητα συνεργεία αυτοκινήτων.

Παρόμοια διαδρομή ακολούθησε και ο Ιωάννης Παπαλέξης στη Λαμία. Επιθεωρητής μηχανών στο εργοστάσιο της Φορντ και οδηγός ο ίδιος σε αγώνες ταχύτητας στην Αμερική με αυτοκίνητα Φορντ, επέστρεψε στην Ελλάδα το 1922-23 φέρνοντας ένα επιβατηγό αυτοκίνητο τύπου Essex, 5 θέσεων. Ανέλαβε την αντιπροσωπεία στην περιοχή και συνέβαλε στη διάδοση του αυτοκινήτου εκπαιδεύοντας αρκετούς μηχανικούς και ενθαρρύνοντας, όπως λέγεται, τοπικούς αγωγιάτες να γίνουν σοφέρ.²⁸³ Εργάτης στις αυτοκινητοβιομηχανίες του Νητρώιτ σε νεαρή ηλικία υπήρξε και ο Ν. Στανίλας ο οποίος μετείχε αρχικά ως μέτοχος σε εταιρία πώλησης αμερικανικών αυτοκινήτων στη Θεσσαλονίκη ενώ αργότερα ανέλαβε μόνος του στην Αθήνα την αντιπροσωπεία των αμερικανικών Μάρμον και την εμπορία αμερικανικών γεωργικών μηχανημάτων.²⁸⁴ Βενζινάροτρα, αλωνιστικές και θεριστικές μηχανές αμερικανικών εταιριών έκαναν επίσης την εμφάνισή τους στο Μεσοπόλεμο καθώς δημιουργήθηκε ζήτηση κυρίως στην περιοχή της Μακεδονίας. Η διάδοσή τους ωστόσο παρέμενε ακόμα περιορισμένη ενθαρρύνοντας τους εισαγωγείς αυτοκινήτων να ασχοληθούν μόνο συμπληρωματικά με αυτά.²⁸⁵

Ενδιαφέρουσα υπήρξε και η συνεισφορά του Ελληνοαμερικανού Νίκου Θεολόγου στην κατασκευή αυτοκινήτων οχημάτων στην Ελλάδα. Πρώην μηχανικός της Φορντ και αυτός, ο Θεολόγου ίδρυσε το 1914 στο Μεταξουργείο αμαξοποιείο στο οποίο πρώτος πειραματίστηκε μεταξύ 1915 και 1920 στην κατασκευή επιβατικού αυτοκινήτου στην Ελλάδα. Η ολοκληρωμένη εκδοχή του 1920 η οποία διέθετε σασί και αμάξωμα ενώ λειτουργούσε με κινητήρα από αμερικανική μοτοσυκλέτα περιορίστηκε τελικά σε προσωπική χρήση και δεν παρήχθη ποτέ. Η εταιρία του ωστόσο εμφανίζεται τη δεκαετία του 1920 να κατασκευάζει αμαξώματα για λεωφορεία και φορτηγά και να εισάγει σασί της Φορντ από την Αμερική. Σύμφωνα με μαρτυρίες, ο Θεολόγου καθιέρωσε τις σπαστές πόρτες στα ελληνικά λεωφορεία ενώ παράλληλα δραστηριοποιήθηκε στην αξιοποίηση του αυτοκινήτου για την προβολή διαφημιστικών

---

²⁸² Στις αρχές της δεκαετίας του 1920 μηχανικές γνώσεις για τη συντήρηση-επισκευή των αυτοκινήτων μπορούσαν να παρέχουν οι μηχανουργοί, όσοι είχαν θητεύσει σε αμαξοποιεία/καρροποιεία και όσοι είχαν υπηρετήσει σε σώματα μηχανικών στους Βαλκανικούς Πολέμους και στο μέτωπο της Μικράς Ασίας. Ηλίας Καφάογλου, *Ελληνική αυτοκίνηση 1900-1940*, ό.π., σ. 84-90.

²⁸³ Οι πληροφορίες προέρχονται από απόγονο του Ι. Παπαλέξη και παρατίθενται στο μπλογκ <http://amfictyon.blogspot.gr/2014/08/1900-1940.html> (Τελευταία πρόσβαση 10/12/2018)

²⁸⁴ Ε. Ρούπα, Ε. Χεκίμογλου, *Η ιστορία του αυτοκινήτου στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 306· Ηλίας Καφάογλου, ό.π., σ. 282.

²⁸⁵ Ηλίας Καφάογλου, ό.π., σ. 280-281, 501.

μηνυμάτων εταιριών και προϊόντων.²⁸⁶ Το μεταναστευτικό παρελθόν και η προϋπηρεσία των περισσότερων Ελλήνων αντιπροσώπων του Μεσοπολέμου καταδεικνύει ότι υπήρξε μια οργανωμένη πολιτική των αμερικανικών αυτοκινητοβιομηχανιών και ειδικά της Φορντ για την αξιοποίηση των μεταναστών εργατών τους στη διάδοση του αυτοκινήτου στην Ευρώπη. Φαίνεται ότι μετά τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου οι εργάτες εξασφάλιζαν κίνητρα να επιστρέψουν στην πατρίδα τους και να προωθήσουν τη νέα τεχνολογία.

Μπορεί πάντως η πρωτεύουσα να αποτελούσε το βασικό καταναλωτή των αμερικανικών αυτοκινήτων, ωστόσο μεγάλα αστικά κέντρα της επαρχίας και ιδιαίτερα μεταναστευτικοί νομοί της Πελοποννήσου, όπως η Λακωνία και η Αρκαδία, αναδείχτηκαν πολύ καλοί πελάτες.²⁸⁷ Οι επιχειρηματίες στόχευαν οπωσδήποτε στην πελατεία των ίδιων των Ελληνοαμερικανών κάτι που μαρτυρά η συχνή αναγραφή της τιμής των αυτοκινήτων στις ελληνικές διαφημίσεις σε δολάρια.²⁸⁸ Οι παλινοστούντες διέθεταν όχι μόνο κεφάλαια αλλά και ενδιαφέρον για την απόκτηση αυτοκινήτου τόσο για ιδιωτική χρήση όσο και για επαγγελματική επένδυση και φυσικά σαφή προτίμηση στις αμερικανικές μάρκες.²⁸⁹

---

²⁸⁶ Ηλίας Καφάογλου, *ό.π.*, σ. 323-324· «Ο Έλληνας Φορντ λεγόταν Θεολόγου», *Περιοδικό «Έψιλον» της Κυριακάτικης Ελευθεροτυπίας* 24/07/1994· Labros S. Skartsis, *Greek vehicle & machine manufacturers 1800 to present: A pictorial history*, Αθήνα, Marathon, 2014, σ. 112-113.

²⁸⁷ Το 1927, για παράδειγμα, είχαν δηλωθεί 2.941 νέα αυτοκίνητα: Η Αθήνα και ο Πειραιάς ήταν πρώτοι στη λίστα με 1585 αυτοκίνητα και η Πάτρα τέταρτη με 109 νέα αυτοκίνητα. Ενδιαφέρον έχει ο αριθμός των 32 νέων αυτοκινήτων στη Σπάρτη, περισσότερων από τα 28 της Καλαμάτας, καθώς και τα 20 της Τρίπολης (περισσότερα των 17 των Ιωαννίνων και των 18 του Βόλου). *Νέα από την Ελλάδα, 7^{ος}/1928*, σ. 879.

²⁸⁸ Βλ. διαφήμιση στο *Νεολόγο Πατρών* 2/11/1924: «Γενική Αμερικανική Εταιρεία Αυτοκινήτων (Κάδιλλακ, Βούϊκ, Σεβρολέτ). Το νέον Σεβρολέτ Κομψότατον, Στερεώτατον, Οικονομικώτατον 695 δολάρια».

²⁸⁹ Βλ. διαφήμιση στο *Σπαρτιάτη* 14/11/1925: «Αυτοκίνητα Λοκομοπίλ Κο Οφ Αμέρικα. Πασίγνωστα εις όλους τους εξ Αμερικής Έλληνες».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο: ΤΟΠΙΚΕΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟΙ ΕΘΝΟΤΟΠΙΚΟΙ ΣΥΛΛΟΓΟΙ

Θεωρητικές προσεγγίσεις

α. Δομή συλλόγων, οργάνωση, δράσεις

Οι μεταναστευτικοί σύλλογοι αποτελούν εθελοντικές οργανώσεις ατόμων τα οποία συνειδητά αυτοπροσδιορίζονται μέσα σε μία κοινωνία υποδοχής ως μέλη μιας διακριτής εθνοπολιτισμικής ομάδας.¹ Όπως και οι υπόλοιπες κατηγορίες σωματείων, συγκροτούν τους ενδιάμεσους χώρους στους οποίους αναπτύσσονται κοινωνικοί δεσμοί διαφορετικοί από εκείνους που χαρακτηρίζουν την οικογένεια και τη συγγένεια ή που επιβάλλουν οι δομές εξουσίας.² Η συγκρότησή τους υποκινείται από την ανάγκη ικανοποίησης των συναισθηματικών δεσμών των μελών τους και ταυτόχρονα από το αίτημα εξυπηρέτησης των κοινών αναγκών τους. Ο ρόλος και ο χαρακτήρας τους δεν είναι στατικοί μέσα στο χρόνο, αλλά πολυδιάστατοι και συνεχώς μεταβαλλόμενοι. Στο αρχικό στάδιο εγκατάστασης και προσαρμογής των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής οι σύλλογοι διαμορφώνουν ένα περιβάλλον αλληλεγγύης και ασφάλειας αναπτύσσοντας κατεξοχήν εσωστρεφείς δραστηριότητες. Στην πορεία ενσωμάτωσης των μελών τους στη νέα κοινωνία η δράση τους αποβλέπει αφενός στην «επιβίωση» της κοινότητας, δηλαδή στη διατήρηση των εθνοπολιτισμικών της χαρακτηριστικών και την καλλιέργεια μιας ιδιαίτερης ταυτότητας, αφετέρου στη διεκδίκηση συμβολικών και υλικών πόρων μέσα από την άσκηση πίεσης στα κράτη υποδοχής και καταγωγής. Πρόκειται για κοινωνικούς θεσμούς οι οποίοι συνενώνουν οριζόντια (bonding) τα άτομα μιας εθνοπολιτισμικής ομάδας (εσωκοινοτικοί δεσμοί) και μεσολαβούν για να

---

¹ Κάθε απόπειρα ορισμού μιας κοινωνικής κατηγορίας προσκρούει στην ποικιλία, την υβριδικότητα και τις εξαιρέσεις της. Στην περίπτωση των μεταναστευτικών συλλόγων η δυσκολία προσδιορισμού τους απορρέει κυρίως από τη σύνθεσή τους η οποία εξελίσσεται μέσα στο χρόνο. Οι σύλλογοι μπορεί δηλαδή να γίνουν κάποια στιγμή και ως ένα βαθμό ανοιχτοί σε ένα μη μεταναστευτικό κοινό, καθώς επίσης και να μετατραπούν από τις επόμενες γενιές σε «εθνοτικούς». Ο προβληματισμός αφορά επίσης την ανιχνευσιμότητα της σωματειακής δράσης των μεταναστών. Αν και οι βραχύβιοι σύλλογοι με μικρό βαθμό τυπικής οργάνωσης αντιπροσωπεύουν την πιο κοινή μορφή δημόσιας κοινωνικότητας των μεταναστών, είναι τελικά οι μεγαλύτεροι σύλλογοι αυτοί που προσελκύουν το ενδιαφέρον του ερευνητή λόγω του νομικού προσώπου τους, των επίσημων δράσεών τους, της συναλλαγής τους με το κράτος και των αρχείων που αφήνουν. Marlou Schrover, Floris Vermeulen, "Immigrant Organisations", *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31, 5, 2005, σ. 825· Jose C. Moya, "Immigrants and Associations: a global and historical perspective", *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31, 5, 2005, σ. 834-835.

² Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870-1922*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1997, σ. 30.

γεφυρώσουν κάθετα (bridging) την κοινότητα με άλλα διασκορπισμένα μέλη καθώς και με θεσμικούς φορείς στα κράτη υποδοχής και καταγωγής (διακοινοτικοί δεσμοί).³

Η τυπολογία των μεταναστευτικών συλλόγων παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία και είναι άμεσα συνδεδεμένη με τις υπηρεσίες τις οποίες κάθε ένας από αυτούς αναλαμβάνει να προσφέρει στα μέλη του σε κάθε στάδιο της μεταναστευτικής διαδικασίας, με τα συμφέροντα που εξυπηρετεί και τους τομείς στους οποίους παρεμβαίνει. Παράνομες μεταναστευτικές οργανώσεις (ιταλική Κόζα Νόστρα), πιστωτικές εταιρίες (Rotating Savings and Credit Associations/ROSCA), εθνοτοπικοί σύλλογοι, αλληλοβοηθητικά σωματεία, θρησκευτικές αδελφότητες, πολιτικο-ιδεολογικές οργανώσεις κ.ά. δραστηριοποιούνται για να παράσχουν στη μεταναστευτική ομάδα πρακτικές υπηρεσίες προσαρμογής στο νέο περιβάλλον και ταυτόχρονα να ικανοποιήσουν τις ποικίλες κοινωνικές, πολιτισμικές, πολιτικές και θρησκευτικές ανάγκες της.⁴ Το είδος του συλλόγου που θα συγκροτήσει μια μεταναστευτική κοινότητα και το πεδίο στο οποίο θα δραστηριοποιηθεί εξαρτάται από το χρονικό και χωρικό συγκείμενο και αντανάκλα τα χαρακτηριστικά και παραδόσεις της, τους στόχους που θέτει και τα προβλήματα που καλείται να αντιμετωπίσει.⁵

Οι μελέτες έχουν καταδείξει ότι από την περίοδο έναρξης του πρώτου μαζικού κύματος μετανάστευσης προς τις ΗΠΑ έως και σήμερα πάρα πολλές μεταναστευτικές ομάδες εκδήλωσαν την τάση συγκρότησης συλλόγων σε διάφορες πόλεις και κράτη εγκατάστασης, ωστόσο το μέγεθος της σωματειακής δράσης τους, ο προσανατολισμός και ο βαθμός τυπικής οργάνωσής της διαφοροποιήθηκαν ανά εθνικότητα, γεωγραφική περιοχή και ιστορική περίοδο. Οι εθνοτοπικοί σύλλογοι αποτέλεσαν πάντως την πιο διαδεδομένη μορφή της μεταναστευτικής συλλογικότητας με τους Εβραϊκούς συλλόγους (*Jewish Landsmanshaftn*) της Αμερικής να ξεχωρίζουν ως προς τον αριθμό και τις διεθνικές δράσεις τους στις αρχές του 20ού αιώνα. Στη διεθνή βιβλιογραφία μάλιστα ο όρος «*landsmanshaftn*» κατέστη συνώνυμος του εθνοτοπικού συλλόγου και χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει μία διαδικασία η οποία εμφανιζόταν γενικευμένη και σχεδόν φυσικοποιημένη.⁶ Βεβαίως κάθε μεταναστευτική ομάδα διεκδικούσε για τον εαυτό της το μονοπώλιο της σωματειακής οργάνωσης, όπως καταδεικνύουν οι

---

³ João Sardinha, *Immigrant Associations, Integration and Identity. Angolan, Brazilian and Eastern European Communities in Portugal*, Άμστερνταμ, Amsterdam University Press, 2009, σ. 76-81.

⁴ Jose C. Moya, "Immigrants and Associations", *ό.π.*, σ. 833-864.

⁵ João Sardinha, *Immigrant Associations, Integration and Identity*, *ό.π.*, σ. 145-182.

⁶ Nancy Foner, *From Ellis Island to JFK: New York's Two Great Waves of Immigration*, Νιου Χέιβεν, Yale University Press, 2000, σ. 171-172.

ποικίλες ανεκδοτολογικές περιγραφές της «συλλογομανίας» τους, ανάλογες με αυτές που συνήθως επικρατούσαν και στις πατρίδες τους.⁷ Επρόκειτο ωστόσο για μια κοινή πρακτική των πληθυσμών αγροτικής προέλευσης οι οποίοι είχαν διασκορπισθεί από το οικείο έδαφος, βίωναν την εμπειρία του ξένου σε ένα νέο αστικό χώρο και σε ένα διαφορετικό πολιτισμικό περιβάλλον και συσπειρώνονταν για να αντιμετωπίσουν κοινά προβλήματα, να εκφράσουν και να διατηρήσουν την κοινή τους ταυτότητα.⁸

Στο χώρο της αμερικανικής ιστοριογραφίας η οποία παρήγαγε και τον κύριο όγκο των μεταναστευτικών μελετών, οι αιτίες του σωματειακού φαινομένου για δεκαετίες αναζητούνταν στην αφομοιωτική δύναμη του αμερικανικού περιβάλλοντος και στην «ιδιαιτερότητα» της αμερικανικής πολιτικής κουλτούρας η οποία είχε τόσο εντυπωσιάσει τον Alexis de Toqueville στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Τη δεκαετία του 1970 σε μια προσπάθεια αναθεώρησης της εθνοκεντρικής αυτής ερμηνείας ερευνητές προέταξαν την προμεταναστευτική εθνοτική κουλτούρα ως καθοριστική για τη δημιουργία των συλλόγων. Οι πολιτισμικές παραδόσεις και οι πολιτικές δομές τόσο στη χώρα εγκατάστασης όσο και σε εκείνη της καταγωγής και οι ευκαιρίες που παρέχουν για συσπείρωση και θεσμική δράση είναι σε κάθε περίπτωση σημαντικές, όμως το κύριο ερέθισμα για την έντονη σωματειακή δραστηριότητα αναζητείται σήμερα στην ίδια τη μεταναστευτική διαδικασία η οποία αναδεικνύει και ισχυροποιεί τις συλλογικές ταυτότητες των νεοαφιχθέντων στο νέο αστικό περιβάλλον όχι μόνο απέναντι στους γηγενείς αλλά και απέναντι σε άλλες εθνοτικές ομάδες ενώ ταυτόχρονα προκαλεί ποικίλες ρήξεις στην καθημερινότητά τους για την αντιμετώπιση των οποίων δεν αρκούν οι στενοί συγγενικοί δεσμοί ή η ελλιπής κρατική υποδομή.⁹ Το Αγγλο-αμερικανικό δημοκρατικό ιδεώδες και η ατομοκρατία των ΗΠΑ δεν θεωρούνται λοιπόν ότι παρείχαν την κύρια ώθηση στις σωματειακές πρακτικές των μεταναστών

---

⁷ Η «συλλογομανία» των Γερμανών μεταναστών, για παράδειγμα, σχολιαζόταν χιουμοριστικά σε διάφορες παραλλαγές στις χώρες εγκατάστασής τους στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα. Στη Βρετανία λεγόταν ότι «*όποτε συναντηθεί μια ντουζίνα Γερμανών, θα φτιαχτεί σίγουρα κάποια λέσχη*»· ενώ στις ΗΠΑ κυκλοφορούσε η εξής φήμη: «*Βάλε τρεις Γερμανούς μαζί και σε πέντε λεπτά θα έχεις τέσσερα σωματεία*». Παρόμοιο ήταν το χιουμοριστικό ανέκδοτο που είχε διαδοθεί στην Αργεντινή: «*Πώς αναγνωρίζεις έναν Γερμανό; Αν είναι δύο μαζί φτιάχνουν σύλλογο, αν βρεθεί και τρίτος θα προκύψει και δεύτερος σύλλογος*». Της ίδιας λογικής ήταν και το πείραγμα για τους Ιάπωνες μετανάστες στη Βραζιλία: «*Δύο Ιάπωνες ιδρύουν σύλλογο και τρεις φτιάχνουν εφημερίδα*». Παρατίθενται στα: Jose C. Moya, «Immigrants and Associations», *ό.π.*, σ. 837-838, 847-848· Marlou Schrover, «Whenever a Dozen Germans Meet . . . » German Organisations in the Netherlands in the Nineteenth Century», *Journal of Ethnic and Migration Studies* 32, 5, 2006, σ. 847-864.

⁸ Roger Waldinger, *The Cross-Border Connection. Immigrants, Emigrants and their Homelands*, Κέμπριτζ, Λονδίνο, Harvard University Press, 2015, σ. 152.

⁹ Jose C. Moya, «Immigrants and Associations», *ό.π.*, σ. 836-840.

στις αρχές του 20ού αιώνα ούτε ότι συνέβαλαν με καθοριστικό και ιδιαίτερο τρόπο στη δομή, τη μορφή, τη λειτουργία και την οργάνωσή τους. Η ομοιότητα των μεταναστευτικών συλλόγων στις Ηνωμένες Πολιτείες στην οποία επιμένουν πολλοί μελετητές δεν απείχε στην πραγματικότητα πολύ από την τυποποίηση που διέκρινε την ίδια περίοδο και τα σωματεία στην Ευρώπη και η οποία εξασφάλιζε «μια στοιχειώδη εγγύηση δημοκρατικής λειτουργίας τους».¹⁰ Επιπλέον η σωματειακή δραστηριότητα ξεκίνησε και στις δυο πλευρές του Ατλαντικού από παρέες νεαρών ανδρών και παρέμεινε ανδρική υπόθεση για μεγάλο διάστημα καθώς αφορούσε το δημόσιο χώρο και λειτουργούσε ως μικρογραφία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος.¹¹

Κρίσιμες μεταβλητές για τη «θεσμική πληρότητα» (*institutional completeness*) μιας εθνοτικής/ εθνικής κοινότητας, δηλαδή για το πλήθος, το μέγεθος, την ποικιλία, την εξειδίκευση και την ανθεκτικότητα των συλλόγων της, θεωρούνται ο χαρακτήρας της μετανάστευσης (π.χ. μαζικός χαρακτήρας) και τα χαρακτηριστικά της μεταναστευτικής κοινότητας: το μέγεθος και η συνοχή της, ο χρόνος σχηματισμού της, τα δημογραφικά και κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά της, ο βαθμός συμμετοχής της στη νέα αγορά εργασίας. Ως εξίσου σημαντικοί παράγοντες αναγνωρίζονται οι θεσμικές και πολιτικές δομές (*political opportunity structure*) στο κράτος υποδοχής και αποστολής, καθώς και οι ευκαιρίες και τα κίνητρα που προσφέρουν για σωματειακή συσπείρωση.¹² Η διασύνδεση της πολιτισμικής απόστασης των μεταναστών από την κοινωνία υποδοχής με την τάση συγκρότηση συλλόγων, αν και δεν υποβαθμίζεται από τους ερευνητές, θεωρείται ότι είναι πολύ πιο περίπλοκη απ' ό,τι είχε αρχικά εκτιμηθεί. Όπως υποστηρίζεται, πέρα από τη ρευστότητα της έννοιας της πολιτισμικής διαφοράς, γίνεται εργαλειακή χρήση της από τους ίδιους τους συλλόγους καθώς είναι αυτοί οι οποίοι επιλέγουν κάθε φορά ποια ξεχωριστά στοιχεία της κοινότητάς τους θα αναδείξουν και θα επιδιώξουν να διατηρήσουν μέσα από τις δράσεις τους. Η συσχέτιση όλων των

---

¹⁰ Χριστίνα Κουλούρη, *ό.π.*, σ. 161. Αντίθετα, ο Daniel Soyler, μελετητής των εβραϊκών αμερικανικών συλλόγων των αρχών του αιώνα, υποστηρίζει την ιδιαιτερότητα του φαινομένου στις ΗΠΑ: «Οι μεταναστευτικοί σύλλογοι των ΗΠΑ έμοιαζαν μεταξύ τους τόσο έντονα ώστε δύσκολα αποφεύγεις το συμπέρασμα ότι ήταν σε μεγάλο βαθμό αμερικανικοί στη μορφή, αν όχι στην έμπνευση». Daniel Soyler, *Jewish Immigrant Associations and American Identity in New York, 1880-1939*, Κέμπριτζ, Harvard University Press, 1997, σ. 43-44.

¹¹ Χριστίνα Κουλούρη, *ό.π.*, σ. 203-204.

¹² Raymond Breton, «Institutional Completeness of Ethnic Communities and the Personal Relations of Immigrants», *American Journal of Sociology* 70, 2, 1964, σ. 193-205· Marlou Schrover, Floris Vermeulen, «Immigrant Organisations», *ό.π.*, σ. 825-832.

παραπάνω παραγόντων και η επίδρασή τους στη σωματειακή ζωή θεωρούνται σε κάθε περίπτωση μη γραμμικές.¹³

Μπορεί η ώθηση για σωματειακή δράση να απορρέει από τη μεταναστευτική εμπειρία ωστόσο οι μελετητές είναι αρκετά επιφυλακτικοί ως προς τη βαρύτητα που μπορεί να έχει στην εκδήλωση του φαινομένου το πέρασμα και μόνο των πολιτικών και διοικητικών συνόρων έναντι της γεωγραφικής ή πολύ περισσότερο της κοινωνικής απόστασης. «Οι εθνοτοπικοί σύλλογοι μπορεί να αποτελούν έκφραση της εδαφικής ρήξης της συμμετοχής σε μια κοινότητα», όπως παρατηρεί ο David Fitzgerald, όμως «το να ισχυριστούμε ότι τα όρια της κοινότητας συνέπιπταν αυστηρά με τα γεωγραφικά όρια πριν τη σύγχρονη εποχή της 'διαμετανάστευσης' είναι σαν να φетиχοποιούμε τη σημασία της διάσχισης των διεθνών συνόρων και να αγνοούμε τη συχνότητα των εξ αποστάσεως δεσμών των συλλόγων των ιδιαίτερα κινητικών χωρικών με τους τόπους που αποκαλούσαν πατρίδα».¹⁴ Πράγματι, τα ιστορικά παραδείγματα καταδεικνύουν ότι τόσο οι εσωτερικοί όσο και οι εξωτερικοί μετανάστες ανακάλυπταν εξίσου την τοπική τους ταυτότητα μετά από το διασκορπισμό τους από τη γενέτειρά τους και τη συνάντησή τους σε ένα ανοίκειο περιβάλλον με νέους πληθυσμούς. Και οι δύο κατηγορίες μεταναστών βίωναν τη ρήξη των δεσμών με την πατρίδα τους και έτειναν προς την ανάπτυξη συλλογικής δράσης παρόμοιας μορφής, λειτουργίας και στόχευσης, διαφορετικής ωστόσο έντασης. Είναι κοινή η διαπίστωση ωστόσο ότι η διασυνοριακή «διτοπικότητα» (*Bilocalism*) εμφανίζεται σήμερα σαφώς πιο ανθεκτική και ισχυρή σε σχέση με την ενδοκρατική καθώς η διασυνοριακή μετακίνηση παραμένει πιο περίπλοκη, το αίσθημα της ξενότητας σε ένα άλλο κράτος βιώνεται πιο έντονα ενώ η λειτουργία των συλλόγων ενθαρρύνεται και από τους κρατικούς θεσμούς λόγω των οικονομικών τους εμβασμάτων. Ο πολλαπλασιασμός των μεταναστευτικών εθνοτοπικών συλλόγων στον 21ο αιώνα καταδεικνύει πάντως τη δύναμη και την αντοχή των δεσμών που σφυρηλατούνται μεταξύ γενέτειρας και αποδήμων.¹⁵

Οι μεταναστευτικοί σύλλογοι τοπικής αλληλεγγύης αποτελούσαν λοιπόν κομμάτι της διαδικασίας εγκατάστασης και προσαρμογής των συμπατριωτών ή συγχωριανών

---

¹³ Jose C. Moya, *ό.π.*, σ. 851 · Marlou Schrover, Floris Vermeulen, *ό.π.*, σ. 825-826.

¹⁴ David Fitzgerald, «Colonies of the Little Motherland: Membership, Space, and Time in Mexican Migrant Hometown Associations», *Comparative Studies in Society and History*, 50, 1, 2008, σ. 167.

¹⁵ Roger Waldinger, *The Cross-Border Connection*, *ό.π.*, σ. 33, 155-158. Βλ. στο D. Fitzgerald, «Colonies of the Little Motherland», *ό.π.*, σ. 45-169, συγκριτική και ιστορική θεώρηση των εθνοτοπικών συλλόγων που ίδρυσαν στα αστικά κέντρα του Μεξικό και των ΗΠΑ Μεξικανοί εσωτερικοί και εξωτερικοί μετανάστες και συζήτηση γύρω από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της διασυνοριακής σωματειακής δραστηριότητας.

(*landsmann/paisano*) σε ένα νέο τόπο. Λειτουργώντας διαμεσολαβητικά βοηθούσαν τα μέλη τους να αντιμετωπίσουν τους κινδύνους και τις ανατροπές που προκαλούσε η μεταναστευτική διαδικασία. Αν η μετανάστευση συνιστά μια «κοινωνική εντροπία», οι εθνοτοπικοί σύλλογοι εντάσσονται στις πολιτικές που αναπτύσσουν τα υποκείμενα για να αντισταθούν ή και προσαρμοσθούν σε αυτήν. Τους παρέχουν δηλαδή τη δυνατότητα μέσα από επικοινωνιακές συλλογικές πράξεις (συζητήσεις, διενέργεια εράνων, εορταστικές συνενυρέσεις, εκδρομές, πικ νικς κλπ.) να διαχειριστούν από κοινού τις εντάσεις και τα προβλήματα που βιώνουν ως απόδημοι (*emigrants*) και μετανάστες (*immigrants*) και να ισορροπήσουν μεταξύ των πολλαπλών και συχνά αντιφατικά ρόλων που καλούνται να αναλάβουν τόσο στη χώρα αποστολής όσο και σε εκείνη της υποδοχής.¹⁶ Υποκινούμενοι από συναισθηματικούς δεσμούς και συμβολικά κίνητρα οι μετανάστες συμμετείχαν πράγματι στους μεταναστευτικούς συλλόγους για να εξασφαλίσουν καταρχάς ένα χώρο κοινωνικοποίησης μεταξύ οικείων ανθρώπων ο οποίος αναπαρήγε σε μεγάλο βαθμό το περιβάλλον των κοινοτήτων καταγωγής και τους παρέχε ασφάλεια απέναντι στις συνθήκες αποκλεισμού που βίωναν στην κοινωνία υποδοχής. Ταυτόχρονα όμως τα σωματεία αυτά εκπλήρωναν πολύ πιο εργαλειακούς στόχους και μάλιστα αμφίδρομης κατεύθυνσης, οι οποίοι αφορούσαν τις ανάγκες τόσο των ιδίων των μεταναστών στη χώρα εγκατάστασης όσο και των συγγενών και συμπατριωτών τους στην πατρίδα. Αναπληρώνοντας την απουσία δομών κοινωνικής πρόνοιας στο νέο κράτος οι σύλλογοι λειτουργούσαν καταρχάς ως αλληλοβοηθητικά ταμεία αναλαμβάνοντας τα έξοδα ή τα διαδικαστικά ζητήματα για τη νοσηλεία των μελών τους στα νοσοκομεία, την κηδεία ή την επιστροφή τους στην πατρίδα. Παρείχαν στα μέλη τους ηθική βοήθεια και πρακτικές διευκολύνσεις επιτρέποντάς τους να υλοποιήσουν το μεταναστευτικό τους σχέδιο ενώ σταδιακά αγωνίζονταν για την κάλυψη των εκκλησιαστικών και εκπαιδευτικών αναγκών της ίδιας της μεταναστευτικής κοινότητας. Παράλληλα επιδίωκαν τη διατήρηση της επικοινωνίας και των δεσμών με την πατρίδα, συνήθως μέσα από τη διεθνική κυκλοφορία περιοδικών και εφημερίδων όπου κυριαρχούσε η ανταλλαγή κοινωνικών νέων και η προβολή της επιτυχημένης πορείας των μεταναστών στη νέα χώρα εγκατάστασης. Οι περισσότεροι σύλλογοι επιδίωκαν να περάσουν πέρα από το επίπεδο της απλής νοσταλγίας αναλαμβάνοντας ταυτόχρονα διεθνικές πρακτικές οι οποίες

---

¹⁶ Thomas Lacroix, *Bonding Collective?*, ό.π., σ. 9-10· Thomas Lacroix, *Designing a structure/agency approach to transnationalism*, ό.π., σ. 23-25· Βασίλης Νιτσιάκος, *Οι ορεινές κοινότητες της βόρειας Πίνδου*, ό.π., σ. 110.

απέβλεπαν στην οικονομική στήριξη της ιδιαίτερης πατρίδας τους. Χρησιμοποιούσαν πόρους που είχαν αποκτήσει στη χώρα υποδοχής για να ωφελήσουν τους ανθρώπους της κοινότητας καταγωγής τους. Δρούσαν δηλαδή διεθνικά προκειμένου να πετύχουν τοπικά.¹⁷

Οι εθνοτοπικοί σύλλογοι λειτουργούσαν στην πραγματικότητα περισσότερο διατοπικά παρά διεθνικά αφού οι διασυνδέσεις τους περιορίζονταν μεταξύ δύο διαφορετικών γεωγραφικά και διοικητικά τόπων στη χώρα εγκατάστασης και σε εκείνη της καταγωγής. Οι δεσμοί των μελών τους ήταν προσωποποιημένοι και η αλληλεγγύη τους εκφραζόταν στοχευμένα (*focused solidarity*) προς τους συμπατριώτες που είχαν μείνει πίσω. Πάντως σε περιπτώσεις φυσικών καταστροφών και έκτακτων αναγκών η παρουσία μιας ισχυρής προσωπικότητας εθνικής εμβέλειας, ενός πολιτικού ή θρησκευτικού αρχηγού, μπορούσε να λειτουργήσει καταλυτικά για τη συσπείρωση των συλλόγων και την κοινή δράση για την ανακούφιση της πληγείσας περιοχής.¹⁸ Ανώνυμοι και άγνωστοι μεταξύ τους οι συμμετέχοντες περνούσαν στο στάδιο της διάχυτης αλληλεγγύης (*diffuse solidarity*) προς τους ομοεθνείς που υπέφεραν.¹⁹

Σύμφωνα με τους ερευνητές οι σύλλογοι τοπικής συνάφειας παρουσιάζουν τρία επίπεδα θεσμοποίησης και πολυπλοκότητας.²⁰ Η συμμετοχή των μεταναστών σε ισχυρά άτυπα διαπροσωπικά δίκτυα τα οποία παρέχουν υλική και ηθική συνδρομή κατά την άφιξη και την περίοδο προσαρμογής στο νέο εργασιακό και κοινωνικό περιβάλλον θεωρούνται το πρώτο στάδιο για τη μετέπειτα σωματειακή οργάνωσή τους. Περιχαρακωμένοι σε θύλακες εγκατάστασης οι νεοαφιχθέντες συγκροτούν «κοινότητες πόνου» οι οποίες διακρίνονται από χαρακτηριστικά, όπως η αυτο-οργάνωση, η σχετική απουσία ιεραρχικών σχέσεων, η ισχυρή αλληλεγγύη και αλληλοβοήθεια. Η συγκατοίκηση πολλών μεταναστών και οι συχνές συνενυρέσεις τους σε κοινούς χώρους (καφενεία, χώρος εργασίας), ισχυροποιούν ακόμα περισσότερο τους εθνοτοπικούς τους δεσμούς ενώ σταδιακά αναδεικνύουν πρόσωπα τα οποία πρωτοστατούν σε αυθόρμητες και απροσχεδίαστες συλλογικές δράσεις για την επίλυση των όποιων προβλημάτων. Η επιτυχία αυτών των δικτύων εκδηλώνεται μέσα από τη

---

¹⁷ Peggy Levitt, *The Transnational Villagers*, ό.π., σ. 180-181.

¹⁸ Paul G. Schervish, Andrew Herman, *Empowerment and beneficence: Strategies of living and giving among the wealthy*, Final report on the Study on Wealth and Philanthropy, Βοστώνη, Social Welfare Research Institute, Boston College, 1988, σ. 104-105.

¹⁹ Thomas Faist, "Migrants as transnational development agents: an inquiry into the newest round of the Migration-Development Nexus", *Population, Space and Place* 14, 2008, σ. 28.

²⁰ Carol Zabin, Luis Escala Rabadan, *Mexican Hometown Associations and Mexican Immigrant Political Empowerment in Los Angeles*, Working Paper Series, Ουάσιγκτον, D.C, The Aspen Institute, Nonprofit Sector Research Fund, 1998, σ. 7-8.

θεσμοποίησή τους, πρωτοβουλία που αναλαμβάνεται από μια ολιγομελή επιτροπή η οποία συγκροτείται επίσημα και οργανώνει τα μέλη της κοινότητας στη νέα χώρα εγκατάστασης. Οι σύλλογοι καλούνται να ανταποκριθούν στις αλλαγές που υφίστανται οι ίδιες οι κοινότητες με την αύξηση των μελών τους, τη σταδιακή απώλεια της ομοιογένειάς τους μέσα από την επαγγελματική διαφοροποίηση και κινητικότητα, τη μόνιμη εγκατάσταση πολλών από τους παλαιότερους μετανάστες στο νέο περιβάλλον και την προσπάθειά τους να εξισορροπήσουν μεταξύ των αναδυόμενων νέων ταυτοτήτων τους και των ηθικών υποχρεώσεών τους προς την κοινότητα καταγωγής.²¹ Σε ένα μεταγενέστερο στάδιο παρατηρείται ομοσπονδιοποίηση των συλλόγων με κριτήριο τόσο την κοινότητα καταγωγής (σε περίπτωση μαζικής αποδημίας, διασκορπισμού των συγχωριανών σε διάφορες πόλεις και δημιουργίας πολυπληθών κοινοτήτων) όσο και την περιφέρεια προέλευσης. Η γεωγραφική διασπορά γενικά δημιουργεί πρακτικά προβλήματα επικοινωνίας, πληροφόρησης και συντονισμού των κοινών σχεδίων γι' αυτό και η ομοσπονδιοποίηση των εθνοτοπικών συλλόγων απαιτεί οργανωτικές δεξιότητες και πόρους (χρόνο, χρήμα και ενέργεια) που μπορούν να διατεθούν μόνο από μετανάστες πλήρως ενσωματωμένους στο νέο περιβάλλον και με ισχυρότερο ανθρώπινο και κοινωνικό κεφάλαιο.²² Προϊόντα λοιπόν μιας δυναμικής διαδικασίας ένταξης οι σύλλογοι παρακολουθούν την πορεία ενσωμάτωσης των μεταναστών προσαρμόζοντας τις αρχές, τη φυσιογνωμία και τον προσανατολισμό τους στην εξέλιξη της διασπορικής ομάδας.²³

Οι μεταναστευτικοί σύλλογοι θεωρούνται εγχώριες οργανώσεις και όχι μεταφορές ή εισαγωγές από την πατρίδα ούτε παρακλάδια ή προεκτάσεις των συλλόγων της χώρας προέλευσης. Στόχοι και σχέδια διαμορφώνονται στη νέα χώρα εγκατάστασης από άτομα τα οποία διαβιούν σε ένα διαφορετικό οικονομικό, τεχνολογικό, κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον για λογαριασμό εκείνων που έχουν μείνει πίσω. Συνήθως μετά από κάποιο ταξίδι επιστροφής ή από κάποια έκκληση για βοήθεια κινητοποιούνται και αποφασίζουν ανάλογα με τη δική τους οπτική και με βάση τις δικές τους προτεραιότητες ποιους θα βοηθήσουν, σε ποιο βαθμό και με ποιο τρόπο.²⁴ Όσον αφορά

---

²¹ Thomas Lacroix, *Hometown Organisations and Development Practices: Paper 2 of 2 on 'The migrant organisations of development: Unveiling the meta-structures of transnationalism'*. IMI Working Paper n°28, Οξφόρδη, International Migration Institute, 2010, σ. 5-7.

²² Roger Waldinger, *The Cross-Border Connection*, ό.π., σ. 164· Thomas Faist, ό.π., σ. 28.

²³ Βασίλης Νιτσιάκος, *Οι ορεινές κοινότητες της βόρειας Πίνδου*, ό.π., σ. 110-111.

²⁴ Roger Waldinger, *The Cross-Border Connection*, ό.π., σ. 166-167· Roger Waldinger, Eric Popkin, Hector Aquiles Magana, "Conflict and contestation in the cross-border community: hometown associations reassessed", *Ethnic and Racial Studies* 31, 5, 2008, σ. 859-861.

την οργανωτική δομή τους οι περισσότεροι εθνοτοπικοί μεταναστευτικοί σύλλογοι διακρίνονται από χαμηλή τυπική οργάνωση, ρευστό αριθμό μελών, ευκαιριακές συναντήσεις, βραχύβια λειτουργία και συχνά επανεμφάνισή τους μετά από χρόνια με καινούρια ονόματα. Καθώς λίγοι από αυτούς έχουν κάποιο θεσμικό εταίρο στην πατρίδα για να συνομιλούν, η επικοινωνία τους περιορίζεται για μεγάλο χρονικό διάστημα συνήθως στον πρόεδρο, τον τοπικό ιερέα ή κάποιο άλλο επιφανές μέλος της κοινότητας καταγωγής. Ο διαθέσιμος χρόνος και οι πόροι που εθελοντικά προσφέρουν βιοπαλαιστές μετανάστες, τα βιώματα των μελών και η πληροφόρηση που διαθέτουν για τις ανάγκες της πατρίδας, η σταδιακή συσσώρευση οργανωσιακής εμπειρίας επηρεάζουν τις αποφάσεις χρηματοδότησης.²⁵

Η επίδραση των συλλόγων στις κοινότητες καταγωγής εξαρτάται από την ποιότητα και το είδος των δεσμών μεταξύ των ίδιων των μεταναστών καθώς και των διασυνδέσεών τους με τους συμπατριώτες που έχουν μείνει πίσω. Η σωματειακή κινητοποίηση μπορεί να λειτουργήσει ως επιταχυντής της προόδου στις κοινότητες καταγωγής μπορεί όμως εξίσου να υπονομευτεί από το ιστορικό δυσπιστίας και πόλωσης της κοινότητας.²⁶ Ο δυναμισμός των συλλόγων έρχεται επίσης αντιμέτωπος με μια σειρά από διλήμματα και προκλήσεις που αφορούν τόσο τη λειτουργία τους όσο και στις σχέσεις τους με την κοινότητα καταγωγής. Χρειάζεται καταρχάς να ενθαρρύνουν την ενεργή συμμετοχή ατόμων με θεσμική απειρία στις δράσεις τους, να δεσμεύσουν μέλη με περιορισμένους και ασταθείς πόρους να αναλάβουν τις οικονομικές υποχρεώσεις που απορρέουν από την ένταξή τους σε αυτούς και να συγκρατήσουν στους κόλπους τους μετανάστες οι οποίοι τείνουν να αναπτύσσουν μέσα στο χρόνο πιο εξατομικευμένες συμπεριφορές. Στις περισσότερες περιπτώσεις η ενεργή δημόσια κοινωνικότητα χαρακτηρίζει έναν πυρήνα λίγων προσώπων, κατεξοχήν άντρες μετανάστες πρώτης γενιάς, οι οποίοι έχουν εξασφαλίσει κάποια εργασία και διεκδικούν τη διάκρισή τους στο εσωτερικό της κοινότητας. Εμπλέκει ωστόσο μια ευρύτερη βάση μελών η οποία περιορίζεται στην -όχι πάντα σε τακτική βάση- οικονομική στήριξη των εργασιών και των στόχων του συλλόγου. Συγκριτικά με άλλους μεταναστευτικούς συλλόγους, τα εθνοτοπικά σωματεία είναι πιο συμπεριληπτικά, όσον αφορά τις ηλικίες και τα κοινωνικά στρώματα, όχι όμως και ως

---

²⁵ Manuel Orozco, "Globalization and migration: The impact of family remittances in Latin America", *Latin American Politics and Society* 44, 2, 2002, σ. 41-66.

²⁶ Alejandro Portes, Patricia Landolt, "Social Capital: Promise and Pitfalls of its Role in Development", *Journal of Latin American Studies* 32, 2, 2000, σ. 543-544.

προς το φύλο ενώ εμφανίζονται εξαιρετικά ασταθή ως προς τον αριθμό των μελών τους.²⁷ Το γεγονός αυτό οπωσδήποτε σχετίζεται με την έντονη γεωγραφική κινητικότητα και τη ρευστή μεταναστευτική ιδιότητα των υποκειμένων. Επιπλέον όμως θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι βιοπαλαιστές μετανάστες αναλαμβάνουν συχνά ανταγωνιστικούς ρόλους και υποχρεώσεις και βιώνουν μεταβαλλόμενες σχέσεις και δεσμούς μέσα στο νέο περιβάλλον υποδοχής με αποτέλεσμα να απομακρύνονται εύκολα από τους συλλόγους. Καθώς μπορούν να ικανοποιήσουν την ανάγκη της συναναστροφής με οικεία πρόσωπα χωρίς εμπλοκή σε τυπικούς θεσμούς, επιλέγουν να εντάσσονται στους τελευταίους μόνο όταν το εκτιμώμενο κέρδος που θα αποκομίσουν από αυτούς είναι μεγαλύτερο από το ανθρώπινο και υλικό κόστος που απαιτεί η συμμετοχή τους σε αυτούς.²⁸ Οι περισσότεροι μετανάστες λοιπόν λειτουργούν περισσότερο ως «υποστηρικτές» των δραστηριοτήτων των συλλόγων κάθε φορά που γίνεται έκκληση για συνδρομή παρά ως «δημιουργοί»/«παραγωγοί» οι ίδιοι έργου. Είναι δηλαδή αυτοί που τροφοδοτούν οικονομικά τους συλλόγους όχι όμως αυτοί που καθορίζουν την ύπαρξη, τους στόχους και τις προτεραιότητές τους.²⁹

Η ομάδα αντίθετα που παράγει άμεσα έργο και που υποστηρίζει την οργανωτική ζωή των συλλόγων είναι αναμφισβήτητα η διοικητική ελίτ τους. Οι διοικητικές θέσεις προσελκύουν τα πιο δραστήρια μέλη τα οποία είναι διατεθειμένα να αναλάβουν τις περισσότερες ευθύνες και ικανά να ασκήσουν επιρροή στους υπολοίπους. Όπως υποστηρίζεται, οι σύλλογοι διοικούνται «από τα πάνω», δηλαδή από μετανάστες που είναι χρόνια εγκατεστημένοι στο κράτος υποδοχής και σε μεγάλο βαθμό κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά ενταγμένοι σε αυτό. Διαθέτουν πόρους που τους προσδίδουν κύρος και αξιοπιστία απέναντι στα υπόλοιπα μέλη και που μπορούν να αξιοποιηθούν για λογαριασμό της κοινότητας, όπως πολιτογράφηση, σχετικό οικονομικό πλούτο, γλωσσικές δεξιότητες και μόρφωση, γνώσεις, εμπειρία και δίκτυα.³⁰ Πρόκειται συνήθως για επιχειρηματίες, δημοσιογράφους, δικηγόρους, γιατρούς, εκπαιδευτικούς και ιερείς οι οποίοι ασκούν «διαχειριστικό έργο», διαθέτουν δηλαδή το ανθρώπινο και κοινωνικό κεφάλαιό τους προκειμένου ο σύλλογος να επιδείξει συγκεκριμένα επιτεύγματα.³¹ Οι διοικήσεις ξεκινούν να λειτουργούν ακολουθώντας συνήθως μια

---

²⁷ Jose C. Moya, "Immigrants and Associations", *ό.π.*, σ.853-854.

²⁸ R. Waldinger, *The Cross-Border Connection*, *ό.π.*, σ. 159- 162· R. Waldinger et al., "Conflict and contestation in the cross-border community", *ό.π.*, σ. 852-855.

²⁹ Paul G. Schervish, Andrew Herman, *Empowerment and beneficence*, *ό.π.*, σ. 92-93.

³⁰ Th. Lacroix, "Transnationalisme villageois et développement: Kabyles algériens, Chleuhs marocains en France et Panjabis indiens en Grande-Bretagne", *REMI* 28, 2012, σ. 72-73.

³¹ Paul G. Schervish, Andrew Herman, *Empowerment and beneficence*, *ό.π.*, σ. 95-96.

άτυπη οργάνωση, χρειάζεται ωστόσο γρήγορα να μνηθούν σε στοιχειώδεις οργανωτικές και διοικητικές πρακτικές όπως τη διαμόρφωση και την τήρηση των καταστατικών, τη σύγκληση συνελεύσεων, τη σύνταξη πρακτικών και ετήσιων απολογισμών, τον έλεγχο των εσόδων-εξόδων, τη διενέργεια τραπεζικών συναλλαγών. Αν και εθελοντική δουλειά και ιδιαίτερα απαιτητική όσο οι εργασίες των συλλόγων μεγαλώνουν, η δυνατότητα συσσώρευσης κοινωνικού και οικονομικού κεφαλαίου αποτελεί κίνητρο ενεργής ενασχόλησης με τη διοίκηση παρόλο που τελικά αυτή μονοπωλείται μάλλον από μια αυτοαναπαραγόμενη ολιγαρχία.³² Ο διεθνικός χαρακτήρας των δράσεων πολλών εθνοτοπικών συλλόγων ενθαρρύνει τις υποψίες και τις κατηγορίες για οικονομική διαφθορά και κατάχρηση των αξιωμάτων στο εσωτερικό τους δίνοντας κίνητρα σε πολλά μέλη να απομακρυνθούν από αυτούς.

Οι μεταναστευτικοί σύλλογοι έχουν να αντιμετωπίσουν επίσης την απόκλιση απόψεων και συμφερόντων μεταξύ μελών με άνισο κοινωνικο-οικονομικό στάτους και διαφορετική μόρφωση (π.χ. εργάτες και μικροεπιχειρηματίες), τα προσωπικά μικροσυμφέροντα, τους εσωτερικούς ανταγωνισμούς, τις ιδεολογικές και πολιτικές διαιρέσεις οι οποίες μεταφέρονται από την κοινότητα καταγωγής στη χώρα εγκατάστασης, δημιουργούν διχόνοιες και συχνά οδηγούν στον κίνδυνο της διάσπασης ή και της διάλυσής τους. Συχνά μάλιστα χρειάζεται να κρατήσουν αποστάσεις από τις κυβερνήσεις των κρατών καταγωγής οι οποίες επιδιώκουν να τους προσεταιριστούν ή και να τους χειραγωγήσουν προκειμένου να επωφεληθούν από τις οικονομικές ή και πολιτικές διεθνικές δράσεις τους. Η πολιτική ουδετερότητα εξαγγέλλεται ως καταστατική αρχή των περισσότερων συλλόγων, προϋπόθεση της αρμονικής λειτουργίας τους και της επίτευξης των διακηρυγμένων στόχων τους, σπάνια ωστόσο ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα.³³ Ο χαρακτήρας τους είναι έντονα πολιτικός όχι μόνο επειδή στην προσπάθειά τους να αναπτύξουν κοινωφελή δράση για λογαριασμό της μεταναστευτικής κοινότητας ή της κοινότητας καταγωγής έρχονται όλο και πιο συχνά σε επαφή και διαπραγματεύσεις με κρατικούς φορείς, ισχυροποιούν ή και υπονομεύουν τοπικά κέντρα εξουσίας αλλά και επειδή συχνά αποτελούν για τα μέλη τους προνομιακό πεδίο πολιτικής δραστηριότητας. Σε γενικές γραμμές πάντως, όπως

---

³² Βλ. το «σιδερένιο νόμο της ολιγαρχίας» του Robert Michels ο οποίος διέπει κατεξοχήν τις μεγάλες οργανώσεις. Χριστίνα Κουλούρη, *ό.π.*, σ. 199-200.

³³ João Sardinha, *Immigrant Associations, Integration and Identity*, *ό.π.*, σ. 80-81· R. Waldinger, *The Cross-Border Connection*, *ό.π.*, σ. 163· Al. Portes, P. Landolt, “Social Capital: Promise and Pitfalls of its Role in Development”, *ό.π.*, σ. 545-547· Al. Portes, “Conclusion: Theoretical Convergencies and Empirical Evidence in the Study of Immigrant Transnationalism”, *ό.π.*, σ. 879.

όλες οι εθελοντικές συσσωματώσεις, έτσι και οι μεταναστευτικοί σύλλογοι προσπαθούν να αποδυναμώνουν τις υπάρχουσες διαφορές και αντιπαραθέσεις μεταξύ των μελών προτάσσοντας το κοινό συμφέρον και την ενότητα. Καθοριστικός για την προώθηση της συνεργασίας είναι ο ρόλος της διοίκησης και η ανάπτυξη δεξιοτήτων όπως η ικανότητα πειθούς, ο χειρισμός των διαφωνιών, η εξομάλυνση των διαφορών και ο συμβιβασμός των αντιτιθέμενων συμφερόντων.³⁴

Οι μελετητές έχουν επισημάνει τον έμφυλο χαρακτήρα της διοίκησης των μεταναστευτικών συλλόγων. Αν και οι γυναίκες εμφανίζονται ιδιαίτερα δραστήριες σε άτυπες συσσωματώσεις οι οποίες επικεντρώνονται στην επίλυση πρακτικών προβλημάτων που αφορούν τη χώρα εγκατάστασης, παρατηρείται επίσης σταδιακά ένα σχετικό ενδιαφέρον για συμμετοχή και στους τυπικούς συλλόγους οι οποίοι ιδρύονται με πρωτοβουλία των ανδρών και στόχο την αρωγή προς τις κοινότητες καταγωγής.³⁵ Ωστόσο η συμμετοχή των γυναικών περιορίζεται σε βοηθητικούς και συμπληρωματικούς ρόλους οι οποίοι αναπαράγουν και ενισχύουν έμφυλα στερεότυπα για τη θηλυκότητα, τον ανδρισμό, τη σεξουαλικότητα και τις έμφυλες σχέσεις. Ρόλοι που θέλουν τις γυναίκες ως στολίδια, τροφούς, φορείς παράδοσης και απλούς παρατηρητές ενώ αντίθετα τους άνδρες ως ενεργούς πολίτες, διεκδικητές, συνομιλητές του κράτους συμβάλλουν στη θεσμοποίηση και κανονικοποίηση του αποκλεισμού των γυναικών από θέσεις εξουσίας εντός των συλλόγων. Τα κίνητρα για την ενεργή συμμετοχή των γυναικών είναι περιορισμένα ενώ καθοριστικά θεωρείται ότι είναι τα δομικά εμπόδια που συναντούν, όπως η έλλειψη πολιτικής κουλτούρας και χρόνου λόγω των πολλαπλών και κοινωνικά καθορισμένων ρόλων που έχουν να επιτελέσουν στην καθημερινότητά τους. Η όλο και πιο περίπλοκη θεσμική και απρόσωπη δομή των συλλόγων η οποία απαιτεί ειδικές οργανωτικές δεξιότητες σε συνδυασμό με τις πολιτικές που χρειάζονται να αναπτυχθούν για την υλοποίηση των σχεδίων τους, μεταξύ αυτών η κινητοποίηση έμφυλων δικτύων εξουσίας, συμβάλλουν στη διαίωση της ανδρικής κυριαρχίας στο εσωτερικό τους.³⁶

---

³⁴ Louin Goldring, "The Gender and Geography of Citizenship in Mexico-U.S. Transnational Spaces", *Identities* 7, 4, 2001, σ. 514· Patricia Landolt, Lilian Autler, Sonia Baires, "From Hermano Lejano to Hermano Mayor: the dialectics of Salvadoran transnationalism", *Ethnic and Racial Studies* 22, 2, 1999, σ. 308· Δήμητρα Βασιλειάδου, «Ανδρική κοινωνικότητα στην αστική Αθήνα: η Αθηναϊκή Λέσχη (1875-1940)», *Μνήμων* 30, 2009, σ. 190.

³⁵ Marlou Schrover, Floris Vermeulen, "Immigrant Organisations", *ό.π.*, σ. 827.

³⁶ Louin Goldring, "The Gender and Geography of Citizenship", *ό.π.*, σ. 501-537· José Itzigsohn, Silvia G. Saucedo, "Immigrant Incorporation and Sociocultural Transnationalism", *ό.π.*, σ. 790.

Οι μεταναστευτικοί εθνοτοπικοί σύλλογοι ενσωματώνουν την κοινωνική αλλαγή. Εξελίσσονται και προσαρμόζονται στις αλλαγές που υφίσταται η μεταναστευτική κοινότητα, το κράτος υποδοχής και οι ίδιες οι μεταναστευτικές ροές. Οι μετασχηματισμοί τους αφορούν τον τρόπο λειτουργίας τους (σταδιακός εκμοντερνισμός των οργανωτικών τους δομών), τη σύνθεσή τους (συμμετοχή γυναικών, μεγαλύτερη οικονομικο-κοινωνική διαφοροποίηση των μελών), τα καθήκοντα και τα προσόντα της ηγεσίας (ανάδειξη ατόμων με ικανότητες και δεξιότητες οι οποίες τους επιτρέπουν να κινητοποιήσουν περισσότερους πόρους), το πεδίο των δραστηριοτήτων τους (π.χ. αναπτυξιακά έργα), τη γλώσσα που χρησιμοποιούν για να αρθρώσουν τα αιτήματά τους και να υλοποιήσουν τα σχέδιά τους και φυσικά τις σχέσεις τους με την ίδια την κοινότητα καταγωγής.³⁷

β. Ιστοριογραφία

Οι μεταναστευτικοί τοπικοί σύλλογοι προσέλκυσαν το επιστημονικό ενδιαφέρον τις δεκαετίες του 1950 και 1960. Ακολουθώντας δομιστικές προσεγγίσεις, οι κατά βάση κοινωνιολογικές και ανθρωπολογικές αναλύσεις αυτής της περιόδου προσέγγισαν την οργανωμένη κοινωνικότητα των μεταναστών ως μηχανισμό ενσωμάτωσής τους στην κοινωνία υποδοχής. Ο βαθμός «θεσμικής πληρότητας» μιας μεταναστευτικής κοινότητας καθόριζε, σύμφωνα με την κλασική μελέτη του Breton, την ένταξή της στο νέο περιβάλλον σε συνθήκες έντονων και γοργών κοινωνικών αλλαγών.³⁸ Με την έρευνα να περιστρέφεται κυρίως γύρω από τους εσωτερικούς μετανάστες η συγκρότηση τοπικών συλλόγων και η ανάπτυξη αλληλέγγυων και ψυχαγωγικών πρακτικών ερμηνεύονταν ως προεκτάσεις της κοινωνικής οργάνωσης των αγροτικών πληθυσμών οι οποίες τους παρέιχαν νόημα και ασφάλεια μέσα στο νέο, αστικοποιημένο περιβάλλον.³⁹

Από τη δεκαετία του 1980 με τη μετατόπιση της οπτικής πολλών κοινωνικών επιστημόνων στις στρατηγικές των υποκειμένων «οι σύλλογοι άρχιζαν να διερευνώνται

---

³⁷ Th. Lacroix, *Hometown Organizations and Development Practices*, ό.π.: Robert C. Smith, “Transnational Localities: Community, Technology and the Politics of Membership within the Context of Mexico and US. Migration”, στο Michael P. Smith, Luis Ed. Guarnizo (επιμ.), *Transnationalism from below*, ό.π., σ. 205.

³⁸ Raymond Breton, «Institutional Completeness of Ethnic Communities », ό.π..

³⁹ Βλ. σχετική βιβλιογραφία στο Gabriella Aspraki, “Karagatsiot Voluntary Associations: ‘Out of love for our village’ ”, *Journal of Modern Greek Studies* 22, 2, 2004, σ. 137-140.

ως ένα ευρύτερο πεδίο εξουσίας, ανταγωνισμού και επιρροής».⁴⁰ Μέσα από συγκριτικές μελέτες επιχειρήθηκε η ανάδειξη νέων πτυχών του σωματειακού φαινομένου, όπως η ποικιλομορφία και η ρευστότητά του, η επιρροή του στη διαμόρφωση της εθνοτικής ταυτότητας των μεταναστευτικών πληθυσμών και οι διασυνδέσεις του με τις κοινότητες καταγωγής.⁴¹ Η αλλαγή παραδείγματος τη δεκαετία του 1990 επέτρεψε μια διαφορετική αποτίμηση του ρόλου των συλλόγων. Ο νέος αναπτυξιακός λόγος (discourse) που αναπτύχθηκε από κρατικούς φορείς, διεθνείς οργανισμούς και μη κυβερνητικές οργανώσεις μέσα στο πλαίσιο της εντεινόμενης παγκοσμιοποίησης και του νεοφιλελευθερισμού ανέδειξε το ρόλο των διασπορών ως διεθνικών φορέων ανάπτυξης. Δόθηκε έμφαση στη δυνατότητα των διεθνικών κοινοτήτων να λειτουργήσουν ως διορθωτικοί μηχανισμοί των κρατικών ανεπαρκειών μέσω της αξιοποίησης του κοινωνικού τους κεφαλαίου (της *αμοιβαιότητας/ reciprocity*, της *θεσμοθετημένης εμπιστοσύνης/ enforceable trust* και της *συλλογικής αλληλεγγύης/ bonded solidarity*) και της κινητοποίησης ποικίλων πόρων για λογαριασμό των κρατών καταγωγής: γνώσης και επαγγελματικής εμπειρίας, πολιτικών ιδεών, εμβασμάτων και επενδύσεων.⁴² Ειδικά όσον αφορά την οικονομική τους δυναμική, αναγνωρίστηκε ότι τα ποσά που αποστέλλονται συλλογικά και οργανωμένα προς όφελος των κοινοτήτων καταγωγής αποτελούν «πόρους υψηλής ποιότητας» οι οποίοι μπορούν να λειτουργήσουν μετασχηματιστικά για τις τοπικές υποδομές και την ποιότητα ζωής των κατοίκων λόγω και της εξω-οικονομικής διάστασής τους.⁴³

Τα διεθνικά δίκτυα και οι μεταναστευτικοί σύλλογοι βρέθηκαν μετά το 1990 στο επίκεντρο των αισιόδοξων σχεδίων των εθνικών και διεθνών οικονομικών αναπτυξιακών οργάνων.⁴⁴ Αναδείχτηκαν ως ένας «ερασιτεχνικός αναπτυξιακός μηχανισμός» ο οποίος μπορούσε να αξιοποιηθεί από κρατικούς και υπερεθνικούς «επαγγελματίες της ανάπτυξης» για να ανακουφίσει τη φτώχεια στον Παγκόσμιο Νότο.⁴⁵ Στη διεθνή ανάπτυξη, διάδοση και εξέλιξη των εθνοτοπικών συλλόγων εστίασε και η ακαδημαϊκή κοινότητα στο πλαίσιο της διερεύνησης των πολύπλοκων και

---

⁴⁰ Pnina Werbner, "The organization of giving and ethnic elites: Voluntary associations amongst Manchester Pakistanis", *Ethnic and Racial Studies* 8, 3, 1985, σ. 368-388.

⁴¹ Saskia Sassen, "Formal and Informal Associations: Dominicans and Colombians in New York", *IMR* 13, 2, 1979, σ. 314-332· John Rex et al., *Immigrant Associations in Europe*, Aldershot, Gower, 1987.

⁴² Για τη στροφή του πολιτικού και ακαδημαϊκού ενδιαφέροντος στην αναπτυξιακή δυναμική των μεταναστευτικών συλλόγων βλ. Thomas Faist, *ό.π.*, σ. 21-42.

⁴³ Louin Goldring, "Family and collective remittances to Mexico", *ό.π.*, σ. 808, 822-823.

⁴⁴ Thomas Faist, *ό.π.*, σ. 22.

⁴⁵ Claire Mercer, Ben Page, Martin Evans, "Unsettling Connections: transnational Networks, Development and African Home Associations," *Global Networks* 9, 2, 2009, σ. 141-161.

δυναμικών διεργασιών οι οποίες λαμβάνουν χώρα στο εσωτερικό των μεταναστευτικών κοινοτήτων. Οι σύλλογοι θεωρήθηκαν ως οι κατεξοχήν θεσμοποιημένες διεθνικές πρακτικές των μεταναστών οι οποίες καλύπτουν κοινωνικο-πολιτισμικές ανάγκες του διεθνικού πεδίου, έχουν σημαντικές οικονομικές προεκτάσεις και μεγάλη ορατότητα.⁴⁶ Διαβλέποντας την αλληλεπίδραση των πρακτικών και των φορέων της «*διεθνικότητας από τα κάτω*», οι μελετητές ερμήνευσαν το σχηματισμό των εθνοτοπικών συλλόγων ως απόρροια της δυναμικής των οικογενειακών εμβασμάτων. Όπως υποστηρίχθηκε, οι χρηματικές ροές οι οποίες βελτιώνουν τους όρους διαβίωσης των νοικοκυριών λειτουργούν ευεργετικά και σε επίπεδο κοινότητας. Θέτουν τις βάσεις για τη διεθνική επικοινωνία των οικογενειών, καθώς επίσης και τη σύσφιξη των σχέσεων των ίδιων των αποδήμων ενθαρρύνοντας τη διοχέτευση συλλογικών πόρων για τις ανάγκες της τοπικής κοινότητας.⁴⁷

Η βιβλιογραφική παραγωγή μετά το 1990 στις δυο πλευρές του Ατλαντικού υπήρξε ωστόσο από την αρχή άνιση, καθώς η πλειονότητα των ερευνητών επικεντρώθηκε στις ΗΠΑ και στους σύγχρονους εθνοτοπικούς συλλόγους των μεταναστών της Κεντρικής και Λατινικής Αμερικής. Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια διεύρυνση του ερευνητικού ενδιαφέροντος στις σωματειακές πρακτικές και των ασιατικών μεταναστευτικών πληθυσμών στις ΗΠΑ (π.χ. Κινέζων και Ινδών), όπως επίσης και στη συγκριτική εξέταση της ανάπτυξης του φαινομένου σε ευρωπαϊκά κράτη υποδοχής.⁴⁸ Συνεχίζουν ωστόσο να παραμένουν ελάχιστες οι ιστορικές προσεγγίσεις του φαινομένου. Μπορεί δηλαδή να αναγνωρίστηκε το ιστορικό βάθος της μεταναστευτικής συλλογικότητας, οι ιστορικές μελέτες ωστόσο που έχουν ως σήμερα εκπονηθεί περιορίζονται σε άρθρα ή σε συγκριτικές επισκοπήσεις των μεταναστευτικών ρευμάτων του 20ού αιώνα στις ΗΠΑ και σε συγκεκριμένες ομάδες, όπως τους Εβραίους και τους Λατινοαμερικάνους. Το έργο του Daniel Soyer για τους εβραϊκούς συλλόγους της Νέας Υόρκης παραμένει η μοναδική μονογραφία η οποία έχει αναδείξει την έκταση των διεθνικών θεσμικών δεσμών των μεταναστών στις αρχές του 20ού αιώνα.⁴⁹

---

⁴⁶ José Itzigsohn, Silvia G. Saucedo, “Immigrant Incorporation and Sociocultural Transnationalism”, *ό.π.*, σ. 766-798· Alejandro Portes, Cristina Escobar, Alexandria Walton Radford, “Immigrant Transnational Organizations and Development: A Comparative Study”, *IMR* 41, 1, 2007, σ. 245.

⁴⁷ Manuel Orozco, “Globalization and migration”, *ό.π.*, σ. 7-11.

⁴⁸ Βλ. για παράδειγμα, την έρευνα του Alejandro Portes γύρω από τους συλλόγους δεκαοκτώ μεταναστευτικών ομάδων σε πέντε κράτη υποδοχής. Alejandro Portes, Patricia Fernández-Kelly, *The State and the Grassroots: Immigrant Transnational Organizations in Four Continents*, Νέα Υόρκη, Οξφόρδη, Berghahn Books, 2015.

⁴⁹ Nancy Foner, *From Ellis Island to JFK*, *ό.π.*· Daniel Soyer, *Jewish Immigrant Associations*, *ό.π.*.

ΤΟ ΣΩΜΑΤΕΙΑΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΚΑΙ ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ

1. Οι διατοπικοί δεσμοί των Ελλήνων μεταναστών

Τα πρώτα πλαίσια αναφοράς των μεταναστών που έφταναν από το ελληνικό βασίλειο στην Αμερική σχετίζονταν κυρίως με τη θρησκεία, τους συγγενικούς δεσμούς και τον τόπο καταγωγής τους.⁵⁰ Στα χρόνια της μαζικής εξόδου η πατρίδα δεν ταυτιζόταν τόσο με την Ελλάδα ως πολιτική οντότητα· νοηματοδοτούνταν ως ένας συγκεκριμένος κοινωνικός τόπος, δηλαδή ως το χωριό, η επαρχία ή ακόμα και η γειτονιά με τους προσωπικούς και κοινωνικούς δεσμούς που ο τόπος αυτός είχε συνυφάνει.⁵¹ Η ισχυρή ταύτιση των κατοίκων της Παλαιάς Ελλάδας με τις κοινότητές τους η οποία απέρρευε από τη γεωγραφική και οδική απομόνωσή τους,⁵² τη διοικητική οργάνωση και τις κρατικές πολιτικές⁵³ και το ιστορικό παρελθόν μεταφερόταν στο Νέο Κόσμο και ανασυγκροτούνταν μέσα από τα μεταναστευτικά δίκτυα. Τα τελευταία συνέδεαν χωριά και επαρχίες του Ελληνικού Βασιλείου με αμερικανικές μεγαλουπόλεις ορίζοντας διατοπικούς δεσμούς,⁵⁴ όπως επιβεβαίωνε και ο Έλληνας Πρόξενος της Νέας Υόρκης σε έκθεσή του προς το Υπουργείο Εξωτερικών το 1907: *«Άμα αφικνούμενοι [οι εξ ελληνικών λιμένων μετανάσται] διασκορπίζονται εις όλα τα μέρη της Συμπολιτείας, έκαστος αυτών μεταβαίνων εις ορισμένον μέρος ένθα έχει*

⁵⁰ Ισχυροί ήταν φυσικά οι τοπικοί δεσμοί και για όσους προέρχονταν από την πολυεθνική Οθωμανική Αυτοκρατορία. Με σημεία αναφοράς τον τόπο καταγωγής και τη θρησκευτική ένταξη οι Έλληνες μετανάστες στην Αμερική λειτούργησαν σε πρώτη φάση ως «διατοπικά» υποκείμενα και σταδιακά ανέπτυξαν νέες κατηγορικές ταυτίσεις με κριτήριο τη γλώσσα, την ταξική και την εθνική συνείδηση. Βλ. Γιάννης Παπαδόπουλος, «Οι μετανάστες από τη Μακεδονία στη Βόρεια Αμερική από “διατοπικά” σε “διεθνικά” υποκείμενα», *Αρχειοτάξιο* 11, Ιούνιος 2009, σ. 37- 54.

⁵¹ Ιωάννα Λαλιώτου, *Διασχίζοντας τον Ατλαντικό*, ό.π., σ. 192.

⁵² Με εξαίρεση το σιδηροδρομικό άξονα που εξυπηρετούσε τις ανεπτυγμένες περιοχές εμπορικών καλλιεργειών της Πελοποννήσου («τόξο της σταφίδας»), το οδικό δίκτυο ήταν ανεπαρκές και υποκαθίστατο από τις ανθούσες ακτοπλοϊκές γραμμές. Δεν ήταν ασυνήθιστο λοιπόν γειτονικές περιοχές να παραμένουν κλειστές και απομονωμένες η μία από την άλλη και οι κάτοικοι να βγαίνουν εκτός των κοινοτήτων τους σπάνια και μόνο για κοντινές αποστάσεις. Ειδικά ο νομός Λακωνίας θεωρούνταν ο πιο απομονωμένος αφού στερούνταν σιδηροδρομικής σύνδεσης με την πρωτεύουσα και οδικής επικοινωνίας με επαρχιακές αρτηρίες. Η οδική απομόνωση ενίσχυε ακόμα περισσότερο τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες και παρεμπόδιζε την οικονομική συνοχή των πληθυσμών του Ελληνικού Βασιλείου. Βλ. Λευτέρης Παπαγιαννάκης, *Οι Ελληνικοί Σιδηρόδρομοι 1882-1910*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1990, σ. 61-72.

⁵³ Τις τοπικές ιδιαιτερότητες ενίσχυε το ίδιο το σύστημα των διοικητικών υπηρεσιών το οποίο παρέμενε παράλληλο από την εποχή των Βαυαρών. Μέχρι την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα οι πανίσχυροι πολυκοινοτικοί δήμοι λειτουργούσαν αντισυσπειρωτικά και διαφοροποιητικά στο πλαίσιο του ενοποιημένου κράτους. Με το Νόμο ΔΝΖ' του 1912 και τη θέσπιση μεμονωμένων δήμων και κοινοτήτων η διαδικασία λήψης των αποφάσεων συγκεντρώθηκε στην πρωτεύουσα και ο κρατικός μηχανισμός μπορούσε στο εξής να λειτουργεί πιο αποτελεσματικά. Βλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Εισαγωγή», ό.π., σ. 11-12.

⁵⁴ Για τους διατοπικούς δεσμούς των Ιταλών μεταναστών βλ. Rudolph J. Vecoli, “Contadini in Chicago: A Critique of the Uprooted”, *The Journal of American History* 51, 3, 1964, σ. 407-408.

συγγενείς ή φίλους ή συγχωριούς του». ⁵⁵ Τα δίκτυα κατηύθυναν αλυσιδωτά συντοπίτες σε συγκεκριμένες πόλεις και γειτονίες, κατοικίες και είδη εργασίας ενώ τους τροφοδοτούσαν με τοπικά προϊόντα, συζύγους, πληροφορίες και μηνύματα από τους οικείους. Οικοδομούσαν ένα εκτεταμένο διατλαντικό σύστημα επικοινωνίας και κοινωνικού ελέγχου διασφαλίζοντας έτσι την εξ αποστάσεως άσκηση κοινωνικής πίεσης και τη διαχείριση των οικογενειακών και κοινοτικών υποθέσεων. ⁵⁶

Οι τοπικοί δεσμοί αντανakλώνταν επίσης στην κοινωνική ζωή και την κοινοτική οργάνωσή τους οι οποίες ανασυγκροτούσαν το κοινωνικό περιβάλλον του τόπου προέλευσής τους. Στις αμερικανικές μεγαλουπόλεις οι μετανάστες συνέχιζαν να «αναγνω[ρίζουν] τη[ν] ταυτότητά τους σε ένα κοινό, τοπικά προσδιορισμένο και περιορισμένο χώρο αλληλογνωριμίας». ⁵⁷ Ο Saloutos ανέφερε χαρακτηριστικά ότι «οι Έλληνες [μετανάστες] συνήθιζαν να δουλεύουν, να κοιμούνται, να τρώνε και να πίνουν σύμφωνα με τα χωριά, τις περιοχές και τις επαρχίες προέλευσής τους» και απέδιδε τη δυσκολία υπέρβασης του τοπικισμού στα διαφορετικά έθιμα, στην περηφάνια, την αυτοπεποίθηση και το ιδιαίτερα αναπτυγμένο ανταγωνιστικό πνεύμα. ⁵⁸ Η αυτονομήσή τους από τα τοπικά δίκτυα προσέκρουε βέβαια και σε πρακτικές ανάγκες: άγνοια της γλώσσας και των κωδίκων του νέου περιβάλλοντος, ανάγκη εξοικονόμησης χρημάτων και αναζήτησης ψυχολογικής ασφάλειας σε οικεία πλαίσια αναφοράς και σε γνώριμες κοινωνικές σχέσεις. Οι διατοπικοί δεσμοί ενισχύονταν ακόμα περισσότερο καθώς οι μετανάστες οι οποίοι ήλπιζαν ότι θα βρεθούν στη «γη της Επαγγελίας», έρχονταν αντιμέτωποι με τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης και εργασίας. Η εποχικότητα των εργασιών και τα ακανόνιστα μεροκάματα, η απουσία κρατικών δομών προστασίας των ασθενών, των τραυματισμένων και των ανέργων επέβαλλαν την προσφυγή στην αρωγή και αλληλεγγύη των τοπικών δικτύων. ⁵⁹

Η μορφή της εγκατάστασης των Ελλήνων μεταναστών στις αμερικανικές μεγαλουπόλεις υπαγορεύτηκε από τον ομαδικό χαρακτήρα της μετακίνησής τους (*group settlements*), τη συγγενική σύνθεση των ομάδων (*kinship groups*), τη συνεχή ανατροφοδότηση των συσσωματώσεων με νέες αφίξεις συγχωριανών και συνεπαρχιωτών (*chain settlements*), καθώς επίσης την προσέλκυση σταδιακά στην ίδια

---

⁵⁵ Παρατίθεται στο Γρ. Κουρτούμη-Χαντζή, *ό.π.*, σ. 297.

⁵⁶ Nina Glick-Schiller, “Transmigrants and Nation States”, *ό.π.*, σ. 100· Eva Morawska, “Return Migrations”, *ό.π.*, σ. 281-282.

⁵⁷ Λίνα Βεντούρα, *Μετανάστευση και Έθνος*, *ό.π.*, σ. 76.

⁵⁸ Theodore Saloutos, *The Greeks in the United States*, *ό.π.*, σ. 76.

⁵⁹ Nina Glick-Schiller, “Transmigrants and Nation States”, *ό.π.*, σ. 100.

περιοχή ανεξάρτητων άλλων εθνοτοπικών ομάδων (*gravitation settlements*) με στόχο την αντιμετώπιση των κοινών προβλημάτων, όπως την απόρριψη και το στιγματισμό από το «γηγενή» πληθυσμό, τις δυσκολίες προσαρμογής κλπ.⁶⁰ Έτσι, οι πρωτοπόροι Λακεδαιμόνιοι και Αρκάδες, κατευθύνονταν στις Ανατολικές και Μεσοδυτικές Πολιτείες και κυρίως στο Σικάγο και το Λόουελ, οι Αργεΐτες στην Ατλάντα, οι Αραχωβίτες της Σπάρτης στη Βόρειο και Νότιο Καρολίνα, οι Κρητικοί στο Σολτ Λέικ Σίτυ της Γιούτα, οι Δωδεκανήσιοι και οι Αιγινήτες στο Τάρπον Σπρινγκς της Φλόριδα.⁶¹ Φυσικά, οι ελληνικές κοινότητες που συγκροτήθηκαν στα μεγάλα αστικά κέντρα μέσα από τη συγκέντρωση πολυάριθμων μεταναστών δεν θα πρέπει σε καμία περίπτωση να ιδωθούν ως ένα ομοιογενές και αρραγές σύνολο, αλλά αντίθετα ως ένα άθροισμα υποομάδων οι οποίες διακρίνονταν από τις επιμέρους τοπικές και περιφερειακές διαιρέσεις, ταυτόχρονα όμως και τις ευρύτερες πολιτισμικές ταυτίσεις τους (π.χ. γλωσσικές και πολιτικές).⁶²

Ακολουθώντας ο ένας τον άλλο, οι Έλληνες μετανάστες στρέφονταν επίσης σε συγκεκριμένους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας σε κάθε έναν από τους οποίους διακρίνονταν διαφορετικές εθνοτοπικές ομάδες. *«Εις αυτάς τας Πολιτείας απαντώνται τα μεγαλύτερα κέντρα των εργατών μας: το Λόουελ με τους Έλληνας υφαντάς, το Λυν και το Μάντσεστερ με τους υποδηματοποιούς και τους βυρσοδέψας μας, το Πιτσβούργον με τους θνητούς ηφαίστους των απειραρίθμων σιδηρουργείων του, το Σικάγον, η Κάνσας Σίτυ, ο Άγιος Λουδοβίκος, η Ομάχα και η Σόλτ Λέϊκ Σίτυ με τους φερεοίκους εργάτας των γραμμών, η Μπίγγαμ, η Γκρέϊ Φωλς, το Ήλυ και το Δένβερ με τους μεταλλωρύχους, η Πόρτλαντ, η Αβερδών και η Σηάτλη με τους υλοτόμους κυριαρχώντας μεταξύ των άλλων εργατών. [...] Έκαστον εργατικόν κέντρον του εσωτερικού έχει μεταξύ των Ελλήνων εργατών μίαν κυριαρχούσαν ομάδα συνεπαρχιωτών [...]. Αλλού κυριαρχούν λόγου χάρη οι Λακεδαιμόνιοι, αλλού οι Μεσσήνιοι, αλλού οι Αργεΐοι, αλλού οι Ακαρνανές, αλλού οι Μακεδόνες, αλλού οι Κρήτες και ούτω καθεξής».*⁶³

Οι τοπικές ταυτίσεις παρείχαν οφέλη και ισχύ, δημιουργούσαν ασφάλεια, εμπιστοσύνη και ισχυρή αλληλεγγύη. Αντιπάθειες και βίαιες συγκρούσεις μεταξύ των εθνοτοπικών ομάδων ήταν πολύ συχνές ειδικά στα σιδηροδρομικά συνεργεία.

---

⁶⁰ Evangelos C. Vlachos, *The Assimilation of Greeks in the United States: with Special Reference to the Greek Community of Anderson, Indiana*, Αθήνα, National Centre of Social Researches, 1968, σ. 75.

⁶¹ Μπάμπης Μαλαφούρης, *Έλληνες της Αμερικής 1528-1948*, ό.π., σ. 193. Αλέξ. Κιτρορέφ, «Υπερατλαντική μετανάστευση», ό.π., σ. 153-159.

⁶² Evangelos C. Vlachos, *The Assimilation of Greeks in the United States*, ό.π., σ. 76-81.

⁶³ *Μηνιαία Εικονογραφημένη Ατλαντίς*, Απρίλιος 1912, σ. 6-7.

Ξεκινούσαν από μικροπαρεξηγήσεις, από έχθρες οι οποίες μεταφέρονταν από την πατρίδα και φυσικά από τον ανταγωνισμό για την εργασία, όπως διαφαίνεται και στο περιστατικό συμπλοκής που κατέγραψε στο ημερολόγιό του ο μετανάστης Χρήστος Θεοδωρακόπουλος: «[E]πήγα εις το Λύνγγον Νεμπράσκα με 25 πατριώτες Καλαβρυτινούς και 30 Μεσσήνιοι να εργασθούμε εις την γραμμήν με 1,60 την ημέραν. Όπου μας λέγη ο Μπόσης ότι όλοι ομού θα εκλέξουμε έναν να ομιλεί την αγγλικήν καλά ως διερμηνέα. Τότε οι Καλαβρυτινοί εκλέξαμε ιδικόν μας, και οι Μεσσήνιοι ήθελαν ιδικόν τους. Προήλθε σύγχησις και εβρισθήκαμε, όπου αρχίσαμε πρώτον τας γροθιές κατόπιν με ξύλα, με πέτρες, όπου εμαχόμεθα περίπου από μισή ώραν, όπου ετραυματίσθησαν πολλοί εκατέρωθεν. Τέλος ενικήσαμεν τους Μεσσηνίους και έφυγαν και εμείναμε εμείς και εργασθήκαμε όλον το καλοκαίρι έως τον Δεκέμβριον του 1909. Έγινε σχεδόν μάχη, σαν Τούρκοι με Έλληνες στο Σαραντάπορο! Αφού εβγήκαν άλλοι πολίται και εθαύμασαν τα γεγονότα, ενώ μας έλεγαν να μας δώσουν 1.000 δολάρια να ξαναπαίζουμε άλλην μια φορά αυτήν την μάχην!»⁶⁴ Ο συγχωριανός λειτουργούσε κατά αντίστιξη του «ξένου», με τον τελευταίο όμως να μην ταυτίζεται αποκλειστικά με τον αλλοεθνή ή τον αλλόθρησκο, αλλά πολλές φορές και με τον Έλληνα που προερχόταν από άλλη επαρχία. Τα φαντασιακά σύνορα του ανήκειν μεταβάλλονταν κάθε φορά ανάλογα με τις συνθήκες και το διακύβευμα.⁶⁵ Έτσι αν στην εθνοτική αγορά εργασίας που σταδιακά διαμορφωνόταν, οι υπάλληλοι προσλαμβάνονταν βάσει της ελληνικής τους καταγωγής, οι εθνοτοπικοί δεσμοί αναδεικνύονταν συχνά σε νέο πλεονέκτημα για την προτίμησή τους σε κάποια ελληνική μικροεπιχείρηση. Σύμφωνα με την Nancy L. Green, στους οικονομικούς θύλακες και τους εθνοτικούς θώκους «τα υποκείμενα επεξεργάζονται τις δικές τους στρατηγικές, κάνουν τους δικούς τους οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς υπολογισμούς»⁶⁶ «[A]ν και η εθνοτική επιχείρηση μπορεί να αποτελεί ευκαιρία να αποφευχθούν οι διακρίσεις και οι περιβάλλοντες εξαναγκασμοί, [...] συχνά περικλείει επίσης τις δικές της διακρίσεις απέναντι [...] στους ίδιους τους ομοεθνείς».⁶⁷ Όπως επικριτικά κατέγραφε και ο ομογενειακός Τύπος της εποχής, οι Έλληνες μετανάστες, στηριζόμενοι στις εθνοτοπικές και κοινωνικές τους σχέσεις εμφανίζονταν ιδιαίτερα ανταγωνιστικοί απέναντι στους συμπατριώτες τους: «Ο Έλλην όχι μόνον δεν προσλαμβάνει Αμερικανούς υπαλλήλους, αλλά συμβαίνει και κάτι

⁶⁴ Μπάμπης Καββαδίας, *Περιπέτεια, βίος και διαθήκη*, ό.π., σ. 27. Βλ. επίσης περιγραφή επεισοδίου μεταξύ Κορινθίων και Ρουμελιωτών στο Έλεν Παπανικόλα, *Μια ελληνική οδύσσεια*, ό.π., σ. 233-236.

⁶⁵ Nancy L. Green, *Οι δρόμοι της μετανάστευσης*, ό.π., σ. 55-56.

⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 128.

⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 130.

χειρότερον π.χ. εάν ο ιδιοκτήτης ενός καταστήματος κατάγεται εκ Σπάρτης, προτιμά να έχη Σπαρτιάτας, ο εξ Ευρυτανίας, Ευρυτάνας, ο Θεσσαλός, Θεσσαλούς, ο Θραζ, Θράκας και ούτω καθεξής. Βλέπεις πάλιν τους υπαλλήλους να λέγουν, ότι εγώ δεν εργάζομαι εις το τάδε μέρος, διότι ο ιδιοκτήτης είναι από τη δεινά επαρχίαν». ⁶⁸

Τα εθνοτοπικά δίκτυα δεν ήταν φυσικά απαλλαγμένα από σχέσεις εκμετάλλευσης. Νεαρά αγόρια στρατολογούνταν από «συμπατριώτες» και «συγγενείς» για να γίνουν λούστροι, πλανόδιοι πωλητές και βοηθοί στα εμπορικά καταστήματα ενώ ενήλικες μετανάστες προσέφευγαν αναγκαστικά σε συστημένους εργατομεσίτες για να εισέλθουν στη μισθωτή εργασία. ⁶⁹ Ο «πάτρωνας» Λεωνίδας Σκλήρης, γιος του δημάρχου Βρεσθένων Λακωνίας, είχε καταφέρει να αναδειχθεί στον «Τσάρο των Ελλήνων» στις δυτικές πολιτείες των ΗΠΑ στις αρχές του 20ού αιώνα εκμεταλλεζόμενος, όπως φαίνεται από την αγγελία που δημοσιεύθηκε σε αθηναϊκή εφημερίδα, κατεξοχήν το πολυπληθές μεταναστευτικό δίκτυο των κοινοτήτων του Πάρωνα και την οικογενειακή πολιτική επιρροή: «Οι μεταβαίνοντες μετανάσται εν Αμερική Έλληνες και άλλων εθνών δύνανται να συνεννοηθούν με τον Λεωνίδα Γ. Σκλήρη διά να εργασθούν επί έτη πολλά και με προστασίαν μεγάλην. Οι τοιοῦτοι δύνανται να λάβουσι συστατικήν επιστολήν παρ' εμού του πατρός του Γ. Ν. Σκλήρη εις Βρέσθενα του δήμου Οινούντος της Λακεδαίμονος διά το ασφαλέστερον». ⁷⁰ Για το πώς εξακτινώνονταν σταδιακά η επιρροή του Σκλήρη η Έλεν Παπανικόλα περιγράφει: «Οι άντρες του Τσάρου ήταν όλοι Πελοποννήσιοι και πρώτα διάλεξαν μετανάστες απ' το χωριό του Σκλήρη κοντά στη Σπάρτη, έπειτα Σπαρτιάτες κι ύστερα άντρες από τα γύρω χωριά. Έπειτα οι πράκτορές του που ήταν απ' την Τρίπολη και τα γειτονικά ορεινά χωριά προσέλαβαν μετανάστες απ' την περιοχή τους. Χρειάζονταν κι άλλους, έτσι πήγαν παραπέρα, στους άντρες από το Άργος και το Ναύπλιο. Οι συγγενείς τους προσλήφθηκαν

⁶⁸ *Εθνικός Κήρυξ* 10/08/1923. Παρατίθεται στο Yannis G. S. Papadopoulos, "The Role of Nationalism, Ethnicity, and Class in Shaping Greek American Identity, 1890-1927. A historical analysis", στο Assaad E. Azzi, Xenia Chrysochoou, Bert Klandermans, Bernd Simon (επιμ.), *Identity and Participation in Culturally Diverse Societies: A Multidisciplinary Perspective*, Λονδίνο, Wiley-Blackwell, 2010, σ. 14.

⁶⁹ Οι πληροφορίες για τη στρατολόγηση παιδιών στη Μεγαλόπολη και για τη διεθνική δράση των εργατομεσιτών στην ελληνική επαρχία προέρχονται κυρίως από την έκθεση που υπέβαλε στην αμερικανική κυβέρνηση ο Επιθεωρητής Μετανάστευσης Αλκιβιάδης Σαράφης. Βλ. H. P. Fairchild, *Greek Immigration to the United States*, ό.π., σ. 173-188· Μπάμπης Μαλαφούρης, ό.π., σ. 120-127· Th. Saloutos, *The Greeks in the United States*, ό.π., σ. 48-58.

⁷⁰ *Σκριπ* 31/08/1910. Παρατίθεται στο Δ. Σταθοπούλου, «Οι πρώτοι Λάκωνες μετανάστες στην Αμερική», ό.π.. Βέβαια οι δικτυώσεις του Σκλήρη στη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα δεν είχαν αποκλειστικά εθνοτοπικό χαρακτήρα, όπως καταδεικνύει η αναρρίχηση του αδελφού του στο αξίωμα του προέδρου του τμήματος της Πανελληνίου Ενώσεως στο Σολτ Λέικ Σίτι της Γιούτα. Για τη δράση του Σκλήρη βλ. Κωστής Καρπόζηλος, ό.π., σ. 47-49· Γιάννης Παπαδόπουλος, *Η Μετανάστευση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία*, ό.π., σ. 255-256· Έλεν Παπανικόλα, ό.π., σ. 194-195, 303· Ζήσης Παπανικόλας, *Αμοιρολόγος*, ό.π., σ. 62-67, 88-91, 353-355.

πρώτοι, από τους αδελφούς ως τους μακρινούς εξαδέλφους, έπειτα οι συγγενείς των συγγενών, οι κουμπάροι του καθένα και οι συγγενείς των κουμπάρων».⁷¹

Οι μετανάστες ακολουθούσαν τα δίκτυά τους τόσο στις βορειοανατολικές βιομηχανικές πόλεις όπου απασχολούνταν στα εργοστάσια όσο και στη μακρινή Δύση στις σιδηροδρομικές γραμμές και στα ορυχεία. Προς εξοικονόμηση χρημάτων ζούσαν ομαδικά σε φτηνά διαμερίσματα πολυκατοικιών ή σε εργατικά καταλύματα, μαγείρευαν και κοιμόντουσαν εκ περιτροπής. Η προσωρινή συμβίωση με μία γνωστή οικογένεια αποτελούσε επίσης συνηθισμένη εναλλακτική για κάθε νεοφερμένο. Η ιδιόρρυθμη αυτή συγκατοίκηση είχε εγγραφεί στη μνήμη όσων παιδιών είχαν μεταναστεύσει ή είχαν γεννηθεί στην Αμερική, όπως κατέγραψε η Έλεν Παπανικόλα: «Σχεδόν σε κάθε σπίτι στ[ις] Πόλ[εις] των Ελλήνων ζούσαν παραπανίσιοι άντρες· αδελφοί, εξάδελφοι ή χωριανοί των γονιών».⁷² Ακόμα και οι φωτογραφίες που απέστειλαν στις οικογένειές τους ήταν ομαδικές όχι μόνο για τον περιορισμό του κόστους τους αλλά και για την πληροφόρηση των οικείων ότι το απόδημο μέλος διατηρούσε καλή υγεία, πρόκοβε και παρέμενε ενταγμένο στο εθνοτοπικό δίκτυο.

Κεντρικός θεσμός στη μεταναστευτική καθημερινότητα ήταν φυσικά τα καφενεία τα οποία παρέμειναν για δεκαετίες ένας ζωτικός χώρος των ελληνικών κοινοτήτων. Εμφανίζονταν σε κάθε συνοικία όπου εγκαθίστατο κάποιο δίκτυο Ελλήνων μεταναστών και αποτελούσαν ταυτόχρονα κέντρα αναψυχής και διασκέδασης, σημεία συνάντησης με τους νεοφερμένους, εργοδοτικά πρακτορεία και άτυπα ταχυδρομικά παραρτήματα. Είχαν συγκεκριμένη εθνοτοπική πελατεία την προέλευση της οποίας μαρτυρούσε συνήθως και η επωνυμία τους, όπως: «Τρίπολη», «Μεσσηνία», «Κορινθία», «Αρκαδία», «Ολυμπία», «Πελοπόννησος». Τα εντευκτήρια αυτά με το ελληνικό φαγητό, τον καφέ, τη χαρτοπαιξία, τους περιοδεύοντες μουσικούς, τις παραστάσεις καραγκιόζη, κυρίως όμως με τις ποικίλες λειτουργίες και διευκολύνσεις τους ανασυγκροτούσαν ένα καθαρά ελληνικό περιβάλλον με έντονες τοπικές αναφορές. Εκεί οι μετανάστες παραλάμβαναν την αλληλογραφία τους, συνέτασσαν επιστολές με τη βοήθεια κάποιου εγγράμματου, αντάλλασσαν τις εφημερίδες, μαζί και τις πληροφορίες που έφταναν από την πατρίδα, μάθαιναν για τους θανάτους, αναζητούσαν εργασία, διευθύνσεις και μηνύματα για συγγενείς και συντοπίτες.⁷³

⁷¹ Έλεν Παπανικόλα, *Μια ελληνική οδύσσεια*, ό.π., σ. 203.

⁷² Στο ίδιο, σ. 43.

⁷³ Μπάμπης Μαλαφούρης, ό.π., σ. 115-116· Dan Georgakas, ό.π., σ. 16-17· Th. Saloutos, *The Greeks in the United States*, ό.π., σ. 78-83· Έλεν Παπανικόλα, ό.π., σ. 180-181, 183-184, 200. Βλ. περιγραφή της

Αν και η ανδρική φιλία και συντροφικότητα ήταν ανοικτή προς ομοεθνείς διαφορετικής γεωγραφικής προέλευσης, οπωσδήποτε οι κοινωνικές σχέσεις διευκολύνονταν από τη γεωγραφική και πολιτισμική εγγύτητα. Στις συζητήσεις και τις αφηγήσεις του ελεύθερου χρόνου, εκτός από τα εθνικά και πολιτικά ζητήματα της Ελλάδας, οι μετανάστες αναπαρήγαν με το χαρακτηριστικό τοπικό ιδίωμα και την ιδιαίτερη προφορά τοπικές αναφορές τις οποίες ανακαλούσαν μέσω της μνήμης και ενίσχυαν μέσα από τις πληροφορίες που παρείχε ο τοπικός Τύπος και η οικογενειακή αλληλογραφία. Οι αναφορές αυτές περιστρέφονταν γύρω από το φυσικό χώρο της γενέτειρας, τους ανθρώπους, τις συνθήκες ζωής, τη συνεχιζόμενη μεταναστευτική έξοδο, την προσδοκώμενη παλιννόστηση.⁷⁴ Περιγράφοντας τη «γλωσσική Βαβυλωνία» και το «τοπικό ομαδικό ένστικτο» της «Ελληνοπούλεως» του Σικάγο, ομογενής αρθρογράφος παρατηρούσε τα εξής το 1932: «*Καίτοι όμως όλος ο εις το Γουέστ συσσωρευθείς αποικιακός ελληνισμός είναι γνήσιος της πατρίδος του απόγονος και θρέμμα της ίδιας πατρώας γης, ουχ ήττον κατά τας ελληνικάς ιδιοματικάς και χαρακτηριστικάς διαλέκτους και προφοράς διαφέρει και γνωρίζεται από της εξ ης προέρχεται ελληνικής γης. [...] Αι ομογενειακαί αυταί μάζαι, αι διαμένουσαι εις την Ελληνούπολιν του Γουέστ, είναι καθαρώς και τοπικαί και τυπικαί. Τυπικαί μὲν, διότι δεικνύουν τον τύπον και τον χαρακτήρα της εξ ης κατάγονται χώρας. Τοπικαί δέ, διότι και πάλιν δεικνύουσιν ότι εις εν και μόνον μέρος πρέπει να έχωσι τας τοπικάς αλληλεγγύους συναντήσεις των και ως κέντρον να βαπτίζωσι και διατηρώσιν εν όνομα καταστήματος με το όνομα της εξ ης προέρχονται χώρας*».⁷⁵

Μέσα σε αυτούς τους τοπικούς θύλακες οι μετανάστες, με ένα αίσθημα προσωρινότητας επιχειρούσαν να διατηρήσουν τις πατροπαράδοτες συνήθειες και την ατμόσφαιρα της ελληνικής επαρχίας. Η πολιτισμική κληρονομιά που έφεραν υπήρξε ιδιαίτερα ανθεκτική απέναντι στην αλλαγή και την εμπειρία της μετανάστευσης. Με τη ντοπιολαλιά τους, την τοπική ενδυμασία που μετέφεραν στις λιγοστές αποσκευές τους και επιδείκνυαν παραστασιακά στις αργίες και τις γιορτές,⁷⁶ τα γλέντια και την τήρηση των θρησκευτικών παραδόσεων, την κατανάλωση εθνοτικών προϊόντων, καθώς επίσης την ανάγνωση επαρχιακών εφημερίδων, προσπαθούσαν να ανασυγκροτήσουν το

ατμόσφαιρας και των λειτουργιών ενός κρητικού καφενείου στο Ντένβερ στο Ζήσης Παπανικόλας, *Αμοιρολόιτος*, ό.π., σ. 56-58.

⁷⁴ Ιωάννα Λαλιώτου, *Διασχίζοντας τον Ατλαντικό*, ό.π., σ. 196-198.

⁷⁵ Ιωάννης Βολικός, «Ελληνούπολις και Βαβυλωνία», *Θεσσαλονίκη Σικάγου* 6/08/1932.

⁷⁶ Για τις παραστασιακές πολιτισμικές πρακτικές των μεταναστών βλ. Ιωάννα Λαλιώτου, ό.π., σ. 231-268.

μικρόκοσμο του χωριού τους. Στον προβληματισμό του για τον κίνδυνο αφομοίωσης των Ελλήνων μεταναστών στην Αμερική ο Εμμ. Ρέπουλης επισήμαινε ως πλεονέκτημα το συμβιωτικό αυτό τρόπο ζωής τους. «Φροντίζουν δε και να συμβιώσι κατά παροικίας, ώστε κατά τας ώρας της ανέσεως να μεταφέρονται νοερώς εις την πατρίδα, να αποτελώσιν εκεί μικράν πατρίδα, αυτής την γλώσσαν ομιλούντες, αυτής τα άσματα άδοντες, με αυτής τα έθιμα βιούντες, εορτάζοντες τας εορτάς της, τας θρησκευτικάς και τας εθνικάς, παρακολουθούντες την τύχην της, αναπολούντες τα θέληγτρα της, ακόμη και εκ των προϊόντων της τρώγοντες και εκ των ποτών της ευθυμούντες».⁷⁷

Η κοινωνική ζωή λοιπόν των μεταναστών δεν αποδιοργανωνόταν με τη μετακίνηση στην Αμερική. Οι νεοφερμένοι διαχειρίζονταν την αποκοπή τους από το κοινωνικό τους περιβάλλον και την αίσθηση ότι είναι μόνοι και απροστάτευτοι μέσα στις αμερικανικές μεγαλουπόλεις συντηρώντας τις τοπικές μνήμες και τις τοπικές διαφορές, τα έθιμα, τις αξίες και τους κώδικες συμπεριφοράς, προσφεύγοντας ακόμα και στα τοπικά πελατειακά δίκτυα.⁷⁸ Θεωρώντας τη μετακίνησή τους ως προσωρινή, διατηρούσαν το κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιό τους προκειμένου να το επανενεργοποιήσουν όταν θα επέστρεφαν πίσω.⁷⁹ Ο συγχρωτισμός με τους συντοπίτες, η αλληλεγγύη, αλλά και ο άτυπος κοινωνικός έλεγχος που τους ασκούσαν, διασφάλιζε επίσης την ικανοποίηση των υποχρεώσεων και των πολλαπλών δεσμεύσεών τους προς την οικογένεια και την πατρίδα και επιβεβαίωνε έτσι το ανήκειν στην κοινότητα καταγωγής. Η ομοκοινωνικότητα και συντροφικότητα διατηρούνταν όχι μόνο τον πρώτο καιρό της αποδημίας, αλλά και αργότερα, όταν σταδιακά δημιουργούσαν οικογένειες με συζύγους που τροφοδοτούσαν τα δίκτυα από τη γενέτειρά τους ή όταν επανασυνδέονταν στην Αμερική με οικογενειακά μέλη που είχαν αφήσει πίσω.

Η οργάνωση της σωματειακής δραστηριότητας των Πελοποννήσιων μεταναστών ακολουθούσε επίσης τις γεωγραφικές διαιρέσεις και υποδιαιρέσεις της πατρίδας παράγοντας έναν ιδιόμορφο «αυτοεπιτόπιο» ή «επιχώριο» τοπικισμό.⁸⁰ Η σύσταση εθνοτοπικών σωματείων που πολλαπλασιάζονταν συνεχώς με κριτήριο τις πολλαπλές γεωγραφικές και πολιτισμικές ταυτίσεις των μελών προσέφερε στα μέλη τους εκτός

⁷⁷ Εμμ. Ρέπουλης, *Μελέτη μετά σχεδίου Νόμου*, ό.π., σ. 101.

⁷⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι όταν το 1903 μια ομάδα δεκαοκτώ Κορίνθιων μεταναστών κρατήθηκε στο μεταναστευτικό σταθμό του Ellis Island, αυτοί προτίμησαν να έρθουν σε επαφή και να ζητήσουν τη συνδρομή του Κορίνθιου βουλευτή Στυμφαλιάδη παρά να απευθυνθούν στον Έλληνα πρόξενο της Νέας Υόρκης, Τρ. Ν. Κουρτούμη-Χαντζή, ό.π., σ. 295-296.

⁷⁹ Λίνα Βεντούρα, *Μετανάστευση και Έθνος*, ό.π., σ. 59.

⁸⁰ Έτσι περιγραφόταν από τον ιατρό και αρθρογράφο Ιωάννη Βολικό το φαινόμενο. Βλ. «Πρωτοπόρα σωματεία Ελληνουπόλεως», *Θεσσαλονίκη Σικάγου* 20/08/1932.

από υλική και ηθική συνδρομή, την αίσθηση της στενότερης εκπροσώπησης, το συγχρωτισμό με γνώριμους ανθρώπους και τη συνέχεια με τη ζωή της ιδιαίτερης πατρίδας. Οι σύλλογοι αυτοί, αν και ολιγομελείς στη σύνθεσή τους, βραχύβιοι στη διάρκειά τους, διαρκώς όμως αυξανόμενοι, μαρτυρούσαν την ανάγκη των μεταναστών να αυτοπροσδιοριστούν με τα οικεία κάθε φορά κριτήρια. Στην περίπτωση της ελληνικής κοινότητας του Σικάγο, οι νεοφερμένοι Αρκαάδες οι οποίοι εντάχθηκαν αρχικά στον πρωτοπόρο σύλλογο «Λυκούργο» που ίδρυσαν οι Σπαρτιάτες το 1892, προχώρησαν λίγο αργότερα στη συγκρότηση δύο δικών τους σωματείων, της «Τεγέας» και της «Αρκαδίας». Τις επόμενες δεκαετίες οι αρκαδικές συσσωματώσεις αυξήθηκαν προκειμένου να ικανοποιήσουν τις υπάλληλες ταυτόσεις των μεταναστών σε επίπεδο χωριού, περιφέρειας και νομού, ταυτόχρονα όμως να εκφράσουν τη διεύρυνση των δικτύων τους και τη συσώρευση συλλογικής οργανωτικής γνώσης. Έτσι, στο Μεσοπόλεμο οι Αρκαάδες μπορούσαν να εγγραφούν στον ανασυγκροτημένο «Τεγεατικό Σύνδεσμο Αμερικής» ο οποίος εκπροσωπούσε συνολικά τα χωριά του οροπεδίου της Μαντίνειας, στις μικρότερες Τεγεατικές αδελφότητες των Βουνανωτών, της Μανθυρέας, των Ριζών, των Καπαρελιωτών κλπ, καθώς και στην ευρύτερη Παναρκαδική Ομοσπονδία.⁸¹

Ο τοπικός πατριωτισμός των πρωτοπόρων μεταναστών δεν απέτρεπε τη συνεργασία τους, εμπόδιζε όμως συχνά την κοινή εκπροσώπησή τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο Σικάγο λειτουργούσαν στις αρχές του 20ού αιώνα δύο χωριστοί σύλλογοι οι οποίοι εκπροσωπούσαν τις κοινότητες του Κοσμά Αρκαδίας και του Βρονταμά Λακωνίας οι κάτοικοι των οποίων ήταν «διπλοκάτοικοι». Μόνο στα τέλη της πρώτης δεκαετίας οι μετανάστες προχώρησαν σε ενιαία εκπροσώπηση στο Σύλλογο των Κοσμιτοβρονταμιτών «οι Άγιοι Ανάργυροι».⁸² Συχνά πάλι ο ισχυρός τοπικισμός στεκόταν εμπόδιο στην κοινοτική οργάνωση των μεταναστών. Ανατροφοδοτούσε έριδες και ανταγωνισμούς που είχαν ξεκινήσει από τον «Παλαιό Κόσμο» και οδηγούσε σε νέες αντιπαλότητες, συχνά και συγκρούσεις για τον έλεγχο της τοπικής μεταναστευτικής κοινότητας. Στην ελληνική κοινότητα του Σικάγο ο παλιός ανταγωνισμός των Σπαρτιατών με τους Τριπολιτσιώτες οδήγησε την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα την ελληνική μεταναστευτική κοινότητα σε ρήξη η οποία

---

⁸¹ Νικόλαος Δ. Μοραΐτης, *Ιστορία της Τεγέας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι καθ' ημάς*, Αθήνα, Τυπ. Νέα Ελληνική Ηώς, 1932, σ. 817-826.

⁸² Παντελής Βασδέκης, *Οι Έλληνες μετανάστες στο Σικάγο και η ίδρυση της Κοινότητας της Αγίας Τριάδας (1890-1927)*, Σικάγο, [χ.ε.], 2004, σ.164.

εκδηλώθηκε στο χώρο της εκκλησίας. Η διαίρεση προήλθε όταν οι Λακεδαιμόνιοι οι οποίοι κατείχαν τα πρωτεία της κοινότητας και του υπαίθριου εμπορίου επιχείρησαν να φορολογήσουν υπέρμετρα τους νεοφερμένους Αρκάδες για τη συμμετοχή τους στο σύλλογο του «Λυκούργου» και στην εκκλησία του Ευαγγελισμού. Στην κίνηση αυτή οι τελευταίοι απάντησαν δυναμικά προχωρώντας στην αγορά ιδιόκτητου οικήματος, στην ίδρυση δεύτερης ορθόδοξης εκκλησίας και στην πρόσκληση Αρκάδα ιερέα.⁸³

Ο τοπικός χαρακτήρας των μεταναστευτικών οργανώσεων εκφραζόταν πάντως όχι μόνο μέσω της κοινής καταγωγής των μελών τους, αλλά και μέσω του περιορισμού της λειτουργίας τους στα όρια κάποιας μεγαλούπολης της Αμερικής.⁸⁴ Πράγματι, η πληθώρα, ο ανταγωνισμός των τοπικών σωματείων και οι πρακτικές δυσκολίες της επικοινωνίας καθυστέρησαν για μεγάλο χρονικό διάστημα την ομοσπονδιοποίησή τους. Επιπλέον, η δυσπιστία προς κάθε συγκεντρωτική απόπειρα υποκινούμενη από την ελληνική κυβέρνηση παρεμπόδιζε και τη δημιουργία εθνικών συλλόγων.⁸⁵ Ο Έλληνας Πρεσβευτής Λάμπρος Κορομηλάς ο οποίος πρωτοστάτησε στη συγκρότηση της «Πανελληνίου Ενώσεως» το 1907, περιέγραφε παραστατικά την επιμονή των μεταναστών στους απτούς δεσμούς της περιορισμένης κοινής καταγωγής εις βάρος των κρατικών προταγμάτων: «ούτως ανεργάτιστοι ερρίφθησαν εις στενωπούς και καταγώγια, εργαζόμενοι ως είλωτες, παίγνια του πρώτου τυχόντος κακοήθους, μη αντιλαμβανόμενοι εκ της εδώ ζωής άλλο τι ή ότι είνε απηλλαγμένοι των ελληνικών νόμων και της γειτονίας του δανειστού των. Ουδέν απολύτως συνέχει αυτούς ειμή μόνον η μνήμη του χωρίου των».⁸⁶

Οι σχεσιακές ταυτίσεις (*relational modes of identifications*) των πρώτων Ελλήνων μεταναστών, σχέσεις συγγένειας, εντοπιότητας και πατρωνίας, οι οποίες παρέπεμπαν στις παραδοσιακές κοινότητες καταγωγής άρχισαν βέβαια να υποχωρούν σταδιακά ήδη από την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα υπέρ νέων κατηγορικών ταυτίσεων (*categorical modes of identifications*) οι οποίες τους επέτρεπαν να οργανώσουν το

---

⁸³ Η διαίρεση της ελληνικής κοινότητας πραγματοποιήθηκε με την επιστροφή των Αρκάδων εθελοντών από τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897 και την πρόσκληση του Γορτύνιου ιερέα Παπαθεόδωρου ο οποίος κλόνισε την πρωτοκαθεδρία των Σπαρτιατών και του ιερέα της εκκλησίας τους Φιαμπιόλη. Βλ. αναλυτικά τα χρονογραφήματα του Ιωάννη Βολικού που δημοσιεύτηκαν στην ομογενειακή εφημερίδα *Θεσσαλονίκη του Σικάγου* στις 27/08, 4/09, 10/09, 17/09, 24/09, 1/10, 8/10, 15/10, 22/10, του έτους 1932. Επίσης, Μπάμπης Μαλαφούρης, *ό.π.*, σ. 179-180· Theodore Saloutos, *The Greeks in the United States*, *ό.π.*, σ. 123-125· Αλέξ. Κιτροέφ, «Υπερατλαντική μετανάστευση», *ό.π.*, σ. 165-166.

⁸⁴ Κωστής Καρπόζηλος, *ό.π.*, σ. 80.

⁸⁵ Για την *Πανελλήνια Ένωση* βλ. στο Γιάννης Παπαδόπουλος, *Η Μετανάστευση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Αμερική*, *ό.π.*, σ. 159-184 και 252-261.

⁸⁶ Παρατίθεται στο Γ. Παπαδόπουλος, *Η Μετανάστευση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία*, *ό.π.*, σ. 166.

παρόν και να σχεδιάσουν το μέλλον τους μέσα στο σύγχρονο αμερικανικό περιβάλλον.⁸⁷ Η άφιξη των πρώτων εθελοντών από την Αμερική στον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897 θεωρείται δείγμα της ισχυροποίησης των εθνικών συναισθημάτων, τα οποία εκδηλώθηκαν ακόμα εντονότερα με τους Βαλκανικούς Πολέμους. Τη σταδιακή αποκρυστάλλωση της ταυτότητας των Ελλήνων μεταναστών γύρω από την εθνική καταγωγή αναδεικνύει επίσης η σταδιακή συμμετοχή τους στους εθνικούς εράνους που οργάνωναν οι ομογενειακές εφημερίδες και η αρωγή τους προς ομοεθνείς που πλήττονταν από φυσικές καταστροφές.⁸⁸ Στα επόμενα χρόνια έντονη υπήρξε και η επιρροή της ελληνικής πολιτικής ζωής στη μεταναστευτική καθημερινότητα με αποκορύφωση τη βίωση του «εθνικού διχασμού». Παράλληλα, αρκετοί Έλληνες μετανάστες άρχιζαν να συμμετέχουν σε εργατικούς αμερικανικούς αλληλοβοηθητικούς συλλόγους, σε εργατικές διαμαρτυρίες ενώ στο Μεσοπόλεμο δραστηριοποιήθηκαν στο συνδικαλιστικό κίνημα. Στις νέες ταυτίσεις τους συμπεριλαμβανόταν πλέον και η ταξική συνείδηση.⁸⁹

Στο Μεσοπόλεμο και υπό το βάρος των νέων κοινωνικο-οικονομικών και δημογραφικών μετασχηματισμών και εμπειριών οι μετανάστες άρχισαν να στρέφουν την προσοχή τους στην αμερικανική ζωή, απομακρυνόμενοι από τα ελληνικά πολιτικά κόμματα, σταδιακά και από το στενά εθνοτοπικό τους περιβάλλον. Ο δραστικός περιορισμός των μεταναστευτικών ροών, η εμφάνιση της δεύτερης μεταναστευτικής γενιάς, η αύξηση του αριθμού των μικροαστών και η ανάδυση μιας μεσοαστικής τάξης, η άνοδος της ξενοφοβίας και οι πιέσεις για τον εξαμερικανισμό, η απόφαση πολλών για μονιμότερη εγκατάσταση οδηγούσαν σταδιακά στην επαναδιαπραγμάτευση των ταυτοτήτων τους και στην προσπάθεια ενσωμάτωσής τους στο αμερικανικό περιβάλλον.⁹⁰ Στη δεκαετία του 1920, η υπέρβαση του τοπικισμού, ο οποίος ήταν ιδιαίτερα ανθεκτικός στα χαμηλότερα στρώματα των Ελλήνων μεταναστών, κρινόταν πλέον από τις ηγετικές ομάδες της ελληνικής κοινότητας ως προϋπόθεση αποδοχής τους από την αμερικανική κοινή γνώμη. Την ανάγκη αυτή υποστήριξε η διοίκηση της Πανελληνίου Ενώσεως: «*Θα μάθουν και οι Αμερικανοί, ότι και οι Μεσσήνιοι και οι*

---

⁸⁷ Για τη μετάβαση από τις σχεσιακές στις κατηγορικές ταυτίσεις βλ. Roger Brubaker, Frederick Cooper, "Beyond 'Identity' ", *Theory and Society* 29, 2000, σ. 15. Βλ. επίσης Yannis G. S. Papadopoulos, "The Role of Nationalism, Ethnicity, and Class in Shaping Greek American Identity", *ό.π.*, σ. 11.

⁸⁸ Μεγάλη ήταν η κινητοποίηση για παράδειγμα των ελληνικών κοινοτήτων υπέρ των σεισμοπαθών Κορινθίων τον Απρίλιο του 1928 ύστερα μάλιστα από την ερανική εκστρατεία την οποία διεξήγαγε στις ΗΠΑ ο Μητροπολίτης Κορινθίας Δαμασκηνός. Βλ. φύλλα της *Ατλαντίδος* μετά τον Απρίλιο του 1928.

⁸⁹ Για τη συσχέτιση μεταξύ της εθνοτικής διάστασης και της ταξικής συνειδητοποίησης βλ. τη διδακτορική διατριβή του Κωστή Καρπόζηλου, *ό.π.*

⁹⁰ Για τους μεταναστευτικούς μετασχηματισμούς της δεκαετίας του 1920, βλ. *Στο ίδιο* σ. 69-76.

*Μυτιληναίοι και οι Αθηναίοι και οι Θεσσαλοί και οι Θηβαίοι και οι Μακεδόνες και οι Γορτύνιοι και οι Κορίνθιοι και πόσοι άλλοι, όπως ημείς εξακολουθούμε να επιμένουμε να ονομάζουμε τους εαυτούς μας, όλοι είναι Έλληνες. Να απαλλάξουμε επί τέλους και τον κόσμο απ' αυτό το αναχρονιστικόν και εθνοκτόνον θέαμα ένας τόσο μικρός λαός να θέλη να γνωρίζεται με τόσα μικρά και άνευ ουδεμιάς πλέον σημασίας ονόματα».*⁹¹

Οι μετανάστες, αντί για την αναπαραγωγή των εθνοτικών τους χαρακτηριστικών, προχώρησαν στη διαχείριση της εθνοτικής τους μνήμης, τμήμα της οποίας αποτελούσε και η εθνοτοπική ταύτιση μέσα στο πλαίσιο του εξαμερικανισμού και υπό την επιρροή της μαζικής κουλτούρας. Χωρίς οι περισσότεροι να οδηγηθούν στην ολική «λήθη του παρελθόντος» τους, επέλεξαν την επιλεκτική χρήση των τοπικών ταυτίσεών τους και την ανασηματοδότηση των παραδοσιακών πρακτικών τους.⁹² Το επίκεντρο των πολιτικών και πολιτισμικών ταυτίσεών τους είχε πλέον μεταστραφεί προς την Αμερική, το ενδιαφέρον τους ωστόσο για την ιδιαίτερη πατρίδα παρέμεινε και αυτά τα χρόνια ζωντανό και τροφοδοτούνταν πολλαπλώς.⁹³ Μπορεί να είχαν εγκαταλείψει πολλούς από τους «ελληνικούς τρόπους», όπως τις ιδιαίτερες ενδυματολογικές συνήθειες και «βάρβαρα» τοπικά έθιμα, όπως τη βεντέτα, να είχαν μεταγράψει τα οικογενειακά ονόματα και τις επωνυμίες των καταστημάτων τους «επί το αμερικανικότερον», όμως οι μετανάστες συνέχισαν να συμμετέχουν σε τοπικούς συλλόγους, να εγγράφονται συνδρομητές σε επαρχιακές εφημερίδες και περιοδικά, να καταναλώνουν τοπικά προϊόντα και να αναζητούν νύφες με προξενιό από τον τόπο τους. Ταυτόχρονα, το ενδιαφέρον για την ιδιαίτερη πατρίδα συντηρούσαν οι στήλες των ομογενειακών εφημερίδων οι οποίες συμπεριλάμβαναν απαραίτητα νέα και ανταποκρίσεις από τις επαρχίες, οι εθνοτοπικές αδελφότητες και ομοσπονδίες αλλά και οι διεθνικές δραστηριότητες των δύο ελληνοαμερικανικών οργανώσεων, της ΑΧΕΠΑ και της ΓΚΑΠΑ. Τα εθνικά «προσκυνήματα» στην Ελλάδα που ξεκίνησαν οι οργανώσεις αυτές μετά το 1928 περιλάμβαναν απαραίτητα την ολιγόμηνη παραμονή στους τόπους καταγωγής, τη συμμετοχή σε τοπικά γλέντια, την τέλεση γάμων και την πραγματοποίηση δωρεών.

---

⁹¹ *Εθνικός Κήρυξ* 26/11/1923. Παρατίθεται στο Γ. Παπαδόπουλος, *Η Μετανάστευση*, ό.π., σ. 507.

⁹² Yiorgos Anagnostou, "Forget the Past, Remember the ancestors! Modernity, "Whiteness," American Hellenism, and the Politics of Memory in Early Greek America", *The Journal of Modern Greek Studies* 22, 2004, σ. 25-71.

⁹³ Alison B. Alessios, *The Greek Immigrant and His Reading*, Σικάγο, American Library Association, 1926, σ. 14-18.

2. Εθνοτοπικοί σύλλογοι της Αμερικής: η μορφή, η έκταση και η αλλαγή του φαινομένου στο χρόνο

Η τυπική και οργανωμένη δημόσια κοινωνικότητα των Ελλήνων μεταναστών στην Αμερική ανάγεται στην τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα. Η τάση συγκρότησης εθνοτοπικών σωματείων στις μεγάλες αμερικανικές πόλεις μάλλον δεν θα πρέπει να συσχετισθεί με τη «συλλογομανία» που παρατηρείται την ίδια περίοδο στο ελληνικό κράτος. Η σωματειακή δράση στη Αμερική αποτελούσε περισσότερο εξέλιξη της άτυπης ομόφυλης κοινωνικότητας που αναπτυσσόταν μέσα στους μεταναστευτικούς θύλακες και σε χώρους όπως τα καφενεία. Τα τελευταία αναβίωναν κατά κάποιον τρόπο την κοινωνική οργάνωση της πατρίδας και προσέφεραν τις συνθήκες για την εθνοτοπική επαφή, την ανταλλαγή και τη σύσφιξη των δεσμών. Η νέα αυτή μορφή κοινωνικότητας είχε τις ρίζες της στο παρελθόν των μεταναστών και στους πολιτισμικούς κώδικες των αγροτικών κοινωνιών. Η ισχυρή κοινοτική αλληλεγγύη εκφραζόταν με την προσφορά συλλογικής εργασίας σε κοινοτικά έργα και τη λειτουργία άτυπων δικτύων αλληλοβοήθειας μεταξύ συγγενών, γειτόνων και συγχωριανών σε περιόδους εντατικής αγροτικής εργασίας βασισμένων στην αρχή της αμοιβαιότητας.⁹⁴ Η μεταναστευτική συλλογικότητα στις ΗΠΑ αντανάκλασε ταυτόχρονα και ένα νέο κώδικα συμπεριφορών που διαμόρφωναν σταδιακά οι μετανάστες στο νέο αστικό περιβάλλον. Η ανάγκη συσπείρωσης για την αντιμετώπιση των δυσκολιών, η νέα οργάνωση του χρόνου, καθώς και οι πιέσεις που δέχονταν για την προσαρμογή στην κοινωνία υποδοχής μετανάστες οι οποίοι ανέρχονταν σταδιακά στα μικροαστικά στρώματα, όπως και η επιρροή από τις δημοκρατικές και θεσμικές υποδομές της Αμερικής, επέτρεπαν στην ισχυρή ακόμα τοπική συνείδηση να βρει πεδίο έκφρασης στην οργανωμένη δημόσια συναναστροφή και συσπείρωση. Επρόκειτο λοιπόν όχι για επιβίωση ή απλή μεταφορά μιας παραδοσιακής νοοτροπίας και συμπεριφοράς στο αμερικανικό περιβάλλον αλλά για μια δυναμική αξιοποίηση στοιχείων της αγροτικής κοινωνικής οργάνωσης στην πορεία αστικοποίησης των μεταναστών.⁹⁵

---

⁹⁴ Μαρία Παπαθανασίου, *ό.π.*, σ. 102. Βλ. σε σύγχρονες μελέτες για τους συλλόγους των απόδημων Μεξικανών τη συσχέτιση της παράδοσης της συλλογικής προσφοράς εργασίας σε κοινοτικά έργα (*faenas*) με τη σωματειακή κινητοποίησή τους στις ΗΠΑ. Robert C. Smith, *Mexican New York*, *ό.π.*, σ. 57-58.

⁹⁵ Χριστίνα Κουλούρη, *ό.π.*, σ. 34· Βασίλης Νιτσιάκος, *ό.π.*, σ. 110-112.

Τα πρώτα ελληνικά σωματεία όπως η «Αθηνά» στη Νέα Υόρκη και ο «Πλάτων» στη Βοστώνη τα οποία ιδρύθηκαν το 1891, είχαν πανελλήνιο χαρακτήρα και βραχύβια διάρκεια. Συσπείρωσαν τις λίγες εκατοντάδες μεταναστών οι οποίοι είχαν συρρεύσει από το ελληνικό κράτος και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Όσο όμως το μεταναστευτικό ρεύμα διογκωνόταν και τα δίκτυα ενίσχυαν τους μεταναστευτικούς θύλακες με ομάδες από την ίδια περιφέρεια τόσο η σωματειακή ιδέα εξαπλωνόταν με τη μορφή κάποιας αλληλοβοηθητικής αδελφότητας και με χαρακτήρα καθαρά εθνοτοπικό. Λειτουργώντας διαμεσολαβητικά ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν των μεταναστών, τα σωματεία δεσμεύονταν καταστατικά με μια διττή αποστολή και διεθνική δράση: να καλλιεργήσουν την αλληλεγγύη και την αλληλοβοήθεια των μελών στη χώρα υποδοχής και να διασφαλίσουν την επικοινωνία με τη χώρα καταγωγής.⁹⁶ Η ίδια η επωνυμία της «αδελφότητας» την οποία έφεραν πολλά από τα πρώτα σωματεία παρέπεμπε στην αδελφосύνη, δηλαδή στη συγγενική σχέση ως αφετηρία της συσπείρωσης και της αλληλοϋποστήριξης. Επρόκειτο για μια ιδεολογικά και συναισθηματικά φορτισμένη αξία στις αγροτικές κοινωνίες η διατήρηση της οποίας υπαγορευόταν από τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των μελών. Η απουσία δηλαδή του υποστηρικτικού οικογενειακού πλαισίου και η ανάγκη επιβίωσης και προσαρμογής σε ένα περιβάλλον το οποίο προσλαμβάνονταν ως καθ' όλα «ξένο» επέβαλλαν τη συνένωση του συνόλου των αποδήμων συμπατριωτών και τη δέσμευσή τους με ισχυρούς ηθικούς δεσμούς και υποχρεώσεις.⁹⁷

Η πρωτοβουλία της σωματειακής ένωσης φαίνεται να ανήκει στους Σπαρτιάτες του Σικάγο οι οποίοι υπήρξαν άλλωστε πρωτοπόροι της μεταναστευτικής εξόδου και πολυπληθείς στη συγκεκριμένη πόλη. Ο «Σύλλογος Θεραπνέων», ο οποίος συστάθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1890 με κριτήριο την τοπική συνάφεια, συσπείρωνε στην πραγματικότητα το πρώτο διάστημα μετανάστες από τους νομούς Λακωνίας και Αρκαδίας.⁹⁸ Με δεδομένο το αίσθημα προσωρινότητας των μελών και τις

---

⁹⁶ Βλ. ενδεικτικά, το 1^ο άρθρο του Κανονισμού του εν Βοστώνη «Ελληνικού Συλλόγου Βασσαρά»: «*Οι εν Βοστώνη του νομού Μασσαχουσέτης των Ηνωμένων Πολιτειών της Βορείου Αμερικής παρειπιδημούντες Έλληνες Βασσαραίοι, συνελθόντες σήμερον τη 3^η Φεβρουαρίου, του χιλιοστού εννεακοσιοστού πρώτου έτους, συνέστησαν Σύλλογον υπό την επωνυμίαν «Ελληνικός Σύλλογος Βασσαρά» ούτινος σκοπός έσεται η περίθαλψις των ενταύθα διαιτωμένων μελών, προς δε η υλική υποστήριξις προς μεταφοράν ύδατος εις το χωρίον Βασσαρά».* Βασσαράς 1902, Α1 Σ40 Υ49 Φ1088, Αρχείο Ε.Τ.Ε. στο Ι.Α./Ε.Τ.Ε.

⁹⁷ Ulf Brunnbauer, *ό.π.*, σ. 104-105· Βασίλης Νιτσιάκος, *Οι ορεινές κοινότητες της βόρειας Πίνδου*, *ό.π.*, σ. 111.

⁹⁸ Η πρωτοβουλία θα πρέπει να συσχετισθεί και με το γεγονός ότι οι μετανάστες από τον πολυκοινοτικό δήμο των Θεραπνών (κοινότητες Τσιντζίνων, Γκορτσάς, Χρυσάφων, Σκούρας, Αγριάνων) υπήρξαν και

περιορισμένες διαχειριστικές ικανότητες του προεδρείου ο σύλλογος ξεκίνησε να λειτουργεί κυρίως ως αλληλοβοηθητικό σωματείο που εξυπηρετούσε τις ανάγκες ταφής («burial society»), ακολουθώντας στοιχειώδη οργανωτικά πρότυπα. Οι συμφωνίες στηρίζονταν στον προφορικό λόγο και επικυρώνονταν από το δόσιμο των χεριών ενώ η ιδιότητα του μέλους αναγνωριζόταν σε όποιους επιδείκνυαν καλό χαρακτήρα και πλήρωναν τη διόλου αμελητέα για τις οικονομικές δυνατότητές τους ετήσια συνδρομή των δύο δολαρίων.⁹⁹ Ο σύλλογος ο οποίος μετονομάστηκε σε «Λυκούργος», γρήγορα αποδυναμώθηκε καθώς μέλη του άρχισαν να αποσκιρτούν για να συγκροτήσουν τους δικούς τους εθνοτοπικούς συλλόγους και να ικανοποιήσουν τις αυξανόμενες ανάγκες τους.

Οι ανακατατάξεις και οι έντονες ζυμώσεις όσον αφορά τη μεταναστευτική σωματειακή δράση στην αλλαγή του αιώνα είναι εμφανείς στις σελίδες της *Ατλαντίδας* της ίδιας περιόδου στις οποίες ανακοινώνονται συνεχώς τα ονόματα της λειτουργίας νέων εθνοτοπικών συλλόγων, όπως της «Σπάρτης», της «Τεγέας», των «Βασσαραίων», της «Αρκαδίας». Ο σωματειακός ζήλος διαδιδόταν ταχύτατα σε ομάδες από διάφορους νομούς, επαρχίες και χωριά της Πελοποννήσου τα οποία είχαν έναν πυρήνα αρκετών ατόμων. Συχνά μάλιστα ενθαρρυνόταν από την ίδια τη γενέτειρα η οποία απευθύνοντάς τους κάποιο αίτημα οικονομικής ενίσχυσης έδινε κίνητρα σωματειακής συσπείρωσης. Στα 1904 τα ελληνικά σωματεία στην Αμερική ανέρχονταν στα τριάντα πέντε περίπου, ενώ στα τέλη της δεκαετίας είχαν ξεπεράσει τα εκατό εκ των οποίων τα περισσότερα ήταν εθνοτοπικά. Αν και δεν έλλειψαν μακρόβιοι σύλλογοι, όπως ο «Σύλλογος Βρυσέων Αναβρυτής» και ο Σύνδεσμος Αχλαδοκαμπιτών «Άγιος Δημήτριος» οι οποίοι ιδρύθηκαν το 1901 και 1905 αντίστοιχα και εξακολουθούν να λειτουργούν μέχρι και σήμερα (με ανενεργές περιόδους βέβαια), οι περισσότεροι υπήρξαν ολιγομελείς και θνησιγενείς. Όλοι διέθεταν μακροσκελή καταστατικά, σφραγίδες και ονόματα τα οποία παρέπεμπαν στην πατρίδα, σε τοπικά σύμβολα, ήρωες ή πολιούχους αγίους, όπως για παράδειγμα η «Αδελφότης Λακεδαιμονίων» και ο «Σύλλογος Ναυπακτίων» στη Νέα Υόρκη· η «Τεγέα», η «Αρκαδία», ο «Τανίας», η «Μαντίνεια», η «Λακωνία», η «Μεσσήνη», ο «Κολοκοτρώνης», η «Μανθυρέα», η «Αδελφότης Ζακυνθίων», οι Σύλλογοι «Αγίων Αναργύρων», «Βερβενιωτών», «Αχλαδοκαμπιτών», «Τριπόλεως», Τριφυλλίων η «Πρόοδος» στο Σικάγο· οι σύλλογοι «Βερένθης», «Βρεσθένων»,

---

οι πρωτοπόροι του μεταναστευτικού ρεύματος με επικεφαλής τον Χρήστο Τσάκωνα. Th. Saloutos, *The Greeks in the United States*, ό.π., σ. 24· Σ. Γ. Κανούτας, *Ελληνο-Αμερικανικός Οδηγός*, ό.π., σ. 199.

⁹⁹ Παντελής Βασδέκης, *Οι Έλληνες μετανάστες στο Σικάγο*, ό.π., σ. 66-67.

«Βασσαρά», «Λασταίων» και «Ανδρανοβιτών» στη Βοστώνη· «Ζάρακος» και «Λαγκαδίων» στο Λόουελ.¹⁰⁰

Για τους ξένους παρατηρητές ο ζήλος και η ικανότητα των Ελλήνων μεταναστών να συγκροτούν συλλόγους δεν είχε εύκολη εξήγηση. Δύσκολα κατανοούσαν πώς άτομα με περιορισμένα μορφωτικά εφόδια τα οποία συνωστίζονταν σε κοινόβια, ζούσαν σε συνθήκες στέρησης και απασχολούνταν σε εξαντλητικές εργασίες, εμφανίζονταν διατεθειμένα να πληρώνουν εισφορές και να ξοδεύουν χρόνο για να συμμετέχουν σε συνεδριάσεις συλλόγων, ενώ ήταν ικανά να διοικούν και πρόθυμα να διοργανώνουν τακτικά εράνους για τις ανάγκες της γενέτειράς τους. Οι συνήθειες ερμηνείες της σωματειακής δράσης των Ελλήνων περιστρέφονταν γύρω από την ισχύ των τοπικών δεσμών τους, την αγάπη για τα αξιώματα και τις διακρίσεις, το μιμητισμό, καθώς επίσης τον ατομικισμό και τις αποκεντρωτικές τάσεις που είχαν καλλιεργηθεί στην Ελλάδα.¹⁰¹

Οι Έλληνες μελετητές προσέγγισαν τους συλλόγους της Αμερικής με την ίδια επιφυλακτικότητα. Υποτιμώντας τη χρησιμότητα των τοπικών σωματείων ο Λυκούδης, για παράδειγμα, παρουσίαζε ως βασικό κίνητρο συσπείρωσης των μεταναστών την αρχομανία. *«Τα πλείστα, γράφει, των εν Αμερική ελληνικών σωματείων υφίστανται μόνον δια να είναι γνωστά τα ονόματά των, δια να γίνεται λόγος και θόρυβος περί των τριακονταμελών επιτροπών των και δια να δημοσιεύονται προσκλήσεις των συνεδριάσεων αυτών εν των τύπω, φέρουσαι υπογραφάς προέδρων και γραμματέων, επιθυμούντων ανά πάσαν στιγμήν να επιδεικνύονται»*.¹⁰² Τους ίδιους στόχους εμφανίζονται να υπηρετούν τα ελληνικά σωματεία στον οδηγό του Κανούτα σε αντίθεση με τις αμερικανικές λέσχες τις οποίες ο συντάκτης θεωρούσε ότι λειτουργούσαν σε πιο υγιείς βάσεις. *«Δεν ιδρύονται δε ταύτα προς δημιουργίαν αξιωμάτων και ερίδων, ως τα πλείστα των ημετέρων σωματείων, αλλά προς καλλιέργειαν κοινωνικών σχέσεων μεταξύ των μελών, μόρφωσιν αυτών, αναψυχήν, αμοβαίαν υποστήριξιν κλπ.»*¹⁰³

Είναι αλήθεια ότι η συμμετοχή στους μεταναστευτικούς συλλόγους και πολύ περισσότερο η διάκριση σε κάποια διοικητική θέση προσέφεραν σε μετανάστες

¹⁰⁰ Μπ. Μαλαφούρης, *ό.π.*, σ. 191-194· Σεραφεΐμ Γ. Κανούτας, *Ελληνο-Αμερικανικός Οδηγός*, *ό.π.*, σ. 170, 201· Θεόδ. Ν. Κονταργύρης, *Ο απόδημος Ελληνισμός της Αμερικής*, *ό.π.*, σ. 139-140.

¹⁰¹ Th. Saloutos, *The Greeks in the United States*, *ό.π.*, σ. 74-75· H. P. Fairchild, *Greek Immigration*, *ό.π.*, σ. 156· J. P. Xenides, *The Greeks in America*, *ό.π.*, σ. 102· Alison B. Alessios, *ό.π.*, σ. 15-16.

¹⁰² Εμμανουήλ Λυκούδης, *Οι μετανάστες*, *ό.π.*, σ. 72-73.

¹⁰³ Σεραφεΐμ Γ. Κανούτας, Μ. Α. Σαββαΐδης, *Οδηγός του Μετανάστου εν Αμερική*, *ό.π.*, σ. 41.

αγροτικής προέλευσης οι οποίοι είχαν εξασφαλίσει ένα βελτιωμένο επίπεδο διαβίωσης, ευκαιρίες συσσώρευσης κοινωνικού κεφαλαίου και διεκδίκησης νέων κοινωνικών ρόλων και ταυτοτήτων που δεν ήταν δυνατό να επιτευχθούν αλλιώς στην κοινωνία υποδοχής. Οι κοινότητες καταγωγής λειτουργούσαν από την πλευρά τους ως το κατεξοχήν κοινωνικό και χωρικό πλαίσιο αναφοράς εντός του διεθνικού πεδίου στο οποίο μπορούσαν να αρθρωθούν αιτήματα κοινωνικής διαφοροποίησης και να αναζητηθούν ευκαιρίες αναγνώρισης της νέας κοινωνικής θέσης. Η ανάληψη του αξιώματος του προέδρου σε κάποιο εθνοτοπικό σωματείο της Αμερικής και η δραστηριοποίηση για λογαριασμό της πατρίδας αποτελούσαν αδιαμφισβήτητα τεκμήρια κοινωνικής ανόδου γι' αυτούς που είχαν μείνει πίσω και με τους οποίους μοιράζονταν κοινά κοινωνικά ή αξιακά συστήματα.¹⁰⁴

Βέβαια, από τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα τα αποτελέσματα της δράσης των συλλόγων ήταν ορατά στην ελληνική επαρχία και η μεταστροφή του κλίματος εξίσου αισθητή. Ο εξωραϊσμός της ιδιαίτερης πατρίδας χάρη στα μεταναστευτικά κεφάλαια στο τρίπτυχο εκκλησίες-σχολεία-ύδρευση καταδείκνυε σύμφωνα με τη συλλογική μελέτη του Ανδρεάδη την ευεργετική πλευρά των συλλόγων, ωστόσο για τους συντάκτες της η επίδρασή τους στους ίδιους τους μετανάστες ήταν ακόμα μηδαμινή. *«Εν μέρει ο σκοπός των τοιούτων σωματείων, [...] επιτυγχάνεται, ως δύναται τις ιδίους όμμασι να αντιληφθή περιερχόμενος τα διάφορα διαμερίσματα της Ελλάδος και ιδία την Πελοπόννησον· [...] Εν τούτοις φρονούμεν, ότι τα σωματεία ταύτα θα έδρων λυσιτελέστερον και συμφώνως προς το πνεύμα του καθ' όν ζώμεν αιώνας αν εμερίμων αποκλειστικώς και μόνον περί της διαπαιδαγωγήσεως και μορφώσεως των εκεί ομογενών».*¹⁰⁵ Χωρίς να παραβλέπει τις δυσλειτουργίες των ποικίλων σωματείων των Ελλήνων μεταναστών στην Αμερική, ο Δένδιας χαρακτήριζε συνολικά ωφέλιμη για την πατρίδα την οικονομική ενίσχυση που προσέφεραν: *«[Π]αρ' όλας τας τόσον λυπηράς διχονοίας, που χωρίζουν πολλάκις δια μικροφιλοδοξίας τα διοικητικά των συμβούλια και τα μέλη, πλείστας προσέφεραν και προσφέρουν υπηρεσίας εις τε τον εκείθεν και τον εντεύθεν του Ωκεανού Ελληνισμόν».*¹⁰⁶

Οι αφίξεις των Ελληνοαμερικανών στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο συχνά μάλιστα υπό την ομπρέλα ισχυρών σωματειακών ενώσεων, η ποικιλία και το μέγεθος των έργων

---

¹⁰⁴ Linda Basch et al., *Nations unbound*, ό.π., σ. 274-275· Louin Goldring, “The power of status in transnational social fields”, ό.π., σ. 165-195.

¹⁰⁵ Ι. Γεωργακόπουλος, Ε. Παπαχελάς, «Ο Έλλην εν Αμερική», ό.π., σ. 26.

¹⁰⁶ Μιχαήλ Δένδιας, *Αι ελληνικάί παροικίαι ανά τον κόσμον*, ό.π., σ. 113.

που δρομολόγησαν είχαν ως αποτέλεσμα την επαναξιολόγηση της συμβολής τους στην οικονομική και όχι μόνο αναγέννηση της ελληνικής επαρχίας. Ο δημοσιογράφος Ροδάς ο οποίος είχε περιοδεύσει στις μεταναστευτικές κοινότητες της Πελοποννήσου έγραφε εντυπωσιασμένος για τις παρεμβάσεις των μεταναστών: «*Αλλά καμμιά περιγραφή, καμμιά εικόνα, καμμιά στατιστική δεν μπορεί ν' αναπαραστήση το καλό, που έγινε στη μαραμμένη χώρα με την οικονομική ενίσχυση των Ελλήνων της Αμερικής προς τους δικούς των. Εγώ, που γύρισα σπιθαμή προς σπιθαμή το έδαφος της χώρας μας, έχω ακριβεστέρα εντύπωση, ολοκληρωμένη την συνείδηση του μεγάλου σωστικού έργου των Ελλήνων της Αμερικής. [...] Εάν μπορούσε να γίνη μία στατιστική των σχολείων, των δρόμων, των γεφυριών, των υδραγωγείων, των κοινωφελών εν γένει έργων των Ελλήνων της Αμερικής, θ' απεδεικνύετο ότι σε πολλά μέρη συναγωνίζονται το Κράτος στην εκτέλεση και στη δημιουργία*».¹⁰⁷

Οι Ελληνοαμερικανικοί σύλλογοι του Μεσοπολέμου διέφεραν βέβαια από τις αδελφότητες των νεοφερμένων μεταναστών των αρχών του 20ού αιώνα. Με σταθερότερο πλέον τον αριθμό των εγγεγραμμένων μελών, διοικήσεις οι οποίες απαρτιζόνταν από πετυχημένους επιχειρηματίες και επαγγελματίες (γιατρούς και δικηγόρους) και ισχυρότερα ταμεία, σύλλογοι, όπως των Λακεδαιμονίων της Νέας Υόρκης, μπορούσαν να οργανώνουν τις οικογενειακές πλέον συνεστιάσεις τους σε πολυτελή ξενοδοχεία, όπως το «Γουόλντορφ-Αστόρια», να στέλνουν εκπροσώπους τους στα χωριά καταγωγής, να εκδίδουν λευκώματα και να συνεπικουρούνται στους εράνους από τις συζύγους τους.¹⁰⁸ Οι Ελληνοαμερικανίδες εμφανίζονται αυτήν την περίοδο να εισέρχονται στο πεδίο της συλλογικής δημόσιας δράσης, όχι όμως με ισότιμο ρόλο. Μυσούνται στο σωματειακό βίο μέσω της διοργάνωσης των συνδεδσμικών τελετών και των λαχειοφόρων αγορών των ανδρικών συλλόγων και της σταδιακής συγκρότησης γυναικείων τμημάτων. Τα εθνοτοπικά σωματεία δεν αποκτούν δηλαδή ακόμα μικτή σύνθεση αλλά γυναικεία παραρτήματα στα οποία οι Ελληνοαμερικανίδες, σύζυγοι συνήθως πετυχημένων ομογενών, ακολουθώντας το πρότυπο των αστών γυναικών περιορίζονται σε φιλανθρωπικές και φιλεκπαιδευτικές αρμοδιότητες οι οποίες βρίσκονταν σε συμφωνία με τα «φυσικά» γυναικεία καθήκοντα.

Ο *Σύνδεσμος των Τεγεατίδων Κυριών και Δεσποινίδων «η Επισκοπή»*, για παράδειγμα, συγκροτήθηκε στο Σικάγο το 1933 με πρωτοβουλία του Τεγεατικού

¹⁰⁷ Μιχαήλ Ροδάς, «Η επάνοδος εις το πάτριον έδαφος», *Νέα από την Ελλάδα*, Μάιος 1930, σ. 496.

¹⁰⁸ J. P. Xenides, *The Greeks in America*, ό.π., σ. 103-104.

Συνδέσμου Αμερικής και οι διεθνικές του δράσεις περιορίστηκαν στην κάλυψη των υλικών αναγκών της νεοανεγειρόμενης Οικοκυρικής Σχολής της Τεγέας ενώ το 1936 ιδρύθηκε στην ίδια πόλη το γυναικείο τμήμα του Συνδέσμου Κοσμιτών «Οι Άγιοι Ανάργυροι» με την ονομασία «Οι θυγατέρες του Κοσμά» και με «εκπολιτιστική» δράση στον Κοσμά Κυνουρίας.¹⁰⁹ Αν και η δημόσια αυτή παρουσία των γυναικών ήταν αξιοπρόσεκτη για τα δεδομένα της κοινωνίας από την οποία προέρχονταν, ωστόσο είναι φανερό ότι οι έμφυλοι περιορισμοί καθόριζαν το είδος των έργων στα οποία αυτές μπορούσαν να εμπλακούν, τα ποσά που μπορούσαν να διαθέσουν, όπως και το μέγεθος της συμβολής τους στην ιδιαίτερη πατρίδα. Ο ρόλος τους υπήρξε διεκπεραιωτικός και διαμεσολαβημένος από τις ανδρικές πρωτοβουλίες. Οι γυναίκες περιορίζονταν σε αγαθοεργές δράσεις στηρίζοντας κατεξοχήν εκκλησιαστικά και εκπαιδευτικά ιδρύματα, πάντα ως σύζυγοι ή χήρες κάποιου Ελληνοαμερικανού ευεργέτη. Ακόμα και το είδος των δωρεών τους καταδεικνυε την περιορισμένη αυτονομία τους. Την ώρα που οι ανδρικές δωρεές γίνονταν σε δολάρια και σε ακίνητα, οι γυναίκες συνήθως επέλεγαν να δωρίσουν εκκλησιαστικά σκεύη, σχολικά είδη, κεντήματα και κοσμήματα, οικοκυρικό εξοπλισμό.¹¹⁰

---

¹⁰⁹ Πρακτικά της 42^{ης} Συνεδρίας του Δ.Σ. του Τ.Σ. Αθηνών της 25^{ης} Ιουνίου 1933, σ. 159· Πρακτικά Α' Γενικής Συνέλευσης Τ.Σ. Αθηνών, 1/04/1934, σ. 311, Αρχείο Τεγεατικού Συνδέσμου Αθηνών. http://www.kosmasarcadia.gr/2015/05/blog-post_55.html (Τελευταία πρόσβαση 10/12/2018).

¹¹⁰ Βλ. για παράδειγμα το 1912 τη δωρεά της κα Διαμαντοπούλου στον Τ.Σ. Αθηνών ενός δαχτυλιδίου με πολύτιμους λίθους το οποίο θα διατίθετο σε λαχειοφόρο αγορά για τις ανάγκες του Συνδέσμου. Λογοδοσία για το έτος 1911, Πρακτικά Γενικής Συνέλευσης Τ.Σ., 15/01/1912, Αρχείο Τ. Σ. Αθηνών.

3. Τα έργα των συλλόγων

3.1. 1890-1920: αρωγή προς τη γενέτειρα

Οι πρώτοι έρανοι των μεταναστών κατευθύνονταν κυρίως στην ικανοποίηση των εκκλησιαστικών αναγκών της ιδιαίτερης πατρίδας. Τα χρήματα επαρκούσαν συνήθως για την επισκευή των υπαρχόντων ναών λόγω φυσιολογικής φθοράς ή κάποιας φυσικής καταστροφής, τον καλλωπισμό τους και για την προσθήκη νέων τμημάτων προκειμένου να εξυπηρετηθούν οι αυξανόμενες ανάγκες της ενορίας. Η αγορά ρολογιού, η επισκευή του καμπαναριού ή του παρακείμενου νεκροταφείου και η αποστολή εκκλησιαστικού εξοπλισμού, όπως ιερατικών αμφίων, εικόνων, επίπλων και ιερών σκευών, αποτελούσαν συνηθισμένες επιλογές τοποθέτησης των συλλογικών εμβασμάτων στα τέλη του 19ου αιώνα. Την επόμενη δεκαετία στην Πελοπόννησο και ειδικά στους νομούς της Λακωνίας και της Αρκαδίας όπου εκδηλώθηκε από νωρίς η μεταναστευτική έξοδος άρχισε και η ανέγερση νέων μεγαλοπρεπών εκκλησιών με χορηγίες συλλόγων που μετρούσαν κάποια χρόνια λειτουργίας.

Οικονομίες οι οποίες συγκεντρώνονταν με μεγάλες στερήσεις στην Αμερική διατίθεντο για έργα τα οποία, όπως φαίνεται, δεν απέβλεπαν στη βελτίωση των συνθηκών ζωής και στην εξασφάλιση ανέσεων για τους κατοίκους της γενέτειρας. Αταίριαστα στο τοπικό περιβάλλον λόγω της πολυτέλειας και του όγκου τους σε πολλές περιπτώσεις περιέπεσαν για μεγάλο διάστημα σε αχρηστία. *«Εν αυτή [τη Πελοποννήσω] συναντά τις χωρία με πληθυσμόν ολίγων μόνον εκατοντάδων ψυχών αλλά και με τον πολυτελή φόρτον μεγαλοπρεπών εκκλησιών, αξίας έστιν ότε άνω των εκατό χιλιάδων δραχμών ως εν Πιάνα, Βερτζοβά και αλλαχού»*, παρατηρούσε μελετητής τη δεκαετία του 1910.¹¹¹ Ο Νομάρχης Αρκαδίας, ενός νομού ο οποίος από νωρίς επωφελήθηκε από τα μεταναστευτικά εμβάσματα, δεν παρέλειπε να προτείνει στο Υπουργείο Εσωτερικών τη «χειραγώγηση» των μεταναστευτικών συλλόγων: *«Θα ήτο δε η επιβολή της [μεταναστεύσεως] σκοπιμωτέρα και ευεργετικωτέρα, εάν το Κράτος, δια των Προξένων, των Δημάρχων και δια των άλλων μέσων, άτινα διαθέτει, χειραγώγει εις πλέον πεφωτισμένην χρήση και κατεύθυνσιν, την εισφοράν των εν Αμερική, την αποσκοπούσαν εις την ικανοποίησιν και εξυπηρέτησιν των αναγκών των χωρίων των. Αντί πολυτελών εκκλησιών, πολλάί των οποίων στοιχίζουσιν εκατοντάδας χιλιάδας δραχ. ηδύναντο να γίνωσιν τοιαύται μετριώτεροι και το υπόλοιπον των χρημάτων να διατεθή εις εξυπηρέτησιν επειγουσών και σπουδαίων αναγκών των χωρίων*

¹¹¹ Ι. Γεωργακόπουλος, Ε. Παπαχελάς, «Ο Έλλην εν Αμερική», ό.π., σ. 26.

τα οποία πλησίον των πολυτελών εκκλησιών έχουν τρώγλας ως σχολεία, στερούνται ύδατος, συγκοινωνίας και παντός στοιχειώδους πράγματος δια την πρόοδόν των υλικήν και ηθικήν».¹¹² Είναι αλήθεια ότι, όπως συνέβαινε και με τα οικογενειακά εμβάσματα, δεν έλειψαν οι υπερβολές στον τρόπο αξιοποίησης των ομαδικών δωρεών. Είναι χαρακτηριστικό ότι χάρη στο ζήλο των «Αμερικανών» δωρητών κοινότητες εξασφάλισαν στις αρχές του αιώνα υπερσύγχρονα και πανάκριβα κοινοτικά ρολόγια τα οποία παρέμειναν για δεκαετίες αχρηστευμένα σε αποθήκες περιμένοντας την κατασκευή των κατάλληλων ωρολογοστασίων για να τοποθετηθούν και να λειτουργήσουν. Στη Δημητσάνα, για παράδειγμα, οι απόδημοι είχαν αποστείλει ως δώρο ήδη από το 1900 ένα πολυτελές ωρολόγιο του οποίου ο λεπτοδείκτης ήταν ένα περίπου μέτρο, και η καμπάνα του βάρους 700 κιλών. Ο μηχανισμός του είχε κατασκευασθεί από το αμερικανικό εργοστάσιο E. Howard & Company και οι φήμες ήθελαν τους Έλληνες μετανάστες να έχουν διεκδικήσει την αγορά του από την ιαπωνική κυβέρνηση η οποία επιθυμούσε να το τοποθετήσει στο κέντρο του Τόκιο. «Αμερικανικά» ρολόγια διέθεταν το Λεωνίδιο και ο Βασσαράς, παρέμεναν ωστόσο μέσα στις κάσες μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1920.¹¹³

Η περίοπτη σπατάλη στην «ευλαβική κατανάλωση» η οποία ήταν ασύμβατη με την εικόνα του συνολικού χωριού σε επίπεδο ιδιωτικών κατοικιών και κοινοτικών υποδομών,¹¹⁴ θα πρέπει να συσχετισθεί με τους ισχυρούς και πολλαπλούς συμβολισμούς που έφερε η εκκλησία και ειδικά το καμpanαριό στις κοινωνίες με έντονο τοπικιστικό χαρακτήρα.¹¹⁵ Ο ναός δεν αποτελούσε δηλαδή κοινοτική προτεραιότητα μόνο επειδή ήταν ο κατεξοχήν χώρος συναθροίσεων και ένας τόπος ευλάβειας ανθρώπων βαθιά θρησκευόμενων. Εκτεθειμένος στην κοινή θέα λόγω του όγκου και του ύψους του μπορούσε ταυτόχρονα να προάγει την υπόληψη της κοινότητας απέναντι στα γειτονικά χωριά παρέχοντας ενδείξεις της νέας εισοδηματικής κατάστασης των κατοίκων της. Ταυτόχρονα λειτουργούσε ως πηγή κύρους για τους ίδιους τους δωρητές. Δεν είναι τυχαίο ότι και ατομικά οι παλιννοστούντες επεδίωκαν να προβάλλουν τον «αμερικανικό» πλούτο τους με τις γενναιόδωρες εισφορές τους στις θρησκευτικές λειτουργίες. Οι οικογένειες ανταγωνιζόμενες η μία την άλλη ενθάρρυναν τα απόδημα μέλη τους κατά τις επισκέψεις τους να ξεπερνούν κάθε προηγούμενη

---

¹¹² Εμμ. Ρέπουλης, *Μελέτη περί μεταναστεύσεως*, ό.π., σ. 141.

¹¹³ Μ. Ροδάς, ό.π., σ. 150· *Ατλαντίς* 27/03/1907· *Μαλεβός*, αρ. 33, Ιανουάριος 1924, σ. 199.

¹¹⁴ Thorstein Veblen, *Η θεωρία της αργόσχολης τάξης*, ό.π., σ. 127-133.

¹¹⁵ Βλ. ειδικά για το συμβολισμό του καμpanαριού στη νότια Ιταλία (campanilismo). Jose C. Moya, "Immigrants and Associations", ό.π., σ. 848.

δωρεά και να κερδίζουν την τιμητική θέση μέσα στην εκκλησία.¹¹⁶ Φυσικά οι ισχυρές παραδόσεις και τα τοπικά έθιμα υπό τα οποία διαμορφώθηκαν οι δωρητές, έπαιξαν εξίσου σημαντικό ρόλο στον τρόπο διάθεσης των μεταναστευτικών κεφαλαίων.

Οι επιλογές αυτές μπορεί να φαίνονταν μη ορθολογικές στους εξωτερικούς παρατηρητές, ωστόσο οι μαρτυρίες της εποχής καταδεικνύουν ότι οι έρανοι των μεταναστών, είτε διεξάγονταν άτυπα είτε μέσω των συλλόγων τους δεν ήταν αποτέλεσμα παρορμητισμού. Ανταποκρίνονταν συχνά στα αιτήματα της γενέτειρας και στις προτεραιότητες που αυτή έθετε. Τοπικοί ιερείς, δάσκαλοι και πρόεδροι των χωριών αναλάμβαναν την πρωτοβουλία να αλληλογραφήσουν με μετανάστες που ασκούσαν επιρροή στο εθνοτοπικό δίκτυο και να ζητήσουν την οικονομική συνδρομή τους για κάθε ανάγκη που αυτοί εκτιμούσαν ότι έπρεπε να καλυφθεί. Αν και η ενημέρωση των αποδήμων για τις κοινοτικές ανάγκες γινόταν επίσης μέσω των τοπικών εφημερίδων τις οποίες ως συνδρομητές διάβαζαν, η προσωπική προσέγγιση αποδεικνυόταν πιο αποτελεσματική. Οι μετανάστες ανταποκρίνονταν στα αιτήματα καθώς τα πρόσωπα που μεσολαβούσαν, διέθεταν κύρος και αξιοπιστία στην κοινότητα λόγω του θεσμικού ρόλου τους ενώ η συνεργασία μαζί τους προσέφερε ευκαιρίες της δικής τους προβολής και διάκρισης εντός της διεθνικής κοινότητας.¹¹⁷ Η ικανοποίηση της ματαιοδοξίας συγκεκριμένων προσώπων ήταν το κλειδί της επιτυχίας μιας ερανικής προσπάθειας, όπως φαίνεται από τις οδηγίες που απέστειλε το 1899 μετανάστης σε τοπική επιτροπή προκειμένου αυτή να καταφέρει να συγκεντρώσει όσο το δυνατό μεγαλύτερες μεταναστευτικές δωρεές: *«Θα σας αποδείξω και τον τρόπον με τον οποίον ημπορεί να συναχθούν από ενταύθα ακόμη μερικά Δολλάρια να γράψεται μίαν επιστολήν εις τον Σταύρο Καϊαλή και να την υπογράψετε όλοι οι Επίτροποι όπως είσθε και σεις ηξεύρετε τι θα του γράψετε πλέον δηλαδή να τον λογαριάσετε ότι κάτι τις σημαίνει αυτός ενταύθα και τότε πιστεύω θα έχετε καλά αποτελέσματα»*.¹¹⁸

---

¹¹⁶ Grace E. Marshall, *Eternal Greece*, ό.π., σ. 136.

¹¹⁷ Στο ηθογραφικό διήγημα *Πέρα και στο Βασσαρά* που δημοσίευσε ο Φ. Κουκουλές βασισμένο στις πληροφορίες που είχε αντλήσει κατά την περίοδο που είχε υπηρετήσει σχολάρχης στη Βαμβακού, παλινοστούντας εμφανίζεται το 1910 να διαχειρίζεται τις δωρεές που αποστέλνει στο χωριό ο σύλλογος των Βασσαριωτών της Βοστώνης. Με πρωτοβουλία του τα χρήματα επενδύονται στις πανεπιστημιακές σπουδές ενός νέου του χωριού και όχι σε καμπάνες και ρολόγια. Η συγκεκριμένη επιλογή η οποία δεν επιβεβαιώνεται από τις πληροφορίες που διασώζονται για την περιοχή, πιθανότατα αποτελούσε παρέμβαση-κριτική του ίδιου του Κουκουλέ για τον τρόπο με τον οποίο αξιοποιούνταν μέχρι τότε τα μεταναστευτικά εμβάσματα από τους ντόπιους. Φαίδων Κουκουλές, ό.π., σ. 160.

¹¹⁸ Επιστολή του Φώτιου Κωνσταντάκη στον Γιαννάκη Λυκούρα, Βοστώνη 8/09/1899. *Μαλεβός*, αρ.17, Αύγουστος 1922, σ. 9.

Οι διαφωνίες και οι δυσαρέσκειες από τη πλευρά των μεταναστών για τα έργα που σχεδιάζονταν φυσικά δεν έλειπαν, όμως φαίνεται ότι ήταν ελεγχόμενες. Οι συσσωματώσεις τους όταν δεν ήταν άτυπες, ήταν ακόμα αδύναμες, απαρτιζόμενες από προσωρινούς και συνεχώς μετακινούμενους μετανάστες. Η απόφαση για παράδειγμα της «Ένωσης των Πληρεξουσίων» της Κοινότητας Βαμβακού στα τέλη του 19ου αιώνα να δρομολογήσει την ανέγερση ενός νέου ναού δεν βρήκε σύμφωνους τους αποδήμους της. Οι «Αμερικάνοι» της Βοστώνης οι οποίοι συμμετείχαν στους εράνους της Ένωσης έκριναν απερίσκεπτη κίνηση την κατεδάφιση της παλιάς εκκλησίας του Αγίου Χαραλάμπους και περιτή την ανέγερση ενός νέου και πολυδάπανου οικοδομήματος. Οι τοπικοί πληρεξούσιοι εξέφρασαν από την πλευρά τους την πικρία για αυτή την έξωθεν αντίδραση η οποία, όπως φαίνεται, δεν είχε συνέχεια. Επέμειναν στη απόφασή τους να υλοποιήσουν το έργο το οποίο ολοκληρώθηκε το 1913 και με κόστος το οποίο ανήλθε στις 118.000 περίπου δραχμές. Οι απόδημοι οι οποίοι συγκρότησαν αργότερα δικό τους βραχύβιο σύλλογο, τον «Θεοδώρητο Β'», ο οποίος λειτούργησε από το 1909 έως το 1913, είχαν μικρή διαπραγματευτική ισχύ απέναντι στην «Ένωση των είκοσι Πληρεξουσίων». Συνέχισαν λοιπόν να συνεισφέρουν στους εράνους και να υποστηρίζουν το έργο της μέχρι το 1914 οπότε και αυτή διαλύθηκε.¹¹⁹

Πάντως όταν οι εκκλησιαστικές ελλείψεις ικανοποιούνταν, τα μεταναστευτικά εμβάσματα διαχέονταν σε κοινωφελή και εκπαιδευτικά έργα. Στο νομό Λακωνίας, για παράδειγμα, με το πλήθος των αποδήμων και των συλλόγων, ποικίλα έργα υλοποιήθηκαν με χρηματοδότηση από την Αμερική. Ορεινά σχολεία, όπως το δημοτικό σχολείο της Σκούρας, επισκευάστηκαν και εξοπλίστηκαν με διδακτικά, γυμναστικά όργανα, έπιπλα και θερμάστρες.¹²⁰ Χρήματα επίσης συγκεντρώθηκαν για τη Φιλαρμονική Σπάρτης¹²¹ και την αποπεράτωση της πρώτης κλινικής της πόλης.¹²² Εκδηλώθηκε επίσης από νωρίς ενδιαφέρον για αρδευτικά/υδρευτικά έργα με πρωτοπόρους και εδώ τους αποδήμους της περιοχής του Πάρωνα. Για κάποιους μάλιστα συλλόγους η υδροδότηση της γενέτειρας αποτελούσε όχι απλώς ένα από τα σχεδιαζόμενα έργα τους αλλά βασική αποστολή τους. Οι Χρυσάφίτες του δήμου Θεραπνών ήδη από το 1894 είχαν αποστείλει στη γενέτειρά τους 5.000 δρχ. για την

---

¹¹⁹ Για την «Ένωση των Πληρεξουσίων της Βαμβακούς» η οποία λειτούργησε από το 1898 έως το 1914 βλ. αναλυτικά τις δεκαέξι λογοδοσίες και το καταστατικό της στο: Νίκος Χ. Σταυρόπουλος, *Η Βαμβακούς*, ό.π., σ. 124-172. Για τη συνεργασία της με τους μετανάστες της βλ. ειδικά σ. 152, 162, 252.

¹²⁰ *Ατλαντίς* 5/01/1909, 19/04/1909· *Λακεδαίμων* 14/06/1909.

¹²¹ *Ηχώ Σπάρτης* 5/12/1897.

¹²² *Λακεδαίμων* 6/12/1909.

κατασκευή υδραγωγείου και υπόσχονταν άλλες 20.000 δρχ. για την αποπεράτωσή του.¹²³ Οι Βασσαραίοι του Σικάγο το 1902 εξουσιοδοτούσαν το δήμαρχο Οινούντος να παραλάβει μέσω της Εθνικής Τράπεζας το ποσό των 7.244,75 δραχμών που είχαν συλλέξει με έρανο και να το διαθέσει για την ύδρευση της κοινότητάς τους.¹²⁴ Ο Σύλλογος Ζουπαινωτών ο οποίος ιδρύθηκε το 1904 είχε διαθέσει μέχρι το 1909 περίπου 36.500 δρχ. για το υδραγωγείο του χωριού¹²⁵ ενώ ο Σύλλογος Αραχωβιτών του Σικάγο είχε καταφέρει στις αρχές του αιώνα να συλλέξει τα 1.400 από τα 3.600 δολάρια που κοστολογούνταν το έργο ύδρευσης του χωριού τους.¹²⁶ Την ίδια περίοδο ο Σύλλογος Βρυσέων Αναβρυτής είχε καταθέσει 1.000 δολάρια για το κοινοτικό υδραγωγείο τους.¹²⁷

Η κατασκευή «αμαξιτού δρόμου» εμφανίζεται την πρώτη δεκαετία του αιώνα να μπαίνει επίσης στα σχέδια κάποιων λακωνικών κοινοτήτων. Η Επιτροπή της Κοινότητας Γοράνων στην έντυπη λογοδοσία της για τα έτη 1904-1909 παρουσίαζε τη διάνοιξη του δρόμου ο οποίος συνέδεε το τοπικό λατομείο μαρμάρων με το χωριό ως προϋπόθεση υλοποίησης του σχεδίου ανέγερσης νέου ναού του Αγίου Γεωργίου.¹²⁸ Το οδικό έργο χαρακτηριζόταν από τους ντόπιους «κολοσσιαίο» λόγω της απόστασης η οποία έπρεπε να διανυθεί και του ανώμαλου εδάφους της περιοχής. Κρινόταν ωστόσο απαραίτητο καθώς αρχικά θα διευκόλυνε τη μεταφορά υλικών για την οικοδόμηση του ναού ενώ η μελλοντική προέκταση και σύνδεσή του με τη δημόσια οδό Σπάρτης-Γυθείου μέσω Ξηροκαμπίου θα επέτρεπε την εμπορική αξιοποίηση του λατομείου από τους κατοίκους. Το οδικό έργο υλοποιήθηκε αμέσως χάρη στην προσωπική εργασία των κατοίκων και την παραίτησή τους από κτηματικές αποζημιώσεις ενώ η ανέγερση της εκκλησίας αποπερατώθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1920. Σύμφωνα με τον ονομαστικό κατάλογο των δωρητών που περιλαμβάνεται στη λογοδοσία, σταθεροί αρωγοί ήταν ο Σύνδεσμος των εν Αμερική Γορανιτών ο «Άγιος Γεώργιος» ο οποίος συστάθηκε την πρώτη δεκαετία. Οι απόδημοι εμφανίζονται να στηρίζουν οικονομικά την τοπική επιτροπή και να ενθαρρύνουν όλα τα υπόλοιπα σχέδιά της. Στα τελευταία συμπεριλαμβάνονταν η εκπαίδευση των αγροτοκτηνοτρόφων από γεωπόνο στην

---

¹²³ *Τεγγέα* 6/07/1894.

¹²⁴ Βλ. Πληρεξούσιο των Βασσαραίων μεταναστών, αλληλογραφία με την Εθνική Τράπεζα και καταστατικό του Συλλόγου. Βασσαράς 1902, Α1 Σ40 Υ49 Φ1088, Αρχείο Ε.Τ.Ε. στο Ι.Α./Ε.Τ.Ε..

¹²⁵ *Λακεδαίμων* 20/09/1909.

¹²⁶ Παρασκευάς Ι. Μείντάνης, *Καρνατικά*, ό.π., σ. 381· *Λακεδαίμων* 11/10/1909.

¹²⁷ *100th Anniversary. New York Greek Society Vryseon Anavrytes*, ό.π., σ. 13, Αρχείο Νικολάου Μπαγιώκου, ΓΑΚ Λακωνίας.

¹²⁸ *Λογοδοσία της Επιτροπής της Κοινότητος Γοράνων από 1 Σεπτεμβρίου 1904 έως 1 Ιουλίου 1909*, Σπάρτη, Τυπογραφείο Νικ. Γρ. Αθανασιάδου, 1909. Παρατίθεται στο *Φάρις*, Περ. Δ', τχ.57, 12^ο/2012.

αξιοποίηση του φυσικού πλούτου με την ελπίδα ότι «τοιουτοτρόπως θα αποδίδονται αρκετοί πόροι προς ευζωίαν εις τους κατοίκους, οπότε και θα ανακοπεί ο εκπατρισμός και η ερήμωσις δια της μεταναστεύσεως».¹²⁹

Παρόμοιας χρήσης αμαξιτή οδός κατασκευάσθηκε και στη Βαμβακού Λακωνίας το 1901-1902. Ο δρόμος εξυπηρέτησε επίσης τις εργασίες ανέγερσης του νέου ναού του Αγίου Χαραλάμπους, διανοίχθηκε κυρίως με την εργασία των κατοίκων και την οικονομική ενίσχυση των απανταχού Βαμβακιτών και εντάχθηκε στα σχέδια κατασκευής του κοινοτικού δρόμου Βαμβακού-Αράχωβας. Στα τέλη της δεκαετίας ο Σύλλογος στην Αμερική «Θεοδώρητος Β΄» δώριζε δέκα χιλιάδες δραχμές για το υπό μελέτη οδικό έργο εξασφαλίζοντας τον τίτλο του Μεγάλου Ευεργέτη από την «Επιτροπή των Πληρεξουσίων». Η έναρξή του ωστόσο ματαιώθηκε λόγω της διάλυσης της Επιτροπής και της αδυναμίας εξεύρεσης πρόσθετων κεφαλαίων, όπως επίσης εγκαταλείφθηκαν και τα σχέδια ύδρευσης του χωριού τα οποία προϋπέθεταν την οδική σύνδεση με την Αράχωβα για τη μεταφορά των απαραίτητων υλικών.¹³⁰

Η εφαρμογή μεγάλων σχεδίων αυτή την περίοδο δεν ήταν εύκολη καθώς προσέκρουε στις οικονομικές δυσχέρειες, σε πρακτικές δυσκολίες, καθώς επίσης στις συγκυρίες της εποχής. Ακόμα και η κατασκευή ενός νέου ναού η οποία είχε τεθεί ως προγραμματικός σκοπός αρκετών εθνοτοπικών συλλογικοτήτων, φαίνεται ότι δύσκολα μπορούσε να υλοποιηθεί εκείνη την περίοδο από μετανάστες οι οποίοι ήταν ιδιαίτερα κινητικοί επαγγελματικά και γεωγραφικά, αμφιταλαντεύονταν μεταξύ Αμερικής και παλιννόστησης και δεν είχαν ακόμα καταφέρει να συγκεντρώσουν επαρκή ατομικά κεφάλαια για συμμετοχή σε φιλόδοξα κοινοτικά έργα. Η δράση άλλωστε στην Αμερική ποικίλων «ερανολόγων» για τις εθνικές ανάγκες, καθώς επίσης και το ενδιαφέρον των μεταναστευτικών κοινοτήτων για τη θεμελίωση σχολικών και εκκλησιαστικών ιδρυμάτων στη χώρα εγκατάστασης απορροφούσαν σημαντικά εμβάσματα τα οποία επίσης διεκδικούσαν οι κοινότητες καταγωγής.¹³¹

Οι μετανάστες προσπαθούσαν λοιπόν να ανταποκριθούν στις πολλαπλές τοπικές ελλείψεις με τακτικές μικροδωρεές, οι οποίες όμως επειδή δεν επαρκούσαν για την

---

¹²⁹ Λογοδοσία της Επιτροπής της Κοινότητας Γοράνων, ό.π., σ.14.

¹³⁰ Βλ. τέταρτη, ενδέκατη και δωδέκατη λογοδοσία της «Ένωσης Πληρεξουσίων» και ανακεφαλαίωση των έργων στο: Νίκος Χ. Σταυρόπουλος, *Η Βαμβακού*, ό.π., σ. 148-149, 161-163, 171-172.

¹³¹ Βλ. π.χ. τους εράνους του Ματσούκα στην Αμερική για τον Ελληνικό πολεμικό στόλο ή της *Ατλαντίδος* και του *Εθνικού Κήρυκος* για ποικίλες άλλες εθνικές ανάγκες. Για τη δράση και την οικονομική αρωγή προς τις ανάγκες του έθνους, της γενέτειρας αλλά και της ίδιας της μεταναστευτικής κοινότητας ενός από τους παλαιότερους Λακωνικούς συλλόγους της Αμερικής, αυτού των Βρυσέων Αναβρυτής, βλ. *100th Anniversary. New York Greek Society Vryseon Anavrytes*, 2001, σ. 13, ό.π..

εκτέλεση ενός μεγάλου κοινοτικού έργου, κατατίθεντο στην Τράπεζα έως ότου συμπληρωθεί το πλήρες ποσό. Στο μεταξύ οι σύλλογοι διαλύονταν, η επικοινωνία ανάμεσα στις δυο πλευρές διακοπτόταν και τα προγραμματισμένα έργα δεν ξεκινούσαν ποτέ. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση της Αδελφότητας Ασπροκαμιπιτών Στυμφαλίας «ο Άγιος Νικόλαος». Ο σύλλογος συγκροτήθηκε το 1911 στο Ντάνβιλ της Πολιτείας του Ιλινόις με κύριο σκοπό τη συγκέντρωση επαρκούς χρηματικού κεφαλαίου για την ίδρυση νέου ναού του Αγίου Νικολάου στη γενέτειρα. Με την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων πολλά μέλη της Αδελφότητας επέστρεψαν στην Ελλάδα ως εθελοντές και εγκαταστάθηκαν μόνιμα στο χωριό. Μετά τη λήξη τους ο σύλλογος βρέθηκε χωρίς συνδρομητές και με αποδεκατισμένο το διοικητικό του συμβούλιο. Βάσει του καταστατικού (άρθρο 27) οι παλιννοστούντες ξεκίνησαν ενέργειες μαζί με το τοπικό εκκλησιαστικό συμβούλιο για την είσπραξη δύο ομολόγων αξίας 72 περίπου λιρών τα οποία είχαν κατατεθεί στην Εθνική Τράπεζα για λογαριασμό της κοινότητας. Όπως φαίνεται από τη σχετική αλληλογραφία, για λόγους οικονομίας οι ενδιαφερόμενοι απέφυγαν να ζητήσουν τη συνδρομή δικηγόρου με αποτέλεσμα να εμπλακούν σε μια μακροχρόνια γραφειοκρατική διαδικασία συγκέντρωσης πιστοποιητικών τα οποία θα αποδείκνυαν τη νομιμότητα του αιτήματος για τη μεταβίβαση της περιουσίας του αμερικανικού συλλόγου στην κοινότητά τους. Στα χρόνια του Διχασμού και του Πολέμου οι διαδικασίες φαίνεται ότι διακόπηκαν και επανεκκινήθηκαν στις αρχές του 1922. Αν λάβουμε υπόψη μας τα δικαιολογητικά που συγκέντρωσε η Τράπεζα, τα χρήματα πρέπει τελικά να αποδόθηκαν στους δικαιούχους. Η ανέγερση της εκκλησίας δεν φαίνεται πάντως να ξεκίνησε άμεσα. Το ποσό το οποίο ούτως ή άλλως δεν επαρκούσε για την υλοποίηση του έργου, εξανεμίστηκε με τον αναγκαστικό εσωτερικό δανεισμό που ακολούθησε τον Απρίλιο του 1922. Με δεδομένη την παλιννόστηση των περισσότερων αποδήμων η τοπική κοινότητα μάλλον δεν μπορούσε να στηρίζεται αποκλειστικά στην εξωτερική βοήθεια.¹³²

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και η παλιννόστηση πολλών μεταναστών, ο Πρώτος Παγκόσμιος που ακολούθησε, σηματοδότησαν πράγματι αν όχι τη διάλυση, οπωσδήποτε την αναστολή της λειτουργίας πολλών μεταναστευτικών συλλόγων της Αμερικής και τη διακοπή της επικοινωνίας με την ιδιαίτερη πατρίδα, κατά συνέπεια και την εγκατάλειψη των όποιων σχεδίων. Με το διασκορπισμό των μελών σε Ελλάδα

---

¹³² Αλληλογραφία Αδελφότητος Ασπροκαμιπιτών Κορινθίας «Ο Άγιος Νικόλαος» Αμερικής με την Εθνική Τράπεζα, 1913-1914, Α1 Σ40 Υ44 Φ65 και 1922, Α1 Σ40 Υ58 Φ95 Αρχείο Ε.Τ.Ε. στο Ι.Α./Ε.Τ.Ε.

και Αμερική τα κεφάλαια των συλλόγων παρέμειναν για χρόνια ανενεργά σε ελληνικά και ξένα τραπεζικά ιδρύματα, οι ομολογίες έληξαν χωρίς να ανανεωθούν ενώ σε αρκετές περιπτώσεις τραπεζικά έγγραφα απωλέσθησαν. Για να εισπραχθούν ξεχασμένες αποταμιεύσεις, χρειάστηκε να κινηθούν τις διαδικασίες διεκδίκησής τους οι παλιννοστούντες στην Ελλάδα ή όσοι σύλλογοι της Αμερικής μετά από ένα διάστημα αδράνειας επαναδραστηριοποιήθηκαν, συνήθως με νέο όνομα, με τον ίδιο ωστόσο σκοπό. Τα νομικά κωλύματα που ήγειραν τα τραπεζικά ιδρύματα στη μεταβίβαση των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων στους νέους συλλόγους καθυστέρησαν την είσπραξη των κεφαλαίων και την έναρξη των εργασιών στη γενέτειρα. Γι' αυτό και ενώ υπήρξαν αρκετοί σύλλογοι με αποθεματικό κεφάλαιο, δεν κατάφεραν να υλοποιήσουν τους στόχους τους πριν τα μέσα της δεκαετίας του 1920.¹³³

Σε πολλές περιπτώσεις πάντως οι τραπεζικές καταθέσεις των διαλυμένων συλλόγων θα πρέπει να απωλέσθησαν οριστικά με τις διακυμάνσεις του συναλλάγματος ή και επειδή οι συνθήκες διάλυσης δεν ακολουθούσαν τους ακριβείς όρους του καταστατικού τους. Προφανώς δεν υπήρχε πάντα πρόβλεψη δικαιολόγησης της διάλυσης με επίσημη και επικυρωμένη πράξη γεγονός που καθιστούσε αργότερα ανίσχυρες τις αξιώσεις των τοπικών κοινοτήτων για τα κεφάλαια των ομογενών τους.¹³⁴ Τα οργανωτικά και διαχειριστικά προβλήματα των συλλόγων αυτής της περιόδου ήταν πράγματι πολλά και οπωσδήποτε σχετίζονταν με την απειρία των μελών τους στη διαχείριση ζητημάτων νομικής και τραπεζικής φύσης. Όπως φαίνεται, για λόγους προστασίας των περιουσιακών τους στοιχείων οι σύλλογοι έθεταν υπερβολικά περιοριστικούς όρους στις τοπικές επιτροπές δυσχεραίνοντας έτσι την είσπραξη των δωρεών και την υλοποίηση των σχεδίων.¹³⁵ Από την άλλη πλευρά όσοι αναλάμβαναν

---

¹³³ Τέτοια υπήρξε η περίπτωση του Συλλόγου Ριζιωτών Τεγέας ο «Άγιος Αθανάσιος». Ιδρύθηκε το 1910 στο Σικάγο, παρέμεινε ανενεργός μετά τους Βαλκανικούς και επανιδρύθηκε το 1920 ως «Ελληνικός Σύνδεσμος Ριζιωτών η Άγκυρα». Τα ποσά που είχαν συλλεγεί ήδη από το 1912 για την υλοποίηση υδραυλικών έργων μέχρι το 1928 δεν είχαν παραδοθεί στους δικαιούχους. Βλ. Αλληλογραφία Συλλόγου Ριζιωτών ο «Άγιος Αθανάσιος» (εν Chicago), Α1 Σ40 Υ44 Φ153, Αρχείο Ε.Τ.Ε. στο Ι.Α./Ε.Τ.Ε.

¹³⁴ Στο δικαστικό τμήμα του Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας υπάρχουν φάκελοι που αφορούν τη διεκδίκηση των καταθέσεων διαλυμένων ομογενειακών συλλόγων από τις τοπικές κοινότητες. Όπως διαφαίνεται από την αλληλογραφία της δεκαετίας του 1920 οπότε και εγείρονται σχετικές αξιώσεις, η διαδικασία ήταν χρονοβόρα και η έκβαση αμφίβολη καθώς δύσκολα μπορούσαν να συγκεντρωθούν τα απαραίτητα έγγραφα. Ενδεικτικά: Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Καρπαθιωτών Αμερικής «Ο Χρυσόστομος», 1915-1927, Α1 Σ40 Υ44 Φ108, Αρχείο Ε.Τ.Ε. στο Ι.Α./Ε.Τ.Ε.

¹³⁵ Η Ελληνική Αδελφότητα Καστρακινών Καλαμπάκας «Άγιος Νικόλαος», για παράδειγμα, όρισε το 1918 μια οκταμελή τοπική επιτροπή για να εισπράξει τις 5.025 δραχμές που είχε έως τότε συγκεντρώσει από τους εράνους της στην Αμερική με στόχο την επισκευή του ετοιμόρροπου τοπικού ναού. Τα έξοδα όμως μετάβασης σύσσωμης της επιτροπής από την Κοινότητα στα Τρίκαλα όπου βρισκόταν το υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας, εμπόδιζαν την είσπραξη του ποσού. Η αμερικανική Αδελφότητα αναγκάστηκε να τροποποιήσει το σχετικό όρο και να ορίσει μια πιο ευέλικτη επιτροπή προκειμένου τα χρήματα να φτάσουν στον προορισμό τους, αλλαγή η οποία όμως για να εγκριθεί από την τράπεζα

να διαχειριστούν τους εράνους, δύσκολα μπορούσαν να δρομολογήσουν κοινωφελή έργα μεγάλης έκτασης τα οποία χρειαζόνταν οργανωτικές δεξιότητες, τεχνικές μελέτες, κρατικές άδειες, συντονισμό των εργασιών και ανάληψη οικονομικών και νομικών ευθυνών. Όποτε πάντως υπήρξε καθοδήγηση από έμπειρα πρόσωπα στην Ελλάδα, οι μετανάστες κατήθυναν τις δωρεές τους σε ένα πλήθος κοινωφελών έργων.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Τεγεατικού Συνδέσμου Αθηνών ο οποίος ιδρύθηκε το 1883 και μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο κατάφερε να προσελκύσει σημαντικές δωρεές από την Αμερική και να τις επενδύσει σε ένα πλήθος έργων στην περιοχή της Τεγέας. Η πολυάριθμη τεγεατική κοινότητα του Σικάγο, οργανωμένη στο σωματείο «Τεγέα» ήδη από το 1896 υπό την καθοδήγηση σημαντικών προσωπικοτήτων, μεταξύ αυτών των ιατρών Γρηγ. Παπαηλιού και Νικ. Σαλόπουλου οι οποίοι χρημάτισαν Πρόξενοι της Ελλάδας, συνεισέφερε για τη διαμόρφωση της συνδεσμικής περιουσίας στο χώρο της Παλαιάς Επισκοπής Τεγέας. Οι απόδημοι στήριξαν οικονομικά την ανέγερση του Αρχαιολογικού Μουσείου¹³⁶ και επέδειξαν ενδιαφέρον για τη γεωργική ανάπτυξη της περιοχής. Δώρισαν κτήματα, διενήργησαν εράνους και συνήψαν δάνεια προκειμένου να διαμορφωθεί ένα Αγροκήπιο και να λειτουργήσει Γεωργικό Σχολείο, προμήθευσαν με γεωργικά εργαλεία τους κατοίκους ενώ απέστειλαν αεραντλία για τις αρδευτικές ανάγκες της περιοχής.¹³⁷

Το παράδειγμα του Τεγεατικού Συνδέσμου Αθηνών φαίνεται ότι ήταν μεμονωμένο αυτή την περίοδο. Ο τρόπος εργασίας των αστών μελών του και το συγκροτημένο πρόγραμμα που διαμόρφωναν για την ανάπτυξη των χωριών τους οπωσδήποτε απομάκρυναν τις δωρεές των απόδημων από τις συνηθισμένες εκκλησιαστικές ανάγκες κατευθύνοντάς τις σε πιο στοχευμένα έργα. Στο Μεσοπόλεμο αρκετοί εθνοτοπικοί σύλλογοι της Αθήνας και της επαρχίας λειτούργησαν με παρόμοιο τρόπο. Εσωτερικοί και εξωτερικοί μετανάστες επικοινωνήσαν μέσω των σωματείων τους, συντόνισαν τις εργασίες τους και κατάφεραν να υλοποιήσουν φιλόδοξα κοινοτικά έργα.

καθυστέρησε ακόμα περισσότερο την έναρξη των εργασιών. Βλ. Αλληλογραφία της Αδελφότητας Καστρακινών «Άγιος Νικόλαος», 1918-1920, Α1 Σ40 Υ27 Φ84, Αρχείο Ε.Τ.Ε. στο Ι.Α./Ε.Τ.Ε.

¹³⁶ Για τις ανάγκες του Μουσείου το οποίο φιλοδοξούσαν να συναγωνισθεί εκείνο της Ολυμπίας ο αμερικανικός Σύλλογος «Τεγέα» συγκρότησε ειδικό ταμείο εισφορών. Βλ. επιστολή Γρ. Παπαηλιού στον Τ.Σ. Αθηνών, Πρακτικά της Α΄ Συνελεύσεως, 21/05/1904, Αρχείο Τ. Σ. Αθηνών.

¹³⁷ Τεγέα 30/01/1894, 29/05/1894, 21/03/1896, 5/04/1896, 13/04/1896, 20/04/1896, 7/06/1897. Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων: 25/01/1909, 12/01/1910, 24/01/1910, 17/01/1911, 15/01/1912, Αρχείο Τ.Σ. Αθηνών.

3.2. 1920-1940: αναπτυξιακές παρεμβάσεις

Η περίοδος του Μεσοπολέμου συνδέεται με την εμπλοκή δυναμικών μεταναστευτικών συλλόγων της Αμερικής σε ένα πλήθος έργων στις κοινότητες καταγωγής τους με μια τάση προς την υλοποίηση αναπτυξιακών σχεδίων. Η στροφή αυτή η οποία αντανακλά τις αλλαγές οι οποίες έχουν επέλθει στους μεταναστευτικούς συλλόγους θα πρέπει οπωσδήποτε να συσχετισθεί με τα νέα οικονομικο-κοινωνικά χαρακτηριστικά των Ελλήνων μεταναστών.¹³⁸ Η κινητικότητα τους σε ανεξάρτητα επαγγέλματα και κυρίως σε μικρές και μεσαίες επιχειρηματικές δραστηριότητες και οι εμπειρίες που συσσώρευσαν πολλοί από αυτούς μετά από δεκαετίες εργασίας και διαβίωσης στην Αμερική σε συνδυασμό με τον περιορισμό των μεταναστεύσεων, τη δημογραφική σταθεροποίηση και την κοινωνική ετερογένεια των ελληνικών κοινοτήτων οδήγησαν στη συγκρότηση ή την ανασυγκρότηση ισχυρών εθνοτοπικών συλλόγων. Διαθέτοντας μεγαλύτερη οργανωτική εμπειρία απ' ό,τι στο παρελθόν, οι σύλλογοι επέκτειναν την ακτίνα δράσης τους κινητοποιώντας συντοπίτες διασκορπισμένους σε διάφορες αμερικανικές πόλεις. Με τις διοικήσεις τους να εδράζονται σε κάποια μεγαλούπολη, τα διάφορα τμήματά τους συμμετείχαν στους εράνους και υποστήριζαν τις αποφάσεις τους για τα έργα στην πατρίδα. Στα προτεινόμενα αναπτυξιακά σχέδιά τους διαφαίνεται μια νέα, διαφορετική οπτική των αποδήμων για τις ανάγκες των κοινοτήτων καταγωγής επηρεαζόμενη από τη ζωή στο προηγμένο και οργανωμένο περιβάλλον της Αμερικής, τις οικονομικές δυνατότητές τους και το νέο κοινωνικό στάτους τους.

Παράλληλα όμως και οι αλλαγές που δρομολογούνταν στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου συνδιαμόρφωναν την ατζέντα των μεταναστευτικών συλλόγων. Μεγάλα δημόσια έργα υλοποιούνταν αυτή την περίοδο στον ελλαδικό χώρο προς όφελος ωστόσο μόνο των μεγάλων αστικών κέντρων και των περιοχών προσφυγικής εγκατάστασης. Η γεωγραφία του «εκσυγχρονισμού» έδειχνε να ωφελεί την πρωτεύουσα και τη Βόρεια Ελλάδα και για άλλη μια φορά να αφήνει εκτός κρατικού προγράμματος τους απομονωμένους οδικά νομούς της Νότιας Ελλάδας, όπως τη Λακωνία και τις κλειστές οικονομικά ορεινές κοινότητές της. Η Πελοπόννησος παρέμενε παραμελημένη γεγονός που θα πρέπει οπωσδήποτε να συνδεθεί με το βενιζελικό πολιτικό πρόγραμμα της ενσωμάτωσης των Νέων Χωρών στο εθνικό

---

¹³⁸ Για τις αλλαγές που υφίστανται οι μεταναστευτικοί σύλλογοι μέσα στο χρόνο και τους παράγοντες που τις προκαλούν βλ. Marlou Schrover, “ ‘Whenever a Dozen Germans Meet . . . ’ ”, *ό.π.*, σ. 847-864.

κράτος και της αγροτικής εποικιστικής πολιτικής στην περιοχή.¹³⁹ Στον παραγκωνισμό της Παλαιάς Ελλάδας θα πρέπει να συνέβαλε σε ένα βαθμό και η στάση των κατοίκων της στη διαμάχη Βενιζελικών και Βασιλικών στα χρόνια του Εθνικού Διχασμού. Με τη θέση τους αρκετά εξασθενημένη απέναντι στην κεντρική διοίκηση οι δήμοι και οι κοινότητες που προέκυψαν από τη διοικητική μεταρρύθμιση του 1912 (Νόμος ΔΝΖ)¹⁴⁰ στράφηκαν στην ιδιωτική πρωτοβουλία προκειμένου να εξασφαλίσουν ορισμένες από τις στοιχειώδεις υποδομές που απολάμβαναν οι συντοπίτες τους οι οποίοι είχαν μεταναστεύσει σε αστικά κέντρα της Ελλάδας και της Αμερικής. Οι τελευταίοι μέσω των συσσωματώσεών τους ανέλαβαν να αναζητήσουν πόρους και να επιφέρουν τον «εκσυγχρονισμό» στην ελληνική επαρχία καλύπτοντας χρόνιες κοινοτικές ελλείψεις σε επίπεδο υποδομών. Οι παραστάσεις της Αμερικής και η ιδιαίτερα ανεπτυγμένη στους Ελληνοαμερικανούς κουλτούρα του πρακτικού, η εξοικείωσή τους με τις ανέσεις και η επιδίωξη της υλικής προόδου είχαν αντανάκλαση στα οικονομικά και κοινωνικά εμβάσματα που ταξίδευσαν το Μεσοπόλεμο στην ελληνική επαρχία και στους μετασχηματισμούς που προκάλεσαν.¹⁴¹

Η συστηματική επικοινωνία και μόνιμη συνεργασία της γενέτειρας με την Αμερική επιδιώχθηκε αυτή την περίοδο με τη διαμεσολάβηση κάποιου οργανωμένου τοπικού σωματείου το οποίο είχε συνήθως έδρα την Αθήνα και συχνά υποβοηθούνταν από επιτροπές που συγκροτούνταν στην κοινότητα καταγωγής. Παρακολουθώντας προφανώς τα τεχνικά έργα που δρομολογούνταν στην υπόλοιπη Ελλάδα, οι αθηναϊκοί σύλλογοι επιδίωξαν τη βελτίωση των συνθηκών ζωής στην ιδιαίτερη πατρίδα τους κινητοποιώντας εξωτερικούς, εσωτερικούς μετανάστες και κατοίκους και αξιοποιώντας τους διαθέσιμους πόρους και δυνάμεις. Ο συντονισμός των τεχνικών εργασιών και η συνεργασία με εργολάβους, μηχανικούς και αρμόδιες υπηρεσίες, η διαχείριση των «αμερικανικών» δωρεών, η μεσολάβηση στην κεντρική εξουσία και η αντιμετώπιση της σχετικής γραφειοκρατίας, η επικοινωνία με τους αποδήμους συνήθως μέσω κάποιου περιοδικού ή εφημερίδας και η κινητοποίηση των κατοίκων για παροχή εθελοντικής εργασίας εντάσσονταν στις αρμοδιότητες των διοικήσεών τους οι οποίες απαρτίζονταν από εγγράμματους αστούς. Αντιλαμβανόμενοι όμως ότι ούτε η προσέγγιση των απόδημων συμπατριωτών μπορούσε να επιτευχθεί με περιστασιακές επιστολές και εκκλήσεις μέσω του Τύπου ούτε τα αναγκαία κεφάλαια να

¹³⁹ Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Πόλεις και ύπαιθρος», *ό.π.*, σ. 61-69.

¹⁴⁰ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Εισαγωγή», *ό.π.*, σ. 12.

¹⁴¹ Theodore Saloutos, *They remember America*, *ό.π.*, σ. 124.

συγκεντρωθούν με την αυθόρμητη διενέργεια εράνων, προσπάθησαν να δημιουργήσουν αντιπροσωπευτικές επιτροπές στο εξωτερικό και να ενθαρρύνουν την ένταξή τους σε αυτές με την ιδιότητα του αντεπιστέλλοντος μέλους.¹⁴² Σε πολλές περιπτώσεις οι πρωτοβουλίες αυτές ενεργοποίησαν αδρανείς συλλογικότητες ή κινητοποίησαν τους αποδήμους σε νέες συσσωματώσεις ενώ παράλληλα ενθάρρυναν την περιοδεία ερανικών επιτροπών σε πόλεις με εγκατεστημένους αλλά μη οργανωμένους συμπατριώτες.

Τον Απρίλιο του 1920 ιδρύθηκε, για παράδειγμα, ο Σύλλογος των εν Αθήναις Βασσαριωτών ο «Διόνυσος» με πρωτοβουλία του δικηγόρου Αγησίλαου Σγουρίτσα και στόχο την ανάπτυξη της κοινότητας Βασσαρά του δήμου Οινούντος Λακωνίας. Στην πρώτη έκκλησή του για δωρεές προς τους αποδήμους ο σύλλογος ενημέρωνε για το σκοπό της λειτουργίας του ενώ δεν απέκρυπτε τις πατερναλιστικές τάσεις του όσον αφορά την αξιοποίηση των «αμερικανικών» χρημάτων. *«Αλλά μέχρι τούδε τα αποστελλόμενα εις την πατρίδα εκάστου χρήματα δυστυχώς εξοδεύονται συχνάκις ασκόπως και αμεθόδως και ενίοτε δια ματαίαν επίδειξιν και καινοδοξίαν. Ημείς [...] εθεωρήσαμεν ωφέλιμον να δώσωμεν άλλην κατεύθυνσιν εις το εξοδεύμενον τούτο χρήμα, δηλαδή αντί να αφήσωμεν να διατίθεται αποκλειστικώς εδώ και εκεί μόνο σε καμπάνες, ωρολόγια, εκκλησίας και τα όμοια, ενομίσαμεν καλόν να εξοδεύεται τούτο και εις άλλα γενικά έργα, π.χ. εις δρόμους, ύδρευσιν, αναδάσωσιν, επιστημονικήν καλλιέργειαν κτλ. και με μεθοδικήν και περιεσκεμμένην μελέτην και διεύθυνσιν».*¹⁴³ Ενθάρρυνε το σύλλογο της Βοστώνης ο οποίος βρισκόταν σε αδράνεια από την περίοδο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου να ανασυγκροτηθεί¹⁴⁴ και ανέλαβε να τον καθοδηγήσει ως προς τον τρόπο με τον οποίο έπρεπε να κινητοποιήσει τους διασκορπισμένους στην Αμερική Βασσαραίους να συνεισφέρουν οικονομικά στο μεγάλο οδικό έργο που επιδίωκε να θέσει σε εφαρμογή. Μέσω του περιοδικού «Μαλεβός» το οποίο εξέδιδε όσο καιρό υλοποιούνταν το σχέδιό του, ασκούσε συναισθηματική πίεση για γενναίες δωρεές. Δημοσίευε τα ονόματα όλων των δωρητών, καθιέρωνε τη «χρυσή στήλη» και παράλληλα ενθάρρυνε τους ντόπιους για προσφορά προσωπικής εργασίας.¹⁴⁵

¹⁴² Από τις πρώτες ενέργειες του Τ.Σ. Αθηνών με στόχο τη σύσφιξη των σχέσεών του με τους απόδημους τη δεκαετία του 1920 ήταν η τροποποίηση του καταστατικού του. Το άρθρο 3 αναγνώριζε σε κάθε απόδημο το δικαίωμα εγγραφής του στον Σύνδεσμο ως «αντεπιστέλλοντος μέλους» και τη δυνατότητα σύμπληξης «ομάδας Τ.Σ.» σε πόλεις ή κοινότητες με αριθμό μελών άνω των είκοσι. Πρακτικό της Β' Τακτικής Γενικής Συνέλευσης του Τ.Σ. Αθηνών του έτους 1924, 17/02/1924, Αρχείο Τ. Σ. Αθηνών.

¹⁴³ *Μαλεβός*, αρ.1, Οκτώβριος 1920, σ. 4.

¹⁴⁴ Βλ. αναθεώρηση του καταστατικού του «Εν Βοστώνη Ελληνικού Συλλόγου Βασσαρά» το 1921. Α1 Σ40 Υ44 Φ29, Αρχείο Ε.Τ.Ε. στο Ι.Α./Ε.Τ.Ε.

¹⁴⁵ *Μαλεβός*, αρ.10, Ιανουάριος 1922, σ. 4.

Ο ρόλος των τοπικών περιοδικών για τη διεθνική επικοινωνία και τον συντονισμό των ενεργειών των διασκορπισμένων κατοίκων ήταν πράγματι καθοριστικός στο Μεσοπόλεμο. Ο «*Μαλεβός*» των Βασσαραίων, ο «*Οινούντιος*» των Βρεσθενιτών, ο «*Πάρνων*» των κοινοτήτων του Πάρωνα, ο «*Τεγεατικός Αστήρ*» του Τεγεατικού Συνδέσμου είχαν ως αποστολή την πληροφόρηση για τις κοινοτικές ελλείψεις και τη διαφώτιση για τον τρόπο κάλυψής τους, την εποπτεία και καθοδήγηση στα υπό κατασκευή έργα. Την συμβολή των περιοδικών στην υλοποίηση των σωματειακών προγραμμάτων περιέγραφε με επιστολή του Ελληνοαμερικανός το 1928. «*Μέχρι τούδε επεδιώξαμεν ή μάλλον εδοκιμάσαμεν την μεμονωμένην και τοπικήν δράσιν, και τα αποτελέσματα υπήρξαν ενθαρρυντικά μεν, αλλ' όχι και ικανοποιητικά. Επί πολλά τώρα έτη κατεβάλομεν ειλικρινείς προσπαθείας και σεβαστά ποσά εδαπανήσαμεν, αλλά βελτίωσις δεν επήλθε, και ο λαός δεν εγύθη εισέτι τους καρπούς των μόχθων και κόπων του. Κινούμεθα αλλά δεν προχωρούμεν, προσπαθούμεν αλλά δεν επιτυγχάνομεν. [...] Δια να επιτευχθή όμως τούτο πρέπει πρότερον να καλλιεργήσωμεν τα πνεύματα και να προλειάνωμεν το έδαφος δια συστηματικής διαφωτίσεως και διδασκαλίας. Υπήρχεν ανάγκη ενός τοιούτου πνευματικού οργάνου, με νέαν μορφήν και νέον συγκεντρωτικόν πνεύμα».¹⁴⁶ Αυτή η «συλλογομανία» στην πρωτεύουσα του Μεσοπολέμου με κριτήριο την τοπική συνάφεια, «ένδειξεν μιας κοινωνίας με διαθεσιμότητες σε χρόνο και ενεργητικότητα», η τάση έκδοσης τοπικών περιοδικών και η επιδίωξη της διεθνικής συνεργασίας με τους ομόλογους συλλόγους στην Αμερική με στόχο τη δημιουργία κοινοτικών υποδομών, απηχεί «μεθοδεύσεις για αποτελεσματικότερη οικονομική δράση, αλλά και ιδεολογική παρέμβαση και χειραγώγηση», όπως έχουν παρατηρήσει οι Ηλιού και Πολέμη για ανάλογες πρακτικές στα τέλη του 19ου αιώνα.¹⁴⁷*

Σε αυτές τις τοπικές συλλογικότητες ισχυρή παρουσία είχαν πολλοί παλιννοστούντες από την Αμερική. Η επιδίωξη συμμετοχής τους πρέπει φυσικά να συσχετισθεί με το γενικότερο ενδιαφέρον ενασχόλησής τους με τα κοινά, τη διεκδίκηση τοπικών αξιωματών και μέσων κοινωνικής προβολής. Η πείρα και η προκοπή στην Αμερική, οι γνωριμίες και τα μέσα άσκησης πίεσης στους αποδήμους, καθώς επίσης και ο προσωπικός χρόνος που διέθεταν οι ίδιοι ως εισοδηματίες, οπωσδήποτε ενθάρρυναν την εμπλοκή στις κοινοτικές υποθέσεις. Καθώς όμως οι σύλλογοι εξυπηρετούσαν πρακτικούς σκοπούς που αφορούσαν άμεσα τους ίδιους και

¹⁴⁶ Ο *Πάρνων*, τχ.3, Μάιος 1928, σ. 41.

¹⁴⁷ Φίλιππος Ηλιού, Πόπη Πολέμη, *Ελληνική βιβλιογραφία 1864-1900*, Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α., 2006, σ. 26.

τις οικογένειές τους, τα κίνητρα ενασχόλησης ήταν ισχυρότερα. Για τους «Αμερικάνους» οι οποίοι μπορούσαν να απολαμβάνουν ένα καλύτερο επίπεδο ζωής χάρη στα μεταναστευτικά κεφάλαια, η βελτίωση των στοιχειωδών κοινοτικών υποδομών οπωσδήποτε εξυπηρετούσε και προσωπικά σχέδια. Διευκόλυνε τον εγκλιματισμό τους στην τοπική κοινότητα, αύξανε τις πιθανότητες της μόνιμης εγκατάστασης και ενίσχυε τις προοπτικές επαγγελματικής δραστηριοποίησής τους. Σε κάποιες μάλιστα κοινότητες της Λακωνίας με ισχυρή παρουσία παλινοστούντων, όπως στο Ξηροκάμπι και την Παλαιοπαναγιά παρατηρήθηκε στο Μεσοπόλεμο το φαινόμενο της συγκρότησης διακριτών συλλογικοτήτων. Οι σύλλογοι «παλινοστούντων εξ Αμερικής και Καναδά» απέβλεπαν όχι απλώς στη διαφύλαξη της μεταναστευτικής μνήμης και στην αλληλοβοήθεια των μελών τους¹⁴⁸ αλλά και στην ανάληψη πρωτοβουλιών για τη θεραπεία των πολλαπλών αναγκών των κοινοτήτων τους. Οι πρωτοβουλίες συσπείρωσης φαίνεται μάλιστα ότι ενθαρρύνονταν από τα υποκαταστήματα των τραπεζών τα οποία ενδιαφέρονταν να διαχειριστούν τα κεφάλαιά τους.¹⁴⁹ Δεν γνωρίζουμε κατά πόσο οι σχεδιαζόμενες παρεμβάσεις οι οποίες εξαγγέλλονταν με ομοιόμορφο τρόπο στα καταστατικά των συγκεκριμένων συλλόγων υλοποιήθηκαν, πάντως αφορούσαν ένα ευρύ φάσμα, όπως την παιδεία, την ψυχαγωγία, τη γεωργία, τον εξωραϊσμό και τις κοινοτικές υποδομές.¹⁵⁰

Στις συνεδριάσεις των αθηναϊκών συλλόγων παρίσταντο επίσης συχνά παρεπιδημούντες ομογενείς, τους οποίους τα καταστατικά αναγνώριζαν «*αυτοδικαίως αντεπιστέλλοντα μέλη*». Με την πληρεξουσιότητα του εκπροσώπου των μεταναστευτικών συλλόγων της Αμερικής ενημερώνονταν για τις ελλείψεις της γενέτειρας, ασκούσαν επιτόπιο έλεγχο στην πορεία των έργων, παρενέβαιναν στα προβλήματα που ανέκυπταν και αναλάμβαναν να μεταφέρουν πίσω στην Αμερική τα νέα αιτήματα των συντοπιτών τους. Τα ταξίδια γενικά των ομογενών στην πατρίδα ήταν συχνότερα στο Μεσοπόλεμο, συνδυάζονταν με οικογενειακές και επαγγελματικές

---

¹⁴⁸ Λίνα Βεντούρα, «Το ‘αμερικανικό όνειρο’ στην Πελοπόννησο», *ό.π.*, σ. 108.

¹⁴⁹ Βλ. στον *Εθνικό Κήρυκα* 7/03/1927 πρόσκληση προς Ελληνοαμερικανούς και παλινοστούντες για σύσταση στους Μολάους του «*Συλλόγου των εξ Αμερικής παλινοστησάντων Επιδαυριτών*». Η πρωτοβουλία φαίνεται ότι ανήκε στον διευθυντή του υποκαταστήματος της Τράπεζας Ελληνικής Εμπορικής Πίστεως των Μολάων ο οποίος είχε πρόσβαση στο μεταναστευτικό εθνοτοπικό δίκτυο της επαρχίας του μέσω του Ελληνοαμερικανού επιχειρηματία αδελφού του.

¹⁵⁰ Στα ΓΑΚ Σπάρτης, Αρχείο Πρωτοδικείου Σπάρτης 1884, 30, διασώζονται τα καταστατικά του «*Σωματείου των εξ Αμερικής και Καναδά παλινοστούντων κατοίκων της Κοινότητος Ξηροκαμπίου υπό την επωνυμίαν ‘Η Ένωσις’*» του 1926 και του «*Συλλόγου των εξ Αμερικής και Καναδά παλινοστούντων κατοίκων της Κοινότητος Παλαιοπαναγιάς υπό την επωνυμίαν ‘Η Πρόοδος’*» του 1927. Στην εφημ. ο *Σπαρτιάτης* 23/06/1927 γίνεται επίσης αναφορά στις εορταστικές εκδηλώσεις του Συλλόγου Παλινοστούντων Σπάρτης χωρίς όμως άλλες λεπτομέρειες για τη δράση τους.

υποχρεώσεις, παρείχαν όμως ταυτόχρονα στα μέλη των διοικήσεων των συλλόγων ευκαιρίες για έγκυρη ενημέρωση ως προς τον τρόπο διαχείρισης και επένδυσης των συλλογικών εμβασμάτων. Η αυτοπρόσωπη παρουσία, συνήθως μετά από χρόνια απουσίας και η συνειδητοποίηση της τεράστιας οικονομικής και τεχνολογικής απόστασης ανάμεσα στην ελληνική επαρχία και την αμερικανική ζωή ευαισθητοποιούσαν και κινητοποιούσαν ακόμα περισσότερο τους αποδήμους.

Η ίδρυση της «Κεντρικής Επιτροπής Υδρεύσεως και Αδρεύσεως Αραχώβης-Λακεδαιμόνος», για παράδειγμα, το 1920 στην Αράχωβα Λακωνίας ενθαρρύνθηκε κατεξοχήν από μετανάστες οι οποίοι επέστρεψαν στην Ελλάδα μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι παλιννοστούντες μετά από χρόνια απουσίας δυσανεστήθηκαν από την εικόνα που παρουσίαζε η κοινότητα σε επίπεδο υποδομών και τις πρακτικές δυσκολίες διαβίωσης που αντιμετώπιζαν οι οικογένειές τους παρά την οικονομική βοήθεια που λάμβαναν από την Αμερική. Ήταν οι πρώτοι οι οποίοι συνεισέφεραν στους εράνους για την κατασκευή υδραγωγείου και αυτοί οι οποίοι κινητοποίησαν τους αποδήμους στην Αμερική δύο χρόνια μετά να συσπειρωθούν στην Αδελφότητα Αραχωβιτών «Αι Καρυαί» με έδρα την Γκαστόνια της Βόρειας Καρολίνα και αδελφά τμήματα στο Τορόντο, το Σικάγο, τη Βοστώνη και τη Νέα Υόρκη. Ο αμερικανικός σύλλογος ανέλαβε το έργο της συγκέντρωσης των απαραίτητων πόρων ενώ από την πλευρά της η «Ένωση Αραχωβιτών», η οποία διαδέχτηκε το 1922 την «Κεντρική Επιτροπή Υδρεύσεως και Αδρεύσεως» στην Αράχωβα, επιφορτίστηκε με τη διαχείριση των τεχνικών, νομικών και γραφειοκρατικών ζητημάτων, όπως τη σύνταξη των μελετών, τους μειοδοτικούς διαγωνισμούς, την εκπόνηση του έργου, την απαλλοτρίωση των αρδευόμενων κτημάτων. Η συγκρότηση και τοπικής αντιπροσωπείας της αμερικανικής αδελφότητας στην Αράχωβα εξασφάλισε την εποπτεία του έργου, την επίσπευση των συνεννοήσεων και τη διευκόλυνση της συνεργασίας με την Αμερική.¹⁵¹

Στο Μεσοπόλεμο οι τοπικοί Σύλλογοι χρησιμοποίησαν νέα μέσα προκειμένου να ασκήσουν συναισθηματική πίεση προς τους ομογενείς οι οποίοι απουσίαζαν χρόνια και διατηρούσαν χαλαρούς δεσμούς με την πατρίδα. Δεν αρκούσαν στις επιστολές και τις αφηγήσεις των ίδιων των Ελληνοαμερικανών ταξιδιωτών ούτε μόνο στον Τύπο. Επιστράτευσαν τη νέα τεχνολογία για να μεταφέρουν τα μηνύματά τους στο εξωτερικό, να διεγείρουν τον πατριωτισμό των απόδημων συμπατριωτών τους και φυσικά να νομιμοποιήσουν τις δραστηριότητές τους. Φωτογραφίες των ολοκληρωμένων έργων

---

¹⁵¹ Ο Σπαρτιάτης 25/07/1925· Παρασκευάς Ι. Μεϊντάνης, *Καρνατικά*, ό.π., σ. 380-394.

και κινηματογραφικές ταινίες με πλάνα από τη γενέτειρα προσέφεραν απτές αποδείξεις της προόδου της και του ορθολογικού τρόπου διαχείρισης των αμερικανικών δωρεών. Ταυτόχρονα δημιουργούσαν μια αίσθηση συγχρονικότητας που συνένωνε τα μέλη της διεθνικής κοινότητας, σφυρηλατούσε τους δεσμούς τους και υπενθύμιζε τις υποχρεώσεις τους.¹⁵² Για το νέο έτος του 1925 ο Σύλλογος Βασσαραίων «Διόνυσος» απέστειλε σε κάθε δωρητή μια μεγεθυμένη φωτογραφία του χωριού, ενώ παλιννοστούντας ανέθετε με δικά του έξοδα σε επαγγελματία την κινηματογράφιση των χωριών του δήμου Οινούντος και την προβολή της στις μεταναστευτικές κοινότητες.¹⁵³ Στο Γεωργίτσι η εθελοντική εργασία των ντόπιων στη διάνοιξη του δρόμου κινηματογραφήθηκε και η ταινία στάλθηκε στο εξωτερικό.¹⁵⁴ Τη νέα τεχνολογία αξιοποίησε και ο Τεγεατικός Σύνδεσμος προκειμένου να επικοινωνήσει με τους μετανάστες πρώτης και δεύτερης γενιάς της Αρκαδίας και να τους μεταδώσει εικόνες από τα έργα που είχε υλοποιήσει.¹⁵⁵

Αν στην προηγούμενη περίοδο οι πολεμικές κινητοποιήσεις ανέστειλαν τη λειτουργία των συλλόγων και ματαιώσαν πολλά έργα, στο Μεσοπόλεμο καθοριστική υπήρξε η οικονομική κρίση του 1929 και οι ελληνικές οικονομικές πολιτικές οι οποίες εξανέμισαν τα αποθεματικά των αμερικανικών Συλλόγων (δραχμοποίηση του 1932). Η έναρξη των προγραμματισμένων έργων καθυστέρησε και σε πολλές περιπτώσεις μετατέθηκε για μετά τη λήξη των εχθροπραξιών του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και του Εμφυλίου. Το 1931 για παράδειγμα ο Σύνδεσμος των Βαμβακιτών Αμερικής ενημέρωνε τον αδελφό Σύνδεσμο του Πειραιά ότι λόγω της κρίσης δεν μπορούσε πλέον να αναλάβει καμία δέσμευση συμμετοχής στη δαπάνη του σχεδιαζόμενου έργου υδροδότησης της γενέτειρας. Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1930 ο Σύνδεσμος του Πειραιά περιορίστηκε στη διατήρηση της επικοινωνίας με τα απόδημα μέλη και στη είσπραξη των περιορισμένων συνδρομών τους. Το έργο υλοποιήθηκε τελικά το 1952-1953 με ενέργειες του παλιννοστούντα Σπύρου Νιάρχου.¹⁵⁶

---

¹⁵² Robert Courtney Smith, *Mexican New York. Transnational Lives of New Immigrants*, ό.π., σ. 64.

¹⁵³ Μαλεβός, αρ. 44, Δεκέμβριος 1924, σ. 336· αρ. 36, Απρίλιος 1924, σ. 232, 236· αρ. 37, Μάιος 1924, σ. 242. Βλ. και επιστολή της Επιτροπής της Κοινότητας Γοράνων προς την «Αδελφότητα των εν Αμερική Γορανιτών» η οποία ανακοίνωνε την αποπεράτωση της κατασκευής του ναού του Αγίου Γεωργίου το 1923 και την αποστολή φωτογραφιών του έργου με στόχο την κινητοποίησή της για τη δρομολόγηση της ανέγερσης ενός εξατάξιου σχολείου. βλ. περ. *Φάρις* 57, περίοδος Δ', Δεκέμβριος 2012, σ. 5.

¹⁵⁴ *Ο Σπαρτιάτης* 8/07/1928.

¹⁵⁵ *Τεγεατικός Αστήρ*, Έτος Β', τχ. Ε', Απρίλιος-Μάιος 1927, σ. 19, τχ. ΣΤ', Ιούνιος-Ιούλιος 1927, σ. 20. Νικόλαος Δ. Μοραΐτης, *Ιστορία της Τεγέας από των αρχαιότατων χρόνων*, ό.π., σ. 778.

¹⁵⁶ Βλ. εκκλήσεις του Συνδέσμου Πειραιά προς τους απανταχού Βαμβακίτες το 1935 και 1946. Νίκος Χ. Σταυρόπουλος, *Η Βαμβακού: Το μικρό χωριό και η μεγάλη ιστορία του*, ό.π., σ. 199-231.

4. Αντιλήψεις για την πρόοδο των κοινοτήτων

4.1. Εκπαίδευση νεολαίας, υγιεινή και άθληση

Αν στην προηγούμενη περίοδο οι εκκλησιαστικές ανάγκες προσέλκυσαν τα πρώτα μεταναστευτικά κέρδη, ο χώρος της παιδείας ήταν αυτός ο οποίος πρωταγωνίστησε στα σχέδια των συλλογικών και των ατομικών δωρεών του Μεσοπολέμου. *«Άλλοτε τα Σωματεία μας συνεκινούντο να κτίσουν κωδωνοστάσια, κρήνας, ωρολόγια. Σήμερα όλα ομιλούν δια τα Ελληνικά γράμματα. Ασφαλώς έχει προβιβασθή το διανοητικόν επίπεδον των Ελλήνων της Αμερικής. Κατακαίονται από τον πόθον να υπηρετήσουν τα Ελληνικά γράμματα»*, σχολίαζε ο *Εθνικός Κήρυξ* στις σελίδες του οποίου, όπως και άλλων ομογενειακών εφημερίδων, φιλοξενούνταν συνεχώς εκκλήσεις σχολικών επιτροπών για χρηματική βοήθεια.¹⁵⁷

Είναι γνωστό το ενδιαφέρον της διασποράς για την ενίσχυση της εκπαιδευτικής υποδομής ήδη από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα και σε όλο το 19ο αιώνα. Οι Έλληνες μεγαλοαστοί των οργανωμένων παροικιών της Ευρώπης στήριξαν την καλλιέργεια της παιδείας των υπόδουλων Ελλήνων και αργότερα την ανάπτυξη του σχολικού μηχανισμού του νεοσύστατου κράτους. Η ανέγερση σχολείων, η αποστολή βιβλίων και επιστημονικών οργάνων, οι απολαβές των δασκάλων, η χρηματοδότηση υποτροφιών και πολιτιστικών ιδρυμάτων αποτελούσαν τον πιο συχνό προορισμό των χορηγιών τους. Τη νοοτροπία αυτή του «πολιτιστικού πατριωτισμού» αναπαρήγαν επίσης πολλοί ανώνυμοι μικροδωρητές διασκορπισμένοι στον οθωμανικό χώρο ή σε ευρωπαϊκά κράτη.¹⁵⁸ Τη μακρά παράδοση της ευεργεσίας, συνδεδεμένη με τις εθνικές ευαισθησίες και τα οράματα του παροικιακού ελληνισμού, καθώς επίσης και με προσωπικές ανάγκες και στοχεύσεις των δωρητών ακολούθησαν και οι μετανάστες, τόσο ατομικά, οι πιο ευκατάστατοι, όσο και μέσω των συσσωματώσεών τους. Αποβλέποντας στη γενικότερη ανάπτυξη του τόπου τους, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα τη μόρφωση ως εφελτήριο κοινωνικής κινητικότητας, οι Ελληνοαμερικανοί του Μεσοπολέμου συνδέθηκαν με την ανέγερση ενός μεγάλου αριθμού σχολικών κτιρίων στην Παλαιά Ελλάδα.

Δίχως φυσικά η προτίμηση για την ανέγερση μεγαλοπρεπών εκκλησιών να εγκαταλείπεται, το ενδιαφέρον των δωρητών αυτήν την περίοδο στρέφεται κατεξοχήν

¹⁵⁷ *Εθνικός Κήρυξ* 14/09/1927.

¹⁵⁸ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, ό.π., σ. 483-495· Βλ. αναλυτικά: Αικατερίνη Κουτουζιάδου, *Εθνική ευεργεσία και νεοελληνική εκπαίδευση, 1830-1913*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2007.

στην κατασκευή σχολείων, υποκινούμενο και από την αποκεντρωτική πολιτική που εφαρμόζεται μετά το 1920 στον τομέα της χρηματοδότησης των σχολικών κτιρίων (νόμος 2442/1920). Σε μια προσπάθεια αναζήτησης των αναγκαίων χρηματικών πόρων για την ανέγερση, την επισκευή ή την επέκταση των διδακτηρίων, το κράτος θεσμοθέτησε και ταυτόχρονα ενέταξε σε ένα ενιαίο διαχειριστικό σύστημα τη διαδεδομένη έως τότε άτυπη πρακτική των αγροτικών οικισμών να συνεισφέρουν στις δημόσιες ανάγκες σε χρήμα, είδος και προσωπική εργασία.¹⁵⁹ Επηρεασμένοι από τη γενική τάση της δωρεάς χρημάτων για τις εκπαιδευτικές ανάγκες του κράτους, οι κάτοικοι πολλών χωριών τα οποία στερούνταν σχολείων και ευεργετών χρηματοδοτούσαν τις προηγούμενες δεκαετίες μόνοι τους τα σχολικά έργα συμμετέχοντας μάλιστα σε έναν άτυπο ανταγωνισμό με τις διπλανές κοινότητες.¹⁶⁰ Στην πρώτη δεκαετία του Μεσοπολέμου οι αγροτικές κοινότητες ειδικά της Πελοποννήσου έμεναν για άλλη μια φορά εκτός κρατικής χρηματοδότησης. Δεν γνωρίζουμε σε ποιο βαθμό η αντιβενιζελική πολιτική παράδοση της περιοχής έπαιξε ρόλο στην εξαίρεσή της από το βενιζελικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Πάντως τα κρατικά κονδύλια και τα εκπαιδευτικά κληροδοτήματα κατευθύνθηκαν κατεξοχήν στις κτιριακές ανάγκες των Νέων Χωρών και στα υψηλού κόστους διδακτήρια των αστικών κέντρων, επιλογή που υπαγορεύθηκε από τις αυξημένες εκπαιδευτικές ανάγκες των συγκεκριμένων περιοχών, κυρίως όμως από την επιτακτική ανάγκη ομογενοποίησης του εθνοτικά ανομοιογενούς πληθυσμού τους.

Με την αίσθηση της εγκατάλειψης η στήριξη της εκπαίδευσης στην Παλαιά Ελλάδα μετατράπηκε σε μια «πραγματική σταυροφορία» των ίδιων των κατοίκων, βασικοί οργανωτές της οποίας αναδείχτηκαν οι δάσκαλοι και οι επιθεωρητές και κύριοι χρηματοδότες σε πολλές περιπτώσεις οι Ελληνοαμερικανοί συμπατριώτες τους.¹⁶¹ Εκμεταλλεζόμενοι την αρχιτεκτονική ελευθερία που επικρατούσε στο χώρο του σχολικού κτιρίου μετά το 1911 (νόμος ΓΩΚΖ')¹⁶² οι σύλλογοι αποδύθηκαν σε έναν αγώνα επίδειξης της οικονομικής και συμβολικής τους δύναμης επιλέγοντας κτιριακές λύσεις οι οποίες ποίκιλλαν ως προς το μέγεθος, τον τύπο, τους λειτουργικούς χώρους,

---

¹⁵⁹ Ελένη Καλαφάτη, *Τα σχολικά κτίρια της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, 1821- 1929*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1988, σ. 214-216.

¹⁶⁰ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, ό.π., σ. 473.

¹⁶¹ Βλ. στατιστικές πληροφορίες για τον οικοδομική έκρηξη στο χώρο της σχολικής εκπαίδευσης τη δεκαετία του 1920 στο Ελένη Καλαφάτη, ό.π., σ. 215 (παραπομπή 1) και 216 (παραπομπή 3).

¹⁶² Στο ίδιο, σ. 194-207.

τις υποδομές και τις αισθητικές τάσεις.¹⁶³ Δεν φείδονταν χρημάτων στα σχέδια που παρήγγελλαν στην τεχνική υπηρεσία του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαίδευσης και τα οποία πολλές φορές κατατάχθηκαν στα πρότυπα της σχολικής αρχιτεκτονικής της περιόδου. Το μικτό διδακτήριο της Βλαχοκερασιάς Αρκαδίας, για παράδειγμα, προορισμένο να στεγάσει το δημοτικό σχολείο και το σχολαρχείο της κοινότητας ανεγέρθηκε την περίοδο 1927-1932 με χρηματοδότηση που προήλθε από την «Αδελφότητα Βλαχοκερασιωτών» στο Πίτσμπουργκ της Πενσυλβάνια και σε σχέδια που εκπόνησε ο αρχιτέκτονας του Υπουργείου Παιδείας Γ. Σούλης στις αρχές της δεκαετίας. Η μελέτη, προϋπολογισμού 1.200.000 δραχμών, αποτυπώθηκε σε γύψινο πρόπλασμα και εκτέθηκε στο υπουργείο ως υπόδειγμα διδακτηρίου το οποίο θα μπορούσε να αναπαραχθεί και από άλλες κοινότητες.¹⁶⁴ Μπορεί η βενιζελική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 και το «Πρόγραμμα Παπανδρέου» να συνδέθηκαν με την οικοδομική έκρηξη και τις αρχιτεκτονικές καινοτομίες στο χώρο των σχολικών διδακτηρίων,¹⁶⁵ ωστόσο η ανέγερση νέων κοινοτικών σχολείων και ο «μορφολογικός τοπικισμός» στην Παλαιά Ελλάδα οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην ιδιωτική πρωτοβουλία και συγκεκριμένα στα μεταναστευτικά κεφάλαια των συλλόγων και κάποιων Ελληνοαμερικανών ευεργετών.

Η Πολυδώρειος Σχολή στην κοινότητα Χατζή Αιγιαλείας, κατασκευασμένη με χρήματα των αδελφών Πολυδώρου οι οποίοι είχαν μεταναστεύσει στην Ιντιάνα,¹⁶⁶ το «Αποστολάκειο δημοτικό σχολείο» στο Έλος η ανέγερση του οποίου χρηματοδοτήθηκε εξ ολοκλήρου από τον μετανάστη στο Σικάγο Αντ. Αποστολάκο ο οποίος ανέλαβε την αποπεράτωση και του Ελληνικού σχολείου στη Σκάλα Λακωνίας,¹⁶⁷ αντανακλούσαν τη συνειδητοποίηση από την πλευρά των βιοπαλαιστών μεταναστών της αξίας των μορφωτικών αγαθών για την ατομική πρόοδο, την επαγγελματική ανέλιξη και την κοινωνική ενσωμάτωση στο αστικό περιβάλλον.

---

¹⁶³ Φωτογραφίες των καινούριων διδακτηρίων, συνήθως κατά τη διάρκεια των εγκαινίων τους, δημοσιεύονταν στο περιοδικό *Νέα από την Ελλάδα* της Τράπεζας Αθηνών η οποία μαζί με την Εθνική διεκδικούσε τη διαχείριση των μεταναστευτικών εμβασμάτων. Βλ. φωτογραφίες του Γυμνασίου Μολάων (10^{ος}/1931, σ. 531), της Πολυδώρειου Σχολής στο Αίγιο και του Γυμνασίου Φιλιατρών (8^{ος}/1928, σ. 927, 934), του Γυμνασίου Μεγάρων και του δημοτικού στη Νεάπολη Βοιών (7^{ος}/1927, σ. 523, 524).

¹⁶⁴ Βλ. Ψηφιακό Μουσείο Βλαχοκερασιάς <http://vdm-vlahokerasia.gr/el/> (Τελευταία πρόσβαση 10/12/2018). Μελέτη του μικτού διδακτηρίου Βλαχοκερασιάς του 1921 στο Ελένη Καλαφάτη, *Τα σχολικά κτίρια της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης*, ό.π. (φωτογραφία 95).

¹⁶⁵ Για τα σχολικά κτίρια της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και το κίνημα του μοντερνισμού βλ. Βασίλης Σ. Κολώνας, «Η Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β2, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, ό.π., σ. 480-485.

¹⁶⁶ *Νέα από την Ελλάδα*, Αύγουστος 1928, σ. 934.

¹⁶⁷ *Νέα από την Ελλάδα*, Αύγουστος 1927, σ. 554· *Ο Σπαρτιάτης* 30/10/1927.

Έχοντας εξασφαλίσει αρκετοί από αυτούς μια δεύτερη ευκαιρία μόρφωσης στις αμερικανικές νυκτερινές σχολές ή τα σχολεία των ομογενειακών συλλόγων,¹⁶⁸ προσπαθούσαν να δημιουργήσουν στον γενέθλιο τόπο γόνιμες συνθήκες και κίνητρα μάθησης. Όσοι στερούνταν εκπαίδευσης, είχαν καταφέρει να αναπληρώσουν σε μεγάλο βαθμό αυτήν την έλλειψη μέσα από την κοινωνική μόρφωση που παρείχε το αμερικανικό περιβάλλον. Όπως σχολιαζόταν στον λακωνικό Τύπο με αφορμή τις συχνές δωρεές Βρεσθενίτη μετανάστη *«καίτοι όπως αυτός ο ίδιος ομολογή, δεν ευτύχησε στα χρόνια του να έχη σχολεία με τα ανακουφιστικά μέσα να μάθη γράμματα, εν τούτοις αισθάνεται πολύ καλά και γνωρίζει παντός άλλου, οποία μέσα πρέπει να έχη το σχολείον»*.¹⁶⁹ Όσοι άλλωστε είχαν τις οικογένειές τους στη Αμερική, γνώριζαν και μέσω των παιδιών τους τις υλικές υποδομές που διέθεταν τα αμερικανικά σχολεία και σίγουρα επηρεάζονταν από αυτές. Ακόμα όμως και όταν έλειπε η προσωπική πληροφόρηση, οι μετανάστες μπορούσαν μέσα από τους συλλόγους να κατευθύνουν τα διαθέσιμα κεφάλαιά τους σε αναγκαία εκπαιδευτικά έργα και να ικανοποιήσουν την επιθυμία τους να συνεισφέρουν. Οι σύλλογοι σε Ελλάδα και Αμερική με τις οργανωτικές δεξιότητες που ανέπτυξαν, έφερναν τους δωρητές σε επαφή με σχολικές επιτροπές, επιθεωρητές εκπαίδευσης, τεχνικά στελέχη του Υπουργείου Παιδείας και κρατικούς υπαλλήλους οι οποίοι τους παρείχαν την τεχνογνωσία για την υλοποίηση των μορφωτικών σχεδίων. Μπορεί τα νέα παιδαγωγικά πρότυπα να μην ταξίδευαν απαραίτητα από την Αμερική αλλά από τους μορφωμένους αστούς συμπατριώτες τους στην Ελλάδα, όμως οι αμερικανικές δωρεές ήταν αυτές που εξασφάλισαν τους όρους ώστε να εφαρμοστούν.

Η ευαισθητοποίηση των αποδήμων δεν περιορίστηκε όμως μόνο στην εξασφάλιση της φοίτησης στα δημοτικά σχολεία στη γενέτειρά τους αλλά και στη στήριξη του δικτύου της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Οι αστικοποιημένοι Ελληνοαμερικανοί, αρκετοί από τους οποίους είχαν αποφοιτήσει από κάποιο ορεινό Ελληνικό σχολείο ή είχαν συμπληρώσει τη σχολική εκπαίδευσή τους στην Αμερική και είχαν μεταπηδήσει με επιτυχία στο χώρο των ανεξάρτητων επιχειρήσεων και των υπηρεσιών, αναγνώριζαν το ρόλο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στην κοινωνικοεπαγγελματική εξέλιξη. Κατανοούσαν ότι ειδικά η μετακίνηση στο εξωτερικό η οποία είχε πάντα επιλεκτικό χαρακτήρα, προϋπέθετε ουσιαστικά και τυπικά τη μόρφωση. Η εκπλήρωση του

---

¹⁶⁸ Δημήτριος Σ. Δογάνης, «Η μετανάστευση εν τη επαρχία Πατρών», *ό.π.*, σ. 73.

¹⁶⁹ *Ο Σπαρτιάτης* 20/05/1928.

«αμερικανικού ονείρου» απαιτούσε όχι μόνο ευκαιρίες αλλά και προσόντα.¹⁷⁰ Ο Παμμαγαρικός Αλληλοβοηθητικός Σύλλογος Μεγαρέων «Βύζας» ο οποίος ιδρύθηκε την Πρωτομαγιά του 1916 στο MacGill της Νεβάδα από Μεγαρίτες μετανάστες αναφέρεται ως ο πρώτος ο οποίος ξεκίνησε εράνους στην Αμερική για την ανέγερση διδακτηρίου Μέσης Εκπαίδευσης στην ελληνική επαρχία, εγχείρημα για το οποίο επαινήθηκε και με έγγραφο από το Υπουργείο Παιδείας. Το κτίριο το οποίο προοριζόταν για τη στέγαση του Γυμνασίου της πόλης των Μεγάρων εγκαινιάστηκε τελικά το 1928 καθώς οι προδιαγραφές του ξεπερνούσαν το συνηθισμένο κόστος ενός δημοτικού σχολείου.¹⁷¹ Οι Μολάοι, τα Φιλιατρά, το Καρπενήσι, η Μεγαλόπολη, το Άργος αποτελούν ορισμένα μόνο παραδείγματα πόλεων οι οποίες εξασφάλισαν νεόδμητα γυμνάσια χάρη στους αποδήμους τους.

Το ενδιαφέρον των «Αμερικάνων» αντανακλά τις αντιλήψεις των αποδήμων για την αξία της μόρφωσης, το περιεχόμενό της, ταυτόχρονα όμως και για τις συνθήκες υπό τις οποίες αυτή πρέπει να παρέχεται. Ρημαγμένα από τη φθορά σχολικά κτίρια με ανύπαρκτες αυλές, υπόγειες, ανήλιαγες και γεμάτες υγρασία ενοικιαζόμενες αίθουσες στις οποίες συνωστίζονταν οι μαθητές «εν είδει σαρδελλών» ή «δίκην τρωγλοδυτών»,¹⁷² κρίνονταν πλέον από τους αποδήμους ως ακατάλληλοι χώροι καθώς όχι μόνο έπλητταν ανεπανόρθωτα την υγεία των μαθητών αλλά αποθάρρυναν και τη φοίτησή τους. Με αναγνωρισμένη τη σχέση της υγείας του παιδιού με το σχολικό κτίριο,¹⁷³ η βελτίωση των υλικών συνθηκών των σχολείων της επαρχίας αποτέλεσε στόχο και των «αμερικανικών» συλλόγων του Μεσοπολέμου. Το 1928 με αφορμή τα εγκαίνια του Γυμνασίου Φιλιατρών που είχε χρηματοδοτηθεί από τους Ελληνοαμερικανούς της περιοχής, το περιοδικό της Τράπεζας Αθηνών περιέγραφε ως εξής τη συνεισφορά τους: «[Μ]όνον οι εν Αμερική εκ Φιλιατρών και των περιχώρων καταγόμενοι κατενόησαν βαθύτερον παντός άλλου την ανάγκην, που είχεν ο τόπος των, να βγάλη τα παιδιά από

¹⁷⁰ Για τη διασύνδεση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης με την αγροτική έξοδο βλ. αναλυτικά Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, ό.π., σ. 414-429.

¹⁷¹ *Νέα από την Ελλάδα*, Ιούλιος 1927, σ. 523.

¹⁷² *Ο Σπαρτιάτης* 10/10/1925· *Νέα από την Ελλάδα*, Αύγουστος 1928, σ. 927.

¹⁷³ Ο «υγιεινιστικός» λόγος στο χώρο της σχολικής εκπαίδευσης άρχισε να αναπτύσσεται στην Ελλάδα στην καμπή του 20ού αιώνα. Το Γραφείο Σχολικής Υγιεινής το οποίο ιδρύθηκε στα τέλη της πρώτης δεκαετίας ανέλαβε να μεταφέρει τις νέες αρχές υγιεινής και παιδαγωγικής στο σχεδιασμό των νέων σχολικών κτιρίων τα περισσότερα από τα οποία άρχισαν να κατασκευάζονται τη δεκαετία του 1920. Ελένη Καλαφάτη, *Τα σχολικά κτίρια της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης*, ό.π., σ. 185-217· Βάσω Θεοδώρου, Δέσποινα Καρακατσάνη, «Υγιεινής παραγγέλματα: το ενδιαφέρον για την υγεία των μαθητών και η υπηρεσία σχολικής υγιεινής τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα», Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συνεδρίου, *Η παιδεία στην αυγή του 21ου αιώνα. Ιστορικο-Συγκριτικές προσεγγίσεις*, 4-6 Οκτωβρίου 2002, Πανεπιστήμιο Πατρών, Π.Τ.Δ.Ε., σ. 1-27.

τας τρώγλας, από τας ανηλίους αποθήκας, από τα ετοιμόρροπα σπίτια, όπου διδάσκοντες και διδασκόμενοι φθείρουσι την υγείαν των αντί να αναπτύσσουν το πνεύμα και να μορφώνουν την καρδίαν [...] ίσως διότι βλέπουν εκεί, εις την χώραν της πνευματικής κινήσεως και του αληθούς πολιτισμού να εκπαιδεύονται τα παιδιά εις αληθινά ανάκτορα και να παίζουν κατά τα διαλείμματα και συγχρόνως να διδάσκονται εις αληθινούς παραδείσους».¹⁷⁴ Ακολουθώντας τα νέα πολιτισμικά πρότυπα για την πνευματική και σωματική ανάπτυξη της νεολαίας, καθώς και τα προαπαιτούμενα της σχολικής αρχιτεκτονικής όπως είχαν διαμορφωθεί υπό την επιρροή των κανόνων της υγιεινής και της παιδαγωγικής, τα σχολεία που κτίζονταν με μεταναστευτικά εμβάσματα περιλάμβαναν απαραίτητα τουαλέτες, μεγάλες ευάερες και ευήλιες αίθουσες, γυμναστήρια για τη σωματική άσκηση, αίθουσες για καλλιτεχνικές δραστηριότητες, εργαστήρια φυσικών επιστημών, βιβλιοθήκες, γραφεία και επαρκή προαύλιο χώρο. Επιπλώνονταν με δίδετρα θρανία, έδρες και πίνακες, εξοπλίζονταν με θερμάστρες και επενδύονταν με στεγανά υλικά. Η εξασφάλισή τους ήταν πολύ σημαντική για ορεινά σχολεία στα οποία συχνά οι μαθητές ξεπάγιαζαν από το κρύο και την υγρασία καθισμένοι σταυροπόδι είτε στο έδαφος είτε σε τάβλες.¹⁷⁵

Οι παρεχόμενες υποδομές απέβλεπαν στη δημιουργία ενός περιβάλλοντος όπου η μάθηση θα ήταν θελκτική και αποτελεσματική. Το Γυμνάσιο Μεγαλόπολης ανεγέρθηκε το 1926 σε μια έκταση σαράντα στρεμμάτων εκτός της πόλης. Διέθετε επτά αίθουσες διδασκαλίας, βιβλιοθήκη, εργαστήριο Φυσικής και Χημείας, αίθουσες θεάτρου και τελετών, γυμναστήριο, γραφεία και λουτρόνες. Το κόστος της ανέγερσης ξεπέρασε τα τρία εκατομμύρια δραχμές και καλύφθηκε εξ ολοκλήρου από τους αποδήμους της περιοχής.¹⁷⁶ Ίδιας δαπάνης ήταν και το δημοτικό σχολείο Γεωργιτσίου Λακωνίας το οποίο χρηματοδοτήθηκε από τον εν Αμερική Φιλεκπαιδευτικό Σύνδεσμο Γεωργιτσιάνων «Ο Σωκράτης». Η ανέγερσή του διήρκεσε από το 1925 έως το 1933 σε σχέδια του γνωστού Αθηναίου αρχιτέκτονα Αναστάσιου Μεταξά ο οποίος συνεργαζόταν με το Υπουργείο Παιδείας. Λιθόκτιστο από εξάπλευρη πελεκητή πέτρα Ταυγέτου, και σε σχήμα Γ το σχολείο διέθετε δύο προαύλια (ένα βορεινό για τα κορίτσια και ένα ανατολικό για τα αγόρια), κωδωνοστάσιο με ρολόι και χώρους για την εξυπηρέτηση και των κοινοτικών αναγκών.¹⁷⁷ Οι εν Αμερική Γερακίτες διέθεσαν

¹⁷⁴ *Νέα από την Ελλάδα*, Αύγουστος 1928, σ. 927.

¹⁷⁵ *Ο Σπαρτιάτης* 27/03/1927· Μαρία Παπαθανασίου, *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο*, ό.π., σ. 221.

¹⁷⁶ *Νέα από την Ελλάδα*, Ιούλιος 1930, σ. 575-576. *Εθνικός Κήρυξ* 28/10/1927, 2/11/1927, 8/11/1927. Η. D. F. Kitto, *In the mountains of Greece*, ό.π., σ. 96· *Αρκαδικόν Ημερολόγιον* 1937, σ. 153.

¹⁷⁷ *Λακωνική* 12/11/1931· <https://www.georgitsi.gr/> (Τελευταία πρόσβαση 10/12/2018).

1.650.000 δραχμές για το καλλιμάρμαρο σχολικό συγκρότημα Γερακίου το οποίο εγκαινιάστηκε το 1931 και στέγαζε τα δύο δημοτικά και το Ελληνικό σχολείο¹⁷⁸ ενώ στην Αράχωβα Λακωνίας η Αδελφότητα «Αι Καρυαί» διέθεσε το 1933 πέντε χιλιάδες δολάρια για την κατασκευή του δημοτικού σχολείου της Αγίας Παρασκευής.¹⁷⁹ Στο Άργος το Γυμνάσιο που λειτούργησε το 1939 από το κληροδότημα των 22.200 δολαρίων του Σπυρίδωνα Μπουσουλόπουλου, μέλους του Συλλόγου των Αργείων της Ατλάντα ο «Δαναός», ήταν εξοπλισμένο με κλειστό γυμναστήριο και κινηματογραφική αίθουσα.¹⁸⁰ Στη Στεμνίτσα το «τριώροφο μέγαρο» που ξεκίνησε να κατασκευάζεται το 1926 προοριζόταν να στεγάσει όλα τα σχολεία της κωμόπολης. Χρηματοδοτήθηκε από τους Ελληνοαμερικανούς με προσωπικό αγώνα του Αρχιμανδρίτη Μεθόδιου Φουστάνη ο οποίος επέβλεψε προσωπικά τις εργασίες κατασκευής του και με «φειδώ και τάξιν» διαχειρίστηκε το ποσό των 11.000 δολαρίων που είχε συγκεντρώσει. Χρειάστηκε ωστόσο να διοργανώσει δεύτερη ερανική εκστρατεία στην Αμερική το 1928 για να ολοκληρώσει το έργο έτσι όπως το είχε οραματισθεί. Η πρόθεσή του να παραδώσει ένα πλήρως εξοπλισμένο σύγχρονο σχολικό συγκρότημα και όχι απλώς ένα κτίριο αιτιολογούσε τη νέα έκκληση για βοήθεια που δημοσιεύθηκε στην *Ατλαντίδα*: «Δι' άλλους, ίσως το Σχολείον εις ο σημείον ευρίσκεται, θα εθεωρείτο αποπερατωμένον, αλλ' εκείνος έχων βαθυτάτην επίγνωσιν πώς πρέπει να είναι τα διδακτήρια, θεωρεί το έργον ως εν αρχή ευρισκόμενον. Λείπουν τα αποχωρητήρια, οι χρωματισμοί, οι ελαιοχρωματισμοί, η πλακόστρωσις των δαπέδων, η εγκατάστασις θερμάνσεως δι' ατμού, ο καταρτισμός βιβλιοθήκης, η ισοπέδωσις του προαυλίου, πάντα απαραίτητα ίνα το Σχολικόν Μέγαρον τελειοποιηθή».¹⁸¹

Για τους αποδήμους η εξασφάλιση των υλικών προϋποθέσεων της σχολικής φοίτησης στις ορεινές αγροτικές περιοχές αποτελούσε ένα προσωπικό στοίχημα. Γνώριζαν καλά ότι η σίτιση, η επάρκεια γραφικής ύλης, η ολοκλήρωση των σπουδών σε κάποια πόλη των παιδιών των αγροτοκτηνοτροφικών οικογενειών δεν ήταν δεδομένες. Γι' αυτό και με χρηματικά βοηθήματα σε αριστούχους μαθητές και με τη χορήγηση υποτροφιών επιδίωξαν την παροχή ευκαιριών για τη συνέχιση των σπουδών τους. Στο Βασσαρά τα οικονομικά βοηθήματα των Νικόλαου Λελή και Παναγιώτη

¹⁷⁸ Βλ. έναρξη του εράνου το 1925. *Ο Σπαρτιάτης* 21/03/1925, 11/07/1925.

¹⁷⁹ Βλ. σύνοψη των εκπαιδευτικών έργων που είχαν συντελεσθεί έως το 1927 στο νομό Λακωνίας με αμερικανικές δωρεές. *Ο Σπαρτιάτης* 13/03/1927.

¹⁸⁰ Λήμμα: «Μπουσουλόπουλος Σπυρίδων (1862-1927)», *Αργολική Αρχαιακή Βιβλιοθήκη Ιστορίας & Πολιτισμού*, <https://argolikivivliothiki.gr/2008/12/05/benefactors-12/> (Τελευταία πρόσβαση 10/12/2018)

¹⁸¹ *Νέα από την Ελλάδα*, Ιούνιος 1927, σ. 522. *Ατλαντίς* 17/06/1928. *Πατριωτικός Σύνδεσμος Στεμνιτσιωτών Τρικολώνων 1889-1989. Εκατό χρόνια δράσης*, Αθήνα, 1989, σ. 6.

Κοντάκη προς το τοπικό διτάξιο δημοτικό σχολείο έδωσαν κίνητρα στους μαθητές να συνεχίσουν στο Ελληνικό σχολείο της Βαμβακούς ή των Βρεσθένων και να ολοκληρώσουν στα σχολεία της Σπάρτης ή και τις σχολές της πρωτεύουσας, κάτι που προηγουμένως το κατάφερναν ελάχιστοι. Εξίσου ενθαρρυντικά για τη φοίτηση και την αριστεία των μαθητών λειτουργούσαν τα σχολικά βραβεία που τους απέστειλαν από την Αμερική στις τελετές λήξης της σχολικής χρονιάς, όπως λογοτεχνικά βιβλία, γραφική ύλη και εκπαιδευτικά παιχνίδια.¹⁸² Την πρακτική χρησιμότητα, πέρα από τη συναισθηματική σημασία, των «αμερικανικών» δώρων μπορούμε να την αντιληφθούμε αν λάβουμε υπόψη μας ότι η οικονομική αδυναμία των αγροτικών οικογενειών να ικανοποιήσουν τις υλικές ανάγκες του σχολείου δημιουργούσε τεράστιο άγχος στους μαθητές αποθαρρύνοντας τη σχολική φοίτησή τους.¹⁸³

Στην Ανδρίτσaina τα συσσίτια που λειτουργούσαν από το 1932 για τους άπορους μαθητές του Γυμνασίου χρηματοδοτούνταν κατεξοχήν από τον Αριστοτέλη Θεοδωρακόπουλο, έναν αποκατεστημένο μετανάστη ο οποίος, όπως εξηγούσε σε επιστολή του, επιχειρούσε να στηρίξει ένα θεσμό δοκιμασμένο με επιτυχία στην Αμερική ειδικά μετά την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης.¹⁸⁴ «*Η πνευματική κίνησις τον ενθουσιάζει και την χειροκροτεί με τα χοντρά και -τι πειράζει;- ανορθόγραφα ή παρανοούντα κάπου-κάπου γράμματά του*» σχολίαζε για τον τοπικό ευεργέτη ο Τύπος αφήνοντας να εννοηθεί από πού πήγαζε το πραγματικό ενδιαφέρον του.¹⁸⁵ Η ευαισθητοποίηση των δωρητών απέρρεε συχνά από τα προσωπικά βιώματα της φτώχειας, της στέρησης, της πρόωρης σχολικής εγκατάλειψης και της έλλειψης πνευματικών εφοδίων στο ξεκίνημά τους. Ο μετανάστης Γεώργιος Κούρλας ο οποίος «*όταν ανεχώρησεν εκ Γερακίου ήτο μικρός ποιμενόπαις, μη ευμοιρήσας παιδείας*», δαπάνησε ένα σημαντικό ποσό για την ίδρυση λαϊκής βιβλιοθήκης στο Γεράκι ενώ διέθεσε ένα μέρος από τις μετοχές του για τη λειτουργία του δημοτικού σχολείου.¹⁸⁶

Πολλά σχολεία εφοδιάζονταν με πλούσιο υλικοτεχνικό εξοπλισμό συντελώντας έτσι στην αποτελεσματικότητα της διδασκαλίας και την εμπέδωση των διδασκομένων μαθημάτων. Διέθεταν εξειδικευμένα όργανα φυσικής και χημείας, μουσικά όργανα,

---

¹⁸² Φαίδων Κουκουλές, *ό.π.*, σ. 110· βλ. ενδεικτικά δωρεές: *Μαλεβός*, αρ.8, [χωρίς μήνα] 1921, σ. 8-9· αρ.16, Ιούλιος 1922, σ. 19· αρ.20, Νοέμβριος 1922, σ. 32· αρ. 23, Μάρτιος 1923, σ. 75· αρ.39, Ιούλιος 1924, σ. 274. Βλ. κληροδότημα Ιωάννη Φαρμάκη «*δια τους σπουδάζοντας εις το Πανεπιστήμιον νέους της ιδιαίτερας πατρίδος του*» στα Τσίντζινα Λακωνίας. *Ο Ξενητευμένος* 7/03/1935.

¹⁸³ Είναι χαρακτηριστικό το πώς το δώρο ενός και μόνο τετραδίου από «Αμερικάνο» συγγενή είχε εγχαραχθεί στη μνήμη της ενήλικης αφηγήτριας στη μελέτη της Μαρίας Παπαθανασίου, *ό.π.*, σ. 222.

¹⁸⁴ *Νέος Ορίζων Ανδρίτσαινας* 29/01/1933, 13/01/1935, 23/06/1935.

¹⁸⁵ *Νέος Ορίζων Ανδρίτσαινας* 19/03/1933.

¹⁸⁶ *Νέα από την Ελλάδα*, Μάιος 1927, σ. 459· *Λακωνική* 29/10/1931.

βιβλία, χάρτες, λεξικά και εγκυκλοπαιδικές σειρές που συναγωνίζονταν τις υποδομές των πόλεων. Το πρακτικό Λύκειο Λαγκαδίων χάρη στην «αμερικανική» δωρεά των 300.000 δραχμών εξοπλίστηκε τη δεκαετία του 1920 με χάρτες, ελληνικά και ξένα βιβλία, καθώς και με εκπαιδευτικά όργανα τα οποία αγοράστηκαν στη Γερμανία και συγκρίνονταν με αυτά που χρησιμοποιούνταν την ίδια περίοδο στο Πολυτεχνείο και το Πανεπιστήμιο.¹⁸⁷ Η συλλογή χαρτών που στάλθηκε από την Αμερική στο νεόδμητο δημοτικό σχολείο της Ζούπαινας (Άγιοι Ανάργυροι) Λακωνίας σχολιαζόταν από αθηναϊκή εφημερίδα καθώς δεν απαντούσε ακόμα και σε σχολεία της πρωτεύουσας.¹⁸⁸

Το ενδιαφέρον των μεταναστών για τον τεχνολογικό εξοπλισμό των σχολείων αντανάκλουσε τη μεγάλη γοητεία που ασκούσε πάνω τους η τεχνολογική ανάπτυξη της Αμερικής και την προσπάθειά τους να μυήσουν τις νέες γενιές στον αμερικανικό εκσυγχρονισμό. Εξέφραζε τη διαδεδομένη πλέον αντίληψη ότι η επιμορφωτική διαδικασία δεν πρέπει να βασίζεται στη στεία μετάδοση θεωρητικών γνώσεων αλλά να υποστηρίζεται από εποπτικό υλικό. Απέρρευ επίσης από τα ερεθίσματα που δέχονταν στο νέο περιβάλλον ακόμα και μετανάστες χαμηλής μορφωτικής στάθμης, όπως καταδεικνύει η περίπτωση ενός ομογενούς ο οποίος δώρισε το 1930 στο Σοφικό Κορινθίας ένα τηλεσκόπιο, μήκους επτά ποδών, μεγεθυντικής δύναμης 375 διαμέτρων και αξίας 1200 δολαρίων «όπως δι' αυτού οι συμπατριώται του ατενίζωσι και θαυμάζωσι το μεγαλείον των μυστηρίων του Σύμπαντος».¹⁸⁹ Ξεκινώντας ως πλανόδιος ανθοπώλης τριάντα χρόνια πριν, ο αποκατεστημένος πλέον ομογενής θέλησε να προσφέρει ένα μορφωτικό μέσο στους νέους της πατρίδας του και να τους μεταδώσει την αγάπη του για την αστρονομία με την οποία, όπως εξηγούσε, ασχολούνταν ερασιτεχνικά στον ελεύθερο χρόνο του.

Οι νέες αστικές έξεις που αποκτούσαν οι μετανάστες στις αμερικανικές μεγαλουπόλεις, όπως οι ομαδικές εκδρομές και οι επισκέψεις σε τόπους πολιτισμικής ή φυσιολατρικής αξίας, τα μουσικά θεάματα, ο κινηματογράφος ενθάρρυναν τους δωρητές να προσφέρουν ανάλογες ευκαιρίες και στους νεαρούς μαθητές της γενέτειράς τους. Σχολικές εκδρομές στην εξοχή ή σε περιοχές αρχαιολογικού ενδιαφέροντος χρηματοδοτούνταν από την Αμερική¹⁹⁰ ενώ φωνόγραφοι, σχολικοί κινηματογράφοι και ταινίες εκπαιδευτικού περιεχομένου, φωτογραφικές μηχανές αποστέλλονταν

¹⁸⁷ Μιχαήλ Ροδάς, *Πώς βλέπω την Ελλάδα*, ό.π., σ. 170.

¹⁸⁸ Κ. Φαλτάιτς, «Ο Οδοποιητικός συναγεμμός της Λακωνίας», *Βραδυνή* 18/04/1926.

¹⁸⁹ *Νέα από την Ελλάδα* 9/1930, σ. 635.

¹⁹⁰ *Ο Σπαρτιάτης* 8/07/1928· *Ο Οινούντιος*, τχ.6, Ιούνιος 1927, σ. 68 και τχ.20, Αύγουστος 1928, σ. 234.

προκειμένου η νεολαία να γνωρίζει βιωματικά την πατρίδα της, να παρατηρεί, να ψυχαγωγείται και να καλλιεργείται.¹⁹¹ Φυσικά στις ελληνοαμερικανικές δωρεές αντικατοπτριζόταν και η υλική ευμάρεια και το νέο καταναλωτικό ήθος το οποίο είχαν αναπτύξει οι μετανάστες μέσα στην αμερικανική κοινωνία. Οι δωρητές φρόντιζαν να καλύπτουν τις ανάγκες των παιδιών, όχι μόνο για μόρφωση αλλά και για διασκέδαση όπως μαρτυρούν τα περίτεχνα αμερικανικά παιχνίδια που διασώζονται στα ράφια σχολικών βιβλιοθηκών ορεινών κοινοτήτων, όπως στο Παλαιοχώρι Κυνουρίας.¹⁹²

Οι Ελληνοαμερικανοί επιχείρησαν να μεταδώσουν μέσω των μαθητών στις αγροτικές οικογένειες τις νέες αντιλήψεις και πρακτικές περί ατομικής καθαριότητας και υγιεινής τις οποίες οι ίδιοι είχαν διαμορφώσει στο αστικό περιβάλλον των αμερικανικών πόλεων. Ως δωρητές επέμειναν στην κατασκευή αποχωρητηρίων και λουτήρων στα σχολικά κτίρια και στην εξοικείωση των μαθητών με τη φροντίδα του σώματός τους. Ο μέγας ευεργέτης του τοπικού σχολείου του Βασσαρά Λακωνίας Ν. Λελής επιδιώκοντας τη «βελτίωσιν των παιδαγωγικών και υγιεινών όρων της εκπαιδεύσεως της μαθητιώσης νεολαίας» ανέλαβε προσωπικά τη δεκαετία του 1920 τη χρηματοδότηση της κατασκευής λουτήρων στο σχολείο, έργο πρωτοποριακό για ένα ορεινό χωριό και υψηλής δαπάνης που ξεπερνούσε τις 10.000 δραχμές.¹⁹³ Η συγκεκριμένη εγκατάσταση είχε πράγματι χαρακτηριστεί ως άθλος για το Βασσαρά ο οποίος, όπως και τα περισσότερα χωριά, στερούνταν δικτύου ύδρευσης. Η λειτουργία της βασίστηκε σε μια υπόγεια στέρνα η οποία μάζευε το βρόχινο νερό κάτω από το προαύλιο του σχολείου και με υδραντλία το διοχέτευε στους λουτήρες. Εξίσου καινοτόμα ήταν η εγκατάσταση νιπτήρων με μεταναστευτικά εμβάσματα και η προσπάθεια εθισμού των μαθητών, οι οποίοι υπέφεραν από τις ψείρες, στην εβδομαδιαία καθαριότητα μέσα στο χώρο του σχολείου.¹⁹⁴ Ο αθηναϊκός σύλλογος «Διώνυσος» μέσω του περιοδικού *Μαλεβός* επικροτούσε τις προσπάθειες των απόδημων συμπατριωτών να εκπαιδεύσουν τα παιδιά στις πρακτικές της σωματικής

---

¹⁹¹ Νίκος Χ. Σταυρόπουλος, *Η Βαμβακού*, ό.π., σ. 198.

¹⁹² Βλ. σχετικές φωτογραφίες στο <http://poulithragr.blogspot.gr/2013/11/blog-post.html> (Τελευταία πρόσβαση 10/12/2018) Με δεδομένο ότι τα παιχνίδια-αντικείμενα του εμπορίου ήταν προσιτά μόνο στα παιδιά των εύπορων και ειδικά των αστικών οικογενειών, γίνεται κατανοητός ο αντίκτυπος που θα είχαν τέτοιες δωρεές στους μαθητές των ορεινών κοινοτήτων. Μαρία Παπαθανασίου, ό.π., σ. 286-289.

¹⁹³ *Μαλεβός*, αρ.12, Μάρτιος 1922, σ. 10.

¹⁹⁴ *Μαλεβός*, αρ.50, Ιούνιος 1925, σ. 406. Η στέρνα του σχολείου είχε κατασκευαστεί από το 1911 με έξοδα του εν Βοστώνη Συλλόγου «Βασσαράς» και η συλλογή των όμβριων υδάτων χρησίμευε τότε στο πότισμα ενός μικρού κήπου που είχε διαμορφωθεί στο σχολείο. Η υδραυλική εγκατάσταση ανανεώθηκε με τελειότερο σύστημα το 1925 από τον ομογενή Γ. Καραγιάλη. *Μαλεβός*, αρ.12, Μάρτιος 1922, σ. 10 και αρ.13, Απρίλιος 1922, σ. 1· αρ. 52, Αύγουστος 1925, σ. 431. Θεοφίλης Γιάγκος, *Ο Βασσαράς*, ό.π.

υγιεινής και μέσω αυτών να «εκπολιτίσουν» τις αγροτικές οικογένειες: «[Η] νεολαία μας, με την απόκτηση των λουτήρων και με την έξιν προς συστηματικήν λούσιν και καθαριότητα, εκτός της ιδιαίτερας ευφορίας, ην θα αισθάνηται λουομένη, εκτός της ανυψώσεως του ήθους, ήτις ανύψωσις πάντοτε είνε συνέπεια οιασδήποτε ευγενούς πράξεως, θα κατέχη τον θεμέλιον λίθον προς διατήρησιν της υγείας της. [...] Η συνήθεια δε αύτη [...] είνε και το πρώτον βήμα προς την πρόοδον, προς τον εκπολιτισμόν. Ένας πεπολιτισμένος από το νερό και το σαπούνι που εξοδεύει διακρίνεται κατά πρώτον».¹⁹⁵

Οι απόδημοι του Μεσοπολέμου αναγνώρισαν επίσης την οργανωμένη σωματική εκγύμναση ως στοιχείο διαπαιδαγώγησης της νεολαίας. Σε μια περίοδο διάδοσης των γυμναστικών και αθλητικών σωματείων και στα λαϊκά στρώματα των ελληνικών αστικών κέντρων¹⁹⁶ δυναμικοί «αμερικανικοί» σύλλογοι προσέφεραν στους νέους της γενετείράς τους ευκαιρίες κοινωνικότητας και δημιουργικής αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου τους. Για τους ίδιους τους ευεργέτες οι οποίοι ενσάρκωναν το μοντέλο του σκληρά εργαζόμενου και αυτοδημιούργητου επιχειρηματία η δημιουργική ψυχαγωγία συνδεόταν με την οικονομική επιτυχία και την κοινωνική άνοδό τους. Αν και οι μετανάστες θα πρέπει να μνησθώ στην Αμερική στον αθλητισμό και τα ομαδικά σπορ μάλλον ως θεατές παρά ως αθλούμενοι,¹⁹⁷ ωστόσο εμφανίζονται να υιοθετούν νεωτερικά πρότυπα ψυχαγωγίας και να προσφέρουν την ηθική και υλική υποστήριξή τους σε αθλητικά έργα. Μέσω αυτών ήλπιζαν ότι θα μπορούσαν να απομακρύνουν τη νεολαία της επαρχίας από το περιβάλλον των καφενείων και να την προφυλάξουν από τη μαλθακότητα και τη χαρτοπαιξία, συνήθειες απαξιωμένες όχι μόνο από την αμερικανική αλλά και αρκετά νωρίς και από την ελληνική κοινωνία.¹⁹⁸ Στην Αράχωβα ο τοπικός αθλητικός σύλλογος «Καρυάτης», δημιούργημα ενός ομογενούς της Δυτικής Αφρικής, βρήκε πρόθυμους χρηματοδότες των αναγκών του τους Ελληνοαμερικανούς. Η εν Γκαστόνια Αδελφότης Αραχωβιτών «Αι Καρυαί» υποστήριξε οικονομικά τη δεκαετία του 1930 την αγορά γηπέδου για τη διοργάνωση

¹⁹⁵ Μαλεβός, αρ.13, Απρίλιος 1922, σ. 1.

¹⁹⁶ Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας*, ό.π., σ. 377-384.

¹⁹⁷ Προσφιλή θεάματα των μεταναστών ήταν οι λαϊκοί αθλητές και κυρίως οι ερασιτέχνες παλαιστές οι οποίοι περιόδευαν στις μεταναστευτικές κοινότητες. Στο Μεσοπόλεμο ωστόσο οι Έλληνες μετανάστες θα πρέπει να μνησθώ και στα μαζικά ομαδικά αθλητικά θεάματα. Theodore Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 26.

¹⁹⁸ *Ο Σπαρτιάτης* 20/05/1928. Η ύπαιθρος και το γυμναστήριο και αντίστοιχα η επαφή με τη φύση και η σωματική άσκηση προβάλλονταν στον ελληνικό δημόσιο λόγο ως «τόπου» και «τρόποι» κατανάλωσης του ελεύθερου χρόνου, ανταγωνιστικοί του καφενείου ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα. Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας*, ό.π., σ. 65, 68, 93, 242, 373.

ποδοσφαιρικών αγώνων με άλλες κοινότητες, καθώς και την ανέγερση πλήρους γυμναστηρίου με λουτρό και αποδυτήρια.¹⁹⁹

Οι απόδημοι στήριξαν και τη γυναικεία μόρφωση, όπως φαίνεται από τη χρηματοδότηση οικοκυρικών σχολών στην περιοχή της Αρκαδίας. Προσπάθειες λειτουργίας τέτοιων σχολείων αναφέρεται ότι είχαν γίνει στην Αρβανιτοκερασιά, τον Άγιο Πέτρο Κυνουρίας και τις Ρίζες Τεγέας. Επρόκειτο για βραχύβιες σχολές οι οποίες λειτουργούσαν χωρίς συγκροτημένο πρόγραμμα και με πρακτικό κυρίως χαρακτήρα (εκμάθηση χειροτεχνίας).²⁰⁰ Πιο φιλόδοξο εγχείρημα ήταν οπωσδήποτε η Επαγγελματική και Οικοκυρική Σχολή της Τεγέας η οποία ξεκίνησε να λειτουργεί το 1918 ως κατώτερο οικοκυρικό σχολείο με πρωτοβουλία του Τεγεάτη Θεοφάνη Κ. Αλεξόπουλου, ευκατάστατου εμπόρου της Αθήνας και δραστήριου μέλους του Τ. Σ. Αθηνών. Για να εξηγήσει τη σκοπιμότητα του έργου ο Αλεξόπουλος συνήθιζε να περιγράφει την τεράστια υστέρηση σε θέματα κοινωνικής μόρφωσης των ντόπιων γυναικών, ακόμα και ευκατάστατων οικογενειών, την οποία ο ίδιος διαπίστωνε κάθε φορά που επισκεπτόταν την ιδιαίτερη πατρίδα του. Όπως υποστήριζε, οι γυναίκες της επαρχίας αγνοούσαν τους στοιχειώδεις κανόνες υγιεινής και εμφάνισης, στερούσαν γνώσεων διαχείρισης ενός σύγχρονου οίκου και αδυνατούσαν να ανταποκριθούν στο ρόλο της οικοδέσποινας.²⁰¹ Επιδίωξε λοιπόν να βοηθήσει τα κορίτσια των αγροτικών στρωμάτων όχι απλώς να ασκηθούν *«εις την τέχνην του κόπτειν, ράπτειν και κεντάν»* αλλά πολύ περισσότερο να πειθαρχήσουν στις νέες αξίες και τους κανόνες ζωής της αστικής κοινωνίας *«ώστε παραμένοντα μεν εις τα χωρία, να δημιουργούν οικογενείας πολιτισμένας, εγκαθιστάμενα δε εν τη ξένη ως αδελφαί και σύζυγοι, να μη φαίνονται επαρχιώτισσαι καθυστερημέναι, αγνοούσαι και τον στοιχειώδη τρόπον του φέρεσθαι, τιοιαύτα που να εντρέπονται να τας παρουσιάζουν οι αδελφοί και οι σύζυγοι των εις κοσμικήν τινά συνάθροισιν ή και απλώς εις τον περίπατον»*.²⁰² Λειτουργώντας ως

¹⁹⁹ Παρασκευάς Ι. Μειντάνης, *Καρνατικά*, ό.π., σ. 395-396, 494· *Ο Σπαρτιάτης* 20/05/1928.

²⁰⁰ Κ. Μιχαηλίδου, «Σκοπός-Διοργάνωσις και λειτουργία της Επαγγελματικής Σχολής Θηλέων Τεγέας. Β'», *Τεγεατικός Αστήρ*, Έτος Β', τχ. Β', Οκτώβριος-Νοέμβριος 1926, σ. 14· Νικ. Μοραΐτης, ό.π., σ. 820· *Αρκαδία Σικάγου* 1/07/1926.

²⁰¹ Αναστασία Γ. Σοροβίγκα, *Τα ευρωπαϊκά πρότυπα και οι ελληνικές κατευθύνσεις της εκπαίδευσης στην Οικιακή Οικονομία: Η Σχολή της Τεγέας (1918-1982)*, Διδακτορική διατριβή, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, 2007, σ. 401-402. Ο Αλεξόπουλος εμφανίζεται να αντιγράφει τον ευεργέτη Παναγή Χαροκόπο ο οποίος το 1908 είχε δηλώσει σε συνέντευξή του ότι μέσω της Οικοκυρικής Σχολής του *«θέλει πρωτίστως να μορφωθεί η Ελληνίς ως κυρά, ως οικοδέσποινα, διότι από τα πολλά ταξίδια που έκαμε στην Ευρώπη απέκόμισε την εντύπωσιν ότι η Ελληνίς υστερεί πολύ της Ευρωπαϊκής ως προς την νοικοκυρωσύνη»*. Παρατίθεται στο Αικατερίνη Κουτουξιάδου, ό.π., σ. 514-515.

²⁰² Κοσμάς Κ. Μιχαηλίδης, «Σκοπός, διοργάνωσις και λειτουργία της Επαγγελματικής Σχολής Τεγέας. Γ'», *Τεγεατικός Αστήρ*, Έτος Β', τχ. Γ', Δεκέμβριος-Ιανουάριος 1927, σ. 8.

«φιλόανθρωποι αστοί», ο Αλεξόπουλος μαζί με τα υπόλοιπα μέλη του τεγεατικού σωματείου στην Αθήνα και την Αμερική επιχείρησαν με την πρωτοβουλία αυτή να εγχαράξουν νέες πρακτικές δεξιότητες και ηθικές στάσεις στο γυναικείο πληθυσμό της γενέτειράς τους²⁰³ αναπαράγοντας τις αντιλήψεις της εποχής για τη μόρφωση των λαϊκών στρωμάτων και παρακολουθώντας τη γενικότερη τάση της εποχής για τη γυναικεία επαγγελματική εκπαίδευση η οποία μέχρι την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 παρέμενε υπόθεση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας.²⁰⁴

Μπορεί η ιδέα να ανήκε σε έναν «Αθηναίο» Τεγεάτη, όμως οι συνθήκες που επέτρεπαν την υλοποίησή της είχαν διαμορφωθεί από τους απόδημους Αρκάδες οι οποίοι όχι μόνο μπορούσαν να χρηματοδοτήσουν γενναία τη λειτουργία της σχολής αλλά και να ενθαρρύνουν με πολλούς τρόπους τη φοίτηση των νεαρών γυναικών σε αυτή. Το ενδιαφέρον των Ελληνοαμερικανών για το συγκεκριμένο έργο και η θετική ανταπόκρισή τους διαφαίνονται καταρχάς από το γεγονός ότι συσπειρώθηκαν σε σύλλογο το 1926, τον «Τεγεατικό Σύνδεσμο Σικάγο» και κινητοποιήθηκαν με ερανικές επιτροπές σε όλη την Αμερική για να συλλέξουν τα κεφάλαια που απαιτούσε η στέγαση της συγκεκριμένης σχολής σε κτίριο που θα πληρούσε όλες τις σύγχρονες προδιαγραφές. Είναι χαρακτηριστικό ότι το σχέδιο ίδρυσης ενός μεγαλοπρεπούς Ηρώου των πεσόντων Τεγεατών στο χώρο της Παλαιάς Επισκοπής το οποίο είχε αποφασισθεί από τον Τ.Σ. Αθηνών από τις αρχές του 1920 δεν συνάντησε τον ίδιο ενθουσιασμό μεταξύ των αποδήμων. Χρειάστηκε πάνω από μια δεκαετία για να συγκεντρωθεί το ποσό των 150.000 περίπου δραχμών από πόρους κυρίως του Τ.Σ. Αθηνών και να ανεγερθεί το Ηρώο σε αντίθεση με τη σχολή, το κόστος κατασκευής της οποίας αλλά και τις λειτουργικές ανάγκες της χρηματοδότησαν οι απόδημοι.²⁰⁵

Αλλά και η θετική ανταπόκριση των κοριτσιών της Τεγέας και των διπλανών επαρχιών οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στους Ελληνοαμερικανούς. Αντανακλούσε την αναγνώριση από τις αγροτικές οικογένειες της χρησιμότητας της γυναικείας μόρφωσης, μιας μόρφωσης όμως η οποία δεν απέβλεπε στην επαγγελματοποίησή της αλλά είχε αντίθετα καθαρά «συμβολική» λειτουργία.²⁰⁶ Αποτελούσε δηλαδή τις

---

²⁰³ Για την ερμηνεία της πράξης της ευεργεσίας ως μηχανισμού κοινωνικού ελέγχου των κατώτερων στρωμάτων βλ. Βάσω Θεοδώρου, «Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της Φιλανθρωπίας: Από τον κοινωνικό έλεγχο στην αμοιβαιότητα», *Μνήμων* 25, 2003, σ. 171-184.

²⁰⁴ Αικ. Κουτουζιάδου, *ό.π.*, σ. 511-521· Αλεξάνδρα Μπακαλάκη, Ελένη Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1987, σ. 147-190.

²⁰⁵ Το έργο το οποίο ανατέθηκε στο γλύπτη Μ. Τόμπρο εγκαινιάστηκε τελικά τον Αύγουστο του 1931. Νικόλαος Δ. Μοραΐτης, *Ιστορία της Τεγέας*, *ό.π.*, σ. 755-760.

²⁰⁶ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, *ό.π.*, σ. 470-477.

περισσότερες φορές δίοδο αποκατάστασης άνευ προίικας με κάποιον πετυχημένο απόδημο. Οι γαμήλιες πρακτικές των Ελληνοαμερικανών στο Μεσοπόλεμο εξέφραζαν πράγματι μια διαφορετική φιλοσοφία για το ρόλο της γυναίκας μέσα στην οικογένεια και την κοινωνία. Υπό την επίδραση του αμερικανικού περιβάλλοντος η μόρφωση των υποψήφιων νυφών υπερίσχυε όλο και περισσότερο έναντι της προίικας στα κριτήρια της επιλογής τους, όπως καταδεικνύει το αυξημένο ποσοστό των εγγραμμάτων γυναικών, συχνά μάλιστα αποφοίτων ανωτέρων σχολών, μεταξύ των συζύγων των μεταναστών. Οι νέες προτιμήσεις των Ελληνοαμερικανών δημιουργούσαν φυσικά κίνητρα για την τακτική φοίτηση των κοριτσιών στα δημοτικά σχολεία, κάποιων μάλιστα και στα διδασκαλεία της χώρας.

Η διαφορά των «καθυστερημένων επαρχιωτισσών» από τις «εκπολιτισμένες» Ελληνοαμερικανίδες γινόταν αισθητή κατά τις επισκέψεις των Ελληνοαμερικανικών οικογενειών στην πατρίδα. Οι «Αμερικάνες» εντυπωσίαζαν με τον τρόπο ντυσίματος και την κόμμωσή τους, τις γνώσεις τους γύρω από τη μαγειρική οικονομία, την υγιεινή και την ανατροφή των παιδιών.²⁰⁷ Τον αναβαθμισμένο ρόλο τους αποδείκνυε η συμμετοχή και φωτογράφησή τους στο πλευρό των συζύγων τους στις διάφορες κοινωνικές εκδηλώσεις και ειδικά στα συνδεδασμένα γεύματα και τις τελετές, οι συμβολικές δωρεές για τις τοπικές εκπαιδευτικές ανάγκες και οι επιστολές τους στον Τύπο. Οι εικόνες και οι πληροφορίες που διαχέονταν στην ελληνική επαρχία γύρω από το γυναικείο πρότυπο περιέγραφαν μια γυναίκα καλαισθητή, παράλληλα όμως σεμνή και αξιοπρεπή, φιλόνηρωτη αστή, ικανή οικοδέσποινα, σύντροφο του μετανάστη και μητέρα παιδιών με ελληνοπρεπή και χριστιανική αγωγή. Εμφανώς επηρεασμένος από τις αντιλήψεις που θέλησε και ο Παναγής Χαροκόπος να προαγάγει στην Αθήνα δέκα χρόνια πριν μέσω του κληροδοτήματός του,²⁰⁸ ο Τ.Σ. Αθηνών επιχείρησε να προσαρμόσει το δυτικό αυτό πρότυπο στις τοπικές συνθήκες της ελληνικής επαρχίας. Το 1926 συνεργάτης του Τ.Σ. περιέγραφε ως εξής τους στόχους του συνδεδασμένου εγχειρήματος: *«Τας Τεγεάτιδας κόρας δεν τας θέλομεν ως προορισμόν εχούσας απλώς την τεκνοποιίαν και την μαγειρικήν υπηρεσίαν-ως και αγροτικήν τοιαύτην- τας επιθυμούμεν και κοινωνικούς παράγοντας, με παράστασιν εμπρέπουσαν ως μέλοι*

---

²⁰⁷ Constance M. Constant, *Austin Lunch*, ό.π., σ. 358-360.

²⁰⁸ Σε συνέντευξή του το 1908 ο Χαροκόπος εξέφραζε ως εξής το όραμά του μέσω της ίδρυσης Οικοκυρικής και Επαγγελματικής Σχολής. *«Ζητώ με τρία λόγια να κάμω οικοκυράς, που να διοικούν μεθοδικά το σπίτι των, συζύγους που να είναι σύντροφοι και μανάδες που να αγαπούν έξυπνα»*. Η διαθήκη του Χαροκόπου γράφτηκε το 1910, δημοσιεύθηκε το 1911 ενώ το Χαροκοπέιο Διδασκαλείο Οικοκυρικής Εκπαιδύσεως ιδρύθηκε τελικά το 1929. Αικ. Κουτουζιάδου, ό.π., σ. 514.

μορφωμένης και προοδευτικής κοινωνίας [...] η οποία στερρώς μεν να έχεται των Θρησκευτικών και εθνικών παραδόσεων του Έθνους- να είναι δε και συγχρονισμένη με τας υγιείς αρχάς της νεωτέρας κοινωνίας». ²⁰⁹

Την προαγωγή του ρόλου των Ελληνοαμερικανίδων καταδείκνυαν οπωσδήποτε και οι σωματειακές δραστηριότητές τους στη γενέτειρα. Ο *Σύνδεσμος των Τεγεατίδων Κυριών και Δεσποινίδων «η Επισκοπή»* με επικεφαλής τη Διαμαντούλα Γκανά, σύζυγο ενός από τα επιφανέστερα μέλη του Γ.Σ. Αμερικής, συνέδραμε μετά το 1933 το συνδεδασμένο έργο των αντρών συνεισφέροντας σε ένα τομέα τον οποίο κατείχε καλά: αυτόν της διαχείρισης του ιδιωτικού χώρου. Οι γυναίκες επικεντρώθηκαν στη στήριξη της Οικοκυρικής Σχολής της Τεγέας από την οποία άλλωστε κάποιες από αυτές είχαν αποφοιτήσει, αποστέλλοντας για τη λειτουργία της εξοπλισμό, όπως έπιπλα, σκεύη, ραπτομηχανές, θερμάστρες, ρουχισμό, σχολικά βιβλία, γραφική ύλη και γυμναστικές στολές το κόστος των οποίων μέχρι το 1940 ανήλθε στις 200.000 δρχ. ²¹⁰

Η διαφορά αντιλήψεων μεταξύ μεταναστών και ντόπιων ήταν φυσικά μεγάλη όσον αφορά την αναγκαιότητα της συγκεκριμένης σχολής, όπως φαίνεται από τις αντιδράσεις πολλών αγροτικών οικογενειών οι οποίες επικαλούνταν τον κίνδυνο του «ξεμυαλισματος» των κοριτσιών τους, της απομάκρυνσής τους από τις αγροτικές εργασίες και από την προοπτική ενός γάμου στο χωριό. Η εκπαίδευση των γυναικών είχε δεχτεί κριτική και από μέλη του Γ.Σ. Αθήνας και απέρρευε, σύμφωνα με τον εμπνευστή της ιδέας, από το φόβο απέναντι στο νεωτερισμό. ²¹¹ Δέκα χρόνια πάντως μετά την έναρξη της λειτουργίας της Σχολής η Διοίκηση του Γ.Σ. δήλωνε με ικανοποίηση στη Γενική Συνέλευση την επιτυχία του εκπαιδευτικού προγράμματός της, τεκμήρια της οποίας αποτελούσαν ο υψηλός αριθμός των σπουδαστριών, τα συγχαρητήρια που δέχονταν από τους επισκέπτες για την «εξύψωση της Τεγάτισσας» και φυσικά το υψηλό ενδιαφέρον των Ελληνοαμερικανών γαμβρών. «Τις όμως άλλη τρανωτέρα απόδειξις της ευεργετικωτάτης ταύτης επιδράσεως της εν λόγω Σχολής δύναται να υπάρξη από το γεγονός ότι ενώ μέχρι πρότινος οι εν τη ξένη εκπολιτισθέντες συμπολίται Τεγεάται και μη, απέφευγον να νυμφευθώσιν εν Τεγέα, σήμερον σπεύδουσι κατά προτίμησιν εν αυτή και ιδία μεταξύ των αποφοίτων της Σχολής του Συνδέσμου να

---

²⁰⁹ Κοσμάς Κ. Μιχαηλίδης, «Σκοπός-διοργάνωσις και λειτουργία της Επαγγελματικής Σχολής Τεγέας. Α'», *Τεγεατικός Αστήρ*, Έτος Β', τχ. Α', Αύγουστος 1926, σ. 11 (διατηρείται η ορθογραφία του πρωτοτύπου).

²¹⁰ Γ. Ι Νικολόπουλος, *Παραδείγματα άξια μιμήσεως από την δράσιν των εν Αμερική Τεγεατών*, Αθήνα, [χ.έ.], 1966, (βλ. παράρτημα).

²¹¹ Θεοφ. Αλεξόπουλος, «Κατηγορούμεθα», *Τεγεατικός Αστήρ*, Έτος Β', τχ. Ε', Απρίλιος-Μάιος 1927, σ. 7-9 (διατηρείται η ορθογραφία του πρωτοτύπου).

αναζητήσωσιν τας συντρόφους της ζωής των;»²¹² Για τον Πρόεδρο του Τ.Σ. η Σχολή συνέβαλλε στην αναβάθμιση του κοινωνικού επιπέδου όλης της περιοχής και γεφύρωνε την πολιτισμική απόσταση μεταξύ της αγροτικής επαρχίας και της αναπτυγμένης Αμερικής.

Πολύ πιο φιλόδοξη ήταν η παρέμβαση των Ελληνοαμερικανών στον τομέα της γεωργικής επαγγελματικής εκπαίδευσης των αγοριών. Για τους συλλόγους των αποδήμων η γεωργική κατάρτιση των νέων ήταν στενά συνδεδεμένη με την οικονομική ανάπτυξη και τη βιωσιμότητα των ίδιων των αγροτικών κοινοτήτων. Υπό την επίδραση μιας εργασιακής ηθικής στην οποία είχαν μνηθεί οι ίδιοι ως μετανάστες στην Αμερική και αυτοδημιούργητοι επιχειρηματίες, οι Ελληνοαμερικανοί απέδιδαν τεράστια αξία στη χειρωνακτική εργασία, την πειθάρχηση του σώματος και την απόκτηση επαγγελματικών δεξιοτήτων. Χρηματοδοτώντας γεωργικά σχολεία επιχειρούσαν ουσιαστικά να αποθαρρύνουν τη φοίτηση των νέων στα Γυμνάσια και να τους προστατεύσουν από τον κίνδυνο της ανεργίας των πόλεων στην οποία οδηγούσαν οι κλασικές σπουδές. Κατευθύνοντας τη νεολαία στο επάγγελμα του αγρότη, ενός όμως καταρτισμένου αγρότη, θεωρούσαν ότι την καθιστούσαν χρήσιμη για τον τόπο ενώ παράλληλα τη συγκρατούσαν στα χωριά τα οποία είχαν αποψιλωθεί πληθυσμιακά από τη δική τους φυγή. Το ενδιαφέρον τους για τη συστηματική επιστημονική καλλιέργεια των αγρών και την αξιοποίηση του φυσικού πλούτου των κοινοτήτων καταγωγής τους αντανακλούσε την πεποίθηση, ταυτόχρονα και την προσδοκία, της εξασφάλισης της αυτάρκειας των κατοίκων και της απεξάρτησης των οικογενειών από τα μεταναστευτικά εμβάσματα.²¹³ Φυσικά οι επιλογές τους αυτές αναπαρήγαν την κυρίαρχη ιδεολογία για την εκπαιδευτική κατεύθυνση που όφειλαν να ακολουθούν τα παιδιά των αγροτικών στρωμάτων: αυτή δηλαδή που ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την παραγωγή.

Οι νέες αντιλήψεις δεν είχαν βέβαια διαμορφωθεί αποκλειστικά στην Αμερική. Αναπαρήγαν το λόγο περί προτεραιότητας στην πρακτική μόρφωση της νεολαίας ο οποίος αναπτύχθηκε έντονα αυτή τη δεκαετία και ο οποίος οδήγησε στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929 και στα μέτρα για την επαγγελματική εκπαίδευση. Στο πλαίσιο της οργάνωσης της γεωργικής επαγγελματικής εκπαίδευσης και της εισαγωγής της γεωργικής διδασκαλίας και στα σχολεία γενικής παιδείας το Υπουργείο Παιδείας

---

²¹² Πρακτικά Α' Γενικής Συνέλευσης Τ.Σ. Αθηνών του έτους 1929, σ. 312, Αρχείο Τ. Σ. Αθηνών.

²¹³ Βλ. Επιστολή Τ. Σ. Αθηνών προς Αμερική σχετικά με την ανάγκη ίδρυσης πρακτικής Γεωργικής Σχολής. Νικόλαος Δ. Μοραΐτης, *Ιστορία της Τεγέας*, ό.π., σ. 742.

προέβλεπε μεταξύ άλλων την ίδρυση Κυριακών Σχολείων και κατώτερων γεωργικών σχολείων, καθώς και την απόκτηση προκαταρκτικών γνώσεων στην καλλιέργεια της γης από τους μαθητές των δημοτικών μέσω της πρακτικής εξάσκησής τους σε σχολικά αγροκήπια. Οι υποδομές της γεωργικής εκπαίδευσης που χρηματοδότησαν οι ομογενείς στις επαρχίες τους φαίνεται ότι παρακολουθούσαν αυτό ακριβώς το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα της κυβέρνησης Βενιζέλου, πιθανότατα και αντίστοιχες αμερικανικές πρωτοβουλίες και εφαρμογές.²¹⁴

Οι Ελληνοαμερικανοί επέδειξαν ενδιαφέρον για τη δημιουργία και αγροκηπίων πλησίον των σχολείων με στόχο όχι μόνο την πρακτική κατάρτιση των μαθητών αλλά και την εξασφάλιση πρόσθετων εισοδημάτων για την κάλυψη των λειτουργικών σχολικών αναγκών. Το οικόπεδο των σαράντα στρεμμάτων μέσα στο οποίο είχε ανεγερθεί το Γυμνάσιο Μεγαλόπολης προοριζόταν για πρωτότυπες καλλιέργειες δέντρων και σιτηρών στις οποίες θα εξασκούσαν οι μαθητές. Σπόροι, φυτώρια και ποικιλία εργαλείων είχαν διατεθεί προς εξυπηρέτηση των νεαρών καλλιεργητών οι οποίοι παράλληλα με την παρακολούθηση των μαθημάτων εξασκούσαν στη γεωργική τέχνη.²¹⁵ «Σχολικό κήπο μετά μικρού ανθόνος και άλσους» διέθετε το εξατάξιο δημοτικό στο Βρουλιά Λακωνίας²¹⁶ ενώ το προτεινόμενο σχέδιο της δωρεάς του ομογενούς Φίλιππου Άγρα στο χωριό Σκεπαστό (Βυσσικά) της Αχαΐας προέβλεπε τη δημιουργία μικρού αγροκηπίου.²¹⁷

Ο Τ.Σ. Αμερικής συμπεριέλαβε επίσης στους καταστατικούς του στόχους τον εξοπλισμό του Αγροκηπίου της Παλαιάς Επισκοπής με νέο μηχάνημα ανόρυξης αρτεσιανών φρεάτων, θεριστικές και αλωνιστικές μηχανές για τη μηχανική καλλιέργεια της γης. Επέδειξε επίσης ενδιαφέρον για την επαναλειτουργία της Πρακτικής Γεωργικής Σχολής χρηματοδοτώντας την αγορά κτιρίου για τη στέγασή της και κτήματος για την πρακτική άσκηση των μαθητών. Η Σχολή ανήκε στα κατώτερα πρακτικά γεωργικά σχολεία και λειτούργησε καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930 αποκλειστικά με δικούς της πόρους.²¹⁸ Αντίστοιχες προσπάθειες για λειτουργία Πρακτικής Γεωργικής Σχολής και στο νομό Λακωνίας δεν ευόδωσαν. Έχει σημασία

---

²¹⁴ Ιουλία Κανδήλα, *Η Αβερόφειος Γεωργική Σχολή Λάρισας: συμβολή στην ιστορία της γεωργικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, Διδακτορική διατριβή, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2001, σ. 129-132.

²¹⁵ *Νέα από την Ελλάδα*, Ιούλιος 1930, σ. 575-576· *Αρκαδικόν Ημερολόγιον* 1937, σ. 153· *Εθνικός Κήρυξ* 28/10/1927, 2/11/1927, 8/11/1927.

²¹⁶ *Ο Σπαρτιάτης* 16/10/1927.

²¹⁷ *Καλάβρυτα* 7/10/1931.

²¹⁸ Νικόλαος Δ. Μοραΐτης, *Ιστορία της Τεγέας*, ό.π., σ. 764, 780.

όμως ότι στις σχετικές δημόσιες συζητήσεις οι σύλλογοι των αποδήμων ήταν παρόντες με προτάσεις εξεύρεσης πόρων για τη στέγαση και τη συντήρηση του συγκεκριμένου ιδρύματος. Ο Σύλλογος των «εν Αμερική Λεβετσοβιτών» είχε προσφέρει, για παράδειγμα, για τη στέγαση της σχεδιαζόμενης Γεωργικής Σχολής το νεόδμητο κτίριο που είχε χρηματοδοτήσει για τη λειτουργία ημιγυμνασίου στο χωριό Λεβέτσοβο (Κροκεές) ενώ είχε υποσχεθεί την αγορά επιπλέον στρεμμάτων για την ίδρυση αγροκηπίου, καθώς και χρηματική ενίσχυση για τον εξοπλισμό και τη συντήρησή τους.²¹⁹ Η πρότασή τους είχε ωστόσο απορριφθεί καθώς η απόσταση του διαθέσιμου κτιρίου από την πρωτεύουσα του νομού εκτιμάτο ότι θα αύξανε τα λειτουργικά έξοδα της σχολής ενώ το σχέδιο δεν υλοποιήθηκε ποτέ γεγονός που θα πρέπει να συνδέεται με τη γενικότερη περιφρόνηση της πρακτικής γεωργικής εκπαίδευσης από τις αγροτικές οικογένειες οι οποίες προτιμούσαν να ενθαρρύνουν τη φοίτηση των τέκνων τους, όποτε αυτό ήταν εφικτό, στα γυμνάσια και να διεκδικούν έτσι μια θέση στο δημόσιο τομέα.²²⁰ Φυσικά η μεγαλύτερη δωρεά στο χώρο της γεωργικής εκπαίδευσης έγινε από την ΑΧΕΠΑ και αφορούσε την ίδρυση της πρακτικής γεωργικής σχολής στο Βέλο Κορινθίας μετά τους καταστροφικούς σεισμούς του 1928. Μπορεί η χρηματοδότηση των 40.000 δολαρίων για την υλοποίηση του έργου να μην προήλθε από ένα εθνοτοπικό σωματείο αλλά από ένα σύλλογο ο οποίος εκπροσωπούσε και στήριζε το σύνολο του Ελληνισμού των ΗΠΑ, εντούτοις η επιλογή της διοίκησης να ανασυγκροτήσει και όχι απλώς να ανακουφίσει τη σεισμόπληκτη Κορινθία, επενδύοντας στη δημιουργία δομών επαγγελματικής κατάρτισης οι οποίες θα βελτιώναν τις γνώσεις και δεξιότητες των νεαρών αγροτών επιβεβαιώνει την υπόθεσή μας ότι οι επιλογές των «Αμερικάνων» χρηματοδοτών ήταν επηρεασμένες από το πνεύμα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1929, σε κάποιο βαθμό όμως και από τις κυρίαρχες τάσεις στην εκπαίδευση των Ηνωμένων Πολιτειών.²²¹

---

²¹⁹ *Ο Σπαρτιάτης* 22/04/1928, 6/05/1928.

²²⁰ Για την ίδρυση και την τύχη των κατώτερων πρακτικών γεωργικών σχολείων στο Μεσοπόλεμο βλ. Ιουλία Κανδήλα, *ό.π.*, σ. 112-115. Βλ. και παρατήρηση του Κ. Τσουκαλά ότι η Λακωνία, ένας από τους φτωχότερους νομούς στον οποίο κυριαρχούσε η μικροϊδιοκτησία, παρουσίαζε μέχρι τις παραμονές του Α' Παγκοσμίου Πολέμου το μεγαλύτερο ποσοστό φοίτησης όλης της χώρας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, τους υψηλότερους ρυθμούς αύξησης αυτών των ποσοστών και τις ισχυρότερες τάσεις μετανάστευσης προς την πρωτεύουσα και το εξωτερικό. Κων. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 427.

²²¹ Βλ. Συμφωνία Παρακαταθήκης μεταξύ Αχέπα και ΑΟΣΚ το 1929 η οποία προέβλεπε την κάλυψη του κόστους της ανέγερσης της σχολής από την Αχέπα και των λειτουργικών εξόδων της από το κράτος. «Δι' ανέγερσιν Γεωργικής Σχολής εν Κορινθία υπό Αχέπα», Α1 Σ40 Υ8 Φ10822, Αρχείο Ε.Τ.Ε. στο Ι.Α./Ε.Τ.Ε.

4.2. Οδικά έργα: «Ο οδοποιητικός συναγερμός της Λακωνίας»

Η διαφορετική οπτική των μεταναστών και οι εμπειρίες τους από τις συνθήκες ζωής και τις υποδομές που παρείχε το αμερικανικό περιβάλλον αντανακλάται στο πλήθος και την ποικιλία των κοινωφελών έργων που υλοποιήθηκαν με τα εμβάσματά τους στο Μεσοπόλεμο. Ειδικά στο νομό Λακωνίας η προθυμία με την οποία οι ομογενείς ανταποκρίθηκαν στα κοινοτικά οδικά έργα συνδέεται όχι μόνο με την πρόθεση να επιλύσουν το χρόνιο συγκοινωνιακό πρόβλημα του νομού τους αλλά και με την επιθυμία να κάνουν τους συμπατριώτες τους κοινωνούς των ανέσεων που οι ίδιοι απολάμβαναν στην Αμερική. Η έλλειψη σιδηροδρομικού δικτύου καθιστούσε πράγματι το συγκεκριμένο νομό τον πιο απομονωμένο της Πελοποννήσου εξαρτώμενο από το σταθμό της Τριπόλεως και το λιμάνι του Γυθείου, πόλεις οι οποίες ήταν και οι μόνες οι οποίες συνδέονταν με αμαξιτό δρόμο με την πρωτεύουσα του, τη Σπάρτη στις αρχές του αιώνα. Χρειαζόταν ένα «*βασανιστικόν διήμερον ταξείδιον*» για να φτάσει κάποιος από την Αθήνα έως τη Σπάρτη ενώ το ταξίδι «*δι' αμάξης*» από Τρίπολη διαρκούσε 8-10 ώρες, σύμφωνα με πληροφορίες της εποχής.²²² «*Ο ατμός είνε ακόμη ατμός ονειρού χρυσού δια την επαρχίαν μας, ήτις έμεινε παρηγκωνισμένη ανέκαθεν υπό την έποψιν ταύτην παρά τε των πολιτικών της και των κυβερνήσεων*», σημειωνόταν στο *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον* του έτους 1902,²²³ χρονιά κατά την οποία ολοκληρωνόταν η κατασκευή του σιδηροδρομικού δικτύου Πελοποννήσου με τη γραμμή Λεοντάρι-Σπάρτη-Γύθειο να μένει οριστικά εκτός της συγκοινωνιακής πολιτικής του Ελληνικού Βασιλείου. Ο Λακωνικός κόλπος ο οποίος είχε ενταχθεί από νωρίς στα σιδηροδρομικά σχέδια του κράτους και των κεφαλαιούχων καθώς προσφερόταν για τη σύνδεση της χώρας με τις διεθνείς εμπορικές αρτηρίες και ειδικά με το «*δρόμο των Ινδιών*», είχε τελικά εξαιρεθεί από το σιδηροδρομικό δίκτυο το οποίο υπό την πίεση της κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας της χώρας περιορίστηκε στην εξυπηρέτηση των περιοχών με εμπορευματικές καλλιέργειες.²²⁴

Οι ελπίδες για ένταξη του νομού σε μια πιθανή προέκταση του δικτύου του ΣΠΑΠ διατηρούνταν πάντως σε όλη την πρώτη δεκαετία του αιώνα γι' αυτό και οι προσωπικότητες και τα σωματεία των Λακεδαιμονίων ασκούσαν σε κάθε ευκαιρία πολιτικές πιέσεις. Ο «*Σύνδεσμος Λακεδαιμονίων*» στην Αθήνα και η «*Επαρχιακή*

²²² Μ. Ι. Θεοδωρόπουλου, *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον*, Έτος Στ', 1905, Σπάρτη, 1905, σ. 14. Κάρολος Μπαϊδέκερ, *Ελλάς, ήτοι Ιστορική, γεωγραφική και τοπογραφική περιγραφή της Ελλάδος και οδηγός των ταξιδιωτών και περιηγητών*, Αθήναι, υπό Τρ. Ε. Ευαγγελίδου και Γ. Σ. Μαυρογένους, 1901, σ. 386.

²²³ Μ. Ι. Θεοδωρόπουλου, *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον*, Έτος Γ', 1902, Σπάρτη 1901, σ. 7.

²²⁴ Λευτέρης Παπαγιαννάκης, *Οι Ελληνικοί Σιδηρόδρομοι 1882-1910*, ό.π., σ. 52-61, 102-114.

Συνέλευσις Λακεδαιμόνος» στη Σπάρτη πρωτοστατούσαν στην προώθηση του συγκοινωνιακού έργου στο οποίο είχαν επενδυθεί υψηλές προσδοκίες οικονομικής και τουριστικής ανάπτυξης από τη μεταφορά των τοπικών προϊόντων και την άνετη μετακίνηση των περιηγητών στους αρχαιολογικούς χώρους της περιοχής.²²⁵ Στο σιδηρόδρομο είχε εναποτεθεί και η επίλυση του έντονου μεταναστευτικού «προβλήματος» του νομού, όπως συχνά τονίζοταν στα τοπικά έντυπα: «*Ο συριγγμός της πρώτης αμαξοστοιχίας παρά την Σπάρτην θ' αντιλαλήση ως ανακλιτήριος σάλπιγξ δια τους ξενιτευτάς μας και η παλιννόστησις θ' αρχίση, μαζί με τάλλα αγαθά, τα οποία θα φέρη εις την επαρχίαν, και ουτωπώς θα λυθή και το μεγάλον αυτό ζήτημα*».²²⁶ Οι ίδιοι οι μετανάστες της Λακωνίας παρακολουθούσαν με ενδιαφέρον το χειρισμό του συγκοινωνιακού ζητήματος επικροτώντας με παρεμβάσεις τους από την Αμερική τις ενέργειες των βουλευτών τους για τη σιδηροδρομική σύνδεση με την Τρίπολη. Φυσικά οι βιοπαλαιστές μετανάστες δεν μπορούσαν ακόμα παρά μόνο ηθικά να υποστηρίξουν το σχετικό αίτημα.²²⁷

Στο Μεσοπόλεμο ωστόσο η ιδιωτική πρωτοβουλία ήρθε να δώσει λύση στο πρόβλημα. Αν και το όνειρο του σιδηροδρόμου δεν εγκαταλείφθηκε ποτέ, η άφιξη του αυτοκινήτου στην ελληνική επαρχία φάνηκε ότι μπορούσε να αναπληρώσει τις συγκοινωνιακές ελλείψεις του συγκεκριμένου νομού. Εταιρίες φορτηγών και επιβατικών αυτοκινήτων άρχισαν σταδιακά να λειτουργούν στη Σπάρτη και να εξυπηρετούν τις εμπορικές και επιβατικές ανάγκες της. Ωστόσο το εσωτερικό του νομού, ορεινό και δύσβατο, παρέμενε απομονωμένο, συνδεδεμένο «ημιονικώς» με την πρωτεύουσά του. Οι προοπτικές που άνοιγε το αυτοκίνητο, ένα μέσο οικείο στους μετανάστες της Αμερικής, ώθησε τους τελευταίους να κινητοποιηθούν και να αναλάβουν τη χρηματοδότηση της κατασκευής δρόμων οι οποίοι θα επέτρεπαν για πρώτη φορά την οδική σύνδεση των ορεινών κοινοτήτων τους με τις κεντρικές αρτηρίες και την εμπορική διέξοδο στα λιμάνια του Λεωνιδίου, της Μονεμβασιάς και του Γυθείου, στην πρωτεύουσα Σπάρτη και τους σιδηροδρομικούς σταθμούς της Τρίπολης και της Μεγαλόπολης.

Πρωτοπόροι υπήρξαν οι απόδημοι των κοινοτήτων του Πάρωνα οι οποίοι με το παράδειγμά τους καλλιέργησαν την άμιλλα ως προς τη διενέργεια εράνων και τη δρομολόγηση κοινωφελών έργων σε όλη την επαρχία Λακεδαιμόνος και ενθάρρυναν

²²⁵ Μ. Ι. Θεοδωρόπουλου, *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον*, Έτος Θ', 1908, Σπάρτη 1908, σ. 13-14.

²²⁶ Μ. Ι. Θεοδωρόπουλου, *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον*, Έτος ΣΤ', 1905, Σπάρτη 1905, σ. 12.

²²⁷ Βλ. *Ατλαντίς* 16/01/1908, 18/02/1908, 1/01/1909· *Λακεδαιμόνων* 17/05/1909.

τη συνεργασία μεταξύ γειτονικών κοινοτήτων προκειμένου να εξοικονομηθούν κεφάλαια.²²⁸ Το 1925 ο δημοσιογράφος Μιχαήλ Ροδάς περιέγραφε εντυπωσιασμένος το «ιδιωτικό θαύμα» που πραγματοποιούνταν σε όλο το λακωνικό Πάρνωνα και τον Ταΰγετο: «Καθ' εκάστην προσέρχονται εις τον νομομηχανικόν Λακωνίας κ. Γ. Μπερσήν αντιπρόσωποι κοινοτήτων και αναγγέλλουν ότι οι εν Αμερική σύλλογοι των Λακώνων προσφέρουν ολόκληρα εκατομμύρια δια την κατασκευήν διαφόρων δρόμων και σχολείων».²²⁹ Σύμφωνα και με τον τοπικό Τύπο, τη δεκαετία του 1920 κοινοτικές επιτροπές συγκροτούνταν συνεχώς με στόχο τη διενέργεια εράνων και το συντονισμό των έργων, «αμερικανικές» δωρεές κατέφθαναν, σχετικές μελέτες κατατίθενταν στο γραφείο της νομαρχίας και νέες συμβάσεις με τους εργολάβους υπογράφονταν. «Παραδίδω το όνομα του νομομηχανικού Λακωνίας κ. Γ. Μπερσή εις την δημοσιότητα διότι είνε ο ευτυχέστερος των νομομηχανικών του ελληνικού κράτους»,²³⁰ ανέφερε ο Ροδάς εξηγώντας ότι ο συγκεκριμένος κρατικός υπάλληλος είχε καταφέρει χάρη στα «αμερικανικά» εμβάσματα να είναι ιδιαίτερα πολυάσχολος σε ένα νομό θεωρούμενος έως τότε ως ο κατεξοχήν παραμελημένος από το κράτος. Ο «οργανισμός οδοποιίας» που συντελούνταν στο νομό προσέλκυε και το δημοσιογραφικό ενδιαφέρον του Κ. Φαλτάιτς ο οποίος από τις στήλες της *Βραδυνής* εκθείαζε την οργανωμένη ιδιωτική πρωτοβουλία η οποία με αφετηρία τον Πάρνωνα διαδιδόταν σε όλη την επαρχία Λακεδαίμονος.²³¹

ΧΑΡΤΗΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ, Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, σ. 727.

---

²²⁸ Η επαρχία Λακεδαίμονος περιλάμβανε έως το 1912 τους πολυκοινοτικούς δήμους των Σπαρτιατών, Βρυσεών, Γερονθρών, Θεραπνών, Καστορίου, Κροκεών, Μελιτίνης, Οινούντος, Πελλάνης, Σελλασίας, Τρινάσου, Φάριδος και Φελλίας. Η διάσπασή τους ανέδειξε το δήμο Σπαρτιατών και ένα πλήθος κοινοτήτων. Καλλιόπη Γαβαλά, *Κοινωνία και εκπαίδευση. Λακωνία 19ος- 20ος αιώνας*, ό.π., σ. 50.

²²⁹ Μιχαήλ Ροδάς, *Πώς βλέπω την Ελλάδα*, ό.π., σ. 176.

²³⁰ Στο ίδιο, σ. 177.

²³¹ Βλ. οδοιορικό στη Λακωνία. *Βραδυνή* 15/04/1926, 16/04/1926/18/04/1926.

Στο δήμο Οινούντος ο κοινοτικός δρόμος Βασσαρά-Βρουλιά (Σελλασιά) μήκους έντεκα χιλιομέτρων ήταν το πρώτο έργο που ξεκίνησε το 1922 με πρωτοβουλία του Αθηναϊκού Συλλόγου ο «Διώνυσος». Η διάνοιξη του διήρκησε τρία χρόνια και πραγματοποιήθηκε χάρη στην προσωπική εργασία των κατοίκων του Βασσαρά και στις δωρεές των αποδήμων της Αμερικής. Το κόστος του ανήλθε στο ενάμισι εκατομμύριο δραχμές ενώ άλλα δύο εκατομμύρια που προήλθαν από κρατικά κονδύλια στοίχισε η σκυρόστρωσή του και η κατασκευή μιας γέφυρας πάνω από τον ποταμό Οινούντα (Κελεφίνα).²³² Το έργο το οποίο εξασφάλισε τη σύνδεση του Βασσαρά με την κεντρική αρτηρία Σπάρτης-Τρίπολης ενθάρρυνε στη συνέχεια τη σύνδεση και με τα Βέρροια, το κόστος της οποίας ανήλθε στα τέσσερα εκατομμύρια και διαμοιράστηκε μεταξύ κοινότητας και δημοσίου. Ο Βασσαράς χαρακτηρίστηκε ως ο «πατέρας της ιδιωτικής πρωτοβουλίας της Λακωνίας» καθώς το παράδειγμά του ακολούθησαν και οι υπόλοιπες ορεινές κοινότητες της επαρχίας Λακεδαίμονος.²³³

Ο Σύνδεσμος Βαμβακικών Πειραιά ο οποίος συστάθηκε το 1923 ανέλαβε στη συνέχεια να υλοποιήσει το προπολεμικό σχέδιο σύνδεσης της κοινότητας Βαμβακούς με την Αράχωβα (Καρυά), κεφαλοχώρι το οποίο ήταν ήδη συνδεδεμένο με την κεντρική αρτηρία Τρίπολης-Σπάρτης. Το έργο μήκους δεκαεπτά χιλιομέτρων ολοκληρώθηκε μέσα σε ένα περίπου χρόνο (1925-1926) και ξεπέρασε το ένα εκατομμύριο, κόστος που καλύφθηκε κατεξοχήν από τους εράνους των Βαμβακικών Αμερικής. Οι Βαμβακίτες ανέλαβαν την κατασκευή των πρώτων δέκα χιλιομέτρων έως την Βαρβίτσα ενώ συνέδραμαν οικονομικά και τους Σκουροβαρβιτσιώτες οι οποίοι επιφορτίστηκαν με την κατασκευή των επτά χιλιομέτρων που υπολείπονταν για τη σύνδεση της κοινότητάς τους με την Αράχωβα και από εκεί με το δημόσιο δρόμο Σπάρτης-Λακεδαίμονος.²³⁴

Τη σκυτάλη παρέλαβαν οι Βρεσθενίτες οι οποίοι επεδίωξαν να συνδεθούν τόσο με το δρόμο Αράχωβα-Βαρβίτσας όσο και με το Βασσαρά. Ξεκίνησαν την κατασκευή δρόμου μήκους έξι χιλιομέτρων και κόστους άνω του ενός εκατομμυρίου δραχμών από τη γέφυρα της Κελεφίνας (Οινούντας ποταμός) μέχρι τα Βρέσθενα και στη συνέχεια επεκτάθηκαν μέχρι τα Βέρροια, τη θερινή διαμονή των Βασσαριωτών. Το έργο

---

²³² Μαλεβός, αρ.12, Μάρτιος 1922, σ. 8. Βλ. υπογραφή σύμβασης και όρων στο Μαλεβός, αρ.14, Μάιος 1922, σ. 8-9 και έναρξη έργου στο Μαλεβός, αρ.15, Ιούνιος 1922, σ. 9-10.

²³³ Κ. Φαλτάιτς, «Εις τον τόπον της οργανωμένης ιδιωτικής πρωτοβουλίας», *Βραδυνή* 15/04/1926.

²³⁴ Νίκος Χ. Σταυρόπουλος, *Η Βαμβακού*, ό.π., σ. 172-185· Πότης Γ. Ρουμελιώτης, *Η Μπαρμπίτσα και η Σκούρα της Λακεδαίμονος*, ό.π., σ. 63-64· *Ο Οινούντιος*, τχ.3, Μάρτιος 1927, σ. 30-31· Κ. Φαλτάιτς, «Ο οδοποιητικός συναγεμμός της Λακωνίας», *Βραδυνή* 16/04/1926.

κόστους τεσσάρων εκατομμυρίων δραχμών θα καλυπτόταν κατά το ήμισυ με ιδιωτικές δωρεές των απανταχού Βασσαριωτών ενώ το υπόλοιπο ποσό θα καταβαλλόταν από το κράτος.²³⁵ Οι κάτοικοι των Τσιντζίνων (Πολύδροσο) ανέλαβαν τη συνέχιση της διάνοιξης διαθέτοντας ενάμισι εκατομμύριο δραχμές και συνεισφέροντας άλλες πεντακόσιες χιλιάδες στους Βρεσθενίτες ως συμβολή σε ένα έργο από το οποίο επωφελούνταν και αυτοί.²³⁶ Την κατασκευή δημόσιας οδού έως τους Βουτιάνους επεδίωξαν και οι κάτοικοι του Αγίου Ιωάννου Θεολόγου οι οποίοι συγκρότησαν σωματείο το 1925 και κινητοποίησαν τους δικούς τους αποδήμους για την εξεύρεση των αναγκαίων κεφαλαίων.²³⁷

Στο δήμο Θεραπνών οι κάτοικοι της Χρύσαφας διέθεσαν ένα εκατομμύριο δραχμές για τη συγκοινωνία τους με τη Σπάρτη ενώ ο εν Αμερική Σύλλογος «Γκορτσά» ανέλαβε την κατασκευή του δρόμου Γκορτσά-Σκούρας μήκους δέκα χιλιομέτρων και κόστους δύομισι εκατομμυρίων δραχμών. Από τη Σκούρα οι κάτοικοι μπορούσαν να προσεγγίσουν τη Σπάρτη με το δημόσιο δρόμο μήκους δώδεκα χιλιομέτρων που είχε ήδη κατασκευασθεί με κρατική δαπάνη. Η άφιξη του δημοσίου δρόμου μέχρι την Γκορτσά κινητοποίησε επίσης την κοινότητα της Ζούπαινας (Άγιοι Ανάργυροι) η οποία ξεκίνησε εράνους για την οδική σύνδεσή της. Το κόστος της επέκτασής της μήκους επτά χιλιομέτρων υπολογιζόταν να ξεπεράσει το ένα εκατομμύριο, ποσό που θα καλυπτόταν κατεξοχήν από τους απόδημους στην Αμερική. Από τη Ζούπαινα το έργο συνέχισαν οι κάτοικοι του Γερακίου του δήμου Γερονθρών οι οποίοι κινητοποίησαν τους δικούς τους μετανάστες για τα δώδεκα χιλιόμετρα που χρειαζόταν η κοινότητά τους για να συνδεθεί με το δημόσιο δρόμο. Τα σχέδια ήταν αρκετά φιλόδοξα και συμπεριέλαβαν τη συνέχιση της διάνοιξης του δρόμου έως το Έλος, μήκους δεκατεσσάρων χιλιομέτρων, απ' όπου εξασφαλιζόταν συγκοινωνιακή σύνδεση του Γερακίου με την κεντρική αρτηρία Σπάρτης-Μονεμβασιάς.²³⁸ Τα Νιάτα κινητοποιούνταν επίσης για τη διάνοιξη μέχρι την Ατηδέα.²³⁹

Η κατασκευή του δρόμου του Γερακίου εξυπηρετούσε πλέον και άλλες κοινότητες όπως το Βρονταμά ο οποίος εξασφάλιζε διέξοδο μέσω της κυνουριακής κοινότητας του Κοσμά προς το Λεωνίδιο. Ο Σύνδεσμος Κοσμιτοβρονταμιτών Αμερικής «Οι Άγιοι

---

²³⁵ Βλ. γενική λογοδοσία του εν Βρεσθένοις Συνδέσμου των Βρεσθενιτών του έτους 1928 και πληροφορίες για το έργο στο περιοδικό *Ο Οινούντιος*, τχ.19, Ιούλιος 1928, σ. 222-224.

²³⁶ Κ. Φαλτάιτς, «Ο οδοποιητικός συναγεμμός της Λακωνίας», *Βραδυνή* 16/04/1926.

²³⁷ *Μαλεβός*, αρ.46, Φεβρουάριος 1925, σ. 358.

²³⁸ Μιχαήλ Ροδάς, *Πώς βλέπω την Ελλάδα*, ό.π., σ. 179. *Μαλεβός*, αρ.41, Σεπτέμβριος 1924, σ. 298.

²³⁹ *Ο Σπαρτιάτης* 6/05/1925.

Ανάργυροι» συνεισέφερε γι' αυτό το σκοπό 100.000 δολάρια (1.500.000 δρχ.) συμβάλλοντας έτσι στη δημιουργία της επαρχιακής οδού Σπάρτης-Λεωνιδίου.²⁴⁰ Με αμερικανικά κεφάλαια κατασκευάστηκε επίσης τμήμα της οδού Λεωνιδίου-Παλαιοχωρίου καθώς και το πέτρινο μονότοξο γεφύρι της Έλυνας.²⁴¹

Οι κοινότητες της Άρνας και της Ζελίνας δρομολόγησαν τη σύνδεσή τους με την επαρχιακή οδό Σπάρτης-Γυθείου μέσω Πετρίνας με δρόμο μήκους δεκαεπτά χιλιομέτρων. Ο Σύλλογος των εν Αμερική Αρνωτών ο «Άγιος Αθανάσιος» διέθεσε για τις ανάγκες του έργου 1.900.000 δραχμές.²⁴² Τη συγκοινωνία με το δρόμο Σπάρτης-Γυθείου επεδίωξε και η μικρή κοινότητα Δαφνίου²⁴³ ενώ με έξοδα του εν Νέα Υόρκη Συλλόγου Κρεμαστινών «Μέλισσα» ξεκίνησε η διάνοιξη του δρόμου της Κρεμαστής έως τον Άγιο Δημήτριο Ζάρακα το 1930.²⁴⁴

Ο υπό μελέτη δρόμος Καστανιά (Καστόρι)-Γεωργίτσι-Λογκανίκο-Λεοντάριο μήκους τριάντα χιλιομέτρων και προϋπολογισμού επτά με οκτώ εκατομμυρίων είχε ήδη εξασφαλίσει το 1926 το πρώτο εκατομμύριο από την προσωπική δωρεά του μετανάστη Γ. Παπαγεωργακόπουλου από το Λογκανίκο, καθώς επίσης και τη δέσμευση των ενδιάμεσων κοινοτήτων να συνεισφέρουν.²⁴⁵ Η ατομική χορηγία των πεντακοσίων χιλιάδων δραχμών επίσης από τον Ελληνοαμερικανό Παναγιώτη Τσάμπιρα με καταγωγή από τους Γοράνους κινητοποίησε τους αποδήμους της συγκεκριμένης κοινότητας για τη σύνδεσή τους με τον δρόμο Ξηροκαμπίου-Σπάρτης.²⁴⁶ Το μεγαλύτερο κοινοτικό έργο θεωρούνταν η κατασκευή του δρόμου Αναβρυτής-Σπάρτης το κόστος της οποίας υπολογιζόταν σε δώδεκα εκατομμύρια. Στα τέλη της δεκαετίας του 1920 η μελέτη του έργου είχε δρομολογηθεί και ο Σύλλογος Βρυσέων Αμερικής είχε δεσμευτεί να το στηρίξει οικονομικά. Στα τέλη του 1930, όπως φαίνεται από την αρθρογραφία της εποχής, οι εκκλήσεις προς τους αποδήμους σε Αμερική και Καναδά για δωρεές συνεχίζονταν προκειμένου να αποπερατωθεί το τελευταίο τμήμα της κατασκευής.²⁴⁷

²⁴⁰ Μαλεβός, αρ.34, Φεβρουάριος 1924, σ. 201· Μιχαήλ Ροδάς, *Πώς βλέπω την Ελλάδα*, ό.π., σ. 179· http://www.kosmasarcadia.gr/2015/05/blog-post_55.html (Τελευταία πρόσβαση 10/12/2018)

²⁴¹ Μιχαήλ Ροδάς, *Πώς βλέπω την Ελλάδα*, ό.π., σ. 179· <http://poulihragr.blogspot.gr/2013/11/blog-post.html> (Τελευταία πρόσβαση 10/12/2018)

²⁴² Χαρίλαος Αντ. Προκοπίδης, *Άρνα (Αρνοκαταστίνα)*, ό.π., σ. 94-97· *Ο Σπαρτιάτης* 23/10/1927.

²⁴³ *Ο Σπαρτιάτης* 30/05/1925, 14/10/1928.

²⁴⁴ *Νέα από την Ελλάδα*, Σεπτέμβριος 1930, σ. 635.

²⁴⁵ *Ο Σπαρτιάτης* 12/09/1925, 20/03/1926· Κ. Φαλτάιτς, «Ο οδοποιητικός συναγερμός της Λακωνίας», *Βραδυνή* 18/04/1926, σ. 2· Μιχαήλ Ροδάς, *Πώς βλέπω την Ελλάδα*, ό.π., σ. 178.

²⁴⁶ Κ. Φαλτάιτς, «Ο οδοποιητικός συναγερμός της Λακωνίας», *Βραδυνή* 18/04/1926, σ. 2.

²⁴⁷ *Νέα από την Ελλάδα*, Αύγουστος 1927, σ. 551· *Σπαρτιατικά Νέα* 8/10/1939.

Η εμπλοκή των λακωνικών ομογενειακών εθνοτοπικών σωματείων στην υλοποίηση αναπτυξιακών έργων στο Μεσοπόλεμο αποθεώθηκε από τον τοπικό Τύπο ως το «ιδιωτικό θαύμα». Ο Μιχ. Ροδάς έγραφε σχετικά: «Ο πόνος των [Λακώνων] δια την έλλειψιν συγκοινωνίας είχε ως αποτέλεσμα ν' αντικαταστήσουν οι ιδιώται το κράτος, να στείλουν τα εκατομμύριά των οι Λάκωνες της Αμερικής και να ζητήσουν μόνον την τυπικήν έγκρισιν των δημοσίων υπηρεσιών δια την εκτέλεσιν των έργων οδοποιίας. Η σημερινή ιδιωτική δημιουργία εις την Λακωνίαν είναι καταπληκτική και αξιοθαύμαστος».²⁴⁸ Στην πραγματικότητα ωστόσο οι απόδημοι δεν υποκατέστησαν το κράτος ακόμα και σε έναν παραμελημένο νομό, όπως η Λακωνία. Δεν το απήλλαξαν από πρωταρχικές ευθύνες και αρμοδιότητες απέναντι στις τοπικές ανάγκες. Τα έργα τους απαίτησαν αντίθετα τη συνέργεια ιδιωτών-κράτους αν όχι για την ολοκλήρωσή τους, οπωσδήποτε για τη λειτουργία και τη συντήρησή τους. Σε καμία περίπτωση τα «αμερικανικά κεφάλαια» δεν επαρκούσαν από μόνα τους για την υλοποίηση των κοινοτικών σχεδίων ενώ ούτε οι ίδιοι οι Ελληνοαμερικανοί ήταν σε θέση να αναλάβουν τη δέσμευση της επ' αόριστον χρηματοδότησής τους. Η εμπλοκή τους αφορούσε στην προκειμένη περίπτωση τη διάνοιξη και τη χαλικόστρωση των δρόμων όχι όμως τη σκυρόστρωση ή την κατασκευή συμπληρωματικών τεχνικών έργων όπως γεφυριών, οχετών, πεζουλών. Σε επιστολή του προς το Υπουργείο Συγκοινωνίας το 1928 ο Ελληνοαμερικανός Γεώργιος Γεωργίτσος, δραστήριο μέλος των Συλλόγων Γκορτσάς-Ζουπαίνης, διαμαρτυρόταν για την αθέτηση της υπόσχεσης του Κράτους να σκυροστρώσει το δρόμο Γκορτσάς-Σκούρας και τον κίνδυνο φθοράς ενός έργου μεγάλου κόστους που οφειλόταν αποκλειστικά στους βιοπαλαιστές του εξωτερικού. Καλούσε σε συνεργασία το κράτος προκειμένου να μην αποθαρρυνθεί η ομογένεια η οποία είχε δεσμευτεί να αναλάβει νέα έργα οδοποιίας στο νομό Λακωνίας. Η παρέμβασή του είχε ως αποτέλεσμα την έκδοση από τον Υπουργό Συγκοινωνίας Ι. Μεταξά της άδειας σκυροστρώσεως του συγκεκριμένου κοινοτικού δρόμου.²⁴⁹ Ομοίως, οι κάτοικοι του Βασσαρά μετά από πιέσεις εξασφάλισαν κρατικά κονδύλια ύψους δύο εκατομμυρίων δραχμών για την κατασκευή της γέφυρας του ποταμού Οινούντα και τη συντήρηση του δρόμου που πρόσφατα είχαν διανοίξει.²⁵⁰

²⁴⁸ Μιχαήλ Ροδάς, *Πώς βλέπω την Ελλάδα*, ό.π., σ. 176.

²⁴⁹ *Σπαρτιάτης* 29/07/1928· *Λακωνική* 1/10/1931.

²⁵⁰ *Μαλεβός*, αρ.60, Απρίλιος 1926, σ. 519· *Βραδυνή* 15/04/1926.

Η συμμετοχή των αποδήμων στην κάλυψη των τοπικών αναγκών ανέδειξε πάντως τις χωρικές ανισότητες της ανάπτυξης στο ελληνικό κράτος.²⁵¹ Νομοί φτωχοί, αραιοκατοικημένοι και απομονωμένοι οι οποίοι εξωθήθηκαν στην εξωτερική και εσωτερική μετανάστευση, όπως η Λακωνία, εγκαταλείφθηκαν από το κράτος σε έργα υποδομής. Όσες κοινότητες διέθεταν σημαντικό αριθμό αποδήμων και το σημαντικότερο, ισχυρή συλλογική εκπροσώπηση, κινητοποιήθηκαν για να αντιμετωπίσουν τις τοπικές ελλείψεις. Αξιοποίησαν στο Μεσοπόλεμο το συσσωρευμένο λόγω μετανάστευσης οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό κεφάλαιό τους και δρομολόγησαν έργα υποδομής για τα οποία εξασφάλισαν μερική κρατική συνδρομή. Γειτονικές κοινότητες και επαρχίες οι οποίες υπέφεραν από τις ίδιες ελλείψεις σε επίπεδο υποδομών και δεν διέθεταν καθόλου μεταναστευτικά εμβάσματα δεν είχαν ωστόσο ελπίδες απορρόφησης κρατικών πόρων και κάλυψης των αναγκών τους. Η άνιση αυτή πρόοδος των ορεινών κοινοτήτων συζητιόταν συχνά στον ομογενειακό Τύπο σε μια προσπάθεια ανάδειξης της σημασίας του ερανικού έργου των μεταναστευτικών σωματείων της Αμερικής: *«Περνάς από ένα χωριό και λαμβάνεις την χειρίστην εντύπωσιν. Οι χωρικοί κακομοιριασμένοι, το σοκάκια ακάθαρτα, ελεεινά και τρισάθλια. αι γυναίκες με τις βαρέλες στον ώμο κουβαλούν το νερό από μια ώρα δρόμο. Περιπατείς και πατάς τας κόπρους των ζώων. Ένα καλυβάκι με ένα σταυρό το ονομάζουν εκκλησία. Ένα άλλο καλυβάκι που μπαίνει το κρύο μέσα από πεντακόσιες μεριές είναι το σχολείο. Ολίγα μίλια μακράν από αυτό το χωριό διαφορετική είναι η ζωή. Και ενώ ο τόπος είναι ακόμη ανώμαλος, εν τούτοις το χωριό αυτό είναι σαν κουκλίτσα. Μια ωραία εκκλησία άσπρη από μάρμαρα, με ένα μεγάλο σταυρό και με μεγάλες καμπάνες. Ένα όμορφο σχολικό κτίριο με προαύλιο και γυμναστήριο. Ένας καλός δρόμος ενώνει το χωριό με την πλησιεστέραν πόλι. Τα σοκάκια καθαρά. Ωραία και καθαρά υδραγωγεία. Σε μερικά χωριά βρίσκεις και ηλεκτροφωτισμό ακόμη. Μα γιατί η μεγάλη αυτή διαφορά; [...] Ζητήσατε την διαφορά εις τα Ελληνικά τοπικά σωματεία της Αμερικής», σχολίαζε στον *Εθνικό Κήρυκα* Ελληνοαμερικανός ο οποίος είχε μόλις επιστρέψει από την Ελλάδα, εντυπωσιασμένος από την εικόνα που παρουσίαζαν τα χωριά των μεταναστών.²⁵²*

²⁵¹ Για τη διασύνδεση των μεταναστευτικών συλλόγων, της άνισης χωρικής ανάπτυξης και της επιλεκτικής κρατικής παρέμβασης βλ. Ayse Caglar, "Hometown associations, the rescaling of state spatiality and migrant grassroots transnationalism", *Global Networks* 6, 1, 2006, σ. 9-13· Jonathan Fox, Xochitl Bada, "Migrant Organization and Hometown Impacts in Rural Mexico", *Journal of Agrarian Change* 8, 2 & 3, April-July 2008, σ. 449-453.

²⁵² Δήμος Κακρυδιάς, «Αι Ελληνικά Εθνικά μας οργανώσεις εν Αμερική εκπολιτίζουν την Ελλάδα», *Εθνικός Κήρυξ* 8/10/1928, σ. 4. Βλ. ανάλογη παρατήρηση του Ροδά για την Αργολιδοκορινθία. Αν και

Το «οδοποιητικό θαύμα» της Λακωνίας του Μεσοπολέμου αφορούσε βέβαια κοινότητες οι οποίες δεν υπήρξαν οι φτωχότερες του νομού. Τα έργα περιορίστηκαν στην ευφορότερη και πιο ανεπτυγμένη γεωργικά και κτηνοτροφικά επαρχία Λακεδαίμονος²⁵³ η οποία προσέλκυσε και αρκετούς παλιννοστούντες της Αμερικής για μόνιμη εγκατάσταση. Αντίθετα η ορεινή και άγονη περιοχή της Μάνης (επαρχίες του Γυθείου και Οιτύλου) δεν συμμετείχε στον οδικό αυτό συναγωνισμό παρά την αποδημία των κατοίκων της. Χρειάζεται επίσης να επισημανθεί ότι τα οδικά έργα στη Λακωνία του Μεσοπολέμου ήταν έργα τοπικής εμβέλειας, κοινοτικοί δρόμοι οι οποίοι εξυπηρετούσαν αποκλειστικά τοπικές ανάγκες. Η κυκλοφορία των συλλογικών μεταναστευτικών εμβασμάτων, όπως φαίνεται, δεν επαρκούσε για τη δρομολόγηση επαρχιακών και περιφερειακών αρτηριών, ούτε όμως και για την απελευθέρωση κρατικών κονδυλίων, ελπίδα την οποία εξέφραζε ο Μιχ. Ροδάς το 1925 στο οδοιοπορικό του στη Λακωνία: *«Η μεγάλη οικονομική ενίσχυσις των Ελλήνων της Αμερικής είχε ως αποτέλεσμα ν' ανακουφίση το δημόσιον εις τα έργα οδοποιίας εις τον νομόν της Λακωνίας και δι' αυτό νέαι μελέται γίνοντο ήδη δια το δίκτυον των συγκοινωνιών Σπάρτης-Καλαμών εκτάσεως περίπου 52 περίπου χιλιομέτρων. Το έργον αυτό εάν ποτέ πραγματοποιηθή –η δαπάνη του υπολογίζεται σήμερον εις 15-20 εκατομμύρια- θα αποτελέση μέγιστον αγαθόν δια τους νομούς Λακωνίας και Μεσσηνίας»*.²⁵⁴ Δεν γνωρίζουμε την τύχη της συγκεκριμένης εθνικής αρτηρίας, πάντως η νότια Πελοπόννησος δεν εντάχθηκε στο φιλόδοξο κατασκευαστικό πρόγραμμα της οδοποιίας Μακρή το οποίο ξεκίνησε το 1928.²⁵⁵ Ούτε φυσικά σημειώθηκε κάποια εξέλιξη όσο αναφορά το αίτημα σιδηροδρομικής σύνδεσης του νομού. Ο ενθουσιασμός βέβαια των Ελληνοαμερικανών για την υλοποίηση των οδικών έργων ενθάρρυνε κατά καιρούς την ανακίνηση και του σιδηροδρομικού ζητήματος. Το 1924, για παράδειγμα, ο γραμματέας του εν Αμερική Συλλόγου Τσιντζινο-Γκορτσιωτών Γεώργιος Γρηγορίου ο οποίος βρισκόταν στην Ελλάδα για την υπογραφή της σύμβασης κατασκευής του δρόμου Γκορτσάς-Σπάρτης υπέβαλε στον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως επιστολή στην οποία πρότεινε για την επέκταση του σιδηροδρομικού δικτύου έως τη Λακωνία την

οι δύο νομοί διέθεταν σιδηροδρομική σύνδεση, η κατάσταση των συγκοινωνιών παρέμενε κακή στο εσωτερικό τους καθώς δεν διέθεταν τόσους αποδήμους όπως η Λακωνία αλλά ούτε και προθυμία προσφοράς από τους εκατομμυριούχους τους. Μιχαήλ Ροδάς, *ό.π.*, σ. 230.

²⁵³ Σύμφωνα με τη διοικητική διαίρεση του 1862-1912 η επαρχία Λακεδαίμονος περιλάμβανε τους δήμους Σπάρτης, Καστορίου, Γερωνθρών, Φελλίας, Φάριδος, Κροκεών, Μελιτίνης, Σελασίας, Τρινάσσου, Πελλάνης, Θεραπνών, Βρυσέων και Οινούντος.

²⁵⁴ Μιχαήλ Ροδάς, *Πώς βλέπω την Ελλάδα*, *ό.π.*, σ. 181.

²⁵⁵ *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* τμ.Γ' (Ελλάς), Αθήνα, Πυρσός, 1934, σ. 165-170.

έκδοση δανείου με ευνοϊκούς όρους που θα το κάλυπταν οι απόδημοι του νομού.²⁵⁶ Ακολούθησε η υποβολή από Λάκωνα βουλευτή του νομοσχεδίου «περί συστάσεως ειδικού ταμείου δια την κατασκευήν Σιδηροδρομικής γραμμής Τριπόλεως-Σπάρτης-Γυθείου» το οποίο τελικά δεν ψηφίσθηκε.²⁵⁷ Πολύ πιο συγκρατημένοι πάντως οι αθηναϊκοί σύλλογοι συνιστούσαν πιο ορθολογικές επιλογές.²⁵⁸ Τόνιζαν ότι χωρίς τη στήριξη του κράτους το κόστος της σιδηροδρομικής σύνδεσης της Σπάρτης με την Τρίπολη δεν θα μπορούσε σε καμιά περίπτωση να αναληφθεί από τους αποδήμους οι οποίοι αργά ή γρήγορα θα εξαντλούνταν οικονομικά από τις δωρεές που απαιτούσαν οι σχεδιαζόμενοι κοινοτικοί δρόμοι.²⁵⁹

---

²⁵⁶ *Μαλεβός*, αρ.40, Αύγουστος 1924, σ. 40. Ένα χρόνο αργότερα απόδημος με εξειδίκευση στην ηλεκτρολογία πρότεινε με επιστολή του στο περιοδικό την εξυπηρέτηση του νομού μέσω της ηλεκτροκίνητης συγκοινωνίας. Θεωρούσε τη λύση των «τρόλεϊ» απολύτως εφαρμόσιμη στην περιοχή αφού όπως εξηγούσε τα νερά του Ευρώτα μπορούσαν να παράξουν ηλεκτρική ενέργεια και να τα κινήσουν με χαμηλό κόστος. *Μαλεβός*, αρ.48, Απρίλιος 1925, σ. 374.

²⁵⁷ Εισηγητική Έκθεση και άρθρα του νομοσχεδίου παρατίθενται στο *Μαλεβός*, αρ.40, Αύγουστος 1924, σ. 278. Για την τύχη του νομοσχεδίου βλ. *Μαλεβός*, αρ.43, Νοέμβριος 1924, σ. 313.

²⁵⁸ *Μαλεβός*, αρ.43, Νοέμβριος 1924, σ. 313· *Μαλεβός*, αρ.44, Δεκέμβριος 1924, σ. 324.

²⁵⁹ Τα όρια της παρέμβασης των αποδήμων σε φιλόδοξα έργα υποδομής όπως ο σιδηρόδρομος διαφαίνονται μέσα από το κινεζικό παράδειγμα του Chen Yixi, ενός μεγαλοεπιχειρηματία ο οποίος μετά από σαράντα χρόνια δράσης στη δυτική ακτή των ΗΠΑ οραματίστηκε στις αρχές του 20ού αιώνα τη μετατροπή της επαρχίας του Taishan στο Κουανγκτούνγκ σε διαμετακομιστικό κόμβο της νότιας Κίνας. Ο Chen Yixi αξιοποίησε τα κεφάλαια, την τεχνογνωσία και την εμπειρία του από τα σιδηροδρομικά έργα στο Σιάτλ στα οποία ενεπλάκη επιχειρηματικά για να δημιουργήσει μια μικρότερης κλίμακας σιδηροδρομική γραμμή και ένα λιμάνι στη γενέτειρά του το 1904. Η φιλοδοξία του να εκβιομηχανήσει την περιοχή μέσα από τη σιδηροδρομική σύνδεσή της προσέκρουσε στην ιδιαίτερη τοπική μορφολογία, την κινεζική γραφειοκρατία, τα τοπικά συμφέροντα, την απροθυμία των πολιτικών και οικονομικών θεσμών να συνδράμουν το έργο του και τις διεθνείς οικονομικές συγκυρίες. Μια μικρότερης έκτασης - από την προβλεπόμενη- γραμμή άρχισε να λειτουργεί την επόμενη δεκαετία, για να εξυπηρετήσει ωστόσο περισσότερο επιβατικές ανάγκες παρά εμπορικά συμφέροντα και για να αχρηστευθεί μετά από την εκδήλωση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. Madeline Yuan-yin Hsu, *Dreaming of Gold, Dreaming of Home*, ό.π., σ. 156-175.

4.3. Κοινωνική και εξωραϊστικά έργα: υποδομές αγροτικών κοινοτήτων

Το 1927 ομογενής με καταγωγή από τα Φιλιατρά δήλωνε παρών στην πρόσκληση του Συλλόγου Φιλοπροόδων των Φιλιατρών για οικονομική ενίσχυση και εξηγούσε με επιστολή το προσωπικό ενδιαφέρον του για το κοινωνικό και πολιτιστικό πρόγραμμα δράσης του συλλόγου: «*Εν Αμερική ένθα διαβιώ και το τελευταίον χωρίον έχει όλα τα εκπολιτιστικά μέσα, άπερ κέκτηνται και αι μεγαλοπόλεις! Τα δε περισσότερα των εντοπίων έργων εκτελώνται υπό των κατοίκων εκάστης πόλεως εκτός μεγάλων δημοσίων έργων απαιτούντων κυβερνητικήν αρωγήν. Πόλις άνευ λουτρώνων, γυμναστηρίου, υδάτων, νοσοκομείου, καθαρών καλών οδών, εκπαιδευτικών σχολών και άλλων, δεν είναι πόλις, παρά αγροικία μη πεπολιτισμένης περιόδου*».²⁶⁰ Τις απαράδεκτες συνθήκες διαβίωσης στις κοινότητες λόγω αδυναμίας κάλυψης ακόμα και των στοιχειωδών κοινωνικών αναγκών, όπως της ύδρευσης, τις είχαν βιώσει οι απόδημοι όσο καιρό είχαν παραμείνει στον τόπο τους. Η μετανάστευσή τους και η εξοικείωση με τις ανέσεις των αμερικανικών μεγαλουπόλεων ευαισθητοποίησαν ακόμα περισσότερο τους Ελληνοαμερικανούς οι οποίοι κατά τις επισκέψεις τους στην Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο έβλεπαν την τεράστια υστέρηση σε ποιότητα ζωής των κατοίκων της ελληνικής επαρχίας. Διαθέτοντας πλέον τα κεφάλαια και την απαραίτητη οργανωτική υποστήριξη από συλλόγους σε Ελλάδα και Αμερική, προθυμοποιήθηκαν να εξασφαλίσουν υποδομές οι οποίες θεωρούνταν δείγμα πολιτισμού και προϋπόθεση οποιουδήποτε σχεδίου τοπικής ανάπτυξης ενώ ταυτόχρονα προσφέρονταν ως νέο πεδίο ατομικής διάκρισης.²⁶¹ Επρόκειτο για προσπάθειες «εκσυγχρονισμού από τα κάτω» σε μια περίοδο κατά την οποία το κράτος εφάρμοζε τα αναπτυξιακά προγράμματά του σε άλλες περιοχές του κράτους.

Η κατασκευή υδραγωγείων η οποία προγραμματιζόταν σε πολλές περιπτώσεις από τις αρχές του αιώνα, αποτέλεσε προτεραιότητα πολλών συλλόγων του Μεσοπολέμου οι οποίοι θέλησαν να επιλύσουν το χρόνιο πρόβλημα της έλλειψης και της κακής ποιότητας του πόσιμου νερού. Η μέχρι τότε προσπάθεια εξασφάλισής του από πηγάδια και λιγοστές πηγές δυσχέραινε την καθημερινότητα των κατοίκων, επιβάρυνε την υγεία τους ενώ συχνά δημιουργούσε τριβές και παρεξηγήσεις. Τεχνικό έργο ιδιαίτερα

²⁶⁰ Παρατίθεται στο Θεόδωρος Μπρεδήμας, *Μεσσήνιοι και Μανιάτες (1914-1934)*, ό.π., σ. 210.

²⁶¹ Στο Μεσοπόλεμο πολλοί ήταν οι Ελληνοαμερικανοί οι οποίοι επέλεξαν να χρηματοδοτήσουν αποκλειστικά κοινωνικά έργα την υλοποίηση των οποίων επέπτευν προσωπικά. Ενδεικτικά παραδείγματα στο Θεόδ. Μπρεδήμας, *Μεσσήνιοι και Μανιάτες (1914-1934)*, ό.π., σ. 208, 238, 240-242.

δαπανηρό, χρειάστηκε τις περισσότερες φορές αρκετά χρόνια για να ολοκληρωθεί καθώς απαιτούσε τεχνικές μελέτες εξεύρεσης ύδατος και εργασίες μεταφοράς και διοχέτευσής του στο χωριό, καθώς επίσης δικαστικούς αγώνες με γειτονικά χωριά για τα δικαιώματα εκμετάλλευσης των πηγών που άρδευαν κοντινά κτήματα. Δυο εκατομμύρια στοίχισε το υδραγωγείο στην Αράχωβα Λακωνίας, έργο το οποίο χαρακτηρίστηκε ως το μεγάλο επίτευγμα της Αμερικανικής Αδελφότητας Αραχωβητών «Αι Καρυαί». Το έργο αποφασίστηκε το 1920 και η συλλογή χρημάτων ξεκίνησε αμέσως μόλις συγκροτήθηκαν σε Ελλάδα και Αμερική οι επιτροπές επίβλεψής του. Το 1924 ανατέθηκαν οι τεχνικές μελέτες σε Ελβετό μηχανικό και οι εργασίες μεταφοράς του νερού μέσω χάνδακα μήκους έξι χιλιομέτρων από τις πηγές στην κεντρική δεξαμενή διήρκησαν από το 1926 μέχρι και το 1932 οπότε και το έργο παραδόθηκε στην κοινότητα προς χρήση. Πάνω από τριάντα κοινοτικές κρήνες διοχέτευαν το νερό στις συνοικίες της κοινότητας καλύπτοντας έτσι τις οικιακές ανάγκες όλων των οικογενειών.²⁶² Η ίδια κοινότητα συνδέθηκε με το σχέδιο δημιουργίας μιας τεχνητής λίμνης με στόχο την άρδευση δύο χιλιάδων στρεμμάτων της περιοχής και την εξασφάλιση της οικονομικής αυτάρκειας των κατοίκων. Η ιδέα ανήκε στον Ελληνοαμερικανό Αθαν. Χρ. Βουκίδη ο οποίος χρηματοδότησε με τετρακόσιες χιλιάδες δραχμές τη μελέτη του έργου ενώ πρωτοστάτησε στους εράνους της αμερικανικής αδελφότητας για την υλοποίησή του στις αρχές της δεκαετίας του 1930. Αν και το έργο εγκαταλείφθηκε τελικά λόγω διαφωνιών των κοινοτικών αρχών για τον τρόπο και το φορέα διαχείρισής του, καθώς και εξαιτίας της δραχμοποίησης των αποθεματικών του αμερικανικού συλλόγου, έχει ενδιαφέρον η σκέψη ανάπτυξης της περιοχής μέσα από την εξασφάλιση υδάτων τα οποία σε συνδυασμό με την ηλεκτροπαραγωγή θα προσέφεραν εισοδήματα στο χωριό. Με επιμονή της αδελφότητας «Αι Καρυαί» ύστερα από την εκδήλωση και κρατικού ενδιαφέροντος στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια επιχειρήθηκε εκ νέου η εφαρμογή του σχεδίου ωστόσο οι προσπάθειες εξεύρεσης υπόγειων υδάτων απέτυχαν.²⁶³ Στα εξωραϊστικά έργα της αδελφότητας συμπεριλαμβάνονται η κατασκευή και διαπλάτυνση των δρόμων εντός της κοινότητας, η αναμόρφωση της πλατείας του χωριού και εξωτερικές επιδιορθώσεις σε διάφορες εκκλησίες. Όπως διαφαίνεται, οι Ελληνοαμερικανοί σε συνεργασία με τους τοπικούς παράγοντες είχαν καταστρώσει ένα σχέδιο συνολικής παρέμβασης στην

²⁶² Παρασκευάς Ι. Μεϊντάνης, *Καρυατικά*, ό.π., σ. 380-394, 490-493.

²⁶³ Παρασκευάς Ι. Μεϊντάνης, ό.π., σ. 496-497· *Ο Οινούντιος*, τχ.5, Μάιος 1927, σ. 59· τχ.6, Ιούνιος 1927, σ. 69-70.

κοινότητα η εφαρμογή του οποίου οπωσδήποτε απαιτούσε σημαντικά κεφάλαια, τοπική υποστήριξη, οργάνωση και συνεργασία κατοίκων και αποδήμων. Η παρουσία στην Αράχωβα πολλών παλιννοστούντων και παρεπιδημούντων Ελληνοαμερικανών και η συμμετοχή τους στις διάφορες τοπικές επιτροπές κοινοτικών έργων μαρτυρά ένα προσωπικό ενδιαφέρον να αναβαθμισθεί το επίπεδο ζωής και να διευκολυνθεί έτσι και η διαδικασία της δικής τους προσαρμογής.²⁶⁴

Στις περισσότερες μεταναστευτικές κοινότητες της Λακωνίας και της Αρκαδίας παρατηρείται την ίδια περίοδο μια προσπάθεια κάλυψης όσο το δυνατόν περισσότερων τοπικών αναγκών. Υδρευτικά έργα, για παράδειγμα, ακολούθησαν μετά την ολοκλήρωση των οδικών προγραμμάτων στη Σκούρα, στους Βουτιάνους, στη Γκορτσά, την Πετρίνα, την Αναβρυτή, τα Ανώγεια, τη Ζούπαινα, την Παλιοπαναγιά και τη Βαρβίτσα Λακωνίας.²⁶⁵ Στο Βυζίκι του δήμου Τροπαίων Αρκαδίας το Αδελφάτο των Βυζικιωτών του Σικάγο που ιδρύθηκε το 1927 δαπάνησε το σημαντικό για μια μικρή κοινότητα ποσό των τεσσεράμισι εκατομμυρίων δραχμών για να εξασφαλίσει νερό. Για τη μεταφορά, μάλιστα, από δύο μακρινές πηγές χρειάστηκε να ανοιχτεί σήραγγα μήκους 340 μέτρων με προσωπική εργασία των κατοίκων. Το 1936 είχε ολοκληρωθεί η κατασκευή μιας δεξαμενής και οκτώ κοινόχρηστων μεταλλικών κρηνών σε διάφορα σημεία του χωριού οι οποίες για περισσότερα από είκοσι χρόνια απήλλαξαν το Βυζίκι από το πρόβλημα της λειψυδρίας. Ιδιαίτερα ενεργό το Αδελφάτο χρηματοδότησε εκτός από την ανέγερση του Δημοτικού Σχολείου και διάφορες οικοδομικές ανάγκες της τοπικής εκκλησίας.²⁶⁶ Στον ίδιο νομό ένα εκατομμύριο δραχμές διέθεσαν για την ύδρευση του Αγίου Πέτρου Κυνουρίας οι ιδιαίτερα δραστήριοι Αγιοπετρίτες της Αμερικής,²⁶⁷ δύο εκατομμύρια οι Ελληνοαμερικανοί για το υδραγωγείο της Νεστάνης (Τσιαπιανά),²⁶⁸ ενώ στη Σκορτσινού Αρκαδίας οι δωρητές του υδραγωγείου ανέλαβαν και την κατασκευή καλαίσθητων παραδοσιακών βρυσών.²⁶⁹ Οι παραπάνω καταγραφές υδρευτικών έργων είναι φυσικά μόνο ενδεικτικές

---

²⁶⁴ Έχει ήδη αναφερθεί ο ρόλος των παλιννοστούντων στην ίδρυση της «Κεντρικής Επιτροπής Υδρεύσεως και Αδρεύσεως Αραχώβης-Λακεδαίμονος» το 1920. Η παρουσία τους ήταν ισχυρή στις επιτροπές αντιπροσώπευσης της αμερικανικής αδελφότητας στην Αράχωβα. Βλ. την ίδρυση το 1931 τμήματος της αμερικανικής αδελφότητας στην κοινότητα με την ονομασία «Σύνδεσμος Κοινοφελών έργων Καρυών». Παρ. Ι. Μείντάνης, *Καρνατικά*, ό.π., σ. 392-394, 484-485.

²⁶⁵ Κ. Φαλτάιτς, «Ο Οδοποιητικός συναγεμμός της Λακωνίας», *Βραδυνή* 18/04/1926· Πότης Γ. Ρουμελιώτης, ό.π., σ. 84, 132-133· Μιχαήλ Ροδάς, ό.π., σ. 181.

²⁶⁶ *Αρκαδικόν Ημερολόγιον* 1937, σ. 152. Βλ. πληροφορίες για το Αδελφάτο των Βυζικιωτών και τη δράση τους στο σάιτ της κοινότητας <http://vyziki.gr/> (Τελευταία πρόσβαση 10/12/2018)

²⁶⁷ *Νέα από την Ελλάδα*, Μάιος 1927, σ. 460.

²⁶⁸ *Αρκαδικόν Ημερολόγιον* 1937, σ. 109.

²⁶⁹ *Νέα από την Ελλάδα*, Αύγουστος 1927, σ. 554.

μιας γενικευμένης προσπάθειας σε όλη την Πελοπόννησο να εξασφαλιστεί όχι απλώς ένα βασικό αγαθό αλλά και ένας αναπτυξιακός πόρος.

Συλλογικές και ατομικές δωρεές προορίζονταν επίσης συχνά για την αναδάσωση των περιχώρων των κοινοτήτων, την αγορά και τη διανομή φυτωρίων και δενδρυλλίων στους κατοίκους, καθώς και τον εμβολιασμό των αγρίων δένδρων της περιοχής. Οι απόδημοι προσπαθούσαν να δημιουργήσουν κίνητρα συστηματικής ενασχόλησης με τη γεωργία, ενίσχυσης της ποικιλίας των καλλιεργειών και αύξησης της τοπικής παραγωγής.²⁷⁰ Στο χωριό Αραχαμίτες Αρκαδίας ένα αγροκήπιο χιλίων στρεμμάτων λειτούργησε από το 1930 πλησίον του ιερού ναού της Μεταμόρφωσης με τη συνδρομή του Ελληνοαμερικανού Ε. Μπουκίδη. Στόχος του Μεγάλου Ευεργέτη της κοινότητας ήταν να αποτελέσει η περιοχή πρότυπο δενδροκομικό σταθμό ο οποίος θα διέδιδε τη δενδροκαλλιέργεια στην περιοχή και θα εξασφάλιζε εισόδημα για την κοινότητα.²⁷¹ Στο προάστιο Ματσαγρά (Άγιος Κωνσταντίνος) της Τρίπολης μια τεράστια έκταση δεντροφυτεύθηκε και διαμορφώθηκε σε πρότυπο για την περιοχή πάρκο, το «Σπόρτειο άλσος», πλησίον του «Σπόρτειου Διδακτηρίου» με δαπάνη των αποδήμων της κοινότητας και κυρίως του Μεγάλου Ευεργέτη Νικόλαου Χάνα ή Σπόρτη.²⁷² Στον ίδιο νομό το σχέδιο αποξήρανσης του έλους της Κανδήλας ανήκε στο Μεγάλο Ευεργέτη της κοινότητας, τον Ελληνοαμερικανό Ιωάννη Ζαζιά ο οποίος στα τέλη της δεκαετίας του 1930 είχε χρηματοδοτήσει την εκπόνηση σχετικής μελέτης με στόχο την άμεση δρομολόγηση του έργου και την εξυγίανση της περιοχής της Μαντίνειας.²⁷³ Σε κάποιες περιπτώσεις οι απόδημοι προσπάθησαν να δημιουργήσουν και θέσεις εργασίας, όπως στον Άγιο Πέτρο Κυνουρίας όπου οι εν Αμερική Αγιοπετρίτες χρηματοδότησαν μεταξύ των πολλών άλλων έργων τους και την ανέγερση ενός εργοστασίου ταπητουργίας στο οποίο απασχολούνταν περίπου διακόσιες νεαρές κοπέλες.²⁷⁴

Η υγειονομική περίθαλψη των κατοίκων αποτέλεσε επίσης προτεραιότητα των αποδήμων. Ιδιαίτερα ευαισθητοποιημένοι υπήρξαν στην αντιμετώπιση της φυματώσεως, όπως φαίνεται από την ανταπόκριση των Λακώνων στις εκκλήσεις του φιλανθρωπικού συλλόγου Σπάρτης ο «Άγιος Νίκων» το 1926 για την ίδρυση ενός παμπελοποννησιακού θεραπευτηρίου στον ορεινό Ταΰγετο. Τρεις σύλλογοι κινητοποιήθηκαν και το 1928 είχαν καταφέρει να συγκεντρώσουν περίπου δέκα

²⁷⁰ *Νέα από την Ελλάδα*, Ιανουάριος 1929, σ. 26.

²⁷¹ *Αρκαδικόν Ημερολόγιον* 1937, σ. 104.

²⁷² *Αρκαδικόν Ημερολόγιον* 1937, σ. 158.

²⁷³ *Αρκαδικόν Ημερολόγιον* 1938, σ. 147.

²⁷⁴ *Ο Πάρων*, τχ.7, Δεκέμβριος 1928, σ. 111· *Νέα από την Ελλάδα*, Μάιος 1927, σ. 459-460.

χιλιάδες δολάρια: ο Σύνδεσμος Λακώνων Βαλτιμόρης «Λυκούργος», ο Σύνδεσμος Λακεδαιμονίων Σικάγου και ο Σύλλογος Τσιτζινιωτών Νέας Υόρκης.²⁷⁵ Η παρέμβαση των αποδήμων επεκτάθηκε και σε συμβουλευτικό επίπεδο. Οι πληροφορίες, πιθανότατα και οι προσωπικές εμπειρίες που είχαν από τα σανατόρια της Αμερικής ώθησαν κάποιους αποδήμους να μεταφέρουν μέσω του Τύπου ιδέες για τον τρόπο λειτουργίας, τον εξοπλισμό και τις υπηρεσίες των αμερικανικών ιδρυμάτων καθώς επίσης και για τις προϋποθέσεις τις οποίες τα συγκεκριμένα θεραπευτήρια έπρεπε να πληρούν. Το 1928 ο Γεώργ. Γεωργίτσος, κατέθετε τις προτάσεις του εκ μέρους του Συλλόγου των Τσιτζινιωτών για το σχέδιο του σανατορίου του Ταΰγету. Η παρέμβασή του στηριζόταν κατά τα λεγόμενά του σε επιτόπια έρευνα που ο ίδιος είχε διεξαγάγει σε αμερικανικό θεραπευτήριο πλησίον της πόλεώς του.²⁷⁶ Η μη υλοποίηση του έργου θα πρέπει να συνδεθεί με την ανέγερση την ίδια περίοδο σανατορίου στην Αρκαδία, πλησίον του χωριού Μαγούλιανα της Βυτίνας, με πρωτοβουλία της Άννας Παπαδοπούλου η οποία είχε πραγματοποιήσει παναμερικανικό έρανο περιοδεύοντας η ίδια στις ελληνικές μεταναστευτικές κοινότητες.²⁷⁷

Ιδιωτικά και συλλογικά κληροδοτήματα προσφέρθηκαν επίσης για την ίδρυση και τον εξοπλισμό νοσοκομείων στην επαρχία προκειμένου οι κάτοικοι να αποφεύγουν τη μετάβαση στην πρωτεύουσα και οι άποροι να εξασφαλίζουν δωρεάν περίθαλψη. Ο Σύνδεσμος των Λακεδαιμονίων της Νέας Υόρκης και ο Λακωνικός Σύλλογος «Λυκούργος» υπήρξαν αρωγοί του σχεδίου ανέγερσης νοσοκομείου στη Σπάρτη²⁷⁸ ενώ ο Σύλλογος των εν Σικάγω Λακεδαιμονίων συνέδραμε την ίδρυση του Νοσοκομείου «Υπαπαντή» στο Γύθειο το οποίο εγκαινιάστηκε το 1928.²⁷⁹ Οι Αρκάδες οι οποίοι είχαν υποστηρίξει οικονομικά τη λειτουργία του Νοσοκομείου Τριπόλεως η «Ευαγγελίστρια», συνεισέφεραν για τον εξοπλισμό του Νοσοκομείου Αγίου Παντελεήμονος στο Κρανίδι²⁸⁰ ενώ οι Καλαβρυτινοί για την αγορά οικοπέδου και την ανέγερση του Νοσοκομείου Καλαβρύτων.²⁸¹ Φυσικά επρόκειτο περισσότερο για υγειονομικά κέντρα μικρής δυναμικότητας και τοπικής εμβέλειας τα οποία μπορούσαν να χρηματοδοτηθούν από τα οικονομικά αποθέματα ενός εθνοτοπικού σωματείου.

---

²⁷⁵ *Ο Σπαρτιάτης* 17/06/1928.

²⁷⁶ *Ο Σπαρτιάτης* 27/05/1928.

²⁷⁷ Βλ. το Λαϊκό έρανο της Άννας Παπαδοπούλου ο οποίος υποστηρίχτηκε από την εφημερίδα του *Εθνικού Κήρυκα* το 1927. Μιχαήλ Ροδάς, *ό.π.*, σ. 156-157.

²⁷⁸ Σύλλογος των Λακώνων «Ο Λυκούργος», 1930-1939, Α1 Σ40 Υ8 Φ12397, Αρχείο Ε.Τ.Ε. στο Ι.Α./Ε.Τ.Ε.

²⁷⁹ *Ο Σπαρτιάτης* 3/06/1928.

²⁸⁰ *Νέα από την Ελλάδα*, Αύγουστος 1927, σ. 554.

²⁸¹ *Ο Ξενητευμένος* 7/09/1935.

Χρειάστηκε να δραστηριοποιηθούν οι ομοσπονδίες, όπως η Παναρκαδική, για να χρηματοδοτηθούν μεγάλα νοσοκομεία (π.χ. Παναρκαδικό), κάτι που επιτεύχθηκε μεταπολεμικά.

Η σύμπραξη κράτους και μεταναστευτικών συλλόγων είναι χαρακτηριστική στην περίπτωση δύο σημαντικών κοινωφελών έργων τα οποία σχεδιάστηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 1920 στην πόλη της Σπάρτης: της ύδρευσης και του νοσοκομείου. Ο Σύνδεσμος των εν Νέα Υόρκη Λακεδαιμονίων είχε αναλάβει από το 1920 τα έξοδα της σχεδιαζόμενης ανέγερσης νοσοκομείου στη Σπάρτη και μέχρι τα τέλη της δεκαετίας είχε κινητοποιήσει πολλούς λακωνικούς συλλόγους υπέρ του συγκεκριμένου σκοπού.²⁸² Η επιτακτική ωστόσο ανάγκη της αντιμετώπισης του προβλήματος λειψυδρίας της πόλης άλλαξε τις προτεραιότητές του. Με πρόταση του Δήμαρχου Γκορτσολόγου ο Σύνδεσμος ανέλαβε να χρηματοδοτήσει με έξι εκατομμύρια την υδροδότηση της πόλης από τις πηγές της Τρύπης ενώ ο Δήμος δεσμεύτηκε να αναλάβει τη μετατροπή της Επαγγελματικής Σχολής (δωρεάς Ιωάννου Γρηγορίου) σε νοσοκομείο και τη συντήρησή του από τους πόρους που θα απέδιδε το ειδικό ταμείο υδρεύσεως. Η Σύμβαση υπογράφηκε το Δεκέμβριο του 1927 και τα εγκαίνια του δικτύου ύδρευσης πραγματοποιήθηκαν τον Ιούλιο του 1931. Η λειτουργία του νοσοκομείου ωστόσο προσέκρουσε σε νομικά κωλύματα που σχετιζόνταν με τη βούληση του διαθέτη Γρηγορίου. Νέο κτίριο άρχισε να κατασκευάζεται στα τέλη της δεκαετίας του 1930 με κρατικούς πόρους και κληροδοτήματα το οποίο λειτούργησε μεταπολεμικά αρχικά ως σανατόριο και αργότερα ως νοσοκομείο.²⁸³

Στόχο κάποιων μεταναστών αποτέλεσε και η εγκατάσταση μικρών ηλεκτρικών μονάδων στα χωριά τους.²⁸⁴ Για τους μετανάστες οι οποίοι είχαν εθιστεί σε παρόμοιες υποδομές στην Αμερική ο ηλεκτροφωτισμός θεωρούνταν αδιαμφισβήτητο τεκμήριο προόδου τόσο της ίδιας της κοινότητας όσο και του χρηματοδότη του έργου. Αν και στις περισσότερες περιπτώσεις τα σχέδια υλοποιήθηκαν μεταπολεμικά, είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι οι απόδημοι προσπάθησαν να φέρουν τη νέα τεχνολογία στην ορεινή επαρχία. Στη Βαρβίτσα Λακωνίας ο μεγάλος ευεργέτης Κωνσταντίνος Αδάμ Ψυχογιός (Κωτσιαδάμης) ο οποίος φρόντισε επίσης για την ύδρευση και την

---

²⁸² Βλ. επιστολή του Συνδέσμου των εν Νέα Υόρκη Λακεδαιμονίων προς το Δήμαρχο Σπάρτης στις 5/03/1920 και την αποστολή των πρώτων 50.000 δρχ. υπέρ του νοσοκομείου. Φώντας Λάδης, *Η Σπάρτη ανάμεσα σε τρεις αιώνες. 1834-2002*, Δήμος Σπαρτιατών, 2002.

²⁸³ *Εθνικός Κήρυξ* 10/03/1927, 30/12/1927· *Ο Σπαρτιάτης* 3/04/1927, 10/04/1927, 17/04/1927· Φώντας Λάδης, *Η Σπάρτη ανάμεσα σε τρεις αιώνες*, ό.π.

²⁸⁴ Grace E. Marshall, *Eternal Greece*, ό.π., σ. 169.

άδρευση του χωριού, διέθεσε το 1931 είκοσι χιλιάδες δολάρια από την περιουσία του για την κατασκευή εργοστασίου ηλεκτροφωτισμού και δικτύου διανομής ηλεκτρικού ρεύματος στα σπίτια, έργο μοναδικό για την προπολεμική ορεινή ελληνική επαρχία.²⁸⁵ Ο δημόσιος φωτισμός και η εγκατάσταση τηλεφωνικής επικοινωνίας,²⁸⁶ η κατασκευή κοινοτικών κτιρίων για τη στέγαση δημόσιων υπηρεσιών, οι πλακοστρώσεις, η ρυμοτομία, η κατασκευή πάρκων και πλατειών προσέλκυσαν σε ένα δεύτερο επίπεδο το ενδιαφέρον των αποδήμων. Ομοίως, η ανέγερση ηρώων και αδριάντων χρηματοδοτήθηκε σε περιοχές στις οποίες είχαν ήδη καλυφθεί βασικές ανάγκες, όπως στην Παλαιά Επισκοπή Τεγέας, στην Τρίπολη και την κοινότητα Μαυρικίου συνήθως με αφορμή κάποιο μεγάλο επετειακό εορτασμό (βλ. εκατονταετηρίδα της Επανάστασης).²⁸⁷

---

²⁸⁵ Πότης Γ. Ρουμελιώτης, *Η Μπαρμπίτσα και η Σκούρα της Λακεδαιμόνος*, ό.π., σ. 84, 132-133.

²⁸⁶ Βλ. σχετικό έργο στο Βασιλίτσι Μεσσηνίας το 1929. Θεόδωρος Π. Μπρεδήμας, *Μεσσήνιοι και Μανιάτες οι πρώτοι μετανάστες στην Αμερική (1914-1934)*, ό.π., σ. 238.

²⁸⁷ Νικόλαος Δ. Μοραΐτης, *Ιστορία της Τεγέας*, ό.π., σ. 745, 808, 825.

5. Αντιλήψεις για τον τρόπο επίτευξης της κοινοτικής προόδου: οργανωτικές δεξιότητες και εμπειρία

Οι μεταναστευτικοί σύλλογοι δεν επηρέαζαν μόνο το τι έπρεπε να γίνει προς όφελος της πατρίδας αλλά και το πώς αυτό έπρεπε να γίνει. Η αλλαγή οπτικής των μεταναστών μέσα στο χρόνο σηματοδοτούσε και μια αλλαγή συμπεριφοράς και δράσης. Η οργανωτική και συνεργατική εμπειρία που συσώρευαν από την κοινοτική αυτοοργάνωση, τις σωματειακές και επιχειρηματικές τους δραστηριότητες στις ΗΠΑ μεταφερόταν στις κοινοτικές επιτροπές της γενέτειρας και στα κατά τόπους σωματεία και μέσω αυτών διαχεόταν στους συμπατριώτες τους. Επρόκειτο για συλλογικά κοινωνικά εμβάσματα τα οποία φυσικά δεν είχαν δημιουργηθεί από το μηδέν.²⁸⁸

Οι μετανάστες έφθαναν στην Αμερική με μια βαθιά αίσθηση υπευθυνότητας απέναντι στην κοινότητα καταγωγής και τα υπόλοιπα μέλη της και με μια μακρά παράδοση συνεισφοράς. Η λειτουργία ανεπίσημων αγροτικών δικτύων ανταλλαγής εργασίας στην πατρίδα, η συνεργασία και η αλληλεγγύη για την αντιμετώπιση κοινών αναγκών είχαν ήδη δημιουργήσει μια εμπειρία προσφοράς και αυτοοργάνωσης η οποία μεταφέρθηκε στο νέο αμερικανικό περιβάλλον. Σε κάποιες μάλιστα περιπτώσεις η σωματειακή κινητοποίηση στην Αμερική παρακολουθούσε αντίστοιχες προσπάθειες συλλογικής οργάνωσης που είχαν ήδη ξεκινήσει στην πατρίδα.²⁸⁹ Αν και οι σύλλογοι στις δυο πλευρές του Ατλαντικού ακολουθούσαν διαφορετικές ατζέντες, χάρασσαν ωστόσο κοινούς στόχους, επικοινωνούσαν και συνεργάζονταν. Αν λάβουμε μάλιστα υπόψη μας ότι μεταξύ των μεταναστών υπήρχαν αρκετοί που είχαν δραστηριοποιηθεί στην τοπική αυτοδιοίκηση,²⁹⁰ τότε εκτός από την συνεργατική κουλτούρα είχαν μεταφερθεί από την πατρίδα και ηγετικές και οργανωτικές δεξιότητες.

Τα κοινωνικά αυτά εμβάσματα μετασχηματίζονταν μέσα στο νέο περιβάλλον, εμπλουτίζονταν με νέες παραστάσεις, πολλαπλασιάζονταν και μεταφέρονταν

²⁸⁸ Peggy Levitt, Deepak Lamba-Nieves, "Social Remittances Revisited", *ό.π.*, σ. 1-22.

²⁸⁹ Στη Βαμβακού η οποία ανήκε διοικητικά στον πολυκοινοτικό δήμο Οινόυντος συστάθηκε το 1898 εικοσαμελής επιτροπή η «Ένωσις των πληρεξουσίων της κοινότητος Βαμβακούς» με στόχο τη δημιουργία κοινωφελών έργων. Ακολούθησε το 1901 ο Βασσαράς-Βέρροια με τριακονταπενταμελή κοινοτική επιτροπή, το 1904 η επταμελής «Επιτροπή της Κοινότητος Γοράνων», το 1907 η «Ένωσις των πληρεξουσίων της Κοινότητος Πέτρινης» και το 1911 ο «Αγαθοεργός Σύλλογος Καστανιάς». Νίκος Χ. Σταυρόπουλος, Η Βαμβακού, *ό.π.*, σ. 124-172· Μ. Ι. Θεοδωρόπουλου, *Σπαρτιατικών Ημερολόγιον*, Έτος Δ', 1903, Σπάρτη 1902, σ. 81-85· Μ. Ι. Θεοδωρόπουλου, *Σπαρτιατικών Ημερολόγιον*, Έτος Ε', 1904, Σπάρτη 1903, σ. 13-14· περ. *Φάρις* 57, περίοδος Δ', Δεκέμβριος 2012 (βλ. παράρτημα).

²⁹⁰ Ο τοπικός Τύπος των αρχών του 20ού αιώνα αναφερόταν συχνά στο φαινόμενο της φυγής στην Αμερική δημοτικών συμβούλων και στον αποδεκατισμό των τοπικών συμβουλίων ως απόδειξη του μεγέθους της μεταναστευτικής εξόδου. Θεόδωρος Π. Μπρεδήμας, *Μεσσήνιοι και Μανιάτες οι πρώτοι μετανάστες στην Αμερική (1767-1913)*, *ό.π.*, σ. 163, 246.

τροποποιημένα πάλι πίσω στην πατρίδα.²⁹¹ Οι μετανάστες έρχονταν για παράδειγμα σε επαφή με τη γραφειοκρατία του αμερικανικού κράτους προκειμένου να νομιμοποιήσουν τη λειτουργία των συλλόγων τους και να μπορούν να διενεργούν νομικές και οικονομικές πράξεις. Συνέτασσαν καταστατικά βάσει συγκεκριμένων προδιαγραφών τα οποία επικύρωναν σε συμβολαιογράφους και τα κατέθεταν στην Πολιτεία τους προκειμένου να πετύχουν τη νομική αναγνώρισή τους. Συγκαλούσαν συνελεύσεις, τηρούσαν πρακτικά και λογοδοτούσαν για τα πεπραγμένα, διενεργούσαν συναλλαγές με τράπεζες στο όνομα του σωματείου τους.²⁹² Παράλληλα αναλάμβαναν να οργανώσουν την κοινοτική ζωή τους, να συγκεντρώσουν πόρους και να ιδρύσουν σχολεία και εκκλησίες. Μέσα επίσης από την καθημερινότητά τους και τις επαγγελματικές τους δραστηριότητες μάθαιναν πώς να διαπραγματεύονται με τους διοικητικούς υπαλλήλους, να κάνουν χρήση των αμερικανικών υπηρεσιών, να τηρούν και να προστατεύονται από τους νόμους. Η απόκτηση ιθαγένειας, η επαφή με τα ταχυδρομεία και τις τράπεζες, η σύναψη επαγγελματικών συμβολαίων και η έκδοση αδειών για τη λειτουργία των καταστημάτων τους, η συγκρότηση εταιριών εξοικείωναν τους μετανάστες με το αμερικανικό οικονομικό και νομικό σύστημα, τους πίεζαν για συμμόρφωση στους κανονισμούς και διαφάνεια στις δοσοληψίες. Όσο μάλιστα ενσωματώνονταν στην αμερικανική κοινωνία, οι μετανάστες διαμόρφωναν μια διαφορετική σχέση με το κράτος και μια νέα αντίληψη των δικαιωμάτων και υποχρεώσεών τους η οποία αποτυπωνόταν στην έννοια του «καλού πολίτη».²⁹³

Ταυτόχρονα η εργασία και η ζωή στις αμερικανικές μεγαλουπόλεις είχαν αντίκτυπο στους χρονικούς ορίζοντες των μεταναστών.²⁹⁴ Υπάλληλοι, εργάτες αλλά και ανεξάρτητοι μικροεπιχειρηματίες διαμόρφωναν μια διαφορετική πρόσληψη της έννοιας και της σημασίας του χρόνου η οποία καθόριζε τον τρόπο μέτρησής του καθώς και την προσωπική σχέση τους με αυτόν. Η πίεση των ρυθμών της καθημερινότητας, το κυνήγι των επαγγελματικών ευκαιριών, η βίωση της έννοιας του ελεύθερου χρόνου και η ανάγκη για αποτελεσματική διαχείρισή του, συχνά μέσα από συλλογικές δραστηριότητες αποτελούσαν επιρροές του νέου περιβάλλοντος. Οι νέες εμπειρίες

---

²⁹¹ Peggy Levitt, Deepak Lamba-Nieves, “Social Remittances Revisited”, *ό.π.*, σ. 2-3.

²⁹² Βλ. αναλυτικές οδηγίες στον Οδηγό του Κανούτα για τη διαδικασία συγκρότησης και νομικής αναγνώρισης των σωματείων στην Αμερική, τα καθήκοντα των διοικήσεων, τον τρόπο διενέργειας των συνελεύσεων και των ψηφοφοριών. Σερ. Κανούτας, *Ελληνο-Αμερικανικός Οδηγός*, *ό.π.*, σ. 313-321.

²⁹³ Σύμφωνα με τον Γιώργο Θεοτοκά ο τύπος του «καλού πολίτη» ο οποίος είχε διαμορφωθεί στην Αμερική αφορούσε τον έντιμο και φιλόνομο άνθρωπο ο οποίος, πέρα από τις επαγγελματικές του ασχολίες, προσφέρει ό,τι μπορεί καλύτερο και περισσότερο για την αφιλοκερδή εξυπηρέτηση του κοινωνικού οργανισμού. Γιώργος Θεοτοκάς, *Δοκίμιο για την Αμερική*, Αθήνα, Ίκαρος, 1954, σ. 31.

²⁹⁴ Peggy Levitt, Deepak Lamba-Nieves, “Rethinking social remittances”, *ό.π.*, σ. 15-17.

άλλαζαν τη στάση και την οπτική τους όχι μόνο ατομικά αλλά και συλλογικά. Καθώς οι σωματειακές ομάδες ωρίμαζαν και ανέπτυσαν διαχειριστικές ικανότητες, τα μέλη τους μάθαιναν πώς να εργάζονται διεθνικά και να είναι αποτελεσματικά στην υλοποίηση των στόχων τους.

Οι αμερικανικοί σύλλογοι μέσα από την επικοινωνία τους με τους συμπατριώτες, τις απαιτήσεις που έθεταν στους αδελφούς συλλόγους στην Αθήνα ως προϋπόθεση της χρηματοδότησης εξήγαν στην πατρίδα αυτές τις νέες αρχές και επηρέαζαν τον τρόπο δράσης των ντόπιων. Άρχιζαν σταδιακά να χρηματοδοτούν ρεαλιστικά, υλοποιήσιμα έργα, με συγκεκριμένους στόχους, σαφείς αρμοδιότητες, επαρκή μέσα και απτά αποτελέσματα. Το 1925, για παράδειγμα, ο Σύλλογος Τσιντζινιωτών Αμερικής καλούσε σε σύσκεψη όλα τα λακωνικά σωματεία για να καθορίσουν τη στάση τους απέναντι στην έκκληση του φιλανθρωπικού συλλόγου «ο Άγιος Νίκων» για τη χρηματοδότηση της ανέγερσης ενός σανατορίου στο νομό. Με ανοικτή επιστολή του προς το Νομάρχη εκπρόσωπος του συλλόγου ζητούσε διευκρινίσεις σε μια σειρά από ερωτήματα προκειμένου η πρόταση να τεθεί σε διαβούλευση. Ο προϋπολογισμός του έργου και το αποθεματικό του συλλόγου, η σχεδιαζόμενη δυναμικότητα του ιδρύματος, η πρόβλεψη του κόστους της ετήσιας συντήρησής του και του φορέα επίβλεψής του αποτελούσαν ζητήματα που θα καθόριζαν την εμπλοκή των απόδημων στο έργο. Οι απαντήσεις του Νομάρχη εξηγούν ίσως γιατί τα σχέδια εγκαταλείφθηκαν γρήγορα. Το κόστος προβλεπόταν υψηλό, ο αριθμός των κλινών θα εξαρτιόταν από το αποτέλεσμα των ερανικών προσπαθειών ενώ την ευθύνη της συντήρησης θα αναλάμβανε το κράτος σε μια περίοδο ωστόσο οικονομικής στενότητας.²⁹⁵ Παρά την αυθόρμητη αρχική ανταπόκριση των αποδήμων η κινητοποίηση των λακωνικών συλλόγων δεν ήταν σύσσωμη. Η ιδέα αντίθετα χρηματοδότησης ενός νοσοκομείου στην πόλη της Σπάρτης που θα εξυπηρετούσε αποκλειστικά τις ανάγκες του νομού εκτιμήθηκε ως πιο ρεαλιστική και γι' αυτό θα πρέπει να επικράτησε.²⁹⁶

Οι σύλλογοι απαιτούσαν την αποστολή στην Αμερική των κατάλληλων πιστοποιητικών προκειμένου να νομιμοποιείται από τους αμερικανικούς νόμους η διενέργεια εράνων, ενώ ζητούσαν διαφάνεια στην οικονομική διαχείριση των έργων μέσα από την τήρηση βιβλίων εσόδων και εξόδων και τακτικές λογοδοσίες. Έθεταν χρονικές προθεσμίες στην ολοκλήρωση και παράδοση των έργων και πίεζαν για την

²⁹⁵ *Ο Σπαρτιάτης* 4/04/1925, 11/04/1925.

²⁹⁶ *Ο Σπαρτιάτης* 4/07/1925· *Ο Οινούντιος*, τχ.5, Μάιος 1927, σ. 57.

τήρηση των προϋπολογισμών και την εξοικονόμηση κεφαλαίων. Ζητούσαν πιστοποιήσεις για τις τροποποιήσεις των αποφάσεων των συλλόγων, ανάθεση των κοινοτικών έργων μόνο με μειοδοτικούς διαγωνισμούς, δέσμευση των εργολάβων με συμβόλαια και εγγυήσεις και όχι προφορικές συμφωνίες. Υποστήριζαν επίσης την έκδοση τοπικών περιοδικών καθώς μέσω της διεθνικής κυκλοφορίας τους μπορούσε να ακουστεί η φωνή τους στο σύνολο της κοινότητας, ταυτόχρονα όμως να ελεγχθεί η πορεία των έργων.

Τοπικές επιτροπές και πληρεξούσιοι μάθαιναν σταδιακά να εργάζονται με τον τρόπο που τους υποδείκνυαν οι απόδημοι. Δεσμεύονταν να διασφαλίσουν την πιστή εκτέλεση της βούλησης των δωρητών από την Αμερική, είτε επρόκειτο για συλλόγους είτε για ιδιώτες ευεργέτες. Ο φόβος ότι οποιαδήποτε μονόπλευρη αλλαγή στα σχέδια ή παρέκκλιση από τους αρχικούς στόχους θα μπορούσε να επιφέρει ανάκληση των δωρεών ωθούσε τις κοινότητες να συμμορφώνονται με τους όρους που οι διαθέτες έθεταν και να εξασφαλίζουν τη συγκατάθεσή τους για τις όποιες πρωτοβουλίες τους. Όταν για παράδειγμα η σχολική επιτροπή της Μαγούλας Λακωνίας έκρινε ότι οι δωρεές των αποδήμων της δεν επαρκούσαν για την ανέγερση νέου διδακτηρίου στην κοινότητα, συμβιβάστηκε με την ανακαίνιση του υπάρχοντος κτιρίου και τον εξοπλισμό του με σύγχρονα μέσα. Χρειάστηκε ωστόσο να αιτιολογήσει στους δωρητές πλήρως τη νέα απόφαση για να μπορέσει να κάνει χρήση των «αμερικανικών» κεφαλαίων τα οποία είχαν σταλεί για διαφορετικό σκοπό.²⁹⁷

Η διαφορά αντιλήψεων και τρόπου εργασίας διαφαίνεται στις διαπραγματεύσεις του Τεγεατικού Συνδέσμου Αθηνών και του ομώνυμου συλλόγου της Αμερικής στα τέλη της δεκαετίας του 1920 για την επιλογή κατάλληλου οικοπέδου στην Παλαιά Επισκοπή Τεγέας στο οποίο θα ανεγειρόταν το κτίριο το οποίο θα στέγαζε την Οικοκυρική Σχολή. Δύο εκπρόσωποι του Τ.Σ. Αμερικής, ο Γ. Γάτσης και ο Αντώνιος Ι. Κανελλόπουλος-Μπούρας, Ελληνοαμερικανοί με θητεία σε σημαντικές θέσεις στη διοίκηση του αμερικανικού συλλόγου, παρευρέθηκαν στις συνελεύσεις του Τ. Σ. Αθήνας το Μάιο του 1928 με στόχο την εξεύρεση λύσης σε ένα ζήτημα που παρέμενε για καιρό εκκρεμές. Η αναζήτηση οικοπέδου είχε πράγματι ξεκινήσει από το 1926 όταν ο Τεγεάτης μηχανικός Θ. Σαραμαντής ανέλαβε να εκπονήσει το αρχιτεκτονικό σχέδιο του κτιρίου και να καταρτίσει τον προϋπολογισμό της δαπάνης του έργου ύψους ενός περίπου εκατομμυρίου. Οι διαπραγματεύσεις με ενδιαφερόμενους πωλητές και η

---

²⁹⁷ Λακωνική 12/11/1931.

επιλογή του κατάλληλου χώρου έδειχναν ωστόσο να καθυστερούν υπερβολικά δυσαρεστώντας τους αποδήμους οι οποίοι είχαν υποσχεθεί να χρηματοδοτήσουν την αγορά. Ο Τ.Σ. Αθηνών αμφιταλαντευόταν ανάμεσα σε διάφορες επιλογές οι οποίες πιθανότατα υπαγορεύονταν από τον τοπικιστικό ανταγωνισμό των μελών του και κυρίως μεταξύ αυτών που κατάγονταν από τις γειτονικές κοινότητες των Αχουρίων και του Πιαλίου.²⁹⁸ Η αγορά του οικοπέδου επτά στρεμμάτων στη μεσημβρινή πλευρά του Αγροκηπίου, ιδιοκτησίας Χρ. Σβώλου, το οποίο αποτελούσε προτίμηση των Τεγεατών Αμερικής και είχε εγκριθεί από τον Απρίλιο του 1926 σε συμφέρουσα για αυτούς τιμή²⁹⁹ είχε ακυρωθεί για λόγους που ο Τ.Σ. Αθηνών απέδιδε στον ίδιο τον πωλητή ενώ νέα συμφωνία με έτερο ιδιοκτήτη, τον Σαράντο Σαραντόπουλο, επίσης ακυρώθηκε την τελευταία στιγμή και αφού είχε δοθεί προκαταβολή 20.000 δρχ. Η επιδίωξη αγοράς ενός μεγαλύτερου οικοπέδου έκτασης 22 στρεμμάτων (ιδιοκτησίας Παραβάντη) το οποίο μπορούσε να εξυπηρετήσει ποικίλες ανάγκες του σωματείου προσέκρουε επίσης στο υψηλό τίμημα που απαιτούσε ο ιδιοκτήτης του. Οι Ελληνοαμερικανοί αντιπρόσωποι οι οποίοι κατέφθασαν στην Ελλάδα κατέκριναν τα μέλη του Τ.Σ. Αθήνας για έλλειψη αποφασιστικότητας και ενεργητικότητας στον τρόπο χειρισμού της υπόθεσης. Απαίτησαν πιστοποίηση της ματαιωθείσας αγοράς του κτήματος Χρ. Σβώλου με μάρτυρες και πίεσαν για άμεση εξεύρεση μιας συμβιβαστικής λύσης που θα αξιοποιούσε τα διαθέσιμα κεφάλαια και θα επέτρεπε την άμεση έναρξη των εργασιών κατασκευής της σχολής. Με δική τους επιμονή το ζήτημα διευθετήθηκε με την επιλογή του κτήματος Δημητρακόπουλου έκτασης 4½ στρεμμάτων και αξίας 140.000 δρχ. Μέχρι τον Ιούλιο του 1928 τα συμβόλαια αγοράς είχαν υπογραφεί ενώ ένα μήνα μετά ξεκινούσε η θεμελίωση της Σχολής σε σχέδια που είχαν εγκρίνει οι ομογενείς.³⁰⁰

Η απρόβλεπτη εξέλιξη της ανακάλυψης αρχαιολογικών ευρημάτων στα θεμέλια του κτιρίου και της διακοπής των οικοδομικών εργασιών ύστερα από παρέμβαση του Υπουργείου Παιδείας κινητοποίησε αυτή τη φορά τον Τ.Σ. Αθηνών προς εξεύρεση εναλλακτικής λύσης. Η διοίκησή του πρότεινε στους αποδήμους να διενεργήσουν

---

²⁹⁸ Ο ανταγωνισμός μεταξύ των δύο κοινοτήτων ήταν παλιός και είχε εκδηλωθεί γύρω από ζητήματα όπως, την έδρα της πρωτεύουσας του άλλοτε πολυκοινοτικού δήμου Τεγέας, την έδρα του Ελληνικού Σχολείου και αργότερα, επί δικτατορίας Πάγκαλου, τη θέση στην οποία θα ανεγειρόταν ο σιδηροδρομικός σταθμός της σχεδιαζόμενης γραμμής Τρίπολη-Σπάρτη. Νικ. Μοραΐτης, *ό.π.*, σ. 781.

²⁹⁹ Ο Ελληνοαμερικανός είχε δεχτεί να πωλήσει οικογενειακό κτήμα στη συμφέρουσα τιμή των 20.000 δρχ. το στρέμμα. *Τεγεατικός Αστήρ*, Έτος Β', τχ.Ε', Απρίλιος-Μάιος 1927, σ. 7 και 29.

³⁰⁰ Πρακτικά της Συνεδριάσεως του Διοικητικού Συμβουλίου του Τ.Σ. της 30ής Μαΐου 1928 και 30ής Οκτωβρίου 1928, Αρχείο Τ.Σ. Αθηνών.

νέους εράνους και μαζί με το αποθεματικό των Αθηνών το οποίο προοριζόταν για την ανέγερση της Σχολής να αγορασθεί το Κτήμα Παραβάντη αξίας 750 χιλιάδων δρχ. το οποίο κινδύνευε να πωληθεί τμηματικά από τους ιδιοκτήτες τους. Η απόκτησή του θα επέτρεπε την επέκταση του Αγροκηπίου, την ίδρυση Γεωργικής Σχολής και τη στέγαση της Επαγγελματικής Σχολής σε διώροφη κατοικία που βρισκόταν στο εσωτερικό του.³⁰¹ Οι Ελληνοαμερικανοί συμφώνησαν με το σχέδιο, χρηματοδότησαν την αγορά για να πληροφορηθούν αργότερα ότι το συμβόλαιο είχε υπογραφεί χωρίς να έχει προηγηθεί ακριβής καταμέτρηση της έκτασης του οικοπέδου από μηχανικό. Η προχειρότητα με την οποία είχε ενεργήσει ο αντιπρόσωπος του Τ.Σ. Αθηνών ο οποίος είχε βασισθεί στις προφορικές πληροφορίες του πωλητή, είχε ζημιώσει τη συνδεδεμένη περιουσία καθώς το κτήμα υπολειπόταν τελικά τριών στρεμμάτων. Η εξέλιξη αυτή εξέθεσε τα αθηναϊκά μέλη του Συνδέσμου απέναντι στους Ελληνοαμερικανούς οι οποίοι απαιτούσαν πάντα νομική κάλυψη και εξασφάλιση των συμφερόντων του Συνδέσμου. Εντύπωση προκαλεί πάντως η σιωπή τους σε μια τέτοια εξέλιξη η οποία ακολούθησε αμέσως τη δικαστική οδό. Το γεγονός ότι η αγορά του οικοπέδου είχε στηριχτεί κατά το ήμισυ στα αμερικανικά κεφάλαια, καθώς επίσης και το ότι ασκήθηκαν προσωπικές πιέσεις στον αγοραστή για να επανορθώσει πιθανότατα απέτρεψαν την εμπλοκή των αποδήμων στην υπόθεση.³⁰²

Η επιχειρηματική νοοτροπία και ο επαγγελματισμός των Ελληνοαμερικανών όσον αφορά τη διαχείριση οικονομικών ζητημάτων διαφαίνονται και στους όρους που αυτοί έθεταν για την πραγματοποίηση των προσωπικών τους δωρεών προς τον Τ.Σ. Οι υποσχέσεις τους σε αρκετές περιπτώσεις ανακλήθηκαν λόγω δυσαρέσκειας για τον τρόπο με τον οποίο οι τοπικοί σύλλογοι εκτελούσαν διάφορα κοινωφελή έργα. Η φήμη που συνόδευε γενικά τους μετανάστες και τους εμφάνιζε ως ιδιότροπους δωρητές οπωσδήποτε απέρρεε από τις αυστηρές προϋποθέσεις που έθεταν στην πραγματοποίηση δωρεών. Παρά την εντύπωση που είχε σχηματισθεί περί αφελών παλινοστούντων οι οποίοι εξαπατούνταν εύκολα από συγγενείς και συνεταιίρους στις ελληνικές επιχειρήσεις στις οποίες δοκιμάζονταν, φαίνεται ότι πολλοί εξ αυτών λειτουργούσαν πολύ προσεκτικά στις οικονομικές τους συναλλαγές. Χωρίς να αμφισβητούμε ότι πίσω από την ανάκληση των δωρεών κρύβονταν κάποιες φορές και

---

³⁰¹ Πρακτικά της Συνεδριάσεως του Δ.Σ. του Τ.Σ. της 9^{ης} Μαρτίου 1929, σ. 291-292· Πρακτικά Α' Γενικής Τακτικής Συνέλευσης του Τ.Σ. Αθηνών, του έτους 1929, σ. 311-315, Αρχείο Τ. Σ. Αθηνών.

³⁰² Πρακτικά της ΚΖ' Συνεδρίας του Δ.Σ. του Τ.Σ. Αθηνών, 24/01/1932, σ. 86· Πρακτικά Α' Γενικής Τακτικής Συνέλευσης του Τ.Σ. Αθηνών, 26/05/1935, σ. 366, Αρχείο Τ. Σ. Αθηνών.

προσωπικά κίνητρα και εμπάθειες, φαίνεται ωστόσο ότι στο Μεσοπόλεμο οι μετανάστες διακρίνονταν από μεγαλύτερη εμπειρία και μια διαφορετική φιλοσοφία στον τρόπο διαχείρισης των οικονομικών ζητημάτων. Δώριζαν κεφάλαια με προσοχή, υπό όρους και χωρίς να θέσουν σε κίνδυνο την υπόλοιπη περιουσία τους.

Ο Ελληνοαμερικανός Αντώνιος Ι. Κανελλόπουλος-Μπούρας, για παράδειγμα, υλοποίησε την υπόσχεση δωρεάς χιλίων δολαρίων που είχε δώσει από το 1928 για την ανοικοδόμηση της Οικοκυρικής Σχολής στην Παλαιά Επισκοπή σταδιακά και μόνο αφού το οικόπεδο αγοράστηκε και ο Τ.Σ. Αθηνών ξεκίνησε την υλοποίηση του έργου. Η καθυστέρηση αυτή φυσικά δημιούργησε αρνητικά σχόλια εις βάρος του, δεν του στέρησε ωστόσο τον τίτλο του Μεγάλου Ευεργέτη του Συνδέσμου. Το 1935 επίσης ο Μπούρας πρότεινε στο σύλλογο ο οποίος αναζητούσε πρόσθετους πόρους για την ανέγερση του δεύτερου ορόφου της Οικοκυρικής Σχολής να τον διευκολύνει χορηγώντας του άτοκο δάνειο διακοσίων χιλιάδων δραχμών. Το ποσό θα εξοφλούνταν σε δέκα ισόποσες δόσεις μέχρι το 1940 και με υποθήκη συνδεδεμένο κτήμα στην Παλαιά Επισκοπή.³⁰³ Όταν ο δικηγόρος του Ελληνοαμερικανού ζήτησε πρόσθετες νομικές εγγυήσεις από τη Γενική Συνέλευση προκειμένου ο πελάτης του να διαφυλάξει τα συμφέροντά του σε περίπτωση «οικονομικής δυστροπίας» του Τ.Σ., η Διοίκηση επικαλέστηκε την ιστορία και την «ηθικήν φήμην» του Συνδέσμου για να τον καθησυχάσει. Ο Μπούρας ακύρωσε αμέσως την προσφορά ενώ παραιτήθηκε και από τη θέση του ταμιά την οποία υπηρετούσε από το 1933. Το αιτιολογικό της απόφασής του ότι *«αφού αι νομικαί δυσχέρειαι δεν αποκλείονται, δεν δύναται να βασισθή εις τας καλὰς διαθέσεις των αγνώστων τότε Δ/ντών του συνδέσμου»*, καταδείκνυε την απαίτησή του για νομική δέσμευση των συμβαλλόμενων μελών.³⁰⁴ Για τον Ελληνοαμερικανό ο οποίος υπήρξε από τους πιο πλούσιους Τεγεάτες του Σικάγο,³⁰⁵ η νομική επεξεργασία της σύμβασης ήταν επιβεβλημένη προκειμένου να αποφευχθούν μελλοντικές αντιδικίες και συγκρούσεις. Για το Διοικητικό Συμβούλιο, αντίθετα, η απαίτηση του Μπούρα ερμηνευόταν ως δυσπιστία στο πρόσωπό τους, αμφισβήτηση του έργου τους και περιφρόνηση προς το παρελθόν του Συνδέσμου. *«Η όλη υπόθεση του δανείου μετά τας εξευτελιστικάς και λεπτολόγους εγγυήσεις τας οποίας εζήτη ο κ.*

³⁰³ Πρακτικά της 56^{ης} Συνεδρίας του Δ.Σ. του Τ.Σ. της 14^{ης}/01/1935, σ. 277, Αρχείο Τ. Σ. Αθηνών.

³⁰⁴ Πρακτικά της 57^{ης} Συνεδρίας του Δ.Σ. του Τ.Σ. της 17^{ης}/03/1935, σ. 289, Αρχείο Τ. Σ. Αθηνών.

³⁰⁵ Ο Μπούρας είχε ζήσει στην Αμερική από το 1909 έως το 1929 και είχε δραστηριοποιηθεί μαζί με τα αδέρφια του στο Σικάγο ως αντιπρόσωπος μεγάλης εταιρίας «Σφαιριστηρίων, Ραδιοφώνων και Φωνογράφων». Εγκαταστάθηκε στην Αθήνα και συμμετείχε ενεργά μετά το 1930 στις συνεδριάσεις του Τ.Σ. Νικόλαος Δ. Μοραΐτης, *Ιστορία της Τεγέας*, ό.π., σ. 839-841.

Μπούρας, η ανάκλησις της υποσχέσεως και ο σημερινός απότομος τρόπος αυτού προκαλούσι αλγεινήν εντύπωσιν και φέρουσιν αυθορμητώς εις τα χείλη των μελών του Συμβουλίου την αποδοκιμασίαν», δήλωνε με τη σειρά της η Διοίκηση, κάνοντας αποδεκτή την παραίτηση και προχωρώντας στην εκλογή νέου ταμιά.³⁰⁶ Η στάση του συγκρινόταν μάλιστα με την εμπιστοσύνη που επέδειξε στον Τ.Σ. συμπατριώτης τους ο οποίος ζούσε στην Αθήνα και προθυμοποιήθηκε να δανείσει ο ίδιος το ποσό των 100.000 δρχ. με ευνοϊκότερους όρους.³⁰⁷ Η άρνηση της Διοίκησης της Αθήνας να συμβιβαστεί με τις νομικές αξιώσεις του Ελληνοαμερικανού ευεργέτη σε μια περίοδο οικονομικής στενότητας και αδυναμίας του Τ.Σ. Αμερικής να τους συνδράμει, μαρτυρούσε πιθανότατα και κάποια δυσκολία αποδοχής του διαφορετικού τρόπου διενέργειας των συναλλακτικών πράξεων στον οποίο ο πρώτος είχε μνηθεί στο εξωτερικό.

Η συμμετοχή πάντως και η επιρροή των Ελληνοαμερικανών στις εργασίες των αθηναϊκών συλλόγων ήταν σημαντική. Οι μεταναστευτικοί σύλλογοι επικοινωνούσαν με τους ομόλογούς τους όχι μόνο δια αλληλογραφίας αλλά και μέσω των παρεπιδημούντων Ελληνοαμερικανών οι οποίοι εξουσιοδοτούνταν να λειτουργήσουν ως αντιπρόσωποί τους. Οι τελευταίοι παρακολουθούσαν τις συνελεύσεις των τοπικών συλλόγων, παρενέβαιναν στις συζητήσεις και μετέφεραν στην Αμερική τις αποφάσεις των διοικήσεων. Ιδιαίτερα ενεργή όμως ήταν και η συμμετοχή των παλιννοστούντων. Είναι χαρακτηριστική η ενεργή εμπλοκή του Αντωνίου Ι. Κανελλόπουλου-Μπούρα στις εργασίες του Τ.Σ. Αθηνών. Οι επερωτήσεις του προς τη Γενική Συνέλευση των μελών του Τ.Σ. Αθηνών στις 11/05/1930 και 29/05/1932 οι οποίες αφορούσαν τον τρόπο με τον οποίο οι διοικήσεις είχαν έως τότε διαχειριστεί τρία μεγάλα κληροδοτήματα συνιστούσαν ουσιαστικά κριτική για την οικονομική πολιτική τους και τις απώλειες εσόδων λόγω κωλυσιεργίας ή και αμέλειας.³⁰⁸ Η επιμονή του στο ζήτημα συνεχίστηκε μέχρι τα τέλη της δεκαετίας. Το 1937 διαμαρτυρήθηκε εγγράφως στον Τ.Σ. για την παρατεταμένη σιωπή της Διοίκησης πάνω στο συγκεκριμένο θέμα ενώ το 1939 η καταγγελία του για τον τρόπο διαχείρισης συγκεκριμένου κληροδοτήματος³⁰⁹

---

³⁰⁶ Πρακτικά της 57^{ης} Συνεδρίας του Δ.Σ. του Τ.Σ. της 17^{ης}/03/1935, σ. 290, Αρχείο Τ. Σ. Αθηνών.

³⁰⁷ Επρόκειτο για τον Γεώργιο Αθ. Αδαμόπουλο ο οποίος συνεισέφερε τακτικά στον Τ.Σ. Αθηνών και ο οποίος για το συγκεκριμένο άτοκο δάνειο των 100.000 δρχ. εξοφλητέο σε ένα χρόνο, δεχόταν ως ασφάλεια δύο γραμμάτια των 50.000 δρχ. τριτεγγυημένα προσωπικά από τον πρόεδρο του Τ.Σ. Αθηνών. Πρακτικά Α' Γενικής Τακτικής Συνέλευσης του Τ.Σ. Αθηνών, 26/05/1935, σ. 344, Αρχείο Τ.Σ. Αθηνών.

³⁰⁸ Πρακτικά της Α' Τακτικής Γεν. Συνέλευσης του Τ.Σ. Αθηνών, 11/05/1930, σ. 43-44· Πρακτικά της Β' Τακτικής Γεν. Συνέλευσης του Τ.Σ. Αθηνών, 2/06/1932, σ. 180, Αρχείο Τ. Σ. Αθηνών.

³⁰⁹ Πρόκειται για το κληροδοτήμα του Ιωαν. Αθ. Γεωργούλη από τα Αχούρια το οποίο περιλάμβανε πολλά ακίνητα υψηλής αξίας και διοικούνταν από τριμελή διαχειριστική επιτροπή στην οποία

προκάλεσε την παρέμβαση του Υπουργού Κρατικής Υγιεινής και Αντίληψης ο οποίος ζήτησε διερεύνηση του θέματος.³¹⁰ Οι παρεμβάσεις του Μπούρα αναδεικνύουν μια διάσταση απόψεων μεταξύ Ελληνοαμερικανών και Αθηναίων συμπατριωτών σε σχέση με την αξία των κληροδοτημάτων.³¹¹ Ο Μπούρας κατέκρινε το Σύλλογο για απροθυμία εκτέλεσης των εντολών των διαθετών, προσπάθεια τροποποίησης των σκοπών των διαθετών υπέρ της άμεσης κάρπωσης των όποιων ωφελημάτων. Οι διοικήσεις των αθηναϊκών ή και επαρχιακών συλλόγων φαίνεται ότι προτιμούσαν σαφώς τις δωρεές χρημάτων από τα κληροδοτήματα τα οποία ενώ περιλάμβαναν συχνά αστικά ακίνητα και αγροτεμάχια υψηλής αξίας, απαιτούσαν για την εκμετάλλευσή τους διαχειριστικές ικανότητες, νομική υποστήριξη και συνεχή εποπτεία. Πέρα από το χρόνο και το κόστος που απαιτούσε η εκκαθάριση των κληρονομιών, πρόσθετο κώλυμα αποτελούσαν οι αντιδικίες με τους κληρονόμους και οι νομικοί όροι οι οποίοι δέσμευαν για καιρό την αξιοποίηση της περιουσίας των κληροδοτημάτων. Για αυτό το λόγο άλλωστε πολλές φορές οι Σύλλογοι καλούσαν τα μέλη τους να συνδράμουν το έργο τους με δωρεές εν ζωή και να αποφεύγουν τα κληροδοτήματα η αξιοποίηση των οποίων καθυστερούσε υπερβολικά.³¹² Την προτίμηση αυτή εξέφρασε στη λογοδοσία για το έτος 1926 ο Πρόεδρος του Τ.Σ. Γεώργιος Σαββόπουλος, *«Και ποιούμαι την σύστασιν ταύτην προς τα τέκνα της Τεγέας, τα εν αυτή ή αλλαχού, ενταύθα και εν τω εξωτερικώ εγκατεστημένα, και προτρέπω αυτούς ίνα οι ίδιοι ζώντες επιμελούνται την εκτέλεσιν έργων εν τη Επισκοπή, διότι παρετηρήθη ατυχώς, ότι τα διάφορα κληροδοτήματα εμπλεκόμενα εις δικαστικούς αγώνας ή ένεκεν άλλων λόγων, σπανίως επιτυγχάνουν του σκοπού»*.³¹³ Για τους Ελληνοαμερικανούς αντίθετα φαίνεται ότι τα κληροδοτήματα αποτελούσαν πόρους πάγιους και διαρκείς οι οποίοι με την ορθή αξιοποίηση μπορούσαν να στηρίξουν το έργο του Συλλόγου.

Καθοριστική ήταν και η στάση των Ελληνοαμερικανικών συλλόγων απέναντι στις τοπικιστικές διαφορές και τον ανταγωνισμό κοντινών κοινοτήτων. Το πρόβλημα ήταν

συμμετείχε και εκπρόσωπος του Τ.Σ. Αθηνών. Προέβλεπε την ίδρυση Τεγεατικού Νοσοκομείου στη θέση «Επισκοπή», εκκρεμούσε ωστόσο από το 1917. Νικ.. Μοραϊτης, *ό.π.*, σ. 771.

³¹⁰ Πρακτικά της Α' Γενικής Συνελεύσεως του Τ.Σ. Αθηνών, 28/05/1939, σ. 54-56, Αρχείο Τ. Σ. Αθηνών.

³¹¹ Πρακτικά της Β' Γενικής Τακτικής Συνέλευσης του Τ.Σ. Αθηνών, 29/03/1936, σ. 572, Αρχείο Τ.Σ. Αθηνών.

³¹² Ο Γεώργιος Ζαχαρόπουλος, για παράδειγμα, όριζε με διαθήκη που συνέταξε το 1916 τη διάθεση των εισοδημάτων της περιουσίας που είχε δημιουργήσει στην Αμερική μετά το θάνατο και της γυναίκας του για την προικοδότηση κάθε έτος μιας άπορης κοπέλας από τη Βαμβακού Λακωνίας. Η εκτέλεση της διαθήκης ωστόσο εφαρμόστηκε το 1950, είκοσι τρία χρόνια μετά το θάνατο του διαθέτη και δεκατέσσερα μετά το θάνατο της γυναίκας του. Νίκος Χ. Σταυρόπουλος, *Η Βαμβακού*, *ό.π.*, σ. 87-88.

³¹³ «Λογοδοσία των πεπραγμένων του Διοικητικού Συμβουλίου του Τεγεατικού Συνδέσμου», *Τεγεατικός Αστήρ*, Έτος Α', τχ. ΣΤ', Φεβρουάριος-Μάρτιος 1926, σ. 23.

έντονο στην περίπτωση των κοινοτήτων του δήμου Τεγέας οι οποίες από το 1883 είχαν συγκροτήσει τον Τεγεατικό Σύνδεσμο. Με το Νόμο των κοινοτήτων (ΔΝΖ) του 1912 με τον οποίο καταργήθηκαν οι πολυκοινοτικοί δήμοι και θεσπίστηκαν μεμονωμένοι δήμοι και κοινότητες άρχισαν να ανακύπτουν διάφορα ζητήματα γύρω από τη διαχείριση της περιουσίας του Τ.Σ. η οποία ήταν συγκεντρωμένη στην περιοχή της Παλαιάς Επισκοπής εντός της περιμέτρου της κοινότητας των Αχουρίων. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1920 βασικό σημείο τριβής μεταξύ του Τ.Σ. Αθηνών και της κοινότητας των Αχουρίων αποτελούσε η τετραήμερη εμποροπανήγυρη του Δεκαπενταύγουστου η οποία διεξαγόταν στην περιοχή υπό την αιγίδα του Συνδέσμου από το 1884. Τα Αχούρια διεκδίκησαν αρχικά τη μεταφορά της διεξαγωγής της εμποροπανήγυρης σε χώρο εντός των ορίων της κοινότητάς τους³¹⁴ ενώ στα μέσα της δεκαετίας προέβαλαν αξιώσεις πλήρους κάρπωσης του φόρου επί των πωλούμενων ζώων. Την εισπραξη του χρηματικού αυτού δικαιώματος που επιβλήθηκε με νομοθετική ρύθμιση, διεκδίκησε ο Τ.Σ. ακολουθώντας την πρακτική πολλών άλλων κοινωφελών σωματείων της ίδιας περιόδου σε μια προσπάθεια αναζήτησης συμπληρωματικών πόρων για τα σχεδιαζόμενα έργα και ειδικά αυτό της Οικοκυρικής Σχολής.³¹⁵ Οι παράλληλες όμως οικονομικές αξιώσεις της κοινότητας των Αχουρίων στερούσαν από τον Τ.Σ. τη δυνατότητα να διαχειριστεί εξολοκλήρου το σημαντικό αυτό έσοδο για την πραγματοποίηση έργων παντεγεατικής ωφελείας ενώ παράλληλα δημιουργούσε ρωγμές στην τεγεατική συνεργασία.³¹⁶ Το 1930 ο Τ.Σ. Αθηνών επέδωσε υπόμνημα στον πρωθυπουργό Βενιζέλο ζητώντας με νομοθετική ρύθμιση την προστασία της περιουσίας του Τ.Σ. στην περιοχή της Παλαιάς Επισκοπής μέσω της ίδρυσης ενός Αυτόνομου Κοινωφελούς Οργανισμού με το όνομα «Τεγέα» ο οποίος θα εισέπραττε και θα διαχειριζόταν αποκλειστικά αυτός το συγκεκριμένο φόρο.³¹⁷

³¹⁴ Πράξις 2^η του Δ.Σ. του Τ.Σ. Αθηνών, 2/05/1921, Αρχείο Τ. Σ. Αθηνών.

³¹⁵ Η ίδρυση του Κοινωφελούς Ταμείου Μαντινείας με το Νόμο 3327 από τις εισπράξεις του οποίου 50% προορίζονταν για κοινωφελή έργα της Τρίπολης και το υπόλοιπο 50% για τις λοιπές κοινότητες της περιοχής (μεταξύ αυτών και οι τεγεατικές κοινότητες, τα δικαιώματα των οποίων θα διαχειριζόταν ο Τ.Σ. Αθηνών) ενέπνευσε τη διοίκηση του Σωματείου να διεκδικήσει φόρο και για την εμποροπανήγυρη της Παλαιάς Επισκοπής. βλ. «Λογοδοσία των πεπραγμένων του Δ.Σ. του Τ.Σ. Αθηνών δια το έτος 1925», *Τεγεατικός Αστήρ*, Έτος Α', τχ. ΣΤ', Φεβρουάριος-Μάρτιος 1926, σ. 24-25.

³¹⁶ Σύμφωνα με Ν.Δ. του 1926 επιβλήθηκε φόρος 2% υπέρ του Τ.Σ. εκ του οποίου ο Τ. Σ. θα λάμβανε 30% για τις ανάγκες της Οικοκυρικής Σχολής, ενώ το υπόλοιπο 70% θα διανεμόταν στις υπόλοιπες κοινότητες με την κοινότητα Αχουρίων να παίρνει γενναία μερίδα. Με νέο όμως Νόμο του 1929 η Εμποροπανήγυρη της Επισκοπής μετονομαζόταν σε «Εμποροπανήγυρις Αχουρίων» και επιτρεπόταν στην κοινότητα Αχουρίων να επιβάλλει αυτή τον φόρο και να εισπράττει το 50% για έργα που θα εκτελούσε σε ακτίνα ενός χιλιομέτρου από την Επισκοπή αφήνοντας το υπόλοιπο 50% στον Τ.Σ. Αθηνών. Νικόλαος Δ. Μοραΐτης, *Ιστορία της Τεγέας*, ό.π., σ. 716-718, 736, 752, 782-783.

³¹⁷ Νικόλαος Δ. Μοραΐτης, *Ιστορία της Τεγέας*, ό.π., σ. 751-752.

Ο Τ.Σ. Αμερικής προσπάθησε πολλές φορές να δημιουργήσει ισορροπίες μεταξύ των κοινοτήτων και συνοικισμών του τέως δήμου Τεγέας, να εξαλείψει το στενό τοπικισμό και να υπερασπιστεί τη συνδεσμική ιδέα. Αν και η συγκρότησή του το 1926 στο Σικάγο συνοδεύτηκε επίσης από την ίδρυση και την παράλληλη λειτουργία δραστήριων εθνοτοπικών συλλόγων οι οποίοι εκπροσωπούσαν χωριστά τις κοινότητες της Τεγέας, η διοίκησή του απαρτιζόμενη από Τεγεάτες οι οποίοι ήταν χρόνια εγκατεστημένοι στην Αμερική και επαγγελματικά αποκατεστημένοι, έρχεται να υπερασπιστεί ένα διαφορετικό πρόγραμμα: τη γεωργική, πνευματική και κοινωνική ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής από την οποία μπορούν να αντλήσουν οφέλη και οι επιμέρους κοινότητες. Τα μέλη του Τ.Σ. Αμερικής μπορούσαν λοιπόν να συμμετέχουν ανάλογα με την καταγωγή τους στον Πατριωτικό Σύλλογο Πιαλιωτών εν Αμερική «Η Αλέα Αθηνά», στο Σύλλογο Ριζιωτών εν Σικάγω Αμερικής «Η Άγκυρα», στο Σύλλογο Μαγουλιωτών εν Σικάγω «Ο Άγιος Νικόλαος», το Σύλλογο Μαυρικιωτών Σικάγου «Ο Άγιος Γεώργιος», την εν Σικάγω Αδελφότητα Κερασίτσας, την εν Σικάγω Αδελφότητα Βουνανιωτών, την εν Αμερική Επιτροπή Γαρεατών ή το Σύλλογο Μανθυρέων (Καπαρελιωτών) και να χρηματοδοτούν το σχολείο, το υδραγωγείο και την εκκλησία της ιδιαίτερης πατρίδας τους. Ταυτόχρονα όμως ευαισθητοποιούνταν και για έργα κοινού συμφέροντος και μεγαλύτερης εμβέλειας τα οποία γνώριζαν ότι μπορούν να υποστηριχτούν μόνο με τη συνένωση των δυνάμεων και των κεφαλαίων τους, όπως την Οικοκυρική Σχολή θηλέων και τη Γεωργική Σχολή αρένων στην Παλαιά Επισκοπή. Η τάση ομοσπονδιοποίησης των Ελληνοαμερικανικών σωματείων που παρατηρείται στο Μεσοπόλεμο εκφράζεται στην περίπτωση της Αρκαδίας όχι μόνο με τη λειτουργία του Τεγεατικού Συνδέσμου υπό τη σκέπη του οποίου τίθενται οι μικρότεροι Τεγεατικοί σύλλογοι αλλά και με την Παναρκαδική Ομοσπονδία η οποία ιδρύεται το 1931 για να συντονίσει τη δράση των περισσότερων αρκαδικών σωματείων της Αμερικής και να υλοποιήσει φιλόδοξα έργα σε Αμερική και Αρκαδία (π.χ. Νοσοκομείο Τριπόλεως 1947-1950).³¹⁸ Η τάση αυτή οπωσδήποτε αντανακλά τις οικονομικές, κοινωνικές, μορφωτικές αλλαγές που έχουν βιώσει οι ελληνοαμερικανικές κοινότητες αλλά και την ωρίμανση της ίδιας της σωματειακής ιδέας.

---

³¹⁸ Πρωτοπόρες ομοσπονδίες υπήρξαν η «Παγκρητική Ένωση» (1929) και η Παναρκαδική (1931) ενώ μέχρι το 1947 ακολούθησαν: η Πανηπειρωτική, η Παμμεσηνική, η Πανηλειακή, η Παμμακεδονική, η Πανικαριακή, ο Παρροδιακός, η Παγχαϊκή, ο Παλλεσβιακός, η Παλλακωνική, η Ομοσπονδία των Στερεοελλαδιτών. Νικ. Δ. Μοραΐτης, *ό.π.*, σ. 804· Μπάμπης Μαλαφούρης, *ό.π.*, σ. 200-201.

Επιδιώκοντας λοιπόν οι Τεγεάτες της Αμερικής την ομόνοια στο εσωτερικό του Συλλόγου τους και τη συνεργασία τους για τους κοινωφελείς σκοπούς προέβλεψαν στο καταστατικό τους την ισότιμη εκπροσώπηση και των δεκαοκτώ κοινοτήτων και συνοικισμών της Τεγέας στο Διοικητικό Συμβούλιο με δύο μέλη.³¹⁹ Στην περίπτωση αντίθετα του Τ.Σ. Αθηνών δεν υπήρχε αντίστοιχη ρύθμιση σε καμία αναθεώρηση του δικού τους καταστατικού³²⁰ γεγονός για το οποίο το 1931 ο Τ.Σ. Αθηνών είχε δεχθεί κριτική από τα μέλη του.³²¹ Η διεκδίκηση των διοικητικών θέσεων κατεξοχήν από μέλη τα οποία κατάγονταν από τις δύο μεγάλες και γειτονικές κοινότητες, τα Αχούρια και το Πιαλί, θεωρούνταν ότι τροφοδοτούσε τον ανταγωνισμό και δυσχέραινε τη συνεργασία των τεγεατικών κοινοτήτων. Οι Ελληνοαμερικανοί απαίτησαν αρκετές φορές από τον αδελφό Σύνδεσμο να επιτρέψει στα όργανα της διοικήσεώς του τη συμμετοχή εκπροσώπων και από μικρότερες κοινότητες. Το 1928, για παράδειγμα, κατόπιν αιτήματος του Τ.Σ. Αμερικής τρία μέλη της εννεαμελούς εφορευτικής επιτροπής που ήταν υπεύθυνη για τα συνδεδασμένα ιδρύματα στην Παλαιά Επισκοπή αντικαταστάθηκαν με νέα πρόσωπα προκειμένου να εκπροσωπηθούν και τα χωριά της δυτικής Τεγέας (Βουνό, Στρίγκο και Κερασίτσα).³²²

Οι πιέσεις για τροποποίηση του καταστατικού του Τ.Σ. Αθηνών εντάθηκαν στα τέλη του Μεσοπολέμου όταν ο ανταγωνισμός των κοινοτήτων έγινε πιο έντονος. Το 1939 στη Γενική Συνέλευση του Τ.Σ. υποβλήθηκε πρόταση αλλαγής της σύνθεσης του Δ.Σ. από τον παλιννοστούντα Γ. Ι. Νικολόπουλο, ο οποίος ήταν μεταξύ των ιδρυτών του Τ.Σ. Αμερικής και πρώτος Γενικός Γραμματέας αυτού το 1926.³²³ Αν και καταγόμενος από τα Αχούρια, ο Νικολόπουλος είχε πρωτοστατήσει στην αντιπροσώπευση όλων των κοινοτήτων του τέως δήμου Τεγέας στο σύλλογο της

---

³¹⁹ Σύμφωνα με το άρθρο 5 του καταστατικού του Τ.Σ. Αμερικής το Διοικητικό Συμβούλιο αποτελούνταν από 36 μέλη, δύο από κάθε Τεγεατική κοινότητα (Αχουρίων, Πιαλίου, Ριζών, Κερασίτσας, Στρίγκο, Μαγούλας, Γιοκαρέϊκων, Δεμίρη, Ψηλής Βρύσης/Μάνεση, Μείμέτ-Αγά/Γαρέας, Ιμβραήμ-Εφέντη/Επισκοπής, Αγίου Σώστη, Ομέρ-Τσαούση,/Άκρας, Καμαρίου, Βουνού, Τσίβα, Μαυρικού, Μανθουρέας/Καπαρελίου. Νικόλαος Δ. Μοραΐτης, *Ιστορία της Τεγέας*, ό.π., σ. 807-808.

³²⁰ Με την τροποποίηση του 1930 το Διοικητικό Συμβούλιο περιλάμβανε δεκαέξι μέλη (τον Πρόεδρο, Αντιπρόεδρο, Γραμματέα, Ταμία και δώδεκα Συμβούλους) οι οποίοι εκλέγονταν κατά πλειοψηφία (άρθρο 7 και 17). *Καταστατικόν του Τεγεατικού Συνδέσμου, Ιδρυθέντος τω 1883*, Αθήνα, Τυπογραφείο Δ. Ν. Σκριβάνου, 1930, Αρχείο Τ. Σ. Αθηνών.

³²¹ Βλ. απάντηση της διοίκησης στη μομφή του Δ. Βούτση ότι δεν εκλέγονται μέλη στο Δ.Σ. Αθηνών εξ όλων των χωρίων της Τεγέας. Πρακτικά της Α' Τακτικής Γεν. Συνέλευσης, 10/05/1931, σ. 114, Αρχείο Τ. Σ. Αθηνών.

³²² Πρακτικόν Συνεδριάσεως του Δ. Σ. του Τ.Σ. Αθηνών της 30^{ης}/10/1928, Αρχείο Τ. Σ. Αθηνών.

³²³ Ο καθηγητής Γ. Ι. Νικολόπουλος είχε ζήσει στο Σικάγο λόγω σπουδών και είχε πρωτοστατήσει μαζί με τον αδελφό του Χρ. Ι. Νικολόπουλο (επιχειρηματία), τους αδελφούς Νικ. Σαλόπουλο (γιατρό και τέως Πρόξενο της Ελλάδας) και Κων/νο Σαλόπουλο (φαρμακοποιό), τον Αντ. Κανελλόπουλο-Μπούρα (έμπορο), τον Δημ. Ν. Κωστόπουλο (δημοσιογράφο) και τον Δημ. Ν. Κογιώνη (πρωτεργάτη του πρώτου Τ.Σ. Αμερικής) στην ανασύσταση του Τ.Σ. το 1926. Νικ. Μοραΐτης, ό.π., σ. 807, 844-845.

Αμερικής και είχε την εμπειρία της αποτελεσματικής διοίκησης αυτού και της αρμονικής συνεργασίας των μελών του. Εισηγήθηκε λοιπόν την αύξηση των συμβούλων του Δ.Σ. του Τ.Σ. Αθηνών σε είκοσι τέσσερις, εκ των οποίων οι είκοσι εκλεγμένοι τακτικοί σύμβουλοι θα προέρχονταν από είκοσι κοινότητες και οικισμούς της Τεγέας και οι τέσσερις θα εκλέγονταν «αριστίνδην», άνευ περιορισμού καταγωγής. Την ίδια εικοσιτετραμελή σύνθεση θα ακολουθούσε η διοριζόμενη από το Δ.Σ. εφορευτική επιτροπή, αρμόδια για την επίβλεψη των συνδεσμικών ιδρυμάτων στην Τεγέα. Ο Νικολόπουλος θεωρούσε την πολυμελή σύνθεση δημοκρατική και επιβεβλημένη προκειμένου να σταματήσουν τα παράπονα των Τεγεατών και να επιλυθούν πολυσχιδή ζητήματα που απασχολούσαν χρόνια το Σύλλογο. Προσδοκούσε επίσης ότι με αυτό τον τρόπο θα κινητοποιούνταν η συμμετοχή όλο και περισσότερων μελών στις γενικές συνελεύσεις.³²⁴ Επιμένοντας στην πρότασή του αυτή υπέβαλε το σχέδιο τροποποίησης του καταστατικού και στη Γενική Συνέλευση του 1940.³²⁵ Οι προτάσεις του φαίνεται ότι επηρέασαν το νέο καταστατικό το οποίο ψηφίσθηκε μετά τον πόλεμο και το οποίο προέβλεπε μια νέα εξελιγμένη μορφή διοίκησης, αντιπροσωπευτική σε μεγαλύτερο βαθμό από τις προηγούμενες των τεγεατικών κοινοτήτων με αρκετούς ωστόσο περιορισμούς.³²⁶ Χρειαζόταν σίγουρα αρκετά χρόνια ώστε να αρχίσει να αμφισβητείται η πρωτοκαθεδρία των μεγάλων κοινοτήτων και κυρίως των Αχουρίων (μετέπειτα Σταδίου) στην κατάληψη των διοικητικών αξιωμάτων και να ξανακερδηθεί έτσι η κλονισμένη πλέον εμπιστοσύνη των αποδήμων απέναντι στις διοικήσεις του Τ.Σ. Αθηνών η οποία εκδηλωνόταν με την απροθυμία οικονομικής συνεισφοράς. Είναι χαρακτηριστικό ότι το νέο Δ.Σ. του Τ.Σ. Αθηνών το οποίο αναδείχθηκε βάσει του τροποποιημένου καταστατικού το 1948, πιεζόμενο οικονομικά, αποδύθηκε σε μια εκστρατεία ενημέρωσης και προσέγγισης του Τ.Σ. Αμερικής προκειμένου να διαλύσει την εδραιωμένη πλέον αντίληψή τους ότι «ο Σύνδεσμος εργάζεται μόνον υπέρ των Σταδιωτών».³²⁷

³²⁴ Πρακτικά της Α' Γενικής Συνελεύσεως του Τ.Σ. Αθηνών, 28/05/1939, σ. 47-49, Αρχείο Τ. Σ. Αθηνών.

³²⁵ Πρακτικά της Α' Γενικής Συνελεύσεως του Τ.Σ. Αθηνών, 23/06/1940, σ. 117-120, Αρχείο Τ.Σ. Αθηνών.

³²⁶ Πρόκειται για την τροποποίηση του 1947 σύμφωνα με την οποία στη νέα διοίκηση συμμετείχαν δεκαπέντε σύμβουλοι (άρθρο 8), οι οποίοι εκλέγονταν ως εξής: επτά εκλέγονταν κατά πλειοψηφία εκ των μελών του Συνδέσμου τα οποία είχαν έως τότε διατελέσει σε οποιοδήποτε αξίωμα του Δ.Σ., πέντε εκ των μελών τα οποία δεν είχαν ποτέ αναλάβει κάποιο αξίωμα στο Δ.Σ. και οι υπόλοιποι τρεις σύμβουλοι εκλέγονταν κατά πλειοψηφική σειρά από τις κοινότητες που δεν είχαν εξασφαλίσει εκπροσώπηση στο συγκεκριμένο Δ.Σ. (άρθρο 9). Πρακτικά Εκτάκτου Γενικής Συνελεύσεως του Τ.Σ. Αθηνών, 07/05/1947, σ. 307-308, Αρχείο Τ. Σ. Αθηνών.

³²⁷ Πρακτικόν Συνεδριάσεως του Δ. Σ. του Τ.Σ. Αθηνών της 20^{ης}/05/1948, Αρχείο Τ. Σ. Αθηνών.

Όσον αφορά το φόρο της εμποροπανήγυρης η θέση του Τ.Σ. Αμερικής ήταν ανεπιφύλακτα υπέρ της πλήρους κάρπωσης του από τον αθηναϊκό Σύνδεσμο. Συμφωνούσε επίσης με τη μετατροπή του Τ.Σ. σε Αυτόνομο Οργανισμό θεωρώντας ότι έτσι διαφυλάσσεται η συνδεδεσμένη περιουσία.³²⁸ Υπερασπιζόμενοι την αρμονική διαβίωση των τεγεατικών κοινοτήτων οι Ελληνοαμερικανοί τοποθετήθηκαν και στο ζήτημα της αλλαγής των τοπωνυμίων των τεγεατικών κοινοτήτων το 1935.³²⁹ Με παρεμβάσεις τους τάχθηκαν εναντίον της διεκδίκησης από τις κοινότητες Πιαλί και Ιμπραήμ Εφέντη των ονομάτων Τεγέα και Επισκοπή τα οποία θεωρούνταν ταυτισμένα με την κοινή τεγεατική ιστορία και το συνδεδεσμένο έργο.³³⁰ Ο φόβος πάντως ότι η μετονομασία των κοινοτήτων και η στέρηση του φόρου θα διέλυναν το Σύνδεσμο αργά ή γρήγορα έκανε τους Ελληνοαμερικανούς στα τέλη της δεκαετίας απαισιόδοξους ως προς το μέλλον του αποθαρρύνοντας τις δωρεές τους προς αυτόν. Το 1935, για παράδειγμα ο ομογενής Αδάμ Αθαν. Αδαμόπουλος, Μεγάλος Ευεργέτης του Τ.Σ. Αθηνών,³³¹ αποφάσισε να χρηματοδοτήσει την ανέγερση ενός Γυμναστηρίου στο χωριό του το Πιαλί και όχι στην Παλαιά Επισκοπή όπου ήταν συγκεντρωμένη η συνδεδεσμένη περιουσία φοβούμενος ότι αν διαλυόταν ο Σύνδεσμος, η κοινότητα Αχουρίων θα καρπωνόταν τη δωρεά του.³³² Η ρύθμιση από το κράτος του ζητήματος των τοπωνυμίων της Τεγέας το 1940 και η αποδοχή της συνδεδεσμένης εισήγησης περί μετονομασίας του Πιαλίου σε «Αλέα» και των Αχουρίων σε «Στάδιον» βρήκε σύμφωνους τους Ελληνοαμερικανούς οι οποίοι είχαν θέσει ως μία εκ των προϋποθέσεων για την περαιτέρω υλική ενίσχυση του συνδεδεσμένου έργου τη διατήρηση του ονόματος «Τεγέα» ως δηλωτικού όλης της περιοχής.³³³

Η διάδοση που είχαν οι οργανωτικές ιδέες και πρακτικές των ομογενών στο Μεσοπόλεμο διαφαίνεται από την άμιλλα που δημιουργήθηκε μεταξύ των

---

³²⁸ Βλ. πληροφορία για υπόμνημα του Τ.Σ. Αμερικής προς το Νομάρχη Αρκαδίας το 1938 περί μετατροπής του Τ.Σ. σε Αυτόνομο Οργανισμό. Η πρόταση αυτή είχε συζητηθεί και από τον Τ.Σ. Αθηνών, είχε ωστόσο απορριφθεί λόγω του φόβου κρατικοποίησης των συνδεδεσμένων ιδρυμάτων στο μέλλον. Πρακτικά της 56^{ης} Συνεδρίας του Δ.Σ. του Τ.Σ. της 16^{ης}/11/1938, Αρχείο Τ. Σ. Αθηνών.

³²⁹ Όταν αντίθετα η ονοματοδοσία της κοινότητας δεν ήταν διαφιλονικούμενη, οι Ελληνοαμερικανοί έκριναν τους συλλόγους τους αναρμόδιους να αποφασίσουν. Η Αδελφότης Αραχωβιτών «Αι Καρυαί» της Γκαστόνια, για παράδειγμα, αρνήθηκε να αναμειχθεί στο ζήτημα της μετονομασίας της Αράχωβας Λακωνίας το οποίο θεώρησε υπόθεση του κοινοτικού συμβουλίου. *Ο Σπαρτιάτης* 27/03/1927.

³³⁰ Βλ. επιστολή του Ελληνοαμερικανού Αδάμ Αδαμόπουλου ο οποίος αν και καταγόταν από την κοινότητα Πιαλίου δεν υποστήριζε τις αξιώσεις της ως προς το όνομα. Πρακτικά της 64^{ης} Συνεδρίας του Δ.Σ. του Τ.Σ. της 10^{ης}/11/1935, σ. 41, Αρχείο Τ. Σ. Αθηνών.

³³¹ Νικόλαος Δ. Μοραΐτης, *Ιστορία της Τεγέας*, ό.π., σ. 848-849.

³³² Πρακτικά της 63^{ης} Συνεδρίας του Δ.Σ. του Τ.Σ. της 13^{ης}/09/1935, σ. 36-37, Αρχείο Τ. Σ. Αθηνών.

³³³ Πρακτικά της 75^{ης} Συνεδρίας του Δ.Σ. του Τ.Σ. της 07^{ης}/10/1940, σ. 166-170, Αρχείο Τ. Σ. Αθηνών. Βλ. Β.Δ. «Περί μετονομασίας Δήμων, Κοινοτήτων και συνοικισμών», 28/08/1940, ΦΕΚ, τχ.Α, φ.271, 3/09/1940.

μεταναστευτικών κοινοτήτων της Πελοποννήσου ως προς τη συγκρότηση συλλόγων, τη διενέργεια εράνων και τη δρομολόγηση κοινοτικών έργων. Δυναμικές αδελφότητες αποδήμων που υλοποιούσαν έργα στη γενέτειρά τους και ενθάρρυναν την τοπική ανάπτυξη, υποκινούσαν διπλανές κοινότητες να ακολουθήσουν το παράδειγμά τους και να τους συναγωνισθούν ως προς το αποτέλεσμα. Το οδικό πρόγραμμα των Βασσαραίων Λακωνίας τη δεκαετία του 1920 βρήκε πολλούς μιμητές στα χωριά της Λακωνίας και αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για ανάλογες προσπάθειες και της μεταπολεμικής περιόδου.³³⁴ Ήδη το 1922 ο αθηναϊκός Σύλλογος «Διόνυσος» προθυμοποιούνταν να καθοδηγήσει βάσει της δικής του εμπειρίας από τη συνεργασία του με τους απόδημους της Βοστώνης, τους εν Αμερική Τσιντζινο-Ζουπενιώτες στη δρομολόγηση της διάνοιξης του κοινοτικού δρόμου. Οι τελευταίοι είχαν ήδη συλλέξει ένα σημαντικό κεφάλαιο, αδυνατούσαν ωστόσο να το αξιοποιήσουν προς όφελος της γενέτειρας.³³⁵ Μεταναστευτικοί και τοπικοί σύλλογοι κυρίως των νομών Λακωνίας και Αρκαδίας καλούνταν να διδαχτούν από τους πρωτοπόρους, να δεχτούν μαθήματα όσον αφορά τον τρόπο κινητοποίησης των αποδήμων τους, συντονισμού των έργων, διαφανούς διαχείρισης των οικονομικών. Το 1930 η ΑΧΕΠΑ εντυπωσιασμένη από *«την σημειουμένην εσωτερικήν αναδημιουργικήν εργασίαν και ιδίως την ευγενή άμιλλα μεταξύ των Κοινοτήτων των διαφόρων επαρχιών»* καθιέρωνε ετήσιο έπαθλο ύψους χιλίων δολαρίων *«υπέρ των Κοινοτήτων εκείνων αίτινες θα παρουσιάσουν προόδους και γενικωτέραν εκπολιτιστικήν, εξυγιαντικήν, εξωραϊστικήν και συγκοινωνιακήν δράσιν, συνδεδασμένην μετά της προσωπικής εργασίας των κατοίκων»*.³³⁶ Δύο βραβεία ύψους πενήντα και είκοσι πέντε χιλιάδων δραχμών αντίστοιχα θα απονέμονταν στις δύο κοινότητες που θα επέλεγε η Ακαδημία Αθηνών λαμβάνοντας υπόψη τις εκθέσεις των Νομαρχών του κράτους. Με την πρωτοβουλία αυτή το σωματείο επιβράβευε την εκσυγχρονιστική κίνηση που είχε ξεκινήσει στην ελληνική επαρχία, παρακολουθούσε και ενθάρρυνε την εξέλιξή της. Βεβαίως η κινητοποίηση στο Μεσοπόλεμο των αμερικανικών συλλόγων όχι μόνο δεν ακύρωνε τον κρατικό παράγοντα αλλά αντίθετα υποκινούσε την εμπλοκή του. Η συνέργεια κράτους και κοινότητας ήταν επιβεβλημένη καθώς τα τεχνικά έργα τα οποία χρηματοδοτούνταν από τους απόδημους χρειάζονταν

---

³³⁴ Βλ. για παράδειγμα «Το δρόμο των 100 ημερών», το δρόμο δηλαδή Λεωνιδίου-Κοσμά-Σκάλα Λακωνίας ο οποίος υλοποιήθηκε το 1951 από τους κατοίκους του Κοσμά Κυνουρίας με τη συνδρομή του κράτους αλλά κυρίως του συλλόγου Κοσμιτών Αμερικής. Η προσπάθεια καταγράφηκε και σε φιλμ. <http://poulihragr.blogspot.com/search/label/%CE%9A%CE%9F%CE%A3%CE%9C%CE%91%CE%A3> (Τελευταία πρόσβαση 10/12/2018)

³³⁵ *Ο Μαλεβός*, αρ. 17, Αύγουστος 1922, σ. 8.

³³⁶ *Νεολόγος Πατρών* 12/05/1930.

συμπληρωματικές εργασίες για να λειτουργήσουν και συντήρηση για να αντέξουν στο χρόνο.

Το μέγεθος της οργανωτικής πείρας και των διαχειριστικών ικανοτήτων των διοικήσεων των συλλόγων σε Ελλάδα και Αμερική, η ισχύς των προσωπικοτήτων, το εύρος των κοινωνικών διασυνδέσεων, πολιτικών δικτύσεων και των προσωπικών σχέσεών τους και ο βαθμός της διεθνικής συνεργασίας και επικοινωνίας αποτελούν ορισμένες από τις παραμέτρους οι οποίες μπορούν να εξηγήσουν την αποτελεσματικότητα της κινητοποίησης των αποδήμων για λογαριασμό της ιδιαίτερης πατρίδας τους. Σε αρκετές περιπτώσεις μεταναστευτικές κοινότητες οι οποίες διέθεταν ισχυρό αριθμό αποκατεστημένων οικονομικά και κοινωνικά αποδήμων, παρουσίασαν πράγματι μεγάλη καθυστέρηση αν όχι αποτυχία στην υλοποίηση των σχεδιαζόμενων έργων τους γεγονός που καταδεικνύει ότι η ευαισθητοποίηση των αποδήμων από μόνη της δεν αρκούσε για να οδηγήσει σε απτά αποτελέσματα. Το υδρευτικό σχέδιο, για παράδειγμα, που έθεσε το Λεβίδι της Αρκαδίας καθυστέρησε περίπου τριάντα χρόνια να υλοποιηθεί. Η Αδελφότητα Λεβιδιωτών Αμερικής «Η Πρόοδος» η οποία συγκροτήθηκε το 1924 στο Σικάγο, δεν σημείωσε καμία ουσιαστική παρέμβαση για λογαριασμό της γενέτειρας μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο παρά τις προσπάθειες του προέδρου της να κινητοποιήσει και σε άλλες Πολιτείες τους ομογενείς και να τους εγγράψει ως μέλη της. Η συμμετοχή των Λεβιδιωτών και σε άλλους αρκαδικούς Συλλόγους οι οποίοι λειτουργούσαν ανταγωνιστικά (π.χ. στον Άγιο Φραγκίσκο), η απουσία ενός συλλόγου ή μιας ισχυρής προσωπικότητας στην πατρίδα η οποία θα μπορούσε να τους κινητοποιήσει συνέβαλαν στο να χαθεί χρόνος μέχρι την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης και οι απόδημοι να περιοριστούν σε εθιμοτυπικές εκδηλώσεις και σε δράσεις εστιασμένες στην κοινότητα εγκατάστασης.³³⁷ Μετά τον Πόλεμο με την ανάδειξη νέου προέδρου με μακρά διοικητική πείρα σε διάφορα αξιώματα ομογενειακών σωματείων το θέμα ανακινήθηκε. Με προσωπικές περιόδεις στις κοινότητες των Λεβιδιωτών στις ανατολικές και νοτιοδυτικές Πολιτείες το προεδρείο κατάφερε να συλλέξει 70.000 δολάρια μέχρι το 1948. Διατεθειμένο να προσφέρει 100.000 δολάρια για ένα έργο το οποίο κοστολογούνταν στα 180.000 δολάρια, το προεδρείο με ταξίδια στην Ελλάδα και επαφές με Αρκάδες πολιτικούς παράγοντες

---

³³⁷ Είναι χαρακτηριστικό ότι η τρίμηνη περιόδεια στην Αμερική το 1935 του Αλέξανδρου Παπαναστασίου ο οποίος είχε καταγωγή από το Λεβίδι, δεν φαίνεται να αξιοποιήθηκε από την Αδελφότητα για την προώθηση της ύδρευσης της κοινότητας. *Η Εκπλήρωση ενός ονείρου Αδελφότητας Λεβιδιωτών Αμερικής*, Σικάγο Ιλινόις, 1974, σ. 26-32. (ΓΑΚ Αρκαδίας)

εξασφάλισε την ένταξή του στο σχέδιο Μάρσαλ και τη συγχρηματοδότησή του από το ελληνικό κράτος. Με τη βοήθεια και της Αδελφότητας Λεβιδιωτών Αθηνών που συγκροτήθηκε μεταπολεμικά η σύμβαση κατασκευής του υδρευτικού έργου υπογράφηκε το 1952 και παραδόθηκε το 1955.³³⁸

Η σημασία της συνεργασίας και της εμπιστοσύνης μεταξύ των συλλόγων και των επιτροπών σε Ελλάδα και Αμερική υπήρξε καθοριστική για την επιτυχή έκβαση των σχεδίων. Η δυσκολία συντονισμού των έργων, παρακολούθησης της πορείας τους και ελέγχου της ποιότητάς τους από απόσταση, ειδικά όταν δεν υπήρχαν τοπικές αντιπροσωπείες των αποδήμων, ενθάρρυνε αν όχι την κατάχρηση των πόρων και των εξουσιών οπωσδήποτε το κλίμα καχυποψίας. Στη Λυκούρια της Αχαΐας, η τοπική Επιτροπή η οποία είχε επιφορτισθεί με την κατασκευή του υδραγωγείου το 1930 ενεπλάκη σε διαφωνίες ως προς τη χάραξη του έργου και σε εργολαβικές ατασθαλίες δυσαρεστώντας τους Ελληνοαμερικανούς χρηματοδότες. Ο Σύλλογος του Σικάγο με δεκαπενταετή δράση και ένα αποθεματικό δεκαεπτά χιλιάδων δολαρίων το οποίο διέθεσε για τις ανάγκες του έργου κατηγορούσε την επιτροπή για πλημμελή επίβλεψη, ασύνετη διαχείριση και απροθυμία συνεργασίας μαζί τους. Η δυσκολία επικοινωνίας μεταξύ Αμερικής και κοινότητας διαφαίνεται από τις συκοφαντικές κατηγορίες και τις υβριστικές αναφορές που μεταφέρονταν στον τοπικό τύπο.³³⁹

Βεβαίως ακόμα και όταν ήταν ισχυροί οι εθνοτοπικοί δεσμοί, η κοινοτική αλληλεγγύη και η διεθνική θεσμική επικοινωνία, από μόνοι τους και πάλι δεν επαρκούσαν για την υλοποίηση των κοινοτικών έργων όταν οι πόροι ήταν ελλιπείς. Το κοινωνικό κεφάλαιο δεν μπορούσε σίγουρα να υποκαταστήσει τους οικονομικούς και μορφωτικούς πόρους, μπορούσε απλώς να τους ενισχύσει με τις εθελοντικές προσπάθειες των συμμετεχόντων και να τους κατευθύνει προς όφελος της κοινότητας.³⁴⁰

---

³³⁸ Για το ζήτημα της ύδρευσης βλ. το επετειακό λεύκωμα *Η Εκπλήρωση ενός ονείρου Αδελφότητας Λεβιδιωτών Αμερικής*, ό.π., σ. 16-102.

³³⁹ *Καλάβρυτα* 13/11/1930, 20/11/1930, 11/12/1930, 18/12/1930, 12/08/1931, 26/8/1931, 2/09/1931. *Νεολόγος Πατρών* 2/08/1929.

³⁴⁰ Al.Portes, P. Landolt, "Social Capital: Promise and Pitfalls", ό.π., σ. 546-547.

6. Το προφίλ του Ελληνοαμερικανού ευεργέτη

Η κινητοποίηση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και η συγκέντρωση των «αμερικανικών κεφαλαίων» για τα έργα του Μεσοπολέμου δεν ήταν ούτε εύκολη ούτε απρόσκοπτη. Χρειαζόταν να επιστρατευθούν τοπικές επιτροπές, αθηναϊκοί σύλλογοι και μέσω του τοπικού Τύπου και των συνδεσμικών περιοδικών να ευαισθητοποιηθούν οι απόδημοι στο ζήτημα της υστέρησης της γενέτειρας και να πιεσθούν να συνεισφέρουν οικονομικά. Με δεδομένο ότι οι μεταναστευτικές κοινότητες της Αμερικής δεν είχαν να αναδείξουν πολλούς ευκατάστατους επιχειρηματίες οι οποίοι θα μπορούσαν να αναλάβουν εξ ολοκλήρου το κόστος των σχεδιαζόμενων έργων, κάθε σύλλογος προσδοκούσε τόσο «το τάλαντον του πλουσίου» όσο και «τον οβολόν της χήρας».³⁴¹ Και οι δύο κατηγορίες βαρύνονταν από την ηθική υποχρέωση αποπληρωμής του «χρέους της κοινοτικότητας» και κινδύνευαν να χαρακτηρισθούν «αχάριστοι» και να περιφρονηθούν από τη διεθνική κοινότητα αν δεν ανταποκρίνονταν στις ανάγκες της πατρίδας.³⁴² Φυσικά η ομάδα των πετυχημένων οικονομικά μεταναστών ήταν αυτή η οποία δεχόταν και τις μεγαλύτερες πιέσεις να συνεισφέρει και μέσω αυτής της συμβολικής πρακτικής να κατακυρώσει τον πλούτο που απέκτησε στο εξωτερικό και να επανενταχθεί στους κόλπους της κοινότητας. Υπό την επιρροή μιας παραδοσιακής αντίληψης για το χρήμα που είχε αποκτηθεί «κάπου αλλού», η ηθική καταξίωση της νέας οικονομικής και κοινωνικής δύναμης των αυτοδημιούργητων μεταναστών της Αμερικής μπορούσε να επιτευχθεί μέσα από πρακτικές αναγνωρίσιμες από την κοινότητα, όπως οι δωρεές και οι ευεργεσίες.³⁴³ Τις αντιλήψεις αυτές εξέφραζε και ο Τ.Σ. Αθηνών απέναντι στους αποδήμους της Τεγέας: «[Μ]εταξύ αυτών [των εν Αμερική συμπατριωτών μας] υπάρχουσι αναρίθμητοι οι εύποροι, πλείστοι δε οι μυθωδώς πλούσιοι ώστε το ταπεινόν ποσόν το απαιτούμενον προς εκπλήρωσιν των σκοπών του ημετέρου Συνδέσμου και δι' ων η ιδιαίτερα μας πατρίς θέλει τα μέγιστα βοηθηθή εις την πρόοδόν της, να θεωρήται δια τούτους μικροτάτη χειρονομία, ενώ αφ' ετέρου δια της χειρονομίας ταύτης θέλουσιν ούτοι εξασφαλίσει υπέρ αυτών την αιωνίαν ευγνωμοσύνην του πληθυσμού ταύτης, θέλουσι δε αι πράξεις των είσθαι αι διαπρύσιοι κήρυκες της εις αυτούς οφειλομένης τιμής, η δε Θεοτόκος η ευλογούσα το όλον έργον του Συνδέσμου, ευλόγως θέλει κρατύνη τούτους εν υγεία και ευτυχία, θέλει δε αναμφισβητήτως

³⁴¹ Ο Σπαρτιάτης 16/09/1928.

³⁴² Jørgen Carling, "The Human Dynamics of Migrant Transnationalism", *ό.π.*, σ. 1457-1460.

³⁴³ Για τους τρόπους νομιμοποίησης του «ομογενούς πλούτου» και το ρόλο των συλλόγων βλ. Χάρης Εξερχόγλου, «Κοινωνική ιεραρχία, ιδεολογία και εθνική ταυτότητα: το νόημα της ίδρυσης της Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας 'Αγαπάτε αλλήλους'», *Ιστορικά* 22, Ιούνιος 1995, σ. 85-118.

ανταποδότη αυτοίς πολλαπλασίως τας θυσίας των ταύτας, πάντες δε όσοι θέλουσι πληροφορηθή τα αισθήματα της φιλαλληλίας των μετά σεβασμού και απείρου τιμής θέλουσι τους περιβάλλει».³⁴⁴

Ο ωφελιμιστικός χαρακτήρας του πλούτου καθώς και η ματαιότητα που του αποδιδόταν, μπορούσε να συγκρατηθεί μόνο μέσα από τη διάθεσή του για τις ανάγκες της κοινότητας. Ο «εξαγνισμός» μπορούσε να επέλθει μέσα από τη συλλογική προσφορά.³⁴⁵ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται η κριτική που ασκούσαν οι κάτοικοι του Παγκρατίου Καλαβρύτων για το συμπατριώτη τους Ηράκλειο, τον πανίσχυρο «βασιλέα των εστιατορίων του Σικάγο». Η τοπική εφημερίδα *Καλάβρυτα* είχε επιχειρήσει στα τέλη της δεκαετίας του 1920 να διεγείρει τη φιλοτιμία του απέναντι στις υδρευτικές ανάγκες της κοινότητας καταγωγής του με ένα άρθρο αφιερωμένο στη λαμπρή επαγγελματική σταδιοδρομία του στην Αμερική και το ταπεινό ξεκίνημα του ως «πλανόδιου εμβλωματή» στα χωριά της Αχαΐας. Η σύνδεση ανάμεσα στο ταπεινό παρελθόν του και το λαμπρό παρόν που απολάμβανε, στόχευε στην υπενθύμιση του ηθικού χρέους του προς την κοινότητα που τον ανέδειξε. Γρήγορα όμως η εφημερίδα υιοθέτησε ένα λόγο πιο σκληρό ο οποίος τόνιζε τη ματαιότητα μιας δόξας η οποία δεν νομιμοποιούνταν από το κοινωνικό σύνολο. «*Ημείς οι Παγκραταίοι δεν έχομεν ανθρώπους εις την Αμερικήν; Δυστυχώς ή ευτυχώς έχομεν. Αρκεί ν' αναφέρωμεν μόνον το όνομα του Ρακλείου (sic), ο οποίος αποτελεί μίαν δόξαν όχι μόνον για το Παγκράτι, αλλά για ολόκληρον τον Ελληνισμόν της Αμερικής. Δόξαν όμως σχεδόν ακαδημαϊκήν, διότι ποτέ μέχρι σήμερον δεν είδομεν μίαν γενναίαν χειρονομίαν του*».³⁴⁶ Από τις σελίδες της πάντως δεν έλειψε και το εκκλησιαστικό κήρυγμα για την «καλή χρήση του πλούτου». Στην παρέμβαση του τοπικού εφημερίου της κοινότητας Παγκρατίου η ιδιοτελής χρήση του πλούτου αντιμετωπιζόταν ως αμαρτία και η μεταστροφή της τύχης ως θεία τιμωρία. Σύμφωνα με αυτή την εκκλησιαστική ερμηνεία η κτήση του χρηματικού πλούτου έπαυε να συνιστά αμαρτία μόνο αν ένα μέρος του διατίθετο πρόθυμα για τις ανάγκες της κοινότητας.³⁴⁷

³⁴⁴ Πρακτικά Α' Τακτικής Γεν. Συνέλευσης των μελών του Τ.Σ. του 1928, 17/03/1928. Αρχείο Τ.Σ. Αθηνών.

³⁴⁵ Δημήτρης Αρβανιτάκης, «Ευεργετισμός: Δεδομένα και προβλήματα», στο Δημ. Αρβανιτάκης (επιμ.), *Το φαινόμενο του ευεργετισμού στη Νεότερη Ελλάδα*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2006, σ. 18.

³⁴⁶ *Καλάβρυτα* 24/07/1930. Το παράθεμα στο φύλλο της 14ης/09/1930.

³⁴⁷ Βασίλης Κρεμμυδάς, «'Καθ' ον καιρόν η βιομηχανία αναγεννάται εν Ελλάδι, πρόπον έκρινα να συνδράμω την Σχολήν σας...': Οικονομικές και κοινωνικές προϋποθέσεις της ευεργεσίας», στο Δημ. Αρβανιτάκης (επιμ.), *Το φαινόμενο του ευεργετισμού στη Νεότερη Ελλάδα*, ό.π., σ. 94.

Αν και προαιρετικές λοιπόν, οι «αμερικανικές» δωρεές καθίσταντο επιτακτικές για τη διατήρηση της φήμης των μεταναστών ως καλών και πετυχημένων πατριωτών μέσω της δημοσίευσης των ονομαστικών καταλόγων των δωρητών και των ποσών που προσέφεραν κατά αύξουσα σειρά. Οι κατάλογοι υποβάλλονταν σε εξονυχιστικό έλεγχο και τα ονόματα τα οποία απουσίαζαν, σχολιάζονταν δημοσίως σε μια προσπάθεια άσκησης πίεσης σε όλους τους απόδημους να συνεισφέρουν. Με δεδομένο το διεθνικό κοινό των τοπικών εφημερίδων και περιοδικών, τέτοιες ονομαστικές αναφορές εξέθεταν όχι μόνο τους ίδιους τους μετανάστες στις κοινότητές τους αλλά και τις οικογένειές τους πίσω στην πατρίδα. Η επισήμανση από τοπικό παράγοντα στην εφημερίδα *Καλάβρυτα* το 1930 ότι ο «καλώς εγκατεστημένος εν Τσάρλεστον της Αμερικής» Γ. Σπηλιόπουλος δεν συμπεριλαμβάνεται στον κατάλογο των δωρητών για τα έργα στην κοινότητα Δάφνης (Στρέζοβας) Αχαΐας και η προσπάθεια ερμηνείας της αδιαφορίας του προκάλεσαν την παρέμβαση του ίδιου του Ελληνοαμερικανού. Με ανακοίνωση και επιστολή σε δύο τοπικές εφημερίδες, ο θιγόμενος επιχείρησε να αποκαταστήσει την τιμή του την οποία θεώρησε ότι προσέβαλε η δημοσίευση. Ο συντάκτης της τελευταίας επιχείρησε με τη σειρά του να δικαιολογήσει την ονομαστική αναφορά του αποδίδοντάς την στις υψηλές προσδοκίες που είχε η κοινότητα από τον πατριωτισμό των ευκατάστατων ομογενών της. «*Περί των αισθημάτων του [κ. Σπηλιόπουλου] ήμην βέβαιος και διά τούτον τον ήθελον πρωτοστατούντα, επειδή δε εστήριζα και στηρίζω (ακόμη) μεγάλας ελπίδας εις τον πατριωτισμόν του, μη δυνάμενος όμως να εξηγήσω την παράλειψίν του εκείνην [...] συνίστων τότε, όπως [...] επικρατήση η ευγενής άμιλλα*». ³⁴⁸ Η πίεση πάντως της ανταπόκρισης στις οικονομικές απαιτήσεις της κοινότητας ήταν τόσο μεγάλη ώστε πολλοί απόδημοι αισθάνονταν την ηθική υποχρέωση να απολογηθούν δημοσίως όταν δεν μπορούσαν να συνεισφέρουν. Τα αρνητικά σχόλια σε βάρος της οικογένειάς της προσπάθησε να προλάβει Ελληνοαμερικανίδα η οποία υπήρξε συνεπής έως τότε δωρήτρια του Νοσοκομείου Πατρών. Με δημοσίευση στο *Νεολόγο* απολογούνται για την αδυναμία της να υποστηρίξει το συγκεκριμένο ίδρυμα με νέα γενναία δωρεά παρουσιάζοντας αναλυτικά τα έκτακτα υπέρογκα νοσήλια που είχε υποχρεωθεί να καταβάλει στην Αμερική για την εγχείρηση στην οποία είχε εκτάκτως υποβληθεί. ³⁴⁹

³⁴⁸ *Καλάβρυτα* 25/04/1930, 14/08/1930, (για την παραπομπή 28/08/1930).

³⁴⁹ *Νεολόγος Πατρών* 27/05/1922.

Οι τακτικές δωρεές δεν ήταν υπόθεση αποκλειστικά των εχόντων και κατεχόντων αλλά και των βιοπαλαιστών μεταναστών οι ηθικές υποχρεώσεις των οποίων απέναντι στην πατρίδα πράγματι έρχονταν συχνά σε σύγκρουση με τα πολλαπλά οικογενειακά οικονομικά βάρη. Τα εθνοτοπικά δίκτυα ως φορείς κοινωνικού ελέγχου πίεζαν τους μετανάστες να ικανοποιούν τα οικονομικά αιτήματα της ιδιαίτερης πατρίδας, ταυτόχρονα όμως οι οικογένειες προτάσσανε τις δικές τους ανάγκες. Διαφαίνεται ένας ανταγωνισμός μεταξύ της ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας γύρω από τους περιορισμένους πόρους των μεταναστών και μια έμφυλη διαφοροποίηση σε ό,τι αφορά την ιεράρχηση των διεθνικών πρακτικών.³⁵⁰ Χωρίς να υποβαθμίζουν την αξία της διάθεσης χρημάτων για λογαριασμό της κοινότητας, οι γυναίκες φαίνεται ότι αξιολογούσαν τις ελλείψεις της οικογένειας ως πιο σημαντικές. Η επιβάρυνση του οικογενειακού προϋπολογισμού για λογαριασμό άλλων γινόταν έτσι συχνά αφορμή για οικογενειακές τριβές, όπως διαφαίνεται στην οικογενειακή αλληλογραφία του μετανάστη ιερέα Σπύρου Ζώη. Η γνωστοποίηση των δωρεών του προς την πατρίδα μπορεί να πρόσφερε ηθική ικανοποίηση και στη σύζυγό του, δεν την απήλλασαν όμως από το άγχος της γρήγορης εκπλήρωσης του οικογενειακού μεταναστευτικού σχεδίου: *«Προχθές πήγα στο Μιζιθρόπουλο να ψονίσο και με ρότησε αν έχο δικό μου σπήτι και του ήπα όχι πός μουλεί τόπαθε ο παπασπήρος και δε σας πήρε σπίτι αφού ήδα σι επιμερίδα πως έκανε δόρον σιν εκλισία στο Αγρίνιο δε ξέρο όμως πόσα ακριβός. Νασου πο σιν αρχι εφχαριστίθικα αλά πρότα έπρεπε να κιτάζις για δικέσμας ελίψις και ήστερα τα απέξο πού ξέρις πως κάθομε σε ξένο σπήτι τουλάχιστο μας τρή η ξενητιά να μη απολαύσομε τίποτε όλο για τον ξένο κόσμο θα αγωνίζεσε δεν κάνις καλά».*³⁵¹ Οι μετανάστες καλούνταν συχνά να διαπραγματευθούν τη θέση τους εντός της κοινότητας και της οικογένειας, να εξισορροπήσουν τις οικονομικές πιέσεις που δέχονταν από τους συλλόγους και τις συζύγους και να ανταποκριθούν στις προσδοκίες και τις ανάγκες και των δυο πλευρών.

Η συμβολική ανταπόκριση στις κοινοτικές υποχρεώσεις δεν αρκούσε πάντως για να προφυλάξει τους μετανάστες από την κριτική των συμπατριωτών τους. Η συνεισφορά τους μπορούσε να αποθαρρύνει τα δημόσια σχόλια μόνο όταν αντιστοιχούσε στις οικονομικές δυνατότητές τους, αυτές τουλάχιστον που εκτιμούσε η λαϊκή φαντασία ως πραγματικές. Το περιοδικό *Μαλεβός*, για παράδειγμα, μετά από ένα

³⁵⁰ J. Itzigsohn, S. G. Saucedo, "Immigrant Incorporation and Sociocultural Transnationalism", *ό.π.*, σ. 784.

³⁵¹ Βιργινία Ζώη προς Σπύρο Ζώη, Μεσολόγγι 14/01/1939, Αρχείο Σπυρίδωνος Ζώη, Ε.Λ.Ι.Α. Αθήνας.

χρόνο έκδοσης ανακοίνωνε τον Ιανουάριο του 1922 την παραλαβή των πρώτων εμβασμάτων από τους Βασσαραίους της Βοστώνης για τη διάνοιξη του δρόμου Βασσαράς-Βρουλιά. Οι εκδότες εξέφραζαν την ικανοποίησή τους για το συνολικό ποσό των 2.400 δολαρίων που είχε αποσταλεί, όχι όμως και για τα ποσά που είχε ο καθένας ατομικά προσφέρει και τα οποία δεν ξεπερνούσαν στην καλύτερη περίπτωση τα είκοσι πέντε δολάρια. Έχοντας καθιερώσει τη «Χρυσή Στήλη» για τους δωρητές άνω των πεντακοσίων δολαρίων, χαρακτήριζαν «τσιγγούνικη» την πρώτη αυτή κατάθεσή τους. *«Μαζί με τας απείρους ευχαριστίας μας, δια τας συνεισφοράς των συμπολιτών μας, χωρίς να παρεξηγηθώμεν αλλά και χωρίς να παρεξηγήσωμεν κανένα, ας μας επιτραπή να είπωμεν κάτι. Εις τον κατάλογον εισφορών, παρατηρεί τις ότι, όλα σχεδόν τα υπό διαφόρων καταβληθέντα ποσά είναι ίσα [...] Τι σημαίνει τούτο; Καθ' ημάς, ολίγην ανορεξιά και κυρίως έλλειψιν πρωτοβουλίας [...] Τον πατριωτισμόν του δηλαδή, τον εζύγισε καθένας με την ίδια ζυγαριά που εζυγίσθη ο πατριωτισμός και των τσιγκούνηδων».*³⁵²

Είναι αλήθεια ότι η δημόσια γενναιοδωρία αποκτούσε σε αυτή την περίοδο έναν έντονα ανταγωνιστικό χαρακτήρα ο οποίος επέτρεπε την ανάδειξη της μεταναστευτικής ελίτ κάθε κοινότητας.³⁵³ Μπορεί οι σύλλογοι να είχαν έναν εξισωτικό χαρακτήρα ο οποίος εκφραζόταν μέσω της μηνιαίας ή ετήσιας σταθερής συνδρομής όλων των μελών τους, ταυτόχρονα όμως αποτελούσαν και προνομιακό πεδίο διάκρισης. Οι ερανικές εκστρατείες του Μεσοπολέμου αναδείκνυαν όχι μόνο το αφοσιωμένο μέλος που συνεισέφερε τακτικά αλλά και τους διοργανωτές, τους δωρητές, τους Ευεργέτες και τους Μεγάλους Ευεργέτες οι οποίοι μπορούσαν να επωμιστούν ένα μεγάλο οικονομικό βάρος, να χρηματοδοτήσουν εξ ολοκλήρου ένα κοινοτικό έργο ή και να κληροδοτήσουν το σύνολο της περιουσίας τους για τις ανάγκες της γενέτειρας. Υιοθετώντας μια λογική ιεράρχησης της ευεργεσίας και απονέμοντας τίτλους και άλλες συμβολικές αναγνωρίσεις (π.χ. ονοματοθεσίες), οι σύλλογοι επιχειρούσαν να καλλιεργήσουν την άμιλλα μεταξύ των αποδήμων και να διεγείρουν τη φιλοτιμία τους. Σε όλες τις περιπτώσεις βέβαια η κοινότητα αισθανόταν την υποχρέωση να εκφράσει τα ευχαριστήριά της προς τους απόδημους με δημοσιεύματα τόσο στον τοπικό όσο και στον ομογενειακό Τύπο εξασφαλίζοντας έτσι τη διεθνική

³⁵² Ο Μαλεβός, αρ.10, Ιανουάριος 1922, σ. 2.

³⁵³ Pnina Werbner, "The organization of giving and ethnic elites", *ό.π.*, σ. 368-388.

αναγνώριση της ευεργεσίας τους.³⁵⁴ Ειδικά όμως για τους μεγάλους δωρητές επεφύλασσε ποικίλες τελετουργίες, όπως ονομαστικές τιμητικές μαρμάρινες πλάκες, λειτουργίες υπέρ υγείας, μνημόσυνα και συλλυπητήρια ψηφίσματα οι οποίες ενσωμάτωναν στη συλλογική μνήμη τα ονόματά τους και δια του παραδείγματος ανατροφοδοτούσαν την ίδια την πρακτική της ευεργεσίας.³⁵⁵

Μέσα λοιπόν από τη συλλογική μεταναστευτική ευποιία που συντελείται αυτή την περίοδο στην ελληνική επαρχία ξεχωρίζουν και ατομικές διαδρομές μεταναστών οι οποίοι ενσαρκώνουν την ιδεολογία του ευεργετισμού.³⁵⁶ Αν και πρόκειται για μικρότερης οικονομικής εμβέλειας δωρητές σε σχέση με τους ισχυρούς αστούς των παροικιών, ωστόσο και οι Ελληνοαμερικανοί ευεργέτες επιδεικνύουν σε μεγάλο βαθμό ανάλογες κοινωνικο-οικονομικές συμπεριφορές.³⁵⁷ Ελληνοαμερικανοί, όπως ο Βασίλης Αναγνωστόπουλος από το Βουνό Τεγέας και ο Σπυρίδωνας Μπουσουλόπουλος από το Άργος με τα κληροδοτήματά τους στη γενέτειρά τους υπηρέτησαν τους σκοπούς των μεταναστευτικών συλλόγων στους οποίους ήταν εγγεγραμμένοι, του Τεγεατικού Συνδέσμου και του Αργειακού Συλλόγου ο «Δαναός» αντίστοιχα, ακολουθώντας ένα βίο μακροχρόνιας λιτότητας και εγκράτειας.³⁵⁸ Βιοπαλαιστές με μακρόχρονη απουσία από την πατρίδα, περιορισμένα μορφωτικά εφόδια και δυσκολίες ενσωμάτωσης στην κοινωνία υποδοχής, άγαμοι ή άκληροι, επεδίωξαν την υστεροφημία μέσω της γενναϊόδωρης παραχώρησης της περιουσίας που με κόπο δημιούργησαν για τις εκπαιδευτικές και εκκλησιαστικές ελλείψεις του γενέθλιου τόπου τις οποίες και οι ίδιοι είχαν βιώσει μέχρι να μεταναστεύσουν. Συχνά κάποια δωρεά ή η εθελοντική στράτευση για λογαριασμό του συλλόγου συνδέονταν με συγκεκριμένα περιστατικά της προσωπικής ιστορίας των δωρητών.³⁵⁹ Για παράδειγμα, ο Μεγάλος Ευεργέτης και πρόεδρος για μία διετία της Αδελφότητας Λεβιδιωτών

---

³⁵⁴ Βλ. ευχαριστήριο της εκκλησιαστικής επιτροπής Αγουλινίτσας προς τους αποδήμους της στο Μιλγουόκι στο *Νεολόγο Πατρών* και δέσμευση για δημοσίευση της προσφοράς τους στην *Ατλαντίδα* και τον *Εθνικό Κήρυκα*. *Νεολόγος Πατρών* 28/09/1922.

³⁵⁵ Δημήτρης Αρβανιτάκης, «Ευεργετισμός: Δεδομένα και προβλήματα», *ό.π.*, σ. 17.

³⁵⁶ Για την ατομική εποποιία του Αιγυπτιώτη ευεργετισμού βλ. Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, «Αιγυπτιώτης ευεργετισμός: συλλογική ευποιία και ατομική εποποιία», στο Δημ. Αρβανιτάκης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 47-59.

³⁵⁷ Βλ. ανάλυση της ευεργετικής συμπεριφοράς με έμφαση στα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά των δωρητών. Βάσω Θεοδώρου, «Ευεργετισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης στις παροικίες. (1870-1920)», *Τα Ιστορικά* 7, Δεκέμβριος 1987, σ. 119-154.

³⁵⁸ Ο Βασίλης Αναγνωστόπουλος με διαθήκη του άφησε το 1931 στον Τ.Σ. Αθηνών δύο χιλιάδες δολάρια με την εντολή οι τόκοι για 25 χρόνια να διατίθενται για τις ανάγκες του ναού της Παλαιάς Επισκοπής Τεγέας ενώ μετά την παρέλευση του συγκεκριμένου χρόνου ολόκληρο το ποσό να αξιοποιηθεί για οποιοδήποτε κοινωφελή σκοπό. Ο Γ. Μπουσουλόπουλος ήταν ο ευεργέτης του Γυμνασίου Άργους. Πληροφορίες για τα κληροδοτήματα και τα βιογραφικά στο: Νικόλαος Δ. Μοραΐτης, *ό.π.*, σ. 767· ψηφιακή Αργολική Βιβλιοθήκη <https://argolikivivliothiki.gr/2008/12/05/benefactors-12/>

³⁵⁹ Βάσω Θεοδώρου, «Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της Φιλανθρωπίας», *ό.π.*, σ. 176.

Αμερικής «Η Πρόοδος», Χαράλαμπος Κοτσιάντος, συνέδεε την ευαισθησία του για την ύδρευση της πατρίδας του και την απόφασή του να προωθήσει το ζήτημα με ένα δυσάρεστο προσωπικό βίωμα που ποτέ δεν ξέχασε. Όπως εξηγούσε, πολλές φορές αναπολούσε με πικρία όταν μικρό παιδί είχε ζητήσει στο χωριό ένα ποτήρι νερό και δεν του έδωσαν γιατί υπήρχε έλλειψη.³⁶⁰

Στον αντίποδα βρίσκονταν αποκατεστημένοι Ελληνοαμερικανοί οι οποίοι αποφάσιζαν να επενδύσουν εν ζωή στο συμβολικό πεδίο της ευεργεσίας και να στηρίζουν αναπτυξιακά έργα επιδιώκοντας την άντληση κύρους από την ταύτισή τους με τον εκσυγχρονισμό της πατρίδας. Οι μετανάστες χρησιμοποιούσαν τα εμβάσματα ως ένα μέσο έκφρασης του ποιοί είναι και πώς τοποθετούνται εντός του διεθνικού πεδίου.³⁶¹ Η δραστηριοποίηση για λογαριασμό της κοινότητας καταγωγής και η συμβολή στον οικονομικό και κοινωνικό μετασχηματισμό της παρείχαν ορατότητα, ευκαιρίες δήλωσης της οικονομικής υπεροχής τους και της νέας κοινωνικής τους θέσης. Το εγκώμιο του Μεγάλου Ευεργέτη του κοινοτικού δρόμου στο Λογγάνικο και της Εμπορικής Λέσχης στη Σπάρτη, Γ. Παπαγεωργακόπουλου, έπλεκε η εφημερίδα *ο Σπαρτιάτης* στις 20/03/1926 τονίζοντας ιδιαίτερα την εξοικείωσή του με την τεχνολογική ανάπτυξη της Αμερικής και την ικανότητά του να διακρίνει τις ουσιαστικές ανάγκες της περιοχής: *«Γνωρίσας τα αγαθά της συγκοινωνίας εις την φιλόξενον χώραν των Ηνωμένων Πολιτειών και ενδυθείς τον τρίβωνα του αληθινού πολιτισμού είναι εις θέσιν να διακρίνη τας ανάγκας εκείνας της Πατρίδος του, αι οποίαι πληρούμεναι εισάγουσιν εις την λεωφόρον του πολιτισμού και της προόδου. Άμα ως επανήλθεν εις την γενέτειραν χωρίς θόρυβον αλλα με φρόνησιν εξήτασε τας ανάγκας της Πελλάνης. Είδεν ότι ο τόπος είναι ένας τόπος που εγκλείει ζωήν μέσα του, αλλά στερείται συγκοινωνίας. [...] Αλλά και εν Σπάρτη παρακολουθών την προς την πρόοδον ορμήν και αντιληφθείς την σπουδαιότητα της Εμπορικής Λέσχης διέθεσε τριάκοντα χιλιάδας δραχμές προς αποπεράτωσίν της»*. Υποκινούμενοι από ένα αίσθημα χρέους και ευθύνης προς την ιδιαίτερη πατρίδα τους οι δωρητές επιδίωκαν να ενδυναμώσουν τη θέση όσων έχουν μείνει πίσω μέσα από αναπτυξιακά έργα που οι ίδιοι απολάμβαναν στη νέα χώρα εγκατάστασης. Η βελτίωση των συνθηκών ζωής των δικών τους ανθρώπων και η εξασφάλιση παροχών αντίστοιχων με αυτές που οι ίδιοι απολάμβαναν στο νέο κράτος

³⁶⁰ Η Εκπλήρωση ενός ονείρου Αδελφότητος Λεβιδιωτών Αμερικής, ό.π., σ. 39.

³⁶¹ Th. Lacroix, *Bonding Collective?*, ό.π., σ. 2.

προσέφεραν προσωπική ικανοποίηση και περηφάνεια.³⁶² Η προθυμία συμμετοχής στον εξωραϊσμό και την ανάπτυξη της πατρίδας υπαγορευόταν και από τις νέες κοινωνικές προσδοκίες τους και την ανάγκη να συμβαδίσει η κοινότητα με τη νέα οικονομική και κοινωνική θέση τους. Η αναβάθμιση της κοινότητας καταγωγής λειτουργούσε ενισχυτικά του δικού τους κοινωνικού στάτους. Το να κατάγεται ο μετανάστης από μια περιοχή με υποδομές και υπηρεσίες και να έχει συνεισφέρει ο ίδιος και ο σύλλογός του στο να δημιουργηθούν αυτές, ενίσχυε περαιτέρω όχι μόνο την ταυτότητά του ως μέλους της κοινότητας αλλά και την εξουσία και τη θέση του μέσα σε αυτή.³⁶³

Η πραγματοποίηση κάποιας δωρεάς προσέφερε συχνά την ευκαιρία στον δωρητή να προβάλλει την επαγγελματική του πρόοδο στον τοπικό Τύπο, να ανακοινώσει το γάμο κάποιου μέλους της οικογένειάς του ή κάποια σχολική επιτυχία των παιδιών του.³⁶⁴ Πολλοί εξαργύρωναν τη συνεισφορά τους μέσω της αναρρίχησης σε διοικητικές θέσεις των αμερικανικών συλλόγων ή την προνομιακή πρόσβαση στην εθνοτοπική γαμήλια αγορά. Οι δωρητές δεν επιδίωκαν μόνο την ατομική προβολή τους, αλλά και την εδραίωση της κοινωνικής θέσης της οικογένειάς τους τμήμα της οποίας παρέμενε στην πατρίδα. Οι άρρενες συγγενείς οι οποίοι υποκινούσαν από την Ελλάδα τις αμερικανικές δωρεές ή αναλάμβαναν να τις διαχειριστούν εξ ονόματός τους στη γενέτειρα, κέρδιζαν επίσης μερίδιο συμμετοχής στις τοπικές τιμές.³⁶⁵ Η επανένταξη των ευεργετών στην κοινότητα καταγωγής από θέση ισχύος ήταν ορατή κατά τη διάρκεια των επισκέψεών τους στη γενέτειρα. Η άφιξή τους συνοδευόταν από νέες ατομικές δωρεές για την κάλυψη τοπικών αναγκών, καθώς και από ένα πλούσιο σε κοινωνικές εκδηλώσεις πρόγραμμα. Ο Πολυζώης (Πόλ) Γιαννέας, για παράδειγμα, από την Αναβρυτή Λακωνίας και ο Αντώνης Πουλάκος από τη Σπάρτη ταξίδευσαν το 1925 οικογενειακά στην πατρίδα τους. Η φιλανθρωπική δράση τους, όπως και οι κουμπαριές τους με τοπικούς παράγοντες κατά τη διάρκεια της παραμονής τους, καλύφθηκαν από την εφημερίδα *Σπαρτιάτης*. Οι δωρεές του Γιαννέα δεν περιορίστηκαν στο χωριό του αλλά επεκτάθηκαν και στην πόλη της Σπάρτης με το δήμαρχο της οποίας, Ηλία

---

³⁶² P. G. Schervish, Andrew Herman, *Empowerment and beneficence*, ό.π., σ. 108-109· P. Levitt, *The Transnational Villagers*, ό.π., σ. 192-193· Th. Lacroix, “Transnationalisme villageois et développement”, ό.π., σ. 76.

³⁶³ Louin Goldring, “The power of status in transnational social fields”, ό.π., σ. 165-195.

³⁶⁴ Η ανακοίνωση της δωρεάς προς το ναό του Δημοτικού Νοσοκομείου Πατρών από Ελληνοαμερικανίδα έδωσε την ευκαιρία στη δωρήτρια να πληροφορήσει για τις σχολικές διακρίσεις των δύο παιδιών της και για την ελληνική τους μόρφωση. *Νεολόγος Πατρών* 27/05/1925.

³⁶⁵ Τα ευχαριστήρια, για παράδειγμα, του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου ναού της Πάτρας προς τρεις Γορτύνιους αδελφούς δωρητές απευθύνονταν και προς τον Πατρινό γαμβρό τους ο οποίος μεσολάβησε για την πραγματοποίηση της δωρεάς. *Νεολόγος Πατρών* 30/08/1926.

Γκορτσολόγο, εμφανίζεται να συναντιέται και να συνομιλεί για τις δημοτικές ελλείψεις. Μαζί με τον Πουλάκο χρηματοδότησαν τη φιλαρμονική και το Γυμναστικό Σύλλογο της πόλης ενώ με το κύρος των Ελληνοαμερικανών επιχειρηματιών πρωτοστάτησαν στην ίδρυση Εμπορικής Λέσχης χορηγώντας γενναία ποσά. Ο Γκορτσολόγος ως πρόεδρος του Εμπορικού Συλλόγου διοργάνωσε προς τιμή τους επίσημο γεύμα ενώ επισφράγισε τη μεταξύ τους σχέση ζητώντας από τον Πουλάκο να βαπτίσει το γιο του.³⁶⁶ Το πέρασμά τους από την πατρίδα σχολιαζόταν αρκετό καιρό μετά την αναχώρησή τους για την Αμερική καθώς οι δωρεές τους είχαν δρομολογήσει έργα για τα οποία οι επιτροπές λογοδοτούσαν υποχρεωτικά στον τοπικό Τύπο.³⁶⁷ Μετανάστες με αγροτική καταγωγή, οι δωρητές επιβεβαίωναν την κοινωνική άνοδο, την οικονομική ισχύ και την αστικοποίησή τους διεκδικώντας τον τίτλο του Λάκωνα ευεργέτη και την αποδοχή τους από τον κοινωνικό κύκλο των προυχόντων της πόλης της Σπάρτης. Δάσκαλοι, γυμνασιάρχες, δικηγόροι, συμβολαιογράφοι, γιατροί, υπάλληλοι Τραπεζών και δημοτικοί άρχοντες παρακάθονταν μαζί τους στις τιμητικές τελετές ενώ επιδίωκαν συμβολικές συναλλαγές μαζί τους.³⁶⁸

Στην περίπτωση όσων σχεδίαζαν να παλιννοστήσουν οι τακτικές δωρεές τους οπωσδήποτε διευκόλυναν την επανένταξή τους στην τοπική κοινότητα. Η εμπειρία μάλιστα σε κάποια σωματειακή θέση στην Αμερική προσμετρούσε στη διεκδίκηση κάποιου τοπικού αξιώματος. Το ενδιαφέρον φαίνεται ότι ήταν πράγματι υψηλό όπως μαρτυρά το πλήθος των προέδρων, δημάρχων και τοπικών συμβούλων με μεταναστευτικό παρελθόν στην ελληνική επαρχία του Μεσοπολέμου.³⁶⁹

Πάντως τα σχόλια των κατοίκων για τους μετανάστες της Αμερικής ήταν διαφορετικά από εκείνα που έκαναν για τους συμπατριώτες τους αποδήμους της Μεσογείου. Η εξιδανικευμένη εικόνα, για παράδειγμα, των Αιγυπτιωτών ευεργετών ως καλλιεργημένων, δραστήριων και πανίσχυρων κοσμοπολιτών εμπόρων οπωσδήποτε επηρέαζε τη στάση των τοπικών κοινοτήτων απέναντί τους.³⁷⁰ Τις ευεργεσίες τους τις

---

³⁶⁶ Ομοίως η σύζυγος του Γιαννέα βάπτισε το παιδί έμπορα της Σπάρτης. *Ο Σπαρτιάτης* 17/01/1925, 24/01/1925, 31/01/1925, 21/02/1925, 27/02/1925, 7/03/1925, 14/03/1925.

³⁶⁷ Βλ. τη δωρεά του Πολ Γιαννέα ύψους έξι χιλιάδων δραχμών για τις κτιριακές ανάγκες του σχολείου της Αναβρυτής και τη μεσολάβησή του από την Αμερική προς το Σύλλογο Βρυσέων Αναβρυτής για τη χορήγηση νέων ποσών. *Ο Σπαρτιάτης* 27/06/1925, 1/08/1925, 22/08/1925, 10/08/1925.

³⁶⁸ Βλ. τον κοινωνικό κύκλο ενός παλιννοστούντα στο γεύμα που διοργανώθηκε προς τιμή του στα Κρέσταινα. *Νέος Ορίζων Ανδρίτσαινας* 1/07/1928.

³⁶⁹ Βλ. οδοιπορικό της εφημερίδας *ο Ξενητευμένος* στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία και συνάντηση με μετανάστες οι οποίοι διατελούσαν πρόεδροι, γραμματείς κοινοτήτων και δήμαρχοι. *Ο Ξενητευμένος* 2/05/1935, 9/05/1935, 16/05/1935, 30/05/1935, 22/06/1935.

³⁷⁰ Για τις στερεοτυπικές απεικονίσεις των Ελλήνων μεταναστών στην Αίγυπτο και την Αμερική βλ. Μάριος Παπακυριακού, «Τυπολογίες της ελληνικής μετανάστευσης», *ό.π.*, σ. 767-779.

ανέμεναν με σεβασμό και υποχρέωση χωρίς καμία διάθεση κριτικής ή αμφισβήτησης. Αντίθετα η πατερναλιστική συμπεριφορά των αθηναϊκών σωματείων και του τοπικού Τύπου απέναντι στους Ελληνοαμερικανούς οπωσδήποτε απέρρευε από την πρόσληψή τους ως νεόπλουτων επιχειρηματιών οι οποίοι στερούνταν μόρφωσης και κοινωνικής δύναμης. Από τους «Μπρούκληδες» της Αμερικής, οι τοπικοί παράγοντες απαιτούσαν συγκεκριμένα ποσά και έργα, συνεργασία και πλήρη στήριξη των αποφάσεών τους. Ενδεικτική αυτής της διαφορετικής αντιμετώπισης είναι η περίπτωση του «Συλλόγου Φιλοπροόδων ο Παν», ενός αρκαδικού σωματείου το οποίο υποστήριζε πολιτιστικά έργα στην Τρίπολη. Στη Λογοδοσία των πεπραγμένων του έτους 1925 ο πρόεδρος απέδιδε τιμές στον εγκατεστημένο στο Κάιρο Αρκάδα Γ. Σπετσερόπουλο για τη δωρεά σε ναό της πόλης ενός ωρολογίου ελβετικής κατασκευής, αξίας 300 λιρών και ενημέρωνε για τις συνεπείς ετήσιες συνδρομές τριών ακόμα Αρκάδων ομογενών της Αιγύπτου. Απέναντι στους πολυπληθείς συμπατριώτες του οι οποίοι είχαν μεταναστεύσει στην Αμερική υιοθετούσε αντίθετα όχι μόνο ένα επικριτικό αλλά και κηδεμονευτικό ύφος καθώς δεν είχαν ακόμα ανταποκριθεί στα αιτήματα χρηματοδότησης συγκεκριμένων μορφωτικών έργων που ο σύλλογος προγραμματίζε για την πόλη (π.χ. βιβλιοθήκη, Γυμναστήριο, Σχολή ξένων γλωσσών). Ο Πρόεδρος δεν αμφισβητούσε τα πατριωτικά αισθήματα των μεταναστών τα οποία, όπως παραδεχόταν, αποδείκνυαν συνεχώς με τους εράνους και τη δράση των εθνοτοπικών τους σωματείων. Άφηνε όμως υπαινιγμούς για την αδυναμία τους, προφανώς λόγω της μορφωτικής, εργασιακής και κοινωνικής τους θέσης μέσα στο αμερικανικό περιβάλλον, να μπορούν οι ίδιοι να κατευθύνουν τα χρήματά τους σε ωφέλιμα έργα: *«Δυστυχώς οι εν Αμερική συμπολίται μας δεν ηδυνήθησαν ν' αντιληφθώσι της αποστολής του Συλλόγου. Δεν δύναμαι να είπω ότι ελησμόνησαν τας πατρίδας των. Θα με διέψευδε η ανέγερσις μεγαλοπρεπών Ναών εν μέσω αθροίσματος καλυβών και πλησίον αχυρώνων χρησιμευόντων ως σχολεία. Αι εξ εκατομμυρίων δωρεαί των αύται αποδεικνύουσι πόσον ισχυρά είνε παρ' αυτοίς τα προς θρησκείαν και την Πατρίδα αισθήματα. Εν τούτοις θέλω να τοις διακηρύξω από της Συνελεύσεως ταύτης ότι θα εξυπηρετούν καλλίτερον και την Πατρίδα και την θρησκείαν συντελούντες προ παντός όπως τα τέκνα των καταστάσι δυνατοί άνθρωποι»*.³⁷¹

---

³⁷¹ *Τεγεατικός Αστήρ*, Έτος Α', τχ. ΣΤ', Φεβρουάριος-Μάρτιος 1926, σ. 8-9.

7. Αντιδικίες, συνεργασίες και διαπραγματεύσεις στο διεθνικό κοινωνικό πεδίο: οι εθνοτοπικοί μεταναστευτικοί σύλλογοι και οι τοπικοί παράγοντες

Η διεθνική αλληλεγγύη δεν αποτρέπει αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις μεταξύ μεταναστών και κοινότητας καταγωγής. Η διεθνική κοινότητα η οποία διαμορφώνεται μέσα από τις διεθνικές πρακτικές των εθνοτοπικών συλλόγων δεν διέπεται πάντα –ή μόνο- από ενότητα· οδηγεί πολύ συχνά σε εντάσεις και διαμάχες καθώς αναπαράγει ανισότητες μεταξύ αποδήμων και όσων έχουν μείνει πίσω οι οποίες αντανακλούν τις ανισότητες μεταξύ κρατών υποδοχής και καταγωγής των μεταναστών. Οι διεθνικές ομάδες νοούνται πράγματι όχι ως ενιαίοι φορείς δράσης αλλά ως συλλογικότητες οι οποίες εμπεριέχουν διαφορετικές κατηγορίες δρώντων, συνδέονται συχνά με αντικρουόμενους κοινωνικούς και συμβολικούς δεσμούς και επιδιώκουν να ικανοποιήσουν διαφορετικά συμφέροντα και προσδοκίες. Διακρίνονται άλλωστε από εγγενείς ασυμμετρίες οι οποίες μπορεί να δημιουργήσουν απογοητεύσεις και συναισθήματα ματαίωσης και στις δυο πλευρές. Τα μέλη του διεθνικού πεδίου μπορούν δηλαδή να βιώσουν εξίσου την εμπειρία της ηθικής υπεροχής ή της κατωτερότητας στις μεταξύ τους σχέσεις, να αμφιταλαντευτούν μεταξύ συνεργασίας και αντιπαραθέσης στις διεθνικές πρακτικές τους.³⁷²

Οι σχέσεις των εθνοτοπικών συλλόγων της Αμερικής με τους αθηναϊκούς συλλόγους και τις κοινοτικές επιτροπές δεν ήταν πράγματι πάντα αρμονικές. Εκατέρωθεν αμφισβητήσεις, αμοιβαία καχυποψία και ανταγωνισμοί σε μια προσπάθεια επίδειξης της υπεροχής της κάθε πλευράς και επιβολής των θέσεων της δυσκόλευαν τη μεταξύ τους επικοινωνία θέτοντας συχνά σε κίνδυνο την ολοκλήρωση των έργων. Οι δυο πρώτες ομάδες οι οποίες απαρτίζονταν από εξωτερικούς και εσωτερικούς μετανάστες, συμπατριώτες οι οποίοι είχαν επιδιώξει την κοινωνική κινητικότητα από διαφορετικούς δρόμους, διακατέχονταν από την «αγάπη για την πατρίδα», συμερίζονταν την ανάγκη για την τοπική ανάπτυξη και πρωτοστατούσαν στην επίτευξή της. Πρωταγωνιστούσαν και οι δυο από μακριά στη ζωή της, διαμόρφωναν τις αντιλήψεις και τη ρητορική της εξαρτώντας το μέλλον και την επιβίωσή της από το χρήμα, τα σχέδια και τις οργανωτικές πρακτικές τους.

---

³⁷² Roger Waldinger, *The Cross-Border Connection*, ό.π., σ. 155· Thomas Faist, “Migrants as transnational development agents”, ό.π., σ. 28-29· Jørgen Carling, “The Human Dynamics of Migrant Transnationalism”, ό.π., σ. 1452-1477.

Συγκροτούσαν δηλαδή κοινωνικά πεδία μέσω των οποίων άτομα και ομάδες κατασκεύαζαν και διαπραγματεύονταν τις σχέσεις τους με τη γενέτειρα μέσα στο χρόνο.³⁷³

Οι μεταναστευτικοί σύλλογοι αποτελούσαν έκφραση της ισχύος και της διάρκειας των δεσμών με την κοινότητα καταγωγής όμως ταυτόχρονα οι εκδηλώσεις τους καταδείκνυαν και τις αλλαγές που είχαν υποστεί οι ίδιοι οι μετανάστες. Μπορεί δηλαδή όλοι να μιλούσαν τη «γλώσσα της κοινότητας», ωστόσο ούτε οι απόδημοι της Αμερικής ούτε οι εσωτερικοί μετανάστες της Αθήνας αλλά ούτε και εκείνοι οι οποίοι είχαν παραμείνει στη γενέτειρα ήταν πια οι ίδιοι.³⁷⁴ Η μεταξύ τους επικοινωνία είχε ως αφετηρία την «πεποίθηση της ομοιότητας», όμως τελικά προσέκρουε σε μια πολιτισμική διαφοροποίηση η οποία επιδεικνυόταν από την πλευρά των εσωτερικών και των εξωτερικών μεταναστών πολύ έντονα. «Αστοί» και απόδημοι ανταγωνίζονταν στο Μεσοπόλεμο ως προς την επιβολή τους έχοντας η κάθε πλευρά διαφορετικά οικονομικά, μορφωτικά και κοινωνικά ερείσματα και ερεθίσματα.³⁷⁵ Γι' αυτό και μολονότι η ανάπτυξη και ο εκσυγχρονισμός του τόπου τους αποτελούσε κοινή επιδίωξη, δεν υπήρχε πάντα συμφωνία ως προς το περιεχόμενό τους και τον τρόπο με τον οποίο μπορούσαν να πραγματοποιηθούν. Η ευημερία της κοινότητας υπόκειτο σε διαφορετικές ερμηνείες από κάθε κοινωνική ομάδα, αποτελούσε μια λογοθετική στρατηγική η οποία νομιμοποιούσε τη δράση τους και επέβαλλε την παρουσία τους.³⁷⁶

Μέσα στο διεθνικό πεδίο υπήρχε καταρχάς διαφορετική νοηματοδότηση του χρόνου και του χώρου γι' αυτό και δυσκολία συγχρονισμού των προτεραιοτήτων και των αντιλήψεων των δύο ομάδων ως προς το μέλλον της γενέτειρας.³⁷⁷ Μετά από χρόνια εγκατάστασης στο νέο περιβάλλον οι μετανάστες ταύτιζαν πλέον τον τόπο εγκατάστασής τους με την πρόοδο και την εξέλιξη ενώ αντίθετα την κοινότητα προέλευσης με τη στασιμότητα και την οπισθοδρόμηση. Αυτή η «χρονικοποίηση της διαφοράς των τόπων» (*temporalizing of difference*)³⁷⁸ οπωσδήποτε καθόριζε το περιεχόμενο των σχεδίων τους, το εύρος των προσδοκιών τους και τα πεδία παρέμβασής τους. Οι δωρεές των συλλόγων των ΗΠΑ καταδεικνύουν πράγματι μια

---

³⁷³ Gabriella Aspraki, "Karagatsiot Voluntary Associations", *ό.π.*, σ. 140, 163.

³⁷⁴ Roger Waldinger et al., "Conflict and contestation in the cross-border community", *ό.π.*, σ. 859.

³⁷⁵ Jørgen Carling, *Policy options for increasing the benefits of remittances*, Working Paper No.8, Centre on Migration, Policy and Society, University of Oxford, Οξφόρδη, 2004, σ. 6.

³⁷⁶ Gabriella Aspraki, "Karagatsiot Voluntary Associations", *ό.π.*, σ. 144.

³⁷⁷ Peggy Levitt, Deepak Lamba-Nieves, "Rethinking social remittances", *ό.π.*, σ. 11-22.

³⁷⁸ Christine Helliwell, Barry Hindess, "The temporalizing of difference", *Ethnicities* 5, 3, 2005, σ. 414-418.

προσπάθεια αντιγραφής των συνθηκών και των υποδομών ενός κράτους με οικονομική ανάπτυξη και υλική αφθονία και μια επιθυμία μεταφοράς τους στην επαρχιακή Ελλάδα. Οι απόδημοι προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν στον τόπο τους ανέσεις με τις οποίες οι ίδιοι είχαν εξοικειωθεί στην Αμερική και μέσω αυτών να κάνουν αισθητή την παρουσία τους στο χωριό και αναγνωρίσιμη τη συνεισφορά τους. Προσδοκούσαν επίσης να προβάλουν την αλλαγή του δικού τους τρόπου ζωής, την εξασφάλιση ενός βελτιωμένου επιπέδου διαβίωσης και την υιοθέτηση αστικών προτύπων. Οι προτάσεις και οι πρωτοβουλίες τους αποδεικνύονταν ωστόσο συχνά ως αταίριαστες με τις τοπικές ανάγκες, τις προτεραιότητες και τις δυνατότητες της πατρίδας. Οι επιλογές τους αντανακλούσαν αντιλήψεις ανθρώπων οι οποίοι ζούσαν εκτός κοινότητας και οπωσδήποτε διέφεραν από τις εκτιμήσεις των τοπικών αρχών αλλά και τις προτιμήσεις των ντόπιων. Δεν ήταν λοιπόν λίγες οι φορές που οι δωρεές των μεταναστών κατέληγαν σε έργα μη βιώσιμα καθώς δεν είχαν ληφθεί υπόψη οι τοπικές υποδομές, οι αναγκαίες δαπάνες συντήρησής τους, καθώς επίσης και οι νοοτροπίες του αγροτικού χώρου.³⁷⁹ Η κατασκευή λουτήρων για παράδειγμα στα ορεινά σχολεία και η επιδίωξη της τακτικής σωματικής καθαριότητας των μαθητών αντανακλούσε τα νέα αστικά πρότυπα περί υγιεινής τα οποία είχαν υιοθετήσει οι απόδημοι και ενδιαφέρονταν να εντάξουν στη διαπαιδαγώγηση των νέων της γενέτειράς τους. Ωστόσο η έλλειψη τρεχούμενου νερού στις αγροτικές κοινότητες καθιστούσε τις περισσότερες φορές τη λειτουργία και τη χρήση των νέων υποδομών ανέφικτη. Ταυτόχρονα το ισχυρό «αίσθημα ντροπής» για το γυμνό σώμα, οι νοοτροπίες και η ίδια η καθημερινότητα των παιδιών των αγροτικών κοινωνιών δεν ευνοούσαν την ανάπτυξη μιας κουλτούρας ατομικής υγιεινής παρά τις προθέσεις των δωρητών τους.³⁸⁰ Ο ηλεκτροφωτισμός επίσης, τον οποίο κάποιοι πρωτοπόροι επιδίωξαν να εγκαταστήσουν στην κοινότητά τους, δύσκολα μπορούσε να προσελκύσει τη ζήτηση από τις αγροτικές οικογένειες. Συχνά επίσης οι επιλογές των δωρητών γίνονταν εις βάρος άλλων πιεστικών προτεραιοτήτων. Σχολεία που στερούνταν πόρους για τη θέρμανσή τους και την επισκευή των θρυμματισμένων τζαμιών, διέθεταν πλήρεις εγκυκλοπαιδικές σειρές, όπως το Λεξικό Ελευθερουδάκη

---

³⁷⁹ Roger Waldinger et al., “Conflict and contestation in the cross-border community”, *ό.π.*, σ. 859-861. Στις αρχές της δεκαετίας του 1950 ο Saloutos διαπίστωνε ότι σε αρκετές περιπτώσεις κακός σχεδιασμός, ανορθολογικές επιλογές και διάθεση προβολής από την πλευρά των διοικήσεων οδηγούσαν σε προκλητική σπατάλη των κεφαλαίων και των δυνάμεων των Ελληνοαμερικανικών Συλλόγων στην ελληνική επαρχία. Παρέθετε ως παραδείγματα τη δωρεά ενός ακτινολογικού μηχανήματος και ενός μικροσκοπίου σε χωριά μη ηλεκτροδοτούμενα, την αγορά ενός ασθενοφόρου για λογαριασμό κοινότητας η οποία στερούνταν δρόμου, καθώς επίσης την ανέγερση μεγάλων νοσοκομειακών κέντρων ανεπαρκώς εξοπλισμένων. Th. Saloutos, *They remember America*, *ό.π.*, σ. 124.

³⁸⁰ Μαρία Παπαθανασίου, *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο*, *ό.π.*, σ. 168-170, 235.

και πλούσια συλλογή ιστορικών και γεωγραφικών χαρτών. Δεν ξέρουμε επίσης σε ποιο βαθμό μπορούσε να χρησιμοποιηθεί η αμερικανική τεχνολογία η οποία αποστελλόταν από την Αμερική, όπως οι σχολικοί κινηματογράφοι. Πάντως σε πολλές περιπτώσεις ο υλικός εξοπλισμός έμεινε αχρησιμοποίητος λόγω έλλειψης των αναγκαίων υποδομών. Στον Άγιο Πέτρο Κυνουρίας, για παράδειγμα, τα βιβλία που αγοράσθηκαν το 1927 με τις εβδομήντα χιλιάδες δραχμές που δώρισε ομογενής με στόχο τη δημιουργία βιβλιοθήκης παρέμειναν για καιρό κλεισμένα σε κούτες ελλείψει διαθέσιμου κτιρίου. *«Δυστυχώς μέχρι σήμερα εντοπίζονται εντός των κιβωτίων και θερμαίνονται τώρα με τον δριμύτατον χειμώνα τα ποντίκια»*, σχολίαζε τοπικό περιοδικό προβλέποντας την τύχη της δωρεάς μέχρι την ανέγερση του κτιρίου το οποίο ο ευεργέτης αναγκάστηκε επίσης να χρηματοδοτήσει για να δει το στόχο του να υλοποιείται.³⁸¹

Αν και κοστοβόρες και ενίοτε ανορθολογικές για τις τοπικές συνθήκες, οι επιλογές τους γίνονταν φυσικά αποδεκτές με ενθουσιασμό από τους κατοίκους καθώς χρηματοδοτούνταν γενναιόδωρα ενώ σηματοδοτούσαν την αναμόρφωση των αποδήμων μέσα από την επαφή με άλλα πολιτισμικά συστήματα και το συγχρωτισμό τους με ανθρώπους διαφορετικούς. Οι δωρητές επέβαλλαν σχετικά εύκολα τις φιλόδοξες αντιλήψεις τους στις τοπικές επιτροπές καλλιεργώντας έτσι το μύθο ότι τα αμερικανικά κεφάλαια είναι ανεξάντλητα και ότι οι ομογενείς θα στέκονται διαρκείς χρηματοδότες τους. Στη Βαρβίτσα Λακωνίας, για παράδειγμα, ο ναός του Αγίου Δημητρίου ο οποίος θεμελιώθηκε το 1919, ολοκληρώθηκε μετά από δεκαέξι χρόνια, το 1935. Κτισμένος από λευκό τοπικό μάρμαρο και σε βυζαντινό ρυθμό χρειάστηκε την προσωπική εργασία των ντόπιων και ένα εκατομμύριο δραχμές για να ολοκληρωθεί, δαπάνη που καλύφθηκε κατεξοχήν από τους εράνους των Σκουροβαρβιτσιωτών της Αμερικής.³⁸² Η μακρά διάρκεια των εργασιών και η εξάντληση των κεφαλαίων δεν επέτρεψαν ανάλογη πολυτέλεια στο εσωτερικό το οποίο έμεινε τελικά χωρίς αγιογράφιση. Σύμφωνα με τον οικονομικό απολογισμό της Επιτροπής *«κατ' αρχάς επεκράτει παρ' ημιν η σκέψις να κατασκευάσωμεν εκκλησίαν απλήν με καλόν σχέδιον ανάλογον προς το χωρίον. Αργότερα όμως, κατόπιν επιστολών εξ Αμερικής να μη φεισθώμεν χρημάτων και να προχωρήσωμεν εις εκκλησίαν μεγαλοπρεπή, επιβοηθησάσης και της τύχης, εις την ανεύρεσιν του εξόχου μαρμάρου, απεφασίσαμεν να την ανεγείρωμεν*

³⁸¹ *Ο Πάρων*, τχ.9&10, Φεβρουάριος-Μάρτιος 1929, σ. 156-157.

³⁸² Πότης Γ. Ρουμेलιώτης, *Η Μπαρμπίτσα και η Σκούρα της Λακεδαίμονος*, ό.π., σ. 44.

*όλην μαρμάρινη, και δεν είμεθα δια τούτο μετανοημένοι. Ομοία ταύτης ουδαμού της Ελλάδος, καθ' όσον ημείς τουλάχιστον γνωρίζομεν, έχει γίνει».*³⁸³

Ομοίως στην Παλαιά Επισκοπή Τεγέας το αρχιτεκτονικό σχέδιο της Οικοκυρικής Σχολής που είχε ήδη εκπονήσει ο Τ.Σ. Αθηνών τροποποιήθηκε «*συμφώνως και προς τας ιδέας*» του αμερικανικού συλλόγου των Τεγεατών προκειμένου να ανεγερθεί ένα κτίριο «*επί το τελειότερον και μεγαλοπρεπέστερον*».³⁸⁴ Οι φιλοδοξίες τους για τις κτιριακές εγκαταστάσεις της Σχολής, η οποία λειτουργούσε ήδη από το 1918 στεγαζόμενη σε ενοικιαζόμενο χώρο, ενέπλεξε τους δύο συλλόγους σε μια μακρά διαδικασία αναζήτησης κατάλληλου οικοπέδου και εξασφάλισης επαρκών κεφαλαίων για την ανοικοδόμησή της. Η κατασκευή πραγματοποιήθηκε τμηματικά, ολοκληρώθηκε το 1934 και ξεπέρασε τον προϋπολογισμό του ενός εκατομμυρίου. Το διώροφο ηλεκτροφωτιζόμενο μέγαρο εκτός από τους χώρους για σχολική χρήση διέθετε αίθουσα τελετών με σχολική σκηνή και κινηματογράφο, τραπεζαρία, εργαστήρια, κοιτώνες και λουτρά, μαγειρείο, αποθήκες, γραφεία, ξενώνα για τα μέλη του Συνδέσμου και τους επισκέπτες και βοηθητικούς εξωτερικούς χώρες. Οι υποδομές αντέγραφαν τις αντίστοιχες της Χαροκόπειου Ανωτάτης Οικοκυρικής Σχολής η οποία είχε αρχίσει να λειτουργεί στην Αθήνα το 1930.³⁸⁵

Τα μεγαλεπήβολα σχέδια των «Αμερικάνων» έβρισκαν πρόθυμους επαγγελματίες να τα υλοποιήσουν. Χρειαζόταν ωστόσο τις περισσότερες φορές να αναπροσαρμοστούν προκειμένου να μην μείνουν ανεκπλήρωτα, όπως συνέβη με το μεγαλοπρεπές οικοδόμημα που κατασκευάστηκε μεταξύ 1924-1926 στο Κεφαλάρι του Άργους στη θέση του μικρού κατεστραμμένου εξωκλήσιου της Ζωοδόχου Πηγής. Οι επεμβάσεις στο φυσικό τοπίο της περιοχής που πρότεινε αρχικά ο Αθηναίος αρχιτέκτονας Πάνος Καραθανασόπουλος προκειμένου να ικανοποιήσει τους δωρητές, τον Παναργειακό Σύλλογο 'Δαναός' στην Ατλάντα, υπερέβησαν τις οικονομικές αντοχές τους. Αντικαταστάθηκαν με νέα σχέδια και με μια εξίσου βαριά κατασκευή η οποία διατήρησε την παραφονία της με το υπόλοιπο περιβάλλον.³⁸⁶ Ιδιαίτερα

³⁸³ Πότης Γ. Ρουμελιώτης, *Η Μπαρμπίτσα και η Σκούρα της Λακεδαιμόνος*, ό.π., σ. 43.

³⁸⁴ Πρακτικά της 9^{ης} Συνεδρίας του Δ.Σ. Αθηνών, 9/08/1927, σ. 199, Αρχείο Τ. Σ. Αθηνών.

³⁸⁵ Αναστασία Γ. Σοροβίγκα, *Τα ευρωπαϊκά πρότυπα και οι ελληνικές κατευθύνσεις της εκπαίδευσης στην Οικιακή Οικονομία*, ό.π., σ. 434-440.

³⁸⁶ Ο Καραθανασόπουλος ανήκε στη «Σχολή Τσίλερ» και υπήρξε αρχιτέκτονας του ξενοδοχείου «Ακταίων» στο Νέο Φάληρο και της «Στοάς Πεσματζόγλου» στην Πανεπιστημίου. Στο Άργος ανέλαβε την κατασκευή της δημοτικής αγοράς και διαφόρων δημοτικών καταστημάτων. Ο νέος ναός στο Κεφαλάρι αντικατέστησε το εξωκλήσι που ανατινάχτηκε ύστερα από έκρηξη σε πυρομαχικά του στρατού τα οποία φυλάσσονταν σε κοντινό οίκημα το 1918. Βασίλης Κ. Δωροβίνης, «Ένας Αθηναίος

καυστικός με το αρχιτεκτονικό αποτέλεσμα που ταίριαζε σε αστικό κυρίως χώρο, τοπικός λόγιος σχολίαζε ύστερα από μια δεκαετία την υποταγή του αρχιτέκτονα-επιχειρηματία στη ματαιοδοξία και τα αμερικανικά αισθητικά πρότυπα των πελατών του: «Ο μακαρίτης όμως Καραθανασόπουλος ε γνώρισε κατά τας παλαιάς ημέρας της εδώ παραμονής του, πολύ καλά τον χαρακτήρα των ψωροφантаσμένων Αργείων. Και επιχειρηματίας αυτός, εσκέφθη να εκμεταλλευθή την απλοϊκότητα, την προς επίδειξιν τάσιν, και την θρησκοληψίαν εν τέλει των εν Αμερική μεταναστών. Εξεπόνησε λοιπόν σχέδιον μεγαλοπρεπούς και αφαντάστου πολυτελείας, ουχί απλής ανοικοδομήσεως του καταστραφέντος ναϊδρίου αλλά και κρασπεδώσεως όλου του παρά τας εκβολάς του όρους Χάον πηγών του Ερασίνου, δια πολυτελούς οικοδομήματος [...]. Ως επόμενον κατήρτισε και τον προϋπολογισμόν της δαπάνης ο οποίος ασφαλώς και κατά την εποχήν εκείνην, θα υπερέβαινε τα δύο ή τρία εκατομμύρια. Οι οψίπλουτοι όμως, οι δολλαριόπουλοι, οι ταλαράδες της Αμερικής, ορρώδησαν προ της τεραστίας δαπάνης. Εννοούσαν να επιδειχθούν, αλλ' ουχί και επί καταστροφή της μετά κόπων και μόχθων αποκτηθείσης περιουσίας των και ως επόμενον το σχέδιον επεστράφη [και] μετερρυθμίσθη.³⁸⁷

Φαίνεται λοιπόν ότι οι αμερικανικές αξιώσεις απέναντι στις τεχνικές λεπτομέρειες των έργων όταν συνοδεύονταν από τα απαραίτητα κεφάλαια, έβρισκαν τις περισσότερες φορές σύμφωνους τους τοπικούς παράγοντες. Σπάνια εξάλλου παρατηρούνταν διάσταση απόψεων μεταξύ τοπικών συλλόγων και αποδήμων ως προς το είδος των έργων που θα υλοποιηθούν. Το ενδιαφέρον για την ανέγερση εκκλησιών, όπως είδαμε, δεν εγκαταλείφθηκε στο Μεσοπόλεμο εφόσον κρινόταν και από τις δύο πλευρές ότι οι υπάρχουσες κτιριακές υποδομές δεν επαρκούσαν. Υπήρχε ωστόσο μια μετατόπιση προς την υλοποίηση κοινωφελών έργων, ταυτόχρονα και ένα ενδιαφέρον να καλυφθούν όσο το δυνατόν περισσότερες κοινοτικές ανάγκες υπό την επιρροή μάλιστα της άμιλλας που είχε δημιουργηθεί μεταξύ των μεταναστευτικών κοινοτήτων. Η διαπραγματευτική ισχύς των αποδήμων ήταν γενικά μεγάλη όταν οι συσσωματώσεις τους μετρούσαν πολλά χρόνια λειτουργίας, διέθεταν μεγάλο αριθμό μελών και ισχυρά ταμεία. Από την άλλη πλευρά η λειτουργία αθηναϊκού Συλλόγου ο οποίος αναλάμβανε

αρχιτέκτονας στην επαρχία: ο Πάνος Καραθανασόπουλος στο Άργος», *Αρχαιολογία* 40, Σεπτέμβριος 1991, σ. 70-73.

³⁸⁷ Πρόκειται για τον Κώστα Ολύμπιο ο οποίος δημοσίευσε στα *Αργειακά Νέα* το 1933 (από 1^η Ιουνίου έως 1^η Οκτωβρίου) σειρά άρθρων υπό τον τίτλο: «Αι εξοχαί του Άργους» με τα οποία ασκούσε οξύτατη κριτική σε διάφορα ιστορικά κτίρια του Άργους. Το απόσπασμα παρατίθεται στο Βασίλης Κ. Δωροβίνης, *ό.π.*, σ. 72-73. Σύμφωνα πάντως και με τον Μιχαήλ Ροδά το συγκεκριμένο έργο κόστους 800.000 περίπου δραχμών ήταν εντυπωσιακό, όμως υπερβολικό. Θεωρούσε ότι το πρακτικό πνεύμα των Λακώνων ομογενών και η στροφή τους σε έργα κοινωφελή θα έπρεπε να παραδειγματίσει και το νομό του Άργους και τους ομογενείς του. Μιχαήλ Ροδάς, *Πώς Βλέπω την Ελλάδα*, *ό.π.*, σ. 235-236.

να συντονίσει την εκτέλεση των έργων στην πατρίδα καθιστούσε τους «αστούς» συμπατριώτες υπολογίσιμους συνομιλητές. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι ο Σύλλογος των Βασσαριωτών Αθηνών και Πειραιά, «Διώνυσος», επέβαλε το 1920 ως προτεραιότητά του την οδική σύνδεση της κοινότητας όταν για τον αμερικανικό ομόλογό του καταστατικός στόχος ήταν από τις αρχές του αιώνα η ύδρευσή της. Αναφέρεται μάλιστα ότι εκπρόσωπος του «Διονύσου», «τελείως ψυχολογήσας τους εν Αμερική πατριώτας» ταξίδευσε στην Αμερική για να τους πληροφορήσει για τα σχέδια τους και να τους διαβεβαιώσει για τον τρόπο διαχείρισης των αμερικανικών δωρεών.³⁸⁸ Η εξασφάλιση της συγκατάθεσης της διοίκησης του Ελληνοαμερικανικού Συλλόγου ήταν αρκετή για να κάμψει στην πορεία και τις μεμονωμένες αντιρρήσεις που εκφράστηκαν στο εσωτερικό της μεταναστευτικής κοινότητας ως προς την αλλαγή των όρων του καταστατικού του συλλόγου τους.³⁸⁹

Χρειαζόταν γενικά να πεισθούν οι δωρητές όχι τόσο για τις τοπικές ελλείψεις όσο για τη δυνατότητα της οικονομικής κάλυψής τους. Μέριμνά τους ήταν η σωστή διαχείριση των κεφαλαίων τους, η τήρηση των προϋπολογισμών και η γρήγορη εκτέλεση των έργων γι' αυτό και σε αρκετές περιπτώσεις δωρεές τους ανακλήθηκαν λόγω αδικαιολόγητης καθυστέρησης των έργων. Το 1930 η Αδελφότητα Βερβένων ανακάλεσε τη δωρεά των 2.000 δολαρίων που είχε κάνει τρία χρόνια πριν με στόχο την αγορά οικοπέδου και την ανέγερση διδακτηρίου στο Άστρος καθώς η τοπική επιτροπή δεν είχε προβεί ακόμα σε καμία ενέργεια.³⁹⁰ Το προηγούμενο διαφόρων οικονομικών και διαχειριστικών ατασθαλιών στις κοινότητες καταγωγής και η εξοικείωση των μεταναστών στο Μεσοπόλεμο με νέες συναλλακτικές πρακτικές δημιουργούσαν συχνά καχυποψία και αμφιβολία για τις προθέσεις και την αποτελεσματικότητα των τοπικών συλλόγων και επιτροπών. Όταν ο αθηναϊκός Σύλλογος Βασσαριωτών ζήτησε, για παράδειγμα, πληρεξούσιο από το Σύλλογο της Βοστώνης για να εκκαθαρίσει στην Εθνική Τράπεζα παλιές καταθέσεις των «Αμερικάνων» υπέρ της κοινότητας και να τις αξιοποιήσει στο σχεδιαζόμενο έργο οδοποιίας, τα μέλη του ελληνοαμερικανικού

---

³⁸⁸ Μαλεβός, αρ.14, Μάιος 1922, σ. 9.

³⁸⁹ Με ανώνυμη επιστολή προς το περιοδικό *Μαλεβός* το Φεβρουάριο του 1922, Ελληνοαμερικανός, μέλος του Συλλόγου της Βοστώνης, εκπροσωπώντας προφανώς μια μειοψηφία ζητούσε από τον Σύλλογο «Διώνυσος» να τους επιστρέψουν τα 1500 δολάρια που τους είχαν ήδη αποστείλει, με το επιχείρημα ότι αυτά προορίζονταν βάσει καταστατικού για την ύδρευση του χωριού. Υποσχόταν ότι οι ομογενείς θα συγκέντρωναν αργότερα νέο ποσό για τα οδικά έργα της κοινότητας. Η απάντηση των εκδοτών του περιοδικού, μελών του Αθηναϊκού συλλόγου, παρέπεμπε στην απόφαση του Συλλόγου της Βοστώνης η οποία σε ειδική ψηφοφορία και με ισχυρή πλειοψηφία είχε συμφωνήσει για την επιτακτική ανάγκη κάλυψης των οδικών ελλείψεων του Βασσαρά. *Μαλεβός*, αρ.11, Φεβρουάριος 1922, σ. 7-8.

³⁹⁰ *Κυνοουριακό Βήμα* 1/12/1930.

σωματείου ήγειραν αντιρρήσεις. Η απόφαση του προεδρείου τους να μεταφέρει οικονομικές αρμοδιότητες στους συμπατριώτες της Αθήνας αμφισβητήθηκε από Ελληνοαμερικανούς οι οποίοι θεώρησαν ότι εκχωρούνταν υπέρμετρες εξουσίες σε ανθρώπους οι οποίοι δεν αναλάμβαναν τα ίδια οικονομικά βάρη.³⁹¹

Οι φόβοι των Ελληνοαμερικανών ότι οι τοπικές επιτροπές μπορούσαν να τους εξαπατήσουν οικονομικά, ενισχυμένοι από την απόσταση και τις ελλειμματικές πληροφορίες που κατέφθαναν, δημιουργούσαν συχνά εντάσεις και διαμάχες. Η σημασία της επικοινωνίας για τη διατήρηση του διεθνικού πεδίου είναι καθοριστική ωστόσο η πρόσβαση σε αυτή είναι άنيση.³⁹² Η συχνότητα της αλληλογραφίας και της κυκλοφορίας επαρχιακών εντύπων στην Αμερική ήταν οπωσδήποτε μεγαλύτερη στο Μεσοπόλεμο ενώ οι ευκαιρίες για τη φυσική παρουσία αποδήμων στη γενέτειρα και την άσκηση επιτόπιου ελέγχου σαφώς περισσότερες απ' ό,τι στο παρελθόν, ωστόσο δεν αρκούσαν για να γεφυρώσουν τη γεωγραφική απόσταση που τους χώριζε από τη γενέτειρα. Για τις τοπικές κοινότητες η ενημέρωση για την άλλη πλευρά ήταν σαφώς πιο ελλειμματική. Η άγνοιά τους για τις πραγματικές οικονομικές δυνατότητες και τις πολλαπλές υποχρεώσεις των αποδήμων, όπως επίσης και για τον τρόπο ζωής και εργασίας στο εξωτερικό ενθάρρυνε τα πιεστικά αιτήματά τους για συνεχή χρηματοδότηση των αναγκών τους ενώ ταυτόχρονα τους έθετε σε ένα καθεστώς μόνιμης εξάρτησης από έξω.

Η δικαιολογημένη κόπωση των Ελληνοαμερικανών από τις συνεχείς οικονομικές συνεισφορές μετέτρεπε τον αρχικό ενθουσιασμό τους για τα έργα σε γκρίνια. Πρακτική συνυφασμένη με τις διαπροσωπικές και ενδο-ομαδικές αντιπαλότητες, η «γκρίνια» η οποία εκφράζεται μέσα από το κουτσομπολιό, την έμμεση κριτική, τη διάδοση φημών και συκοφαντιών οδηγεί στην απαξίωση των απόψεων και πράξεων των αντιπάλων. Θεωρείται τοπικά διασπαστική δύναμη καθώς προκαλεί διαιρέσεις και ανακόπτει τη δράση, υπονομεύοντας τις προοπτικές της κοινότητας.³⁹³ Η δυσαρέσκεια των αποδήμων του Βασσαρά, για παράδειγμα, ενισχύθηκε όταν το προβλεπόμενο να ολοκληρωθεί μέσα σε λίγους μήνες οδικό έργο ξεπέρασε τα δύο χρόνια και φυσικά απαιτούσε υπέρογκες δωρεές. Φοβούμενοι ότι η υποβόσκουσα γκρίνια στο εσωτερικό του αμερικανικού συλλόγου θα ανέστελλε την εκτέλεση του έργου, οι Αθηναίοι διαχειριστές κάλεσαν δημόσια «εκείνους που φωνάζουν» να αποδείξουν τους

³⁹¹ Μαλεβός, αρ. 17, Αύγουστος 1922, σ. 10-11.

³⁹² S. J. Mahler, "Transnational Relationships", *ό.π.*, σ. 609.

³⁹³ Gabriella Aspraki, "Karagatsiot Voluntary Associations", *ό.π.*, σ. 164.

ισχυρισμούς τους και να μην αναζητούν αφορμές για να παραιτηθούν από τις κοινοτικές υποχρεώσεις τους: «*Να θέσωμεν τα βιβλία μας εις τον έλεγχόν τους υπό τον όρον, όσα μεν χρήματα εύρη ο έλεγχος ότι κακώς τα εδαπανήσαμεν, να τους τα πληρώσωμεν εξ ιδίων, αυτοί δε να αναλάβουν υπευθύνως και αποπερατώσουν τον δρόμον. Τίποτε άλλο. Και αν μεν συμφωνούν, έχει καλώς. Άλλως ας βουλλάσουν το στόμα τους σφιχτά και δυνατά, διότι αρνούμενοι θα αποδείξουν ότι δεν είναι ειλικρινείς πατριώται, αλλ' είναι ψευδοπατριώται επιδιώκοντες άλλους σκοπούς!*».³⁹⁴

Η κατάκτηση της εμπιστοσύνης των αποδήμων δεν ήταν σίγουρα εύκολη υπόθεση. Σε αρκετές περιπτώσεις καλά οργανωμένοι σύλλογοι στην Αμερική απέφευγαν να εμπλακούν σε κοινοτικά έργα καθώς οι πληροφορίες που λάμβαναν για τις έριδες στο εσωτερικό της κοινότητας, ίσως σε μεγάλο βαθμό διογκωμένες από διάφορους καλοθελητές, δημιουργούσαν δυσπιστία για τη δυνατότητα των συμπατριωτών τους να φέρουν εις πέρας τα όποια σχέδια. Η εν Αμερική «Αδελφότης Αφησιωτών», για παράδειγμα, πείσθηκε να χρηματοδοτήσει την ανέγερση νέου κοινοτικού ναού και να δεσμευτεί και για την κατασκευή υδρευτικού δικτύου στη γενέτειρά τους μόνο όταν οι κοινοτικοί παράγοντες απέδειξαν έμπρακτα την πρόθεσή τους να συνεργασθούν, να εκπονήσουν μελέτες και σχέδια και να δρομολογήσουν τα έργα. Οι φήμες που κυκλοφορούσαν για έριδες μεταξύ των κατοίκων είχαν δημιουργήσει ένα κλίμα δυσπιστίας στην Αμερική και μια απροθυμία εμπλοκής στις κοινοτικές υποθέσεις. Η συγκρότηση αρμόδιας επιτροπής στη λακωνική αυτή κοινότητα και η κινητοποίησή της στα τέλη της δεκαετίας του 1920 οπωσδήποτε ενθαρρύνθηκε και από το γενικότερο κλίμα ανταγωνισμού που είχε δημιουργηθεί μεταξύ των λακωνικών κοινοτήτων.³⁹⁵

Τη βούληση των αμερικανικών συλλόγων και τον έλεγχο της εκτέλεσης των εντολών τους στις τοπικές κοινότητες αναλάμβαναν Ελληνοαμερικανοί εκπρόσωποί τους οι οποίοι έρχονταν σε επαφή με τους τοπικούς παράγοντες, επόπτευαν τα έργα και ενημέρωναν τους συμπατριώτες τους για την πορεία και την ποιότητα των εργασιών. Οι εκθέσεις τους για τα πεπραγμένα των αθηναϊκών συλλόγων λειτουργούσαν ενθαρρυντικά για τη συνέχιση των εράνων στις ΗΠΑ και την περάτωση των σχεδίων στην πατρίδα. Οι παρεμβάσεις τους όμως προκαλούσαν συχνά αντιδράσεις τόσο εντός των συλλόγων όσο και μεταξύ των συγχωριανών τους, καθώς έθιγαν ιδιωτικά συμφέροντα, έθεταν σε αμφισβήτηση τοπικές εξουσίες, δυσανεστούσαν κομματικές

³⁹⁴ Μαλεβός, αρ. 36, Απρίλιος 1924, σ. 225.

³⁹⁵ Ο Πάρων, τχ. 9&10, Φεβρουάριος-Μάρτιος 1929, σ. 164.

ομάδες. Η διέλευση των κατασκευαζόμενων δρόμων από κτηματικές περιουσίες, οι απαιτήσεις για εθελοντική προσφορά εργασίας από τους κατοίκους, η παράκαμψη των τοπικών παραγόντων δημιουργούσαν προφανώς έχθρες και αντιπάθειες. Η δολοφονική απόπειρα κατά παλιννοστούντα το 1926, πρώην προέδρου της εν Σικάγω αδελφότητας των Παλαιοχωριτών Κυνουρίας και πρωτοστατούντα στην κατασκευή του κοινοτικού δρόμου Παλαιοχωρίου-Λεωνιδίου, συνδέθηκε από τον τοπικό Τύπο με τα τοπικά κομματικά συμφέροντα που πλήττονταν από τη δράση του.³⁹⁶ Ομοίως ο τραυματισμός το 1927 του Κων. Χ. Βουκίδη, προέδρου της εν Σικάγω αδελφότητας Αραχωβιτών, από νεαρό δικηγόρο κατά τη διάρκεια της παρεπιδημίας του στη γενέτειρά του, αποδόθηκε στη δυσαρέσκεια που είχε δημιουργήσει λόγω της παρέμβασής του στο ζήτημα της ύδρευσης της κοινότητας.³⁹⁷ Αν και απουσιάζουν οι λεπτομέρειες των γεγονότων, διαφαίνεται ότι η δύναμη που είχαν οι παλιννοστούντες και παρεπιδημούντες Ελληνοαμερικανοί να επιβάλλουν τις απόψεις και τα σχέδιά τους στις κοινότητες ανέτρεπε σε πολλές περιπτώσεις τις συνήθειες και τις τοπικές ισορροπίες ισχύος. Δεν αποκλείεται βέβαια ο τρόπος διάθεσης των συλλογικών εμβασμάτων και οι λύσεις που προκρίνονταν να είχαν κάποιες φορές και ιδιοτελή κίνητρα και να εξυπηρετούσαν συμφέροντα συγκεκριμένων ομάδων αν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας ότι για πρακτικούς λόγους μεσολαβητές των αμερικανικών συλλόγων ήταν συχνά, εκτός από τους παλιννοστούντες, προσωπικά δίκτυα που περιλάμβαναν οικογενειακά και συγγενικά μέλη τους.³⁹⁸

Με το κύρος των ευεργετών, την αυτοπεποίθηση των ανθρώπων που έρχονταν «απ' έξω», και τη δύναμη του σχετικού πλούτου τους οι Ελληνοαμερικανοί λειτουργούσαν στις τοπικές κοινότητες ως «πολιτισμικοί επιτηδευματίες».³⁹⁹ Θεωρώντας τους συλλόγους τους ως φορείς εκσυγχρονισμού και τους ίδιους ως εκφραστές των αμερικανικών αξιών επιχειρούσαν να παρέμβουν και στις νοοτροπίες των κατοίκων, να αλλάξουν τις συνήθειές τους και να τους μνήσουν σε ό,τι αυτοί θεωρούσαν ωφέλιμο, προοδευτικό και πρέπον. Συνέβαλλαν στη διαμόρφωση των αντιλήψεών τους για τον πλούτο, την τοπική ανάπτυξη, το χαρακτήρα της εκπαίδευσης όχι μόνο με τα έργα τους αλλά και με τις ιδέες και τις προτάσεις που εξέφραζαν στον τοπικό Τύπο. Με ανοικτή

---

³⁹⁶ *Μαλεβός*, αρ. 59, Μάρτιος 1926, σ. 513.

³⁹⁷ *Ο Οινούντιος*, τχ.9, Σεπτέμβριος 1927, σ. 103.

³⁹⁸ Roger Waldinger, *The Cross-Border Connection*, ό.π., σ. 165-166· Al.Portes, P. Landolt, “Social Capital: Promise and Pitfalls of its Role in Development”, ό.π., σ. 545.

³⁹⁹ Prema Kurien, “A Socio-Cultural Perspective on Migration and Economic Development”, ό.π., σ. 194.

επιστολή προς τους μαθητές του Βασσαρά το 1924, Ελληνοαμερικανός με σπουδές μηχανικού επιχειρούσε να κατευθύνει τη νεολαία της κοινότητάς του σε επαγγελματικές επιλογές που θα στήριζαν τον τόπο και θα ανέκοπταν τη μεταναστευτική έξοδο. Στις προτάσεις τους περιλαμβάνονταν η αξιοποίηση των υδάτινων πόρων της περιοχής για τις ανάγκες της κοινότητας και τη λειτουργία τοπικών εργοστασίων: *«Προτρέπω κάθε παιδί που θα διαβάση την επιστολήν αυτή να μελετά πολύ και ιδίως μαθηματικά και να εισέλθη εις το Πολυτεχνείον να γίνη ένας μηχανικός. Γνωρίζετε –τους λέγει- ότι με το νερό της Κελεφίνας μπορεί να κάμωμεν ηλεκτρισμό και να ηλεκτροφωτίσωμε το χωριό και να κινήσωμε τα ληοτρίβεια και τους μύλους και κυρίως να ποτίσωμε τα χωράφια μας δι’ αντλήσεως;»*⁴⁰⁰

Ιδιαίτερα πειστικοί ήταν οι αμερικανικοί σύλλογοι στο ζήτημα της συμμετοχής της τοπικής κοινωνίας στα κοινοτικά έργα. Αν και συχνά δεν έλειπε από την πλευρά των κατοίκων η μερική οικονομική υποστήριξη των έργων, τις περισσότερες φορές η δική τους συνεισφορά είχε τη μορφή της παροχής προσωπικής εργασίας ή της παραίτησης από αποζημιώσεις για τις κτηματικές ζημίες που προκαλούσε η διέλευση των δρόμων από τις περιουσίες τους. Ο επιμερισμός των βαρών υπαγορευόταν από την ανάγκη εξοικονόμησης των «αμερικανικών» κεφαλαίων τα οποία ποτέ δεν επαρκούσαν για την ολοκλήρωση των έργων, ταυτόχρονα όμως ερμηνευόταν από τους δωρητές και ως ένδειξη καλής θέλησης και συνεργασίας από εκείνους οι οποίοι κατεξοχήν θα επωφελούνταν από τα κοινωφελή έργα. Μπορεί η εθελοντική εργασία και η συνεισφορά να θεωρούνταν έκφραση του ήθους της κοινοτικής ζωής, σε πολλές περιπτώσεις όμως χρειαζόταν να απαιτηθεί από τις κοινοτικές αρχές και τους συλλόγους για να προσφερθεί. Τη σημασία της εκπλήρωσης του κοινοτικού τους καθήκοντος εξηγούσε στα μέλη του ο σύλλογος «Διόνυσος» το 1923 μέσω του περιοδικού του σε μια προσπάθεια ικανοποίησης των Ελληνοαμερικανών δωρητών: *«Η δια της προσωπικής εργασίας εκτέλεσις του έργου έχει μεγίστην σπουδαιότητα, καθότι αυτή θα βεβαιώση εμπράκτως τους εν Αμερική ότι και ο Βασσαράς με τας μικράς δυνάμεις του συνεισφέρει και αυτός και δεν αναμένει το παν εκ των εν τω εξωτερικό τέκνων του και ότι ο Βασσαριώτης έχει συναίσθησιν ότι μόνον δια της συνενώσεως των απανταχού κατεσπαρμένων δυνάμεων είναι δυνατόν να θεραπευθώσιν αι πολλαπλάι ανάγκαι των Κοινοτήτων Βασσαρά και Βεροίων».*⁴⁰¹ Η υποχρέωση μάλιστα δεν βάρυνε

⁴⁰⁰ Μαλεβός, αρ.37, Μάιος 1924, σ. 246.

⁴⁰¹ Μαλεβός, αρ. 32, Δεκέμβριος 1923, σ. 186.

αποκλειστικά τους άντρες αλλά ακόμα και τα γυναικόπαιδα τα οποία καλούνταν συχνά και αυτά να συνεισφέρουν τις δυνάμεις τους.⁴⁰² Ο Σύλλογος Βρυσεών Αναβρυτής της Νέας Υόρκης ο οποίος χρηματοδοτούσε την επισκευή του δημοτικού ζητούσε το 1925 από τους συμπατριώτες τους να προσφέρουν όχι μόνο εργασία αλλά και πρόκες, τάβλες, καδρόνια και ό,τι οικοδομικό υλικό μπορούσαν να εξασφαλίσουν από την περιοχή, θέτοντάς το μάλιστα ως προϋπόθεση για τη συνέχιση της φιλανθρωπικής τους δράσης. Συμμορφούμενοι με την απαίτηση των δωρητών οι μαθητές της κοινότητας υπό την καθοδήγηση των δασκάλων τους προθυμοποιήθηκαν και αυτοί να μεταφέρουν άμμο και να εξοικονομήσουν χρήματα τα οποία θα αξιοποιούσαν στη συνέχεια για τις σχολικές ανάγκες τους.⁴⁰³ Στο Γεράκι Λακωνίας ήταν οι ίδιοι οι παρεπιδημούντες Ελληνοαμερικανοί οι οποίοι προσπαθούσαν να παραδειγματίσουν τους ντόπιους πρωτοστατώντας στην προσφορά εθελοντικής εργασίας για την ανέγερση του σχολικού κτιρίου.⁴⁰⁴ Η οικονομική εξάρτηση των κατοίκων από τους αποδήμους και η πολιτισμική ακτινοβολία της Αμερικής οπωσδήποτε διευκόλυναν την υιοθέτηση των προτύπων των ευεργετούντων.⁴⁰⁵

Φαίνεται ωστόσο ότι οι απόδημοι συχνά παραπονούνταν για την παθητικότητα των συμπατριωτών τους στην πατρίδα και την αδιαφορία τους για τις κοινοτικές υποχρεώσεις τους. Σε επιστολή τους το 1925 η Αδελφότητα Αραχωβιτών στην πόλη Γκαστόνια των ΗΠΑ επέπληττε τους συγχωριανούς της στην πατρίδα για τον εφησυχασμό τους: «[Α]μβάνομεν αφορμήν από τον απολογισμόν της Σχολικής Επιτροπής, ένθα βλέπομεν 120 δραχμάς διά μεταφοράν άμμου. Σας ερωτώμεν [...] [ε]πιτρέπεται εις τους κατοίκους Αραχώβης να μένουν απαθείς εις την επισκευήν του σχολείου των; [...] Ενθυμούμεθα, ότι κατά την κατασκευήν ιδιωτικών οικιών οι κάτοικοι έτρεχον να φέρουν την άμμον και έχομεν δίκαιον να πιστεύσωμεν ότι ανάλογον έπρεπε να γίνη και διά το σχολείον [...]. Το ποσόν αυτό, αν και ασήμαντον, δεν έπρεπε να εξοδευθή διά τον σκοπόν της μεταφοράς άμμου. Καθήκον όλων των κατοίκων της Αραχώβης είναι να μας βοηθήσουν εις το έργον μας».⁴⁰⁶ Οι συχνές αναφορές τόσο των αθηναϊκών όσο και των αμερικανικών συλλόγων στο συγκεκριμένο θέμα καταδεικνύει

---

⁴⁰² Βλ. άρθρο με τίτλο «Βασσαραίοι τι περιμένετε; Κυράδες εργασθείτε!» στο οποίο οι γυναίκες και τα παιδιά του Βασσαρά καλούνταν να μεταφέρουν πέτρες από τα χωράφια τους στις άκρες του νέου δρόμου προκειμένου να τον προστατεύσουν από τις κατολισθήσεις. *Ο Μαλεβός*, αρ. 47, Μάρτιος 1925, σ. 361-362.

⁴⁰³ *Ο Σπαρτιάτης* 17/04/1925, 10/10/1925.

⁴⁰⁴ *Ο Σπαρτιάτης* 23/09/1928.

⁴⁰⁵ Λίνα Βεντούρα, «Το ‘αμερικανικό όνειρο’ στην Πελοπόννησο», *ό.π.*, σ. 106.

⁴⁰⁶ *Χρυσή βίβλος Αδελφότητος Αραχωβιτών ‘Αι Καρναί’ 1923-1927*, σ. 31. Παρατίθεται στο Λίνα Βεντούρα, «Το ‘αμερικανικό όνειρο’ στην Πελοπόννησο», *ό.π.*, σ. 107.

μια αλλαγή νοοτροπίας των κατοίκων των κοινοτήτων απέναντι στις κοινοτικές τους υποχρεώσεις. Η φοίτηση στα σχολεία, η επαφή με τις πόλεις, η άνετη διαβίωση που είχαν επιτρέψει τα μεταναστευτικά εμβάσματα, είχαν προφανώς αποθαρρύνει τη συμμόρφωση αρκετών κατοίκων με δραστηριότητες που είχαν ταυτισθεί στη συλλογική συνείδηση ως αγγαρείες. Δεν αποκλείεται πάντως οικογένειες με απόδημα μέλη να επιχειρούσαν να απαλλαγούν από τη συγκεκριμένη υποχρέωση προβάλλοντας ως επιχείρημα της εκπλήρωσής της τις γενναίες δωρεές των συγγενών τους στην Αμερική.

Οι αθηναϊκοί σύλλογοι, αν και προσπαθούσαν να συμμορφώνονται με τους όρους που έθεταν οι δωρητές, δεν αποδέχονταν αδιαμαρτύρητα την κριτική τους καθώς συχνά την ερμήνευαν ως πρόσχημα για τη διακοπή της χρηματοδότησης. *«Αλλά δυστυχώς αμέσως όλοι οι εξ Αμερικής παρεπιδημούντες σου λένουν ομοφώνως ότι ‘ουχί μόνον δεν βάζομεν πεντάραν αλλά επιστρέφοντες εις Αμερικήν θα αποτρέψομεν και τους άλλους να δωρήσουν’ και δια ποίον λόγο, διότι δεν πηγαίνομεν να φέρομεν τα κεραμίδια. Μείνατε ήσυχοι κύριοι· μη θέλετε να δικαιολογήσετε την άρνησίν σας διότι και τα κεραμίδια θα μεταφερθούν όπως μεταφέρθηκαν 1.000 κυβικά μέτρα πέτρας, 2.000 φορτία άμμος, όπως κόψαμε το κλαρί για το καμίνι, όπως μεταφέραμε το ασβέστι, αλλ’ αυτά δυστυχώς τα αγνοεί κανείς όταν θέλει να δικαιολογηθεί».*⁴⁰⁷ Επιχειρούσαν να υπερασπισθούν τους συγχωριανούς τους επικαλούμενοι τα βιοποριστικά προβλήματα που είχαν να αντιμετωπίσουν ενώ δεν σπάνιζαν και οι περιπτώσεις στις οποίες αντέστρεφαν τις κατηγορίες στους αποδήμους, όπως έκανε και ο εν Αθήναις σύλλογος ο «Διόνυσος»: *«Αληθές είναι ότι μερικοί [ντόπιοι Βασσαραίοι] ηδύναντο να καταβάλουν ανώτερα ποσά. Αλλά το ζήτημα τούτο εξαρτάται και εκ της προθυμίας και εκ του αισθήματος εκάστου. Μήπως εν Αμερική πολλοί κατώτεροι δεν καταβάλλουν ανώτερα ποσά από πολλούς ανωτέρους των οι οποίοι δεν έχουν αρκετά ανεπτυγμένον το προς την πατρίδα αίσθημα; Δια την γενικήν όμως εισφοράν δεν έχουν δίκαιον. Οι εν Αμερική πατριώται καταβάλλουν γενναία ποσά διότι έχουν τρέχουσαν εργασίαν εκ της οποίας κερδίζουν και περιμένουν να κερδίσουν. Ενώ οι εν Βασσαρά ποίας εργασίας έχουν και ποία τα εξ αυτών κέρδη. Λιμάζουν και αυτό το ψωμί».*⁴⁰⁸ Εκλαμβάνοντας τις επιπλήξεις των «Αμερικάνων» για τις συμπεριφορές και συνήθειες των ντόπιων ως επίδειξη της ανωτερότητάς τους και προσπάθεια επιβολής τους, οι «αστοί» δεν δίσταζαν να

⁴⁰⁷ Ο Σπαρτιάτης 13/01/1929.

⁴⁰⁸ Μαλεβός, αρ. 45, Ιανουάριος 1925, σ. 348.

υιοθετήσουν κάποιες φορές και σκληρό ύφος. Επιχειρούσαν να θέσουν όρια στις πατερναλιστικές παρεμβάσεις των αποδήμων υπενθυμίζοντάς τους τα βάρη που είχαν επωμισθεί όσοι είχαν παραμείνει στη χώρα. «*Συγχαίρομεν τους συμπολίτας μας διότι επολιτίσθησαν και ανυψώθησαν εις υψηλότερας σφαίρας της ελευθερίας και των κοινωνικών αρχών και ανέπτυξαν το πατριωτικό φιλότιμο. Και έπρεπεν ούτως να συμβή διότι ευρίσκονται εν μέσω περιβάλλοντος πολιτισμένου. Εις εν μόνον διαφωνούμεν, ότι δεν πρέπει να μας οικτίρουν και να μας ονειδίζουν, διότι ημείς με τας γκρίνιας μας και με τας κακομοιριαίς μας, ως νομίζον, εμεγαλώσαμεν το Κράτος εις διάστημα μιας εκατονταετηρίδος και το προηγάγομεν τόσον, ώστε κανέν άλλο Κράτος, ως προς τούτο, δεν δύναται να συγκριθῆ προς το ιδικόν μας, και οι ξένοι το φθονούν, δεν το οικτείρουν. [...] Απ' αυτού ημείς εδώ περιμένομεν από εσάς όχι συμβουλάς αλλά δολλάρια*».⁴⁰⁹

Στο στόχαστρο της κριτικής των Ελληνοαμερικανών έμπαιναν επίσης τα πολιτικά πάθη και οι έριδες στην κοινότητα καταγωγής που δυσχέραναν τις συλλογικές προσπάθειες για την υλοποίηση κοινοτικών έργων. Αν και οι αντιπαλότητες και οι διαιρέσεις χαρακτήριζαν επίσης τη λειτουργία των μεταναστευτικών συλλόγων στην Αμερική προκαλώντας συχνά την πατριωτική παρέμβαση των κοινοτήτων καταγωγής και τις νουθεσίες τους για ομόνοια, ο λόγος περί διχόνοιας που εξέφραζαν οι Ελληνοαμερικανοί του Μεσοπολέμου αντανakλούσε τους μετασχηματισμούς που είχαν υποστεί και τη διαφορετική εικόνα που είχαν πλέον οι ίδιοι για την πατρίδα τους. Με αισθήματα ανωτερότητας απέναντι στους συμπατριώτες τους προέβαιναν σε συστάσεις και υποδείξεις οι οποίες περιείχαν πάντα συγκρίσεις με το αμερικανικό κράτος και αναφορές στις αμερικανικές εμπειρίες και τις επιρροές τους από το νέο περιβάλλον. Το 1921 απόδημος από το Βασσαρά εξέφραζε σε επιστολή του τον ενθουσιασμό του για την έκδοση του περιοδικού *Μαλεβός*, κατέκρινε ωστόσο τους εκδότες επειδή επέτρεπαν την έκφραση πολιτικών πεποιθήσεων και ενθάρρυναν τις αντιπαραθέσεις των κατοίκων: «*[Μ]οι έκανε όμως αλγεινήν εντύπωσιν να ίδω να τίγουν πολιτικά ζητήματα, ενώ πρόκειται περί ενός κοινοφελούς σκοπού και προς ευόδωσιν του οποίου απαιτείται κοινή αρωγή όλων, και ανάμιξις πολιτικών ζητημάτων θα εξουδετερώση πάσαν καλήν θέλησιν και διάθεσίν μας δια την ιδιαιτέραν μας, να γνωρίζετε και να έχετε υπ' όψιν ότι ζώμεν και εμπορευόμεθα εις το πλέον πεπολιτισμένον και φιλελεύθερον έθνος του κόσμου και εμπνεόμεθα και διεπλάσθημεν με τας πλέον φιλελευθέρας αρχάς και εμπνεόμενοι υπό τοιούτων αρχών ιστάμεθα εις πολύ υψηλόν*

⁴⁰⁹ *Μαλεβός*, αρ.4, [χωρίς μήνα] 1921, σ. 8-9.

*επίπεδον και ατενίζομεν μετ' οίκτου και απελπισίας τα αυτού διαδραματιζόμενα τα οποία προσάπτουν όνειδος και περιφρόνησιν κατά της Ελλάδος και καθ' ημών των ενταύθα διαβιούντων Ελλήνων».*⁴¹⁰

Φυσικά δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που οι Ελληνοαμερικανοί καλούνταν από τους ίδιους τους συμπατριώτες τους να παρέμβουν ως διαιτητές και να επιλύσουν τοπικές διενέξεις. Με το κύρος του «μορφωμένου», κυρίως όμως με την εξουσία του χρηματοδότη οι απόδημοι θεωρούνταν ενίοτε ως τα καταλληλότερα πρόσωπα για να μεσολαβήσουν στις κρατικές αρχές και να ασκήσουν πίεση προκειμένου να αλλάξουν αποφάσεις οι οποίες έπλητταν τα τοπικά συμφέροντά τους. Το 1929 οι αγροτικές οικογένειες των περιχώρων της Σπάρτης διαμαρτυρήθηκαν μέσω του Τύπου κατά του Δημάρχου Ηλία Γκορτσολόγου για τον τρόπο επένδυσης των χρημάτων των ομογενών τα οποία θεωρούσαν ότι έθιγαν τα ιδιωτικά συμφέροντά τους. Όπως υποστήριζαν, η αμερικανική δωρεά των έξι εκατομμυρίων δραχμών και η σύμβαση με το δήμο για την υδροδότηση της πόλης από τα νερά της Τρύπης θα επηρέαζε τις καλλιέργειές τους και θα καταδίκασε τις οικογένειές τους σε λιμοκτονία. Με το επιχείρημα ότι επιφορτίζονταν άνισα τη δαπάνη του έργου οι χωρικοί ζητούσαν από τους ομογενείς συγχωριανούς τους να προσβάλουν την υπογραφείσα σύμβαση.⁴¹¹ Η υλοποίηση του έργου μαρτυρά ότι οι φωνές τους δεν εισακούστηκαν πιθανότατα επειδή στη δωρεά είχε εμπλακεί ο Σύνδεσμος Λακεδαμονίων ο οποίος εξέφραζε το σύνολο των Λακώνων αποδήμων και όχι μεμονωμένες ομάδες.

Στη Ζάχα (Καλλιθέα) Ηλείας το 1928 οι ξενιτεμένοι δήλωναν την υποστήριξή τους στους διαμαρτυρόμενους συμπατριώτες τους για τη συχνή απουσία του διορισμένου συμβολαιογράφου από την κοινότητα και τη συχνή παραμονή του στην Ανδρίτσαινα. Μέσω του τοπικού Τύπου εκπρόσωπός τους καλούσε τον Υπουργό Δικαιοσύνης να επιλύσει το ζήτημα διατάσσοντας το λειτουργό να παραμείνει στη θέση του και να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της κοινότητας. Προφανώς δεν επρόκειτο για μια αυθόρμητη κίνηση συμπαράστασης. Την παρέμβασή του για λογαριασμό της γενέτειρας νομιμοποιούσε αν όχι η ιδιότητά του ως μέλους κάποιου εθνοτοπικού σωματείου Ζάχας, σίγουρα η ξεχωριστή θέση του μέσα σε ένα εθνοτοπικό δίκτυο το οποίο διατηρούσε σταθερούς κοινωνικούς και υλικούς δεσμούς με αυτή.⁴¹²

⁴¹⁰ *Μαλεβός*, αρ.4, [χωρίς μήνα] 1921, σ. 8.

⁴¹¹ *Λακωνικός Αγών* 31/05/1929.

⁴¹² *Νέος Ορίζων Ανδρίτσαινας* 29/01/1928.

Πάντως όσο και αν οι Ελληνοαμερικανοί εμφανίζονταν να έχουν ενδυναμώσει τη θέση τους απέναντι στην κοινότητα καταγωγής τους στο Μεσοπόλεμο μέσα από τη συμμετοχή τους σε καλά οργανωμένους και ισχυρούς οικονομικά συλλόγους, σε καμία περίπτωση δεν φαίνεται ότι μπορούσαν να παρακάμψουν τους τοπικούς παράγοντες και πολύ περισσότερο, τους αθηναϊκούς συλλόγους. Ήταν η κοινότητα η οποία νομιμοποιούσε την ανάμειξή τους στις ελλείψεις της, δίνοντας τη συγκατάθεσή της για τα έργα και συνεισφέροντας τους διαθέσιμους σε αυτή πόρους για την πραγματοποίησή τους. Όσα προγράμματα υλοποιήθηκαν, οπωσδήποτε δεν αποτελούσαν επίτευγμα μόνο της μιας ή της άλλης πλευράς. Προϋπέθεταν συναίνεση στη διαμόρφωση των στόχων και των σχεδίων, αμοιβαία τήρηση των κανόνων και των δεσμεύσεων κατά την εκτέλεσή τους, εξισορρόπηση των βαρών και της επιρροής της κάθε ομάδας. Μπορεί η διεθνική συνεργασία και η αρμονία στις σχέσεις τους να κρίνονταν επωφελείς και για τις δύο πλευρές, η επίτευξή τους δεν γινόταν ωστόσο χωρίς διαπραγματεύσεις και συμβιβασμούς.⁴¹³

---

⁴¹³ Roger Waldinger et al., "Conflict and contestation in the cross-border community", *ό.π.*, σ. 859· Jonathan Fox, X. Bada, "Migrant Organization and Hometown Impacts in Rural Mexico", *ό.π.*, σ. 449.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Οι κοινότητες της Παλαιάς Ελλάδας στη «δίνη της μετανάστευσης»

Η παρούσα διατριβή επιχείρησε να περιγράψει τους πολλαπλούς μετασχηματισμούς που προκάλεσε η μετανάστευση των Ελλήνων στην Αμερική στα τέλη του 19ου αιώνα έως τις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Παλαιά Ελλάδα. Προσεγγίζοντας τους μετανάστες όχι μόνο ως «ξεριζωμένους» χωρικούς και το μεταναστευτικό εγχείρημα όχι αναγκαστικά ως μία οριστική και αμετάκλητη απόφαση αλλά ως μια δυναμική και πολύπλοκη διαδικασία η οποία λόγω των ισχυρών συγγενικών και κοινοτικών δεσμών και των μεταναστευτικών δικτύων ενθάρρυνε πολλαπλές ανταλλαγές και συνεχείς ροές μεταξύ απομακρυσμένων τόπων, αναδείξαμε το πλήθος των αλλαγών που σημειώθηκαν στις κοινότητες καταγωγής των μεταναστών, τα λιμάνια διέλευσής τους και τα αστικά κέντρα στα οποία πολλοί κατανάλωσαν και επένδυσαν τις οικονομίες τους. Εστιάζοντας στο μικρο-επίπεδο αναζητήσαμε τους τρόπους με τους οποίους οι μετανάστες μεταμόρφωσαν με την απουσία και την παρουσία τους την καθημερινότητα, τα πρότυπα ζωής, τις κοινωνικές σχέσεις τις πολιτισμικές συνήθειες και τις νοοτροπίες εκείνων οι οποίοι αν και δεν μετανάστευσαν οι ίδιοι, ζούσαν στο διεθνικό πεδίο που συνέδεε τις χωρικές αγροτικές κοινότητες με τις Ηνωμένες Πολιτείες.

Η μαζική αναχώρηση των νεαρών ανδρών παρά τη δαιμονοποίησή της ως οριστικής απώλειας του πιο παραγωγικού τμήματος και το φόβο της οικονομικής απονέκρωσης και στασιμότητας της επαρχίας ισοδυναμούσε στην πραγματικότητα με μια άμεση και εντυπωσιακή μετατόπιση του πλούτου στους συγκοινωνιακούς κόμβους και τα λιμάνια αναχώρησης. Η άφιξη των υπερωκεάνιων στα ελληνικά λιμάνια και η ανάγκη οργάνωσης της αποδημίας επέτρεψαν την ανάπτυξη ενός ανθηρού οικονομικού υποσυστήματος, αυτοσυντηρούμενου και συνεχώς επεκτεινόμενου, με διεθνικό χαρακτήρα και ιδιαίτερα τοπικά χαρακτηριστικά, ταυτόχρονα εξαρτημένου από τους εθνικούς και διεθνείς οικονομικούς, πολιτικούς και κοινωνικούς θεσμούς.¹ Η μεταναστευτική αγορά που αναπτύχθηκε γύρω από την παροχή πληροφόρησης, τη γραφειοκρατική και ιατρική προετοιμασία των μεταναστών, την οργάνωση της μεταφοράς τους και την εξυπηρέτηση των ποικίλων και συνεχώς διαφοροποιούμενων

---

¹ Johan Lindquist et al., "Opening the Black Box of Migration: Brokers, the Organization of Transnational Mobility and the Changing Political Economy in Asia", *ό.π.*, σ.15-16.

ταξιδιωτικών αναγκών τους περιλάμβανε πλήθος επιχειρηματιών και επαγγελματιών, υποστηριζόμενων από τη νόμιμη ή και παράνομη δράση ποικίλων μεσαζόντων και την κινητοποίηση ευρέων κοινωνικών δικτύων. Η εμπορική εκμετάλλευση της τάσης για αποδημία «λίπανε τα γρανάζια της μετανάστευσης»² συμβάλλοντας στη διευκόλυνση και την ενδυνάμωσή της. Στο Μεσοπόλεμο η υποδομή που αναπτύχθηκε γύρω από τη μετανάστευση αναζήτησε νέα μέσα και τρόπους συντήρησής της στρεφόμενη στην εξυπηρέτηση του αναδυόμενου εθνοτικού τουρισμού, της μετακίνησης των αυτόνομων Ελληνοαμερικανών ταξιδιωτών, της μετανάστευσης οικογενειών και υποψήφιων νυφών. Προσαρμόζοντας τις υπηρεσίες τους στις νέες ανάγκες και τάσεις της διατλαντικής κινητικότητας τα τοπικά επιχειρηματικά συμφέροντα εξέλιξαν το είδος, την ποιότητα και το εύρος των υπηρεσιών τους για να ικανοποιήσουν μια πελατεία υψηλότερων απαιτήσεων, καλύτερων οικονομικών δυνατοτήτων και περισσότερων ταξιδιωτικών εμπειριών.

Η εργασία στην Αμερική και οι χρηματικές ροές στον αγροτικό χώρο είχαν φυσικά άμεσο αντίκτυπο στους υλικούς όρους ζωής των οικογενειών των απόδημων. Την αρχική οικονομική στασιμότητα και τον κίνδυνο αποδιάρθρωσης του κοινωνικού ιστού με τη μαζική αποχώρηση των νεαρών ανδρών διαδέχτηκε γρήγορα μια σχετική ευμάρεια και ευημερία, πρωτόγνωρη για τα τοπικά δεδομένα, η οποία αντικατοπτρίστηκε στην καθημερινότητα, την υγεία των κατοίκων, τις επενδύσεις στη γη, τις καταναλωτικές πρακτικές και τις μορφωτικές ευκαιρίες. Πέρα όμως από την οικονομία η μετανάστευση προσεγγίστηκε ως πολυδιάστατο κοινωνικό φαινόμενο με επιρροές στο κοινωνικό και πολιτισμικό πεδίο. Εκτός λοιπόν από τις εγχρήματες μεταφορές, οι υλικές και ανθρώπινες ροές μέσα στο διεθνικό πεδίο επέφεραν ποικίλους κοινωνικούς και πολιτισμικούς μετασχηματισμούς. Τα αμερικανικά αγαθά που κατέφθαναν στην ελληνική επαρχία, οι νέες πολιτισμικές συνήθειες και τα αισθητικά πρότυπα των παλινοστούντων και παρεπιδημούντων μεταναστών μετασχημάτιζαν σταδιακά τις αξίες και αντιλήψεις όσων δεν είχαν ταξιδεύσει ποτέ. Δημιούργησαν ανακατατάξεις στις τοπικές ιεραρχίες αναδεικνύοντας νέες τοπικές ελίτ, διαμορφώνοντας νέες προσλήψεις του πλούτου και της φτώχειας, του μοντέρνου και του πολυτελούς. Ταυτόχρονα καλλιέργησαν την εξωστρέφεια των κατοίκων των ορεινών κοινοτήτων συντηρώντας τις μεταναστευτικές ροές όσο η είσοδος στην Αμερική ήταν ανοιχτή και θεμελιώνοντας τη μεταναστευτική παράδοση των

---

² Ruben Hernandez-Leon, "The Migration Industry in the Mexico-U.S. Migratory System", *ό.π.*, σ. 8.

συγκεκριμένων περιοχών. Οι οικογενειακοί και συγγενικοί δεσμοί μεταξύ Αμερικής και Παλαιάς Ελλάδας αποδείχτηκαν ισχυροί μέσα στο χρόνο και τα δίκτυα ιδιαίτερα ανθεκτικά για να τροφοδοτήσουν με νέες κατηγορίες μεταναστών τις ελληνικές κοινότητες των Ηνωμένων Πολιτειών μετά το 1924 και παράλληλα για να θέσουν τις βάσεις για τα μεταπολεμικά κύματα μετανάστευσης. Η μετανάστευση αποτέλεσε μια κληρονομιά και γνώση για τις επόμενες γενιές, ταυτόχρονα όμως και μνήμη, φορείς της οποίας υπήρξαν κατεξοχήν οι παλινοστούντες. Πρώτα «κανονικοποιήθηκε» στα μάτια των ανθρώπων της επαρχίας και ύστερα εντάχθηκε στο ρεπερτόριο των πιθανών επιλογών τους και στις στρατηγικές της ζωής τους.³

Η μετανάστευση ως ένα οικογενειακό σχέδιο και μια συλλογική απόφαση δεν μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστη τη δομή, τη μορφή και τη λειτουργία της οικογένειας. Ενθάρρυνε νέες γαμήλιες πρακτικές και στρατηγικές από την πλευρά των νέων, επιφόρτισε με νέους ρόλους και ευθύνες, ταυτόχρονα με άγχη και ψυχολογικά βάρη τη γυναίκα και τα παιδιά που καλούνταν να ζήσουν για χρόνια χωριστά από ένα σύζυγο και πατέρα τον οποίο πολλές φορές δεν είχαν προλάβει να γνωρίσουν. Βιώθηκε επίσης διαφορετικά από τις γυναίκες οι οποίες έμειναν πίσω προκειμένου οι άνδρες να δοκιμάσουν την τύχη τους και από εκείνες που τους ακολούθησαν αργότερα ως υποψήφιες νέφες, σύζυγοι ή κόρες. Είτε «στατικές», είτε «ακόλουθες», οι γυναίκες δεν υπήρξαν ούτε παθητικές ούτε αδρανείς. Συνέβαλαν στη διατήρηση του διεθνικού πεδίου ως διαχειρίστριες του νοικοκυριού και σκληρά εργαζόμενες στην οικογενειακή περιουσία ενώ επένδυσαν στη μεταναστευτική πράξη για την επίτευξη της προσωπικής και οικογενειακής κοινωνικής κινητικότητας. Η μετανάστευση δεν ανέτρεψε τις πατριαρχικές δομές ούτε χαλάρωσε τον κοινωνικό έλεγχο, διέυρνε όμως τα περιθώρια δράσης των γυναικών μέσα στην οικογένεια και επέτρεψε μικρές -και όχι βαθιές- αλλαγές στη θέση τους: ενθάρρυνε σε πολλές περιπτώσεις τη διαπραγμάτευση της παραμονής τους στον τόπο ή της επανένωσής τους με το σύζυγο, καθώς και στρατηγικές στη διεκδίκηση και τη διαχείριση του μεταναστευτικού εισοδήματος. Οι «Αμερικάνες ζωντοχήρες», συναίνεσαν κατά κάποιο τρόπο στην παρατεταμένη απουσία των ανδρών τους, κερδίζοντας «αντισταθμίσματα» όπως οικονομική άνεση, αυτονομία και κύρος στο γυναικείο κύκλο τους. Ζώντας σε ένα «διεθνικό γνωστικό χώρο» αυτές και τα παιδιά τους υιοθέτησαν πολύ πιο εύκολα καταναλωτικές συνήθειες και μνήθηκαν γρηγορότερα στον αστικό τρόπο ζωής. Η αυτονόμηση του ίδιου του

---

³ Ulf Brunnbauer, *Globalizing Southeastern Europe Emigrants*, ό.π., σ. 15, 82.

μετανάστη από την οικογενειακή επιρροή διατάραξε ωστόσο σε αρκετές περιπτώσεις τις οικογενειακές σχέσεις ενώ κλόνισε τους διαγενεακούς δεσμούς, τις οικονομικές και ηθικές υποχρεώσεις τους προς τα εξαρτημένα και τα ηλικιωμένα μέλη.

Η μεταναστευτική εμπειρία συνιστούσε ένα κοινωνικό, πολιτισμικό και συμβολικό κεφάλαιο που εξαργυρωνόταν στη χώρα καταγωγής μέσω της τέλεσης ενός γάμου, της ανάδειξης σε κάποιο τοπικό αξίωμα ή και της ίδρυσης μιας επιχείρησης. Επιστρέφοντας στην κοινότητα καταγωγής, οι μετανάστες απέδιδαν ιδιαίτερη έμφαση στο αμερικανικό παρελθόν τους, καθώς αναγνώριζαν το θετικό αντίκρισμα που είχε στις τοπικές κοινωνίες η επαφή τους με τη βιομηχανική Δύση. Ο χώρος της επιχειρηματικότητας αποτέλεσε πρόσφορο πεδίο για την επένδυση αυτού του κεφαλαίου. Οι πιο καινοτόμες επενδύσεις των -κατά κύριο λόγο- μικροκεφαλαιούχων παλιννοστούντων κατευθύνθηκαν στα αστικά κυρίως κέντρα και την περίοδο του Μεσοπολέμου. Το προβεβλημένο από τους ίδιους «αμερικανικό σύστημα εργασίας» τους συμπύκνωνε όλες τις εμπειρίες και επιρροές από την αμερικανική αγορά εργασίας και τον τρόπο λειτουργίας της. Τα προϊόντα και οι υπηρεσίες που προώθησαν, οι υποδομές που δημιούργησαν και οι επαγγελματικές αξίες και δεξιότητες που ανέπτυξαν στην ελληνική αγορά απέβλεπαν στην εξυπηρέτηση μιας πελατείας η οποία υιοθετούσε τα νέα αστικά καταναλωτικά πρότυπα και εφάρμοζε νέες πρακτικές κοινωνικής διάκρισης. Μπορεί ο αριθμός των παλιννοστούντων οι οποίοι επένδυσαν τα μεταναστευτικά τους κέρδη σε καινοτόμες επιχειρήσεις να παρέμεινε μικρός και η επιτυχία τους να μην ήταν εξασφαλισμένη, ωστόσο ακόμα και εκείνοι οι οποίοι κατευθύνθηκαν σε συνηθισμένες «παρασιτικές οικονομικές δραστηριότητες» προσπάθησαν να το κάνουν «με τον τρόπο με τον οποίο αυτό γινόταν στην Αμερική».

Οι δωρεές των Ελλήνων μεταναστών μέσω των εθνοτοπικών σωματείων τους συνιστούν ένα ξεχωριστό κεφάλαιο στην ιστορία του ελληνικού ευεργετισμού το οποίο ωστόσο δεν έχει ακόμα ενσωματωθεί στην εθνική ιστορία. Πεδίο συμβολικής διάκρισης για τους ίδιους τους μετανάστες, η συλλογική διεθνική δράση για λογαριασμό της κοινότητας αποτέλεσε και προϋπόθεση επανένταξής τους σε αυτήν από μια θέση ισχύος. Μπορεί η φήμη των τοπικών ευεργετών να μην ξεπέρασε το όριο κάθε κοινότητας και τα ονόματά τους να περιέπεσαν γρήγορα στην αφάνεια, ωστόσο η γενναιοδωρία τους είχε αθροιστικά τεράστια οικονομική αξία για τα τοπικά δεδομένα, μεγάλη συμβολική σημασία και φυσικά πρακτική χρησιμότητα για τον τόπο τους. Επιπλέον, τα συλλογικά και ατομικά εμβάσματα που αποστέλλονταν από την Αμερική στα χωριά για την εξασφάλιση υποδομών και την επίλυση χρόνιων αναγκών

οικοδόμησαν σταδιακά μια παράδοση ελληνοαμερικανικής βοήθειας η οποία στηριζόταν στην ιδιαίτερα ανθεκτική αντίληψη περί ελληνικών κοινοτήτων οι οποίες αν και ζουν πολύ μακριά, παραμένουν πιστές τόσο στη μεγάλη όσο και στη μικρή πατρίδα.⁴ Δημιούργησαν στους ντόπιους υπέρμετρες προσδοκίες έξωθεν βοήθειας και μια σχέση εξάρτησης από την «αμερικανική γενναιοδωρία». Ο «θεός από την Αμερική» και γενικά ο πλούσιος ομογενής αναμενόταν για δεκαετίες να παρέμβει ως «ο από μηχανής θεός» και με τα δολάρια του να ανακουφίσει οικονομικά συγγενείς και συμπατριώτες. Αυτός ο σωτηριολογικός μύθος γύρω από την Αμερική ο οποίος αποτυπώθηκε χιουμοριστικά στο μεταπολεμικό λαϊκό ελληνικό κινηματογράφο θα συντηρηθεί βέβαια και από την ψυχροπολεμική αμερικανική πολιτική οικονομικής βοήθειας.⁵ Πάντως και οι ηθικές δεσμεύσεις από την πλευρά των αποδήμων θα αποδειχτούν ανθεκτικές, όπως μαρτυρά η συστράτευσή τους για λογαριασμό της γενέτειρας σε κρίσιμες ώρες. Η κινητοποίηση των εθνοτοπικών Ομοσπονδιών και των πανελλήνιων συλλόγων για τον επισιτισμό της κατεχόμενης Ελλάδας με τη συμμετοχή τους στην «Ένωση για την Βοήθεια στην Εμπόλεμη Ελλάδα» (*Greek War Relief Association*) θα πρέπει να ενταχθεί σε αυτό το πλαίσιο της αλληλεγγύης και της προσφοράς που είχαν οικοδομήσει τις προηγούμενες δεκαετίες οι πολυάριθμοι εθνοτοπικοί σύλλογοι. Δεν αποτελούσε δηλαδή μια φιλανθρωπική πρωτοβουλία σε μια ανθρωπιστική κρίση που έπληττε τους ομοεθνείς αλλά στοχευμένη δράση και προσωπική ταύτιση με τους συμπατριώτες και τους συγγενείς τους με τους οποίους συνέχιζαν να διατηρούν ισχυρούς δεσμούς και επικοινωνία.⁶

Με την παρουσία, την κυκλοφορία και τη δραστηριοποίηση των Ελληνοαμερικανών και των συλλόγων τους στην ελληνική επαρχία θα πρέπει να συνδεθούν επίσης τα ισχυρά φιλοαμερικανικά συναισθήματα τα οποία, όπως διαπίστωναν πολλοί ξένοι περιηγητές, διατηρούσαν οι κάτοικοι της ελληνικής επαρχίας. Οι «Μπρούκληδες» οι οποίοι ταξίδευαν στην Ελλάδα για να την επισκεφτούν ή να εγκατασταθούν μόνιμα, υπήρξαν προπαγανδιστές υπέρ των Ηνωμένων Πολιτειών

---

⁴ Theodore Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 117· Ulf Brunnbauer, ό.π., σ. 15.

⁵ Χρυσάνθη Σωτηροπούλου, *Η Διασπορά στον Ελληνικό Κινηματογράφο: επιδράσεις και επιρροές στη θεματολογική εξέλιξη των ταινιών της περιόδου 1945-1986*, Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα, 1992, σ. 41-44, 74-88. Βλ. αναπαραστάσεις της Αμερικής στο χώρο του πολιτισμού στο Ζηνοβία Λιαλιούτη, *Ο ελληνικός αντιαμερικανισμός (1947-1989)*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα, 2010, σ. 333-334.

⁶ Είναι χαρακτηριστικές οι πιέσεις που ασκούσαν οι εθνοτοπικοί σύλλογοι σε αμερικανικές υπηρεσίες βοήθειας που δραστηριοποιούνταν στην Ελλάδα για να συνδράμουν τα χωριά καταγωγής τους. Th. Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 121. Πληροφορίες για την «Ένωση για την Βοήθεια στην Εμπόλεμη Ελλάδα» (GWRA) στο Th. Saloutos, *The Greeks in the United States*, ό.π., σ. 345-354.

και υμνητές του αμερικανικού πολιτισμού. Ο πλούτος που επιδείκνυαν, τα βιομηχανικά αγαθά που μετέφεραν και οι ιστορίες που αφηγούνταν, κράτησαν ζωντανό το «αμερικανικό όνειρο» ακόμα και μετά την επιβολή των απαγορευτικών μεταναστευτικών νόμων. Δημιούργησαν μια έλξη προς κάθε τι το αμερικανικό προτού η αμερικανική μαζική κουλτούρα διεισδύσει στην ελληνική επαρχιακή κοινωνία και η αμερικανική πολιτιστική διπλωματία ρίξει γέφυρες επικοινωνίας με το ελληνικό κράτος. Τη σύσφιξη των ελληνοαμερικανικών σχέσεων επιδίωκαν και οι ελληνοαμερικανικοί σύλλογοι των παλινοστούτων οι οποίοι συγκροτήθηκαν στο Μεσοπόλεμο στην Αθήνα και σε μεγάλες ελληνικές πόλεις. Η Ελληνοαμερικανική Λεγεώνα, οι Ελληνοαμερικανικοί Σύνδεσμοι και τα ελληνικά παραρτήματα της ΑΧΕΠΑ εργάζονταν για να διατηρήσουν ζωντανές τις αμερικανικές μνήμες και τα βιώματα των μελών τους, φιλοδοξούσαν όμως να κρατήσουν ανοικτή και την επικοινωνία με την Αμερική και τις ελληνικές κοινότητες των αποδήμων. Θετικές εικόνες για το αμερικανικό κράτος διέδιδε στην ελληνική επαρχία και ο τοπικός Τύπος του Μεσοπολέμου, έντονα επηρεασμένος από την «εκπολιτιστική δράση» των Ελληνοαμερικανικών εθνοτοπικών συλλόγων στις κοινότητες καταγωγής. Η «μεταμόρφωση» των απόδημων συμπατριωτών τους και τα κοινωφελή έργα τους αποδίδονταν από τους τοπικούς δημοσιογράφους στην ισχυρή επιρροή του αμερικανικού περιβάλλοντος και των θεσμών του. Η Αμερική δεν προσλαμβάνονταν πλέον μόνο ως η «χρυσόφορος χώρα» και η «χώρα των εκκεντρικοτήτων» αλλά και ως το κράτος του πολιτισμού και της ευνομίας, της εργασίας, της προόδου και ο «ναός της ιδιωτικής πρωτοβουλίας».⁷

Ο πλούτος του «Αμερικάνου», δεν βρισκόταν λοιπόν μόνο στις βαλίτσες και τα μπαούλα του. Δεν μετριόταν απαραίτητα με τα δολάρια που έφερε ή έστελνε από την Αμερική αλλά επίσης με τις ιδέες, τις παραστάσεις, τα ήθη, τις νοοτροπίες, τα σχέδια και τις πρωτοβουλίες του για τον τόπο του. Οι μετανάστες είχαν αλλάξει μέσα από την ώσμωςή τους με την κοινωνία υποδοχής καθώς και μέσα από την αλληλόδρασή τους με τη μεταναστευτική κοινότητα, τους οργανωμένους συλλόγους τους και τους συμπατριώτες τους οι οποίοι είχαν μετακινηθεί στην Αθήνα ή είχαν παραμείνει στη γενέτειρα και με τους οποίους αναλάμβαναν κοινή δράση για να προωθήσουν κάποιο τοπικό πρόγραμμα. Οι μετανάστες γίνονταν φορείς και δίαυλοι διάδοσης των νέων

---

⁷ Ενδεικτικά: *Ο Σπαρτιάτης* 6/05/1925, 10/10/1925, 20/03/1926· *Ο Πάρων*, τχ.5, Οκτώβριος 1928, σ. 80· *Τεγεατικός Αστήρ*, Έτος Α', τχ.Θ', Ιούλιος 1926, σ. 1-2· *Παλλακωνική* 15/5/1927.

πολιτισμικών συμβόλων μέσω των επιστολών, των αφηγήσεών τους, των δώρων και των δωρεών τους, καθώς και του τρόπου εργασίας τους. Η μετανάστευση έγινε μέρος της καθημερινότητας πολλών οικογενειών της νότιας Ελλάδας και ειδικά της Πελοποννήσου και διαπέρασε τη συλλογική συνείδηση. Υπήρξε βέβαια ένα έντονα διαφοροποιημένο φαινόμενο το οποίο δεν επέδρασε σε όλα τα χωριά και όλες τις περιοχές ταυτόχρονα, συνέχεια και στον ίδιο βαθμό, όπως άλλωστε και η ίδια η μεταναστευτική εμπειρία δεν επηρέασε ομοιόμορφα κάθε άτομο ξεχωριστά. Ο αντίκτυπος της μετανάστευσης εξαρτήθηκε από το μέγεθος και τη διάρκεια των εθνοτοπικών δικτύων, τη σύνδεση, την επαφή και αμοιβαιότητα μεταξύ των μελών τους. Ο αριθμός των απόδημων και η χρονολογία της μετακίνησης των περισσότερων, η διάρκεια παραμονής τους στο εξωτερικό και τα κοινωνικο-οικονομικά τους χαρακτηριστικά, οι τοπικές οικονομικές συνθήκες και η δεκτικότητα της κοινωνίας, το πλήθος των παλιννοστούντων και η μονιμότητα της παρουσίας τους στην Ελλάδα, η σωματειακή δραστηριότητα σε Ελλάδα και Αμερική καθόρισαν την έκταση των μετασχηματιστικών διαδικασιών, το πλήθος και το είδος των ωφελειών στις μεταναστευτικές κοινότητες της ελληνικής επαρχίας.

Οι ορεινές κοινότητες του Πάρωνα και της Τεγέας αποτέλεσαν παραδειγματικές περιπτώσεις διεθνικών κοινοτήτων οι οποίες βρέθηκαν στη «δίνη της μετανάστευσης», βίωσαν δηλαδή όχι μόνο την ορμή της γεωγραφικής κινητικότητας αλλά και τη δυναμική και περιπλοκότητα των συνεπειών της. Για τους κατοίκους τους το ταξίδι στην Αμερική δεν ισοδυναμούσε αποκλειστικά με την εμπειρία της μετάβασής τους σε ένα άλλο τόπο, δεν αποτελούσε την «αφήγηση της ζωής τους»: εξέφραζε πολύ περισσότερο «το πνεύμα του καιρού» τους, συνδέθηκε δηλαδή και με την ικανότητά τους να φαντάζονται μια εναλλακτική και να ονειρεύονται μια καλύτερη ζωή για τους ίδιους και τις οικογένειές τους.⁸ Παρά το μακροχρόνιο αποχωρισμό και το γεωγραφικό διασκορπισμό τους κάτοικοι και απόδημοι συνέχισαν να μοιράζονται κοινές έγνοιες για την οικογένεια και την κοινότητά τους, να εργάζονται από κοινού για τη διαχείριση της περιουσίας, τη διασφάλιση της ευημερίας και της τιμής των μελών της οικογένειας, την ανατροφή και το μέλλον των παιδιών, την επίλυση των πιεστικών κοινοτικών αναγκών. Δέχτηκαν τα κύματα της οικονομικής, κοινωνικής, τεχνολογικής και πολιτισμικής αλλαγής που έφταναν από την άλλη πλευρά του Ατλαντικού, ταυτόχρονα

---

⁸ Nikos Papastergiadis, *The Turbulence of Migration: globalization, deterritorialization and hybridity*, Κέιμπριτζ, Polity Press/ Blackwell Publishers, 2000, σ. 4-5, 11, 102.

όμως εξαρτήθηκαν από τις μεταναστευτικές πολιτικές, τις οικονομικές και πολιτικές συγκυρίες του αμερικανικού κράτους. Αν και από μόνοι τους οι μετανάστες δεν κατάφεραν να προκαλέσουν επαναστατικές οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές στο σύνολο της ελληνικής κοινωνίας, το ανθρώπινο και κοινωνικό κεφάλαιο που είχαν συσσωρεύσει στην Αμερική και που επέδειξαν στις επαγγελματικές επενδύσεις τους στα αστικά κέντρα, τις συλλογικές παρεμβάσεις στην ιδιαίτερη πατρίδα τους και τις ατομικές πρωτοβουλίες τους ως τοπικοί άρχοντες, σηματοδότησε τη διαφορά σε σχέση με το παρελθόν αλλά και με την υπόλοιπη ελληνική πραγματικότητα. Οι διεθνικές πρακτικές και τα κοινωνικά δίκτυά τους μπόρεσαν αθροιστικά και μέσα στο χρόνο να μεταβάλουν σε μεγάλο βαθμό το αξιακό σύστημα και την καθημερινότητα σε επίπεδο οικογενειών και τοπικών κοινοτήτων. Η μετανάστευση, αναπόσπαστο κομμάτι η ίδια μιας γενικότερης και περίπλοκης διαδικασίας οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής αλλαγής που επηρέαζε τις τοπικές κοινότητες και τις ενέτασσε στο παγκόσμιο κοινωνικό και οικονομικό σύστημα, επιτάχυνε αλλαγές οι οποίες θα καθυστερούσαν στα απομονωμένα αυτά ορεινά χωριά της Παλαιάς Ελλάδας. Ενέτεινε την πορεία εξαστισμού της ελληνικής επαρχίας παράλληλα με άλλες διαδικασίες όπως, η εκπαίδευση και η διάχυση των νέων τεχνολογιών (π.χ. αυτοκινήτου, ραδιοφώνου). Για τον Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο το μέγεθος της προσφοράς των μεταναστών στον υλικό νεοελληνικό πολιτισμό μπορούσε να γίνει κατανοητό μόνο αν συσχετιζόταν με αυτούς ακριβώς τους αργόσυρτους κοινωνικούς ρυθμούς της ελληνικής επαρχίας και τις ανατροπές που έφεραν οι παλιννοστούντες με τις πρωτοβουλίες και τις ιδέες τους στο τοπικό, μικροκοινωνικό επίπεδο της αγροτικής κοινότητας: *«Ένας τύπος, που θα συναντήσει ο ταξιδιώτης πολύ εύκολα και πολύ πυκνά στο Μοριά, είναι ο μετανάστης, που γύρισε στην πατρίδα του. Εδώ στην Αθήνα βρίσκουμε κάπως απλοϊκούς τους βασανισμένους αυτούς ανθρώπους, που φεύγουν παιδιά από το βουνίσιο χωριό τους, που τυραννιούνται χρόνια ολόκληρα στους ξένους τόπους και που γυρίζουν με το παιδιάτικο καμάρι του δουλευτή, που κατάφερε να μεταβάλει τον κόπο του σε λίγα ή σε περισσότερα χρήματα. Μα στην επαρχία δε συμβαίνει το ίδιο. Ο ρυθμός του βίου δεν είναι τόσο γοργός, όσο στα μεγάλα αστικά κέντρα. Η ανανέωση δεν επιτυγχάνεται μ' ευκολία και η παράδοση στέκει ασάλευτη στα πανάρχαια θεμέλιά της. [...] Σε τέτοια τέλματα -και υπάρχουν πολλά, πάρα πολλά στην Ελλάδα- ο μετανάστης είναι η επανάσταση. Μόλις κατορθώσει να μεταβάλει την αθεράπευτη νοσταλγία του σε πραγματικότητα, αφήνει την περιπέτεια της αποδημίας και πέφτει στο χωριό του σαν αερόλιθος. [...] Κ' η πρώτη*

φροντίδα του, μόλις κατασταλάξει στην πατρική του γη, είναι η φροντίδα της εφαρμογής των διδασμάτων, που θησαύρισε μέσα του».⁹

Αν για τους ντόπιους οι σταθερές και συνεχείς ροές των οικονομικών εμβασμάτων ήταν το ζητούμενο εφόσον αυτές μπορούσαν να αναβαθμίσουν τις υλικές συνθήκες διαβίωσής τους στην ξεχασμένη από το κράτος ελληνική επαρχία, για τους εξωτερικούς παρατηρητές ήταν τελικά τα νέα πολιτισμικά πρότυπα των μεταναστών αυτά που μπορούσαν να μετασχηματίσουν πολλαπλώς το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας. Λειτουργώντας ως διαμεσολαβητές με τον έξω κόσμο, οι μετανάστες γίνονταν μεταφορείς συμβόλων και πολιτισμικών πρακτικών από μια χώρα με ακτινοβολία, δύναμη και πλούτο. Ο Άγγλος ιστορικός Άρνολντ Τούνμπη προέβλεπε την περίοδο του Α' Παγκοσμίου πολέμου το ισχυρό πολιτισμικό αποτύπωμα όσων μεταναστών επέστρεφαν από την Αμερική: «Είναι μια παράξενη εμπειρία το να περάσεις μια νύχτα σε κάποιο απομακρυσμένο ορεινό χωριό της Ελλάδας και να δεις τον αμερικανικό και τον ελληνικό πολιτισμό δίπλα δίπλα. Ο Ελληνισμός αντιπροσωπεύεται από το δάσκαλο του χωριού. Φορά μαύρο παλτό, μιλά λίγα γαλλικά και πιθανότατα μπορεί να διαβάσει Όμηρο· όμως το πιο μακρινό ταξίδι που έχει πραγματοποιήσει είναι μέχρι το Πανεπιστήμιο στην Αθήνα και αυτό δεν έχει αλλάξει την πεποίθησή του ότι η εικόνα στο γειτονικό μοναστήρι έχει φτιαχτεί από τον Άγιο Λουκά ενώ ο Βούλγαρος πέρα από τα βουνά είναι δημιουργήμα του Διαβόλου. Από την άλλη πλευρά σου κάθεται ο μετανάστης ο οποίος έχει επιστρέψει από την Αμερική, φλυαρώντας ακατάπαυστα σε μια δική του παράδοξη εκδοχή 'αμερικανικής γλώσσας' και επιδεικνύοντάς σου τις εφημερίδες οι οποίες του ταχυδρομούνται κάθε δεκαπενθήμερο από τις Ηνωμένες Πολιτείες. Το καθαρό λινό κολάρο του και οι καλοφτιαγμένες αμερικανικές μπότες του τραβούν την προσοχή πάνω του, όπως και η προθυμία του να κατακρίνει για λογαριασμό τόσο δικό σου όσο και του ίδιου την ταλαιπωρία και την αθλιότητα της γενέθλιας γης του. Η επιστροφή του ήταν μια απογοήτευση για τον ίδιο αλλά ένα δημιουργικό φαινόμενο για τον τόπο· και αν κάποιος μπορεί να οδηγήσει την Ελλάδα σε ένα νέο δρόμο, είναι σίγουρα αυτός. [...] [Τ]ο μεγαλύτερο δώρο του προς την πατρίδα του θα είναι η αμερικανική ματιά του».¹⁰

⁹ Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, «Ο γυρισμός των Οδυσσέων», ό.π., σ. 260.

¹⁰ Arnold J. Toynbee, "Greece", στο Nevill Forbes, Arnold J. Toynbee, D. Mitrany, D.G. Hogarth (επιμ.), *The Balkans: A History of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania, Turkey*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1915, σ. 208-209.

Βεβαίως αυτή ακριβώς η «αμερικανική ματιά» ήταν που σε πολλές περιπτώσεις δυσχέρανε την επικοινωνία των Ελληνοαμερικανών με έναν τόπο που είχε αλλάξει κατά τη διάρκεια της απουσίας τους και με μια κοινότητα με την οποία δεν μοιράζονταν πλέον τις ίδιες εμπειρίες. Η παρούσα διατριβή ανέδειξε τους φόβους, τις διαψεύσεις, τις αμοιβαίες προκαταλήψεις, τους ανταγωνισμούς και φυσικά τις συγκρούσεις που χαρακτήριζαν τις σχέσεις απόδημων και ντόπιων. Δεν ήταν μόνο η υποψία για τις αρρώστιες που έφεραν οι μετανάστες, ο φθόνος για την προκοπή τους, η απογοήτευση για τα δολάρια που δεν είχαν ή δεν προτίθενταν να δωρίσουν στους συγγενείς και την κοινότητα ή η αγανάκτηση για τις ποικίλες ιδιοτροπίες και εκκεντρικότητές τους, οι λόγοι που συχνά εμπόδιζαν τους ντόπιους να επικοινωνήσουν μαζί τους. Ήταν πολύ περισσότερο η πολιτισμική απόσταση που τους χώριζε από εκείνους οι οποίοι είχαν «νιώσει τον παλμό των συνεπειών που έχει η διαβίωση σε μια ισχυρή και πλούσια χώρα»¹¹ και είχαν επιδιώξει να μεταφέρουν με τους δικούς τους όρους τα αμερικανικά διδάγματα σε περιοχές και ανθρώπους που δυσκολεύονταν να τα κατανοήσουν και να τα αποδεχτούν. Έχοντας αναπτύξει νέες κοινωνικοπολιτισμικές έξεις, οι Ελληνοαμερικανοί ως δρώντα υποκείμενα ήρθαν αντιμέτωποι με τους δομικούς περιορισμούς του τόπου τους και αμφιταλαντεύτηκαν ανάμεσα στο «πώς είναι η κατάσταση στην Ελλάδα» και στο «πώς γίνονται τα πράγματα στην Αμερική».¹² Προσπαθώντας να φέρουν αλλαγές στην οικογένεια, την κοινότητα, τους συλλόγους, την αγορά εργασίας, βρέθηκαν ως άτομα σε έναν «ενδιάμεσο» πολιτισμικό χώρο και σε μια συνθήκη ετερότητας. Αντιμετώπιστηκαν σε πολλές περιπτώσεις ως διαφορετικοί, ως ένας από «εμάς» όχι ωστόσο ακριβώς σαν «εμάς»: κάποιοι οι οποίοι άξιζαν το σεβασμό των υπολοίπων λόγω των εμπειριών τους όχι όμως και την εμπιστοσύνη τους εφόσον αυτή προϋπέθετε έναν κοινό τρόπο θέασης του κόσμου. Η αποξένωσή τους λοιπόν από μια κοινότητα με την οποία έως τότε ταυτίζονταν απόλυτα και στην οποία είχε στηριχτεί το όνειρο της επιστροφής τους ανέδειξε το μέγεθος της πολιτισμικής αλλαγής και της διαφορετικότητάς τους από εκείνους με τους οποίους μέχρι τότε θεωρούνταν όμοιοι.¹³ Η συχνή άσκηση κριτικής στην ελληνική

---

¹¹ Th. Saloutos, *They remember America*, ό.π., σ. 131.

¹² Anastasia Christou, *Narratives of Place, Culture and Identity: Second-Generation Greek-Americans Return 'Home'*, Άμστερνταμ, Amsterdam UP, 2006, σ. 121-161.

¹³ Ulf Hannerz, *Transnational Connections*, ό.π., σ. 110· Georgina Tsolidis, “Living diaspora ‘back home’: daughters of Greek emigrants in Greece”, στο Evangelia Tastsoglou (επιμ.), *Women, Gender and Diasporic Lives: Labor, Community and Identity in Greek Migration*, Λάνχαμ MD, Lexington, 2009, σ. 194· Charles Stewart, “Forget Homi! Creolization, omogeneia and the Greek diaspora”, *Diaspora* 15, 1, 2006 (2010), σ. 61-88· Λίνα Βεντούρα, «Το ‘αμερικανικό όνειρο’ στην Πελοπόννησο», ό.π., σ. 107-109.

πραγματικότητα και οι εύκολες συγκρίσεις με την πρόσληψη που είχαν για την Αμερική ως ευνομούμενο και πολιτισμένο κράτος, οι αναμνήσεις από μια ωραιοποιημένη εκδοχή της αμερικανικής ζωής αποτελούσαν προσπάθειες από την πλευρά των μεταναστών να διαπραγματευτούν τη μετάβασή τους από το πριν στο μετά της μετανάστευσης και να επαναπροσδιορίσουν το ανήκειν και τις σχέσεις τους με τις κοινότητες καταγωγής τους. Τη συνθήκη ανοικείωσης (*defamiliarization*) με την ελληνική πραγματικότητα ο Αμερικανός λογοτέχνης Χένρυ Μίλλερ την είχε διαπιστώσει σε πολλούς Ελληνοαμερικανούς που είχε συναντήσει στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της περιήγησής του για να αναρωτηθεί τελικά: «Γιατί γύρισ[αν] πίσω; Η αλήθεια είναι πως δεν γύρισ[αν] πίσω. Κανένας δεν γυρνά σαν έχη περάσει μια φορά τον ωκεανό».¹⁴

Η μικροϊστορία της υπερατλαντικής αποδημίας, της παλιννόστησης και της κινητικότητας των μεταναστών στο διεθνικό πεδίο που σχηματίστηκε μεταξύ Ελλάδας και Αμερικής, έτσι όπως περιγράφηκε στην παρούσα εργασία, ανέδειξε μια πτυχή της ελληνικής ιστορίας η οποία απουσιάζει από το εθνικό ιστορικό αφήγημα. Είναι άλλωστε κοινή η διαπίστωση των ερευνητών για την περιθωριακή θέση που συνεχίζει να κατέχει η υπερατλαντική μετανάστευση στην ιστορική μελέτη και της υπόλοιπης Ευρώπης και για την περιορισμένη αναγνώριση της επίδρασής της στην κουλτούρα των λαών της.¹⁵ Η κυρίαρχη για δεκαετίες αντίληψη ότι η μετανάστευση άρχισε με την άφιξη του ατόμου στο Νέο Κόσμο και τελείωνε με την αφομοίωσή του στην κοινωνία υποδοχής και ότι η εκπλήρωση του «αμερικανικού ονείρου» προϋπέθετε την αποκήρυξη των αξιών του Παλαιού Κόσμου και την πλήρη αποκοπή του από τους κοινωνικούς του δεσμούς συνέβαλε στο να απαλειφθεί μια μνήμη η οποία διατηρούνταν ισχυρή στα χωριά και τις οικογένειες της Παλαιάς Ελλάδας για δεκαετίες. Στη συλλογική μνήμη των κοινοτήτων της Λακωνίας, της Αρκαδίας και πολλών άλλων μεταναστευτικών νομών η κοινωνική εμπειρία της μετανάστευσης συντηρούνταν για χρόνια μέσα από υλικά τεκμήρια του παρελθόντος τα οποία λειτουργούσαν ως «τόποι μνήμης»: τις οικογενειακές φωτογραφίες, τα αμερικανικά βιομηχανικά αγαθά, τα «σπίτια των εμβασμάτων» και κυρίως τις τιμητικές πλάκες υπέρ των Ελληνοαμερικανών ευεργετών των διαφόρων κοινοτικών έργων. Η τοπική ιστορία της μετανάστευσης φαίνεται ωστόσο ότι ενσωματώνεται τα τελευταία χρόνια στη

¹⁴ Χένρυ Μίλλερ, *Ο κολοσσός του Μαρουσιού*, ό.π., σ. 91.

¹⁵ Ιωάννα Λαλιώτου, *Διασχίζοντας τον Ατλαντικό*, ό.π., σ. 12-13, 28-29.

δημόσια μνήμη, όπως μαρτυρούν οι σχετικές αναρτήσεις στα ιστολόγια ιδιωτών και τοπικών συλλόγων, το ενδιαφέρον για τη διοργάνωση εκθέσεων και ομιλιών και τη δημοσιοποίηση οικογενειακών αρχείων (επιστολών, φωτογραφιών, ημερολογίων), καθώς επίσης η συμπερίληψη στα εκθέματα των τοπικών λαογραφικών μουσείων διαφόρων αντικειμένων της μετανάστευσης.¹⁶ Η ιστορία των «Αμερικάνων» και των «Μπρούκληδων» μετατρέπεται σε δημοφιλές πεδίο ιστορικής αναζήτησης όχι ωστόσο χωρίς τη στερεοτυπική αναπαραγωγή γενικευτικών σχημάτων και βεβαιοτήτων γύρω από τη μεταναστευτική εμπειρία, τους παλιννοστούντες και τους ευεργέτες.

Η ένταξη της υπερατλαντικής ελληνικής μετανάστευσης σε ένα διεθνικό πλαίσιο μελέτης και η προσέγγισή της όχι ως μιας μονόδρομης και προκαθορισμένης μετακίνησης με γραμμικό χαρακτήρα αλλά ως ενός ανοικτού και ενδεχομενικού εγχειρήματος, μιας συλλογικής εμπειρίας στην οποία μετείχαν απόδημοι και μη, ανέδειξε την ισχύ και την έκταση των δεσμών και των ανταλλαγών, τη βαρύτητα των κοινωνικών δικτύων, τη σημασία των ανθρωπίνων συναισθημάτων και των ατομικών οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών υπολογισμών αλλά ταυτόχρονα και το βάρος των δομών, των συγκυριών και των περιορισμών. Επέτρεψε την αξιολόγηση της όλης μεταναστευτικής κίνησης όχι ως ενός «ισολογισμού» με κέρδη και ζημίες αλλά ως μιας πολυδιάστατης και δυναμικής διαδικασίας. Επανεξετάζοντας την ιστορία της υπερατλαντικής μετανάστευσης του τέλους του 19ου αιώνα και των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα και παρακολουθώντας όχι μόνο τους δρόμους αλλά και τους πολλαπλούς τρόπους, τους τρόπους, τους χρόνους και τα πρόσωπα της μετανάστευσης μπορέσαμε να ανιχνεύσουμε τους σημαντικούς μηχανισμούς αλλαγής τους οποίους αυτή ενεργοποίησε στις αγροτικές κοινότητες της Παλαιάς Ελλάδας και εντέλει να στοχαστούμε πάνω στην ίδια την ιστορία της ελληνικής κοινωνίας και των τρόπων μετασχηματισμού της.

---

¹⁶ Για την ανασύσταση του μεταναστευτικού παρελθόντος των οικογενειών και των κοινοτήτων σημαντική φαίνεται ότι ήταν και η δυνατότητα αναζήτησης πληροφοριών στο ψηφιακό αρχείο των επιβατών οι οποίοι καταγράφηκαν στον αμερικανικό σταθμό υποδοχής του ellis island. <https://www.libertyellisfoundation.org/> [Τελευταία πρόσβαση 10/12/2018]

ΠΗΓΕΣ

ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ

Αρχείο Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος, Ιστορικό Αρχείο/Ε.Τ.Ε

- Α1 Σ40 Υ44 Φ29, Ελληνικός Σύλλογος «Βασσαράς» εν Βοστώνη Αμερικής
- Α1 Σ40 Υ49 Φ1088, Ελληνικός Σύλλογος «Βασσαράς» εν Βοστώνη Αμερικής 1902
- Α1 Σ63 Υ6 Φ33, Υποθέσεις Αμερικής Κληρονομικών, Αλληλογραφία μετά της Hellenic Bank Trust Company και άλλων τραπεζών Αμερικής
- Α1 Σ40 Υ78 Φ598, Υποκατάστημα Νέας Υόρκης (1927-1933)
- Α1 Σ2 Υ14 Φ8, Έγγραφα σχετικά με την ίδρυση της Hellenic Bank Trust Company, NY
- Α1 Σ40 Υ44 Φ65, Αδελφότης Ασπροκαμιτών Κορινθίας «Ο Άγιος Νικόλαος» Αμερικής (1913-1914)
- Α1 Σ40 Υ58 Φ95 Αδελφότης Ασπροκαμιτών Κορινθίας «Ο Άγιος Νικόλαος» Αμερικής (1922)
- Α1 Σ40 Υ44 Φ153, Σύλλογος Ριζιωτών ο «Άγιος Αθανάσιος» εν Chicago
- Α1 Σ40 Υ44 Φ108, Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Καρπαθιωτών Αμερικής «Ο Χρυσόστομος», (1915)
- Α1 Σ40 Υ27 Φ84, Αδελφότητος Καστρακινών Καλαμπάκας «Άγιος Νικόλαος» εν Manchester Αμερικής (1920)
- Α1 Σ40 Υ8 Φ10822, «Δι' ανέγερσιν Γεωργικής Σχολής εν Κορινθία υπό Αχέπα»
- Α1 Σ40 Υ8 Φ12397, Σύλλογος των Λακώνων «Ο Λυκούργος» (1930-1939)

Ελληνικό και Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α), Θεσσαλονίκη

- Αρχείο Πέτρου και Κωνσταντίνου Τσίμπη
- Αρχείο Χρόνη

Ελληνικό και Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α), Αθήνα

- Αρχείο Σπυρίδωνος Ζώη

- Αρχείο Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, /Φ.2. Αλληλογραφία 1913-1931, Υ.2.3, Αλληλογραφία 1929 (πίνακας γραφείου Μόρφου και Κρωββ)

Ψηφιακό Αρχείο ΕΙΕ&Μ «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, Ψηφιακό Αρχείο Μουσείο Μπενάκη

- φακ.167/09-10, Υπόμνημα του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Πατρών προς τον Αντιπρόεδρο του Υπουργικού Συμβουλίου και Υπουργό των Εξωτερικών Ανδρέα Μιχαλακόπουλο. 11/12/1929.
- φακ.167/09-11, Γενική Στατιστική εμφανίσιμα τους αναχωρήσαντας επιβάτας εκ Πατρών δια Βόρειον και Νότιον Αμερικην καθώς και τους επιστρέψαντας εκ Βορείου Αμερικής από του έτους 1906 μέχρι του Οκτωβρίου 1929, Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Πατρών
- φακ.167/09-12, Γενική Στατιστική εμφανίσιμα τα εκ του λιμένος Πατρών δι' Αμερικην εξαχθέντα εμπορεύματα από του 1900-1929, Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Πατρών, 12/12/1929.
- φακ.183/55, Επιστολή του Προέδρου των Α.Χ.Ε.Π.Α. Harris J. Booras προς τον Ε. Βενιζέλο σχετικά με την ανάπτυξη της τουριστικής κίνησης μεταξύ Αμερικής και Ελλάδας, 22/06/1932.
- 184/74, Επιστολή διαμαρτυρίας του Ν.Ι. Cassavetes προς τον Ε. Βενιζέλο σχετικά με το διορισμό του Σάλμον ως Διευθυντή των Γραφείων Τύπου και Τουρισμού στην Ουάσινγκτον, 19/07/1932.
- 237/45, Επιστολή του Ν.Ι. Κασσαβέτη προς τον Ε. Βενιζέλο σχετικά με την ανάπτυξη του αμερικανικού τουρισμού στην Ελλάδα και την ανάγκη αντικατάστασης του Διευθυντή του Ελληνικού Γραφείου Τύπου στην Ουάσινγκτων Σάλμον, 28/12/1931.

Αρχείο Στέφανου Δραγούμη, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

- Φ.171. 1 Μετανάστευση

Αρχείο Τεγεατικού Συνδέσμου Αθηνών.

- Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων και Διοικητικών Συμβουλίων

United States Department of the Interior, National Park Service, Ellis Island Oral History Project

Συνεντεύξεις μεταναστών:

- EI-049, Δουκαΐνη Μπαμπαγιάνη Μπάκου
- AKRF-106, Αναστασία Καλογαράδου Αργιανά,
- AKRF-70, Γκαμπριέλ Ντασά

ΓΑΚ Λακωνίας

- Αρχείο Πρωτοδικείου Σπάρτης 1884, 30 : Καταστατικά του «*Σωματείου των εξ Αμερικής και Καναδά παλιννοστούντων κατοίκων της Κοινότητας Ξηροκαμπίου υπό την επωνυμίαν 'Η Ένωσις'*» του 1926 και του «*Συλλόγου των εξ Αμερικής και Καναδά παλιννοστούντων κατοίκων της Κοινότητας Παλαιοπαναγιάς υπό την επωνυμίαν 'Η Πρόοδος'*» του 1927
- *100th Anniversary. New York Greek Society Vryseon Anavrytes*, Αρχείο Νικολάου Μπαγιώκου.

ΓΑΚ Αρκαδίας

- *Η Εκπλήρωση ενός ονείρου Αδελφότητας Λεβιδιωτών Αμερικής*, Σικάγο Ιλινόις, 1974.

ΓΑΚ Μεσσηνίας

- Φάκελος 003, Αρχείο Οικογενειών Μουτεβέλη-Λίβα (1918-2010)

Ιδιωτικές Συλλογές

- Αλληλογραφία Οικογένειας Οικ. Αναγνωστόπουλου, Κρυονέρι (Μάτσани) Κορινθίας

ΕΚΔΕΛΘΟΜΕΝΕΣ ΠΗΓΕΣ

ΓΣΥΕ, *Αναλυτικοί πίνακες της μεταναστευτικής και τουριστικής κινήσεως της Ελλάδος μετά του εξωτερικού κατά τα έτη 1931-1940*, Αθήνα, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1946.

Επιτροπή της Βουλής, *Η εξ' Ελλάδος Μετανάστευσις. Η έκθεσις της Επιτροπής της Βουλής και σχετική πρότασις νόμου*, Αθήνα, Βασιλική Τυπογραφία Ραφτάνη-Παπαγεωργίου, 1906.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής του έτους 1907, 1909, 1913.

Ρέπουλης Εμμανουήλ, *Μελέτη περί μεταναστεύσεως μετά σχεδίου νόμου*, Αθήνα, 1912.

United States Senate, "Emigration Conditions in Europe", *Reports of the Immigration Commission*, τ.4, Ουάσιγκτον, Government Printing Office, 1911.

United States Senate, "Immigrant Banks", *Reports of the Immigration Commission*, τ.37, Ουάσιγκτον, Government Printing Office, 1911.

United States Senate, "Steerage Conditions", *Reports of the Immigration Commission*, τ. 37, Ουάσιγκτον, Government Printing Office, 1911.

Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνση Στατιστικής, *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 19^{ης} Δεκεμβρίου 1920*, Αθήνα, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1921.

Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, ΓΣΥΕ, *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15^{ης} -16^{ης} Μαΐου 1928*, Αθήνα, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1935.

Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, ΓΣΥΕ, *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16^{ης} Οκτωβρίου 1940*, Αθήνα, Εθνικόν Τυπογραφείον, 1946.

ΤΥΠΟΣ

▪ **Ομογενειακός Τύπος**

Αρκαδία Σικάγου 1926, 1927

Ατλαντίς 1907, 1908, 1909, 1912, 1920, 1927, 1928, 1930, 1931

Εθνικός Κήρυξ 1923, 1927, 1928

Θεσσαλονίκη Σικάγου 1932

▪ **Αθηναϊκός**

Ακρόπολις 1929

Βραδυνή 1926

Εμπρός 1901, 1907, 1909, 1914, 1930

Νέον Άστυ 1902

Ξενητευμένος 1935

Σκριπ 1909, 1910, 1912

▪ **Επαρχιακός**

Ηχώ Σπάρτης 1897

Θάρρος Καλαμών 1902, 1904, 1907, 1910, 1912, 1917, 1924

Καλάβρυτα 1930-1932

Καρυές 1995-2000

Κυνουριακό Βήμα 1930

Λακεδαίμων 1909

Λακωνία 1906, 1910, 1911, 1914

Λακωνική 1931-1932

Λακωνικός Αγών 1929

Νεολόγος Πατρών 1905-1932

Νέα Κόρινθος 1908, 1913

Νέος Αιών Πατρών 1900-1907

Νέος Κόσμος 1907, 1908

Νεός Ορίζων Ανδρίτσαινας 1926-1932

Παλλακωνική 1927

Παναρκαδική Ηχώ 1926, 1929

Πατρίς Πύργου 1905-1912

Σέλας Πατρών 1909

Σημαία Καλαμών 1919-1922, 1925-1927, 1933

Σπαρτιάτης 1924-1929

Σπαρτιατικά Νέα 1933, 1939

Ταχυδρόμος Καλαμών 1909

Τεγέα 1893-1897

Φως Μεσσηνίας 1906

▪ **Περιοδικά**

The Ahera Magazine 1929-1932, 1935

Έλατον της Στεμνίτσας 1923

Ελλάς- Αμερική: Ελληνοαμερικανική Επιθεώρησης, Φεβρουάριος 1937

Κινηματογραφικός Αστήρ 1927

Μαλεβός 1920-1926

Μελέτη 1907

Ναυτικά Χρονικά 1932

Νέα από την Ελλάδα 1927-1932

Νέα Εστία 1955

Οινούντιος 1927-1928

Πάρνων 1928-1929

Σπαρτιατικά Χρονικά 1937

Τεγεατικός Αστήρ 1925-1927

Φάρις

▪ **Ημερολόγια**

Ακαδημαϊκόν Ημερολόγιον Πατρών 1918.

Αρκαδικόν Ημερολόγιον 1937, Τρίπολη, Έκδοσις Αρκαδικού Τύπου, 1937.

Αρκαδικόν Ημερολόγιον 1938, Τρίπολη, Έκδοσις Αρκαδικού Τύπου, 1938.

Εθνικόν Ημερολόγιον Σκόκου 1913

Ημερολόγιον Θερμοπυλών 1904

Θεοδωρόπουλου Μ. Ι., *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον, Έτος Α΄*, 1900, Σπάρτη, 1900.

Θεοδωρόπουλου Μ. Ι., *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον, Έτος Β΄*, 1901, Σπάρτη, 1900.

Θεοδωρόπουλου Μ. Ι., *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον, Έτος Γ΄*, 1902, Σπάρτη, 1901.

Θεοδωρόπουλου Μ. Ι., *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον, Έτος Δ΄*, 1903, Σπάρτη, 1902.

Θεοδωρόπουλου Μ. Ι., *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον, Έτος Ε΄* 1904, Σπάρτη, 1903.

Θεοδωρόπουλου Μ. Ι., *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον, Έτος Στ΄*, 1905, Σπάρτη, 1905.

Θεοδωρόπουλου Μ. Ι., *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον, Έτος Ζ΄*, 1906, Σπάρτη, 1906.

Θεοδωρόπουλου Μ. Ι., *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον, Έτος Η΄*, 1907, Σπάρτη, 1907.

Θεοδωρόπουλου Μ. Ι., *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον, Έτος Θ΄*, 1908, Σπάρτη, 1908.

Θεοδωρόπουλου Μ. Ι., *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον, Έτος Ι΄*, 1909, Σπάρτη, 1909.

Θεοδωρόπουλου Μ. Ι., *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον, Έτος ΙΑ΄*, 1910, Σπάρτη, 1910.

Λακωνικόν Ημερολόγιον 2006, Σπάρτη, εκδ. Ιδιομορφή, 2006.

«1η εν Αμερική Μετανάστευσις 1900-1920», *Συλλεκτικό Κατωχόρι Λευκάδας*, 2004.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Abbott Grace, “A Study of the Greeks in Chicago”, *American Journal of Sociology* 15, 3, Nov. 1909, σ. 379-393.

Agoumy Taoufik, “The transformative impact of transfer originating from migration on local socio-economic dynamics”, στο Suman Gupta, Tope Omoniyi (επιμ.), *The Cultures of Economic Migration: International perspectives*, Aldershot, UK, Ashgate, 2007, σ. 77-85.

Ahmad Ali Nobil, “Bodies That (Don’t) Matter: Desire, Eroticism and Melancholia in Pakistani Labour Migration”, *Mobilities* 4, 3, 2009, σ. 309–327.

Al-Ali Nadjje, Khalid Koser, *New Approaches to Migration? Transnational communities and the transformation of home*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Routledge, 2002.

Alessios Alison B., *The Greek Immigrant and His Reading*, Σικάγο, American Library Association, 1926.

Anagnostou Yiorgos, “Forget the Past, Remember the ancestors! Modernity, "Whiteness," American Hellenism, and the Politics of Memory in Early Greek America”, *The Journal of Modern Greek Studies* 22, 2004, σ. 25-71.

Appadurai Arjun, “Introduction: commodities and the politics of value”, στο Arjun Appadurai (επιμ.), *The social life of things. Commodities in cultural perspective*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1986, σ. 3-63.

Appadurai Arjun, *The social life of things. Commodities in cultural perspective*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1986.

Aron Cindy S., *Working at Play: A History of Vacations in the United States*, Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 1999.

Aspraki Gabriella, “Karagatsiot Voluntary Associations: ‘Out of love for our village’”, *Journal of Modern Greek Studies* 22, 2, 2004, σ. 137-172.

Avdela Efi, “Genre, famille et strategies de travail”, στη συλλογή άρθρων της *Le genre entre classe et nation, Essai d’ historiographie gecque*, Παρίσι, Editions Sillepse, 2006, σ. 37-60.

Azzi Assaad E., Xenia Chrysochoou, Bert Klandermans, Bernd Simon, *Identity and Participation in Culturally Diverse Societies: A Multidisciplinary Perspective*, Λονδίνο, Wiley-Blackwell, 2010.

Balch Emily Greene, *Our Slavic fellow citizens*, Νέα Υόρκη, Charities Publication Committee, 1910.

Baldassar Loretta, “Missing Kin and Longing to be Together: Emotions and the Construction of Co-presence in Transnational Relationships”, *Journal of Intercultural Studies* 29, 3, 2008, σ. 247-266.

Baldassar, Loretta, Cora Baldock, Raelene Wilding, *Families Caring Across Borders: Transnational Migration, Aging and Long Distance Care*, Λονδίνο, Palgrave Macmillan, 2007.

Barkan Elliott, Hasia Diner, Alan M. Kraut, *From Arrival to Incorporation: Migrants to the U.S. in a Global Era*, Νέα Υόρκη, New York University Press, 2008.

Basch Linda, Nina Glick-Schiller, Cristina Szanton Blanc, *Nations unbound: Transnational projects, post-colonial predicaments and deterritorialized nation-states*, Νέα Υόρκη, Gordon and Breach, 1994.

Boccagni Paolo, Francesca Decimo, “Mapping social remittances”, *Migration Letters* 10, 1, 2013, σ. 1–10.

Borges Marcelo J., Sonia Cancian, “Reconsidering the migrant letter: from the experience of migrants to the language of migrants”, *The History of the Family* 21, 3, 2016, σ. 281-290.

Bos Petra, Wantje Fritschy, *Morocco and the Netherlands: Society, Economy, Culture*, Άμστερνταμ, VU University Press, 2006.

Boyden Michael, Hans Krabbendam, Liselotte Vandebussche, *Tales of Transit: Narrative Migrant Spaces in Atlantic Perspective, 1850-1950*, Άμστερνταμ, Amsterdam University Press, 2013.

Bretell Caroline, *The men who migrate and the women who wait: Population and History in a Portuguese Parish*, Πρίνστον, Princeton University, 1986.

Breton Raymond, “Institutional Completeness of Ethnic Communities and the Personal Relations of Immigrants”, *American Journal of Sociology* 70, 2, 1964, σ. 193-205.

Brinkmann Tobias, *Points of Passage: Jewish Migrants from Eastern Europe in Scandinavia, Germany, and Britain 1880-1914*, Νέα Υόρκη, Berghahn Books, 1913.

Brown Kevin, *Passage to the World: The Emigrant Experience 1807–1940*, Barnsley, Seaforth, 2013.

Brubaker Roger, Frederick Cooper, “Beyond ‘Identity’ ”, *Theory and Society* 29, 2000, σ. 1-47.

Brunnbauer Ulf, *Globalizing Southeastern Europe. Emigrants, America, and the State since the Late Nineteenth Century*, Λάνχαμ, Lexington Books, 2016.

Bryceson Deborah, Vuorela Ulla, *The Transnational Family. New European Frontiers and Global Networks*, Οξφόρδη, Νέα Υόρκη, Berg Publishers, 2002.

Bryceson Deborah, Vuorela Ulla, “Transnational Families in the Twenty-first Century”, στο Deborah Bryceson, Vuorela Ulla (επιμ.) *The Transnational Family. New European Frontiers and Global Networks*, Οξφόρδη, Νέα Υόρκη, Berg Publishers, 2002, σ. 3-30.

Burgess Thomas, *Greeks in America*, Βοστώνη, Sherman, French & Company, 1913.

Caglar Ayse, “Hometown associations, the rescaling of state spatiality and migrant grassroots transnationalism”, *Global Networks* 6, 1, 2006, σ. 1-22.

Cancian Sonia, *Families, Lovers, and their Letters Italian Postwar Migration to Canada*, Γουίνιπεγκ, University of Manitoba Press, 2010.

Carling Jørgen, *Policy options for increasing the benefits of remittances*, Working Paper No.8, Centre on Migration, Policy and Society, University of Oxford, Οξφόρδη, 2004.

Carling Jørgen, “The Human Dynamics of Migrant Transnationalism”, *Ethnic and Racial Studies* 31, 8, 2008, σ. 1452-1477.

Carter Sean, “Mobilizing Hrvatsko. Tourism and politics in the Croatian diaspora”, στο Tim Coles, Timothy J. Dallen (επιμ.), *Tourism, Diasporas and Space*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2004, σ. 188-201.

Castles Stephen, Hein de Haas, Mark J. Miller, *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*, Basingstoke, Macmillan, 1998.

Che Deborah, “Reinventing Tulip Time. Evolving diasporic Dutch heritage celebration in Holland (Michigan)”, στο Tim Coles, Timothy J. Dallen (επιμ.), *Tourism, Diasporas and Space*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2004, σ. 261-278.

Chrissochoidis Ilias, *Spyros P. Skouras, Memoirs (1893-1953)*, Στάνφορντ, Brave World, 2013.

Christophis Christos, *Génèse de l'émigration orientale*, Αθήνα, Imprimerie ‘Hestia’, 1916.

Christou Anastasia, *Narratives of Place, Culture and Identity: Second-Generation Greek-Americans Return ‘Home’*, Άμστερνταμ, Amsterdam UP, 2006.

Cinel Dino, *The national integration of Italian return migration 1870-1929*, Νέα Υόρκη, Cambridge UP, 1991.

Clifford James, “Travelling cultures”, στο Grossberg Lawrence, Cary Nelson, Paula Treichler (επιμ.), *Cultural Studies*, Νέα Υόρκη, Routledge, 1992, σ. 96- 116.

Coe Cati, “Growing Up and Going Abroad: How Ghanaian Children Imagine Transnational Migration”, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 38, 6, 2012, σ. 913-931.

Cole William Isaac, *Immigrant Races in Massachusetts: The Greeks*, Βοστόνη, Massachusetts Bureau of Immigration, 1919.

Coles Tim, “Diaspora, cultural capital and the production of tourism. Lessons from enticing Jewish-Americans to Germany”, στο Tim Coles, Timothy J. Dallen (επιμ.), *Tourism, Diasporas and Space*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2004, σ. 217-232.

Coles Tim, Timothy J. Dallen, “‘My field is the world’: conceptualizing diasporas, travel and tourism”, στο Tim Coles, Timothy J. Dallen (επιμ.), *Tourism, Diasporas and Space*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2004, σ. 1-29.

Coles Tim, Timothy J. Dallen (επιμ.), *Tourism, Diasporas and Space*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2004.

- Collard A., “The inequalities of change in a Greek mountain village (Sterea Hellas. Evritania)”, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Numéro Spécial, 1981, σ. 208-220.
- Collins-Kreiner Noga, Dan Olsen, “Selling diaspora. Producing and segmenting the Jewish diaspora tourism market”, στο Tim Coles, Timothy J. Dallen (επιμ.), *Tourism, Diasporas and Space*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2004, σ. 279-290.
- Constant Constance M., *Austin Lunch. Greek-American Recollections*, River Vale, NJ, Cosmos Publishing, 2005.
- Coons Lorraine, Alexander Varias, *Steamship travel in the Interwar Years. Tourist third cabin*, Gloucestershire, Amberley Publishing, 2016.
- Cordero-Guzmán Héctor R., Robert C. Smith, Ramón Grosfoguel, *Migration, race and transnationalization in New York City*, Φιλαδέλφεια, Temple University Press, 2001.
- Dannecker Petra, “Migrant visions of development: a gendered approach”, *Population, Space and Place* 15, 2, 2009, σ. 119-132.
- De Haas Hein, *Migration and development: a theoretical perspective*, IMI working paper 9, Οξφόρδη, International Migration Institute, 2008.
- De Haas Hein, *Remittances, Migration and Social Development. A conceptual review of the literature*, Social Policy and Development Programme Paper Number 34, Γενεύη, United Nations Research Department for Social Development, 2007.
- De Haas Hein, “The Social and Cultural Impacts of International Migration on Moroccan Sending Communities: A Review”, στο Petra Bos, Wantje Fritschy (επιμ.), *Morocco and the Netherlands: Society, Economy, Culture*, Άμστερνταμ, VU University Press, 2006, σ. 124-137.
- DeWind Josh, Jennifer Holdaway (επιμ.), *Migration and Development within and across borders: Research and Policy Perspectives on Internal and International Migration*, Γενεύη, IOM, 2008.
- Dreby Joanna, Timothy Atkins, “Inequalities in Transnational Families”, *Sociology Compass* 4, 8, 2010, σ. 673-689.

Dritsas Margarita, “The Advent of the Tourist Industry in Greece during the Twentieth Century”, στο Franco Amatori, G. Jones, A. Colli (επιμ.), *Deindustrialization and Reindustrialization in 20th Century Europe*, Μιλάνο, Franco Angeli, 1998, σ. 181-201.

Dufoix Stéphane, Carine Guerassimoff, Anne de Tinguy, *Loin des yeux, près du coeur. Les États et leurs expatriés*, Παρίσι, Presses de Sciences Po, 2010.

Duval David Timothy, “Conceptualizing return visits. A transnational perspective”, στο Tim Coles, Timothy J. Dallen (επιμ.), *Tourism, Diasporas and Space*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2004, σ. 50-61.

Duval David Timothy, “The return visit-return migration connection”, στο Allan M. Williams, Colin Michael Hall (επιμ.), *Tourism and Migration. New Relationships between Production and Consumption*, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 2002, σ. 257-276.

Efremkin Evgeny, “At the Intersection of Modernities: Migrants as Agents of Economic and Cultural Change”, *Journal of Contemporary History* 51, 3, 2016, σ. 531-554.

Fairchild Henry Pratt, *Greek Immigration to the United States*, Νιου Χεϊβεν, Yale University Press, 1911.

Fairchild Henry Pratt, *Immigration: a world movement and its American significance*, Νέα Υόρκη, Macmillan Company, 1913.

Faist Thomas, “Migrants as transnational development agents: an inquiry into the newest round of the Migration-Development Nexus”, *Population, Space and Place* 14, 2008, σ. 21-42.

Faist Thomas, *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Spaces*, Νέα Υόρκη, Oxford University Press, 2000.

Ferriman Z. Duckett, *Home life in Hellas. Greece and the Greeks*, Λονδίνο, Mills & Boon, 1910.

Fidgerald David, “Beyond ‘Transnationalism’: Mexican hometown politics at an American labour union”, *Ethnic and Racial Studies* 27, 2, 2004, σ. 228-247.

Fitzgerald David, “Colonies of the Little Motherland: Membership, Space, and Time in Mexican Migrant Hometown Associations”, *Comparative Studies in Society and History* 50, 1, 2008, σ. 145-169.

Foner Nancy, *From Ellis Island to JFK: New York's Two Great Waves of Immigration*, Νιου Χέιβεν, Yale University Press, 2000.

Foner Nancy, “What’s new about transnationalism? New York immigrants today and at the turn of the century”, *Diaspora* 6, 3, 1997, σ. 355-375.

Forbes Nevill, Arnold J. Toynbee, D. Mitrany, D.G. Hogarth (επιμ.), *The Balkans: A History of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania, Turkey*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1915.

Fox Jonathan, Xochitl Bada, “Migrant Organization and Hometown Impacts in Rural Mexico”, *Journal of Agrarian Change* 8, 2 & 3, April-July 2008, σ. 435-461.

Fuller-Iglesias Heather R., “The view from back home: interpersonal dynamics of transnational Mexican families”, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 41, 11, 2015, σ. 1703-1724.

Gage Eleni N., “Home again: The recreation of a house, and a history, in Epeiros” στο Kostis Kourelis (επιμ.), *The Archaeology of Xenitia: Greek Immigration and Material Culture . The New Griffon 10*, American School of Classical Studies at Athens, 2008, σ. 49-53.

Gammeltoft-Hansen Thomas, Ninna Nyberg Sorensen, *The Migration Industry and the Commercialization of International Migration*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Routledge, 2013.

Gardner Katy, “Desh-Bidesh: Sylheti Images of Home and Away”, *Man* 28, 1, 1993, σ. 1-15.

Gell Alfred, “Newcomers to the world of goods: Consumption among the Muria Gonds”, στο Arjun Appadurai (επιμ.), *The social life of things. Commodities in cultural perspective*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1986, σ. 110-137.

Georgakas Dan, *Greek America at Work*, Νέα Υόρκη, Labor Resource Center of Queens College, 1992.

Georgakas Dan, “The Greeks in America”, *Journal of the Hellenic Diaspora* 14, 1-2, 1987, σ. 5-53.

Gerber David A., *Authors of Their Lives: The Personal Correspondence of British Immigrants to North America in the Nineteenth Century*, Νέα Υόρκη, New York University Press, 2006.

Gerstle Gary, John H. Mollenkopf, *E Pluribus Unum? Contemporary and historical perspectives on immigrant political incorporation*, Νέα Υόρκη, Russell Sage, 2001.

Glick-Schiller Nina, “Transmigrants and Nation States: something old and something new in the U.S. immigrant experience”, στο Charles Hirschman, Philip Kasinitz, Josh DeWind (επιμ.), *The Handbook of International Migration*, Νέα Υόρκη, The Russell Sage Foundation, 1999, σ. 94-120.

Glytsos Nicholas P., “Remittances in Temporary Migration: A Theoretical Model and Its Testing with the Greek-German Experience”, *Weltwirtschaftliches Archiv* 124, 3, 1988, σ. 524–549.

Glytsos Nicholas P., Louka T. Katseli, “Greek Migration: The Two Faces of Janus”, στο Klaus F. Zimmermann (επιμ.), *European migration. What do we know*, Οξφόρδη Ν.Υ., Oxford University Press, 2005, σ. 337-388.

Godley Andrew, “Selling the Sewing Machine Around the World: Singer's International Marketing Strategies, 1850—1920”, *Enterprise & Society* 7, 2, 2006, σ. 266–314.

Golbert Rebecca, “Transnational orientations from home: Constructions of Israel and transnational space among Ukrainian Jewish youth”, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 27, 4, 2001, σ. 713-731.

Goldring Louin, “Family and collective remittances to Mexico: a multi-dimensional typology”, *Development and Change* 35, 4, 2004, σ. 799-840.

Goldring Louin, “The Gender and Geography of Citizenship in Mexico-U.S. Transnational Spaces”, *Identities: Global Studies in Culture and Power* 7, 4, 2001, σ. 501-537.

Goldring Louin, “The power of status in transnational social fields”, στο Smith Michael Peter, Guarnizo Luis Eduardo (επιμ.), *Transnationalism from below*, Comparative

Urban and Community Research, Volume 6, New Brunswick, Transaction Publishers, 1998, σ. 165-195.

Gounaris Basil C., “Emigration from Macedonia in the Early Twentieth Century”, *Journal of Modern Greek Studies* 7, 1989, σ. 133-153.

Grossberg Lawrence, Cary Nelson, Paula Treichler, *Cultural Studies*, Νέα Υόρκη, Routledge, 1992.

Guarnizo Luis Eduardo, “The Economics of Transnational Living”, *International Migration Review* 37, 3, 2003, σ. 666-699.

Guarnizo Luis Eduardo, Alejandro Portes, William Haller, “Assimilation and Transnationalism: Determinants of Transnational Political Action among Contemporary Migrants”, *American Journal of Sociology* 108, 6, 2003, σ. 1211-1248.

Guarnizo Luis Eduardo, Michael Peter Smith, “The Locations of Transnationalism”, στο Michael Peter Smith, Luis Eduardo Guarnizo (επιμ.), *Transnationalism from below*, Comparative Urban and Community Research, Volume 6, New Brunswick, Transaction Publishers, 1998, σ. 3-34.

Gupta Suman, Tope Omoniyi, *The Cultures of Economic Migration: International perspectives*, Aldershot, UK, Ashgate, 2007.

Handlin Oscar, *The Uprooted: The Epic Story of the Great Migration that Made the American People*, Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press, 2002 (1951).

Hannam Kevin, “India and the ambivalences of diaspora tourism”, στο Tim Coles, Timothy J. Dallen (επιμ.), *Tourism, Diasporas and Space*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2004, σ. 246-260.

Hannerz Ulf, *Transnational Connections: Culture, People, Places*, Λονδίνο, Routledge, 1996.

Harlaftis Gelina, *A History of Greek-Owned Shipping. The Making of an International Tramp Fleet, 1830 to the Present Day*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Routledge, 1996.

Harney R. F., “The Commerce of Migration”, *Canadian Ethnic Studies/Etudes Ethniques du Canada* 9, 1977, σ. 42-53.

Harper Marjory, *Emigrant homecomings. The return movement of emigrants, 1600-2000*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 2005.

Helliwell Christine, Barry Hindess, “The temporalizing of difference”, *Ethnicities* 5, 3, 2005, σ. 414–418.

Herman Emma, “Migration as a family business: The role of personal networks in the mobility phase of migration”, *International Migration* 44, 4, 2006, σ. 191-230.

Hernandez-Leon Ruben, “Conceptualizing the migration industry”, στο Thomas Gammeltoft-Hansen, Ninna Nyberg Sorensen (επιμ.), *The Migration Industry and the Commercialization of International Migration*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Routledge, 2013, σ. 24-44.

Hernandez-Leon Ruben, “The Migration Industry in the Mexico-U.S. Migratory System”, Working Paper 049-05, Center for Population Research, University of California, Los Angeles, 2005. <http://escholarship.org/uc/item/3hg44330#page-1>

Hirschman Charles, Philip Kasinitz, Josh DeWind, *The Handbook of International Migration*, Νέα Υόρκη, The Russell Sage Foundation, 1999.

Hoerder Dirk, *Cultures in contact. World migrations in the second millennium*, Durham, Λονδίνο, Duke University Press, 2002.

Holt Hamilton, *The life stories of undistinguished Americans as told by Themselves*, Νέα Υόρκη, Routledge, 2000, (α' έκδοση: 1906).

Howes David, *Cross-Cultural Consumption. Global Markets, Local realities*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Routledge, 1996.

Howes David, “Introduction. Commodities and Cultural borders”, στο David Howes (επιμ.), *Cross-Cultural Consumption. Global Markets, Local realities*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Routledge, 1996, σ. 1-16.

Hsu Madeline Yuan-yin, *Dreaming of Gold, Dreaming of Home: Transnationalism and Migration between the United States and South China, 1882–1943*, Στάνφορντ, Stanford University Press, 2000.

Hutchison Thomas S., *An American soldier under the Greek flag at Bezanie*, Νάσβιλ, Greek-American Publishing Company, 1913.

Itzigsohn José, Carlos Dore-Cabral, Esther Hernandez-Medina, Obed Vazquez, “Mapping Dominican transnationalism: narrow and broad transnational Practices“, *Ethnic and Racial Studies* 22, 2, 1999, σ. 316-339.

Itzigsohn José, Silvia Giorguli Saucedo, “Immigrant Incorporation and Sociocultural Transnationalism”, *International Migration Review* 36, 3, 2002, σ. 766-798.

Jiemin Bao, “The Gendered Biopolitics of Marriage and Immigration: A Study of Pre-1949 Chinese Immigrants in Thailand”, *Journal of Southeast Asian Studies* 34, 1, 2003, σ. 127-151.

Jones Bill, ‘*Raising the Wind*’: *Emigrating from Wales to the USA in the late nineteenth and early twentieth centuries*, Annual Public Lecture for 2003, Κάρντιφ, School of Welsh, Cardiff University, 2004. <http://orca.cf.ac.uk/48163/>

Kamphoefner Walter D., “Immigrant Epistolary and Epistemology: On the Motivators and Mentality of Nineteenth-Century German Immigrants”, *Journal of American Ethnic History* 28, 3, 2009, σ. 34-54.

Kapur Devesh, *Remittances: the New Development Mantra?*, United Nations Conference on Trade and Development, G-24 Discussion paper Series, 2003, Γενεύη.

Karpat Kemal H., “The Ottoman Emigration to America, 1860-1914”, *International Journal of Middle East Studies* 17, 2, May 1985, σ. 175-209.

Keeling Drew, *The Business of Transatlantic Migration between Europe and the United States, 1900-1914*, Ζυρίχη, Chronos, 2012.

Keeling Drew, “The Improvement of Travel Conditions for Migrants crossing the North Atlantic, 1900-1914”, Tobias Brinkmann (επιμ.), *Points of Passage: Jewish Migrants from Eastern Europe in Scandinavia, Germany, and Britain 1880-1914*, Νέα Υόρκη, Berghahn Books, 2013, σ. 107-129.

Keeling Drew, “The Transportation Revolution and Transatlantic Migration, 1850-1914”, *Research in Economic History* 19, 1999, σ. 39-74.

Keeling Drew, “Transatlantic Shipping Cartels and Migration between Europe and America, 1880-1914”, *Essays in Economic and Business History* 17, 1999, σ. 195-213.

King Brian, “What is ethnic tourism? An Australian perspective”, *Tourism Management* 15, 3, 1994, σ. 173-176.

Kitroeff Alexander, “Emigration Transatlantique et strategies familiales: la Grece”, στο Stuart Woolf (επιμ.), *Espaces et Familles dans l’ Europe du Sud à l’âge modern*, Παρίσι, Editions de la Maison des Sciences de l’ Homme, 1992, σ. 241-270.

Kitto Humphrey Davy Findley, *In the mountains of Greece*, Λονδίνο, Methuen & Co. Ltd., 1933.

Kivisto Peter, “Theorizing transnational immigration: a critical review of current efforts”, *Ethnic and Racial Studies* 24, 4, 2001, σ. 549-577.

Koritoff Igor, “The cultural biography of things: commoditization as process”, στο Arjun Appadurai (επιμ.), *The social life of things. Commodities in cultural perspective*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press, 1986, σ. 64-91.

Kourelis Kostas, *The Archaeology of Xenitia: Greek Immigration and Material Culture (The New Griffon 10)*, Αθήνα, American School of Classical Studies at Athens, 2008.

Kurien Prema A., “A Socio-Cultural Perspective on Migration and Economic Development: Middle Eastern Migration from Kerala, India”, στο Josh DeWind and Jennifer Holdaway (επιμ.), *Migration and Development within and across borders: Research and Policy Perspectives on Internal and International Migration*, Γενεύη, IOM, 2008, σ. 189-218.

Kyle David, *Transnational Peasants: Migrations, Networks, and Ethnicity in Andean Ecuador*, Βαλτιμόρη, The Johns Hopkins University Press, 2000.

Kyle David, Liang Zai, *Migration Merchants: Human Smuggling from Ecuador and China*, Working Paper # 43, Center for Comparative Immigration Studies, University of California, San Diego, 2001. <http://ccis.ucsd.edu/files/wp43.pdf> (Τελευταία πρόσβαση 10/12/2018)

Lacroix Thomas, *Bonding Collective? The moral infrastructures of transnational hometown networks*, IMI Working Paper n°27, University of Oxford, International Migration Institute, 2010. <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00820315/document> (Τελευταία πρόσβαση 10/12/2018)

Lacroix Thomas, *Designing a structure/agency approach to transnationalism*, IMI Working Paper n°65, University of Oxford, International Migration Institute, 2013. : <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00819982/document> (Τελευταία πρόσβαση 10/12/2018)

Lacroix Thomas, *Hometown Organisations and Development Practices: Paper 2 of 2 on 'The migrant organisations of development: Unveiling the meta-structures of transnationalism'*, IMI Working Paper n°28, University of Oxford, International Migration Institute, 2010. <https://www.imi.ox.ac.uk/publications/wp-28-10> (Τελευταία πρόσβαση 10/12/2018)

Lacroix Thomas, “Transnationalisme villageois et développement: Kabyles algériens, Chleuhs marocains en France et Panjabis indiens en Grande-Bretagne”, *Revue Européenne des Migrations Internationales* 28, 2012, σ. 71–84. <https://journals.openedition.org/remi/5777> (Τελευταία πρόσβαση 10/12/2018)

Landolt Patricia, Lilian Autler & Sonia Baires, “From Hermano Lejano to Hermano Mayor: the dialectics of Salvadoran transnationalism”, *Ethnic and Racial Studies* 22, 2, 1999, σ. 290-315.

Levitt Peggy, “Social Remittances: Migration Driven Local-Level Forms of Cultural Diffusion”, *International Migration Review* 32, 4, 1998, σ. 926-948.

Levitt Peggy, *The Transnational Villagers*, Μπέρκλεϋ, Λος Άντζελες, Λονδίνο, University of California Press, 2001.

Levitt Peggy, “Transnational Migration: Taking Stock and Future Migrations”, *Global Networks: A Journal of Transnational Affairs* 1, 3, 2001, σ. 195-216.

Levitt Peggy, “You Know, Abraham Was Really the First Immigrant”: Religion and Transnational Migration”, *International Migration Review* 37, 3, 2003, σ. 847-873.

Levitt Peggy, “What’ wrong with migration scholarship? A critique and a way forward”, *Identities: Global Studies in Culture and Power* 19, 4, 2012, σ. 493-500.

Levitt Peggy, Rafael de la Dehesa, “Transnational migration and the redefinition of the state: variations and explanations”, *Ethnic and Racial Studies* 26, 4, 2003, σ. 587-611.

Levitt Peggy, Josh DeWind, Steven Vertovec, “International Perspectives on Transnational Migration: An Introduction”, *International Migration Review* 37, 3, 2003, σ. 565-575.

Levitt Peggy, Nadya B. Jaworsky, “Transnational Migration Studies: Past developments and future Trends”, *Annual Review of Sociology* 33, 1, 2007, σ. 129-156.

Levitt Peggy, Deepak Lamba-Nieves, “Rethinking social remittances and the migration-development nexus from the perspective of time”, *Migration Letters* 10, 1, 2013, σ. 11–22.

Levitt Peggy, Deepak Lamba-Nieves, “Social Remittances Revisited”, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 37, 1, 2011, σ. 1-22.

Levitt Peggy, Nina Glick-Schiller, “Conceptualizing Simultaneity: A Transnational Society Field perspective on Society”, *International Migration Review* 38, 3, 2004, σ. 1002-1039.

Light Ivan, “The migration industry in the United States, 1882–1924”, *Migration Studies* 1, 3, 2013, σ. 258-275.

Lindquist Johan, Biao Xiang, Brenda S. A. Yeoh, “Opening the Black Box of Migration: Brokers, the Organization of Transnational Mobility and the Changing Political Economy in Asia”, *Pacific Affairs* 85, 1, 2012, σ. 7-19.

Lopez Sarah Lynn, “The Remittance House. Architecture of Migration in Rural Mexico”, *Buildings & Landscapes: Journal of the Vernacular Architecture Forum* 17, 2, 2010, σ. 33-52.

Love John F., *McDonald's: Behind the Arches*, Νέα Υόρκη, Bantam Books, 1995.

Lucassen Leo, “Is Transnationalism compatible with assimilation? Examples from Western Europe since 1850”, *IMIS Beiträge* 29, 2006, σ. 11-31.

Macdougall J. Paige, “Transnational Commodities as Local Icons: Barbie Dolls in Mexico”, *The Journal of Popular Culture* 37, 2, 2003, σ. 257 – 275.

Mahler Sara J., “Suburban transnational migrants: Long Island’s Salvadorans”, στο Héctor R. Cordero-Guzmán, Robert C. Smith, Ramón Grosfogue (επιμ.) *Migration*,

race and transnationalization in New York City, Φιλαδέλφεια, Temple University Press, 2001, σ. 109–130.

Mahler Sarah J., “Theoretical and empirical contributions towards a research agenda for transnationalism”, στο Smith Michael Peter, Luis Eduardo Guarnizo (επιμ.), *Transnationalism from below*, Comparative Urban and Community Research, Volume 6, New Brunswick, Transaction Publishers, 1998, σ. 64-100.

Mahler Sarah J., “Transnational Relationships: The Struggle to Communicate Across Borders”, *Identities: Global Studies in Culture and Power* 7, 4, 2001, σ. 583-619.

Mahler Sarah J. & Patricia R. Pessar, “Gendered Geographies of Power: Analyzing Gender Across Transnational Spaces”, *Identities: Global Studies in Culture and Power* 7, 4, 2001, σ. 441-459.

Manitakis Nicolas, “Transatlantic Emigration and Maritime Transport from Greece to the USA, 1900-1914 : A major Area of European Steamship Competition for Migrant Traffic”, *Research in Maritime History* 33, Ιούνιος 2007, σ. 63-74.

Marshall Grace E., *Eternal Greece*, Ρότσεστερ, Νέα Υόρκη, The Dubois Press, 1938.

Martin Percy F., *Greece of the 20th century*, Λονδίνο, T. F. Unwin, 1913.

Massey Douglas S., Joaquín Arango, Graeme Hugo, Ali Kouaouci, Adela Pellegrino, J. Edward Taylor, “Theories of International Migration: A Review and Appraisal”, *Population and Development Review* 19, 3, 1993, σ. 431-66.

Mazzucato Valentina, “Reverse Remittances in the Migration–Development Nexus: Two-Way Flows between Ghana and the Netherlands”, *Population, Space and Place* 17, 2011, σ. 454–468.

Mears Eliot G., *Greece Today: The aftermath of the refugee impact*, Καλιφόρνια, Stanford University Press, 1929.

Mercer Claire, Page Ben and Evans Martin, “Unsettling Connections: transnational Networks, Development and African Home Associations”, *Global Networks* 9, 2, 2009, σ. 141-161.

Miller William, *Greek Life in Town and Country*, Λονδίνο, George Newnes, 1905.

Mills Mary Beth, “Contesting the Margins of Modernity: Women, Migration, and Consumption in Thailand”, *American Ethnologist* 24, 1, 1997, σ. 37-61.

Morawska Ewa, “Immigrants, transnationalism, and ethnicization: A comparison of this great wave and the last” στο Gary Gerstle, John H. Mollenkopf (επιμ.), *E Pluribus Unum? Contemporary and historical perspectives on immigrant political incorporation*, Νέα Υόρκη, Rusell Sage, 2001, σ. 175-212.

Morawska Eva, “Return Migrations: Theoretical and Research Agenda”, στο Rudolph J. Vecoli, Suzanne M. Sinke (επιμ.), *A Century of European Migrations 1830-1930*, Ουρμπάνα, University of Illinois Press, 1991, σ. 277-292.

Morawska, Eva, “Structuring migration: the case of Polish income-seeking travelers to the West”, *Theory and Society* 30, 1, 2001, σ. 47-80.

Moskos C. Charles, *Greek Americans. Struggle and success*, Νιού Μπρούνσουικ/Λονδίνο, Transaction Publishers, 1990.

Moya C. Jose, “Immigrants and Associations: a global and historical perspective”, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31, 5, 2005, σ. 833-864.

Núñez Xosé-Manoel, “Visible and Invisible Remittances: Some Notes on Transatlantic Return Migration and its Effects on Iberian Societies, 1850-1950”, *Przegląd Polonijny*, Krakow, 31, 1, 115, 2005, σ. 117-142.

Olwig Karen Fog, “Narratives of the children left behind: Home and identity in globalised Caribbean families”, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 25, 2, 1999, σ. 267-284.

Orozco Manuel, “Globalization and migration: The impact of family remittances in Latin America”, *Latin American Politics and Society* 44, 2, 2002, σ. 41-66.

Osella Filippo, Caroline Osella “Migration, money and masculinity in Kerala”, *Journal of the Royal Anthropological Institute* 6, 1, 2000, σ. 117–133.

Papademetriou Demetrios G., Philip L. Martin, *The Unsettled Relationship. Labor Migration and Economic Development*, Νέα Υόρκη, Greenwood Press, 1991.

Papadopoulos Yannis G.S., “The ‘Floating Homeland’: The Ship as a ‘Connectivity Space’ In Greek Migrant and Public Discourse”, στο Michael Boyden, Hans

Krabbendam, Liselotte Vandebussche (επιμ.), *Tales of Transit: Narrative Migrant Spaces in Atlantic Perspective, 1850-1950*, Άμστερνταμ, Amsterdam University Press, 2013, σ. 43-56.

Papadopoulos Yannis G.S. “The Role of Nationalism, Ethnicity, and Class in Shaping Greek American Identity, 1890-1927. A historical analysis”, στο Assaad E. Azzi, Xenia Chrysochoou, Bert Klandermans, Bernd Simon (επιμ.), *Identity and Participation in Culturally Diverse Societies: A Multidisciplinary Perspective*, Λονδίνο, Wiley-Blackwell, 2010, σ. 9–31.

Papanikolas Helen Zeese, “Toil and rage in a new land: The Greek immigrants in Utah”, *Utah Historical Quarterly* 38, 2, 1970, σ. 1-102.

Papastergiadis Nikos, *The Turbulence of Migration: globalization, deterritorialization and hybridity*, Κέμπριτζ, Polity Press/ Blackwell Publishers, 2000.

Pessar Patricia R., Sarah J. Mahler, “Transnational Migration: Bringing Gender in”, *The International Migration Review* 37, 3, 2003, σ. 812-846.

Petmezas Socrates D., “Diverse responses to agricultural income crisis in a South-Eastern European economy: Transatlantic emigration from Greece (1894-1924)” στο I. Zilli (επιμ.), *Fra spazio e tempo. Studi in onore di Luigi De Rosa, III, Il Novecento*, Νάπολη, Societa degli Storici Italiani. Istituto Italiano per gli Studi Filosofici, Editioni Scientifiche Italiane, 1995, σ. 427-487.

Philibert Jean-Marc, Christine Jourdan, “Perishable goods. Modes of consumption in the Pacific Islands”, στο David Howes (επιμ.), *Cross-Cultural Consumption. Global Markets, Local realities*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Routledge, 1996, σ. 55-73.

Polyzos N. J., *Essai sur l' emigration grecque. Etude Démographique Economique et Sociale*, Παρίσι, Recueil Sirey, 1947.

Portes Alejandro, “Conclusion: Theoretical Convergencies and Empirical Evidence in the Study of Immigrant Transnationalism”, *International Migration Review* 37, 3, 2003, σ. 874-892.

Portes Alejandro, “Conclusion: Towards a new world- The origins and effects of transnational activities”, *Ethnic and Racial Studies* 22, 2, 1999, σ. 463-477.

Portes Alejandro, Cristina Escobar, Alexandria Walton Radford, “Immigrant Transnational Organizations and Development: A Comparative Study”, *International Migration Review* 41, 1, 2007, σ. 242-281.

Portes Alejandro, Patricia Fernández-Kelly, *The State and the Grassroots: Immigrant Transnational Organizations in Four Continents*, Νέα Υόρκη, Οξφόρδη, Berghahn Books, 2015.

Portes Alejandro, Luis Eduardo Guarnizo, William J. Haller, “Transnational Entrepreneurs: An Alternative Form of Immigrant Economic Adaptation”, *American Sociological Review* 67, 2, 2002, σ. 278-298.

Portes Alejandro, Luis Eduardo Guarnizo, Patricia Landolt, “The Study of transnationalism: pitfalls and promise of an emergent research field”, *Ethnic and Racial Studies* 22, 2, 1999, σ. 217-237.

Portes Alejandro, Patricia Landolt, “Social Capital: Promise and Pitfalls of its Role in Development”, *Journal of Latin American Studies* 32, 2, 2000, σ. 529-547.

Pribilsky Jason, “‘Aprendemos a convivir’: Conjugal Relations, Co-parenting, and Family Life among Ecuadorian Transnational Migrants in New York City and the Ecuadorian Andes”, *Global Networks* 4, 3, 2004, σ. 313-334.

Prokopovych Markian, “Urban History of Overseas Migration in Central Europe in the Long Nineteenth Century”, Paper for the session “Cities en Route: Central European Cities and Overseas Migration in the Nineteenth and the Early Twentieth Century”, European Social Science History Conference, Vienna, 2014.

Raghuram Parvati, “Which migration, what development? Unsettling the edifice of migration and development”, *Population, Space and Place* 15, 2, 2009, σ. 103-117.

Rahman Mizanur, Fee Lian Kwen, “Towards a Sociology of Migrant Remittances in Asia: Conceptual and Methodological Challenges”, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 38, 4, 2012, σ. 689-706.

Reeder Linda, *Widows in white: Migration and the transformation of rural women, Sicily, 1880-1928*, Τορόντο, University of Toronto Press, 2003.

Rex John, Daniele Joly, Czarina Wilpert, *Immigrant Associations in Europe*, Aldershot, Gower, 1987.

Richards Eric, “Running home from Australia: intercontinental mobility and migrant expectations in the nineteenth century”, στο Marjory Harper (επιμ.), *Emigrant homecomings. The return movement of emigrants, 1600-2000*, Μάντσεστερ, Manchester University Press, 2005, σ. 77-104.

Salih Ruba, “Shifting meanings of ‘home’. Consumption and identity in Moroccan women’s transnational practices between Italy and Morocco” στο Nadjie Al-Ali, Khalid Koser (επιμ.), *New Approaches to Migration? Transnational communities and the transformation of home*, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Routledge, 2002, σ. 51-67.

Saloutos Theodore, *The Greeks in the United States*, Καίημπριτζ Μασσαχουσέτης, Harvard University Press, 1964.

Saloutos Theodore, *They remember America: the story of the repatriated Greek-Americans*, Μπέρκλεϋ και Λος Άντζελες, University of California Press, 1956.

Salt J., Stein J., “Migration as a business: the case of trafficking”, *International Migration* 35, 4, 1997, σ. 467-494.

Sardinha João, *Immigrant Associations, Integration and Identity. Angolan, Brazilian and Eastern European Communities in Portugal*, Άμστερνταμ, IMISCOE Dissertations/ Amsterdam University Press, 2009.

Sassen-Koob Saskia, “Formal and Informal Associations: Dominicans and Colombians in New York”, *International Migration Review* 13, 2, 1979, σ. 314-332.

Savaş Özlem, “Taste diaspora: The aesthetic and material practice of belonging”, *Journal of Material Culture*, 19, 2, 2014, σ. 185–208.

Schervish Paul G., Andrew Herman, *Empowerment and beneficence: Strategies of living and giving among the wealthy*, Final report on the Study on Wealth and Philanthropy, Βοστόνη, Social Welfare Research Institute, Boston College, 1988.

Schrover Marlou, “ ‘Whenever a Dozen Germans Meet . . .’ German Organisations in the Netherlands in the Nineteenth Century”, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 32, 5, 2006, σ. 847-864.

Schrover Marlou, Floris Vermeulen, “Immigrant Organisations”, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31, 5, 2005, σ. 823-832.

Sheller Mimi, John Urry, “The new mobilities paradigm”, *Environment and Planning A* 38, 2, 2006, σ. 207-226.

Skartsis Labros S., *Greek vehicle & machine manufacturers 1800 to present: A pictorial history*, Αθήνα, Marathon, 2014.

Smith Michael Peter, Luis Eduardo Guarnizo, *Transnationalism from below*, Comparative Urban and Community Research, Volume 6, New Brunswick, Transaction Publishers, 1998.

Smith Robert Courtney, “Diasporic membership in historical perspective: comparative insights from the Mexican, Italian and Polish cases”, *International Migration Review* 37, 3, 2003, σ. 724-759.

Smith Robert Courtney, *Mexican New York. Transnational Lives of New Immigrants*, Μπέρκλεϋ, University of California Press, 2006.

Smith Robert Courtney, “Transnational Localities: Community, Technology and the Politics of Membership within the Context of Mexico and US. Migration”, στο Smith Michael Peter, Luis Eduardo Guarnizo (επιμ.), *Transnationalism from below*, Comparative Urban and Community Research, Volume 6, New Brunswick, Transaction Publishers, 1998, σ. 196-238.

Sørensen Ninna Nyberg and Finn Stepputat, “Narrations of authority and mobility”, *Identities* 8, 3, 2001, σ. 313-342.

Soyer Daniel, *Jewish Immigrant Associations and American Identity in New York, 1880-1939*, Κέιμπριτζ, Harvard University Press, 1997.

Speare C. F., “What America Pays Europe for Immigrant Labor”, *North American Review* 187, Jan. 1908, σ. 106-116.

Spener David, “Critical Reflections on the Migration Industry Concept”, Paper presented on May 29 2009 at the Migration in the Pacific Rim Workshop held at the University of California at Los Angeles.
<http://faculty.trinity.edu/dspener/clandestinecrossings/related%20articles/migration%20industry.pdf> (Τελευταία πρόσβαση 10/12/2018)

Stewart Charles, “Forget Homi! Creolization, Omogéneia and the Greek Diaspora”, *Diaspora* 15, 1, 2006, σ. 61–88.

Sutton Susan Buck, *Migrant Regional Associations: An Athenian Example and its Implications*, Διδακτορική διατριβή, The University of North Carolina, Chapel Hill, 1978.

Sutton Susan Buck, “The ruins of engagement: rural landscapes and Greek American immigration”, στο Kostis Kourelis (επιμ.), *The Archaeology of Xenitia: Greek Immigration and Material Culture. The New Griffon 10*, American School of Classical Studies at Athens, 2008, σ. 7-14.

Tastsoglou Evangelia, *Women, Gender, and Diasporic Lives: Labor, community, and identity in Greek Migrations*, Λάνχαμ, Lexington Books, 2009.

Taylor Edward J., “The New Economics of Labour Migration and the Role of Remittances in the Migration Process”, *International Migration* 37, 1, 1999, σ. 63-88.

Thanopoulos John, A.H. Walle, “Ethnicity and its reference to marketing: the case of tourism”, *Journal of Travel Research* 26, 3, 1988, σ. 11-14.

Thistlethwaite Frank, “Migration from Europe overseas in the 19th and 20th Centuries”, στο Rudolph J. Vecoli, Suzanne M. Sinke (επιμ.), *A century of European migrations, 1930-1930*, Ουρμπάνα, Σικάγο, University of Illinois Press, 1991, σ. 17-58.

Thomas William I., Florian Znaniecki, *The Polish Peasant in Europe and America: Monograph of an Immigrant Group*, Βοστόνη, The Gorham Press, 1918.

Tintori Guido, “L’Italie et ses expatriés. Une perspective historique”, στο Stéphane Dufoix, Carine Guerassimoff, Anne de Tinguy (επιμ.), *Loin des yeux, près du coeur. Les États et leurs expatriés*, Παρίσι, Presses de Sciences Po, 2010, σ. 79-104.

Toynbee Arnold J., “Greece”, στο Nevill Forbes, Arnold J. Toynbee, D. Mitrany, D.G. Hogarth (επιμ.), *The Balkans: A History of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania, Turkey*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1915, σ. 136-210.

Tsolidis Georgina, “Living diaspora ‘back home’: Daughters of Greek Emigrants in Greece”, στο Evangelia Tastsoglou (επιμ.), *Women, Gender, and Diasporic Lives. Labor, community, and identity in Greek Migrations*, Λάνχαμ, Lexington Books, 2009, σ. 181-196.

Valaoras Vasilios. G., “A Reconstruction of the demographic history of Modern Greece”, *The Milbank Memorial Fund Quarterly* 38, 2, 1960, σ. 115-139.

Vecoli Rudolph J., “Contadini in Chicago: A Critique of the Uprooted”, *The Journal of American History* 51, 3, 1964, σ. 404-417.

Vecoli Rudolph J., “Introduction”, στο Rudolph J. Vecoli, Suzanne M. Sinke (επιμ.), *A Century of European Migrations, 1830-1930*, Ουρμπάνα, University of Illinois Press, 1991, σ. 1-14.

Vecoli Rudolph J., Suzanne M. Sinke, *A Century of European Migrations, 1830-1930*, Ουρμπάνα, University of Illinois Press, 1991.

Vertovec Steven, “Migrant Transnationalism and Modes of Transformation”, *International Migration Review* 38, 3 2004, σ. 970-1001.

Vertovec Steven, *Transnationalism*, Λονδίνο/ Νέα Υόρκη, Routledge, 2009.

Vlachos Evangelos C., *The Assimilation of Greeks in the United States: with Special Reference to the Greek Community of Anderson*, Indiana, Αθήνα, National Centre of Social Researches, 1968.

Vuorela Ulla, “Transnational Families: Imagined and real communities”, στο Deborah Bryceson, Ulla Vuorela (επιμ.) *The Transnational Family. New European Frontiers and Global Networks*, Οξφόρδη, Νέα Υόρκη, Berg Publishers, 2002, σ. 63-82.

Waldinger Roger, “Immigrant ‘Transnationalism’ and the Presence of the Past”, στο Elliott Barkan, Hasia Diner, Alan M. Kraut (επιμ.), *From Arrival to Incorporation: Migrants to the U.S. in a Global Era*, Νέα Υόρκη, New York University Press, 2008, σ. 267-285.

Waldinger Roger, “Rethinking Transnationalism”, *Revista de Metodología en Ciencias Sociales* 19, 2010, σ. 21-38.

Waldinger Roger, *The Cross-Border Connection. Immigrants, Emigrants and their Homelands*, Κέμπριτζ, Λονδίνο, Harvard University Press, 2015.

Waldinger Roger, David Fitzgerald, “Transnationalism in Question”, *American Journal of Sociology* 109, 5, 2004, σ. 1177-1195.

Waldinger Roger, Eric Popkin, Hector Aquiles Magana, “Conflict and contestation in the cross-border community: hometown associations reassessed”, *Ethnic and Racial Studies* 31, 5, 2008, σ. 843-870.

Weber Devra, “Historical perspectives on Mexican transnationalism: with notes from Angumacutiro”, *Social Justice* 26, 3, 1999, σ. 39-58.

Werbner Pnina, “The organization of giving and ethnic elites: Voluntary associations amongst Manchester Pakistanis”, *Ethnic and Racial Studies* 8, 3, 1985, σ. 368-388.

Williams Allan M., Colin M. Hall, *Tourism and Migration. New Relationships between Production and Consumption*, Ντόρντρεχτ, Kluwer Academic Publishers, 2002.

Williams Allan M., Colin M. Hall, “Tourism, migration, circulation and mobility: The contingencies of time and place”, στο Allan M. Williams, Colin Michael Hall (επιμ.), *Tourism and Migration. New Relationships between Production and Consumption*, Ντόρντρεχτ, Kluwer Academic Publishers, 2002, σ. 1-52.

Wimmer Andreas, Nina Glick-Schiller, “Methodological nationalism and beyond: nation-state building, migration and the social sciences”, *Global Networks* 2, 4, 2002, σ. 301-334.

Wyman Mark, *Round- trip to America. The Immigrants return to Europe, 1880-1930*, Ithaca, Cornell University Press, 1993.

Xenides J. P., *The Greeks in America*, Νέα Υόρκη, George H. Doran Company, 1922.

Zabin Carol, Luis Escala Rabadan, *Mexican Hometown Associations and Mexican Immigrant Political Empowerment in Los Angeles*, Working Paper Series, Ουάσιγκτον, D.C, The Aspen Institute, Nonprofit Sector Research Fund, 1998.

Zelizer Viviana A., “The social meaning of money: ‘Special moneis’”, *American Journal of Sociology* 95, 2, 1989, σ. 342-377.

Zilli Iliara, *Fra spazio e tempo. Studi in onore di Luigi De Rosa. Il Novecento, III*, Νάπολη, Societa degli Storici Italiani. Istituto Italiano per gli Studi Filosofici, Editioni Scientifiche Italiane, 1995.

Zimmermann Klaus F., *European migration. What do we know*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2005.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

Αβδελά Έφη, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός εργασίας κατά φύλα στο δημόσιο τομέα 1908-1955*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1990.

Αβδελά Έφη, «*Δια λόγους τιμής*». *Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα, Νεφέλη, 2002.

Αβδελά Έφη, Αγγέλικα Ψαρρά, *Σιωπηρές ιστορίες: Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1997.

Αγριαντώνη Χριστίνα, «Βιομηχανία», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Α1, Οι απαρχές 1900-1922*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 173-221.

Αγριαντώνη Χριστίνα, «Οι Μηχανικοί και η Βιομηχανία, Μια αποτυχημένη συνάντηση», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Β1, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 269-293.

Αγριαντώνη Χριστίνα, Παπαστεφανάκη Λήδα και Χατζηγιάννου Μαρία Χριστίνα, *Αγορές και Πολιτική. Ιδιωτικά συμφέροντα και Δημόσια εξουσία (18ος- 20ός αιώνας)*, Βόλος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, 2016.

Αθανασάκης Μανόλης, «Ρεμπέτικο, το τραγούδι των ξεριζωμένων», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Β1, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 157-187.

Ανδρεάδης Ανδρέας Μιχ., *Η Ελληνική Μετανάστευσις, Φροντιστήριο Δευτεροετών Φοιτητών Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα, Τυπογραφείο Π. Α. Πετράκου, 1917.

Αρβανιτάκης Δημήτρης, «Ευεργετισμός: Δεδομένα και προβλήματα», στο Δημήτρης Αρβανιτάκης (επιμ.), *Το φαινόμενο του ευεργετισμού στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2006, σ. 13-29.

Αρβανιτάκης Δημήτρης, *Το φαινόμενο του ευεργετισμού στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2006.

Αρβανίτη-Μιχαλοπούλου Εύα, *Περικλής Παναγόπουλος. Βίος και ναυτιλία*, Αθήνα, Επτάλοφος, 2013.

Ασδραχάς Σπύρος Ι., «Ο εκχρηματισμός στις αγροτικές οικονομίες: το ελληνικό παράδειγμα, ΙΕ΄ - ΙΘ΄ αι.», στο Σπύρος Ι. Ασδραχάς, *Οικονομία και Νοοτροπίες*, Αθήνα, Ερμής, 1988, σ. 43-55.

Ασδραχάς Σπύρος Ι., *Οικονομία και Νοοτροπίες*, Αθήνα, Ερμής, 1988.

Ασημακόπουλος Μιχάλης, Καλογήρου Γιάννης, Μπελαβίλας Νίκος, Τάσιος Θεοδόσιος Π., *170 Χρόνια Πολυτεχνείο. Οι Μηχανικοί και η Τεχνολογία στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ε.Μ.Π., 2012.

Αφθονιάτης Πέτρος, *Μετανάστες*, Αθήνα, Τυπογραφείο Ζηκάκη, 1930.

Βαλαώρας Βασίλειος Γ., *Ο Ελληνισμός των Ηνωμένων Πολιτειών*, Αθήνα, [χ.έ.], 1937.

Βαλτινός Θανάσης, *Συναζάρι Ανδρέα Κορδοπάτη*, Αθήνα, Εστία, 2007.

Βαξεβάνογλου Αλίκη, *Η κοινωνική υποδοχή της καινοτομίας. Το παράδειγμα του εξηλεκτρισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1996.

Βασδέκης Παντελής, *Οι Έλληνες μετανάστες στο Σικάγο και η ίδρυση της Κοινότητας της Αγίας Τριάδας (1890-1927)*, Σικάγο, [χ.ε.], 2004.

Βασιλειάδου Δήμητρα, «Ανδρική κοινωνικότητα στην αστική Αθήνα: η Αθηναϊκή Λέσχη (1875-1940)», *Μνήμων* 30, 2009, σ. 179-211.

Βέμπλεν Θορστάιν (Veblen Thorstein), *Η θεωρία της αργόσχολης τάξης*, Αθήνα, Κάλβος, 1982.

Βεντούρα Λίνα, «Διασπορά, Παγκοσμιοποίηση και Συλλογικότητες», *Σύγχρονα Θέματα* 92, 2006, σ. 31-39.

Βεντούρα Λίνα, *Μετανάστευση και έθνος. Μετασχηματισμοί στις συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις*, Αθήνα, Ε.Μ.Ν.Ε.-ΜΝΗΜΩΝ, 1994.

Βεντούρα Λίνα, «Το ‘αμερικανικό όνειρο’ στην Πελοπόννησο. Μετανάστευση και μετασχηματισμοί της τοπικής κοινωνίας», Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *Η πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα: αλλαγές και ανατροπές*, Αθήνα, 2012, σ. 93-114.

Βεντούρα Λίνα, Σεβαστή Τρουμπέτα, «Εισαγωγή», *Σύγχρονα Θέματα* 92, 2006, σ. 21-22.

Βερέμης Μάρκος (επιμέλεια Θάνος Μ. Βερέμης), *Η περιπέτεια της ζωής μου*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 2008.

Βερράρου Σταυρούλα Α., *Από τον κτηματία στον αγρότη. Οικονομικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί στην επαρχία Τριφυλίας το 19ο αιώνα*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2014.

Βλάχος Άγγελος Φ., *Τουριστική Ανάπτυξη και Δημόσιες Πολιτικές στη Σύγχρονη Ελλάδα (1914-1950): η ανάδυση ενός νεοτερικού φαινομένου*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, 2013.

Βλάχος Ανδρέας Ι., «Διάλεξις περί του εν Αμερική Ελληνισμού από εμπορικής, κοινωνικής και εθνικής απόψεως», *Ελληνισμός, μηνιαία εθνική επιθεώρησις*, Έτος ΙΒ, τχ.133, Ιανουάριος 1909, σ. 271-283 και 339-344.

Βολντμάν Ντ., Κρ. Κλαπίζ-Ζιμπέρ, Ρ. Μ. Λαγκράβ κ.ά., «Πολιτισμός και εξουσία των γυναικών: δοκίμιο ιστοριογραφίας», στο Έφη Αβδελά, Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές ιστορίες: Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1997, σ. 329-70.

Βουρνάς Τάσος, *Η σφαγή στο Δήλεσι: Αγγλοκρατία και ληστοκρατία*, Αθήνα, Φυτράκης, 1980.

Γαβαλά Πέπη, «Η εξέλιξη του πληθυσμού και η μετανάστευση στη Λακωνία», *Λακωνικόν Ημερολόγιον 2006*, Σπάρτη, εκδ. Ιδιομορφή, 2006, σ. 36-40.

Γαβαλά Πέπη, «Η εξέλιξη του πληθυσμού και η μετανάστευση στον Πάρνωνα», *Λακωνικόν Ημερολόγιον 2006*, Σπάρτη, εκδ. Ιδιομορφή 2006, σ. 41-42.

Γαβαλά Καλλιόπη, *Κοινωνία και εκπαίδευση. Λακωνία 19ος- 20ος αιώνας*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, ΕΚΠΑ, Αθήνα, 1999.

Γαλάνης Δημήτριος Ν., «Μελέτη περί Μεταναστεύσεως εν τω Δήμω Φενεού της επαρχίας Κορινθίας», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η Ελληνική Μετανάστευσις, Φροντιστήριον Δευτεροετών Φοιτητών Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα, Τυπογραφείο Π. Α. Πετράκου, 1917, σ. 61-65.

Γεωργακάς Ιωάννης (με τη συνεργασία του Μήτσου Κασόλα), *Γεωργακάς. Η ιστορία μιας ζωής- Μινιόν. Η ιστορία ενός καταστήματος*, Αθήνα, Εξάντας, 1994.

Γεωργακόπουλος Ι., Ε. Παπαγελάς, «Ο Έλλην εν Αμερική», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η Ελληνική Μετανάστευσις, Φροντιστήριον Δευτεροετών Φοιτητών Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα, Τυπογραφείο Π. Α. Πετράκου, 1917, σ. 3-39.

Γκατζογιάννης Νίκος, *Ελένη*, Αθήνα, Ελληνική Ευροεκδοτική, 1983.

Γκόρτζης Νικόλαος, *Αμερική και Αμερικανοί*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, 1904.

Γκούτμαν Μπέρνχαρντ (Guttman Bernhard), *Στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Φύλλα από ένα ταξίδι το 1924*, Αθήνα, Ιστορητής, 1998.

Γκριν Νάνσυ (Green Nancy L.), *Οι δρόμοι της μετανάστευσης*, Αθήνα, Εκδόσεις Σαββάλας, 2004.

Γλέντης Κωνσταντίνος Α., *Εφτά χρόνια στη Σπάρτη. 1939-1946*, Αθήνα, χ.έ. 1977.

Γλυτσός Νίκος Π., «Εισοδήματα και εμβάσματα των Ελλήνων μεταναστών της Αυστραλίας και οι επιπτώσεις τους στο ισοζύγιο πληρωμών της Ελλάδας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 84/85, 1994, σ. 106-131.

Γρηγόρης Χάρης Αθ., *Τσουνη. Ιστορία. Λαογραφία. Αναμνήσεις*, Άρλινγκτον Μασσαχουσέτη, [χ.έ.], 2000.

Δαμιανάκος Στάθης, *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα. Κοινωνιολογικές ανθρωπογεωγραφικές, εθνολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Ε.Κ.Κ.Ε., 1987.

Δαμίρης Χριστόδουλος, *Περί της εκ Ζακύνθου μεταναστεύσεως*, Αθήνα, Εστία, 1911.

Δελβερούδη Ελίζα-Άννα, «Κινηματογράφος», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β2, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003, σ. 367-377.

Δένδιας Μιχαήλ Α., *Αι Ελληνικαί παροικίαι ανά τον κόσμον*, Αθήνα, Τυπογραφείο Α. Δ. Φραντζεσκάκη, 1919.

Δερτιλής Γεώργιος Β., *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2014.

Δημάδης Κωνσταντίνος Α., *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα). Δ' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών, Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010*, Πρακτικά, τ.5, Αθήνα, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, 2011.

Δημητρακόπουλος Ι., «Η Μετανάστευσις εν Τεγέα», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η Ελληνική Μετανάστευσις, Φροντιστήριο Δευτεροετών Φοιτητών Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα, Τυπογραφείο Π. Α. Πετράκου 1917, σ. 84-92.

Δημητρακόπουλος Οδυσσέας, *Το μεγάλο κύμα της μετανάστευσης των Ελλήνων προς την Αμερική*, Αθήνα, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 1988.

Δογάνης Δημήτριος Σ., «Η μετανάστευσις εν τη επαρχία Πατρών», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η Ελληνική Μετανάστευσις, Φροντιστήριο Δευτεροετών Φοιτητών Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα, Τυπογραφείο Π. Α. Πετράκου 1917, σ. 66- 75.

Δούνια Μαργαρίτα, *Η ελληνική μετανάστευση στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής κατά το α' μισό του 20ού αιώνα: η μετουσίωση της μνήμης μέσω της επιστολογραφίας, της φωτογραφίας και του φιλμ*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, 2014.

Δρίνης Ιωάννης Ν., *Μετασχηματισμοί και αναπαραστάσεις του ορεινού χώρου (από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα). Η περίπτωση της Δημητσάνας*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2012.

Δωροβίνης Βασίλης Κ., «Ένας Αθηναίος αρχιτέκτονας στην επαρχία: ο Πάνος Καραθανασόπουλος στο Άργος», *Αρχαιολογία* 40, Σεπτέμβριος 1991, σ. 70-73.

Ελεφάντης Άγγελος Γ., *Minima memorialia. Η ιστορία του παππού μου*, Αθήνα, Πόλις, 2001.

Έμκε-Πουλοπούλου Ήρα, *Προβλήματα μετανάστευσης παλιννόστησης*, Αθήνα, ΙΜΕΟ/ΕΔΗΜ, 1986.

Έξαρχος Νικόλαος Κ., «Η μετανάστευσις εκ του δήμου Παραληθαίων (Τρικκάλων) εις Αμερικήν», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η Ελληνική Μετανάστευσις, Φροντιστήριο Δευτεροετών Φοιτητών Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα, Τυπογραφείο Π. Α. Πετράκου., 1917, σ. 147-156.

Εξερτζόγλου Χάρης, «Κοινωνική ιεραρχία, ιδεολογία και εθνική ταυτότητα: το νόημα της ίδρυσης της Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας ‘Αγαπάτε αλλήλους’», *Ιστορικά* 22, Ιούνιος 1995, σ. 85-118.

Ευμορφόπουλος Αλεξ. Π., Πάνος Σβέτσος, *Οδηγός των Πατρών*, Αθήνα, Τύποις Π.Α. Πετράκου, 1910.

Ζαχαρόπουλος Γεώργιος Ι., *Έμποροι και Βιοτέχνες Τριπόλεως 1828-1940*, Τρίπολη, Έμποροβιομηχανικός Σύλλογος Τρίπολης, 2006.

Ζερβέας Βασίλειος, «Περί της εν Λακεδαίμονι επεκτάσεως της φυματιώσεως», *Πρακτικά του Πανελληνίου Ιατρικού Συνεδρίου εν Αθήναις 6-11 Μαΐου 1901*, τμ. Β', Αθήνα, Εκ του Τυπογραφείου Π.Δ. Σακελλάριου, 1903, σ. 21-22.

Ζουμπουλάκης Σταύρος, *Στ' αμπέλια*, Αθήνα, Πόλις, 2018.

Ηλιόπουλος Παναγιώτης Γ., *Οικονομικές και Κοινωνικές Δομές μίας Περιφερειακής Μητρόπολης: Πάτρα στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, ΕΚΠΑ, 2011.

Ηλιού Μαρία, *Το ταξίδι. Το ελληνικό όνειρο στην Αμερική. 1890-1980*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2008.

Ηλιού Φίλιππος, Πόπη Πολέμη, *Ελληνική βιβλιογραφία 1864-1900*, Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α., 2006.

Θεοδοσίου Νίκος, *Στα παλιά τα σινεμά: το χρονικό των κινηματογράφων στην Ελλάδα*, Αθήνα, Finatec, 2000.

Θεοδωρίδης Αριστομένης, *Περί της εις Αμερικνήν μεταναστεύσεως και των αιτιών αυτής*, Αθήνα, Τυπογραφείο Π. Α. Πετράκου, 1907.

Θεοδωρόπουλου Μιχ. Ι., *Η Μοίρα του Μετανάστου*, Νέα Υόρκη, χ.ε., 1915.

Θεοδώρου Βάσω, «Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της Φιλανθρωπίας: Από τον κοινωνικό έλεγχο στην αμοιβαιότητα», *Μνήμων* 25, 2003, σ. 171-184.

Θεοδώρου Βάσω, «Ευεργετισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης στις παροικίες. (1870-1920)», *Τα Ιστορικά* 7, Δεκέμβριος 1987, σ. 119-154.

Θεοδώρου Βάσω, Δέσποινα Καρακατσάνη, «Υγιεινής παραγγέλματα: το ενδιαφέρον για την υγεία των μαθητών και η υπηρεσία σχολικής υγιεινής τις πρώτες δεκαετίες του

20ού αιώνα», Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συνεδρίου, *Η παιδεία στην αυγή του 21ου αιώνα. Ιστορικο-Συγκριτικές προσεγγίσεις*, 4-6 Οκτωβρίου 2002, Πανεπιστήμιο Πατρών, Π.Τ.Δ.Ε., σ. 1-27.

Θεοτοκάς Γιώργος, *Δοκίμιο για την Αμερική*, Αθήνα, Ίκαρος, 1954.

Θεοφίλης Γιάγκος, *Ο Βασσαράς: Πινελιές και Θύμησες απ' το χωριό μου*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1995.

Καβάγιας Κίμων Α., «Η Μετανάστευσις εν τω δήμω Αγρινίου», στο Α. Μ. Ανδρεάδης, (επιμ.), *Η Ελληνική Μετανάστευσις, Φροντιστήριο Δευτεροετών Φοιτητών Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα, Τυπογραφείο Π. Α. Πετράκου, 1917, σ. 157-162.

Καββαδίας Μπάμπης, *Περιπέτεια, βίος και διαθήκη Χρήστου Θεοδωρακόπουλου*, Αίγιο, 2013, e-book (ISBN : 978-960-93-5240-6).

Καβουριάρης Ευθύμιος, «Εισαγωγή», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 84-85, 1994, σ. 5-12.

Καζαντζάκης Νίκος, *Ταξιδεύοντας: Ιταλία, Αίγυπτος, Σινά, Ιερουσαλήμ, Κύπρος, ο Μοριάς*, Αθήνα, [χ.έ.], 1961.

Καλατζής Κώστας Ι., «Διήγησι Ιωάννου Καλατζή του Κωνσταντίνου», *Απόπλους* 6-7, 1991, σ. 212-225.

Καλαφάτη Ελένη, *Τα σχολικά κτίρια της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης. 1821- 1929*, Αθήνα, Ι.Α.Ε.Ν., 1988.

Καλπούζος Αγαπητός Χ., «Περί μεταναστεύσεως εν τω δήμω Μυονίας του Νομού Φθιωτιδοφωκίδος», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η Ελληνική Μετανάστευσις, Φροντιστήριο Δευτεροετών Φοιτητών Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα, Τυπογραφείο Π. Α. Πετράκου, 1917, σ. 131-146.

Κανδήλα Ιουλία, *Η Αβερώφειος Γεωργική Σχολή Λάρισας: συμβολή στην ιστορία της γεωργικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, Διδακτορική διατριβή, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2001.

Κανούτας Σεραφείμ Γ., *Ελληνο-Αμερικανικός Οδηγός*, Νέα Υόρκη, Phoenix Printing Company, 1909.

Κανούτας Σεραφεΐμ Γ., Μ. Α. Σαββαΐδης, *Οδηγός του Μετανάστου εν Αμερική*, Νέα Υόρκη, Διεθνές Τυπογραφείο Αφών Χέλμη, 1909.

Καραβίδας Κωνσταντίνος Δ., *Αγροτικά. Μελέτη Συγκριτική*, Αθήνα, ΑΤΕ, 1991 (1931).

Καραγιάννης Βαγγέλης, «Μετανάστευση, Διεθνικότητα, Κινητικότητα. Παρατηρήσεις πάνω στην έρευνα διεθνικής μετανάστευσης», *Σύγχρονα Θέματα* 92, 2006, σ. 23-30.

Καραδήμου-Γερόλυμπου Αλέκα, «Πόλεις και ύπαιθρος. Μετασχηματισμοί και αναδιαρθρώσεις στο πλαίσιο του εθνικού χώρου», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Β1, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 59-105.

Καρακατσιάνης Γιάννης (επιμ.), *Νότια Πελοπόννησος 1935-1950*, Αθήνα, Αλφειός / Σύνδεσμος Φιλολόγων Μεσσηνίας, 2009.

Καραποστόλης Βασίλης, *Πρότυπα κατανάλωσης στην ελληνική ύπαιθρο: Συγκρίσεις με τα αστικά πρότυπα 1964-1974*, Αθήνα, Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, 1979.

Καρπόζηλος Κωστής, *Ελληνοαμερικανοί εργάτες, κομμουνιστικό κίνημα και συνδικάτα (1900-1950). Αναζητώντας τον εργατικό εξαμερικανισμό στα χρόνια της Μεγάλης Υφεσης*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2010.

Κατάνης Γεράσιμος Χ., «Η Μετανάστευσις εν τη επαρχία Κραναίας (Κεφαλληνίας)», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η Ελληνική Μετανάστευσις, Φροντιστήριον Δευτεροετών Φοιτητών Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα, Τυπογραφείο Π. Α. Πετράκου, 1917, σ. 195-201.

Κατσένης Κωνσταντίνος Δ., *Καρνά 1810-2005*, Αθήνα, [χ.έ.], 2007.

Καφάογλου Ηλίας, *Ελληνική αυτοκίνηση 1900-1940: άνθρωποι-δρόμοι-οχήματα-αγώνες*, Αθήνα, εκδόσεις Ύψιλον, 2013.

Κιτροέφ Αλέξανδρος, «Εμπορικές παροικίες και μετανάστες», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Β1, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 361-391.

Κιτροέφ Αλέξανδρος, «Υπερατλαντική μετανάστευση», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Α1, Οι απαρχές 1900-1922*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 123-172.

Κλογκ Ρίτσαρντ (Clogg Richard), *Η Ελληνική Διασπορά στον 20ό αιώνα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004 (α' έκδοση στα αγγλικά το 1999).

Κόλλιας Φρίξος Ι., «Η μετανάστευσις εν τω δήμω Θίσβης της επαρχίας Θηβών», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η Ελληνική Μετανάστευσις, Φροντιστήριο Δευτεροετών Φοιτητών Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα, Τυπογραφείο Π. Α. Πετράκου, 1917, σ. 163-168.

Κολώνας Βασίλης Σ., «Η Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β2, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003, σ. 461-539.

Κονταργύρης Θεόδωρος Ν., *Ο απόδημος Ελληνισμός της Αμερικής*, Αθήνα, [χ.έ.], 1964.

Κορνάρος Λεωνίδα Κ., *Οι Ηλείοι της Αμερικής και του Καναδά*, Αμαλιάδα, Βιβλιοπανόραμα, 2007.

Κορομβόκης Πάνος, *Ιστορικοί μετασχηματισμοί και ευεργετική λειτουργία: Η περίπτωση του χωριού Βαμβακού Λακωνίας*, Διπλωματική εργασία, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2014.

Κουκουλές Φαίδων, *Πέρα κει στο Βασσαρά*, Αθήνα, Τυπ. Μυρτίδης, 1954.

Κουλούρη Χριστίνα, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870-1922*, Αθήνα, ΙΑΕΝ-ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1997.

Κουμαδωράκης Οδυσσέας, *Στα χνάρια του χθες*, Άργος, εκδόσεις Εκ Προοιμίου, 2010.

Κουρτίδης Αριστοτέλης, «Η μετανάστευσις και το σχολείον», *Μελέτη*, 1907, σ. 258-267.

Κουρτούμη-Χαντζή Τριανταφυλλιά Ν., *Η Ελληνική Μετανάστευση προς τις Ηνωμένες Πολιτείες και η Πολιτική της Ελλάδας (1890-1924)*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΑΠΘ, 1999.

Κουτουξιάδου Αικατερίνη, *Εθνική ευεργεσία και νεοελληνική εκπαίδευση, 1830-1913*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2007.

Κούτσης Γιάννης Α., *Ένα χωριό μια ιστορία: Γεωργίτσι και Γεωργιτσιάνοι*, Αθήνα, [χ.έ.], 1999.

Κρεμμυδάς Βασίλης, «‘Καθ’ ον καιρόν η βιομηχανία αναγεννάται εν Ελλάδι, πρέπον έκρινα να συνδράμω την Σχολήν σας...’»: Οικονομικές και κοινωνικές προϋποθέσεις της ευεργεσίας», στο Δημήτρης Αρβανιτάκης (επιμ.), *Το φαινόμενο του ευεργετισμού στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2006, σ. 89-98.

Κρίκος Αλέξανδρος, *Η θέσις του ελληνισμού εν Αμερική: ελληνισμός, αμερικανική κοινωνία, κατεύθυνσις αυτού*, Αθήνα, Τύποις Αφών Μπλαζουδάκη, 1915.

Κρίκος Αλέξανδρος, *Η μετανάστευσις. Πλεονεκτήματα, Μειονεκτήματα, Συνέπειαι*, Αθήνα, [χ.έ.], 1950.

Κρίκος Αλέξανδρος, *Περί βελτιώσεως των όρων ζωής των ορεισβίων*, Αθήνα, [χ.έ.], 1939.

Κύρου Κλείτος Α., *Οπισθοδρομήσεις. Αναδρομή ζωής*, Αθήνα, Άγρα, 2001.

Κώτσιας Τηλέμαχος, *Τρεις γενιές Αμερικάνοι*, Αθήνα, Κέδρος, 2004.

Κωφός Χριστόδουλος, «Η μετανάστευσις εν τη επαρχία Εδέσσης», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η Ελληνική Μετανάστευσις, Φροντιστήριον Δευτεροετών Φοιτητών Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα, Τυπογραφείο Π. Α. Πετράκου, 1917, σ. 328-337.

Λάδης Φώντας, *Η Σπάρτη ανάμεσα σε τρεις αιώνες. 1834-2002*, Σπάρτη, Δήμος Σπαρτιατών, 2002.

Λαδογιάννη Νίνα, *Ένας Έλληνας στην Αμερική*, Βόλος, Τυπογραφείο Μακρή, 1954.

Λακίδου Έλια, «Το Μαλλιαροπούλειο και η θεατρική ζωή στην Τρίπολη τη δεκαετία του '30. Μία πρώτη προσέγγιση» στο Γιάννης Καρακατσιάνης (επιμ.), *Νότια Πελοπόννησος 1935-1950*, Αθήνα, Αλφειός / Σύνδεσμος Φιλολόγων Μεσσηνίας, 2009, σ. 261-301.

Λαλιώτου Ιωάννα, *Διασχίζοντας τον Ατλαντικό. Η ελληνική μετανάστευση στις ΗΠΑ κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα*, Αθήνα, Πόλις, 2006.

Λέβι Κάρλο (Levi Carlo), *Ο Χριστός σταμάτησε στο Έμπολι*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 2014.

Λιαλιούτη Ζηνοβία, *Ο ελληνικός αντιαμερικανισμός (1947-1989)*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2010.

Λιάμπη Κατερίνη, Νικόλαος Κατσικούδης, Νικόλαος Αναστασόπουλος, *Από την Άπειρο χώρα στην Μεγάλη Ήπειρο. Ηπειρώτες ακολουθώντας την υπερπόντια μετανάστευση προς τις ΗΠΑ. Τέλος του 19ου αιώνα έως τον Μεσοπόλεμο*, Ιωάννινα, 2016.

Λογαράς Κώστας, Πάτρα. *Μια πόλη στη λογοτεχνία*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2001.

Λούκος Χρήστος, «Μικρές και μεγάλες πόλεις», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β1, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 133-155.

Λυδάκης Μιχαήλ Δ., «Η μετανάστευσις εν τω δήμω Αρχανών (Ηρακλείου Κρήτης)», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η Ελληνική Μετανάστευσις, Φροντιστήριο Δευτεροετών Φοιτητών Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα, Τυπογραφείο Π. Α. Πετράκου, 1917, σ. 217-225.

Λυκούδης Εμμανουήλ, *Οι μετανάσται*, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων, αρ. 43, 1903.

Μακφαίηλ Ντόναλντ- Γεώργιος, *Λυγεριώτες Μετανάστες στην Αμερική*, Αρεόπολη, Αδούλωτη Μάνη, 2010.

Μαλαφούρης Μπάμπης, *Έλληνες της Αμερικής 1528-1948*, Νέα Υόρκη, [χ.έ], 1948.

Μανδατζής Χρήστος Μ., *Υπερπόντια μετανάστευση από τη Μακεδονία, 1923-1936*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΑΠΘ, 2000.

Μανιτάκης Νικόλας, «Το ιταλικό παράδειγμα της ελληνικής υπερατλαντικής μετανάστευσης, 1901-1920», *Κλειώ* 4, 2007, σ. 57-75.

Μάνος Εμμανουήλ Β., «Η μετανάστευσις εν τη επαρχία Κοζάνης», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η Ελληνική Μετανάστευσις, Φροντιστήριο Δευτεροετών Φοιτητών*

Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα, Τυπογραφείο Π. Α. Πετράκου, 1917, σ. 338-348.

Μάνος Κωνσταντίνος Σ., *Η ζωή ενός μετανάστη*, Αθήνα, Εκδόσεις Περιμένη, 1964.

Μαρασλής Αλέκος, *Ιστορία της Πάτρας. Η εξέλιξη μιας πρωτοποριακής πόλης*, Πάτρα, [χ.ε.], 1983.

Μασκαλέρης Δημήτριος Στ., «Περί Μεταναστεύσεως εν τω Δήμω Τεγέας», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η Ελληνική Μετανάστευσις, Φροντιστήριο Δευτεροετών Φοιτητών Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα, Τυπογραφείο Π. Α. Πετράκου, 1917, σ. 93-103.

Ματάλας Παρασκευάς, «Οι ξένοι περιηγητές ανακαλύπτουν την ‘Αμερικανική’ όψη της Σπάρτης», *Λακωνικόν Ημερολόγιον 2006*, Σπάρτη, εκδ. Ιδιομορφή, 2006, σ. 59-62.

Μαυρικού Μαρία, *Ο Αμερικάνος*, Αθήνα, εκδόσεις Ακρίτας, 2005.

Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια τμ.Γ' (Ελλάς), Αθήνα, Πυρσός, 1934.

Μεϊντάνης Παρασκευάς Ι., *Καρνατικά: Δια την ιστορίαν των Καρυών- Αραχώβης, Λακωνίας και των εις την αλλοδαπήν Αραχωβιτών*, Νέα Υόρκη, [χ.ε.], 1950.

Μελάς Βασίλειος και Μελάς Λέανδρος, «Αντίδρασις κατά της Ελληνικής μεταναστεύσεως εις Αμερικήν», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η Ελληνική Μετανάστευσις, Φροντιστήριο Δευτεροετών Φοιτητών Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα, Τυπογραφείο Π. Α. Πετράκου, 1917, σ. 40-59.

Μηλιαρέσης Γρηγόριος Α., «Η Μετανάστευσις εν τη επαρχία Ληξουρίου (του Νομού Κεφαλληνίας)», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η Ελληνική Μετανάστευσις, Φροντιστήριο Δευτεροετών Φοιτητών Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα, Τυπογραφείο Π. Α. Πετράκου, 1917, σ. 202-210.

Μηλίτση-Νίκα Αναστασία, *Η μέση εκπαίδευση στη Μεσσηνία (1833-1910). Όψεις της μεσσηνιακής κοινωνίας μέσα από την εκπαίδευση*, Καλαμάτα, Γ.Α.Κ. Μεσσηνίας, 2004.

Μηλίτση-Νίκα Αναστασία, Σταυρούλα Βερράρου, *Η Καλαμάτα μέσα από το φακό του Χρήστου Αλειφέρνη 1937-1974*, Καλαμάτα, Γ.Α.Κ. Μεσσηνίας, 2013.

Μηλίτση-Νίκα Αναστασία, Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Καλαμάτα. Οδοιπορικό σε πλατείες και δρόμους της πόλης 1830-1940*, Καλαμάτα, Γ.Α.Κ. Μεσσηνίας, 2010.

Μηνόπουλος Θεόδωρος Γ., «Η μετανάστευσις εν τω δήμω Τριπόλεως», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η Ελληνική Μετανάστευσις, Φροντιστήριο Δευτεροετών Φοιτητών Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα, Τυπογραφείο Π. Α. Πετράκου, 1917, σ. 76-83.

Μητσάκης Μιχαήλ, *Ο Αυτόχειρ*, Αθήνα, Εκδόσεις Ιστός, 1996.

Μίλλερ Χένρυ, *Ο κολοσσός του Μαρουσιού*, (μτφρ. Ανδρέα Καραντώνη), Αθήνα, Πλειάς, 1974.

Μιτζάλης Νικόλαος, *Η Πάτρα του Μεσοπολέμου: Στεγαστική Αποκατάσταση των Προσφύγων και Μεταλλαγές του Αστικού Χώρου*, Διδακτορική διατριβή, Ε.Μ.Π., Αθήνα, 2006.

Μιχαλόπουλος Ν. Δημήτρης, *Το Ελληνικόν Αποδημικόν Πρόβλημα*, Αθήνα, Τυποεκδοτική, 1950.

Μοραΐτης Νικόλαος Δ., *Ιστορία της Τεγέας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι καθ' ημάς: της Αρκαδίας γενικώς, της αρχαίας Τεγέας, των μεσαιωνικών Νυκλίου και Μουχλίου, των νεωτέρων Τριπολιτσάς και Τεγέας*, Αθήνα, Τυπ. Νέα Ελληνική Ηώς, 1932.

Μούλιας Χρήστος Α., *Το λιμάνι της σταφίδας. Πάτρα 1828-1900*, Πάτρα, Περί Τεχνών, 2000.

Μουσούρου Λουκία Μ., *Μετανάστευση και Μεταναστευτική Πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Αθήνα, Gutenberg, 1991.

Μπαΐδεκερ Κάρολος, *Ελλάς, ήτοι Ιστορική, γεωγραφική και τοπογραφική περιγραφή της Ελλάδος και οδηγός των ταξιδιωτών και περιηγητών*, Αθήναι, υπό Τρ. Ε. Ευαγγελίδου και Γ.Σ. Μαυρογένους, 1901.

Μπακαλάκη Αλεξάνδρα, Ελένη Ελεγκμίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα*, Αθήνα, Ι.Α.Ε.Ν., 1987.

Μπακουνάκης Νίκος, «Η Πάτρα τον 19ο αιώνα. Χώρος-Κοινωνία-Οικονομία», στο Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Κωνσταντίνος Σπ. Στάικος (επιμ.), *Πάτρα. Από την αρχαιότητα έως σήμερα*, Αθήνα, Εκδόσεις «Κότινος», 2005, σ. 246-287.

Μπακουνάκης Νίκος, «Ιστορίες από την 'Ραννονία'», στο Μαρία Ηλιού (επιμ.), *Το ταξίδι. Το ελληνικό όνειρο στην Αμερική. 1890-1980*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2008, σ. 39-49.

Μπακουνάκης Νίκος, *Πάτρα. Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19ο αιώνα, 1828-1860*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1988.

Μπεοπούλου Ιωάννα, «Όταν οι άνδρες ταξιδεύουν: Χώροι συνάντησης και διαχωρισμού των δύο φύλων», στο Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα: Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2006, σ. 193-207.

Μπεοπούλου Ιωάννα, «Τρίκερι: Κινητικότητα και σχέσεις ένταξης», στο Σ. Δαμιανάκος (επιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα: Κοινωνιολογικές, ανθρωπογεωγραφικές, εθνολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Ε.Κ.Κ.Ε., 1987, σ. 277-295.

Μπερστάιν Σερζ, Πιερ Μίτσα (Berstein Serge, Pierre Milza), *Ιστορία της Ευρώπης. Διάσπαση και Ανοικοδόμηση της Ευρώπης (1919 έως σήμερα)*, τ.3, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1997.

Μπογιατζής Βασίλης Α., «Συζητήσεις και διαμάχες για την τεχνολογία στον ελληνικό Μεσοπόλεμο», στο Μ. Ασημακόπουλος, Γ. Καλογήρου, Ν. Μπελαβίλας, Θ.Π. Τάσιος (επιμ.), *170 Χρόνια Πολυτεχνείο. Οι Μηχανικοί και η Τεχνολογία στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2012, σ. 571-581.

Μπούκουρας Δ. Κωνσταντίνος, *Στο πέρασμα μιας ζωής, 1870-1920. Άγραφη αρχειακή και αρκαδική ιστορία*, Άργος, [χ.έ.], 1970.

Μπουρντιέ Πιερ (Bourdieu Pierre), *Η Διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, Αθήνα, Πατάκης, 2015.

Μποχώτης Θανάσης, «Εσωτερική πολιτική», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Α2, Οι απαρχές 1900-1922*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 37-104.

Μπρεδήμας Θεόδωρος Π., *Μεσσήνιοι και Μανιάτες οι πρώτοι μετανάστες στην Αμερική (1767-1913)*, τόμ. Α, Καλαμάτα, εκδ. Μεσσηνιακού Λόγου, 2003.

Μπρεδήμας Θεόδωρος Π., *Μεσσήνιοι και Μανιάτες οι πρώτοι μετανάστες στην Αμερική (1914-1934)*, τόμ. Β', Καλαμάτα, εκδ. Μεσσηνιακού Λόγου, 2007.

Νικολόπουλος Γ. Ι., *Παραδείγματα άξια μιμήσεως από την δράσιν των εν Αμερική Τεγεατών*, Αθήνα, [χ. έ.], 1966.

Νιτσιάκος Βασίλης, *Οι ορεινές κοινότητες της βόρειας Πίνδου στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Αθήνα, Πλέθρον, 1995.

Νιτσιάκος Βασίλης, *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*, Αθήνα, Οδυσσέας, 2003.

Νταλαχάνης Άγγελος, *Ακυβέρνητη παροικία. Οι Έλληνες στην Αίγυπτο από την κατάργηση των προνομίων, στην έξοδο 1937-1962*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2016.

Ξανθάκης Σωκράτης, *Ο Σύντροφος του Έλληνοσ εν Αμερική*, Αθήνα, Τυπογραφείο Ατλαντίδας, 1903.

Παλιεράκης Μίνωας, Ν., «Γενική Επισκόπησις της εκ Κρήτης εις Αμερικήν Μεταναστεύσεως», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η Ελληνική Μετανάστευσις, Φροντιστήριον Δευτεροετών Φοιτητών Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα, Τυπογραφείο Π. Α. Πετράκου, 1917, σ. 242-259.

Παναγιωτόπουλος Βασίλης, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ.5, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003.

Παναγιωτόπουλος Ι. Μ., «Ο γυρισμός των Οδυσσέων», *Νέα Εστία*, τχ.683, 1955, σ. 260-262.

Πανόπουλος Κωνσταντίνος Π., *Η εξομολόγησις του ληστήρχου Πανόπουλου προς την κοινωνίαν*, Πάτρα, Καγιάφας, 1947.

Πανουτσοπούλου Κασσιανή, *Η Ελληνίδα στη μετανάστευση*, Αθήνα-Μελβούρνη, Spring Press, 1988.

Παντελάκης Νίκος, «Η διείσδυση της Εθνικής Τράπεζας στην αγορά των Ηνωμένων Πολιτειών», *Εμείς και Η Τράπεζα* 12, 1998, σ. 4-11.

Παπαγεωργίου Βασίλης, «Μαστόροι της Πέτρας: από τα μαστοροχώρια της Κόνιτσας στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής», στο Κατερίνη Λιάμπη, Νικόλαος

Κατσικούδης, Νικόλαος Αναστασόπουλος (επιμ.), *Από την Άπειρο χώρα στην Μεγάλη Ήπειρο. Ηπειρώτες ακολουθώντας την υπερπόντια μετανάστευση προς τις ΗΠΑ. Τέλος του 19ου αιώνα έως τον Μεσοπόλεμο*, Ιωάννινα, 2016, σ. 130-143.

Παπαγεωργίου Κ. Σ., «Η μετανάστευσις εν τῷ δήμῳ Ἰθώμης (Καρδίτσης)», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η Ελληνική Μετανάστευσις, Φροντιστήριον Δευτεροετών Φοιτητῶν Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής Πανεπιστημίου Αθηνῶν*, Αθήνα, Τυπογραφείο Π. Α. Πετράκου, 1917, σ. 169-180.

Παπαγιαννάκης Λευτέρης, *Οι Ελληνικοί Σιδηρόδρομοι 1882-1910*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1990.

Παπαγιαννάκης Μιχαήλ. Εμμ., «Η μετανάστευσις εν Κρήτη και ιδίως εν τῷ νομῷ Χανίων», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η Ελληνική Μετανάστευσις, Φροντιστήριον Δευτεροετών Φοιτητῶν Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής Πανεπιστημίου Αθηνῶν*, Αθήνα, Τυπογραφείο Π. Α. Πετράκου, 1917, σ. 226-241.

Παπαγιάννης Γεώργιος Επ., «Η μετανάστευσις εν Αργινίῳ και εν τῇ ἐπαρχίᾳ Τριχωνίας», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η Ελληνική Μετανάστευσις, Φροντιστήριον Δευτεροετών Φοιτητῶν Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής Πανεπιστημίου Αθηνῶν*, Αθήνα, Τυπογραφείο Π. Α. Πετράκου, 1917, σ. 113-124.

Παπαδιαμάντης Αλέξανδρος, *Άπαντα τ.2.*, Αθήνα, Εκδόσεις Δόμος, 1982.

Παπαδόπουλος Γιάννης, «Απόπειρες ορισμού μιας αμερικανικής ελληνικότητας ως αντίδραση στο ξενοφοβικό κλίμα στις ΗΠΑ μετά το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου», Εταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικού Πολιτισμοῦ και Γενικῆς Παιδείας, *Ξένοι μετανάστες στην Ελλάδα: πληγή ή πρόοδος*, Αθήνα, 2014, σ. 11-44.

Παπαδόπουλος Γιάννης, *Η Μετανάστευση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Αμερική (19ος αιώνας-1923): Οι Ελληνικές κοινότητες της Αμερικής και η Αλυστική Πολιτική της Ελλάδας*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2008.

Παπαδόπουλος Γιάννης, «Οι μετανάστες από τη Μακεδονία στη Βόρεια Αμερική από “διατοπικά” σε “διεθνικά” υποκείμενα», *Αρχειοτάξιο* 11, Ιούνιος 2009, σ. 37- 54.

Παπαδουλάκη Αικατερίνη Ν., *Ιστορία των Τουριστικών Επιχειρήσεων στο 19ο και 20ό αιώνα. Ο ρόλος και η εξέλιξη των ταξιδιωτικών γραφείων & πρακτορείων*, Διδακτορική διατριβή, Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, Ε.Α.Π., Αθήνα, 2011.

Παπαζαφειροπούλου Σοφία Αλεξία, *Το εθνικό οδικό δίκτυο κατά την περίοδο 1930 – 1980. Η κουλτούρα του αυτοκινήτου στην Ελλάδα*, Διδακτορική διατριβή, Σχολή Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών, ΑΚΕΔ, Ε.Μ.Π., 2015.

Παπαζήσης Αλέξανδρος Γ., «Η μετανάστευσις εν τη επαρχία Ανασελίτσης», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η Ελληνική Μετανάστευσις, Φροντιστήριο Δευτεροετών Φοιτητών Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα, Τυπογραφείο Π. Α. Πετράκου, 1917, σ. 349-358.

Παπαθανασίου Μαρία, *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο. Παιδιά και παιδική ηλικία στο Κροκύλειο Δωρίδας τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα*, Αθήνα, ΙΑΕΝ-ΚΝΕ/ΕΙΕ, 2003.

Παπακυριακού Μάριος, «Τυπολογίες της ελληνικής μετανάστευσης και στερεοτυπικές απεικονίσεις των Ελλήνων μεταναστών στην Αίγυπτο στη στροφή του 20ου αιώνα», Κωνσταντίνος Α. Δημάδης (επιμ.), *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα). Δ' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών, Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010*, Πρακτικά, τ.5, Αθήνα, Ε.Ε.Ν.Σ., 2011, σ. 767-779.

Παπανικόλα Έλεν, *Μια ελληνική οδύσσεια στην αμερικανική Δύση*, Αθήνα, Εστία, 2005.

Παπανικόλας Ζήσης (Paranikolas Zeese), *Αμοιρολόιτος. Ο Λούις Τίκας και η σφαγή στο Λάντλοου*, Αθήνα, Κατάρτι, 2000.

Παπαντωνόπουλος Μίμης Ν., *Η Τρίπολη του χθες και του σήμερα*, τ.3, και τ.4, Τρίπολη, [χ.έ.], 1991.

Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, «Ο κόσμος του καφενείου. Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό», στο Ε. Παπαταξιάρχης και Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα: Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2006, σ. 209-250.

Παπαταξιάρχης Ευθύμιος, Θεόδωρος Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα: Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2006.

Παρασκευόπουλος Γεώργιος, *Ταξείδια ανά την Ελλάδα. Μέρος Πρώτον*, Αθήνα, Τυπογραφείο «Κορίννης», 1896.

Πατριωτικός Σύνδεσμος Στεμνιτσιωτών Τρικολώνων, *1889-1989. Εκατό χρόνια δράσης*, Αθήνα, 1989.

Πατσέλης-Ιωακειμίδης Ελευθέριος, «Προ Ογδόντα πέντε ετών Μετανάστης», *Νέα Εστία*, τχ.683, 1955, σ. 128-136.

Πετμεζάς Σωκράτης Δ., «Αγροτική Οικονομία», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Α1, Οι απαρχές 1900-1922*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 53-85.

Πετμεζάς Σωκράτης Δ., «Δημογραφία. Η δημογραφική συγκυρία: η δεύτερη φάση της διαδικασίας 'Δημογραφικής Μετάβασης' και η Υπερατλαντική Μετανάστευση», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Α1, Οι απαρχές 1900-1922*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 41-51.

Πετμεζάς Σωκράτης Δ., *Προλεγόμενα στην Ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2012.

Πιζάνιας Πέτρος, «Η αγροτική παραγωγή στον ελληνικό 19ο αιώνα: σχέσεις και εισοδήματα», *Τα Ιστορικά* 3, Μάιος 1985, σ. 149-168.

Πιζάνιας Πέτρος, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνολογία της επιβίωσης στη Ελλάδα το Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993.

Piault Colette, «Η βίωση της απουσίας στο χωριό: το Εδώ ανάμεσα στο Αλλού και το Άλλοτε. Δοκίμιο για την κατάσταση των Άνω Ραβενιών, χωριού της Ηπείρου», στο Στάθης Δαμιανάκος (επιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα. Κοινωνιολογικές ανθρωπογεωγραφικές, εθνολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Ε.Κ.Κ.Ε, 1987, σ. 399-424.

Πολένης Εμμανουήλ, *Εγκόλπιον μετανάστου*, Αθήνα, [χ.έ.], 1945.

Ποταμιάνος Νίκος, «Κρατική Πολιτική και συγκεντροποίηση του κεφαλαίου (1910-1929)», στο Χριστίνα Αγριαντώνη, Λήδα Παπαστεφανάκη και Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου (επιμ.), *Αγορές και Πολιτική. Ιδιωτικά συμφέροντα και Δημόσια εξουσία (18ος- 20ός αιώνας)*, Βόλος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, 2016, σ. 287-299.

Ποταμιάνος Νίκος, *Οι Νοικοκυραίοι. Μαγαζάτορες και βιοτέχνες στην Αθήνα 1880 - 1925*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2015.

Πουρνάρα Μαργαρίτα, «Ο πατέρας μου Καλλικλής Ζωναράς», *Καθημερινή* 10/05/2016

Προκοπίδης Χαρίλαος Αντ., *Άρνα (Αρνοκατσατίνα) Λακεδαιμόνος*, Αθήνα, Τυπ. Β. Καρύδη - Α. Σιαφάκα, 1970.

Ράπης Δημήτριος Κ., «Περί μεταναστεύσεως εν τη επαρχία Κορινθίας», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η Ελληνική Μετανάστευσις, Φροντιστήριο Δευτεροετών Φοιτητών Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα, Τυπογραφείο Π. Α. Πετράκου, 1917, σ. 108-112.

Ρηγίνος Μιχάλης, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα 1909-1936: Βιομηχανία-βιοτεχνία*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας Εμπορικής Τράπεζας Ελλάδος, 1987.

Ρίτσου-Γλέζου Λούλα, *Τα παιδικά χρόνια του αδελφού μου Γιάννη Ρίτσου*, Αθήνα, Κέδρος, 1981.

Ροδάς Μιχαήλ, *Πώς βλέπω την Ελλάδα (Πελοπόννησος 1925)*, Αθήνα, Τύποις Εταιρείας Π. Δ. Σακελλάριος, 1927.

Ροζάκος Χρήστος, «Οι πρώτοι Λακεδαιμόνιοι μετανάστες στην Αμερική», *Νέα Εστία* τχ.555, 1950, σ. 1080-1084.

Ρουμελιώτης Πότης Γ., *Η Μπαρμπίτσα και η Σκούρα της Λακεδαιμόνος. Ιστορία και Λαογραφία*, Αθήνα, [χ.έ.], 1983.

Ρούπα Ευφροσύνη, Χεκίμογλου Ευάγγελος, *Η ιστορία του αυτοκινήτου στην Ελλάδα: εμπόριο και παραγωγή στη μέγγενη του κράτους (1894-1986)*, Αθήνα, εκδόσεις Κέρκυρα, 2009.

Σακελλάριος Ιωάννης Γ., «Περί της μεταναστεύσεως εν τω δήμω Λαυρεωτικής», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η Ελληνική Μετανάστευσις, Φροντιστήριο Δευτεροετών Φοιτητών Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα, Τυπογραφείο Π. Α. Πετράκου, 1917, σ. 125-130.

Σαραντοπούλου-Οικονομίδου Μαρία, *Οι Έλληνες της Αμερικής όπως τους είδα*, Νέα Υόρκη, Τύποις Καταστημάτων D. C. DIVRY, 1916.

Σεν Αμάρτσα (Sen Amartya), *Η ανάπτυξη ως ελευθερία*, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη, 2006.

Σιώτου Αλεξάνδρα, *Ερωτικό συναίσθημα, έμφυλες ταυτότητες και σχέσεις εξουσίας στο πλαίσιο της δια-εθνικής κινητικότητας μεταναστών*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2015.

Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος Ε., Κωνσταντίνος Σπ. Στάικος (επιμ.), *Πάτρα. Από την αρχαιότητα έως σήμερα*, Αθήνα, Εκδόσεις «Κότινος», 2005.

Σοροβίγκα Αναστασία Γ., *Τα ευρωπαϊκά πρότυπα και οι ελληνικές κατευθύνσεις της εκπαίδευσης στην Οικιακή Οικονομία: Η Σχολή της Τεγέας (1918-1982)*, Διδακτορική διατριβή, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2007.

Σπηλιωτόπουλος Ιωάννης Γ., «Περί μεταναστεύσεως εν τη επαρχία Καλαβρύτων», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η Ελληνική Μετανάστευσις, Φροντιστήριο Δευτεροετών Φοιτητών Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα, Τυπογραφείο Π. Α. Πετράκου, 1917, σ. 104-108.

Σταθοπούλου-Καπετανάκη Δήμητρα, «Οι πρώτοι Λάκωνες μετανάστες στην Αμερική στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού αιώνα», Ομιλία που πραγματοποιήθηκε στις 11 Φεβρουαρίου 2011 στα πλαίσια των πολιτιστικών δραστηριοτήτων της Πνευματικής Εστίας Σπάρτης.

Σταματίου Κ., Β. Μπουζουρά, *Πανελλήνιος Οδηγός 1912*, Αθήνα, Τυπογραφείο της 'Εφημερίδος των εργατών', 1912.

Σταυρόπουλος Νίκος Χ., *Η Βαμβακού: Το μικρό χωριό και η μεγάλη ιστορία του*, Αθήνα, Σοκόλης, 1989.

Σωνιέ Γκυ (Saunier Guy), *Το δημοτικό τραγούδι της ξενιτιάς*, Αθήνα, Εστία, 2004.

Σωτηρόπουλος Λεωνίδας, «Η Πάτρα τον 19ο και 20ο αιώνα. Οικονομική Ζωή και Παροικίες», στο *Η Πολιτισμική Φυσιογνωμία της Πάτρας*, Πάτρα, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρών, 1997, σ. 177-195.

Σωτηρόπουλος, Λεωνίδα, *Μαρτυρίες για το Λιμάνι των Πατρών πριν το '60*, Πάτρα, Αχαϊκές Εκδόσεις, 1993.

Σωτηροπούλου Χρυσάνθη, *Η Διασπορά στον Ελληνικό Κινηματογράφο: επιδράσεις και επιρροές στη θεματολογική εξέλιξη των ταινιών της περιόδου 1945-1986*, Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 1992.

Ταβουλαρέας Γιάννης, *Παλιά Καλαμάτα*, Καλαμάτα, [χ.έ.], 1982.

Τζαμτζής Αναστάσιος Ι., *Τα ελληνικά υπερωκεάνια. 1907-1977*, Αθήνα, Μίλητος, 1993.

Τομαρά-Σιδέρη Ματούλα, «Αιγυπτιώτης ευεργετισμός: συλλογική ευποιία και ατομική εποποιία», στο Δημήτρης Αρβανιτάκης (επιμ.), *Το φαινόμενο του ευεργετισμού στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2006, σ. 47-59.

Τόμσον Έντουαρτ Π. (Thompson, Edward Palmer), *Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός* (μτφ. Βασίλης Τομανάς), Αθήνα, Νησίδες, 2008.

Τουρνάκης Ιωάννης Ε., *Διεθνής Μεταναστευτική Κίνησης και Μεταναστευτική Πολιτική*, Βιβλίο Πρώτο, Μέρος Πρώτο, Αθήνα, [χ.έ.], 1930.

Τουρνάκης Ιωάννης Ε., *Μετανάστευσις και μεταναστευτική πολιτική εν Ελλάδι*, Αθήνα, [χ.έ.], 1923.

Τριανταφυλλίδης Μανόλης, *Έλληνες της Αμερικής*, Αθήνα, [χ.ε.], 1952.

Τριανταφυλλίδης Μανόλης, «Τα Ελληνικά των Ελλήνων της Αμερικής», στο *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, τ. ΙΙΙ, Θεσ/κη, Ινστιτούτο Ν.Ε. Σπουδών, 1963, σ. 269-298.

Τριανταφύλλου Κώστας, *Ιστορικό λεξικό των Πατρών*, Πάτρα, [χ.ε.], 1959.

Τσαούσης Δημήτριος Γ., «Η μετανάστευσις εν τη επαρχία Ευρυτανίας», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η Ελληνική Μετανάστευσις, Φροντιστήριον Δευτεροετών Φοιτητών Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα, Τυπογραφείο Π. Α. Πετράκου, 1917, σ. 181-194.

Τσερκεζής Σάββας, *Ημερολόγιον του βίου μου. Αρχόμενον από του 1886*, Λευκωσία, Εκαιδευτικό και Πολιτιστικό Κέντρο Λαϊκής Τράπεζας Κύπρου, 1988.

Τσιμπιδάρος Βάσος, *Μανιάτικες Αναμνήσεις*, Αθήνα, Ιωλκός, 2001.

Τσολομήτης Δημήτρης, Γ., *Στιγμιότυπα. Διηγήματα*, Αθήνα, [χ.έ.], 2000.

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2006.

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2005.

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, «Παλιννόστηση και Καταμερισμός της Εργασίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 84-85, 1994, σ. 28-33.

Φουντανόπουλος Κώστας, «Μισθωτή εργασία», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Α2, Οι απαρχές 1900-1922*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 87-121.

Φωτίου Γεώργιος Ιω., «Η μετανάστευσις εν τη νήσω Λέσβω», στο Α. Μ. Ανδρεάδης (επιμ.), *Η Ελληνική Μετανάστευσις, Φροντιστήριον Δευτεροετών Φοιτητών Δημοσίας Οικονομίας και Στατιστικής Πανεπιστημίου Αθηνών*, Αθήνα, Τυπογραφείο Π. Α. Πετράκου, 1917, σ. 261-272.

Χαρέας Αλέξανδρος, *Πάτρα: Δια-βαίνοντας/ Δια-βάζοντας το παράκτιο μέτωπο*, Ερευνητική Εργασία, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πανεπιστήμιο Πατρών, 2015.

Χάρης Πέτρος, «Ο Μάγος από το Σικάγο», *Νέα Εστία*, τχ.683, 1955, σ. 263-264.

Χαρλαύτη Τζελίνα, «Η εμπορική ναυτιλία. Η μετάβαση από τα ιστιοφόρα στα ατμόπλοια», στο Βασ. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ.5, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003.

Χασιώτης Ιωάννης Κ., *Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1993.

Χατζηιωάννου Ιωάννης Κ., *Πανελλήνιον Λένκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1921: Η χρυσή βίβλος του ελληνισμού. - Βιομηχανίαν, Εμπόριον*, τ. Β., Αθήνα, Εκδ. Οίκος Ι. Κ. Χατζηιωάννου, 1923.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Εισαγωγή», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Α1, Οι απαρχές 1900-1922*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 9-39.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Α1, Οι απαρχές 1900-1922*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Α2, Οι απαρχές 1900-1922*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β1, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β2, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Β1, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 9-57.

Χατζηνικολάου Τρύφων, «Οι πρώτοι Ρουμελιώτες που διέπλευσαν τον Ατλαντικό», *Εκκλησιαστική Παρέμβαση* τχ. 152, Μάρτιος 2009.
<http://parembasis.gr/index.php/el/journal/archive> [Τελευταία πρόσβαση 10/12/2018]

Χομπσμπάουμ Έρικ, *Η Εποχή του Κεφαλαίου 1848-1875*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2003.

Χομπσμπάουμ Έρικ, *Η εποχή των Αυτοκρατοριών 1875-1914*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2007.

Χουλιαράκης Μιχαήλ, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1971*, Αθήνα, Τυπ. Ποταμίτη, 1973.

Χρηστοφής Χρήστος, *Η Αργεντινή Δημοκρατία και το ελληνικόν εμπόριον υπό έποψιν ναυτιλίας, μεταναστεύσεως και συναλλαγών*, Αθήνα, [χ.έ], 1911.

Χρηστοφής Χρήστος, *Υψη προς σύνταξιν νομοσχεδίου περί μεταναστεύσεων*, Πειραιάς, 1905.

Ψυχογιός Δημήτρης Κ., «Συμβολή στη μελέτη των δημογραφικών φαινομένων του 19ου αιώνα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 63, 1986, σ. 133-200.

Ψυχογιός Δημήτρης Κ., *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Ε.Κ.Κ.Ε., 1995.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

<http://toufas.blogspot.gr/2011/08/blog-post.html>.

<https://www.eleniharou.gr/>

<http://www.odosarkadias.gr/ta-mila-tis-tripolis/>

<http://idrymapetroleka.gr/>

<http://www.evgaicecreams.gr/history/203/80-xronia-ebga>

<http://fidas.gr/>

<http://amfictyon.blogspot.gr/2014/08/1900-1940.html>

http://www.kosmasarcadia.gr/2015/05/blog-post_55.html

<http://vdm-vlahokerasia.gr/el/>

<http://poulithragr.blogspot.gr>

<http://vyziki.gr/>

<https://www.libertyellisfoundation.org/>

<https://www.georgitsi.gr/>

<https://vimeo.com/196046998> [*Λάκης Παπαστάθης, Γράμματα από την Αμερική (1972)*]